ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՂՈՆՑ

Ե Ր Կ Ե Ր

ՀԻՆԳ ՀԱՏՈՐՈՎ

Դ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ – 2009

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Ա 205

Աղոնց Ն. Գ.

Ա 205 Երկեր. հատ. Դ., **Քննական պատմություն Հայոց/Հրատարակության պատրաստեց Պ. Հ. Հովհաննիսյանը.** Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2009.- 720 էջ + 2 ներդիր:

Նիկողայոս Աղոնցի երկերի չորրորդ հատորը ընդգրկում է ականավոր հայագետի «կարապի երգը»՝ մահվան նախօրյակին գրված քառահատոր «Քննական պատմություն Հայոց»-ի առաջին՝ «Հայաստանի պատմություն: Ակունքները. X-VI դդ. Ք. ա.» հատորը, ինչպես նաև հայ ժողովրդի կազմավորմանը վերաբերող հոդվածները: Ընթերցողի ուշադրությանն ենք ներկայացնում նաև անավարտ մնացած երկրորդ-երրորդ հատորներից առանձին՝ առավել ամբողջական հատվածներ:

Հասցեագրվում է հայագետներին և ընթերցող հանրությանը:

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 978-5-8084-1146-3

© Հովհաննիսյան Պ. Հ., 2009 թ.
© ԵՊՀ, հրատարակչություն, 2009 թ.

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Խմբագրական հանձնաժողով

Հովհաննիսյան Պ. Հ.
Մադոյան Ա. Գ.
Ստեփանյան Պ. Գ.

Հատորը հրատարակության պատրաստեց

Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑԻ «ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1946 թ. Փարիզում ֆրանսերենով, հետմահու, լույս տեսավ Նիկողայոս Ադոնցի «Հայաստանի պատմություն: Ակունքները. X-VI դդ. Ք. ա.» ստվարածավալ աշխատությունը[1], որը ներկայացնում էր նշված ժամանակաշրջանի հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության և ներքին կյանքի մանրամասները[2]: Բնական է, որ այս գրքում հիմնական շեշտը դրված էր ուրարտական պատմաշրջանի (Ք. ա. X-VI դդ.) իրադարձությունների վրա: Դա է պատճառը, որ պատմագիտության մեջ տարբեր առիթներով կարծիք է հայտնվել, թե իբր Ն. Ադոնցը կյանքի վերջին շրջանում լրջորեն զբաղվել է Ուրարտուի պատմության ուսումնասիրությամբ և նրա այդ հետազոտության արդյունքները տեղ են գտել նշված գրքում[3]: Քննադատությունը ևս, թեև ըստ արժանվույն գնահատեց կատարված վիթխարի ու կարևոր աշխատանքը[4], սակայն միևնույն ժամանակ տարակուսանք արտահայտեց: Հայտնի է, որ Ն. Ադոնցը և՛ կրթությամբ և՛ նախասիրություններով միջնադարագետ էր, համաշխարհային համբավ ու ճանաչում ունեցող բյուզանդագետ: Սույն բնագավառին վերաբերող նրա կարևոր հոդվածները լույս էին տեսնում եվրոպական նշանավոր բյուզանդագիտական հանդեսների էջերում, մեծագույն պատիվ էր համարվում նրա համագործակցությունը համաշխարհային բյուզանդագիտական կենտրոնների հետ: Սակայն ինչո՞վ էր պայմանավորված նշանավոր բյուզանդագետի, այն էլ կյանքի վերջալույսին, այդ անսպասելի հրապուրանքը և իր նախասիրած

---

[1] Սույն ներածական խոսքի ընդարձակ տարբերակը տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, № 1, էջ 64-78:

[2] **Nicolas Adontz,** Histoire d' Arménie. Les origines du X siècle au VI (Av. J. C.), Paris, 1946, 445 p. (այսուհետև՝ NAHA): Տե՛ս նաև սույն գրքի Վ. Պ. Սեղբոսյանի հայերեն թարգմանությունը՝ Երևան, 1972, 430 էջ (այսուհետև՝ ՆԱՀՊ):

[3] **Ն. Վ. Հարությունյան,** Նիկողայոս Ադոնցը և ուրարտագիտությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1997, № 2, էջ 215-224:

[4] Գրախոսությունները տե՛ս «Էջմիածին», 1947, մայիս-հունիս, էջ 90: «Հայաստանի կոչնակ», Նյու Յորք, 1948, № 28, էջ 683-685, № 31, էջ 730-731, № 33-39: «Հայրենիք», Բոստոն, 1950, № 4(291), էջ 112:

պատմաշրջանից կտրուկ շրջադարձը դեպի Հայաստանի պատմական անցյալի հեռավոր խորքերը՝ Ք. ա. X-VI դարերը:

Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, Ն. Ադոնցը երբեք նպատակ չի ունեցել հատուկ զբաղվելու Ուրարտուի պատմության ուսումնասիրությամբ, և Հին Հայաստանի պատմությանը նվիրված խնդրո առարկա գիրքը չպետք է դիտել նշված պարագծում: Իրականում խոսքն ավելի մեծ ու վիթխարի մեկ այլ աշխատանքի մասին էր՝ բազմահատոր մի աշխատության, որտեղ Ուրարտուի պատմությանը նվիրված հատվածը միայն մի մասն էր կազմելու այն ամբողջի, որ անվանի պատմաբանը պատրաստվում էր կյանքի կոչել օր առաջ: Նրա կյանքի մեծ ու վեհ նպատակն էր ստեղծել «Հայոց քննական պատմություն», մի բազմահատոր աշխատություն, որը բոլոր առումներով նորույթ կլիներ բովանդակ հայագիտական գրականության մեջ: Միևնույն ժամանակ այն կհամապատասխաներ եվրոպական չափանիշներին և օտարներին կներկայացներ հայ ժողովրդի գիտական ու անաչառ պատմության լուսաբանումը:

Համակարգված և համընդհանուր հայոց պատմության գիրք ստեղծելու գաղափարը Ադոնցի մտքում ծագել էր դեռևս 1920-ական թվականների վերջերին, երբ Փարիզում գործող Սանասարյան ժողովրդական համալսարանի[1] ուսանողների համար վարում էր «Հայոց պատմություն» դասընթացը: Նրա ունկնդիրներից Հ. Պերպերյանը վկայում է. «Ֆրանսահայ երիտասարդ գրողների «Հարդգող» միությունը Փարիզի մեջ 1927-են 1928-ի տարիներուն հաստատեց ժողովրդական համալսարան մը, բազմաթիվ ճյուղերով: Հայագիտության բաժինն էլ հանձնված էր փրոֆ. Ն. Ադոնցին, ուր բազմահմուտ գիտնականը կը դասավանդեր Հայոց քննական պատմություն»[2]: Թեև համալսարանը կարճ կյանք ունեցավ և պարապմունքները շուտով դադարեցին, սակայն Ն. Ադոնցը շարունակում էր հայոց պատմության տարբեր պատմաշրջանների վերաբերյալ դասախոսություններով հանդես գալ երիտասարդական, ուսանողական, գրական, արվեստագիտական և այլ միությունների հրավիրած հանդեսների ժամանակ[3]: Տարիների ընթացքում նա այդ նյութերն սկսում է դասակարգել և ենթարկել մի

---

[1] Սանասարյան համալսարանի և Ադոնցի պարապմունքների մասին տե՛ս «Հառաջ», Փարիզ, 1928, 13, 17 հունիսի: «Հայրենիք», Բոստոն, 1928, № 5, էջ 174-178:

[2] Հ. Պերպերյան, Քրոնիկ. Փրոֆ. Ն. Ադոնց, տե՛ս «Ջվարթնոց», Փարիզ, 1944, էջ 233: Հմմտ. «Հառաջ», 1928, 13 հուլիսի:

[3] «Հայ մշակույթի օր», Փարիզ, 1932, էջ 153-155:

ընդհանուր համակարգի, թեև «Հայոց պատմության» ստեղծման աշխատանքները կանոնավոր ու հետևողական ընթացքի մեջ դնելու ուղղությամբ որևէ գործնական քայլ չի ձեռնարկում: Բրյուսել տեղափոխվելուց հետո (1931 թ. աշուն), որտեղ գլխավորում էր տեղի Ազատ համալսարանի հայագիտության ամբիոնը և դասավանդում «հայագիտական և հայ-բյուզանդական խնդիրների սահմաններում»[1], Ադոնցի համար առավել նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում իր ծրագիրն իրականացնելու համար: Հիմնական արգելքը հայագիտական գրքերի, մանավանդ հայաստանյան հրատարակությունների, պակասն էր: Նույն օրերին Լոնդոն՝ Արշակ Սաֆրաստյանին հղած նամակներից մեկում նա գանգատվում է. «Այստեղ գրքերի սով է, որ շատ է դժվարացնում աշխատությանս (խոսքը «Հայոց պատմության» մասին է - Պ. Հ.) պատրաստումը»[2]: Նույն նամակով նա Սաֆրաստյանին է դիմում հետևյալ խնդրանքով. «Մի անգամ ասացիք ինձ, եթե չեմ սխալվում, որ Աշխարհաբեկ Քալանթարի մի հնագիտական աշխատություն ունեք[3]: Եթե կարող եք ղրկեք ինձ մի քանի ժամանակով»: Դժվար չէ ենթադրել, որ Հայաստանի հնագիտությանը վերաբերող Ա. Քալանթարի աշխատությունն Ադոնցին անհրաժեշտ էր ոչ միայն սոսկ ընթերցանության, այլ գիտական ուսումնասիրությունների համար: Ա. Սաֆրաստյանն ինքը հավաստում է. «Վերջին անգամ սիրելի Ադոնցին տեսա 1938-ին, իր մնայուն գանգատն էր գիրք չունենալը»[4]: Արդյոք նույն նպատակով չէր, որ Երուսաղեմի, Վիեննայի, Վենետիկի, Փարիզի հայագիտական հիմնարկներից ու անհատ հայագետներից պարբերաբար գրքեր էր խնդրում: Այսպես, 1939 թվականի ընթացքում նա Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության տպարանից խնդրել է Ն. Ակինյանի «Զաքարիա եպիսկոպոս Գնունյանց», «Կյուրիոն կաթողիկոս վրաց», Երեմիա Քյոմուրճյանի «Ստամպօլոյ պատմութիւն» ուսումնասիրությունները և բազմաթիվ այլ գրքեր[5]:

Ինչպես ակներև է, թեև Ն. Ադոնցը վաղուց էր մտորում «Հայոց քննական պատմություն» ստեղծելու մասին և անգամ նախապատրաս-

---

[1] **Տե՛ս Հ. Աղամյան**, Ն. Ադոնցի նամակները, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1966, № 3, էջ 118:

[2] Տե՛ս ՀՀ Ազգային արխիվ, Ա. Սաֆրաստյանի ֆոնդ, 412, ցուցակ 1, գործ 872, թ. 4:

[3] Կարծում ենք խոսքը վերաբերում է Ա. Քալանթարի «Քարե դարը Հայաստանում» աշխատությանը, տե՛ս «Նորք», Երևան, 1925, № 5, 6:

[4] **Ա. Սաֆրաստյան**, Ուսուցչապետ Ն. Ադոնցի Պատմություն Հայաստանի, տե՛ս «Հայաստանի կոչնակ», Նյու Յորք, 1948, № 31, էջ 730:

[5] Տե՛ս Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության արխիվ, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, № 32:

տական ինչ-ինչ աշխատանքներ էր ծեռնարկել, սակայն առարկայորեն իր ծրագրերն սկսեց իրականացնել միայն 1930-ական թվականների վերջերին: Դա պայմանավորված էր երկու կարևոր հանգամանքով: Հետեղեռնյան շրջանում բազմաթիվ հայեր հաստատվել էին Ֆրանսիայում և եվրոպական այլ երկրներում: Հայ գաղթականների թշվառ ու անտերունչ վիճակը, եվրոպական քաղքենիական շրջաններում հայերի նկատմամբ տարածված քամահրական վերաբերմունքը թյուր կարծիքներ էին ստեղծել հայերի մասին, որպես ժողովրդի: Հաճախ, մասնավորապես Գերմանիայում և Ֆրանսիայում, հայերը դիտվում էին որպես անհայրենիք ու պատմություն չունեցող մի ժողովուրդ՝ դրանից հետևող ճնշումների, հետապնդումների, բացահայտ արգահատական վերաբերմունքի անցանկալի դրսևորումներով: Անշուշտ, Ադոնցից առաջ բավականին հետևողական աշխատանք կատարվել էր հայերի նկատմամբ նման թյուրըմբռնումները սրբագրելու ուղղությամբ: Այստեղ պետք է հիշատակել այն վիթխարի ծառայությունը, որ մատուցել է հայությանը նշանավոր մտավորական Արշակ Չոպանյանը: Նա Ադոնցից ավելի վաղ հայության մասին ֆրանսերեն բազմահատոր մի աշխատության ծրագիր էր հղացել և մասամբ իրականացրել: Ա. Չոպանյանի ջանքերով եվրոպական հասարակայնությանն էին ներկայացվել հայ գրականությանն ու մանրանկարչությանը, ընդհանրապես արվեստին վերաբերող «Վարդենիք Հայաստանյայց» եռահատոր պատկառելի աշխատությունը[1]: Ցնցող էր ու անկրկնելի Չոպանյանի այս հատորների տպավորությունը եվրոպական գրական-հասարակական միջավայրում: Դրանք ոչ միայն կարևոր դեր խաղացին հայ մշակույթի տարածման և պրոպագանդման, այլև հայերի՝ որպես ժողովրդի մասին առավել դրական, ամբողջական ու ստույգ պատկերացում կազմելու գործում: Ճիշտ է նկատված, որ Չոպանյանի այս գործը «հուշարձան էր Եվրոպայի սրտում ի պատիվ հայ մշակույթի»[2]:

Սակայն որքան էլ կարևոր ու անգնահատելի էր Ա. Չոպանյանի կատարած դերը՝ հայերին եվրոպական հասարակայնությանը ներկայացնելու ուղղությամբ, բայց այն բավարար չէր: Անհրաժեշտ էր նաև հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրի պատմագիտական վերլուծության միջոցով վեր հանել ու ցույց տալ նրա տեղն ու դերը համաշխարհային պատմության մեջ: Անհրաժեշտ էր ստեղծել Չոպանյանի

---

[1] **A. Tchobanian**, La Roseraie d' Arménie, t. I-III, Paris, 1918, 1923, 1929.

[2] **Կ. Դալլաքյան**, Արշակ Չոպանյան, Երևան, 1987, էջ 363:

նշված աշխատությանը հավասար, սակայն զուտ պատմագիտական մի երկ, որն ընթերցելուց հետո կարելի կլիներ ասել՝ «Ահա մի ժողովուրդ՝ մեծ իր հանճարով, երազով ու ողբերգությամբ» (Ա. Իսահակյան)[1]։ Անհրաժեշտ էր ստեղծել մի աշխատություն, որի շնորհիվ Արևմուտքը ճիշտ պատկերացում կկազմեր հայերի բնօրրանի, նրանց զարգացման օրինաչափությունների, ապրած ցնցումների, տարածքային ու մարդկային կորուստների մասին, կիմանար դառն և սոսկալի ճշմարտությունը հայերի ապրած ահավոր ողբերգության, նրա տարագիր ու թշվառ վիճակի իրական պատճառների մասին։

Ահա թե ինչու «Հայոց քննական պատմություն» աշխատության գրելն Ադոնցի համար անհրաժեշտություն էր, դա լինելու էր նրա հավատամքը, պարտքն ու տուրքն իրեն ծնող ժողովրդի, հեռավոր հայրենիքի հանդեպ։ Ուրիշ ո՞վ, եթե ոչ ինքը՝ բազմաթիվ լեզուների քաջածանոթ, պատմագիտական հզոր պատրաստության տեր, համաեվրոպական ճանաչում և հեղինակություն վայելող պատմաբանը, շուրջ 40 տարի իրեն հայոց պատմության հիմնահարցերի մշակմանը նվիրած գիտնականը, պիտի ձեռնարկեր նման մի պատասխանատու աշխատանքի ստեղծումը։ Եվ որքան ճիշտ է նկատել ֆրանսիացի ականավոր պատմաբան, ակադեմիկոս Ռընե Գրուսեն, թե Ադոնցն իր կյանքի վերջին տարիներին այնքան էր առաջացել նյութերի պատրաստության մեջ, որ կարող էր «շենքը կանգնեցնելու գործը սկսել»[2]։

Երկրորդ հանգամանքը, թեև ավելի կազմակերպչական-տեխնիկական բնույթ էր կրում, սակայն արագացրեց Ադոնցի մտահղացման իրականացումը։ Հայտնի է, որ Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը (ՀԲԸՄ) 1930 թվականից Մելքոնյան հիմնադրամի եկամուտներով տարեկան 3000 ոսկի էր տրամադրում Խորհրդային Հայաստանին՝ հայագիտական ուսումնասիրությունների հրատարակման համար[3]։ Մինչև 1937 թվականը այդ գումարների հաշվին հրատարակվեց շուրջ 30 գիտական մեծարժեք գիրք։ Սակայն խորհրդային իշխանությունները 1937 թվականի դեկտեմբերի 8-ի որոշմամբ Մելքոնյան ֆոնդի գործունեությունը Հայաստանում արգելեցին[4]։ ՀԲԸ միության կենտրոնական վարչությունը, բնականաբար, չէր կարող Հայաստանի համար նախատեսված գումարներն անուշադրության մատնել կամ օգ-

---

[1] «Գրական թերթ», 1965, 29 հոկտեմբերի։
[2] René Grousset, Préface, տե՛ս NAHA, p. IV, հմմտ. ՆԱՀՊ, էջ 4։
[3] Տե՛ս «Միություն», Փարիզ, 1929, № 128, էջ 118։
[4] «Խորհրդային Հայաստան», 1937, 8 դեկտեմբերի։

տագործել այլ նպատակներով, ուստի 1939 թ. որոշում կայացրեց այդ գումարների մի մասը հատկացնել «պատմական և գրական մեծարժեք երկերու տպագրության» համար: Իրադարձություններին քաջատեղյակ Հրանտ-Սամուելը վկայում է. «Երբ Հայաստանի դուռները բոլորովին փակվեցան տարագիր հայության առջև և Մելքոնյան ֆոնդի դրամները կարելի չեղավ Հայաստան փոխադրել հատկացնելու համար հայ պատմության և մշակույթի վերաբերյալ նյութերու հրատարակության, Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը որոշեց Մելքոնյան ֆոնդի գումարները հատկացնել արտասահմանի մեջ նույն նյութերի մասին գրվելիք գործերի տպագրության»[1]: Այդ աշխատանքները կազմակերպելու նպատակով ՀԲԸ միության կենտրոնական վարչությունը Փարիզում ստեղծեց Մելքոնյան հրատարակչական ֆոնդի արտասահմանյան հանձնախումբ, որի կազմի մեջ մտան նշանավոր գիտնականներ և մասնագետներ, այդ թվում Ն. Ադոնցը: Հանձնախմբի նախագահ ընտրվեց բարեգործականի պատասխանատուներից Լ. Կյումուշկերտանը (Լևոն Կերտան), իսկ քարտուղար՝ Արամ Անտոնյանը[2]: Հանձնախումբը կազմեց «խմբագրվելիք և մշակվելիք» գրքերի մի ցուցակ, որի մեջ տեղ գտան Ա. Չոպանյանի, Ա. Սագըզյանի, Լ. Բաշալյանի, Ս. Տեր-Ներսեսյանի ուսումնասիրությունները, Տիրայր արքեպ. Տեր-Հովհաննիսյանի «Ֆրիկի դիվանը», Արիստակես Վարդանյանի «Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայքի մեկնութիւն» երկասիրության ոսկեդարյան թարգմանության քննական բնագիրը և այլն[3]:

Հայոց պատմություն շարադրելու Ն. Ադոնցի ծրագիրը հավանության արժանացավ Մելքոնյան հրատարակչական ֆոնդի արտասահմանյան հանձնախմբի կողմից. «Հանձնաժողովը միաձայն որոշեց տպագրել Հայոց հնագույն պատմության վերաբերյալ պրոֆ. Ն. Ադոնցի աշխատությունը, որը պետք է կազմեր „Հայ ժողովրդի պատմության" բազմահատորյակի առաջին հատորը»[4]: Հետաքրքիր է, որ հանձնախումբը

---

[1] **Հրանտ-Սամուել,** Նիկողայոս Ադոնց, տե՛ս «Ազատ Հայաստան», Բեռլին, 1943, № 1, էջ 12: Հմմտ. նույնի՝ Նիկողայոս Ադոնց. կյանքն ու գործը, «Հայկաշեն», գիրք երկրորդ, Փարիզ, 1948, էջ 37:

[2] **Ա. Չոպանյան, Նիկողայոս Ադոնց**. բազմավաստակ բանասերը, «Անահիտ». Փարիզ, 1949, ԺԵ տարի, № 1, էջ 33:

[3] Հետաքրքրությունից զուրկ չէ Ն. Ադոնցի առաջարկը Մելքոնյան հրատարակչական ֆոնդի պատասխանատուներին, թե ի՞նչ գրքեր է նպատակահարմար տպագրել (տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան Զ/Ա- 8, թ. 5):

[4] Տե՛ս NAHA, p. XIII. Տարակուսանքի տեղիք է տալիս գրքի հայերեն թարգմանությունում ոչ միայն Ն. Ադոնցի կենսագրական ակնարկի, այլև նշանավոր պատմաբան, պրոֆ. Անրի

խոստացավ ոչ միայն հոգալ գրքի հրատարակության հետ կապված բոլոր ծախսերը, այլև իր 1939 թ. մայիսի 25-ի նիստում որոշեց Ադոնցին առաջարկել միաժամանակ կազմակերպել նաև ֆրանսերեն բազմահատորյակի հայերեն թարգմանության հարցը[1]: Սույն իրողությունը հաստատում է նաև Ա. Չոպանյանը. «Մելքոնյան հրատարակչական ֆոնդի արտասահմանյան հանձնախումբը խնդրեց Ն. Ադոնցին, որ իր ֆրանսերենով գրել սկսած Հայոց պատմությունը հայերեն լեզվով ալ շարադրե»[2]: Դժվար է ասել Ն. Ադոնցը որևէ գործնական քայլ կատարել է Մելքոնյան ֆոնդի այս առաջարկն ի կատար ածելու ուղղությամբ, թե ոչ: Մեր ձեռքի տակ եղած նյութերն այդ մասին լռում են: Սակայն մի բան ակներև է՝ նրա ամբողջ ուշադրությունն ու ժամանակը բևեռված էին ֆրանսերեն «Հայոց քննական պատմության» վրա, չհաշված զուգահեռաբար շարունակվող Մովսես Կաղանկատվացու Պատմության քննությունը: Համեմատության կարգով նշենք, որ եթե 1938 թ. նա հրատարակել է 11 անուն ուսումնասիրություն, որից վեցը ֆրանսերենով և այդ թվում «Սամուել Հայը բուլղարների թագավոր» մենագրությունը[3], ապա 1939 թ. հրատարակել է ընդամենը երկու հոդված, իսկ 1940 և 1941 թվականներին՝ և ոչ մեկը: Անգամ մերժել է «Հայրենիք» ամսագրի՝ «Սասունցի Դավիթ» էպոսի 1000-ամյակի առթիվ հատուկ հոդված գրելու առաջարկը և ստիպված է եղել արդարանալ. «Ցավում եմ, որ ոչ մի հնարավորություն կա գլուխ հանելու այն հոդվածները, որ ծրագրել եմ տարիներ ի վեր „Հայրենիք"-ի համար»[4]: Բնականաբար, նա զբաղված էր իր գլխավոր ծրագրի՝ «Հայոց պատմության» ստեղծման ուղղությամբ տարվող աշխատանքներով: Արդեն նախընթաց ուսումնասիրությունները, որ «մեծ մասով մասնավոր խնդիրների էին վերաբերում, մի տեսակ նախապատրաստություն էին ընդհանուր կարգավորյալ համադրության համար»[5]: Նորությունը Հայաստանի նախապատմական և հնագույն դարաշրջանների պատմության հիմնահարցերն էին, որոնք Ադոնցը մանրամասն ու խորությամբ ուսումնասիրում է մասնագիտական գրականության միջոցով: Հենց սկզբից նա նախաձեռնեց Հայաստանի քննական պատմության

Գրեգուարի գնահատական խոսքի բացակայությունը: Վերջինիս հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Ալիք», օրաթերթ, Թեհրան, 1946, 2 ապրիլի, № 73; 7 ապրիլի, № 76:

[1] Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան Գ/Ա-8:

[2] **Ա. Չոպանյան,** Նիկողայոս Ադոնց..., էջ 33:

[3] **N. Adontz,** Samuel l'Arménien, roi des Bulgares, Bruxelles, 1938, 63 p.

[4] Տե՛ս «Հայրենիք», Բոստոն, 1963, № 5, էջ 25:

[5] **Գ. Հովսեփյանց,** Պրոֆ. Ն. Ադոնց, տե՛ս «Հասկ», Անթիլիաս, 1954, № 3, էջ 92:

«ամենից դժվար մասը՝ Հայաստանի հին պատմությունը, Ք. ա. X դարից մինչև Ք. ա. VI դարը»[1], հարցեր, որոնք նախապես երբեք չէր հետազոտել: Ադոնցը ստիպված էր լրջորեն ու հիմնավորապես ուսումնասիրել գերմաներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, ռուսերեն լեզուներով լույս տեսած շուրջ 100-ի հասնող մասնագիտական գրքեր, խեթական, ասուրական և ուրարտական արձանագրությունների տպագիր ժողովածուներ, ծանոթանալ Հայաստանի սեպագրական շրջանի պատմությանը նվիրված բոլոր հայտնի աշխատություններին:

«Հայոց քննական պատմության» կանոնավոր շարադրանքը Ադոնցը սկսեց 1939 թ. ընթացքում, որը հաստատվում է Հրանտ-Սամուելի հետևյալ վկայությամբ. «Փրոֆ.. Ն. Ադոնց սկսեց շարադրել ֆրանսերեն լեզվով Հայոց պատմություն մը՝ սկիզբեն մինչև մեր օրերը: 1939 թվից այս գործին պատրաստության հատկացրած էր իր ամբողջ ժամանակը»[2]: Ադոնցն աշխատում էր մեծ թափով և սկսված գործը արագորեն առաջ էր ընթանում: Թեև սաստկացող ծանր հիվանդությունը (թոքախտ), ինչպես նաև 1940 թ. կեսերին գերմանացիների կողմից Բելգիայի ռազմակալումը դանդաղեցնում էին աշխատանքները, այնուհանդերձ, գարնան-աշնան ամիսներին նա օրնիբուն շարունակում էր աշխատանքը «Հայոց քննական պատմության» վրա: Յուրաքանչյուր շաբաթվա վերջում աշխատանքի ավարտուն մասերը հանձնում էր իր մտերիմ սաներից Հ. Էսեկյուլյանին, որը վկայում է. «Մաս առ մաս կ'առնեի իրմե՝ մեքենագրության հանձնելու»[3] և այսպես մինչև վերջին օրերը: Կարծես զգալով վերահաս մահվան չարագույժ շունչը և կանխազգալով, որ իր կյանքի մեծ գործը մնալու է անավարտ, Ադոնցը 1940 թ. Ա. Չիլինկիրյանին դառնորեն գրում է. «Վախենում եմ, որ ծրագրած գործերս էլ մնան թերի և կամ նույնչափ վիատ, ինչպես ես»[4]: Վհատության ու հոգեկան խռով պահերից մեկի ժամանակ Հ. Էսեկյուլյանին խոստովանել է. «Պետք է ավարտել այս աշխատանքը («Հայոց քննական պատմությունը» - Պ. Հ.), գիտե՞ս թե որքան տառապագին է տարիներով հավաքել հոս՝ գլխուն մեջ ունենալ, նույնիսկ դասավորված ու չկարենալ գեթ թուղթին հանձնել: Հիմա կը զգամ, թե գործ մը երբեք չպետք է հետաձգել»[5]: Ահա թե ինչու հաղթահարելով սոսկալի

---

[1] **René Grousset**, Préface, p. IV.

[2] **Հրանտ-Սամուել**, նշվ. աշխ., էջ 12:

[3] **Հ. Էսեկյուլյան**, Նիկողայոս Ադոնց. Հիշատակներ և տպավորություններ, տե՛ս «Պայքար», Բոստոն, 1953, էջ 183:

[4] Տե՛ս «Հայրենիք», Բոստոն, 1963, № 5, էջ 25:

[5] **Հ. Էսեկյուլյան**, նշվ. աշխ., էջ 183:

ցավերը, կամքի գերագույն լարումով շարունակում էր աշխատանքը և այսպես մինչև հիվանդանոց տեղափոխվելը: Հ. Էսեկյուլյանը վկայում է. «Չափազանցված չեմ ըլլար, եթե ըսեմ թե՝ գրիչը ձեռքին մեռավ, գիտակից իր կոչումին վեհությանը, այն հանդուգն զորավարի պես, որ ծանրորեն վիրավոր՝ կը մնա պատնեշին վրա, զենքը ձեռքին, մինչև իր վերջին շունչը»[1]: Ցավոք, Ադոնցին վիճակված չէր ավարտելու իր կյանքի մեծ գործը, նա իրոք մահացավ գրիչը ձեռքին, վերջակետ չդրած[2]:

1941 թ. հոկտեմբերի վերջերին Ն. Ադոնցի առողջական վիճակը կտրուկ վատթարացավ և նրան տեղափոխեցին հիվանդանոց, որտեղ էլ մահացավ ուղիղ երեք ամիս անց՝ 1942 թ. հունվարի 27-ին: Կարծում ենք, թե միայն հավուր պատշաճի խոսքեր չեն, որ Ռ. Դարբինյանը նրա մասին գրում է այդ օրերին. «Հանձին պրոֆ. Նիկողայոս Ադոնցի հայ պատմագրությունը, հայ բանասիրությունը, հայ իրականությունը կը կորսնցնեն իրենց ամենեն ընտիր մշակներեն մեկը, իսկ հայ ժողովուրդն ալ իր ամենեն ազնվական զավակներեն մեկը: Ցավալի է նրա մահը մանավանդ, որ կիսատ ձգեց իր գործը: Վերջին տարիները ձեռնարկած էր «Հայոց քննական պատմության» պատրաստության, բայց չենք գիտեր, թե որ աստիճան առաջ տարած էր այդ աշխատությունը»[3]:

Ն. Ադոնցի մահվան առիթով ֆրանսահայ մտավորականները, Ա. Չոպանյանի և Հ. Զավրյանի նախաձեռնությամբ, 1942 թ. ապրիլի 12-ին Փարիզի սրահներից մեկում կազմակերպում են հիշատակի հավաքույթ[4]: Այստեղ որոշվում է ստեղծել հանձնախումբ՝ Ն. Ադոնցի թողոնի նյութերն ուսումնասիրելու, իսկ գրադարանը Փարիզի Նուպարյան գրադարան տեղափոխելու համար:

Առավել մտահոգողն, անշուշտ, «Հայոց քննական պատմության» ճակատագիրն էր: Ա. Չոպանյանի առաջարկով Բրյուսել ուղարկվեց հանգուցյալի վաղեմի բարեկամ, իրավաբան Հովհաննես Զավրյանը:

---

[1] **Հ. Էսեկյուլյան**, նշվ. աշխ., էջ 183:

[2] Ն. Ադոնցի վերջին տարիների և օրերի մասին արժեքավոր են Մուշեղ Իշխանի հիշողությունները՝ «Փրոֆ. Ն. Ադոնցը», տե՛ս «Ազդակ շաբաթօրյակ», Բեյրութ, 1944, 11, 18, 25 օգոստոսի, 1, 15, 22, 29 սեպտեմբերի, 6, 13 հոկտեմբերի: **Նույնի**՝ «Փրոֆ. Ն. Ադոնց (հուշեր և տպավորություններ)», տե՛ս «Ազդարար», Բեյրութ, 1951, 12, 19, 26 հոկտեմբերի, 2, 16 նոյեմբերի, 7, 14, 21 դեկտեմբերի: **Նույնի**՝ «Փրոֆ. Ն. Ադոնց», տե՛ս «Հայրենիք», 1951, № 7, էջ 22-43: **Նույնի**՝ «Երեք մեծ հայերը. փրոֆ. Նիկողայոս Ադոնց», Բեյրութ, 1952, էջ 5-41: **Նույնի**՝ «Իմ ուսուցիչներս. Փրոֆ. Նիկողայոս Ադոնց», Բեյրութ, 1984, էջ 37-69:

[3] «Հայրենիք», Բոստոն, 1942, 11 փետրվարի, հմմտ. 12 փետրվարի:

[4] Տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան Ե/Ա-8:

Բրյուսելում ծանոթանալով Ն. Ադոնցի թողոնի նյութերին՝ Զավրյանն այստեղ որևէ ավարտուն գործ չգտավ, բացառությամբ ֆրանսերենով շարադրված «Հայոց քննական պատմության» առաջին հատորի: Փարիզ վերադառնալուց հետո Զավրյանը դրա մեքենագիր օրինակը հանձնեց Մելքոնյան հրատարակչական ֆոնդի արտասահմանյան հանձնախմբին, որն իրավաբանորեն հանդիսանում էր ոչ միայն այդ գրքի պատվիրատուն, այլև նրա սեփականատերը: Ա. Չոպանյանի, Հրանտ-Սամուելի և Ա. Խոնդկարյանի հավաստմամբ Զավրյանը Ադոնցի մնացած ամբողջ ձեռագիր ժառանգությունը հանձնել է Փարիզի Նուպարյան մատենադարանին, իսկ գրադարանը թողել Բրյուսելի հայ համայնքին[1]: Իրադարձություններին քաջատեղյակ Ա. Չոպանյանը հավաստում է. «Զավրիև իր հետ բերավ ձեռագիրը՝ Ադոնցի ֆրանսերեն լեզվով շարադրված Հայոց պատմության առաջին մասի»[2]: Տարիներ անց, 1952 թվականին ֆրանսիացի պատմաբան Ռընե Գրուսեի հիշատակին նվիրված իր խոսքում Ա. Չոպանյանը հարկ է համարել կրկնելու, թե Զավրյանի բերածը Ադոնցի «անավարտ կարևոր գործի մի մասն էր»[3]: Նույնն է հավաստում նաև Արշամ Խոնդկարյանը. «Պատերազմի շրջանում, երբ մենք բոլորս զրկվեցինք հնարավորությունից որևէ բան հրատարակելու, Հ. Զավրյանը զբաղվեցավ Ն. Ադոնցի թողած ձեռագիրները կարգի բերելով: Այդ ձեռագիրների մեջ էր ֆրանսերեն լեզվով գրված «Հայոց պատմության» առաջին հատորը»[4]:

Այսպիսով, 1942 թվականին Հ. Զավրյանը Բրյուսելից Փարիզ է բերել Ն. Ադոնցի «Հայոց քննական պատմության» առաջին հատորի հեղինակային մեքենագիր օրինակը, այն էլ, ինչպես կտեսնենք, անավարտ: Շուտով պարզվում է, որ աշխատանքը տպագրության պատրաստ չէր նաև տեխնիկական տեսակետից և կարիք ուներ լեզվաոճական որոշակի խմբագրման: Հ. Զավրյանը ազնվորեն ու մեծ նվիրումով ստանձնեց «հրատարակության հետ կապված բոլոր աշխատանքները՝ index-ի պատրաստում, քարտեզ, սրբագրություն, հեղինակի կենսագրություն և այլն»[5]: Ցավոք, Հ. Զավրյանի հիվանդության և ապա վերահաս մահվան պատճառով (10 նոյեմբերի 1945 թվական) աշխատանքները դարձյալ ընդհատվեցին: Գրքի հրատարակության հետ կապված հետագա աշ-

[1] **Ա. Չոպանյան**, Նիկողայոս Ադոնց..., էջ 34:
[2] Նույն տեղում:
[3] **Ա. Չոպանյան**, Ռընե Կրուսե, տե՛ս «Հասկ», Անթիլիաս, 1952, № 10-12, էջ 541:
[4] **Ա. Խոնդկարյան**, Հովհաննես Զավրյանի հիշատակին, տե՛ս «Ալիք», Թեհրան, 1946, 19 ապրիլի:
[5] Նույն տեղում:

խատանքներն իրականացրեց Ա. Չոպանյանը[1]: Հենց Չոպանյանի առաջարկով էր, որ Մելքոնյան հրատարակչական հանձնախումբը «Հայոց քննական պատմության» ընդհանուր խմբագրումը հանձնարարեց ակադեմիկոս Ռընե Գրուսեին: Ֆրանսիացի պատմաբանը ոչ միայն «հղկումի և սրբագրումի հոգնեցուցիչ աշխատանքը կատարեց այդ ամբողջ ստվար հատորի»[2], այլև «Մեծ գիտնականի վերջին գրքի համար գրեց հատուկ առաջաբան»[3]: 1946 թ. ապրիլի վերջերին գիրքն արդեն պատրաստ էր տպագրության: Դա է հավաստում 1946 թ. ապրիլին Պ. Քոլոլյանին հղած Ա. Չոպանյանի նամակը. «Մյուս կողմե պարտք կհամարենք Ձեզի հայտնել, թե ողբացյալ փրոֆեսեոր Նիկողայոս Ադոնցի հոյակապ գործը՝ Հայոց պատմության սկզբնական շրջանի մասին, որին տպագրության ավարտումը հանգուցյալ Հ. Ջավրիևի հիվանդության պատճառով հապաղած էր, ի մոտո պիտի պատրաստ ըլլա հրապարակ ելլելու»[4]:

Ի վերջո, 1946 թ. կեսերին «Հայոց քննական պատմության» առաջին մասը, որ կրում էր «Հայաստանի պատմություն: Ակունքները» խորագիրը, լույս տեսավ «Imprimerie de Navarre» հրատարակչության կողմից: Գիրքն ավարտվում է «Ուրարտուի վախճանը և նրա պատմական դերը» եզրափակիչ հատվածով:

Անկասկած է, որ Ն. Ադոնցի կանոնավոր աշխատանքը գրքի վրա ընդհատվել է հենց այստեղ: Մյուսները հավելվածներ են, որ կիսավարտ աշխատանքին ավելացվել են հետագայում՝ Ն. Ադոնցի մահից հետո: Անկասկած է նաև, որ այդ հավելումները կատարել է Հ. Ջավըրյանը, նա, ով առաջինն էր ծանոթացել հանգուցյալ պատմաբանի թողոնի նյութերին և իր վրա պարտականություն վերցրել կատարելու գրքի հրատարակության հետ կապված բոլոր աշխատանքները: Ձեռքի տակ ունենալով 375 էջանոց մեքենագիր տեքստը, որն ավարտվում էր «Ուրարտուի վախճանը և նրա պատմական դերը» եզրափակիչ հատվածով՝ Հ. Ջավրյանը որպես հավելված դրան ավելացրել է նաև Ն. Ադոնցի «Հայերի ծագումը» անավարտ ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև առավել ամբողջական տեսք ունեցող «Ասուրական արշա-

---

[1] Տե՛ս NAHA, p. XIII. Տարակուսելի է գրքի հայերեն թարգմանությունում Ուրարտուի քարտեզի բացակայությունը, որը մասնագիտական գրականության մեջ առաջինններից մեկն էր:

[2] Նույն տեղում:

[3] **René Grousset**, նշվ. աշխ., էջ 3-8: Ռընե Գրուսեի սույն Առաջաբանի հայերեն թարգմանությունը, տե՛ս ՆԱՀՊ, էջ 3-8:

[4] Տե՛ս **Ա. Չոպանյան**, Նամականի, կազմեց և ծանոթագրեց Գոհար Ազնավուրյանը, Երևան, 1980, էջ 257:

վանքները Ուրարտուի դեմ»[1], «Հայաստանը և ցեղերի պայքարը Արևելքում», «Մի հին պաշտամունքի հետքերը Հայաստանում» և «Վաղ շրջանի փոխառությունները հայերենում» հոդվածները[2], որոնք ոչ մի կերպ չեն աղերսվում ավարտուն այնպիսի տեքստերի հետ, ինչպիսիք են նախորդ չորս գլուխները: Ակներև է այս բոլորի մեխանիկական, անգամ կամայական միավորումը մեկ ամբողջության մեջ: Այս համոզման օգտին են խոսում նաև հետևյալ փաստերը: Ն. Ադոնցի թողոնում առկա են «Հայաստանի պատմությունը» գրքի ֆրանսերեն մեքենագիր երկու օրինակներ, յուրաքանչյուրը 375 մեքենագիր էջ[3]: Բացի այդ, թողոնում առկա են նաև առանձին մեքենագրված (միանգամայն այլ տառատեսակով) ֆրանսերեն տպագիր 291-րդից 405-րդ էջերի, այսինքն՝ հավելվածի, նյութերը[4]: Պարզ է, որ դրանք հիմնական չորս գլուխներին են միացվել հետագայում, բոլոր դեպքերում ոչ Ադոնցի կողմից՝ հատորին քիչ թե շատ ավարտուն տեսք տալու միտումով: Բացի այդ, մենք ունենք նաև Արշակ Սաֆրաստյանի ուղղակի ցուցումն այն մասին, որ 1940 թվականի ընթացքում Ադոնցն արդեն ավարտել էր իր «Հայոց քննական պատմության» Ուրարտուին նվիրված մասը, իսկ գրքում զետեղված մյուս նյութերը հավելումներ էին[5]:

Ինչևէ, անգամ այս տեսքով Ն. Ադոնցի կատարած աշխատանքը գիտական ու քաղաքացիական սխրանք էր: Առաջին անգամ էր, որ հայ ժողովրդի պատմության ուղեծրի մեջ տեղ էին գտնում Հայասայի, Իշուվայի, Նաիրիի, Ուրարտուի պատմության հարցերը, դրանք դիտվում էին մի ամբողջության մեջ, որպես միասնական երկրի՝ Հայաստանի և մեկ միասնական հայրենիքի բաղկացուցիչ մասեր: Եվ որքան ճիշտ է նկատել Ռընե Գրուսեն՝ գրելով. «Ափսոսալի է, որ, անգութ ճակատագրի երեսից, Ադոնցի սկսած Հայաստանի մեծ պատմությունը կանգ է առնում առաջին իսկ գլուխներում: Ափսոսանքն ավելի ցավալի է դառնում, մանավանդ, այն պատճառով, որ այդ գլուխների հաջողությունը մեզ կատարյալ է թվում: Այնուամենայնիվ, մենք անչափ ուրախ ենք, որ այսպիսով մեր ձեռքի տակ ունենք ըստ ամենայնի մի կատարյալ գործ հայոց պատմության այն մասի վերաբերյալ, որը մինչև

---

[1] Ակնհայտորեն այս հատվածն իր տեղում չէ, բնական է, որ այն պետք է տեղ գտներ աշխատության 2-րդ կամ 3-րդ գլուխներից մեկում:

[2] NAHA, p. 291-405, հմմտ. ՆԱՀՊ, էջ 287-392:

[3] Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գզրոց Բ, թղթածրար 4, թ. 1-375 (անկասկած է, որ Հ. Էսեկյուլյանի մեքենագրած օրինակներն են):

[4] Նույն տեղում, թղթածրար 5, հմմտ. թղթածրար 6:

[5] Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., էջ 730:

հիմա շատ քչերին էր մատչելի, եթե ոչ բոլորին անծանոթ: Դա հռչակավոր գիտնականի կողմից մի փառավոր նվեր է իր հայրենակիցներին, քանի որ Ադոնցը նրանց վերադարձնում է մոտավորապես տասը դար: **Սա Ադոնցի՝ մահվան ժամին ընծայած արքայական պարգևն է իր երկրին, որի պատմությունը նա կրկնապատկում է»**[1]:

Վերոշարադրվածից ակներև է, որ Ն. Ադոնցի «Հայոց քննական պատմությունը» պետք է լիներ բազմահատոր մի աշխատություն և պատահական չէ, որ Ա. Չոպանյանը լույս տեսած ֆրանսերեն գիրքն անվանում է «Քննական ընդարձակ Հայոց պատմության առաջին մասը»[2]: Նույնն է հավաստում նաև Մատթեոս Արամ Գալենտերը, որն Ադոնցին նվիրված իր հուշերում շեշտում է, թե լույս տեսած ֆրանսերեն գիրքը «պիտի ըլլար առաջին հատորը **Ընդհանուր Հայոց պատմության**: Ադոնց եկած է մինչև ուրարտական շրջանին պատմության վերջավորությունը, բայց կարելի չէ եղած լրացնել հեղինակին տարաժամ և դառնակսկիծ մահվան պատճառով»[3]:

Այս բոլորից հետո ընթերցողին բնականաբար պետք է հետաքրքրի մի կարևորագույն հարց: Արդյո՞ք տպագրված ֆրանսերեն հատորով ավարտվում են Ն. Ադոնցի՝ «Հայոց քննական պատմության» նյութերը, թե հնարավոր է նաև այլ նյութերի (անգամ ավարտուն) առկայությունը նրա թողոնում: Չէ՞ որ պատմաբանը սովորություն ուներ միաժամանակ զբաղվելու նաև այլ պատմաշրջանների առանձին առանցքային հարցերի մշակմամբ: Այդ հարցին կարող էր լիարժեք պատասխան տալ միայն նրա թողոնի մանրամասն ուսումնասիրությունը: Երկար տարիներ անհայտ էր, թե որտեղ է գտնվում պատմաբանի թողոնը և ընդհանրապես այն գոյություն ունի, թե ոչ: Բարեբախտաբար ադոնցյան թողոնը, իրերի բարեպատեհ բերումով, ոչ միայն փրկվել էր, այլև հանգրվանել Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցում: Թե ե՞րբ և ի՞նչ ճանապարհով է այն հայտնվել այստեղ, կարելի է միայն ենթադրել:

1992-1993 թվականների ընթացքում հնարավորություն ունեցանք ծանոթանալու ադոնցյան ձեռագրերին: Դրանք չափազանց անկանոն և անխնամ դասավորված էին քսան թղթածրարներում[4]: Այժմ անդ-

---

[1] ՆԱՀՊ, էջ 8 (ընդգծումը մերն է - Պ. Հ.):

[2] «Անահիտ», 1949, № 1, էջ 33:

[3] **Գալենտեր Մատթեոս**, Նիկողայոս Ադոնց և իր «Պուլկարաց թագավոր Սամուել Հայազգին», տե՛ս «Պայքար», Բոստոն, 1961, էջ 76 (ընդգծումը մերն է - Պ. Հ.):

[4] **Ն. Ադոնցի** թողոնի ընդհանուր նկարագրի համար տե՛ս մեր և Ե. Փամպուքյանի հրապարակումները, «Ազդակ», Բեյրութ, 1993, 9 մարտի, էջ 4, 7; «Ազատամարտ», Երևան, 1993, 9-15 ապրիլի, էջ 13 և այլն:

րադառնանք նախապես մեզ հետաքրքրող հարցին, արդյո՞ք Ն. Ադոնցի «Հայոց քննական պատմության» այլ հատվածներ կամ բաժիններ առկա են այստեղ, թե ոչ: Հենց սկզբից պետք է դրականորեն պատասխանել այս հարցադրումին: Դրանք առկա են և բավականին զգալի քանակությամբ: Ադոնցի ծեռագիր նյութերի մեջ գերազանցում են հայերի և Հայաստանի մասին տարաբնույթ և տարալեզու (հունական, լատինական, արաբական, ասորական, պարսկական և այլն) սկզբնաղբյուրներից քաղված վկայություններ, ժամանակագրական աղյուսակներ ու հաշվարկներ, արդեն ֆրանսերենով (հիմնականում), ռուսերենով և հայերենով շարադրված ամբողջական բաժիններ (թերի, երբեմն էլ ավարտուն): Մենք ցուցակագրեցինք եղած ամբողջ նյութերն ու փորձեցինք կազմել դրանց ցանկ, որից հետո հնարավոր եղավ «Հայոց քննական պատմության» առկա նյութերը դասակարգել ըստ պայմանական բաժինների և ստվերագծել հատորների հերթականությունը՝ պայմանական, քանզի այդ բաժանումը հեղինակային չէ:

Թողոնում առկա նյութերի մի խումբն ավարտվում է Ք. հ. I դարի կեսերի, իսկ մյուսը սկսվում է Ք. հ. IV դարի կեսերի պատմությամբ: Նկատելի է Ք. հ. I-IV դարերի պատմության վերաբերյալ շարադրանքի, և անգամ նյութերի, իսպառ բացակայությունը. դա հիմք է տալիս մեզ ենթադրելու, որ նշված դարերը եղել են «Հայոց քննական պատմության» երկրորդ և երրորդ հատորների բաժանման սահմանագիծը: Դրա օգտին են խոսում նաև ուրվագծված հատորների ծավալային տվյալները՝ յուրաքանչյուրը մոտ 600 ծեռագիր էջի սահմաններում: Ենթադրելի է, որ երկրորդ հատորը պետք է ունենար հետևյալ կառուցվածքը.

1. Արմենների երթուղին Փոյուգիայից Ուրարտու (ֆրանսերեն, 95 էջ, բազմաթիվ էջեր թափված)[1],

2. Մարական կայսրություն. կազմավորումը, զարգացումը (ռուսերեն, 28 էջ, որոշ էջեր թափված),

3. Հայաստանը Մարական կայսրության կազմավորումից մինչև Կունաքսայի ճակատամարտը՝ Օրոնտեսի և Տիրիբազոսի օրոք (ֆրանսերեն, 25 էջ, բազմաթիվ էջեր թափված),

---

[1] Էջակալումը և խորագրերը հիմնականում հեղինակային են: Բացակա էջերը դեռևս ապացույց չեն դրանց կորստի: Ավելի ուշադիր և մանրազնին քննությունը կարող է դրանք ի հայտ բերել այլ թղթածրարներում, որոնցում առկա են մեզ համար անորոշ մնացած բազմաթիվ թղթեր:

4. Երկրամաս և բնակչություն. XIII և XVIII սատրապությունների կազմավորումը, հարկերը (ֆրանսերեն, 18 էջ),

5. Քսենոփոնի նահանջի երթուղին Հայաստանում (ֆրանսերեն, 9 էջ),

6. Երվանդունիները Հայաստանում Աքեմենյանների օրոք (հայերեն, 11 էջ),

7. Հայաստանը Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների շրջանում (ռուսերեն, 8 էջ),

8. Արևելքը մակեդոնական տիրապետության շրջանից մինչև Ք. հ. I դարի կեսերը՝ Ք. ա. 334 թ.- Ք. հ. 66 թ. (ֆրանսերեն, 143 էջ),

9. Միհրդատ Եվպատոր (ֆրանսերեն, 8 էջ),

10. Տիգրան Մեծ (ֆրանսերեն, 10 էջ),

11. Տիգրան Մեծն ըստ Մոմզենի և Ռեյնաքի: Տիգրան Մեծի մասին անտիկ սկզբնաղբյուրներից քաղված վկայություններ (ֆրանսերեն, 40 էջ),

12. Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի արշավանքները Հայաստան (ֆրանսերեն, 20 էջ),

13. Մարկոս Կրասոսի Արևելյան արշավանքը. Արտավազդ II (ֆրանսերեն, 32 էջ, որոշ էջեր թափված),

14. Մարկոս Անտոնիոս (ֆրանսերեն, 12 էջ),

15. Հայ Արշակունիների թագավորության կազմավորումը. Ք. հ. 12-66 թթ. (ֆրանսերեն, 40 էջ),

16. Հայ-պարթևական հարաբերությունները Ք. հ. 16-66 թթ. (ֆրանսերեն, 60 էջ),

17. Տրդատ I Արշակունու ճանապարհորդությունը Հռոմ և Արտաշատի նորոգումը (ֆրանսերեն, 7 էջ):

Բացի նշվածներից, առանձին թղթածրարներում առկա են նաև Ք. ա. VI - Ք. հ. I դդ. հայոց պատմությանը վերաբերող 160 էջ ռուսերենով նոթեր, նյութեր, ժամանակագրական տախտակներ, աղբյուրագիտական ու պատմագիտական առանձին վկայություններ: Այսպիսով, երկրորդ հատորի նյութերը, ժամանակագրական առումով վերաբերում են Ք. ա. VII դարի վերջերից Ք. հ. I դարի վերջերը, ընդգրկելով 800 տարվա պատմություն: Ամբողջը կազմում է 614 ձեռագիր էջ, որից՝ ֆրանսերեն - 567, ռուսերեն - 36, հայերեն - 11 էջ:

Հավանաբար երրորդ հատորի բովանդակությունը պետք է կազմեին հետևյալ գլուխները՝

1. Հայաստանը 350-387 թվականներին (ֆրանսերեն, 54 էջ),

2. Պարսկա-բյուզանդական հարաբերությունները V-VI դարերում և Հայաստանի ճակատագիրը (ռուսերեն, 96 էջ),

3. Պարսկա-բյուզանդական պատերազմները VI դարի կեսերից նույն դարի վերջերը և Հայաստանը (ռուսերեն, 80 էջ),

4. Հողատիրության ձևերը, հարկերն ու տուրքերը Արշակունյաց և մարզպանության պատմաշրջաններում (հայերեն, 30 էջ),

5. Հայաստանը 849-902 թվականներին (հայերեն, 43 էջ),

6. Հայաստանի պատմությունը Աշոտ II Երկաթից մինչև Մելիքշահի տիրապետությունը (ֆրանսերեն, 100 էջ),

7. Բագրատունյաց թագավորության անկումը (հայերեն, 5 էջ),

8. Սյունյաց թագավորությունը (հայերեն, 16 էջ),

9. Զաքարյան Հայաստանի պատմությունը (հայերեն, 40 էջ),

10. Հայ ազատագրական շարժումները 1547-1711 թվականներին (հայերեն, 11 էջ),

11. Պետրոս Մեծի և Իսրայել Օրու բանակցությունները (հայերեն, 36 էջ, բազմաթիվ էջեր թափված),

12. Դավիթ Բեկի պատերազմներն ըստ Ստեփանոս Շահումյանի (հայերեն, 2 էջ):

Ժամանակագրական առումով այս նյութերի շարադրանքը վերաբերում է IV-XVIII դարերի պատմությանը, ընդգրկելով շուրջ 1200 տարվա դեպքեր: Ամբողջը կազմում է 520 ձեռագիր էջ, որից ֆրանսերեն - 154, ռուսերեն - 176, հայերեն - 190 էջ:

Բացի այդ, առանձին թղթածրարներում խնամքով դասավորված են V-IX դարերի հայոց պատմությանը վերաբերող բյուզանդական սկզբնաղբյուրներից քաղված 300 էջից ավելի ֆրանսերենով ու հայերենով նյութեր, նոթեր, ժամանակագրական աղյուսակներ, բյուզանդական կայսրերի ու արաբական խալիֆների, հայոց կաթողիկոսների գավազանացանկեր:

Արդյո՞ք «Հայոց քննական պատմությունն» ավարտվելու էր այս երեք հատորների շրջանակում (հնագույն ժամանակներից մինչև XVIII դարի վերջերը), թե ունենալու էր ևս մեկ՝ XIX-XX դարերի պատմության հարցերն ընդգրկող հատոր, դժվար է ասել: Սակայն թողնում նշված դարերի պատմությանը վերաբերող առանձին նյութերի առկայությունը վկայում է այն բանի օգտին, որ ավելի քան հավանական է վերջին՝

չորրորդ հատորի, եթե ոչ շոշափելի իրողությունը, ապա գոնե ուրվագիծը[1]:

Այսպիսով, վերոշարադրանքը ցույց է տալիս, որ կյանքի վերջին տարիներին Ն. Ադոնցը ծրագրել էր տարիների իր պատմագիտական աշխատանքների արդյունքները հանրագումարի բերել «Հայոց քննական պատմություն» քառահատոր աշխատության մեջ (հնագույն ժամանակներից մինչև XX դարի սկիզբը): Սակայն նա հասցրել է մասամբ ավարտել միայն առաջին հատորը (հայկական հնագույն ցեղային միությունների և Ուրարտուի պատմության ժամանակաշրջանները): Մեր ձեռքի տակ եղած նյութերը ցույց են տալիս, որ Ն. Ադոնցը միաժամանակ աշխատել է նաև երկրորդ և երրորդ հատորների վրա, նախապես շարադրել ամբողջական գլուխներ, անգամ բաժիններ, հավաքել նյութեր, սկզբնաղբյուրային վկայություններ, կազմել ժամանակագրական տախտակներ ու գավազանացանկեր: Խոսքը վերաբերում է գլխավորապես վերջնական խմբագրման չենթարկված նյութերին, որոնք բոլորն էլ, բացառությամբ առանձին դեպքերի, դեռևս անմշակ են: Անկասկած է, որ «Քննական պատմություն Հայոց»-ը մնացել է անավարտ:

Ն. Ադոնցի երկերի սույն չորրորդ հատորում զետեղված են «Քննական պատմության» առաջին հատորի («Հայաստանի պատմություն: Ակունքները») հայերեն թարգմանությունը, ինչպես նաև երկրորդ-երրորդ հատորներից առանձին հատվածներ: Ցավոք, Ն. Ադոնցի գրքի ֆրանսերեն բնագրի հրատարակիչների ոչ բավարար ուշադրության պատճառով տեքստում սպրդել են զգալի թվով երկրանունների, ցեղանունների, տեղանունների, ազգանունների և այլ կարգի փաստերի աղավաղումներ, որոնք, ինչպես երևում է գրքում բերված աղբյուրների և մասնագիտական գրականության համադրությունից, մեծաքանակ գիտնականի գրչին չեն պատկանել: Այս իրողությունը ցավալիորեն ոչ միայն փոխանցվել է «Հայաստանի պատմության» հայերեն թարգմանությանը, որն իրականացրել է Վ. Պ. Սեղբոսյանը, այլև համալրվել է թարգմանական համաբնույթ ու այլ կարգի մեծաքանակ վրիպումներով ևս:

Նշանավոր ուրարտագետ Ն. Վ. Հարությունյանը մեր ուշադրությունը հրավիրելով այդ կարգի աղավաղումների վրա, սիրահոժար մեզ տրա-

---

[1] Արդյո՞ք դրա օգտին չի խոսում քաղաքում հայկական հարցին վերաբերող մի շարք հոդվածների ուրվագծերի առկայությունը (ավելի մանրամասն տե՛ս **Ն. Ադոնց, Հայկական հարց, կազմել, ծանոթագրել և ներածությունը գրել է Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 1996**):

մադրեց գրքում տեղ գտած ակնառու աղճատումների ու աղավաղումների իր ուղղումների ցանկը (մեքենագիր 32 էջ), որոնց զգալի մասը մենք շնորհակալությամբ հաշվի ենք առել «Հայաստանի պատմության» հայերեն այս երկրորդ հրատարակությունն իրականացնելիս: Սույն հրատարակությունն իրավամբ կարելի է անվանել բարեփոխված հրատարակություն, քանզի Վ. Սեղբոսյանի թարգմանությունը ֆրանսերեն հրատարակության բնագրի հետ ուշադրությամբ համեմատել, բացթողումները լրացրել և խմբագրել է Օ. Ս. Վարդազարյանը: Միաժամանակ հարկ համարեցինք հրատարակել նաև Ռընե Գրուսեի Առաջաբանը[1] և Գ. Խ. Սարգսյանի «Վերջաբանի փոխարեն»-ը[2] խմբագրական անհրաժեշտ միջամտություններով:

Մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի և Հայագիտական բարձրագույն հիմնարկի աշխատակիցներին, մանավանդ Ե. Փամպուքյանին, Ա. Էթիեմեզյանին, որոնք հնարավորություն ընձեռեցին ծանոթանալու Ն. Ադոնցի թողոնի նյութերին, ինչպես նաև պատմական գիտությունների թեկնածու Ա. Մովսիսյանին, փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու Օ. Վարդազարյանին, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Դ. Գյուրջինյանին և բոլոր նրանց, ովքեր արժեքավոր առաջարկություններով ու դիտողություններով իրենց նպաստը բերեցին հատորի հրատարակությանը:

Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

---

[1] Ռընե Գրուսեի Առաջաբանը (տե՛ս աստ, էջ 25-30) ժամանակին թարգմանվել և հրատարակվել է հայկական պարբերական մամուլի տարբեր օրգաններում («Պայքար-բացառիկ», տարեգիրք, Բոստոն, 1950: «Ազդարար», օրաթերթ, Բեյրութ, 1951, 27 հունիսի, № 456; 3 օգոստոսի, № 457 և այլն):

[2] Տե՛ս ՆԱՀՊ, էջ 393-396:

ՔՆՆԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Հատոր I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ:
ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ (X-VI ԴԱՐԵՐ Ք. Ա.)

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ինձ համար մեծ պատիվ և միևնույն ժամանակ ցավալի պարտականություն է՝ ներկայացնել պրոֆեսոր Ադոնցի գործի հետմահու հրատարակությունը և վերհիշել հանգուցյալի ազդեցիկ անձնավորությունը: Պատերազմից քիչ առաջ առիթ ունեցա նրան [կրկին] հանդիպելու Բրյուսելում, որտեղ նա անմիջապես գրավել էր առաջնակարգ տեղ: Մենք ուշադրությամբ լսում էինք նրան, երբ նա այնքան աշխուժորեն և երիտասարդական եռանդով խոսում ու վիճում էր մեզ ոգևորող պատմական և հնագիտական մեծ խնդիրների շուրջ: Այն ժամանակ իմ մտքով չէր կարող անցնել, որ մենք վերջին անգամն ենք իրար հանդիպում: Օժտված նորարարության կարողությամբ, որի գաղտնիքը իր գիտության, ինչպես նաև իր երկրի նկատմամբ տածած սիրո մեջ էր, նա 1896-1920 թվականներին, բազմաթիվ գիտական հրատարակություններով Ռուսաստանում փայլուն հեղինակություն ստեղծելով իր համար, կարողացավ իր աշխատանքային երկրորդ կյանքն սկսել Փարիզում, Լոնդոնում և Բրյուսելում, ֆրանսերեն լեզվով հրատարակելով հիանալի գործեր, որոնք պատիվ են բերում մեր մասնագիտական այնպիսի հանդեսների, ինչպիսիք են «Revue de l'Orient chrétien», «Revue des Etudes Arméniennes», «Byzantion» և այլն: Այստեղ էլ Ն. Ադոնցը ամբողջ հասակով մեկ հանդես էր գալիս այնպես, ինչպես նախ՝ էջմիածնում, ապա՝ Ս. Պետերբուրգի համալսարանում, որպես ի ծնե լեզվաբան, որը տիրապետում էր գիտելիքների մի ամբողջ ստեղնաշարի սանսկրիտից ու պահլավերենից սկսած մինչև սեպագիրը, բյուզանդական հունարենից մինչև ժամանակակից պարսկերենը: Նա միաժամանակ հնագետ, պատմաբան և բանասեր էր, ուստի և նրա ամենափոքր ծանոթագրությունն իսկ գիտական նշանակություն ունի: Ափսո՜ս, սակայն, որ վստահելի մեթոդի վրա հիմնված գիտելիքների այդ բազմազանությունը նա չհասցրեց գործադրել իր ամբողջական գործը՝ Հայաստանի քննական պատմությունը մեզ տալու համար: Ն. Ադոնցը, ավելի քան որևէ մեկը, ձեռնհաս էր այդ անելու:

Թերևս ավելի ճիշտ կլիներ ասել, և մենք դրանում բոլորովին չենք կասկածում, որ նա արդեն շարադրել էր Հայաստանի՝ մեր ցանկացած

քննական պատմությունը, անընդհատ մեկը մյուսի ետևից լույս տեսած իր գիտական ուսումնասիրություններում, որոնց մեջ նորանոր տվյալներով լուսաբանվում էին հայ ժողովրդի պատմության ամենամթին կետերը: Այդպիսով նա քայլ առ քայլ դնում էր Հայաստանի պատմության հիմքերը: Կյանքի վերջին տարիներին նյութերի մշակումը արդեն բավական էր շենքի կառուցումն սկսելու համար: Ահա այդ ժամանակ էր, որ նա ձեռնարկեց իրագործելու իր աշխատանքի ամենադժվարին մասը, որն այսօր ներկայացնում ենք ընթերցողին. դա է՝ Հայաստանի հին պատմությունը մինչև VI դարը մեր դարաշրջանից առաջ:

Այդպիսի մի գործ կարող էր գլուխ գալ միայն ուրարտագիտական, ասուրագիտական և իրանագիտական հետազոտությունների վերջին հայտնաբերումների օգնությամբ: Ադոնցը միանգամայն վաստակավոր ուրարտագետ, ասուրագետ և իրանագետ էր: Սույն աշխատության ընթերցումը ցույց կտա այն առաջընթացը, որ տեղի է ունեցել շնորհիվ հռչակավոր հայ գիտնականի կատարած՝ «Վանի թագավորության» վավերագրերի մեկնաբանության: Լեհման-Հաուպտից մինչև Ադոնց ձեռք բերված նվաճումները մեծ են: Բացի դրանից, լեզվաբան և հնագետ Ն. Ադոնցը այստեղ նախընտրել է պատմագիտությունը, իսկ այս վերջինիս նա տիրապետում էր ամենաբարձր դիրքերից: Առաջին անգամ, վերջապես, մեր ձեռքի տակ ունենք Նաիրիի և Ուրարտուի քննական ու լրիվ մի պատմություն, որն սպառիչ կերպով ընդգրկում է բոլոր սկզբնաղբյուրները: Այդ տեսակետից Ադոնցի գիրքը զուգադիպում է միևնույն՝ 1944 թ. լույս տեսած հերոսական մի այլ աշխատության, որը պատկանում է մեկ ուրիշ արևելագետի՝ Լուի դը Լապորտի գրչին և վերաբերում է էլամի, Սուզայի քաղաքաղաքակրթության պատմությանը: Սուզան, սակայն, ոչնչացել է, իսկ հին Ուրարտուն, որքան էլ զարմանալի թվա, միշտ ապրում է: Ադոնցը հմտորեն հաստատեց նախահայկական և հայկյան Հայաստանների շարունակական կապը: Հայաստանի զանգվածը բարձր բերդի նման կանգնած է միջագետյան դաշտից վերև, որպես բաստիոն Իրանի և Անատոլիայի սարահարթերի միջև: Սա կոչված էր դառնալու մի մեծ ժողովրդի ամրոց և ինքնատիպ քաղաքակրթության օրրան, որը ջերմեռանդ կերպով պաշտպանվելու է իր քաջարի բնակիչների կողմից: Ադոնցը հետևում է այդ ժողովրդին նրա առաջին բաղկացուցիչ մասերի ծագումից և պատմությունից սկսած: Դա խուրրի ցեղն է՝ ասիանիկ մի ցեղ, որի լեզուն, օտարամուտ արիական տարրերից ազատված լինելուց հետո, հանդես է գալիս իբրև կով-

կասյան լեզուների խմբի ներկայացուցիչ: Ադոնցը խեթական վավերագրերի հիման վրա տարազատում է խուրրիական տարրերը հայաանատոլիական սահմանագլխի անվանացանկում, Քրիստոսից առաջ XV-XIV դարերում: Նույն խուրրիներին հարազատ ժողովուրդները, ըստ ասուրական բնագրերի XIII-XI դարերում գրավում էին հին Հայկական լեռնաշխարհը Նաիրի ժողովուրդների անվան տակ: Հետագա ժամանակներում այստեղ ուժեղ էին ավատատիրական հակումները, որոնք իշխանության մասնատմամբ ու Հայկական լեռնաշխարհի բնական հատվածայնության բերումով շատ հաճախ խոչընդոտել են հայոց պատմությունը. այսպես, օրինակ, պատմական Հայաստանում՝ Մամիկոնյան և Բագրատունյան ժամանակաշրջաններում: Բայց ահա, դեռևս Քրիստոսի ծննդից առաջ IX դարում, Նաիրյան իշխանությունների մեջ ուժեղ ձգտում առաջացավ մի միություն կազմելու, և Արզաշկունի ու Բիաինայի՝ մեր Մանազկերտի ու Վանի շուրջը կազմվեց Ուրարտուն: Դեռ ավելին, Ուրարտուի առաջին թագավորը, որի անունը հասել է մեզ, հենց այն Արամեն է, որը դարերի անջրպետի և ցեղերի միջով կարողացել է դառնալ հայ ազգի հերոսական էպոնիմը:

Թեպետ խոսքն առայժմ ապագա հայերից զանազանվող մի ցեղի մասին է (դրանք հին Նաիրիի ժողովուրդներն էին, հետևաբար և խուրրիներին ազգակից մի, հավանաբար, կովկասյան ազգաբնակչություն), համենայն դեպս Ադոնցը համարձակորեն հաստատեց, որ Ուրարտուն իր ամբողջ պատմությամբ հանդիսանում է Հայաստանի նախատիպը: Ինչպես որ հայերը դարերով դիմադրեցին իսլամի ճնշմանը, նույնպես և Ուրարտուի թագավորները դիմադրեցին Աշշուրի սեմական պետությունների հարձակմանը: Նրանք Աշշուրի դեմ միավորեցին հայկական լեռնաշխարհի մնացած մասի, այսինքն՝ Կարսի, Անիի և Սևանա լճի շրջանների, համասեռ ժողովուրդներին: Այդ տեսակետից նրանք Հայաստանի պատմական էության առաջին ստեղծողներն են, կամ թերևս ավելի նախընտրելի է ասել, որ դրանք առաջին պատմական ժողովուրդներն են, որ ենթարկվել են Հայաստանի աշխարհագրության կողմից թելադրված միավորման սկզբունքին: Ուրարտուն, մասամբ միջագետյան կենտրոնից վերցված տարրերով, մասամբ էլ ի բնե ունեցած ընդունակությունների շնորհիվ, ստեղծեց իր երկրին արդեն կատարելապես հարմարեցված քաղաքակրթություն: Ուրարտուի թողած արձանագրությունները, շինությունները, ոռոգման աշխատանքները, գյուղատնտեսությունը ցույց են տալիս նրա մեծությունն ու հզորությունը: Նրա թագավորները հիմնեցին քաղաքներ, որոնք աննա-

խաղեպ կերպով իրենց ստեղծողներից երկար ապրեցին՝ հազարամյակների ընթացքում նույն անուններով անփոփոխ հարատևելով, իսկ Ուրարտուի կործանումից հետո ժառանգություն մնալով ծնվող Հայաստանին:

Այստեղ մենք հպվում ենք Ադոնցի աշխատության ամենահետաքրքրական մասերից մեկին, որտեղ նա, սեպագիր բնագրերը ձեռքին, մեզ ցույց է տալիս, որ հայկական դասական քաղաքակրթությունը գալիս է ուրարտականից և ամբողջապես սուզվում է այդ քաղաքակրթության մեջ ճիշտ այնպես, ինչպես որ այսօր մեզ ծանոթ հունական տեղանունների և «հելլենական քաղաքակրթության» բառերի մի մասը հանդիսանում է հին էգեացիներից ժառանգած ավանդ: Էգեական քաղաքակրթությունը իրականում չի մահացել: Միկենեի միջնորդությամբ և դորիական միջնադարին հակառակ, դա է դասական հելլենականության սկիզբը: Ուրարտուն Հայաստանի համար խաղացել է ոչ նվազ դեր, քան Մինոսյան Կրետեն՝ Հունաստանի համար: Չնայած թրակա-փռյուգիական ներգաղթի հետևանքով տեղի ունեցած անխուսափելի ցնցմանը, Ուրարտուի և Հայաստանի միջև ընկած է հաջորդականության իրական կապը: Ադոնցն ի դեմս հին ուրարտացիների իրավամբ ողջունում է հայ ժողովրդի մի մասի նախահայրերին այնպես, ինչպես հելլենական կամ լատինական ցեղերը, չնայած իրենց լեզվական ու պատմական հնդեվրոպական շրջանակներին, մասամբ արյունակից են էգեական և էտրուսկյան ցեղերին: Ահա թե ինչու համեմատությունն այստեղ չպետք է կանգ առնի, որովհետև գոյություն ունեն քիչ հնդեվրոպական ժողովուրդներ, նույնիսկ նրանցից ամենահայտնիները, որոնք իրենց հասունությամբ պարտական չլինեն նախնական մշակութային տարրի առկայությանը: Օրինակ, գիտե՞նք արդյոք մենք, թե Գալլիայում կելտական խավը, որը մեզ մոտ համեմատաբար ուշ շրջանին է առնչվում, մեգալիթյան քաղաքակրթությանը ժամանակակից որքան հնագույն ցեղեր է կլանել: Գիտե՞նք, թե Իրանում մեդապարսիկները որքան են պարտական Սուզայի նախնական ցեղերին և քաղաքակրթությանը: Հնդկաստանում նույնպես հնդկական միակցությունը պարտական է ոչ միայն Ինդոսի նախաարիական քաղաքակրթությանը, այլ նաև դրավիթյան հանճարին: Այս բոլոր դեպքերում հնդեվրոպական հանճարը հին քաղաքակրթության ժառանգությունը վերանորոգել է, նրա վրա ավելացնելով իր սեփականը, բայց ինքն էլ է փոփոխվել այդ քաղաքակրթության միջոցով:

Ադոնցի տեսությունը, այսպիսով, տալիս է հայ ժողովրդին իր հնդեվրոպական ազնվական տիտղոսների հետ մեկտեղ դեռ ավելի հին տիտղոսներ: Նա ցույց է տալիս, որ այս ժողովուրդը, եթե կարելի է այդպես ասել, **ավելի հին է, քան ինքը**: Հնդեվրոպական է, անշուշտ, իր ցեղային պատկանելությամբ և լեզվով, բայց առնչվում է նաև, իր բնօրրանում գտած մշակույթով հազարամյա քաղաքակրթություններին, ասիանիկ այն հին ժողովուրդներին, որոնց Առաջավոր Ասիան գուցե պարտական է իր ամենափայլուն զարգացմամբ, մի մշակույթ, որը նախամիտանական և նախախեթական շրջանների միջոցով հասնում է Ք. ա. XVII դարից դեռ ավելի վաղ ժամանակները:

Ադոնցը ցույց է տալիս, որ ուրարտական պետությունը, երբ այնքան փառավոր պատմությունից հետո անհետացավ քարտեզից, արդեն կատարել էր իր առաքելությունը՝ փրկելով հայկական միջնաբերդը Միջագետքից խուժող ասպատակություններից: Ո՛չ Աշշուրը, ո՛չ էլ Բաբելոնը, որոնք առժամանակ զավթել էին հին աշխարհի մնացած մասը, չկարողացան գերության ենթարկել ապագա Հայաստանը: Ուրարտուն ջահը իսկույն հանձնեց հնդեվրոպական երիտասարդ այն ազգին, որը նրանից ստացավ նույն առաքելության պարտականությունը:

Մի քանի հուզիչ էջերով, որոնց մեջ գիտնականը գրիչը զիջում է հայրենասերին, Ադոնցը ցույց է տալիս այդօրինակ ժառանգության ողբերգական մեծությունը: Հետևենք նրա ընթացքին: Հայկական ամրոցը, ինչպես ուրարտական բաստիոնն էր՝ կպաշարվի: Անկասկած, նա կհարմարվի աքեմենյան գերիշխանությանը, որը, այնուհանդերձ, ինչպես **Անաբազիսն** է վկայում, կհարգի նրա ինքնավարությունը: Նա նույնիսկ կխուսափի մակեդոնական հաղթանակի զոհ դառնալուց, և դրանից հետո հելլենիստական անիշխանության շնորհիվ է, որ հին Հայաստանը կհասնի իր ընդարձակման գագաթնակետին, և դա կլինի Տիգրան թագավորի օրոք: Սա մի չճանաչված մեծ իշխող է, որ, անկասկած, շատ ավելի մեծ արժանիքներ ունի, քան նրա ժամանակակից Միհրդատը, որով հիացել է պատմությունը, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ Միհրդատը փայլուն կերպով «ինքնասպանության մղեց իր պետությունը», մինչդեռ Տիգրանը իր ժողովրդի ապրելու իրավունքն ապահովեց հավիտենականության համար:

Տիգրան Մեծի առջև ծառացած էր մի էական խնդիր՝ ընտրություն կայացնել Արևելքի և Արևմուտքի՝ Հռոմի և պարթևների միջև: Նա, համաձայնելով Պոմպեոսի հետ, ընտրեց Արևմուտքը: Սա մի վճռական ընտրություն էր, որովհետև դա էր լինելու ամբողջ հայ ազգի ուղին հե-

տագա ժամանակներում: Բայց որքան տառապանքների գնով էր լինելու դա,- նկատում է Ադոնցը: Մեր բարեկամն այդ ժամանակաշրջանն ուսումնասիրած ամենափայլուն բյուզանդագետներից մեկն էր, ուստի և հենց նա կարողացավ ճշգրիտ ու անկողմնակալ հոդվածներով ցույց տալ, թե Բյուզանդիան ինչեր է պարտական Հայաստանին, սկսած «մակեդոնական» մեծ հարստությունից, որը ծերացած պետության առջև բացեց X դարի զարմանալի վերածննդի դռները: Ադոնցը մեզ ցույց է տալիս նաև, թե Բյուզանդիան որքան վատ վարձատրեց Հայաստանին՝ նրա մուծած ավանդի դիմաց: Որպես ապացույց, ես ուզում եմ հիշատակել Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանի Հայաստանին վերաբերող փայլուն ավարտաճառը, որով Ադոնցը ներկայացնում է Արևելքի կայսրության կանոնավորապես հետամուտ ջանքերը՝ ապազգայնացնելու Հայաստանի այն մասը, որը նրան էր հանձնվել Թեոդոսյան բաժանումից հետո: Բյուզանդիան էր, որ սելջուկյան ներխուժման դեմ Մեծ Հայքի պաշտպանությունը անձամբ իր ձեռքն առնելու պատրվակով XI դարում վերջ տվեց Բագրատունյաց և Արծրունյաց ծաղկուն պետություններին, կարճ ասած, վերջ տվեց հայկական անկախությանը, որպեսզի դրանից անմիջապես հետո թուրքերին լքի այս երկիրը: Բայց կարելի՞ է ասել, որ Արևմուտքը՝ սկսած խաչակիրներից մինչև XX դար, ծանր պատասխանատվություն չի կրում մի ժողովրդի նկատմամբ, որին պարբերաբար մղել է արկածախնդրությունների, վտանգի պահին լքելու համար:

Այսպիսի ծրագրից հետո որքան ափսոսալի է, որ, անգութ ճակատագրի երեսից, Ադոնցի սկսած Հայաստանի մեծ պատմությունը կանգ է առնում առաջին իսկ գլուխներում: Ափսոսանքն ավելի ցավալի է դառնում, մանավանդ, այն պատճառով, որ այդ գլուխների հաջողությունը մեզ կատարյալ է թվում: Այնուամենայնիվ, մենք անչափ ուրախ ենք, որ այսպիսով մեր ձեռքի տակ ունենք ըստ ամենայնի կատարյալ մի գործ հայոց պատմության այն մասի վերաբերյալ, որը մինչև հիմա շատ քչերին էր մատչելի, եթե ոչ բոլորին անծանոթ: Դա հռչակավոր գիտնականի կողմից մի փառավոր նվեր է իր հայրենակիցներին, քանի որ Ադոնցը նրանց վերադարձնում է մոտավորապես տասը դար: Սա Ադոնցի՝ մահվան ժամին ընծայած արքայական պարգևն է իր երկրին, որի պատմությունը նա կրկնապատկում է:

ՈՐՆԵ ԳՐՈՒՍԵ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆ

Նախապատմական շրջանն ընդգրկում է դպրությանը նախորդող ժամանակը և իր տվյալները հայթայթում է հնագիտական ու մարդաբանական նյութից:

Հայաստանի նախապատմական անցյալը դեռևս բավարար չափով լուսաբանված չէ (1): Նրա հետազոտությունն սկսվել է, բայց հետևողական կանոնավորությամբ չի ընթացել: Հողն իր ընդերքում դեռևս շատ անակնկալներ է թաքցնում: Այդ բնագավառում կատարված սակավաթիվ աշխատանքները այնուհանդերձ թույլ են տալիս որոշ գաղափար կազմելու երկրի հեռավոր անցյալի մասին:

Առաջին պեղումները ձեռնարկվել են 1876 թվականին մի քանի ռուս հնագետների կողմից: Սրանք Դիլիջանի մոտ, Ռեդկին-լագեր վայրում հայտնաբերեցին 75 դամբարաններից բաղկացած մի մեծ գերեզմանատուն[1]:

Ավելի սիստեմատիկ հետազոտությունների պատիվը պատկանում է Ժ. դը Մորգանին: Ալավերդու և Ախթալայի շրջակայքում, Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղագծի հատվածում նա պեղեց ավելի քան 576 դամբարան[2]:

Ապա գերմանացի ճարտարապետ Վ. Քելքը, Գետաբակի մոտ, Գանձակ-Ելիզավետպոլից ոչ հեռու պեղեց մոտավորապես 300 դամբարան[3]:

Շատ չանցած, 1892 թվականին, Մոսկվայի Հնագիտական ընկերության կողմից գործուղված Ա. Իվանովսկին պեղեց բազմաթիվ գերեզմանոցներ և

---

[1] Արդյունքները հրապարակվեցին Ֆրիդրիխ Բայերնի Contribution à l'archéologie du Caucase, précédée d'une introduction biographique par E. Chantre (Lyon, 1882) խորագիրը կրող աշխատության մեջ: **Friedrich Bayern**, Untersuchungen über die ältesten Cräber und Schatzfunde in Kaukasien, herausgegeben mit einem Vorwort, versehen von Rud. Virchow, «Zeitschrift für Ethnologie», 1885, Berlin.

[2] **J. de Morgan**, Mission scientifique au Caucase. Etudes archéologiques et historiques, tome premier. Les premiers âges des metaux dans l'Arménie russe.

[3] Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnographie und Urgeschichte, 1894.

հայտնաբերեց 91 դամբարան Գետաբակում, Կալաքենդում, Առաջածորում, Վանքում և այլ վայրերում[1]:

Ժ. դը Մորգանից հետո, անշուշտ, ամենակարևոր պեղումները պատկանում են Հայկական ազգագրական ընկերության նախագահ Ե. Լալայանին, որը հայտնաբերեց 500-ից ավելի դամբարաններ[2]:

Թուրքահայաստանում ուսումնասիրված է ընդամենը մեկ գերեզմանաբլուր Վանա բերդի մոտ, Շամիրամ-ալթիում[3]: Այսպիսով, Հայաստանի մեծ մասը դեռևս չի հետազոտված:

Նախապատմական երկու առաջին դարաշրջաններից՝ պալեոլիթ և նեոլիթ, առաջինը գոյություն չի ունեցել Հայաստանում և ոչ էլ Իրանում, իսկ երկրորդը, եթե դա իսկապես գոյություն է ունեցել, երկար չի տևել: Այդպես է կարծում Ժ. դը Մորգանը, որը նեոլիթի դարաշրջանից հայտնաբերել է գեթ մի քանի առանձին առարկաներ, իսկ պալեոլիթյան ժամանակաշրջանի արտադրանքի և ոչ մի հետք չի գտել: Նրա կարծիքով, Հայաստանը սառցե դարում անմարդաբնակ է եղել:

Դրանից հետո, 1925 թվականին, Զանգու գետի ափին, գործարան կառուցելու հետ կապված հողային աշխատանքների ժամանակ, վեց մետր խորության վրա գտնվեց մարդու մի կմախք, դիմացը մի կայծքար: Հնագետները, տեղում քննելով կմախքը, գտան, որ դա պալեոլիթյան տիպ է[4]: Եթե այդ կարծիքը վերջնականապես հաստատվի, դը Մորգանի վարկածը կխախտվի[5]:

Գալով նեոլիթի շրջանին, Մորգանից հետո կատարված կարևոր հայտնաբերումները հաստատում են դրա անվիճելի գոյությունը Հայաստանում: 1913 թվականին Էջմիածնի մոտ գտնվող Շրեշ-բլրի հետազոտությունը և 1927 թվականին Երևանից 15 կիլոմետր հեռու գտնվող Էլար գյուղի զանազան վայրերում կատարված պեղումները շատ արդյունավետ եղան: Այստեղ պեղվեց հարուստ գույք ունեցող մոտավորապես հարյուր դամբարան: Այդ գերեզմանները արտաքինից նման են մեծ մասամբ բոլորաձև, 30-150 սանտիմետր բարձրություն ունեցող փոքր հողակույտերի, որոնց հողի շերտերի և քարերի տակ թաքցնում են առանձին շիրիմներ, հաճախ

---

[1] **Материалы по археологии Кавказа, 1911.**

[2] **Ե. Լալայան**, Դամբարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1931:

[3] **L. W. King**, The prehistoric cemetery at Shamiram-alti near Van in Armenia, «Proceedings of the Society of the Biblical Archaeology», XXXIV (1912), էջ 198 և շար.:

[4] Նույն՝ 1925 թ. Պաղեստինում, Տիբերիական լճի մոտ հայտնաբերվեց նեանդերթալյան մարդու դիմագծերով մի գանգ, «Revue biblique», 1925, էջ 583 և շար., **Adolf Lods**, Israël, էջ 46:

[5] **Ա. Քալանթար**, Քարե դարը Հայաստանում, «Նորք», հանդես, 1925, № 5 և 6: **Խ. Սուքունյան**, Քարե դարը, Երևան, 1931:

ծածկված սալաքարերով: Այնտեղ, 150 սանտիմետր խորությամբ տարածվող մոխրաշերտերում գտնվել են նեոլիթյան շրջանին պատկանող քարե առարկաներ:

Հայտնաբերվել են նաև հուղարկավորության համար նախատեսված սափորներ, որոնք վկայում են դիակիզման կիրառության մասին: Մարդկային ոսկորների կույտերի մեջ երբեմն պատահում են նաև անասունների ոսկորներ:

Էլարում պեղումների ժամանակ գտնվեց մոխրով լի մի ժայռափոր ստորերկրյա քարե սարկոֆագ, որը պարունակում էր բազալտե մի մուրճ, ձիու մեկ ատամ և խեցու կտորտանք:

Շիրիմներում գտնված գույքի մեջ կային զանազան սկավառակներ և մեկ փոքրիկ գնդակ, որոնք թերևս մաս են կազմել վուշ մանող գործիքի - ապացույց այն բանի, որ մանածագործությունը և հագուստների արտադրությունը հայտնի են եղել երկրի նեոլիթյան բնակիչներին:

Մեգալիթյան կառուցումները, որոնք այնքան բնորոշ են նեոլիթի դարաշրջանին, Հայաստանում ամենուրեք առատ են՝ դոլմենների, մենհիրների, կրոմլեխների, բրգածև քարակույտերի և կիկլոպյան պարիսպների ձևով: Այս տեսակետից Արագած (թուրքերի կողմից աղավաղված՝ Ալագյոզ) լեռան շրջակայքը ներկայացնում է հնագիտական մի բնական թանգարան, այնքա՛ն հարուստ է այն նախապատմական կոթողներով: Արագած լեռից սկիզբ առնող և Արաքս թափվող Քասախ գետի ափին տարածված հին Արագածոտն գավառը ամբողջապես ծածկված է մեգալիթյան հետքերով: Օշական, Փարպի, Կոշ, Ամբերդ, Աղց գյուղերի շրջակայքում կան բազմաթիվ կիլոմետրեր տարածվող դաշտեր, որոնցով մեկ ցրված են հարյուրավոր դոլմեններ, կրոմլեխներ, մենհիրներ: Օշականի մոտ գտնվող մի քարքարոտ վայրում կան բազմաթիվ դոլմեններ: Փարպի գյուղի և Ամբերդի հյուսիսում գոյություն ունեն կրոմլեխների դաշտեր: Շամիրամում պահպանված են մեծ քանակությամբ մենհիրներ: Վերջերս գրանցվեցին մեգալիթյան ավելի քան քսան խմբեր: Նմանօրինակ հուշարձաններով հարուստ են նաև երկրի մյուս մասերը: Սիսիանի շրջանի Ղարաքիլիսա գյուղի մոտ, ինչպես նաև Շուշիից ոչ հեռու, Քաչալակ լեռան վրա, դրանք հաճախ են հանդիպում:

Մեգալիթյան դաշտերում, ավելի բարձր տեռասների վրա նկատվել են խոշոր վեմերից բաղկացած կառույցներ: Դրանք կազմված են նվազող բարձության բազմաթիվ՝ մեկը մյուսին ընդգրկող շրջանաձև պարիսպներից: Հայտնաբերվել է այս տիպի տասներկու կառույց, որոնցից ամենալավ պահպանվածը գտնվում է Կոշի և Աղավնատան միջև: Այդ կառույցների

նպատակը հայտնի չէ: Թվում է, թե նրանց մի մասը եղել են բերդեր, մանավանդ այնպիսիները, որոնք մի քանի հարկանի են, մյուսները, հավանաբար, շրջապատել են սրբավայրերը:

Վերոհիշյալ կառույցներին առավել առեղծվածային բնույթ են տալիս այն պատերը, որոնք սկսվում են արտաքին պարիսպներից և իջնում մինչև դաշտավայր: Սրանք կառուցված են միջին չափսերի հասարակ քարերից և ունեն մի քանի հարյուր մետր երկարություն: Նման պատերը երբեմն խաչաձևվում են և շրջափակում առանձին հատվածներ, որոնք, հավանաբար, որպես բնակարաններ են ծառայել: Հետագա ավելի մանրամասն հետազոտությունները կճշգրտեն դրանց նպատակը[1]:

Արաքս գետը թափվող Արփայի ակունքների վրա ընկած Դայլակլա գյուղի մոտ հայտնաբերված պարիսպը պատկանում է, ըստ երևույթին, նեոլիթյան տիպի հուշարձաններին: Այդ պարսպի շրջակայքում կան բոլորաձև սենյակներ, որոնց պատերը կառուցված են մանր քարերով, իսկ տանիքը՝ մեծ սալերով: Տանիքին թողնված անցքը լուսամուտի տեղ է ծառայել: Ենթադրվում է, որ սենյակները հատկացված են եղել բնակության համար: Այնտեղ գտնվել են՝ մեկ քարե մուրճ, օբսիդաքարե երկու սղոց և մեկ դանակ՝ նույնպես օբսիդաքարից: Շրջակայքում կան շատ հողակույտեր, որոնցից մի քանիսը, պեղված են, բայց երկու մետր խորության վրա գտնված է միայն մոխիր:

Քարե դարը ներկայացված է գրեթե բացառապես այն կոթողներով, որոնք պահպանվել են հողի մակերեսի վրա: Հետագա պեղումներն ի հայտ կբերեն այնպիսիները, որոնք թաքնված են հողի ընդերքում:

Կատարված պեղումները հայտնաբերել են բազմաթիվ այնպիսի դամբարաններ, որոնք համարյա բոլորը պատկանում են մետաղի դարին, որը հաջորդեց հղկված քարի, կամ նեոլիթի դարին: Դրանց թիվը հասնում է 1700-ի: Հայտնաբերված է մեծ քանակությամբ գույք: Դամբարանների հասակին վերաբերող ժամանակագրական հարցը քննելուց առաջ անհրաժեշտ է տալ դրանց պարունակության հակիրճ ամփոփումը:

Պեղված գերեզմաններն իրենց կառուցվածքով միևնույն ոճի են: Քնորոշ ձևը ներկայացնում է մի տեսակ արկղ, որին որպես կողմեր են ծառայում չորս մեծ սալաքարեր և որպես ծածկոց՝ մեկ կամ երկու լայն քար-

---

[1] Երևանում 1923 թվականից սկսած գոյություն ունի Հայկական հնագիտական ընկերություն, որը բազմաթիվ գիտական արշավախմբեր է կազմակերպել վերոհիշյալ հին Արագածոտնի շրջանում: Մնգալիթյան հայտնագործություններն արվեցին հենց այդ արշավների ժամանակ: Արշավախմբի գործունեության արդյունքներն ամփոփել է Երևանի պետական համալսարանի պրոֆեսոր Ա. Քալանթարը վերոհիշյալ աշխատություններում՝ «Քարե դարը Հայաստանում», տե՛ս «Նորք», № 5 (1925):

Հ. Քերբերյանը այդ մասին մի լավ և լիակատար հաշվետվություն է ներկայացրել՝ «Revue des Etudes Arméniennes», VII, պրակ 2, 1927:

Տարբերությունը արկղերի չափսերի և մանավանդ այն վարպետության մեջ է, որով քարերն ընտրված և դասավորված են: Փաստորեն դամբարանները վերարտադրում են դոլմենների ձևերը: Այդ իսկ պատճառով գերեզմանները որքան ավելի են նմանվում ու մոտենում դոլմեններին, այնքան ավելի հին են:

Որմնաքարերով պարսպված և սալաքարերով ծածկված կամ պարզապես որմնաքարերով կամարակապված դամբարանները պետք է դիտել որպես ավելի նոր դամբարաններ:

Դիակը գերեզման է դրվել կողքի վրա կամ, ավելի հաճախ, վերին մասով: Կան շիրիմներ, որտեղ դիակները տեղավորված են կարասների մեջ, ինչպես դագաղներում: Երբեմն գործածված են երկու միակցված կարասներ: Մեռածի մարմինը տեղավորել են մեկում, իսկ ոտքերը՝ մյուսում[1]: Դիակները դրված են նստած կամ կքանստած վիճակում:

Դամբարաններում եղած իրերն են՝ զենքեր, գործիքներ, զարդեր և խեցեղենի կտորտանք: Զենքերի խումբը բաղկացած էր սրերից, նիզակներից, կացիններից, աղեղներից և նետասլաքներից: Ավելի շատ են դաշույնները, քան սրերը: Այսպես, գերեզմանոցների մի խմբում գտնվել է 76 դաշույն և միայն յոթ սուր: Այս դաշույններից 69-ը պղնձից են, իսկ յոթը՝ երկաթից: Առաջինները երկու տեսակի են՝ մեկի շեղբն ու կոթը մի կտոր են կազմում, մյուսը տարբեր կտորներից է: Երկաթե զենքերը՝ դաշույնները թե սրերը, պատկանում են վերջին տեսակին:

Բրոնզե և երկաթե սլաքները միևնույն ձևի են. դրանց տերևանման շեղբի միջնագիծը ցցուն է և անցքի միջոցով ամրացվում էր փայտե կոթին: Կացինները շատ հազվագյուտ են պատահում: Դրանցից գտնվել է մեկ հատ բրոնզից, իսկ հինգը՝ երկաթից, որոնցից չորսն ունեն կոթառ և հատու սայր, իսկ մեկը՝ կոթառ և սուր սայր: Դժվար է ասել, այդ կացինները ծառայել են որպես զե՞նք, թե պարզապես գործիքներ են եղել:

Պեղված գերեզմանոցներում աղեղներ չկան: Սակայն պատկերազարդ գոտիները, որոնց մասին խոսվելու է ավելի ուշ, բավական որոշակի գաղափար են տալիս անտարակույս գործածության մեջ եղած աղեղների ձևի մասին: Դրանք բաղկացած են եղել երեք կեռ մասից, որը ուշագրավ է:

Նետասլաքները բավական բազմազան են: Դրանք օբսիդաքարից, բրոնզից և երկաթից են: Մի մասն ունի փայտի մեջ ամրացվող պոչեր, մյուս-

[1] Դամբարանի այս ինքնատիպ ձևը հայտնի է եղել նաև Պաղեստինում: Այնտեղ գտնվել են երեխաների կմախքներ, պարփակված մեկ կամ երկու՝ բերաններով հակադիր սափորներում (A. Lods, Israël, p. 130):

ները՝ կոնաձև անցքեր: Դրանցից մի քանիսը եռանկյունաձև են, ատամնավոր և ոչ-ատամնավոր: Մետաղե սլաքները քարե սլաքների ձևն ունեն:

Պետք է նշել նաև քարե կամ բրոնզե մի քանի գուրզերի գլխիկներ, ինչպես նաև ատամնավոր մի մատանի, որ կոփամարտի գործիք է եղել:

Կմախքների ոտքերի տակ գտնվել են 3-4 սանտիմետր տրամաչափի բրոնզե փոքր օղակներ, որոնց դերը մնում է անհայտ. ենթադրելի է, որ դրանք կազմել են լասոյի մեկ մասը[1]:

Գործիքների խումբը բաղկացած է բրոնզե և երկաթե ուղիղ կամ կոր դանակներից, որոնք ունեն ոսկրե, փայտե, մետաղե քառակուսի կամ կլոր կոթեր, բրոնզե կամ ոսկյա սաձերից՝ զարդարված բրոնզե օղակներով, և մեկ կամ երկու անցքով սրաքարերից [հեսաձ], որոնք երբեմն ունեն բրոնզե օղակ: Կանանց դամբարաններում կան բրոնզե, երկաթե և ոսկրե կարճ ու երկար ասեղներ, ինչպես և մազահանման նրբուներ: Գրանցված են նաև երկու բրոնզե մանգաղ և երեք եղան (մեկը հայտնաբերվել է Մորգանի կողմից, երկուսը՝ Լալայանի), որոնց դերն անհայտ է:

Զարդերի գույքամատյանում հիշատակվում են ականջօղեր, մազերի օղեր, մանյակներ, ապարանջաններ, մատանիներ, գոտիներ, ճարմանդներ, գնդասեղներ, մեդալիոններ, շղթայիկներ, կախոցներ և այլն:

Ականջօղերը կազմված են միմիայն բրոնզե օղակներից, հազվադեպ՝ արծաթյա, երբեմն՝ թելի վրա շարված մեկ կամ բազմաթիվ սարդիոնի կամ ապակու ուլունքներով: Որոշ դամբարաններում հայտնաբերված փոքրիկ ուլունքները հավանաբար գործածվել են որպես գինդեր, որոնք թելով կապում էին ականջներից: Կան գինդեր, որոնք ուլունքների փոխարեն երկու ծակած ոսկոր են կրում: Կան նաև այնպիսի գինդեր, որոնք կազմված են օղակաձև ոլորված բրոնզե լարից, որի ծայրը վերջանում է պարուրաձև՝ օղակի մեջտեղում:

Մանյակները կազմված են սարդիոնի, ապակու և ճենապակու ուլունքներից: Որոշ մանյակներ կվարցից, ագաթից և կարմիր սարդիոնից են: Մի քանի մանյակների մեջ կարմիր սարդիոնից ուլունքները թելով մեջընդմեջ կապված են կապարե փոքրիկ ուլունքների հետ, իսկ կապարե կախոցները մեդալիոնների դեր են խաղում: Մանյակներն ընդհանրապես կազմված են 40-80 ուլունքներից: Պատահում են նաև մանյակներ՝ լայն օղակներով, որոնց ծայրերը կորացված են: Ապակյա ու սարդիոնե խոշոր ուլունքները, ինչպես նաև նոճու ճյուղի կեղևները կարծես ծառայել են պարանոցից կախելու համար:

---

[1] **Ե. Լալայան**, նշվ. աշխ., էջ 168:

Հայտնաբերվել են նաև մեծ քանակությամբ **ապարանջաններ**, որոնք պատրաստված են միևնույն նյութից, ինչ որ գինդերը, այսինքն՝ բրոնզից, երկաթից, արծաթից, կապարից և բազմազան ուլունքներից: Տափակ կամ կլոր այս զարդերը մարդիկ կրում էին քևերի, բազուկների և ոտքերի վրա: Մեծ մասն էլ պարզապես թեթև հղկված հարթ օղակներ են և գործածվել են որպես զարդ և որպես դրամ: Որպես զարդ գործածվածներն ունեն նախշեր և զանազան ուռուցիկ զարդարանքներ: Օղակների ծայրերը երբեմն վերջանում են օձի գլխի կերպարանքով:

Մատանիները, որ ավելի հազվադեպ են, քան ապարանջանները, նույնպես սովորական օղակներ են՝ վրան փաթաթված լարով կամ պատված բրոնզե շերտով, առանց որևէ քարի: Դրանցից գտնվել են կանանց, տղամարդկանց և նույնիսկ երեխաների գերեզմաններում:

Գոտիները նման են բրոնզե շեղբերի, որոնց եզրերը ծածկված են երկրաչափական զարդերով, իսկ միջին մասը քանդակապատ է: Շեղբը երբեմն այնքան լայն է, որ նրա վրա որսի տեսարաններ են պատկերված: Հատուկ ուշադրության են արժանի գոտիներից երկուսը: Մեկը ներկայացնում է կենդանու գլխով մի մարդու, որը կանգնած է երկու ձիով լծված կառքին, իսկ դիմացը պատկերված է այծյամների հոտը հետապնդող մի նետաձիգ: Մյուսի վրա պատկերված է թռչունի գլխով մի աղեղնավոր, որը կանգնած է երկու ձիերի ետևում, իսկ ձիերի վերևում թռչում է մի սրբաբզեզ, դիմացը՝ նետ և երկրորդ աղեղնավորը: Արդյո՞ք սա դիցաբանական մի տեսարան չէ:

Ճարմանդները բրոնզե լարից կազմված և ասեղով ամրացված աղեղի նման են: Վերջինը որոշ նմուշներում աղեղի հետ միասին կազմում է մի կտոր: Հետաքրքիր է նշել, որ գտնվել է մի մեծ ճարմանդ, որը նման է Հայաստանում մինչև օրս էլ գործածվող այն ճարմանդներին, որոնցով անասուններին ախոռում կապում են մսուրին:

Գնդասեղները բազմաթիվ են և բազմազան: Դրանց բրոնզե կոթերի վրա բացված են անցքեր: Տարբերությունը գլխի ձևի մեջ է: Կան այնպիսիները, որոնց գլուխները բավականաչափ ընդգծված չեն, մյուսներինը կոնաձև են կամ պրիզմայաձև: Կան նաև բավական հաստ և ծանր գլխիկներով գնդասեղներ: Մի քանիսի գլխիկները թռչունի կերպարանք ունեն: Հաճախ գնդասեղներն ունեն կախոցներ և բրոնզե զանազան զարդարանքներ, օրինակ՝ բրոնզե փոքրիկ միաձույլ գլաններ կամ գնդասեղից շղթայիկներով կախված զանգակներ:

Կան նաև մեծ քանակությամբ **կոճակներ**, որոնք գործածվել են ոչ միայն հագուստները կոճկելու համար, այլ նաև ծառայել որպես հագուստների և գոտիների զարդարանք: Որոշ դամբարաններում հայտնաբերվել են 200-ից

ավելի կոճակներ: Չևով կոճակները կլոր են, կիսագնդաձև, շեղանկյուն, ծակ-ճիթապտղաձև և այլն:

Խեցեղենը կազմում է դամբարանային գույքի մի ստվար մասը. կան դամբարաններ, որոնցից հանվել է մինչև քսան անոթ: Միայն Լալայանի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է 672 կտոր խեցեղեն, չհաշված փորելու և փոխադրության ընթացքում ջարդվածները: Ըստ պատրաստման եղանակի խեցեղենը բաժանվում է երկու տեսակի՝ ձեռքով և դուրգով պատրաստվածների:

Առաջին տեսակի նմուշները կյութի և ձևի առումով պարզունակ են: Կժերն ունեն կանթեր, իսկ անոթները, որ բազմաթիվ են՝ տափակ հատակ: Կաթսաները տարբեր ձևի են, դրանցից մի քանիսն ունեն ոտքեր: Չեռքով պատրաստված ոչ մի խեցեղեն զարդարանք չունի:

Դուրգի օգնությամբ պատրաստված ամանեղենը շատ ավելի գեղեցիկ ձև ունի և նուրբ կավից է: Ջրի կամ գինու համար գործածված կժերն ու անոթները տարբեր տրամաչափի են. ստորին մասում գնդաձև և թեթևակի կոնաձև են, վիզը՝ կարճ, հատակը՝ տափակ:

Ճաշ եփելու համար նախատեսված կաթսաները կամ անոթները բավական լայն են և գրեթե գնդաձև: Սրանք ունեն երկու կանթ, բերանը սեղմված, վերին մասը ծածկված է հորիզոնական գծերով: Ամենափոքրերն ունեն միայն մեկ կանթ: Կան այնպիսիները, որ կանթ չունեն: Դրանցից մեկը հետաքրքրական ձև ունի՝ այն իրենից ներկայացնում է թաթերի վրա նստած մի չորքոտանու: Գավաթները զանազան ձևի են՝ ըստ կավագործի ճաշակի: Մի քանիսը նման են բաժակի, իսկ մյուսները՝ երկար կանթով գլանաձև լայն սկահակի: Կա եղջերուի գլխի տեսք ունեցող կանթի մի նմուշ:

Պնակները կոպիտ են, քամիչները նույնպես: Ավելի խնամքով պատրաստված ամանների եզրերը զարդարված են փորագրություններով: Փոքր ու խորունկ պնակները գործածվել են ճրագի փոխարեն, որպիսիք դեռևս մեր օրերում կիրառվում են հայկական գյուղերում:

Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են հիշարժան ևս մի քանի առարկաներ՝ բրոնզե հայելիներ, սանձի առանձին կտորներ (ձիերի ոսկորների մեջ), մի սայլակ և բազմաթիվ կամեր[1]: Կամը մի տախտակ է, որի վրա շարված են սրածայր փոքր քարեր կամ երկաթե ատամներ՝ հասկերը ճզմելու համար: Սա նույնպես այժմ գործածության մեջ է Հայաստանում:

Դամբարաններից հանել են նաև բրոնզա կտորեղենի մնացորդներ: Երկաթյա զենքերի ժանգի վրա դրոշմված որոշ կտորների հետքեր թույլ են

[1] Կամ, tribulum, τρίβολον - ցորեն ծեծելու, կալսելու գործիք:

տալիս ենթադրելու կանեփի կամ վուշի հյուսվածքի գործածությունը այդ ժամանակներում: Թելերի հաստության ու նրբության տեսակետից կտորները այլազան են: Գտնվել են նաև պարանների, ժապավենների և կաշվե փոկերի մնացորդներ: Բրոնզե գոտիների վրայի պատկերները ցույց են տալիս, որ հագուստները կարվում էին ոչ թե մեկ, այլ բազմատեսակ կտորներից:

Այս հակիրճ ակնարկը թույլ է տալիս որոշ չափով գաղափար կազմելու երկրի մշակույթի մասին: Նախքան վերջինիս բնութագրումը, անդրադառնանք պեղված դամբարանների ժամանակագրության հարցին:

Ժ. դը Մորգանը փորձեց դրանք բաժանել չորս կարգի և ամենահինը վերագրեց երրորդ հազարամյակին (Ք. ա.): Նրա կարծիքով, պղինձն ու երկաթը հայտնաբերվել են Հայաստանում, և հենց այստեղ է ծնունդ առել երկաթի արդյունաբերությունը, Ք. ա. քսաներորդ դարից առաջ: Ավելի վաղ ժամանակներում երկիրը ապրել է բրոնզե դարը: Սակայն բրոնզի արդյունաբերություն Հայաստանում դեռևս չկար: Բրոնզը հանդիսանալով պղնձի և անագի խառնուրդ, կարող էր հնարվել միայն անագ ունեցող երկրում: Հայաստանում և ամբողջ Առաջավոր Ասիայում այս մետաղը գոյություն չունի: Անագ հայթայթելու համար պետք էր մինչև Չինաստան գնալ: Ժ. դը Մորգանը Չինաստանն ընդունում է որպես բրոնզի հայրենիք: Այնտեղից է Հայաստան հասել բրոնզի հետ ծանոթությունը: Բրոնզե դարը Հայաստանում երկար չի տևել և իր տեղը զիջել է երկաթե դարին: Ֆրանսիացի գիտնականը այս մետաղի գյուտի պատիվը վերագրում է Հայաստանին: Նա գտնում է, որ Միջագետքը հանքեր չուներ. ուստի և երկաթը ներմուծում էր Հայաստանից: Ո՛չ Ասորեստանը, ո՛չ Եգիպտոսը չէին կարող երկաթ հայթայթել, քանի որ նրանք նույնպես չունեն այդ մետաղը:

Պեղումները հաստատել են երկաթի գոյությունը Քաղդեայում՝ ակկադյան դարաշրջանում, Սարգոն I-ի և Նարամսինի օրով: Հետևաբար, Հայաստանն այդ դարաշրջանից առաջ արդեն երկաթ ուներ: Այս հանգամանքը նրան թույլ է տալիս բրոնզե դարը, որ երկաթե դարից առաջ է, ետ մղել դեպի երրորդ հազարամյակ:

Ժ. դը Մորգանը մոռացել է, որ անագի հանքերը նախնիներին ծանոթ էին Չինաստանից ավելի մոտ շրջաններում, հատկապես Պարսկաստանի արևելյան նահանգ Դրանգիանում[1]: Անագ կար նաև Ինդոսի կողմերում, և այդ հանքը նշանավոր էր իր բարձր որակով[2]: Այդ հանքերը հաջողությամբ

[1] Strabo, XV, 2, 10. γίνεται δε παρ᾽ αὐτοῖς κασσίτερος.
[2] «Աշխարհացոյց», հրատ. Ա. Սուքրիի, Վենետիկ, 1881, էջ 39:

կարող էին իրենց արտադրանքը մատակարարել Քաղդեային և Էլամին՝ բրոնզ ստանալու համար: Անագը նույն անունն ունի հայերենում՝ **անագ**, ասուրերենում՝ **anaku**, հնդկերենում՝ **naga**: Նույնությունը բացատրվում է, անշուշտ, փոխառությամբ, բայց ո՞ր ուղղությամբ: Դա մնում է անհայտ[1]: Հայկական լեռնաշխարհը շատ քիչ է հետազոտված, հետևաբար դժվար է եզրակացնել, թե այդ երկրում անագի հանքեր չկան: Մորգանը ինքը նշում է, թե մի օր կարող են հայտնաբերվել հազարավոր տարիներ ի վեր մոռացված հանքեր[2]:

Մի կողմ թողնելով մետաղագործության ծագման բարդ ու համարյա անլուծելի խնդիրը, մեր նպատակն է հաստատել, որ Միջագետքում և Էգեականում քաղաքակրթությունը զուգադիպել է բրոնզի դարին, այսինքն՝ այդ քաղաքակրթությունը հիմնվել է բրոնզի արդյունաբերության վրա: Էգեական աշխարհում բրոնզի դարն սկսվել է Ք. ա. երրորդ հազարամյակում: Քաղդեայում պղինձը երևան է գալիս առաջին պատմական դինաստիայի օրով, մոտ 2500 թ.[3]: Բրոնզը նույնպես հայտնի է՝ սաղավարտները, կացինները, նիզակների ծայրերը և այլ զենքեր, բոլորը բրոնզից, սովորական էին: Հայաստանը, իր աշխարհագրական դիրքի բերմամբ, չէր կարող մեկուսացած մնալ Միջագետքի մշակույթից: Նարամսինը Պիր Հուսեյնում՝ Ամիդի մոտ գտնվող մի գյուղում, թողել է մի քարակոթող[4]: Ասուրական արշավանքները դեպի Հայաստան արդյո՞ք նպատակ չունեին, ի միջի այլոց, ճեռք բերելու անհրաժեշտ մետաղը:

Ամենուրեք բրոնզի դարին հաջորդել է երկաթե դարը: Երկաթի ճանաչումը և դրա գործածությունը հետզհետե տարածվեց մինչև այն պահը, երբ այն մարդկության առջև բացեց առաջադիմության մի նոր դարաշրջան: Միջագետքին մոտ էր հայտնի երկաթը: Էգեացիները երկաթը գործածում էին սկսած հենց երկրորդ հազարամյակից Ք. ա.: Սակայն երկաթի արդյու-

---

[1] **Anaku** սեպագիր արձանագրությունների մեջ նշանակում է **կապար**: **Արճիճ** հայերեն բառը իրականում փոխառություն է, նշանակում է **կապար**. բայց արդի պարսկերենում նրա համազոր arziz-ը ունի **անագի** իմաստ: Գրաբար հայերենով **կապար** է, որը հիշեցնում է շումերերեն Ku-Babbar, **արծաթ**: Ասորերեն՝ **awâra**, **կապար**: Եթե հաշվի առնվի շումերերենը, կարելի է եզրակացնել, որ այդ բառը բաղկացած է kub և abbar-ից, իսկ ասորերենը պահպանել է միայն վերջին տարրը:

[2] **J. de Morgan**, Mission, I, էջ 35, հմմտ. L'Humanité préhistorique, էջ 125.

[3] **L. W. King**, նշվ. աշխ., էջ 42:

[4] Նարամսինը ապրել է Կյուրոսի (555-532) ժամանակակից Նաբոնիդից 3200 տարի առաջ, ինչպես որ այդ հաշվել է Նաբոնիդի (Նաբուհալիդ) գրագիրը: Լ. Քինգը (History of Sumer and Akkad, 1910, էջ 61) այս թվականը գտնում է չափազանցված և առաջարկում 2600 թ.: Ըստ Կ. Լեհման-Հաուպտի (Zwei Hauptprobleme der Babylonischen Geschichte, էջ 172 և շար.), Նաբոնիդի գրագիրը սխալվել է՝ գրելով 3200 փոխանակ 2200-ի:

ճաբերությունը Միջագետքում և Էգեականում դուրս մղեց բրոնզի արդյունաբերությունը երկրորդ հազարամյակի կեսերին:

Պետք է որ այդպես եղած լինի նաև Հայաստանում: Պեղված գերեզմանոցների մեծ մասում հայտնաբերվել է բրոնզե և երկաթե գույք: Դա ապացուցում է, որ դրանք պատկանում են բրոնզե դարի վերջին կամ երկաթե դարի սկզբին: Որոշ շիրիմներում կան կծկված կմախքներ, բրոնզե առարկաներով օժտված և, միևնույն ժամանակ, այլ կմախքներ՝ պառկած, կողքին՝ երկաթե զենքեր: Ակնհայտ է, որ վերջին կմախքները դամբարան են դրվել հետագա դարաշրջանում: Այն բավական հազվագյուտ դամբարանները, որոնց գույքը բաղկացած է բացառապես բրոնզից, անշուշտ ավելի հին են:

Տրոյայի ավերակներում երկաթի հետքեր չեն գտնվել: Թիգլաթպալասարը (1117-1080) իր ավարի մեջ երկաթ չի հիշատակում, մինչդեռ նա մեծ ավար է ձեռք բերել Միջագետքի հյուսիսային մասում, Հայաստանի սահմանների մոտ կատարած արշավանքներում[1]: Սակայն Աշուրնասիրպալը (884-859) հաստատում է, որ ինքը Ջավան երկրից, Ամիդի շրջանից բերել է, հարուստ ավարի հետ մեկտեղ, 300 բիլտու երկաթ՝ parzillu[2]: Ջանազան անոթներից բաղկացած ավարի առարկաները բոլորը պատրաստված էին siparru բրոնզից (կամ պղնձից): Թիգլաթպալասարը բրոնզե (կամ պղնձե) aqqulat ere կացիններ է գործածել՝ Կաշիարի (Մասիուս) լեռներում ճանապարհ բանալու համար, մինչդեռ Աշուրնասիրպալը իր տրամադրության ներքո ուներ ոչ միայն բրոնզե կացիններ, այլև երկաթե փոքր կացիններ, kalabate parzilli[3]:

Կարելի է ասել, որ երկաթե դարը Ք. ա. XII դարից հետո է եղել: Երկաթե դարի դամբարանները Հայաստանում բաժանվում են երկու խմբի՝ ըստ գտնված իրերի երկրաչափական և կամ բնական ոճի: Մարդկանց և անասունների պատկերներ կրող բրոնզե գոտիները համարվում են բնական ոճի առաջին փորձերը: Որոշ նմանություն են գտել այդ գոտիների և Հալշտատյան կոչված մշակույթի միջև: Դա սկիզբ է առել Ք. ա. IX դարում, մի հանգա-

---

[1] **A. B. W. Budge and L. W. King,** Annals of Kings of Assyria, էջ 41 և 43:

[2] Նույնը, էջ 238-347 և այլն: Ավարի ցուցակում կան 2 բիլտու kaspi, 2 բիլտու ḫuraṣu, 100 բիլտու anaku, 200 բիլտու siparri, 300 բիլտու parazillu, 1000 դիկար siparri, 200 կապի siparri և այլն: Նշված մետաղներն են՝ kaspu արծաթ, ḫuraṣu ոսկի, anaku անագ կամ կապար, siparri պղինձ, parzillu երկաթ: Ere մետաղը այս ցուցակում չկա. գուցե դա նշանակում է պղի՞նձ, իսկ siparri-ն՝ բրո՞նզ: Անգլերեն թարգմանությունը երկուսի համար երբեմն պղինձ, երբեմն բրոնզ է ցույց տալիս: Ժ. դը Մորգանը ըմբռնել է siparri իբրև պղինձ, Ժ. Մընանի թարգմանած «երկաթի» փոխարեն, և սա ազդել է նրա եզրակացությունների վրա (**Missions**, I, էջ 201):

[3] Նույնը, էջ 39, 230, 331:

մանք, որն իրավունք է տալիս գոտիները վերագրելու ուրարտական դարաշրջանին, որն սկսվում է IX դարից: Ուրարտուի թագավորներ Ռուսա II-ի (680-645) և Ռուսա III-ի (605-585) բրոնզե վահանները այդ նույն բնական ոճի հրաշալի նմուշներ են: Դրանցից գտնվել են նաև Օսեթիայում և Թալիշում, որն առիթ է հանդիսացել, թեպետև իզուր, ենթադրելու օսերի՝ VII դ. դեպի Հայաստան կատարած արշավանքի մասին[1]: Ավելի հավանական կլիներ հիշատակել կիմմերների և սկյութների ներխուժումը միևնույն դարում: Սկյութների մի մասը տեղաբաշխվեց Հայաստանում, Շակաշենի շրջանում[2]: Հետաքրքիր է, որ գեղաքանդակ գոտիները հայտնաբերված են հենց Գանձակի (Ելիզավետպոլի) շրջակայքում, որը գրեթե համապատասխանում է նախկին Շակաշենին:

Երկաթե դարով արդեն սկսվում է պատմական դարաշրջանը: Թիգլաթպալասարի դարաշրջանի բազմաթիվ փոքր պետություններ վերջ ի վերջո միացան և IX և VII դարերում կազմեցին Ուրարտուի պետությունը: Մինչև այժմ չի հայտնաբերված ոչ մի դամբարան, որը պատկաներ հաջորդ դարաշրջանին՝ մինչև քրիստոնեության սկզբնավորման ժամանակները: Գուցե թաղման սովորությունը վերացե՞լ էր իրանական մազդեիզմի ազդեցության հետևանքով: Պեղված դամբարանների մեծ մասը վերաբերում է բրոնզե դարավարտին: Դրանք ներկայացնում են տվյալ ժամանակաշրջանի երկրի մշակույթը՝ իր բնորոշ գծերով: Քանի որ դամբարանը համարվում էր անդրշիրիմյան կյանքի բնակարան, ուստի դրանով կարելի է գաղափար կազմել բնակելի տան մասին, որի պատճենն էր, անշուշտ, դամբարանը: Վերջինը ցույց է տալիս, որ տները ժամանակին կառուցվում էին առանց շաղախի, իրար վրա շարված խոշոր քարերով: Կային նաև ստորերկրյա տներ: Ընտանեկան գույքը բաղկացած էր մանավանդ խեցեղեն անոթներից: Պեղված բազմաթիվ սենյակներ ցուցադրում են խեցեղենի հարստությունը և նրա ձևի ու գույնի զանազանությունը: Դրանցից կան ամեն մեծության՝ գդալներից սկսած մինչև հսկա կարասները, և ամեն գույնի՝ սև, կարմիր, գորշ-կանաչավուն:

Հագուստները կարճ էին, պնդված դրոշմազարդ գոտիով, արձակ տաբատներ և սոնապաններ:

Թանկարժեք քարերն ու զարդերը հարգի էին և՛ կանանց, և՛ տղամարդկանց մոտ: Մի դամբարանում մեռած կնոջ մարմինը ծանրաբեռնված էր ամեն տեսակ զարդերով՝ ականջի կլոր գինդեր, պարանոցին երկու

[1] J. de Morgan, Missions, I, էջ 204:
[2] Strabo, XI, 8, 4.

մանյակ, բրոնզե գոտի՝ երկու կախոցներով, մեկը՝ զանգակի ձևով, մյուսը՝ կարապի տեսքով, ձախ ձեռքի վրա՝ ութ տափակ ու կլոր ապարանջան, մատներին՝ երեսուն մատանի, երկու ապարանջան էլ զարդարում էին ոտքերը: Միևնույն դամբարանում հայտնաբերվել է մի դաշույն, որը ցույց է տալիս մեռյալի արտոնյալ անձնավորություն՝ գուցե իշխանուհի լինելը:

Սիրված զարդեր էին զանազան նյութերի հատիկները և ուլունքները: Բրոնզե հայելիները, գնդասեղները և զանազան կախազարդերը կազմում էին կնոջ արդուզարդի անհրաժեշտ մասը: Վարսակալը (դիադեմ) բրոնզե լայն երիզով, որը գնալով նեղանում էր դեպի ծայրերը, հասարակ գլխարկ չէր, այլ ավելի շուտ վերապահված էր բարձր դիրքի տեր անձանց:

Ձենքերի առատությունը բացատրվում է տվյալ դարաշրջանի երկրի բնակչության մարտական ու պատերազմական բնույթով: Որսորդությունը, մանավանդ՝ բազեով, ևս անտեսված չէր:

Տրիբուլաները մատնանշում են երկրագործության առկայությունը: Ընտանի կենդանիների՝ ձիերի, եզների, կովերի, ոչխարների, խոզերի, այծերի, գոմեշների և թռչունների ոսկորները անասնաբուծության զարգացումը ցույց տվող փաստեր են:

Մետաղագործությունը հասել էր զարգացման որոշ աստիճանի: Բրոնզը, պղինձը, կապարը, արծաթը և երկաթը հայտնի էին: Ոսկին հազվագյուտ էր: Գիտեին հալելու, դրվագելու, ճգելու և դարբնելու արվեստը:

Քաղաքական ու սոցիալական կյանքին վերաբերող որևէ տվյալ իսպառ բացակայում է: Հավանաբար, բնակչությունը բաժանված էր ցեղերի և տոհմերի: Կարելի է ենթադրել ցեղերի դաշնակցություն կամ խմբավորում: Այդ երկիրը Թիգլաթպալասարի դեմ հանեց մի կոալիցիա՝ բաղկացած 60 արքայիկներից, որոնք Հայկական լեռնաշխարհի ամբողջ ուժը չէ որ ներկայացնում էին:

Անհատական դամբարանի տարածումը ցույց է տալիս, որ ցեղային կարգերն արդեն կազմալուծվել էին՝ տեղի տալով ընտանիքին: Գույքի առկայությունը դամբարանում իր հերթին ապացույց է այն փաստի, որ ըստ գոյություն ունեցող հավատալիքների՝ հանգուցյալը շարունակում է ապրել իր դամբարանում: Կարծում էին, որ քաղվածը ենթակա է քաղցի ու ծարավի: Շիրիմն ընդմիշտ չէին փակում: Բավարարվում էին միայն մուտքը դժվարամատույց դարձնելով՝ վայրի անասուններից ու գողերից պաշտպանելու համար: Եթե պեղումների շրջանում հայտնաբերված քարե

ձկնակերպ[1] մեծ հուշարձանները պատկանում են խնդրո առարկա դարաշրջանին, ապա դա կարող է որոշ հիշատակություն լինել այն պաշտամունքի մասին, որ ընդունված էր երկրում վաղ ժամանակներում:

Ավելացնենք, որ վերջերս Գառնիի շրջանի ժայռերի ու Թալինի մերձակայքում գտնվող քարանձավի պատերի վրա, ինչպես և այլ վայրերում հայտնաբերվել են գրության կամ առեղծվածային նշանների մեկ կամ նույնիսկ երկու համակարգ (2): Ենթադրվում է, որ այդ գրությունները պատկանում են ուրարտական պետությունից ավելի վաղ դարաշրջանի[2]:

Պեղումների ժամանակ գտնված ամենաթանկագին հայտնաբերումներից են մարդկային գանգերը, որոնց ուսումնասիրությունը կարող է որոշ լույս սփռել երկրի բնակիչների ցեղային պատկանելության վրա:

1887-1888 թթ. պեղումների ընթացքում գտնվեցին մեկ տասնյակ գանգեր: 1893 թ. հայտնաբերվեց յոթ արական և երկու իգական գանգ, 1906 թ.՝ տասներեք գանգ, 1908 թ.՝ երեսունյոթ, որոնցից քսանչորսը տղամարդկանց և տասներեքը՝ կանանց: Դժբախտաբար, ոսկորներն այն աստիճան էին փտել, որ չէր կարելի դրանց դիպչել առանց փոշի դարձնելու: Ավազոտ հողում մնացածները ավելի լավ էին պահպանվել:

Մարդաբանությունը ձգտում է մարդկային ցեղերը բնորոշել և դասակարգել ըստ գլուխների ձևի: Նրա գլխավոր չափանիշը գանգային հատկանիշն է: Այսպես, նկատի է առնվում գլխի լայնության հարաբերությունը նրա երկարությանը, կամ երկու տրամաչափերի համեմատությունը: Երկարությունը 100 ընդունելով, լայնությունը կարտահայտվի 100-ի կոտորակով: Քանի գլուխը լայն է, այնքան գանգային հատկանիշն ածում է: Եթե այդ հատկանիշն անցնում է 80-ից, ուրեմն կարճագլուխ է, եթե 75-ից ցածր է, ուրեմն երկարագլուխ է: 75-ի և 80-ի միջև եղած հատկանիշը բնորոշում է միջակագլուխներին:

1908 թվականի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված 37 գանգերը մասնագետներից մեկի մանրազնին ուսումնասիրության առարկա դարձան[3]: Եզրակացությունը եղավ այն, որ այդ գանգերը շեշտված երկարագլուխ են: Արական գանգերի գանգային հատկանիշը հավասար է 72,7-ի,

---

[1] Նախընտրելի է այս հուշարձանները կոչել **ձուկ**, քան **վիշապ**: Փղշտացիների **daggon**, **dag** և **ձուկ** բառերի մեջ հավանաբար կապ գոյություն ունի:

[2] Հայտնագործումը հրատարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» թերթում, 1926 թ. դեկտեմբերի 19-ին և 1927 թ. հունվարի 4-ին, տե՛ս հաշվետվությունը «Revue des Etudes Arméniennes» հանդեսում, հ. VII, պրակ 2 (= 1927), էջ 291:

[3] **В. В. Бунак**, "Русский антропологический журнал", 1929, պրակ 3-4, տե՛ս Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 219:

իսկ կանացիներինը՝ 76,3-ի: Դիմային հատկանիշը 54,4 և 52,2 է, որը գանգերը կապում է լեպտոպրոսոպ [«նրբադեմ», նեղ ու երկար դեմք] խմբին: Ըստ ռնգային հատկանիշի՝ 43,5 և 47 լեպտոռհինյան [«նրբաքիթ», նեղ քիթ] են, իսկ ակնախորշի 83,5-ը ավելի շուտ խոսում է միկրոսեմի օգտին:

Այս բոլորը բնորոշ են երկարագլխությանը և ապացուցում են, որ Հայաստանի բնակիչները տվյալ դարաշրջանում կազմում էին երկարաձև գանգ ունեցող ռասա:

Իտալացի մարդաբան Սերջին ապացուցել է, որ Միջերկրականի ավազանը նախապես գրավվել է երկարագլուխ ռասայի կողմից, որը կոչվում է homo mediterraneus: Ընդհակառակն, Փոքր Ասիան բնակեցված է եղել, ըստ նույն գիտնականի, կարճագլուխ ռասայով[1]:

Անգլիացի Ու. Ռիպլին համաձայն չէ Սերջիի տեսությանը: Ըստ նրան՝ Փոքր Ասիայի ամենահին էթնիկական խավը նույնպես պատկանել է երկարագլուխ տիպին և ներկայացնում էր նույն միջերկրածովյան ռասայի ճյուղը: Դա վերաբերում է ամբողջ Եվրոպային[2]:

Եթե այդ կարծիքը հաստատվի, կարելի է ընդունել, որ Հայաստանի երկարագլուխները նույն միջերկրածովյան ռասայի մասն են կազմել: Երկարագլուխների տիրապետությունը համընկնում է բրոնզե դարին, մինչդեռ հետագա դարը, որ հայտնի է երկաթի արդյունաբերությամբ, դիտվում է որպես կարճագլուխ ռասայի քաղաքակրթության ժամանակ, որին պատկանում են նաև Նաիրիի և Ուրարտուի բնակիչները:

[1] **Sergi**, Europa, l'origine dei populi europei, Turin, 1908.
[2] **W. Ripley**, The races of Europe, էջ 448:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՈՒՐՎԱԳԾԵՐԸ

Մեր գիտելիքների ներկա սահմաններում միջագետյան քաղաքակրթության դարը հազիվ մտնում է Ք. ա. երրորդ հազարամյակի շեմքը: Պատմության լույսը դեռ չի թափանցել 3000 թ. առաջ մարդկության վրա տիրող խավարը (3):

Ամենահին քաղաքակրթությունը, որը կոչվում է շումերա-աքքադական, ընդգրկում է երրորդ հազարամյակն ամբողջապես: Այն ստեղծողները շումերներն ու ակկադական սեմիտներն էին, որոնք չէին լքելու հին աշխարհի քաղաքական ու մշակութային գերիշխանությունը հազար տարի շարունակ, 3000-ից մինչև 2000 թթ. Ք. ա., որքան էլ բախտի փոփոխությունները լուրջ լինեին:

Երկրորդ հազարամյակի սկզբում հանդես են գալիս էթնիկական նոր տարրեր, որոնք տեղաշարժում են քաղաքական տիրապետության կենտրոնը:

Ի՞նչ վիճակում էր Հայաստանը շումերա-ակկադական դարաշրջանում: Արդյոք կազմո՞ւմ էր քաղաքակիրթ աշխարհի մի մասը և ինչպե՞ս էր կոչվում այս հեռավոր անցյալում: Հիմնականում բացարձակապես ոչինչ հայտնի չէ: Այդ մասին տվյալներ չկան: Ամիդի (Դիարբեքիր) մոտ, Պիր-Հուսեյն գյուղում հայտնաբերվել է ակկադացի Սարգոնի մերձավոր հաջորդներից մեկի՝ Նարամսինի քարակոթողը, բայց դա գտնվում է միայն Հայկական լեռնաշխարհի փեշին[1]: Որոշ վավերագրեր հիշատակում են Տուգրիշ կոչված մի երկիր, որ վերջերս ցանկացան նույնացնել Հայաստանի հետ: Աշշուրբանիպալ Սարգոնը (1980-1948), որ տարբեր է ակկադացի Սարգոնից (2633-2579), իր արձանագրություններից մեկում նշում է, թե ինքը նվաճել է այն

[1] Քարակոթողի գոյությունը դեռևս ապացույց չէ, թե Նարամսինը երկիրը նվաճել է մինչև Ամիդ: Հնարավոր է, որ ակկադացի թագավորը քարակոթողը կանգնեցրել է մի արշավանքի ժամանակ, ինչպես Թիգլաթպալասար I-ը հայկական հողի վրա՝ Մանազկերտի մոտ, թողել է իր հաղթական արշավանքի հիշատակը Նաիրիի թագավորների դեմ, առանց կարենալու ամբողջ երկիրը գրավել: Գուցե քարակոթողը որպես ավար բերվել է Բաբելոնից, որտեղ նախապես կանգնեցվել էր, հմմտ. Hall, The ancient history of the Near East, էջ 186, ծան. 2:

երկրները, որոնք տարածվում են «Ստորին ծովից մինչև Արևմուտքի ծովը», և ճանապարհների ցանցով ծածկել այդ երկրները:

Նշված երկրներն են՝ Աշշուր, Ակկադ, Ամուրրու, Անզան, Էլամտու, Մարխաշի, Լուլլուբի, Տուգրիշ, Շուբարտու: Դրանք բոլորը ծանոթ են, բացի Տուգրիշից: Այդ երկիրը Հայաստանում տեղավորելը չէր համապատասխանի բնագրի իմաստին, ըստ որի՝ թվարկված բոլոր ինը երկրները տեղավորված են Ստորին ծովի, այսինքն՝ Պարսից ծոցի և Արևմտյան ծովի՝ Միջերկրականի միջև: Սույն արձանագրությունը թույլ է տալիս Տուգրիշը փնտրել միայն կա՛մ Էլամի սահմանների լեռներում, կա՛մ պետության արևմուտքում՝ Ամանոսի շրջանում[1]:

Համմուրաբին (1955-1913) Տուգրիշը Գուտիումի և Շուբարտուի հետ միասին դասում է յոթ լեռնային երկրների շարքը[2]: Շամշի-Ադադ I-ը (1879-1847) ճանաչում է Տուգրիշի բազմաթիվ թագավորների: Նա ասում է, որ «Տուգրիշի թագավորներից և Վերին երկրի թագավորներից հարկ է ստացել իր Աշշուր քաղաքում»[3]: Ընդունված է կարծել, թե Վերին երկիր կոչվածն այն երկիրն է, որ խեթական տեքստերում նույն անունն ունի և գտնվում է Փոքր Հայքում. այստեղից էլ միտք է ծագել՝ Տուգրիշը նույնացնել Մեծ Հայքի հետ: Սակայն շատ կասկածելի է, որ Շամշի-Ադադ I-ը իր զորքն ու զենքը հասցրած լինի այնքան հեռու գտնվող Փոքր Հայք: Վերին երկիր այստեղ

---

[1] Այդ վավերագիրը պարունակող սալիկը պատկանում է աշշուրացի Շարրուկին-Սարգոնին (4): Այն դեռևս հրապարակված չէ, բայց Է. Ֆորրերն օգտագործել է Ասորեստանի պատմության վերաբերյալ իր վավերագրական հոդվածում (Reallexikon der Assyriologie, I, էջ 239-243): Այդ սալիկը պարունակում է Սարգոնի պետության երկրների մի ցանկ, որտեղ ցույց է տրվում յուրաքանչյուր երկրի ճանապարհների երկարությունը՝ ribit-ներով. ribit հոգ. beru-ի «կրկնակի ժամ», մի չափ է, մոտավորապես 10 կմ 600 մ (ավելի ճիշտ՝ 692 մ, ըստ Ֆ. Ժյուռո-Դանժենի՝ «Revue d'Assyriologie», XVIII, էջ 133): Այսպիսով, 1) Աշշուր՝ 120 րիբիտ=1275 կմ, 2) Ակկադ՝ 180 ր = 1903 կմ, 3) Անզան՝ 90 ր = 952 կմ, 4) Էլամ՝ 90 ր = 952 կմ, 5) Մարխաշի՝ 40 ր. = 425 կմ, 6) Լուլլուբի՝ 90 ր = 925 կմ, 7) Տուգրիշ՝ 60 ր = 638 կմ, 8) Շուբարտու՝ 120 ր = 1275 կմ: Է. Ֆորրերի համաձայն, այս երկրներն են՝ Ասուր, Բաբելոն, Պարսկաստանը Կարմանիայով հանդերձ, Շոշանը, Արևմտյան Մարաստանը, Ատրպատականը, Հայաստանը, Միջագետքը և Սիրիայի ափը: Նա չի բերում ո՛չ այս նույնացմանը բերող նկատառումները, ո՛չ էլ բացատրում է, թե ինչ օգուտ կարելի է քաղել այս քիչ հարմարավետ թվերից: Սույն տվյալների իրական արժեքը չպետք է չափազանցել՝ երեք երկրներ ունեն 120 ր, երեք ուրիշներ՝ 90 ր, մեկը՝ 180 (2X90), Տուգրիշը՝ 60 ր (120-ի կեսը), Մարխաշին՝ 40 ր (գուցե 30 ր, այդ դեպքում ամենուրեք 30-ի բազմապատիկը կունենանք): Այս կարգի տվյալները չեն կարող օգտակար ծառայություն մատուցել: E. Weidner, Die Inschriften der altassyrischen Königen, էջ 24, իրավունք ունի Տուգրիշը տեղադրելու Էլամի մոտակա լեռներում:

[2] E. Weidner, Die Inschriften der altassyrischen Königen, էջ 243:

[3] Նույնը, էջ 245:

միայն կարող է նշանակել Տուգրիշի մերձակա շրջանը՝ Էլամի կամ Ամանոսի հյուսիսում[1]:

Աշշուրացի Սարգոնի նույն արձանագրության մեջ, ուր խոսվում է ինը երկրների մասին, թվարկվում են նաև Աշշուրի նահանգները, որոնք վեցն են՝ Զուպրիյան Մարի, Ռապիգում, Տիգրիսի կամ Աշշուրի մարզը բառիս նեղ իմաստով, Առապխա մինչև Լուբդի, Լուլլուբի և «Սիմեսյան» Արմանի: Առապխան Քերկուկի մարզն է, Լուլլուբին՝ Սուլեյմանիեի, իսկ Սիմեսյան Արմանի նահանգը գտնվում է Լուլլուբիի և Առապխայի հարավում, հետևաբար՝ Խանեկինի մարզում:

Արմանին ոչ մի կապ չունի Հայաստանի անվան հետ. պետք է խուսափել նման փորձերից: Ուշադրություն դարձնենք Զուպրիի վրա, որը հետագայում երևան կգա Սուպրի անվան տակ՝ Հայաստանին սահմանամերձ մի մարզ ցույց տալու համար: Լուբդին Ասարխադդոնի օրով (681-669) նույնպես կդառնա Արզաննեի մի շրջանի անունը: Սիմեսին այն կիրճի անունն է, որով անցավ Սալմանասար III-ի տուրտանը, երբ Գիլզանից վերադառնում էր մայրաքաղաք՝ Պարսուայի և Նամրիի վրայով: Սիմեսիի կիրճը գտնվում է Խանեկինի մարզից հյուսիս: Էթնիկական կամ աշխարհագրական տերմինների այս շարժումը դեպի հյուսիս, ինչպես՝ Սուպրին, Լուբդին, Սիմեսին, արժանի է հատուկ ուշադրության: Հենց այս երևույթի լույսի ներքո Արմանին չի կարող համապատասխանել Հայաստանին, որովհետև Արմանին «Խալման»-ի մեկ ուրիշ տարբերակ է (5):

Արմանի անունով մի ուրիշ երկիր հայտնի է ակկադացի Սարգոնի պետության արևմտյան սահմանների մոտ: Գոյություն ունի մոտավորապես 2550 թվականին ապրած ակկադացի Սարգոնի երրորդ հետնորդի՝ Նարամսինի դեմ տասնյոթ թագավորների դաշնակցության վերաբերյալ մի վավերագիր: Դաշնակիցների ցուցակը պահպանված է, և մենք այն բերում ենք տողատակի ծանոթության մեջ[2]:

---

[1] Է. Ֆորրերը նույնացնում է երկու Վերին երկրները, մինչդեռ Պ. Հաուպը՝ **Akkadische und Sumerische Keilschrifttexte**, էջ 41, կարծում է, թե ասորեստանցիների Վերին երկիրը նույնն է, ինչ որ Էլամը:

[2] Կոալիցիայի կազմը՝ 1) Անմահլա՝ Գուդուսուայի կամ Գուսուայի թագավոր, 2) Ռակկիի թագավոր Բուանա, 3) Լապանիլա՝ Ուլլիվիի թագավոր, 4) Նիպալա ...-ի թագավոր, 5) **Պամբա՝ Խաբբիի թագավոր**, 6) Զիպանի՝ Կանեշի թագավոր, 7) Ռուր... (Պուրուշխանդայից), 8) Հուվարուվա՝ Ամուրրուի թագավոր, 9) Թիսսենկի՝ Պարասիի թագավոր, 10) ..., 11) **Մաշռակինա՝ Արմանիի թագավոր**, 12) Կիպպու՝ եղևնիների թագավոր, Ամանոս, 13) Թասսի՝ ...-ի թագավոր, 14) Ուր-խարակ՝ Լարակի թագավոր, 15) Ուր-բանդա՝ Նիկկիի թագավոր, 16) Իլլուշխումալի՝ Թուրկիի թագավոր, 17) Թիսբինկի՝ Կուրսաուրայի թագավոր, տե՛ս **E. Forrer**, Die Boghazköi-Texte in Umschrift, II, էջ 2: **A. H. Sayce**, JRAS, 1928, էջ 206: **B. Hrozny**, «Archiv Orientalni», I, № 1:

Այստեղից երևում է, որ հիմգերորդ դաշնակիցը Խաթթի երկրի մի քագավոր է, իսկ տասմմեկերորդը՝ Արմանի երկրի քագավոր Մադակիման է: Դժվար է ցույց տալ երկրի ճշգրիտ տեղը, պետք է այն փնտրել Սիրիայի (Ասորիքի) հյուսիսում: Շատ հնարավոր է, որ այդ Արմանին լինի Խալվանի (Հալեպի) մեկ ուրիշ տարբերակը, այնպես, ինչպես Սիմեսիի Արմանին Խալմանի տարբերակն է: Սակայն թվում է, թե ավելի իրավաչափ է այն նույնացնել Հերմոնի հետ, որն սուրբգրային անուն է[1]:

Փաստորեն մենք կատարյալ մթության մեջ ենք Հայաստանի՝ շումերա-ակկադական դարաշրջանի անվան ու ճակատագրի կապակցությամբ[2]:

Հիշենք, որ հայերենը պահպանել է մի քանի այնպիսի բառեր, որոնց գոյությունը այդ դարաշրջանի վավերագրերում հաստատված է: Փոքր Ասիայում, այդ միևնույն ժամանակաշրջանում, կար առևտրականներից (թամկար) բաղկացած սեմական մի գաղութ: Դժգոհ լինելով Պուրուշխանդա քաղաքի բնիկ իշխան Նուր-Դագանից՝ նրանք պատվիրակների (sukallu) միջոցով խնդրում են ակկադացի Սարգոնին (2633-2579) միջամտել: Խնդրանքն ընդունվում է. ակկադացի թագավորն արշավանքի է դուրս գալիս, հասնում Պուրուշխանդա քաղաքը, գրավում այն և խելքի բերում հարստահարիչ Նուր-Դագանին: Սարգոնն առիթից օգտվում է և իր երկիրն է տեղափոխում մի քանի տեսակ բույսեր, պտղատու ծառեր և սովորական ծառեր, ներառյալ ḫashuru, tittu, saluru, sirdu[3]: Դրանք հայերենում պահպանված բառեր են՝ **խնձոր, թուփ, սալոր կամ շլոր, սիրդ** στοιβή: Սա շատ կարևոր մի իրողություն է, որը նույն բնույթի ուրիշ բառային նյութերի հետ միասին մի տեսակ ջահ կծառայի՝ Հայաստանի նախահայկական ժողովուրդների ցեղային պատկանելության վրա լույս սփռելու համար:

Երկրորդ հազարամյակը նշանավոր է դառնում էթնիկական նոր տարրերի գերիշխանությամբ: Խեթերը ասպարեզ են գալիս Փոքր Ասիայում, իսկ խուրրիները՝ Հյուսիսային (Վերին) Միջագետքում կամ Շուբարտուում,

---

[1] **E. Dhorme**, «Revue Biblique», 1929, էջ 132, նաև նույն հեղինակի՝ «L'Evolution religieuse d'Israël, I. La religion des Hébreux nomades, էջ 170: Հիշենք, որ Արման-ակարսալի կոչված մի բնակավայր նշված է Աղաղնիրարի I-ի դաշնագրում (1336-1305), որ նա կնքեց Քաբելոնի թագավորի դեմ վարած հաղթական պատերազմից հետո: Ըստ այս դաշնագրի՝ երկու երկրների սահմանն անցնում էր Պիլասկի-Արման-ակարսալի-Լուլումե (Լուլլուբի) գծով: **L. W. King**, The Annals of the Kings of Assyria, էջ XXXII:

[2] **E. Weidner**, Der Zug Sargons von Akkad nach Kleinasien, 1922, Boghazköi-Studien-ի մեջ տեքստը վերծանված և թարգմանված է: **E. Dhorme**, «Revue Biblique», 33, 1924, էջ 5-22, ֆրանսերեն թարգմանությամբ, մեկնաբանությամբ Լ. դե Լապորտի՝ Les Hittites, էջ 38 և շար., L'Evolution de l'humanité գրքում:

[3] **N. Adontz**, Emprunts de haute époque en arménien, «Revue des Etudes indoeuropéennes», 1938, հատ. I, պրկ. 2-4, էջ 457-467 (6):

ինչպես որ այն կոչում են ասուրա-բաբելացիները. վերջապես՝ կասսիտները ներխուժում են Հարավային (Ստորին) Միջագետք կամ Բաբելոն: Առանձնապես անհրաժեշտ է նշել, որ այս ժողովուրդների հետ միասին պատմության աղջամուղջից դուրս է գալիս հնդեվրոպական մի ցեղ, որպեսզի աշխարհին ցույց տա իր կազմակերպչական հանճարի առաջին ապացույցը: Իհարկե, սա չի նշանակում, թե խեթերը, խուրրիները և կասսիտները բոլորը հնդեվրոպական ցեղեր են: Պետք է խոստովանել, որ մենք դեռևս ոչինչ չգիտենք այս ժողովուրդների ծագման մասին: Հավաստիացնում են, որ վերոհիշյալ ժողովուրդների բարձր խավը՝ ղեկավարող դասակարգը, բաղկացած էր հնդեվրոպական տարրերից (7), որոնք որպես խմորիչ են ծառայել քաղաքական մեծ շարժում սկսելու համար: Կարելի է պատկերացնել այն հույժ հետաքրքրությունը, որ ներկայացնում է այս իրողությունը ապագա Հայաստանի պատմության համար՝ մի հարևան երկիր, որ խոսում է հնդեվրոպական լեզվով: Խեթական ու խուրրիական տիրապետությունը տևեց մինչև Ք. ա. 1200 թվականը, ապա կործանվեց իսկական հնդեվրոպացիների ներխուժման հարվածների տակ, հանճարեղ փոյուգիացիների, որոնց մասն էին կազմում հայերը (8):

Ի՞նչ է հայտնի մեզ Հայաստանի մասին 2000-1200 թվականների ընթացքում: Նախքան Հայաստանի ճակատագրին անդրադառնալը, անհրաժեշտ է պարզել նույն ժամանակաշրջանի դեպքերի շրջանակը՝ խեթերի և խուրրիների պատմության սահմաններում:

Նարամսինի դեմ խմբված դաշնակիցների շարքում վերը մենք նշեցինք ոմն Պամբայի՝ Խաթթիի թագավորին: Սա ամենահին հիշատակումն է Խաթթիի՝ Փոքր Ասիայի փոքր պետություններից մեկի, որի հետ Կանեշի (Կեսարիայի մոտ) սեմական վաճառականներն առևտրական հարաբերություններ ունեին: Ավելի ուշ, աշշուրացի Սարգոնի օրով (1980-1948), ուրեմն՝ երկրորդ հազարամյակի սկզբին, երևան են գալիս ասիական փոքր պետություններ, որոնք պայքար են մղում հնդեվրոպական ծագում ունեցող տարրերի դեմ: Ո՞րտեղից և ե՞րբ են եկել սրանք, հայտնի չէ: Թվում է, թե նրանք այդ տեղերում բնակվել են ոչ շատ ժամանակ առաջ: Նրանք բազմաքանակ չեն եղել, բայց ունեին լավ զինված հեծելազոր (մինչ այդ ձին անծանոթ էր այս երկրում): Նոր եկողները զավթում են իշխանությունը և նույնիսկ իրենց լեզուն պարտադրում տեղական ժողովրդին: Այսպիսով, խեթերը հնդեվրոպականանում են՝ դառնում նեո-խեթեր: Ընդունված է դրանց կոչել խեթեր, և որպեսզի զանազանենք հին, կամ իսկական, խեթերից, վերջիններիս անվանում են նախա-խեթեր:

Փոքր Ասիայի քաղաքական զարգացումը ներկայացնում է գրեթե նույն պատկերը, ինչ որ տեղի է ունեցել Բաբելոնում: Հնդեվրոպական տարրերը խեթական միջավայրում խաղալու էին նույն դերը, ինչ որ սեմիտները կատարեցին շումերների նկատմամբ: Այնպես, ինչպես սեմիտները միավորեցին շումերների քաղաք-պետությունները՝ միապետական կարգեր ստեղծելու համար, նույնն էլ անելու էին հնդեվրոպացիները ասիական փոքր իշխանությունների նկատմամբ և հիմնելու էին մի հզոր միապետություն:

Մեզ ծանոթ ամենահին խեթական թագավորը՝ Կուշշարի արքա Pithana-ն է[1]: Նա էր, որ երկիրը քաղաքականապես միավորեց: Նրա որդին ու հաջորդը՝ Անիտտան, աշշուրացի Սարգոնի ժամանակակիցը, պատմում է, որ իր հայրը պատերազմ է մղել Նեսայի թագավորի դեմ[2] և նրան որպես ռազմագերի բերել է իր նստավայրը: Նույն Անիտտան կռվել է չորս թագավորների դեմ՝ Ḫattus-ի թագավոր Piuista-ի, Ḫuzziia-ի թագավոր Zalpuwa-ի, Purušhanda-ի թագավորի և Salatiwara-ի թագավորի դեմ: Այս բոլոր երկրներն ու քաղաքները ծանոթ են ըստ Կանեշի ցուցակի, ակկադացի Սարգոնի դարաշրջանում: Անիտտան նրանց հպատակեցնում և ընդունում է մեծ թագավորի տիտղոս[3]:

Անիտտայից հաջորդեց Թուդխալիա I-ը, իսկ սա գահը հանձնեց իր որդի Պուսարմայիին: Վերջինիս որդին ու հաջորդը՝ Լաբարնաս, աչքի է ընկնում որպես մեծ պատերազմող. նա գրավեց շատ քաղաքներ, ինչպես Wilusa, Hupišna, Tuwanuwa, Nenašša, Landa, Zallara, Puršuḫanda, Lusna: Այս քաղաքների տեղերը հայտնի չեն, բացի Թուվանուվայից, որը դասական հեղինակների Տիանան է: Երկրի միավորումը Լաբարնայի հովանու ներքո գրեթե ավարտվեց: Դրա համար էլ ավանդությունը նրան է շնորհում Խեթական պետության իսկական հիմնադրի պատիվը:

Լաբարնայի որդին՝ Խաթթուսիլն արդեն մտածում է իր երկիրն ընդարձակել՝ առաջանալով դեպի Սիրիայի (Ասորիքի) ծովափը: Նա շարժվում է դեպի Խալպա (Հալեպ), բայց չի կարողանում գրավել և, ըստ երևույթին, այդ արշավանքում էլ սպանվում է:

Մուրսիլ I-ը լուծում է իր հոր վրեժը՝ գրավելով Խալպան, ժողովրդին տեղահանելով և բնակեցնելով իր երկրում: Նա իրեն զգում էր բավական ուժեղ և համարձակ՝ արշավանք ձեռնարկելու Բաբելոնի դեմ. «Խաթթիի մարդը

---

[1] Կանեշի սալիկների վրա հիշատակվող Կուսսառայի հավանաբար նույն Կուշշարն է, մի անուն, որ պահպանված է Գաբսառուրիտիս և Գուրսառուրա-Արխելաիս տեղանուններում՝ Թատտայից (Թուզգյոլ) դեպի հարավ-արևելք ընկած մի կետում:

[2] Նեսան Նյուսան է, Գրիգոր Նյուսացու հայրենիքը:

[3] Անիտտայի տեքստը վերծանված է Բ. Հրոզնու կողմից, «Archiv Orientalni», I, (1929), էջ 273-299:

արշավեց Ակկադի դեմ», ասում է նրա մասին բաբելոնյան ժամանակագրությունը[1]:

Մուրսիլը ստիպված է լինում դուրս գալ նաև ընդդեմ խուրրիների, հավանաբար, Քաբելոնի դեմ կատարած արշավանքի ընթացքում: Նշենք, որ դա խուրրիների առաջին հիշատակությունն է: Խեթական թագավորը սպանվում է իր Խարափսիլի քրոջ ամուսնու՝ Խառտիլիի կողմից, որը գահ է բարձրանում: Նա շարունակում է պատերազմը Սիրիայում և բախվում խուրրիների հետ: Հյուսիսում նա հարձակվում է Կասկա լեռնային ցեղերի (կամ գասգացների) վրա, որոնք այստեղ առաջին անգամն են երևան գալիս, բայց այնուհետև չեն դադարելու իրենց ավերիչ ասպատակություններով խոռվել Խաթթուշա երկրի հանգիստը: Խառտիլին կռվի է բռնվում նաև Շուգզա անունով մի թագուհու ետ: Նրա մահից հետո իր որդին ու հաջորդը սպանվում է բռնակալ Զիդանտայի կողմից: Սակայն վերջինս էլ իր հերթին սպանվում է իր որդու՝ Ամմունայի կողմից, որին հաջորդում է սրա որդին՝ Խուզզիյաս: Թելեպինուն՝ Խուզզիյայի Իշտապարիա քրոջ ամուսինը, սպանում է Խուզզիյային և հափշտակում իշխանությունը[2]:

Թելեպինուն է հեղինակը այն տեքստի, որը մեզ իրազեկ է դարձնում նախորդ թագավորների գործունեության մասին[3]: Նա իշխեց մինչև 1650 թվականը, որից հետո խեթական թագավորների մասին գրեթե երկու դար շարունակ այլևս ոչինչ չի լսվում: Խեթական պետությունը վերանում է կամ վերածվում գավառական իշխանության: Սակայն XV դարի առաջին քառորդին այն վերականգնվում է. երևան է գալիս Թուդխալիա II-ը, որը 1475 թ. հիմնում է երկրորդ պետությունը, որը գոյատևում է մինչև 1200 թվականը (Ք. ա.): Խեթերի քաղաքական կյանքի երկու դարաշրջանները տարբերելու համար առաջինը կոչում են Հին թագավորություն՝ հիմնված Պիտխանայի կողմից, իսկ երկրորդը՝ Նոր թագավորություն: Հին թագավորությունը տևեց մոտ 2000-ից մինչև 1650 թվականը, իսկ նորը՝ 1470-ից մինչև 1200 թվականը:

Խեթական պետության թուլացումը 1650-1475 թվականներին զուգադիպում է հիքսոսների մոայլ դարաշրջանի հետ և անշուշտ հետևանք է նրանց ավերիչ ասպատակությունների: Այս խորհրդավոր ժողովուրդների ծագումը դեռ մնում է վարկածների ոլորտում: Վերջերս հարցի քննարկումը տանում է

---

[1] Ընդհանրապես այդ արշավանքը վերագրում են 1806 թ., բայց A. Goetze-ը, Hethiter, Churriter und Assyrer, էջ 53, որը կարճ ժամանակագրության կողմնակից է, առաջարկում է 1758 թվականը:

[2] L. W. King, Chronicles concerning early Babylonian Kings, հատ. II, 1907:

[3] Boghazköi-Studien, B. Hrozny, Hethitische Keilschrift-Texte aus Boghazköi, № IV, Eine Inschrift des Königs Telibinus, der älteste Hethitische Texte, էջ 90-129:

դեպի խուրրիները, որպես ասիական ազգի, որը, սակայն, ղեկավարվում է հնդեվրոպական առաջնորդների կողմից: Գնալով ավելի հաստատվող այս կարծիքի համաձայն, խուրրիների կողմից Հյուսիսային Միջագետքի գրավումը, հիքսոսների արշավանքը Եգիպտոս և կասսիտների բնակվելը Բաբելոնում սերտ կերպով կապված են միմյանց հետ, որպես միևնույն երևույթի, այն է՝ արևելյան ճյուղի հնդեվրոպացիների Միջագետք ներխուժման, իսկ քիչ հետո՝ արևմտյան ճյուղի հնդեվրոպացիների խեթերի մեջ ներթափանցման արդյունքներ:

Ձավթիչները խուրրիներին կազմակերպում են այնպես, ինչպես իրենց արևմտյան եղբայրներն էին արել խեթերի նկատմամբ: Նրանք կործանում են Աշշուրի թագավորությունը և տեր դառնում Միջագետքին՝ Ամանոսից սկսած մինչև Զագրոս լեռնաշղթան: Նրանք ետ են մղում Հյուսիսային Սիրիայի խեթերին և ստիպում նրանց ներփակվել Հալիսի ոլորանում: Դարձյալ նրանք են, որ հրահրում են հիքսոսների շարժումը և մղում նրանց դեպի Եգիպտոս: Երբ փարավոնները թոթափեցին հիքսոսների լուծը, նրանք իրենց զենքն ուղղեցին Սիրիայի դեմ և պատերազմ սկսեցին Միտաննիի թագավորների հետ: Նրանց կարծիքով, հիքսոսների պատճառած աղետը գալիս էր այդ կողմից և պետք էր այն ոչնչացնել իր բնում, որպեսզի նման դեպքերն այլևս չկրկնվեն: Եգիպտացիները խուրրիներին համարում էին Եգիպտոսի վրա բարբարոսական ասպատակության դրդիչներ, իսկ միտաննացիները խուրրիական ժողովրդի մի ճյուղն էին: Սա գալիս է հաստատելու այն տեսությունը, որի համաձայն խուրրիները Ք. ա. երկրորդ հազարամյակի առաջին կեսին պատմական կարևոր գործոն էին Վերին (Հյուսիսային) Միջագետքում:

Համենայն դեպս, հիքսոսների խառն դարաշրջանն ավարտվելուց հետո խուրրիները համախմբում են իրենց ուժերը, ստեղծում մի հզոր պետություն Վերին Միջագետքի սրտում, կենտրոն ունենալով Խառան (Օսրոենե) մարզը: Դա Միտաննի պետությունն է (9):

Եգիպտոսում իշխում է 18-րդ հարստությունը, իսկ Բաբելոնում՝ կասսիտների հարստությունը: 1473 թվականին, Կարգամիշի դեմ Թուտմես III-ի արշավանքի ժամանակ, Խաթթիի թագավորը նրան նվերներ է ուղարկում: Խեթական նոր պետությունը, ասպարեզ գալով, պահանջում է Հյուսիսային Սիրիայի իր վաղեմի տիրապետությունները: Սա արդեն պատերազմի նշան էր ընդդեմ Միտաննիի: Վերջինս, որ միևնույն ժամանակ դիմագրավում էր փարավոնների հարձակումները, շուտով ըմբռնեց, որ Խաթթիի սպառնալիքն ավելի իրական և ավելի վտանգավոր է, քան Եգիպտոսինը:

Այդ ժամանակից սկսած Միտաննին անհրաժեշտ է համարում ապահովել փարավոնների բարեկամությունը, որպես նեցուկ խեթերի դեմ:

Միտաննիի թագավոր Արտաթաման (1430-1405) իր դստերը կնության է տալիս Թութմես IV-ին (1420-1411): Խեթերը Միտաննիից խլում են Սիրիայում իրենց ունեցած տիրույթները: Արտաթամայի թոռը՝ Թուշրատտան, իր Թադուխեպա դստերն ամուսնացնում է Ամենոֆիս III-ի (1412-1376) հետ: Սակայն Եգիպտոսի հետ ունեցած դաշինքը չի փրկում Միտաննիին: Դժբախտաբար՝ Ասորեստանն այդ ժամանակ դուրս է գալիս միտաննական գերիշխանությունից և ծառանում նրա դեմ: Խեթերի և ասորեստանցիների միջև երկու կողմից սեղմված Միտաննին հետզհետե հյուծվում է և 1300 թվականի մոտերը վերջնականապես անհետանում, իր ժառանգությունը թողնելով Ասորեստանին:

Այժմ արդեն առաջնության համար մենամարտ է սկսվում հինավուրց երկու մրցակիցների՝ Խաթթիի և Աշշուրի միջև: Սակայն ավելի լուրջ իրադարձություններ գալիս են փոխելու պատմության ընթացքը և վերջ տալու Խաթթիի և Աշշուրի մրցակցությանը: Թրակա-փռյուգիական ասպատակությունը՝ հնդեվրոպական ցեղերի մի նոր հորձանք, կուլ է տալիս Խեթական պետությունը մոտավորապես 1200 թվականին և որոշ ժամանակ կասեցնելու Ասորեստանի վերելքը, մինչև որ սա իր տեղը կգրավեր նոր կազմված պետությունների շարքում, տասներորդ դարից սկսած:

Մեր նպատակից դուրս է նույնիսկ համառոտ հետևելու խեթերի, խուրրիների և ասորեստանցիների միջև տեղի ունեցած պայքարի իրադարձություններին, առավել ևս՝ ցույց տալու Բաբելոնի և Եգիպտոսի մասնակցությունը այդ պայքարում: Մեզ հետաքրքրողը Հայաստանի դրությունն է այդ շրջանում, 2000-1200 թվականներին (Ք. ա.) :

Ո՛չ Խեթական առաջին թագավորության ժամանակ (2000-1650), և ո՛չ խուրրիական առաջին դարաշրջանում (1800-1500) մենք տեղեկություն չունենք Հայաստանի մասին: Սակայն խուրրիական դարաշրջանը, այսուհանդերձ, հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում, քանի որ ըստ մի քանի հեղինակավոր անձանց կարծիքի՝ Հայկական լեռնաշխարհը համարվում է խուրրիների օրրանը, կամ ավելի շուտ՝ բնակավայրը, նախքան նրանց այնտեղից Միջագետք իջնելը: Կարծում են նաև, որ Ուրարտուի պետությունը խուրրիական ժողովրդի վերջին ճիգն է իր ազգային բնօրրանը պահպանելու համար:

Գալով Խեթական երկրորդ պետությանը և Միտաննիի ժամանակաշրջանին, սեպագիր արձանագրությունները շատ հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում Հայաստանի արևմտյան մասի՝ Արզաուենեի, Սո-

ֆենեի (Ծովիք) և Եփրատ գետի վերին հոսանքի՝ Բարձր Հայքի մասին: Այդ մարզերը, տեղավորված լինելով երկու մրցակից աշխարհների՝ խեթերի և խուրրիների միջև, որոշակի դեր են խաղացել իրենց անկախությունը հարևան պետությունների փառասիրական ձգտումներից պաշտպանելիս: Այդ մարզերից մեկը կրում է Հայասա տպավորիչ անունը, որի մեջ ցանկացել են տեսնել հայերի ազգային անունը՝ հայ: Այս տեսակետից Հայասան վիթխարի հետաքրքրություն է ներկայացնում և ստիպում է մեզ հատուկ ուշադրություն ցուցաբերել նրա պատմությանը, նախքան Հայասայի և հայի միջև եղած հարաբերության հարցին անդրադառնալը (10): Ընթերցողների կողմնորոշումը հեշտացնելու համար օգտակար կլիներ այստեղ բերել խեթական թագավորների երկրորդ պետության (1475-1200) և Միտաննիի (1500-1300) արքայացանկերը (11).

Խեթական թագավորներ[1]	**Միտաննիի թագավորներ**
1. Թուդխալիա II (1475)	1. Պարսաշատտա (1500)
2. Խաթթուսիլ II	2. Սաուշշատար (1455-1430)
3. Թուդխալիա III (1410-1390)	3. Արտաթամա (1430-1405)
4. Սուպպիլուլիումա (1380-1346)[2]	4. Սուտարնա (1387-1367)
5. Մուրսիլ II (1345-1320)	5. Թուշրատտա
6. Մուվատալլի (1293)	6. Մաթթիվազա
7. Ուրխի-Թեշուբ (1293-1286)	
8. Խաթթուսիլ III, № 6-ի եղբայրը	**Ասորեստանի թագավորներ**
9. Թուդխալիա IV	
10. Արնուվանդա	1. Աշշուրուբալիտ (1362-1337)
11. Թուդխալիա V (1200)	2. Աղաղնիրարի (1336-1305)
	3. Սալմանասար I (1304-1243)
	4. Թուկուլթի-Նինուրտա I

[1] Խեթական ինչպես և խուրրիական անունների տառադարձությունը պայմանական է: Ոմանք նախընտրում են հնչեղ բաղաձայններով արտասանել՝ Դուդխալիյա, Դուշրատտա և այլն. ուրիշներ կարծում են, որ այդ մարդիկ չէին զանազանել հնչեղ և խուլ հնչյունները: Ֆ. Թյուրո-Դանժենի կարծիքը («Syria», 1936 թ.) համոզիչ չէ. pi-ն կարող է նաև հանգել wi-ի (ինչպես, օրինակ, հայերենում է) և -wi- գիրը չի պահանջում -bi արտասանություն:

[2] Ե. Կավենյակի համաձայն (RHA, 1936), Սուպպիլուլիուման թագավորել է 1280-1260 թթ., իսկ նրա հաջորդը՝ 1260-1220 թթ.:

2. ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայասա, Իշուվա և Ալշի

Հայասա երկիրը պատմաբեմ է հանդես գալիս XIV դարի սկզբում Քրիստոսի թվականությունից առաջ, Թուդխալիա III-ի թագավորության օրով (1410-1390) և պատերազմ վարում այդ թագավորի ու նրա հաջորդների դեմ՝ իր անկախության համար: Այդ ընդհարումների պատմությունը արձանագրված է Սուպպիլուլիումայի **Տարեգրության** մեջ, շարադրված իր որդու և հաջորդի՝ Մուրսիլ II-ի կողմից, ինչպես նաև հենց իր՝ Մուրսիլ II-ի **Տարեգրության** մեջ: Շատ կարևոր պատմական տեղեկություններ կան նաև Սուպպիլուլիումայի և միտաննական թագավոր Մաթթիվազայի միջև կնքված պայմանագրում և նույն թագավորի ու Հայասայի թագավոր Խուկկանայի միջև կնքված դաշնագրում:

Սույն վավերագրերը թույլ են տալիս ուրվագծելու Հայասայի և նրա հարևան Ալշիի պատմությունը[1]:

Սուպպիլուլիումայի տարեգրությունը սկզբում պակասավոր է: Բայց այնտեղ պարզորոշ կերպով կարդացվում է Հայասա անունը: Ապա խոսվում է կասկա ժողովրդի մասին, որը նոր էր գրավել Սամուխա քաղաքը: Այնուհետև արձանագրությունը շարունակում է. «Սամուխայից հայրս մեկնեց»: Քանի որ խոսողը Մուրսիլն է, ապա ուրեմն, նրա հայրը Սուպպիլուլիուման է: Քիչ անց ասվում է «Պապս ողջ և առողջ էր». դա արդեն Թուդխալիան է: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ Թուդխալիան իր որդու՝ Սուպպիլու-

---

[1] Սուպպիլուլիումայի արձանագրությունները հրապարակվել են է. Ֆորրերի կողմից՝ **E. Forrer**, Die Boghazköi-Texte in Umschrift, «Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orientgesellschaft», 1926, էջ 42: Տառադարձված տեքստը վերարտադրված է Ե. Կավենյակի կողմից՝ ֆրանսերեն թարգմանությամբ, տե՛ս **E. Cavaignac**, Les Annales de Subbiluliuma, Strasbourg, 1931: Միայն թարգմանությունը տե՛ս «Revue des Etudes Anciennes», 1930, էջ 229 և շար.:

Մուրսիլի արձանագրությունները հրատարակված են և թարգմանված գերմաներեն Ս. Գյոտցեի կողմից, տե՛ս **A. Goetze**, Die Annalen des Muršiliš, Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft, 38. Band, 1933, տե՛ս նաև **B. Hrozni**, Die ersten zehn Regierungsjahre des Königs Muršiliš, II, Hethitische Keilschrifttexte aus Boghazköi, 1919, էջ 156-223:

Սուպպիլուլիումայի պայմանագիրը Մաթթիվազա թագավորի հետ՝ ակկադերեն լեզվով, հրատարակված է գերմաներեն թարգմանությամբ հանդերձ, տե՛ս **B.Weidner**, Politische Dokumente aus Kleinasien, Boghazköi-Studien, herausgegeben von Otto Weber, 8 Heft, 1923: Նույն թագավորի պայմանագիրը Խուկկանայի հետ խեթերեն՝ տառադարձված և թարգմանված, տե՛ս **J. Friedrich**, Staatsverträge des Hethitischen Reiches, «Mitteilungen d. Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft», 34, Band 1930:

Ուսումնասիրություններ՝ **E. Forrer**, Hayasa-Azzi, Caucasica, 9, 1931; **E. Cavaignac**, Le premier royaume d'Arménie, «Revue Hittite et Asianique», 17, 1934, նույնի՝ «Subbiluliuma et son temps», Paris, 1932:

լիումայի հետ զինվորական արշավանք էր ձեռնարկել Հայասայի և կասկաների դեմ: Դա առաջին մեզ հայտնի արշավանքն է:

Կասկաներին ետ մղելուց հետո Թուդխալիան Վերին երկրից ցած է իջնում, որպեսզի արշավի ընդդեմ **Մասայի** մարդկանց, որոնք ներում էին **Կամմալան**: Տարեգրությունը շարունակում է. «Մինչդեռ պապս Կամմալայում էր, իսկ հայրս գտնվում էր նրա հրամանատարության ներքո, թշնամի Կասկան զենք վերցրեց» և ավերակի վերածեց Խաթթի երկիրը: Ասպատակողները կասկաների հետևյալ երկու քաղաքներից էին՝ **Գադիարիյայից** և **Գազզապասից**: Թուդխալիան Մասայից վերադարձավ, հարձակվեց զավթիչների վրա և նրանց փախուստի մատնեց:

«Պապս այնտեղից մեկնելուց հետո գնաց Հայասա, իսկ հայրս նրա հետ էր: Երբ պապս հասավ Հայասա երկիրը, Կարաննիսի, Հայասայի թագավորի (դե՞մ)... Կումմախա ճակատամարտի համար»... շարունակությունը չկա:

Սա երկրորդ արշավանքն է, որ Թուդխալիան կատարում է իր որդու՝ Սուպպիլուլիումայի հետ միասին ընդդեմ Հայասայի, որի թագավոր Կարաննիսը դիմադրություն է ցույց տալիս Կումմախա քաղաքում:

Կարաննիս թագավորի անունը հիշեցնում է Կարեննիտիսը (Թեոդոսուպոլիս քաղաքի նահանգը), հայերեն՝ Կարին (Կարեն), իսկ Կումմախան ավելի ստույգ կերպով կարելի է նույնացնել **Կամախ** քաղաքի հետ՝ Եփրատի ափին, Դարանաղի գավառում:

Այս վերջին կետը որոշում է Հայասայի աշխարհագրական դիրքը Վերին Եփրատի հովտում: **Կամախի** հյուսիսում Հայասան սահմանակից էր Կասկա երկրին, որը տարածվում էր մինչև Հալիսի գետաբերանը: Դրա համար էլ խեթական սիրակալների պատերազմական գործողությունների ժամանակ Հայասան հիշատակվում է Կասկայի հետ միասին:

Հայասա անունը կարդացվում է նաև մեկ այլ հատվածում, հետևյալ բառերի հետ հարակցված՝ «Թուդխալիան, պապս... Գանթուզզիլի»: Խոսքն այստեղ, անշուշտ, վերաբերում է Հայասայի դեմ ուղղված արշավանքին, որ ձեռնարկեց նույն Թուդխալիան, Գանթուզզիլիի օգնությամբ, որը ոչ թե իր որդին է, այլ զորավարը: Նա հիշատակված է Մուրսիլի Ժամանակագրության մեջ որպես նրա զորավարներից մեկը, որը գործում է Նուխասսիի դեմ, Մուրսիլի թագավորության 7-րդ տարում:

Սուպպիլուլիումայի Ժամանակագրությունն այլևս չի անդրադառնում Հայասային: Սակայն Խուկկանայի հետ կնքած պայմանագրում Սուպպիլուլիուման հիշատակում է մի քանի շատ հետաքրքիր իրադարձություններ, որոնք նույնպես վերաբերում են իր հորը՝ Թուդխալիա թագավորին: Դաշ-

նագիրը գրված է առաջին դեմքով, և դա Սուպպիլուլիումաև է, որ խոսում է, դիմելով Խուկկանային: Նրան հիշեցնում է իր ցուցաբերած լավ ընդունելությունը, այն պատիվը, որ մատուցել է նրան, համարելով պարզ, բայց քաջ մարդ, և իր քրոջը կնության տալով նրան: Ահա թե ինչու Խուկկանան Սուպպիլուլիումա Արև-արքայից, նրա ժառանգորդ որդուց կամ մյուս որդիներից և եղբայրներից բացի չպետք է ճանաչի ոչ ոքի, երբ նրանք իշխանության գլուխ կանգնեն: Խուկկանան պետք է նրանց պաշտպանի բռնապետների դեմ: Սուպպիլուլիումաև դրա փոխարեն խոստանում է նույն ձևով վարվել Խուկկանայի, նրա որդու և ժառանգի նկատմամբ: Նրանց որդիները միմյանց հետ կապված են միևնույն փոխադարձ պարտավորությամբ: Սուպպիլուլիումաև վկայակոչում է հազար աստվածներ, որոնք հսկում են դաշնագրի ճշգրիտ կատարմանը, որպեսզի պատժեն նրանց, ովքեր կխախտեն իրենց երդումը և կհրաժարվեն ստանձնած պարտավորություններից: Աստվածները վկա են նաև ռազմական համաձայնությանը, ըստ որի երկու կողմերը հանձն են առնում ռազմական աջակցություն ցույց տալ միմյանց՝ թշնամիների դեմ. նրանք պարտավոր են նաև մեկը մյուսին նախազգուշացնել իրենց դեմ հայտնաբերված դավադրությունների դեպքում:

Ապա Սուպպիլուլիումաև հետաքրքրական հրահանգ է տալիս Խուկկանային, իր քրոջ հետ նրա ամուսնության կապակցությամբ: Ասում է նրան հետևյալը. «Քույրս, որ քեզ կնության եմ տվել, նույնպես ունի քույրեր և կիսա-քույրեր, իսկ դրանք, քո ամուսնության հետևանքով, մերձեցել են քեզ: Այսպես ուրեմն, Խաթթի երկրում օրենք գոյություն ունի, ըստ որի չի կարելի իր քույրերին ու զարմուհիներին դիպչել, դա անթույլատրելի է: Խաթթիում նման արարք թույլ տվողը չի ապրի, նա կմեռնի:

Քանի որ ձեր երկիրը զարգացած չէ, ապա դուք սովոր եք ապրել ձեր քույրերի և զարմուհիների հետ: Խաթթիում դա արգելված է: Երբ մի օր քո կնոջ քույրը, կիսա-քույրը կամ զարմուհին քո մոտ հյուր գան, նրանց առաջարկիր խմելիք և ուտելիք: Խմեցե՛ք, կերե՛ք, լավ ժամանակ անցկացրե՛ք: Սակայն նրանցից ոչ մեկին մի դիպչիր: Անթույլատրելի է, դա մահացու մեղք է: Ինքնաբերաբար չփորձես, իսկ եթե որևէ մեկը քեզ դրդի այդ բանը կատարելու, մի լսիր նրան, դրանից խուսափիր, քո՛ղ դա երդումով քեզ համար արգելված լինի:

Զգուշացիր նաև պալատի կանանցից: Պալատի ինչ կնոջ մասին էլ լինի՝ ազատ կամ ստրուկ, մի՛ մոտենար նրան, մի՛ խոսիր նրա հետ: Լինի դա քո ծառան կամ սպասուհին, նրան մի՛ մոտենար, զգուշացի՛ր: Երբ անցնում է

պալատական մի կին, շեղվիր նրա ճանապարհից: Պալատական կնոջ՝ հետևյալ դեպքը թող դաս լինի քեզ համար:

Ո՞վ էր Մարիան և ինչո՞ւ նա մեռավ: Արդյոք նա պալատական ստրկուհու չէ՞ր հանդիպել, չէ՞ր նայել նրան: Այսպես, հայրս՝ Արևը, պատուհանից նկատել էր և նրան բարկությամբ ասել՝ «Ինչո՞ւ նայեցիր այդ կնոջը»: Եվ այդ սխալի համար Մարիան մահվան ճարակ դարձավ:

Մահվան պատճառ դարձած այս դեպքը արժանի է, որ դու զգուշանաս:

Երբ Հայասա վերադառնաս, մի՛ դիպչիր քո եղբայրների կանանց և քո քույրերին: Խաթթիում դա անթույլատրելի է: Եթե պալատ վերադառնաս, արգելված բան մի՛ անիր: Նաև նոր կին չառնես Ազզի երկրից, եթե արդեն մեկն ունես, թող նա լինի քո հարճը, բայց նրան մի դարձնիր քո կինը:

Վերցրու քո դստերը, որ կնությա էիր տվել Մարիային, և տուր նրա եղբորը: Խաթթիից Հայասա տարագրված մարդկանց ետ ուղարկիր. վերադարձնի՛ր նաև Խաթթիի սահմանները: Իսկ այն մարդը, որ տարագիրներին թաքցնում է և ետ չի տալիս, բարկացած ասա նրան. "Ինչո՞ւ նրանց ետ չես տալիս"»:

Արձանագրության շարունակությունը փչացել է և ընթեռնելի է միայն մի մասը: Այստեղ խոսքն ուղղված է Հայասայի մարդկանց և մի ոմն Մարիայի: Նրանք պարտավոր են Սուպպիլուլիումայի առաջին իսկ կանչին «օգնության հասնել նրան իրենց հետևակ զորքերով ու մարտակառքերով: Եթե մերժեն և անցնեն հակառակորդի կողմը, ովքեր էլ որ լինեն, իրենց տված երդումը կկործանի նրանց բոլորին, իրենց կանանցով, երեխաներով, տներով ու մարդկանցով:

Եթե դուք, Հայասայի մարդիկ, ապագայում ինձ բարեկամաբար պաշտպանեք, ես նույնպես ձեզ կպաշտպանեմ, ո՛վ Հայասայի մարդիկ, Մարիային և նրա մերձավորներին՝ Հայասայի մարդկանց միջև: Ես կպաշտպանեմ նաև Հայասա երկիրը: Եթե դուք լավ վարվեք ու պաշտպանեք Արևին և Խաթթիի մարդկանց, ես՝ Արևս, նույնպես ձեզ կպաշտպանեմ: Բայց եթե ինձ վնաս պատճառեք, ես՝ Արևս, նույնպես կվնասեմ ձեզ և ես՝ Արևս, ազատ կլինեմ իմ երդումից աստվածների առջև:

Ուրեմն, լսեցեք այս խոսքերը, որ թելադրում եմ ձեզ երդման ներքո. եթե դուք, Հայասայի մարդիկ և Մարիա, չկատարեք իմ պատվերները, թո՛ղ այս երդումը ոչնչացնի ձեզ բոլորիդ՝ ձեր կանանց, ձեր զավակների, ձեր եղբայրների, ձեր քույրերի, ձեր ընտանիքների, ձեր տների, ձեր դաշտերի (ձեր քաղաքների), ձեր խաղողի այգիների, ձեր անասնատների, ձեր խոշոր ու մանր անասունների, ձեր ամբողջ ունեցվածքի հետ միասին, իսկ դուք և

հողի երեսից ջնջվեք: Ես ոչ մի վնաս չեմ պատճառելու Հայասայի մարդկանց, Մարիային և Հայասա երկրին»[1]:

Արձանագրության բնագիրը այս վիճակում, դժբախտաբար, շատ կետերում մեզ տարակուսանքի մեջ է թողնում: Կարաննիսի, Մարիայի և Խուկկանայի՝ այս երեք անձերի միջև ի՞նչ հարաբերություններ գոյություն ունեն և ո՞վ է վերջին Մարիան: Մարիան Թուդխալիայի կողմից դատապարտվել է մահվան: Արդյոք նա Կարաննիսի հաջո՞րդն էր: Ի՞նչ առիթով էր նա գտնվում Խաթթիի պալատում: Եթե նա զավակ չուներ, համենայն դեպս ուներ եղբայր, որը Սուպպիլուլիումայի հրամանով պետք է կնության առներ Խուկկանայի դստերը, Մարիայի կնոջը: Մարիան զոհ դարձավ քաղաքականության հետ կապ չունեցող մի անխոհեմության, և սպասելի էր, որ գահ կբարձրանա նրա որդին կամ գոնե եղբայրը, մինչդեռ իշխանության գլուխ կանգնեց աները՝ Խուկկանան:

Ենթադրվում է, թե Մարիայի դաժան մահը Հայասա երկրում առաջ էր բերել խռովություններ և դրա հետևանքով խեթական թագավորը միջամտել էր, որպեսզի հեռացվի օրինավոր ժառանգը հօգուտ Խուկկանայի, որը խռովությունների ժամանակ գուցե եղել է Խաթթիի կողմնակիցը:

Սակայն ինչպե՞ս բացատրել այն զարմանալի իրողությունը, որ Խուկկանայի հետ կնքված պայմանագրում խեթական թագավորը պայմանագրի վերջում դիմում է մի ոմն Մարիայի: Նրա անունից դատելով, պետք է որ նա պատկաներ այն Մարիայի ընտանիքին, որը մահվան էր դատապարտվել խեթական պալատում: Այդ դեպքում հնարավոր չէ հասկանալ այն նախապատվությունը, որ Սուպպիլուլիուման տալիս է Խուկկանային, ընդդեմ իշխող ընտանիքի մի անդամի, որպիսին է Մարիան, և հանկարծ այն աստիճան լավ հարաբերության մեջ է լինում վերջինիս հետ, որ պայմանագիր է կնքում նրա հետ:

Սա բարդ խնդիր է: Հարց է ծագում, թե արձանագրության վերջին մասը արդյո՞ք Խուկկանայի հետ կնքած պայմանագրի ամբողջությանն է վերաբերում, թե՞ հատվածն է Մարիայի հետ կնքած մի ուրիշ դաշնագրի և այս Մարիան էլ Թուդխալիայի կողմից մահվան դատապարտված Մարիան է: Խուկկանայի դաշնագրի մեզ հասած տեքստը բնագիրը չէ, այլ բնագրից հետագայում կատարված շատ աղճատված մի ընդօրինակություն, ինչպես որ խոստովանում է ընդօրինակողը[2]: Հնարավոր է, որ ընդօրինակողը

[1] J. Friedrich, նշվ. աշխ., էջ 107-136:
[2] Անդ, էջ 105, նաև E. Forrer, ZDMG, NF, I, էջ 181:

չփոթմամբ նույնացրել է երկու տարբեր վավերագրերը և կցել է Մարիայի պայմանագրի հատակտորները Խուկկանայի պայմանագրին:

Ինչ վերաբերում է խնդրո առարկա վավերագրի իրավական բնույթին, ապա դա պայմանագիր է դաշնակցության և ոչ թե ավատառության մասին, ինչպես որ ոմանք իզուր կարծում են: Հակառակ Սուպպիլուլիումայի խնամակալական տոնին, իրականում նա Խուկկանայի հետ վարվում է ինչպես հավասարը հավասարի հետ: Պայմանագրում չկա ոչինչ, որ խոսեր խեթական թագավորի գերադասության օգտին: Ոչ մի կետ նրան չի վերապահում որևէ նախապատվություն կամ առավելություն, ամեն ինչ փոխադարձ է՝ բարեկամություն, ռազմական աջակցություն, թշնամանքից հրաժարում, երդման հավատարմություն, պայմանագրին հավատարմություն. սրանք են պայմանագրի էական կետերը: Խուկկանային՝ որպես ավատառուի, պարտադրված հարկի կամ այլ պարտավորությունների մասին ոչ մի խոսք չկա: Չկա ոչինչ, որ ապացուցեր, թե Հայասան ճնշվել և Խաթթիի քմահաճույքին ենթակա է դարձել: Ընդհակառակն, Սուպպիլուլիուման չի թաքցնում, որ Հայասան դեռ պահում է այն հողերը, որ գրավել էր Խաթթիից և որ Խուկկանայի երկրում կային նաև տարագիր խեթեր: Դաշնագրի մի կետը Խուկկանային պարտավորեցնում է տարագիրներին վերադարձնել և դուրս գալ գրավված մարզերից:

Իրականում խեթական պետությանը չհաջողվեց զինաթափ անել ո՛չ Հայասան և ո՛չ էլ իր դրացի կասկացների երկիրը: Սուպպիլուլիումայի որդին՝ Մուրսիլը, գահ բարձրանալով իր եղբոր՝ Արնուվանդայի կարճատև թագավորությունից հետո, ստիպված եղավ նորից կռվի բռնվել վերոհիշյալ երկու երկրների հետ: Հայասայի և կասկացների դեմ ռազմական պատրաստությունների պատմությունը մեզ հաղորդում է նույն Մուրսիլը իր **Ժամանակագրության** մեջ[1]:

Մուրսիլի թագավորության առաջին վեց տարիները զբաղված են եղել պատերազմներով Կասկա երկրի դեմ՝ Խաթթիի հյուսիսում և Արզավայի դեմ՝ հարավում: Մեր թեմայից դուրս է մանրամասնությունների վրա կանգ

---

[1] Մուրսիլի Ժամանակագրությունը ծանոթ է երկու խմբագրությամբ: Մեկն ընդգրկում է այս թագավորի վարած արշավանքներն իր թագավորության առաջին տասը տարիներին, ինչպես որ նշված է Ժամանակագրության վերջում: Գիտնականներն այս խմբագրությունը կոչում են **Տասնամյա ժամանակագրություն**: Մյուս՝ ավելի մանրամասն խմբագրությունն ընդգրկում է բոլոր այն արշավանքների պատմությունը, որ վարել են Մուրսիլը և իր զորապետները գրեթե ամբողջ թագավորության ընթացքում: Այդ խմբագրությունը կոչվում է **Լրիվ ժամանակագրություն**: Առաջին խմբագրության մեջ չկան 7-րդ տարվա մի մասը, ամբողջ 8-րդ և մասամբ հինգերորդ տարվա սալիկները: Երկրորդ խմբագրությունը նույնպես լրիվ չէ սկզբում, և 12-րդ տարվան հաջորդող տարիների իրադարձությունները պատկանում են 19-27-րդ կամ, ինչպես ոմանք կարծում են, 16-24-րդ տարիներին:

առնելը: Միայն նշենք ռազմադաշտի գլխավոր կետերը: Կասկաները զավթեցին Թուրմիտատայի սահմանակից երկիրը. Հալիլա և Դուդդուկա քաղաքները, խոռվություն հարուցող խառնակիչները սանձահարվեցին Մուրսիլի կողմից:

Թագավորը գնում է դեպի Իշխուպիտատա երկիրը: Թիպիա մարզը՝ Կաբխահիդդուվա քաղաքի հետ միասին, Ասխարպահա լեռնային երկիրը, Թարքիկարիմա երկիրը, Կամամա և Զիխարիյա մարզերը հերթով ապստամբել էին, բայց խեթական թագավորը նրանց հարկադրեց հպատակվել:

Կասկաները գրավել էին Ասխարպահան և կտրել էին Պալայի հետ հաղորդակցման ուղին: Մուրսիլը հաղթում է նրանց և վերադառնում Զիուլիլա՝ հանգստանալու: Թիպիայի դեպքը ավելի լուրջ է: Ժամանակագրությունից երևում է, որ կասկաների քաղաքները մեկ մարդու իշխանության ներքո չէին գտնվում: Դա նշանակում է, որ չնայած նրանք դեռևս ընդհանուր քաղաքական կազմակերպություն չունեին, բայց առկա էին բավական շատ ցեղեր, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր առանձին առաջնորդը: Մի ոմն Պիխխունիայի հաջողվեց Թիպիա մարզում համախմբել տոհմերը և նրանց կազմակերպել «թագավորական ձևով», ինչպես ասում է մեր վավերագիրը: Պիխխունիան ավերածություններ գործեց մինչ Զազզիսա քաղաքը և նույնիսկ գրավեց Իշտիտինայի երկիրը: Մուրսիլը դուրս եկավ նրա դեմ, ջախջախեց նրան և ստիպեց հպատակվել: Թիպիան կործանելուց հետո, Մուրսիլն իր զենքերն ուղղեց Ազզիի թագավոր Աննիայի դեմ: Դա իր թագավորության յոթերորդ տարին էր:

Խեթերն իրենց առաջին պետության ժամանակից ճանաչում էին կասկաների ցեղերին: Նրանք իրենց հաճախակի հարձակումներով անհանգստացնում էին Վերին երկիրը, այսինքն՝ Խաթթիի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան մասերը: Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ կասկաների երկիրը զբաղեցնում էր Սև ծովի ափի երկարությամբ ձգվող լեռնային շրջանը, Փոքր Հայքում սկիզբ առնող Լյուկոս և Հալիս գետերի ակունքների և վերջինիս գետաբերանի միջև: Մեր հիշատակելիք վայրերը հնարավոր չէ տեղադրել: Նրանցից մի քանիսը հայտնի են Կապադովկիայի ասուրական գաղութների ժամանակներից ի վեր: Դրանք են՝ Թուրխումիտ, Թուխպիա, որոնք գտնվում էին Յոզգատի և Մերիֆոնի մարզի ասուրական քարավանների առևտրական մեծ ճանապարհների վրա: Այդ քաղաքները նույնանում են խեթերի Թուրմիտատա և Թիպիա քաղաքների հետ: Կապադովկիական սալիկներում հիշատակված է նաև Թավինթա քաղաքը, որի անունը հիշեցնում է բյուզանդացիների մի ամրոց, Τηβέννα, ուր Գրիգոր Տարոնացին 1103 թվականին բանտարկեց Տրապիզոնի հրաժարական տված

դուքսին: Մուրսիլը, Պալաև հպատակեցնելուց հետո, վերադարձի ճանապարհին կանգ առավ Զիուլիլայում: Դա հիշեցնում է Զելաև, այսօրվա Զիլեն, ու նաև Պալալսե (գուցե Պալալե՞ա) կայանը Ամասիայի մոտ, ըստ **Պևտինգերյան քարտեզի**[1]:

Ինչ էլ որ լինի, կասկածների հարևանությունը Փոքր Հայքին կասկածից դուրս է: Այնտեղ կասկածների երկիրը սահմանակից էր Հայասային: Ահա թե ինչու Մուրսիլը, հենց որ վերջացրեց գործը կասկածների վտանգավոր առաջնորդ Պիխխունիայի հետ, դարձավ Ազզիի կամ Հայասայի Աննիա թագավորի դեմ: Այս երկու տերմինները (Ազզի, Հայասա) հոմանիշ են և մեջընդմեջ գործածվում են **Մուրսիլի ժամանակագրության** մեջ՝ նույն տարածքի իմաստով: Սուպպիլուլիումաև, ինչպես վերևում ասացինք, Հայասայի իշխան Խուկկանային զգուշացնում էր Ազզիից, այսինքն՝ Հայասայից, կին առնելուց:

Մուրսիլը գրում է Աննիային, որ իր հոր՝ Միտաննի երկրում եղած ժամանակ նա հարձակվել էր **Դանկուվա** քաղաքի վրա և Հայասա էր տարել գերիներ, խոշոր ու մանր անասունները և որ արդեն ժամանակն է բոլորը վերադարձնելու: Ազզիի թագավորը նրան պատասխանում է, որ ինքը բոլորովին տրամադիր չէ նրան հանձնելու տարագիրներին:

Մուրսիլը նորից է գրում Աննիային. «Ես հասել և բանակել եմ քո երկրի մուտքի մոտ: Ես չհարձակվեցի քո երկրի վրա, չտարա բնակիչներին և ոչ էլ խոշոր ու մանր անասունները: Սակայն դու կռվել ուզեցիր ինձ հետ, Արևիս հետ, և դու եկար հարձակվեցիր Դանկուվայի վրա և այն ամայացրիր»:

Քանի որ Աննիան էլ իր կողմից սպառնում է նրան, Մուրսիլն սկսում է քշնամական գործողությունները: Նա շարժվում և կանգ է առնում Ազզիի սահմանի մոտ՝ **Ուրա** բերդի դիմաց, որը գտնվում էր վերասլաց ժայռի վրա: Արձանագրության շարունակությունը չկա, և Ուրայի բախտը մնում է անհայտ:

Իր թագավորության հաջորդ՝ ութերորդ տարում Մուրսիլը նորից արշավեց Աննիայի դեմ: Նրան նույն պատգամն ուղարկեց խեթական տարագիր բնակիչների վերաբերյալ: Աննիան խոստացավ կատարել նրա պահանջը: Խեթական թագավորը, առանց կռվի բռնվելու, վերադարձավ Կումաննիի Խեպետ աստվածուհու տոնը տոնելու համար:

Աննիան իր խոստումը չկատարեց, Մուրսիլն իններորդ տարում նրան երրորդ անգամ գրեց, բայց արդյունք չստացավ: Աննիան ուզում էր գերի-

---

[1] **E. Gavaignac**, RHA, 1936, էջ 173, փնտրում է Պալաև **Խաբբուշա** մայրաքաղաքի արևմուտքում, Պափլագոնիայի ուղղությամբ:

ների փոխանակում կատարել և հրաժարվում էր վերադարձնել խեթերին, քանի դեռ չէր ստացել իր սեփական հպատակ տարագիրներին:

Մուրսիլը մեկնեց Կիզզուվատնա, իր պետության հարավը, իսկ Աննիան օգտվեց այդ առիթից՝ հարձակում սկսելու համար: Նա մուտք գործեց Վերին երկիրը, ավերեց Իշտիտինա մարզը և պաշարեց Կանաուվարա քաղաքը: Այդ ժամանակ Մուրսիլի զորքերն ու մարտակառքերը՝ մեծ տակառապետ Նուվանզայի հրամանատարության տակ, բանակել էին Վերին երկրում. թագավորը գրեց Նուվանզային. «Ահա հայասյան թշնամին Վերին երկրի վրայով ներթափանցել է մինչև Իշտիտինա, կողոպտել է այն և պաշարել Կանաուվարա քաղաքը: Օգնության տար զորքերին ու մարտակառքերը, գնա Կանաուվարա և այնտեղից վտարիր թշնամուն»: Նուվանզան շտապ օգնության հասավ պաշարված քաղաքին, բայց այն պահին, երբ ուզում էր ճակատամարտն սկսել, իշխանները նրան հարցրին, թե արդյոք թռչունների թռիչքի և անասունների աղիքների նշանով գուշակություններն ապահովո՞ւմ են հաղթանակը: Մեծ տակառապետն այդ մասին տեղեկացրեց Կիզզուվատնայում գտնվող թագավորին: Մուրսիլը պատգամներ պահանջեց և Նանա-լու-իշ իշխանի միջոցով ընդառաջող պատասխան ուղարկեց զորապետին: Թագավորը գտնվում էր Կարգամիշի ճանապարհին, երբ վերոհիշյալ իշխանը նրան բարի լուր բերեց այն մասին, թե Նուվանզան հարձակվել էր հայասյան թշնամու վրա և պարտության մատնել նրա բանակը, որը բաղկացած էր տասը հազար մարդուց և յոթ հարյուր մարտակառքերի կառավարներից:

Մեծ տակառապետն, անշուշտ, չափազանցել էր իր հաջողությունները: Հաջորդ դեպքերն ապացուցեցին, որ Ազզիի ուժերը ջախջախված չէին: Մուրսիլ թագավորը պատրաստվում էր անձամբ գնալ պայքարը շարունակելու թշնամու դեմ: Հենց որ նա կարգի բերեց Կարգամիշի գործերը, վերադարձավ Կիզզուվատնա: Այնտեղից գնաց Թեգարամմա[1]: Բանակի հրամանատար Նուվանզան իր զորքերով նույնպես եկավ Թեգարամմա: Թագավորը ցանկանում էր արշավանքի դուրս գալ Հայասայի դեմ, բայց քանի որ տարին վերջանում էր, սպաները խորհուրդ չտվին: Մուրսիլը մեկնեց **Խարրանա**, բանակը հետևեց նրան: **Իյախրիսսա** քաղաքը և **Պիգգահնարիհսսա** մարզը ըմբոստացել էին և հրաժարվում էին զորք տրամադրել

[1] **Լրիվ ժամանակագրության** համաձայն, թագավորը Կարգամիշից պետք է եկած լիներ ուղղակի Թեգարամմա, սակայն **Տասնամյա ժամանակագրությունը** ցույց է տալիս, որ նա Կիզզուվատնայից և ոչ թե Թեգարամմայից էր մտադրվել գնալ Հայասա կամ Ազզիի երկրի դեմ: Եթե առաջին վավերագրում Կիզզուվատնա անունը պարզապես մոռացված չէ, ապա պետք է ենթադրել, որ Թեգարամման Կիզզուվատնայի մի կետն է:

ընդառաջ: Մուրսիլն իսկույն դեմ դուրս եկավ և գիշերով հարձակվեց Պիգգաինարիեսսայի վրա, քարուքանդ արեց այն, իսկ հաջորդ օրը հասավ Իյախրիսսա քաղաքը և նրան նույն բախտին արժանացրեց:

Մյուս օրը Մուրսիլը հարձակվեց **Թապտինա** քաղաքի վրա. ճանապարհին նա բոցերի ճարակ դարձրեց **Թարկումա** քաղաքը: Թապտինա, **Հուրշամա** և Պիկուրզի քաղաքները շտապեցին հայտնել իրենց հպատակությունը, պարտավորություն ստանձնելով զորք տրամադրել: Հաջորդ օրը թագավորը կողոպտեց Խախեխլա և Կանտիսսիսա քաղաքները, ապա Խաբթուշայում գտնվող Հակպիսսա քաղաքի վրայով ճանապարհ ընկավ դեպի **Անկուվա**՝ այս քաղաքում ձմեռելու համար:

Տասնամյա ժամանակագրության մեջ չեն նշված այն քաղաքների անունները, որ Մուրսիլը հպատակեցրեց Պիգգաինարիեսսայից հետո: Այնտեղ ասված է, որ Մուրսիլը գրավեց Իյախրիսսա քաղաքը, ապա Պիգգաինարիեսսա քաղաքը, հետո հարձակվեց կասկացների քաղաքների վրա, հաղթեց նրանց և, Պիգգաինարիեսսա քաղաքը հրդեհելուց հետո, ավարով բեռնված վերադարձավ Խաբթուշա:

Այսպիսով, կասկացների քաղաքներ ասելով, **Լրիվ ժամանակագրության** մեջ պետք է հասկանալ հետևյալ քաղաքները. Թապտինա, Խուրսամա, Պիկուրզի, Խախեխլա և Կանտիսսիսա: Դա մեզ թույլ է տալիս գծել Մուրսիլի անցած ճանապարհը և ըստ այնմ կողմնորոշվել պատերազմի դաշտի սահմանների վերաբերյալ: Մուրսիլը մեկնել է Թեգարամմայից, որտեղից գնացել է Խարրանա: Անհնարին է ենթադրել, որ դա Միջագետքի Խառանն է, ինչպես որ կարծում են ոմանք: Իրականում Մուրսիլը Կարգամիշից ուղևորվելու էր Թեգարամմա: Կարիք կա՞ր Կարգամիշի մարզը վերադառնալու համար այդքան երկար ճանապարհ անցնել և նույնիսկ գնալ ավելի հեռու՝ Խառան: Մուրսիլը Թեգարամմա էր եկել Հայասայի դեմ արշավելու համար, իսկ այս երկիրը հեռու էր միջագետյան Խառանից: Բոլորը համաձայն են Թեգարամման Մելիտենեի արևմուտքում տեղադրելու և Գաուրբահինայի (արդի Գյորյունի) հետ նույնացնելու հարցում: Մեր Խարրանան պետք է փնտրել Թեգարամմայի մոտերքում, Հայասայի ուղղությամբ: Եվ մեզ ոչինչ չի խանգարում այն գտնելու ի դեմս Պադոմեոսի և բաբելոնացիների հիշատակած Արանեի՝ Մելիտենեն Սեբաստիայից միացնող ճանապարհի վրա գտնվող կայաններից մեկի[1]:

[1] **Ptol.**, V, 6, 18, էջ 882. **Theoph. Cont.**, էջ 374. **Н. Адонц**, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 74 և 82:

Իր երթը շարունակելով, խեթական թագավորը մոտենում է Կասկայի սահմանին, այնտեղ մի քանի քաղաք ավերակի վերածում, ապա դառնում է արևմուտք, դեպի Խաթթիի մայրաքաղաքը: Բնական կլիներ տվյալ կասկայան քաղաքները որոնել Հալիսի ակունքի մոտերքը՝ Սեբաստիայից արևելք: Այդ քաղաքներից մեկը՝ Խարշանան, կարելի է նույնացնել Խարսանայի, բյուզանդական Χαρσιανόν-ի հետ, որը գտնվում է Հալիսի ափին, Սեբաստիայի մոտ:

Մուրսիլը վերջապես հասնում է իր մայրաքաղաքը, հետևելով, անտարակույս, Սեբաստիայից Խաթթուշա-Պտերիա (Յոզգաթի մոտ) տանող ճանապարհին, վերադառնալու համար Անկուվա, որը գտնվում է արդի Ալիշահրի մոտ՝ Յոզգաթ-Կեսարիա ճանապարհի վրա:

Այսպիսով, Մուրսիլ թագավորը, չկտրվելով Թեգարամմայի և Սեբաստիայի մարզի միջև և Սեբաստիայի ու Պտերիա-Յոզգաթի միջև եղած հաղորդակցության մեծ ճանապարհներից, ռազմական շրջագայություն կատարեց իր տերության արևելյան մասերում: Հաղորդակցման այդ ուղիները, անշուշտ, գոյություն ունեին հին դարերից ի վեր, և Մուրսիլը շրջագայության ժամանակ բոլորովին էլ չի դիպչում Հայասայի հողին: Անհրաժեշտ էր կարգ ու կանոն հաստատել իր սահմանամերձ քաղաքներում, որոնց բնակիչները ըմբոստացել էին և գուցե դաշնակցել Ազզիի հետ վերջինիս նորերս կատարած ներխուժման ժամանակ:

Իր թագավորության հաջորդ՝ տասներորդ տարին Մուրսիլը նորից դուրս եկավ Ազզիի երկրի դեմ: Առաջին արշավանքը տեղի էր ունեցել նրա թագավորության յոթերորդ տարում, որի ընթացքում նա գրավել էր Ուրա բերդը: Մուրսիլը իր զորքերն ու մարտակառքերը միավորեց Ինգալավա քաղաքում: Ազզիի բնակիչները, հիշելով նրա անցյալ հաղթանակը, ինչպես նաև մեծ տակառապետ Նուվանզայի հաղթանակը, չհամարձակվեցին օրը-ցերեկով չափվել նրա հետ և որոշեցին նրան անակնկալի բերել գիշերով: Մուրսիլը իմանալով նրանց նպատակը՝ ձեռք առավ անհրաժեշտ միջոցներ և ուղևորվեց դեպի Արինպշա քաղաքը՝ «քաղաք ծովի մեջտեղում»: Նրա բնակիչները քաշվել էին լեռները, և քաղաքը պահպանում էր միայն կայազորը: Մուրսիլը խորտակեց նրանց դիմադրությունը, գրավեց վայրը և «լրիվ զրկեց այն իր զինվորներից»:

Մյուս օրը թագավորը մեկնեց՝ Դուկկամմա քաղաքի դեմ կռվելու: Այդ քաղաքի բնակիչները, Արինպշայի ճակատագրից սարսափահար, հանձնեցին քաղաքը և պարտավորվեցին զորքեր տրամադրել: Մուրսիլը խնայեց քաղաքը և միայն երեք հազար մարդ տարավ իր մայրաքաղաքը՝ իր բանակում ծառայելու համար:

Խեթական հաջողությունների լուրն առնելով, Ազզիի ժողովուրդը, որ ապավինած էր ամրացված տեղերին և վերասլաց ժայռերին, վհատվեց: Երկրի ավատական իշխաններն եկան հաղթողի մոտ և գութ հայցեցին նրանից, հանձն առնելով կանոնավոր կերպով զորք տրամադրել նրան: Խոստացան նաև վերադարձնել իրենց մոտ գտնվող տարագիրներին: Մուրսիլը դրանով բավարարվեց, պահանջեց երդումով հաստատել իրենց խոստումը, ապա վերադարձավ իր մայրաքաղաքը, **«առանց, սակայն, կարգ ու կանոն ստեղծելու Ազզիի երկրում»**: Այս պիտի պարտավորեցներ նրան մեկ անգամ ևս արշավելու Ազզիի դեմ:

Իր թագավորության հետևյալ՝ տասնմեկերորդ տարում Մուրսիլը կրկին գնաց այնտեղ: Քնակիչները, նրա գալու լուրն առնելուն պես, որպես պատվիրակ ուղարկեցին Մուքքի(ս) անունով մեկին, որը ծագումով **Խալիմանա** քաղաքից էր[1] սա դիմավորեց թագավորին և ասաց. «Մեր տե՛ր, դու մեզ արդեն բնաջնջել ես, այլևս մեզ մոտ մի գա, մեզ քո հպատակներ համարիր, տե՛ր: Մենք պատրաստ ենք կանոնավոր կերպով քեզ տրմադրել զորք և մարտակառքերի մարտիկներ: Մեզ մոտ եկած տարագիրները նույնպես կվերադարձնենք»: Մուրսիլը համաձայնեց, ընդունեց տարագիրներին և վերադարձավ իր երկիրը՝ Անկուվայում ճմեռելու նպատակով:

Մուրսիլի անհաջողությունն ակներև է, նրան չի հաջողվում «կարգի բերել» Ազզիի երկիրը, որն իր օձիքն ազատում է սովորական դատարկ խոստումներով: Խեթական թագավորի ջանքերի միակ իրական արդյունքն եղավ գերիների ազատումը: Դրան նա ցանկացավ ավելացնել հետևյալ երեք քաղաքների հպատակությունը՝ Ինգալավա, Արիպշա և Դուկկամմա: Ի՞նչ կարևորություն ունեին այս քաղաքները:

Ենթադրվում է, որ Ինգալավան՝ Ինգիլան է, հայկական Անգեղտունը, արդի Իգիլը, իսկ Դուկկամման՝ Դատվանը, Վանա լճի ափին[2]: Սակայն Ազզի երկիրը չէր տարածվում մինչև Ինգիլա մարզը, ևս առավել՝ մինչև Դատվան:

Խեթական արձանագրությունները պարզորոշ կերպով տարբերում են Ազզի երկիրը Իշուվա և Ալշի երկրներից: Վերջիններն տեղավորված էին Արսանիասի (Արածանիի) ձախ ափին՝ Խարբերդի մարզում:

---

[1] Այս անունը հիշեցնում է **Ἀλιμβάνων** տեղամասը Սոֆենեում (Ծոփք) և Բասիլիոսի հայրենիքը: Վերջինս հեղինակն է այն աշխարհագրական աշխատության, որը Հ. Գելցերը հրատարակեց Գեորգիոս Կիպրացու անունով՝ **Georgii Cyprii**, Descriptio Orbis Romani, էջ 49:

[2] Այս նույնացման հեղինակը Է. Ֆորրերն է՝ Reallexikon der Assyriologie, 1, 88, հոդված Alzi: **E. Cavaignac**, Le premier royaume d'Arménie, RHA, 1934, պրակ 17:

Ինգիլա հասնելու համար պետք էր անցնել Իշուվայի վրայով: Մուրսիլը նույնիսկ չի ասում, թե անցել է Եփրատ գետը, ինչպես որ այդ ասում էր նրա հայրը՝ Իշուվայի վրայով դեպի Միտաննի կատարած իր հաղթական արշավանքի ժամանակ: Դուկկամմաև Դատվանի, ինչպես նաև Ինգալավան Ինգիլի հետ նույնացնելը հավանաբար բխում է երրորդ Արիպշա կետի դիրքից («ծովի մեջտեղը»)[1]: Դա թույլ է տալիս մտածել Վանա լճի մասին: Սակայն Սուպպիլուլիումաև, իր հզորության գագաթնակետին հասնելով հանդերձ, առաջացավ միայն մինչև Տիգրիսի ակունքը: Քիչ հավանական է, որ նրա որդին, որ շատ ավելի նվազ նպաստավոր պայմաններում էր գտնվում, հասած լինի մինչև Վանա լիճը:

Մուրսիլի պատմածն այն տպավորությունն է թողնում, թե թշնամու առաջապահ ջոկատների դեմ նրա վարած պատերազմական գործողությունները ավելի շուտ ցուցադրական բնույթ ունեին: Նրա ձեռք բերած աննշան հաջողությունները նույնպես ապացուցում են, որ լուրջ արշավանքների մասին խոսք լինել չի կարող: Այն քաղաքները, որ խեթական թագավորը ճգտում էր նվաճել, գտնվում էին Եփրատի արևմտյան ափին: Ազգի երկիրը կոթնած է Դերսիմ լեռան, Կումմախա-Կումախի [(Կամախ)] քաղաքի հարավում, որը խեթական արշավանքների դեմ բնական ամրություն էր հանդիսանում այնպես, ինչպես այն հետագայում նույն ծառայությունն էր մատուցելու պավլիկյաններին՝ Բյուզանդիայի դեմ մղված պայքարում: Հետևաբար, բնական է Ինգալավան, Արիպշան և Դուկկամմաև փնտրել դեպի Կումմախա տանող ուղիների վրա: Անկուվայից մեկնելով, Մուրսիլը պետք է հետևեր կա՛մ Սեբաստիա-Կամախ կա՛մ Կազանա-Արաևայից Կամախ ուղղությանը:

Այդ շրջանում, որ Փոքր Հայքն է, Պտղոմեոսը թվարկում է բազմաթիվ կայանների անունները, որոնց թվում նաև Դագոնա, որը թերևս համապատասխանում է Դուկկամմային[2]:

«Ծովի մեջտեղը գտնվող քաղաքը», հավանաբար, Եփրատի ջրերից գրյացած ճահիճների մեջ գտնվող մի բերդ էր: Դեռ այսօր Եփրատի և Արաք-

---

[1] **A. Goetze**, նշվ. աշխ., էջ 132՝ A-ri-ip-ša-aš S[AG AA] B.BA:

[2] Դուկկամմաև չի կարելի նույնացնել Դատվանի հետ: Նախ՝ Դատվան նշանակում է Դատա քաղաք, Դատ-ավան: Դատը հատուկ անուն է, որը կրում էր IV դարում Աշտիանենիի (Հաշտյանք) հարևան գավառի մի իշխան: Այդ անունը գտնում ենք Դատաբեն անվան մեջ, որը կրում էր Բզնունի մի իշխան, Դատվանի շրջանում (**Փավստոս Բուզանդ**, III, 9): Դագնեվանաև կամ Դոգնավանաև հռոմեական ճանապարհացույցի կայաններից մեկն է, որ միացնում է Տիգրանակերտը Իսումբոյին՝ Տիգրանակերտ 30, Զանզերիս 20, Կիմիզա 22, Դյուզանաս 27, Պատանասաևա 26, Վաստաուևա 32, Մելխիյա 26, Դագնեվանա 15, Ֆլեգեանա՝ 15, Իսումբա, տե՛ս **Conrad Müller**, Itineraria Romana, 1916:

կիրի միացման կետում գոյություն ունի թուրքական կայան և հենց մեզ հետաքրքրող տեղանքում, որը Դենիզլու խոսում անունն է կրում[1]:

Հաջորդ դարում խեթական վավերագրերը լուռ են մնում Ազզիի և Հայասայի վերաբերյալ: Դա հավանաբար հետևանք է այն հանգամանքի, որ խեթական տիրակալների ուշադրությունը կենտրոնացած էր Միջագետքի և Ասորիքի վրա, ուր մեկ կողմից՝ Ասորեստանը և մյուս կողմից՝ Եգիպտոսը մաքառում էին համաշխարհային քաղաքականության մեջ խեթերի նախկին դերը ստանձնելու համար:

Խեթական պետության կործանման նախօրյակին Ազզի երկիրը նորից հրապարակ է գալիս Թուդխալիա IV-ի օրով (1260-1230): Նա նշվում է կասկաների և Լուկկայի հետ, որպես թշնամի երկիր, և խեթական թագավորը զգուշական միջոցներ է ձեռք առնում նրանց հարձակման դեմ[2]:

Հայասա-Ազզիի պատմությունը ամփոփում է այսպես. դա մի թագավորություն էր, որը տեղավորված էր Եփրատի վերին հոսանքի ափին, Դերսիմի զանգվածի շուրջը: Նա անկախ էր, բայց գտնվում էր Խաբբիի քաղաքական ազդեցության ներքո, սակայն սրա հնազանդ վասալը չէր: Այդ պետությունը երևան է գալիս և անհետանում համարյա խեթական պետության հետ միաժամանակ: Նրա թագավորներից միայն չորսն են հայտնի՝ Կարաննիս, Մարիա, Խուկկանա և Աննիա: Նա ուներ իր սեփական պանթեոնը: Պահպանվել է մի աղճատված ցուցակ, որը մաս էր կազմում, գուցե, Սուպպիլուլիումայի հետ կնքված դաշնագրի և որը մեզ պատկերացում է տալիս պանթեոնի մասին: Այստեղ կարելի է կարդալ խեթական աստվածների հետ մեկտեղ Հայասա-Ազզիի աստվածների անունները.

1) ^{d}Ugur Հայասա երկրից
2) ^{d}Ištar Pa-a-ad-te-u քաղաքից — Padteu
3) ^{d}...a-nu-uš La-ḫi-ir-ḫi-la քաղաքից — Laḫirḫila
4) ^{d}Zag-ga... քաղաքից (անունը փչացած է)
5) ^{d}U(=Tešup) Ar-ni-ia քաղաքից — Arniia
6) ^{d}Ta-a-ru-mu-uš Kam(uḫa) քաղաքից — Kamuḫa
7) ^{d}U(=Tešup) Pa-aḫ-ḫu-u-te-ia քաղաքից — Paḫḫuteia
8) ^{d}Te-ri-id-ti-tu-u-ni-i(š) Ta-ma-ad-ta քաղաքից — Tamadta
9) ^{d}U-na-ga-aš -ta-aš Ga-zu-u քաղաքից — Gazû

[1] Դենիզ - «ծով», դենիզ-լու - «ճահիճ»:
[2] E. Forrer, Hayasa-Azzi, էջ 22:

10) ^{d}U(Gagša-an-na-aš) Ar-ḫi-ta քաղաքից Arḫita

11) ^{d}Ba-al-ta-ik Du-uk-ka-am-ma-na քաղաքից Dukkammana

12) ^{d}U-na-ag-ga-aš-tu-aš Bar-ra-ia քաղաքից Barraia

13) ^{d}... ḫu-ḫu-uš Ga-aš-mi-ia-ḫa քաղաքից Gašmiaḫa

14) ^{d}Si-il-li... քաղաքից (անունը չի պահպանվել)

Նշված քաղաքներն անծանոթ են՝ բացի Կամուխայից, որը նույնանում է Կամախի հետ: Ասենք, անունների ընթերցումը՝ թե՛ աստվածների, թե՛ քաղաքների, հուսալի չի թվում: Պետք է սպասել ավելի լրիվ և լավ պահպանված օրինակի հայտնաբերման: Նշենք, որ կա նաև մի քաղաքի անուն, որը կոչվում է Թել-Հայասա:

Ինչպես նշեցինք, Հայասա անունը հարուցում է հատուկ ուշադրություն ունեցող էթնիկական հարցեր: Բայց նախքան դրանց անդրադառնալը, անհրաժեշտ է հետևել հարևան այն փոքր պետությունների պատմությանը, որոնք, կարծես, Հայասայի հետ համերաշխ և գուցե նույնիսկ համատարր էին:

Իշուվա և Ալշի

Իշուվա թագավորությունը գտնվում էր Հայասայի հարավում, ստորին Արսանիասի հովտում և զբաղեցնում էր Եփրատի ու Խաբերդի միջև ընկած երկրամասը:

Երկու մեծ հարևանների՝ Խաթթիի և Միտաննիի միջև ընկած այս փոքրիկ պետության դրությունը չափազանց նուրբ էր: Իր երկու փառասեր հարևանների զավթողական ձգտումներից փրկվելու համար անհրաժեշտ էր վարել ճարպիկ քաղաքականություն, բայց և այնպես իրեն չհաջողվեց խուսափել նրանց հետ զինված բախում ունենալուց:

Խաթթիի հետ առաջին բախումը տեղի ունեցավ Թուդխալիա III-ի օրով (1410-1380), թերևս Միտաննիի թագավոր Թուշրատտայի դրդմամբ: Համենայն դեպս այդպես է կարծում Թուդխալիայի որդին ու հաջորդը՝ Սուպպիլուլիումաս: Թուշրատտայի որդի Մաթթիվազայի հետ կնքած պայմանագրի առաջաբանում Սուպպիլուլիումաս երկու պետությունների միջև ծագած թշնամության հիմքն է համարում Թուշրատտայի մեքենայությունները, որ նա սարքել էր Իշուվա երկրում՝ գրգռելով սրան Խաթթիի դեմ: Ահա թե ինչ է պատմում նա. «Հորս թագավորության ժամանակ Իշուվա երկիրն ապըստամբեց: Խաթթի երկրի մարդիկ անցան Իշուվա երկիրը: Դրանք էին՝

Գուրտալիսսայի մարդիկ, Արավաննայի մարդիկ, Զազզիսա երկիրը, Կալամասմա երկիրը, Թիմմինա երկիրը, Խալիվա լեռնային երկիրը, Կարնա երկիրը, Թուրմիտտայի մարդիկ, Ալխա երկիրը, Խուրմա երկիրը, Խարրանա լեռնային երկիրը, Թեգարամմա երկրի կեսը, Թեպուրգայի մարդիկ, Խազգայի մարդիկ, Արմատանա երկրի մարդիկ, այս բոլոր երկրներն ապստամբեցին իմ հոր թագավորության ժամանակ»[1]:

Դա նշանակում է, որ Իշուվա երկրում ծագած ըմբոստությունը տարածվել էր Եփրատի շրջաններից մյուս կողմը, այսինքն՝ արևմտյան ափը: Թվարկված երկրները գտնվում էին Եփրատի և Գյորյունի (Թեգարամմա) միջև: Թուդխալիան փորձել էր ճնշել ապստամբությունը, բայց խռովարարները լքել էին իրենց բնակավայրերը, անցել Եփրատն ու ապաստան գտել Իշուվա երկրում:

Միտաննիի թագավորը ոչ միայն Իշուվայում էր գործում Խաթթիի դեմ, այլև խռովություններ հարուցում Սիրիայի հյուսիսում, հատկապես Նուխաշշի կոչված թագավորության մեջ, Հալեպից հարավ:

Սուպպիլուլիուման որոշեց վերջ դնել Միտաննիի մեքենայություններին: Լսենք, թե ինչ է պատմում նա այս առթիվ. «Ես, Արև Սուպպիլուլիումաս, մեծ թագավորը, Խաթթի երկրի թագավորը, հերոսը, Թեշուպի սիրելին, ճանապարհ ընկա և անցա Եփրատը, որպեսզի վերջ դնեմ Թուշրատտայի փառասիրական ձգտումներին. ես հասա Իշուվա երկիրը:

Ես նորից նվաճեցի Իշուվա երկիրը: Փախստականներին վերադարձրի իրենց տները: Այն մարդիկ և այն երկրները, որ իմ հոր ժամանակ անցել էին Իշուվա երկրին, այսինքն՝ Գուրտալիսսայի մարդիկ, Արվանայի մարդիկ, Զազզիսա երկիրը, **Թեգարամմա**[2] երկիրը, Թիմմինա երկիրը, Խալիվա լեռնային երկիրը, Կարնա լեռնային երկիրը, Թուրմիտտայի մարդիկ, Ալխա երկիրը, Խուրմա երկիրը, Խարրանա լեռնային երկիրը, Թեգարամմա երկրի կեսը, Թեպուրգայի մարդիկ, Խազգայի մարդիկ, Արմատանայի մարդիկ, այդ մարդկանց, այդ երկրները հպատակեցրի և նրանց նորից ուղարկեցի Խաթթի երկիրը: Նվաճածս երկրներին ազատություն տվի, և նրանց բնակիչները մնացին իրենց տեղերում: Այն մարդիկ, որոնց ազատություն տվի, վերադարձան իրենց հայրենակիցների մոտ: Խաթթի երկիրը գրավեց իր տեղերը»[3]:

---

[1] **E. M. Weidner, Politische Dokumente aus Kleinasien, «Boghazköi-Studien», 8.**

[2] Վերոհիշյալ թվարկության մեջ Թեգարամման հիշատակված է Կալամասմայի փոխարեն: «Կալամասմա» ընթերցումը նախընտրելի է, քանի որ Թեգարամման նշված է շարունակության մեջ:

[3] Ոմանք այս նախադասությունը հասկանում են իբր թե՝ Խաթթին գրավեց *նրանց* տեղը, այսինքն թե՝ խեթական բնակիչները գնացին Իշուվա՝ այնտեղից մեկնած մարդկանց տեղը

Ինչպես երևում է, «մարդիկ և երկրներ» արտահայտությունը վերաբերում է այն նույն բնակչությանը, որը հարել էր Իշուվայի ապստամբական շարժմանը՝ Խաթթիի տիրապետության դեմ: Սուպպիլուլիումաս հպատակեցնում է Իշուվային, բայց չի պատժում տեղահանությամբ՝ «նրա բնակիչները մնացին իրենց տեղերում»: Նա բավարարվում է թվարկած երկրների փախստականներին իրենց հայրենիքը վերադարձնելով: «Ես ազատագրեցի» փախստականներին արտահայտությունը արդյոք չի՞ հուշում, որ այսպես կոչված փախստականները, գոնե մասամբ, Իշուվայի կողմից տարագրված բնակիչներն էին:

Խեթական թագավորը կարգ ու կանոն հաստատեց և ճանապարհը շարունակեց դեպի Նուխաշշի երկիրը: Նա հասավ Ալշի երկիրը, գրավեց Կուտմար բերդը և նվիրեց Ալշիի թագավոր Անթարատալիին:

Ալշին նույն այն ժողովուրդն է, որը կոչվում է Ալզի և որի երկիրն է Անզիտուն, Անզիտեենեն, որը գտնվում էր Իշուվայի մոտ, Խարբերդից արևելք, մինչև Զիբենե-սուի ակունքները: Կուտմար բերդը պետք է որ դրա սահմանների մոտ լիներ[1]:

Սուպպիլուլիումաս, Ալշիի բարեկամությունը ապահովելուց հետո, շարունակեց իր ճանապարհը և Սուտա բերդի վրայով հասավ Վաշշուգաննի՝ Թուշրատտայի մայրաքաղաքը: Ապա անցավ Եփրատը, տիրեց Խալպա (Հալեպ) երկրին և մտավ Նուխաշշի երկիրը:

Նուխաշշիի թագավոր Սարրուպշան Սուպպիլուլիումայի պաշտպանությունն էր հայցել Միտաննիի թագավոր Թուշրատտայի դեմ: Վերջինս չհամարձակվեց Սուպպիլուլիումայի դեմ դուրս գալ: Առանց կռվի Նուխաշշին խլվեց Միտաննիի գերիշխանությունից հօգուտ Խաթթիի: Այս հարցում մեզ հետաքրքրում է Սուպպիլուլիումայի կնքած պայմանագիրը Սարրուպշայի հաջորդ Թետտի թագավորի հետ, ուր նա ակնարկում է Իշուվայի իրադարձությունները: Այդ պայմանագրում Սուպպիլուլիումաս ասում է. «Իշուվա երկիրն ապստամբել էր Խաթթիի դեմ. ես գնացի Իշուվա երկիրը... (պակասում է) և նրան հպատակեցրի: Ապա գնացի Միտաննի՝ Սարրուպշային օգնության: Երբ հասա Կաշիարի լեռնային շրջանը... (պակասում է), Ալշի երկրի թագավոր Անթարատալին...»[2]:

զրաղեցնելու համար: Դա ճիշտ չէ: Եթե ցանկություն լիներ, խեթերին տեղափոխել նվաճած երկիրը, այդ դեպքում Խաթթիի հպատակ փախստականները չէին վերադարձվի իրենց երկրները:

[1] E. Forrer, Reallexikon der Assyriologie, էջ 89, Կուտմարը նույնացնում է Կուխմար գյուղի հետ՝ Հանիից 18 կմ հեռու: Provinzeinteilung-ում, էջ 20, նա իզուր է ջանում նույնացնել այն Քուտեմրան կամ Քղմար, Χλωμάρων-ի հետ:

[2] E. Weidner, Politische Dokumente, էջ 59:

Տեքստը պակասավոր է, չի կարելի հաստատապես պնդել, թե դրանից հետևում է, որ Ալշիի թագավորին հանճնված բերդը գտնվում էր Կաշիարի լեռներում: Եթե իսկապես տեքստի իմաստը դա է, ուրեմն պետք է ընդունել, որ Ալշի թագավորությունն այդ ժամանակ տարածված էր մինչև Կաշիարիի շրջանը:

Վերադառնանք Իշուվային: Այն հիշատակված է Սուպպիլուլիումայի թոռան՝ Մուվատալլիի և Կիզվատնա երկրի թագավոր Սունասսուրայի միջև կնքված պայմանագրում:

Մուվատալլիի ժամանակ (1320-1305) Իշուվան նորից ոտքի ելավ Խաթթիի դեմ: Թագավորն Իշուվա մտավ և ապստամբությունը ճնշեց: «Իշուվայի մարդիկ», այսինքն՝ խռովարարները, փախան Խուրրի երկիրը: Մուվատալլին պահանջեց փախստականներին հանձնել, բայց մերժում ստացավ: Ըստ երևույթին, Կիզվատնան նույնպես անջատվել էր Խաթթիից և հարել Խուրրի երկրին: Մուվատալլին ասում է, թե ապստամբ քաղաքների բնակիչներն իր պապի՝ Սուպպիլուլիումայի ժամանակ փախել էին Խուրրի երկիրը և հաստատվել այնտեղ, բայց հետագայում նրանք վերադարձան Խաթթի երկիրը: Նրանց անասուններ էին տվել: Չնայած այդ հոգատարությանը, նրանք նորից ապստամբեցին իր թագավորության ժամանակ:

Դա մի ակնարկություն է, որ Մուվատալլին անում է վերևում հիշված իրադարձությունների մասին: Կիզվատնա անվան ներքո նա ցույց է տալիս այն երկրների և քաղաքների ամբողջությունը, որ Սուպպիլուլիուման թվարկում է Մաթթիվազայի հետ կնքած պայմանագրում:

Այսպիսով, Կիզվատնայի տեղի այնքան վիճելի հարցն իր լուծումը կարող է ստանալ Կիլիկյան Տիանայի (և ոչ թե Պոնտական Տիանայի) օգտին: Կիզվատնան ընդգրկում էր Թարալը (Կատաոնիա), Թեգարամման և Մելիտենեի նահանգը:

Կիզվատնայի դավաճանությունը վարակեց նաև Իշուվային, իսկ Իշուվայում ծագած շարժումները համապատասխանաբար հաղորդվում էին Եփրատից այն կողմ գտնվող շրջանին՝ Կիզվատնային: Հնարավոր չէ որոշել, թե այս քաղաքական միասնությունն արդյոք ներշնչված էր ցեղակցությա՞մբ, թե Խաթթիի դեմ ոխակալությամբ: Համենայն դեպս, ապստամբների որոշ քաղաքների անունները՝ Զազզիսա և Ալխա, հանդիպում են Ուրարտուում՝ Շաշզիսսա և Ալխու ձևերով:

Իշուվան և Ալշին բուֆեր պետություններ էին Խաթթիի և Միտաննիի միջև: Սակայն նրանք նախընտրում էին Միտաննին և նրան էին համակրում: Խաթթիի և Միտաննիի մրցակցությունը այս երկու փոքրիկ պետություններում՝ քաղաքական ազդեցության առումով, մեղմանում է այն պահին, երբ

վերածնվող Ասորեստանն ասպարեզ է դուրս գալիս ի վնաս Միտաննիի: Միտաննիի անկումն սկսվեց Թուշրատտայի մահից հետո: Նա սպանվեց իր որդի Մաթթիվազայի ձեռքով, բայց գահը հափշտակեց նրա հորեղբայրը՝ Արտաթամա: Մաթթիվազան ստիպված դիմում է Խաթթիի պաշտպանությանը, մինչդեռ հափշտակողին և նրա որդի Շուիթթարնայիին նեցուկ էր դարձել Ասորեստանը:

Նման պարագայում Ալշին խոհեմություն համարեց հայացքը դարձնել դեպի Ասորեստան, և այդ քաղաքականությամբ նրան հաջողվեց իր սահմաններն ընդարձակել ի հաշիվ Միտաննիի:

Իշուվայի բախտը նույնպես բերեց: Խաթթիի և Ասորեստանի միջև Միտաննիի հողերում բռնկված պայքարն ստեղծեց նպաստավոր պայմաններ Իշուվայի համար: Խաթթին միջամտեց Մաթթիվազայի հարցում և նրան վերականգնեց հայրական գահի վրա: Նա նպաստեց Իշուվային և ի հակակշիռ Ալշիի ու Ասորեստանի դաշնակցության, ընդարձակեց նրա տարածքը և այն դրեց Արիշարմա թագավորի իշխանության տակ: Իշուվան այդ բարյացակամությամբ պարտական էր խեթական թագավոր Մուվատալլիի եղբորը՝ Խաթթուսիլին: Խաթթուսիլի որդին՝ Թուդխալիա IV-ը (1260-1230), «միացրեց Ուգաշտայի մեծ երկիրը և Իշուվա երկիրը և դարձրեց մի ազգ»[1]:

Այսպիսով, Իշուվա և Ալշի թագավորությունները Հայասա թագավորության հետ միասին ներկայանում են որպես Հայաստանում հայտնի առաջին քաղաքական կազմավորումներ: Մոտ 1400 թվականին Երևան եկած այդ երեք թագավորությունները երկու հարյուրամյակ քաղաքական կյանք ունեցան և անհետացան շուրջ 1200 թվականին, Խաթթի մեծ պետության հետ միասին՝ փոյուգիացիների ներխուժման փոթորկի բովում:

Պետք է նշել նաև երկու ժողովուրդներ՝ Շուբարի և Մուզրի, որոնք հայտնի են դառնում հիշյալ ժողովուրդների հետ նույն դարաշրջանում: Ասորեստանի թագավոր Աղադնիրարին (1336-1305) հաստատում է, որ իր հայր Աշշուրուբալլիտը առաջինը եղավ, որ «Մուզրի երկիրը հպատակ դարձրեց և Շուբարի ընդարձակ երկրի ուժերը խորտակեց»[2]: Նույն թագավորը գրավել է Շուբարին, հատկապես Շուրի, Նաբուլա, Ուշշական քաղաքները ու Կաշիարիի մարզը[3]: Շուրին՝ բյուզանդական հեղինակների Իզաուրան է, այսօրվա Շորը, որը գտնվում է Տուր-Աբդինի մերձակայքում: Աշշուկանին կամ

---

[1] E. Forrer, Reallexikon der Assyriologie, I, էջ 267:

[2] E. Ebeling, B. Meissner, E. Weidner, Die Inschriften der Altassyrischen Könige, XX, 1, տող 31-32, էջ 63-65:

[3] Նույնը, էջ 59-61:

Վաշշուգաննին՝ Միտաննիի մայրաքաղաքը, կարծես բյուզանդական Քիբա(ս)ն է (Քեթվաշե-ի՞ց), այսօրվա Թել-Բեշը, Թել-Արմենի մոտ:

Նաբուլան իր անունը պահպանել է մինչև մեր օրերը՝ այժմ կոչվում է Նիբլե: Այս տեղեկություններով որոշվում է Շուբարիի տեղը:

Աղադնիրարիի որդին ու հաջորդը՝ Սալմանասար I-ը, պետք է որ շատ արշավանքներ կազմակերպած լինի Շուբարիի դեմ և հպատակեցրած լինի Մուզրի երկիրը Աշշուրին[1]:

Նրա հաջորդ Թուկուլթի-Նինուրտան (1243-1221) վերսկսեց թշնամանքն այդ երկու երկրների դեմ և տեղահանեց Մուզրիի բնակչությանը[2]: Նա ձգտում էր գրավել (կամ արդեն գրավել էր) հետևյալ երկրները, Բաբխի, Կուտմուխի, Բուշշե, Մումմե, Ալզի, Մադանի, Նիխանի, Ալայա, Թեղիմզի, Պուրուլումզի: Նշենք, որ Ալզին նույն Ալշին է[3]:

Շուբարին չի կարող Շուպրիից տարբեր լինել: Շուբարի տերմինը սկզբում վերաբերում էր ամբողջ Միջագետքին: Աղադնիրարին այն կցում է Կաշիարիի շրջանին: Ավելի ուշ Շուբարին, Շուպրիա ձևով, նշանակում է միայն Արզանենեի շրջանը (12):

Մուզրին Ասորեստանի մայրաքաղաքից հյուսիս ընկած մի շրջանի անունն էր, Մասուրի քրդական տոհմը պահպանել է նրա հիշատակը: Այս տերմինը աղերսվում է Մուզուրի կամ Մ(ու)ճուրի հետ, որը մի գավառ է Դերսիմի լեռների ստորոտին և որտեղ գտնվում է Արսանիասի (Արածանիի) վտակ Մուզուր գետի ակունքը:

3. ՆԱԻՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ)

Մի աղետ տակնուվրա արեց քաղաքակիրթ աշխարհը և փոխեց պատմության ընթացքը: Մեծ Խաթթին սոսկալի հարված ստացավ և մոտավորապես Ք. ա. 1200 թվականին կործանվեց: Հայասա թագավորությունը և մի քանի ուրիշներ, որոնք սերտորեն կապված էին խեթական աշխարհի հետ՝ նույնպես անհետացան: Հաջորդ դարաշրջանում Հայաստանը երևան է գալիս Նաիրի նոր անվան տակ:

Հեղաշրջումը տեղի ունեցավ փոյուգիացիների ներխուժման հետևանքով: Բախտի բերումով, Խեթական պետությունը, որը ծնունդ էր առել երկ-

---

[1] E. Ebeling, B. Meissner, E. Weidner, Die Inschriften der Altassyrischen Könige, XX, էջ 117-119:

[2] E. Forrer, Reallexikon der Assyriologie, 1, էջ 89:

[3] Նույն տեղում:

րորդ հազարամյակի սկզբին, հնդեվրոպական առաջին ներխուժման փոթորիկում, նույն հազարամյակի վերջին անհետացավ հնդեվրոպական երկրորդ ներխուժման ժամանակ: Ներխուժողները փոյուգիացիներն էին:

Նրանք եկան Թրակիայից, նեղուցների մյուս կողմից և այնտեղից դուրս էին մղվել, թերևս, դորիացիների Հելլադա ներգաղթի հետևանքով: Բալկանները և Էգեյան աշխարհը մոտավորապես 1400-1200 թվականներին ալեկոծվում էին հյուսիսից եկած երկու ժողովուրդների՝ աքեացիների և դորիացիների ներխուժման հետևանքով: Եգիպտական վավերագրերը սոսկումով են խոսում այդ ժողովուրդների կատարած ավերածությունների մասին: Դրանց կոչում են «ծովի ժողովուրդներ»: 1294 թվականին, Խաթթիի և Եգիպտոսի միջև բռնկված Կադեշի ճակատամարտում, խեթական բանակի շարքերում էին նաև հետևյալ ժողովուրդների ռազմիկները. Պաղասա, Մասա, Դարդանուի, Իլիունա, Կիրկիշա, Լուկկի, Դանաունա, այսինքն՝ պելազացիներ, միսիացիներ, դարդանացիներ, Իլիոնի մարդիկ, գերգիսացիներ, լիկիացիներ և դանայացիներ:

Մեկ դար հետո, 1195 թվականին, Եգիպտոսի վրա են հարձակվում լիբիացիները և նրանց նոր դաշնակիցները՝ Պուլեշտի, Թիակարի, Շակալշա, Դանաունա, Վաշաշա, այսինքն՝ փղշտացիք, քևկրացիները, սագալասցիները (Պիսիդիա), դանայացիները, ուասսիացիները (քաղաք Կարիայում):

Էքնիկական այս շարժման ընթացքում է, որ հրապարակ են իջնում փոյուգիացիները և մտնում պատմության մեջ: Հավանական է, որ նրանք Թրակիայում հաստատվել էին աքեական դարաշրջանում: Այնտեղից նրանք անցնում են Փոքր Ասիա դորիական ներխուժման ժամանակ:

Փոյուգիացիները հարձակվում են Խեթական պետության վրա և հիմնահատակ կործանում: Խաթթուշա մայրաքաղաքը գրավվում ու քարուքանդ է արվում, իսկ նրա արխիվները 1200 թվականից առհավետ լռության են մատնվում:

Մեծ պետության հանկարծակի անկումը բացատրվում է մասամբ այն իրողությամբ, որ նա զգալիորեն թուլացել էր Եփրատի հովտում իր ունեցած հարուստ տիրապետությունները Ասորեստանին զիջելու հետևանքով:

Փոյուգիական ալիքները մոլեգնում են Ասորեստանի սահմանների վրա: Ջանազան ժողովուրդներ, նրանց թվում նաև մի քանիսը Խաթթիի նախկին հպատակներից, դուրս են մղվում իրենց բնակավայրերից, նույնպես նետվում են դեպի Ասորեստան՝ նոր հայրենիք փնտրելու համար:

Ասորեստանի ապահովությունը վտանգի տակ էր: Քարբարոս ցեղերը տարածվում են պետության հյուսիսային մասերում, լեռնային մի ընդարձակ ժապավենի վրա, որը ձգվում է Եփրատից մինչև Զաբ: Տեղական բնակ-

չությունը գրգռվում, զայրանում, հուզվում է: Մեկը մյուսի ետևից բռնկվում են խռովություններ, անշուշտ՝ նորեկների ազդեցությամբ:

Ասորեստանը կարող էր դրության տերը դառնալ, եթե բիկունքում չունենար մի ահավոր թշնամի: Արամեական բեդվինները, որոնք թափառում էին Սիրիա-արաբական անապատներում, նույնպես հորդում են դեպի ասուրական պետությունը: Նրանք ներխուժեցին Դամասկոսից մինչև Ամիդ և Ամնոսից մինչև Խառան ընկած շրջանները:

Այդ արգավանդ հողերի կորուստով Ասորեստանը զրկվում է իր բարգավաճման աղբյուրից: Երկու ճակատներում մղած պայքարը կլանում է նրա ուժերը: Նրա փայլը հետզհետե աղոտանում է: Նա շարունակում է իր անփառունակ գոյությունը մինչև այն պահը, երբ նորից վերականգնվում է նպաստավոր պայմաններում՝ Ք. ա. IX դարի շեմին:

Այդպիսով, էթնիկական տեղաշարժերի հետևանքով քաղաքական աշխարհը կորցրեց իր հավասարակշռությունը և այնուհետև պետք եղավ երեք դար, որպեսզի նոր կարգ ստեղծվի:

Այդ խռովահույզ փոխանցման շրջանում մի պահ հատկապես ուշադրություն է գրավում Թիգլաթպալասարի թագավորությունը (1117-1080):

Նրա բերանով է, որ մենք տեղեկանում ենք այդ դարաշրջանի խառն իրադրության: Նրա թողած ժամանակագրությունները մեզ ծանոթացնում են փոյուգիացիների ներխուժման հետևանքով Ասորեստանի սահմանների վրա ստեղծված վիճակին: Մի շարք ժողովուրդներ եկան ու շարվեցին լեռներում, Ասորեստանի վերևում, պատրաստ հանդուգն գործողությունների: Փոքր պետությունների մի ցանց ծածկում է Հայկական լեռնաշխարհը: Թիգլաթպալասարը գովելի խնամքով պահպանել է այդ բոլոր ժողովուրդների և պետությունների անունները: Նա մեզ հաշիվ է տալիս զինվորական իր այն միջոցառումների մասին, որոնց նա դիմել է ներխուժողների ճանապարհը փակելու և նրանց շարժումներով անհանգստացած լեռնային ժողովուրդը խաղաղեցնելու համար: Նա իր զենքն ուղղեց նաև Հայկական լեռնաշխարհի դեմ:

Պայքարը, որ Թիգլաթպալասարը ձեռնարկում է Ասորեստանի և Հայաստանի լեռնային գոտու ամբողջ տարածությամբ, ծանր հետանկարներով մի գործ էր: Այդ պայքարը Ասորեստանին ներգրավելու էր մաքառման մեջ մեկ ուրիշ պետության հետ, որ պիտի կազմակերպվեր Հայաստանում և որոշելու էր նրանց քաղաքական հարաբերությունները իրենց ամբողջ պատմության ընթացքում:

Հետաքրքիր է ուսումնասիրել Թիգլաթպալասարի՝ լեռնցիների դեմ վարած պայքարի իրադարձությունները այն ձևով, ինչպես որ ինքն է պատ-

մում: Այդ պատմությունն ընդգրկում է նրա թագավորության առաջին հինգ տարիները՝ 1117-1112 թթ.[1]:

Հենց Թիգլաթպալասարի գահակալության տարին քսան հազար մուշկեր, հինգ թագավորների առաջնորդությամբ իջնում են լեռներից և գրավում Կուտմուխի երկիրը: Նրանք արդեն հիսուն տարուց ի վեր ներխուժել էին Ալզի և Պուրուլումզի երկրները, որոնք Ասորեստանին հարկատու էին:

Ասորեստանի թագավորն անցնում է Կաշիարի լեռները, հարձակվում մուշկերի վրա Կուտմուխի երկրում և վեց հազար հոգի գերի է վերցնում:

Եթե հաշվելու լինենք Թիգլաթպալասարի գահակալությունն սկսած 1117 թվականից և հիսուն տարի ետ գնանք, մուշկերի գալու թվականը կլինի մոտավորապես 1170 թ.: Մուշկի անվան տակ հասկացվում են փռյուգիացիները: Հետևաբար, մուշկերը փռյուգիացիների առաջապահներն են, որոնք մոտավորապես 1200 թ. կործանեցին խեթական երկիրը և նետվեցին դեպի Ասորեստան: Ալզին Անզիի մի այլ ձևն է, էթնիկական մի տերմին, որտեղից և Անզիտու, Անզիտենե աշխարհագրական տերմինը: Պուրուլումզին, անշուշտ, պատկանում է նույն ժողովրդին: Կուտմուխի վայրը ճշգրտվում է Շերիշա քաղաքով, որը հին հեղինակների Սարեյսան է և Արևմտյան Տիգրիսի ու Կաշիարի լեռան, ժամանակակից Տուր-Աբդինը: Մուշկերը, Խաբթի երկրից գալով, Մելիտենեի կողմից ներխուժեցին Անզիտենե և առաջացան մինչև Կաշիարի լեռների փեշերը:

Մի բուռ մուշկերի քաջարի դիմադրությունը Ասորեստանի հզոր թագավորին՝ քաջալերեց նրա լծի տակ գտնվող հարևան ցեղերին ու ժողովուրդներին: Առաջինը գլուխ բարձրացրեց Կուտմուխին, նա, որին ներխուժողների դեմ պաշտպանել էր Թիգլաթպալասարը, ըստ երևույթին, առանց երախտագիտության որևէ զգացում ներշնչելու: Նրան օգնության է հասնում իր դրացի Քաբխին:

Ասորեստանի թագավորը մեկը մյուսի հետևից հաղթում է բոլորին, գերի է վերցնում Կուտմուխիի թագավոր Կալի-Թեշուբի որդի Կիլի-Թեշուբին, որին կոչում էին նաև Շարրուպի: Քաբխիի թագավոր Շատտուխիի որդի Շադի Թեշուբը նույնպես ընկնում է նրա ձեռքը: Վերջինս ապրում էր Ուրբախինաշ քաղաքում[2]:

---

[1] Այդ հինգ տարիների պատմությունն ընդգրկող Պրիզման գտնվում է Բրիտանական թանգարանում: Այն հրատարակել է H. Winckler-ը, Keilinschriftliche Bibliothek, I, ed. E. Schrader, էջ 16-47, 1889 թ.: Նոր հրատ. A. E. W. Budge and L. W. King, Annals of the Kings of Assyria, 1902, էջ 27-108; D. Luckenbill, Historical records of Assyria, I, 1926:

[2] Պրիզմա, I, 62, II, 84:

Կուտմուխին չպետք է շփոթել Կումմուխի հետ: E. Forrer, Die Provinzeinteilung, էջ 17, նկատել է, որ Աշշուրբանիպալի արձանագրություններում Կուտ-մուխի կամ Կուտ-մուխի երկիրը

Այս պատմության մեջ պետք է նկատի առնել երկու հանգամանք. եթե Ալզին նույն Հայասայի ժողովուրդ Ազզին չէ, այնուհանդերձ նա Պուրուլումզիի հետ միասին պատկանում է նույն ցեղին, ինչ որ Ազզին: Կուտմուխին Կումմուխի ձևով հիշեցնում է Հայասայի մայրաքաղաք Կումախան կամ Կամուխան և ընդհանուր ծագում է ենթադրել տալիս: Համենայն դեպս, -ի վերջածանցով կազմված անունները, ինչպես՝ Կուտմու-խի, Քաբ-խի, Շատտու-խի, Ուրրա-խինա, բարձրանում են դեպի Հայկական լեռնաշխարհը, ուր այս վերջածանցը հիմնովին ամրագրված է Ուրարտուի լեզվում: Դա կարող է նշանակել, որ Ալզիի, Պուրուլումզիի, Կուտմուխիի և Քաբխիի մարդիկ, որոնք ապրում էին Անզիտենում և Մեծ Ծոփքում (վերջինս դեռ հայ Արշակունիների օրոք տարածվում էր Տիգրիսի մյուս կողմը, մինչև Քնաբեղ), իջել էին Հայկական լեռնաշխարհից կամ գեթ ազգակցական կապեր ունեին նրա ժողովուրդների հետ:

Մուշկերի կամ փռյուգիացիների հիշատակումը մի այլ նշանակալից փաստ է՝ հայերի փռյուգիական ծագման մասին հայտնի ավանդության կապակցությամբ: Հայկական տարրի մասնակի թափանցումը ապագա Հայաստանի սահմանները սկսվում է, ուրեմն, 1170 թվականից:

Հաջորդ տարին, 1116 թ., Թիգլաթպալասարը գործ ունեցավ Շուբարի երկրի հետ: Այնտեղ ապստամբություն էր բռնկվել: Խռովությունն սկսվել էր Ալզի և Պուրուլումզի երկրներից, որոնք հրաժարվում էին հարկ վճարել: Չորս հազար «կասկի և ուրումի՝ Խաթթի երկրի զինվորներ» եկել տեղավորվել էին Շուբարիում: Ըստ երևույթին, նոր եկողներն էին հրահրել խռովությունը, այնպես, ինչպես Մուշկին դրդել էր Կուտմուխիին, որը դեռևս չէր խաղաղվել: Ասորեստանի թագավորը մտավ այդ երկրները և վերականգնեց կարգ ու կանոնը:

Շուբարին այն երկիրն է, որ հետագայում երևան եկավ Շուպրիա անունով, որն ընդգրկում էր Բումե կամ Օպպումու և Կուլիմերի քաղաքների շրջանը: Դա Արզանենեն է՝ հին Հայաստանի նահանգներից մեկը, Սոֆենեի (Ծոփքի) արևելքում:

Ասպատակող կասկերը և ուրումիները կամ, ըստ զուգահեռ մի տեքստի՝ ուրումիներն ու աբեշլիները, որոնք որակված են որպես Խաթթիի ռազմիկ-

---

տարբեր է (**Smith**. I, 74, և II, 87 = **A. Budge and L. King**, էջ 279 և 326) Կումմուխի-ից (III, 96, էջ 375 և այլն): Վերջինս Կոմմագենեն է, որը հիշատակված է մուշկերի հետ և գտնվում է Կաշիարիի և Տիգրիսի միջև: **A. Ungnad**, Babylonisch-assyrisches Keilschriftlesebuch, № 64, խնդրո առարկա առաջին նշանը արտահայտված է Kad-ով (ուրեմն՝ Կադ-մուխի), մինչդեռ Է. Ֆորրերը կարդում է Կուդ-մու-խի: Մենք նախընտրում ենք Կուտ-մուխի: Իրականում Կուդմուխի և Կումմուխի միևնույն անվան երկու ձևերն են, որոնք, գուցե, ծառայել են միևնույն ժողովրդի երկու հատվածները զանազանելու համար:

ներ, Խաթթի երկրից եկած ցեղերից էին: Կասկերը Պոնտոսի մեզ շատ հայտնի ժողովուրդ են, որը հաճախ ավերում էր Խաթթիի տարածքը: Կասկերը, ուրումիները և աբեշլիները, անշուշտ, փոյուգիական ասպատակության զոհերն էին: Իրենց բնակավայրից դուրս մղված լինելու հետևանքով նրանք ստիպված են եղել նոր հայրենիք փնտրել և առաջ են շարժվել մինչև Շուբարի: Այդ խռովությունները ճնշվեցին:

Ովքե՞ր են փախստականները: Նրանց ծագման մասին անստուգության մեջ գտնվելով հանդերձ, շատ հանդուգն չէր լինի նրանց համարել դասական հեղինակների Colchi, Apsili և Am(p)reutae իբերական կամ վրացական ընտանիքին պատկանող ժողովուրդների նախնիներ: Այդ խնդրին մենք նորից կանդրադառնանք ուրիշ հարակից հարցերի կապակցությամբ:

1115 թվականին Թիգլաթպալասարը մեկնում է Խարիայի (ավելի շուտ՝ Խուրրիա) երկրի և լեռներում գտնվող Բաբխի ժողովրդի դեմ կռվելու, «որտեղ (ասուրական) ոչ մի թագավոր երբեք ոտք չէր դրել»: Նա անցնում է Իղնի և Աիա լեռների միջև գտնվող ճանապարհով, Ազու լեռան վրա հարձակվում է Բաբխիի մարդկանց վրա և խուճապի է մատնում նրանց: Ավերում է լեռների ստորոտին փռված Խարիա երկրի 25 գյուղեր, որոնցից են՝ Աիա, Շուիրա, Իղնի, Շեզու, Շելգու, Արզանիբիու, Ուրուսա և Անիտկու:

Խարիան կարծես Բաբխի ժողովրդի երկիրն է կամ երկրի մեկ մասը[1]: Այդ դեպքում պետք է այն տեղադրել Թել-Ֆաֆանի մոտ, Բոհտանում: Այդ երկիրը չէր ապստամբել և ոչ էլ գտնվում էր Ասորեստանի տիրապետության ներքո: Այնուհանդերձ, նա չխուսափեց հարվածից այն ռազմատենչ թագավորի, որը համակված էր աշխարհակալական տենչով և հաղթանակներ էր որոնում: Նրա համար իրական կամ հնարովի անկարգությունները միայն պատրվակներ էին իր փառասիրությանը հագուրդ տալու համար:

Նա օգտվեց Իշուա և Դարիա երկրների միջև ծագած ներքին երկպառակությունից ու նրանց հարկատու դարձրեց: Իշուան՝ Իշուվան է, Եփրատի ոլորանում, Ալզիի արևելքում: Դարիան հայտնի չէ, պետք է որ լինի Իշուվայի մոտ:

Նույն տարին Թիգլաթպալասարը գնում է Սուգի երկրի վրա, «որը գտնվում էր Խաբխի երկրում» և որը չէր ճանաչում Ասորեստանի գերիշխանությունը: Նա մաքառում է Խիմմեի, Լուխիի, Արիրգիի, Ալամունի և Բաբխիի ամբողջ զանգվածի դեմ: Խիրիխի լեռան վրա տեղի ունեցած ճակա-

[1] Բաբխին ճիշտ ընթերցումն է այն անվան, որ առաջ կարդացվում էր Կուրխի: Է. Ֆորրերը (Reallexikon, I, էջ 328) տվել է այդ ընթերցումը և ճանաչել այդ անունը Թել-Ֆաֆանի մեջ, որը գտնվում է երկու Տիգրիսների միախառնման վայրում (Hartmann, Bohtan, էջ 66):

տամարտում Թիգլաթպալասարը ջախջախում է բոլորին և գերի վերցնում այդ երկրների 25 աստվածներին:

Թվարկված շրջանները գտնվում էին Սուգի երկրում, իսկ վերջինս Խաբխի երկրի մի մասն էր[1]: Բաբխիի հիշատակումն ապացուցում է, որ Խաբխին հեռու չէր: Ալամունին նաև Զաբի տեղական անունն էր: Այստեղից պետք է եզրակացնել, որ Խաբխին իր մարզերով գտնվում էր Բոհտանի և Զաբի միջև, Բաբխիի մոտերքում:

Թիգլաթպալասարը նույնպես ռազմական գործողություններ է ծավալում Փոքր Զաբի մարզում: Երկու անգամ անցնում է գետը և հպատակեցնում է Միլղիշ, Ադաուշ, Շարաուշ, Ամաուշ, Մուրատտաշ և Սարանդաուշ երկրները՝ Արումա լեռան վրա տարած հաղթանակից հետո: Այդ երկրները տեղավորված էին Սուլեյմանիեի մարզում, իսկ դրանց ժողովուրդները կազմում էին առանձին խմբավորում և, անուններից դատելով, տարբերվում էին ասորեստանցիներից, ինչպես նաև ուրիշ լեռնականներից:

Այսպիսով, Ասորեստանի թագավորը նախ իր բանակը վարժեցնում է լեռնային ընդարձակ գոտում, որը տարածվում է Եփրատի ոլորանից մինչև Փոքր Զաբ, ապա որոշում է արկածներ որոնել Հայկական լեռնաշխարհում:

1114 թվականին Թիգլաթպալասարը մագլցեց Հայկական Տավրոսը և տասնվեց մեծամեծ լեռների միջով, անանց ճանապարհների դժվարությունները հաղթահարելուց հետո, անցավ Եփրատ գետը[2], այսինքն՝ Արսանիասը, հայկական Արածանին: Նա ստիպված է լինում լեռներում կտրել տալ ուրումի կոչված ծառերը և կամուրջներ պատրաստել իր զորքերի առաջխաղացման համար:

Նա մտնում է Նաիրի: Այս անունը առաջին անգամ է երևան գալիս Հայաստանը ցույց տալու համար: Նաիրիի 23 թագավորներ հավաքում են իրենց զորքերն ու մարտակառքերը և գալիս դիմադրելու Ասորեստանի թագավորին: Այս 23 թագավորների երկրները թվարկված են այսպես.

---

[1] Եթե Խարիան որևէ առնչություն ունի Խար-րա-նիա քաղաքի հետ, որ նշված է Սալմանասար III-ի կողմից՝ Գիլզանի և Մանայի հետ միասին (Տարեգր., 181), ինչպես նաև Ասարխադդոնի աղոթքում (№ 35), Անիսիուս քաղաքի հետ՝ Խուրուշկիայի մոտ (J. A. Knudtzon, Assyrische Gebete, էջ 130), ապա պետք է կարծել, որ Խարիան գտնվում էր Բաբխիի և Խուրուշկիայի միջև: Այդ դեպքում, եթե ճիշտ ընթերցումն է Խուրրիա, ինչպես առաջարկում է Է. Ֆորրերը, ապա կարելի է կարդալ նաև Խարրանիա, Խուրրանիա:

[2] Այդ լեռները հիշատակված են իրենց անուններով. Էլամա, Ամադանա, Էլխիշ, Շերաբելի, Թարբունա, Տորկախուլի, Կիսրա, Թարխանաբե, Էլուլա, Խաշտարաե, Շախիշարա, Ուբերա, Միլիադդունի, Շուհանգի, Նուբենաշե, Շեշե: Դժբախտաբար, այս լեռներից ոչ մեկը հնարավոր չէ որոշել:

1. Թումմե
2. Թունուբե
3. Թուալի
4. Քինդարի
5. Ուզուլա
6. Ունզամունի
7. Անդիաբե
8. Պիլակիննի
9. Ատուրգինի
10. Կուլիբարզինի
11. Շինիբիրնի
12. Խիմուա
13. Պահտերի
14. Ուիրամ
15. Շուրուբիա
16. Աբաենի
17. Աղաենի
18. Կիրինի
19. Ալբայա
20. Ուգինա
21. Նազաբիա
22. Աբարսխունի
23. Դայաենի

Շարվում են ճակատամարտ սկսելու համար: Թիգլաթպալասարը հարձակվում է Նաիրիի թագավորների վրա «իր սոսկալի զենքերի կատաղությամբ», ջախջախում է նրանց «լայնատարած» ուժերը: «Նրանց սպանված ռազմիկների մարմինները որպես հարդ ցրում է լեռների բարձունքների վրա, իրենց քաղաքներից հեռու»:

Հաղթական թագավորը ավար է վերցնում 120 մարտակառք և հետապնդում Նաիրիի 60 թագավորներին ու նրանց օգնության եկողներին մինչև Վերին ծովը: Գրավում է նրանց քաղաքները, տանում նրանց ունեցվածքը, քանդում ու կրակի ճարակ է դարձնում երկիրը: «Չիերի մեծ երամակները,- ասում է նա,- մեծ թվով արագաշարժ ջորիներ, անասուններ բերի նրանց արոտատեղերից. իմ ձեռքն ընկան Նաիրի երկրի բոլոր թագավորները, ես նրանց ներեցի և կյանք շնորհեցի: Կալանավորված և կապված էին, ես նրանց ազատ արձակեցի իմ տեր Շամաշի դիմաց և երդվել տվի, որ մեծարեն ինձ այսուհետև և ընդմիշտ: Նրանց թագաժառանգներին պահեցի որպես պատանդներ: Հարկ պարտադրեցի՝ 120 ձի, 2000 գլուխ անասուն, ապա ուղարկեցի նրանց իրենց երկրները: Գերեցի Դայաենի երկրի թագավոր Սիենիին, իր հպատակությունը հայտարարած չլինելու պատճառով, կապած բերի Աշշուր քաղաքը: Ներեցի նրան, որպեսզի ապրի և ինձ մեծարի, ապա ուղարկեցի իր երկրները: Նաիրի ընդարձակ երկրները,- եզրափակում է Ասորեստանի թագավորը,- գրավեցի լայնությամբ ու երկարությամբ և նրանց ստիպեցի իմ ոտքերն ընկնելու»:

Այս արշավանքի ընթացքում, հավանական է վերադարձի ճանապարհին, գրավել է «Խանիգալբատում գտնվող Միլիդիա» (Մելիտենե) քաղաքը և պարտադրել վճարելու տարեկան հարկ մեկ իմմեր abaru-ի չափով:

Ասորեստանի թագավորի արշավանքը Հայաստան այժմյան հեղինակների կողմից մեկնաբանվել է այնպես, թե նա հասել է մինչև Սև ծովը և նույնիսկ՝ Կասպից ծովը: Տեքստը, սակայն, այդպիսի չափազանցության տեղիք չի տալիս: Իրականությունը շատ ավելի համեստ է:

Ասորական բանակի ուղղությունը՝ Եփրատ-Արսանիասը անցնելուց հետո, ճշգրտվում է Թիգլաթպալասարի մի արձանագրությամբ, որ հայտնաբերվել է Յոնջալուում, Մանազկերտից 30 կիլոմետր հեռավորության վրա: Այստեղ գրված է. «Թիգլաթպալասար, աշխարհի թագավոր, Աշշուրի թագավոր, չորս երկրամասերի թագավոր, Նաիրի երկրների նվաճող՝ Թումմեից մինչև Դայաենի, Խաբխիից մինչև Մեծ ծով ընկած երկրների նվաճող»[1]:

Վճռական ճակատամարտը, հավանաբար, տեղի է ունեցել արձանագրության շրջակա վայրերում: Հետևաբար, Արսանիասն անցնելուց հետո Թիգլաթպալասարը դառնում է դեպի արևելք և ներկայումս Բալուից Մանազկերտ տանող ճանապարհով հասնում Յոնջալուի դաշտը:

Որ Նաիրիի 23 երկրները տեղավորված էին ցույց տրված ճանապարհի հյուսիսում, դա ակներև է, բայց ի՞նչ հեռավորության վրա, դա արդեն վիճելի է: Բարեբախտաբար, հնարավորություն կա 23 երկրներից մի քանիսն ստույգ կերպով տեղադրելու: Թունուբե՝ մեր ցուցակի երկրորդ երկիրը, նշված է Սալմանասար III-ի կողմից, որը հետևել է Թիգլաթպալասար I-ի անցած ճանապարհին, ինչպես կտեսնենք հետագայում: Նա ասում է, որ «մտել է Թունիբու-նի երկրի լեռնանցքը», որպեսզի գնա ավերի Ուրարտուն: Այդ լեռնանցքը Ինզիտիի, Անզիտենեի լեռնանցքն է, Քիրկալենի մոտ գտնվող Հայկական Տավրոսի պարանոցներից մեկը: Այսօր նա կոչվում է Գյոկ-դերե՝ «Կապույտ հովիտ (կամ լեռնանցք)». ըստ անվան, որ կրում է Բալուից արևմուտք գտնվող 40 գյուղերից բաղկացած մի փոքրիկ գավառը: Դա հենց Սալմանասարի Թունիբունին և Թիգլաթպալասարի Թունուբենն է՝ Արսանիասի վրա մի փոքրիկ երկիր, ուղիղ լեռնանցքի ելքի դիմաց: Թունուբեն, կամ ավելի շուտ՝ Թունիբին, վերաբերում է Թունիբունիին, ինչպես Արզաշկուն՝ Արզաշկունին կամ Թուշխան՝ Թուշխանին. -ին-ն այստեղ ուրարտական բնորոշ վերջածանց է:

Ուզուլա, որ մեր ցուցակում հինգերորդ անունն է, դեռ այսօր էլ գործածվում է: Սա Բալուի և Պաղինի միջև գտնվող քրդական Իսոլ գյուղն է: Այս անունն է կրում նաև քրդական այն տոհմը, որ ապրում է նրա շրջակայքում[2]: Ուզուլան, ուրեմն, Թունուբեի հարևանն էր: Matu «երկիր» որոշիչը, որով Ասորեստանի թագավորները պատիվ են անում Թունուբեին և Ուզու-

[1] C. Lehmann-Haupt, Sitzungsberichte d. Preus. Akad. d. Wissenschaft., 1900, էջ 626. Նույնպես Armenien einst und jetzt, I, էջ 433, II, 1, էջ 115:

Այս արձանագրության տվյալներով վերականգնվում է Թումմե անվան ճիշտ ընթերցումը. նախապես կարդում էին Նիմմե:

[2] Նաթանյան տեղեկագիր (Topographie de Palou, Xarberd. Ćarsanjak, Ćapatjur et Erzinka), հայերեն, 1787, էջ 97 և 98:

լային, չի կարող խոչընդոտ հանդիսանալ առաջարկված նույնացումներին: Ասորեստանցիները միտումնավոր կերպով իրերը խոշորացնում էին, որպեսզի իրենք էլ խոշորանան: Այն, ինչ alu «քաղաք» են կոչում, հաճախ գյուղ է, իսկ matu «երկիր»-ը վերաբերում է մեկ քաղաքի տարածքին:

Հռոմեական հին ճանապարհացույցներին ի միջի այլոց հայտնի էր մի ուղի, որին վերագրված են հետևյալ կայանները. Խսումբո 17, Նասաբի 24, Անտեբա 24, Սորուա 27, Կալիսպի 39, Ռաուգոնիա[1]: Առաջին կայանը՝ Խսումբոն, կամ ավելի շուտ՝ Սումբոն, ծայնավոր սկզբնատառը միայն հայերենի ճախղիրը լինելով, այլ բան չէ, քան Ապահունի գավառի Ծումբ (Խսումբո) գյուղը, Մանազկերտի շրջանում: Ծումբում էր, որ 998 թ. տեղի ունեցավ քրիստոնյա իշխանների և մուսուլմանների միջև մղված ճակատամարտը[2]:

Վերջին կայանը, որի Ռաուգոնիա անունը Բագաուոնիայի աղավաղումն է, նույն հայկական Բագավանն է, Բագրևանդ[3] գավառի կենտրոնը: Բագավանն այժմ կոչվում է Սուրբ Օհան, ըստ այն սրբավայրի, որ հիմնել է Գրիգոր Լուսավորիչը Հովհաննես Նախակարապետի անունով: Թուրքերը սրբավայրը կոչում են Ուչ-քիլիսե:

Այս միջանկյալ կայանները գտնվում են Մանազկերտի և Ուչ-քիլիսեի միջև: Նրանցից երեքը՝ Նասաբին, Անտեբան, Սորուան, գտնվում են Նաիրիի 23 երկրների ցուցակում: Դրանք են՝ Նազաբիա, Անդիաբե, Շուրուրիա: Վերջինը գուցե Շորեր գյուղն է, Ալա-դաղի զառիվայրի վրա, Զիլան գետի ակունքի մոտ: Նույնիսկ չորրորդ կայանը՝ Կատիսպին (կարդալ Օրտիսպի), կհամապատասխաներ հայերեն Օրդսպու-ին, Ուչ-քիլիսեից ոչ հեռու[4]:

Տասնմեկերորդ անունը՝ Շինիբիրնի, հիշեցնում է Շինիբրան, որը գտնվում է Բալուի հյուսիսում: Ցուցակի նախավերջին երկիրը՝ Աբարսիունին, թերևս չի կարելի զանազանել Աբասիենիից, որն ուրարտական մի բնակավայր է, դարձյալ Մանազկերտի մոտ: Այն հիշատակված է Խոտանելուի (Յոնջալուի մոտ) արձանագրության մեջ (ստորև՝ № 50) որպես այն կետերից մեկը, որոնց համար ջրմուղ էր կառուցվել[5]:

---

[1] Itineraria Romana, ed. Konrad Müller, 1916, էջ 63:

[2] Ստեփ., Պատմութիւն տիեզերական, III, գլ. 41:

[3] J. Marquart, Die Entstellung und Widerherstellung der armenischen Nation, էջ 23:

[4] Սեբեոս, Պատմութիւն, էջ 108, ասում է, որ արաբները Տարոնից գնալով անցան Բերկրի, Օրդսպու և Կոգովիտ (Բայազետի հովիտ)՝ Այրարատ մտնելու համար: Սրբագրումն էլ ավելի թեթև կլիներ Կարտիսպի կարդալու դեպքում՝ Արճեշի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող մի գյուղ (В. Т. Маевский, նշվ. աշխ., Приложение, էջ 24):

[5] Anonyme de Ravenne, II, էջ 75՝ Սիմբրա, Ֆլերա, Մոգուսա, Բոլբա, Արսամոսատա: J. Marquart, Südarmenien, էջ 263, իրավամբ կարդում է Սիներբրա, Բոլուա (= Բալու): Ptol., V, 6, 19, էջ 883:

Այսպիսով, ցուցակի 23 երկրներից վեցը տեղադրվում են Մանազկերտի և Ուչ-քիլիսեի միջև ընկած տարածության վրա: Ավելացնենք նաև Թումմեն՝ ճակատարմատի քառերաբեմը, Յոնջալուի դաշտում, եթե մասնագետները չհամաձայնեն այն նույնացնել Խումբո= Ծումբի հետ:

Այս նույնացումները մեզ պատկերացում են տալիս, թե ինչ էր ներկայացնում նաիրյան մի պետություն: Դա մի մանր պետություն էր, որի տարածքն ավելի պակաս էր, քան հայ մեծ ֆեոդալների տիրույթները: Համարյա ստույգ է, որ 23 պետությունները շարված էին այն ճանապարհի երկու կողմերում, որով անցել էր ասորեստանյան բանակը, Եփրատի անցումից սկսած, Բալուի մոտով, որի վերևում տարածվում էր Դայաենի երկիրը, մինչև Թումմե, որը արշավանքի ծայրագույն կետն էր: Նշանակում է, որ նրանք գրավում էին Արսանիասի ավազանը, Վանա լճի և Բագրևանդ գավառի միջև եղած տարածությունը, խմբված լինելով, մանավանդ, Քինգյոլ-դաղի և Ալա-դաղի լեռնաստանի շուրջն ընկած տարածության վրա[1]:

Թիգլաթպալասարը թողել է մի արձանագրություն Քիրկալեյն գետնուղիում (թունել), որտեղ ասում է, որ գրավել է ամեն ինչ, սկսած Ամուրրու երկրի մեծ ծովից մինչև Նաիրիի ծովը և երեք անգամ եկել է Նաիրի երկրները[2]: Դրանից եզրակացրել են, թե Ասորեստանի թագավորը երեք արշավանք է կատարել Նաիրի երկրների դեմ: Սակայն բնագիրն այդ եզրակացության հանգելու հնարավորություն չի տալիս: Թիգլաթպալասարը միայն ասում է, որ երեք անգամ հասել է Տիգրիսի ակունքը, այսինքն՝ ար-

---

[1] Մենք չենք կարող ընդունել այն ծավալը, որ Է. Ֆորրերը, Reallexikon, I, էջ 281, տալիս է Նաիրիի արշավանքին: Նա ասորեստանցիներին գրավել է տալիս ամբողջ Հայաստանը և ամբողջ Աղվանքը, Սև ծովի և Կասպից ծովի միջև ընկած ամբողջ տարածությունը: Այդ դրույթը հաստատելու համար նա կատարում է տարօրինակ նույնացումներ: Անդիաբենն, 23 երկրներից մեկը, դառնում է Անզաֆ, Պահտերին, նաիրյան մի այլ երկիր, դառնում է Փայտակարան, Թումմեն՝ Թոմ, որը Վանից հեռու է 68 կիլոմետր, Կոտուրի ակունքին, Սատվանիսի մոտ գտնվող մի գյուղ է:

Սակայն Անզաֆը հայերեն **անձավ** բառն է, իսկ Փայտակարանը՝ իրանական Պարայտականը: Գալով Կուլիբարզինին, եթե նույնիսկ այն նմանեցվի Կոլարզենին, վերջինս տերմինը ուրարտական Կատարզանին է, և չի կարելի ասել, որ այդ անունը կրող ցեղն արդեն Թիգլաթպալասարի ժամանակ ապրում էր Կոլարզենե գավառում՝ հայկական Կղարջքում:

Թոմ կամ ավելի շուտ՝ Թյուն գյուղը, ինչպես ներկայումս արտասանվում է (**В. Т. Маевский**, Военно-статистическое описание Ванского и Битлисского вилайетов, 1904, Отдел приложений, էջ 49), չի կարելի նմանեցնել Թումմեին հենց այն բանի համար, որ Ասորեստանի թագավորը Վանա լիճը չի շրջանցել, այլ վերադարձել է նույն ճանապարհով, որով եկել էր Թումմե և իր վերադարձին հպատակեցրել Մելիտենե քաղաքը: Չկա մի նշան, որից երևար, թե նա շրջանցել է լիճը՝ իր մայրաքաղաքը գնալու համար:

[2] **E. Schrader**, Keilinschriftliche Bibliothek, I, էջ 49: **A. Budge and L. King**, The Annals, էջ 127, ծան. 1:

ճանապրության վայրը, ուրիշ ոչինչ: Նա այդ երկրամասը վերագրում է Նաիրիին այնպես, ինչպես ավելի ուշ հայերն են անում, ասելով, թե Տիգրիսի ակունքները գտնվում են Հաշտյանք՝ Աստիանենե գավառում: Ասորեստանի թագավորը Եփրատ-Արսանիասն անցել է միայն մեկ անգամ, և դա եղել է 1114 թվականին:

Հաջորդ տարին, 1113 թվականին, ասորեստանյան բանակը պատերազմ է մղում արամեական ախլամիի ցեղերի դեմ: Սա մեր խնդրո առարկայից դուրս է: 1112 թվականին Թիգլաթպալասարը պատերազմական գործողություններ է կատարում Մուզրի և Կումանի երկրների դեմ: Նա անցնում է Էլամունի, Թալա և Խարուսա լեռներով, հաղթում է Մուզրիին և երկիրը կրակի ու սրի ճարակ դարձնում:

Կումանին օգնության է հասնում իր հարևան Մուզրիին, բայց պարտություն է կրում: Քսան հազարի չափ նոր ուժեր օգնության են գալիս: Ասորեստանցին հարձակվում է նրանց վրա և փախուստի մատնում: Նրանց հետապնդում է մինչև Խանուսա լեռը՝ Մուզրիի սահմանագլուխը: Խանուսայի բերդը, ինչպես նաև թագավորական քաղաք Կիբշուն գրավվում են: Կումանիի թագավորը սարսափահար եղած՝ հաղթականց թագավորից գութ է հայցում և «ընկնում նրա ոտքերը»:

Կումանին և Մուզրին (կամ Մուծրին) երկու թագավորություններ են: Կիբշուն Կումանիի մայրաքաղաքն է: Ջախոյից տասը կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող ներկա Գիֆչն գյուղը, Արևելյան Խաբուրի ափին, պահպանել է Կիբսուանի անունը, որը ծանոթ է նաև Կիբսու հորջորջմամբ: Դա ճշտում է Կումանիի տեղը Խաբուրի հովտում, Ջեբել-Աբիադ լեռան փեշերին:

Մուզրին գտնվում էր Կումանիի հարավում, Դեհոկի շրջանում, ուր Մուսիրի կոչված քրդական ցեղը պահպանել է նրա անունը:

Կումանեցիներն այն միևնույն ժողովուրդն են, որ երևան է գալիս Ասարխադդոնի օրով Կումա անվան տակ, ուրեմն առանց -ի վերջավորության, ինչպես Կիբշու՝ Կիբշուիի փոխարեն, կամ Թուշխա՝ Թուշխանիի փոխարեն:

Մուզրի ժողովրդին չի կարելի բաժանել այն ժողովրդից, որն իր հիշատակը թողել է Մ(ու)զուր հայկական գավառի անվան մեջ, որը գտնվում է Դերսիմի շրջակայքում: Ավելի նվազ վստահությամբ կարելի է նմանություն ենթադրել Կումանիի և պոնտական նշանավոր Կոմանայի միջև:

Համենայն դեպս, երկու ժողովուրդները՝ Կումանին և Մուզրին, սեմական աշխարհին չեն պատկանում, ավելի շուտ, ինչպես մյուս լեռնցիները, կապված են Հայաստանի բնակչության հետ:

Այդպիսին էին Թիգլաթպալասարի ռազմական գործողությունները: Հարց է ծագում, թե որո՞նք էին ստացված իրական արդյունքները:

Իր արձանագրության ներածականում, որտեղ նա իրեն վերագրում է մեծադրդող տիտղոսներ, նա հայտարարում է, որ մեծ աստվածներն են հրամայել ընդարձակել իր երկիրը, և ինքը գրավել է «երկրներ, լեռներ, քաղաքներ, գերել է իշխանների՝ Աշշուրի թշնամիների», որ 60 թագավորների դեմ է կռվել և նրանց երկրները միացրել է իր երկրին:

Մի այլ տեղ նա հաստատում է, որ միայն Նաիրիում հպատակեցրել է 60 թագավորների: Ավելի զարմանալի է, որ արձանագրության վերջում, իր սխրագործություններն ամփոփելիս, գրված երկրների թիվը վերածում է 42-ի:

Թիգլաթպալասարի ասելով, նաիրյան թագավորներն ապրում էին «Վերին ծովի» ափերին, և հաղթանակից հետո նրանց հետապնդում է մինչև «Վերին ծովը»: 42 երկրները տարածվում էին լեռնային մարզում՝ սկսած Փոքր Զաբի այն կողմից մինչև Եփրատի այն կողմը, մինչև Խաթթի երկիրը և «Արևմուտքի Վերին ծովը»:

Այստեղ ակնարկվում է, կարծես թե, Մև ծովը: Եթե իսկապես դա է իմաստը, ապա չափազանցություն է և հերքվում է Խոտանլուի արձանագրությամբ, որն ասորեստանցիներին հասցեագրված չլինելով, ավելի արժանահավատ է: Այստեղ նվաճումների տարածությունը սահմանված է երկու զուգահեռ գծերով՝ «Թումմեից Դայաենի», այսինքն՝ Մանազկերտից Քալու և «Խաբխիից» մինչև Մեծ «ծով», այսինքն՝ Զաբի շրջանից դեպի Միջերկրական ծովը:

Միևնույն թագավորի մի ուրիշ արձանագրության պահպանված բեկորում[1] Նաիրիի թագավորներն այլևս 60 չեն, այլ միայն 30, որոնց քթերին նա օղակ անցկացրեց «ինչպես ցուլերի» և տարավ Աշշուր: Դրանք հավանաբար Նաիրիի 23, Մուշկիի 5, Կուտմուխիի և Ուրբախինայի 2 թագավորներն են:

Ասորեստանի թագավորն իր աշխարհակալության վերաբերյալ ասածների մեջ շատ է չափազանցում: Չափազանցելու նրա ճաշակն արտահայտվում է նաև այլուր: Այսպես, նա ուզում է հավատացնել, թե երբ Խառանում, իր սխրագործություններից հետո, անձնատուր է լինում որսոր-

[1] Դա իր թագավորության առաջին տասը տարիների պատմությունն է, որից միայն մի քանի հատվածներ են հայտնի, հրատարակված Ա. Բուդջի և Լ. Քինգի կողմից, նշվ. աշխ., էջ 109-126: Մեկում կարդում են Մուշկի, Ուրումի, Արեշլի և Ալզի անունները, մյուսում 4000 ուրումիի և արեշլիի մասին է խոսվում: Դա ոչ թե Նաիրիի դեմ երկրորդ արշավանքի հաշվետվությունն է, այլ հակիրճ պատմությունը 1114 թ. արշավանքի, հակառակ մի քանի գիտնականների կարծիքին:

դության հաճույքին, իբր թե մեկը մյուսի հետևից սպանել է չորս վայրի ցուլ, տասը հզոր արու փիղ և կենդանի բռնել է չորսին, ոտնատակ է արել 120 առյուծ, իսկ մարտակառքով՝ 800 առյուծ: Բացի դրանից, նա ոչնչացրել է դաշտերի բոլոր անասունները և երկնքի բոլոր թռչունները[1]:

Սնապարծ առաջնորդը չարաշահում է թագավորական խոսքին ցուցաբերվող վստահությունը: Եթե նրա նվաճումների պատմությունը գնահատելու լինենք իր որսի պատմության չափանիշով, հիասթափությունը մեծ կլինի: Համենայն դեպս, նրա հաջողությունները վաղանցուկ էին՝ օրվա հաղթանակ առանց վաղվա շարունակության:

28 արշավանք կատարել, ինչպես Թիգլաթպալասարն է կատարել արամեացիների դեմ, նշանակում է հանդիպել համառ թշնամու, որի հարձակումներն ստիպված է եղել ետ մղել: Ապստամբությունները հյուսիսում, որոնք անցնում էին մի մարզից մյուսը, նույնպես ապացուցում են, որ հարձակմանը դիմագրավելու խնդիր է եղել:

Թիգլաթպալասարն իրականում գտնվում էր լեռնային ցեղերի և անապատի բեդվինների կրկնակի ճնշման դեմ պաշտպանվողի վիճակում: Նա հաջողությամբ դիմադրում է՝ «քույլ չի տվել թշնամուն,- ինչպես ինքն է ասում,- ոտք դնել Ասորեստանի հողի վրա»[2]: Նա նույնիսկ հարձակման է անցել և ավերել ու կողոպտել է թշնամական տարածքը, Հայկական լեռնաշխարհից թագավորներ է գերեվարել՝ մայրաքաղաքի փողոցներում իր ուժը ցուցադրելու համար, բայց այդ բոլորը երկար չէր տևում: Հենց որ արշավանքից վերադառնում էր, ապստամբները նորից էին գրավում իրենց դիրքերը: Նրա հաջողությունները երկարատև չէին: Իր թագավորության առաջին հինգ կամ տասը տարիներին իրեն վերագրած փառավոր հաղթանակների մասին այլևս չի խոսելու թագավորության մնացած ժամանակում, համարյա քսանհինգ տարի, որովհետև տարածքային ամեն տեսակի ձեռնարկներն արդեն իսպառ վերացել էին: Աղաղնիրարին (911-890) արամեացիներից խլում է Նիսիբիս (Մծբնի) մարզը, որը գտնվում էր Կաշիարիի փեշերին, և ի միջի այլոց նա նկատել է տալիս, որ այդ մարզը Թիգլաթպալասարից ի վեր կորած է եղել: Եթե Թիգլաթպալասարը չի կարողացել պահել, մանավանդ, Ասորեստանին այնքան մոտ մարզը, ինչպե՞ս կարող էր իր ձեռքին պահել այնքան հեռավոր երկրներ: Բացահայտ է, որ Ասորեստանը բոլորը կորցրել էր: Արամեացիները ներխուժել էին Միջագետք մինչև Ամիդ և Նիսիբիս, ներառյալ Խառանի դաշտը, որտեղ Թիգ-

[1] **Պրիզմա,** VI, 61-84:
[2] Անդ, VI, 53-54:

լաթպալասարը զվարճանում էր որսորդությամբ: Ասորեստանի և Հայաստանի միջև ընկած լեռնային գոտին ազատվում է ասուրական ազդեցությունից և զբաղեցված է մնում հետևյալ ժողովուրդների կողմից. Իշուվա, Դարիա, Ալզի, Պուրուլումզի, Շուպրիա, Կասկի, Մուշկի, Ուրումի, Աբեշլի, Խարիա, Քաբխի, Խաբխի, Կումանի, Մուզրի: Ասորեստանի առաջին փորձը՝ երկիրն ընդարձակելու ուղղությամբ, ձախողման մատնվեց: Նա ստիպված է լինում ետ քաշվել և փակվել շատ նեղ սահմաններում: Դրան հետևում է անկայունության ու տագնապի շրջանը: Մեկ տասնյակ թագավորներ նստում են Թիգլաթպալասարի գահին, բայց չեն կարողանում նույնիսկ մի քանի հիշատակելի էջ ավելացնել Ասորեստանի պատմության: Վավերագրերի աղքատությունը այդ շրջանում դրա լավագույն ապացույցն է, որովհետև հաջող պատերազմների արձագանքներով է, որ առատանում են ասուրական արձանագրությունները: Իր նախկին ուժից զրկված, Ասորեստանը լռակյաց կյանք է վարում մինչև X դարի վերջը, որպեսզի նորից հանդես գա և բաց անի իր պատմության ամենափայլուն էջը:

Այդ ամբողջ մթին փուլի ժամանակ ոչինչ չի լսվում լեռնային ժողովուրդների մասին. Ասորեստանն ի վիճակի չէ նրանց ազատությունը փորձության ենթարկելու: Այլևս ասորեստանցիները Հայաստան չեն վերադառնում : Սակայն այդ շրջանում է, որ առաջին անգամ արտասանվում է Ուրուատրի անունը, նույն ինքը Ուրարտուն: Իսկ սա ազդարարում է եզակիորեն փայլուն մի դարաշրջանի սկիզբը Հայկական լեռնաշխարհի համար:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԲՈՐԴ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ըստ ասուրական աղբյուրների (13)

Հենց այն ժամանակ, երբ Ասորեստանը ոտքի է կանգնում և կրկին սկսում է վերականգնվել իր՝ մեծ պետության կարգավիճակում, մեկ ուրիշ պետություն ասպարեզ է իջնում Հայկական լեռնաշխարհում: Դա Ուրարտու պետությունն է:

Թիգլաթպալասարի ժամանակից հետո տեղի ունեցած զարգացումը փոխակերպել էր Նաիրի երկրների սոցիալական ու քաղաքական դեմքը: Այդ զարգացման ընթացքը մեզ հայտնի չէ վավերագրերի իսպառ բացակայության պատճառով: Երևում է միայն տեղի ունեցած իրողության արդյունքը: Նաիրիի բազմաթիվ պետություններ անհետացել կամ ավելի շուտ՝ միաձուլվել են, կազմելով մեկ քաղաքական մարմին: Նոր պետության կենտրոնը այն նույն դաշտն է, որտեղ Նաիրիի 23 թագավորները պարտվեցին Թիգլաթպալասարի կողմից 1114 թվականին: Արդյոք այս աղետը չէ՞, որ առաջին անգամ նրանց դրդեց կենտրոնացնելու երկրի ցրված ուժերը:

Երկրի հին՝ Նաիրի անվանումն իր տեղն է զիջում Ուրարտու հորջորջման:

Ուրարտուի հիշատակումը սկսվում է Ասորեստանի Աշուրբելկալա (1077-1060) թագավորի ժամանակից «Ուրուատրի» ձևով (14): Որոշ վարանումներից հետո հանճին Ուրուատրիի ճանաչեցին «Ուրարտու»-ի ավելի հին ձևը: Աշուրբելկալան Ուրուատրին զետեղում է Արևելյան Տիգրիսի շրջանում: Նա ասում է, որ իր թագավորության առաջին տարին գրավել է Ուրուատրին և Մաշգունը, իսկ երրորդ տարին՝ Ուրուատրին, Մաշգունը և Խիրուան:

Սալմանասար II-ը (1028-1017) նույնպես պատերազմ է մղում Ուրուատրիի դեմ և հպատակեցնում է նրա հետևյալ ութ շրջանները՝ Խիմմե, Ուատկուն, Մաշգուն, Սալուա, Խալիլա, Լուխա, Նիհիլպախրի և Զինգուն: Նա հրկիզում է 51 գյուղ, «երեք օրում նվաճում է ամբողջ Ուրուատրի երկիրը»:

Ապա հարձակվում է Բաբխիի վրա և արյուն հոսեցնում բազմաթիվ քաղաքներում՝ «Ուրուատրի երկրից սկսած մինչև Կուտմուխի»[1]:

Այդ վայրերից Խիմմեն ու Լուխան մեզ հայտնի են Թիգլաթպալասարի արձանագրությունից, որտեղ նրանք տեղաղրվում են Խաբխիում, մինչդեռ այստեղ կապվում են Ուրուատրիի հետ: Վերջինը պետք է որ սահմանակից եղած լինի մեկ կողմից՝ Խաբխիի, մյուս կողմից՝ Բաբխիի հետ: Նշանակում է, որ նա գտնվում էր Բոհտանում, համարյա Արևելյան Խաբուրի ակունքների վրա:

Սալմանասար III-ի (859-824) ժամանակից սկսած Ուրարտուն երևան է գալիս որպես Հայաստանի անուն: Սակայն դրանից չի հետևում, թե այդ անունը գալիս է նույն ժամանակաշրջանից: Բոհտանից չէ նույնպես, որ այն անցել է դեպի Հայկական լեռնաշխարհը: Շատ դժվար է բացատրել, թե ինչպես կարող էր քաղաքական անցյալ չունեցող մի շրջան իր անունը տալ մի մեծ երկրի: Շատ ավելի հավանական է, որ Բոհտանը Ուրուատրի-Ուրարտու անվան համար պարտական է Հայաստանին, լինելով հայկական Ուրարտուի նահանգ: Անշուշտ, այդ միևնույն պատճառով է, որ Բավիանի հյուսիսում գտնվող շրջանը նույնպես կոչվում էր Ուրարտու Սենաքերիբի օրով (705-681): Որ Ուրարտուի հավակնությունները շատ հեռու էին գնում, դա բոլորովին գաղտնիք չէ, ինչպես կտեսնենք հետագայում:

Նույն բախտն էր վիճակված նաև Նաիրի անվանը: Հայկական լեռնաշխարհում իր անունը զիջելով Ուրարտուին, նա այս լեռնաշխարհի երկու կողմերում իրեն է պահում երկու շրջաններ՝ Ամիդի շրջանը մինչև Անզիտենե և Խուրուշկիա երկիրը Զաբի հովտում և նույնիսկ Պադդիրայի շրջանը Մուծածիրի հարավում: Այդ շրջանները Նաիրի անունը վերագրում են իրենց այն պատճառով, որ երբեմն կազմել են Նաիրիի մասը, երբ վերջինն ընդգրկում էր ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը: Համանման աստիճանական անկում է ապրում հետագայում «Ուրարտուն». պետության փլուզումից հետո նա կառչում է Արաքսի հովտում Հայաստանի Այրարատ նահանգին:

Պետք է նկատի ունենալ, և մենք դրան կանդրադառնանք հետագայում, որ Նաիրի, Ուրուատրի անուններն ազգակցական կապ ունեն Խուր-րի, Նամ-րի, Կիրրու-րի և -րի ածանց ունեցող ուրիշ շատ անունների հետ և պատկանում են մի լեզվի, որը ոչ մի առնչություն չունի սեմական լեզուների հետ:

Ուրարտուն Հայաստանի բարձունքներում բացում է նոր դարագլուխ: Իր սահմանները տարածելու համար թափած ջանքերում նա կանգնում է

[1] E. Forrer, Reallexikon, I, էջ 207, 208. E. Ebeling, B. Meissner, L. Weidner, նշվ. աշխ., էջ 113:

ասորեստանյան կայսերապաշտության հանդիման: Սկսվում է մի համառ պայքար, որը չի դադարում մինչև երկու մրցակիցների վերջին օրը և ընթանում է Եփրատից մինչև Փոքր Զաբ տարածվող միջանկյալ երկար պատնեշի վրա և հանում դրա հաղթահարման: Երկու հակառակորդների մրցակցությունը կազմում է երեքդարյա պատմության մի թել, որի վրա շարվում են նրանց ռազմական բախտի փոփոխականությունները:

Նախընտրելի է ուրվագծել երկու պետությունների պայքարի իրադարձությունները նախ՝ ըստ ասորեստանյան աղբյուրների և ապա՝ վերադառնալ ուրարտական վավերագրերին, որոնք հակակշիռ կծառայեն պայքարի իսկական արդյունքները գնահատելու համար:

Երկդարյա լեթարգիական թմրությունից հետո Ասորեստանը Ադադնիրարիի թագավորության ժամանակ (911-890) նորից հզորանում է: Առաջին անգամ նա իր զենքն ուղղում է Կումանի երկրի և նրա հարևանների դեմ: Ասորեստանի թագավորը գրոհում և գերի է վերցնում այդ երկրի թագավոր Իլուայինի և նրա աստվածներին: Մենք տեսանք, որ Կումանին զբաղեցնում էր Կիբշու կամ Կիբշունա քաղաքի շրջանը, այսօրվա Գիֆշեն, Արևելյան Խաբուրի աջ ափին, Զախոյի մոտ գտնվող մի գյուղ:

Ապա թագավորը հարձակվում է Խաբխիի և Մեխրիի յոթ քաղաքների վրա, որոնք գտնվում են Շուպուրու գետի ափին: Մեխրիի տեղը ճշգրտվում է Մեհրի-ցար լեռով՝ Խաբուրի ակունքի վրա և կարծես պահպանել է հին անունը[1]:

Բազմաթիվ անգամներ նա արշավում է Խաբխիի և Ուրուատրիի դեմ, պաշտպանում է Կումմեն, որը սարգոնյան դարաշրջանում կոչվում էր Կումայա, բայց նրա միակ նվաճումը եղավ Կումանին:

Ադադնիրարին անցնում է Տիգրիսը, գրավում է Կուտմուխին և կցում Ասորեստանին: Բայց Կաշիարիի լեռնցիները կատաղի դիմադրություն են ցույց տալիս նրան:

Կաշիարին հին հեղինակների Մասիուսն է, այսօրվա Տուր-Աբդինը, այն երկար լեռնաշղթան, որ ձգվում է Տիգրիսից դեպի Եղեսիայի մարզը և թեքվում դեպի հյուսիս, կազմելով Ամիդի դիմաց գտնվող Աիսումայի զանգվածը՝ այսօրվա Կարակա-դաղը: Միջին մասը, որտեղ գտնվում է Մարդինը քաղաքը, կոչվում էր նաև Իզալա: Մարդինի մոտ է գտնվում Քնաբեղը՝ **κάστρον Βαναβήλων**, հայկական Արշակունիների դղյակ-ամրոցը, և Տիգրանի նշանավոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտը, Թել-Արմենի տեղամա-

[1] Մեհրի-ցարը ունի ժողովրդական ստուգաբանություն (արու ուղտ), որ գալիս է հաճախակի գործածվող Դևելու բառից:

սում[1]: Մեծ Ծոփքը և Արզաննենե տարածվում էին մինչև Կաշիարի շղթան: Կաշիարի անունը իր բնորոշ վերջավորությամբ պատկանում է Նաի-րի, Ուրուատ-րի, Խուր-րի և այլն խմբին ու հիմնականում կազմում էր լեռնային գոտու այն մասը, որը բաժանում էր Ասորեստանը Ուրարտուից և նրանց տենչանքի առարկան էր:

Կաշիարիի փեշերին կար Թեմաննա անունով մի իշխանություն, որի կենտրոնը Նիսիբիսն էր: Աղաղնիրարիի վեց արշավանք է ձեռնարկում նրա դեմ և վերջ ի վերջո կոտրում նրա դիմադրությունը[2]:

Թուկուլթի-Նինուրտա II-ը (890-884) ռազմական գործողություններ է ձեռնարկում Կաշիարիի լանջերին ընկած փոքր պետությունների, մանավանդ Նաիրիի դեմ՝ Թուշխա կամ Թուշխան շրջանի Կուրխ տեղամասում, Տիգրիսի ափին, Ամիդից քիչ հեռու, ինչպես նաև արամեական մի ցեղի առաջնորդ Ամմաբաալի՝ Զամանիի որդու դեմ, որն իշխում էր Ամիդում: Այդ ժամանակից սկսած Ամիդի մարզը կոչվում է Բիթ-Զամանի[3]:

Աղաղնիրարիի և նրա հաջորդի հարձակման ենթարկված երկրների շարքում նշվում են նաև Մուշկիի լեռները, Շուպրին և նույնիսկ Ալզին: Այստեղ խոսքը վերաբերում է լուրջ հետևանքներ չունեցած ասպատակություններին: Ապահովված է եղել կարծես միայն Կումանիի, Կուտմուխիի և Թեմաննայի նվաճումը:

Աշուրնասիրպալ II-ը (883-859) շարունակում է նվաճման քաղաքականությունը[4]: Հայտնի են նրա չորս արշավանքները՝ 883, 882, 879 և 866 թթ.: Նա սկսում է Զաբի շրջանից և գրավում Կիրրուրին, հավանաբար՝ ներկա Հերիրը, Զաբի ոլորանում կամ եռանկյունիում, Ռովանդուզի գծի վրա: Նրան հարկատու է դարձնում և այնտեղ նշանակում է zabil-kuduri[5]. դա մի պաշտոնյա է, որին հանձնարարվում է հսկել հարկի կանոնավոր վճարմանը: Ասորեստանի թագավորների արշավանքների ընթացքում հաճախ որոշ երկրներ, իրենց զգալով վտանգի ենթակա, հանձն էին առնում հարկ

---

[1] Տիգրանի մայրաքաղաքի նույնացումը Մայաֆարկինի հետ առայժմ վիճարկության առարկա է հանդիսանում, հակառակ Կ. Լեհման-Հաուպտի կարծիքի:

[2] **A. T. Olmstead**, History of Assyria, էջ 755 և շար.:

[3] Թուկուլթի-Նինուրտայի Տարեգրություններ (հատ. 2), հրատարակված Վ. Շեյլի կողմից, Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes, 1911, շատ վնասված են: Բիթ-Զամանին նշանակված է Notitia Dignitatum-ի մեջ Thila Zamana և Հեշու Սյունակյացի մոտ՝ Tel Zema: Հմմտ. **E. Honigmann**, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches:

[4] Ավելի լավ տեղեկություններ կան Աշուրնասիրպալ II-ի արշավանքների մասին, շնորհիվ նրա տարեգրությունների. հրապարակված է **F. E. Peiser**-ի կողմից, **E. Schrader**, Keilinschriftliche Bibliothek-ի մեջ, I, էջ 51-128, 1889 և **A. E. Budge and L. W. King**-ի կողմից՝ The Annals of the Kings of Assyria, I, էջ 254-387, 1902:

[5] **Տարեգրություն**, սյուն. I, 56:

վճարել, առանց տրամադիր լինելու հարգել իրենց խոստումը: Նրանց վճարել ստիպելու համար դիմում էին բռնության, զենքի: Բայց այն դեպքում, երբ թագավորը zabil-kuduri էր թողնում այդ երկրներում, դա նշանակում էր, որ այդ երկիրը համարյա հպատակվել է, նա պահպանում էր իր ինքնուրույնությունը, բայց տարեկան հարկ վճարելու պարտավորությունը նրան վասալական կախման մեջ էր դնում: Հետևյալ քայլը լինելու էր նրա միակցումը՝ անեքսիան, իսկ այդ դեպքում տեղական իշխանության և zabil-kuduri-ի փոխարեն նշանակվում էր կուսակալ՝ bel paḫati, šaknu և կամ՝ կուսակալի տեղակալ՝ urasu:

Թագավորը Կիրրուրիից անցնում է Խաբխի, գրավում նրա ութ քաղաքները, ներառյալ Նաշտունը, երկրի ղեկավարին գերի է վերցնում և դատապարտում դաժան մահվան: Խաբխին նույնպես ստանում է zabil-kuduri[1]: Ութ տեղամասերից և ոչ մեկը չի որոշվել, դժվար է ասել, թե արդյոք խոսքը նույն այն երկրի՞ մասին է, որը գտնվում էր Կումանիի մոտերքում, թե այն երկրի, որ հետագայում երևան է գալիս Մուծածիր անունով:

Կիրրուրիում եղած ժամանակ թագավորը հարկ է գանձում Խուրուշկիայից և Գիլզանից, որոնք, անշուշտ, այդ միջոցով ուզում էին խուսափել կոտորածի վտանգից: Հետևյալ ամիսներին Աշուրնասիրպալը երևան է գալիս Նիպուրի և Պասատայի լեռներում ու գրավում հետևյալ քաղաքները. Ատկուն, Ուշխու, Պիլազի և 20 գյուղ: Նիպուրը՝ դա Ջուղին է, իսկ Պասատան հիշեցնում է հայկական Պաշատը Արևելյան Տիգրիսի ակունքում[2], Ուշխուն ժամանակակից Շախն է Ջուղիի գառիվայրում, Ջեզիրեթ-իբն-Օմար քաղաքից փոքր-ինչ հեռու: Ուրեմն, դա Կումանիի հյուսիսում գտնվող մարզն է, որին Ասորեստանի թագավորը ստիպում է հարկ վճարել և որտեղ նշանակում է kuduru կամ zabil-kuduri[3]:

Թագավորն անցնում է Տիգրիսը և մտնում Կուտմուխի: Մուշկին և Կուտմուխին հարկ են տալիս՝ բրոնզ, անասուն, գինի: Արշավանքն ընդհատվում է Քիր-Հադիպեյում բռնկված ապստամբության հետևանքով:

882 թվականի արշավանքի նպատակն էր Կաշիարիի մարզի նվաճումը: Վաղուց ի վեր Կաշիարիի հյուսիսում հաստատված ասուրական մի գաղութ այժմ ապստամբել էր: Աշուրնասիրպալը գնում է ապստամբությունը ճնշելու: Տիգրիսն անցնելուց հետո նա հասնում է Սուպնատի ափը: Այս գետի

---

[1] **Տարեգրություն**, սյուն. I, 57:

[2] Պաշատը հիշատակված է U. Հոիփսիմեի պատմության մեջ, Մովսես Խորենացու 1865 թ. Վենետիկի Մատենագիտությունում, էջ 301: Պետք է կարդալ Պաշատ և ոչ Պաղատ: Դա այն լեռն է, որ այժմ դեռևս կոչվում է Թեշել-դաղ, հայկական Հոգվոց վանքի մոտ:

[3] **Տարեգրություն**, I, 73:

մասին երկար ժամանակ սխալ կարծիք է եղել, նրան իզուր շփոթում էին Չիբենե-սուի հետ: Վերջապես ապացուցվեց, որ խոսքը վերաբերում էր Սուֆան գետին, որը թափվում է Տիգրիս՝ Արևելյան Խաբուրի գետաբերանի դիմաց[1]:

Իսալա երկիրը, նույն ինքն Իզալան, զգուշություն ցուցաբերեց՝ թագավորին հարկ ուղարկելով: Աշուրնասիրպալը անցավ Կաշիարին, բռնեց ապստամբ առաջնորդին իր քաղաքում և նրան մորթել տվեց: Նա անցավ Նիրբու երկրով և կանգ առավ Թուշխանում: Այստեղ նա կառուցում է պալատ և քարակոթողի վրա փորագրել տալիս Նաիրիում կատարած իր գործերը: Այդպես է անվանում նա Թուշխանի մարզը:

Հարևան երկրների թագավորները՝ Զամանիի որդի Ամմաբա'ալը, Անխիտի Շուպրիացին, Թուբուրիի որդի Լապտուրին՝ Նիրդուն և Ուրումե ša bitani երկրներից, ինչպես և Նաիրիի թագավորները Թուշխանում հարկ են բերում տիրակալին: Թագավորը Նաիրի երկրում նշանակում է zabil-kuduri[2]: Թագավորների անունների ներքո հիշատակված միայն այս երկրները չէ, որ պիտի վերագրվեն Նաիրիին. [նշվում է լոկ] Թուշխանի մարզը, որտեղ իշխում էին ցեղերի բազմաթիվ առաջնորդներ: Սա նրա միակ նվաճած վայրը էր, ուր նշանակվեց zabil-kuduri: Զամանին, Նիրդունը, Շուպրին, Ուրումեն և Նիրբուն մնացին անվնաս[3]:

Աշուրնասիրպալը 879 թվականին նորից գալիս է Նաիրի, Թուշխանի ճանապարհին նա նվաճում է Միդիատի քաղաքը, այսօրվա Մաղիատը, և այնտեղ urasu՝ փոխ-կուսակալ է նշանակում[4]: Սուրա քաղաքը, բյուզանդական Τζαύρας, ժամանակակից Սորը, Մաղիատի արևմուտքում, հարկ է ուղարկում նրան: Ապա նա հարձակվում է Մադարա քաղաքի վրա, որը պատկանում էր Նիրդուն երկրի առաջնորդ Լապտուրիին, նրան հարկ է պարտադրում և urasu նշանակում[5]: Ուրեմն, Կիբակիից (ներկայիս Կուվախը՝ Տիգրիսի ափին) Թուշխան ճանապարհին ասորեստանյան նվաճողն իր

---

[1] **W. Belck,** Beiträge zur altere Geographie und Geschichte, II, էջ 66 (1901). Նույնպես Verhandlung d. Berl. Anthropologischen Gesellschaft, 1900, էջ 449. Հավանաբար, այստեղ պետք է տեղադրել **Σαφάν** բնակավայրը, ուր Տիգրանի կին Կլեոպատրան հուղարկավորեց, ըստ Պլուտարքոսի (**Lucullus,** 22), հռետոր Ամփիկրատեսին: J. **Marquart,** Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 448:

[2] **Տարեգրություն,** II, 15:

[3] Վերադարձի ճանապարհին թագավորը հարձակվում է Նիրբու երկրի վրա Կաշիարի լեռներում, գրավում է նրա Իշպիլիբրիա քաղաքը, ապա Բուլիանիի կիրճով հասնում է Խաբխի երկիրը և ուղղվում դեպի Արդուպու քաղաքը: Խաբխի երկրի բնակավայրից մեկը՝ Իշպիլիբրիան, կարող է համապատասխանել բյուզանդական ամրոց **Σίφριος**-ին, իսկ Արդուպուն հավանաբար **'Αρζαμών**-ն է (Արդումպու-ից), Թելլը, արդի Խարզեմը:

[4] **Տարեգրություն,** II, 90:

[5] Նույնը, II, 100:

տիրապետությանն է կցում երկու մարզեր: Սուրան և Խաբխի երկիրը նրա բարկությունից խուսափում են:

Թուշխանից նա անցնում է Տիգրիսը, ամբողջ գիշերը շարժվում և հասնում է Պիտուրա՝ Դիր(ր)ա երկրի բերդը, ավերակի է վերածում այն, Մատնի լեռան նեղ անցքում գրավում է Կուկունու քաղաքը, գրավում է նաև Դիրրայի 50 քաղաքներ: Ապա մեկնում է Արբակի՝ Խաբխի ša bitani-ի քաղաքը[1]: Սարսափահար բնակիչները փախչում են Մատնի լեռը:

Դիրրա երկիրը գտնվում է Տիգրիսի ափին, Թուշխանի դիմաց: Պիտուրան և Մատնին գտնվում են Սիլվանի մարզում: Արբակին, անշուշտ, բյուզանդական 'Αριβάχων ամրոցն է, որի տեղը հայտնի չէ, բայց նա հեռու չէ՝ 'Αφούμων-ից, արդի Ֆումից[2]: Նվաճողին չի հաջողվում այդ երկրները հպատակեցնել: Նա վերադառնում է Զամանի, որի թագավորն սպանվել էր իր ազնվականների կողմից, և նրա տեղը դնում է զոհվածի եղբորը: Գուցե, որպես փոխհատուցում նոր թագավորից վերցնում է Սինաբուն և Թիդուն, բերդաքաղաքները, որտեղ Սալմանասարը ժամանակին Նաիրի երկրի դեմ պահակազոր էր կարգել, սակայն հետագայում արամեական ցեղերը, այսինքն՝ Զամանիի ցեղերը, տիրացել էին դրանց:

866 թվականին Աշուրնասիրպալը վերջին անգամ նորից է երևում Նաիրիում: Տիգրիսն անցնելուց հետո նա կանգ է առնում Կիպանի երկրում, որ Արևմտյան Տիգրիսի վրա գտնվող Հիսն-Քեյֆա մարզն է, Խուզիրինա քաղաքում: Սալլա երկրի Իտտի իշխանը, Աշշա երկրի Գիրադադին և Կումմուխի երկրի Կատազիլուն շտապում են հարկ ուղարկելով շահել Ասորեստանի թագավորի բարյացակամությունը:

Արշավանքի նպատակը Եփրատի մարզն էր: Այնտեղից նա անցնում է Կուրբու երկրով և հասնում Աշշա և Խաբխի՝ «Խաթթի երկրի դիմաց»: Կումմուխին Կոմմագենեն է, որի թագավորն իր երկիրը վտանգից ազատեց ինքնակամ հարկի մատուցմամբ: Իրականում ասուրական արքան հասնում է մինչև Եփրատ, մեկ կողմ է թողնում Կումմուխին և ուղղվում դեպի հյուսիս:

---

[1] Ša bitani - Ուրումեի վերաբերյալ ša bitani, Աշուրնասիրպալ, **Տարեգրություն** II, 13, Խաբխի ša bitani, նույնը II, 112, Նիրիբ ša bitani, նույնը III, 122, նաև Զամուա ša bitani, **Թալավաթի արձանագրություն**, այուն II, 2: Իրական իմաստը պարզ չէ, տառացիորեն՝ «տներ», կարծում են, որ աշխարհագրական տերմիններում սա նշանակում է «մեր տուն» երկիր, այսինքն՝ թագավորապատկան տեղ: Դա Պ. Ենսենի և Մ. Շորեկի կարծիքն է, ըստ E. G. Klauber-ի, Assyrisches Beamtentum, էջ 33: Սա չի հարմարվում:

[2] Արբակին բոլորովին չի կարող լինել Բոհտանի Մոկսի մարզի Արվախը, ինչպես ենթադրում է Ֆորրերը, Provinzeinteilung, էջ 27: Դա շատ հեռու է, մինչդեռ բնագրի համաձայն Արբակին Մատնի լեռան մոտ է, որը գտնվում է Բիտուրայի մոտ: Թագավորը Արբակից վերադառնում է Ամիդի մարզի Զամանիի դեմ, մի փաստ, որը ցույց է տալիս, որ Արբակին Ամիդից հեռու չէր:

Կուբբուն Գիբբոսն է, Կլաուդիայի սահմանակից երկիրը, որի անունը ճանաչելի է Կոպ-դաղ անվան մեջ (թուրքացված՝ Կոպլի-դաղ)[1]:

Աշշան հիշեցնում է Իշուան կամ Իշուվան և, համենայն դեպս, գտնվում էր Եփրատի ոլորանում, Մելիտենեի դիմաց, «Խաթթի երկրում»: Խաբխի անունն է կրում ևս մի երկիր, գուցե, Կուբբուի և Աշշայի միջև: Այդ երկրները տրամադիր չէին խոնարհվելու նվաճողի առջև, որը կործանեց նրանց 150 քաղաքները և մտավ Դիրրիա կամ Դիրրա երկիրը, անցնելով Ամադանի լեռան նեղ անցքով: Նա կրակի և սրի է մատնում Ամադանի և Արկանիա լեռների միջև գտնվող քաղաքները, ինչպես նաև Մալլանու երկիրը Արկանիա լեռներում: Ջամբա երկիրն արժանացավ նույն ճակատագրին: Թագավորն անցավ Ծուա գետը և հասավ Տիգրիսի ափերը[2]:

Արկանիան, անշուշտ, Արգանան է: Մալլանուն իր հիշատակը թողել է Բիլան լեռան անվան մեջ, Տիգրիսի ափին, Արգանայի դիմաց: Ամադանին նույն Մադանին է, որ Թուկուլթի-Նինուրտա I-ը (1243-1221) հիշատակում է Ալզիի, Թեղիմզիի, Պուրուլումզիի հետ միասին, Դիրրիան մեզ ծանոթ է նախորդ արշավանքի ժամանակից. սա հիշատակված է որպես Տիգրիսի աջ ափին գտնվող մի երկիր, թեպետ հավանական է, որ նա տարածված լինի Տիգրիսի երկու ափերին: Բոլոր այս երկրները՝ Ադանի, Մալլանու, Ջամբա, Դիրրիա, որ տեքստը կոչում է «ամբողջ Խաբխի», այդ ժամանակից սկսած կազմում են Ասորեստանի մի նահանգը, նվաճողի կողմից նշանակված šaknu-ի (կուսակալ) կառավարման ներքո[3]:

Ամադանիի կիրճից թագավորը, անցնելով Ծուան, գալիս է Քարզաձիշտուն[4] և Դամդամուսա, «Ջամանիի որդի Իլլանու իշխանի բերդը»: Դամդամուսան, որ «թագավորական քաղաք» էր, այսինքն՝ պատկանում էր պետությանը, ժամանակին գրավվել էր արքայի հովանավորյալ Ջամանի իշխանի կողմից: Քաղաքը գրոհով գրավվում է, բայց Ամեդի (Ամիդ) մայրաքաղաքը դիմադրում է ասորեստանցիների հարձակմանը: Գազազած թագավորը կանգնեցնում է կտրած գլուխներից բաղկացած բուրգ, որի շուրջը շարում է ցից հանած կենդանի մարդկանց:

---

[1] Միքայել Ասորին (հրատ. J.-B. Chabot-ի, III, էջ 163) ճանաչում է Գուբբուս և Կլաուդիա, որի մեկ մասը պատկանում էր հայ իշխան Փիլարտոսին: Նա նշում է նաև Կլաուդիայի լեռներում Հազուրին գյուղը, որի անունը մեր բնագրի նույն Խուզիրինան է և հավանաբար նշանակում է «խնձորուտ»:

[2] Ծուան գտնվում է Ամադանի-Մալլանուի, Քարզաձիշտունի և Դամդամուսայի միջև, ուրեմն և չի կարելի նույնացնել Տիգրիսի ակունքի հետ, ինչպես որ կարծում է Է. Ֆորրերը:

[3] **Տարեգրություն**, III, 104:

[4] **Քարսա-Նիշտուն**, հմմտ. Նիշտուն, Խաբխիի քաղաք Տիգրիսի և Զաբի միջև:

Թագավորը հեռանում է դեպի Կաշիարի և գրավում է Թուրուրիի որդի Լապտուրիին պատկանող Ուդա քաղաքը: Ուդան բյուզանդական Χούδδων -ն է: Այս իշխանի երկիրը կոչվում է Նիրդուն, գտնվում էր Մաղարայի մարզում, որը, հավանաբար, բյուզանդական Ματζάρων-ն է[1]:

Ամփոփելով իր նվաճումները, Արշուրնասիրպալն ասում է, որ կործանել է հետևյալ երկրները. Նաիրի, Խաբխի, Շուբարի, Նիրբե, և իր երկրին է կցել «Սուպնատի ակունքից մինչև Նիրիբ ša bitani և Կիրրուրիի լեռնանցքից մինչև Գիլզան երկրները»[2]:

Նույն ամփոփումը գտնում ենք նրա չորս արձանագրությունների մեջ, այն տարբերությամբ, որ Նիրիբ ša bitani-ի փոխարեն այնտեղ Ուրա-արտին է դրված[3]: Ուրեմն, դրա սահմանը Կիրրուրիից տարածվում էր մինչև Գիլզան, այսինքն՝ Հերիրից մինչև Զաբի ակունքները, իսկ արևմուտքից՝ Սուպնատից մինչև Նիրիբ, այսինքն՝ Կաշիարի լեռնաշղթայից մինչև Տիգրիսի ակունքը: Խաինի քաղաքի վերևում, Զիբենե-սուի երկայնքով տարածված լեռը դեռևս մեր օրերում կոչվում է Նիրիբ-դաղլար: Այստեղ ասուրական նվաճումը հանդիպեց Ուրուատրիին կամ Ուրարտուին:

Ամփոփումը ճիշտ է, եթե որպես նվաճված երկրներ նկատի առնվեն նաև այն երկրները, որոնք Ասորեստանի թագավորին հարկ մուծեցին այդ արշավանքների ընթացքում, ինչպես՝ Գիլզանը, Ուրումեն և ուրիշներ: Արշավանքների պատմության համաձայն, թագավորը երեք zabil-kuduri է նշանակել Կիրրուրիում, Խաբխիում (Արևելյան) և Ուշխուում. երկու urasu՝ Կաշիարի լեռների վրա ընկած Մատիատիում ու Նիրդուընում և երկու šaknu՝ Արևմտյան կամ Եփրատյան Խաբխիում, որը Տիգրիսի և Եփրատի միջև Ամիդից հյուսիս գտնվող մի երկիր էր, և Նաիրիում, որի տակ այստեղ պետք է հասկանալ Թուշխանի մարզը, բայց լայն առումով գործածվում է նաև

---

[1] **Georgii Cyprii**, Descriptio Orbis Romani, էջ 47: **Theophylactus Simocatta**, II, էջ 105 (éd. Bonn) նշում է Բեհբուդաեսը Ματζάρων բերդի մոտ: Հավանական է, որ Բեհբուդաեսը (Բեհբուդա) իր մեջ թաքցնում է Χούδδων անունը և որ Ματζάρων-ը նույն Մաղարան է, այժմյան Մազարտաև, Մարդինից արևելք, Բնաբերդի մոտ:

[2] **Տարեգրություն**, III, 120-133. Նաև Կալախի պարսպի վրայի արձանագրությունը՝ **A. Budge and L. King**, նշվ. աշխ., էջ 179-180:

[3] **Ցիլինդրաև**, II, 9-15. և «Standard inscription», 6-9: Նույն սահմանները ցույց են տրված 879 թ. արշավանքի վերջում, առանց թվարկելու չորս երկրները, բայց հայտարարությամբ, որ «Նաիրի ընդարձակ երկիրը գրավել է ամբողջ լայնությամբ և երկարությամբ»: Նույն այս ամփոփումը կա նաև Իշթարի տաճարի հիմնադրման արձանագրությունների մեջ: **A. Budge and L. King**, էջ 163, Նախիրի տաճարում, նույնը, էջ 169, և Կալախի պալատում, նույնը, էջ 174-175:

Կուրխի մոնոլիթը, որ պատմում է 879 թ. արշավանքի մասին, համառոտակի թվարկում է ավերած երկրները՝ Նիրդուն, Լուլուբա, Դիրրա, Ագգունու, Ուլլիբա, Արբակի ու Նիրբե և ավելացնում է, որ šaknu է նշանակվել Նաիրիում, 49-51, **A. Budge and L. King**, էջ 240-241:

«երկրներ» կամ «թագավորներ» իմաստով. այստեղ նույնպես նշանակվեց մեկ šaknu և մեկ urasu:

Šaknu-ի և urasu-ի նշանակումն ունի պարզորոշ բռնազավթման իմաստ: Իսկ zabil-kuduri պաշտոնի իմաստը պարզ չէ: Ընդունված է կարծել, թե նրա նպատակն է եղել հսկել kudaru կոչված հարկերի կանոնավոր հանճնմանը: Բայց թե ինչումն են կայացել այդ հարկերը, պարզ չէ[1]: Թագավորը հայտարարում է, որ ինքը նվաճած երկրներին հարկադրել է՝ šaknu-te, urduti, upušu, kuduru[2]: Չի կարելի ասել, որ դրանք սովորական արտահայտություններ են, կամ որ այստեղ գործածված են պարտավորությունների հատուկ տերմիններ, որոնցով զանազանվում են դրանցով համապատասխանաբար հարկադրված տարբեր երկրները[3]: Համենայն դեպս, Աշուրնասիրպալին հաջողվեց իր իշխանությունը հաստատել ամբողջ լեռնային գոտում՝ huršani kališunu-ում[4], որով պետք է հասկանալ Կաշիարի-Նիպուր և հայկական Տավրոս գծի վրա եղած երկրները: Սակայն այստեղ խոսքը վերջնական նվաճման մասին չէ: Սա ավելի շուտ ուժերի անօգուտ մի ցուցադրում էր, ինչպես Թիգլաթպալասար I-ի ժամանակ: Հաղթող թագավորը դեռ նախքան մեռնելը ինքը տեսնելու էր անջատումը այն երկրների, որոնց նա կարծում էր, թե հարկադրել է «ընկնել Աշշուրի ոտքերը»:

Նրա հաջորդը՝ Սալմանասար III-ը (859-824), դիմում է զենքի՝ կորցրած հողերը նորից նվաճելու համար:

1. ՍԱԼՄԱՆԱՍԱՐ ԵՎ ԱՐԱՄԵ

Սալմանասարը հենց որ ստանձնեց իշխանությունը, արշավեց Ուրարտուի դեմ: Դա նախօրոք հայտնի Ուրուատրին է, որն Ուրարտու դառնալով՝ այսուհետև ասորեստանցիների համար նշանակելու է Հայաստան:

Սալմանասարի հարձակումը շատ անակնկալ էր, որովհետև նրա հայր Աշուրնասիրպալը Ուրարտուի հետ ոչ մի ընդհարում չէր ունեցել և նրան հարգել էր նույնիսկ այն դեպքում, երբ ռազմական գործողությունների ժամանակ այդ երկրի սահմաններում գործելու հարմար առիթ էր ներկայացել:

---

[1] E. Forrer, Die Provinzeinteilung, էջ 6, E. Klauber-ը, Assyrisches Beamtentum, այս հարցը չի շոշափել:

[2] Տարեգրություն, III, 125. Նաև Մոնոլիթ (rev.), 51:

[3] Օրինակ՝ šaknute «կուսակալներ» միացված երկրների համար. arduti «ստրկություն, վասալություն» հարկատու երկրների համար. kuduru պարտավորություններ zabil-kuduri-ին հպատակված երկրների համար:

[4] Տարեգրություն, III, 117:

Գուցե այդ ժամանակ Ուրարտուի սպասողական քաղաքականության հետևանքո՞վ էր, որ Ասորեստանը հանգիստ էր թողնում Ուրարտուին, մանավանդ որ վերջինն զգուշանում էր խառնվել Ասորեստանի գործերին՝ նրա արշավանքների ընթացքում: Սալմանասարի ագրեսիան արդյոք չի՞ ապացուցում, որ այդ ուղղությամբ փոփոխություն էր տեղի ունեցել:

Ուրարտուն չէր կարող երկար ժամանակ մնալ անտարբեր հանդիսատեսի դերում, երբ ասուրական զենքը ավերում էր իր և Ասորեստանի միջև ընկած փոքր պետությունները, որոնք համակրում էին Ուրարտուին՝ և՛ ցեղակցության, և՛ քաղաքական շահերի պատճառով: Արդեն Աշուրնասիրպալի վերջին տարիներին, կարծես, Ուրարտուն Ասորեստանի համար տագնապալի նշաններ էր ցույց տալիս: Ասուրական վավերագրերն այդ թագավորի վերջին յոթ տարիների մասին լռություն են պահպանում: Ըստ երևույթին, բախտը նրան դավաճանել էր: Այն ժողովուրդները, որոնց նա, իր կարծիքով, զսպել էր, ոտքի էին ելել զենքով պաշտպանելու իրենց անկախությունը: Ուրարտուի սահմանակից պետությունները նույնպես վերջիններն էին, որ ապստամբելու էին Ասորեստանի դեմ: Ուրարտուն պատրաստ էր դրանց քաջալերելու և նույնիսկ օգնելու: Սալմանասարը պետք է որ շատ դժգոհ եղած լիներ Ուրարտուից, եթե առաջինը թշնամություններ սկսեց նրա դեմ:

Համենայն դեպս, Ասորեստանի նկատմամբ Ուրարտուի բռնած դիրքը կտրուկ ու պարզ էր: Դա դիրքավորումն էր մի հակառակորդի, որը մաքառում էր իր երկու կողմերում գտնվող պետությունների վրա իր քաղաքական ազդեցությունը տարածելու համար. պետություններ, որոնք գտնվում էին Եփրատի և երկու Զաբերի վերին հոսանքի, ինչպես նաև նրանց միջև գտնվող ընդարձակ տարածքի վրա:

Սալմանասարի գահակալության ժամանակ ստեղծված դրությունը նպաստավոր չէր Ասորեստանի համար: Եփրատի երկայնքով մեկ ընկած երկրները՝ Մելիտենեից սկսած մինչև Դամասկոս, ապստամբել էին: Մելիդի (Մելիտենե) թագավոր Լալլին, Կումմուխի (Կոմմագենե) թագավորներ Կատազիլուն և նրա հաջորդ Կուշտաշպին, Կարկեմիշ-Գարգամիշի (կամ Ջերաբլուս) Սանգարը, Թիլ-Բարսիպի (Սաջուրի գետաբերանում) թագավոր Աղինիի որդի Ախունին, Սամ'ալի (Զինջիրլու) Խանին, Գուրգումի (Մարաշ) Մուտալլուն և նրա հաջորդ Կալպարուդան, Ագուսիի որդի Արամուն՝ Արպադի (Թել-Ռֆաղ) թագավոր, Գաբբարի որդի Խայանին՝ Ամանոսի փեշերից, Խաթթինայի (Հալեպից արևմուտք) Սապալուլմին և նրա հաջորդ Կալպարուդան, Ամատի (Խամաթ) Իրխուլինին, Դամասկոսի Աղադ-Էզերն իր տասը դաշնակիցներով, շրջակա թագավորներից, ընդհանուր հաշվով՝

ավելի քան 20 պետությունների առաջնորդներ. սրանց հնազանդեցնելու համար պահանջվում էին հսկայական ջանքեր:

Ինչպես երևում է, Աշուրնասիրպալ թագավորը, չնայած իր ձեռնարկած 28 ճակատամարտերին, չէր կարողացել ապահովել ասուրական տիրապետությունը:

Եփրատից այն կողմ Թաբալի 24 թագավորները և Կիլիկիայի թագավորները նույնպես ասուրական լուծը չէին հանդուրժում: Սալմանասարն արևելքում, Իրանական սարահարթում պետք է դիմագրավեր 27 թագավորների առաջխաղացմանը: Նա մի քանի ընդհարումներ է ունենում Քաբելոնի հետ: Վերջապես, հյուսիսում անհնազանդ լեռնցիները միշտ պատրաստ էին Ասորեստանին հանկարծակիի բերելու:

Սալմանասարը դժվարությունների առջև չընկրկեց: Նա իր ամբողջ ուժերը գործադրեց Ասորեստանի նորածնունդ կայսերապաշտությանը հաղթանակ պարգևելու համար: Երեսուն տարի շարունակ նա զենքը ցած չդրեց և կռվեց մեկ այս, մեկ այն ճակատում: Եփրատյան արդյունագործական և առևտրական պետություններն իրենց հարստությամբ ավելի հետաքրքրություն էին ներկայացնում, քան մյուսները: Դրա համար էլ Ասորեստանի թագավորն ավելի շատ ուշադրություն էր դարձնում նրանց վրա: Քսանից ավելի անգամ նա անցավ Եփրատը: Սակայն քաղաքական տեսակետով, պետության ապահովության շահերից ելնելով, Սալմանասարը պակաս կարևորություն չէր տալիս նաև հյուսիսային ճակատին, որը և մեզ հետաքրքրողն է:

Քրոնզե խորաքանդակներում, որոնցով Սալմանասարը զարդարել էր իր պալատի դռները և որոնք ներկայացնում էին նրա արշավանքների դրվագները, մեծ տեղ են զբաղեցնում ուրարտական ճակատում կատարած նրա սխրագործությունները: Առաջնակարգ սկզբնաղբյուրներ հանդիսացող այդ խորաքանդակների մասին կխոսենք հետագայում:

Առաջին հերթին մենք այստեղ տեսնում ենք արշավանքների պատմությունն այնպես, ինչպես որ դա ներկայացվում է պաշտոնական վավերագրերում[1]:

---

[1] Սալմանասարի արձանագրությունները կրող հուշարձաններն են՝ Կուրխի (Թուշխանի) մոնոլիթը, վերծանված և թարգմանված է. Պայզերի կողմից: Սև մարմարյա կոթողը՝ Հ. Վինկլերի կողմից, երկուսն էլ Keilinschriftliche Bibliothek-ում, 1889: Ցլակոթողներ, I և II, վերծանված Ֆ. Դելիչի կողմից. Die Palasttore Salmanasar III. von Balawat, A. Billerbeck und F. Delitzsch, էջ 144-151, առանձին տպաքանակով՝ Beiträge zur Assyriologie und semitischen Sprachwissenschaft, F. Delitzsch und P. Haupt, VII, I: Երկու բրոնզե դռներ՝ բարձրաքանդակով և արձանագրություններով, A. Billerbeck und F. Delitzsch, նշվ. աշխ., A. Amiaux et V. Scheil, Les inscriptions de Salmanasar (II) III, roi d'Assyrie, 1890:

Իր գահակալության առաջին տարին Սալմանասարը գործողություններ ձեռնարկեց Ուրարտուի Սուգունի(ա) բերդաքաղաքի դեմ: Նա գտնվում էր Դիալայի մարզում և գործում Արիդու քաղաքի դեմ, երբ որոշեց անցնել այն լեռների միջով, «որոնց գագաթները ցցվել էին դեպի երկինք ինչպես երկաթյա սրի ծայրը»: Այս ճանապարհով նա ուզում էր հասնել Խուբուշկիա քաղաքը:

«Ես հրդեհեցի Խուբուշկիա քաղաքը շրջակա հարյուր քաղաքների հետ միասին,- պատմում է թագավորը,- Նաիրիի թագավոր Կակիան և նրա զորքերի մնացորդը իմ զենքերի դիմաց սարսափահար եղան և փախան բարձր լեռները: Ես նրանց հետապնդեցի լեռներում: Լեռների միջև ծանր մարտեր մղեցի և նրանց պարտության մատնեցի: Մարտակառքեր, զորքեր, ձիեր, լծվացքներ՝ այս բոլորը ցած իջեցրի լեռներից: Աշշուրի մեծության երկյուղը նրանց վհատեցրեց. նրանք իջան լեռներից և ընկան իմ ոտքերը: Ես նրանց հարկադրեցի biltu u madattu, հարկ բնամթերքով և դրամով:

Խուբուշկիայից մեկնեցի և հասա ուրարտացի Արամեի բերդաքաղաք Սուգունիա: Գրոհեցի և գրավեցի քաղաքը: Շատ ռազմիկներ սպանեցի և ավար վերցրի: Քաղաքի դիմաց կտրած գլուխներից մի սյուն կանգնեցրի: Շրջակա տասնչորս քաղաքներ կրակի ճարակ դարձրի:

Սուգունիայից մեկնեցի և իջա Նաիրի երկրի ծովը: Զենքերս լվացի ծովի մեջ, աստվածներին զոհեր մատուցեցի: Իմ անձի պատկերը պատրաստեցի և արձանագրեցի Աշշուրի՝ մեծ տիրակալի, իմ տիրակալի և իմ իշխանության հզորության փառքը: Ես այն կանգնեցրի ծովին մոտ:

Ծովից վերադառնալիս հարկ ստացա Գիլզան երկրի Ասուից՝ ձիեր, եզներ, ոչխարներ, գինի, երկսապատավոր երկու ուտտ. դրանք բերեցի իմ քաղաք Աշշուր»[1]:

Խուբուշկիան այն երկրի կենտրոնն է, որը կոչվում է Նաիրի: Այդ երկիրը, ուրեմն, պահպանել է Ուրարտուի հին անունը անշուշտ այն պատճառով, որ նրա մասն էր կազմում, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի բազմաթիվ երկրներից էր և հետագայում կոչվելու էր իր մայրաքաղաքի անունով՝ Խուբուշկիա կամ Խուբուշկու:

Այս երկիրն ընկած էր Մեծ Զաբի վրա, այսօրվա Ջուլամերկի շրջանում: Հայերն այդ մարզը կոչում են Փոքր Աղբակ, ի հակադրություն Մեծ Աղբակի, որը գտնվում է Բաշկալայի հարևան մարզում: Շատ հնարավոր է, որ Խու-

[1] **Մոնոլիթ**, I, 14-29: **Ջաբակտրող**, 22-26:

բուշկիան նախկին Ջուլամերկի անունը լինի, հայ հին հեղինակների Ջ(ու)ղմարը[1]:

Մինչև 1914 թվականի պատերազմը այդ մարզի լեռնային մասում պատսպարվում էին հինգ նեստորական ցեղեր, որոնք օգտվում էին մի տեսակ ինքնավարությունից: Դրանք են՝ Չելուն, Բազ, Թում, Տիար, Դեզ: Սալմանասարը կարո՞ղ էր երևակայել, որ կգար մի օր, երբ նրա վերջին զավակները ապաստան պիտի գտնեին այն փոքրիկ երկրում, որ ինքն անօգուտ կերպով ավերում էր:

828 թվականին Սալմանասարը երկու անգամ վերադառնում է Խուբուշկիա՝ հարկ ստանալու համար: Այդ ժամանակ երկրի թագավորը կոչվում էր Դատա կամ Դատանա:

Սուգունիա բնակավայրի տեղը հայտնի չէ: Անշուշտ, դա Ուրարտուի սահմանների վրա գտնված պահակակետերից մեկն է, հավանաբար՝ Մեծ Աղբակի մուտքի մոտ: Երկու Աղբակները միմյանցից բաժանված են մի լեռնաշղթայով, որ բարձրանում է Ջուլամերկի վերևում, Կարա-սու գետի երկայնքով, որը թափվում է Զաբի մեջ՝ աջ կողմից: Այդ լեռնաշղթայում կա մի անցք, որի երկու կողմերում՝ մուտքի և ելքի մոտերքում, գտնվում են երկու գյուղ. մեկը կոչվում է Սիկիանիս, մյուսը՝ Սուկան[2]: Այնտեղ Սուգունիայի հիշատակը տեսնելը գայթակղիչ է: Զաբի հովտի մուտքը փակելու համար դրությունը նպաստավոր է: Այնտեղից մինչև Վանա լիճը հազիվ հարյուր կիլոմետր է: Ասորեստանի թագավորը հասել է լճին Խոշաբի գետաբերանի մոտ: Սալմանասարի քարակոթողը կանգնեցվել է, հավանաբար, այն բլրի վրա, որն այժմ ողողված է լճի ջրերով:

Երկրորդ արշավանքն Ուրարտուի դեմ տեղի ունեցավ երկու տարի անց, 857 թվականին[3]:

---

[1] **Թովմա Արծրունի**, Պատմություն, I, գլ. 8; III, 2, 13 և 14:

[2] **В. Т. Маевский**, Военно-статистическое описание Ванского и Битлисского вилайетов; Отдел приложений, стр. 56; տե՛ս նույնպես War Office-ի հրատարակած քարտեզը, 1916 (Royal Geographical Society under the Direction of the Geographical Section General Staff, 1916):

[3] Սալմանասարի թագավորության ժամանակագրությունը բավական շփոթ է, և պահանջվում է որոշ ճշգրտում:

Մոնոլիթը «թագավորության սկզբում, առաջին տարին» խոսում է Սալմանասարի երկու արշավանքի մասին, մեկը՝ Արիդիի, Խուբուշկիայի և Սուգունիայի դեմ, մյուսը՝ եփրատյան պետությունների դեմ, և այդ վերջին արշավանքի ժամանակը ճշված է աիրուի 13-ին:

Հաջորդ տարին, որ թագավորի անվանակիր տարին է, մի երկրորդ արշավանք տեղի ունեցավ եփրատյան պետությունների դեմ աիրուի 13-ին:

Զարակոթողը տարբերում է «թագավորության սկիզբը», այսինքն՝ գահակալության տարին, «թագավորության առաջին տարվանից» և առաջին արշավանքը գետեղում է «թագավորության սկզբում», իսկ երկրորդը՝ «թագավորության առաջին տարում»: Որպես թագավորի

անունը կրող այն հաստատում է թագավորության երկրորդ տարին, որը ճիշտ չէ որովհետև թագավորներն իրենց անունը միշտ վերապահում էին առաջին տարվան, գահակալության տարվանից հետո:

Քարակոթողը, ուրեմն, սխալ է գործում թագավորության սկիզբը «առաջին տարվանից» բաժանելով, իսկ դա արված է ապրուի 13-ի պատճառով: Իսկապես, եթե առաջին տարվա երկու արշավանքներից երկրորդը տեղի է ունեցել ապրուի 13-ին, որ տարվա երկրորդ ամիսն է, ապա ուրեմն, առաջին արշավանքը պետք է վերագրել գոնե տարվա առաջին ամսին՝ նիսանին: Այդ ժամանակ թագավորության սկիզբը կերկարածգվեր մինչև նախորդ տարին, եթե չընդունենք միայն, որ Սալմանասարի հայրը մեռել է նիսան ամսին, երբ Սալմանասարը կատարեց իր առաջին արշավանքը, մի բան, որ քիչ հավանական է: **Քարակոթողը**, ուրեմն, մոլորության մեջ է ապրուի 13-ի թվականի պատճառով, որն, անշուշտ, գրչի սխալի հետևանք է: Գրիչն էլ իր հերթին ազդվել է երկրորդ արշավանքի թվականից, որը կատարվեց եփրատյան նույն երկրների դեմ:

Ասենք, **Քարակոթողի** այդ չփոթը լուրջ չէ, դրանով ժամանակագրությունը չի փոխվում: Սալմանասարի գահակալությունը մտնում է Շարուրնիշիի անվանակիրը՝ 859 թվականը: Հաջորդ տարին, 858 թ., Սալմանասարի անվանակիրն է:

Քարակոթողի միակ սխալն այն է, որ Արիդիի, Խուբուշկիայի և Սուգունիայի դեմ կատարված արշավանքը տեղափոխել է 860 թվականը: Մոնոլիթը ճգտում է հաշվել գահակալության առաջին թվականն իբրև թագավորության առաջին տարին:

Քարակոթողը հետևել է այդ կարգին ու թագավորի իշխանությունը հաշվել 859 թվականից: Բալավաթի արձանագրությունը բաբելոնյան առաջին արշավանքը տեղավորում է Շամաշբելուսուրի, իսկ երկրորդը՝ Բելբանիայի անվանակիր տարիներին:

Քարակոթողի համաձայն, այդ արշավանքները տեղի են ունեցել Սալմանասարի ութերորդ և իններորդ տարիներին: Շամաշբելուսուրը յոթերորդ, իսկ Բելբանիան Սալմանասարից հաշվելով ութերորդ տարվա էպոնիմն է, առաջին էպոնիմը 858 թվականին լինելով: Այստեղից հետևում է, որ ութերորդ և իններորդ տարիները հաշվվում են 859 թվականից և ոչ թե 858 թվականից:

Քարակոթողը գործել է մեկ այլ, շատ ավելի լուրջ սխալ, նա զանց է առել 21-րդ և 23-րդ տարիների արշավանքները և նրանց տեղը դրել է հաջորդ տարիների արշավանքները, որը երկու տարով առաջ է տանում թագավորության վերջին ինը տարիների իրադարձությունները:

Ավելի պարզություն մտցնելու համար համեմատենք խնդրո առարկա տարիները և արշավանքները ըստ երկու ցուցակների.

Էպոնիմների ցուցակ	Քարակոթող	
21-րդ, Թիլլի դեմ	21-րդ, Դամասկոսի դեմ	22-ի համար
22-րդ, Դամասկոսի դեմ	22-րդ, Թաբալի դեմ	24-ի համար
23-րդ, Դանաբիի դեմ	23-րդ, Մելիդի դեմ	25-ի համար
24-րդ, Թաբալի դեմ	24-րդ, Նամրիի դեմ	26-ի համար
25-րդ, Միլիդի դեմ	25-րդ, Կուիի դեմ	27-ի համար
26-րդ, Նամրիի դեմ	26-րդ, Կուիի դեմ	28-ի համար
27-րդ, Կուիի դեմ	27-րդ, Ուրարտուի դեմ	29-ի համար
28-րդ, Կուիի դեմ	28-րդ, Խաթթինայի դեմ	30-ի համար
29-րդ, Ուրարտուի դեմ	29-րդ, Խաբխիի (Կիրխիի) դեմ	31-ի համար
30-րդ, Ունկիի դեմ	30-րդ Խուբուշկիայի և Մանայի դեմ	32-ի համար
31-րդ, Ուլլուբայի դեմ	31-րդ Խուբուշկիայի	
32-րդ, Մանայի դեմ	և Մուծածիրի դեմ	

Պարզորոշ երևում է երկու արշավանքների զանցառման հետևանքով առաջ եկած ժամանակագրական աղճատումը, մեկը՝ Թիլլիի դեմ, մյուսը՝ Դանաբիի դեմ: Առաջինի տեղը դրված է Դամասկոսի դեմ կատարված արշավանքը, որն սկսվում է հաջորդ տարվանից, 22-րդը

Դուզու ամսի 13-ին, հուլիսի սկզբին, Սալմանասարը հարձակվեց Եփրատի ափին գտնվող Թիլ-Բարսիպի թագավորի վրա: Նա գրավեց այդ քաղաքը և անունը դարձրեց Կար-Սալմանու-Աշարիդ:

Այդ հաղթանակից հետո է, որ նա ճանապարհ ընկավ դեպի Ուրարտու: Գուցե կասկածում էր, որ այդ երկիրը Թիլ-Բարսիպի հետ դաշնակից էր: Ասորեստանի թագավորը հասավ Քիթ-Զամանի՝ Դիարբեքիրի մարզը: Այնտեղից ճանապարհ բացեց այն անմատչելի լեռների միջով, «որոնց գագաթ-

---

առանց արշավանքի է մնում, ինչպես նաև 23-րդ տարին՝ Դանաբիի դեմ կատարված արշավանքը զանց առած լինելու պատճառով: Այս երկու պակասը լրացնելու համար առաջ են ձգել հաջորդ տարիների արշավանքները: Թարալի արշավանքը 24-րդ տարուց տեղափոխել են 22-րդ տարին, Միլիդի արշավանքը՝ 25-րդ տարուց 23-րդ տարին և այսպես շարունակ, Մանի արշավանքը՝ վերջինը՝ 32-ից 30-ը:

Այստեղից հետևում է, որ վերջին 31-րդ և 32-րդ տարիները դատարկ են մնացել **Քարակոթոդում**, այդ տարիների արշավանքները վերագրած լինելով 29-րդ և 30-րդ տարիներին: Այդ դատարկությունը լրացնելու համար **Քարակոթոդը** 31-րդ տարվան վերագրել է մեկ արշավանք՝ Խուբուշկիայի, Մուծածիրի և նույնիսկ Ուրարտուի դեմ, արշավանք, որն էպոնիմների ցուցակում գոյություն չունի և որը, հավանական է, տեղի է ունեցել Մանի դեմ կատարված արշավանքի տարում, այսինքն՝ 30-րդ տարում: **Քարակոթոդը** 32-րդ տարվա համար տեղ չի ճարել և այն զանց է առել, հետևաբար, կատարել է վերջին սխալը. Սալմանասարի երկրորդ անվանակիր տարին թագավորության 32-րդ տարուց տեղափոխվել է 31-րդը:

Այդ տարվա համար Սալմանասարը **Քարակոթոդում** ասում է. «Իմ թագավորության 31-րդ տարում ես ինձ երկրորդ անգամ Աշշուրի և Աղաղի հովանավորության տակ դրի»: Ուզում է ասել, որ երկրորդ անգամ նա դարձել է էպոնիմ:

Ըստ էպոնիմների ցուցակի՝ թագավորի անունով երկրորդ անգամ անվանվում է 31-րդ տարին՝ 858 թ. իր առաջին էպոնիմից հետո և, հետևաբար, իր թագավորության 32-րդ տարում և ոչ թե 31-րդ: **Քարակոթոդը** սխալ է ոչ այնքան թագավորության և էպոնիմի տարիների չփոթից, որքան այն պատճառով, որ 31-րդ տարին դրել է 32-րդի տեղը՝ վերևում հիշված ժամանակագրական խախտման հետևանքով:

Նշենք, որ Ունկիի տեղաղրումը (Ամք գյուղը, որը գտնվում է Անտիոքի մոտ, պահպանել է նրա անունը) Խաբբինայում է, Անտիոքի մարզում:

Ուլլուբաև, այժմյան Խուլվը, համապատասխանում է Խաբխիին: Դա Խաբխի ša bitani-ն է, գուցե, Ἀχβας Aqba-ն, պահակակետ Սասանյան Պարսկաստանի սահմանի մոտ՝ Բատմանի վրա (տե՛ս **H. Адонц**, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 8): Սա ապացուցում է, որ Խաբխիին գտնվում էր Խուլվի մոտ, Բատմանի մարզում, իսկ նրա Արբակի քաղաքը Ἀριβάχων-ն է և ոչ թե Արվախը, Արևելյան Տիգրիսի հովտում:

Jakob Krall, Grundriss der altorientalischen Geschichte, էջ 131, 135, ցույց է տվել Սալմանասարի արշավանքները ըստ էպոնիմ տարիների և ըստ թագավորության տարիների, բայց չի նկատել մեր կողմից նշված տասը տարվա խոտորումը՝ սկսած 21-րդ տարվանից: Է. Ֆորրերը նկատել է և իր Zur Chronologie der neuassyrischen Zeit, Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft, 1915, 3 հոդվածում քննության է առել այդ հարցը: Նրա բավական բարդ և մերինից տարբեր բացատրություններին ծանոթանալուց հետո մենք նախընտրում ենք մեր տեսակետը:

Է. Ֆորրերը թագավորի երկու էպոնիմները տեղաղրում է 857 և 827 թթ. և այն կրկնում է Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, 7-ի մեջ՝ «857 und 827 war Salmanasar III Eponym», որը իրողության հետ հակասության մեջ է, քանի որ նա մեզ պես թագավորությունը հաշվում է 859 թվականից:

ները բարձրանում էին դեպի երկինք, ինչպես երկաթյա սրի ծայր», անցկացնել տվեց մարտակառքերն ու զորքերը, իջավ **Ինզիտի** երկիրը՝ **Իշուա** երկրում:

«Ինզիտին, իր ամբողջ տարածությամբ, իմ ձեռքն ընկավ, ես թալանեցի դրա քաղաքները, քանդեցի ամեն ինչ և բոցերի ճարակ դարձրի: Նրանցից վերցրի ավար, հարստություն, անթիվ բարիքներ: Ես պատվիրեցի իմ թագավորական անձի մի շատ մեծ պատկեր և այնտեղ արձանագրեցի Աշշուրի՝ մեծ տիրակալի, իմ տիրակալի, և իմ իշխանության հզորության փառքը: Ես այն կանգնեցրի Սալուրիում՝ Կիրեկիի փեշին:

Ինզիտի երկրից մեկնեցի, անցա Արսանիաս գետը և մոտեցա Սուխմի երկրին: Գրավեցի Սուխմիի բերդաքաղաքը՝ Ուաշբալը: Սուխմին, իր ամբողջ տարածությամբ, կործանեցի, ավերակի վերածեցի և բոցերի ճարակ դարձրի: Նրանց կառավարչին՝ **Սուային**, բռնեցի իմ սեփական ձեռքով:

Սուխմիից մեկնեցի և բարձրացա Դահահնի երկիրը: Գրավեցի Դահահնին իր ամբողջ տարածությամբ, կողոպտեցի նրա քաղաքները, ավերեցի և այրեցի դրանք: Հարուստ ավար, ունեցվածք, բարիք վերցրեցի նրանցից:

Դայա-ինիից մեկնեցի և մոտեցա Արզաշկուին՝ **Ուրարտացի Արրամուի** թագավորական քաղաքին: Ուրարտացի Արրամուն սարսռաց իմ հզոր զենքերի սարսափից և իմ մարտաթափի ուժից, լքեց իր քաղաքը և բարձրացավ Ադդուրի լեռը: Նրա հետևից ես մագլցեցի լեռը: Լեռան վրա ահավոր ճակատամարտ տվի: Իմ զենքերով տապալեցի նրա մարտիկներից 3400 հոգի: Նրանց վրա մրրիկ բարձրացրի, ինչպես Ադադը, նրանց արյունով ներկեցի լեռը ինչպես բուրդ: Գրավեցի նրա ճամբարը՝ նրա մարտակառքերը, նրա ձիավորներին, նրա ձիերը, նրա մտրուկները, նրա արջառները, նրա ունեցվածքը: Լեռից հարուստ ավար բերի:

Արրամուն իր կյանքը փրկելու համար բարձրացել էր անմատչելի մի լեռան վրա: Իմ առնական ամբողջ եռանդով վայրի ցուլի պես ոտնակոխ արեցի նրա երկիրը և նրա քաղաքները ավերակ դարձրի:

Արզաշկուն իր շրջակա քաղաքների հետ միասին թալանեցի, քանդեցի և բոցերի մատնեցի: Նրա դռան առջև գլուխներից կազմված բուրգեր կանգնեցրի, նրա մարդկանցից ոմանց կենդանի-կենդանի այս բուրգերի մեջ փակեցի, իսկ մյուսներին բուրգերի շուրջը ցցերի վրա շարեցի:

Արզաշկուից մեկնեցի և մագլցեցի Իրիտիա լեռը: Իմ թագավորական անձի համար մի մեծ պատկեր պատվիրեցի, այնտեղ արձանագրեցի Աշշուրի, իմ տիրակալի, փառքը և իմ վեհապետության հզորությունը, որ ես գործադրել էի Ուրարտուում, և այն կանգնեցրի Իրիտիա լեռան վրա:

Իրիտիայից մեկնեցի և մոտեցա Արամալիին, թալանեցի նրա քաղաքները, քարուքանդ արի և բոցերի ճարակ դարձրի:

Արամալիից մեկնեցի և մոտեցա Ջանզիռուայիս... սարսափից նա սարսռաց և ընկավ ոտքերս: Նրանից ստացա ձիեր, ճիասարքեր, եզներ, ոչխարներ և նրան գթացի...: Վերադարձիս[1] իջա Նաիրի ծովը, Աշշուրի հզոր զենքերը լվացի ծովում և զոհեր մատուցեցի: Իմ թագավորական անճի մի մեծ պատկեր պատվիրեցի և այնտեղ արձանագրեցի Աշշուրի, մեծ տիրակալի, իմ տիրակալի, փառքը, և իմ քաջության սխրագործությունները ու իմ բարձր գործերը (և կանգնեցրի ծովի մոտ):

Ծովից մեկնեցի և մոտեցա Գիլզան[2] երկրին: Գիլզանի թագավորը՝ Ասառւն, իր եղբայրների, որդիների հետ դիմավորեց ինձ և իմ թագավորական անճի ոտքերս ընկավ: Նրանից ստացա ձիեր, ճիասարքեր, եզներ, ոչխարներ, գինի, յոթ երկսապատանի ուղտ: Պատվիրեցի իմ թագավորական անճի մի շատ մեծ պատկեր: Այնտեղ արձանագրեցի Աշշուրի, մեծ տիրակալի, իմ տիրակալի, փառքը, և իմ վեհապետության հզորությունը, որ ես գործադրել էի Նաիրիում, և այն կանգնեցրի նրա քաղաքի մեջտեղը, տաճարի մեջ:

Ես մեկնեցի Գիլզանից և մոտեցա Շիլաիայիս՝ Խուբուշկիայի Կակի թագավորի բերդաքաղաքին: Հարձակվեցի քաղաքի վրա և այն գրավեցի. նրանից վերցրի 3000 գերի, եզներ, ոչխարներ, ձիեր, մարուկներ, արջառներ անթիվ անհամար և բերեցի իմ քաղաք Աշշուր:

Ես մտել էի Անզիտի երկրի լեռնանցքով, իսկ դուրս եկա Կիրրուրի (երկրի) լեռնանցքով, Արբելի քաղաքի վերևում»[3]:

Այս պատմությունը մյուս վավերագրում ամփոփված է հետևյալ ձևով. «Ես մտա Ալզի երկրի լեռնանցքը: Ալզի, Սուխմի, Դայանի, Թումմն երկրները, Արզաշկունը՝ Ուրարտացի Արամեի թագավորական քաղաքը, Գիլզան, Խուբուշկիա երկրները ես նվաճեցի»[4]:

Այստեղ երևան է գալիս Թումմնն, որը մեզ ծանոթ է Թիգլաթպալասար I-ի արշավանքից, բայց որը բաց է թողնված մանրամասն նկարագրության մեջ:

Սալմանասարը հիմնականում հետևել է Թիգլաթպալասար I-ի ճանապարհացույցին:Նա մեկնել է Ինզիտիից, որը երկրորդ վավերագիրը Ալզի է

---

[1] Է. Պայզերը կարդում է՝ [ina mitiq girr] ia «Im Fortgang meines Zuges»: Վ. Շեյլը լրացնում է՝ [ina tayarti] ia... «իմ վերադարձիս»:

[2] Կարդալ Գիլզան և ոչ թե Գուզան, որն ուրիշ երկիր է՝ Ասսվածաշշնչի Գոզանը, և գտնվում է Խաբուրի մարզում:

[3] **Մոնոլիթ**, II, 41-66:

[4] **Քարակոթող**, 42-44:

կոչում, մի հանգամանք, որն ապացուցում է նրանց նույնությունը: Դա հայկական Անձիտն է, դասական հեղինակների Անզիտենեն: Այն տարածվում էր Խարբերդից (Խարպուտ) մինչև Հանիճ:

Թել-Էնզիտ գյուղը՝ Խարբերդի մոտ և Հանիի մոտ գտնվող Դաշտ-ի-Հանզիճ սույն նույնացման լավագույն ապացույցն են[1], Խանզի(տ)ի այդ դաշտում կա Նիրիք անունով մի գյուղ, որն ակներևաբար կիրճ, անցք նշանակությունն ունեցող ասուրական բառն է: Ներկայումս Նիրիքից երկու կիրճ տանում են դեպի Արսանիաս, Բիրկալենը և Գյոկ-դերեն: Դրանք Ինզիտիի կիրճերն են: Քանի որ պատմությունը չի հիշատակում Բիրկալենի նշանավոր գետնուղին, հավանական է, որ Սալմանասարն անցել է Գյոկ-դերեով[2]:

Սուխմին առաջին երկիրն է, ուր թագավորը մտավ Արսանիայի անցքից հետո, որը համապատասխանում է հայկական Քալահովտին՝ «Քալի ձոր», բյուզանդական Քալավիտենեին՝ Քալուի մարզ: Վերջինը, գուցե, Վաշտալ բերդաքաղաքն է: Սուխմիի առաջնորդը կոչվում է bel maḫazi, այսինքն՝ քաղաքագլուխ և ոչ թե թագավոր. հետևաբար, դա անկախ երկիր չէր, այլ Դայա-ինիի մեկ մասն էր: Այս տարածքները համապատասխանում են հայկական Հաշտեանք գավառին, բյուզանդական հեղինակների Աստիանենեին՝ Գյունեկ գետի ջրերի վրա: Դա է Դայա ժողովրդի երկիրը՝ ժողովուրդ, որ հետագայում քշվեց դեպի հյուսիս և ապաստան գտավ Օլթիի սարահարթում, որին և իր անունը տվեց հայկական ձևով՝ Տայք, Տաոխի:

Թումմեն Ցոնջալուի դաշտն է, որտեղ գտնվել է Թիգլաթպալասարի արձանագրությունը, և որը թուրքերեն կոչում են Բուլանիք:

Արզաշկու կամ Արզաշկունը, որը ուրարտական Արզաշկունիի վերարտադրությունն է, չի կարող այլ բան նշանակել, քան Մելազկերտ: Հայաստանի մեծ քաղաքներն ընդհանրապես ծագումով նախահայկական են: Մելազկերտը, որի իսկական ձևը Մանազկերտ է, հին քաղաք է, որը բարենպաստ դիրք ունի Արսանիայի ափին, Սիփան, Ալադաղ, Քինգյոլ լեռների միջև մեծ հովտի կենտրոնում, և Վանից, Մուշից, Էրզրումից, Երևանից եկող

---

[1] Դաշտ-ի-Հանզիճ հիշատակված է զազաների (քրդական ցեղի) մի հեքիաթում. **P. Lerch,** Forschungen über die Kurden und die iranischen Nordchaldäer, I, p. 72, ըստ J. **Marquart**-ի՝ Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 70 և շար.:

[2] Երկու լեռնանցքները՝ Բիրկաղենը կամ Բիլկալենը և Գյոկ-դերեն (կապույտ կիրճ), հին-ճականում համապատասխանում են Պրոկոպիոսի Ἰλλυρισός-ին և Σαφχαί-ին (Aed., III, էջ 250, Bonn): Առաջինը հայկական դասական հեղինակների Օլոռն է, ասորական հեղինակների Հալուբաք և, գուցե, մեր արձանագրության Միլուրին: Գյոկ-դերեն կարող է Σαφχαί-ի թարգմանությունը լինել, եթե վերջինս բաղկացած է syau կամ sev (սև, կապույտ) (համմտ. šin-sin կապույտ՝ սլավերեն և šin՝ քրդերեն) և ḫay՝ pahak-ից (դուռ, անցք), sa-up-ḫay=σα-φ-χαι:

բոլոր ճանապարհների հատման կարևոր կետն է: Այս հանգամանքը շատ մեծ նշանակություն պիտի ունենար մի մայրաքաղաքի համար, և այդ տեսակետից տվյալ շրջանում ոչ մի այլ վայր չի կարող հավասարվել նրան:

Եթե մայրաքաղաքի շրջանը նույնպես կրել է Արզաշկուն անունը, այդ դեպքում կարելի է Արամիլին[1] տեղադրել մայրաքաղաքի շրջանի արևելքում, հայկական Ապահունիք նահանգի՝ Ապահունի իշխանների կալվածքների արևելյան մասում: Զանգիտուն այդ ժամանակ կհամապատասխանի Աղիովտին կամ Աղիտովտին՝ Արճեշի շրջանում:

Աղդուրի լեռը, ուր տեղի ունեցավ մայրաքաղաքի համար մղվող ճակատամարտը, չէր կարող հեռու գտնվել: Պետք է այն տեղադրել Պատնոցի շրջակայքում, Ալադաղի լեռնաշղթայում:

Իրիտիա կամ Իրտիա լեռը, ինչպես Սարգոնն է կոչում, գտնվում էր Աղդուրիից արևելք, հավանական է Ալադաղում, Եփրատի ակունքի մոտ[2]:

Թիգլաթպալասարը Թումմեից վերադարձավ նույն այն ճանապարհով, որով եկել էր: Սալմանասարը շարունակեց իր արշավը և հասավ Գիլզան երկիրն ու Խուբուշկիա: Թվում է, թե Գիլզանը Սարգոնի Զարանդա կոչած տարածքն է, Սալմասի շրջանը, հայ հեղինակների Զարևանդը: Հաղթական թագավորը Վանա լճից մինչև իր սահմանները, մինչև Ուրմիա լիճն ընկած երկար երթուղուց իր սխրագործությունների մասին ասելիք չունի, բացի Խուբուշկիայինն սահմանակից Շիլայլա կայանի ավերումից: Ինչո՞ւ է նա ընտրել այդ անփառունակ ճանապարհը և առաջացել մինչև Գիլզան, երբ այդ երկիրն հպատակվել էր առաջին արշավանքի ժամանակ: Գուցե, նրան նեղել է Արամե՞ն, որը քաշվել էր լեռները, բայց անճնատուր չէր եղել: Նման դեպքը զարմանալի չէր լինի, եթե հիշենք այն զբոսանքը, որ Սալմանասարը կատարեց Տիգրիսի ակունքում երկու անգամ, չհամարձակվելով անցնել Արսանիան: 853 թվականին նա հասնում է «Տիգրիսի ակունքը, հենց այն վայրը, որտեղից ջրերը բխում էին: Այնտեղ զոհեր է մատուցում, հպատա-

---

[1] **Ցակոբսոն**, I, 35-ի մեջ Արզաշկուն անվանված է matu (երկիր) և ոչ pi alu (քաղաք), ինչպես ուրիշ վավերագրերում: Արամիլին Սարգոնի միևնույն Արմարիլին կամ Արմարիալին է. **F. Thureau-Dangin**, Une relation de la huitième campagne, I, 269 և 280:

Բալավաթի արձանագրությունը չի հիշատակում ո՛չ Արամիլին, ո՛չ Զանգիտուն: Հաղթականից հետո թագավորը «Աղադի նման տակնուվրա արեց Quti-e ընդարձակ երկիրը և այնտեղից գնաց Գիլզան»:

Եթե այստեղ Կուտի տերմինը հասկացվի Ուրարտու, կարիք կզգացվի լրացուցիչ հավաստման:

[2] Իրիտիան չի կարող Սիփանը լինել, ինչպես կարծում է Մ. Շտրեկը, «Zeit. f. Assyr.» XIV, էջ 112: Սարգոնը, արևելքից գալով, Արզաբիա լեռից հասնում է Իրտիա լեռը, անցնում Արմարիլիի վրայով և հասնում լճի ափը: Քանի որ Սարգոնը գալիս էր արևելքից արևմուտք, ուրեմն, Իրտիան կամ Իրիտիան պետք է գտնվեր լճի հյուսիսային կետում, Ալադաղի լեռնաշղթայում:

կեցնում այն քաղաքները, որ դեռ Աշշուրին չէին ենթարկվել, և ստանում Նաիրի երկրի հարկը»[1]:

Մի վավերագիր ավելացնում է, որ թագավորը այնտեղ «ուրախ խնջույք կազմակերպեց, իր պատկերը կանգնեցրեց և այնտեղ արձանագրեց Աշշուրի փառքը և այն սխրագործությունները, որ ինքն էր կատարել»[2]:

845 թվականին Ասորեստանի թագավորը նորից է վերադառնում «Նաիրի երկիրը»: Տիգրիսի ակունքում նա իր պատկերը քանդակել է տալիս ժայռի վրա, հենց ջրերի բխման վայրում, և այնտեղ արձանագրել է տալիս իր հզորությունն ու իր քաջագործությունները: Մի լրացուցիչ ծանոթություն ասում է, «որ նա մտավ Թունիբունի երկիրը, տապալեց, քանդեց և հրդեհեց Ուրարտացի Արամեի քաղաքները մինչև Եփրատի ակունքը: Նա գնաց Եփրատի ակունքը և զոհեր մատուցեց իր աստվածներին»[3]: Այս բնագրի մի պատճենն ավելացնում է, «որ նա իր զենքերը մաքրագործեց և որ Դայանիի թագավոր Ասիան նրա ոտքերն ընկավ և որպես հարկ ձիեր հանձնեց: Թագավորն իր պատկերը քանդակել տվեց՝ Ասիայի քաղաքում կանգնեցնելու համար»[4]: Այս հավելյալ ծանոթությունները կարող են հավաստման, քանի որ նրանց նպատակն է ցուցադրել թագավորի կատարած այնպիսի սխրագործություններ, որոնք հնարավորություն պիտի տային նրան 845 թվականին իր պատկերի վրա արձանագրություն անել:

Բնագրի համաձայն, պատկերը կանգնեցվել է նախօրոք, դեպի Եփրատի ակունքը կատարած արշավանքից առաջ, ինչն ապացուցում է ծանոթության հավելյալ լինելը: Մինչդեռ, այն արձանագրությունները, որոնք Սալմանասարը թողել է Տիգրիսի ակունքի վրա՝ Քիրկալեն գետնուղում, դեռևս գոյություն ունեն in situ և թույլ են տալիս ստուգել նշված տեղեկությունները:

Երկու արձանագրություններից մեկում Սալմանասարը, իր բազմաթիվ գործերը թվարկելուց հետո, հայտարարում է. «Ես նվաճեցի Նաիրի երկրից մինչև Արևմուտքի Մեծ ծովն ընկած երկրները:

Խաթթիի երկիրն իր ամբողջ տարածությամբ, Միլիդը, Դայանին, Սուխմեն, Արզաշկուն քաղաքը՝ Ուրարտացի Արամեի թագավորական քաղաքը, Գիլզանը, Խուբուշկիան, Տիգրիսի ակունքից մինչև **Եփրատի ակունքն** ըն-

---

[1] **Ցլակոթող**, I, 76-78:

[2] **Քարակոթող**, 69-72:

[3] **Ցլակոթող**, I, 102-105:

[4] **Ցլակոթող**, II, Ֆ. Դելիչի մոտ, **Ցլակոթողի** վերջում, I, էջ 150. **V. Scheil**, էջ 58, ծան. 1. **Քարակոթող**, 92-93, չի հիշատակում Թունիբունի կիրճով կատարած արշավանքը. նա ասում է, որ «թագավորը հասավ Եփրատի ու Տիգրիսի ակունքները և այնտեղ թողեց իր պատկերը գետնուղու ժայռի վրա»:

կած շրջանը, նույնպես Ջամուա ša bitani երկրի ծովից մինչև Քաղդեայի ծովը, բոլորին ոտքերիս տակ բերի:

Ես մեկնեցի Բաբելոն, զոհեր մատուցեցի. իջա Քաղդեայի երկիրը: Նվաճեցի նրա քաղաքները և հարկ վերցրի:

Դամասկոսի Ադա-Իդրիի, Համատի Իրխուլինին 15 ծովեզրյա քաղաքներով եկան իմ դեմ կռվելու: Ես կռվեցի նրանց հետ և նրանց փախուստի մատնեցի: Ես ոչնչացրի նրանց մարտակառքերը, թամբած երիվարները և նրանցից խլեցի պատերազմի մեքենաները: Նրանք ետ քաշվեցին՝ իրենց կյանքը փրկելու համար»[1]:

Երկրորդ արձանագրությունն ավելի հակիրճ է՝ «Ես իմ նվաճումները հասցրի Նաիրի երկրի ծովից սկսած մինչև Արևի մուտքի մեծ ծովը՝ գրավեցի Խաթթի երկիրն իր ամբողջ տարածությամբ: Մտա Ինզիտի երկրի լեռնանցքը, նվաճեցի Սուխմեն, Դայանին, Ուրարտուն իր ամբողջ տարածությամբ: Գնացի Գիլզան և այնտեղից հարկ վերցրի: Երրորդ անգամ վերադարձա Նաիրի երկիրը և անունս գրեցի Տիգրիսի ակունքի մոտ»[2]:

Երեք այցելությունները Նաիրի երկիր, այսինքն՝ Ինզիտի մարզը, կատարվել են 857, 853 և 845 թվականներին: Եթե վերջին արձանագրությունը կազմվել է երրորդ այցելության ժամանակ, ուրեմն, այդ թվագրվում է 845 թվականով:

Սակայն այստեղ Ուրարտու երկրորդ ներխուժման մասին բոլորովին հարց չի ծագում, միմիայն 857 թվականի արշավանքի մասին է խոսքը: Սա արդեն քիչ հավաստի է դարձնում 845 թվականին ուրարտական արշավանքի մասին եղած ծանուցումը:

Գետնուղու մյուս արձանագրությունը հիշատակում է «Եփրատի ակունքից», որտեղ կարելի է ակնարկություն նկատել վերոհիշյալ արշավանքի մասին: Այդ դեպքում արձանագրությունը նույնպես 845 թվականին կլիներ[3]: Մեզ թվում է, սակայն, որ այն վերաբերում է 844 թվականից ավելի ուշ շրջանին, քանի որ այն տեղյակ է «մինչև Քաղդեայի ծովը» արված նվաճումներին: Այդ Նամրիի առումից հետո էր, 844 թվականին, որ նվաճման սահմանները երկարաձգվեցին «մինչև Քաղդեայի ծովը»[4]:

---

[1] C. **Lehmann-Haupt**, Armenien einst und jetzt, I, էջ 441:

[2] Նույն տեղում, էջ 437:

[3] C. **Lehmann-Haupt**-ը, նշվ. աշխ., էջ 453, ասում է, որ այդ արձանագրությունը նույնպես ունի ծանոթություն այն մասին, թե թագավորը «եկել է երրորդ անգամ»: Բայց արձանագրության տեքստը, էջ 441, այդպիսի ծանուցում չունի:

[4] Վավերագրերի համաձայն (**Քարակոքող** և **Ցլակոքողներ**), Սալմանասարը, բարելոնյան երկրորդ արշավանքի ժամանակ, առաջացել է մինչև Քաղդեայի ծովը: Սակայն Քալավաթի արձանագրությունը, որ այս արշավանքն ավելի մանրամասնորեն է պատմում, միայն ասում է, որ թագավորը Քաղդեա է մեկնել, և չի հիշատակում մինչև ծով առաջանալը: **Ցլակոքող** I-ը իր

Այս պայմաններում, Թունիբունիի և Եփրատի ակունքի հիշատակումը պետք է առնչել 857 թ. արշավանքի հետ: Իրականում Թունիբունին միևնույն Ինզիտի լեռնանցքի ուրիշ անունն է: Այսպես է կոչվել նա, ինչպես ասացինք վերևում, ըստ ուրարտական մարզ Թունուբեի, որը գտնվում է լեռնանցքի դիմաց, Արսանիայի վրա:

Եփրատի ակունքին կանգնեցրած պատկերն այն է, որ Սալմանասարը թողել էր Իրիտիա լեռան վրա 857 թվականին: Իրիտիան կազմում է Ալադաղի մի մասը, որտեղից սկիզբ է առնում Եփրատի բազմաթիվ ակունքներից մեկը: Վերջապես, Ասիան՝ Դայանիի թագավորը, որը հիշատակված է երկրորդ ծանոթության մեջ, որն, անշուշտ, այլ ծագում ունի, քան առաջինը ծանոթությունում նշվածը, ավելի շուտ հարստության անուն է: Թիգլաթպալասար I-ի ժամանակ Դայանիի թագավորը կոչվում էր Սիե-նի, իսկ այս անունը Ասիայի ուրարտական ձևն է[1]: Թագավորի անունը չի հիշատակված 857 թվականի արշավանքի պատմության մեջ, գուցե՝ մոռացության հետևանքով, եթե միայն Դայանիի թագավորը իրեն ստորադաս Սուայի հետ չփոթված չէ: Համենայն դեպս, այն իրողությունը, թե Սալմանասարը 853 թվականին գետնուղում մի արձանագրություն է թողել, և որ նա 845 թվականին մտել է Ուրարտու, չի հաստատված:

Միայն 831 թվականին, 857 թվականի արշավանքից ավելի քան քառորդ դար հետո է, որ ասորեստանյան բանակը երկրորդ անգամ անցավ Ուրարտուի սահմանը: «Ես հավաքեցի իմ մարտակառքերն ու բանակները,- ասում է Սալմանասարը,- զինվորների առաջնորդ նշանակեցի և Ուրարտուի երկիրն ուղարկեցի Դայան-Աշուրին՝ թուրթանին, իմ բազմաթիվ բանակների զորավարին: Նա իջավ Զամանիի երկիրը, մտավ Ամմաշի քաղաքի լեռնանցքը և անցավ Արսանիա գետը: Ուրարտացի Սեդուրին իմացավ. իր զորքերի մեծ թվին ապավինելով, իմ դեմ ելավ կռիվ ու ճակատամարտ

առաջաբանում հստակեցնում է թագավորի նվաճումները և նրանց միջև նշում է՝ «Նամրի երկիրը մինչև Քաղդեայի ծովը»: Սալմանասարը մտավ Նամրի, ըստ Քարակոթուղի, 16-րդ տարում, 844 թ., վտարեց երկրի թագավորին և նրա տեղը նշանակեց Ցանզուին: Երկրորդ անգամ նա եկավ Նամրի, իր հովանավոր Ցանզուի դեմ, 26-րդ տարում, 834 թ.: «Նամրիի նվաճումը մինչև Քաղդեայի ծովը» 844 թվականից ավելի ուշ է տեղի ունեցել: Մեզ թվում է, որ «Զամուայից մինչև Քաղդեայի ծովը» արտահայտությունը չի կարող 844 թվականից առաջ գործածված լինել:

Հիշենք, որ 839 թ. Սալմանասարը Թիլլիի դեմ մեկնեց, 837 թ. Դաճաբիի դեմ, 836 թ.՝ Թարալի դեմ, 835 թ.՝ Միլիդի դեմ: Դաճաբի երկիրը ծանոթ չէ: Կարելի է մտածել Թունիբունիի կամ Թունուբիի մասին (էմֆատիկ t=d): Ասորեստանի թագավորը այդ տիրույթի վրա հարձակված կլինի նախքան Միլիդի և Թարալի դեմ գնալը, որոնք, հավանաբար, Ուրարտուի հետ համաձայնության էին եկել:

[1] Sie-ni, դա Sie-ի կամ Ասիեի ուրարտական ձևն է (ինչպես Գուսի և Ագուսի, Սաու և Աստու):

տալու: Ես նրա հետ կռվեցի և հաղթեցի նրան, ընդարձակ դաշտը լցրի նրա ռազմիկների դիակներով»[1]:

Դայան-Աշուրն ասուրական բանակի գլխավոր հրամանատարն էր համարյա Սալմանասարի ամբողջ թագավորության ժամանակ: Ամմաշը պետք է որ լինի Իզիտիի լեռնանցքի մուտքի մոտ գտնվող մի բնակավայր: Ասորեստանցի գրիչը պերճախոս չէ, անշուշտ, որովհետև թուրքանի հաշվին արձանագրելու ոչինչ չուներ, ինչպես, օրինակ՝ կողոպուտ, հրդեհ, գլուխներից բուրգ: Դա պարզապես և հստակորեն նշանակում է, որ թուրքանը ճախողություն էր կրել: Սեդուրին, անտարակույս, Արամեի հաջորդն է:

Սալմանասարը հարձակվեց նաև Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև գտնվող չեզոք գոտու մի քանի երկրների վրա: 855 թվականին նույնպես նա մտել էր Կաշիարիի մարզը, գրավել տասնմեկ քաղաք և այնտեղից թափանցել էր Շուպրիա և Անխիտի թագավորին փակել էր իր Ուպումե քաղաքում[2]: Անխիտին մեզ ծանոթ է որպես Աշուրնասիրպալի ժամանակակից: Ուպումեն կամ Պումեն այսօրվա Ֆումն է (ավելի շուտ՝ Օպում): Սալմանասարին չէր հաջողվել քաղաքը գրավել: Այնուհանդերձ, ինչպես կտեսնենք, այդ արշավանքը Բալավաթի բրոնզե թիթեղների վրա փորագրված է իր սխրագործությունների շարքում:

829 թվականին նա հարձակվեց Ուլլուբայի վրա, որը գտնվում էր Խուլպի մարզում, Շուպրիայի մոտ: Դա նույն մարզն է, որը կոչվում է նաև Խաբխի: Ասորեստանի թագավորն ասում է, որ ինքն այդ երկիրն ավերել է, հրդեհել և ամպրոպի նման ավլել: Նրա վրա տարածել է իր գերիշխանության սարսափը[3]: Սալմանասարը յուրացնում է նաև իր զորավար Դայան-Աշուրի կատարածը:

Հաջորդ տարին՝ 828 թվականին, «երկրորդ անգամ ինքն իրեն դնում է Աշշուրի և Ադադի պաշտպանության տակ», այսինքն՝ աղոթում է անվանակրության համար: Դայան-Աշուրն անցնում է Զաբը, մտնում Խուբուշկիա և Դատանա թագավորից հարկ է ստանում:

Նա առաջանում է դեպի Մալխիսի, Մակդուբի իշխանի քաղաքը և հարկ ստանում: Ապա մտնում է Մանա երկիրը, որի «Ուալլի թագավորը սարսափահար հեռանում է Իզիրտա մայրաքաղաքից և բարձրանում լեռները: Թուրքանն ավերում է երկիրը և այնտեղից բերում անթիվ եզներ ու ոչխարներ»:

---

[1] **Քարակոթող**, 141-146:

[2] **Քարակոթող**, 52-54:

[3] **Քարակոթող**, 156-159: Այստեղ գործածվում է Խաբխի (Կիրխի) անունը, բայց էպոնիմների ցուցակում արշավանքն ուղղված է Ուլլուբա երկրի դեմ: Խոսքը նույն երկրի մասին է:

Խուրուշկիան Ջուլամերկի մարզն է: Մանան Ուրմիայի հարավում՝ Զագրոսի շղթայի և Ջաղաթու գետի միջև ընկած շրջանն է: Մուծածիրը գտնվում է այդ երկու երկրների միջև: Խուրուշկիայից Մանա գնալու համար պետք է անցնել Մուծածիրի վրայով: Թուրքանը այդպես չարեց, այլ անցավ Մալխիսի վրայով. սա անծանոթ բնակավայր է, հավանաբար՝ Մուծածիրի հարավային սահմանի վրա: Նույն տարին թուրքանը երկրորդ անգամ մեկնեց Խուրուշկիայի դեմ, հարկ ստացավ Դատայից, որը նույն Դատանան է, երկրի թագավորը: Այս անգամ թուրքանը մտավ Մուծածիր և գրավեց Ծապարիա քաղաքն ու 46 այլ կետեր: Նա գնաց մինչև Ուրարտուի բերդերը և քանդեց ու հրկիզեց դրա 50 քաղաքները: Նա իջավ Գիլզան երկիրը, որի թագավոր Ուպուն նրան որպես հարկ հանձնեց եզներ, ոչխարներ և ձիեր: Նույն կերպով վարվեցին Մանան, Պուրիսան, Խարրանան, Անդիան: Ասորեստանյան բանակը խորացավ Պարսուայի երկիրը, նվաճեց բազմաթիվ բերդաքաղաքներ, ներառյալ Քուշտուն, որ ուրարտական վավերագրերում հաճախ է հիշատակվում: Թուրքանը իջնում է Նամրի երկիրը և Սիմեսի լեռնանցքով, Խալմանի սահմանի վրայով, վերադառնում մայրաքաղաք:

Պետք է վարժվել ասուրական պաշտոնական լեզվին, որ արձանագրական է դարձել, որպեսզի հնարավոր լինի բոլոր չափազանցությունները վերածել իրենց իսկական չափին: Ասպատակությունները կատարվում էին ոչ թե նվաճումների, այլ կողոպտելու, հարձակման ենթարկված երկրների հարստությունը կորզելու համար:

Թվարկված բազմաթիվ երկրներից ոչ մեկը չի նվաճվել: Ուլլուբան, Խուրուշկիան, Մուծածիրը, Մանան միշտ պահպանել են իրենց անկախությունը: Նույն դրությունն էր մյուս սահմաններում: Սալմանասարը՝ հարստության ծարավի և այս հարցում ավելի անողոք, քան որպես պատերազմիկ, իր ամբողջ երկար թագավորությունն անցկացրեց անընդհատ ընդհարումների մեջ: Սակայն արդյունքները միշտ եղել են չնչին, բացի հարուստ ավարից: Հակառակ բազում անգամ կրկնած իր պնդումներին այն մասին, թե ինքը նվաճել է այսքան երկրներ, իրողությունն այն է, որ նրան չի հաջողվել պետության սահմանները տարածել ո՛չ Եփրատից, ո՛չ էլ Զագրոսից այն կողմ: Նրա որդին ու հաջորդը չի թաքցնում ճշմարտությունը, երբ հայտարարում է, թե պետության սահմանները տարածվում էին Պադիրիից մինչև Կարկամիշ: Հետևաբար, ճիշտ չեն որոշ պատմաբանների, որոնք նրան Դամասկոսի երկրից մինչև Արաքս և Քաբելոնից մինչև Կիլիկիա ընկած երկրները նվաճողի պատիվն են ընծայում: Ավերումները նվաճումներ չեն:

Մեծ ապստամբությունը, որ բռնկվեց Սալմանասարի թագավորության վերջում և ընդգրկեց 27 քաղաքներ, ներառյալ Աշշուրը, ապացուցում է, որ, համենայն դեպս, երկիրը գոհ չէր նրա կործանիչ արշավանքներից:

Սալմանասարը մտադրվեց իր պալատը զարդարել առաջին արշավանքների տեսարաններով և նրանց շարքում նաև այն արշավանքներով, որ հետաքրքրում են մեզ: Դրանք Բալավաթի դռների բրոնզյա նշանավոր պատառներն են, որոնց մասին կխոսենք ավելի ուշ:

Հարկավոր է հիշել, որ Սալմանասարի օրով Ուրարտուում իշխում էին Արամեն և նրա հաջորդը՝ Սեդուրին կամ Սարդուրին:

2. ԹԻԳԼԱԹՊԱԼԱՍԱՐ III ԵՎ ՍԱՐԴՈՒՐԻ II

Սալմանասար III-ի թագավորությունից մինչև Թիգլաթպալասար III-ի թագավորությունը՝ համարյա մեկ դարի ժամանակաշրջանը մեզ աղքատ փաստեր է տրամադրում: Ռազմական վավերագրեր չեն պահպանվել, և դա սոսկ բախտի բերումով չէ, այլ զինվորական գործողությունների պակասության հետևանքով: Այդ միևնույն շրջանում ուրարտական վավերագրերը, ընդհակառակն, բավական առատ են, ինչպես կտեսնենք հետագայում: Դա արդեն ստույգ նշան է, որ երկու պետությունների ուժերի հարաբերությունը փոխվել էր ի նպաստ Ուրարտուի: Իսկապես, Սալմանասար III-ի օրով Ասորեստանի հզորությունը զգալիորեն նվազում է, մինչդեռ Ուրարտուինը՝ աճում: Դա մեզ թույլ է տալիս զգույշ վերաբերվել Սալմանասար III-ի կողմից Ուրարտուի կործեցյալ ջախջախմանը:

Բարեբախտաբար, պահպանվել են էպոնիմների ցուցակները, որոնք մեզ տեղյակ են պահում գլխավոր իրադարձություններին և Ուրարտուի հետ զինված ընդհարումներին: Սալմանասար III-ը մեռնում է 824 թվականին, խռովությունների թեժ պահին, որոնք մոլեգնում էին սկսած 827 թվականից: Նրան է հաջորդում իր որդին՝ Շամշի-Ադադը (824-811): Հաջորդ տարին նա էպոնիմ է[1]:

Ապստամբությունը ճնշվում է միայն 822 թվականին: Առաջին արշավանքը Նաիրի երկրի դեմ նշված է 821 թվականին: Նաիրի ասելով՝ այստեղ

[1] Նոր հետազոտություններում թագավորների իշխանությունը հաշվում են նրանց էպոնիմ տարվանից սկսած, որը ճիշտ չէ: Պետք է հաշվել նաև նրանց գահակալության տարին, որ միևնույն ժամանակ նախորդ իշխանության վերջին տարին է. Սալմանասար՝ 859-824, Շամշի-Ադադ՝ 824-811, և այսպես շարունակ:

հասկացվում են պետության արևելքում գտնվող երկրները՝ Խուրուշկիայից մինչև Իրանական սարահարթը:

Երկրորդ արշավանքը, 820 թվականին, ղեկավարվում է զորագլուխ Մութարրիս-Աշուրի կողմից, ուղղված Նաիրիի դեմ: Նա առաջ է խաղում մինչև «Արևմուտի ծովը», հպատակեցնում Միկտիարայի որդի Խիրսինայի 300 քաղաքները, Ուշպինայի 11 բերդերը և 200 քաղաքները: Մեծ ավար է ձեռք բերում և գերության է վարում «նրանց որդիներին, աղջիկներին, աստվածներին», իսկ վերադարձի ճանապարհին Սուբրի երկրից[1] հարկ է գանձում:

Խուրուշկիան մեզ ծանոթ է: Դա Ջուլամերկի մարզն է: Խիրսինան, թվում է, առնչվում է վերոհիշյալ Մադախիրի Մագդուբիին:

«Արևմուտի ծովը» Ուրմիա լիճն է: Դա այդպես է կոչվում Կասպից ծովի համեմատությամբ, որը հիշատակված է Աղաղնիրարիի արշավանքի ժամանակ որպես «Արևածագի մեծ ծով»:

Սուբրին առնչվում է Փոքր Զաբին, այն մարզին, որտեղ թագավորը կտրեց Զագրոսի լեռնաշղթան, ինչպես կտեսնենք Սարգոնի ութերորդ արշավանքի կապակցությամբ: Այս պատմության մեջ մեզ հետաքրքրում է Ուշպինայի հիշատակումը: Երկրի հիշատակման բացակայությունն արգելք չի հանդիսանում նրանում Ուրարտուի թագավոր Իշպուինիին ճանաչելու համար[2]: Ուրեմն, դա Սեդուրիի կամ Սարդուրիի հաջորդն է և 820 թվականից արդեն գահի վրա է: Սա կարևոր կետ է ուրարտական թագավորների ժամանակագրության համար:

Խուրուշկիայի դեմ պատերազմը շարունակվում էր Սալմանասարի թագավորության վերջերից սկսած: 819 թվականին, Շամշի-Ադադը նորից արշավում է Խուրուշկիայի դեմ և հարկ գանձում Դադի թագավորից. սա նույն Դատան կամ Դատանան է: Հարկ է գանձում նաև Խիրսինայից, Սուբրի, Մանա, Պարսուա, Միսի երկրներից և Գիզիլբունդիից, որի թագավորն էր Պիրիշաթին, իսկ քաղաքը՝ Սիբարան:

Այս վերջին անունը նույնանում է Մուծածիրի քաղաք Սիպարայի հետ: Ասորեստանի թագավորը թափանցում է Մադա երկիրը, այսինքն՝ Մեդիա, և հնազանդեցնում 27 թագավորների, որոնց անունները թվարկված են: Դրանք իրանական ցեղերի առաջնորդներն են: Սա շատ մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող իրողություն է, բայց մեր նյութին չի վերաբերում: Նշենք միայն, որ Խունդուր աշխարհագրական անունը ծանոթ է նաև Ուրարտուում

---

[1] Շամշի-Ադադի արձանագրությունը հրատարակված է Լյուդվիգ Աբելի կողմից, տե՛ս, Keilinschriftliche Bibliothek, hrsg. E. Schrader, I, էջ 175-187:

[2] W. Belck, Verhandlung. d. Anthropologischer Gesellschaft, 1894, էջ 485:

Խունդուր և Խունդուրնա ձևով[1]: Շամշի-Ադադը խուսափում է Մուծածիրի անունը տալ: Թվում է, թե այդ երկիրը նվաճված է եղել Ուրարտուի կողմից, և Ուշպինայի 11 բերդերն ու 200 գյուղերը իրականում գտնվում են Մուծածիրի և ոչ թե Ուրարտուի տարածքում: Ուշպինայի հարևանությունը, եթե ոչ օգնությունը, կարող էր Խուբուշկիային քաջալերել դիմադրելու Ասորեստանին, որը չդադարեց հարձակվել նրա վրա նաև Շամշի-Ադադի հաջորդի օրով:

Շամշի-Ադադն ամուսնացել էր Շամմուրամաթ անունով մի բաբելոնյան իշխանուհու հետ: Դա հռչակավոր Շամիրամը կամ Սեմիրամիսն է, որ հին աշխարհում անգերազանցելի հռչակ էր վայելում: Այս լեգենդար հերոսուհու իսկական պատմական ուրվագիծը նրան մեզ ներկայացնում է նույնքան համեստ, որքան նրա թագավոր ամուսնուն: Թագաժառանգ Ադադնիրարին (811-782) դեռևս անչափահաս էր, երբ 811 թվականին մեռավ նրա հայրը, և Շամմուրամաթ թագուհին դարձավ նրա խնամակալը: Ավանդությունը ուզում է, որ Սեմիրամիսը լինի մեծ աշխարհակալ, որ նա պատերազմ մղած լինի Բակտրիանեում: Այդտեղ կարելի է տեսնել այն երկար պատերազմի արտացոլումը, որ նրա որդին իսկապես մղեց մարական ցեղերի դեմ: Ադադնիրարին հաստատում է, որ մարտնչել է հետևյալ երկրների դեմ՝ Իլլիպի, Խարխար, Արազիաշ, Միսու, Մադաի, Գիզիլբունդա, Մունա, Պարսուա, Ալլաբրիա, Արդադանա-Նաիրին իր ամբողջ տարածությամբ մինչև Անդիու և Արևելքի մեծ ծովը, այսինքն՝ Կասպից ծովը:

Այդ բոլոր երկրները գտնվում էին Իրանական սարահարթում և ներկայացնում էին Նաիրի երկիրը: Այս տերմինի օգտագործումը Իրանական սարահարթի վերաբերյալ՝ արժանի է ուշադրության: Էպոնիմների ցուցակը Ադադնիրարիին վերագրում է Մադայի կամ Մեդիայի դեմ մղած ութ արշավանք:

Շամիրամին վերագրվող մեծ սիրահարի համբավն, անշուշտ, առաջ է գալիս Շամմուրամաթի այրիության հետևանքով: Բացահայտ է, որ Շամիրամն իր հոյակապ փառքի համար պարտական է ոչ թե Շամմուրամաթի դժգույն ուրվականին, այլ, հատկապես ժողովուրդի կողմից այնքան ճանաչված աստվածուհի Իշթարին: Շումմաթը (աղավնի), որն Իշթարի թռչունն է, շփոթել են Շամմուրամաթի հետ: Ուրիշ դիցաբանական տարրեր ևս եկան քողարկելու և մթագնելու ասորեստանյան թագուհու իրական պատկերը: Շամիրամի առասպելը ուրվագծվել է վաղ շրջանում, նախքան ասուրական

[1] Համաձայն էպոնիմների ցանկի, հաջորդ տարին, 818 թվականին, թագավորը մեկնում է Ակկադի դեմ և 817 թվականին՝ Թիլլի դեմ: Սրանից հետևում է, որ 820 թվականի նշումը Ուշպինայի դեմ կատարած արշավանքի կապակցությամբ ճիշտ է:

պետության անկումը: Հերոդոտոսը, Կտեսիասը նրան արդեն ճանաչում էին առասպելական պատկերմամբ: Ըստ Հերոդոտոսի՝ Սեմիրամիսը կառուցել է այն նշանավոր ամբարտակները, որոնք Եփրատը պահում էին հունի մեջ և չէին թողնում, որ նա հեղեղի գյուղերը[1]: Հետաքրքիր է, որ ուրարտական Մենուա թագավորի ջրանցքի հայտնի ամբարտակները Հայաստանում հետագայում նույնպես վերագրվել են Շամիրամին: Շամիրամի հիշատակը, նրա առասպելները դեռևս ապրում են Վանի և Մուշի ժողովրդի մեջ: Մովսես Խորենացու կողմից գրի առնված հայկական առասպելը Արա Գեղեցիկի մասին աղերսվում է պապիրուսի վրա գրված այն վեպի հետ, որի հերոսն իր զարմուհի՝ Դարկեյայի դատերն սիրահարված Նինոսն է: Դա Սեմիրամիսի մի այլ տարբերակն է[2]:

Պատմական Շամմուրամաթը թողել է միայն մի քարակոթող, որի վրա ինքն իրեն ներկայացնում է որպես Շամշի-Ադադի թագավորական կինը, Ադադնիրարիի մայրը և Սալմանասարի հարսը[3]:

Թագուհին Ասորեստան էր ներմուծել բաբելոնյան աստված Նաբոյի պաշտամունքը, որին նվիրված է մի քարակոթող, որ Կալխու քաղաքի նահանգապետ Բելտարսի-Իլուման կանգնեցրել էր «Ասորեստանի թագավոր Ադադնիրարիի կյանքի և թագավորական տիկնոջ՝ Շամմուրամաթի համար»[4]:

Կալխուի կուսակալն էպոնիմների ցուցակում նշված է որպես 798 թ. անվանակիր: Հավանական է, որ քարակոթողը կանգնեցված է հենց այդ թվականին, մինչդեռ Շամմուրամաթինը՝ իր խնամակալության ժամանակ:

Շամմուրամաթը չի նշված որպես էպոնիմ, բայց նրա անչափահաս որդին 810 թվականին նշված է: Պատերազմը տեղի էր ունեցել Շամմուրամաթի և իր որդու օրով, թուրթան Ներգալ-Մալիկի գլխավորությամբ: Այդ իշխանության ժամանակ կատարված արշավանքներից թվենք Մանայի դեմ 808 և 807 թվականներին, Խուբուշկիայի դեմ 802, 792, 785 և 784 թվականներին կատարվածները: Այդ երկրների դեմ հաճախակի հարձակումների նպատակն էր ետ մղել Ուրարտուն: Իրականում պայքարը ծավալվում էր Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև, թեպետ վերջինը չի հիշատակված:

---

[1] **Herod.**, I, 184.

[2] **Wilcken**, Ein neuer griechischer Roman, «Hermes», 28, էջ 161-193: **N. Adonz**, Les vestiges d'un ancien culte en Arménie, «Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves», t. IV, 1936 (Mélanges Franz Cumont):

[3] **C. F. Lehmann-Haupt**, «Mitteilungen d. Deutschen Orientgesellschaft», № 40, 1909, մայիս, էջ 24, № 42, 1909, դեկտեմբեր, էջ 34 և 39: Սեմիրամիսի մասին՝ Die historische Semiramis, նույն հեղինակի, 1910 թ.:

[4] **E. Schrader**, Keilinschriftliche Bibliothek, I, էջ 193:

Մենամարտը բորբոքվում է Սալմանասար IV-ի (782-772) ժամանակ: Յոթ տարում տեղի է ունենում յոթ արշավանք Ուրարտուի դեմ, որոնք նշված են էպոնիմների ցուցակում: Հիշենք նրանց թվականները, որոնց կարիքը կզգանք ուրարտական ժամանակագրության կապակցությամբ՝ 781-780-779-778-776 և 774 թվականները:

Մենք կտեսնենք, որ այդ նույն տարիներին Ուրարտուի թագավոր Արգիշտի I-ը նույնքան արշավանքներ ձեռնարկեց ընդդեմ Մանայի՝ այն երկրի, ուր երևան եկավ ասուրա-ուրարտական մրցակցությունը: Այստեղ Մանան Ասորեստանի փոխարեն է, իսկ Սալմանասարի մոտ՝ Ուրարտուն Մանայի փոխարեն: Սալմանասարին հաջորդեցին նրա երկու եղբայրները՝ Աշուրդանը (772-754) և Աշուրնիրարին (754-745), որոնց ժամանակ Ուրարտուի մասին ոչինչ չի լսվում: Այդ լռությունը միայն Ասորեստանի պարտության հետևանքն է: Ուրարտուն հաղթանակել էր, այսուհետև Մանան կախում ուներ Ուրարտուից: Այդ տեսակետն անվիճելիորեն հաստատվեց անսպասելի մի հայտնագործությամբ: Ասորեստանի մայրաքաղաքի հյուսիսում գտնվող Դեհուկ գյուղում հայտնաբերվել է արձանագրության մի բեկոր, որի վրա հիշատակված են Արգիշտիի, Շամաշիլուի և Մուշալլիմ-Նինուրտայի անունները[1]: Խոսքը, անշուշտ, Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև զինված բախման մասին է: Շամաշիլուն թուրթան էր, ասորեստանյան «գլխավոր հրամանատարը» և որպես այդպիսին՝ 780, 770 և 752 թվականներին էպոնիմ: Նա, այսպիսով, կռվում է Ուրարտուի թագավորի դեմ ոչ թե Հայաստանի լեռներում, այլ Ասորեստանի մայրաքաղաքից 100 կիլոմետր հեռու գտնվող Դեհուկում: Պետությունը լուրջ սպառնալիքի ներքո էր: Ուրարտուն հասել էր իր ծաղկման գագաթնակետին: Նա նույնիսկ առաջնորդում էր եփրատյան պետությունների, որոնց միավորելով, ուրարտական թագավորը ուժեղ կոալիցիա էր կազմել Ասորեստանի դեմ:

Թիգլաթպալասար III-ը (744-724), որը մի եռանդուն իշխող էր, ամեն ջանք թափեց Ուրարտուի առաջխաղացումը կասեցնելու և նրան դեպի իր սահմանները ետ մղելու համար[2]:

---

[1] C. F. **Lehmann-Haupt**-ը, Armenien einst und jetzt, II, 1, էջ 374, պատմում է այդ հայտնաբերման պատմությունը և գնահատում նրա կարևորությունը՝ Das Urartisch-Chaldische Herrscherhaus, «Zeitschrift f. Assyriologie», XXXIII, 1920: Նաև Materialen zur älterten Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, «Abhandl. d. Gesellschaft d. Wiss., Göttingen», IX, 3, 1907, էջ 45 և 177:

[2] **Paul Rost**, Die Keilschrifttexte Tiglat-Pilesers III, 1893: Այս թագավորի արձանագրությունները շատ աղճատված են և քիչ օգտակար կլինեին առանց նրա թագավորության շրջանի էպոնիմների ցուցակի արժեքավոր ծանոթությունների: **A. S. Anspacher**, Tiglat-Palasar III. Contribution to Oriental History and Philology, № V, New-York, 1912.

Ըստ էպոնիմների ցանկի մի ծանոթության՝ 743 թվականին Թիգլաթպալասարը արշավեց Արպադի դեմ և ջախջախեց Ուրարտուի ուժերը: Դա նշանակում է, որ Արպադ երկիրը հարել էր ուրարտական կոալիցիային: Եթե Արպադը, այսօրվա Ռֆադը՝ Հալեպից հյուսիս, անցներ թշնամուն, Ասորեստանը Սիրիայից կտրված կլիներ: Դրա համար էլ Ասորեստանի թագավորի առաջին հարվածն ուղղվեց Արպադի դեմ: Ուրարտուի թագավոր Սարդուրին, իր դաշնակիցների հետ միասին, փութաց օգնել Արպադին: Թիգլաթպալասարը ասում է, որ Ուրարտուի թագավորը, Մելիտենեի թագավոր Սալումալը, Կումմուխիի թագավոր Կուշտաշպին, Գուրգումի (Մարաշ) թագավոր Թարխուլարը, Ագուսիի թագավոր Մատիլուն իջան Արպադ «ավերելու և կողոպտելու համար»: Ասորեստանի թագավորը հանդիպեց նրանց, Կիշտանի և Խալպիի մոտ, որոնք այսօր դեռևս հայտնի են (Կիշտամ և Հալֆատ՝ Եփրատի ափին, Ռում-կալեի մոտ), որտեղ և տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտը: Թիգլաթպալասարի ասելով, ինքը շահեց ճակատամարտը և այնպիսի մի ջարդ տվեց, որ «ձորերն ու լեռները ծածկվեցին Սարդուրի թագավորի մարտիկների դիակներով», իսկ վերջինն իր կյանքը փրկելու համար ստիպված եղավ «մատակ ձի հեծած» փախչել Սաբակ լեռը:

Արպադն այնուհանդերձ շարունակեց քաջությամբ դիմադրել երեք տարի անընդհատ, անշուշտ, ոչ առանց իր դաշնակիցների օգնության:

Իրականում Թիգլաթպալասարի ջանքերը պսակվեցին հաջողությամբ միայն 740 թվականին, երբ նա հպատակեցրեց Արպադը, Կումմուխին և Գուրգումը հարկատու դարձրեց և բռնազավթման ենթարկեց Ունկին կամ Խաթթինան՝ Անտիոքի շրջանում: Կոալիցիան քայքայվեց, և Սարդուրին մեկուսացվեց: Նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել Ուրարտուի դեմ պատերազմը շարունակելու համար: Առանց վարանելու Թիգլաթպալասարը 739 թվականին հարձակվեց Ուլլուբա և Խաբխի երկրների վրա, որոնք պատկանում էին Ուրարտուին: Ուլլուբան այսօրվա Խուլպը (կամ Կուլպն) է, որ անվանվում է Խաբխի, իսկ Խաբխի ša bitani-ն, ի տարբերություն Արևելյան Տիգրիսի ափին գտնվող Խաբխիի, համանական է Ակբան է, բյուզանդական Ἀκβας-ը:

Մենք, ուրեմն, Քատմանի ավազանումն ենք: Այդ առթիվ թվարկվում են մեկ տասնյակ բնակավայրեր, որոնցից մի քանիսը հնարավոր է նույնացնել, և այդպիսով երևում է, որ Ուլլուբան ու Խաբխին ընդգրկում են ապագա Արզանենեի համարյա ամբողջ տարածքը: Թիգլաթպալասարը Սարդուրիից խլեց այդ ամբողջը, նահանգ դարձրեց և մի bel piḫati-ի հրամանատարու-

թյան ներքո դրեց՝ նահանգի մայրաքաղաք դարձնելով Աշուրիկիշա քաղաքը, որը, հավանաբար, Կիշ քաղաքն է[1]:

Քատմանի արևմտյան տարածքը, նրա գետաբերանից սկսած մինչև Ինզի, ուրեմն՝ Մեծ Ծովքի սահմաններում, միացվեց Նաիրի նահանգին, այսինքն՝ Ամիդին:

Ամիդի արևմտյան շրջանը մինչև Եփրատ նույնպես պատկանում էր Ուրարտուին, Թիգլաթպալասարը խլեց և միացրեց Խառանի նահանգին:

Բոհտանի ավազանում, Ջուդիից և Սերնախից հյուսիս՝ Տիգրիսի և Բոհտանի միջև կազմված անկյունը նույնպես պատկանում էր Ուրարտուին: Այդ տարածքը միացվեց Թուշխան, այսօրվա Կուրխ, նահանգին[2]:

Ասորեստանը կորցրել էր ամեն տեսակ տիրապետություն կամ ազդեցություն Եփրատի ընդարձակ տարածքի և Ջուդիի մարզի շրջանի վրա, գուցե 827-824 թվականների ապստամբության ժամանակ: Ասորական վավերագրերն այդ կորստի մասին և ոչ մի բառ չեն հիշատակում:

Երեք տարի հետո, 736 թվականին, Ասորեստանի թագավորը վերադարձավ Ուլլուբա երկիրը կամ, ինչպես ասում է վավերագիրը, երևաց «Նալ լեռան ստորոտում»: Դա Ուլլուբայի լեռն է, ուրեմն՝ հայկական Տավրոսը կամ Սասնա լեռները: Այդ շրջագայության նպատակը հայտնի չէ: Արդյոք այն կատարվեց Ուրարտուի կողմից Ուլլուբան վերագրավելու նպատակով ձեռնարկված փորձը ետ մղելո՞ւ, թե ավելի շուտ՝ Ուրարտուի դեմ նոր ար-

---

[1] Արգանեճեի քաղաքներից մեկն է, ըստ Մովսես Խորենացու Աշխարհացույցի, էջ 37 (հայերեն):

[2] Օգտակար ենք համարում հիշատակել խնդրո առարկա երկրների բազմաթիվ անունները՝ Ուլլուբա և Խաբխի. Բիտուրու, Պարիսու, Թաշուխա, Մանտուպա, Սաուրդաուրդի, Դիուլա, Բաբուլտա, Լուսիա, Բիսիա, Սիկիպսա, Աշուրդաի:

Նաիրիին կցված. Կիլիսսա, Իզզիդա, **Դիուաբլի, Աբբիսա,** Խարբիսսինենա, Թասա, Ինզի, **Անգանու,** Բենզու, Կալլատա գետը:

Թուշխանին կցված. Ինու, Սասսու, Լուբբա, Լուկիա, Շիմիրրա, **Ուշուբնա, Ուզուբբա,** Աուիբի, Գիդբուլա և Բիրդաշու լեռը:

Խառանին կցված. Կուտա, Ուրրա, Արաենա, Թաբա, Ուալլիա, **Աբբանիա:**

E. **Forrer**-ը, Die Provinzeinteilung, էջ 85, քննել է այս տարածքները և որոշ նույնացումներ կատարել, որոնցից հետևյալները արժանի են ուշադրության. Դիուաբլին նույնացված է Հանիի մոտ գտնվող Դիբլի գյուղի հետ. Աբբիսան՝ Ֆիս գյուղի հետ (Հանիից 16 կմ հեռու). Անգանան՝ Էնգիենեի (Արգանայից 10 կմ հեռու). Աբբանիան՝ բյուզանդական Աբարենի (այսօրվա Ջերմուկը՝ Եփրատի ափին). Ուշուբնան՝ Ծերնախ-դաղի (Ջուդիի հյուսիսային մասը). Սաուրդաուրդին՝ Պևտինգերյան քարտեզի Սարդեբարի և Պտղոմեոսի Սարդերայի հետ:

Մենք ավելի վստահությամբ կարող ենք ավելացնել, որ Կելիսան հայկական Քլիսի գյուղն է, **Իզզիդա, Ազդին,** երկուսն էլ Սիլվանի (= Մայաֆարկին) գավառակում են: **B. T. Маевский,** նշվ. աշխ., էջ 148-149: Բիսիան՝ Բիշին է, Սղերդի կամ Սիիրտի մասերից մեկը, իսկ Բաբուլտան կարող է Բեթլը լինել՝ նույնպես Սիիրտում: Սաուրդաուրդին կարող է լինել Սարդաբեն, որը Սիլվանում մի գյուղ է, տե՛ս **B. T. Маевский,** նշվ. աշխ., էջ 148:

շավանք կազմակերպելու մտադրությամբ համապատասխան հող նախապատրաստելու համար:

Ինչևիցե, հաջորդ տարին, 735 թվականին, նա մտավ Ուրարտու, առաջ խաղաց մինչև նրա մայրաքաղաք Տուրուշպա, կամ Տուշպա, և այն պաշարեց: Քաղաքը հաջողությամբ ինքն իրեն պաշտպանեց և ասպատակողին ստիպեց պաշարումը վերացնել: Թիգլաթպալասարը «ջարդ կատարեց և վնասներ պատճառեց, քաղաքի դիմաց իր արծանը թողեց և ետ քաշվեց, անցնելով երկրով մեկ՝ վերից վար, 60 բերու տարածություն, առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու»:

Հնարավոր չէ ասել, թե Ասորեստանի թագավորը որ կողմից մուտք գործեց Ուրարտու: Հավանական է, որ նա հետևել է Սալմանասարի և Թիգլաթպալասար I-ի ճանապարհին: 60 բերու հեռավորությունը 300-350 կիլոմետր է՝ «Ուրարտուի միջով մեկ ծայրից մյուսը անցում»-ը[1]: Դա կկազմեր մի ճանապարհ Տիգրիսի ակունքի մոտ գտնվող Արսանիայի անցքից մինչև Վանա լճի ծայրը և այնտեղից, մայրաքաղաքի վրայով, մինչև ուրարտու-խուրուշկիական սահմանը՝ Ջուլամերկի շրջանում:

Այդպիսով, Թիգլաթպալասարը Սարդուրիին դուրս քշեց Եփրատի հովտից և Տիգրիսի ակունքների շրջանից, բայց Ուրարտուի ազդեցությունն անաղարտ մնաց Զաբի ավազանում, Խուրուշկիայում, Մուծածիրում և Մանայում: Այդ ազդեցությունը վերացնելու ջանքը բաժին է ընկնում Սարգոնին:

3. ՍԱՐԳՈՆ II ԵՎ ՌՈՒՍԱ I

Թիգլաթպալասարից հետո թագավորում է Սալմանասար V-ը (724-720): Ոչ մի ընդհարում Ուրարտուի հետ: Նրա թագավորության միակ ռազմական իրադարձությունը Սամարիայի երեք տարվա պաշարումն է, որի հիշողությունը պահպանել է Հին Կտակարանը[2]: Նրա հաջորդ Սարգոնը (720-705) շատ գործունյա եղավ բոլոր ճակատներում[3]: Նա նվաճեց Քաբելոնը և ինքն

---

[1] Beru-ն մի չափ է, որ առաջներում կարդացվում էր kasbu և որը համապատասխանում է սումերական danna-ին՝ «կրկնակի ժամ» հեռավորություն: **Ֆ. Թյուրո-Դանժենը**, Journal Asiatique, 1909, էջ 98-99, տարբերում է **թագավորական բերուն**՝ 12.028 մետր, **սովորական բերուից**՝ 10.692 մետր և Սարգոնյան դարաշրջանի բերուից՝ 5-6 կիլոմետր: **Beru**-ն պարսկական հրատախի ճախատիպարն է՝ 5 1/2 կիլոմետր կամ 30 ստադիոն (ասպարեզ): Թիգլաթպալասար III-ի մոտ **բերուն**, անշուշտ, վերջին արժեքն ունի:

[2] **Դ Թագաւորաց**, ԺԷ, 6, ԺԸ, 11:

[3] **Տարեգրությունը, Հիշատակարանները** և Սարգոնի այլ արձանագրությունները կարդացված և թարգմանված են Հուգո Վինկլերի կողմից՝ **H. Winckler**, Die Keilschrifttexte Sargon's, 1889: Նիմրուդի արձանագրությունները՝ **Գլանը**, և **Ցանկերը**՝ **E. E. Peiser**, Keilinschriftliche Bib-

իրեն նրա թագավոր հայտարարեց: Այդպես խոնարհեցնել մի երկիր, որին պարտական էր Ասորեստանը ամբողջ իր մշակույթը՝ քաղաքական սխալ էր: Բաբելոնը նրան այդ բանը չի ների, և երբ Ասորեստանի համար ճակատագրական ժամը հնչի, ոխակալ Բաբելոնն առաջինը կելնի նրան վերջին հարվածը հասցնելու[1]:

---

liothek, B. Schrader, II, էջ 35-81: **Տարեգրությունը՝** A. Lie, Inscriptions of Sargon, II, part I, Paris, 1929.

[1] **Ժամանակագրական դիտողություն** - Հ. Վինկլերը Սարգոնի թագադրության տարին համարում է 721 թվականը, 719 թ. նրա անվանակրությունից երկու տարի առաջ: Այդ թվականը, որ ընդհանրապես ընդունված է, մեր կարծիքով ճիշտ չէ: Այն հանգամանքը, որ Սարգոնը 719 թվականին էպոնիմ էր, ենթադրել է տալիս, որ նրա թագադրությունը տեղի է ունեցել նախորդ՝ 720 թվականին: Նրա նախորդ Սալմանասար V-ը Թիգլաթպալասարին հաջորդել էր թեբեթի 25-ին, և որովհետև նա էպոնիմ էր 723 թ., թեբեթի 25-ը ընկնում է 724-ին: **Բաբելոնական ժամանակագրության** համաձայն, նա մեռավ իր թագավորության հինգերորդ տարում, նույն թեբետ ամսում, այսինքն՝ թագավորեց 724-ից մինչև 720 թվականը: Նույն տարում և նույն ամսի 22-ին նրան հաջորդեց Սարգոնը և, ըստ այնմ, հաջորդ 719 թ. նա հանձն առավ անվանակրությունը:

Աշդոդի դեմ կատարված արշավանքի պատմությունը Սարգոնի թագավորությունը հաշվում է էպոնիմ տարվանից սկսած և այդ արշավանքը տեղավորում նրա թագավորության հինգերորդ տարում, այսինքն՝ 711 թվականին, մինչդեռ **Տարեգրությունը**, որ գահակալության սկիզբը համարում է 720 թվականը, նույն արշավանքը դնում է տասնմեկերորդ տարում, որը համընկնում է 710 թվականին:

Բաբելոնական ժամանակագրությունը Սարգոնի թագավորությունը հաշվում է նրա գահակալության օրից, այսինքն՝ 720 թվականից: Սարգոնը մեռավ 705 թվականին, որն իր էպոնիմի 15-րդ տարին է՝ 719-ից հաշված, մինչդեռ **Ժամանակագրությունը** նրա մահը տեղավորում է 16-րդ տարում, որտեղից կարելի է եզրակացնել, որ նա հաշվում է 720 թվականից:

Ժամանակագրության համաձայն, Սարգոնը գահ բարձրացավ թեբեթ՝ 10-րդ ամսին, իսկ Բաբելոնի թագավոր Մարդուկ-ապլու-իդդինը, **Սուրբ Գրքի** Մերոդախ-Բալադանը՝ հաջորդ նիսան ամսին (տարվա առաջին ամիսը), որտեղից հետևում է, որ Մերոդախ-Բալադանի առաջին տարին համապատասխանում է Սարգոնի երկրորդ տարվան: **Բաբելոնական ժամանակագրության** համաձայն, Մերոդախ-Բալադանը իր թագավորության 12-րդ տարում պարտվեց Սարգոնին, իսկ Սարգոնի թագավորության 13-րդ տարում՝ վերջինը Բելի ծեռը բռնեց: **Տարեգրությունը** Մերոդախի պատմությունը տալիս է Սարգոնի 12-րդ տարում, բայց վերջում ավելացնում է, որ նա Բելի ծեռը բռնեց նիսան ամսին՝ ուրեմն՝ հաջորդ տարում, իր թագավորության 13-րդ տարում, համաձայն **Ժամանակագրության**, այսինքն՝ 708 թվականին: **Ժամանակագրությունը**, ուրեմն, նույն մեկնակետն է նկատի առնում և համաձայն է **Տարեգրության** հետ, այսինքն՝ 720 թ.: Կա միայն մի անհամաձայնություն կամ շփոթ, այն է **Ժամանակագրությունը** Մերոդախի պարտությունը դնում է նրա թագավորության 12-րդ տարում, մինչդեռ **Տարեգրությունը** այն պատմում է Սարգոնի թագավորության 12-րդ տարում:

14-րդ տարում, ուրեմն՝ 707 թ., ըստ **Ժամանակագրության**, Սարգոնը մնաց երկրում. 15-րդ տարում՝ 706 թ., նա տեղափոխեց աստվածներին, իսկ 16-րդ տարում՝ 705 թ., նա արշավեց Թաբալի դեմ, որտեղ և սպանվեց: Աբու ամսի 12-րդ օրը նրան հաջորդում է Սեննաքերիբը: Արձանագրության մի բեկոր Կումմուխի դեմ կատարված արշավանքը տեղադրում է Աշուրդանապալի էպոնիմի տարում՝ 707 թ. (և ոչ թե 708, ինչպես ցույց է տալիս Հ. Վինկլերը՝ Einleitung, XLIII). **Տարեգրությունն** այն տեղադրում է 14-րդ տարում: Հետևաբար, եթե 14-րդ տարին համաձայնում է 707 թ. հետ, առաջին տարին կլինի 720 թ.: Ահա մեր տեսակետի մի դրական ապացույց: Արշավանքը, անշուշտ, ղեկավարվել է թուրքանի կողմից, որովհետև այդ տարին Սարգոնը «մնաց երկրում»:

Տարեգրությունը թագավորության սկզբին՝ **ris šarruti**, որ նա հաշվում է առաջին **palu** «թագավորության առաջին տարին», հաղորդում է երկու իրադարձությունների մասին՝ Սամարիայի

Սարգոնը ծառացավ նաև Սիրիայի պետությունների դեմ: Համատը, Արպադը, Դամասկոսը, Սամարիան դաշինք կազմեցին ասուրական տիրապետությունը թոթափելու համար, բայց Կարկարի ճակատամարտում հաղթվեցին և տանուլ տվեցին խաղը:

Սարգոնի առաջխաղացումը դեպի Սիրիա և Պաղեստին մինչև Գազա, անհանգստացնում էր Եգիպտոսին: Նա Գազային օգնեց, բայց անհաջող: Միջագետյան քաղաքականության ասպարեզում Եգիպտոսի երևան գալը ուշադրության արժանի երևույթ է:

Սարգոնը առանձնապես զայրացած էր Ուրարտուի դեմ, որին համարում էր եփրատյան և անդրեփրատյան պետություններում Ասորեստանի դեմ ուղղված ապստամբական շարժման պատասխանատու, իսկ այդ պետություններն էին՝ Կումմուխին, Գուրգումը (Մարկաշին), Խիլակկուն, Թաբալը, Մելիդը, մեկ կողմից, և հակադիր կողմի երկրները՝ Խուբուշկիան, Մուծածիրը, Մանան և մյուս կողմի հարևան փոքր պետությունները: Այս ճակատում մղված պատերազմը շատ ջանքեր սպառեց:

Ուրարտուի թագավորը, որը դիմադրում էր Սարգոնին, Ուրսան կամ Ռուսան էր: Այն հաճախակի կրկնված կարծիքը, որ, իբր թե, Թիգլաթպալասարը ջախջախել էր Ուրարտուի հզորությունը, հերքվում է Սարդուրիի հաջորդ Ռուսայի եռանդուն գործունեությամբ: Սարգոնն իրավունք ուներ ասելու, որ Ռուսան էր ընդոստություն ներշնչում ու կազմակերպում Ասորեստանի դեմ՝ նրա տիրապետության և կամ քաղաքական ազդեցության տակ գտնվող երկրներում:

առման և Մարդուկ-ապլու-իդդինի (Մերոդախ-Բալադանի) դեմ տարած հաղթանակի: **Հիշատակարանները** առաջին հերթին նշում են Սարգոնի տարած հաղթանակը Էլամի թագավոր Խումբանիգաշի դեմ, Դուրիլուի մոտ, և Սամարիայի առումը:

Սակայն, ըստ **Բաբելոնական ժամանակագրության**, Մերոդախ-Բալադանի երկրորդ տարում Էլամի թագավոր Ումմանիգաշը (նույն Խումբանիգաշը) ճակատամարտ տվեց Սարգոնին և Դուրիլուի շրջանում նրան պարտության մատնեց, իսկ Մերոդախ-Բալադանը, որ օգնության էր կանչված, չկարողացավ ժամանակին հասնել: Հետևաբար, ասուրական վավերագրերն իրողությունն աղավաղել են՝ Սարգոնի կրած պարտությունը որպես հաղթանակ են ներկայացրել՝ մեկում՝ Մերոդախ-Բալադանի դեմ, մյուսում՝ Էլամի թագավորի դեմ: Կարևոր է հատկապես ճակատամարտի թվականը, Մերոդախ-Բալադանի երկրորդ տարին, որը համապատասխանում է 718 թվականին, որովհետև նա Բաբելոնի գահը բարձրացավ Սարգոնի անվանակիր տարվա նիսան ամսին, 719 թ., ինչպես ասված է վերևում: Դա պարզորոշ կերպով հերքում է **Տարեգրության** ասածը, որը ճակատամարտը տեղավորում է Սարգոնի թագավորության սկզբում: Նրա գահակալության սկիզբը կամ սկզբնատարին տևել է թեբետի 22-ից մինչև ադարի վերջը (10-րդ ամսի 22-ից մինչև 12-րդ ամսի վերջը), ընդամենը երկու ամիս: Դա բավական ժամանակ չէ երկու հեռավոր արշավանքների համար Սամարիայի և Բաբելոնի դեմ: Գահակալության տարին՝ 720 թ., նա գրավեց միայն Սամարիան, որի պաշարումը սկսվել էր Սալմանասարի ժամանակ և ավարտվել Սարգոնի գահակալության սկզբին: Բաբելոնի արշավանքը պետք է տարվի 718 թ.:

Մանայի գործերը բավականին դժվարություններ պատճառեցին Սարգոնին: Այդ դարաշրջանում Մանայի թագավորը Իրանզուն էր, որը Ասորեստանի հետ լավ հարաբերության մեջ էր: Նրա հարևանները՝ Ուիշդիշ երկրի առաջնորդ Բագդատտին, Զիկիրտուի թագավոր Մետատտին և Անդիայի թագավոր Թիլուսինան, ընդհակառակն, հակված էին դեպի Ուրարտուն: Երկու կողմերի բախումն անխուսափելի էր:

Զիկիրտուի Մետատտին դրդում էր Շուանդուխուլ և Դուրդուկկա կամ Զուրզուկկա քաղաքներին՝ մեջտեղից վերացնել Իրանզուին: 728 թվականին Սարգոնը գալիս հարձակվում է այս ապստամբած քաղաքների վրա, դաժանորեն պատժում նրանց և բնակիչներին տեղահանում: Նույնը կատարում է նա հետևյալ քաղաքների նկատմամբ՝ Սուկկա, Բալա, Արիտիկնա, Պապա և Լալուկնի, Ռուսայի կողմն անցնելու համար[1]:

Սակայն Սարգոնը չի համարձակվում իսկական մեղավորների՝ Ռուսայի և Մետատտիի վրա հարձակվելու:

Իրանզուից հետո իր որդին ու հաջորդը՝ Ազան, Ասորեստանի նկատմամբ վարում է բարյացակամ քաղաքականություն: Ուիշդիշի Բագդատտին և Զիկիրտուի Մետատտին չեն վարանում սպանել Ազային և գահ բարձրացնել նրա Ուլլուսունու եղբորը: Ոճիրը կատարելու դրդողը Ռուսան էր, բայց Ուլլուսունուն նույնպես խառնվել էր իր եղբոր սպանության դավադրությանը: Որպես իր զբաղեցրած գահի հատուցում՝ նա 22 քաղաք զիջեց Ռուսային և, հասկանալի է, Ուրարտուի կողմնակից դարձավ[2]: Նա բանակցություններ սկսեց երկու երկրների՝ Կարալլուի և Ալլաբրայի հետ, որոնք գտնվում էին Մանայի հարավում, Ասորեստանի սահմանագլխին, և նրանց առաջնորդներին՝ համապատասխանաբար Աշշուրլիին և Իտտիին, դարձրեց Ռուսայի կողմնակից: Իսկապես, Սարգոնին կամ նրա թագաժառանգին ուղղված մի նամակում գրում են, «որ Աշշուրլին լավ է զգում իրեն, որ նա գնացել է Ուլլուսունուի մոտ և որպես նվեր ստացել հինգ ձի»[3]:

---

[1] **Տարեգրություն**, I, 1, 40 և 50, **Գլան**, I, 28, ասում են, որ այդ քաղաքները միատեղ էին գործում Կակմիի հետ, որի ներքո հասկանում են Զիկիրտուն և Անդիան: 8-րդ **ուղերձի** մեջ, I, 56, Սարգոնը հայտարարում է, որ ինքը ուզում էր «Կակմեների, այդ չար թշնամիների առջև փակել Մանայի մուտքը», ավելի ուշ, I, 154-155, նա կրկնում է նույն սպառնալիքը Զիկիրտուի և Անդիայի մարդկանց նկատմամբ, որոնց առջև, «այդ չար թշնամիների առջև Մանայի երկրի մուտքը» փակեց:

[2] **Տարեգրություն**, I, 75՝ «Ռուսան Ուլլուսունուից խլեց 22 բերդ». բայց ըստ **Ցանկերի**, I, 39՝ «Ուլլուսունուն Ռուսայի հետ մեծ հույսեր էր կապում և նրան որպես նվեր տվեց 22 բերդ»:

[3] **R. U. Pfeiffer**, State letters of Assyria, № 209 - **R. J. Harper**, Assyrian and Babylonian letters, № 1058: Նամակի վերջը, ուր խոսվում է Աշշուր-լի անունով մի սպայի մասին (R. Pfeiffer-ը կարդում է Aššur-uda) և մի տարածքի, որը նահանգ է դառնալու, հստակ չէ:

715 թվականին, իր թագավորության վեցերորդ տարում, Սարգոնը գնում է հավատարիմ Ազայի սպանության վրեժը լուծելու: Նա մորթել է տալիս Բագդատտիին, բայց ներում է Ուլլուսումուին և նրան հաստատում իր գահին: Աշշուրլին, որպես դավաճան, նույնպես մորթվում է, իսկ Իտտին աքսորվում է Համատ[1]:

Ուլլուսումուն երկդիմի քաղաքականություն էր վարում: Հիմնականում նա ծառայում էր Ռուսային, նրա շահերն էր պաշտպանում, բայց գիտեր փոշի փչել Սարգոնի աչքերին և նրան վստահեցնել իր հավատարմության մասին, որպեսզի իր երկիրը փրկի կործանումից:

Հենց որ Սարգոնը մնկնեց, Ուլլուսումուն սկսեց մեքենայություններ, այս անգամ իշխան Դայուկկուի հետ, որի անունով իր երկիրը կոչվում էր Քիբ-Դայուկկի և գտնվում էր Կարալլուի մոտ: Դայուկկուն նույնպես Ուրարտուի կողմն անցավ: 714 թվականին, թագավորության յոթերորդ տարում, Սարգոնը մի անգամ ևս վերադառնում է Մանա, բռնում անհավատարիմ իշխանին և իր ամբողջ ընտանիքով աքսորում Համատ, ուր աքսորվել էր Ալլաբրայի Իտտին: Նա Ռուսայից խլում է Ուլլուսումուից ստացած 22 քաղաքները: Նա նույնիսկ հայտնում է, թե հասել է Թիլուսինայի երկիրը՝ Անդիան, որից, իբր, խլել է Թուայաղիի շրջանը՝ ութ բերդաքաղաքով:

Այդ արշավանքի ընթացքում Սարգոնը հարկ է գանձում Խուբուշկիայի թագավոր Յանզուից: Ուլլուսումուի մայրաքաղաք Իզիրտուում կանգնեցնում է իր արձանը: Այնուհանդերձ, խռովության դրդող Չիկիրտուի Մետատին խույս տվեց Սարգոնի դատաստանից: Իրականում Ասորեստանի թագավորն իր նպատակին չհասավ: Երեք արշավանքում ոչնչացրեց միայն երկու հակառակորդի՝ մեդական ցեղերի առաջնորդներ Բագդատտիին և Դայուկկուին: Հիշատակված հաղթանակները երևակայական են: Նույնիսկ Կարալլու երկիրը, որ Սարգոնը հավատացնում է, թե ասուրական նահանգ է դարձրել, չմնաց որպես լուրջ նվաճում: Թագավորի մեկնելուց հետո ասորեստանյան կառավարչին վտարեցին և իշխանության գլուխ կանգնեցրին մորթված Աշշուրլի իշխանի եղբայր Ամիտաշշիին[2]: Կարալլուն և Ալլաբրան գտնվում էին բարձր սարահարթի շրջանում, որը բաժանում է Փոքր Զաբ, Ջաղաթու, Դիալա և Կիզիլ-ուզուն գետերի ջրերը:

Ուրարտուի թագավորը, բացի Մանայից, իր քաղաքական ազդեցությունը տարածել էր մինչև վերոհիշյալ երկրները: Դա անարգանք էր Սարգոնի համար, որին չէր հաջողվել երեք արշավանքներում Ռուսայի ազդեցությու-

[1] Այս կետը **Տարեգրությունում** աղճատված է (I, 64-65), լրացվում է **Ցանկերով**, I, 55-56:
[2] **Տարեգրություն**, I, 140-141:

նից դուրս կորզել ոչ միայն Մանան, այլ նույնիսկ Ասորեստանի սահմաններին կից այն երկու երկրները:

Ռուսան կարողացել էր իր ազդեցության ոլորտն առնել Չիկիրտու երկիրը և Անդիա երկիրը, որոնք գտնվում էին Մանայից արևելք, լեռներում, Ջաղաթու գետի և Կիզիլ-ուզունի վտակների մյուս կողմում: Չիկիրտուն Հերոդոտոսի Σαγάρτιοι, Բեհիստունի (Բագաստանի) արձանագրության Ասագարտան է, իրանական մի հզոր ցեղ է[1]: Անդիան այն երկրներից մեկն է, որին Ադադնիրարին ձգտում էր տիրել, և որը տարածվում էր մինչև Կասպից ծովը: Մանայում հաստատուն տեղ ունենալու համար Սարգոնը պետք է ջախջախեր Ռուսայի երկու դաշնակիցների՝ Չիկիրտուի Մետատտիի և Անդիայի Թիլուսինայի ուժերը: Այդ նպատակով նա ձեռնարկեց չորրորդ արշավանքը: Անտարակույս այն նույնպես կարժանանար նախորդ արշավանքների վախճանին, եթե ասուրական բանակների բախտը չբերեր՝ այդ դժվարին պահին Ռուսան կռվի էր բռնվել կիմմերական հրոսակների հետ, որոնք հարձակվել էին Ուրարտուի վրա. Սարգոնը օգտվեց Ռուսայի շփոթությունից Ուրարտու ներխուժելու համար:

Այդ արշավանքի պատմությունը գրական առումով շարադրված է շատ խնամքով, Աշշուր աստծուն ուղղված նամակի ձևով: Դա հատուկ կարևորություն է ներկայացնում Ուրարտուի աշխարհագրական և տնտեսական վիճակի համար[2]:

713 թվականին, ութերորդ տարում, դուզի կամ քամմուզ ամսին, Սարգոնը թողնում է իր մայրաքաղաք Կալխուն, անցնում Վերին ու Ստորին (Մեծ ու Փոքր) Զաբ գետերը, Կուլլար լեռան վրայով իջնում Սումբի դաշտը:

Կուլլարը պահպանել է իր անունը. մինչև հիմա Փոքր Զաբի կազմած ոլորանում գտնվող լեռը, որ Զագրոս լեռնաշղթային է պատկանում, կոչվում է Կոլլարա-դաղ: Սումբի դաշտը Ալոտի շրջանում էր, Զագրոսի ստորոտում: Կուլլարը ճշգրտում է Լուլումու կամ Զամուա երկրի տեղը:

Այնտեղից Սարգոնն առաջ է շարժվում դեպի Սուրիկաշ՝ Մանային սահմանամերձ և Կարալլուին ու Ալլաբրիային հարող գավառը: Մանայի թագա-

---

[1] **Herod.**, I, 125, III, 95. **Ptol.**, VI, 2, Սագարտացիներին ճշտորեն տեղավորում է Զագրոսից արևելք «Τὰ μὲν ἀνατολικώτερα τοῦ Ζάγρου ὄρους Σαγάρτιοι (κατέχουσιν)». Ըստ **Գրանի**, 1, 12, Սարգոնը գրավում է Կարալլուն և Պադդիրին: Վերջինս ասուրական սահմանային կայան էր, որ հաճախ գտնվում էր Մանայի տիրապետության ներքո:

[2] **F. Thureau-Dangin**, Une relation de la huitième campagne de Sargon, 1912: Մեկ ուրիշ պակասավոր պատճեն հրապարակված է Վ. Շրադերի կողմից. **V. Schrader**, Keilinschrifttexte aus Assur (37, «Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft», 1922, Heft. 2, № 141, էջ 91): Ֆ. Թյուրո-Դանժենի կողմից՝ իր հոյակապ հատորում ներկայացված արշավանքի ճանապարհացույցը շատ կետերում ճշգրիտ չէ: Համենայնդեպս, մենք այլ կարծիք ունենք:

վոր Ուլլուսումնում Իզիրտու մայրաքաղաքից գալիս է մինչև Սինիխինի՝ իր երկրի սահմանային բերդը, որպեսզի ներկայանա Ասորեստանի թագավորին: Ալլաբրիայի թագավոր Բել-ապալ-իդդինան նույնպես դիմավորում է թագավորին: Սարգոնը ընդունում է նրանց հարկը և իջնում դեպի Պարսուաշ:

Սուրիկաշը գտնվում է Քանեի (Քերռզե) շրջանում, Սինիխինին գուցե Սիմախն է, Քանեից դեպի հյուսիս փոքր հեռավորության վրա: Ալլաբրիան և Կարալլուն գտնվում են այն լեռներում, որոնք բաժանում են Ջաղաթուի և Փոքր Զաբի վտակներից մեկի ջրերը[1]:

Պարսուաշում Սարգոնը Նամրիի, Սանգիբուտուի, Քիբ-Աբդադանիի և մարերի առաջնորդներից հարկ ստացավ: Մենք Պարսուաշը տեղադրում ենք Շիրվան գետի շրջանում, Ջաղաթու վտակ Խորխուրայի ակունքների մոտ և Արդելանի արդի Նահանգի հյուսիսում թվարկված երկրներում:

Սարգոնը Պարսուաշից գնում է Մանայի Նահանգ Միսի և մտնում Սիրդակկա կամ Զիրդիակկա բերդը, որտեղ նրան էր սպասում Ուլլուսումնում: Նշենք, որ Ասորեստանի թագավորը նախ առաջ է խաղում դեպի արևելք՝ մեդական հզոր ցեղերի վրա, վստահ լինելու համար, և ապա վերադառնում դեպի Մանա, Զիրդիակկա: Նա աշխատում է այստեղ ևս իր դիրքը հաստատուն դարձնել, նախքան ուղղվելը դեպի Զիկիրտու, որը արշավանքի նպատակն էր: Ուլլուսումնում, Սարգոնին հաճելի լինելու նպատակով, Զիրդիակկայում արդեն պատրաստել էր ասուրական բանակի համար ուտեստ՝ ալյուրի պաշարներ և գինի: Նրա անդրանիկ որդին Ասորեստանի թագավորին դիմավորեց հարուստ ընծաներով: Նա խնդրեց թագավորից՝ «փակել չար թշնամի կակմեների առջև իր երկրի մուտքը, Ուրսայինի պարտության մատնել»[2]:

---

[1] Ֆ. Թյուրո-Դանժենի կողմից վկայակոչված մի բեկորի համաձայն, նշվ. աշխ. էջ 4, ծան. 1, Ուլլուսումնում «իր մայրաքաղաք Իզիրտուից վեց **բերդ** հեռավորության վրա շտապ դուրս է գալիս և ներկայանում Սարգոնի առջև Ալլաբրիայի Լարուետեում»: **Վեց բերդ** հեռավորություն ունեցող այդ վայրը, անշուշտ, Սինիխինին է, ուր Ուլլուսումնում սպասում էր Ասորեստանի թագավորին, և ոչ թե Լարուետեն, ինչպես կարծում է Ֆ. Թյուրո-Դանժենը: Սինիխինից Ուլլուսումնու թագավորը գնաց Լարուետե՝ Ասորեստանի թագավորին ներկայանալու: **Վեց բերդ** հեռավորությունը համարյա 30-35 կիլոմետր է: Եթե Սինիխինին Սիմախն է, Մանայի մայրաքաղաք Իզիրտուն կդառնա Քերդիզորը: Է. Ֆորրերն Իզիրտուն նույնացնում է Սակիզի հետ:

Ալլաբրիան Թատարայի վերին հովտում չէ, այլ ավելի հարավ՝ Փոքր Զաբի արևելյան վտակ Շիրվան գետի վրա:

[2] Կակմեները Զիկիրտուի և Անդիայի բնակիչներն են: Սարգոնը այստեղ ևս շոշափում է Ռուսային, թեպետև արշավանքի նպատակը սահմանափակվում էր այս երկու երկրներով: Խախտի բերումով էր, որ Սարգոնն իր զենքերը դարձրեց Ռուսայի դեմ: Ինչ որ նա ասում է Ռուսայի մասին՝ հետագա ակնատեսումներ են:

Սարգոնը խոստացավ կործանել Ուրարտու երկիրը և «խաղաղություն տալ Մանայի դժբախտ ժողովրդին»: Սարգոնը խնջույք սարքեց ի պատիվ Ուլլուսունուի՝ նա հրաշալի սեղան բացեց և Ուլլուսունուին ու նրա մեծամեծներին նստեցրեց ասորեստանցիների հետ: Մանա երկրի և Մեդիա երկրի միջև ցցված լեռների Գիզիլբունդի երկրի առաջնորդները նույնպես եկան Զիրդիակկա և իրենց հարկը մատուցեցին՝ իրենց կյանքը փրկելու և երկիրը կործանումից ազատելու համար:

Սարգոնը նրանց վրա կուսակալ նշանակեց, որն ենթարկվում էր Պարսուաշի իր կառավարչին: Սահմանային նահանգ Միսին հավանաբար զբաղեցնում էր Ջաղաթու գետի հովիտը, Ջուդիան-Սահաբի մոտ, Սակիզի ճանապարհի վրա: Եթե Զիրդիակկան Սակիզ բնակավայրի վրա չէր, համենայն դեպս գտնվում էր Սահաբի շրջակայքում:

Այս միջոցներով իր թիկունքն ապահովելուց հետո Սարգոնը անցնում է 30 **բերու** երկար ճանապարհ և հասնում Մանայի մեծ բերդ Պանգիշ, որը հսկող կայանի դեր էր կատարում Զիկիրտուի և Անդիայի երկրների նկատմամբ: Սարգոնը, ուրեմն, այս երկու երկրների մուտքի մոտ էր գտնվում: Նախքան այնտեղ մտնելը, նա ամրացնում է Պանգիշի պատվարները, այնտեղ կուտակում հացահատիկի, գինու, ձեթի պաշար և տեղավորում ռազմական մեքենաներ՝ անառարակույս, գործողության հենակետ ստեղծելու համար: Թվում է, թե Ջաղաթուի հոսանքը Մանայի արևելյան սահմանն էր կազմում:

Զիրդիակկան նրա ակունքների մոտ էր, իսկ Պանգիշը՝ նրա գետաբերանի մոտ, համարյա արդի Միանդաբի շրջանում[1]:

Վերջապես, Սարգոնը անցնում է Իշտարաուրա գետը, որ կարող էր միայն Ջաղաթուն լինել, և մտնում է Զիկիրտուի նահանգ Աուկանեն: Երկրի թագավոր Մետատտին, Սարգոնի մոտենալը լսելով, ամբողջ ժողովրդին տեղափոխում է լեռները, ապահով տեղ, իսկ ինքն իր Պարդա նստավայրը թողնելով՝ իր զորքերը տանում է Ռուսային օգնության: Ասորեստանի թագավորը ավերում է երկիրը, թալանում և այրում 12 բերդաքաղաք՝ շրջակա 84 գյուղերով:

---

[1] Զիրդիակկայից մինչև Պանգիշ հեռավորությունը ենթադրում է 30 **բերու**, մոտ 165 կիլոմետր, որը չի արդարացնում մեր նույնացումը՝ Սակիզից մինչև Միանդաբ հազիվ հարյուր կիլոմետր է, ոչ ավելի: Ֆ. Թյուրո-Դանժենը շատ իրավամբ նկատում է, որ կասկածելի է, թե Մանայի երկու քաղաքներ իրարից այդքան հեռու լինեին: Սարգոնն արդեն երկար շրջանց արած պիտի լիներ Պանգիշ հասնելու համար, այն դեպքում, եթե թիվը համապատասխաներ իրականությանը (**Նեբուծուքյում**, էջ 6, ծան. 7): Սարգոնն ասում է, I, 128, «որ ինքն անցել էր անհամար բարձր լեռներ, որոնց վրա բարձրանալ և իջնելը շատ դժվար էր»: Հաշվի առնելով այդ մագլցումների ու վայրէջքների քանակությունը, կարելի է ենթադրել, որ անցած ճանապարհը հասնում է 30 **բերուի**:

Առկաններն, հետևաբար, Զիկիրտուի սահմանամերձ նահանգն է, Միանդաբի դիմաց, Ջաղաթուի աջ ափին: Այն լեռները, ուր պատսպարվել էր բնակչությունը, կարող են Ջաղաթուի և Կարանկուի ջրերը միմյանցից բաժանող լեռները լինել: Պարդա մայրաքաղաքը պետք է փնտրել Մարաղայի մարզում, գուցե Կլաջիքում: Մետտատին համարվում էր Ուլլուսունուի ստորական, և նրա երկիրը այդ իսկ պատճառով չէր կարող Մանայից շատ հեռու լինել[1]:

Առկաններից Սարգոնը մեկնեց Մանայի Ուիշդիշ նահանգը, որը գրավված էր Ուրսայի կողմից: Ասորեստանի թագավորը բուռն լուտանքներ է տեղում Ուրարտուի թագավորի հասցեին: Նրան կոչում է «ոճրագործների ցեղին պատկանող լեռնցի, որը կարգ ու կանոն չի ճանաչում, որի շրթներն ատամների արանքից թշնամական և անարդար բառեր են բարբաջում, որ Շամաշին տված պատվո խոսքը չի պահում, որ ամեն տարի, առանց հոգնելու, խախտում է իր սահմանները»: Այդ ոճրագործը մեծ բանակ էր ոտքի հանել և Ուառուշ բարձր լեռան կիրճերից մեկում դիրք էր գրավել, շուրջն ունենալով իր օգնականներին, անշուշտ, ներառյալ Զիկիրտուի և Անդիայի զորքերն ու «լեռների բոլոր թագավորներին». նա տենչում էր ասուրական բանակին հանդիպել և անխնա պարտության մատնել:

Սարգոնը Ռուսայի հակապատկերն է: Նա «այն իսկական թագավորն է, որ բարությամբ է խոսում, ատում է սուտը, նրա բերանից չար կամ վնասակար գործեր երբեք դուրս չեն գա, նա աշխարհի իշխանների մեջ ամենահիմաստունն է»: Նա ուրարտացի Ուրսայի սահմանները չէր անցել, և ոչ էլ իր երկրի սահմանները, ճակատամարտի դաշտում իր ռազմիկների արյունը չէր թափել:

Մեկ խոսքով, նա ունի բոլոր առաքինությունները, բացի, մենք կարող ենք ավելացնել, համեստությունից: Նա իր ձեռքը բարձրացնում է դեպի Աշշուրը և նրանից խնդրում Ռուսային պարտության մատնել կռվի դաշտում: Աշշուրն ընդունում է նրա խնդրանքը: Ասուրական զորքերը լեռների միջով կատարած երկար անցման հետևանքով հոգնել ու հյուծվել էին: Սարգոնը նրանց ճակատամարտի չի մղում: Քանի որ նա չէր վախենում Ռուսայի զորքերի բազմությունից, արհամարհում էր նրա ձիերը, բանի տեղ չէր դնում

[1] Ինքնին հասկանալի է, որ այն նույնացումները, որ մենք մեզ թույլ ենք տալիս կատարել, բոլորը վերապահությամբ են արված, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ հին անունները պահպանված են մինչև մեր օրերը: Եթե դրանք առաջարկում ենք, ապա միայն պարզաբանման համար մեր միտքը Սարգոնի արշավանքների ուղղության և ծավալի մասին, որ համախ խիստ չափազանցված է բազմաթիվ գիտնականների կողմից: Օրինակ, Պարդան Մարաղայի շրջակայքում տեղավորելով՝ մենք ուզում ենք ասել, որ Զիկիրտուն ամենևին այնպիսի մի երկիր չէ, որը տարածված լիներ մինչև Կասպից ծովը, և նույնիսկ մինչև Կիզիլ-ուզուները:

նրա սպառազինված ռազմիկներին, Սարգոնը նստում է իր անձնական մարտակառքը, գլուխն է անցնում միայն իր հեծելազորի, որը թշնամի երկրում երբեք իրենից չէր հեռանում, և նիզակի սրընթացությամբ նետվում է Ռուսայի վրա, պարտության մատնում նրան, ահավոր ջարդ կատարում, լեռների գոգերը լցնում է դիակներով, արյունը գետի պես հոսեցնում դեպի անդունդները: Նա գառների նման մորթում է Ռուսայի այն մարտիկներին, որոնք նետ ու աղեղ էին կրում, կտրում է նրանց գլուխները: Թագավորական ընտանիքի 260 անդամների գերի է վերցնում, ինչպես նաև կուսակալների, պաշտոնյաների, հեծելազորայինների:

Սարգոնը Ռուսային սեղմում է իր ճամբարին և նետերով ու նիզակներով կոտորում նրա լծկան ձիերին: Ռուսան լքում է իր մարտակառքը, հեծնում մատակ ձին և փախչում է իր զորքերի առջևից: Ասորեստանի թագավորը ջարդուփշուր է անում Չիկիրտուի Մետատիի և հարևան թագավորների զորքերը: Ուրարտուի պարտության մատնված զորքերին հետապնդում է Ուաուշից մինչև Չիմուր՝ Հասպիսի լեռը, **6 բերու** հեռավորության վրա:

Ռուսան փախչում է «ինչպես գիշերային թռչունը արծվի դիմաց», նա սրտատրոփ լքում է իր թագավորական նստավայրը՝ Տուրուշպան և հասնում լեռների լանջերին, «ինչպես անասունը, որ փախչում է որսորդի հետապնդումից»: Որպես երկնող մի կին, նա նետվում է անկողնու մեջ, հրաժարվում սնունդ և ըմպելիք տանել բերանը, անբուժելի հիվանդություն է սրսկում ինքն իրեն: Սարգոնը պնդում է, «որ ինքը Աշշուրի հաղթանակն ընդմիշտ հաստատեց Ուրարտուի վրա»: Նա ճգմում է Չիկիրտուի և Անդիայի մարդկանց ու նրանց առջև փակում Մանա երկրի մուտքը: Նա բավարարում է նրանց տիրոջ՝ Ուլլուսունուի սիրտը՝ «նա լույս սփռեց դժբախտ ժողովուրդների վրա»: Սարգոնն իր պատմությունը վերջացնում է ասելով, որ ինքը ընդհատում է իր արշավանքը դեպի Անդիա ու Չիկիրտու, որպեսզի իր երեսը դարձնի դեպի Ուրարտու:

Այս պատմությունը մի լավ նմուշ է ասուրական զինվորական նկարագրությունների, որտեղ միշտ ավելի շատ գրականություն կա, քան թե ճշգրիտ փաստեր, որոնք կարող են պատմության համար օգտակար լինել:

Սարգոնի զայրույթը Ուրարտուի թագավորի դեմ ցույց է տալիս, որ վերջինը Ասորեստանին շատ անհանգստություններ էր պատճառել իր հաճախակի հարձակումներով, որոնք այստեղ միայն ի միջի այլոց են հիշատակվում: Ասորեստանի թագավորը պարծենում է, որ ինքը սիրում է ճշմարտությունը, բայց այնուհանդերձ հեռանում է դրանից ասելով, որ իր դեմքը դարձրեց դեպի Ուրարտու, Ուաուշի ճակատամարտից հետո, այնինչ բացահայտ է, որ նա այդ արել էր հիշյալ ճակատամարտից առաջ: Հիրավի,

թագավորն ինքը խոստովանում է, որ Ուիշդիշում գտնվող Ուաուշ է հասել «արևելքից արևմուտք» գնալով: Մինչ այդ նա գտնվում էր Աուկանեում՝ Մանայի մոտ, և ավելի խորը չէր թափանցել, նույնիսկ չէր հասել երկրի մայրաքաղաքը: Հետևաբար, Աուկանեից դեպի արևմուտք գնալ Ուաուշ հասնելու համար՝ նշանակում էր քաշվել, այսինքն՝ նահանջել դեպի Մանա: Ուիշդիշը, ուր հասնում է նա, Ուրարտուի մի նահանգն էր, որ գրավվել էր Մանայից: Մենք կտեսնենք, որ Ուրարտուի թագավոր Մենուան գրավել էր Մեյշտա քաղաքը (Տաշթեփեի վայրում՝ Ջաղաթուի գետաբերանում), իսկ նրա հաջորդ Արգիշտին՝ Ուշինի քաղաքը, որը, անշուշտ, այսօրվա Ուշնուն է: Ուիշդիշը կարող է լինել միայն Ուրմիա լճի առափնյա գոտին, Տաշթեփեից համարյա մինչև Ուշնու:

Ուաուշի անցքը, որտեղ Ռուսան ճամբար էր դրել, մեր կարծիքով Դերբենդի լեռնանցքն է, Ուշնուից տասնհինգ կիլոմետր հեռու, 2000 մետր բարձրություն ունեցող մի լեռան կողին: Դա, երևի, Ուաուշ լեռն է: Վեց բերդ տարածությունը Ուաուշից մինչև Զիմուր, որը 30-35 կիլոմետր է անում, ճիշտ և ճիշտ Դերբենդի ու Զագրոսի լեռնաշղթայի Կելիշին լեռնանցքի միջև եղած հեռավորությունն է: Այս լեռնանցքով է, որ Ռուսան իր պարտությունից հետո փախած կլինի, որպեսզի մտնի Մուծածիր, որը Ուրարտուին բարեկամ և ստորակա երկիր էր:

Շատ ավելի հավանական է, որ Ռուսան իր ուժերը կենտրոնացրել էր Մուծածիրի մոտերքում, Բաշկալայի մոտ՝ Ուրարտուի սահմանամերձ կայան Ուեխում: Նա երկու զորամաս էր ուղարկել Մուծածիր, ինչպես մենք կտեսնենք ներքևում: Եթե նա չի ընտրել Զագրոսի և Ուրմիա լճի միջև եղած ճանապարհը՝ Դերբենդ իջնելու համար, ուրեմն Կելիշինի[1] վրայով է մտել Մուծածիր:

Ուիշդիշը տարածվում էր դեպի հյուսիս բավական հեռու, եթե հաշվի առնվի այն, որ «նրա քաղաքները երկնքի աստղերի նման անհամար էին»: Ասորեստանի թագավորը հողին է հավասարեցնում նրա քաղաքների հաստատուն պարիսպները, փշրելով «ինչպես հողամաններ», գրավում հացահատիկի պահեստները բանակի համար:

---

[1] Ֆ. Թյուրո-Դանժենը Սարգոնի արշավանքի իր գեղեցիկ հրատարակության ներածականում առաջարկում է բոլորովին տարբեր երթուղի, որի համաձայն Սարգոնը անցել է Պանգիշից դեպի Սռհենդ, շրջանցել էր Ուրմիա լիճը և Թավրիզի ու Խոյի վրայով առաջխաղացել դեպի Վանա լիճը: Այս երթուղին հնարավոր չէ հիմնավորել: Դժվար է ապացուցել, որ Մանան և Ուրարտուն Ուրմիա լճի արևելքում տիրույթներ ունեին:

Սարգոնը Ուիշդիշից մեկնում է Ուշկայա՝ Ուրարտուի սահմանամերձ կայանը, «Զարանդա նահանգի մուտքի մոտ և Սուբի նահանգի վերևում, որ Ուրարտուի բնակիչները կոչում են Մանա երկիր»:

Հետևաբար, կարելի է ասել, որ Սուբին նախապես պատկանում էր Մանային, որից խլվել էր, ինչպես և Ուիշդիշը, Ուրարտուի կողմից:

Սարգոնը Ուշնուից ուղղվում է դեպի Վանա լճի հյուսիսարևելյան ծայրամասը, ուրեմն, այդ գծի վրա էին գտնվում նրա անցած նահանգները: Գալով նրանց սահմաններին, օգտակար կլիներ դիմել այդ նույն գծի երկայնքին գտնվող այն բաժանումներին, որոնք հայտնի էին հին Հայաստանին:

Ուշկայա քաղաքը կործանվեց, և շրջակա 115 գյուղեր հրո ճարակ դարձան, այնպես որ «ծուխը ամպի նման ծածկեց երկնքի երեսը»: Սուբի նահանգի՝ Սանգիբուտու երկրի սահմանի վրա գտնվող Անիաշտանիա քաղաքն իր 17 գյուղերով արժանացավ միևնույն բախտին: Ուրեմն, Սուբին արևելքից մոտ էր Զարանդային, իսկ հյուսիսից՝ Սանգիբուտուին: Ուշկայա քաղաքը Զարանդայի մուտքի մոտ էր, իսկ Անիաշտանիան՝ Սանգիբուտուի սահմանի վրա:

Մանայի երկու հին նահանգները, որ հանձնվել էին Ուրարտուին, գտնվում էին Ուրմիա լճի և Զագրոսի լեռնաշղթայի միջև: Առաջինը ընդգրկում էր, լճի հարավային ափից բացի, նաև Մարի գավառի շրջանը, երկրորդը՝ Թրաբի գավառը և հին Հայաստանի Էլլի կամ Կուրիճան շրջանը, որը համապատասխանում է Մեր գավառին, Տեր գավառին և այսօրվա Բարադոստին[1]: Ուշկայան գտնվում էր Զոլա գետի ակունքին, որը ողողում է Զարանդան, հին Հայաստանի Զարևանդը, և որը Զարանդայի մուտքը պատնեշող բնույթ ուներ:

Անիաշտանիա քաղաքը, Ուշկայայի հյուսիսում, նույն գետի վերին հովտի ելքի մոտ, Սուբին բաժանում էր Սանգիբուտու երկրից: Սանգիբուտուն կոչվում էր նաև Բարի[2]: Պետք է նշել, որ Սարգոնը չի մտել Զարանդա, այ-

---

[1] **Կեղծ-Մովսես**, Աշխարհացույց, էջ 32, Մարի, Թրաբի, Այլի կամ Կուրճիան գավառները թվարկում է Պարսկահայք նահանգի մեջ:

Թրաբին (Tur-abi) Թուր գետի շրջանն է. Կուրիճանը հիշեցնում է Կիլզանը կամ Գիլզանը:

[2] Սանգիբուտուն և Սուբին նույն անուններն են, ինչ որ Սումբին: Վերոհիշյալ Սանգիբուտուն, ինչպես նաև Բարին, ուրիշ անուններ չեն, եթե ոչ Բիթ-Բարու, որը Սեննաքերիբի Պրիզմայում, II, 21, նշված է որպես Էլամի սահմանի վրա գտնվող երկիր: Եթե Սուբին նույն Սումբի անունն է, կարելի է ենթադրել, որ դա Σομβάκη շրջանն է, որը հռոմեական եռապետ, հռչակավոր զորավար Մարկոս Անտոնիոսը 33 թվականին զիջեց Ատրպատականի թագավորին (**Strabo**, XI, II, էջ 523): Ֆ. Անդրեասն առաջարկել է այդ անունը սրբագրել Ἀλουάκη, որպեսզի այնտեղ ճանաչվի Աղրակ անունը: Ըստ Ստրաբոնի, հայերը Սիմբակենե խլել էին մարերից, իսկ Անտոնիոսը այն վերադարձրեց նրանց:

լապես նա կնշեր, որ Զարանդան նույնպես կործանել է. նրա մասին չի խոսում: Զարանդան մնաց արևելք, նրա երթուղուց դուրս:

Թագավորն ասում է, որ Ուշկայայից (ավելի ճիշտ՝ Անիաշտանիայից) հասել է Քարի կամ Սանգիբուտու երկիրը: Սակայն, նախքան այս երկիրը հասնելը, նա մտնում է Դալա երկիրը և քանդում նրա երկու բերդաքաղաքը՝ Թարուին և Թարմակիսան, շրջակա 30 գյուղերով:

Թարմակիսայից գնում է Կիշպալ լեռան ստորոտում գտնվող Ուլխու բերդաքաղաքը Սանգիբուտու նահանգում, և 57 շրջակա գյուղերի հետ միասին հողին է հավասարեցնում:

Ուլխուից Սարգոնը անցնում է մեկ ուրիշ քաղաք, որի անունը ջնջվել է և որը «բերդաքաղաքների գլխավորն էր Սանգիբուտուի նահանգում»: Հետևաբար, սա շրջանն է միևնույն նահանգի, որը 21 բերդաքաղաք ուներ, որոնք «շատ վաղ ժամանակից գրավված էին ուրարտական թագավորների կողմից»: 21 քաղաքները «շողշողում էին Արզաբիա լեռների գագաթներին, ինչպես լեռների վրա բուսած խաղողի որթեր»:

Սանգիբուտուի մարդիկ, «նահանգում ապրողները, այդ քաղաքների բոլոր բնակիչները», հենց որ լեռների գագաթներին կառուցած իրենց դիտակայաններից տեսան թշնամիներին, մեռյալի գույն ստացան, լքեցին իրենց ամրություններն և փախան լեռները: Սարգոնը նահանգը ծածկում է ինչպես «մորեխների չոլ, ինչպես երեկոյան մռայլ ամպ»:

Ասորեստանի թագավորը 12 **բերդ** ճանապարհ է անցնում Արզաբիայից Իրտիա բարձր լեռը հասնելու համար և ճամբար է դնում այնտեղ:

Իրտիա կամ Իրիտիա լեռը մեզ ծանոթ է Սալմանասար III-ի արշավանքից: Այն մենք նույնացրել ենք Ալադաղի բազմաթիվ ճյուղավորումների հետ:

Դալան և Քարին՝ կամ Սանգիբուտուն իր երկու մասերով, կոթնած էին Զագրոս լեռնաշղթային, ինչպես Ուիշդիշը և Սուբին. վերջիններն տարածվում էին արևելյան զառիթափի վրա, մյուսները՝ արևմտյան: Դալան կարող է լինել հին հայկական Կոտոր և Նկան ամրոցների շրջանը, ներկա Կոտուրի և Նագանի շրջանը, որը Թոռնավան գավառն էր, Վասպուրականի նահանգում: Այն ժամանակ Քարին կամ Սանգիբուտուն կհամապատասխաներ Սարայի շրջանում Մարդաստան հայկական մեծ գավառին:

Եթե հարցը մարական մի շրջանի մասին է, ավելի հավանական է այն փնտրել Զագրոսի լեռնաշղթայից արևելք, որը Հայաստանի և Մարաստանի (այսինքն՝ Ատրպատականի) միջև բնական սահման էր, և այն նույնացնել Սումբիի հետ:

Սոմաղը, Բարադոստի հարևան շրջանը, գուցե կապ ունի Սումբիի հետ:

Այստեղ Սարգոնը ընդհատում է իր առաջխաղացումը դեպի հյուսիս, դառնում է հյուսիս-արևմուտք, դեպի Ալաղաղ և կանգ առնում Իրտիայի մոտ: Արզաբիայից մինչև Իրտիա հեռավորությունը 12 բերռու կամ 65-70 կիլոմետր է և համապատասխանում է Սարայի շրջանից մինչև Ալաղաղի մոտերքի հեռավորությանը: Իր ճանապարհին Ասորեստանի թագավորը խարույկի նման այրում է 146 գյուղ, դրանք կողոպտելուց և «Աշշուրի երկիրը վերադառնալու համար ահագին պաշար» պատրաստելուց հետո:

«Սանգիբուտուի բերդաքաղաքներից Սարգոնը գալիս է Արմարիլի նահանգը»: Դրանից բխում է, որ Արմարիլին Իրտիայի շրջանում էր գտնվում: Արմարիլին Սալմանասար III-ի Արամալին է: Վերջինը Իրտիայից Արամալիի և Զանզիռուսայի վրայով իջավ լճի ափը, մինչդեռ Սարգոնը Արմարիլիից առաջ է խաղում դեպի Այաղի, որը նույնպես լճի ափին էր տեղավորված: Արմարիլիում, Ուբիանդա լեռների ստորոտում, կար 7 բերդաքաղաք և 30 գյուղ: Դրանք անցնելիս թագավորն այցելում է Ուրսայի Ռիար ծննդավայրը և Արբուն՝ Սարդուրիի քաղաքը. նրա եղբայրները բնակվում էին 7 ուժեղ ամրացված քաղաքներում: Այդ քաղաքները քարուքանդ արվեցին, և Խալդիայի տաճարը հրդեհվեց:

Սարգոնը Արմարիլիից գնում է Այաղի, որը երեսուն բերդաքաղաք ուներ «ալեծածան ծովի ափին, մեծ լեռների լանջին», քաղաքներ, որոնք քանդվեցին և շրջակա 87 գյուղերի հետ միասին հրկիզվեցին:

Այաղիից նա անցնում է Ալլուրիա, Կալլանիա, Իննաա գետերը և հասնում է Ուայախս նահանգը, «Ուրարտուի սահմանի ստորոտում», Նաիրի երկրին սահմանամերձ: Նրա բերդաքաղաք Ուայախսն ավելի ամուր էր, քան Ռուսայի մնացած բոլոր բերդերը: Նրա կայազորը բաղկացած էր քաջարի ռազմիկներից, այնտեղ էին նաև ռազմական առաջնորդները՝ իրենց զորքերով: Այնտեղ կային և նոր լուրեր հաղորդող լրտեսներ: Նրա 5 բերդաքաղաքները հրո ճարակ դարձան 40 գյուղերով հանդերձ:

Ուայախսից Սարգոնը մտնում է Նաիրի երկիրը: Յանզու թագավորն ընդառաջ է գալիս 4 բերռու հեռավորության վրա գտնվող իր մայրաքաղաք Խուրուշկիայից և հարկ մատուցում:

Սարգոնը մտնում է Մուծածիր՝ այս երկրի թագավոր Ուրզանային պատժելու համար: Ասորեստանի թագավորը զայրացած էր Ուրզանայի վարմունքից, որը խուսափել էր դիմավորել և հարգանքներ մատուցել իրեն, ինչպես արել էր նրա դրացի Յանզուն: Ուրզանան, որպես Ռուսայի դաշնակից, այլ կերպ չէր կարող վարվել: Սարգոնը, խիստ բարկացած, իր բանակի մի ստվար մասն ուղարկում է Ասորեստան և «իր միակ անձնական մարտակառքով ու մեկ հազար հեծելազորով» հետևում է Մուծածիրի բարձր

լեռները: Ուրզաճային հաջողվեց փրկվել, բայց Սարգոնի ձեռքն է ընկնում նրա ընտանիքը: Նրա կինը, որդիները, դուստրերը և նրա մարդիկ, նրա ընտանիքի անդամները գերի տարվեցին: Տարվեց նաև 6110 մարդ, 12 ջորի, 380 ավանակ, 525 եզ, 1235 ոչխար[1]: Սարգոնը կողոպտում է Ուրզաճայի պալատը և Խալդիայի տաճարը և անագին ավար վերցնում: Պալատից վերցնում է 34 տաղանդ 18 մինա ոսկի, 167 տաղանդ 2 և կես մինա արծաթ: Ինչ-որ աստծո տաճարից՝ 4 տաղանդ 3 մինա ոսկի, 162 տաղանդ 20 մինա արծաթ, 3600 տաղանդ մաքուր պղինձ: Բացի դրանից, հավաքվում են նաև մեծ քանակությամբ սպասք, տարբեր մետաղներից արվեստի առարկաներ, որոնք հաճախ պատված են քանկագին քարերով: Առատ ավարով բեռնավորված, հաղթական թագավորը վերադառնում է իր մայրաքաղաքը:

Սարգոնը լճի ափին գտնվող Այադի հասնելուց հետո հանկարծ ետ է դառնում և փոխանակ դեպի արևմուտք գնալու, շրջվում է դեպի հարավ՝ Խուբուշկիա և Մուծածիր հասնելու համար: Սա Մեծ Ջաբի ավազանն է, որը տեղացիները կոչում են Էլամունի, ինչպես Սարգոնն է վկայում[2]: Այադին նույնացվում է հայկական Առբերանի գավառի հետ՝ լճի ծայրի երկու կողմերում: 30 քաղաքները կիսաբոլոր շարված էին Արճեշից մինչև Ջանիկ՝ Էսրակ և Արտավազ լեռների լանջերին, որոնք կարող են մեր բնագրի Արսիդում և Մախունունիան լինել: Այս քաղաքներից Արգիշտիունան և Կալլանիան ամուր էին կառուցված: Եթե Արգիշտիունան Արճեշն է, Կալլանիան պետք է որ Քերկրին լինի: Այդպես էլ Կալլանիա գետը կարող է լինել Քերկրի գետը, որը թուրքերը կոչում են Քենդիմահի: Ալլուրիա գետը զուգադիպում է Մարմետին, և հարց է ծագում, թե Այսուր գյուղը արդյո՞ք չի պահպանել գետի հին անունը[3]:

---

[1] **Ուղեր**, I, 349, կրկնված I, 424-ում, որտեղ ոչխարների թիվը 1285 է, բայց **Տարեգրությունում**, I, 128-129, այս թվերին ավելացված են՝ 6170 բնակիչ, 692 ջորի և ավանակ, 920 եզ, 100. 225 ոչխար:

[2] Մեկ այլ անհամաձայնություն Ֆ. Թյուրո-Դանժենի և մեր միջև: Այս գիտնականը կարծում է, որ Սարգոնը ճանապարհը շարունակում է լճի երկարությամբ և առաջ ընթանալով Արլատի, Բիթլիսի վրայով հասնում է Սաիրդ (Սղերդ): Ըստ նրա՝ Ուայաիսը զուգադիպում է Բիթլիսի հետ, իսկ Խուբուշկիան՝ Սաիրդի հետ: Այդտեղից Սարգոնը Բոհտանի վրայով պիտի առաջխաղացած լիներ մինչև Մուծածիր: Այս ճանապարհացույցի հեղինակին, ըստ երևույթին, թյուրիմացությամբ մեջ է գցել Նաիրիի հիշատակումը, որը նա շփոթել է Ամեդիի շրջանի Նաիրիի հետ: Ուայաիսը կամ Ուեիսն չէր կարող հեռու լինել ռազմադաշտից, որը Մանաս էր, և ոչ էլ Մուծածիրից, որտեղից Ուրզանա թագավորը հետևում էր Ուեիսում կատարվող իրադարձություններին: Անշուշտ, նա չէր կարող հետևել, եթե Ուեիսն այնքան հեռավոր շրջանում լիներ և Մուծածիրից բաժանված լիներ ասպարական երկրներով: Չիկիրտուից և Անդիայից հասնել Բիթլիս՝ օգնություն փնտրելու համար, գործնական բան չէր կարող լինել:

[3] Այսուր հին անունը գուցե պահպանվել է **այսուր** հայերեն բառի հետ նմանության շնորհիվ:

Երրորդ գետը՝ Ինճաան, պետք է լինի Արճակ գետը, թուրքերի Մեհմեդիկը: Ուայախս ճահանգը, որը սահմանամերձ է Խուբուշկիա-Ջուլամերկին, ընկճանում է Մեծ Աղբակի հետ: Խուբուշկիան կամ Նաիրին, ինչպես Սարգոնն է կոչում այն, Խուբուշկիա անունը վերապահելով դրա մայրաքաղաքին, Փոքր Աղբակն է: Ուայախս բերդը կարող է լինել միայն Քաշկալան, որը լավ դիրք ուներ Ճուղ կիրճը պաշտպանելու համար: Այդպիսով ճշգրտվում է Սարգոնի ճանապարհացույցը. նա Այաղիից անցնում է Վանի տարածք և հասնում Քաշկալա ու Ջուլամերկ, որտեղից Դիզգայի, Ներիի վրայով անցնում է Սիդիկա, որը Մուծածիրի քաղաք է:

Սխրագործություններն ամփոփելով, Սարգոնն իր ավերած քաղաքների թիվը Ուրարտուի 7 ճահանգներում հասցնում է 430-ի: Մեկ ուրիշ վավերագրում այդ թիվը վերածվում է 55 քաղաքի, 11 բերդի՝ 8 ճահանգում[1]: 7 ճահանգները հետևյալներն են՝ Սուբի, Զարանդա, Դալա, Բարի կամ Սանգիբուտու, Արմարիլի, Այաղի և Ուայախս: Ութերորդը Ուիշդիշն է, որը խլվել է Մանայից: Նախքան Սարգոնի արշավանքի քննարկմանն անցնելը և լուսաբանելն այն ամենը, ինչ որ Սարգոնը պատմում է Ուրարտուի վերաբերյալ (նրա պաշտպանողական աշխատանքների, նրա տնտեսական աղբյուրների մասին), անհրաժեշտ է ծանոթանալ այն տեղեկությունների հետ, որ գոյություն ունեն ասուրական ճամակային գրականության մեջ և նոր լույս են սփռում Ասորեստանի՝ Ուրարտուի նկատմամբ ունեցած դիրքի վրա:

Ասորեստանին քաջ հայտնի էր այսպես կոչված service d'information-ը (տեղեկատու ծառայությունը), կազմակերպություն, որին հանձնարարված էր բոլոր հնարավոր միջոցներով (դիտարկումներ, լրտեսություն, բանակցություններ, կաշառք) ձեռք բերել տեղեկություններ թշնամի երկրների վերաբերյալ:

Սարգոնի ժամանակ այդ գործակալները հատկապես ակտիվ էին ուրարտական ճակատում: Նրանք ամեն ճիգ թափում էին իմանալու համար այն բոլորը, ինչ տեղի էր ունենում Ուրարտուում: Նրանք տեղյակ էին Ուրարտուի թագավորի ամեն մի քայլին, նրա զորքերի ամեն մի տեղաշարժին: Այդ գործակալների գաղտնի տեղեկությունները, որ թագավորին էին ուղարկվում ճամակների ձևով, շատ ուսանելի են: Դրանք գրված են պարզ ոճով, ազատ պայմանական ճարտասանությունից, որը հատուկ է պաշտոնական վավերագրերի լեզվին, և կարևոր էջեր են ներկայացնում ճշմարտացի պատմության համար:

---

[1] **Հիշատակարան**, I, 42-43: Գումարը չի համապատասխանում պատմության տվյալներին: Այդ հարցին մենք կանդրադառնանք:

Ուրարտական ճակատի վերաբերյալ նամակները մեզ հասել են շնորհիվ Աշուրբանիպալ թագավորի, որը բազմաթիվ նամակներ է հավաքել Նինվեի իր գրադարանի համար: Դրանք հրատարակված են Ռ. Հարպերի մեծ ժողովածուում և մասամբ անգլերեն են թարգմանված Ռ. Պֆայֆերի կողմից[1]:

Այստեղ մենք վերարտադրում ենք մի քանի նամակներ, որտեղ խոսվում է կիմմերների մասին: Դժբախտաբար, այդ նամակները թվագրված չեն: Այստեղ խոսքն Ուրարտուի մի թագավորի մասին է, որը նոր է հաղթվել կիմմերական հրոսակների կողմից: Մեր նպատակն է պարզաբանել այն բավական վիճելի հարցը, թե ո՞վ է Ուրարտուի այդ թագավորը: Մենք կապացուցենք, որ դա Ռուսան էր, և կիմմերական պատերազմում նրա պարտությունն էր, որ հեշտացրեց Սարգոնի քափանցումն Ուրարտու: Աշուրբանիպալ, որ այդ նամակներն ուղղում է ժառանգորդ իշխանին կամ թագավորին, մոտավորապես Մծբինի և Տիգրիսի միջև ընկած Թիլլե նահանգի կառավարիչն է: Ինքն էլ դրանք ստացել է ծառայության գործակալներից:

Ռ. Պֆայֆեր, 8 = Ռ. Հարպեր, 444:

«Իմ տեր թագավորին, քո ծառա Աշուր-ռիսուա: Ողջո՛ւյն իմ տեր թագավորին:

Ուրարտուի հինգ կուսակալներ մտան Ուեխս:

Սեթինու՝ կուսակալ [.....]տենիի,

Կակկադանու, որ Ուկկայի դիմացն է մնում,

Սակուատա՝ «կուսակալ» Կանիռումի,

Միպլիա՝ «կուսակալ» Ալզիի,

Տուտու՝ «կուսակալ» Արմիրալիռուի:

Սրանք են նրանց անունները: Ուղտերի քարավանի երեք հրամանատարների հետ միասին նրանք մտան Ուեխս: Այժմ, երբ նրանք իրենց զորքերը բերել են, նրանց բանակն ուժեղացել է: Թագավորը Տուրուշպայից գնաց Կանիռում:

[1] R. F. Harper, Assyrian and Babylonian Letters, I-XI vol., 1892-1911. R. Pfeiffer, State Letters of Assyria. A Transliteration and Translation of 355 Official Assyrian Letters dating from the Sargonid Period, 1935. Քսան նամակ՝ ներառյալ մի քանիսը Ուրարտուի վերաբերյալ, թարգմանված Cornelis van Gelderen-ի կողմից, Ausgewählte babylonysch-assyrische Briefe. Beiträge zur Assyriologie und semitischen Sprachwissenschaft, herausg. v. F. Delitzsch und P. Haupt, 1902, էջ 501-545:

Գալով իմ տեր թագավորի «լրտեսների ուղարկում» հրահանգին, ես նրանց ուղարկեցի երկու անգամ. ոմանք վերադարձել և տեղեկություններ են բերել, մյուսները դեռևս չեն վերադարձել»:

Ռ. Պֆայֆեր, 9 = Ռ. Հարպեր, 492:

«Իմ տեր թագավորին, քո ծառա Աշուր-ռիսուա: Ողջո՛ւյն իմ տեր թագավորին: Նիսան ամսի մեկին Ուրարտացին գնում է Տուրուշպայից Էլիսաղու: Կակկադանու թուրքանը գնացել է Ուեխս, նա տարել է Ուրարտուի բոլոր զորքերը: Թագավորը գնացել է Էլիսաղու...» (պակասում է):

Ռ. Պֆայֆեր, 10 = Ռ. Հարպեր, 380

«Իմ տեր թագավորին, քո ծառա Աշուր-ռիսուա: Ողջո՛ւյն իմ տեր թագավորին: Երեք հազար հետևակազոր, կառավարիչներ, սպաներ, որոնք պատկանում են իմ նահանգի դիմաց գտնվող նահանգի կուսակալ Սեթինիին, իմ աչքի առջև գնացին Մուծածիր: Նրանք անցան Սալմու (Սև) գետը: Նրանց լծկան անասունները, Սեթինիի երամակը գնում են առջևից: Ինչ վերաբերում է Սուճահին, այն նահանգի կուսակալին, որը գտնվում է Ուկկաի դիմաց, նրա զինվորները ճանապարհ ընկան դեպի Մուծածիր: Ես լսել եմ, որ թագավորը Ուեխս է գնալու: Նա դեռ չի մեկնել»:

Ռ. Պֆայֆեր, 11 = Ռ. Հարպեր, 197:

«Իմ տեր թագավորին, քո ծառա Սեննաքերիբ: Ողջո՛ւյն իմ տեր թագավորին:

Ամեն ինչ լավ է Ասորեստանի համար, ամեն ինչ լավ է տաճարների համար, ամեն ինչ լավ է թագավորի բերդերի համար: Թող թագավորը լավ տրամադրություն ունենա:

Ուկկա երկրից ինձ հաղորդել են հետևյալը. «Երբ Ուրարտուի թագավորը գնաց Կիմմերների երկիրը՝ նրա բանակը լրիվ ջարդվեց: Իսկ թագավորին և նրա կուսակալներին մենք բերինք իրենց մնացյալ ուժերի մոտ...»:

Այսպիսին է Ուկկայի տեղեկագիրը:

Աշուր-ռիսուան ուղարկել է հետևյալը. այն տեղեկությունը, որ ես նախապես ստացել էի՝ ճշգրիտ է: Ահավոր ջարդ է կատարվել նրանց միջև: Ներկայումս երկիրը խաղաղ է: Նրա մեծամեծներն իրենց տներն են վերադար-

ձել: Նրա թուրքաց Կակկադացուն կալանավորված է: Ուրարտուի թագավորն Ուազատւնի մարզումն է: Այսպիսին է Աշուր-ռիսուայի տեղեկագիրը: Խալսուի կուսակալ Նաբուլիուն ինձ գրում է հետևյալը. «Երբ սահմանների երկայնքով մեկ գտնվող բերդերի պահակազորքերին ես նամակ գրեցի Ուրարտուի թագավորի մասին տեղեկություններ խնդրելու համար, նրանք ինձ պատասխանեցին հետևյալը. երբ նա հասավ Կիմմերների երկիրը, նրա բանակը լրիվ ջարդվեց: Նրա մեծամեծներից երեքն սպանվեցին, բայց ինքը փրկվեց և վերադարձավ իր երկիրը. այնուհանդերձ նա իր ճամբարը դեռ չի հասել: Այդպիսին է Նաբուլիուի տեղեկագիրը:

Մուծածիրի թագավոր Ուրզանան, նրա եղբայրն ու որդին գնացին ողջունելու Ուրարտուի թագավորին: Խուրուշկիա երկրի բանբերը նույնպես գնաց ողջունելու թագավորին:

Սահմանների երկայնքով մեկ գտնվող բոլոր բերդերի պահակազորքերը նույնն են հաղորդում:

Ես ուղարկում եմ ձեր թագավորին տիկին Ախատաբիշայի սեղանապետ Նաբուլիուի նամակը, որ բերել են Թաբալից»:

Գործակալները Ուրարտուի թագավորի անունը չեն նշում: Ո՞վ է նա, որ պայքարել է կիմմերների դեմ, և ե՞րբ են տեղի ունեցել նամակում հիշատակված իրադարձությունները:

Ամենաարժանահավատ հեղինակությունները, որոնք քննարկել են ասուրական նամակագրական գրականությունը, գտնում են, որ խոսքը Ռուսայի որդու և հաջորդի՝ Արգիշտիի մասին է, և կիմմերական ճակատամարտը վերաբերում է 707 թվականին, իսկ ասուրական ճակատում զինվորական տեղաշարժերը՝ 708 թվականին[1]: Սակայն Ախատաբիշայի սեղանապետի նամակը, որի մասին Սարգոնին ուղղած իր տեղեկագրում նշում է Սեննաքերիբը, բավական է այդ ժամանակագրությունը խախտելու համար:

Ախատաբիշան Սարգոնի դուստրն է, որին նա կնության էր տվել Թաբալի թագավոր Ամբարիդիի՝ 717 թվականին, և որի տիրապետությունները նա միևնույն ժամանակ ավելացրել էր: Հակառակ այս շնորհներին, Ամբարիդին անցել էր Սարգոնի թշնամիների՝ Ուրարտուի Ռուսայի և Մուշկիի Միտայի կողմը: Դրա համար նա պատժեց ապերախտ փեսային՝ հարձակվելով նրա վրա և գերի վերցնելով նրան ու կնոջը 712 թվականին, ուրեմն, Ռուսայի դեմ տարած հաղթանակից հետո: Թաբալը նա դարձրեց

[1] A. T. Olmstead, History of Assyria, 1923, գլ. 22, Letters from the Armenian Front, էջ 258-267: R. Pfeiffer, նշվ. աշխ., ուր նա ամենուրեք և իզուր մացրել է Արգիշտիի անունը: C. H. W. Johns, Laws, էջ 338:

պարզապես ասորական մի նահանգ: Դրանից հետևում է, որ Թաբալից ստացված սեղանապետի նամակն անպայման ավելի առաջ է եղել, քան 712 թվականը, որ Թաբալի կործանման և Սեննաքերիբի հիշատակած իրադարձությունների տարին է, այսինքն՝ Ուրարտուի թագավորի պատերազմը կիմմերների դեմ պետք է ավելի առաջ եղած լինի, քան 712 թվականը[1]:

Իր հորն ուղղած մեկ ուրիշ նամակում Սեննաքերիբը ասում է, թե՝ պալատի պետի տեղակալը եկել է ինձ մոտ և ասել ինձ. «Ուրզանան գրել է հետևյալը՝ երբ Ուրարտուի թագավորը Կիմմերների երկիրը գնաց, նրա զորքերը ջարդվեցին, նա պարտվեց, և Ուասիի կուսակալը սպանվեց»[2]:

Ուրզանան իր երկրից վտարվել էր Սարգոնի կողմից 713 թվականին, Ուրարտուից նահանջելու ժամանակ: Նրա նամակը գրվել է այս թվականի թամմուզ ամսից, երբ Սարգոնը արշավանքի դուրս եկավ, ավելի առաջ:

Վերևում մեջբերված նամակի համաձայն, Ուրզանան իր որդու և եղբոր հետ գնացել էր աղջունելու Ուրարտուի թագավորին: Որդու հիշատակումը այս այցելությունը տանում է ավելի առաջ, քան Սարգոնի կողմից Մուծածիրի կողոպուտը 713 թվականին, որովհետև հենց այդ պահից նա Ասորեստանի թագավորի գերին էր և նրա հետագա ճակատագրի մասին ոչինչ հայտնի չէ:

Ուրզանան, ուրեմն, Ռուսայինի այցելել էր կիմմերական ճակատում նրա պարտությունից հետո: Թուրքան Կակկադանուն, որը գերի է ընկնում ճակատամարտում, նիսան ամսի մեկին գտնվում էր Ուեխսում: Եթե կիմմերական պատերազմը տեղի է ունեցել 713 թվականին, որը համարյա ստույգ է, ուրեմն, այն ծավալվել է նիսանի մեկից հետո և թամմուզ ամսից առաջ, երբ սկսվեց Սարգոնի արշավանքը, կամ ավելի շուտ՝ Սարգոնի Մանա գալուց առաջ:

Իրադարձությունները իրար են հաջորդել հետևյալ կարգով: Սարգոնը պատրաստություններ է տեսնում Չիկիրտուի և Անդիայի երկրների դեմ արշավելու համար: Այդ երկրների թագավորները սարսափահար դիմում են Ռուսայինի: Սարգոնի գործակալը նամակով նախազգուշացնում է նրան՝ «Քանբերները Անդիայի և Չիկիրտուի թագավորներից եկան Ուեխս: Նրանք նրան (ուրարտական թագավորին) ասացին՝ „Աշշուրի թագավորը մեզ վրա է հարձակվելու”: Երբ Ուրարտուի թագավորը տեսավ քանբերներին, մեկ-

---

[1] **F. Thureau-Dangin**, նշվ. աշխ., **Ներաձական**, XIV-XV, հենվել է այս փաստի վրա, որպեսզի եզրակացնի, թե կիմմերների հաղթանակը հավանաբար նախորդել է 714 թ., այսինքն՝ 713 թ. արշավանքին:

[2] **R. F. Harper**, 1079: Նշված է Ֆ. Թյուրո-Դանժենի կողմից (նշվ. աշխ., 15) ըստ **R. C. Thompson**-ի՝ «American Journal of Semitic Language», XVII, էջ 165:

ենց...»[1]: Ուրարտուի թագավորն օգնություն է խոստանում վտանգի ենթարկված երկրներին: Նրա հրամանով իր կուսակալներից հինգը իրենց զորքերով մեկնում են Ուեխս, Ուրարտուի սահմանամերձ կայանը (Քաշկալայում կամ նրա մոտ). Սեթինի նահանգի պետը և Ուկկայի դիմաց գտնվող նահանգի պետն ուղևորվում են դեպի Մուծածիր՝ Ուրարտուի ստորակա այդ երկրում դիրք գրավելու համար:

Ասուրական արքունիքը մտահոգված միջամտում է և Ուրզանայից ստանում է պատշաճ պատասխան, որը մենք բերում ենք այստեղ.

«Ուրզանայի նամակը պալատի արքունապետին. ողջո՛ւյն քեզ:

Այն մասին, որ դու ինձ գրել ես, ահա թե ինչ՝ „Ուրարտուի թագավորը և իր զորքերն եկե՞լ են քո կողմերը: Գալի՞ս է նա: Ո՞ւր է նա" (ահա իմ պատասխանը)՝ „Ուասիի և Ուկկայի (այսինքն՝ Ուկկայի դիմացի նահանգի) նահանգապետները հասել են, նրանք իրենց աղոթքները կատարեցին տաճարում և ասացին՝ թագավորը գալիս է, նա Ուասիումն է: Մյուս նահանգապետները Մուծածիր կգան ավելի ուշ՝ իրենց աղոթքը կատարելու": Գալով քո գրածին՝ „Առանց (Ասորեստանի) թագավորի հրամանի ոչ ոքի թույլ մի տուր մասնակցելու պաշտամունքին", (պատասխանում եմ)՝ „Երբ Աշշուրի թագավորը գալիս էր, ես դրի ինձ նրա տրամադրության ներքո. ես պարտական եմ անել այն ամենը, ինչ որ միշտ արել եմ, և դա նրա (Ուրարտուի թագավորի) նկատմամբ պատշաճ պարտականություն է "»[2]:

Մուծածիր եկող Ուասիի և Ուկկայի նահանգապետները հաստատապես Սեթինին ու Սուճահին են, որոնց Մուծածիր մեկնելը մեզ հայտնի է վերոհիշյալ նամակից: Ուկկայի նահանգապետ ասելով՝ հասկացվում է Ուկկայի դիմացի նահանգի նահանգապետ, որն էր Սուճահին: Ուկկային քիչ թե շատ անկախ իշխանություն էր: Սեթինիի նահանգի անունը բնագրից դուրս է ընկել, բայց հավանական է, որ վերջինը գտնվում էր Քոհտանում, Ջուդիի մոտ:

Ուրարտական զորքերի ներկայությունը Մուծածիրում մտահոգիչ էր Ասորեստանի համար, մանավանդ այն պահին, երբ նա պատրաստվում էր արշավելու Ջիկիրտուի և Անդիայի դեմ: Սարգոնի պալատի արքունապետը չի թաքցնում իր մտահոգությունը, այն աստիճան, որ հավակնում է կարծել, թե առանց ասուրական իշխանությունների թույլտվության ոչ ոք չպետք է

---

[1] **R. F. Harper**, 515: Այս նամակը չի մտել Ռ. Պֆայֆերի ժողովածուի մեջ: Այն նշված է Ֆ. Թյուրո-Դանժենի կողմից, նշվ. աշխ., էջ 6, ըստ **Zeitlin**-ի՝ Le style administratif, էջ 26:

[2] **R. Harper**, 409 = **R. Pfeiffer**, 3: Ուրզանայի պատասխանը ավելի հստակ է, քան երևում է Վ. Շեյլի թարգմանության մեջ՝ Recueil de travaux, XIX, 63, կատարված վատ վերծանված տեքստից և վերարտադրված Ֆ. Թյուրո-Դանժենի կողմից, նշվ. աշխ., էջ XII:

համարձակվի, նույնիսկ բարի նպատակով, Մուծածիր գալ: Սարգոնի հավակնությունն անհեթեթ է, իսկ Ուրզանայի պատասխանը, որով նա պաշտպանում է պաշտամունքի ազատությունը, պետք է գնահատել ըստ արժանվույն: Ուրարտական ուժերի ներկայությունը Մուծածիրում՝ Սարգոնին արգելակում է Ռովանդուզի կարճ ճանապարհով գնալու դեպի Մանա և Զիկիրտու ու նրան ստիպում շրջանցում կատարել Փոքր Զաբի ավազանով: Նիսանի մեկին Ուրարտուի բանակի գլխավոր հրամանատար Կակկադանում իր ուժերն արդեն կենտրոնացրել էր Ուեխսում, սպասելով իրադարձություններին:

Կիմմերական հրոսակների անակնկալ ասպատակությունն ամեն ինչ փոխեց: Ուրարտական բանակն շտապում է ասպատակողների դեմ: Պարտությունը կատարյալ է. ինը գլխավոր առաջնորդներ մնում են ճակատամարտի դաշտում[1], գլխավոր հրամանատարը գերի է ընկնում: Թագավորը փախչում և վերադառնում է Ուազաուն, որը, գուցե, նույն Ուեխսն է:

Ուրզանա թագավորը, որպես հավատարիմ ստորակա, գալիս իր հարգանքներն է մատուցում և մխիթարում է նրան: Խուրուշկիայի թագավորը նույնն է անում իր պատվիրակի միջոցով:

Այդ ընթացքում Սարգոնն արշավանքի է դուրս գալիս: Հասնելով Զիկիրտուի սահմանին, այսինքն՝ իր նպատակին, հանկարծ նա ետ է դառնում դեպի Ուրարտու: Կարելի է շատ իրավամբ կարծել, որ Ռուսայի պարտության լուրը նրան հաղորդել էր այդ պահին իր որդին՝ Սեննաքերիբը, որն իր հերթին լուրն ստացել էր բազմաթիվ գործակալներից և նույնիսկ Ուրզանայից:

Սարգոնն Ուաուշի ճակատամարտում հաղթանակ է տանում Ուրարտուի թագավորի և նրա դաշնակից Զիկիրտուի և Անդիայի իշխանների դեմ: Ռուսան իր երկիրն է փախչում: Սարգոնը մտնում է Ուրարտու, ավերիչ ասպատակություն է կատարում առաջ խաղալով մինչև Վանա լիճը: Սակայն հանկարծ նահանջում է, որպեսզի շտապ կերպով գնա պատժի Ուրզանա թագավորին՝ «այդ չար լեռնցուն, որն ապստամբել էր,- ասում է նա,- և որն ընդհատել է իմ առաջխաղացումը»[2]: Այս պատճառաբանությունը համոզիչ չէ: Այնքան հզոր մի թագավոր միշտ բավական ժամանակ կունենար պատժելու Ուրզանայի նման հակառակորդին: Որպեսզի այդ հաղթական առաջխաղացումից հրաժարվեր՝ ավելի լուրջ պատճառներ էին պետք: Թվում է, թե Սարգոնը շարունակում էր երկյուղ կրել Ռուսայից: Նա Ուրզանային

---

[1] **R. Harper**, 646, նույնպես **E. Klauber**, Assyrisches Beamtentum, էջ 70:
[2] **Ուղերձ**, VIII, 310-311 տողեր:

մեղադրում էր «Ռուսային ննջգավոր տեղեկություններ հաղորդելու մեջ»[1]: Ռուսան և Ուրզանան արդյո՞ք չէին մտածում մի գործողության՝ միացյալ հարձակում կատարելու մասին: Այս հարցը բոլորովին ավելորդ չէ, եթե հիշենք, ինչպես հետագայում կտեսնենք, Ռուսայի որդու՝ Արգիշտիի սպառնալից դիրքը Սարգոնի նկատմամբ, իր հոր մեռնելուց քիչ հետո:

Սարգոնը անցավ Մուծածիր և կողոպտեց թագավորական պալատի ու Խալդի աստծու սրբավայրի ամբողջ հարստությունը: Ռուսան, որ Ուասուշի պարտությունից հետո «երկննող կնոջ նման անկողին էր նետվել, հրաժարվել էր սնունդ ու խմելիք ընդունել, անբուժելի հիվանդություն էր սրսկել ինքն իրեն», հենց որ լսեց Մուծածիրի կործանումը, «փովեց հողի վրա, պատառոտեց իր հագուստները, ազատեց իր բազուկները, [գլխից] պոկեց իր վարսակալը, պոճոկեց իր մազերը, երկու բռունցքով սեղմեց իր սիրտը և փորի վրա գետին տապալվեց: Նրա սիրտը լի էր զայրույթով, աղիքները գալարվում էին բարկությունից, նրա բերանից ցավատանջ ձայներ էին լսվում»[2]:

Ասուրական դպիրի շատախոսության ներքո պետք է հասկանալ, որ Ռուսան հիվանդացել է. հետագա վավերագրերը խոսում են Ռուսայի ինքնասպանության մասին. «Աշշուրի փառքը կործանեց Ռուսային, իր սեփական երկաթյա սրով խոզի նման ծակեց սիրտը և վերջ տվեց իր կյանքին»[3]:

Սարգոնի ութերորդ արշավանքն ավելի արդյունավետ չեղավ, քան իր նախորդներ Սալմանասար III-ի կամ Թիգլաթպալասար I-ի արշավանքները: Մի քանի գիտնականներ սովորություն ունեն Սարգոնի հաջողությունները չափազանցել, մինչև իսկ նրան վերագրել ամբողջ Ուրարտուի գրավումը: Իրականությունը, սակայն, շատ ավելի դժգույն է, և արշավանքի քաղաքական նշանակությունը՝ համարյա ոչինչ:

Մենք կարող ենք կրկնել ժամանակակից պատմաբաններից մեկի լուրջ կարծիքը Սարգոնի մասին՝ «Այնքան խնամքով պատմված ութերորդ արշավանքը միայն սովորական ասպատակություն էր, ցուցադրական ու կործանիչ, բայց տևական հետևանքներից զուրկ: Արշավանքի պատմությունը արժանի է ուշադրության իր գրական ոճի, Սարգոնի բնավորության լուսաբանման և այն զարմանալի հայտնագործության համար, թե ինչպիսի բարձր քաղաքակրթության էին հասել ուրարտական երկրները»[4]:

---

[1] **Տարեգրություն**, 11, 123-124 տողեր:

[2] **Ուղերձ**. 150-151 և 411-413 տողեր:

[3] **Տարեգրություն**, 137-139 տողեր՝ Հ. Վինկլերի հրատարակությամբ: Այս տեղը Ֆ. Թյուրո-Դանժենի կողմից վերաձայված է, **Ութերորդ արշավանքի ուղերձ**, էջ 75, նույնպես **Ցանկեր**, I, 77:

[4] **A. Olmstead**, History of Assyria, էջ 242:

Հետևյալ տարիներին Սարգոնը զինվում է Եփրատից այն կողմ գտնվող փոքր պետությունների դեմ՝ Ուրարտուի հանդեպ նրանց ունեցած քաղաքական ակներև հակման պատճառով, հակառակ վերջինի 713 թվականի պարտությանը: Այդ պետությունների թագավորները հետզհետե կորցրին իրենց թագերը, և երկրները դարձան ասորեստանյան նահանգներ՝ Թաբալի թագավոր և Սարգոնի փեսա Ամբարիդին՝ 712 թվականին, 711 թվականին՝ Մելիտենեի թագավոր Թարխունազին, 710 թվականին՝ Գուրգումի (Մարաշի) թագավոր Մուտալլուն. սրանք մինչև իրենց կյանքի վերջը մնացին գերության մեջ: Ուրարտուի դեմ իր տիրապետությունները ապահովելու համար Սարգոնը կառուցեց հինգ բերդ ուրարտական սահմանի մոտ՝ Լուխսու, Բուրդիր, Անմուրու, Կի(ակա) և Անդուարսալիա: Այս բերդերի տեղը հայտնի չէ, բացի Կիակայից և, գուցե, Անմուրուից[1]: Սարգոնը խնայեց միայն Կումմուխիի (Կոմմագենե) թագավոր Մուտալլուին և նույնիսկ սիրալիր վերաբերմունք ցուցաբերեց՝ շնորհեց նրան Մելիդ (Մելիտենե) քաղաքը: Սակայն դա երկար չտևեց: 707 թվականին Մուտալլուի հերթն էլ եկավ: Սարգոնի թուրքանը հարձակվեց Կումմուխիի վրա, կործանեց նրա 62 բնակավայրերը և տեղահանեց ժողովրդին ու թագավորական ընտանիքը: Մուտալլուն չարաչար պատժվեց տարեկան հարկը վճարած չլինելու համար: Նա միացել էր Ուրարտուի թագավորին, և դա էր նրա դժբախտության իսկական պատճառը: Մուտալլուն «անմիտ և նենգավոր մարդ էր,- ասում է բնագիրը,- այլևս չվախենալով աստվածների անուններից՝ չարություններ էր դավում, մտադրվում էր թշնամանալ, հույս դնելով Ուրարտուի թագավոր Արգիշտիի վրա՝ մի նեցուկ, որը չէր կարող նրան փրկել»:

Արգիշտին Ռուսայի հաջորդն է: Հետևաբար, Ուրարտուն Եփրատի ավազանում, գոնե իր դաշնակիցների նկատմամբ, դեռևս պահպանում էր իր հեղինակությունն ու ազդեցությունը: Արգիշտին ավանդական պայքարը շարունակեց Ասորեստանի դեմ Սարգոնի թագավորության վերջին տարիներին և նրա հաջորդ Սեննաքերիբի ժամանակ:

4. ԱՐԳԻՇՏԻ II ԵՎ ՍԵՆՆԱՔԵՐԻԲ

713 թվականի աղետը, հակառակ մի քանի գիտնականների կարծիքի, Ուրարտուի ուժը չէր ջախջախել: Արգիշտին ավելի ուժգնությամբ վերսկսում

[1] **B. Forrer-ը**, Die Provinzeinteilung, էջ 75, կարծում է, որ Անմուրուն Կեբան-Մադենի դիմաց գտնվող Նեմերլի գյուղն է. Բուրդիրը կամ Պուրտիրը նա Զիմարայի մոտ գտնվող Պուրտեյրլուի մեջ է տեսնում, որը, սակայն, Մելիտենեից շատ հեռու է, ուրեմն և չի կարելի այդ կարծիքն ընդունել: Անմուրուն, գուցե, բյուզանդական Ամարան է:

է պայքարը և նոր գլուխ է բացում ասուրա-ուրարտական հաբաբերությունների պատմության մեջ:

Պաշտոնական գրություններն այս գլխի վերաբերյալ կատարյալ լռություն են պահպանում: Բայց գործակալների գաղտնի զեկույցները մի անգամ ևս անգնահատելի ծառայություն են մատուցում երկու հակառակորդների դիրքը թաքցնող քողը բարձրացնելով: Պայքարում Ուրարտուն նախաձեռնությունն իր ձեռքն է վերցնում: Ասորեստանը, ընդհակառակն, ստիպված է պաշտպանողական դիրք գրավել: Ահա թե ինչ են ասում այս առթիվ Ամիդի նահանգի կուսակալ Ուպախխիր-Քելի նամակները:

Ռ. Պֆայֆեր, 6 = Ռ. Հարպեր, 424:

«Իմ տեր թագավորին, քո ծառա Ուպախխիր-Քել: Ողջո՛ւյն իմ տեր թագավորին:

Երկրի համար ամեն ինչ լավ է: Քեռդերի համար ամեն ինչ լավ է: Թո՛ղ իմ տեր թագավորի սիրտն ուրա՜խ լինի:

Ես լրտեսներ ուղարկեցի՝ Ուրարտուից նոր տեղեկություններ ստանալու համար, նրանք լրտեսել և ներկայացրել են հետևյալ զեկույցը. „Մեր դիմացի նահանգապետը ուրարտական Խարդյուում է, իր փոխնահանգապետի հետ: Նա պահպանում է sukallu-ի դիմացի շրջանը: Մեկ քաղաքից մյուսը՝ մինչև Տուրուշպա, կայազորները կարգով շարված են”:

Արգիշտին սուրհանդակ է ուղարկել նահանգապետին՝ հետևյալ հրամանով. „Այն գործի մասին, որ ես քեզ հրամայել էի, դու չես կատարի, կերակրիր քո ձին, մինչև որ քեզ նոր սուրհանդակ ուղարկեմ”: Ինչ վերաբերում է գերյալներին, նրանք պահվել են Էզիատ քաղաքում: Ես ուղարկեցի *խռուայցիներին* քաղաքագլխի հետ միասին: Ես նրանց փութացրի մարտի դաշտով: Նրանց քաղաքապետների փոխանորդը և ինը զինվորներ աղեղով վիրավորվել են, նրանցից երկուսը մահացել են: Նրանց զինվորներից երեքը վիրավորվել են: Սրանք են նրանց տված նոր տեղեկությունները: Պալատի խռուայցիները Եփրատից վերադարձել են ինձ մոտ: Նրանք մեկնեցին իմ sukallu-ի (ներկայացուցիչ) հետ: Ես արագացրի նրանց մեկնումը: Նրանք քաղաքից հեռացան մեկ կամ երկու ընտանիքով:

Թո՛ղ իմ տեր թագավորը գրել տա ցեղապետների մասին: Նրանց հետ կարելի է ուղարկել թագավորական զորքերը: Թո՛ղ նրանք ինձ հետ միասին Շուրուբայի պաշտպանության պարտականությունը կատարեն. մենք պետք է (երկիրը) վերցնենք հունձքից առաջ»:

Ռ. Պֆայֆեր, 5 = Ռ. Հարպեր, 548:

«Իմ տեր թագավորին, քո ծառա Ուպախխիր-Բել: Ողջո՛ւյն իմ տեր թագավորին: Ողջո՛ւյն թագաժառանգին: Ամեն ինչ լավ է բերդերի համար: Թո՛ղ իմ տեր թագավորի սիրտը ուրա՛խ լինի:

Իմ սուրհանդակը գնաց Ուրարտուի մասին նոր տեղեկություններ բերելու: Նահանգապետը իմ հրամանով, ես նրան ուղարկեցի, նա եկել է: Թագավորի հրահանգների համաձայն, նա նրան (Արգիշտիին) կասի. **„Էլ ի՞նչ բարեկամներ ենք մենք, երբ դուք գրավում եք մեր բերդերը: Իսկ ես ի՞նչ պետք է անեմ: Եթե որևէ վնաս եմ պատճառել ձեր սահմաններին և ձեր բերդերին՝ սուրը ձեռքումս է ”**:

Նրա ուժերը հավաքվել են իր հրամանի ներքո. նա Խարդայի պաշտպանությունն է կատարում: Այդ է նրանից ստացված նոր տեղեկությունը»:

Պետք է նշել, որ առաջին նամակում Ուրարտուի թագավորը հիշատակված է իր անունով: Դա միակ դեպքն է: Այդ նամակների հեղինակը՝ Ուպախխիրը (կամ Նաշխուրը, ինչպես ասում է Է. Ֆորրերը), կուսակալն էր Ամիդ (Դիարբեքիր) նահանգի, որն այլ կերպ կոչվում էր Նաիրի նահանգ: Այդ նահանգը սահմանակից էր Ուրարտուի այն նահանգին, որի կենտրոնատեղին Խարդան էր: Մենք այն նույնացնում ենք հայկական Հարտբերդի (Խարբերդ), այսօրվա Հար-բերդի կամ Խարպուտի հետ[1]: Նաիրին, ուրեմն, տարածվում էր մինչև Ալզի ուրարտական նահանգը (հետագայի Անզիտենե): Այն ցեղապետները, որոնցից Ուպախխիրն օգնություն էր հայցում, Ուլլուբայի և Շուպրիայի (հետագայի Արզանենե) իշխաններն էին: Նրանք ազատվել էին երկու մեծ հարևանների ազդեցությունից և բուֆերային պետությունների դեր էին կատարում երկու մրցակիցների միջև: Քանի որ նրանք Ամիդ նահանգի հարևաններն էին, պետք է ենթադրել, որ այդ նահանգը Մեծ Ծոփքի որոշ մասն էր կազմում:

Նվաստ խոսքերը, որ Սարգոնի հրամանով ասորեստանցի պատվիրակը պետք է արտասաներ Արգիշտիի դիմաց, անսպասելի են երևում և չեն համապատասխանում նույն թագավորի տարեգրության և հիշատակարանների վերամբարձ ոճին:

Նա, որ պարծենում էր, թե Ուրարտուի հարյուրավոր բերդաքաղաքներ է քարուքանդ արել, այժմ հնարավոր է համարում խոսել բարեկամության մասին և հաստատել, որ ինքը ոչ մի վնաս չի պատճառել Ուրարտուի բերդերին:

---

[1] Մայաֆարկինի հյուսիսում մի գյուղ կա, որ Հալդա է կոչվում՝ Զաքարիա Հռետորի Քեք-Հալտեն, էջ 172:

Այնուհանդերձ, Ռուսայի հաջորդը բոլորովին տրամադրված չէր զենքերը ցած դնելու, «նա կերակրում էր իր ձիուն», որպեսզի հաշիվները մաքրի մոռացկոտ, եթե ոչ սնապարծ, մի զավթիչի հետ, որը չափազանցել էր իր կատարած ավերումներն Ուրարտուում: Արգիշտին ճնշում էր Ասորեստանին նույնպես արևելյան Տիգրիսի ավազանում: Սեննաքերիբն իր հորը զեկուցում է, որ նամակ է ստացել, որտեղ Արիաեն կրկնում է Ուրարտուի թագավորի հրամանն իր կուսակալներին՝ «Ձեր ունեցած զորքերով բռնեցեք Ասորեստանի թագավորի նահանգապետներին Կումայայում և քարշ տվեք նրանց ինձ մոտ»: Սեննաքերիբն ավելացնում է, որ նրանք դեռևս չեն գործադրել հրամանը, բայց Արիաեն շատ մտահոգված է և աղերսում է, որ անհապաղ զորքեր ուղարկվեն:

Երկու այլ սուրհանդակներ մասնակից են այս իրադարձությանը: Ըստ մեկի՝ Ուկկաիի բնակիչները մի սուրհանդակ են ուղարկել Ուրարտու և գրավել են Կումայա և Էլիսկի քաղաքները. ըստ մյուսի՝ Ուկկաին հարձակվել է Արզապիայի վրա, և նրա բնակիչները Սեննաքերիբից պահանջում են ետ մղել ուկկաեցիներին[1]:

Տվյալ երեք երկրները՝ Կումայան, Ուկկաին (կամ Ուկկուն) և Արզապիան փոքր իշխանություններ էին ուրարտա-ասուրական սահմանների վրա, Արևելյան Տիգրիսի ջրերում կամ ավելի հարավ, նույն դերում, ինչ որ Ուլլուբան ու Շուպրիան՝ Արևմտյան Տիգրիսի ավազանում: Ուկկաին նույնիսկ ներկայացնում էր իրեն որպես թագավորություն, և նրա թագավորը կոչվում էր Մանիահ: Արիաեն, որը Սեննաքերիբից օգնություն էր խնդրում, Արիզաեի հետ կառավարում էր Կումայայի երկիրը որպես անկախ կառավարիչ և ոչ թե Ասորեստանի պաշտոնյա: Արիաեն ներկայացնում է իրեն որպես Ասորեստանի կառավարիչ, անշուշտ, իր առաքելությունը ավելի հաջողությամբ պսակելու համար: Ուկկաեցիները հարձակվել էին Կումայայի վրա, անտարակույս, քաջալերվելով Արգիշտիի կողմից, որին սուրհանդակ էին ուղարկել: Նրանք իրենց պատրաստակամությունն էին հայտնել՝ կատարել Արգիշտիի հրամանը, այն է՝ «բռնել Կումայայի կառավարիչներին, այսինքն՝ Արիաեին և Արիզաեին»: Հիշենք, որ ուկկաեցիները վերոհիշյալ նամակում Ռուսայի պարտության մասին հայտնելով, ավելացնում էին՝ «թագավորին վերադարձրինք իր ճամբարը»: Նրանք, ուրեմն, չէին թաքցնում իրենց համակրանքն Ուրարտուի նկատմամբ և, ակներևաբար, կիմմերների ասպատակության ժամանակ Ռուսային օգնական զորքեր էին ուղարկել: Այս դրվագն ապացուցում է, որ Արգիշտի

[1] A. Olmstead, էջ 263-264:

թագավորն իրեն համարում էր դրության տեր և որ նրա պետության սահմանները տարածվում էին մինչև Արևելյան Խաբուրի ակունքները, ուր գտնվում էին Ուկկաին, Կումայան ու Արզապիան: Վերջին երկիրը նույնպես դժգոհում էր Ուկկաիի ասպատակություններից:

Հետևաբար, ճիշտ չէ պնդել, ինչպես անում են շատ գիտնականները, թե Սարգոնը հպատակեցրել էր Ուրարտուի արևելյան մասը և այն ավերել:

Սարգոնը տեղի չտվեց Արգիշտիի գրգռումներին: 705 թվականին նա դուրս եկավ Թաբալի դեմ, որ կարծես թոթափել էր ասուրական տիրապետությունը[1], և անհայտ պայմաններում մահացավ:

Նրան հաջորդեց Սեննաքերիբը (705-681): Նա որոշեց պատժել Ուկկաիին և արշավանքի դուրս եկավ նախ՝ Նիպուրի լեռնցիների դեմ, որոնք չէին հպատակվել Ասորեստանի իշխանությանը: Նիպուրը Ջեզիրեի իրն Ումարի դիմաց գտնվող Ջուդի լեռն է: Սեննաքերիբը՝ արքայական պատգարակի վրա նստած, իրեն տանել տվեց լեռան գագաթը, ուր «լեռների սառն աղբյուրներից ջուր խմեց» և վերադարձավ իր ճամբարը, որ թողել էր լեռան ստորոտում:

Նա գրավեց յոթ քաղաք, որոնցից Տումուրրին, Կիրշուն, Քանան ավերեց և հրկիզեց[2]:

Տումուրրին հայ պատմագիրների Տմորիքն է: Կիրշուն այժմյան Գեֆշե գյուղն է՝ Ջախոյից փոքր հեռու, Արևելյան Խաբուրի ափին:

Ապա Սեննաքերիբը «ետ դարձավ և մեկնեց Դայե երկրի Ուկկի քաղաքի անհնազանդ թագավոր Մանիահի դեմ»: Անանց ճանապարհով, սեպաձև լեռների միջով, «որոնցով իր նախնիներից ոչ մեկը չէր թափանցել», թագավորն անցավ Անաբա և Ուպպա լեռների ստորոտը: Նա այնտեղ թողեց իր ճամբարը, իսկ ինքը, պատգարակի վրա բազմած, իր պահակախմբի ընկերակցությամբ առաջ խաղաց դեպի մեծ լեռների անցքը: Այդ տեսնելուն պես Մանիահն լքեց իր գահանիստ ապարանքը և անհետացավ: Սեննաքերիբը հարձակվեց Ուկկուի վրա, կողոպտեց պալատը, թալանեց Մանիահի ամբողջ հարստությունը, ավերեց նրա 33 բնակավայրերը, գերեվարեց մարդկանց, քշեց-տարավ մանր ու խոշոր անասունները և մնացածը բոցերի ճարակ դարձրեց[3]:

---

[1] Թաբալյան ժամանակագրություն, C. Bezold, KB, II, էջ 279:

[2] Carl Bezold, Inschriften Sargon's, Prisme, col. III, 66-82, E. Schrader-ի KB, II-ում: Luckenbill, The Annals of Sennacherib, 1924. E. Forrer-ը, Provinzeinteilung, էջ 87, նույնացրել է Kibšu-ն Gifše-ի հետ:

[3] Պրիզմա, IV, 1-19:

Ուկկին կամ Ուկկուն Մանիահի մայրաքաղաքն է, նրա երկիրը կոչվում էր Դայե: Ջուղի լեռան ստորոտից Ասորեստանի թագավորը մեկնում է դեպի արևելք, հասնելու համար վերոհիշյալ երկու լեռներին՝ հավանաբար Խաբուրի ակունքների շրջանում: Կումայան, Արզապիան, Ուկկուն կամ Դայեն գտնվում էին մոտավորապես Խազիլի և Խաբուրի հովիտներում:

Այն լեռնաշղթայում, որը Ջուղիից ուղիղ գծով տարածվում է դեպի Զաբ, Սարգոնի նոր մայրաքաղաքից մոտ հարյուր կիլոմետր հեռու, ապրում էին ազատ ցեղեր՝ Տումմուրին, Կումայան, Արզապիան, Դայեն, որոնք կազմում էին փոքր իշխանություններ և սահմանազատում էին երկու մեծ պետությունները՝ Ուրարտուն և Ասորեստանը:

Ավելի հեռու, արևելքում, երկու մեծ պետություններին իրարից բաժանում էին Խուրուշկիան ու Մուծածիրը, իսկ արևմուտքում՝ Շուպրիան և Ուլլուբան: Չպետք է չափազանցել այն, ինչ որ Սեննաքերիբն ասում է Տումմուրիի և Ուկկուի դեմ վարած իր արշավանքների մասին: Այստեղ խոսքն ավելի շուտ սաստման, քան թե զավթման մասին է: Թիգլաթպալասարն արդեն զավթել էր Կիրշուն, որը Կիրշուման է, բայց հետագայում այդ քաղաքը Ասորեստանի համար այլևս կորել էր: Դա միակն է յոթ քաղաքներից, որի վերագրավումը Սեննաքերիբի կողմից ստույգ է թվում:

Տվյալ արշավանքը տեղի ունեցավ 699 կամ 697 թվականին: Նույն ժամանակաշրջանում Կուրբան նահանգի կուսակալ Սեննաքերիբին հաղորդում է, որ Ուրարտուի թագավոր Արգիշտիի սահմանապահ կուսակալը հարձակվել է Կուրբանի վրա և ինքը օգնություն է խնդրել մյուս երեք կուսակալներից՝ Խալսուի կուսակալ Նաբուլհուից, Աշուր-բելու-դանից և Աշուր-ռիսուայից[1]: Վերջինը Թիլլեի կուսակալ՝ rab-šake-ն է: Հայտնի չէ, թե Աշուր-բելու-դանի իշխանությունը որ երկրի վրա էր տարածվում:

Կուրբանը Արգիշտիի կողմից հարձակման ենթարկվելու համար պետք է որ գտնվեր Ուրարտուի սահմանի վրա և սահմանամերձ լիներ Խալսուին, որից օգնություն էր խնդրում: Այս հանգամանքը մեզ թելադրում է Կուրբանն ու Խալսուն որոնել Խաբուրի ակունքների սահմանային գծի վրա, ուր գտնվում էր Ուկկուն, դեպի Կար-սիպաբրին, ներկա Ջիբարը: Հավանաբար, Կուրբանը գտնվում էր Ամադիայի հյուսիսում, իսկ Խալսուն՝ հարավում, կամ ավելի շուտ՝ նույն քաղաքի արևմուտքում: Խալսուի կողքին էր տեղավորված Աշուր-բելու-դանի նահանգը: Սա արդեն մտածել է տալիս Կիրշուի մասին, որը, Սեննաքերիբի կողմից գրավված լինելով, դարձել էր նահանգի

[1] R. Harper, 123, է. Ֆոքրների նշման համաձայն, Prov., էջ 36, նաև A. Olmstead, էջ 381:

կենտրոն: Իրոք, այս նույն Աշուր-բելու-դանը մի նամակում[1] ասում է, որ ինքն արդեն հպատակեցրել է Ուշխուն ու Կուդան, երկու քաղաքներ, որոնք երկար ժամանակից ի վեր (հավանական է Սալմանասար III-ի որդու ըմբոստացումից ի վեր) չէին ճանաչում Ասորեստանի թագավորի իշխանությունը:

Ուշխուն Ջուդի լեռան ստորոտին գտնվող այսօրվա Շախե է, որը կարող էր Կիբշու նահանգին կցվել: Վերջինի հարևանն էր Տիգրիսի աջ ափին գտնվող Թիլլե նահանգը, որի առաջնորդն էր Աշուր-ռիսուան: Կիբշուն, Խալսուն, Կուրբանը լեռնային իշխանություններին ամենամոտիկ, միաժամանակ և Ուրարտուին սահմանամերձ ասորեստանյան նահանգներ են:

Դա չի կարող մեզ հանկարծակիի բերել: Սեննաքերիբը ջրանցք է փորում Կիսրի քաղաքից մինչև Նինվե: Այդ առթիվ նա ասում է. «Ես արդեն նախապես ջրերի հոսանքն ուղղել էի Ուրարտուի սահմանի վրա գտնվող Թաս հսկա լեռան մոտից դեպի իմ երկիրը»: Արդ, Թաս լեռը Բավիանի հյուսիսում էր: Թագավորը այսպիսով խոստովանում է, որ Ուրարտուի տարածքը ձգվում էր մինչև Թաս[2]:

Արևելքում Ասորեստանի ծայրագույն նահանգը Կար-սիպարրին էր, որը գտնվում էր Մուծածիրի անմիջական հարևան Զաբի հովտում: Սարգոնի ժամանակից Մուծածիրը դարձել էր Ասորեստանի նահանգ: Սարգոնը ուրարտական ազդեցության ոլորտից դուրս էր բերել նաև Մանա երկիրը: Սակայն թվում է, թե առափնյա շրջանը, Ուրմիա լճի ափին գտնվող Մեիշտա քաղաքի հետ միասին, որն Ուրարտուին էր պատկանում Իշպուինիի ժամանակից ի վեր, մնացել էր Ուրարտուի իշխանության ներքո: Աշուր-ռիսուան թագավորին ուղղված մի նամակում հաղորդում է, որ «(Ուրմիա) լճի ափին գտնվող շրջանում Ուրարտուի քաղաքների մանեացիներն ընդվզել են, կատարել կողոպուտներ և փախել: Մուծածիրի կուսակալ Անալուկուսը և Կար-սիպարրիի կուսակալ Թունեաուն գնացել են Մանայի սահմանները՝ հսկողություն կատարելու համար: Ուրարտուի թագավորը Տուրուշպայում է իր կուսակալների հետ միասին»[3]:

Այս իրադարձությունը 713 թվականից ավելի ուշ է եղել, քանի որ Մուծածիրում նշված է ասորեստանյան կուսակալի առկայությունը[4]: Մենք տեսանք, որ Մուծածիրն իր անկախությունը կորցրեց 713 թվականին, Սարգոնի ութերորդ արշավանքի ժամանակ: Ուրարտուի թագավորը, ուրեմն,

---

[1] **R. Harper**, 246, ըստ Է. Ֆորրերի, Prov., էջ 36:

[2] **C. Bezold**, Բավիանի արձանագրություն, էջ 117, I, 11-13:

[3] **R. Harper**, 381= **R. Pfeiffer**, 7:

[4] **Ֆ. Թյուրո-Դանժենը, Ուղերձ**, էջ 16, ծան. 1, օգտագործելով Կոռնելիս վան Գելդերենի թարգմանությունը, իզուր է կարծում, որ խոսքը Մուծածիրի ուրարտական կուսակալի մասին է, և ուզում է այն ուղղել Մուծածիրի դիմացի կուսակալով:

Արգիշտին է: Նրա անվան նշումը Մանայում կատարված խառնակությունների առթիվ, խառնակություններ, որ, գուցե, հետևանք էին ասորեստանցի գործակալների գրգռման, ասուրական զորքերի գալը, ընդհշմարել է տալիս, որ Ուրարտուի թագավորը պատրաստվում է Մանայի վրա հարձակվելու՝ իր գերիշխանության իրավունքներն այնտեղ վերահաստատելու համար: Սակայն այս հողի վրա տեղի ունեցած դարավոր մրցակցությունը, եթե անգամ վերսկսվեր, միևնույն է այլևս չէր երկարելու: Մի երրորդ ուժ՝ սկյութները, շուտով վերջ էր տալու վեճին:

Նշենք Սեննաքերիբի գործողությունները Կիլիկիայում, գործողություններ, որոնք մեզ համար հետաքրքիր են, քանի որ խոսքը վերաբերում է մի ոմն Կիրուայի՝ Իլլուբրիի կառավարչի, ապստամբության՝ Թարզու և Ինգիրա քաղաքների մասնակցությամբ: Իլլուբրին՝ Լամբրոնն է, այսօրվա Նեմրունը, Ռուբինյանների ժամանակաշրջանի Օշին հայկական ընտանիքի հռչակավոր ամրոցը: Ապստամբությունը ճնշվեց, և Կիրուան գլխատվեց[1]:

Առավել հետաքրքիր է այն իրողությունը, որ ասուրական բանակը 695 թվականին երևում է Թիլ-Գարիմմուում, ուր Գուրդին նոր պետություն էր կազմել: Թիլ-Գարիմմուն խեթական ժամանակաշրջանի Թեգարամա անվան ասուրական ձևն է, այսօրվա Գորունը: Պտղոմեոսի Գաուրաեենան պահպանում է նրա հիշատակը: Գուրդին փռյուգիական Գորդիոս անունն է, այսպես էր կոչվում Միդասի հայրը: Մեր Գուրդին, գուցե Գորդիոսի թոռը՝ Միդասի որդին էր: Որոշ տվյալների հիման վրա կարելի է ընդունել, որ Սարգոնի արշավանքը Թաբալի դեմ 705 թվականին՝ նպատակ ուներ կանգնեցնել Գուրդիի առաջընթացը, իսկ Գուրդին Խիլակկուի միջով շարժվում էր դեպի Թիլ-Գարիմմու: Սեննաքերիբի բանակը մեծ հաջողություն չունեցավ: Գուրդին ճակատամարտից խուսափեց: Ասորեստանցիները կողոպտեցին նրա երկիրը և ետ քաշվեցին: Մի լուրջ կարիճքի համաձայն, Գուրդին այն առաջնորդն է, որ հայ-փռյուգիացիներին առաջնորդեց դեպի իրենց նոր հայրենիքը՝ Փոքր Հայք[2]:

---

[1] **E. Forrer**, Provinzeinteilung, էջ 79, ըստ Բրիտանական թանգարանում պահպանվող՝ Սեննաքերիբի **Գլանի**, 103000, IV, 61, 90: **K. Tallquist**, Das Datum des Feldzuges Sancherib's gegen Hilaku, «Orientalische Litteraturzeitung», 1911, էջ 344:

[2] **E. Forrer**, նշվ. աշխ., էջ 80-81, ըստ նույն **Գլանի**, V, 1-22. **A. Olmstead**-ը, History of Assyria, էջ 31, Թիլ-Գարիմմուի առաջնորդին կոչում է Խիդի, մինչդեռ Ֆորրերը վերականգնել է իսկական անունը՝ Գուր-դի, որը, նրա կարծիքով, հայ-փռյուգիացիների առաջնորդն է եղել: **Նաբի-Ցուճուսի** արձանագրության մեջ՝ **C. Bezold**, KB, II, էջ 119, Սեննաքերիբը հիշատակում է Խիլակկուում, ինչպես նաև «Թաբալի շրջան Թիլ-Գարիմմուում» կատարած արշավանքը և պնդում, թե Թիլ-Գարիմմուն գրավել ու մշակույթի կենտրոն է դարձրել:

Սեննաքերիբի ողբերգական մահը հայտնի է Աստվածաշնչի միջոցով: Դա աղերսվում է հայկական մի ավանդության հետ, որը մեզ շահագրգռում է դրա վրա կանգ առնել: Հին Կտակարանի համաձայն, Ասորեստանի թագավորն սպանվեց իր երկու որդիների՝ Ադրամելեքի և Սարասարի կողմից, երբ տաճարում աղոթում էր: Հայրասպանները փախան Ուրարտու, իսկ նրանց եղբայրը՝ Ասարխադդոնը, ժառանգեց գահը[1]:

Բազմավեպը (Պոլիհիստոր) առաջ է քաշում Սեննաքերիբի մի այլ որդի, որը կոչվում է Արդումուզան(ոս), մինչդեռ Աբիդենոսը Սեննաքերիբին հաջորդել է տալիս նրա Ներգիլ(ոս) որդուն:

Վերջինը տապալվեց Ադրամել(ոս)ի ձեռքով, որն սպանվեց Ակ'սերդիսի (Ասարխադդոն) կողմից[2]:

Սեպագիր արձանագրությունների տեղեկությունները լույս են սփռում այս աղոտ պատմության վրա:

Սեննաքերիբը հինգ կամ վեց որդի ուներ: Գահի ժառանգորդ անդրանիկ որդին՝ Աշուրնադինշումը, Բաբելոնի փոխարքա էր նշանակվել, որը վեց տարի կառավարեց և տապալվեց 694 թվականին:

Երկրորդ որդին կոչվում էր Արդի կամ Արադ-Նինլիլ, երրորդը՝ Ասարխադդոնն էր, չորրորդը՝ Աշուր-շում-ուշաբշին, հինգերորդը՝ Աշուր-իլու-մուբալլիծուն[3]: Ենթադրում են նաև վեցերորդի՝ Արադ-Մելեքի գոյությունը, բայց դա վիճելի է:

Ասարխադդոնը այլ մորից էր, քան նրա եղբայրները: Այդ կնոջ անունն էր Նակիա-Զակուտու: Գուցե շնորհիվ իր մոր ազդեցության Ասարխադդոնը Սեննաքերիբի կողմից հռչակվեց թագաժառանգ և ուղարկվեց Բաբելոն որպես փոխարքա:

Սակայն արքունիքում կար Ասարխադդոնի նկատմամբ թշնամական տրամադրությամբ տոգորված մի կուսակցություն, որն աշխատում էր Արադ-Նինլիլի օգտին: Այդ կուսակցությունն ամեն ինչ արել էր Ասարխադդոնի նշանակումն արգելելու համար, մինչև իսկ թագավորին ասել էին, որ այդ իշխանը թագավորի՝ իր հոր, նկատմամբ չար նպատակներ ունի:

---

[1] Դ Թագավորաց, ԺԹ, 37, καὶ Ἀδραμέλεχ καὶ Σαρασάρ οἱ υἱοὶ αὐτοῦ ἐπάταξαν αὐτὸν ἐν μαχαίρᾳ καὶ αὐτοὶ ἐσώθησαν εἰς γῆν Ἀραράθ. Նաև Բ Մնաց. ԼՔ, 21 և Եսայի, ԼԷ, 38:

[2] Համաձայն Եվսեբիոսի նշումների, որոնք հայտնի են հայերեն թարգմանությամբ J. Karst, Die Chronik des Eusebius. Այս բոլոր տեղեկությունները Բերոսոսից են գալիս:

[3] Անդրանիկ որդին որպես այդպիսին է նշված Սեննաքերիբի կողմից, Պրիզմա, col. III, 63. C. Bezold, KB, II, էջ 99: Արադ-Նինլիլը ծանոթ է C. H. W. Johns, Assyrian Deeds and Documents, № 20-ից: Աշուր-շում-ուշաբշին հիշատակված է Վ. Շեյլի հրապարակած սալիկի վրա՝ «Zeit. f. Assyr.», XII, 425 և շար., Աշուր-իլու-մուբալլիծուն՝ Վ. Շեյլի հրապարակած մի այլ սալիկի վրա՝ «Recueil de travaux relatifs à la Philologie et à l' Archéologie égyptiennes et assyriennes», 26, 27:

Արադ-Նինլիլը, այդ մեքենայություններով հաջողության չհասնելով, դիմում է բռնության՝ իր փառասիրությունն իրականացնելու համար և մրցակցի բացակայությունից օգտվելով՝ սպանում հորն ու տիրանում գահին:

Ասարխադդոնը գալիս է Բաբելոնի դաշտ, իր կողմնակիցների օգնությամբ մտնում է մայրաքաղաք և վտարում բռնատիրողին, որը փախչում է Խանիգալբատ, այսինքն՝ Միտաննի: Ասարխադդոնը հետապնդում է ու Կարկեմիշի մոտ պարտության մատնում նրան: Արադ-Նինլիլը փախչում է Ուրարտու: Ասարխադդոնը շատ երկար է խոսում այդ գործի մասին, ամբաստանում է եղբայրներին, բայց խուսափում է սպանողների անունը տալ: «Իմ եղբայրները մի ամբարիշտ միտք հղացան,- ասում է նա,- նրանք մոռացան աստվածներին, դավադրություն սարքեցին և իմ թիկունքի ետև այնպիսի գործ նյութեցին, որը աստվածների սրտովը չէր: Հակառակ աստվածների կամքին նրանք ուզեցին հորս համակրանքն իմ՝ նրա խոնարհ ծառայի նկատմամբ փոխել, բայց նրա սիրտն ինձ գուրգուրում էր, և նրա աչքերը հառած էին իմ իրավունքի վրա: Նրանք ապստամբեցին և թագավորությանը տիրանալու համար սպանեցին Սեննաքերիբին»[1]:

Բայց ո՞վ էր ոճրագործը: Ամեն ինչ ցույց է տալիս, որ դա եղել է միայն Արադ-Նինլիլը: Աստվածաշնչի Ադրամելեքը և Աբիդենոսի Ադրամելոսը (փոխանակ Ադրամել<ք>ոս) ներկայացնում են Արադ-Նինլիլին, որի անվան առաջին մասն են պահպանել՝ Արադը ձևափոխվելով Ադրայի: Արադմելեք անունով վեցերորդ եղբոր գոյությունն ընդունելու համար բավարար հիմքեր չկան: Սարասար, Սար'եսարը Նեբու-սար'եսերի կրճատ ձևն է, դա մի աննշանավորության՝ Նաբուշարուծուրի անունն է, որը ոճրագործության տարին էպոնիմ էր և Մարկաշի (Մարաշի) կուսակալ[2]:

Ակներևաբար, այդ մարդը ոճրագործ Արադ-Նինլիլի եռանդուն կողմնակիցն էր, ահա թե ինչու սա աշխատում էր նրա մոտ ապաստան գտնել, երբ իր հակառակորդը նրան հասավ Կարկեմիշում: Տեղի ունեցած ճակատամարտին հավանական է, որ մասնակցեց նաև Նաբուշարուծուրը: Պարտությունից հետո երկուսն էլ փախան Ուրարտու:

Այսպիսով, Սուրբ Գրքի ավանդությունը ոճրագործի կողմնակցին դարձնում է նրա եղբայր: Նույն կարգի շփոթ գոյություն ունի Աբիդենոսի ասածի մեջ, ըստ որի՝ Ներգիլ(ոս)ը Բաբելոնի թագավոր Ներգալ-ուշեզիբն էր[3]:

---

[1] **R. C. Tompson,** The Prismes of Essarhaddon and of Aššurbanipal, 1931. **V. Scheil,** Le Prisme d'Assaraddon, 1914. **A. Olmstead,** History of Assyrian, էջ 338:

[2] Նույնացումը կատարել է Պ. Ռոստը, էջ 84, Է. Շրադերի Die Keilinschrift und das alte Testament. 3. Aufl. von Winckler und Zimmern, 1913-ում: Այդ դեպքում պետք է, որ այն Նաբուշարուծուրը, որն ապրում էր Աշուրբանիպալի ժամանակ, ուրիշ անձնավորություն լինի:

[3] Ա. Վինկլերի կռահումը՝ «Zeit. f. Assyr.», II, էջ 392:

Էլամի թագավոր Խուլլուշուն բանտարկեց Սեննաքերիբի որդի, Բաբելոնի փոխարքա Աշուրնադինշումին և 694 թվականին նրա տեղը նշանակեց Ներգալ-ուշեզիբին: Հաջորդ տարին ասորեստանցիները իրենց ներքին բռնեցին Ներգալ-ուշեզիբին, իսկ Ասարխադդոնն ստանձնեց Բաբելոնի փոխարքայի պաշտոնը: Աբիդենոսը Ներգալ-ուշեզիբին դարձրել է Սեննաքերիբի որդի, նրա մյուս երկու որդիների, ինչպես և Սեննաքերիբի ժառանգի օրինակով Բաբելոնում նույն պաշտոնը ստանձնած լինելու և Ասորեստանն ու Բաբելոնն իրար հետ շփոթելու հետևանքով: Վերջին այս շփոթմունքի պատճառով է նույնպես, որ Ասարխադդոնը, որը Բաբելոնում հաջորդել էր Ներգալ-ուշեզիբին, երևան է գալիս որպես նրա հաջորդ՝ Ասորեստանի գահի վրա և որպես նրան սպանող:

Միայն Արդումուզանի անունն է մնում առանց հավանական բացատրության: Անվան առաջին մասը կարծես պահպանել է Արադ-Նինլիլի հիշատակը[1]:

Մովսես Խորենացին պահպանել է մի հայկական ավանդություն, ըստ որի Հայաստանում ապաստանած ոճրագործ եղբայրները Արծրունի և Գնունի իշխանական տների հիմնադիրներն էին: Սա, հավանաբար, Աստվածաշնչի համապատասխան հատվածի տեղայնացված մեկնաբանության արգասիքն է[2]:

5. ԱՍԱՐԽԱԴԴՈՆ ԵՎ ԱՌՈՒՍԱ II

Ասարխադդոնն իշխանության գլուխ է անցնում (680-669)[3]: Պաշտոնական վավերագրերն Ուրարտուի մասին ոչինչ չեն ասում: Սակայն

---

[1] **M. Niebuhr**-ը, Geschichte Assurs und Babels, 1857, էջ 37-38, կարծում էր, որ Արդումուզանը միացնում է երկու անունները Աղրամելեքը և Սարասարը: Սեննաքերիբի սպանության հարցը քննվել է շատ արևելագետների կողմից՝ Մ. Նիբուր, Է. Շրադեր, Թիլե, Ֆ. Հոմմել, Հ. Վինկլեր և Մաքս Շտրեկ, որը Աշուրբանիպալին նվիրված իր մենագրության մեջ տվել է հարցի համարյա լրիվ մատենագիտությունը: Ավելացնենք, որ վերջերս Հ. Հիրշենբերգը, Studien zur Geschichte Essarhaddon, 1932, վիճելի է դարձնում նույնիսկ Ասարխադդոնի: **B. Meissner**-ը, Neue Nachricht über die Ermordung Sanherib, «Sitzungsberichte d. Preus. Akademie»-ում, 1932, 250-262, Հ. Հիրշենբերգի կասկածները չի ընդունում:

[2] Հետաքրքրական է, որ բյուզանդացի հեղինակ Գևորգ Վանականը Լևոն V կայսրին սերված է համարում ἐκ τῶν Σεναχηρείμ παίδων [Սեննաքերիբի զավակներից], էջ 769, որտեղից՝ Const. Theoph., էջ 6, γένος δὲ τὸ μὲν ἐξ Ἀσσυρίων τὸ δὲ καὶ αὐτῶν Ἀρμενίων [ծագումով և ասուրներից է, և իրենց՝ հայերից], ինչպես և Գեդեսիոսը, էջ 28. ἐξ Ἀσσυρίων καὶ Ἀρμενίων ἀναφύσεως [ծագումով ասորիներից և հայերից]: Տե՛ս այս կապակցությամբ իմ հոդվածը «Armeniaca»-ում, պրակ II, Sur l'origine de Léon V, որը, թեպետ, պետք է փոփոխվի շատ կետերում:

[3] Սեննաքերիբը սպանվեց 681 թ. թեբեթի 20-ին (հունվար): Խռովությունները տևեցին մինչև ադար (մարտ): Ասարխադդոնը գահ բարձրացավ ադարի 18-ին և ոչ՝ սիվանի:

գաղտնի մի նամակում Ուրարտուի թագավոր Ուրսայի կապակցությամբ ասվում է, որ նա կիմմերների հետ դաշինք է կնքել Ասորեստանի դեմ: Ուրսան (Ռուսայի ասուրական ձևն է), ուրեմն, Արգիշտիի հաջորդն է: Ասարխադդոնի թագավորության վրա մի հայացք նետելով, գուցե մենք հասկանայինք Ուրարտուի տարօրինակ համաձայնությունը երեկվա թշնամի բարբարոսների հետ:

Իհարկե, մեզ հետաքրքրում են այն իրադարձությունները միայն, որոնք այսպես, թե այնպես կապված են ասուրա-ուրարտական հարաբերությունների հետ: Այս նյութի շուրջ եղած պաշտոնական հաղորդումները շատ հակիրճ են: Իր թագավորության չորրորդ տարում՝ 677 թվականին, Ասարխադդոնը Խուբուշնայի հողի վրա պայքարեց ընդդեմ կիմմերացի Թիուշպայի, որը Մանդա հրոսակներից էր[1]:

Հաջորդ տարին Կունդուի և Սիսուի թագավորը ենթարկվեց հարձակման, գլխատվեց և գլուխն ուղարկվեց Ասորեստան: Նրա անունն էր Սանդուարրի[2]:

Մոտավորապես միևնույն ժամանակաշրջանում Ասորեստանի թագավորը կործանեց Խիլակկու և Դու'ուա երկրների 21 քաղաքները, բայց նրան չհաջողվեց իր լծին ենթարկել նրանց, թեպետև նա պնդում է այդ, քանի որ նրա հաջորդ Աշուրբանիպալը խոստովանում է, որ Խիլակկուի թագավոր Սանդուսարմեն իր հորը չէր հնազանդվել[3]:

Թագավորության 8-րդ տարում՝ 673 թվականին, թերևս ամսին, ասորեստանցիները նվաճեցին Շուպրիա երկիրը: Գրավված ավարը հասավ Ուրակ, որտեղ գտնվում էր թագավորը, կիսլիմու ամսին[4]:

Խուբուշնան Սիսի հյուսիսում Կոմանայի մոտ գտնվող Կաբիսսոս է: Սիսուն կամ Սիզուն ներկայիս Սիսն է: Կունդուն Ստրաբոնի Կյունիդան է, Պոտանդա կամ Կիլիկյան դուռ մարզը: Կյուդնոս գետը պահպանել է նրա անունը: Դու'ուան չի կարելի անջատել Քսենոփոնի Դանայից (Թյուանայի

---

[1] Ասարխադդոնի **Տարեգրությունը, Պրիզմաներ** A և C, B չեն հետևում ժամանակագրական կարգին: Իրադարձությունների թվականները տրված են **Բաբելոնյան ժամանակագրության** մեջ, Keilinschriftliche Bibliothek, II-ի վերջում: **Ժամանակագրությունը** չի հիշատակում Խուբուշնան, բայց ասում է, որ կիմմերները հարձակվեցին Ասորեստանի վրա և Ասորեստանում ջախջախվեցին:

[2] **Բաբելոնյան ժամանակագրություն**, IV, 6-8, **Պրիզմաներ** A և C, I, 36-54: B, 11-30-ում պակասում է: Սակայն **Բաբելոնյան ժամանակագրությունը** չի հիշատակում այդ արշավանքը, որի ճշգրիտ թվականը մնում է անորոշ:

[3] **Պրիզմաներ** A և C, II, 20-21. B, III, 3-12:

[4] **Բաբելոնյան ժամանակագրություն**, IV, 19-21: Պրիզմաները, գրված լինելով 673 թվականին, չեն հիշատակում Շուպրիայի գրավման մասին:

մի այլ ճև, նույնական Թուխանացի հետ)[1]: Խիլակկում Կեսարիայի մարզն է: Սիսից մինչև Թյուանա և Կոմանացից մինչև Կեսարիա, այդ ամբողջ տարածքը ճանաչեց Ասորեստանի գերիշխանությունը, ինչպես նաև Շուպրիան՝ Տիգրիսի ավազանում: Ինչ վերաբերում է արևելք առաջխաղացմանը, ապա Ասարխադդոնը մի հաղթանակ է հիշատակում Մանայի մարդկանց և նրանց դաշնակից Աշգուզայի թագավոր Իշպակայի վարձկան զորքերի դեմ[2]: Նա պնդում է նաև, որ հպատակեցրել է Պատուշարրա շրջանի մի քանի մարական ցեղերի առաջնորդների, ինչպես բերդաքաղաքների առաջնորդներ Սիտիրպարնայիի և Իպարնայիի, Պարտակկայի առաջնորդ Ուպպիսին, Պարտուկկայի առաջնորդ Սանասանայիի, Ուրակազաբարնայի առաջնորդ Ռամատիայիի[3]: Սակայն գաղտնի աղբյուրներն այլ պատկեր են ցույց տալիս, որը Ասորեստանի համար շատ ավելի անբնպաստ է:

Շամաշին ուղղված իր աղոթքների ժամանակ Ասորեստանի թագավորը մի շարք հարցեր է առաջադրում, որոնք ցույց են տալիս այն դժվարությունները, որոնք ինքը կանխատեսում է հարձակվող թշնամիների կապակցությամբ: Նա խնդրում է հայտնել, թե այար ամսի 3-ից մինչև աբ ամսի 11-ը՝, ուրեմն՝ 100 օրվա ընթացքում, արդյոք Կարկաշշիի առաջնորդ Կաշտարիտին իր ռազմիկներով, կամ Գիմիրրիի ռազմիկներով, կամ Մադայի ռազմիկներով, կամ Մաննայի ռազմիկներով, կամ մի քանի այլ թշնամիներով հաջողություն կունենա՞ իր դիտավորությունների մեջ:

Արդյոք Կաշտարիտին կգրավի՞ Կիշասսու քաղաքը որևէ միջոցով՝ հարձակմամբ, ուժով, կովով, պաշարումով, սովահարությամբ, խորամանկությամբ և ուրիշ հնարքներով:

Կաշտարիտին մարերի առաջնորդ Մամիտարշուին ուղարկել էր հետևյալ պատգամը. «Միասին գնանք Ասորեստանի դեմ»: Արդյոք նրան կհաջողվի՞ իր կողմը գրավել Մամիտարշուին՝ Ասորեստանի թագավորի դեմ գործելու համար:

Այարի 2-ից մինչև այարի 11-ը, յոթ օրվա ընթացքում, Կաշտարիտին Գիմիրրիի, Մադայի, Մաննայի ռազմիկներով գրավելո՞ւ է արդյոք Ուշիշի քաղաքը: Մի նոր թշնամի՝ Սապարդայի Դուսաննին, միպնում է Կաշտարիտիին, Գիմիրրիին, Մադային և Մաննային: Եթե Ասարխադդոնը սուր-

---

[1] **E. Forrer**-ը, Die Provinzeinteilung, էջ 81, հակված է Դու'ուան տարբերելու Թյուանայից:

Դու'ուա = Թուխա-նա, Դանա (Դուանայի փոխարեն) = Թյուանա՝ նույն անվան երկու ճևեր են, առանց -նա վերջածանցի կամ ինչպես՝ Թուշխա և Թուշխա-նա:

[2] **Պրիզմաներ** A և C, II, 27-31. B, III, 16-18:

[3] **Պրիզմաներ** A և C, IV, 8-22. B, IV, 3-9:

հանդակ ուղարկի Կաշտարիտիին, նա կսպանվի՞, թե ոչ: Այդ ընթացքում Սապարդայի Դուսաննին Կաշտարիտիի և իր դաշնակիցների հետ գրավել էր Սանդու և Կիլման քաղաքները: Դաշնակիցները գրավում են նաև Սուբա, Շարրուիկբի, Ամուլ քաղաքները: Ասարխադդոնն ուղարկում է rab šake Շա-Նաբու-Շումմային Ամուլ քաղաքի դեմ. նրան կհաջողվի՞ թշնամիներից ազատել այն: Մանացիները գրավել են Դուր-Քել քաղաքը. rab šake-ն կվերագրավի՞ այդ քաղաքը[1]:

Այս հարցերից հետևում է, որ Ասորեստանի դեմ կազմած կոալիցիան միրացել էր հետևյալ քաղաքներին՝ Կիշասսու, Ուշիշի, Սանդու, Կիլման, Սուբա, Շարրուիկբի, Ամուլ և Դուր-Քել:

Դա դեռ բոլորը չէ: Թատերաբեմում շուտով հանդես է գալիս մի նոր թշնամի, որն ուժեղացնելու է Գիմիրրիի, Մադայի, Մաննայի և Սապարդայի կոալիցիան, դա Իշկուզա ժողովուրդն է, այսինքն՝ սկյութները[2]:

Մի անսպասելի առաջարկ մտահղացում է Ասարխադդոնին: Իշկուզայի թագավոր Բարտատուան նրա դստերը կնության է ուզում: Ասորեստանի թագավորը հարցում է անում Շամաշ աստծուն. «Եթե Բարտատուան իմ դստերը կնության առնի, գոնե հավատարիմ կմնա՞ ինձ և կպաշտպանի՞ իմ շահերն ու իրավունքները: Եթե Բիտկարիի և (Սապարդայի) առաջնորդները հարձակվեն Մադայի մի շրջանի վրա, Իշկուզայի թագավորը կամ նրա որդին կամ նրա զորապետը կգնա՞ն ասպատակողների դեմ»: Թվում է, թե Ասարխադդոնը ստորացուցիչ առաջարկ էր ստացել բարբարոսից[3]: Իշկուզայի ռազմիկները, որոնք տեղավորվել էին Մաննայի շրջանում. նետվեցին դեպի Մաննայի, այսինքն՝ ասուրական Մաննայի, սահմանները. «Սիմանու ամսի 22-ից մինչև դուզու ամսի 21-ը, ուրեմն՝ 30 օրվա ընթացքում, նրանք կանցնե՞ն արդյոք Խուրուշկիայի անցքը, կգրավե՞ն Խարրանիա և Անիսուս քաղաքները և կավերե՞ն Ասորեստանի տարածքը»[4]:

Դա Իշկուզայի մի այլ հատվածն է, Բարտատուայի հատվածից տարբեր: Նրա առաջնորդն էր Իշպական, որին, ինչպես տեսանք վերևում, Ասարխադդոնը հավակնում է հաղթած լինել:

Ասարխադդոնն իր զորքերին հանձնարարել էր գնալ գրավել Սիրիշ քաղաքը: Նա հարցում է անում Շամաշին՝ իմանալու համար, թե սիմանուի 10-ից մինչև սիմանուի 29-ը, ուրեմն՝ 20 օրվա ընթացքում, Մաննայի,

---

[1] J. A. Knudtzon, Assyrische Gebete an den Sonnengott, Band II, №№ 1-22, էջ 73-112:
[2] J. A. Knudtzon, № 24-25:
[3] Նույնը, № 29-30:
[4] Նույնը, № 35:

Ռի(մայի) և Սիրիշի մարդիկ արդյոք դիմադրելո՞ւ են իր զորքերին և ձախողելո՞ւ են նրանց առաջադրանքը[1]:

Դժբախտաբար, այստեղ հիշատակված քաղաքների տեղերը ծանոթ չեն: Ուշիշին Ուրարտուի սահմանային կայան Ուեիսն կամ Ուայախսը չէ, այլ Ուսի-իշն է, այն քաղաքը, որը Սարգոնը հիշատակում է Սապարդայի հետ միասին՝ Իրանական սարահարթի բնակավայրերի շարքում[2]: Կիշասսուն կարելի է նույնացնել Կիսեշիմի հետ, որը Ֆորրերը տեղավորում է Խորսաբադի շրջանում, Կիզիլ-ուզունի ակունքների վրա:

Մադա (մարեր), Գիմիրրի (կիմմերներ), Սապարդա կոչվող բազմաթիվ ցեղեր իրենց տրամադրության ներքո ունեին Մանայի և Էլամի միջև ընկած ընդարձակ տարածությունները, ներկա Արդելանի, Համադանի և Քիրմանշահի նահանգները: Այստեղ մենք ամբողջապես Մարաստանում ենք: Կաշտարիտին (Խշաթրիտան), Մամիտարշուն, Դուսաննին ցեղերի կամ bil ali կոչվող մարզերի առաջնորդներն են: Վերջինը իրաներեն dahyu-ka եզրի թարգմանությունն է, որի հետագա ձևը եղել է dehkan («մարզի առաջնորդ»): Վաղուց ի վեր մարական առաջնորդներն սպառնում էին Ասորեստանին: Նրանք ավելի վտանգավոր դարձան՝ դաշնակցելով իրենց համատոհմ կիմմերա-սկյութական հրոսակների հետ և եզրափակիչ հարվածը կհասցնեն, երբ հարմար առիթը ներկայանա, ասուրական պետությունն ընդմիշտ վերջ դնելու համար:

Մանա երկիրը դարավոր ոխ ուներ Ասորեստանի դեմ: Ախշերի թագավորը, վերոհիշյալ բարբարոսների օժանդակությամբ, հարձակման է անցնում և Ասորեստանից գրավում բազմաթիվ քաղաքներ, ներառյալ Սիրիշը: Ասարխադդոնը իր զորապետին հանձնարարում է գնալ վերագրավել այդ քաղաքը, բայց երկյուղ է կրում, որ Մանան ու Ռիման դիմադրեն իր զորքերին: Ռիման Ուրմիան է, իսկ Սիրիշը այն Սուրիշիլի քաղաքն է, որի մասին Մենուան № 19 արձանագրության մեջ ասում է, թե ինքը գրավել է այդ քաղաքը:

Ախշերին (Ախշիրին) Գիմիրրի հետ միասին հիշատակված է Շամաշին ուղղված աղոթքում[3]: Տեքստն աղճատված է, բայց ստույգ է, որ խոսքը Ասորեստանի դեմ դաշնակցության մասին է:

Մի ուրիշ վավերագիր Գիմիրրիին ներկայացնում է Մանայի դեմ ուղղված գործողության մեջ: Մասնավորապես, Ասարխադդոնին ուղղված՝ մի ոմն Քել-ուշեզիբի նամակում ասվում է. «Երբ թագավորն իր զորքերին

[1] J. A. Knudtzon, № 43.
[2] F. Thureau-Dangin, Une relation de la 8e campagne, I, 48.
[3] J. A. Knudtzon, նշվ. աշխ., № 24:

հրամաև տվեց՝ „Մտեք Մանայի հողերը", բոլոր զորքերն այնտեղ չմտան: Հեծելազորի մի զորաբաժին և մարտակառքերը պետք է հարձակվեին կիմմերների վրա, որոնք ասում էին՝ „Մանայի երկիրը ձեզ է պատկանում և մենք ձեռնպահ մնացինք այնտեղ մտնելուց": Անշուշտ, դա սուտ է: Դրանք թափառաշրջիկների և երդում ու պայմանագիր չճանաչող մարդկանց վիժվածքներ են: Նրանք մարտակառքեր և կառքեր շարեցին անցքի երկու կողմերը: Հեծելազորքով և մարտակառքերով ասպատակություն կատարեցին՝ Մանայի հունձքը հափշտակելու համար»[1]:

Այս ճամակը, անշուշտ, վերաբերում է Ասարխադդոնի թագավորության սկզբին, երբ կիմմերներն աշխատում էին տեղավորվել Մանա երկրում: Հետապնդված իրենց թշնամիների՝ Իշկուզա-սկյութների կողմից, գուցե, նույն Ախշերիի հրավերով, կիմմերները հեռացան երկրից: Մի մասը գնաց միանալու Կաշտարիտիին, մյուս մասն ուղղվեց դեպի արևմուտք՝ Ուրարտու և ավելի հեռու:

Եվ իսկապես, կիմմերները Շուպրիայի սահմանում հանդես են գալիս Ռուսա թագավորի հետ դաշնակցած: Ասարխադդոնը Աշշուր աստծուց խնդրում է. «Նիսան ամսի...-ից մինչև դուզու ամսի 1-ը Ուրարտուի թագավոր Ուրսան... կոչված է... իր նպատակին հասնելո՞ւ է: Իր կամքով թե իր պաշտոնյայի խորհրդով, անճամբ իր զորքերի թե Գիմիրրիի կամ իր դաշնակիցներից որևէ մեկի հետ, իրենց ապրած տեղից մեկնելո՞ւ են պատերազմ սկսելու, ճակատամարտ տալու, սպանելու, կողոպտելու, գողանալու, Շուպրիայի երկիրը մտնելու և հարձակվելու, լինի՞ Քումու և Կուլիմերի քաղաքների վրա, լինի՞ Շուպրիա երկրի բերդերի վրա և սպանելու՝ ինչ որ կարելի է սպանել, կողոպտելու՝ ինչ որ կարելի է կողոպտել, գողանալու՝ ինչ որ կարելի է գողանալ, խլելու և տանելու՝ ինչ որ կա Շուպրիա երկրի բերդերում, լինի փոքր թե մեծ բան: Քո մեծ աստվածությունն այս ամենը գիտե: Արդյոք դա կարգադրվա՞ծ է, վճռվա՞ծ է քո հրամանով, քո մեծ աստվածության բերանով, օ՜ մեծ տիրակալ Շամաշ: Արդյոք այդ բոլորը տեսնվելո՞ւ, լսվելո՞ւ է»[2]:

Սրանից հետևում է, որ Ռուսան կիմմերների օգնությամբ Ասորեստանի գերիշխանությունից խլում է Շուպրիա երկիրը: Ռուսայի գիմիրրիները Թեուշպայի խմբից էին, որն իր հրոսակներին Շուպրիայից առաջնորդել էր դեպի անդրեփրատյան երկրները: 677 թվականին նա Խուբուշնայում (Կաբիսոս) է, 675 թվականին՝ Փոյուգիայում, ուր ավերից Միդասի պե-

[1] R. F. Harper, 1237 = R. Pfeiffer, 329.
[2] J. A. Knudtzon, նշվ. աշխ., № 48:

տությունը: 677 թվականին կիմմերների դեմ տարած հաղթանակից հետո Ասարխադդոնը 676 թվականին խստություն է ցուցաբերում այն փոքր պետությունների նկատմամբ, որոնք կիմմերների ներկայությունից օգտվել էին Ասորեստանի լուծը թոթափելու համար:

Իր տարեգրության մեջ նա հիշատակում է այն վրիժառությունը, որ գործադրել է Դու'ուի, Սիսուի և Խիլակկուի դեմ, բայց լռություն է պահում Թաբալի և Միլիդի վերաբերյալ: Նրանց մասին խոսում է Շամաշին ուղղված հարցումներում: Թեգարամայի թագավոր Մուգալլուն խլել էր Միլիդ (Մելիտենե) քաղաքը, իսկ Իշկալլուն վերականգնել էր Թաբալի թագավորությունը: Ապա նրանք դաշնակցել էին՝ Իշտիարու քաղաքին տիրանալու համար: Ասարխադդոնն իր զորապետ Շանաբուշուին ուղարկում է քաղաքին օգնելու և Շամաշին հարցնում է, թե հաղթանակ տանելո՞ւ է, թե ոչ[1]:

Դա նրան չի հաջողվում: Սակայն նա կարողանում է Շուպրիայի իրեն պատճառած անարգանքը հատուցել: Այդ ընթացքում Շուպրիան կարողացել էր Ռուսայի խնամակալությունից ազատվել:

Կարելի էր, հետևաբար, նրա վրա հարձակվել առանց վախենալու Ուրարտուի հետ բարդություններ ունենալուց: 673 թվականի վերջերին Ասարխադդոնը մտնում է Շուպրիա այն պատրվակով, թե Շուպրիայի թագավորը մերժել էր վերադարձնել ասորեստանցի այն պաշտոնյաներին, որոնք իրենց գործը լքել և Շուպրիա էին ապաստանել: Այդ երկրի թագավորը նույնիսկ համարձակվել էր արշավել Ասորեստանի սահմանային քաղաքների վրա, կրկնելով, «թե ինքը չի վախենում Ասորեստանի թագավոր Ասարխադդոնից»:

Ասուրական բանակը պաշարում է այդ երկրի գլխավոր քաղաք Ուպպումը, «որը տեղավորված էր, ամպի նման, բարձր լեռան վրա»: Շուպրիայի թագավորը սոսկումից սարսռաց. նա հասկացավ իր կատարած անխոհեմությունը, զղջաց և Ասարխադդոնին գրեց. «Շուպրիան, այն երկիրը, որ մեղանչեց քո դեմ, պետք է քեզ ծայրից ծայր հնազանդի, նշանակիր քո կառավարիչներին, և ես նրանց կհնազանդեմ, հարկ նշանակիր երկրին՝ տարեկան տուրք և այլ միջոցներ: Ես մի ավազակ եմ և պատրաստ եմ ամեն մի մեղքիս համար վճարելու 50 անգամ ավելի. մեկ կորած ասորեստանցի փախստականի համար կվճարեմ հարյուրապատիկը: Շնորհիր ինձ կյանքս, ես կփառաբանեմ Աշշուրի անունը, քո հզորությունը»[2]:

---

[1] **J. A. Knudtzon,** նշվ. աշխ., № 54-56:

[2] **A. Olmstead,** նշվ. աշխ., էջ 364 և շար., **H. Winckler, Forschungen II,** 27:

Ասորեստանի թագավորը մնում է անողոք: Քաղաքը դառնում է հրո ճարակ: Շուպրիայի թագավորը վերջին փորձն է անում անողորմ թագավորի գութը շարժելու: Նա պատրաստել է տալիս իր խրտվիլակը, նրան հագցնում է աղերսարկուի շորեր, որոնց փաթաթում է երկաթյա շղթա և իր երկու որդիների՝ Շերիսի ու Կենգի-Թեշուբի հետ, ոսկյա և արծաթյա հարուստ նվերներով, ինչպես նաև տեղական քարակերտվածքներով, ուղարկում է Ասարխադդոնին:

Ասարխադդոնը նույնիսկ այսպիսի ստորացման գնով հրաժարվում է ներել նրան: Քաղաքը գրավվում է, թագավորական պալատը կողոպտվում և ամբողջ արքունիքը գերի է տարվում: Փախստականները սարսափելի պատիժ են կրում. խեղում են նրանց քիթը, աչքերը և ականջները:

Շուպրիան կորցրեց իր անկախությունը: 672 թվականին այդ երկիրը վերածվեց ասուրական երկու նահանգի՝ Ուպպումե և Կուլլիմերի[1]:

Պետք է նշել, որ փախստականների մեջ կային նաև ուրարտացիներ, որոնք ապաստանել էին Շուպրիա: Ասարխադդոնը նրանց ուղարկում է Ուրարտուի թագավորին, որպեսզի նա իր հպատակներին պատժի՝ ինչպես որ կամենա: Ասորեստանի թագավորի այս քայլը ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակ նա լավ հարաբերության մեջ էր իր մեծ հարևանի հետ, մինչդեռ Շամաշին ուղղած իր աղոթքում Ուրարտուի թագավոր Ռուսան ներկայանում է որպես թշնամի: Այդ երկու տարբեր պահերը չպետք է շփոթել, ինչպես հաճախ անում են. մեկը վերաբերում է 673-672 թվականներին, մյուսը՝ 679 կամ 678 թվականին: Վերջին թվականը մեզ հայտնի է դառնում հետևյալ փաստերով. կիմմերների խմբավորումը, Թիուշպա թագավորի հրամանատարությամբ, 675 թվականին՝ Միդասի ինքնասպանության տարին, գտնվում էր Փռյուգիայում, իսկ 677 թվականին նա դեռևս Խուբուշնայում էր և եկել էր այստեղ Մանայից: Մանայից նա հեռացել էր Ասարխադդոնի օրով, ուրեմն՝ 680 թվականին, և սա թույլ է տալիս նրա Ուրարտուում լինելը և Ռուսայի հետ գործակցությունը որոշելու 679-678 թվականներին: Շամաշին ուղղված այն խնդրանքում, որ հաջորդում է Ռուսայի վերաբերյալ

---

[1] J. **Markwart**-ը, Ērānšahr, էջ 159, այս երկու քաղաքներում ճանաչում է բյուզանդական դարաշրջանի՝ Ἀφουμὼν և Χλωμάρων բերդերը: Բալավաթի՝ բրոնզի վրա եղած մի արձանագրությունն ասում է՝ [d]U-bu ša'An- ḫi-ti [mat]Šub-ri-a-a ak-šu-ud «Ուբուն, Անխիտի Շուպրիացու քաղաքը, գրավեցի»: Հնարավոր է, որ Ուբու-մեի կամ Ուպու-մեի մասին է խոսքը: Ֆում գյուղը պահպանել է Շուպրիայի հին մայրաքաղաքի անունը, այն տեղավորված է Իլիջայի մոտ, նույն անունը կրող կազայի կենտրոնում: Թվում է, թե դա նույն գյուղն է, որը կոչվում է Օպում կամ Օփում, հայկական մի գյուղ, Իլիջայից հետո ամենամեծը Կազայում, տե՛ս **В. Маевский**, Военно-статистическое описание Ванского и Битлисского вилайетов. Приложение, էջ 150: Օպումը, գուցե, հայկական ծնն է, իսկ Ֆումը՝ թուրքական:

հարցմանը, խոսքը Միտայի մասին է, այսինքն՝ Միդասի[1]: Դա, ուրեմն, Փռյուգիայի թագավորն է, որը կիմմերներից հաղթվելով, անճնասպան եղավ 675 թվականին: Այսպիսով հաստատվում է Ռուսայի վերաբերյալ հարցման այն թվականը, որ մենք որոշեցինք[2]:

Ինչո՞ւմն էր կայանում Միտայի թշնամությունը, որն անհանգստացնում էր Ասարխադդոնին: Այդ հնարավոր չէ ասել, որովհետև դրան վերաբերող՝ Շամաշին ուղղված խնդրանքի տեսքստը շատ է վնասված:

Հնարավոր է, որ Փռյուգիայի և Ուրարտուի միջև գոյություն է ունեցել համաձայնություն Ասորեստանի դեմ, ինչպես Սարգոնի թագավորության ժամանակ, և նրանք ունեին պատասխանատվության իրենց բաժինը Թաբալի, Խիլակկուի և այլ երկրների ջլատման գործում՝ ի վնաս Ասորեստանի:

Ասարխադդոնը մահացավ՝ չհասցնելով ճնշել այդ ըմբոստացած երկրներին և առանց կարողանալու վերջ տալ Մանայում ստեղծված տագնապալի դրությանը: Ուրարտուի թագավոր Ռուսան նրանից հետո ապրեց և վերահաստատեց դիվանագիտական կապերը նրա հաջորդի հետ: Ասարխադդոնը մեռավ իր թագավորության 12-րդ տարում, մարշևանի 10-ին = 669 թվականի նոյեմբերին:

6. ԱՇՈՒՐԲԱՆԻՊԱԼ ԵՎ ՍԱՐԴՈՒՐԻ III

Աշուրբանիպալը (669-626) իր թագավորության առաջին տասը տարիների ընթացքում կլանված լինելով Եգիպտոսի և Էլամի դեմ պատերազմներով, կարողացավ վերադառնալ և զբաղվել մեզ հետաքրքրող հարցերով միայն մոտավորապես 660 թվականին: Բացի դրանից, իրադարձությունները ընթանում էին հօգուտ Ասորեստանի, նույնիսկ առանց նրա միջամտության:

---

[1] **J. A. Knudtzon**, նշվ. աշխ., № 51:

[2] Միտա անունը շփոթեցրել է Ցո. Կնուդցոնին (նշվ. աշխ., էջ 151) և նրան մտածել է տվել Սարգոնի ժամանակակից Միտայի մասին, մինչդեռ հարցումը կատարվել է Ասարխադդոնի թագավորության ժամանակ: Սակայն նա մոռացել է, որ Ասարխադդոնի օրով ևս կար մի Միտա, որն անճնասպան եղավ 675 թվականին, համաձայն Հուլիոս Ափրիկանոսի և Եվսեբիոսի, որոնք Միդասի մահը դնում են Աբրահամի էրայի 1341 թ., այսինքն՝ (2016-1341=) 675 թ., տե՛ս **H. Gelzer**, Sextus Julius Africanus, I, էջ 179: Եվսեբիոսի հայկական թարգմանության մեջ նշված՝ Աբրահամի 1321 (2016 - 1321=) 695 թ. գրչական սխալ է, ընդօրինակող գրիչն Ի տառը (=20) շփոթել է Խ (=40) տառի հետ: Այդ Միտայի և Սարգոնի ժամանակակից Միտայի աղերսն՝ այլ հարց է: Դրանց նույնացման համար ոչ մի խոչընդոտ չկա, քանի որ բացառված չէ երկրորդ Միտայի գոյությունն ընդունելու հնարավորությունը որպես Սարգոնի ժամանակակից Միդաս I -ի թոռան, ինչպես նրա ժամանակակից ուրարտացի Ռուսան թոռն էր Ռուսա I-ի, Միդաս I-ի ժամանակակցի ու դաշնակցի:

Լուբդի հեռավոր երկրի թագավոր Գուգուի մի դեսպանություն գալիս է Աշուրբանիպալի պալատը՝ նրա բարեկամությունը հայցելու: Սա Լիդիայի թագավոր Գիգեսն էր, որն այդ գործողությանը դիմեց կիմմերական վտանգի սպառնալիքի ներքո: Առանց իրական օգնության, Ասորեստանի անունը միայն բավական էր, որպեսզի Գիգեսը քաջությամբ գոտեպնդվեր և կիմմերներին պարտության մատներ:

Միլիդի Մուգալլուն, Խիլակկուի Սնդաշարմեն ու հավանական է նաև Թաբալի Իշկալլուն, տեսնելով, որ կիմմերների պարտության հետևանքով իրենց հենարանը բեկվեց, շտապեցին խաղաղություն կնքել Ասորեստանի հետ և ճանաչել նրա գերիշխանությունը[1]:

Աշուրբանիպալը որոշեց հաշվեհարդար տեսնել Մանայի թագավոր Ախշերիի հետ: Վերջինս, սկյութական հորդաների օժանդակությամբ, խլել էր Ասորեստանից բազմաթիվ քաղաքներ: Աշուրբանիպալը մտավ Մանա երկիրը և գրավեց Իզիրտու մայրաքաղաքը: Հաղթված Ախշերին ապաստանեց Իշտատտի քաղաքում և շուտով կործանվեց՝ զոհ դառնալով ժողովրդական ապստամբության: Հաջորդեց նրա որդի Ուալլին, որը հպատակվեց հաղթողին: Իր որդի Էրիսիննիին տվեց նրան որպես պատանդ, իսկ աղջկան՝ թագավորական հարեմին: Մանան կորցրեց Ասորեստանից գրաված քաղաքները[2]:

Շուպրիայում տեղի ունեցած մի միջադեպ քիչ մնաց խանգարեր Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև գոյություն ունեցող խաղաղությունը: Ումն Անդարիա՝ Լուբդի մարզի կուսակալ և ուրարտական զորապետ[3], փորձեց հարձակվել Շուպրիայի վրա, բայց ձախողվեց:

Ասորեստանին հավատարիմ Կուլլիմերիի բնակիչները բռնեցին նրան, գլուխը կտրեցին և ուղարկեցին Աշուրբանիպալին:

---

[1] Աշուրբանիպալի **Տարեգրություն**, II, 68 և 59, հրատ. **M. Streck**, Aśurbanipal und die letzten assyrischen Könige, 1916: Մուգալլուն այստեղ կոչված է Թաբալի թագավոր, անշուշտ, ըստ այս աշխարհագրական տերմինի լայն իմաստի: Թաբալի (Կատաոնիա) իշխանը այդ ժամանակաշրջանում Իշկալլուն էր: Հավանական չէ, որ Մուգգալլուն Իշկալլուի իշխանությունը իր երկրին միացրած լինի:

[2] **Տարեգրություն**, II, 126 և շար., և **Գլան** B, III, 16-86: Վերջինը **Տարեգրության** մի այլ տարբերակ է, թվարկում է Աշուրբանիպալի կողմից գրավված Մանայի քաղաքները՝ Ահուսիաշ, Խալսու, Պաշա-սու, Բուսուտու, Աշդիաշ, Ուրկիամուն, Ուպպիշ, Սիխուա, Նազինիրի: Ասորեստանի թագավորի կողմից պաշարված քաղաքներն են՝ Իզիրտու, Ուրմետե և Ուզբիա (հմմտ. Արմախդը և Զիբիան, 716 թ. հիշատակված Սարգոնի կողմից): Աշուրբանիպալը խոստովանում է նաև, որ մանացիները ասորեստանցիներից խլել էին Պադդուրի, Շարրուկբի, Գուսուննի, [..] րուտե քաղաքները: Պադդիրին սահմանային կայան էր Շամշի-Ադադի ժամանակ (823-810), որը ասում էր, թե Ասորեստանը տարածվում էր Պադդիրիից մինչև Կար-Սալմանասար (Կարկեմիշի դիմաց) : Col. II, 7, Keilinschriftliche Bibliothek, I, էջ 179:

[3] Անդարիան Լուբդիի **bazanu**-ն է՝ ըստ **Տարեգրության**, IV, 6, մինչդեռ Ասարխադդոնի **Պրիզման**, հրատ. Վ. Շեյլի, էջ 46, նրան ուրարտական կուսակալ է անվանում:

Այսպիսով, երեք այն իշխանությունները, որոնցում իրար էին հանդիպում և հակադրվում Ուրարտուի և Ասորեստանի շահերը՝ Շուպրիան, Մանան և անդրեփրատյան պետությունները, վերջնականապես անցան Ասորեստանին:

Այլևս տարածայնության առիթ չկար: Այսուհետև երկու երկրները կապրեն որպես լավ հարևաններ: Իրոք, հակառակ իր ռազմատենչ եռանդին, Աշուրբանիպալը ոչ մի ընդհարում չունեցավ Ուրարտուի հետ: Ուրարտուի գահի վրա նրա ժամանակակիցներն էին՝ Ռուսան, այն, որ իշխում էր Ասարխադդոնի ժամանակից ի վեր, և Սարդուրին: Երկուսն էլ ասորեստանցիներին ծանոթ են Աշուրբանիպալի պալատ ուղարկած իրենց դեսպանություններով: Այդ դեսպանությունների թվականները և նպատակը ենթակա են քննության:

Առաջին դեսպանությունը Արբելայում ներկա եղավ այն հանդեսին, որով Ասորեստանի թագավորը տոնում էր Էլամի թագավոր Թեումմանի դեմ տարած հաղթանակը: Թեումմանը էլամական Թեպ-Խումբանի ասուրական ձևն է: Սա Էլամի թագավորի նետածիգների պետ Ուրտակն էր, որ սպանեց թագավորին և հափշտակեց նրա գահը: Իր իշխանությունն (675-655) ապահովելու համար նա աքսորեց թագավորական ամբողջ ընտանիքը, ներառյալ թագաժառանգ Խումբանիգաշին: Աքսորյալներն ապաստանեցին Ասորեստանի թագավորի մոտ: Հափշտակիչն անխոհեմություն ունեցավ նրանց ետ պահանջելու: Այս լուրջ պարտականությունը հանձնարարվեց պատվիրակներ Նաբուդամիկին և Խումբադարային, որոնք ներկայացան Աշուրբանիպալի պալատը: Քնականաբար, պահանջը մերժվեց: Աշուրբանիպալը պատվիրակներին պահեց և զորք ուղարկեց Թեումմանի դեմ:

Խորաքանդակներից մեկը, որոնցով Աշուրբանիպալը զարդարեց Նինվեի իր պալատի դահլիճների պատերը և որը հայտնաբերվեց 1858 թվականին, հետաքրքրական տեսարան է ներկայացնում:

Ասորեստանի թագավորը շքեղորեն զարդարված մի մարտակառքում կանգնած է մի ներքինիի բռնած հովանոցի տակ: Կառքի դիմաց երկու ասուրական զինվորներ պահում են երկու էլամական պատվիրակներին, իսկ նրանց դիմաց տեղ են գրավել Ռուսայի պատվիրակները: Էլամական պատվիրակներից մեկը հաղթանդամ է, աչքի ընկնող դիմագծերով, մյուսը ձեռքում բռնած ունի մի սալիկ՝ պատգամը: Երկուսն էլ հագած են երկար պատմուճան, իսկ գոտիներին կրում են խարազաններ՝ որպես իրենց արժանապատվության նշան: Բացատրական արձանագրությունն ասում է.

«Ես, Ասորեստանի թագավոր Աշուրբանիպալս, իմ տիրակալներ Աշուրի և Իշտարի օգնությամբ հաղթեցի թշնամիներին, ի կատարյալ հագուրդ իմ

սրտի ցանկության: Ուրարտուի թագավոր Ռուսան լսեց Աշուրի հզորության մասին խոսքը, և սարսափը նրան զգետնեց:

Նա իր մեծամեծներին ուղարկեց Արբելա՝ իր հարգանքներն ինձ մատուցելու: Ես նրանց դիմաց կանգնեցրի Էլամի մեծամեծներ Նաբուդամիկին և Խումբադարային՝ լպիրշ պատգամի սալիկը ձեռներին»[1]:

Այդ տեսարանը տեղի է ունենում 655 թվականին, Թեումմանի ողբերգական վախճանից առաջ: Աբ ամսին (15 հուլիս - 15 օգոստոս) Աշուրբանիպալը գտնվում էր Արբելայում, որտեղ Իշտարից օգնություն էր խնդրում դուրս գալու արշավանքի Թեումմանի դեմ: Հետևյալ՝ ուլուլ ամսին (15 օգոստոս - 15 սեպտեմբեր), նա մեկնեց[2]:

Այս թագավորի **Տարեգրության** մեջ կա շատ վնասված մի տեղ, ուր մնացել են միայն հետևյալ բառերը՝ «Ուրարտուի թագավորը» և «Արբելա»[3]: Եթե դա Ռուսա թագավորի ուղարկած դեսպանության մասին է, պետք է ընդունել, որ նա Ասորեստան էր հասել ճիշտ այն պահին, երբ թագավորն Արբելայում էր, աբ ամսին, ուր և իր ցույցը կատարեց՝ դեսպանների վրա տպավորիչ ազդեցություն թողնելու համար[4]: Այսպիսով, ճշգրիտ մի թվական գալիս է ապացուցելու, որ Ռուսան 655 թվականին դեռ գահի վրա էր: Եթե ճիշտ է, որ Թեումմանի պարտությունն ու գլխատումը տեղի է ունեցել այդ տարին, ուրեմն, դեսպանությունը ժամանել է նախքան այն հաղթահանդեսը, որը եղավ թագավորի՝ Թեումմանի դեմ տարած հաղթությունից հետո: Հետևաբար, դեսպանության նպատակը պետք է լիներ Ռուսայի շնորհավորանքները հաղորդել Աշուրբանիպալին՝ էլամական պատերազմի հաջող ավարտի կապակցությամբ:

Տարեգրության վերջում մի ծանոթություն հաստատում է մի երկրորդ դեսպանության գալը, ուղարկված այս անգամ Սարդուրի թագավորի կողմից: Տեքստն ասում է. «Ուրարտուի թագավոր Սարդուրին, որի թագավորհայրերն ուղարկել են իմ հայրերին „եղբայրություն" (այսինքն՝ եղբայրական ողջույն), այդ ժամանակ լսելով այն հուժկու գործերի մասին, որ մեծ աստվածները սահմանել էին ինձ համար, ուղարկեց ինձ հանձնելու, ինչ-

---

[1] **A. H. Layard**, Niniveh and Babylon, էջ 344-346. **M. Streck**, II, էջ 317 և 421. **G. Maspero**, Histoire ancienne de l'Orient, III, էջ 404:

[2] **Տարեգրություն**, **Գլան** B, V, 16-21, հիշատակում են աբ ամիսը, V, 77՝ ուլուլ ամիսը: Խոսելով Թեումմանի ուղարկած պատվիրակների ժամանելու մասին, IV, 95, գործածում են **arḫi-šam** բառը, որ Մ. Շտրեկը թարգմանում է «ամսական», «ամենամսյա»(?): Թվում է, թե ուզում են ասել, որ ուղարկվածները հասել էին նախորդ, այսինքն՝ դուզու ամսին (= 15 հունիս - 15 հուլիս) 655 թվականի:

[3] **Գլան** B = **M. Streck**, II, էջ 137:

[4] **M. Streck**-ը, I, էջ CDLXVI, եթե կարծում է, որ Թեումմանի վախճանը եղել է 655 թվականին, ապա իզուր է Ասորեստան ժամանելու թվականը համարում 654 թվականը:

պես որդին իր հորը, տիրակալին պատշաճ ողջույն, և այդ առթիվ նա ինձ հղեց հետևյալ պատգամը՝ „Ողջո՛ւյն իմ տեր թագավորին" և հարգանքով ու խոնարհաբար իմ դիմաց բերել տվեց իր ծանրակշիռ նվերը»[1]:

«Եղբայրական ողջույն»-ը հակադրվում է «տիրակալին պատշաճ ողջույն»-ին այն իմաստով, որ Ուրարտուի հին թագավորները Ասորեստանի թագավորների հետ վարվում էին որպես եղբայրներ, այսինքն՝ հավասարը հավասարի հետ, մինչդեռ Սարդուրին նրա նկատմամբ հանդես է գալիս որպես որդի իր հոր նկատմամբ, ուրեմն, որոշակիորեն Ասորեստանի թագավորից իրեն ցած է համարում: Սակայն արդյո՞ք դա վասալական կախման մասին է վկայում, ինչպես ընդունում են ոմանք: Տեքստն ամենևին այդպիսի եզրակացության հիմք չի տալիս: Հոր և որդու միջև եղած հարաբերությունը վասալական հարաբերություն չէ: Ստորակա վճարում էր որոշ հարկ, մինչդեռ Սարդուրին միայն նվերներ էր ուղարկել: «Ողջո՛ւյն իմ տեր թագավորին» բառերը վասալական նշանակություն չունեն: Դա շատ սովորական նամակագրական ձև է, որ գործածվում է թագավորին ուղղված բոլոր նամակներում՝ նահանգների կուսակալների, զանազան գործակալների և պաշտոնյաների, և նույնիսկ գահաժառանգների կողմից: Նույն ինքը Աշուրբանիպալը դիմում էր իր հորը նույն բառերով[2]:

Նույնիսկ եթե Աշուրբանիպալը կամենար ասել, թե Սարդուրին ինքն իրեն նկատում էր որպես ստորակա, պատմական տեսակետով դա անարդարացի հավակնություն կլիներ: Ասորեստանը՝ Բաբելոնի, Էլամի և Արաբիայի դեմ պատերազմների մեջ մխրճված, ոչ մի վտանգ չէր ներկայացնում Ուրարտուի համար, նույնիսկ իր հաղթանակներով հանդերձ: Ի՞նչը կմղեր Սարդուրիին ինքնակամ խոնարհվելու Ասորեստանի թագավորի առջև[3]:

Սարդուրին, շատ ավելի երիտասարդ լինելով Աշուրբանիպալից, որը նրա հոր տարիքին էր, կարող էր Ասորեստանի թագավորին «իմ տեր» կոչել, ինչպես թագավորների որդիները էին ասում առանց իրենց հոր ստորակաները լինելու[4]:

Դեսպանության ճշգրիտ թվականը հայտնի չէ: Նա եղել է առաջ, քան 636 թվականի այն վավերագիրը, որը հիշատակում է վերոհիշյալ դեսպանու-

---

[1] **Տարեգրություն, Գլան** A, X, 40-50 = **M. Streck**, II, էջ 85:

[2] Օրինակ՝ Ռ. Հարպերի նամակում՝ 1026 = Ռ. Պֆայֆեր, 93՝ «Իմ տեր թագավորին, քո ծառա Աշուրբանիպալ»:

[3] Մանավանդ Հ. Վինկլերը, որ հղացել է վասալության գաղափարը՝ Altorient. Forschungen, I, էջ 394: **M. Streck**-ը, նշվ. աշխ., էջ 85, կարծես այդ մտքին համամիտ է, բայց I, CCLXXXVI-ում այն մերժում է և իրավացիորեն:

[4] Մեր օրերին դեռևս Պարսկաստանում երեխաներն իրենց հորը «աղա»՝ տեր են կոչում:

թյունը: Առաջին՝ Ռուսայի հղած դեսպանությունը 648 թվականին գրված վավերագրում հիշատակված վերջին եղելությունն է: Երկրորդ դեսպանությունը պետք է որ այդ թվականից ավելի ուշ լինի: Այսպես, ուրեմն, այդ դեսպանությունը 648-636 թվականների միջև է ընկնում:

Ինչպիսի՞ հանճարարարություն ուներ այդ դեսպանությունը: Դա անհայտ է մնում: Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի այն կարծիքը, թե դեսպանությանը հանճարարարված էր Սարդուրիի թագաղրությունն ազդարարել ասուրական պալատին, անշուշտ, ավելի համոզիչ կլիներ, եթե կարելի լիներ այն համաձայնեցնել բնագրի հետ, որն ասում է, թե Սարդուրիի ուղարկած պատվիրակները եկել էին Աշուրբանիպալին շնորհավորելու իր կատարած փայլուն սխրագործությունների համար: Ասորեստանի թագավորը նոր էր ճնշել Բաբելոնի թագավոր՝ իր եղբայր Շամաշշումուկինի ապստամբությունը և ճզմել նրա դաշնակիցներին՝ Էլամի թագավոր Ումմանալդաշին ու Արաբիայի թագավորներին: Խոսքը հենց այդ սխրագործությունների մասին է, որոնք տեղի էին ունեցել 648-636 թվականներին: Շամաշշումուկինի վրա տարած հաղթանակը 648 թվականին էր: Երկու արշավանքները Էլամի դեմ և մյուս երկուսը՝ Արաբիայի դեմ տեղի են ունեցել 648 թվականից ավելի ուշ և 636 թվականից ավելի վաղ: Վերջին թվականը վերոհիշյալ իրադարձությունները հիշատակող վավերագրի թվականն է: Ոմանք կարծում են, թե այդ արշավանքները կատարվել են 648 թվականին մոտ ժամանակներում, ուրիշներ ենթադրում են՝ մոտավորապես 642-639 թվականներին: Դրանք զուտ ենթադրություններ են: Աշուրբանիպալը, որն անգութ և վրեժխնդիր բնավորություն ուներ, համենայն դեպս տարիներ չէր սպասի պատժելու համար Էլամին, որն օգնել էր իր ապստամբ եղբորը: Հավանական է, որ էլամական արշավանքները հաջորդել էին Շամաշշումուկինի դեմ տարած հաղթանակին, և Էլամի թագավորության կործանումը 646 թվականի վերջերին արդեն կատարված իրողություն էր: Այս նույն պատճառով պետք չէ շատ հեռու տանել և արաբ առաջնորդների դեմ ուղղված արշավանքը:

Էլամի հազարամյա տերության մայրաքաղաք Սուզի գրավումն ու կողոպտումը Աշուրբանիպալի սխրագործություններից ամենատպավորիչն էր: Եթե Սարդուրիի դեսպանությունը իսկապես որևէ կապ ուներ ասուրական զենքի հաջողության հետ, առաջին հերթին հարկավոր էր մտածել

Էլամի անկման մասին, որը կարող էր Ուրարտուի թագավորին դրդել «իր ողջույնն» ուղարկել հաղթողին, և այդ գործողությունը տեղադրել հենց 645 թվականին[1]:

Ասուրական վավերագրերը Ուրարտուի մասին այլևս չեն խոսելու: Աշուրբանիպալի «սխրագործությունները» Ասորեստանի համար աղետաբեր եղան: Ասորեստանի թագավորի կողմից քաղաքական սխալ էր Էլամի կործանումը: Այդ երկիրը պատնեշ էր կազմում մարական ցեղերի առաջխաղացման դեմ և չափավորում Բաբելոնի փառասիրությունը: Նրա կործանումը բացեց Ասորեստանի այդ թշնամիների ախորժակը: Աշուրբանիպալի հաջորդները՝ Աշուրետիլիլանին (626-621), Սինշարիշկունը (620-612) և Աշուրուբալլիտ II-ը (611-609) անկարող եղան կասեցնել իրենց երկրին սպառնացող ճակատագրական հարվածը:

Աշուրբանիպալի մահից անմիջապես հետո Բաբելոնը թոթափեց ասուրական լուծը, և Նաբոպալասարը, որը հռանդում տիրակալ էր, նոր պետության հիմքը դրեց ու մեդացիների առաջնորդ Կիաքսարի հետ դաշինք կնքեց:

612 թվականի հունիս ամսին Կիաքսարի և Նաբոպալասարի դաշնակից ուժերը պաշարեցին Նինվե քաղաքը: Օգոստոսին արդեն այն գրավված և բոցերի էր մատնված: Աշուրուբալլիտն իր ուժերը կենտրոնացրեց Խառանում և դիմադրեց մինչև 609 թվականը, այն տարին, երբ Նաբոպալասարը վերջին հարվածը հասցրեց այդ մեծ պետությանը և ընդմիշտ կործանեց այն:

Ասորեստանի պատմության մեջ ներկա էքսկուրսի արդյունքները մի քանի խոսքով ամփոփելու համար նախ նշենք Ուրարտուի թագավորներին,

---

[1] **G. Smith**-ը, The Assyrian Eponym Canon, էջ 162, Սուսի կործանումը 646 թ. է համարում, Վ. Շեյլը և Ե. Դորմը՝ 640 թ., Կ. Լեման-Հաուպտը՝ 645 թ., Մ. Շտրեկը՝ 642-639 թթ. միջև: Այս վերջին գիտնականը «unwahrscheinlich» (անհավանական) է գտնում, որ միայն մեկ տարվա անջրպետ գոյություն ունենա էլամցի Ումանալդաշի դեմ ծեռնարկած առաջին և երկրորդ պատերազմների միջև, դրա համար էլ դեմ է արտահայտվում Ս. Սմիթի առաջարկած թվականին (**M. Streck**, նշվ. աշխ., CCCXXXVI, ծան. 2):

Սակայն ավելի անհավանական է, որ Աշուրբանիպալը իր ապստամբ եղբոր տապալումից հետո տասը տարի հետաձգած լինի Էլամից լուծելիք վրեժը՝ ժամանակին ապստամբին օգնած լինելու համար: Սուսում հսկայական ավար գրավելու հեռանկարը նույնպես շարժառիթ էր արշավանքն շտապեցնելու: Շամաշշումուկինն սպանվեց 648 թ., Գլան A (կամ Ռամսամի)-ն, որը գրված է 648 թ. աբ ամսին, դեռևս չգիտե նրա մահը, որտեղից հետևում է, որ այդ մահը տեղի է ունեցել նույն տարվա երկրորդ կեսին: Առաջին արշավանքն Էլամի դեմ սկսվել է սիմանու ամսի սկզբին (Գլան A, IV, 110)՝ մայիսի 15-ին. երկրորդը վերջացավ կիսլիմու ամսում (նոյեմբերի 15 - դեկտ. 15), տե՛ս նույնը, VI, 122: Հավանական է, որ դա 647 թ. սիմանն է, իսկ կիսլիմը՝ նույն տարվանը կամ 646 թվականինը: Սարդուրիի դեսպանությունը եկած կլիներ հաջորդ տարի՝ 645 թվականին:

որոնցից Արամեն, Սարդուրի I-ը, Ուշպինաս իշխեցին IX դարում, Արգիշտի I-ը, Սարդուրի II-ը, Ռուսա I-ը՝ VIII դարում, Արգիշտի II-ը, Ռուսա II-ը և Սարդուրի III-ը՝ VII դարում:

Ապա հիշենք Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև գոյություն ունեցած բացառապես ռազմական հարաբերությունները, նկատի առնելով միաժամանակ, որ եղած աղբյուրները միայն ռազմական հաղորդումներ են: Վերջապես, հիշենք նաև մի չեզոք գոտի, մի տեսակ terra nullius [ոչ ոքի հողը], այդ երկու պետությունների միջև: Դա լեռնային տարածքների գոտին է, որը տարածվում է Եփրատից մինչև Զագրոսի լեռնաշղթայից այն կողմ և ընդգրկում է երկու Տիգրիսների և երկու Զաբերի վերին հոսանքները:

Այդ միջանկյալ գոտում և հանուն նրա երեք դար տևած մի համառ մրցակցություն ծավալվեց՝ երկու կողմերի փոփոխական հաջողությամբ: Եթե Ասորեստանին հաջողվեց երեք անգամ թափանցել Ուրարտու, վերջինս էլ իր հերթին խորացավ մինչև Մուծածիր՝ Ռովանդուզի հյուսիսում և չդադարեց իր քաղաքական ազդեցությունը զգացնել Եփրատի ավազանում՝ Մելիտենեից մինչև Արպադ:

Սխալ կլիներ Ասորեստանը միշտ տեսնել հաղթողի դերում, վստահելով ասուրական ռազմական հաղորդումներին: Ասորեստանը նույնպես դժվարին ժամեր է ապրել Ուրարտուի ճնշման ներքո: Ռազմական հաղորդումների՝ դարից դար կրկնվող, պարզապես պատճենավորվող, ծեծված ու միանգամայն պայմանական պատմելածև, միատեսակ արտահայտություններ, միատեսակ ձևակերպումներ, միատեսակ նախադասություններ՝ ռազմական հաջողությունը նկարագրելու համար, ներբողական մտայնություն, որը հասցնում է մինչև ծիծաղելի չափազանցությունների, այս բոլորը հեռու է ծառայելուց այն ճշմարտության բացահայտմանը, որին հետամուտ է պատմագիտությունը[1]:

Արշավանքների երթուղիների քննությունը, քաղաքների, նվաճված հայտարարվող երկրների տեղադրումը, որոնցով մեր շարադրանքը թերևս շատ է ծանրաբեռնված, թույլ են տալիս որոշ չափով ստուգելու այդ հաղորդումները: Երբ ասուրական զեկներին այնքան գովասանքներ շռայլելուց հետո հայտնի է դառնում, օրինակ, որ ուրարտական զորքերը բանակել են Ասորեստանի մայրաքաղաքից հարյուր կիլոմետր հեռավորության վրա, Կար-

[1] Սարգոնը հավաստիացնում է, որ ութերորդ արշավանքի ժամանակ Ուրարտուում (որտեղ նա այնքան թերդեր կործանեց՝ «լի քաջարի մարտիկներով») ինքը կորցրել է միայն 6 մարդ՝ մեկ կառավար, 2 հեծյալ և 3 սակրավոր:

Ասարխադդոնը Շուպրիայի դեմ կատարած արշավանքի ժամանակ իր կորուստը գնահատում է ճիշտ նույն ձևով՝ «մեկ կառավար, 2 հեծյալ, 3 սակրավոր»:

սիպսպարի դիմաց, ապա այս միակ փաստն իսկ անժխտելիորեն ավելի մեծ արժեք է ստանում իրերի ճշմարիտ դրությունը մեզ ներկայացնելու համար, քան թագավորական գրագիրների ճոռոմ լեզուն:

Այժմ անցնենք ուրարտական վավերագրերի քննությանը:

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԸՍՏ ԻՐ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ)

1. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԱՐՇԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրարտուի առաջնորդները, վաղ ժամանակներից սկսած, ասորեստանցիներից փոխ էին առել սեպագիր գրության համակարգը, որպեսզի իրենց լեզվով շարադրեին այն, ինչ որ իրենք արժանի էին համարում հիշատակության: Նրանց արձանագրությունների մի մասը հասել է մեզ, և այն լրիվ հաստատում է ուրարտական թագավորների ցանկը, որը մեզ ներկայացրել են ասորեստանյան վավերագրերը: Այդ արձանագրությունները, անշուշտ, նոր լույս են սփռում ասուրա-ուրարտական հարաբերությունների վրա: Նախքան դրանց քննությանն անցնելը, անհրաժեշտ է մի հայացք նետել Ուրարտուի գրական ժառանգության վրա, համառոտակի ներկայացնելով ձեռքի տակ գտնվող և պատմաբանի օգտագործման ենթակա նյութերի ամբողջությունը:

Ուրարտական հնությունների առաջին «որոնող» Ֆ. Է. Շուլցից հետո նորանոր հայտնաբերումները բազմացրին երկրի վիմագրական տեքստերի թիվը: Դեռևս գոյություն չունի բոլոր հայտնի արձանագրությունների լրիվ ժողովածու: Ա. Հ. Սեյսը 1882 թվականին JRAS-ի հատորներից մեկում հավաքեց, վերծանեց և անգլերեն թարգմանեց հիշյալ թվականից առաջ հրապարակված արձանագրությունները: Հետագայում ևս նա շարունակեց նոր արձանագրությունների հրապարակման գործը նույն հանդեսի հատորներում:

Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը և Վ. Բելքը, 1893-1899 թվականներին ճամփորդելով Հայաստանում, տեղում ստուգեցին վավերագրերը, լուսանկարեցին, պատճենավորեցին, ապա և նոր արձանագրություններ հայտնաբերեցին: 1900 թվականին նրանց աշխատանքի արդյունքների մասին մի նախնական զեկուցագիր հրապարակ եկավ հետևյալ վերնագրով. Bericht über die Ergebnisse der von W. Belck und C. Lehmann, 1898-1899 ausgefuerten Forschungsreise nach Armenien.

Ավելի ուշ՝ 1928 թ. Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը հրապարակեց առաջին, իսկ 1935 թ.՝ երկրորդ պրակը ուրարտական արձանագրությունների ժողովա-

ծուի, հետևյալ խորագրով՝ Corpus inscriptionum Chaldicarum: Այստեղ զետեղված են սեպագիր արձանագրությունների լուսանկարչական վերարտադրությունները և դրանց վերծանությունը: Դժբախտաբար, հեղինակի մահն արգելք հանդիսացավ արժեքավոր այդ հրատարակության ավարտին: Արձանագրությունների ցուցակը պետք է ընդգրկեր 193 կտոր: Հրապարակված երկու պրակները պարունակում են 1-100 կտորները (15):

Արձանագրությունների մասին ստորև բերվող հակիրճ շարադրանքում մենք կհետևենք Corpus-ի նախապատրաստական մասում ընդունված կարգին: Այդպես կվարվենք և՛ արդեն ավարտված, և՛ ծրագրային վիճակում մնացած մասերի նկատմամբ: Մենք կնշենք ամեն մի արձանագրության համապատասխան լուսանկարչական տախտակի համարը, ինչպես նաև հետևյալ ժողովածուներում տրված համարը՝ B = Bericht über die Ergebnisse, Sayce = The Cuneiform Inscriptions of Van, Planche (PL.) = Tafelband des Corpus: Այդ ժողովածուներից հետո հրապարակված արձանագրությունները ցույց կտրվեն ըստ իրենց հրատարակությունների:

Այս արձանագրությունները թողել են Ուրարտուի թագավորները, ուստի և դրանք կգրանցվեն ըստ այդ թագավորների անունների հաջորդականության: Ուրարտագիտության ներկա դրությամբ, որին կանդրադառնանք հետագայում, անհնար է տալ տեքստերի լրիվ թարգմանությունը: Եթե անգամ հնարավոր լիներ, դարձյալ մեր նպատակը դա չէ: Մենք ուզում ենք ամենից առաջ հստակ գաղափար կազմել ուրարտական վիմագրական գրականության բովանդակության մասին: Այդ իսկ պատճառով մենք բավարարվում ենք ընդգրկելով միայն էականն ու ստույգը տեքստերում:

Երբ խոսքը ռազմական գործողությունների մասին է, մենք կհիշատակենք այն երկրները, քաղաքները, թագավորներին, որոնց դեմ էին ուղղված արշավանքները: Երբ հարցը կառուցումների մասին է, մենք կպահպանենք բնագրային տերմինները, որոնք ցույց են տալիս կառուցումների զանազան տեսակները:

Մենք որոշիչները նշել ենք հետևյալ կերպ՝ ILU = d(ieu), «աստված», ALU = v(ille), «քաղաք», MATU = p(ays), «երկիր», I = հատուկ անուն: Հոլովական վերջավորությունները բաժանված են գծիկով: Մենք նախընտրեցինք անունները վերարտադրել այնպես, ինչպես գտնվում են տեքստերում, այսպես՝ Meišta-ni, որտեղ՝ Meišta-ն քաղաքի անուն է, իսկ ni-ն հոլովական վերջավորություն:

ՄԱՐԴՈՒՐԻ ԼՈՒՏԻՊՐԻՒ ՈՐԴԻ

1-3. **Վանի, Նավահանգստի դարպասին (Իսքելեկափուսի): Ամենահին արձանագրությունը՝ գրված ասուրերեն լեզվով, ավերակ դարձած հին պարսպի վրա.**

Tuppu ša ^{ld}Sar-duri apil ^{l}Lu-ti-ip-ri šarri rabi šarru dan-nu šar kiš-ša-ti šar ^{p}Na-i-ri šarru ša-nin-šu lâ išû ^{m}rêû tab-ra-te la-di-ru tu-qu-un-te šarru mu-šak-niš lâ kan-su-te-šu.

^{ld}Sar-duri apil ^{l}Lu-ti-ip-ri šar šarrâni ^{pl}ša kâli-šu-nu šarrani ma-da-tu- am-ḫur ^{ld}Sar-duri apil ^{l}Lu-ti-ip-ri izakkar ma-a ana-ku pu-la-ni an-nu-te ištu libbi ^{v}Al-ni-u-nu, na-sa-ka ana-ku dûru an-ni-u ar-ti-şi-ip.

«Լուտիպրիի որդի Սարդուրիի արձանագրությունը՝ մեծն թագավորը, հզոր թագավորը, բոլորի թագավորը, Նաիրիի թագավորը, թագավոր, որ իր հավասարը չունի: Այն հիանալի հովիվը, որ չի վախենում ոչ մի դիմադրությունից, թագավոր, որ ըմբոստներին հնազանդեցնում է: Լուտիպրիի որդի Սարդուրին, թագավորների թագավորը, որ բոլոր թագավորներից հարկ է ստանում: Լուտիպրիի որդի Սարդուրին ասում է՝ այս քարերը բերեցի ^{v}Alniun-ից, բարձրացրի այս պարիսպը»[1]:

PL. XL, XLI; B. 2-3; Sayce III.

IŠPUINI SARDURIḪINI
ԻՇՊՈՒԻՆԻ ՄԱՐԴՈՒՐԻԻ ՈՐԴԻ

4. Զովաստան[2], Վանի մոտ: Սյուների բեկորների վրա՝ Išpuiniše Sarduriḫiniše ini BITU zaduni, «կառուցեց այս տունը».

PL. XLII; B. 4-9.

5-6. Զովաստան: Քարի վրա ընթեռնելի է ^{d}Quera, «Կուերա աստված». BITU-ašei Išpu(uini).

PL. XL, XLI; B. 10; Sayce VI.

---

[1] Կ. Լեհման-Հաուպտը dûru-ն թարգմանում է Mauer, Kastell (պարիսպ, դղյակ): Մ. Շտրեկը, Assurbanilpal III, էջ 458, վիճարկում է dûru-ի Festung (ամրոց) իմաստը: Սակայն Դուր-Շարուկինը այն նշում է որպես Սարգոնի հիմնադրում: Անկախ Մ. Շտրեկի դիտողությունից, մենք նախընտրում ենք «պարիսպ» թարգմանությունը: Հայ պատմիչ Փավստոս այն կոչում է «աշտարակ»: Այդ աշտարակից պարսիկները կախեցին Համազասպունի հայ իշխանուհուն, Պարսկաստանի թագավորի դեմ ապստամբած մի իշխանի կնոջը, տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, IV, 59 և V, 37:

[2] Զովաստան «զով-աստան - թարմ օդի վայր»: Արտասանում են նաև Սևաստան:

6ա. **Ոսկեբակ, Վանի մոտ**: Փորված մի քարի վրա, որը, հավանաբար, սյունի հիմք է, երեք անգամ կրկնված է.

Išpuiniše Sarduriḫiniše ini BITU-e zaduni՝

PL. I; Belck, Zeit. f. Ethnologie XXIV, 1892.

7-9. **Պատնոց, Մանազկերտից հյուսիս-արևելք**: Սյունի բեկոր, որտեղ կարդացվում է Իշպուինիի անունը[1]:

B. 13; Sayce LIX, LXX.

10. **Լեզք, Վանի մոտ**: Մի քարի վրա, գուցե սյուն է՝

Išpuiniše Sarduriḫiniše burganani šidištuni... BITU-ini-šidištuni inuki badusini sui giei šidaguri.

PL. XLII; B. 12; Sayce III.

ԻՇՊՈՒԻՆԻ ԵՎ ՄԵՆՈՒԱ

11. **Վան**: Թավրիզի դարպասի մոտ, ժայռի վրա՝

Išpuiniše Sarduriḫiniše Menuaše Išpuiniḫiniše

Inušpuaše Menuaḫiniše ^{d}Ḫaldiei susie šidištuše(?)[2].

^{d}Ḫaldinili BABU-li... susie šidištuše(?)

20 paḫani(ḫq), šuše (ոչխար) ^{d}Ḫaldini biedini[3].

PL. II; B. 18.

12. **Կեղիշին՝ «կանաչ քարակոթող», Ռովանդուզի հյուսիսում**: Երկլեզվյան արձանագրություն՝ ուրարտերեն և ասուրերեն: Իշպուինի՝ թագավոր ^{D}Šur-aue-ի (=Šurili), թագավոր ^{D}Biain-aue(= Biainili), իշխան ^{V}Tuš-pa-ի, և նրա որդի Մենուան, հասնելով Արդինի քաղաքը (ասուրերեն՝ Muṣaṣir)՝ iarani šidištu-u... teru-u TUPPU. Իշպուինին պարգևներ տվեց՝ պղնձյա և արծաթյա ամանեներ, 1112 ḫq, 9120 ձի և ոչխար, 12. 480 խոշոր ուլ:

PL. III; B. 17; Sayce LVI; Götze, Zeit. f. Assyriologie XXIX, 1929; Tseretheli, Revue d'Assyriologie, XXX, 1933.

---

[1] Ներկայումս Բրիտանական թանգարանում է, անշուշտ, Ոսկեբակից բերված, ուր 1917 թ. մենք տեսանք նման մի քար, որը «stown vessel» («քարե անոթ») չէ, ինչպես կարծում է Ա. Սեյսը, այլ սյունի հիմք:

[2] Ավելի շուտ պետք է կարդալ šidištu-u:

[3] Ոչ թե bili edini, ինչպես կարդում է Կ. Լեհման-Հաուպտը:

13. **Վան, քարակոթող Սուրբ Պողոս եկեղեցու խորանի պատի մեջ**: Տեքստը խիստ աղճատված է: Կարելի է վերակազմել երկու այլ արձանագրությունների օգնությամբ, որոնք խոսում են նույն նյութի մասին: Խոսքը վերաբերում է մի զինվորական արշավանքի, ընդդեմ [P]Etiuḫini երկրի թագավորներ [I]Luša, [I]Katarza, [I]U(i)ṭeruḫi-ի: Ավարը՝ 1720 կին, 660 տղամարդ, 26 ձի, 13.540 եզ, 20.785 ոչխար:

PL. IV-V; B. 14; Sayce XXXI.

13ա. **Վան, Սուրբ Պետրոս եկեղեցի**, № 13-ի պատճենը՝ հայտնաբերված 1917 թվականին Ն. Ադոնցի և Ա. Քալանթարի կողմից:

И. И. Мещанинов, Доклады Академии наук, 1930.

14. Քիուսենց (թուրքերենացված՝ Քազիմ-օղլի), Արճակ (Արճիշակ) լճի արևմուտքում:

Իշպուինի և Մենուան՝ ini pulusie kuitu-u «տաշեցին այս քարակոթողը», [d]Haldi-ն մեկնեց, նրա բանակը (?) հաղթեց [I]Uiteruḫi, [I]Luša, [I]Katarza: Իշպուինի և Մենուան հետևեցին [d]Haldi-ին և նույն ամռանց հպատակեցրին: Իշպուինիի և Մենուայի ուժերն էին՝ 66 մարտակառք, 1430 հեծելազոր, 15.760 հետևակազոր[1]:

Լուսանկար՝ Textband I, p. 35; B. 15; J. Friedrich, Einfürung ins Urartäische, p. 52.

15. **Խառակոնիա** (թուրք.՝ Կարագյունդյուզ): Իշպուինի և Մենուան ini pulusi kuitu-u «կանգնեցրին այս քարակոթողը»: [d]Haldi-ն մեկնեց, նրա բանակը հաղթեց [v]Meišta-ni[2]-ն և [P]Baršuai-ի ebani-ն «երկիրը»: Իշպուինի և Մենուան գնացին [v]Meišta-edi, նրանց բանակը, ḫuradin-a, կազմված էր 106 մարտակառքից, 9174 հեծելազորից, 2704 նետաձիգից: Նրանք հպատակեցրին Baršua-i-ի երկրներ՝ [v]Meišta-ni, [v]Quuna-ni, Šaritu-ni, [v]Nigibi-ni MATU-ni և ավար վերցրին ձիեր ու անասուններ: (Այս միևնույն տեքստը կրկնված է քարակոթողի հակառակ երեսին):

B. 16 (տե՛ս ստորև № 20):

---

[1] Քիուսենցի եկեղեցում մենք տեսանք մի սյան կես, մեկ կողմում քսան տող արձանագրություն, մյուս կողմում՝ տասնվեց: Լուսանկարչական վերարտադրությունը գտնվում է Ա. Քալանթարի մոտ՝ Երևանում:

[2] Վերջավորությունը այստեղ՝ ավելի հեռու, բաժանված գծիկով, հոլովային վերջավորություն է:

16. Աշրուտ-դարգյա[1], Պագանի մոտ, Կոտուրի ակունքում: Արձանագրությունը փորագրված է դռան ձև ունեցող մի որմնախորշում.

Իշպուինին և Մենուան susi šidištu-ni, «կառուցեցին մեկ susi», teruni ardiše «կանոնադրություն սահմանեցին» աստվածներին զոհաբերություն անելու վերաբերյալ՝ մեկ ուլ ^{d}Ḫaldi nipsiduli-ni-ին, մեկ եզ ^{d}Ḫaldi urpuli-ni-ին, մեկ ցուլ ^{d}Uarubani-e-ին, մեկ ոչխար ^{d}Ḫaldi-naue BABI «խալդական դռներին», մեկ ոչխար ^{d}Ḫaldi-naue BELI «խալդական զենքին»: Տեքստը կրկնված է.

PL. VI; B. 19; Wünch-Müller, Denkschriften d. Kais, Akademie d. Wissenschaft, Phil.-hist. KL., Wien, 1888.

17. **Մոխրաքերդ, Վանա լճի հարավային ափին:** Քարը տեղափոխված է Աղթամարի վանքը. գրված է՝ Իշպուինին և Մենուան ini-li BABU šidištu-li «կառուցեցին այս դուռը»:

B. 20; W. Belck, Zeit. f. Ethnologie, 1892; **Н. Марр, Записки Вост. отд. Русск. Арх. общ., XXIV, 1917.**

18. **Վան:** Սների դուռ (թուրքերեն թարգմանված է Սներ կապուսի): Այսպես է կոչվում այն դարպասանման խորշը, որը եռակի շրջանակով փորված է Ձիմզիմ ժայռի վրա: Նա ծածկված է երկու պատճեն ունեցող մի արձանագրությամբ, որը աստվածներին զոհաբերություն կատարելու մի կանոնադրություն է, աստվածները թվարկվում են իրենց անուններով: Իշպուինին և Մենուան ini-li BABU zaduali teirtu ardiše, «տաշեցին այս դուռը և կանոնադրություն սահմանեցին» զոհեր մատուցելու ^{d}Ḫaldi-ին[2], ^{d}Tešeba-ին, ^{d}Ardini-ին և ուրիշ լեզուների աստվածներին.

^{d}Ḫaldi-e nipsidua-li	6 ուլ
^{d}Ḫaldi-e urpu-e	17 եզ, 34 ոչխար
^{d}Tešeba-a	6 եզ, 12 ոչխար
^{d}Ardini-e	4 եզ, 8 ոչխար
^{d}Ḫuṭuini-e	2 եզ, 4 ոչխար
^{d}Turani-e	1 եզ, 2 ոչխար

[1] Կ. Լեհման-Հաուպտի կարծիքով, սա Աշոտակերտն է: Հնարավոր է: Սակայն այդպիսի անուն հայտնի չէ հին հեղինակներին: Նրանք հիշատակում են մի ամրոց, որը կոչվում է Աշինոտ, Կոտորի (այսօրվա Կոտուրը) շրջանում, Aśrutdarga-ի նշանակում է Աշրուտի (Աշոտ կամ Աշինոտ) արքունիք (պալատ):

[2] Գրված է Ḫaldiei, իսկ պատճենում՝ Ḫaldie:

^{d}U-a (Tešeba-a?)	2 եզ, 4 ոչխար
^{d}Nalaini-e	2 եզ, 4 ոչխար
^{d}Šebitu-e	2 եզ, 4 ոչխար
^{d}Arsimela-a	2 եզ, 4 ոչխար
^{d}Anapša-a	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Diduaini-e	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Šielardi-e	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Ḫaldi-naue BELI	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Atbini-e	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Quera-a	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Elipri-e	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Taraini-e	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Adaruta-a	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Irmušini-e	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}abuše urulili-ue šiua-li-ḫ[1] աստծուն	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Alaptušini-e	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Erina-a	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Šiniri-e	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Unina-a	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Airaini-e	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Zuzumaru-e	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Ḫara-a	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Araza-a	1 եզ, 4 ոչխար
^{d}Ziuquni-e	2 եզ, 2 ոչխար
^{d}Ura-a	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Arṣi-bedini-e	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Arni-e	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Ḫaldini iniriaši-e	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Ḫaldini alsuiši-e	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Ḫaldini diruši-e	1 եզ, 2 ոչխար
^{d}Ḫaldina-ue ^{am}ASI^{pl}	2 եզ, 4 ոչխար
^{d}Tešeba ^{am}ASI^{pl}	2 եզ, 4 ոչխար
^{d}Arṭu'arasau-e[2]	2 եզ, 34(?) ոչխար
^{v}Ardininaue-ḫ աստված	1 եզ, 2 ոչխար

[1] Գուցե Uešiuali:

[2] Ըստ պատճենի՝ Aṭu'arsaue:

[v]Qumenunaue-ի աստված	1 եզ, 2 ոչխար
[v]Tušpaninaue-ի աստված[1]	1 եզ, 2 ոչխար
[d]Ḫaldinini-ի քաղաքների աստվածներին	1 եզ, 2 ոչխար
[d]Arṣuniuni-ni-ի աստվածներին[2]	1 եզ, 2 ոչխար
[d]Ḫaldini daši-e	1 եզ, 2 ոչխար
[d]Šuba-a	1 եզ, 2 ոչխար
[d]Ḫaldinaue BABI	1 եզ, 2 ոչխար
[d]Tešeba BAB [v]Eridiani[3]	1 եզ, 2 ոչխար
[d]Ardini BAB [v]Uišini-ni[4]	1 եզ, 2 ոչխար
[d]Elia'a-a	1 եզ, 2 ոչխար
[d]Ḫaldini arni-e	1 եզ, 2 ոչխար
[d]Ḫaldini ušmaši-e	1 եզ, 2 ոչխար
[d]Ḫaldinini susini-ի աստվածներին	1 եզ, 2 ոչխար
[d]Talapur-a	1 եզ, 2 ոչխար
[d]Qilibani-e երկրների աստծուն	1 եզ, 2 ոչխար
[p]Alganinaue-ի աստծուն	1 եզ, 2 ոչխար
[v]Suininaue-ի աստծուն	1 եզ, 2 ոչխար
[v]Atqaninaue-ի աստվածներին	2 եզ, 14 ոչխար
[d](Di)raue	2 եզ, 14 ոչխար
ուրիշ լեզուների աստվածներին	4 եզ, 18 ոչխար
[d]Ḫaldini niribi-e	4 ոչխար
[d]Uainaue BAB [v]Nisi...ni	2 ոչխար
[p]Babanaue-ի (աստծուն)	10 ոչխար
[d]Arubani-e	1 ցուլ, 1 կով, 1 ոչխար
[d]Baba-a	1 ցուլ, 1 կով, 1 ոչխար
[d]Tušpuea	1 ցուլ, 1 կով, 1 ոչխար
[d]Auie	1 ցուլ
[d]Aia	1 ցուլ
[d]Sardi-e	1 ցուլ
[d]Sinuiardi-e	2 ոչխար
[d]Ipḫari	2 ոչխար
[d]Barṣia	1 ոչխար
[d]Silia	1 ոչխար

[1] Ըստ պատճենի՝ Tušpanaue:
[2] Ըստ պատճենի՝ Arṣuni(ni):
[3] Ըստ պատճենի՝ [v]Irdie:
[4] Ըստ պատճենի՝ Uišini:

^{d}Ar'a-a	1 ոչխար
^{d}Adiia	1 ոչխար
^{d}Uia	1 ոչխար
^{d}Ainau-e	4 ոչխար
^{d}Ardi-e	2 ոչխար
^{d}Inuanau-e	17 ոչխար

Խալդիի և ուրիշ լեզուների աստվածներին

Իշպուինիի և Մենուայի կյանքի համար՝ 3 եզ, 30 ոչխար

Իշպուինին և Մենուան տնկեցին uldi խաղողի (այգի), zari (պարտեզ). նրանք կառուցեցին burgana-ni (դղյակ) և սահմանեցին ardiše (կանոն)՝ երեք անգամ երեքական ոչխար մատուցել Խալդիին և նույնքան՝ մյուս աստվածներին:

MENUA IŠPUINIḪINI
ՄԵՆՈՒԱ ԻՇՊՈՒԻՆԻԻ ՈՐԴԻ

19. **Վան: Սուրբ Պողոս եկեղեցի**: Ռազմական հարաբերությունների մասին մի քարակոթող, որը մանրամասնություններ մեջ պակասավոր է և անհասկանալի: Խոսքը ^{P}Ni... և ^{P}Babana-a-ի դեմ մղված մի արշավանքի մասին է: Այս միևնույն տարին Մենուան գրավեց ^{V}Qalibila-ni, ^{V}Arpuia-ni, ^{P}Ususuani-ni, ^{V}Ḫulmeru-ni, ^{I}Tušuriehi մինչև ^{P}Marmani-ի սահմանը(?), արշավեց ^{V}Eru-ni, ^{V}Qirpunu-ni ^{P}Uliba-ni, հրկիզեց ^{P}Dirgu-ni, ^{V}Išala-ni, գրավեց երկրները և հրո ճարակ դարձրեց. ընթացավ մինչև ^{P}Ašuri-ni-ի մոտ ^{V}Qumenu-ni-ի սահմանը (?), [2] 155 մարտիկներից ոմանք սպանվեցին, մյուսները կենդանի բռնվեցին:

Մեկ ուրիշ արշավանք ընդդեմ ^{P}Mana-ի, որը Մենուան քանդեց և հրկիզեց: Նույն տարին զորքերը մեկնեցին և ավերեցին Šurišili-ni, ^{V}Tarḫigama-ni, ^{I}Šadalieḫini..., ^{I}Ḫattina, ^{P}Alzini-ni երկրները. 2113 մարտիկներից ոմանք սպանվեցին, մյուսները կենդանի բռնվեցին:

PL. XI; B. 22; Sayce XXXII.

20. **Տաշթեփե, Ուրմիա լճի հարավ-արևելյան ծայրին**: Մենուան գրավեց Մանա երկիրը, այնտեղ կառուցեց EKALLU «բերդ» (այդպես ավելի ճիշտ է, քան «պալատ») ^{V}Meišta-ում, այնտեղ թողեց զինվորներ, նետածիգներ: Անոնք նրանց, ովքեր կբանդեն pulusi-ն (քարակոթողը):

PL. XII; B. 23.

21. **Ցոլակերտ, Կարակոյունլուի և Տաշբուռունի միջև եղած ավերակներ**: Ժայռի վրա փորագրված արձանագրությունը նկարագրում է Erikuaḫi երկրի դեմ կատարված արշավանքը: Ինչպես ռազմական բոլոր նկարագրություններում, այնպես էլ այստեղ նախ՝ ^{d}Ḫaldi-ն մեկնում է համապատասխան երկրի դեմ կռվելու, այն նվիրում է թագավորին, ապա վերջինս գնում է գրավելու:

Մենուան հասավ Erikuaḫi թագավորի երկիրը, նրա Luḫiuni-ni թագավորական քաղաքը, գրավեց Erikuaḫi-ի ամբողջ ունեցվածքը և երկրին պարտադրեց հարկատվություն: Հետևում է անեծք այն անձանց հասցեին, որոնք կքանդեն կամ կյուրացնեն ṬUPPU-ն (արձանագրությունը):

PL. XIII; B. 24; Sayce XXXIV. Հայտնաբերված և հրապարակված է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ եպս. Սմբատյանցի կողմից, տե՛ս «Արարատ», 1870; Nik. I.

22. **Ցոլակերտ**: Մենուան ^{l}Erikua-(ḫi)-ի ^{v}Luḫiuni-ni-ում կառուցեց ^{d}Ḫaldini-ի BABU (Խալդյան դռներ) և EKALLU (պալատ կամ բերդ) badusie (?):

PL. XIV; B. 25; Sayce LXVI; Nik. II.

23. **Գյուզակ, Վանա լճի հարավարևելյան ծայրին**[1]: Արձանագրությունը շատ է աղճատված: Մենուան ^{v}Luḫiuni-i-ում կառուցեց ini-li BABANI (այս դռները) և այնտեղ տեղադրեց (?) anelu-erie-li:

PL. XXII; B. 25.

24. **Գյուզակ**: Ընթեռնելի՝ ^{m}ḫuradi ^{v}Luḫiuni; anelu erie-li.

PL. XXII; B. 26.

25. **Քերկրի**: Շատ վնասված՝ կարդացվում են Menua, ^{v}(Lu)hiuni-ni, ^{l}Irekua անունները: Կարծես Մենուան ուզում է ասել, որ Տուշպա քաղաքն է բերել 173 գերի, eri, agubi:

PL. XV; B. 28.

26. **Ծորովանք, Քերկրիի մոտ**: Մենուան գրավեց edi (տարածք) ^{l}Irekuaḫi-ի (ոչ՝ Irekuaše), ոմանք սպանված, ուրիշներ «գերի վերցված». uedianie-i: Ծորս արձանագրությունները վերաբերում են Erikuaḫi կամ Irekuaḫi իշխանի

[1] Գուցե «Ընգուզակ» (ընկույզ):

երկրի գրավմանը, [am]ḫuradi «բանակը» [am]uedinani «կանայք», բայց eri և [am]erie-li-ն համապատասխանո՞ւմ են արդյոք ḫuradi-ին:

Լուսանկար՝ Textband I, p. 50; B. 29.

27. **Ցազլի-տաշ, Դահարի և Դելիքաբայի մոտ**: Ժայռի վրա փորված մի որմնախորշ կամ գաղտնի մուտք, ծածկված արձանագրությամբ [I]Diaueḫini հզոր պետության դեմ կատարած արշավանքի մասին: Մենուան գրավեց [I]Diaueḫi երկիրը և թագավորական քաղաք [v]Šašilu-ni-ն, կռվով գրավեց երկիրը և բոցերի ճարակ դարձրեց EKALLU[pl]-ši-li (պալատները կամ բերդերը): Նա ուղղվեց դեպի Šešetina-a, [v]Zuaina-a, [v]Utuḫa-a[1]: Uṭupuršini-ni-ն [I]Diaueḫi-ի թագավորը եկավ թագավորին հանդիմման, խոնարհվեց, Մենուան հարկ պարտադրեց նրան: Նա ոսկի և արծաթ հանձնեց որպես հարկ: Մենուան երկու թագավոր տարագրեց և հողին հավասարեցրեց [I]Baltu-ulḫi-e երկիրը, [v]Haldiri ulḫi-e-ի սահմանները, երկրի EKALLU[pl]-a-ši-li բերդերը: Անեծք նրան, ով կքանդի այս ṬUPPU-ն (արձանագրությունը):

B. 30; Schulz XLII; Sayce XXX.

28. **Թոփրակ-կալա (Ալաշկերտ)**: Կոտրած քարի վրա չորս տող [v]Anašiei դեմ Մենուայի արշավանքի մասին: Anaši-ն կարծես Ալաշկերտի հին ձևն է:

Լուսանկար՝ Textband I, p. 54; B. 31; **H. Марр, Известия Акад. материальной культуры, I, 1921.**

29. **Թերկրի**: Մի վիմագիր քարակոթողի ստորին մասում: Մենուան դրեց [d]Ḫaldinie baḫusie[2] ṬUPPU «արձանագրություն». նաև [v]Arṣuniuini: Անեծք որևէ քանդողին:

PL. XVI; B. 32; Sayce LXXXIX.

30. **Թար, Թերկրի մոտ**: Ընկած քար, շատ վնասված արձանագրությունն: Խոսքը [p]Etiu-ni-ի դեմ Մենուայի արշավանքի մասին է, որտեղից նա բերեց ավար՝ ձիեր և 7616 բախի (եզ):

PL. XXIII; B. 33.

---

[1] Պատճեն I. 10-11. Kuṭubi pa-a-ri-e [p]Šešetina-a, [v]Zuaina-a, [v]Utuḫa-a-i asuni, № 31, I, 10-14. Ku-ṭu-ni pa-a-ri-e [p]Ḫatina-a... [v]Šebeteri-a asuni.

[2] Այս տեղը, ուր baḫusie կիրառված է ṬUPPU-ի նկատմամբ, չի արդարացնում «քնակավայր» իմաստը, որ Մ. Ծերեթելին տալիս է այս բառին: Թեպետ, «տվերակ» իմաստը, որ տալիս են ուրիշները, նույնպես չի հաստատվում:

31. **Քալու: Ժայռի վրա:** Արձանագրությունը խոսում է արշավանքի մասին. ^{d}Ḫaldi-ն մեկնեց և կռվեց Šebeteria-ni, ^{v}Ḫuzanani և ^{p}Ṣupa-ni երկրների հետ[1]: Ապա Մենուան գնաց և գրավեց նույն երկրները: Նա վերցրեց parie (ավար) (?) ^{p}Ḫattina-ում: Նա տաշել տվեց pulusi «քարակոթող» ^{p}Ḫaldi-ի համար ^{v}Šeteria-ում, ^{d}Ḫaldi-ի համար կառուցեց iara-ni «սրբավայր» ^{v}Šeteria asuni(?)-ում:

Մենուան հարկ պարտադրեց ^{l}Sulie-ին, ^{v}Meliṭeiaalḫe-ի թագավորին: Հետևում է աճեծքի սովորական բանաձևը:

PL. XLV-XLVI; B. 34; Sayce XXXIII.

32. **Թրմներդ, գյուղ Մուշից արևելք:** Կառրների վերածված քարակոթող՝ արձանագրությամբ: Մի բեկորի վրա կարդացվում է. Մենուան ավերեց 400 քաղաք և բոցերի մատնեց EKALLU^{pl}-ները «բերդերը» ^{v}Qulme... ^{v}Eqaršu ku-(ṭubi) կողոպտեց (?) բոցերի մատնեց EKALLU-ni-ն, երկրին (հարկ) պարտադրեց:

Մենուան «մեկնեց» ^{p}Alau-(ni)(?), ^{p}Urmeniuḫi-di: Նա ավերեց ^{p}Alau-(ni)-ն ջարդեց ^{v}Ursai-ni-ի (բնակիչներին), գրավեց երկիրը, ^{p}Urmeniuḫini-ni[2]-ն հողին հավասարեցրեց: Մյուս կողմում՝ սովորական աճեծքը:

PL. LI և XXIV; B. 35; Sayce XXXV A.

33. **Պատին:** Երկու քարակոթող՝ մեկը եկեղեցու պատի մեջ, մյուսը ավերակների վերածված ուրարտական բերդի պատի մեջ: Այս վերջինի վրա գրված է. Մենուան տաշեց այս pulusi (քարակոթողը) ^{p}Ḫaldi-ի համար: Առաջինը մի կողմի վրա նույնպես կրում է միևնույն արձանագրությունը, մյուս կողմի վրա սրան ավելացված է, որ Մենուան այնտեղ նշանակեց ^{m}EN (իշխան) ^{l}Titia-ni-ին[3]:

Լուսանկար՝ Textband I, pp. 65-66.

34-46. **Շամիրամի ջրանցքի բնբի վրա կամ նրա մոտերքում՝ ժայռերի վրա փորագրված տասնչորս արձանագրություն, որոնք խոսում են Մենուայի կողմից այս ջրանցքի կառուցման մասին:**

---

[1] Šebeteria-ni, Ḫuza-ni բառերի մեջ -ni ածանցը այլ է, քան Ṣupani-ի մեջ: Վերջինը հայցական է, մինչդեռ առաջին երկուսում -ni-ն ածականի ածանց է՝ -ini, որը ցույց է տալիս, թե Šebeteria-ini երկիրը պատկանում է Šebeteria-ին, Ḫuza-ini -ն՝ Ḫuza-ին:

[2] Urmeniuḫini-ni edi, բայց ոչ՝ Urmeniuḫininiedi:

[3] Ա տեքստը չի համապատասխանում լուսանկարված քարի արձանագրությանը, հակառակ Կ. Լեման-Հաուպտի նկարագրությանը: Այնտեղ կարդացվում են Ա տեքստի առաջին տասը տողերը:

34. **Կատեպանց** (Կատեպանների բերդը), Արտամետի մոտ ավերակների վերածված հին բերդ:

[P]Haldi-ի հզորությամբ՝ Մենուան ini pili aguni կառուցեց այս ջրանցքը, որի անունն է Մենուայի ջրանցք: Հաջորդում են Մենուայի տիտղոսները, և արձանագրությունը վերջանում է սովորական անեծքով:

PL. XVII; B. 37; Sayce XXII.

35. **Արտամետ, մասնավոր անձի պարտեզում**: № 34-ի կրկնությունն է:

B. 37; Belck, Zeit. f. Ethnologie, 1892.

36. **Մժնկերտ, ջրանցքից քիչ հեռու գտնվող գյուղ**: Նույնն է՝ ինչ որ նախորդները:

B. 39; Belck, Zeit. f. Ethnologie, 1892.

37. **Իշխանիգոմ**[1]: Նախորդ տեքստի առաջին չորս տողերը, վերջին տողը ջնջված է:

B. 40.

38. **Արտամետ**[2]: Երկար տարրերակ, առանց թագավորի տիտղոսների, 9 տող:

PL. XVIII; B. 41; Sayce LXXIV.

39. **Արտամետ, մասնավոր անձի պարտեզում**: Կարճ տարրերակ, ինչպես № 37:

B. 42; Sayce LXXII.

40. **Իշխանիգոմ**: Չորստողանոց կարճ տարրերակ:

PL. LII; B. 43.

41. **Իշխանիգոմ**: Կարճ տարրերակ:

PL. LII; B. 44.

42. **Կատեպանց**: Կարճ տարրերակ:

PL. LIII; B. 45.

---

[1] Գողածոր կոչված ձորակում, Իշխանիգոմի մոտ:

[2] Թազմազու կոչված քարանձավի մոտ, ավելի մոտիկ Կատեպանցին, քան Արտամետին:

43. **Արտամետ**: Կարճ տարբերակ, սեղմված երեք տողի մեջ:
PL. LIV; B. 46; Sayce LXXI.

44. **Կատեպանց**: Նախորդի նման տարբերակ, երեք տողով:
PL. LII; B. 47.

45. **Կատեպանց**: Երեքտողանոց նույն տարբերակը = 46 Ա:
PL. LV.

46. **Մաշտակ** (Մաշկակտակ): Նույն տարբերակը:
Zeit. f. Ethnologie, 1904.

47. **Քերկրի**: Քերկրի գետի ջրանցքը՝ Քերկրիի դաշտի ոռոգման համար: Դա նույնպես Մենուայի գործն է, որի մասին է վկայում քաղաքի գերեզմանոցում գտնված արձանագրությունը, որը խմբագրված է 34-36 երկար տարբերակների ձևով:

48. **Արծվաբերդ**: Մենուան տաշում է pulusi (քարակոթող), ^{d}Ḫaldi-ի հզորության համար, կառուցում pili (ջրանցք), ^{v}Alia-ի տարածքի համար[1], ^{d}Quera-ina-ի taramana-ի (տաճարի) (?) համար:
PL. XXV; B. 50; Belck, Zeit. f. Ethnologie, 1892.

49. **Աղա, Կոփի և Մանազկերտի միջև**: Մենուան փորնց իր անվամբ pili (ջրանցք) դեպի Մենուայի (Menuaini) «քաղաքը»., ^{v}Ulišui-ni (երրորդ քաղաքի անունը ջնջված է):
PL. LIV; B. 51; Belck, Zeit. f. Ethnologie, 1899.

50. **Խոտանլու, գյուղ՝ Աղայի մոտ**: Մենուան ջրանցք բացնց ^{v}Uqu'ani, ^{v}Zuguḫe-e, ^{v}Irnuni-ni, ^{v}Abasi-ni քաղաքների համար:
Լուսանկար՝ Textband II, p. 77; B. 51.

51. **Մարմոս: Մանազկերտի և Պատնոցի միջև**: Արձանագրություն կրող քարակոթողի մի կտոր: Սկիզբը բացակայում է, մյուս կողմի վրա գրված է

[1] Արճեշի շրջանը հին ժամանակ կոչվում էր Աղիռվիտ՝ Աղի հովիտ: Հարց է ծագում, Աղին չի՞ բխում արդյոք ուրարտական Ali-ə-ից:

անեծքի բանաձևը, որտեղից հայտնի է դառնում, որ խոսքը pili-ի (ջրանցքի) մասին է:

PL. LIV; B. 53; Belck, Zeit. f. Ethnologie, 1900.

52. **Աղբամար**: Կլոր քար, որը հավանաբար բերված է Մոխրաբերդից: Մի կողմի վրա՝ Մենուան տաշեց ini pulusi, մյուսի վրա կարդացվում են հետևյալ բնակավայրերի անունները՝ ^{v}Aḫiuni-ka-ni... ^{p}Erinui-di... ^{p}Menuaḫinaa-di, ^{p}Aiduni MATU-ni (= ebani) šuini esini pilie aguni, ṣuišini šuini esini[1] pili aguni.

PL. LVI; B. 54; **H. Mapp, Записки Вост. отд. Русск. арх. общ., XXIV.**

53-82. **Մենուայի զանազան կառուցումների մասին արձանագրություններ:**

53. **Վան, Միջնաբերդի հյուսիսային կողմի վրա: Մենուան zaduni siršini-e** (կառուցեց շիրշինի) (?): Կարծես տեքստը նախազգուշացնում է, թե ով որ այնտեղ կմտցնի paḫani (անասուն) (կամ կրերի, կամ կվերցնի) niribi (զոհ), կանիծվի աստվածների կողմից (սովորական անեծքի ձևի համաձայն):

PL. XLVII; B. 55; Sayce XXI.

54. **Վան: Միջնաբերդի ներքին պատի վրա գրված են նախորդ տեքստի առաջին հինգ տողերը:**

PL. LI; B. 56.

55. **Աղգա, գյուղ՝ Վանի մոտ: Ավերակ դարձած եկեղեցու պատի մեջ մի քար, որը կրում է inukani esini-ni SISE arṣibini tini [I]Menua pi-i-ai-šti-bi 22 kapi[2]: Մյուս կողմի վրա՝ անեծք նրան, ով կհամարձակվի քանդել ini pulusi-ն:**

---

[1] Eruini Menua- ական (?)՝ ինչպես Menuai-nie № 49-ում:

Մանկերտ հրվանդանը գուցե պահել է Մենուախինի(լի)ի հիշատակը, եթե դա նրա հիմնադրածն է: Aḫiuni-kani-ն հիշեցնում է Հախավանց գյուղի անունը՝ հրվանդանի շրջանում:

[2] CICH-ի մեջ այս տեքստն իր տեղում չէ, կառուցման հետ կապ չունի: Բավական առեղծվածային է: Կ. Լեման-Հաուպտը սա թարգմանում է՝ «Die Baulichkeiten für die arsibini genannten Pferde des Menuas habe ich 22 Flecheneinheiten zugewiessen»: [Մենուայի arsibini անվանվող ձիերի համար կառուցումներին ես տրամադրեցի 22 «Flechen»? միավորներ]: Ց. Ֆրիդրիխն այլ կերպ է հասկանում՝ «Von dieser Stelle an ist das Pferd Namens Arṣibini unter Menua 22 Masseinheiten weit galoppiert» [Այստեղից Arṣibuni անունով ձին Մենուայի [հեծյալի] տակ վազեց 22 չափ]: Ըստ Մ. Ծերեթելու՝ «Սկսած այս տեղից, որի անունը arṣibini է, ձի Մենուայի

PL. LVII; Sayce XXVIII (վերջին մասը):

56. **Գյուզակ: Մենուան տաշեց pulusi (քարակոթող), (կառուցեց) ^{d}Ḫaldi-ni-li BABU (Խալդիի դռներ), կառուցեց EKALLU (պալատ), հիմնադրեց Ḫaldi-i paṭ ari (Խալդիի քաղաք), տնկեց uldi (այգի)՝ Մենուայի անունով և zari (պարտեզ): Մենուան հրամայում է. երբ այգին պտղաբերի, Խալդիին մատուցել մեկ եզ և երեք ոչխար, կա՛մ Խալդիի դռների առջև, կա՛մ քարակոթողի դիմաց, իսկ երբ գինին (tešuli) կարտադրվի, պետք է մատուցել դրանցից šuḫie (մի չափ) ^{d}Huli-e-ին, qurmeḫi (չափ) ^{d}Ḫaldi-e-ին, ašḫuli-ni (չափ) Խալդիի դռներին, qarmeḫi ^{d}Arubani-ին, qarmeḫi ^{d}Ḫaldi-e-ին pulusi-ի առջև: Քերականական կառուցվածքի համաձայն, šuḫi, qarmeḫi, ašḫuli(-ni) տարբեր չափեր են:**

PL. XIX; B. 58.

57. **Կատեպանց: Մի դարատափի դիմաց քարի վրա արձանագրված է: Այս uldi-ն (այգի) Tariria-ինն է, որը Մենուայի (sila) դուստրը (կամ կինն) է, և կոչվում է Taririaḫinili[1]:**

PL. XXII; B. 59; Sayce XXIII.

58. **Գործոտ: Բերկրիի մոտ: Մենուան ini EKALLU šidištuni badusie; ապա՝ Մենուայի տիտղոսները:**

PL. LVI; B. 60.

59. **Դելիբաբա՝ Ալաշկերտում: Նախորդ տեքստի կրկնությունը:**

PL. LVIII; B. 61.

60-61. **Հասան-կալա: Նախորդ տեքստի կրկնությունը:**

PL. XXIII; B. 62; Sayce XXXV.

62. **Քաշքուլաղ՝ հին Փառախոտի տեղում: Մենուան Խալդիի համար կառուցեց ini BITU badusie, կառուցեց EKALLU badusie և այն կոչեց Menuaḫini(li):**

անձի համար, չափվեցին 22 (չափեր)»: Ի. Մնչյանինովի համար խոսքը Մենուայի ծիու գերեզմանի մասին է: Պետք է ասել, որ այս քարգմանություններից և ոչ մեկը գոհացուցիչ չէ:

[1] Յ. Խրիղրիխի կասկածը sila-ի և միտանական šala-ի նույնության վերաբերյալ չափազանցված է: Պետք է նշել, որ ^{d}Sielardi-ն, SIN-ի հնչյունական ընթերցումը №18-ում, կարող է նշանակել siela (քույր կամ աղջիկ) ardi (արև)՝ արևի քույր, լուսինը, ըստ արևելյան մտայնության, արևի քույրն է:

B. 63; Sayce LXXXI; Nik. III.

63. **Աննավ՝ Վանի մոտ:** Խալդիի համար Սենուաճ կառուցեց ini susie šidištuni EKALLU šidištuni badusie (երկու անգամ):

PL. XLVIII.

64-65. **Մանազկերտ:** Արձանագրված քարակոթող: Նախորդ տեքստի վրա ավելացված են տիտղոսներ՝ «թագավոր taraie (հզոր) al(a)suinie (մեծ) [P]Šuraue-ի թագավոր, [P]Biainaue-ի թագավոր, թագավոր erilaue (թագավորաց) alusi (տերը) [V]Ṭušpaa paṭ ari-ի»:

PL. LIX; B. 67.

66. **Կոխպանց:** Սենուաճ կառուցեց՝ ini susi, [d]Ḫaldini-li BABU-li, ini EKALLU badusie (երկրորդ անգամ կրկնված):

PL. LX; B. 65; Sayce XVII.

67. **Կոխպանց:** Սենուաճ կառուցեց [d]Ḫaldini-li BABU-(li) šidištu-a(li) badusi:

B. 66; Sayce XVIII.

68. **Նոր-գյուղ, Աղթամար կղզու դիմաց:** Նախկին տեքստի կրկնությունը:

Belck, Zeit. f. Ethnologie, 1892.

68ա. **Նոր-գյուղ:** Նույն տեքստի վրա ավելացված է [V]Mušuni:

PL. LXI; **Н. Марр,** Записки Вост. отд. Русск. арх. общ., 1917.

69. **Շուշանց, Վանի մոտ:** Սենուաճ BITU ṭuburi-(ni) EKALLU badusie šidišituni. ALU šidišituni ui giei ištini šidau(ri): Սենուաճ կառուցեց և՛ EKALLU, և՛ ALU[1]:

B. 70; Sayce XIII.

70. **Գյուզակ:** Տեր [d]Ḫaldi-ին ini BITU šidištuni badusie e'a EKALLU šidištuni (e'a ALU), teruni [d]Ḫaldi-i ALU ti(ni)[2]

---

[1] Քերականականորեն ավելի ճիշտ կլիներ բարգմանել՝ Սենուաճ BITU-ից արեց մի EKALLU (և ոչ թե՝ նա արեց BITU և EKALLU) և կառուցեց մի քաղաք: Դրա պատճառով տեքստը կրկնված է՝ նա կառուցեց EKALLU և ALU:

[2] ti-ni և ոչ թե i(LU), ինչպես Կ. Լեմանն-Հաուպտն է կարծում: Մեզ թվում է, թե դպիրը զանց է առել «e'a ALU»-ն:

PL. LXII; B. 68.

71. **Թոստան-կայա, Մանազկերտի հյուսիսում**: Մենուան ini gie zaduni 900 aquarqi, ištini EKALLU šidištuni badusie.

PL. LXI; B. 69.

72. **Վան**: Մենուան՝ ini BITU (za-du)-u-ni:

PL. LV; B. 72.

73. **Վան**: (Այժմ՝ Բրիտանական թանգարանում): Մենուան՝ ini BITU za-duni:

PL. LXI; Sayce XXIV.

74. **Ոսկեբակ**: Meinua-še... ini BITU zaduni (երեք անգամ կրկնված):

PL. LXII.

75. **Վարազ, վանք՝ Վանի մոտ**: Մենուան ini BITU ašiḫusie zaduni (երեք անգամ կրկնված):

PL. LXIII; Sayce XIV.

76. **Վան**: Մասնավոր անձի մոտ՝ ini BITU ašiḫusie, ինչպես № 75-ում (երեք անգամ կրկնված):

PL. LXIII; B. 73; Sayce XV.

77. **Վան, նույն մասնավոր անձի մոտ՝ ini BITU zaduni (երեք անգամ կրկնված):**

PL. LIX.

78. **Խորգոմ**: Մենուա՝ ini BITU ašiḫusie zaduni (ինչպես 75, 76-ում) (երկու անգամ):

PL. LXI; B. 78.

79. **Անձավ**: (Այժմ՝ Բեռլինում): Մենուա՝ BITU barzudibiduni...

PL. LVIII; B. 74.

80. **Կոխպանց**: Մենուան՝ ini BITU barzudibidu-ni zadu-ni - կրում է Մենուայի անունը. ardiše-ի մասին գրված տողերը անընթեռնելի են, ապա՝ անեծք:

PL. XX; B. 75.

81. **Վարագ**: Միևնույն կառուցվածքը՝ ini BITU barzudibidu-ni - Մենուայի անունով (առանց ardiše-ի և անեծքի):

B. 76; Sayce XXV.

82. **Վարագ**: Մենուա՝ ini ALU šidištu-ni, ini pulusi kugu-ni:

Sayce LXXV.

83. **Վան**: **Կուրշուն մզկիթի մոտ քարակոթող**: Տեր Ḫaldi-ին ini pulusi kuguni manini ^{d}Ḫaldini biedini կյանքի, բարգավաճման և մեծության համար՝ ulguše, pišuše alsuiše, Մենուայի և Ինուշպուայի:

PL. LX; B. 82; Sayce LXXX.

84. **Վան, նույն մզկիթի դիմաց**: Ḫuṭuini-e-ին Մենուան տաշեց pulusi Մենուայի և Ինուշպուայի համար (ինչպես № 82-ում)[1]:

B. 83. Լուսանկար՝ Textband II, p. 110.

85. **Կարախան, Քերկրիի գետաբերանում (Քենդի-մահի-չայ)**: ^{d}Šiunie pulusi, ինչպես նախորդ տեքստը:

PL. LXIV; B. 84.

86. **Կարմիր(ա)վոր վանք**: ^{d}Ḫaldi-e urpuasi zadu-še (շատ աղճատված):

PL. LXVIII; B. 85; Sayce VII.

87. **Վան, միջնաբերդի կողին, Սարդուրիի որմնախորշի արևելքում**: Մենուան՝ ini-li tarmani-li aṭḫunali šidištu-ali: Հաջորդում են տիտղոսներն ու անեծքը (նույն տեքստը երեք տեղում):

PL. L; B. 86; Sayce XX.

---

[1] Այս կոթողը կրում է հայերեն մակագրություն՝ «ՅՂ թուականութեան հայոց, այսինքն՝ «390 թվականին», որը համապատասխանում է Քրիստ. թվականության 941 թվականին: Կ. Լեման-Հաուպտը շփոթվել է սխալ ընթերցման հետևանքով:

№ 13 կոթողի մակագրությունը նույնպես ճիշտ չի կարդացվել: Ասված է՝ «ՆԹ թուականութեան զտէր Գրիգոր յիշնջիք» («409 թ., այսինքն՝ 960 թ., հիշեցեք տեր Գրիգորին»):

88. **Էրեբիմ, Ամուկի մոտ**: Մենուան՝ ṬUPPU...terubi...
PL. LVIII; B. 87.

89. **Վան, Սուրբ Վարդան եկեղեցիմ**: Մենուան՝ ^{d}Ḫaldi-իմ pulusi տաշեց (երկու անգամ):
PL. LXV; B. 88.

90. **Վարագ, վանք**: Մենուան՝ Խալդիիմ տաշեց pulusi:
PL. XL; B. 89; Sayce XXVI; Записки Вост. отд., 1917.

91. **Վարագ**, 90 համարի նույն տեքստը:
PL. LIX; B. 90.

92. **Արծվաբերդ, Արճեշի ափիմ**: ^{d}Elipuri-e-իմ ini pulusi (երկու անգամ):
PL. XXV; B. II.

93. **Կիզիլ-կայա, Պատճոցի մոտ**: ^{d}Ḫaldi-իմ ini pulusi (երկու անգամ):
PL. XXI; B. 92.

94. **Մեծոփա վանք**: ^{d}Ḫaldi-իմ ini pulusi (երկու անգամ):
PL. LXV; Belck, Zeit. f. Ethnologie, 1892.

95. **Կարախաճ**: ^{d}Ḫaldi-իմ ini pulusi (ինչպես № 91-ում, 2 անգամ):
Sayce XXVII; Belck, Verh. der Berl. Anthr. Ges., 1901.

96. **Վան**: Տեքստը աղճատված է, նման է նախորդիմ (երկու անգամ):
Schulz XXXVII.

97. **Վարագ՝ Խալդի Մենուա (?) (բեկոր)**:
Sayce LXXVI.

98-110. Արձանագրությունների բեկորներ, որոնք միայն Մենուայի անունն են կրում, բացի 101-102 համարներից, ուր ^{v}Arṣuniuini քաղաքի Ḫaldina BABU-ն է հիշատակված:
PL. LVII.

108. **Կաբախաձ:** Մի բեկոր, որի վրա կարդացվում է Titiani անունը: Սա, հավանաբար, այն նույն անձն է, որին Մենուան հիշատակում է Պաղինում, № 33-ում:

PL. LXIV; B. 36.

ARGIŠTI MENUAḪINI
ԱՐԳԻՇՏԻ ՄԵՆՈՒԱՅԻ ՈՐԴԻ

111. **Վան, միջնաբերդ:** Արգիշտիի ժամանակագրությունը փորագրված է ապառաժյա սենյակների ճակատին, որոնք փորվել են ժայռի մեջ՝ թագավորի հրամանով: Ժամանակագրությունն ընդգրկում է 13-14 տարիների ընթացքում տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունների պատմությունը՝ ըստ տարիների: Շարադրությունը միօրինակ է, այնպես որ մի արշավանքի պատմությունը նման է մյուսին, շատ քիչ տարբերությամբ: Ամեն ինչ պարփակված է միևնույն բանաձևերի սահմանում, որը ներկայանում է հետևյալ տեսքով. Խալդին մեկնում է, նրա մարտիկը ուժեղ է: Նա կռվում է այսինչ երկրի (կամ մի շարք երկրների) հետ և այն մատուցում թագավորին: Դրանից հետո է, որ թագավորը մեկնում է: Այսինչ թագավորը մեկնեց Խալդիի զորությամբ: Խալդին գնում էր առջևից: Թագավորն ասում է՝ ես գրավեցի այսինչ երկրները (միևնույն երկրները, որ Խալդին հպատակեցրել էր): Թագավորն ասում է. ես դիմեցի Խալդիին, Թեշեբային, Արդինիին, և նրանք օգնության եկան: Խալդիի զորությամբ ես մեկնեցի և գրավեցի այսինչ երկրները: Ես ընթացա դեպի մեկ ուրիշ քաղաք կամ երկիր: Ես գրավեցի բոլորը, ավերեցի կամ հրկիզեցի և այլն: Ապա հաջորդում է ավարի թվարկումը եզրափակիչ խոսքով՝ սրանք են այն գործերը, որ նա կատարեց մեկ տարվա ընթացքում:

Ներկա ամփոփագրի մեջ մենք զանց ենք առնում զուտ գրական նշանակություն ունեցող արտահայտությունները, որոնք պատմական արժեք չունեն: Համառոտակի կնշենք՝ Խալդին հպատակեցրեց այսինչ երկիրը: Թագավորը մեկնեց և գրավեց այսինչ երկիրը: Դա անհրաժեշտ է նվաճումները ստուգելու համար: Տեղանունները և անձնանունները կվերարտադրվեն այնպես, ինչպես տեքստերում է, բայց մենք կշարունակենք հոլովային վերջավորությունները բաժանել գծիկով:

Եղել են այնպիսի տարիներ, երբ Արգիշտին կատարել է մեկ արշավանքից ավելի:

1-ին տարի:

Այսպես, իր թագավորության առաջին տարում նա երկու արշավանք կատարեց, բայց առաջին արշավանքի պատմությունը ջնջվել է, դրանից միայն մի քանի բառեր են մնացել, որոնց իմաստը պարզ չէ:

Երկրորդ արշավանքի պատմությունն սկսում է երեք աստվածներից՝ Խալդի, Թեշեբա և Արդինի, օգնություն խնդրելուց: Աստվածները նրան օգնության են գալիս:

Նա հավաքեց իր զորքերը և մեկնեց [I]Diaueḫiniedi «երկիրը», բռնեց Diaueḫi-ի թագավորին, գրավեց [V]Šeriazi-ն, երկիզեց քաղաքները, կործանեց բերդերը:

Նա ընթացավ դեպի [V]Putie, [P]Bia-ni-ն և [P]Ḫuša-ni-ն միացրեց [P]Tariuni-ին[1]:

Նա գնաց [P]Zabaḫae-uedia, գրավեց [P]Zabaḫa-e-ի բնակավայրերը, ընթացավ դեպի [V]Uzinabitarna-a, [P]Šerimutara, միացրեց [V]Maqalt'u-ni-ն և [P]Igana-ni-ն [P]Baba-ni-ին:

Նա իջավ [I]Eriaḫini-nie երկիրը, գնաց [P]Abuni-edi, գրավեց [V]Urieiu-ni-ն, [I]Uiṭaruḫini-ի թագավորական քաղաքը:

19.255 երիտասարդներ, 10.140 առույգ մարտիկներ, 2328 կանայք, 52.675 մարդ տարվա ընթացքում, ոմանք սպանված, մյուսները կենդանի բռնված: Նա քշեց տարավ 1104 ձի, 35.016 եզ, 11.829 ոչխար:

Սրանք են այն սխրագործությունները, որ նա կատարեց մեկ տարում Խալդիի օգնությամբ:

2-րդ տարի:

Խալդին ցվաճեց [I]Abilianieḫi-ի երկիրը [I]Quturzani-ni-ի [P]Aništirue (?) երկիրը, [I]Ulṭuza-ini-ի երկիրը և սրանք մատուցեց Արգիշտիին:

Արգիշտին մեկնեց, գրավեց [P]Etiuni-ni երկիրը, ընթացավ դեպի..., դեպի [I]Uduri-ի [P]Etiuḫini և գաղթեցրեց տղամարդկանց ու կանանց:

Նույն տարին նա գնաց [P]Umeki... գրավեց [P]Uria-ni-ն, [P]Tairṣu-ni-ն, հպատակեցրեց [I]Muruba-ին (կամ Muruza), կռվում տապալեց նրան և գաղթեցրեց տղամարդկանց ու կանանց:

---

[1] Salmatḫi [P]Biani [P]Ḫušani aaldubi andani [P]Tariuni նախադասությունը, որը հաճախ է կրկնվում, պարզ չէ:

Նա գրավեց [v]Ubarugildu-ni-ն, թագավորական քաղաքը... ընթացավ դեպի [p]Lurupira (կամ Kurupira), դեպի [p]Tarra... գաղթեցրեց տղամարդկանց ու կանանց:

Նա գրավեց [p]Irki...-ն, ընթացավ դեպի..., գնաց [p]Artarmu..., կռվում տապալեց... (հրկիզեց) քաղաքները... ընթացավ դեպի 3(...) երիտասարդներ, 10.000 կանայք, 40.279 մարդ տարվա ընթացքում, ոմանք սպանվեցին, մյուսները կենդանի տարվեցին. նա քշեց տարավ 1280 ձի, ...եզ, 126(00) ոչխար:

Սրանք են այն գործերը և այլն...

Sayce XXXVII; Schulz II.

3-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց [p]Ḫaate-ն, [I]Ḫilaruada-ni-ի երկիրը և մատուցեց Արգիշտիին: Արգիշտին մեկնեց [p]Ḫatina-idi, գրավեց [p]Niriba-ni-ն, P...urmani-ն (?), կռվում նրանց հաղթեց, գրավեց թագավորական քաղաքը: Արգիշտին գնաց [p]Ḫatina-şie երկիրը, [p]Tuateḫini-ի երկիրը միացրեց [v]Melita-ni-ի շրջանին: Նա ընթացավ դեպի [v]Pila-i (?)... պարտադրեց հարկ վճարել... Mela-ini գետ, [p]Marmua-ni, գաղթեցրեց տղամարդկանց ու կանանց, ավերեց պալատները, հրկիզեց քաղաքները:

2559 երիտասարդ, 8298 կենդանի բռնված մարդ, 10.846 կին, 28.548 մարդ տարվա (արշավանքներում), մասամբ սպանված, մասամբ կենդանի բռնված, (...) ձի, 17.942 եզ, (...) ոչխար տարվեցին: Սրանք են սխրագործությունները և այլն...

4-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց [p]Etiuni-ni ([I]Uduri-ի?) երկիրը և մատուցեց Արգիշտիին: Արգիշտին մեկնեց (ջնջված է):

Նույն տարին Արգիշտին գնաց [p]Uburda-u-edia, գրավեց [p]Uburda-alḫi-ի [I]Iš(pi)-lubura-ni երկիրը, նա գրավեց [v]Irdua-ni թագավորական քաղաքը, ավերակ դարձրեց [p]Uišuši-ni երկիրը, գաղթեցրեց տղամարդկանց ու կանանց:

Նա գնաց Ḫaḫia-u-edia, տակնուվրա արեց պալատները, հրկիզեց քաղաքները...

700 երիտասարդ, 2555 առույգ մարդ, 8497 կին 1(?) 9790 մարդ տարվա ընթացքում, մասամբ սպանված, մասամբ կենդանի բռնված, 232 ձի, 803 եզ, 1(?) 1626 ոչխար տարվեցին:

Սրանք են և այլն...

Sayce XXXVIII; Schulz III.

5-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց [I]Arsita-ni-ի երկիրը, հաղթեց Ասորեստանի զորքերին և մատուցեց Արգիշտիին:

Արգիշտին Aššur-ի քաղաքները միացրեց իր երկրին, նա կրկին հավաքեց զորքերը, կործանեց [I]Dadika-i-ի arie-ni (բերդերը), [P]Kulaši-ni-ն, [P]Baba-ni-ն, գաղթեցրեց 31.439 երիտասարդ իր երկիրը:

Նույն տարին նա գնաց [V]Menabšunie-edi, [V]Duqamai-(di), գրավեց թագավորական քաղաքը... [P]Buštue-e երկրի [V]Šatirara-u քաղաքը: Նա գնաց [P]Baršuai-di, ավերեց երկիրը, հրկիզեց քաղաքները. 540 մարդ տարվա ընթացքում, ոմանք սպանված, մյուսները կենդանի: (...) ձի, 977 եզ, 5... ոչխար տարվեցին:

Սրանք են այն սխրագործությունները և այլն...

6-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց [P]Aššur-ը, [P]Buštu-ni-ն, [P]Tariu-ni-ն և մատուցեց[1] Արգիշտիին:

Արգիշտին շինեց sidu-u-u-li պալատները, ծաղկեցրեց (?) išpuiu-bi, [P]Šurišili-ni և բերեց Աշշուրի բանակը իր երկիրը:

Արգիշտին ուղարկեց «ikidanubi» auerašili, բանակը (?), նվաճեց Ասորեստանը և գերի վերցրեց [I]Dada-ni-ին:

Նույն տարին նա մեկնեց [P]..., [P]..., [P]Arḫaue-di, գրավեց նրա թագավորական քաղաքը և 60 քաղաքներից տարավ տղամարդկանց ու կանանց:

Նա գնաց [P]Buštue-di երկիրը, գրավեց [V]Šatirara(-ni)-ն, [V]Aburzani-ni-ն, ...-ն, [V]Qaduqaniu-ni-ն, [V]...-ն:

Արգիշտին ընթացավ դեպի [P]Mana-a [P]..., [P]Baba-a:

18.827 մարդ տարվա ընթացքում, ոմանք սպանված, մյուսները ողջ բռնված, 606 ձի, 184 ուղտ, 6257 եզ, 33.203 ոչխար տարվեցին:

Սրանք են այն սխրագործությունները և այլն...

7-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց [P]Iiani-ni-ն, [P]Mana-ni-ն, [P]Buštu-ni-ն և մատուցեց Արգիշտիին:

---

[1] Laqua-li փոխանակ tequni հոգնակիի կազմավորման համաձայն: Կարծում ենք, որ դա բխում է նույն tieku բառից, որը տալիս է tequ կամ laqu և tequ:

Արգիշտիհի հավաքեց զորքերը և մեկնեց ու գրավեց ᵖIiani-ni-ն, քարուքանդ արեց պալատները, հրկիզեց քաղաքները. նա գրավեց ᵛEraḫiliu-ni-ն, ᵛEraḫilieu-li-ն (ᵛEraṭadau-ni, Eraṭadaeuda) և տարավ տղամարդկանց ու կանանց:

Նույն տարին նա գնաց ᵖManai-di, (գրավեց) ᵖBuštuni-ն, Tura գետը... կռվով գրավեց, գաղթեցրեց տղամարդկանց ու կանանց... (6 տող):

18.243 մարդ տարվա ընթացքում սպանված և ողջ բռնված, 790 ձի, 100 ուղտ, 22.529 եզ, 36.830 ոչխար տարվեցին:

Սրանք են այն սխրագործությունները և այլն...

Sayce XXXIX; Schulz IV.

8-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց ᵖManai-ni-ն, ᵖIrkiuni-ni-ն և մատուցեց Արգիշտիհի: Արգիշտիհի մեկնեց ᵖManai-di, գրավեց ᵖIrkiuni-ni-ն: Նա ընթացավ դեպի ᵖAlqani, ասուրական երկիրը:

6471 մարդ տարվա ընթացքում, ոմանք սպանված, մյուսները ողջ բռնված, 286 ձի, 2215 եզ, 9205 ոչխար տարվեցին:

9-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց ᵖMana-ni-ն, ᵖBuštu-ni-ն և մատուցեց Արգիշտիհի:

Արգիշտիհի մեկնեց ᵖBuštu-e-di, գրավեց ᵖAšqaia-i-ն, ᵖŠatirarau-ni-ն, ᵖUgišti-ni-ն, միացրեց ᵖUši-ni-ին[1]:

Նա ընթացավ դեպի ᵖAlaṭa-i, ᵖBaba-ni, հրկիզեց երկիրը, ավերեց քաղաքները, տարավ տղամարդկանց ու կանանց:

1(.)873 մարդ տարվա ընթացքում, ոմանք սպանված, մյուսները ողջ բռնված, 80 ձի, (...) ուղտ, (...) եզ, (...) ոչխար տարվեցին:

Սրանք են այն սխրագործությունները և այլն...

10-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց ᵖMana-ni-ն, ᵖ...-ն և մատուցեց Արգիշտիհի: Արգիշտիհի հիմնեց ᵛArgištiḫini-li-ն. նա գրավեց ᵖMana-ni-ն, ᴵAza-ի բշնամի երկիրը: Նա պատրաստեց (?) զորքերը և հասավ ᵖMana: Նա կործանեց badini-ni(?), գրավեց պալատներ, (հրկիզեց) քաղաքներ:

---

[1] Andani ᵖUgištini aaldubi salmatḫi Uši-ni. Տե՛ս առաջին արշավանքի կապակցությամբ տրված ծանոթությունը:

3270 մարդիկ սպանված կամ ողջ բռնված, տարավ 170 ձի, 62 ուղտ, 2411 եզ, 6140 ոչխար:

Սրանք են այն սխրագործությունները և այլն...

Sayce XL; Schulz V[1]

11-րդ տարի:

Խալդին ճվաճեց [P]Tuaraşi-ni-ն, իս-tusiri(?), [P]Gurqu-e-ն, հնազանդեցրեց Մանայի զորքերին և մատուցեց Արգիշտիին:

Հետևյալ նախադասությունը պարզ չէ: Կարծես ուզում է ասել, որ Խալդին (կամ Խալդիի մարդը) ուժեղ է որքան իշխելու իսէսեսի, նույնքան և կռվելու մեջ: Արգիշտին երկու անգամ անցավ Dainalatini-ni գետը և կռռպատեց [P]Šur-aue-ն:

Արգիշտին գնաց [P]Mana-idi, ավերեց երկիրը[2], հրկիզեց քաղաքները և ընթացավ դեպի [P]Buštu-e-ի [V]Uiḫika-a քաղաքը, տարավ տղամարդկանց ու կանանց:

13.979 մարդ տարվա ընթացքում, ոմանք սպանվեցին, մյուսները ողջ տարվեցին, 308 ձի, 8000 եզ, 32.538 ոչխար քշվեցին:

Սրանք են այն սխրագործությունները և այլն...

12-րդ տարի:

Խալդին ճվաճեց [P]Mana-ni, [P]Etiuni երկրները և մատուցեց Արգիշտիին:

Արգիշտին գնաց [P]Mana-idi, կողոպտեց երկիրը, հրկիզեց քաղաքները, կռվով գրավեց [V]Siširiḫadiri-ni թագավորական բերդաքաղաքը: Արգիշտին ավերակ դարձրեց [P]Etiuni-ni երկիրը և [V]Ardi-ni-e-i քաղաքի aštiu-zirbila-ni(?)-ն: Նույն տարում Արգիշտին հավաքեց բանակը և գնաց [P]Etiunie-di և գրավեց [I]Eriaḫi և [I]Katarza-e երկրները:

Նա ընթացավ դեպի [P]Išqigulu-e և տղամարդկանց ու կանանց գաղթեցրեց [P]Biain-a:

Խալդին առջևից էր գնում[3]: Արգիշտին գնաց [I]Uiṭeruḫieni-e երկիրը, ավերեց երկիրը, հրկիզեց քաղաքները:

---

[1] Հաջորդում է սյուն. VI Schulz (= Sayce XLIII) և ոչ բն VII (= Sayce XLI):

[2] Կարդալ ամենուրեք ebani atubi և ոչ բն ebania tubi, ինչպես Sayce-ի մոտ է:

[3] Այս երկիրը չի հիշատակված սկզբում Խալդիի հաղթանակների մեջ, դրա համար էլ այստեղ Խալդին գնում է առջևից:

Նա գրավեց [v]Amegu-ն... [I]Uiṭaru-ն... Նա թողեց արձանագրություն... (բազմաթիվ տողեր ջնջված): (-) ոմանք սպանված, մյուսները տարվեցին ողջ. 1200 ձի, 29.504 եզ, 60.000 ոչխար քշվեց:

Սրանք են այն սխրագործությունները և այլն...

13-րդ տարի:

Խալդին ճվաճեց [P]Tariu-ni-ն, [P]Baba-nie-ն և մատուցեց Արգիշտիին: Արգիշտին գնաց [P]Tariu-idi, կովով վերցրեց 11 ամրացված տուն-շենք: Խալդին ուժեղ է հսŧսu-ի որքան իշխելու, ճույնքան կովելու մեջ:

Նա հրկիզեց բերդերը, տակնուվրա արեց քաղաքները, տարավ տղամարդկանց ու կանանց. «Խալդին գնում էր առջևից... [P]Urme-di... երկիրը...»:

Արգիշտին գնաց [P]Urme-edi, գրավեց [P]Urme-ini-ն, կողոպտեց երկիրը, ընթացավ դեպի [P]..., հրկիզեց քաղաքները, տղամարդկանց ու կանանց տարավ [P]Biaina:

14.813 մարդ տարվա ընթացքում, ոմանք սպանված, մյուսները ողջ բռնված, 25 ձի, (...), 1744 եզ, 48.825 ոչխար քշվեց:

Սրանք են այն սխրագործությունները և այլն...

Sayce XLIII; Schulz VI.

14-րդ տարի:

Երբ Խալդին թագավորությունը տվեց Արգիշտիին... 7066 եզ, 50.868 ոչխար... նա ավելացրեց ամեն տարի (?):

Նա գնաց ընդդեմ [v]Biḫura-ni քաղաքի, [P]Bamni երկրի, տակնուվրա արեց [P]Bamni-ն և գրավեց Biḫurani-ն:

Ամենք նրան, ով կհամարձակվի քանդել այս արձանագրությունը:

Schulz VII et VIII; Sayce XLI et XLIV.

112. **Վան:** A. Քարակոթող Սուրբ Սահակ եկեղեցում: Խալդին ճվաճեց [I]Uṭupurši-ի, [I]Diaueḫi-ի երկիրը, ճվաճեց [I]Panulua-ի երկիրը:

A[1] Արգիշտին ասաց, որ [I]Diauehi Šišuḫani durbabi, ապստամբեց:

Արգիշտին բանակ հավաքեց և հնազանդեցրեց Diaueḫini-ին: Նա դիմեց աստվածներին՝ աջուշտ Panulua-ի դեմ գնալու համար (պակաս):

PL. XXVI; B. 100; Sayce XLVI.

A[2] Խալդին ճվաճեց [P]Etiuni-ni-ն և Qiḫu-ni-ն: Արգիշտին գնաց գրավեց [v]Qiḫu-ni-ն և [P]Silu-ni երկիրը:

Մի ուրիշ արշավանք [P]Ḫate-di և [P]Ṣupa-ni երկրների դեմ:

PL. XXVII.

A[3] Արգիշտին կանգնեցրեց pulusi: Ամենք:

PL. XXIX.

A[4] Պակասավոր տեքստ: Հիշել՝ [d]Iniriaše uštuni... [P]Šurieli zašua-li:

PL. XXVII.

112. B. Քարակոթող, որն սկսվում է kuṭai-di (ես ընթացա)-ով, ուրեմն մի նկարագրության շարունակությունն է, որի սկիզբը պակասում է, կամ, գուցե, 112 A-ն է:

Արգիշտին ընթացավ դեպի [P]Bia երկիրը, գրավեց [V](Ḫu) šani-ni քաղաքը: Նա գնաց [P]Didini (ebani-di), [V]Zua-idi քաղաքը: Նա բոցերի ճարակ դարձրեց [I]Diaueḫini-ի [V]Zua-ni քաղաքը, [V]Zu-a-ում արձանագրություն թողեց:

Նա մեկնեց [P]Ašqalašie-di, քանդեց 105 պալատ (բերդ), հրկիզեց 453 քաղաք, կործանեց երեք երկիր, իսկ մարդկանց ու անասուններին տարավ իր երկիրը. դրանք էին՝ [P]Qala-i, [P]Ašqalaši-e երկրները և [V]Šašilu-i քաղաքը. 15.181 երիտասարդ, 2784 աղամարդ, 10.604 կին, 4426 ձի, 10.478 եզ, 73.500 ոչխար:

Նա երկրից վտարեց 2 (կամ 3) թագավորներ՝ [I]Šaškie [I]Ardarakiḫi, [I]Baltulhi [I]Qabiluḫi, նրանց տեղ կառավարիչ նշանակեց (bel-paḫati)[1]:

Նա ենթարկեց [I]Diaueḫi-ի թագավորին և հարկ պարտադրեց նրան: Նա Արգիշտիին հանձնեց որպես հարկ 41 միմա մաքուր ոսկի, 37 միմա արծաթ, (...)10 հազար միմա բրոնզ, 1000 հեծնելու ձի, 300 եզ, (...) 10.000 ոչխար:

Արգիշտին [I]Diaueḫi-ի երկրին պարտադրեց տարեկան հարկ՝ (...) միմա ոսկի, 10.000 միմա բրոնզ, (...) եզ, 100 կով, 500 ոչխար, 300 հեծնելու ձի:

Նա ոչնչացրեց նրա հեծելազորը:

Խալդին նվաճեց [P]Etiuni-ni-ն և մատուցեց Արգիշտիին:

Արգիշտին (քանդեց) Diaueḫi-ի թագավորական ամրացված տեղերը, arniu-li: Նա գրավեց [P]Luša-e, [P]Katarza-e, [I]Eriaḫi, [P]Gulutaḫiḫa, [I]Uiṭaeruḫini-ei երկրները: Նա ընթացավ դեպի [P]Abuni-e, վտարեց [P]Luša-e երկրի թագավորին, գերի վերցրեց [P]Iga-e երկրի (թագավորին), նա վտարեց..., նա Արգիշտիին հարկ վճարեց...

PL. XXVI; Sayce XLV.

B[2] Խալդին նվաճեց [P]Mana-ն, [P]Irkiuni-ni-ն և այլն = ժամանակագրության 8-րդ արշավանքի պատճենն է:

---

[1] Նրանց փոխարեն նշանակվում են կառավարիչներ Šaške Ardarakiḫi, Baltulḫi Qabiluḫi:

Խալդին նվաճեց ^{P}Mana-ն, ^{P}Buštu-ն և այլն = ժամանակագրության 9-րդ արշավանքի պատճենն է:

Խալդին նվաճեց ^{P}Mana և այլն = ժամանակագրության 10-րդ արշավանքի սկիզբը:

PL. XXVIII.

113. **Վան: Քարաբեկոր Թերգիբաշյանի մոտ:**

B. 101.

114. **Վան:** Հանկույսներ քաղամաս, արձանագրություն կրող քար՝ Argištiše... ini ari šuni 10.000 kapi išti-ni; համմ. № 137 և № 156:

PL. XLII; B. 102.

115. **Էլար. Երևանի մոտ:** Խալդին նվաճեց ^{P}Etiuni-ni-ն: Արգիշտին գրավեց ^{P}Uluanie-i-ի տարածքը, ^{V}Darani-nie քաղաքի տարածքը:

Sayce XXXVI; Nik. VI.

116. **Պորտակ (Օրդակլու), Սևանա լճի ափին:** Արգիշտին ասում է, որ գրավել է ^{V}Qieḫuni քաղաքի տարածքը և ընթացել մինչև լճի ափին գտնվող ^{V}Ištikuniu քաղաքի տարածքը[1] (համմ. № 112A[2]):

Sayce LX (JRAS, 1888); Nik. VIII.

117. **Վուլիջան (Անիի շրջան):** Խալդին[2] նվաճեց ^{I}Qulia-ni-ի երկիրը: Արգիշտին գրավեց ^{V}Quliaini-ni-ի ^{V}Alrubani-ni քաղաքը:

PL. LX; Sayce LXI; Nik. VII.

118. **Մարմաշեն (= Վանկիջա):** Արգիշտին գրավեց Eriaḫi-ni-ի քաղաքը, գրավեց ^{V}Irdaniu-ni-ն ^{P}Išqigulu երկրի pari (մոտ) (համմ. ժամանակագրության 12-րդ արշավանքը):

Sayce XLVII; Nik. V.

119. **Սարիղամիշ:** Արգիշտին գրավեց ^{V}Aḫuria-ni քաղաքը, ^{V}Aštuaḫini-ի երկիրը[3], նվաճեց ^{I}Etiuni-ni երկիրը, նա հնազանդեցրեց ^{I}Etiuni-ի թագավոր Uduri-ին և ավերեց ^{V}Qalrahi-ն և ^{P}Etiuni-ն:

B. 113; Sayce LXXXIV (JRAS 1894); Nik. XXI.

---

[1] Ša-na ap-ti-ni ṣu-u-ni-e.

[2] Կարդում են՝ masini šurie (giš-šurie-ի փոխարեն), հավանաբար g=i արտասանության հետևանքով iiš-suri = šuri:

[3] Հաջորդում է՝ BITU 'ari šu-u-i-ni. համմ. №№ 114, 137, 128, 156:

120. **Արմավիր**: Երկու շատ աղճատված բեկորներ, մեկում խոսքը վերաբերում է Šeluini, Urbika-ni, Purunurdadi և [I]Išḫaiduše-ի գեղերի նվաճմանը, իսկ մյուսում կարդացվում է՝ Argištiḫina [I]Aza-ni[I] MATU-ni [uru]Urbika-še, [v]Šeluinieu-ni, [I]Nunuli.

Sayce LIV; Nik. X-XI.

121. **Արմավիր: Շատ վնասված**: Խոսվում է Խալդիին մի զոհաբերության անելու մասին: Կարդացվում է՝ ini BITU siriḫani (կարծես նախորդ № 120 արձանագրությանն է վերաբերում):

Sayce LIX; Nik. XVII.

122. **Ղազանչի (Իգդիրի մոտ)**: Արգիշտիի՝ BITU raduni:

Sayce LXVII; Nik. IV.

123. **Շահրիար**: VBAG 1900, 572:

124. **Գուկանիս (Գյուկանց)**: Սյունակի մի բեկոր, բովանդակում է երեք տող:

125. **Կարակալա՝ ini pili agu-nu-ni qirani şiraba-e manu ui aini ištini aiuri. Argištiše aguni.**

Nik. XXIV.

126. **Սարդարաբադ**: Արգիշտիի կառուցեց EKALLU (բերդ) badusie և այն կոչեց Argištiḫinili; gi-i šidauri; Munaa-ni գնից 4 KUR-E (= pili) agu-bi; uldi, zari teru-bi; radu-bi arnišini-li istini.

Sayce LXXVII; Nik. IX.

127. **Արմավիր** = 126 (?):

Nik. XXIII.

128. **Ղամլի-բեխե**: Արգիշտիի՝ ini a-ri šuu-ni[2] 10.000 kapi išti-ni šidiš-tu-bi terubi Argištiḫinili.

Nik. XXII.

---

[1] Համմ. Argištiḫinili Aza-ի երկրում: Արգիշտիի ժամանակարգությում № 111, տասներորդ տարի:

Iḫaiduše և Uiduše անունը № 130-131:

[2] Šuu-ni համեմատած šiu-ini -ի հետ № 199-ում, կարծես ավելի շուտ ածական է, քան բայ:

SARDURI ARGIŠTIḪINI
ՍԱՐԴՈՒՐԻ ԱՐԳԻՇՏԻԻ ՈՐԴԻ

129. **Վան: Սուրբ Պողոս եկեղեցի**: Քարակոթողը, հավանաբար, ծագում է Սարդուրիի արևելյան որմնախորշից, որը ներկայումս դատարկ է: Ջարդվել վերածվել է մի քանի կտորների: Շատ է տուժել հատկապես արձանագրությունը:

ա) Քարակոթողի երեսի վրա գրված է Սարդուրիի հաղորդումն այն մասին, որ նա կերտել է ini pulusi «այս կոթողը». հաջորդում է անեծքի լրիվ բանաձևը, ուղղված նրանց, ովքեր կհամարձակվեն քանդել կոթողը:

բ) Քարակոթողի աջ կողմի վրա գրված արձանագրությունը արշավանքների մասին է: Խալդին հաղթեց ^{P}Uelikuḫi երկրի թագավոր ^{I}Murinu-ni-ին, նա հպատակեցրեց ^{V}Tuliu երկրի թագավոր ^{I}Ṣinalibi-ni ^{I}Lueḫu-ḫie-ին: Նա հպատակեցրեց ^{I}Aššur-Nirari-ni ^{I}Adad-Nirarieḫi-ին՝ ^{P}Aššur-nie-ի թագավորին: Նվաճեց ^{P}Arme-e երկիրը, ^{V}Niḫiria-ni քաղաքը և այդ երկրի թագավորներին մատուցեց Արգիշտիի որդի Սարդուրիին:

Սարդուրին գնաց ^{P}Uelikuḫini-nie երկիրը, մեկ օրվա ընթացքում նվաճեց բազմաթիվ երկրներ, ջարդ կատարեց, կործանեց պալատները (ավելի շուտ բերդաքաղաքները), հրկիզեց քաղաքները...

գ) Սարդուրին մեկնեց... գրավեց ^{P}Riḫiša-a երկրի տարածքը, ^{V}Ḫura-a-ն, ^{V}Nušini-ni-ն, գրավեց նաև ^{V}Bie-i քաղաքի տարածքը. ^{I}Bašane-ni-ի (ոչ՝ Bašata-ni) մարդկանց գաղթեցրեց՝ 12.600 երիտասարդ, 1800 մարտիկ, 7700 կին, ընդամենը 22.100, մասամբ սպանված, մասամբ ողջ. 352 ձի, 4547 եզ, 13.060 ոչխար: Նա գրավեց ^{V}Irsini (կամ Sasini), ^{V}Melita (ավելի շուտ Meline) քաղաքները, որոնց թագավորն եկավ իր հարգանքը մատուցելու:

PL. XXX-XXXI.

130-131. **Կարատաշ**, Արճեշի մոտ, ժայռի վրա, երեք այուձակներով, որոնցից մեկը ջնջվել է: Տեքստը պարզ չէ: Խոսքը վերաբերում է մի տնկարանի՝ ini Giš-du-u teru-ni, ինչպես նաև մի Giš-uduli-e-ի, որը կրում է Սարդուրիի անունը և երկու այլ անձանց անուններ՝ ^{I}Seḫauli-e-ի որդու և ^{I}Uidu-še-ի: Հաջորդում է անեծքը:

Մյուս այսն վրա Սարդուրին հայտարարում է, որ Խալդին իրեն թագավորություն տվեց, և հենց որ նա հայրենական թագավորությունն ստացավ... (ջնջված է):

Sayce LI.

132, 132A, 132B = A (ըստ Մառի): Վան: Սարդուրիի մեծ ժամանակագրությունը մի որմնախորշում, որ հայերը «գանձատուն» են կոչում, իսկ թուրքերը՝ խազնա կապուսի (գանձարանի դուռ):

132. Որմնախորշի արևելյան կողին՝ ^{d}Ḫaldi-ն նվաճեց ^{p}Manani-ն և մատուցեց երկիրը Սարդուրիին:

Սարդուրին գնաց բաբելոնյան ebani (տարածքը), գրավեց Babilu ebani-ն (տարածքը): Նա ընթացավ դեպի ^{p}Baruta-ini-a, գրավեց այն: Գրավեց (մարտով) երեք ամրացված պալատ (բերդ), մեկ օրվա մեջ 23 քաղաք ավերակ դարձրեց, քարուքանդ արեց պալատները (բերդերը), հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը, գաղթեցրեց բնակիչներին (տղամարդկանց ու կանանց)՝ 8135 երիտասարդ, 25.000 կին, 6000 մարտիկ: Նա տարավ 2500 ձի, 12.300 եզ, 32.100 ոչխար[1]:

Նույն տարին նա երկրորդ անգամ գնաց (այսինքն՝ երկրորդ արշավանքը կատարեց) ^{p}Etiunie-di, ^{p}Likiue-edi և կռվով գրավեց ^{p}Edia-ni-ն[2], ^{I}Abiana-ini-ի թագավորական քաղաքը, կռվով գրավեց ^{I}Irkua-ini-ի ^{v}Iruia-ni թագավորական քաղաքը, կռվով գրավեց ^{v}Irma-ni-ն, ^{I}Ueirda-ini-ի թագավորական քաղաքը, հնազանդեցրեց ^{I}Puini-alḫi ցեղի թագավորին և նրան պարտադրեց հարկ վճարելու: Նա գրավեց չորս բերդ, գաղթեցրեց բնակչությունը՝ տղամարդկանց և կանանց՝ 3500 երիտասարդ, 33.000 կին, 4000 մարտիկ, ջշեց 8525 եզ և 18.000 ոչխար:

Նույն տարին, երրորդ արշավանքում, նա գնաց ^{p}Urmeue-edi, գրավեց 11 բերդ, քանդեց և բնակչությունը տարավ՝ 1100 երիտասարդ, 6500 կին, 2000 մարտիկ, 2538 եզ, 8000 ոչխար: Երեք երկրից տարածի ընդհանուր գումարը մեկ տարում կազմում է՝ 12.735 երիտասարդ, 33.000 կին, 12.000 մարտիկ, 2500 ձի, 23.365 եզ, 58.100 ոչխար:

Սրանք են այն սխրագործությունները, որ Սարդուրին մեկ տարում կատարեց:

PL. XXXII.

132. A: Որմնախորշում գտնվող քարակոթողը ամեն կողմից ծածկված է արձանագրություններով. գոյություն ունի, ուրեմն, տեքստերի չորս սյունակ:

---

[1] Հաջորդում է մի մութ նախադասություն՝ inani SARRU nunabi mei ali ^{m}ASI^{pl}-še partu «šeri» partu in ebani ašulabi - թագավորը հասավ, ինչ որ զորքերը տարան, բաժանեցին, երբ երկիրը գրավվեց: Իմաստը պարզ չէ:

[2] Թվում է, որ Ediani-ն Abiani-ի թագավորական քաղաքն է. «երկիր» որոշիչը գուցե սխալմամբ դրվել է «քաղաք»-ի տեղ:

Հիմքի արտաքին մասում նույնպես արձանագրություն կա, հետևաբար, եղավ հինգ սյունակ:

Իրար հաջորդող տեքստերի կարգը հետևյալն է. I - քարակոթողի արտաքին երեսը = C՝ ըստ Մառի: II - աջ կողմը (նայելով դեպի կոթողը) = D՝ ըստ Մառի: III- ներքին երեսը = E՝ ըստ Մառի: IV- ձախ կողմը = B: V - հիմքը = F:

Քարակոթողի ծայրն անկասկած կոտրվել է, որի հետևանքով չորս սյունակների սկիզբն էլ պակասում է: Առաջինի վրա չկա նախաբանը, որ գրեթե ծիսական բնույթ ունի և յուրաքանչյուր արշավանքի նկարագրության ներածությունն է կազմում՝ [d]Ḫaldi uštabi maṣinie giššurie karuni [p]Quulḫa-ni ebanie karuni [p]Abilianiḫini ebanie tequali [I]Sardurikai [I]Argišti-ḫinie. Sarduri alie uštadi [p]Quulḫa-idi» և այլն...

Սարդուրին գնաց [p]Quulḫa-idi երկիրը, գրավեց [p]Huša-alḫi ժողովրդի [I]Ḫuḫani թագավորին և նրան բերեց իր երկիրը:

Նույն տարին նա մեկնեց [p]Abilianiḫini-edi երկիրը, մեկ օրվա մեջ նվաճեց երկիրը, քարուքանդ արեց բերդերը, հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը, գաղթեցրեց բնակչությանը՝ 1890 երիտասարդ, 3496 մարտիկ, 3304 անձ սպանված կամ ողջ բռնված, նաև 65 ձի, 6090 եզ, 10.897 ոչխար:

Սրանք են մեկ տարում կատարված սխրագործությունները:

2-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց [I]Eriaḫi երկրի թագավորի երկիրը, նվաճեց [I]Abilianiḫi երկիրը և նրանք մատուցեց Սարդուրիին: Սարդուրին գնաց [p]Eriaḫini-di-ի դեմ, գրավեց ամբողջ երկիրը մեկ օրվա մեջ: Նա ջարդեց (բոլորին) և հողին հավասարեցրեց հայրերի ու պապերի muri-li, տները, բռնեց թագավորներին: 150 տուն որպես muri (հա՞րկ) վերցրեց և վտարեց... Նա հրկիզեց քաղաքները և տարավ տղամարդկանց ու կանանց Biana-di: Վերադարձի ճանապարհին Սարդուրին արշավեց [p]Abilianiḫini-edi, հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը: [p]Abilianiḫi երկրի [I]Murini-ini-ն դիմավորեց, ընկավ Սարդուրիի ոտքերը, խոնարհվեց: Սարդուրին նրան հարկ պարտադրեց:

Նրա ավարն էր՝ 7150 մարդ, մասամբ սպանված և մասամբ ողջ բռնված, 500 ձի, 8560 եզ, 25.170 ոչխար:

Սրանք են այն սխրագործությունները, որ նա մեկ տարվա ընթացքում կատարեց:

3-րդ տարի:

Խալդին հպատակեցրեց [P]Ruisiani-e երկրի թագավոր [I]Rašu-ni-ին. Նա հպատակեցրեց [I]Diuṣini-ն, [I]Iganie-ḫi-ն ([P]...uḫi, երկրի, թագավորին) և նրանց մատուցեց Սարդուրիին:

D = քարակոթողի աջ կողմը. «և Նա գրավեց Rašu և Diuṣini երկու թագավորների երկրները: Նույն տարում երկրորդ անգամ, այսինքն՝ երկրորդ արշավանքում...»[1]:

Սարդուրիին գնաց Qulḫaḫalie-ի (այսինքն՝ Qulḫalḫie) երկիրը և այն գրավեց: Նա մտավ [V]Ildamuša քաղաքը և այնտեղ արձանագրություն փորագրել տվեց: Նա հրկիզեց բերդերը, կողոպտեց երկիրը և տարավ բնակչությանը:

Նույն տարին, երրորդ անգամ, ši-iš-ti-ni, Սարդուրիին գնաց [V]Uiṭer-uḫi-edi, այն ավերակի վերածեց, հարյուրավոր մարդկանց կոտորեց, կողոպտեց երկիրը, գաղթեցրեց բնակչությանը: [V]Uraia-ni քաղաքը բերդի (պալատի) վերածեց:

Նա վտարեց վեց կառավարիչների, bel-paḫati, և երեք առաջնորդներ նշանակեց. Նա վեց ցեղ տեղահան արեց:

Նա գաղթեցրեց 8200 երիտասարդ, 9000 կին, ուրեմն, 17.200 սպանված կամ ողջ բռնված. Նա տարավ 1500 ձի, 17.300 եզ, 31.600 ոչխար:

Սրանք են այն սխրանքները, որ Սարդուրիին կատարեց մեկ տարվա ընթացքում:

4-րդ տարի:

Խալդին հպատակեցրեց երկրի չորս թագավորների՝ [P]Ueduri Etiuni (ebaniaṣie), [I]Arguqiu-ni-ի թագավորին, [I]Kamani թագավորին, [I]Lueruni թագավորին:

E = քարակոթողի ներքին երեսը, Սարդուրիին մեկնեց և նվաճեց չորս թագավորների...

Երկրորդ արշավանքը [P]Puluadi-edi երկրի դեմ է:

Սարդուրիին հաղթեց նրա ռազմիկներին, ընթացավ դեպի [V]Lupliunie: Նա գրավեց [V]Lupliuni-ni թագավորական քաղաքը և այնտեղ արձանագրություն փորագրել տվեց: Նա հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը, գերեվարեց բնակչությանը: Նա կառուցեց բերդեր և երկիրը միացրեց իր երկրին:

---

[1] Հաջորդում է նույն մասին նախադասությունը՝ inani ŠARRU numabi և այլն..., տե՛ս վերևում առաջին արշավանքի ծանոթությունը:

Նույն տարին, երրորդ անգամ, նա գնաց ᴾEriaḫini-edi, գրավեց երկիրը, հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը և բնակչությանը տարավ Biaina-idi: Այնտեղ բերդեր կառուցեց և միացրեց երկիրն իր երկրին:

Գաղթեցվածների ընդհանուր գումարը կազմում է 6436 երիտասարդ, 15.553 կին, ուրեմն, ընդամենը 21.989 անձ՝ սպանված և ողջ բռնված. նա տարավ նաև 1613 ձի, 115 ուղտ, 16.529 եզ ու 37.685 ոչխար:

Սրանք են այն սխրագործությունները և այլն...

5-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց ᴾQumaḫaḫali-i-ն և այն մատուցեց Սարդուրիին: ᴾQumaḫalḫi-e երկրի թագավոր Kuštašpili-ն դավաճանել էր՝ իր համակրանքն ուրիշ թագավորի տալով: Սարդուրին գնաց ᴾQumaḫaḫalinie երկիրը և կռվով գրավեց թագավորական քաղաք ᵛUitani-ն. նա գրավեց թագավորական քաղաք ᵛḪalpa-ni-ն. նա գրավեց թագավորական քաղաք ᵛParala-ni-ն: Վերջինիս թագավորը դիմավորեց Սարդուրիին և խոնարհվեց նրա առջև: Սարդուրին նրան պարտադրեց հանձնել որպես հարկ 40 մինա ոսկի, 800 մինա արծաթ, 3000 զգեստ, 2000 պղնձե առարկաներ, 1535 պղնձե գավաթ:

B = քարակոթողի ձախ կողմը: «Խալդին նվաճեց ᴾMana-ն, նվաճեց ᴾEriaḫi-ն...» և դրանք մատուցեց Սարդուրիին:

Սարդուրին մեկնեց ᴾMana-idi, գրավեց երկիրը, հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը և բնակչությունը տարավ ᴾBiaina-idi: Նա գրավեց ᵛDaarba-ni բերդը և երկիրը միացրեց իր երկրին:

Նույն տարին, երրորդ անգամ, Սարդուրին գնաց ᴾEraḫinie-di, գրավեց երկիրը, հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը, բնակչությանը գաղթեցրեց ᴾBiainia-di:

Գաղթեցվածների ընդհանուր գումարը՝ 3225 երիտասարդ, 4928 կին, ընդամենը՝ 8153 անձ՝ սպանված կամ ողջ բռնված. 412 ձի, 6665 եզ, 25.735 ոչխար:

Սրանք են մեկ տարում կատարված սխրագործությունները:

F = Քարակոթողի հիմքը:

6-րդ տարի:

Սարդուրիին հավաքեց իր զորքերը, աղոթեց ^{d}Ḫaldi-ին, ^{d}Tešeba-ին, ^{d}Ardi-ni-ին և Բիաինայի այլ աստվածներին, ու սրանք առաջնորդեցին նրան դեպի ^{P}Luluinaṣi: Սարդուրիին գնաց ^{P}Etiuni-edi[1]:

Այնտեղից նա գնաց ^{P}Iganie-di: Խալդին հպատակեցրեց ^{P}Igani-i երկրի թագավոր ^{I}Qapuri-ni-ին: Սարդուրիին ավերեց 35 բերդ և 120 քաղաք մեկ օրվա ընթացքում: Նա քարուքանդ արեց բերդերը, հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը և կանանց ու տղամարդկանց տարավ ^{P}Biaina-di:

Նույն տարին Սարդուրիին գնաց ^{P}Puzunia-inie երկիրը ^{V}Alkania-idi և Šudala-di քաղաքները, կործանեց բերդերը, հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը:

Վերադարձի ճանապարհին(?) նա գնաց ^{P}Išteluani-gidi, ^{P}Apuni-nie երկիրը, ^{P}Qadiani-edi ^{P}Abilianiḫini-edi: Նա ջախջախեց բանակը և այդ երկրների կառավարիչներին: Նա գնաց ^{P}Uelikuni-gidi, գրավեց ^{P}Uelikuni-ni երկիրը, կռվով գրավեց 22 բերդ, քարուքանդ արեց բերդերը, հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը, տղամարդկանց ու կանանց տարավ ^{P}Biaina-idi: ^{P}Uelikuḫi-ի թագավոր ^{I}Niduni-ն ներկայացավ Սարդուրիին և խոնարհվեց նրա առջև: Սարդուրիին սարկացրեց նրա ժողովրդին ու նրան ենթարկեց հարկատվության:

Նույն տարին Սարդուրիին երրորդ անգամ գնաց ^{I}Arguqi-ni-e երկիրը, գրավեց ^{I}Arguqi-ini երկիրը, ^{I}Adaḫuni երկիրը, ^{I}Luipruni երկիրը, ^{I}Ešumua երկիրը, Kaamniu-i երկիրը, ^{P}Quaalba-ni-ի տարածքը, ^{P}Uḫuni-ni-ի տարածքը, ^{P}Teria-ni-ի տարածքը: Կռվով գրավեց 20 բերդ, 120 քաղաք զավթեց մեկ օրում: Քանդեց բերդերը, հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը, տարավ տղամարդկանց ու կանանց: Նա նաև ջարդ կատարեց Bamni և Uškiani երկրներում:

Գաղթեցվածներ՝ 10.000 երիտասարդ, 4600 տղամարդ, 23.200 կին, ընդամենը 37.800 անձ՝ սպանված կամ ողջ բռնված, 3500 ձի, 40.353 եզ, 214.700 ոչխար:

Սրանք են մեկ տարվա ընթացքում կատարված սխրագործությունները:

G = 132B: Որմնախորշի խորքում:

Գահակալության ժամանակ Սարդուրիին իր տրամադրության տակ ուներ՝ 92 մարտակառք, 3604 հեծելազոր, 352.011 հետևակազոր: Բանակի հանդերձանք՝ 121 ^{am}UN «հոգի» («առաջնո՞րդ»), 10.408 ձի, 132 ջորի, 12.321

---

[1] Հաջորդում է andani ^{P}Eriani auldubi salmatḫi ^{P}Qurianini նախադասությունը. հմմտ. Արգիշտիի ժամանակագրությունը, ծան.:

ցուլ, 9036 եզ, ընդամենը 21.357 խոշոր եղջերավոր անասուն և 35.467 մանր եղջերավոր անասուն, 2114 պատերազմի գերիներ, 1342 աղեղ, 47.970 բրիչ, 1.022.133 kapi ցորեն, 111 aqarki գինի, 86 aqarki և 7 ḫirusi յուղ, 7079 միմա պղինձ, 336 urudani և ururdani(?):

PL. XXXVI-XXXVII; **Н. Марр и И. Орбели**, Археологическая экспедиция в Ван, 1922, վերանայված Մ. Ցերերելու կողմից, Die Neuen Haldischen Inschriften, «Sitzungsberichte d. Heidelberger Akademie d. Wiss.», 1927-1928.

133. **Իզոլի, Զոմուրխաձի մոտ:** Խալդին ընկճեց ᵛMeliṭalḫi-e-ի թագավոր Ḫilaruada-ni (որդի) Šaḫuḫi-ի երկիրը և մատուցեց Սարդուրիին:

Սարդուրին ասաց. alḫi buranadi tu i išḫi manu ui aini (արքա) ištini ᴾKauri: Այս կարևոր նախադասությունը վատ է վերծանված: Թվում է թե սա միևնույն նախադասությունն է, որը հաճախ կրկնվում է այլ տեղերում և վերաբերում է անհավատարմության՝ որպես արշավանքի պատրվակի[1]:

Սարդուրին աղոթեց աստվածներին, նրանք եկան օգնության: 4-րդ (?) օրը իր բանակով նա հասավ Tumešk-inikai քաղաքը:

Նույն օրը նա գնաց andani kala-a-ni aaldubi երկիրը[2]: Նա հասավ ᴾKarnišie... ᴾBaba-ni salmatḫi Melitani[3]: Նա հասավ ᴾMušanie երկիրը ᵛZaapša քաղաքը[4]: Մեկ օրվա մեջ նա գրավեց ու տակնուվրա արեց 14 բերդ և 100 քաղաք, հրկիզեց քաղաքները, գերի վերցրեց 50 մարտիկ ու նրանց սպանեց իր վերադարձի ընթացքում: Նա կռվով գրավեց ᴵḪilaruada-i-ի թագավորական քաղաք ᵛNisi-ni-ն և վերցրեց niribi (զոհեր) և՛ տղամարդիկ, և՛ կանայք: Այնտեղից նա եկավ ᴵMeliṭaa-ni քաղաքը: Ḫilaruada-ն ընդառաջ եկավ ու խոնարհվեց և ողբերն ընկավ:

Սարդուրին որպես նվեր ստացավ ոսկի, արծաթ, բրոնզե ամանեղեն և բերեց Biaina-idi: Նա նրան պարտադրեց հարկ վճարելու: Նա գավթեց իրը բերդ և միացրեց իր երկրին՝ ᵛḪaza-ni, ᵛUraḫi, ᵛTumeiški, ᵛAra(t)-ni, ᵛManinu-i, ᵛAruši, ᵛQulbitari-ni, ᵛTaše-ᵈKuerai-Taše, ᵛMeluia-ni:

Հաջորդում է անեծքի բանաձևը:

B. 121; Sayce L.

---

[1] 132 A = pl. XXXV, 42, ania-arduni manu ui aini (արքա) ištini uṣturi.

[2] Հաջորդում է andani kalani aaldu-bi (?):

[3] ᴾBabani, salmatḫi ᵀMeliṭa-ni կարծես andani kalani aaldu-bi նախադասության մասն են կազմում:

[4] Za-ap-ša a-su-ni՝ այս բառը կրկնվում է № 31-ում՝ ᴾŠebeteria asuni և այլուր: Գուցե նշանակում է «սահման», ինչպես Ա. Սեյսն է ենթադրել:

134. **Ձաղալու, Սևանա լճի ափին**: Խալդին[1] ճվաճեց Arquqi-ni-nie-ի երկիրը: Սարդուրին գրավեց [I]Arquqini երկիրը և առաջացավ դեպի [P]Urteḫiini[2]:

Sayce LXXXII; Nik. XV.

135. **Աթամխան, Սևանա լճի մոտ**: Սարդուրին հայտարարում է, որ գրավել է [I]Ṣinalibi [I]Ueriḫinie-ի թագավորական քաղաք [V]Tuliḫuni-ն և գաղթեցրել է տղամարդկանց ու կանանց:

Նա ընթացավ դեպի Uduri-Etiuni (հմմտ. № 129):

Sayce LIII; Nik. XVI.

136. **Պատնոց**: B. 113:

137. **Աստվածաշեն, Բոլ-դաղի ստորոտում մի գյուղ**: Սարդուրի՝ ini ari šu-u-ni 15.300 kapi ištini (հմմտ. № 114 և 156):

Sayce LXII.

138. **Քինգյոլ-դաղ**:

139. **Երևան**: Изв. Имп. археогр. ком., 37, 1910;

Nik. 37.

140. **Արմավիր** (այժմ՝ Էջմիածնում): Արձանագրությունը շատ է աղճատված, հիշատակում է pili si-ip-ru-gi-ni, zari (պարտեզ): Խալդին թագավորությունը Սարդուրիին տվեց... uldi, zari, arniušini-li:

Sayce LXIII, LXIV; Nik. XIII-XIV.

141. **Արմավիր**: Խալդիին՝ kiššati-ի (ամբողջի, աշխարհի)[3] տիրոջը: Սարդուրին kušu-ni (կառուցեց) ini BITU (տուն) և [d]Ḫaldini-li BAB-li (Խալդյան դռներ) և at-qa-na-du-ni ճվիրեց Խալդիին:

Sayce LXV; Nik. XII.

142. **Արմավիր, Ջանֆիդա գյուղում**: Արձանագրությունը շատ է վնասված: EKALLU-ի (պալատ, դղյակ) կառուցման մասին է խոսքը և Ḫaldini-ni BABU (Խալդյան դռների) մասին:

---

[1] Կարդացվում է՝ masini šu-ri-e (giš-šurie-ի փոխարեն), ինչպես № 117-ում:

[2] Ḫa-tu-bi pa-ri [P]Ur-ta-ḫi-i-ni փոխարեն kuṭu-bi-ի, ինչպես №135-ում՝ kuṭu-bi pari:

[3] Պետք է ճշել, որ Խալդին, ինչպես Աշշուրը, կոչված է kiššati-ի տեր նաև № 151-ում և 129-ում:

Textband II, p. 129; Օրագիր, № 4, 1930:

143. **Արմավիր:** Սարդուրիճ կառուցեց ini BITU և ^{d}Ḫaldini-li BAB-li...
Sayce LXXXIII; Nik. XX.

143ա. **Դաշքյոփրի (Չղղրը):** Սարդուրիճ գրավեց ^{P}Uḫiema-mi-ն (?) (հավանական է՝ Uḫimea-ni) և վերադարձի ճանապարհին գրավեց ^{v}Maqaltu-ni-ն ու գաղթեցրեց տղամարդկանց ու կանանց ^{P}Bian-a-idi:
Записки Кавк. музея, 1919; Sayce (JRAS, 1929).

RUSA SARDURIḪINI
ՌՈՒՍԱ ՍԱՐԴՈՒՐԻԻ ՈՐԴԻ

144. **Վան:** (Քրիստոնական բանգարան): ^{d}Tešeba eurigi-e ini pulusi ^{I}Rusa-še ^{Id}Sarduriḫini-še, ^{I}Uedipri tini kuguni ulgušianie-di-ni ^{I}Rusa-ni ^{Id}Sarduriḫi. ^{d}Tešeba Տիրոջը Ռուսա Սարդուրիիխինիի (որի) անունն է ^{I}Uedipri, տաշել տվեց այս քարակոթողը Ռուսայի ողջության համար:
Այս տեքստը առանձնապես ուշագրավ է Ուեդիպրի մականվամբ:
PL. XLI; B. 126.

145. **Քեշիշ-գյոլ:** Կոթողի տեքստը շատ է վնասված: Ռուսան տue (ավազան) կառուցեց, որտեղից ջուր տարավ Ռուսախինիլի քաղաքը՝ հողերը, այգիները և պարտեզները ոռոգելու համար:
PL. XXXVIII; B. 127; Sayce LXXIX; Zeit. f. Ethnologie, 1892.

146. **Սեղիկա-Ծոփուզավա:** Երկլեզվյան քարակոթող. երկու տեքստերն էլ շատ են ջնջված: Ռուսան հայտարարում է, որ Ուրզանան մտավ Խալդիի տաճարն ու հավատարմության երդում տվեց և որ ինքը պատերազմում էր Ասորեստանի լեռներում և Ուրզանայի ձեռքից բռնած նրան Ardini-ի (= Մուծածիր) թագավոր հռչակեց. 15 օր Ռուսան կանգ առավ. ապա մեկնեց Lulu երկրի դեմ, կամ Akkadu, ինչպես ասուրական տեքստում է:
R. 128; ZDMG LVIII, 1904.

147. **Օձաբերդ (Զյոլատրան) Մասնա ափերին:** Ռուսան գրավեց և մեկ օրում հպատակեցրեց հետևյալ երկրները. Adaḫu-ni, Uelikuḫi, Lueruḫi, Arququ-ini - լճի այս կողմի չորս թագավոր, Gurgumeli (կամ Ebimeli), Šanatua-ini, Teruišaini, Rišua-ini, Zua-ini, Aḫu(?)-a-ini, Za(?)-ma-a-ni, Irqima-ini,

E(?)la-ini, Eri-el(?)-tua-ini, Aidamaniu-ni, Guria-ini, Alzira-ni, Pirua-ini, Si(?)la-ini, Uše(?)dua(?)-ini, Aṭeza-ini, Eria-ini, Azamerun-ini 19 թագավոր՝ լճի մյուս կողմի հսկա լեռներում: Ընդամենը 23 թագավոր մեկ օրվա մեջ նվաճեցի և տղամարդկանց ու կանանց տարա ^{p}Biaina-di որպես տարեկան հարկ:

Նա եկավ և այդ երկրում կառուցեց EKALLU (բերդ) և այն կոչեց ^{d}Te-šeba-ի քաղաք ^{p}Biain-ane-ի մեծության համար: Ով որ այս արձանագրությունը քանդի ^{d}Ardini...

J. Friedrich, Mélanges offerts à H. Pedersen, 1937.

148ա. **Նոր Բայազետ:** Ռուսան գրավեց և ստրկացրեց ^{p}Uelikuḫi երկիրը, երկիրը փոխեց (?), կառավարիչ նշանակեց այնտեղ: Նա կառուցեց ^{d}Ḫaldi-ni-li BABU^{I}, EKALLU և անվանակոչեց Խալդիի քաղաք:

Textband II, p. 130; Քալանթար, Օրագիր, № 3, 1927;

Գր. Ղափանցյան, Նոր Բայազետի սեպագիր արձանագրություն:

ARGIŠTI RUSAḪINI
ԱՐԳԻՇՏԻ ՌՈՒՍԱՅԻ ՈՐԴԻ

149. **Չելեքիքաղի (Չելեքիի պարտեզ), Արճեշի մոտ:** Կոթողը երկու կողմից ծածկված է արձանագրություններով Արգիշտիխինիլիի հիմնադրման, խաղողի այգու և պարտեզի տնկման մասին: Հետաքրքիր է շրջանի անունը, բայց ընթերցվածքն ստույգ չէ. ^{p}Ar-du-ša-ka-a-i-ni, անուն, որը հիշեցնում է Արզաշկուն:

150. **Վան: Հայկավանք եկեղեցին:** Արգիշտին ^{I}Gilurani-ի անտառի դիմաց ցցեր տնկեց մինչև ^{I}Išpilini ^{I}Batuḫini-ի պարտեզը 950 kapi տարածության վրա[1]:

Sayce 87; JRAS 1906; ZDMG 58, 1904.

RUSA ARGIŠTIḪINI
ՌՈՒՍՈՒ ԱՐԳԻՇՏԻ ՈՐԴԻ

151. **Զվարթնոց, Էջմիածնի մոտ:** Ռուսան գրավեց ^{p}Quarli-ni երկիրը, արտը մշակվեց... Ռուսան uldi (խաղողի այգի), zari (պարտեզ) տնկեց և pili

[1] Մ. Ծերենթելու թարգմանության համաձայն:

(ջրանցք) փորեց Ildaruni-ani գետից: Այդ ձեռնարկությունները զոհեր են պահանջում՝ ձի ու ոչխար Խալդիին, Թեշեբային, Արդինիին և Անիկուին: Հաջորդում է անեծքի բանաձևը:

ZDMG 56, 1902; Sayce LXXXVII (JRAS 1906).

152. **Մեծկերա (Մազկերա)**: Ժայռակերա մի սենյակում կարդացվում է՝ Lubarḫi-edi Alzina-i:

B. 134.

153. **Արծկե (Ադիլջաազ)**: Պատի վրա կարդացվում է՝ (Rusa)-še ali parubi aše lutu- ni ^{P}Luluina-ni ^{P}...-ni ^{P}...-ni ...-kai naru-u ^{P}Muški-ni, ^{P}Ḫate-e, ^{P}Ḫalitu Lului-ni ... երկրից Ռուսան տարավ տղամարդկանց ու կանանց... և հարկեր հավաքեց Մուշկի, Խաթե և Խալիտու երկրներից:

B. 133. Verh. Berl. Anth. Gesel. 1900, S. 436.

153ա. **Մակու: Վիմագիր կոթող**: Ռուսան կառուցեց BIT parakku (տաճար) Խալդիի համար և այն կոչեց Ռուսայի փոքրիկ քաղաք: Անեծք և բազավորի տիտղոսները:

Sayce XCII (JRAS 1912); **Марр, Записки Вост. отд. Русск. арх. об., 1922.**

154. **Վան: Բրոնզե ուխտյալ վահանի բեկոր, որի եզրի վրա գրված է՝ ^{d}Ḫaldini-ni alsuiši-ni ^{I}Rusa-ni ^{I}Argištiḫi, հզոր թագավոր, Տուշպա քաղաքի իշխան:**

Sayce LII; Belck և Lehmann, «Zeit. f. Assyr.», IX, 1894.

155. **Վան: Թոփրակ-կալա**: Կավե տախտակ՝ akuki MU ^{I}Rusa-a ^{I}Argišteḫi ^{I}Sagaštar ^{I}Išququlḫie ulabi ^{P}Manai-di ^{I}Ata-a esi-a ^{P}Sakki-ni ^{d}Ḫaldini asu-me ^{d}Rusaḫina ^{P}Qielbani-ta BIT parani.

B. 135; Materialien, 105.

RUSA ERIMENAḪINI
ՌՈՒՍԱ ԷՐԻՄԵՆԱՅԻ ՈՐԴԻ

156. **Արմավիր (այժմ Էջմիածնում)**: Ռուսան՝ ini BIT ari (šuu-ni) 1432 ka(pi ištini). Նաև №№ 114, 137, 128:

Sayce LXXXV; Nik, XIX.

157-162. **Վան, Թոփրակ-կալա:** Վեց տարբեր վահանների բեկորներ, որոնց վրա գրված է Ռուսայի անունը՝ ini aše Rusaše Erimenaḫiniše uštu-ni:

Sayce LII; Zeit. f. Assyr., VII, 1892 և IX, 1894.

163ա-բ. **Վան, Թոփրակ-կալա:** Զարդաքանդակի բեկոր: Ծնկաչոք ցուլ և վարդածև զարդեր բրոնզից, որոնք Rusa Erimenaḫini անունն են կրում իրենց վրա:

Sayce LII; Zeit. f. Assyr., IX, 1894.

164-193. Այլևայլ, անորոշ արձանագրություններով բեկորներ:

2. ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Վերոհիշյալ արձանագրությունները ներկայացնում են ուրարտացիների ամբողջ գրական հարստությունը, համենայնդեպս՝ մինչև այժմ մեզ հայտնի եղածը (16): Որքան էլ այդ պաշարը աղքատիկ լինի, այնուհանդերձ, դրանք կապակցելով ասուրական տեղեկությունների հետ՝ կարելի է ուսումնասիրել Ուրարտուի պետության կազմավորումը, զարգացումն ու անկումը:

Առաջին խնդիրը վերաբերում է Ուրարտուի առաջնորդների ցուցակը և նրանց ժամանակագրությունը ուրարտական արձանագրությունների օժանդակությամբ հնարավորին չափ ճշգրտելուն: Ասուրական տվյալների հիման վրա մեր կազմած ցուցակը հաստատվում ու լրացվում է ուրարտական վավերագրերով, բացառությամբ մի քանի վիճելի կետերի: Պարզության համար համեմատենք ուրարտական և ասուրական երկու ցուցակները.

Լուտիպրի	Արամե՝ 858 և 844 թթ., Սալմանասար III-ի (859-824) ժամանակ:
1. Սարդուրի	Սարդուրի I՝ 832 թ., նույն թագավորի ժամանակ:
2. Իշպուինի	Ուշպինա՝ 820 թ., Շամշի-Ադադ V-ի (823-810) ժամանակ:
3. Մենուա	
4. Արգիշտի I	Արգիշտի I՝ 766 թ.:
5. Սարդուրի II	Սարդուրի II՝ 743 և 735 թթ., Աշուրնիրարի V-ի (753-746) ժամանակ:
6. Ռուսա I	Ուրսա I՝ 713 թ., Սարգոն II-ի (721-705) ժամանակ:
7. Արգիշտի II	Արգիշտի II՝ 707 թ., նույն թագավորի ժամանակ:

8. Ռուսա II — Ուրսա II՝ 678 թ., Ասարխադդոնի (680-669) ժամանակ: Սարդուրի III՝ 646 թ., Աշուրբանիպալի (668-626) ժամանակ:

9. Էրիմենա

10. Ռուսա III

Լուտիպրին հիշատակված է որպես Սարդուրիի հայրը, բայց հայտնի չէ, թե նա թագավոր եղե՞լ է:

Նույնպես ստույգ չգիտենք, թե Ռուսա III-ի հայր Էրիմենաև թագավոր եղե՞լ է, թե ոչ: Ասորեստանցիները Մենուային և վերջին Ռուսային չեն ճանաչում այն պարզ պատճառով, որ Մենուան շատ հաջողակ հակառակորդ էր, և Ասորեստանի այնքան զոռոզ վեհապետներին ձեռնտու չէր հիշատակել նրա անունը, իսկ Ռուսա III-ը իշխում էր այն դարաշրջանում, երբ Աշշուրի պետությունն արդեն ավերակի էր վերածված: Մնացածի վերաբերյալ՝ երկու ցուցակները փոխադարձաբար միմյանց հաստատում են:

Նրանք տարբերվում են միայն մի կետում՝ Արամեի անվան շուրջ: Ուրարտական վավերագրերը չեն հիշատակում նրան, անշուշտ, այն պատճառով, որ Արամեի ժամանակ ուրարտացիները դեռևս գիր չունեին կամ սովորություն չունեին գիր գործածելու: Սարդուրիի ժամանակ է, որ երևան է գալիս ասուրերեն առաջին արձանագրությունը և նրա հաջորդ Իշպուինիի ժամանակ՝ ուրարտերեն լեզվով արձանագրությունները:

Սակայն Կ. Լեհման-Հաուպտը ցանկացել է Լուտիպրիի որդի Սարդուրիին տարբերել Արամեի հաջորդ Սարդուրից կամ Սեդուրից, որպեսզի նրան դարձնի Արամեի նախորդ և Աշուրնասիրպալ II-ի (883-859) ժամանակակից: Նա նկատել է, որ Լուտիպրիի որդի Սարդուրին նույն տիտղոսներն ունի, ինչ որ Աշուրնասիրպալ II թագավորը և դրանից եզրակացրել, որ նա պետք է սրա ժամանակակիցը լիներ[1]: Դա բոլորովին հավանական չէ: Արամեն, որ, անշուշտ, Ուրարտուի պետության առաջին կազմակերպիչն է, արքայանիստ քաղաք ընտրել էր Արզաշկունը, որն արդեն պետության մայրաքաղաքն էր:

Սալմանասար III-ի կրկնակի ավերիչ ասպատակություններից հետո Արամեի հաջորդ Սարդուրին ստիպված է լինում մայրաքաղաքը տեղափոխել

[1] Կ. Լեհման-Հաուպտը այդ հարցին նվիրել է բազմաթիվ հոդվածներ, հատկապես Das urartäisch-chaldische Herrscherhaus, «Zeit. f. Assyriologie», XXXIII, 1920, դեկտեմբեր, պրակ 1-2, էջ 27-51: Ուրարտական թագավորների ցուցակի վիճելի կետերի համար նա առաջարկել է մեկից ավելի լուծում, իսկ այն, որ ընդունվել է Corpus Inscriptionum Chaldicarum-ի մեջ, ամենահաջողը չէ:

ավելի ապահով վայր՝ ասուրական հարձակումներից պատսպարվելու համար: Նա որպես այդպիսին ընտրում է Տուշպան, այսինքն՝ Վանը: Նա այն ամրացնում է ճշանավոր ժուռ-ի (պարսպի) կառուցմամբ, որը կրում է Լուտիպրիի որդի Սարդուրիի անունը: Հետևաբար, նա նույն Արամեի հաջորդ Սարդուրին է և ոչ մի դեպքում չի կարող Արամեի նախորդը լինել որպես արձանագրության հեղինակ, քանի որ ասուրերեն գիրն Արամեի դարաշրջանում դեռևս փոխ չէր առնված: Այնուհանդերձ, Կ. Լեման-Հաուպտի դիտողությունը միանգամայն արժանի է լուրջ ուշադրության, բայց դա պետք է բացատրել այլ կերպ: Այն հանգամանքից, որ Սարդուրին փոխ է առել Ասորեստանի թագավորի տիտղոսները, չի կարելի անպայման հետևցնել, թե նա նրա ժամանակակիցն է, այլ միայն, որ նա նրանից ավելի ուշ էր:

Նախ որոշենք Սարդուրի թագավորի թվականը:

Սալմանասար III-ի գահակալության ժամանակ Արամեն արդեն թագավոր էր: Նա դեռևս կենդանի էր Ասորեստանի նույն թագավորի իշխանության տասնհինգերորդ տարում, այսինքն՝ 844 թվականին, նկատի առնելով, որ այդ տարվա արշավանքի ժամանակ Սալմանասարը, «կործանեց և քանդեց ուրարտացի Արամեի քաղաքները»: Բայց Սալմանասարի քսանյոթերորդ տարում, ուրեմն՝ 831 թվականին, Ուրարտուի գահի վրա արդեն Սարդուրին էր: Նույն թագավորի երեսուներկուերորդ տարում՝ 828 թվականին, նրա թուրքանը բանակն առաջնորդեց Խուրուշկիա երկրի դեմ, ընթացավ դեպի Սապ(պ)արիա՝ Մուծածիրի բերդաքաղաքը, և այն գրավեց 56 քնակավայրերի հետ միասին, ապա առաջ շարժվեց մինչև Ուրարտուի սահմանը, ավերակի վերածեց և բոցերի ճարակ դարձրեց 50 ուրարտական քաղաք:

Մենք կարծում ենք, որ այդ արշավանքը սերտ հարաբերություն ունի Ուրարտուի Իշպուինի թագավորի կողմից Մուծածիրի գրավման հետ, որին մասնակցում էր նաև թագավորի որդին ու գահակիցը՝ Մենուան, մի իրադարձություն, որի ստույգ վկան է Կելիշինի երկլեզվյան արձանագրությունը:

Հետագայում հայտնի չէ որևէ դեպք, որ ասուրական և ուրարտական զենքերն իրար հանդիպած լինեն Մուծածիրի հողի վրա: Այդ երկիրը Ուրարտուի հետ կապված մնաց որպես նրա ստորական մինչև Սարգոնի ժամանակաշրջանը:

Որովհետև այդ ժամանակ թագավորները փափագում էին իրենց գահակալությունը հռչակել մի փառավոր սխրանքով, շատ հավանական է, որ 828 թվականին Իշպուինիի ներխուժումը Մուծածիր կատարված լինի այդ իսկ

նպատակով: Այսինքն՝ 828 թ. ցույց է տալիս Սարդուրիի վերջը և նրա որդի Իշպուինիի թագավորության սկիզբը:

832-ից 828 թթ. չափազանց կարճ ժամանակամիջոց է նոր մայրաքաղաքի հիմնադիր հանդիսացած Սարդուրիի թագավորության համար: Հիմք կա նրա թագավորության սկիզբը 845 թվականից քիչ ուշ դնելու համար[1]: Նրա նախորդ Արամեն, որը գահակալում էր 859 թվականին, թագավորել էր սկսել այդ թվականից շատ առաջ: Ռազմատենչ թագավոր Աշուրնասիրպալը, հակառակ հաղթանակ տանելու իր բուռն ցանկության, երբեք չանցավ Արսանիաս: 879 և 866 թթ. նա պատերազմական գործողություններ էր կատարում Շուպրե, Ուլլիբա, Նիրբե, Արբակի երկրներում, որոնք բոլորը գտնվում են Հայկական Տավրոսի լանջերին, բայց զգուշացավ Ուրարտուի վրա հարձակվել, ինչպես երբեմն Թիգլաթպալասարը: Հարցը պարզ է, որովհետև այդ ժամանակ տեղի էր ունենում կամ արդեն տեղի էր ունեցել մեծ հեղափոխություն այն երկրներում, որոնք Թիգլաթպալասարը Նաիրի էր կոչում. բազմաթիվ փոքր պետություններ միավորվել էին և կազմել մեկ պետություն՝ Արամեի հովանու ներքո:

Այդ մեծ գործով Արամեն անմահացրեց իր անունը, այնպես որ նրա հիշատակը հասել է նույնիսկ մինչև հայերը, և ավանդությունը նրան դարձրել է ազգային էպոնիմ (անվանադիր):

Այս փաստը վկայում է այն ժողովրդականության մասին, որ առհասարակ վայելում են մեծ պետությունների ստեղծողներն ու վերականգնողները: Ահա թե ինչու մենք կարծում ենք, որ Արամե թագավորն արդեն գործի վրա էր հենց Աշուրնասիրպալի առաջին տարիներից, այսինքն՝ նա թագավորել է 880 թվականից համարյա մինչև 843-840 թթ.: Գուցե նա մեռել է իր պետությանը Սալմանասարի կողմից հասցված հարվածից անմիջապես հետո, 845 թվականին:

Այդ դեպքում Սարդուրին թագավորած կլինի 845-828 թթ.: Մայրաքաղաքի փոխադրումը և Սարդուրիի արձանագրությունը կրող պարսպի կառուցումը այսպիսով վերաբերում է նրա թագավորության առաջին տարիներին: Հետաքրքիր է իմանալ, թե այն դպիրը, հավանաբար, մի ասորեստանցի, որը փորագրել է Սարդուրիի պարսպի վրայի արձանագրությունը, ինչո՞ւ է ուրարտացի թագավորին Աշուրնասիրպալի տիտղոսներն ընծայել և ոչ ժամանակակից թագավոր Սալմանասարի տիտղոսները[2]:

---

[1] Ցլարձանի արձանագրությունը հիշատակում է Արամեի անունը Սալմանասարի տասնհինգերորդ տարում, 845 թվականին:

[2] Հարցը մի քանի արտահայտությունների մասին է:

Ա. թագավոր, «որ իր նմանը չունի» šanišu lâ išû:

Պատասխանը շատ պարզ է:

Սալմանասարի արձանագրությունները, գոնե դրանցից կարևորները, ինչպես **Կոթողը** և **Ցլարձանները**, ավելի վաղ չեն, քան Սարդուրիի արձանագրության ենթադրյալ թվականը: **Կոթողը** գրվել է Սալմանասարի երեսունմեկերորդ տարում, 828 թվականից հետո, իսկ **Ցլարձանները**՝ տասնհինգերորդ տարվանից հետո:

Միայն Կուրխի **Մոնոլիթն** է, որ իր բովանդակության համաձայն հասնում է մինչև Սալմանասարի վեցերորդ տարին: Սարդուրիի դպիրը, ինչպիսին էլ լիներ նրա գրագիտության աստիճանը, անկասկած, ավելի լավ կիմանար Աշուրբանիպալի արձանագրությունները, որի թագավորության ժամանակ էր ծնվել և կրթություն ստացել, քան Սալմանասարինը, որոնք դեռ հայտնի չէին, բացառությամբ Կուրխի կոթողի տեքստի, կոթող, որը գտնվում էր մայրաքաղաքից հեռու և քիչ մարդկանց էր մատչելի: Ուրեմն, շատ բնական է, որ այն դպիրը, որին հանձնարարված էր Սարդուրիի համար արձանագրություն կազմել, որպես օրինակ էր առնում Աշուրբանիպալի նույնանման արձանագրությունը և արտագրում տիտղոսները, որոնք, կրկնում ենք, նրան կատարելապես ծանոթ էին՝ որպես մի թագավորի տիտղոսներ, որի ժամանակակիցն էր ինքը:

Այս տեսակետից Լուտիպրիի որդի Սարդուրիի դարաշրջանի վերաբերյալ Կ. Լեման-Հաուպտի դրույթը բոլորովին խախտուտ է դառնում: Այդ իշխանը նույն Սարդուրին է, որը հաջորդել է Արամեին և թագավորել մոտավորապես 845-828 թվականներին:

Նրա որդի ու հաջորդ Իշպուինին գահակալել է իր որդի Մենուայի հետ համատեղ 828 թվականից սկսած. նրա թագավորության վերջն անհայտ է: Մենուան շարունակել է թագավորել մինչև 785 թվականը: Այդ թվականը հիմնավորվում է ասուրական և ուրարտական տեղեկությունների համեմատությամբ: Մենուայի որդին ու հաջորդը՝ Արգիշտին, իր ընդարձակ Տարեգրությունում պատմում է, որ իր թագավորության վեցերորդ տարուց մինչև

Բ. «Զարմանալի առաջնորդ, որը չի վախենում դիմադրություններից», rê'û tabrate ladiru tuqunte:

Գ. Թագավոր, «որը հպատակեցնում է անհնազանդներին», mušakniš lâ kunšutešu: Սրանք հանդիպում են Աշուրբանիպալի մոտով և շքեղ հորջորջումներում (Annals of the kings of Assyria, էջ 178 և այլուր), որտեղից էլ փոխ են առնված: Թեպետ, նույն արտահայտությունները մասամբ գործածվում են նաև Սալմանասար III-ի մոտ՝ šanišu lâ išû (Ցլարձան I, տող 7), ana šepašu ušaknišu, «որ երկրներն իր ոտքերի տակ է խոնարհեցնում» (ibid, տող 11-12). lâ gâmil tuqunte, «որ երկյուղ չունի կռվից» (Կալա-Շերգաթի արձան., տող 7). rê'û šarig tuâdurnêrի (Կալա-Շերգաթի աղյուս, տող 6, Amiaud et V. Scheil, Les inscriptions de Salmanassar II(III), roi d'Assyrie, էջ 6, 74 և 78): Այդ արտահայտությունների հետքերը գտնվում են մինչև իսկ Թուխուլտապալի կոթողում, օրինակ՝ tuqunte, rê'û kiênu «իսկական հովիվ»: Այս վերջին տիտղոսը հասնում է մինչև Թիգլաթպալասար I-ը (L. W. King, The Annals, էջ 32, տող 34):

տասներկուերորդ տարին, ուրեմն՝ յոթ տարվա ընթացքում, տարեկան մեկ արշավանք է կատարել դեպի Մանա երկիրը:

Պայքարն սկսվել էր, անշուշտ, Ասորեստանի դեմ, որից Ուրարտուն ուզում էր խլել այդ երկիրը: Վերևում մենք տեսանք, որ ճիշտ այդ ժամանակ Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար IV-ը (781-772) կռվել է Ուրարտուի դեմ. նա արշավանք է կատարում այդ երկրի դեմ 781, 780, 779, 778, 776, 774 թվականներին: Նա, ուրեմն, ձեռնարկել է համարյա նույնքան արշավանք, որքան Արգիշտի թագավորը: Այս զուգադիպությունը պատահական չէ. դա վկայում է, որ երկու պետությունների միջև կատաղի պայքար է ծավալվել Մանա երկրին տիրանալու համար:

Երկուսի կողմից հիշատակված արշավանքների հավասար թիվն ապացուցում է, որ որոշ կապ կա նրանց միջև: Եթե Արգիշտիի առաջին արշավանքը իր գահակալության վեցերորդ տարում համապատասխանում է Սալմանասար IV-ի 781 թվականի առաջին պատասխան արշավանքին, Արգիշտիի գահակալության առաջին տարին, ուրեմն, 785 թվականն է: Սա ուրարտական թագավորների ժամանակագրության հաստատուն կետ է հանդիսանում:

Հետևաբար, Մենուան թագավորել է իր հոր հետ, ապա միայնակ՝ 828-785 թվականներին, այսինքն՝ 43 տարի: Այդ երկար թագավորությամբ շատ լավ բացատրվում է Մենուայի թողած արձանագրությունների առատությունը:

Գալով Արգիշտիին, նրա ընդարձակ Տարեգրությունը պատմում է միայն տասնչորս տարվա սխրանքների մասին, այնինչ նա իշխել է տասնչորս տարուց ավելի: Մի շարք արշավանքներ Ժամանակագրության մեջ չեն հիշատակված, անշուշտ, որովհետև դրանք տեղի են ունեցել նրա թագավորության տասնչորսերորդ տարվանից հետո: № 112 վավերագիրը մեզ ներկայացնում է երեք արշավանք Դիաուեխի երկրի դեմ, մեկ՝ Խաթեի և Ծուպանիի դեմ. № 115-ը՝ մեկ արշավանք Էքիուսիի դեմ. № 116-ը՝ մեկ արշավանք Կիեխուսիի դեմ. № 117-ը՝ Ալրուբա քաղաքի դեմ. № 118-ը՝ Իրդանիու քաղաքի դեմ. № 119-ը՝ Ախուրիանի քաղաքի դեմ. № 120-ը՝ Շելուիսի երկրի դեմ:

Դժվար է ասել, թե այդ տասը արշավանքները տևե՞լ են արդյոք տարիներ շարունակ, թե մեկ տարում են կատարվել: Այնուհանդերձ, քանի որ դրանք ծավալվել են մի ընդարձակ տարածքի վրա, Մելիտենեի շրջանի և Սևանա լճի միջև, ուրեմն, պետք է որ կատարված լինեն տարիների ընթացքում, գոնե՝ հինգ կամ վեց տարվա: Դրանք այնպիսի գործողություններ են, որոնց նպատակները բավական հեռու էին մեկը մյուսից: Հետևաբար,

Արգիշտին իշխած կլինի գոնե քսան տարի: Հիշենք նաև այն արշավանքը, որի մասին Դեհուկում հայտնաբերվեց մի նոր վկայություն: Դեհուկը գտնվում է Ասորեստանի մայրաքաղաքի հյուսիսում, մի քանի հարյուր կիլոմետր հեռավորության վրա: Դեհուկի արձանագրության մեջ, որը կրում է Արգիշտիի անունը, հիշատակվում են Շամաշիլուն և Մուշալլիմ-Նինուրտան: Վերջինը կառավարիչն էր Տիգրիս գետի ափին, Դեհուկից ոչ հեռու գտնվող Թիլլե քաղաքի: Անշուշտ, այդ պատճառով է, որ նա հիշատակվում է Շամաշիլուի կողքին: Շամաշիլուն ասուրական բանակի գլխավոր հրամանատարն էր, որ պատերազմական գործողություններ էր վարում ուրարտացի նվաճող Արգիշտիի դեմ: Քանի որ Մուշալլիմ-Նինուրտան հիշատակված է որպես 766 թվականի էպոնիմ (անվանաղիր), ուրեմն, տրամաբանական է, որ ներխուժումը կատարվել է այդ ժամանակ:

Դա գալիս է հաստատելու վերև հիշված մեր այն ենթադրությունը, որ Արգիշտին թագավորել է քսան տարուց ոչ պակաս, ուրեմն՝ 785-ից մինչև 764 թվականը: Մի քանի տարի էլ հանգստի տարիներ հաշվելով, Կ. Լեհման-Հաուպտի հետ միասին կարելի է նրա իշխանության շրջանը համարել քսանհինգ տարի՝ 785-760 թթ., կամ նույնիսկ երեսուն տարի՝ մինչև 755 թվականը:

Արգիշտիի որդին՝ Սարդուրի II-ը, Թիգլաթպալասար III-ի (745-727) ժամանակակիցն էր: 743 թվականին նա կռվի բռնվեց Ասորեստանի այդ թագավորի հետ Խալպայում (ներկայիս Խալֆատը), Եփրատի ափին Ռումկալեի մոտ: Նա կռվեց նաև Աշուրնիրարի III-ի դեմ, ինչպես ինքն է հաստատում: Աշուրնիրարին մեռել է 746 թվականին, ուրեմն, Սարդուրիի գահակալությունը այդ թվականից առաջ է:

Երկու կոթողների վրա փորագրված՝ Սարդուրիի ժամանակագրական արձանագրությունը որոշ օգտակար ցուցումներ է մատուցում այս խնդրի վերաբերյալ: Կոթողներից մեկը, որն անաղարտ է մնացել, պարունակում է յոթ տարվա ռազմական իրադարձությունների պատմություն: Այդ իրադարձությունները կատարվել են 743 թվականից առաջ, որովհետև այնտեղ ասվում է, որ Սարդուրին իր թագավորության հինգերորդ տարում հարձակվեց Կումախալխիի թագավոր Կուշտաշպիլիի վրա և նրան հնազանդեցրեց, մինչդեռ այդ նույն Կուշտաշպիլին 743 թվականին գտնվում էր Սարդուրիի դաշնակից պետությունների կոալիցիայում: Հետևաբար, Սարդուրին արդեն գահակալել է 743 թվականից յոթ տարի առաջ, այսինքն՝ գուցե 750 թվականից ի վեր:

Մյուս կոթողը, որ կազմել է տարեգրության առաջին մասը, իր տեղից հանվել է, և Սուրբ Պողոս եկեղեցում գտնված նրա բեկորները լրիվ տեքստը

չեն ներկայացնում: Այդ կոթողը նույնպես ընդգրկում է մի քանի տարիների ընթացքում կատարված ռազմական գործողությունների պատմություն: Ներկա վիճակում տեքստը պարունակում է հազիվ երեք տարվա արշավանքների պատմություն: Մեկը՝ Վելիքուխիի թագավոր Նուրինուի, Լուեխուխիի թագավոր Ծինալիբիի, Ասորեստանի թագավոր Աշուրնիրարիի և Արմե երկրի դեմ: Մյուսը՝ Միլիտե (կամ Մելիտե) քաղաքի և Սասինի (կամ Իրսինի) քաղաքի դեմ. իսկ երրորդը՝ Ռիխիշա, Խուրրա, Նուշինի երկրների և այլն...

Այս երեք արշավանքները նախորդել են յոթ արշավանքներին, այսինքն՝ 743 թվականին: Իրոք, այստեղ Վելիքուխի երկիրը պատերազմում է Ուրարտուի դեմ: Նրա Նուրինու թագավորը դիմադրում է Սարդուրիին, մինչդեռ յոթ արշավանքների պատմության մեջ այդ երկիրն արդեն անծանոթ է եղած, և Նուրինուի հաջորդ Նիդունի թագավորը հարկատու է Ուրարտուին:

Մեկ ուրիշ արշավանք, որ նշված է Իզոլիի № 133 արձանագրության մեջ, նույնպես նախորդում է 743 թվականին, որովհետև այդ թվականին Սարդուրիի դաշնակից Միլիդի թագավորը Սուլումալն էր, այն դեպքում, երբ № 133-ում հիշված թագավորը կոչվում է Խիլարուադա և նույն իշխանն է, որը թագավորում էր դեռևս Արգիշտիի օրով:

Հետևաբար, այդ արշավանքներին պետք է հատկացնել երեք-չորս տարի:

Դա Սարդուրիի թագավորության սկիզբն ետ է տանում նույնքան տարով, մոտավորապես մինչև 753-754 թվականը:

Առաջին արշավանքն ուղղված էր, ի միջի այլոց, Աշուրնիրարիի դեմ, որը թագավորությունն ստանձնել էր բավական տագնապալից պայմաններում: Նրա նախորդ Աշուրդանի (771-754) վերջին տարիները մթագնվել էին այն ընդվզումներով, որոնք բռնկվել էին նրա պետության մեծ մասում և նույնիսկ մայրաքաղաքում: Խլրտումների հետևանքով նրա պետության հիմքը սասանվել էր և նրա հեղինակությունը մեծապես վնասվել: Այդ խռովությունները մոլեգնեցին, մանավանդ, 762-757 թվականներին: Թվում է, թե այդ շրջանում էր, որ ուրարտական թագավոր Արգիշտին, պատեհ առիթից օգտվելով, իր զենքն ուղղել էր նրա դեմ և հասել մինչև Դեհուկ:

Իր թագավորության յոթ տարվա ընթացքում Աշուրնիրարին միայն մեկ անգամ զենք վերցրեց՝ 753 թվականին՝ Արպադ քաղաքի դեմ, որն այժմ կոչվում է Ռֆադ և գտնվում է Հալեպից հյուսիս:

Սարդուրին ասում է, որ ինքն ընդհարվել է Աշուրնիրարիի հետ, բայց ո՞րտեղ և ի՞նչ առիթով: Կոթողի ջնջված տեքստը հնարավորություն չի տալիս որոշելու այդ: Այս պարագայում հարց է ծագում, թե արդյո՞ք Սարդուրիի

ընդհարումը կապ ունի Աշուրնիրարիի կատարած միակ արշավանքի հետ, որն ուղղված էր Արպադի դեմ: Այդ քաղաքը որոշ դեր է կատարել այն իրադարձությունների մեջ, որոնց հետևանքով տեղի ունեցավ 743 թվականի հայտնի ճակատամարտը: Թիգլաթպալասարը պաշարել էր Արպադը, երբ Սարդուրին իր դաշնակիցների հետ միասին երևան եկավ Խալպայում: Ստեղծվում է այն տպավորությունը, թե Արպադը կապ ուներ ուրարտական կոալիցիայի հետ: 743 թվականի ճակատամարտից հետո Թիգլաթպալասարը մեծ ճիգերով կարողացավ ճնշել Արպադի դիմադրությունը միայն երեք տարի հետո: Եթե թույլ տրվեր կարծել, որ Սարդուրիի և Աշուրնիրարիի ընդհարումը տեղի է ունեցել Եփրատի հովտում, Արպադի դեմ ասուրական արշավանքի կապակցությամբ և Արպադի պատճառով, այդ դեպքում Սարդուրիի գահակալության ժամանակը որոշելու համար որպես ստույգ թվական կունենայինք 753 թվականը, իհարկե, ենթադրելով, որ **Ջարդված կոթողի** ժամանակագրությունը, որի առաջին տողերը պատմում են Աշուրնիրարիի դեմ արշավանքի մասին, սկսվում է, ըստ սովորության, թագավորի իշխանության առաջին տարով: Եթե այդ ճևով ընկալենք, Արգիշտին թագավորած կլինի 785-ից 754 թվականը, իսկ Սարդուրին՝ 753-ից 735 թվականը՝ Սարդուրիի դեմ Թիգլաթպալասարի վերջին արշավանքի տարին:

Կ. Լեման-Հաուպտը կարծում է, թե Թիգլաթպալասարի՝ Սարդուրիի հեղինակությանը հասցրած հարվածը մեծ վնաս պատճառեց սրան, և այդ պատճառով Սարդուրին զրկվեց գահից: 735 թվականի միջադեպը այնքան ողբերգական չէր, բայց բավական լուրջ էր երկրի առաջնորդին ընկճելու և նրա վախճանը փութացնելու համար:

Սարդուրիի հաջորդ և Սարգոնի (727-705) հակառակորդ Ռուսան անճնասպան չի եղել, ինչպես կարելի է կարծել Սարգոնի մի երկիմաստ արտահայտությունից, այլ նա մեռել է կիմմերների դեմ պատերազմելու ժամանակ:

Ռուսայի թագավորությունը ժամանակագրական վեճի առարկա չէ, բայց ուրիշ հարց է առաջ քաշում: Ըստ որոշ գիտնականների՝ Ռուսան ոչ թե իր նախորդի որդին է, այլ մի գավթիչ, որը 735 թվականի աղետից հետո թագավորին գահընկեց էր արել և՛ իշխանությունն իր ձեռքը վերցրել: Այդ ենթադրությունը հաստատելու համար որպես փաստ է ծառայում Սարգոնի ութերորդ արշավանքի հաղորդագրություններում արձանագրված մի դեպք: Դեպի ուրարտական Արմարիլիի շրջանը կատարած իր առաջխաղացման ընթացքում Սարգոնը նախ՝ հասնում է Արբու քաղաքը «որը կոչվում է» Ռուսայի հայրենական տան քաղաք՝ al bit abi-šu ša Ursâ», ապա՝ Ռիար

քաղաքը, «Սարդուրիի քաղաքը». շրջակայքում «յոթ քաղաքներ կային, ուր ապրում էին նրա եղբայրները»:

Պարզ չէ՝ խոսքը Ռուսայի եղբայրների մասին է, թե Սարդուրիի: Համենայն դեպս, Ռուսայի հայրենի տունը կարծես հակադիր է Սարդուրիի տանը և, եթե խոսքն այստեղ Սարդուրի թագավորի մասին է, Ռուսայի օրինականությունը լուրջ կասկածի կենթարկվի: Ուրարտական արձանագրությունը, որի մեջ Ռուսան, կամ նրա հայր Սարդուրին, կոչվում է Ուեդիպրի, Rusaše Sarduriḫiniše Uedipri tini, ավելի ևս բարդացնում է խնդիրը:

Կ. Լեման-Հաուպտը կարծել է, թե կարող է հարցը լուծել՝ ենթադրելով, թե Ռուսան Սարդուրի թագավորի որդին չէր, այլ մի ուրիշ Սարդուրիի որդի՝ նույն թագավորական տան կողմնակի գծի ներկայացուցչի: Սարգոնը վկայակոչում է, որ Մուծածիրում կար, ի միջի այլոց, Իշպուինիի որդի Սարդուրիի մի բրոնզե արձան: Ըստ Կ. Լեման-Հաուպտի՝ Ռուսան հենց այդ Սարդուրիի շառավիղն է, գուցե թոռը:

Այնուհանդերձ, սույն վարկածը Ռուսային օրինավոր ժառանգ չի դարձնում, այլ զավթիչ: Դա վարկածի թույլ կողմն է:

Սարգոնը Ռուսայի համբավի վրա ստվեր գցելու համար բառեր չի խնայում. նրան համարում է անխիղճ մարդ, նույնիսկ աստվածների նկատմամբ, որոնց կամքը նա չէր հարգում, մի խոսքով՝ բարոյազուրկ մի մարդ: Հետևաբար, եթե Ռուսան զավթիչ եղած լիներ՝ այդքան անօրինական ճանապարհով իշխանության հասած՝ անշուշտ Սարգոնը չէր զլանա նրան խայտառակել այդ ուղղությամբ ևս: Սակայն նա ոչ մի ակնարկ չի անում այդ մասին:

Սարգոնը ասում է, որ Մուծածիրում տեսել է Ռուսայի մի արձան՝ իր երկու ձիերի ու կառապանի հետ, և նրա վրա մի վերամբարձ արձանագրություն. «Իմ երկու ձիերով և կառապանով ձեռքերս գրավեցին Ուրարտու թագավորությունը»: Ասորեստանի թագավորը նշավակում է Ռուսային իր գոռոզության համար և անշուշտ առիթ չէր փախցնի նրան խարազանելու նրա իշխանության առումով, եթե նա իրոք լիներ այնպիսին, ինչ որ կարծում են: Բայց այդ մասին ոչինչ չի ասված: Թագավորի լռությունը ապացույց է այն բանի, որ Ռուսայի օրինականության հարցը կասկածից միանգամայն դուրս է:

Ռուսայի հայտարարությունը Ուրարտուի ևվածման վերաբերյալ սխալ է մեկնաբանված, բայց Սարգոնը իրավունք ուներ գոռոզամտության արտահայտություն նշմարելու նրա մեջ, քանի որ վերջինս պարծենում էր Ուրարտուն գրաված լինելու առթիվ, մինչդեռ հարցը Մուծածիրի մասին էր, Ուրարտուի մի մասի, որտեղ նա Ուրզանա թագավորին գահ էր բարձրացրել: Այդ

իրադարձության մասին է խոսում Թոփուզավայի երկլեզվյան արձանագրությունը: Դժբախտաբար, արձանագրությունը շատ է աղճատված: Ընթեռնելի տեղը կարդացվում է՝ «Քազմաց թագավոր Ուրզանաս, տասարում, իմ ներկայությամբ գահ բարձրացավ... Ես, Ռուսաս, մինչև Աշշուրի լեռները... առաջ խաղացի... Ուրզանայի ձեռքից բռնեցի... իր տեղում թագավոր կարգեցի: Տասնհինգ օր Մուծածիրում զոհեր մատուցեցի...»:

Ուրարտական տարբերակում նշմարվում է. «Ապա Ռուսան մեկնեց Լուլու երկրի դեմ»: Ասուրական տարբերակում այս անվանը համապատասխանում է Ակկադուն:

Ընդհանուր կարծիքով՝ կոթողը կանգնեցվել է Ռուսայի կողմից Ուրզանայի վերականգնման առթիվ, այն բանից հետո, երբ 713 թվականին, Սարգոնի կողմից Մուծածիրի գրավման ժամանակ, Ուրզանան վտարվել էր իր երկրից:

Այդ կարծիքը հնարավոր չէ հիմնավորել: Կրկնակի աղետից հետո՝ կիմմերների ներխուժումը և Սարգոնի ասպատակությունը, Ռուսան ուժ և ժամանակ չէր ունենա գրավելու Մուծածիրը, մանավանդ՝ հարձակվելու Լուլուի վրա: Կիմմերների դեմ պատերազմում կրած պարտության լուրը լսելուն պես Ուրզանան իր ընտանիքով գնաց ողջունելու Ռուսային: Սարգոնը, Ռուսայի հետ իր բարեկամությունը շարունակող Ուրզանայի վրա բարկացած, հարձակվեց նրա պետության վրա, կողոպտեց երկիրը և վտարեց նրան: Այդ դեպքը տեղի ունեցավ 713 թվականի աշնանը: Այդ ժամանակ Ռուսան արդեն վախճանվել էր կիմմերական ճակատում ստացած վերքի հետևանքով:

Իրականում տեքստը Ուրզանայի վերահաստատման մասին չի խոսում: Հայտնի չէ, թե ո՞վ էր Ուրզանան՝ օրինական ժառանգո՞րդ, թե մի նոր հավակնորդ և Ռուսայի հովանավորյալ, ինչպես Թաբալի Խուլլին էր Թիգլաթպալասար III-ի համար: Ռուսան նշում է, որ ինքը Ուրզանային հաստատել է «իր տեղում», առանց արտասանելու «հայրական» բառը: Հնարավոր է, որ Ուրզանան իր երջանկությամբ բացառապես Ռուսային էր պարտական, որից էլ բխում է նրա հարատև հավատարմությունը:

Ուրզանայի գահակալությունը չէր կարող տեղի ունենալ Սարգոնի ժամանակ: Վերջինը հայտարարում է, որ ինքը ընդհարում չի ունեցել Ռուսայի հետ 713 թվականից առաջ, «որ ռազմադաշտում նրա մարտիկների արյունը չի թափել»[1]: Ռուսայի միջամտությունը Ուրզանայի ճակատագրում Սարգոնին անտարբեր չէր կարող թողնել, այլ, անշուշտ, կդրդեր ընդհարման՝

[1] Ութերորդ արշավանքի նկարագր., տող 123:

ուրարտական թագավորի հետ: Ուրզանայի գործը կարելի է տեղադրել Սարգոնի թագավորության ժամանակից ավելի առաջ, հավանական է՝ նրա նախորդ թուլամորթ Սալմանասար V-ի օրով (727-722): Ռուսայի արձանի առկայությունը Մուծածիրի պալատում ապացուցում է, որ նա կարևոր ծառայություն է մատուցել երկրին, և այդ ծառայությունը կարող էր միայն Ուրզանայի հաստատումը լինել, մի բան, որ հնարավոր կլիներ 713 թվականից առաջ[1]:

Վերադառնալով Սարգոնի գրության վերոհիշյալ հատվածին, որտեղ խոսվում է Արբու և Ռիսա քաղաքների մասին, մենք չենք կարծում, որ դա կարելի է դիտել որպես անժխտելի փաստ Ռուսայի դեմ: Իրականում այս երկու քաղաքները, մյուս յոթ բնակավայրերի հետ միասին թագավորական կալվածքներ էին: Ռուսայի հայրենի տան քաղաք՝ չի նշանակում Ռուսայի հոր տան քաղաք, այլ հայրենական, արքայատոհմի քաղաք. մյուս քաղաքն էլ կոչվում էր Սարդուրիի քաղաք[2], որովհետև կա՛մ հիմնադրվել էր նրա կողմից, կա՛մ էլ ծառայում էր նրան որպես ամառային նստավայր: Գոյություն չունի, և ոչ էլ պետք է փնտրել որևէ հակադրություն այդ քաղաքների տերերի միջև և ոչ էլ նրանց ու յոթ քաղաքների միջև: Սարգոնը հասել էր այնպիսի մի վայր, ուր տեղավորված էր թագավորական ընտանիքի կալվածքներից մեկը: Արևելքում, բոլոր դարաշրջաններում, թագավորներն անձնական տիրույթներ ունեին. Բյուզանդիայում նույնպես կայսրերը ընդարձակ տիրույթներ ունեին: Հետաքրքրական է նշել, որ հայ Արշակունիների ժամանակ ևս այն շրջանը, ուր գտնվում էին Արբուն և Ռիսաը՝ Բերկրիի և Աղիովտի մարզը Արճեշում, հատկացված էր թագավորական տան իշխանների բնակության համար[3]:

Ռուսայի կամ նրա հոր մականունը՝ Ուեդիպրի, հիշեցնում է Լուտիպրի, առաջին Սարդուրիի հոր անունը: Uedi և lutu բառերը նշանակում են «կին», իսկ ipri-ն թվում է, թե euri-ի (տեր) հին ձևն է: Լուտիպրի և Ուեդիպրի մականունները նշանակում են՝ նա որի տերը տիկինն (աստվածուհին) է, այլ կերպ ասած՝ «աստվածուհու հովանավորյալ»: Եթե Ուեդիպրին Ռուսայի մականունը կամ երկրորդ անունն է, կարելի է ընդունել, որ Լուտիպրին էլ

---

[1] **E. Forrer**-ը, Provinz., 118, Թոփուզավայի արձանագրությունը վերագրում է Ռուսա II-ին, անշուշտ, այն պատճառով, որ նա անհնար է գտել, որ Ռուսա I-ը 713 թ. զբաղվեր Ուրզանայի հարցով: Սակայն նա սխալվում է՝ ենթադրելով Ռուսա II-ին, որովհետև, եթե Ուրզանայի բարեբարոք վերջինս լիներ, Մուծածիրում նրա արձանը կլիներ:

[2] Այս Սարդուրին իսկական Սարդուրի թագավորն է՝ Ռուսայի նախորդը: Կ. Լեմանն-Հաուպտի հակառակ կարծիքը հիմնված է այն փաստի վրա, որ նա թագավոր չի կոչված: Բայց Ռուսան նույնպես այդ արձանագրության մեջ չի հարգված թագավորի տիտղոսով:

[3] **Մովսես Խորենացի**, II, 61:

Արամեի մականունն է և, հետևաբար, Սարդուրի I-ը Արամեի որդին է[1]: Համենայն դեպս, Ուեդիպրին կապ չունի այն հարցի հետ, որը մեր վեճի առարկան է:

Ռուսային Իշպուինիի որդի Սարդուրիի շառավիղը համարելը հետաքրքիր ենթադրություն կլիներ, եթե այդ անձնավորության գոյությունը կասկածելի չլիներ: Ինշպուինին իր արձանագրությունների մեջ հիշատակում է իր որդի Մենուային և այս վերջինի որդի Ինուշպուային: Եթե նա Սարդուրի անունով որդի ունեցար և եթե նրան Մուծածիրի կառավարիչ նշանակած լիներ, ինչպես ընդունում է Կ. Լեման-Հաուպտը, նրա անունն անշուշտ հիշատակած կլիներ՝ եթե ոչ իր արձանագրություններում, գոնե Կելիշինի կոթողում: Հարց է ծագում, արդյոք Սարդուրիի որդի Իշպուինիի մասին չէ՞ խոսքը, որը գրչի սխալով Իշպուինիի որդի Սարդուրի է դարձել: Նույն գիտնականն այդ ենթադրությունն էլ է արել, բայց իզուր է այն լքել: Իշպուինին, որ գրավել էր Մուծածիրը, արժանի էր այդ քաղաքի պալատում արձան ունենալու Արգիշտիի և Ռուսայի կողքին:

Ռուսան մահացավ 713 թ., կիմմերների դեմ մղած պատերազմում: Նրան հաջորդեց Արգիշտին: Սա նրա որդին է, ուրարտացիների Արգիշտի Ռուսախինին: Ասորեստանցիները նրա անունը հիշատակում են 707 թվականին: Ռուսան, մոտավորապես 678 թվականին դաշնակցելով իր նախկին թշնամի կիմմերների հետ, հարձակվում է Ասորեստանի վրա: Այսպիսով կարելի է ընդունել, որ նրա նախորդ Արգիշտին թագավորել էր շուրջ 714-680 թվականներին:

Ռուսա Արգիշտիխինին դեռևս գահակալում էր 655 թ., քանի որ նա այդ ժամանակ դեսպան է ուղարկել Ասորեստանի թագավոր Աշուրբանիպալի (668-626) մոտ: Մեկ ուրիշ ուրարտական դեսպան նույն թագավորին ներկայացավ 646 թ.: Նա ուղարկված էր Սարդուրի թագավորի կողմից, հավանաբար, որպեսզի ասուրական արքունիքին հայտներ Սարդուրիի գահակալության մասին և վստահեցներ նոր առաջնորդի՝ Ասորեստանի հանդեպ ունեցած բարեկամության մեջ: Հետևաբար, Ռուսա Արգիշտիխինին գահի վրա եղել է 680-646 թվականներին:

Ասորեստանցիները դրանից հետո այլևս չեն հիշատակում Ուրարտուն, բացի 609 թվականից, երբ Ուրարտուի անունը նշված է այն պահին, երբ Ասորեստանն իր վերջին շունչն էր փչում՝ Քաբելոնի թագավորի հարված-

[1] Ռուսա II-ը կոչվում է այլ կերպ՝ Iiaia և երրորդ անուն էլ ուներ, որը տեքստում ջնջվել է, տե՛ս I. A. Knudtzon, Gebete an den Sonnengott, B. II, № 48, էջ 149:

ների տակ: Ուրարտուի հիշատակությունն այս պահին ցույց է տալիս, որ Ուրարտուն այդ թվականին դեռևս կանգուն էր:

Ուրարտական մինչ այժմ հայտնի վավերագրերում Սարդուրին չի հիշատակված: Վերջին թագավորը Ռուսա Էրիմենախինին է: Ռուսայի հայրը՝ Էրիմենան, որպես թագավոր հայտնի չէ, եթե, իհարկե, դա միևնույն Սարդուրին չէ: Որքա՞ն ժամանակ է իշխել Սարդուրին: Այդ մասին ստույգ տվյալներ չկան: Եթե ընդունենք, որ նա հավատարիմ է մնացել Ասորեստանի հետ բարեկամությանը, իսկ դա հավանական է, ապա նա չի կարող լինել այն թագավորը, որը լքել է ճակատը, անցել Ասորեստանի թշնամիների կողմը և այդպիսով 609 թվականին փրկել իր թագավորությունը: Եթե մենք Էրիմենային առայժմ մի կողմ թողնենք, մինչև որ ապացույց ստացվի այն մասին, թե նա իշխել է կամ, գուցե, նույնանում է Սարդուրիի հետ, ապա պետք է Ռուսա Էրիմենախինիին ընդունենք որպես Սարդուրիի հաջորդը: Այստեղից հետևում է, որ Սարդուրին իշխել է 646-610 թթ., իսկ Ռուսան՝ 609 թվականից մինչև Ուրարտուի կայսրության վերջը՝ 585 թվականի դեպքերի հորձանքում նրա անհետանալը:

Այսպիսով, մենք կունենանք ուրարտական իշխողների վերանայված հետևյալ ցանկը.

1. Արամե Լուտիպրի	880-844
2. Սարդուրի I	844-828
3. Իշպուինի 4. Մենուա	828-785
5. Արգիշտի I	785-753 (755)
6. Սարդուրի II	753-735
7. Ռուսա I	735-713
8. Արգիշտի II	713-680
9. Ռուսա II	680-646
10. Սարդուրի III Էրիմենա	646-610
11. Ռուսա III	610-585[1] (17)

[1] Կ. Լեման-Հաուպտի կողմից CICH-ի մեջ բերված ցուցակը մի քանի կետերում տարբերվում է մեր ցուցակից: Այստեղ մեջ ենք բերում այն.

3. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՁԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Ուրարտական թագավորների թողած գրավոր հուշարձանները հարուստ չեն ո՛չ իրենց ծյութով և ո՛չ էլ գրական առումով: Բավական է մի հայացք նետել արձանագրությունների վերաբերյալ մեր տված ամփոփման վրա՝ համոզվելու համար, որ դրանք վերաբերում են բացառապես երկու բնագավառների՝ ռազմական գործողություններին և հանրօգուտ կառուցումներին:

Գրական ձևերը շատ միօրինակ են: Իշպուինիի և Մենուայի օրոք՝ գրականության սկզբնավորման պահին ընդունված ոճը օրինակ է ծառայում հետագայի համար և շարունակում է գոյություն ունենալ մինչև պետության վախճանը: Դրանից էլ բխում է շարադրանքի միապաղաղությունը, կրկնվում են նույն նախադասությունները, նույն արտահայտությունները համարյա լուսանկարչական նմանությամբ: Եթե կան տարբերություններ՝ դրանք մեծ մասամբ վերաբերում են շարադրանքի որոշ տարրերի կարգի փոփոխմանը կամ նրանց վերացմանը՝ շարադրանքը ավելի հակիրճ դարձնելու նպատակով:

Այսուհանդերձ, ուրարտական գրականությունը հնարավորություն է ընծեռում հետևելու երկրի զարգացմանը, դրա տարածքի ածմանը և մշակույթի բնագավառում կատարած առաջադիմությանը:

Ռազմական նկարագրություններն ընդհանրապես ներկայացված են մի բնորոշ եղանակով. դրանք շատ հաճախ սկսվում են մի տեսակ նախաբանով, ուր արձանագրության տերը, որը միշտ թագավորն է, հայտարարում է իր անունը և անեծք կարդում նրանց, ովքեր կհամարձակվեն փչացնել արձանագրությունը: Պատահում է նաև, որ այդ բառերը պատմությանը չեն նախորդում, այլ ծառայում են որպես վերջաբան: Ապա ասպարեզ է գալիս Խալդի աստվածը որպես ծրագրված արշավանքի ոգևորող. «Խալդին ուժեղ է, նրա բանակն ուժեղ է, Խալդին նվաճում է թշնամի երկրները, նա ճանապարհ է հարթում՝ ռազմատենչ թագավորին այնտեղ առաջնորդելու

Լուտիպրիս		Ռուսա	I 733-714
Սարդուրի	I	Արգիշտիս	II 714-680
Սարդուրի	II	Ռուսա	II 680-645 (640)
Իշպուինիս	817	Սարդուրի	IV 645-625
Մենուաս	810-785	Էրիմենաս	625-605
Արգիշտիս	I 785-760 (765)	Ռուսա	III 605-585
Սարդուրի	III 760-733		

համար: Վերջինս Խալդիի կողմից առաջնորդվելով՝ առաջ է ընթանում, գրավում կամ ավերակների է վերածում հարձակման ենթարկված տարածքները»:

Շարադրությունը վերջանում է թշնամուն պատճառած կորուստների ամփոփումով՝ սպանված կամ կենդանի բռնված մարդկանցով, ինչպես նաև ավարով, որը բաղկանում է տարագրված ժողովրդից, բռնագրավված անասուններից և, պատեհության դեպքում, թանկագին մետաղներից:

Դա ռազմական նկարագրությունների սովորական անփոփոխ ձևն է: Զինվորական գործողությունները շատ տեսակետով հետաքրքրական են՝ առաջին հերթին որպես երկրի արտաքին քաղաքականության, դրա ընդարձակման և երկրի սահմաններից դուրս դրա տարածքային ձգտումների, հավակնությունների մասին տեղեկությունների աղբյուր:

Ճիշտ է, քանի որ թագավորական մեծ տարեգրությունները փորագրված էին մայրաքաղաքում՝ Տուշպայում, դժվար է կողմնորոշվել արշավանքների նպատակների ու դրդապատճառների վերաբերյալ և համարյա անհնար՝ այնտեղ նշված բազմաթիվ աշխարհագրական անունները տեղադրել: Սակայն գոյություն ունեն և տեղական արձանագրություններ, որոնք ցույց են տալիս ուրարտացիների առաջխաղացման փուլերը՝ տարբեր ուղղություններով: Եվ, վերջապես, Ուրարտուի շրջակայքում գտնված մի շարք արձանագրություններ հնարավորություն են տալիս ճշգրտելու այն սահմանները, ուր հասել են ուրարտացի վեհապետների բանակները:

Արդեն Իշպուինին և նրա որդի Մենուան սկիզբ դրին մի քաղաքականության, որին հետևելու էին նրանց հաջորդները: Դա առաջին հերթին պետության ապահովության ամրապնդումն էր միշտ սպառնացող հարևան Ասորեստանի դեմ: Այդ ուղղությամբ անհրաժեշտ էր անվտանգ դարձնել երկու թևերը և տեր դառնալ այն երկու անցքերին, որոնք թշնամուն առաջնորդում էին դեպի Ուրարտու՝ մեկը Զաբի հովտով, մյուսը՝ Տիգրիսի ակունքներով:

Թիգլաթպալասար I-ը Տիգրիսի ակունքների անցքով է, որ ներխուժեց Ուրարտու, որն այդ ժամանակ կոչվում էր Նաիրի: Սալմանասար III-ը նույն ճանապարհն ընտրեց, որպեսզի մահ ու ավեր սփռի մինչև Արամեի մայրաքաղաք Արգաշկուն: Նույն թագավորն Ուրարտու մտավ Զաբի հովտով:

Զաբի ճանապարհը կտրելու համար Մենուան իր հոր պատվերով գրավեց Մուծածիր երկիրը: Այդ երկիրը տարածվում էր մինչև Զագրոսի արևմտյան լանջերը, համարյա մինչև Ռովանդուզ: Ուրարտացիներն այն կոչում էին Արդինի՝ այն աստվածության անունով, որի՝ Ուրարտուի թագավորների կողմից շատ հարգված սրբավայրը գտնվում էր այդ երկրում: Մու-

ծածիրի գրավումը հաստատվում է Կելիշինի (№ 12) երկլեզվյան կոթողով: Ուրարտուն կարողացավ Մուծածիրն իր գերիշխանության տակ պահել մինչև Սարգոնի ժամանակ, ինչպես վկայում է Թոփուզավայի երկլեզվյան արձանագրությունը (№ 146):

Իհարկե, Մուծածիրը չէր վերածվել ուրարտական նահանգի: Առաջվա նման մնացել էր թագավորություն, բայց դարձել Ուրարտուի ստորակա կամ, ըստ արդի տերմինաբանության՝ մտել Ուրարտուի թագավորների հովանավորության ներքո: 713 թվականին նրա թագավորն Ուրզանան էր, որը Ռուսայի հովանավորյալն էր:

Մենուան անցավ Զագրոսի լեռնաշղթան և գրավեց Մանա երկիրը: Այդպես էր կոչվում Ուրմիա լճի հարավում, Զագրոսի և Ջաղաթու գետի միջև գտնվող տարածքը, որը Ուշնու, Միանդաբ և Սակիզ քաղաքների շրջանն է: Այս իրողությունը հաստատում է Մենուայի այն արձանագրությունը (№ 20, գտնված Տաշքեփեռում, լճի ափից քիչ հեռու), ուր նա հայտնում է Մեհիշտա քաղաքի առման մասին:

Մանան, որպես մրցակցության երկրամաս, շատ կարևոր դեր խաղաց ասուրա-ուրարտական հարաբերությունների մեջ: Շամշի-Ադադ V-ը, Ադադնիրարի III-ը և, մանավանդ, Սալմանասար IV-ը փորձեցին այն անջատել Ուրարտուից, բայց չկարողացան: Արգիշտին ետ մղեց վերջինի փորձերը և Մանայի թագավոր Ազային բանտարկեց, անշուշտ, Ասորեստանի կողմնակից և համակիր լինելու պատճառով: Պայքարը վերանորոգվեց Սարդուրի II-ի օրով և միայն Ռուսայի թագավորության վերջում Սարգոնին հաջողվեց Մանան դուրս բերել Ուրարտուի գերիշխանությունից:

713 թվականին Սարգոնը Մանա երկրի կողմից, այսինքն՝ Փոքր Զաբի հովտով, թափանցեց Ուրարտու, այդպիսով շրջանցեց Մուծածիրի ճանապարհը, որն ամրացված էր ուրարտացիների կողմից: Այսպիսով բացահայտվում է Մանայի ռազմագիտական կարևորությունը և այն կատաղի պայքարի իմաստը, որի առարկա էր այս շրջանը: Նշենք, որ երկրի համակրանքը ավելի շատ Ուրարտուի կողմն էր, քան Ասորեստանի: Սա կարելի է եզրակացնել նրա Իրանզու, Ազա, Ուլլուսունու և Ախշերի թագավորների պատմությունից:

Մենուան նույն նպատակն էր հետապնդում իր պետության մյուս թևում՝ Տիգրիսի ակունքների շրջանում: Նա անցավ հայկական Տավրոսը և գրավեց այդ տարածքը, որ այդ ժամանակաշրջանում կոչվում էր Ուլիբա: Այդ երկրի գրավումը հիշատակված է նույն վավերագրում (№ 19), ուր խոսվում է Մանայի մասին: Գրավված երկրների թվում նշվում են՝ ᵛQa-li-bi-li-a(-ni),

ᵛAr-pu-i-a(-ni), ᴾU-su-su-a-ni(-ni), ᵛḪu-ul-me-e-ru-u-(-ni), ᴾMar-ma-a(-ni), ᵛE-ru-u(-ni), ᴾU-li-ba-a(-ni), ᵛI-ša-la-a(-ni), (Qu-me-nu-u(-ni), ᴾAšu-ri-i(-ni):

Վերջավորությունը (-ni), որը հոլովական է, մենք վերցրել ենք փակագծերի մեջ: Ուլիբաև, անտարակույս, Ուլլիբա կամ Ուլուբու երկիրն է, որը հիշատակում են ասորեստանյան արձանագրությունները և որը սրամտորեն նույնացրել են արդի Խուլպի հետ: Այդպես էր կոչվում, նախ, այն գյուղը, որը գտնվում է Նիմֆիոս = Բատմանի վտակներից մեկի ակունքի վրա: Այդ վտակը կրում է նույն Խուլպ անունը: Այդպես է կոչվում նաև նրա հովիտը, որը կազմում է Բիթլիսի վիլայեթի գավառներից (կազաներից) մեկում:

Խուլիմերուն ճանաչելի է բյուզանդական Χλομάρων-ի և հայկական Խաղամելի մեջ: Դրա ասուրական ձևն է՝ Կուլլիմերի, նրա համապատասխան հայերենը՝ Ք(ու)ղիմար, որը Նիփրետի կամ Նիփրկերտի դիմացի շրջանն է, այսինքն՝ Մայաֆարկինը կամ Մարտիրոպոլիսը, Բատմանի մյուս ափին՝ Խարզանի շրջանում: Ք(ու)ղիմարն այլ կերպ կոչվում էր, հավանաբար իրաներեն, Kutemran, որը հիշեցնում է Kalamtran անունով գյուղը Խարզանում:

Կարելի է փորձել Qali-bilia-ն մոտեցնել Քիլ-Կալենին՝ Զիբենե-սուի ակունքներին գտնվող նշանավոր Κλεισοῦρα-ի մոտ, և սա կլինի տառերի սովորական տեղափոխություն: Ուսուսուանի անունը նույն կարգի փոփոխությամբ և ձայնավոր սկզբնատառի անկումից հետո (համմտ. Ուպպումե՝ դարձած Պումե, Ֆում), կարող էր նույնպես հանգել Սանասունի, որի միաձուլված ձևը՝ Սասուն, կրում է Խուլպի հարակից մարզը:

Išala-ն շատ նման է ասուրական Իզալային կամ Իծալային և հնարավոր չէ դրանից բաժանել: Qumenu-ն ուրիշ տեղ հայտնի չէ, բայց Մհերի դռան ուրարտական պանթեոնում կա նրա աստվածը, և դա գալիս է հաստատելու, որ այդ վայրը Մենուայի կողմից գրավված է եղել: Գուցե դա Ջուդիի մարզում գտնվող Քումանին է: Մենուան, ուրեմն, իր բանակը հասցրել էր մինչև Կաշիարիի և Ջուդիի լեռնաշղթան:

Աշուրնասիրպալն արդեն նվաճել էր Իզալան և գրավել, ի միջի այլոց, Ուլլուբան, Արբակին և Նիրբեն: Վերջինը Հինի քաղաքի շրջանն էր զբաղեցնում. այդ քաղաքի վերևում, Զիբենե-սուի երկայնքին գտնվող լեռները մինչև այսօր էլ Նիրիբ են կոչվում, թուրքերեն՝ Նիրիբ-դաղլար: Արբակին նույնացվում է բյուզանդական Ἀριβάχων-ի հետ, որը բերդաքաղաք էր Արզանենում: Ուլլուբայի և Իզալայի միջև գտնվող բոլոր երկրները հենց այդ ժամանակից Ասորեստանի մի նահանգն էին կազմում: Մենուային հաջողվեց Ասորեստանից խլել այդ նահանգը: Էպոնիմների ցուցակը Սալմանասար III-ի երեսունմեկերորդ տարում, Իլու-մակին-ախի անվանակիր տարեթվին, արշավանք է նշում Ուլլուբայի դեմ: Դա 828 թվականին Մենուայի տարած հաղթանակի տարին է: Այդ նույն տարի ուրարտական թագավորը

հաղթանակ է տանում Մուծածիրում, իսկ հետևյալ տարին՝ Մանայում: Ուրարտուն, որ Սալմանասարի կողմից արշավանքի էր ենթարկվել, իր վրեժն է լուծում և հաղթական կերպով հարձակվում Ասորեստանի երկու թևերի վրա: Անշուշտ, Ուրարտուի հաջողությունն էր պատճառը, որ քսանյոթ քաղաքներ ապստամբեցին Սալմանասարի դեմ:

Ասորեստանը ի վիճակի չէր այդ կորուստը դարմանելու, քանի դեռ իշխանության գլուխ չէր անցել Թիգլաթպալասար III-ը: 739 թվականին այս թագավորը վերագրավում է «Նալ լեռան ստորոտում Ուլլուբան և Խաբխին» և նոր մայրաքաղաքով մի նահանգ ստեղծում: Իր հիմնած այդ մայրաքաղաքը նա անվանում է Aššuriqiša (Աշուրը նվեր է տվել): Դա այն քաղաքն է, որ ավելի ուշ համառոտված կոչվելու է Qiša[1]:

Մի շատ արժեքավոր ցուցումի համաձայն, Ուրարտուն սահմանակից էր Ասորեստանին Թուշխան նահանգի կողմից: Ուրեմն, Ասորեստանը նորից կորցրել էր այն տարածքները, որոնք մեզ հետաքրքրում են: Դրանք Շուպրիա անունով անկախ պետություն էին կազմել: Ասարխադդոնը նորից զենք վերցրեց Շուպրիայի դեմ, գրավեց այն և ասուրական երկու նահանգների վերածեց՝ Ուպպումե և Կուլլիմերի: Իրոք, Ասորեստանի տիրապետությունների մի ցուցակում Մարդուկ-էրիբա կառավարչի ղեկավարության ներքո նշված է Պումե = Ուպպումե նահանգը և Բելիդդին[2] կառավարչի ղեկավարության ներքո՝ Կուլմերա (= Կուլլիմերի) նահանգը: Սակայն մեկ ուրիշ ցուցակում դրանք չկան, որն այլ կերպ չի կարելի բացատրել, եթե ոչ այն իրողությամբ, որ Ասորեստանը նորից կորցրել էր դրանք: Աշուրբանիպալի օրով, մոտավորապես 658 թվականին, ուրարտական Լուբդու նահանգի կուսակալ Անդարիան փորձեց Ուպպումեի և Կուլլիմերիի տեր դառնալ, բայց Կուլլիմերիի դիմադրության պատճառով գործը ձախողվեց:

Ուպպումեն, այժմյան Ֆումը, Իլիջայի՝ թրքական Իլիջայի կազայի կենտրոնի մոտ է գտնվում: Կուլլիմերին Խարզանի կազայում էր: Շուպրիա պետությունը բաղկացած էր երեք գավառներից՝ Ուպպումե = Իլիջայի կազա, Կուլլիմերի = Խարզանի կազա և միջանկյալ գավառը՝ Սելիվանի կազա կամ Մարտիրոպոլիս, հին Հայաստանի Նփրկերտ գավառը:

Ուլլուբան կամ Խուլպի կազան Շուպրիայի մասը չէր կազմում. նա մնում էր Ուսուսուանի (=Սանասուն, կամ Սասունի կազա) հետ միասին Ուրարտուի իշխանության ներքո, ինչպես մեր օրերում այս երկու կազաները՝ Խուլպն ու Սասունը, Մշո (Մուշի) սանջակի մեջ են մտնում, մինչդեռ Իլիջան

---

[1] **Կեղծ Մովսես Խորենացի**, Աշխարհացույց, էջ 37, հիշատակում է Արզանենեում Kiš = Քիշ և Շուկառաբա, որոնք գտնվում են նույն շրջանում, ուր և Կուլլիմերին:

[2] **C. Johns**, Assyrian Deeds and Documents, 1901, էջ 853. **E. Forrer**, Die Provinzeinteilung, էջ 87:

ու Մելիվանը՝ Դիարբեքիրի սանջակի: Սա սկիզբն է այդ ամբողջ տարածքի այսպես ասած ապագա բաժանման երկու նահանգների՝ Սոֆենե և Արզանենե, որոնց սահմանն անցնում է Նիմֆիոս = Բատման գետով:

Ըստ № 19 արձանագրության՝ Մենուան գրավել էր նաև Alzini(-ni)-ն: Դա հայկական Աղձնիքի ամենահին հիշատակումն է: Այդ շրջանում Ալզինին ընդգրկում էր Բիթլիսի նահանգը, որտեղից էլ այդ անունը տարածվեց Բատմանից արևելք ընկած ամբողջ տարածքի վրա:

Արևմուտքում Ուրարտուի սահմանը ձգվում էր մինչև Եփրատ: Մենուան հպատակեցնում է միջանկյալ պետությունները: Ուլիբայի նվաճումը ենթադրել է տալիս նաև Մշո դաշտի գրավումը: Թրմերդի № 32 արձանագրությունը վկայում է, որ գրավվել են նաև Քուլմե և Ուրշա քաղաքները, ինչպես և Ur-me-ni-u-ḫi-ni երկիրը, որի անվան մեջ ցանկանում են տեսնել հայերի ցեղանունը: Համաձայն Քալուի № 31 արձանագրության, Մենուան, առաջ խաղալով դեպի Եփրատ, նվաճում է Շերետերիա, Խուզանա քաղաքները և Ծուփա(նի) երկրի տարածքը: Շերետերիան, հավանական է, Քալուի հին անունն է, Խուզանան Խուզանն է, իսկ Ծուփան Սոֆենեն է՝ հայկական Ծոփքը: Մենուան այնտեղ խոսում է նաև Խաթթինի երկրի և Մելիտալխիի թագավորի մասին՝ Սուլի անունով, որն իր հպատակությունն է հայտնում: Այստեղ Խաթթինին նշանակում է Մելիտենեի մարզը և առհասարակ Եփրատից այն կողմ գտնվող երկրները:

Խոսքն այստեղ ավելի շուտ ավերումների մասին է, քան թե գրավման, որովհետև Մենուայի հաջորդը՝ Արգիշտին, նորից է արշավում Ծուփա և Խաթե երկրների դեմ: Այդ ժամանակ Խաթեի թագավորը Խիլարուադան էր: Մելիտայի բնակչությունը տարագրվում է: Պարզվում է, որ Խաթեն Մելիտենեի մարզն է: Արգիշտին հիշատակում է Մելա(ինի) գետը, որը Մելասն է, ինչպես նաև Նիրիբա երկիրը, որի իշխանն է Թուատեխինին: Արդյոք սա վերոհիշյալ Նիրիբ-դաղլարի Նիրբե՞ն է, թե Մելիտենեի մարզում գտնվող համանուն ուրիշ բնակավայր, դա մնում է անորոշ (№ 111-112):

Սարդուրի II-ը շարունակում է պայքարը Խիլարուադայի դեմ: Իզուլիի № 133 իր արձանագրության մեջ նա նրան կոչում է Շախուխի՝ «Շախուի որդի» և Մելիտե-ալխիի թագավոր: Արգիշտին նրան Խաթեի թագավոր էր ընդունում, իսկ այստեղ նա հանդես է գալիս որպես Մելիտենեի շրջանի թագավոր. ևս մի ապացույց այն իրողության, որ Խաթեն այս դեպքում նույնացվում է Մելիտենեի հետ: Սարդուրին հպատակեցնում է նաև Kauri երկրի թագավորին, Tumeiški քաղաքը, Կարնիշի երկիրը և բազմաթիվ այլ տեղեր, ներառյալ Խիլարուադայի թագավորական քաղաք Նիսին: Պարտվելուց հետո Խիլարուադան հանձն է առնում հարկ վճարել:

Մենք կարծում ենք, որ Թումեհիշկին՝ Եփրատի վրա գտնվող Թոմիսան է, որը Ծոփքի թագավորության պատմության մեջ լավ հայտնի է: Կառուրի երկիրը այլ բան չէ, եթե ոչ Κλίμα Γαρινῆς-ը՝ հայկական Գավրեքը, Չորրորդ Հայքի գավառներից մեկը, որը գտնվում էր Արսանիասի գետաբերանի վրա: Կարնիշիկ հիշեցնում է Պևտինգերյան քարտեզի Corne-ն, որը Claudia-ի շրջանում գտնվող հռոմեական մի կայան էր:

Սարդուրի II-ը շարունակում է իր հաղթական արշավը և թափանցում Կումմուխի՝ Կոմմագենե, խլում է նրա երկու քաղաքները՝ Ուիտանին (Կիշտա՞ն) և Խալպան, հարկատու է դարձնում Գուրգում (Մարաշ) երկիրը և Սամալլու երկիրը՝ Ամանոսի Ջինջիրլու մարզը: Սարդուրին այդ բոլոր երկրների հետ կոալիցիա է կազմում ու 743 թվականին մարտի հրավիրում Ասորեստանի թագավոր Թիգլաթպալասարին: Կռիվը տեղի է ունենում Եփրատի ափին, Խալպայի և Կիշտանի մոտ, Ռում-կալեից քիչ հեռու, բայց Սարդուրին պարտվում է և կորցնում Եփրատի աջ ափին ձեռք բերած բոլոր քաղաքական ու տարածքային առավելությունները:

Հյուսիսային ճակատում այնպիսի պետություն չկար, որ համարձակվեր չափվել Ուրարտուի հետ, բայց կար ռազմատենչ ցեղերի մի բազմություն, որոնք քաղաքական խմբավորումներ էին կազմում: Նրանք պատրաստ էին զենքը ձեռքին պաշտպանելու իրենց ազատությունը:

Սակայն Ուրարտուն որոշել էր իր ձգտումներն իրագործել՝ լայնացնել սահմանները, ճնշելով այն պետությունները, որոնք կուզենային հյուսիսի ուղղությամբ նրա ընդարձակման ճանապարհը փակել:

Այդ նպատակի իրագործման համար սկսված պատերազմը երկար տևեց: Այդ համառ պայքարի իրադարձությունները մեծ տեղ են բռնում ուրարտական վավերագրերում, որտեղ հիշատակված են արշավանքների նպատակակետ հանդիսացած բազմաթիվ երկրներ, որոնք, դժբախտաբար, հնարավոր չէ ստույգ կերպով տեղորոշել: Անբավարար վերծանվող ռազմական նկարագրությունների քննությունը, այսուհանդերձ, որոշ ըմբռնման է հանգեցնում, և դա թույլ է տալիս, մի շարք հենակետերի օգնությամբ, ուրվագծել Ուրարտուի բանակների առաջխաղացման սահմանները, եթե ոչ այն տարածքները, որոնք վերջնական կերպով միացվել էին Ուրարտուին:

Իշպուինիից առաջ Ուրարտուն տարածվում էր դեպի հյուսիս՝ մինչև Արսանիասի ակունքների շրջանը և այսպիսով ընդգրկում հին Հայաստանի Բագրևանդ գավառը, այսօրվա Ալաշկերտը: Այդ մարզը Արաքսի հովտից բաժանող լեռնաշղթան Ուրարտուի բնական սահմանն էր կազմում Իշպուինիի ժամանակ իսկ:

Ճիշտ է, այդ թագավորը ասպատակություններ է կատարել Արաքսից այն կողմ, ինչպես մենք կտեսնենք հետագայում, բայց ոչնչից չի երևում, որ նա որոշ տարածք ձեռք բերած լինի ավարառության ենթարկված այդ երկրներում: Նույնիսկ թվում է, որ Բագրևանդում Իշպուինիի դրությունը դեռևս այնքան էլ կայուն չէր, եթե դատենք Թոփրակ-կալայի № 28 արձանագրության տվյալներով, ուր խոսքը Մենուայի՝ Անաշի քաղաքը գալու մասին է:

Անաշիում ճանաչելի է Ալաշկերտի անունը, նույն գավառի կենտրոնը, որը հայերը կոչում են Վաղարշակերտ, իսկ թուրքերը՝ Թոփրակ-կալա: Արձանագրությունը հատվածային լինելու պատճառով հնարավոր չէ ճշգրտել, թե խոսքը Անաշիի նվաճմա՞ն, թե որևէ կառույցի մասին է:

Ինչևիցե, Մենուան է, որ անցնում է Բագրևանդի լեռները և Արաքսի հովտում լեռների երկու ծայրերում գրավում երկու կետ՝ արևելքում (№ 21) Տաշբուռունի շրջանը և արևմուտքում (№ 27) Դելիբաբայի շրջանը: Առաջին շրջանը կոչվում էր Luḫiuni և պատկանում Իրիկուախի(ն) հարստությանը: Իրիկուախի նշանակում է «Իրիկուայի որդի»: Այս անձնանունը հիշեցնում է Orkovi՝ նույն շրջանում մի գյուղ, որը ծանոթ է առնվազն V դարուց ի վեր[1]: Օրկովին (Օրկով գյուղ) գուցե իշխան Իրիկուայի նստավայրն էր:

Դիլիբաբայի շրջանում Յազլի-տաշի արձանագրությունը խոսում է Մենուայի արշավանքի մասին Diaueḫi երկրի դեմ, որի մայրաքաղաքը Šašilu-ն էր, ինչպես նաև Šešetini երկրի մի քանի այլ քաղաքների դեմ: Դիաուեխիի թագավորը, որը երկու ուրիշ թագավորների՝ Baltulḫi-ի և Ḫaldiriulḫi քաղաքի թագավորի հետ իր հպատակությունը հայտնեց, կոչվում էր Utupurši(ni):

Դիաուեխին (կամ Դիաու-խին) հայրանվանական կամ հարստության անուն է և նշանակում է «Դիաուի որդի», որի շառավիղներից մեկն էր Ուտուպուրշինին: Դիաուեխիի, Բալտուլխիի և Խալդիրիուլխիի աշխարհագրական դիրքը պետք է դեռևս հաստատել ուրիշ տվյալներով: Յազլիտաշի արձանագրությունն այս նյութի կապակցությամբ ոչ մի նշան ցույց չի տալիս: Այնուհանդերձ, նրա տեղը մեզ կողմնորոշում է դեպի Արաքս գետի մյուս ափը: Յազլիտաշի շրջանը արդյո՞ք այդ երկրների մասն էր կազմում: Հնարավոր է: Սակայն պնդել այդ դեռևս չենք կարող: Յազլիտաշը կարող էր ուրարտական սահմանային կայան լինել, ուր հաղթական թագավորը, արշավանքից վերադառնալիս, ուզեցել է իր անունը անմահացնել իր կատարած սխրագործություններով: Իրոք, կան տեղական արձանագրություններ,

[1] **Ղազար Փարպեցի**, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1904, էջ 94:

որտեղ պատմվում են Ուրարտուի սահմաններից դուրս պատահած իրադարձություններ:

Դեռ իր հոր թագավորության ժամանակ Մենուան հպատակեցրել էր հետևյալ երեք թագավորներին՝ Ուիտերուխի (կամ Ուտերուխի), Լուշա և Կաթարզա, ինչպես նաև «Էթիուխինի երկրի թագավորական բերդերը» (№ 13): Քյուսենցի (№ 14) արձանագրության մեջ Ուիտերուխի, Լուշա և Կաթարզա թագավորների մասին է խոսվում, առանց Էթիուխինիի մասին հիշատակելու: Վերոհիշյալ երեք անձնավորություններն արդյոք Էթիուխինի երկրո՞ւմ էին իշխում, թե այս վերջին երկիրը տարբեր էր երեք թագավորություններից: Հարցը պարզ չէ: Էթիուխինին նույնպես հարստության աստուած է, Էթիուխինի՝ «Էթիուի որդի»: Էթիուխինի աշխարհագրական տերմինը կարելի է նաև վերլուծել որպես Էթիուխի-ինի՝ «Էթիուխի ընտանիքի երկիր»: Այս երկիրը կոչվում է նաև Էթիունի՝ Էթիու-ինի-ից՝ «Էթիուի երկիր»:

Այսպիսով, գոյություն ուներ Դիաուեխի աստուածով մի հարստություն և մեկ ուրիշ՝ Էթիուխի աստուածով: Ու(ի)տերուխի, Լուշա և Կաթարզա թագավորներն իրենց տիրապետությունները ունեին կարծես Դիաուեխի և Էթիուխի պետությունների սահմաններում: Երեք հարստությունները հիշատակված են երբեմն Դիաուեխիի և երբեմն Էթիուխիի կամ Էթիունիի հետ: Նրանց տիրապետությունները կարծես Դիաուեխիին ավելի մոտ են, քան Էթիուխիին:

Այդ երկրները մնալու էին Արգիշտիի ռազմական արշավանքների գլխավոր նպատակակետերը և մասամբ՝ նաև Սարդուրիի:

Արգիշտին անցնում է Արաքսը և նվաճում Լուխիունիի Տաշբուռունի դիմաց գտնվող ձախ ափի շրջանը: Այնտեղ հիմնադրում է մի քաղաք և կոչում Արգիշտիխինի(լի), ապագա Արմավիրի նախատիպարը (№ 127):

Դելիբաբայի կողմից նույնպես նա անցնում է Արաքսը և տիրանում Սարիղամիշի մարզին: Նա հայտարարում է, որ գրավել է Ախուրիանի քաղաքը, որը պատկանում էր ինչ-որ իշխան Աշտուախինիին, ինչպես նաև գրավում է Էթիունի երկիրը, որի թագավորն էր Ուդուրին (№ 19): Արփա գետը, որի մի վտակի ակունքներ գտնվում են Սարիղամիշի լեռներում, հին ժամանակներից կոչվում է Ախուրյան — այս զուգադիպությունը չի կարող և չպետք է ուշադրությունից վրիպի:

Էլարի (№ 15) արձանագրությունը խոսում է Էթիունիի և Էլուանի երկրի մասին, որը հավանական է դրա գավառներից մեկն է: Էթիունին տարածվում էր, ուրեմն, Ախուրյան գետից մինչև Երևանի շրջանը, ուր գտնվում է Էլարը:

Արդինին Էթիունիի քաղաքն է, նա հիշատակված է Էրիախի երկրի, Կաթարզա երկրի, Իշկուզուլու երկրի և Ուիտերուխինի երկրի հետ (№ 111, 12):

Էրիախին և Իշկուգուլուն գտնվում էին Մարմաշենի շրջանում (№ 118): Կաթարզան և Ուիտերուխին, այսինքն՝ այս իշխանների տիրապետությունները, նույնպես նույն կողմերում էին, ավելի դեպի արևմուտք, Դիաուեխիի սահմանագլուխներում, որովհետև Լուշա, Կաթարզա, Ուիտերուխի, Էրիախինի, Գուլուլուխիխա, Աբու(նի), Իգա(նի) հետևում են Դիաուխի անվանը (№ 112 բ): Մեկ ուրիշ արձանագրության համաձայն (№ 111,1) Աբու(նի), Իգա(նի) և Մակալտու՝ Դիաուեխիի դեմ արշավանքի ժամանակ նվաճված երկրներն են, և որովհետև Մաքալտուն գտնվում էր Չըլդըր լճի մոտ՝ ըստ № 143 արձանագրության, ապա պետք է ընդունել, որ Դիաուեխին այդ շրջանից հեռու չէր և որ հաշվի առնելով Յազլիտաշի արձանագրության մեջ Դիաուեխիի հիշատակումը՝ նա, ուրեմն, տարածվում էր Արաքսից մինչև Չըլդըր, այսինքն՝ զբաղեցնում էր Կարս գետի ջրերը կամ հին Հայաստանի Վանանդ գավառը:

Արգիշտիի օրով Դիաուեխիի թագավորը նույն Ութուպուրշին էր, որ Մենուայի հակառակորդն եղավ (№ 112Ա), իսկ նրա քաղաքը կամ մայրաքաղաքը Շաշիլուն էր (№ 112Բ), որը ծանոթ է Մենուայի ժամանակից ի վեր (№ 27):

Արգիշտիի պայքարը Դիաուեխիի դեմ ավելի հաջող ընթացավ, քան թե իր հոր: Նա գահընկեց արեց Ութուպուրշի թագավորին, նրա պետությունը միացրեց Ուրարտու պետությանը և այնտեղ կառավարիչներ նշանակեց Շաշկի Արդարակիխինիին և Քալտուխի Քաբիլու(խինի)ին (112Բ): Դիաուեխիի տարածքից երկու նահանգ ստեղծեց, որն ապացուցում է, թե այն բավական ընդարձակ տարածություն ուներ և, ինչպես Մենուան է որակում, «մի հզոր երկիր» էր, ebani taraie (№ 27): Չմոռանանք, որ Արգիշտի թագավորը Օրդակլուի շրջանում (№ 116) Կիեխունի և Իշքիկունիու քաղաքները գրավելուց հետո հասավ Սևանա լճի ափը:

Սարդուրին Արգիշտիի նման իր բանակն առաջնորդեց միևնույն ուղղությամբ: Հյուսիսում նա հասավ Չըլդըր լիճը և գրավեց Uḫimeani երկիրը (№ 143): Արևելքում նա առաջ խաղաց մինչև Զաղալու՝ Սևանի հարավային ափը, հպատակեցնելով Arquqini երկիրը (№ 134): Արևմուտքում Սարդուրին ստիպված է լինում դիմագրավելու Կուլխի ժողովրդին, որն առաջին անգամ երևան է գալիս պետության հորիզոնում: Կուլխիները կոլխերն են՝ քաջ հայտնի պոնտական մի ժողովուրդ, Դիաուեխի պետության հետևում ծվարած: Կուլխի ժողովուրդը շփում չէր ունեցել Ուրարտուի հետ, քանի դեռ Դիաուեխիի անկախ պետությունը դիմադրում էր Ուրարտուի ճնշմանը: Պատվարները խորտակվելուց հետո կուլխիները անմիջական հարևան դարձան Ուրարտու պետությանը և գտնվեցին նույն վիճակում, ինչպես

անցյալում Դիաուեխին, այսինքն՝ ենթարկվեցին Ուրարտուի վեհապետների հարձակումներին:

Կուլխիների դեմ արշավելու ժամանակ Սարդուրին ձերբակալում է Խուշալխիի թագավոր Խախային: Մեկ ուրիշ արշավանքում՝ ուղղված Կուլխաալխի երկրի դեմ, նա գրավում է Իլդամուշա քաղաքը, ավաճում Ուիտերուխի երկիրը և նրանց առաջնորդների փոխարեն նշանակում ուրարատական կառավարիչներ:

Խուշալխին նույնանում է Խուշանիի հետ, ինչպես Կուլխալխին՝ Կուլխիի հետ կամ Մելիտալխին՝ Մելիտայի հետ: Այս զույգերը և նրանց նմանները նույն երկիրն են ցույց տալիս՝ որոշ երանգով, որը դժվար է գնահատել: Խուշանին ուրիշ տեղ ևս հիշատակված է (№ 111) Դիաուեխիի հարևան երկրների միջև, իսկ Ուիտերուխին, ինչպես մենք արդեն նշեցինք, Լուշայի և Կաթարզայի հետ գտնվում էր Դիաուեխիի և Էթիունիի միջև: Այն հանգամանքը, որ Սարդուրին Ուիտերուխին գրավեց կուլխիդական արշավանքի ժամանակ, ապացուցում է, որ այն Դիաուեխիին ավելի մոտիկ էր, քան Էթիունիին:

Լուշայի երկիրը և Կաթարզայի երկիրը, անշուշտ, Դիաուեխիի հետ միևնույն ժամանակ են միացվել Ուրարտուին: Սարդուրին այդ երկու անունները չի հիշատակում: Արշավանքն ընդդեմ կուլխերի, որոնք այդ դարաշրջանում և ավելի ուշ ապրում էին Ճորոխի ստորին հոսանքում, հաստատում է, որ Դիաուեխի պետությունը դուրս էր գալիս Վանաձորի հայկական շրջանի սահմաններից Կուր գետի ակունքների ուղղությամբ:

Կուլխիի դեմ կատարված երկրորդ արշավանքին նախորդել է երեք թագավորների՝ Ռաշունիի, Դիուծինիի և Իգանիեխիի (№ 132, 3, 1) երկրների վրա հարձակումը: Վերջինը Իգանի երկրի թագավորն է, որն Արգիշտին հիշատակում է Մաքալտու քաղաքի հետ միասին: Տեքստը թույլ է տալիս նույնիսկ գտնել Իգանիի մի քաղաք: Մաքալտուի տեղը, Չըլդըր լճի մոտ, ցույց է տալիս այն շրջանը, ուր պետք է փնտրել մյուս թագավորների՝ Ռաշունիի և Դիուծինիի տիրապետությունները:

Այդ ձևով կարելի է հանգել քիչ թե շատ ընդունելի այն եզրակացության, որ Խուշանին, Ուիտերուխին, Լուշան, Կաթարզան, Ռաշունին, Դիուծինին, Իգանեխին կազմում էին փոքր իշխանություններ, որոնք շարված էին Դիաուեխիի արևելյան սահմանների վրա:

Արևելքում, Սևանի շրջանում, Սարդուրիի կողմից ավաճված երկրների տեղերը ավելի ճշգրտված են:

Օրդակլու = Պորտակ շրջանում, Սևանա լճի հյուսիսարևելյան ծայրում, Արգիշտին ձեռք է բերել Qieḫuni երկիրը: Սարդուրին ավաճեց հարավ-

արևմտյան անկյունը՝ Ծիմալիբիի թագավորությունը, որի մայրաքաղաքը Tuliḫu(ni)-ն էր (№ 135), ինչպես նաև Զաղալուի շրջանում, հարավարևելյան անկյունում՝ Արկուկինի թագավորի տիրապետությունը (№ 134): Կիեխունիի և Թուլիխուի միջև կար մի թագավորություն, որը կոչվում էր Ուելիքունի (կամ Ուելիքուխի), որի կենտրոնական քաղաքը ներկայի Նոր Բայազետն էր: Սարդուրիի առաջին անգամ հարձակվում է Ուելիքունիի վրա, երբ նրա թագավորը Մուրինին էր: Թուլիխուի թագավորությունը նույն բախտին արժանացավ: Երկրորդ հարձակման ժամանակ Ուելիքուխիի թագավորը Նիդունին էր (№ 132, 6): Նոր Բայազետում հայտնաբերված արձանագրության համաձայն (№ 147Ա), նույն թագավորը դեռևս գահի վրա էր, Սարդուրիի հաջորդ Ռուսայի օրով: Այդ հայտնաբերման շնորհիվ է, որ Ուելիքունին նույնացվում է Նոր Բայազետ քաղաքի շրջանի հետ:

Արկուկինին երկու անգամ հարձակման ենթարկվեց: Առաջին հարձակումը կապված էր չորս թագավորների հետ՝ Ու(ե)դուրի - Էթիունի, Արկուկիունի (sic), Կամանի(ուի), Լուերունի(ուե). երկրորդ հարձակումը՝ Արկուկինի (sic), Աղախունի, Լուիպրունի, Կամնիու և մի քանի ուրիշների (№ 132, 4, 6):

Սարդուրիի որդի Ռուսան ասում է, որ նորից նվաճել է Սևանա լճի ափին տեղավորված չորս երկրներ՝ Աղախունին, Ուելիքուխին, Լուերուխին, Արկուկինին (№ 147):

Լուերուխին նույնն է, ինչ Լուերունին (համմտ. Ուելիքուխի և Ուելիքունի) և Լուիպրունին: Թվում է թե վերջինն ավելի հին ձև է և հիշեցնում է Լուտիպրին: Թուլիու կամ Թուլիխու քաղաքի թագավորը Ծիմալիբի Լուեխուխին էր: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ Լուեխուխին նույն Լուերուխին է, և եթե այս կարծիքը ճիշտ է, ուրեմն, սխալն արդյունք է գրչական վրիպման: Այդ բոլոր փոքր պետությունները դասավորված են Սևանի ափի շրջանում, Պորտակից կամ Օրդակլուից մինչև Զաղալու՝ հետևյալ կարգով. Կիեխունի (Օրդակլու), Աղախունի, Ուելիքունի (Բայազետ), Լուերունի (Աթամխան), Կամանի կամ Կամնի, Արկուկինի (Զաղալու):

Սևանի ափին շարված երկրների մեջ առաջին տեղը գրավում է Ու(ե)դուրի-Էթիունին, և այնտեղից է, որ Սարդուրին մտավ Արկուկինի: Դրանով այդ քաղաքը մտնում է Երևանի շրջանը: Իրոք, մենք դա գիտենք արդեն ըստ Երևանի մոտ գտնվող Էլարում հայտնաբերված արձանագրության: Արգիշտիի թագավորության օրով Ուդուրին Էթիունիի թագավորն էր: Էթիունին կոչվում էր նաև Ուդուրի-Էթիունի: Սրանով, գուցե, ցույց է տրվում, որ Էթիունիի մի մասն իր վրայից թոթափել էր Ուդուրիի իշխանությունը: Սարդուրիի արշավանքի ուղեգիծն անցնում է Լիկուե երկրով, որը պատկանում

էր Էդիանի քաղաքում գահակալող իշխան Աբիանի(նի)-ին, ինչպես նաև Իրկուաինի իշխանի Իրուիա(-ինի) քաղաքով և Ուեդա(-ինի) իշխանի Իրմա(նի) քաղաքով (№ 132, 7): Գուցե դրանք Էթիունիի տիրապետությունից ազատված քաղաքներն են, որոնք գտնվում էին նույն երկրի արևմտյան սահմանների վրա:

Մեկ ուրիշ արշավանքում Սարդուրին, անցնելով Էրիախի (№ 132, 6) երկրով, Էթիունի երկրով, հասնում է Իգանի, որի իշխանը Կապուրին էր: Քանի որ Իգանին գտնվում էր Չըլդըրի մոտ, իսկ Էթիունին հին Հայաստանի բուն Այրարատն էր, ուրեմն, Էրիախի երկիրը պետք է որ գտնվեր Արագած լեռան հյուսիսային լեռնաճյուղում, Շիրակի մարզում: Մարմաշենի արձանագրությունն այդ է վկայում:

Սարդուրին Էրիախիից արշավեց Իշքելուանի, Կաղիաինի, Ապունինի երկրների դեմ և Աբիլիանիխի իշխանի երկրի դեմ (№ 132, 6): Սարդուրին ավերակի վերածեց Էրիախին և վերադարձին (biduiaše) հարձակվեց Աբիլիանիխիի վրա, որի թագավորը Մուրինին էր (№ 132, 2): Արգիշտին արդեն կռվել էր Աբիլիանիխիի, Կուտուրզանի(-նի)-ի և Ուլտուզա(-ինի)-ի հետ (№ 111, 2): Աբիլիանիխին ինքը մենակ, և կամ նշված երկու իշխանների հետ միասին, բավական ուժ ուներ ինքն իրեն հարգել տալու և թվում է, թե արևմուտքից հարևան էր Էրիախիին:

Սարդուրիի հաջորդ Ռուսան ամրապնդեց Սևանա լճի ափին տեղադրված չորս երկրների նվաճումը և իր իշխանությանն ենթարկեց տասնինը թագավորների, որոնք իշխում էին լճից այն կողմն ընկած լեռներում: Քյոլաղռանի (№ 147) արձանագրությունը խնամքով պահպանել է այդ թագավորների ցուցակը: Փաստերի պակասության պատճառով նույնիսկ մոտավորապես չի կարելի ցույց տալ, թե նրանք որտեղ և որ շրջանում էին իշխում:

Նոր Քայազետի արձանագրության մեջ (№ 147Ա) Ռուսան հայտնում է, որ գրավել է Ուելիքուխի երկիրը, որի Նիեդունի թագավորի փոխարեն նշանակել է մի ուրարտացի կառավարիչ: Նի(ե)դունին հարկատու էր Սարդուրիին (№ 132, 6), մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում նա զրկվեց իր գահից, հավանական է, Սևանի շրջանի քսաներեք թագավորների դեմ Ռուսայի կատարած արշավանքի ժամանակ:

Հյուսիսում Արգիշտին ռազմական գործողություն չծավալեց: Համենայն դեպս, նա այդ մասին ռազմական բնույթի արձանագրություն չի թողել: Սակայն նրա որդին՝ Ռուսա II-ը, Ուրարտուին միացրեց Մակուի շրջանը, որտեղ նույնիսկ մի քաղաք հիմնադրեց (№ 153Ա): Նրա թագավորության ժամանակ Եփրատի կողմից մի նոր թշնամի երևան եկավ: Միտայի հոր-

դաները, այսինքն՝ մուշկերը, Խաթեի, Խալիտուի և այլ անծանոթ ցեղերի հետ դաշնակցած, թափանցեցին Ուրարտու: Ռուսաց ասպատակողների դեմ դուրս եկավ: Եթե, ինչպես կարծում է Կ. Լեմաև-Հաուպտը, իշխան Մենուակի կողմից կառուցված Պաղին բերդը վերակառուցել է, ապա գուցե այդ իրողությունը կապ ունի մուշկերի ասպատակության հետ: Ռուսայի ներկայությունը Մեծկերտում (Մազկերտում) նույնպես հաստատ է (№ 152): Ռուսաց ե՞տ մղեց ասպատակողների հոսանքը, թե այն Ասորեստանի կողմը դարձրեց: Այդ դրվագի մասին ոչ մի ստույգ բան չգիտենք: Սակայն Ասարխադդոնի մտահոգությունը Շուպրիայի մասին ցույց է տալիս, որ դրությունը համարվում էր բավական վտանգավոր, և որ Ռուսաս «կիմմերների և ուրիշ դաշնակիցների հետ» պատրաստվում էր հարված հասցնելու Աշշուրի պետությանը:

Պետության հյուսիսում ուրարտական թագավորների տարածքային իրացումները գտնվում էին, ուրեմն, Արաքս գետի և Չըլդըր լճի միջև ու տարածվում էին Սողանլու լեռներից մինչև Սևանա լճի շրջանը: Այդ տարածքը ծածկված էր ցեղերի և տարբեր կշիռ ունեցող իշխանությունների ցանցով: Դժվար է սահմանագծել այդ երկրները և ճիշտ տեղադրել: Նկատելի է, սակայն, որ այդ իշխանություններից մի քանիսը գերակշիռ դիրք էին գրավում որոշակի գոտիներում. արևմուտքում՝ Դիաուեխին, արևելքում՝ Էթիունին, իսկ Էրիախին և Աբիլիանիխին համարյա կենտրոնն էին զբաղեցնում:

Դիաու(ե)խի կամ Դիաու(ե)-խինի, Էթիունի կամ Էթիու-խինի, Էրիախի(նի), Աբիլիանի-խի՝ նշանակում են Դիաուի, Էթիուի, Էրիաի և Աբիլիանիի շառավիղ կամ հարստություն: Դիաու(ե)խիները իշխում էին լայն կերպով գծված Վանանդի սահմաններում, էրիախիները և աբիլիանիխիները՝ Շիրակում, իսկ էթիուխիները՝ բուն Այրարատում: Սկզբնաշրջանում էթիունին թվում է, թե ավելի լայն իմաստ ուներ և գործածվում էր որպես տոհմական տերմին Արաքս գետից այն կողմ ընկած տարածքի վրա:

Ա. Սեյսի կարծիքը, թե դիաուեխիները դասական հեղինակների տաոխներն էին (taochoi), հայկական Տայքը, ընդունվեց Կ. Լեմաև-Հաուպտի և ուրիշների կողմից: Տայ-ք, սեռական՝ Տայոց - Τάο-χοι, ավելի շուտ Dayaeni-ի հայկական ձևն է, երկիր, որը ուրարտական վավերագրերը չեն հիշատակում: Այդ ժողովուրդը Ուրարտուից դուրս էր:

Բայց մենք կարծում ենք, որ շատ ավելի հարմար կլիներ պատմական դրվածքին, ինչպես նաև հնչյունաբանական կանոններին՝ «Դիաուեխի»-ում տեսնել հայկական Ջավախ-քը, վրացական Ջավախ-եթին՝ Գոգարեենե (Գուգարք) նահանգի մի գավառի անուն, որ դեռևս մնում է և վերաբերում է Չըլդըրի հյուսիսում գտնվող Ախալքալաքի շրջանին:

Այս նույնացումը առավել ևս ապացուցելի է, քանի որ Ջավախքը սահմանակից է նույն Գոգարենեի մի շրջանի, որը հայերեն կոչվում է Կղարջ-ք, իսկ վրացերեն՝ Կլարջ-եթի: Դա Պտղոմեոսի Καταρζήνη-ն է և հավանական է՝ Ստրաբոնի Χο(λα)ρζηνή-ն[1], որն աներկբայորեն սերվում է ուրարտական Katarza-ից: Ուզեցել են Καταρζήνη-ն սրբագրել Καλαρζήνη-ի, որպեսզի նույնացնեն Կղարջքի հետ: Բայց դրա կարիքը բոլորովին չկար. երկու ձևերն էլ ճիշտ են և վերարտադրում են ուրարտական անունը, ուր է-ն ուներ tI հնչյունը, որը չերքեզ լեզվում սովորական է և որը կարող է ճյուղավորվել որպես -ţ՝ Kaţarza-ի և որպես -l՝ Kalarza-ի: Այստեղ նույն հնչյունական երևույթն է հանդես գալիս, որը մենք ցույց տվեցինք Կուլլիմերի և Կուտեմր-անի մեջ, որ առաջ են գալիս Կուտլիմերիից: Kaţarza-ն՝ դա նույն Quţurza անունն է, որ նշված է Ուլտուզայի հետ: Սա բացահայտում է հայերեն արմատի ճայնավորումը՝ Կուղարջ-ք-ից՝ Կղարջք: Kaţarza-Καταρζήνη ձևը պահպանվել է նույնպես հայկական Գողերծականի մեջ որպես էքզիկական տերմին[2]:

Ռուս ասուրագետ Մ. Վ. Նիկոլսկին առնչություն է տեսնում Eria-ḫi-ի և Erevan-ի միջև, որը շատ վիճելի է: Ավելի շատ նմանություն կա Etiuni-ի և հայկական Ուտիքի միջև, դասական հեղինակների Ἀτηνή-ի և Οὐιτία-ի: Սա անունն է մի ժողովրդի, որից մնացել է միայն մի քանի գյուղ Նուխի քաղաքի մոտ: Ուտի-ի և Οὐιτία-ի ճայնավորումը հիշեցնում է Uduri և Uituri ուրարտական անձնանունները:

4. ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԸ

Ուրարտուն չուներ միօրինակ կառուցվածք: Այն բազմաթիվ երկրները, որոնք նա ընդգրկում էր, տարբերվում էին կենտրոնական իշխանության նկատմամբ ունեցած իրենց կախման բնույթով և պահանջում իրենց քաղաքական դիրքին համապատասխան կարգ:

Պետք է զանազանել երեք կարգի տարածքներ: Առաջին հերթին բուն Ուրարտուն, որը բաղկացած էր երկու մայրաքաղաքների տարածքներից՝ Տուշպա և Արզաշկուն կամ Վան և Մանազկերտ: Նա բաժանված էր վարչա-

---

[1] J. Markwart, Ērānšahr, էջ 168:

[2] Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության հայերեն հին թարգմանության մեջ ἐθνικὸν δὲ ἐστι τὸ ἔθνους δηλωτικόν, ὡς Φρύξ Γαλάτης նախադասությունը թարգմանված է. «ազգական է որ ազգի է յայտական, որպէս Գողերծական, Տուի, վրացի. տե՛ս Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, էջ 20:

կան միավորների՝ նահանգների, որոնք ենթարկվում էին կուսակալների իշխանությանը: Երկրորդ տեղը պատկանում էր ևվաճված երկրներին, որոնցից մի քանիսը նահանգների էին վերածված, բայց շատերը պահպանել էին իրենց անկախությունը՝ տարեկան հարկ մուծելու պարտավորությամբ:

Երրորդ կարգը բաղկացած էր անկախ թագավորություններից, որոնք, սակայն, գտնվում էին Ուրարտուի քաղաքական ազդեցության ներքո:

Բուն Ուրարտուի նահանգները քաջ ծանոթ են Սարգոնի նկարագրությունից: 713 թվականի ներխուժման ընթացքում Ասորեստանի թագավորն անցավ Ուրարտուի յոթ նահանգներով՝ Զարանդա, Սուբի, Դալա, Բարի կամ Սանգիբուտու, Արմարիլի, Այադի և Ուայախս: Նրանք դասավորված էին նրա ճանապարհի վրա՝ Ուրմիո և Վանա լճերի միջև:

Պետք է ավելացնել Տուսպան (Տուշպա)՝ մայրաքաղաքի նահանգը, որը հայերը կոչում էին Տոսպ, դասական հեղինակների Tospitis-ը:

Արմարիլին նույն Արամալի նահանգն է, որը ծանոթ է 857 թվականի Սալմանասար III-ի արշավանքից և իր անունը պարտական էր Արամեին, մի փաստ, որ արդեն շատ լավ նկատել է Ֆ. Հոմմելը: Սալմանասարը նույն շրջանում հիշատակում է նաև Թումմեն և Զանզիուանա: Այսպիսով, նահանգների թիվը տասի է հասնում:

Սարգոնի գործակալներից մեկը հաղորդում էր, որ Ուրարտուի հինգ կուսակալներ գնացել էին Ուեիսի և նրանց մեջ՝ Արմարիլիի կուսակալը, որը Տուտու էր կոչվում[1]: Հետևաբար, Արմարիլին իսկապես նահանգ էր, մի վարչական միավոր, և գտնվում էր կուսակալի իշխանության ներքո: Հավանական է, որ մյուս նահանգները նույն տիպի էին, այսինքն՝ վարչական բաժանումներ՝ կուսակալների իշխանության ներքո:

Նույն տարում, 713 թվականին, կիմմերների դեմ ձեռնարկած պատերազմում Ռուսան ճակատամարտը տանուլ տվեց: Ասորեստանյան գործակալների տեղեկությունների համաձայն, իննը ուրարտական կուսակալներ մնացին ռազմի դաշտում: Դրանք էին՝ Rab-bi-lub = Rabšak դիմացի նահանգի կուսակալը. Ամիդի դիմացի նահանգի կուսակալը. Թուշխանի դիմացի նահանգի կուսակալը. Մուծածիրի դիմացի նահանգի կուսակալը. Ուազաեի կուսակալը. Շիբ..ուրի կուսակալը. Կար-սիպարրիի դիմացի երկու կուսակալները և Շաբթերայի կուսակալը[2]:

---

[1] R. Pfeiffer 8 = R. F. Harper 444.
[2] R. F. Harper, 646.

Այդ ինը կուսակալություններից վեցը Ասորեստանին սահմանակից էին, որոնցից երեքը՝ Ամիդի, Թուշխանի (Կուրխ) և Ռաբշակի, այսինքն՝ Կումմուխի նահանգի դիմաց, Սարիշայի և Հիսն-Քեյֆայի շրջանում, իսկ երեքը՝ Զաբից արևելք, Կար-սիպարրիի և Մուծածիրի դիմաց: Ինչպե՞ս էին կոչվում ուրարտական այդ նահանգները: Հայտնի չէ: Միայն երեք նահանգներ են նշված իրենց անուններով՝ Ուազաե, Շիբ..ուր և Շաբթերա: Ուազաեն վերոհիշյալ նույն Ուայախս անունն է, որը համապատասխանում է Աղբակի շրջանին, Զաբի ակունքների վրա: Շիբ..ուրի և Շաբթերայի տեղերը հայտնի չեն: Պետք է դրանք փնտրել Արևելյան Տիգրիսի (Քոհտան) ջրերի ուղղությամբ:

Ասորեստանցիներին ծանոթ էին նաև երեք ուրիշ ուրարտական կուսակալներ, որոնք գործում էին Ասորեստանի սահմանների վրա. Կանիռում նահանգի առաջնորդ Սակուատան, Աշուր-ռիսուայի՝ ասուրական կառավարչի, դիմացի նահանգի առաջնորդ Սեթինին և Ուկկու ասուրական քաղաքի դիմացի նահանգի առաջնորդ Սուննան:

Կանիռումը հիշեցնում է Քանան՝ Ջուդիի շրջանի բնակավայրերից մեկը, որը Սեննաքերիբը հայտարարում է, թե նվաճել է Տիմուրիի (հայկական Տմորիք) և Աշուր-ռիսուայի Կիրշու (Գեֆշե) նահանգի հետ միասին: Այդ պահին նա գտնվում էր Խալծուում, ուրեմն, Սեթինիի նահանգը Խալծուի դիմացն էր գտնվում: Այս վայրը և Ուկկուն հավանաբար զբաղեցնում էին Խազիլի և Խաբուրի ափերը: Համենայն դեպս, դրանք գտնվում էին Ջուդի լեռան և Զաբ գետի միջև: Խալծուի և Ուկկուի դիմաց գտնված Սեթինիի և Սուննայի կուսակալությունները, ուրեմն, Արևելյան Տիգրիսի ջրերի ուղղությամբ էին ընկնում և, գուցե, նույնանում են Շիբ..ուր և Շաբթերա նահանգներին: Ասորեստանի սահմանագլխին այս նահանգների միջև կարող էին բուն Ուրարտուին պատկանել միայն Շիբ..ուրը, Շաբթերան և Մուծածիրի դիմացի նահանգը, ներառյալ Սեթինիի և Սուննայի նահանգները, եթե դրանք տարբեր են Շիբ..ուրից և Շաբթերայից: Հավանական է, որ Վանա լճի հարավային ափին գտնվող Էրինու և Աիդու երկրները (№ 52), ինչպես նաև Անաշին (№ 28), նույնպես բուն Ուրարտուի մասն էին կազմում: Այդպիսով, բուն Ուրարտուն տասնհինգ նահանգներից բաղկացած կլիներ: Դրանցից և ոչ մեկը չի նշված, թե ուժով ձեռք բերված լինի: Բացի այդ, դա հենց այն երկրամասն է, ուր հատկապես զարգացավ ուրարտական մշակույթը:

Նվաճված տարածքների գոտին բավական լայն է: Հստակ գաղափար կազմելու համար օգտակար ենք համարում այստեղ ներկայացնել նվաճված երկրների գրեթե լրիվ մի ցուցակ, հաշվի առնելով միմիայն «երկիր» որոշիչով նշված անունները, առանց նկատի առնելու քաղաքները, ի բաց

առյալ այն դեպքերը, երբ քաղաքներն անպայման որոշ շրջաններ են ներկայացնում:

1. Ալառու
2. Ուրմենիուխինի (Տարոնում)
3. Շերեթերիա (Բալու)
4. Թիտիա իշխանի տիրապետությունը (Պաղին)
5. Խուզանա (Հոզատ)
6. Ծուպանի (Ծոփք, Սոֆենե)
7. Ալզի (Անզիտենե)
8. Ռուսայի քաղաքի շրջան (Մակու)
9. Իրիկուախի (Ցոլակերտ)
10. Սելուինի
11. Ուրբիկա
12. Պուրուանուրդաղի (Արմավիր)
13. Կուարլինի (Զվարթնոց-էջմիածին)
14. Ուլուանի (Էլար)
15. Ախուրիանի (Սարիղամիշ)
16. Ուխիմեավե (Չըլդըր)
17. Ալրուբա (Կուլիջան)
18. Էրխախինի (Մարմաշեն)
19. Իշկիգուլու
20. Կինեխունի (Օրդակլու)
21. Վելիքուխի (Նոր Բայազետ)
22. Լուերուանի (Աթամխան)
23. Արկուկինի (Ջաղալու)
24. Ադախունի
25. Լուիպրուանի
26. Էշամուա
27. Կամ(ա)նիու
28. Կուալքանի
29. Ուխուանուանի
30. Թերիանի
31. Դիաուեխինի
32. Շեշեթինի
33. Լուշահինի
34. Կաթարզահինի
35. Ուիտերուխինի
36. Բիանի
37. Խուշանի
38. Դիդինի
39. Աշկալուշի
40. Կալի
41. Շերիազի
42. Գուլուլուխիխա
43. Աբուինի
44. Իգանի
45. Զաբախա
46. Սիրիմութարա
47. Անիշթուրու
48. Ուլտուզա
49. Էթիուինի
50. Կուրիանի
51. Պուսուինի
52. Արթիանիխինի
53. Իշթելուանի
54. Կաղիանի
55. Լուկիուե
56. Արիանինի
57. Իրկուահինի
58. Ուեիրդանի
59. Պուինուալխի
60. Ռուիշիանի
61. Դիուծինի
62. Ուրարդա
63. Ուիշուշի
64. Կուլխի
65-83. Մնացի մյուս կողմում գտնվող 19 երկրները:

Այս բոլոր երկրամասերը, բացի Կուլխիից և Սևանի շրջակայքի 19 երկրներից, տեղավորված էին Այրարատի սահմաններում: Այրարատը հին Հայաստանի տասնհինգ մեծ նահանգներից մեկն էր: Հետևաբար, հակառակ այդ երկրների այնքան մեծ թվին, իրականում դրանք զբաղեցնում էին բավական սեղմ տարածք: Քավականաչափ փաստեր չկան այդ երկրների դեմ Ուրարտուի ձեռնարկած դարավոր պայքարի վերջնական արդյունքն իմանալու համար: Մենք հաստատ գիտենք, որ այդ պետությունների մեջ ամենահզորը՝ Դիաուեխինին, վերջ ի վերջո զենքերը ցած դրեց և դարձավ կուսակալների իշխանության ներքո գտնվող ուրարտական մի նահանգ: Մեկ ուրիշ կարևոր պետություն՝ Էթիունին, հավանական է նույն բախտին արժանացավ իր Ուդուրի թագավորի մահից հետո: Ուիտերուխինին նույնպես կորցրեց իր անկախությունը նահանգային կարգերին հպատակվելով: Գիտենք նաև, որ ուրիշ երկրներ, ինչպես Աբիլիանիխինին, Վելիքուխինին, պահպանելով հանդերձ իրենց առաջնորդները, հանձն առան հարկ վճարել: Բազմաթիվ փոքր տիրակալություններն, անշուշտ, չէին կարող ավելի լավ վերաբերմունքի արժանանալ, և, անտարակույս, նրանք այսպես թե այնպես ընդգրկվեցին Ուրարտու պետության մեջ:

Հարավում, Ասորեստանին սահմանամերձ վայրերում, Ուրարտուն իշխում էր հետևյալ երկրների վրա.

84. Նիրիքա
85. Կուալիբիլանի
86. Արպուիա-ն
87. Ուսուսուանի-ն
88. Խուլմերու-ն
89. Մարմա-ն
90. Էրունի
91. Կիրպունու-ն
92. Ուլիբա-ն
93. Դիրգու-ն
94. Իշալա-ն
95. Կումենու-ն

Այս երկրները գտնվում էին Արզանենում և Մեծ Ծոփքում՝ հին Հայաստանի երկու նահանգներ, որոնք տարածվում էին մինչև Արևելյան Տիգրիսի աջ ափը:

Այս երկրների սահմաններում էին գտնվում ուրարտական երեք՝ Ամիդի, Թուշխանի և Ռաբշակի դիմաց գտնվող նահանգները:

Արևելյան Տիգրիսի (Բոհտան) ավազանում ուրարտական տիրույթները ճշգրտված չեն: Ստույգ է, որ Ուրարտուն տիրապետություններ ուներ Տմորիք-Ալկիի և Ջղմարի (Ջուլամերկ) շրջաններում:

96. Սեննաքերիբի արշավանքը Թիմուրրուի դեմ հիմնականում Ուրարտուի դեմ էր ուղղված:

97. Ալգանիշ, հավանաբար Ալկի, իր աստվածն ունի ուրարտական պանթեոնում՝ ապացույց, որ նա նվաճվել է:

98-99. Մենք հիշատակեցինք, որ երկու նահանգ՝ Կար-սիպարրիի դիմաց՝ պատկանում էին Ուրարտուին:

100. Ուշինին՝ ներկայիս Ուշնուն, որի աստվածը Ուրարտուի դիցարանումն էր, ուրեմն նվաճված էր:

101. Տարիուն, գուցե Տեր, գավառ՝ Ուշնուից, Թրաբիից հյուսիս («Աշխարհացույց»-ի Թուրաբը):

102. Արգիշտիի Աշկաիան, որը Սարդուրիի նույն Ուշկիանին է, անկասկած, նաև Սարգոնի Ուշկայան, Մանայի սահմանագլխին, Ուշնուի մոտ:

Ուրարտացիները հավակնում են և այլ երկրների տիրացած լինել, որոնց տեղերը հայտնի չեն՝ Արխաու, Իանի, Կուլաշի, Իրկուաինի, Շաքիրարանի, Ալալի, Բաբանի, Տուարածի, Գուրգու, Քամնի, Ումեկու, Ուրիանի, Թահրծունի, Արթարմու, Արմե, Պուլուադի և ուրիշներ, որոնց անունները կիսով չափ ջնջված են:

Այդ երկրների մի մասը, անշուշտ, գտնվում էր Ուրարտուի քաղաքական ազդեցության գոտում՝ Մանայի շրջանում, ինչպես որ Կաուրի, Մուշանի, Ռախիսա և Նուշինի կոչվող երկրները՝ Մելիտենեի շրջանում:

Մանա թագավորությունը, ինչպես և Խաթթինայի և Մելիտենեի միջև գտնվող մերձեփրատյան փոքր պետությունները մտնում էին Ուրարտուի քաղաքական ազդեցության ոլորտը: Ասորեստանի սպառնալիքին միշտ ենթակա այս երկրները կարիք ունեին Ուրարտուի օգնության, իսկ վերջինը շահագրգռված էր օգտվելու դրանց համագործակցությունից ընդհանուր թշնամու՝ Ասորեստանի դեմ: Դրանք Ուրարտուի պատմության մեջ կարևոր դեր խաղացին որպես դաշնակիցներ և կամ՝ որովհետև դրանց տարածքը Ասորեստանի հետ մրցակցության վայր էր: Միայն Մուծածիրը Ուրարտուի համարյա ստորականն էր (մինչև Սարգոնի թագավորությունը): Այնուհանդերձ, դրանք անկախ պետություններ էին և Ուրարտուի սահմաններից դուրս էին գտնվում: Կազմի մասին խոսելով՝ մենք նկատի ունենք միայն բուն Ուրարտուն և դրա տիրույթները Հայկական լեռնաշխարհում (18):

Ուրարտու՝ երկրի ասուրական հորջորջումն է: Առաջներում ասորեստանցիներն այն կոչում էին Նաիրի: Ուրարտուն նախ երևան է գալիս Ուրատրի ձևով: Աշուրբելկալան (1077-1066) այս անունով է նշում Քռնտանի մի շրջանը: Նրա անմիջական հաջորդներից մեկը՝ Սալմանասար II-ը ասում

է, որ երեք օրում կամ երեք քառորդ օրում նվաճել է Ուրատրին. հետևաբար, այդ տարածքը բավական սահմանափակ էր և մինչև Հայկական լեռնաշխարհ չէր տարածվում: Ավելի ուշ այդ անունը տարածվեց Հայաստանի վրա: Չի կարելի ասել, թե դա բյուրիմացություն չէ և թե, գուցե, Բոհտանի շրջանը Ուրատրի է կոչվել հենց այն պատճառով, որ նա արդեն այդ ժամանակ Ուրատրի-Հայաստանի մաս էր կազմում:

Աշուրնասիրպալն արդեն այդ երկիրը տեղադրում էր Նիրբե ša bitani-ի, այսինքն՝ Հայկական Տավրոսի այն կողմը: Ուրարտու անունը երևան է գալիս Սալմանասար III-ի օրով (859-824) և նշանակում է միմիայն Հայաստանը:

Ուրարտական թագավորները Ուրարտու անունը չեն գործածում նույնիսկ ասուրերեն գրված իրենց արձանագրություններում: Սարդուրի I-ը ասուրերեն արձանագրության մեջ իր երկիրը Նաիրի է կոչում: Նրա որդին՝ Իշպուինին, գործածում է նույն անունը Կելիշինի արձանագրության ասուրերեն տարբերակում: Այստեղ նա իրեն վերագրում է այսպիսի տիտղոսներ. թագավոր մեծ՝ RABU, հզոր՝ DANNU, ամբողջության՝ KIŠŠATI-ի թագավոր, Նաիրիի թագավոր, Տուշպա քաղաքի կառավարիչ կամ իշխան՝ šaknu:

Ուրարտական տարբերակն այդ տիտղոսները անդրադարձնում է հետևյալ կերպ. թագավոր հզոր՝ DANNU, թագավոր Šurase երկրի, Biainase երկրի, Տուշպա քաղաքի կառավարիչ կամ իշխան՝ alusi:

Այստեղ մեծ՝ RABU-ն զանց է առնված, որ այնքան էլ կարևոր չէ: Ավելի մտահոգիչ է, որ KIŠŠATI-ի և Նաիրիի փոխարեն միայն Շուրառւե և Բիաինառւե են գործածված: Վերջինը Նաիրիին համապատասխանող երկրի ազգային անունն է: Սակայն ի՞նչ է նշանակում Շուրառւե: Ասուրական տեքստի KIŠŠATI-ի թարգմանությո՞ւնն է արդյոք, թե KIŠŠATI-ն նույնպես զանց է առնված, իսկ Շուրառւեն հատուկ անո՞ւն է, ինչպես Բիաինառւեն, և վերջինիս հետ համապատասխանո՞ւմ է արդյոք Նաիրի տերմինին[1]:

Շուրառւեն Բիաինառւեի տեսքն ունի և, գուցե, Շուրիի հոգնակի սեռական հոլովն է, ինչպես Բիաինառւեն Բիաինիի հոգնակի սեռական հոլովն է: Բավական գրավիչ է Շուրին մոտեցնել Սիրիային, բայց Իշպուինին, որ իրեն Շուրառւեի թագավոր է կոչում, Սիրիայում չի եղել: Բացի այդ, եթե համեմատենք ուրարտական երկու տեքստերը՝ № 64-65 և № 142, ստիպված կլինենք ընդունել այն կարծիքը, թե Շուրառւեն ավելի շուտ դիմելագև է: Առաջին տեքստում Մենուան պարծենում է հետևյալ տիտղոսներով. հզոր

[1] A. Götze-ն, Zeitschrift f. Assyr. Neue Folge, V, էջ 103, և J. Friedrich-ը, Einführung, էջ 31, առաջին կարծիքի կողմնակից են. M. Tseretheli-ն՝ Revue d'Assyr., 33, 1933, № 1, էջ 13, երկրորդի:

թագավոր՝ taraie, մեծ թագավոր՝ al(a)suinie, Šuraue երկրի թագավոր, Biainaue երկրի թագավոր, թագավորների թագավոր՝ erilaue, Տուշպա քաղաքի կառավարիչ՝ alusi Ṭušpa-patari:

Մյուս տեքստը գալիս է Սարդուրի II-ից և նույն տիտղոսներն է տալիս նրան՝ ասուրական գաղափարանիշերով՝ հզոր թագավոր՝ DANNU, մեծ թագավոր՝ RAB-ni, շատ երկրների թագավոր՝ MATU MATU^{pl}, Biainaue երկրի թագավոր, թագավոր թագավորաց՝ SARRU^{pl}, Տուշպա քաղաքի կառավարիչ՝ alusi Tušpa-ali: Երկու տիտղոսների տարբերությունը մի կետի վրա է ծանրանում, ուր առաջին տեքստի Շուրառուեն հակադրվում է երկրորդի MATU MATU^{pl}-ին: MATU (երկիր) բառը՝ կրկնված և հոգնակիի նշանով օժտված կամ առանց նրան, ինչպես № 134 արձանագրության մեջ, Sayce LXXXII, նշանակում է «բազմաթիվ կամ տարբեր երկրներ», ուրեմն, KIŠŠATI-ի իմաստն է տալիս: Բայց արդյո՞ք նրա նույնացումն է. matu Šuraue գրությունը ավելի շուտ ցույց է տալիս աշխարհագրական տերմին և թույլ չի տալիս հավատալ, որ այն հավասարազոր է KIŠŠATI-ին, մանավանդ որ այս վերջին բառը, որը ծանոթ էր ուրարտացիներին, գործածված է № 142 արձանագրության մեջ Խալդիի նկատմամբ, որը կոչված է BELU ŠU(=KIŠŠATI), անշուշտ՝ Աշշուրի նմանությամբ[1]:

Ուրարտական թագավորների կրած տիտղոսները պարծենկոտ զարդարանքներ չեն, այլ կոնկրետ վիճակ են ցույց տալիս: Տուշպայի alusi լինել՝ նշանակում է կուսակալի տիտղոսով մայրաքաղաքի նահանգին տեր լինել: Քիահինի-լին, անշուշտ, ցույց է տալիս երկրների այն ամբողջությունը, որից կազմված էր բուն Ուրարտուն: Քիա-ինի (Քիայի երկիր) հավանական է Վանի շրջանի դինաստիական անունն է Սարդուրի I-ից առաջ: Շուրի-լին ցույց է տալիս բուն Ուրարտուից դուրս գտնվող երկրները, որոնք միացվել են Ուրարտուին կամ նրա հարկատուն են դարձել: Երկու տերմինները միասին համապատասխանում են ասուրական Նաիրիին, որը շատ լայն իմաստ ուներ և ընդգրկում էր ամբողջ Ուրարտուն և նույնիսկ որոշ ժամանակաշրջանում կիրառվում էր բոլոր լեռնային այն երկրների նկատմամբ, որոնք շրջապատում էին Ասորեստանը և բնակեցված էին ոչ-սեմական ցեղերով: Շու-րին նույն կազմությունն ունի, ինչ որ Նաի-րին: Հետևապես, պետք է ընդունել այն կարծիքը, որ Շուրի-լին և Քիահինի-լին համապատասխանում են Նաիրիին, և որ Կիշշատին վերյալ տեքստում զանց է առնված:

[1] Թիգլաթպալասարի Պրիզմայում, L. W. King, Annals, էջ 27, Aššyr-ը ներկայանում է որպես bêlu rabû muš-te-šir KIŠŠAT ilâni:

Այս վիճելի հարցը, ինչպես և բազմաթիվ այլ հարցեր իրենց վերջնական լուծումը կստանան միայն այն օրը, երբ հողի տակ թաղված ուրարտական վավերագրերը մատչելի կդառնան գիտական աշխարհին:

Ուրարտուի պետությունը հիմնված էր Աշշուրի և Խաթթիի պետություններում տիրող միևնույն ըմբռնման վրա: Դա ավատական միապետություն էր, որից և առաջացել էր Ուրարտուի վեհապետների «թագավոր թագավորաց» տիտղոսը: Թագավորը կոչվում էր erili, թագավոր թագավորաց՝ erili erilaue: Արքունիքի կազմակերպությունը հայտնի չէ, բայց այն չէր կարող տարբեր լինել ասուրական արքունիքի կազմակերպությունից: Հավանական է, որ ուրարտական արքունիքը նույնպես ուներ իր abarakku-ն՝ արքունիքի առաջին աստիճանավորը, սկզբում թագավորի օծման արարողապետը, իր rab šaqe-ն՝ «մեծ տակառապետը», իր nagir ekalli-ն՝ «սեղանապետը», ինչպես և իր ախոռապետը, քարտուղարներ, գրագիրներ և բազմաթիվ մեծ ու փոքր պաշտոնյաներ, որոնք կազմում էին թագավորական ծառայության անձնակազմը:

Թագավորն ստանձնում էր բանակի հրամանատարությունը և անձամբ առաջնորդում այն դեպի պատերազմ: Նա ուներ նաև բանակի գլխավոր հրամանատար՝ turtan. ըստ ասուրական աղբյուրների՝ նաև սրա տեղակալ: Ռուսա I-ի ժամանակ թուրթանը Կակկադանան էր[1], իսկ նրա տեղակալը՝ Ուրծինենն: Նրանք գլխավոր հրամանատարությունն ստանձնում էին այն դեպքում, երբ թագավորը արշավանքին չէր մասնակցում: Բանակը բաղկացած էր հեծելազորից և հետևակազորից: Սարգոնի վկայությամբ, Դալա շրջանի մի քաղաքում էին գտնվում այն ախոռները, ուր թագավորական բանակի ձիերն էին խնամում: Սուրի նահանգի բնակիչները հայտնի էին թամբի ձիեր վարժեցնելու արվեստով. մտրուկները թագավորական բանակին էին հատկացված: Ուրեմն, այդ ժամանակվա Ուրարտուն, ինչպես ավելի ուշ՝ Հայաստանը, հայտնի էր երիվարներով:

Մի քանի արշավանքների մասնակցած անձնակազմերի մասին եղած տվյալները թույլ են տալիս գաղափար կազմել զինված ուժերի վերաբերյալ: Մենուան Լուշա, Կաթարզա և Ուիտերուխի թագավորների դեմ տարավ 67 մարտակառք, (...) 430 հեծելազոր և 15.760 հետևակազոր (№ 14): Նույն թագավորը Մանայի Մեհիշտա քաղաքի դեմ արշավելու ժամանակ իր տրամադրության տակ ուներ 1600 մարտակառք, 9174 հեծելազոր և 2704 նետաձիգ (№ 15): Սարդուրի II-ը միայն 92 մարտակառք ուներ, բայց 3600 հեծե-

[1] Ասուրական արքունիքի մի երաժիշտ կոչվում էր Կակկադանիտու: Արդյո՞ք նա ուրարտացի էր: B. Meissner, Babylonien und Assyrien, II, էջ 320, ըստ The Babylonian expedition of the University of Pensylvania, հրատարակված Hilprecht-ի կողմից, XVII, I 27:

լազոր և 352.011 հետևակազոր (№ 132Ա): Հետևակազորի թիվը չափազանցված է: Հավանաբար, դա գրչական սխալի հետևանք է, եթե միայն atibi - «տասը հազար» բառը չունի «հազարի» նշանակություն, որը կտար 37.011: Եթե ոչ՝ կստացվեր, որ Սարդուրի II-ի բանակը, համեմատած ասուրականի հետ, ավելի բազմամարդ էր, որը քիչ հավանական է: 845 թվականին Սալմանասար III-ը ոտքի հանեց հարյուր հազար մարդուց բաղկացած մի բանակ Խաթթիի տասներկու թագավորների դեմ[1]:

Թագավորն այն «անսահման, անթիվ» է կոչում: Սարդուրին չէր կարող երեք անգամ ավելի զինված ուժ ունենալ, քան Աշշուրի հզոր վեհապետը: 853 թվականին նույն Սալմանասարին սպառնում էր սիրիական թագավորների կոալիցիան: Նրանցից ամենազորեղները՝ Դամասկոսի և Համայի թագավորները, ունեին, առաջինը՝ 1200 մարտակառք, 1200 հեծելազոր, 20 հազար հետևակազոր, իսկ երկրորդը՝ 700 մարտակառք, 700 հեծելազոր և 10 հազար հետևակազոր[2]: Այս թվերը շատ կլորացված և համաչափ են, հազիվ թե կարելի է վստահել դրանց: Այնուհանդերձ կարելի է հետևություն անել, թե ռազմական տեսակետից ինչ էին ներկայացնում այդ ժամանակաշրջանի փոքր պետությունները: Սարգոնի օրով Կումմուխին կարող էր ռազմի հանել 1500 մարտակառք, 1500 հեծելազոր, 20 հազար նետաձիգ և հազար զինվոր՝ զինված վահաններով ու նիզակներով[3]:

Սարդուրի II-ը իր տարեգրությունը եզրափակում է հետաքրքիր ծանոթությամբ՝ բանակի հանդերձանքի մասին: 121 անձ (?), 10.408 ձի, 132 ջորի, 12.321 կով և 9036 եզ = 21.357 խոշոր անասուն, 35.467 ոչխար, 2114 նետ, 1342 աղեղ, 47.970 բրիչ, 1.022.133 kapi-še (չափ) հացահատիկ, 111 aqarki (չափ) գինի, 86 aqarki և 7 ḫirusi (չափ) կարագ, 7070 մնաս պղինձ, 336 սարուկ և ururda-ni «վերակացու» (?): Զինվորական տերմինաբանության մեջ ծանոթ են միայն՝ ḫuradini - «բանակ», gunuše - «մարտ», giššuri - «զինվոր», badli «նետ»: Մյուս տերմինները՝ կառք, հեծելազոր, նետաձիգ և այլն, արտահայտված են գաղափարանիշերով կամ ասուրերեն:

Գալով երկրի վարչությանը, պետք է զանազանել բուն Ուրարտուն և զենքի ուժով նվաճված տարածքները, այսինքն՝ Քիահնիլին և Շուրիլին:

Ինչպես տեսանք, առաջինը բաժանված էր նահանգների և կառավարվում էր կուսակալների կողմից: Նահանգ նշանակող ուրարտական բառը ծանոթ չէ: Սարգոնն ասուրական տերմին nagû-ն է գործածում: Նահանգնե-

---

[1] **Տարձան**, I, 44-45, **A. Amiaud et V. Scheil**, Les Inscriptions de Salmanasar II (III), էջ 57:

[2] **Տարեգրություն**, II սյունակ, տող 90-95: Հուզո Վինկլերը՝ **E. Schrader**, Keilinschriftliche Bibliothek-ում, I, էջ 173:

[3] **Fastes**, I, 116-117. Ֆ. Ե. Պայզերը՝ **E. Schrader**, նշվ. աշխ., II-ում, էջ 69:

րի առաջնորդներին ևս կոչում էին՝ ասուրական ձևով՝ bel paḫati կամ piḫati: Կուսակալների հրամանատարության ներքո էին գտնվում փոխ-կուսակալները՝ bel-paḫati šanû: Ամիդի ասուրական կառավարիչը թագավորին ներկայացրած իր զեկուցման մեջ հայտարարում է, որ հարևան Ուրարտուի կուսակալն ու փոխ-կուսակալը Խարդա քաղաքում են[1]: Մի քանի կուսակալներ ծանոթ են իրենց անուններով՝ թուրթան Կակկադանում և իր փոխանորդը՝ Ուրծիհենն, որոնք միաժամանակ կուսակալներ էին. ապա՝ Սեթինին ու Սուճան: Այս երկու կուսակալները հրամայեցին ստացել գնալ տեղավորվել Մուծածիրում, և Սեթինին այնտեղ գնաց «3000 հետևակազորով՝ sabêᵖˡ šêpâᵖˡ, կառավարիչներով՝ šaknûte, սպաներով՝ rab qallûte»: Սուճան իր զինվորներով հետևեց նրան[2]:

Կուսակալները ոչ միայն օգնականներ կամ փոխ-կուսակալներ ունեին, այլ նաև ստորադաս գործակալներ՝ šaknûte, գուցե, գավառների առաջնորդներ և սպաներ: Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ նրանք անմիջապես իրենց հրամանի ներքո բանակ ունեին: Այնպես որ նրանք միավորում էին իրենց ձեռքում քաղաքական ու զինվորական իշխանությունը: Թագավորը, անշուշտ, ուներ իր դրանիկ գունդը և զորքեր իր տրամադրության ներքո: Անհաջողության դեպքում նա զորահավաքի էր ենթարկում նահանգների ուժերը, ինչպես Սեթինիի և Սուճայի պարագայում, որոնց նա հանձնարարեց պաշտպանել Մուծածիրը, կամ կիմմերական պատերազմի ժամանակ, ուր ինը կուսակալներ զոհվեցին:

Կային նաև աստիճանավորներ, որոնք կոչվում էին rabûte և իրենց տրամադրության ներքո նույնպես ունեին զինված ուժեր: Ասուրական աղբյուրների համաձայն, կիմմերներից կրած պարտությունից հետո թագավորին հաջողվեց խաղաղություն հաստատել, և նրա «rabûte-ները տուն վերադարձան»: Մեկ ուրիշ ասորեստանցի գործակալ զեկուցում էր, որ Ուրարտուի թագավորի բանակը ոչնչացավ, նրա rabûte-ներից երեքը զոհվեցին իրենց զորքերով՝ emuqi[3]:

Rabûte բառը rabû-ի հոգնակին է և նշանակում է «մեծեր» կամ, ինչպես Ռ. Պֆայֆերն է ենթադրում, «ազնվականներ»: Սակայն տերմինի սոցիալական արմատը անհայտ է մնում: Ի՞նչ էին ներկայացնում այդ «մեծերը»: Առյանի ազնվականության մասի՞ն է խոսքը՝ արքունիքի ներկայացուցիչներ, որոնք միաժամանակ վարչության մեջ կարևոր պաշտոններ էին գրավում, ինչպես սովորություն էր Ասորեստանում: Այդ դեպքում ազնվական-

[1] R. Pfeiffer 6 = R. Harper 424.
[2] R. Pfeiffer 10 = R. Harper 380.
[3] R. Pfeiffer 11 = R. Harper 197.

ները նույնանում են նահանգների կուսակալներին: Սակայն Սարգոնը ճանաչում է ուրարտական թագավոր Ուրսայի «մեծերին» և նրանց պարզ կերպով տարբերում է կուսակալներին: Ուռուշ լեռան ճակատամարտից հետո Սարգոնն ասում է, որ գերի է վերցրել Ռուսայի «մեծերին»՝ ašaridûti, նրա «խորհրդականներին»՝ maliki, թագավորական ընտանիքի 260 անդամներին, «կուսակալներին»՝ bel-paḫati, «ձիավորներին»՝ pit-halli[1]:

Ašaridûti-ն, որ ašaridu-ի՝ «մեծ»՝ հոգնակին է (ašar-ի «տեղ» և edu-ի «առաջին» բաղադրյալը, ուրեմն՝ «առաջին տեղի մարդ»), անշուշտ, rabûte-ի համանիշն է: Ašaridu-ն չի կարող «ծերեր» նշանակել, որովհետև Սարգոնը «ծերեր» ասելու համար šiibi բառն է գործածում, որ šebu-ի հոգնակին է: Մանայի թագավոր Ուլլուսունուն իր «մեծերի» rabâni, իր «ծերերի» šiibi, իր «խորհրդականների» maliki, իր «կուսակալների» šakkanaki և իր «սպաների» ridie հետ եկավ Սարգոնին դիմավորեց: Վերոհիշյալները երկրի վարչական մարմիններն էին[2]:

Rabûti-ն գուցե նշանակում է հողատեր մեծ իշխաններ, որոնցից ոմանք գահազրկված հին հարստություններից սերած՝ պահպանել էին իրենց հայրենական ունեցվածքի մի մասը, մյուսները թագավորներից հողեր էին ստացել՝ իբրև ավատ: Շատ վաղուց Արևելքում կար երկրին կամ թագավորին մատուցած ծառայության համար այդ ձևով վարձատրելու սովորություն: Այդ տեսակի rabûti-ները, հավանաբար, հանդիսանում էին ավատական ազնվականությունը և պարտավորվում էին պատերազմական վիճակում պահել որոշ թվով կովողներ, որոնք, թագավորի առաջին իսկ կանչին, պետք է մասնակցեին ռազմական գործողություններին: Վերոհիշյալ երեք rabûti-ները սույն «ազնվական», կալվածատիրական հողատերերի թվին էին պատկանում[3]:

Ուրարտական արձանագրությունները բուն Ուրարտուի կազմակերպության մասին ոչինչ չեն ասում: Նրանք գլխավորապես նվիրված են ռազմական գործողությունների պատմությանը և որովհետև այդպիսի գործողություններ տեղի չեն ունեցել [Քիահնայի - խմբ.] տարածքում...

..... (19):

---

[1] **F. Thureau-Dangin**, Une relation de la huitième campagne, 137-138 տողեր:

[2] Նույնը, 32-33 տողեր:

[3] **M. Tsereteli**-ն, Revue d'Assyriologie, XXXII, 2, 1935, էջ 74, ծան. 1, կարծում է, թե № 112 A 4=PL. XXVII, 7-8 արձանագրության անհասկանալի արտահայտությունները՝ AMELU ip-ri-u-na-ni-e-di-ni, MATU Bi-a-i-na-ni-e-di-ni, նշանակում են «Քիահնա երկրի ազնվականության (= իշխանների ամբողջության) համար»:

Իրոք, Լուշան, Կաթարզան և Ուիտերուխին, որոնք սեփական տիրույթներ ունեին, որակված են իբրև Էթիուխինիի (№ 13) թագավորներ, այսինքն՝ նրանք պատկանում էին Էթիուի ընտանիքին, որի գլխավոր տիրույթ Էթիունիի վրա որպես թագավոր իշխում էր ոմն Ուդուրի: Նրա տիրույթն իր անունով կոչվում էր Ուդուրի-Էթիունի:

Ըստ № 112Բ արձանագրության՝ Խալդին հպատակեցրեց Էթիունին: Արգիշտի թագավորը հետևեց աստծուն ու գրավեց ոչ թե Էթիունին, ինչպես պետք էր սպասել, այլ Դիաուեխինին, Լուշան, Կաթարզան (իմա՛ այդ անձնավորությունների երկրները), Էրիախինին, Գուլութախիխայի և Ուիտերուխիի «երկրները»: Եթե տեքստը ճիշտ է, պետք է եզրակացնել, որ հպատակեցված այդ բոլոր երկրները կազմում էին Էթիունիի մասերը, ուրեմն՝ ոչ միայն Լուշան, Կաթարզան և Ուիտերուխին, այլ նաև Դիաուեխին, Էրիախին և Գուլութախիխան:

№ 111, 2 համարում՝ Խալդին ելնում է Աբիլիանիխիի, Կուբուզանիի և Ուլտուզայի դեմ: Արգիշտին մեկնում, գրավում է Էթիունին և բռնում է նրա թագավոր Ուդուրի Էթիուխինիին: Հետևաբար, այդ երեք առաջնորդները սերում էին նույնպես Էթիուից, և Էթիունին ու Էթիուխինին նույն երկիրն է:

Էթիուխին մեզ ներկայանում է որպես մի հզոր և բազմաճյուղ ցեղ, որի ճյուղերից ամենագլխավորը Դիաուեխին էր: Մենուայի ժամանակ միայն Դիաուեխիում երեք թագավորներ կային՝ Ուբուպուրշին, Քալթուլխին և Խալդիրուլխին (№ 27): Մեծ թվով ուրիշ հայրանվանական ծագումով շատ անուններ կան, ինչպես՝ Իրիկուախի, Վելիքուխի, Սելուինի, Կուարլինի և այլն, որոնք թվարկված են վերը հաղորդված ցուցակում: XII դարում Թիգլաթպալասար II-ի կողմից նվաճված երկրների մեծ մասը հայրանվանական անուններ ունեին՝ Ունզամունի, Պիլակինին, Ատուրգինի, Կուլիբարզինի, Աբաենի, Դայաենի և այլն: Ընդհակառակն, նման անվանումը հատուկ չէր կամ օտար էր բուն Ուրարտուին. նրա նահանգները կոչվում էին՝ Զարանդա, Քարի, Սանգիբուտու, Դալա և այլն: Թվում է, թե միայն Քիահինի-լին է ըստ էության հայրանվանական անուն. Քիա-ն կամ Քիահի-ն, հավանական է, այն հարստության հիմնադիրներից մեկն էր, ինչպես, Էթիու-ն, որն իշխում էր Վանի շրջանում՝ թագավորության հիմնադրումից առաջ:

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի մեծագույն մասը կտոր-կտոր բաժանված էր բազմաթիվ առաջնորդների միջև, որոնցից ամենահզորներն իրենց թագավորի տիտղոս էին վերագրում:

Դա գալիս է ասելու, որ Արամեից առաջ այնտեղ իշխող կարգը շարունակում էր տիրող հանդիսանալ: Այն հանգամանքը, որ այդ արքայիկներին

միավորելու գործը վիճակվեց Վանա թագավորներին, պետք է դիտվի որպես բնական հետևանք մի զարգացման, որը բուն Ուրարտուում հանգեցրել էր միապետության առաջացմանը: Այդ արքայիկներն ավելի շուտ ցեղերի առաջնորդներ էին, ինչպես երևում է նրանց անհատապաշտ գործելակերպից, և այն պարագայից, որ նրանք չկարողացան համաձայնության գալ՝ նվաճողների դեմ ընդհանուր ճակատ կազմելու համար: Համերաշխության բացակայությունը բնութագրական է ներքին պայքարով ալեկոծվող այդ միջավայրի համար: Ուրարտական թագավորները, օգտվելով այդ ցեղերի անկազմակերպությունից և հարձակվելով նրանցից յուրաքանչյուրի վրա առանձին, հաղթանակ տարան: Նրանց գործածած միջոցները ծանր և խիստ էին: Ուրարտուի թագավորները ավերեցին, հրկիզեցին գյուղերը, բնակչությանը գերի վարեցին, քշեցին-տարան անասունները և այսպիսով քայքայեցին այդ ցեղերի տնտեսությունն ու ջախջախեցին նրանց դիմադրական ուժը: Արգիշտին ու Սարդուրին իրենց թագավորության ընթացքում տարագրել են կես միլիոնից ավելի մարդ և քշել այդ երկրների անասունների մեծ մասը:

Հաղթված թագավորին նախ պարտադրում էին meše «հարկ», ապա նրան դարձնում էին buru «ստրուկ», անշուշտ ստորակայի իմաստով (δοῦλος կամ հայերեն՝ «ծառայ»), ի վերջո նրան վտարում էին և երկիրը գրավում:

Մենուան հարկատու դարձրեց Լուխիունի (Ցոլակերտ) քաղաքը և Դիաուեխիի թագավոր Ութուպուրշիին, բայց գահընկեց արեց Դիաուեխիի երկու ուրիշ թագավորների՝ Քալթուլխիին և Խալդիրիուլխիին (№ 27): Ակներևաբար, Ութուպուրշին չէր հարգում իր հանճառություններ, որովհետև Արգիշտին հարկադրված եղավ նրան հպատակեցնել և ստիպել հարկ վճարելու (№ 112Բ):

Նույն ձևով վարվեցին Իգանի երկրի նկատմամբ (№ 112Բ): Սարդուրին նրա թագավոր Կապուրիից խլեց 35 բերդ և 200 գյուղ, անշուշտ, իր պարտավորությունների կատարման մեջ նրա թույլ տված անփութության համար (№ 132Ա): Աբիլիանիխիի թագավոր Մուրունին, ինչպես նաև Վելիքուխիի թագավոր Նիդունին Սարդուրիի կողմից պարտադրվեցին հարկ վճարելու: Սարդուրիի որդի Ռուսան զենքի դիմեց Վելիքուխիի դեմ՝ նրան հիշեցնելու համար իր պարտավորությունը, վտարեց նրան և երկիրն ստրկացրեց (№ 147Ա): Նույն թագավորը Սևանի շրջանում 23 երկիր նվաճեց, նրանց buru դարձրեց, հարկ վճարել պարտադրելու հետ միասին (№ 147):

Մենուան նվաճեց Ուրմենիուխինի երկիրը (Տարոն)՝ 400 գյուղերով և ստրկացրեց այն, buraštuli (№ 32):

Սարդուրիի հարկատու և ծառ դարձրեց Պունիալխի ցեղը (№ 132): Անեքսիայի գաղափարն արտահայտված էր հետևյալ բառերով՝ ebani ebaniu-kiadi abilidu-bi «ավելացրի երկիրն իմ երկրին»: Արգիշտին գրավեց երեք երկիր՝ Կալին (կամ Կաղան), Աշկալաշին և Շաշիլու քաղաքի տարածքը (№ 112Բ): Այս քաղաքը Մենուան հայտարարել էր Դիաուեխիի թագավորական քաղաք: Արգիշտին այնտեղ երեք կառավարիչ է նշանակում՝ Շաշկիե Արդարակիխի, Քալթուլխի և Կաբիլուխի: Էրիախին միացվեց Սարդուրի II-ի կողմից, ինչպես նաև Պուլուադին և Լուիպրունին (№ 132Ա):

Երկրին հարկ պարտադրելը նույն բանը չէր, ինչ որ buraštu - «ծառ դարձնելը»՝ ստրկացնելը, այլ կերպ ասած՝ ստորակա դարձնելը: Ստորակա երկրները հարկ էին վճարում, բայց հարկ վճարելը դեռ չէր նշանակում ստորակա դառնալ: Կումմուխիի (Կոմմագենեի) թագավոր Կուշտաշպիլիին, Ուրարտուի առջև վարկաբեկված լինելու հետևանքով, Սարդուրին հարկատու է դարձնում, այսինքն՝ ռազմատուգանք է նշանակում, առանց գերության կամ ստրկացման մասին խոսելու: Կումմուխիի անկախությունը չէր վերացվել (№ 132Ա): Մելիտենեի թագավոր Խիլարուադուն պատժվեց Սարդուրիի կողմից, որը նրանից խլեց ինն ամրոց և ստիպեց հարկ վճարելու: Այստեղ նույնպես բոլորովին buraštu-ի հարց չի ծագում (№ 133):

Meše հարկը, որ Ուրարտու պետությունն ստանում էր հպատակ կամ իրեն միացրած շրջաններից, բնական բերքից վճարվող տուրք էր: Արշավանքների ընթացքում ստացված ավարը գալիս է այդ հաստատելու: Այդ երկրների միակ հարստությունը խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններն էին, դա ապացուցում է, որ անասնապահությունը գերակշռող էր, մի հանգամանք, որը բնորոշում է այդ ցեղերի միջավայրը: Այդքան երկրների մեջ միայն Դիաուեխին՝ «հզոր պետությունն» էր, որ ազնիվ մետաղներ՝ ոսկի, արծաթ և պղինձ մատուցելու միջոցներ ուներ (№ 113Բ): Պատահում էր, որ չվճարված հարկի փոխարեն գաղթեցվում էր ժողովուրդը, ինչպես վարվեց Ռուսան Սևանի երկրների նկատմամբ:

Երկար պայքարից հետո ուրարտական թագավորներին հաջողվեց տեր դառնալ Հայկական լեռնաշխարհին և այնտեղ հաստատել իրենց վարչական համակարգը: Ռուսա I-ի օրով գրավումն արդեն կատարված փաստ էր, թեպետ միացված շրջանների վարչական բաժանումների մասին տվյալներ գոյություն չունեն:

5. ԿՐՈՆԸ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Ուրարտուն թեոկրատիկ (դիցապետական) միապետություն էր: Ամենօրյա կյանքը սերտորեն կապված էր երկնային էակների հետ, որոնց երկրպագում էին: Ավելի լավ հասկանալու համար թագավորների գործունեությունը և Ուրարտուի մշակույթի բնույթը՝ պետք է նախապես ծանոթանալ երկրի դիցարանին (20):

Այդ հեռավոր դարաշրջանում կրոնական հավատալիքներն իշխում էին ամենուրեք՝ և՛ Միջագետքում, և՛ Փոքր Ասիայում, մարդկային մտքի բոլոր շարժումները կարգավորում էին նրանք: Խեթական դիցարանում հազար աստված կար: Ուրարտական դիցարանը այդ աստիճան լեցուն չէր, բայց, այնուհանդերձ, բավական հոծ էր բնակեցված: Իշպուինին և Մենուան մեզ թողել են մի արժեքավոր վավերագիր, որը ներկայացնում է յուրաքանչյուր աստծուն մատուցվող զոհաբերությունների կանոնը, որից օգտվում էին ութսուն աստվածներ, իսկ դա բոլորը չէ, ոմանց անունը ցուցակում չկա:

Դիցարանի անդամները միևնույն կարևորությունն ու միևնույն ծագումը չունեն: Առաջին տեղը բռնում էին երեք աստվածներ, որոնք կազմում էին մի տեսակ երրորդություն՝ Խալդի, Թեշեբա և Արդինի: Խալդի աստվածն ուրարտացիների համար նույնքան կարևորություն ուներ, որքան Աշշուր աստվածը ասորեստանցիների համար. նա գերագույն աստվածն էր, բոլոր աստվածների առաջնորդը: Հետաքրքրական է, որ Կելիշինի երկլեզվյան արձանագրության մեջ այս աստծու անունը Ալդի է գրված:

Թեշեբան համապատասխանում է ասուրական Ադադին, իսկ Արդինին՝ Շամաշին. առաջինը, ուրեմն, փոթորկի աստվածն է, իսկ երկրորդը՝ արևի (21): Սա բխում է այն փաստից, որ ուրարտացիները գործածում էին Ադադի և Շամաշի գաղափարանիշերը՝ համապատասխանաբար Թեշեբային ու Արդինիին ցույց տալու համար: Թեշեբայի անվան հայտնաբերմամբ պարտական ենք Մենուայի մի արձանագրությանը՝ երեք օրինակից, № 87 Ա, Բ, Գ: Դրանցից երկուսում՝ Ա և Գ-ում, անունը թաքնված է, ինչպես ուրիշ տեղերում, Ադադի գաղափարանիշի տակ, բայց երրորդում՝ Բ-ում, գրիչը, բարեբախտաբար, գաղափարանիշը տալիս է իր հնչյունական արժեքով՝ Te-e-še-ba-še: Նախընտրելի է կարդալ Teišeba կամ Tešeba և ոչ թե՝ Teišba, ձև, որն ընդունվել է Արչիբալդ Սեյսի կողմից: Tešeba-ն ավելի մոտ է խուրրիական Թեշուպին, որի ուրարտական ձևն է:

Արդինիի անունը միշտ նշված է Շամաշի գաղափարանիշով, միայն մի տեղ գրված է հնչյունականորեն: № 27 և № 133 տեքստերում անհնձքի բանաձևը գրված է միևնույն տերմիններով, միակ բացառությամբ՝ № 27,

34-րդ տողի. ^{ilu}Šamaš-ni-ի փոխարեն № 133, 39-րդ տողում կարդացվում է Ardini-ni: Հետևությունը պարզ է ու առավել ևս հաստատվում է այն իրողությամբ, որ Մուծածիրը ուրարտերեն կոչվում էր Արդինի, անշուշտ, այս աստծուն նվիրված սրբավայրի պատճառով:

Խալդին, Թեշեբաև Արդինին իշխում էին պանթեոնում: Նրանք իրենց զորությամբ և ստացած պատիվներով գերազանցում էին մյուս բոլոր աստվածներին: Նրանց անունները շատ հաճախ են հիշվում տեքստերում. անեծքները միշտ նրանց անուններով են կատարվում: Մհերի դռան մատաղների կանոնադրությունը նրանց բացառիկ արտոնյալ դիրք է վերապահում: Մենք վերը ներկայացրել ենք այդ կանոնադրությունը (№ 18), ուր թվարկված են բոլոր աստվածները, և ցույց է տրված զոհաբերությունների այն բաժինը, որ հասնում էր յուրաքանչյուրին: Այնտեղ կարելի է տեսնել, որ Խալդին ստանում էր 6 ձի, 17 եզ և 34 ոչխար, Թեշեբաև՝ 6 եզ ու 12 ոչխար, Արդինին՝ 4 եզ և 8 ոչխար, մինչդեռ մյուս աստվածները սակավ են հարգված, նրանցից շատերը միայն մեկ եզ և երկու ոչխար են ստանում:

Խալդին երրորդության մեջ առաջին տեղն իրեն է վերապահում: Նրա պաշտամունքն այնքան ժողովրդական էր, որ կարելի է նրան կոչել իսկական, բուն ուրարտական աստված: Նշված Կանոնադրության մեջ Խալդիի անունը տասնիններ անգամ հիշատակվում է զանազան առումներով: Բացի Ḫaldie nipsidi'aali-ից, 6 ուլ և Ḫaldie urpue, 17 եզ, 34 ոչխար, մատաղ են մատուցում հետևյալներին.

^{d}Ḫaldina-ue BE-LI^{PL}
^{d}Ḫaldini iniriašie
^{d}Ḫaldini alsuišie
^{d}Ḫaldini dirušie
^{d}Ḫaldina-ue BABI
^{d}Ḫaldini(ni) arnie
^{d}Ḫaldini niribie
^{d}Ḫaldini susini
^{d}Ḫaldini dašie
ILANI ^{d}Ḫaldini ALI-ni
^{d}Ḫaldina-ue ^{amelu}A-SI^{PL}
^{d}Ḫaldini ušmašie

Սրանցից յուրաքանչյուրին հասնում է մեկ եզ և երկու ոչխար, բացի ^{d}Ḫaldina-ue ^{amelu}A-SI^{PL}-ից, որն ստանում էր երկու եզ և չորս ոչխար: Ուրեմն, վերջինը համեմատաբար ավելի կարևոր և արտոնյալ է: Ենթադրվում է, որ «խալդյան բանակի» մասին է խոսքը, բայց քանի որ ^{d}Ḫaldina-ue BE-LI նշանակում է «խալդյան զենքեր», հնարավոր է, որ A-SI-ն Խալդիի քուրմերը լինեն:

^{d}Ḫaldini bedišani-ն, ուրիշ լեզուների աստվածների հետ միասին, երեք եզ և 30 ոչխար մատաղ է ստանում Իշպուինիի և Մենուայի կյանքի համար:

Իշպուինին և Մենուան պարտեզ և խաղողի այգի են տնկել, իսկ Խալդին երեքական ոչխար է պահանջում երեք դեպքերում՝ երբ պարտեզը gudu-li լինի, խաղողի այգին tanu-li լինի և mešu-li ժամանակ[1]: Ուլերի զոհաբերումը անվանվում է nipsidi'aali կամ nipsiduli, իսկ եզներինը և ոչխարներինը՝ urpue կամ urpuali: Ի՞նչ նրբերանգ կա այս երկու տեսակ զոհաբերությունների միջև: Անմիջական զոհաբերության կամ նվիրաբերման մասի՞ն է խոսքը: Հնարավոր չէ գուշակել[2]: Խալդին մատաղ է ստանում իր զանազան հատկությունների համար՝ iniriaše, alsuiše, diruše, daše, ušmaše, որոնց ճշմարիտ իմաստը հայտնի չէ, բացի alsuiše «մեծություն», ušmaše «շնորհ», iniriaše «թագավորություն» (?)[3]: Զոհաբերությունը սահմանված է նաև Խալդիի su-si-ին «դռնապահ շների» և Խալդիի arni-ին (?)[4], ինչպես և Խալդիի niribi-ին[5]: Arni-ի հարաբերությունը [d]Arni աստծու հետ (Կանոնադրության 12-րդ տող) վիճելի է մնում. նույն վիճակն է նաև [d]Ardi աստծու (23-րդ տող) և Ardi-ni-ի վերաբերյալ:

Խալդին, որպես աստվածների առաջնորդ, իր սրբավայրերն ուներ պետության բազմաթիվ կետերում: Արձանագրություններում շեշտվում է, որ այսինչ քաղաքը կամ այսինչ դուռը հիմնադրվեցին Խալդիի անունով[6]: Այդ կարգի հիմնադրումների մեջ նրա պաշտամունքը, անշուշտ, ավելի ջերմեռանդորեն էր կատարվում: Դրա պատճառով Կանոնադրությունը հատուկ տեղ էր վերապահում նրանց՝ [ilu]Ḫaldinini ALI-ni, [ilu]Ḫaldinaue BABI - նկատի ունեն, անտարակույս, նման հիմնադրություններ:

---

[1] Ենթադրում են բերքատվության երեք պահերը. mešu-li՝ meše-ից («նվիրատվություն», «տուրք») հավանաբար նշանակում է այն պահը, երբ այգին միրգ է տալիս:

[2] Երբ 'aali-ն անջատ բայ է, հավանաբար, նա համարժեք է urpue-ին, փոխանակ upue aali: TAK գաղափարահիշը (տող 30) ունի ուրարտական իր համազորը՝ urpuali - Կանոնադրության երկրորդ պատճենում (տող 91-92), որ կարող է թելադրել nipsidiali ընթերցումը: № 16-ում Մենուան, որ կառուցել էր susi (= BAB մեր Կանոնադրության մեջ), մեկ ուլ է նշանակում Խալդիի nipsidulini և մեկ եզ՝ Խալդիի urpulini: Երկու այս ձևերը գերունդիվներ են՝ հայցական հոլովով, համաձայնեցված խնդիրների՝ ուլի և եզան հետ:

[3] Դրանք գոյականներ են՝ še-ով, տրական հոլովով՝ iniriaše, iniriašie և այլն, որոնք Խալդիի հատկություններն են ցույց տալիս: Daše-ի և diruše-ի իմաստը հայտնի չէ: Iniriaše հանդիպում է № 112U 4-ում:

ա) [d]Ḫaldiše masi(ni).

բ) ILU iniriaše uštuni, ոչ [ILU]iniriaše, որովհետև նույն բառը քիչ հետո երևան է գալիս առանց ILU-ի, տող 11 - esidini iniriaši... և թվում է, թե ուրարտական «աստված» բառն է՝ ըստ Մ. Ծերեթելու:

[4] Ըստ Մ. Ծերեթելու arni նշանակում է «շնորհ», bedi-ni՝ «ամբողջ» և niribi՝ «գանձ»:

[5] № № 56, 66, 70. [d]Ḫaldii ALU tini (ոչ թե ILU, ինչպես Կ. Լեմանն-Հաուպտն է ենթադրում):

[6] Ḫaldini ALI-ni քերականորեն վատ է բացատրվում. սպասելի էր Ḫaldinaue, ինչպես Ḫaldinaue BABI:

Թեյշեբաև նույնպես իր դուռն ուներ Էրիդիաևի կամ Իրրիա քաղաքում՝ ^{ilu}Tešeba BAB ^{alu}Eridiani: Արդինի աստվածը նույնպես իր դուռն ուներ Ուիշինի քաղաքում՝ ^{ilu}Ardini BAB ^{alu}Uišni-ni կամ Uišini:

Կային նաև տեղական աստվածություններ: Թվում է, թե ամեն քաղաք, ամեն շրջան ուներ իր տեղական կամ նախընտրյալ աստվածը: Quera-ն ավելի շուտ Արծվաբերդի աստվածն էր, Ḫuli-ն՝ Գյուզակի աստվածը, Elipri-ն՝ Արճեշի աստվածը, Արծունիաևի կամ Արծուն քաղաքը (= Բերկրի) ուներ իր աստվածը՝ ^{alu}Arṣuniunini ILU, Ծուիևի քաղաքը իր աստվածը՝ ^{alu}Ṣuininaue ILU[1]:

Դիցարանի մի քանի անդամներ անջատ խումբ են կազմում: Դրանք նվաճված շրջանների աստվածներն են, որոնց Մեհերի դռան Կանոնադրությունը կոչում է ILANI LIŠANI՝ «օտար լեզուների աստվածներ»: Ավելի ճիշտ կլիներ ասել օտար, բայց նվաճված և պետությանը միացված երկրների աստվածներ: Օտար աստվածներին ընդունելով ազգային դիցարանը՝ հաստատվում և կնքվում էին կատարված բռնանվաճումները: Այդ խմբին են պատկանում՝ ^{alu}Ardininaue ILU, ^{alu}Qumenunaue ILU, ^{ilu}Tešeba BAB ^{alu}Eridiani, ^{ilu}Ardini BAB ^{alu}Uišni-ni, ^{ilu}Uainaue BAB ^{alu}Niši...ni, ^{matu}Babanaue (ILU), ^{matu}Alganinaue (ILU)[2]: Առաջինը՝ Արդինի քաղաքի աստվածը՝ Մուծածիրի աստվածն է, նրա մեծ սրբավայրն արժանանում էր Ուրարտուի առաջնորդների հատուկ շնորհներին: Կումենու քաղաքը, Բաբանի երկիրը մտնում են Մենուայի նվաճումների մեջ: Ալգանի երկիրը և Ուշինի քաղաքը մեզ ծանոթ են Արգիշտիի արշավանքների պատմությունից[3]: Հետևաբար, Ալգանին և Ուշինին նվաճվել են Մենուայի կողմից:

Էրիդիայում արդեն ճանաչել են ասուրական վավերագրերի Իրրիդի քաղաքը՝ Արևմտյան Տիգրիսի վրա գտնվող այսօրվա Ռեղվանը[4]: ^{ilu}Nalaini-ն պիտի նույնպես օտար աստված լիներ, եթե իր անունն ստացել է

---

[1] Ṣuini, որտեղից և Ṣuini-(i)ni՝ «Ծուիևական»: Ṣue (լիճ), Ṣu(e)ini (լճի քաղաք): Պե՞տք է այն տարբերել ^{d}Ṣiiuini-ից՝ № 85, Կարախանումում, լճի ափին: Arṣuniuni կամ Arṣuni (և Բագրևանդում Արևնի գյուղ) թվում է, թե մոտենում է ^{d}Arṣibedini-ին և Arṣibini-ին, № 55:

[2] № 19: Babani գուցե (լեռնային) երկիր է նշանակում: Baba-ից (լեռ) և խուրրիական papaḫu-ից (հյուսիս)՝ լեռների ծովեզրի կողմ: Իսկապես, այդ անունով մի շարք երկրներ կային Մանայում, Դիաուեխիում և Արզաևենի շրջանում:

[3] № 111, 8 և 9: Algani-ն գտնվում էր Ասորեստանի սահմանի վրա, որը թույլ է տալիս նույնացնել այն հայ հեղինակների Ալկիի հետ (ժամանակակից Էլկին): Ušini-ն Ուրմիա լճի մոտի Ուշնուն է:

[4] **E. Forrer**, Provinz., էջ 30: Ըստ այս գիտնականի՝ Կանոնադրության Դիրաուեն նույնանում է ասուրիների Դիրրայի հետ՝ Ռեղվանի շրջանում, իսկ ILANI atqanaaue-ն՝ Uatqun կամ Atqun քաղաքի հետ (հիշատակված Աշշուրնասիրպալ III-ի կողմից) Պասատե լեռներում (էջ 37): Հավանական չէ:

ասուրական վավերագրերում հիշատակված՝ Արզանենեում գտնվող Նալ լեռից՝ «Նալական աստված»: Ո՞վ էր նա և ո՞վ էր ^{alu}Ṭušpaninaue ILU կամ - ըստ երկրորդ պատճենի ավելի որոշակի գրության՝ ^{alu}Ṭušpanaue ILU - տուշպացիների (քաղաքի) աստվա՞ծ: Հայտնի չէ: Մայրաքաղաքն իր սեփական աստվածն ունե՞ր: Կա և մեկ ուրիշ աստված, որը կոչվում է Ṭušpuea, որի հարաբերությունը Տուշպայի հետ անորոշ է մնում:

Ինչպես Կանոնադրության երկրորդ պատճենն է ցույց տալիս, Լուսին աստծու՝ SIN-ի անունը Šielardi էր: Գայթակղիչ է ածանցել այդ բառը šiela («կին կամ քույր») և ardi («արև») բառերից: Արևելքում հին ժամանակներից մինչև մեր օրերը լուսինը նկատվում է որպես արևի քույրը:

^{d}Sardi-ն հիշեցնում է Սարդուրի, Սարդաուրի անունը: Այս մոտեցումը տարօրինակ չի թվա, եթե նկատի առնենք Խալդի, Խալդիրի (Խալդիրիուլխի մեջ, № 27): Սարդաուրի քաղաքն իր անունը պարտական է եթե ոչ Սարդուրիին, գոնե Սարդի աստծուն:

^{d}Šebetu և Շեբեթերի(ա) քաղաքը, № 31, նույն հարաբերության մեջ են, ինչ-որ Սարդիս ու Սարդաուրիս (այսօրվա Սարդևանը): Մենք առիթ կունենանք անդրադառնալու այս -ri վերջածանցին: ^{ilu}Šinuiardi-ն, որի անունը կազմված է ինչպես Շիելարդիի, գուցե թաքցնում է Ծինա-լիբի անճանաչված ծագումը (№ 129Դ և № 135), եթե այս վերջին տեքստում այն չպետք է կարդալ ավելի շուտ Ծիմալիբի:

Կանոնադրությունից դուրս հայտնի են ևս երկու աստվածներ՝ Ḫuli (№ 56) և Aniqu (№ 151): Զարմանալի է, որ ուրարտական պանթեոնը մնացել է այնպիսին, ինչպիսին որ կար Իշպուինիի և Մենուայի օրով, չի հարստացել նորամուտ աստվածների ընդունմամբ: Արգիշտին, Սարդուրի II-ը և Ռուսան իրենց պետության հյուսիսում մեծ նվաճումներ կատարեցին, և սպասվում էր գրավված երկրների աստվածներ տեսնել ուրարտական միջավայրում: Սակայն այդ չկա: Գուցե այն պատճառով, որ այդ երկրները բավական հետամնաց էին, ինչպես մենք վերևում հիշեցինք, և ուրարտացիները նրանց բարբարոս աստվածներին արժանի չեն համարել այն պատվին, որին արժանի էին քաղաքակիրթ պետությունների աստվածները: Ուրարտական թագավորները, ընդհակառակը, աշխատում էին այդ բարբարոսներին պարտադրել իրենց պետության աստվածները: Այսպես, Ռուսան Սևանա լճի 23 իշխանությունները գրավելուց հետո մի տաճար կառուցեց՝ այնտեղ հաստատելու համար Թեշեբա աստծուն:

Պետք է նկատի ունենալ, որ ուրարտական վավերագրերը չեն հիշատակում ոչ մի իգական աստվածություն: Դա առավել զարմանալի է այնու, որ Խալդի աստվածը, որը Մուծածիր երկրում նույնպես հարգված էր,

այնտեղ ամուսին ուներ, որը Բագբարտու էր կոչվում: Այդ աստվածուհին նույնիսկ մի մատանի ուներ, որը ծառայում էր իր հրամանները կնքելու կամ վավերացնելու համար, ինչպես Սարգոնն է նշում[1]: Խալդին Ուրարտուում ամուսին ունե՞ր արդյոք և ինչպե՞ս էր կոչվում նա: Գուցե Բագբարտուն իրանական ցեղերի ազդեցությամբ արված նորամուծություն էր, եթե, ինչպես ենթադրվում է, նրա անունը ծագում է իրանական bag «աստված»-ից: Այսուհանդերձ, Վանում գտնված մի ոսկյա մեդալիոն կա, որը երկու կացնացի կերպարանք է ներկայացնում, ավելի շուտ աստվածուհի և թագուհի, քան թագուհի և սպասուհի:

Գոյություն չունեն տվյալներ կրոնական զգացումների և այն ճևերի մասին, որոնցով դրանք արտահայտվում էին: Թվում է, թե կրոնական միտքը հիմնված էր երկյուղի վրա՝ աստծու բարկության առջև: Սարգոնը պարծենում է, որ «աստվածությունից վախենում է», որ «երկյուղած վերաբերմունք» է ցուցաբերում աստվածների խոսքի նկատմամբ, մինչդեռ իր հակառակորդ ուրարտացի Ուրսային կամ Ռուսային Ասորեստանի թագավորն ամբաստանում է, որ նա «վեռնցի է, մարդասպանների ցեղից է», իր կրոնական պարտականությունների նկատմամբ անգիտակից է[2]:

Աստվածների բարկությունից խուսափելու և նրանց բարեհաճ տրամադրությունը շահելու համար պետք է աղոթել, նվիրատվություններ անել և զոհաբերություններ կատարել: Գինով զոհաբերությունը անծանոթ չէր: Սարգոնն ասում է, որ Մուծածիրի տաճարում բրոնզե մի մեծ անոթ կար, որն ուրարտական թագավորները զոհաբերության գինով էին լցնում զեռումների ժամանակ[3]:

Ասուրերենը բազմաթիվ տերմիններ է պարունակում տարբեր տեսակի աղոթքների ու զոհաբերությունների համար: Ուրարտուում մեզ ծանոթ են հետևյալ բառերը՝ ḫutia «աղոթել», urpu «զոհաբերել», nipsidu «այծեր զոհաբերել», նաև ḫalu, ašḫu «մատաղ անել» և, գուցե, niqa (ասուրական niqu բառի փոխառությո՞ւն) «զոհ կամ մատաղ անել»: Այս բառերի ճիշտ իմաստը դեռևս վերջնականապես չի ճշտված: Զոհվելիք անասուններն էին՝ paḫini (կամ paḫani) «եզ», šuše «ոչխար» և ուլ, որի ուրարտական անունը հայտնի չէ, որովհետև միշտ արտահայտվել է URIṢU ṢIḪRU գաղափարանիշերով, որ նշանակում է «փոքր այծ»: Ասորեստանցիները սովորություն ունեին զոհելու ոչ միայն խոշոր ու մանր անասուններ, այլև ամեն տեսակ

---

[1] **F. Thureau-Dangin,** Une relation de la huitième campagne de Sargon, էջ 61 (տող 385):
[2] Նույնը, էջ 17-21, տողեր 92-93, 113, 121:
[3] **F. Thureau-Dangin,** Une relation de la huitième campagne de Sargon, էջ 63 (տողեր 357-398):

թռչուններ: Նվիրում էին նաև հաց, գինի և զանազան սննդեղեն, աստվածները մարդկանց պես կարիք ունեին կազդուրվելու:

Ուրարտացիներն աստվածների նկատմամբ, անշուշտ, կիսում էին այդ տեսակետը, բայց նրանց վավերագրերում այդ մասին ուղղակի ակնարկ չենք գտնում: Թեպետ, № 161 պակասավոր արձանագրության մեջ կարդացվում է ^{d}Ḫaldi AKALU-ni, ^{d}Ḫaldina BABU AKALU-ni: Արդ, akalu նշանակում է «ուտել»: Մի ուրիշ արձանագրություն (№ 56) պատվիրում է qarmeḫi-ով (հավանական է՝ մի չափ) գինի մատուցել Խուլի և Արուբանի աստվածներին: Եթե այդ տեղերի իմաստը դա է, ուրեմն պետք է ընդունել, որ ուրարտական աստվածները կերուխում էին անում, ինչպես նրանց ընկերները՝ Ասորեստանում:

Մեծ գոհաբերությունները կատարվում էին ամիսը մեկ անգամ՝ նորալուսնին, ինչպես պատվիրում է Մհերի դռան Կանոնադրությունը: Ասորեստանցիները մատաղներ և գոհաբերություններ էին կատարում ոչ միայն նորալուսնին, այլև լուսնի երկու այլ փուլերին: Ուրարտացիները սույն կետում ասորեստանցիների հետևորդները չէին: Նորալուսնի օրը միայն զեննելու սովորությունը ավելի հին է ու հատուկ շումերական աշխարհին:

Քրմության մասին տեղեկություն չկա, ոչ էլ կարելի է իմանալ, թե թագավորն ինքն իրեն նկատում էր որպես Խալդիի առաջին քուրմը, Ասորեստանի թագավորների նման, որոնք պարծենում էին Աշշուրի մեծ šangu «քուրմ» լինելու համար: Ծանոթ վավերագրերում ուրարտացի թագավորները քրմի տիտղոս չեն կրում:

Այս «լեռնցիները», գուցե, այնքան ջերմեռանդ չէին, որքան հավակնում էին լինել Ասորեստանի թագավորները, այնուհանդերձ, նրանք բավականաչափ տոգորված էին կրոնական ոգով, որ հատուկ էր իրենց ժամանակաշրջանին: Ինչ որ ձեռնարկում են, նրանք անում են Խալդիի անունով և դնում Խալդիի պաշտպանության ներքո: Նույնիսկ պատերազմը թագավորը չէ, որ սկսում էր, այլ Խալդի աստվածը, որ առջևից էր գնում, հարկադրում թշնամուն անձնատուր լինել և ապա թագավորին առաջնորդում էր այնտեղ հաղթանակի պտուղները քաղելու: Այս առումով շատ հետաքրքիր է, որ բոլոր ռազմական նկարագրությունների մեջ հանդիպում ենք նույնատիպ նախադասությունների՝ ^{d}Ḫaldini uštabi «Խալդին մեկնեց», masini-(e) giššuri-(e) kuruni «նրա ուժերը հաղթեցին». հետևում է թշնամի երկիրը կամ թագավորը. Ḫaldi kuruni «Խալդին հզոր է». ^{d}Ḫaldini giššuri(i) kuruni «Խալդյան զինվորն ուժեղ է». ^{d}Ḫaldinini ušmašini uštabi (Menuani) «խալդյան հզորությամբ մեկնեց» Մենուան կամ այնինչ թագավորը. ^{d}Ḫaldini uluštabi «Խալդին գնաց առջևից»:

Ռազմական հաջողությունները, ուրեմն, Խալդիին էին վերագրվում, նրան նկատում էին պատերազմի իսկական ներշնչող և անսխալական առաջնորդ, որ տանում էր դեպի հաղթանակ:

Խաղաղության ժամանակվա գործունեությունը նույնպես կախում ուներ Խալդիից: Ինչ որ անում էին, ամբողջ աշխատանքները, որ կատարում էին՝ քաղաքների հիմնադրում, պալատների, տաճարների, բերդերի կառուցում, ջրանցքների բացում՝ այդ ամենը ձեռնարկվում ու ավարտվում էր Խալդիի օգնությամբ, և նրանց մեծ մասը նրա համար էին կամ նրան էին նվիրված: Այդ կարգի արձանագրություններն սկսվում են համարյա միշտ հետևյալ բառերով՝ ^{d}Ḫaldi eurie «Խալդի աստծուն, տիրոջը»:

Աշտապես աստծուն դիմելը եթե գրական անշուշտ բանաձև չէր, անշուշտ արտահայտում էր դիցապետական (թեոկրատիկ) զգացում: Ուրարտուի թագավորների բարեպաշտությունը հաստատվում է սրբավայրերի հանդեպ ունեցած նրանց առատաձեռնությամբ: Խալդիի և նրա կնոջ՝ Բագբարտուի տաճարը լցված էր գանձերով, Ուրարտուի թագավորների նվերներով. մի քանի տասնյակ տաղանդ ոսկի, 162 տաղանդ արծաթ, 3600 տաղանդ անզուտ պղինձ, 6 ոսկյա վահան, որ կշռում էր 5 տաղանդ ոսկի. տաճարի դուռը շրջանակված էր երկու տաղանդ ոսկով, և նրա փականքը, սողնակը, բանալիները, նիգերը ոսկուց էին. կար 67 արծաթե լագան, 96 արծաթե նիզակ, 12 արծաթե վահան, 33 արծաթե կառք, 393 արծաթե բաժակ, 139 փղոսկրյա գավազան, 25.212 բրոնզե վահան, 1514 բրոնզե նիզակ, 305.412 բրոնզե սուր, 607 բրոնզե լագան և ուրիշ նման առարկաներ:

Կարելի է պատկերացնել այն հարստությունը, որ կուտակված է եղել Ուրարտուի սրբավայրերում և հատկապես Տուշպա մայրաքաղաքի սրբավայրերում:

Ուրարտուի վեհապետներն առատաձեռն էին, բարգավաճ երկիրը նրանց հնարավորություն էր ընձեռում այդպիսին լինել: Այդ ժամանակաշրջանում Ուրարտուն հասել էր մշակույթի ամենաբարձր աստիճանին: 713 թվականին Ուրարտուի ծաղկած պետությունը հիացրեց Սարգոնին: Ասորեստանի թագավորը գրավիչ կերպով նկարագրել է ինչ որ տեսել է «վեռնցիների» երկրում, ինչին բոլորովին չէր սպասում՝ նրանց հետամնաց պատկերացնելով:

Անցած բնակավայրերի մանրամասն նկարագրությունը շատ մեծ նշանակություն ունի:

Սարգոնը Ուրարտու մտավ Մանա երկրի կողմից: Առաջին նահանգը՝ Ուիշդիշը, մանացիներից էր խլված և բուն Ուրարտուի մաս չէր կազմում: Վերջինի սահմանն սկսվում էր մեծ բերդաքաղաք Ուշկահայից՝ Մալլաու

լեռան վրա, Subi և Zaranda նահանգների միջև: Նրա շրջակայքում 115 գյուղ կար:

Սուբի և Բարի կամ Սանգիբուտու նահանգի սահմանի վրա գտնվող Անիաշտանիա քաղաքը շրջապատված էր 17 գյուղերով:

Դալայի շրջանում, Թարուի և Թարմակիսա պարիսպներով շրջապատված քերդաքաղաքներն իրենց շրջակայքում ունեին 30 գյուղ:

Քիշպալ լեռան ստորոտում, Ուլխու բերդաքաղաքի շրջակայքում, 57 գյուղ կար: Մեկ ուրիշ քաղաք, որի կիսաջնջված անունը վերջանում է ...unnate-ով, գտնվում էր նույն Սանգիբուտու նահանգում: Արծաբիա լեռների գագաթներում կար հզոր պարիսպներով շրջապատված 21 բերդաքաղաք: Այդ 21 քաղաքների անունները մասամբ ջնջվել են, մնում են միայն հետևյալները. 1. ...նիա, 2. Գիրուարզա, 3. Շաշզիսսա, 4. Վերին Խունդուրնա, 5. ...ունզա, 6. Արազու, 7. Շաղիշծինիա, 8. Ստորին Խունդուրնա, 9. Էլ..., 10. ...նակ, 11. Զիտտուարզու, 12. Զիրմա, 13. Սուրզի, 14. Էլիաղինիա, 15. Դագ..., 16. Ծուրզիալդիու, 17. Արմունա, 18. Կինաշքանիա:

Սանգիբուտու կամ Բարի նահանգում, Արսաբիա և Իրտիա լեռների արանքում, 146 գյուղ կար:

Ուրիանդա լեռների ստորոտում Արմարիլի նահանգը 7 բերդաքաղաք և 30 գյուղ ուներ: Բերդաքաղաքներն են՝ 1. Բուբուզի, 2. Խունդուր, 3. Ասլե, 4. Ծինիշպալա, 5. Ծինիունակ, 6. Արնա, 7. Շարնի:

Արմարիլիում էին գտնվում նաև Արրու և Ռիար քաղաքները՝ 7 գյուղով:

Ուիզուկու լեռան մյուս կողմը, Այադի նահանգում կային 30 բերդաքաղաք և 87 գյուղ:

Բերդաքաղաքները հետևյալներն են.

1. Անզալիա
2. Կուաիահի
3. Կալլանիա
4. Քիտաա
5. Ալուարզա
6. Կիունա
7. Ալլի
8. Արզուգու
9. Շիկկանու
10. Արդիունակ
11. Դահազունա
12. Գեբա
13. Բանիու
14. Քիրխիլուզա
15. Դեզիզու
16. Դիլիզիա
17. Աբահինդի
18. Դուահի
19. Խասրանա
20. Պարրա
21. Այածուն
22. Անիաշտանիա
23. Բալդուարզա
24. Շարուարդի
25. Շումատտար
26. Շալզի
27. Ալբուրի
28. Ծիկարրա
29. Հին Ուայահս
30. Արզիշտիունա

Արգիշտիումաև և Կալլանիաև հզոր բերդեր են, որոնք ամուր կառուցված էին Արծիդու և Մախուննիա լեռներում, վերոհիշյալ բերդաքաղաքների մեջտեղում:

«Ուրարտուի սահմանի ստորոտում»՝ Uaiais նահանգում կար Ուայախս մեծ բերդը, 5 պարսպապատ բերդաքաղաքներ և 40 գյուղ: Բերդաքաղաքները հետևյալներն են.

1. Քարզուրիաևի
2. Ուալտուկուիա
3. Կուտտա
4. Կիպպա
5. Ասապա

Սուբի, Քարի կամ Սանգիբուտու, Դալա, Արմարիլի, Այաղի և Ուայախս նահանգներում կար 601 բնակավայր: Տեքստը տարբերում է birtu «բերդ», bit-durani dannuti «պարսպապատ բերդաքաղաքներ», alani dannuti «ամրացված քաղաքներ» և alani «գյուղեր»:

Ուրարտուի սահմանի վրա երկու բերդ կար՝ Ուշկախա և Ուայախս: Ուշկախաև պաշտպանում էր Ուրմիայի կամ Մանայի մատույցները, իսկ Ուայախսը՝ «Նաիրի երկրին սահմանակից», այսինքն՝ Խուրուշկիային, փակում էր Զաբի հովտով անցնող ճանապարհը: Դա Ուրարտուի ամենամեծ բերդն էր՝ «արվեստով լի գործ», պաշտպանված «զինված քաջարի մարդկանցով»: Նահանգների կուսակալները պատերազմի ժամանակ այնտեղ էին կենտրոնացնում իրենց զորքերը: Այնտեղից էր գործում նաև զինվորական հետախուզական ծառայությունը:

Ուշկախաև շրջապատված էր հզոր պարիսպներով, որոնց հիմքը հաստատված էր ժայռի վրա, իսկ հաստությունը հասնում էր մինչև 8 արմնկաչափի կամ 4 մետրի:

Պարսպապատ քաղաքների թիվը 7 էր՝ Թարուի, Թարմակիսա և Ուայախսի 5 քաղաքները: Առաջին երկուսը կրկնակի պարիսպ ունեին և շրջապատված էին խորունկ խրամներով:

63 բերդաքաղաքները չէին տարբերվում պարսպապատ քաղաքներից:

Արմարիլիում Խունդուր ամրացված քաղաքը նույնպես երկու պարսպով և կողքերից աշտարակներով էր շրջապատված ու կոչվում էր birtu «բերդ»: Սանգիբուտու նահանգի 21 բերդաքաղաքները նույնպես պաշտպանված էին երկու šuši (= 120 արմունկներ) tipki «աղյուսաշար», համարյա 16 մետր բարձրությամբ հզոր պարիսպներով: Խոր խրամները ապահովում էին պարիսպները, իսկ աշտարակները բարձրանում էին մեծ դարպասի մոտ:

Այաղիում 30 ամրացված քաղաքներն զբաղեցնում էին «ալեծածան ծովի ափը», այսինքն՝ Վանա լճի ափը, մեծ լեռների զառիթափին, որոնցից

Արգիշտիուճան և Կալլանիան՝ «birati dannate»՝ «հզոր բերդեր», ամուր կառուցված էին Արսիդու և Մախունիա լեռների վրա, չորս šuši (= 240) արմնկաչափ բարձրության վրա՝ մոտավորապես 120 մետր, «երևում էին նրանց հիմքերը»: Այդ բերդերի պահակազորը բաղկացած էր ընտիր զորքերից, «վահան ու նիզակ կրողներից»:

Ամրացված քաղաքների շրջակայքում 529 գյուղ կար: Պետք է դրանց վրա ավելացնել նրա Sarduriḫurda կոչված բերդը՝ birtu, որը Ռուսան էր հիմնել Ուլխու քաղաքի մոտ, ինչպես հիշատակված է Ուլխուի նվաճման նկարագրության մեջ[1]:

Այդպիսով, Սարգոնի կողմից ավերակի վերածված բնակավայրերի թիվը հասնում է 602-ի: Սակայն իր նկարագրության վերջում նա հայտարարում է, որ գրավել է ընդամենը Ուրարտուի 430 alani «գյուղեր», 7 nagi «նահանգներ», իսկ ըստ մեկ ուրիշ տարբերակի, որը գտնվում է նրա Հիշատակարաններում, նա գրավել և հրո ճարակ է դարձրել 55 maḫazi dannuti bit-durani «պարսպապատ բերդաքաղաքներ», 8 nagi «նահանգներ» և 11 birati «բերդեր»:

Սույն թվերից ո՛չ մեկը, ո՛չ մյուսը, որ հակասական են, չեն համապատասխանում այն իսկական քանակությանը, որ արտացոլված է արշավանքի պատմության մեջ:

Թվում է, որ Սարգոնի անցած շրջաններում իրոք 602 բնակեցված կետեր կային, բայց նրանց միայն մի մասն է, որ կործանվել էր: Իսկապես, հեշտ չէր հողին հավասարեցնել 72 քաղաք, «այնքան արվեստով» ամրացված և պաշտպանված «ահավոր տեսքով մարտիկների կողմից»: Սարգոնն իր սխրագործությունները չափազանցել է: Բայց նրա պարծենկոտությունը հերքվում է հաջորդող իրադարձություններով: Անշուշտ, Ուրարտուն ամբողջապես ավերակի չէր վերածված, քանի որ Ռուսասյի հաջորդ Արգիշտին իրեն բավական հզոր էր զգում Ասորեստանին զսպելու համար: Սարգոնի որդի Սենեքերիբը դողում էր Արգիշտիի սպառնալիքների դիմաց և ամեն միջոցներով աշխատում էր շեղել ահավոր հակառակորդի պատրաստած հարվածը: Ութերորդ արշավանքի նկարագրությունը ճարտասանության ոգով է տոգորված և մեղանչում է ճշմարտության դեմ, ուստի և հեռու է վավերական լինելուց: Սարգոնը ներխուժել էր Ուրարտու Զագրոսի արևելյան փեշերով և մինչև Վանա լճի հյուսիսային կետն առաջ խաղալուց հետո ստիպված եղավ ետ դառնալ նույն լեռան արևմտյան փեշերի վրայով, գուցե

[1] **B. Meissner**, Die Eroberung der Stadt Ulḫu auf Sargons 8. Feldzug, «Zeit. f. Assyr.», XXXIV, 1922, էջ 113-122:

Ուրարտուի ստորակա՝ Մուծածիրի թագավոր Ուրզանայի ապստամբության պատճառով:

Այդքան բնակավայրերի նկարագրությունը նույնպես ապացույց չէ այն բանի, թե նրանք ավերվել են նվաճողի կողմից: Հնարավոր է, որ թագավորական գրագիրները պաշտոնական ցուցակներ են ունեցել իրենց տրամադրության տակ, որոնք ձեռք են բերվել երկրում արշավանքի ժամանակ կամ Աշշուրի այնքան լավ կազմակերպված լրտեսության միջոցով: Ցուցակը հաշվում է այնքան անուններ, որքան կային մինչև [Առաջին] համաշխարհային պատերազմը Վանա լճի արևելյան տարածքում՝ մինչև Զագրոսի լեռները, այսինքն՝ Վանի, Թիմարի, Արճակի, Հայոց ձորի չորս նահիեներում և Մախմուդիեի, Քերկրիի ու Խոշաբի երեք կազաներում, ներառյալ լճի հյուսիսում Արճեշի կազան և Զաբի հովտում՝ Աղբակի շրջանը: Որովհետև այդ ամբողջ տարածքում՝ ըստ Salnamé-ի՝ 1898 թվականի քրքական պաշտոնական տարեցույցի, կար ընդամենը 622 բնակեցված վայր[1]: Սարգոնի ավերումները տեղի են ունեցել սույն տարածքի սահմանների ներսում: Այն մասերը, որոնք զերծ էին մնացել ավերումներից, կարելի է որոշակի ցույց տալ: Դրանք են՝ մայրաքաղաքի շրջանից նահիե մերքեզին կամ Վանը՝ 26 գյուղերով, Թիմարի նահիեն՝ 61 գյուղերով, Հայոց ձորի նահիեի 37 գյուղերի կեսը, որոնք լճի կողմն էին ընկած, Արճեշի 17 գյուղերի հյուսիսային մասը, Աղբակի 144 գյուղերի հարավային մասը. ուրեմն, 150 գյուղ Սարգոնի երթուղուց դուրս էր մնում:

Հետևապես, այն տարածքը, ուր Սարգոնը 602 գյուղ է հաշվում, 1898 թվականին միայն (622-150) = 472 գյուղ կար: Թագավորի մեծ դպիր Նաբու-Շալիմ-շումում, Սարգոնի «մեծ գիտունը, արվեստի վարպետը», որին հանձնարարված էր արշավանքի պատմությունը գրել, շատ եռանդ է ցուցաբերել և ասորեստանյան զորքերին ավելի ավերումներ է վերագրել, քան նրանք ի վիճակի էին կատարելու:

Այդ կապակցությամբ շատ ուսանելի է նրա պատմածը Ուլխու քաղաքի մասին: Դա մի ամրացված քաղաք էր Կիշպալ լեռան ստորոտում: Ռուսաց իր հպատակներին ցույց էր տվել «ջրերի ցայտումը», նա ջրանցք էր փորել և Եփրատ գետի չափ առատ ջուր էր հոսեցրել: Նա անհամար վտակներով ոռոգել էր դաշտերը, անապատ տարածքը ծաղկուն պարտեզների վերածել և անձրևի նման՝ մրգեր ու խաղող թափել այնտեղ: Սոսիները, šuratḫu-ները, անտառի նման զովաշունչ շուք էին տարածում այդ մարզի վրա: Նա մշակել էր տվել 300 իմեր վարելահող, ուր հացահատիկ էր ցանվում, և իր անապատ

[1] **В. Т. Малевский,** նշվ. աշխ., էջ 199:

տարածքի հեռաստանները դարձրել էր մարգագետիններ, ուր ամառ-ձմեռ խոտ կար և արածում էին անասունները: Երկիրը ջրառատ լինելով՝ նա սովորեցրել էր ամբարտակ բարձրացնել: Իր թագավորական բնակության համար ջրանցքի վրա պալատ էր կառուցել: Նրա կողմից Կիշքեիր լեռան վրա հիմնադրվել էր մի բերդ՝ birtu, և անվանվել Sarduriḫurda: Ուլխում մի այլ ամրացված տեղ էր: Այդտեղ տեղաբաշխված զորքերը հենց որ իմացան հարևան քաղաքներում Ասորեստանի թագավորի արածը, գիշերով փախան դեպի լեռների լանջերը: Սարգոնը մտավ քաղաք և «նրա ամրացված պատերը փշրանքի վերածեց, ինչպես խեցամաս, դրանք հողին հավասարեցրեց»:

Պատկերը գեղեցիկ է: Սակայն շատ դժվար է այդ փոքրիկ դրախտը գտնել արշավանքի այն երթուղու վրա, որը մենք գծեցինք, եթե նույնիսկ հենվենք Ֆ. Թյուրո-Դանժենի նախընտրած երթուղու վրա: Ամենանշանավոր ջրաբաշխական գործը՝ Մենուայի հռչակավոր pili «ջրանցքը», այժմ ծանոթ է Շամիրամի անունով: Ռուսաս, անշուշտ, նույնպես ջրանցք է բացել Քեշիշ կոչված լճից դեպի իր նոր մայրաքաղաքը՝ Թոփրակ-կալաի ստորոտում, բայց առանց դիմելու ամբարտակների: Համենայն դեպս, Սարգոնը չի մտել Վանի շրջանը: Սարգոնի ներխուժած շրջաններում, ապարդյուն որոնումներից հետո, կարելի չէ գտնել այնպիսի մի վայր, որն առավել կամ նվազ չափով նման լիներ այն երկրին, որի բերրիությունը վերագրում էին Ռուսային: Ստիպված ենք լինում կանգ առնել Մենուայի ջրանցքի վրա: Այս ընտրությունը արդարանում է հետևյալ նկատառումներով:

Ըստ մեր վավերագրի՝ Ռուսաս սովորեցրել է ամբարտակներ կառուցել: Սա ճիշտ չէ: Այդ պատիվը պատկանում է Մենուային. նրա անունով կառուցված ամբարտակները դիմացել են դարերի ավերիչ ուժին և դեռ մեր օրերին հիացմունքի առարկա են դառնում: Ռուսաս, ըստ նույն վավերագրի մեկ ուրիշ տարբերակի, երկրում առաջին անգամ ուղտեր է բերել, որպեսզի օգտագործի ամբարտակների կառուցման համար: Դա նույնպես ճիշտ չէ: Առնվազն Արգիշտիից ի վեր այդ անասունը հայտնի էր երկրում: Վեցերորդ արշավանքում Արգիշտիի բերած ավարի մեջ կար նաև 184 ուղտ, յոթերորդ արշավանքում՝ 100 ուղտ, նույնպես իններորդում: Ռուսայի նախորդը՝ Սարդուրին, Էրիախինի երկրում ձեռք բերած ավարի մեջ 115 ուղտ էր հաշվում:

Սարդուրիխուրդա քաղաքը, անտարակույս, Ռուսայի կողմից չի հիմնվել: Նրա անունն արդեն ցույց է տալիս իսկական հիմնադրին՝ հանճին երկու Սարդուրիների մեկի՝ առաջինի կամ ավելի շուտ՝ երկրորդի:

Գալով «ջրերի ցայտումին» և ջրանցքին, որը Եփրատի նման հոսում էր և «անհամար վտակներ» ուներ, ուրիշ բանի մասին չէ խոսքը, եթե ոչ Մե-

նուայի pili-ի և արտակարգ առատ այն ակունքի մասին, որը նրան սնունդ էր տալիս:

Մենուայի հրաշալի գործը և իր տեսակի մեջ միակ այդ ակունքը, որը մեկ վայրկյանում 1500-3000 լիտր ջուր է մատակարարում՝ նայած տարվա եղանակին, անշուշտ, ասորեստանցիների վրա տպավորություն է գործել: Հայկական լեռնաշխարհի և ոչ մի վայր առավել կամ պակաս չափով չէր համընկնի մեր վավերագրի նկարագրության հետ: Մենուայի pili-ն՝ Շամիրամի ջրանցքը, բոլոր հայտնի ջրանցքների համեմատությամբ որպես մի Եփրատ է ներկայանում: Ուրիշ խոսքով ասած՝ Մենուայի ջրանցքը ջրանցքների մեջ այնպիսին է, ինչպիսին Եփրատը՝ գետերի մեջ:

Հացահատիկի մշակման համար հատկացված հողի մասին հիշատակումը նույնպես ցուցադրական է: Ջրանցքի շրջակայքը՝ Հայոց ձորը, մեծ քանակությամբ և լավագույն որակի ցորեն է արտադրում: Սակայն 300 իմեր հողը, որը նույնքան հեկտարից պակաս է, միմիայն մի մեծ դաշտի մակերևույթ է, ուրեմն, անբավարար է հացահատիկի առատությունը փառաբանելու համար, ինչպես անում է մեր դպիրը: Հավանական է, պալատի մոտ գտնվող մի հատուկ դաշտի մասին է խոսքը:

Ինչ վերաբերում է «մարգագետիններին, ուր խոտն ու արոտը չէին դադարում ամառ-ձմեռ», դա մաքուր հնարանք է: Ձմռանը հայկական հողը ծածկվում է ձյունի այնքան թանձր շերտով, որ անհնար է մտածել որևէ բուսականության մասին: Սա թագավորական դպիրի հռետորական անփութության արդյունք է:

Եթե մեր նույնացումն ընդունելի է, ապա Ուլխու քաղաքը և Սարդուրիխուրդա բերդը պետք է փնտրել Մենուայի ջրանցքի շրջանում: Կիշքեիր լեռան վրա գտնվող Սարդուրիխուրդան, գուցե, Բոլ-դաղ լեռան կատարի հոյակապ բերդն է, որը շրջապատված է զուգահեռ երեք պարիսպներով: Լեռան ստորոտում տեղավորված է Աստվածաշեն գյուղը, ուր հայտնաբերվել է Սարդուրիի մի արձանագրությունը (№ 137): Դա ցույց է տալիս, որ Բոլ-դաղի բերդ Սարդուրիխուրդան կարող էր լինել Սարդուրիի գործը:

Ջրանցքի ակունքը լեռնաշղթայի ստորոտին է, որը տարածվում է Հայոց ձորի երկայնքով և փակում այն հարավային կողմից: Այնտեղից մեկուկես կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվում է Մժնկերտ գյուղը, որտեղ մեր այցելության ժամանակ տեսանք մի հին քաղաքի մնացորդներ: Դրա դիրքը թույլ է տալիս այնտեղ փնտրելու «Ուլխու բերդաքաղաքը՝ Կիշպալ լեռան ստորոտում»:

Ուլխու քաղաքի նկարագրության վերջում, մի աղճատված հատվածում, կարծես ասվում է, որ Սարգոնը մտել է Ռուսայի պալատը և այն փշրանքի

մերձակա շրջանը կրում է Օդոմանտիս նշանակալից անունը, և Փոքր Հայքի երկու գավառներ կոչվում են Օրբիսենե և Օրբալիսենե[1]:

Վերջապես, Փոքր Ասիայում և Հայաստանում կան համանուն բնակավայրեր, ինչպես Սատալա, Էրիզա Փոյուգիայի սահմանների վրա, Կաբալա՝ Լիդիայում, Կիլիկիայում և Հայաստանում, Հարպասոս՝ գետ Կարիայում և Հայաստանում[2]:

Տեղանվանական նմանությունները, հավանաբար, խոսում են էթնիկական տեղափոխման մասին՝ արևմուտքից արևելք, և դրանով նպաստում Հերոդոտոսի վկայությանը՝ հայ-փռյուգիական ցեղային հարաբերության վերաբերյալ:

Թեսալական տեսությունը Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակից է գալիս: Նրա հեղինակները Ալեքսանդրի բանակի երկու զորահրամանատարներն են՝ Կիրսիլոս Փարսալացին և Մեղիոս Լարիսացին:

Այս հեղինակների գործը մեզ չի հասել: Մենք նրան ծանոթ ենք միայն հետագա գրողների մեջբերումներից: Հայերի թեսալական ծագման մասին եղած կարծիքը փոխանցվել է երկու իրար ժամանակակից հեղինակների՝ նշանավոր աշխարհագետ Ստրաբոնին և պատմիչ Հուստինոս-Տրոգոս Պոմպեոսին: Նույնիսկ հնարավոր չէ իմանալ, թե նրանք զորահրամանատարների գրքի բնագրից են օգտվել, թե նրան երկրորդ ձեռքից են ծանոթ: Նախ տեսությունը ամփոփենք, ըստ Ստրաբոնի:

Արմենիա անունը, ըստ այս հեղինակի, գալիս է Արմենիոն քաղաքի բնիկ բնակիչ Արմենոսի անունից: Արմենիոն քաղաքը Թեսալիայում է գտնվում, Բոյբեյիս լճի մոտ, Փերեսի և Լարիսայի միջև: Արմենոսը մասնակցել է Յասոնի արշավախմբին, որը դեպի Կողքիս կատարած իր ճանապարհորդության ժամանակ հասել է մինչև Կասպից ծով, անցնելով Իբերիան, Ալբանիան, Մեծ Հայքի և Մեդիայի մեծագույն մասը, ինչպես այդ վկայում են Յասոնին նվիրված սրբավայրերը (Jasonia) և այլ բազմաթիվ հուշարձան-

---

[1] **Հերոդոտոս**, V, 16, VII, 112, Ὀδομάντοι: **Թուկիդիդես**, II, 101՝ Սիննոպում: **Ստրաբոն**, XII, 3՝ էպոնիմ Ὄδομος-ը Արեսի կամ Պայոնի որդին է (33): **Հերոդոտոս**, V, 16՝ Ὄρβηλος: **Դիոդորոս**, XX, 19: **Ստրաբոն** և **Պտղոմեոս**, III, 9՝ Ὀρβηλία: (34): **Պտղոմեոս**, V, 6՝ Ὀρβιστήνη, Ὀδβαλισήνη Փոքր Հայքում:

[2] **Ramsay**, Asia Minor, էջ 45 և շար., Էրիզա Իննոսի (Դալաման) ակունքի վրա, նրա եպիսկոպոսը Քաղկեդոնի ժողովում 451 թ.: **Հիերոկլես**՝ Ἔρεζος: **Ագաթանգեղոս**, էջ 30, Երզնկաւան, էջ 409՝ Գիւտ Երիզայ, Ակիլիսենեի կենտրոն, այժմյան Երզինջան (Երզնկա): Սատալա (այժմյան Սանդալ), Սարդեսից արևելք: **Պտղոմեոս**, V, 2, 17: **Ramsay**, Asia Minor, էջ 30: Սատաղ՝ Ակիլիսենեի սահմանի վրա: **Փավստոս**, III, 7 և 21: **Cumont**, Studia Pontica, III, № 34: **Καβάλεοι**՝ Լիդիայի ժողովուրդ: **Հերոդոտոս**, III, 90: **Cedrenus**, I, էջ 266, հրատ. Bonn: **Ramsay**, նշվ. աշխ., էջ 359: **Κάβαλις** Պիսիդիայում: **Ramsay**, նշվ. աշխ., էջ 252: **Κάβαλλα** Հայաստանի Հիապրիտիսում: **Ստրաբոն**, XI, 14, 9 = Հայ հեղինակների Սպերը, այժմյան Իսպիրը:

ներ: Արմենիոսի ուղեկիցները մասամբ գրավել են Ակիլիսենեն, որը նախապես գրավված էր ծոփացիներից, մասամբ էլ՝ Սու(ս)պիրիտիսը մինչև Կալաքենե և Աղիաբենե, Հայաստանի սահմաններից դուրս:

Յասոնի պատվին կառուցած Jasonia-ները մասամբ ավերվել են հետագա իշխանների կողմից, ինչպես, օրինակ, Պարմենիոնը ոչնչացրել է Յասոնի տաճարը Արդերայում[1]:

Հայկական Արաքսն այդպես է կոչվել ի նմանություն Թեսալիայի Պենեոս գետի, որը հին կոչվում էր Արաքս, որովհետև նա անցք էր բացել Օսսա և Օլիմպոս լեռների միջև Թեմպեական դաշտի միջով՝ ծով թափվելու համար: Հայաստանում Արաքսը, լեռներից գահավիժելով, հին ժամանակ ողողում էր դաշտը և, ելք չգտնելով, ընդարձակ ծով էր կազմել: Յասոնը, Թեմպեի օրինակով, իբր թե մեղքվածք է բաց արել և ջուրը հոսեցրել դեպի Կասպից ծովը: Այդ կերպով Արաքսյան դաշտը ազատվել է ջրից, և Արաքսն իր ընթացքը շարունակել է դեպի ծով[2]:

Աինիաները, որոնք ապրում էին Թեսալիայի հարավում և այնտեղից ետ մղվեցին դեպի Օիտա լեռը՝ Աինիանայի շրջանում, գաղթել են Ուիտիա և այնտեղ հիմնել Աինիանա քաղաքը: Այդ ժողովրդի մի մասը տեղավորվել էր Հայաստանի վերևում, Տավրոսի ճյուղ Աբոսից և Հիբարոսից այն կողմը: Աբոսն իշխում է այն ճանապարհի վրա, որը տանում է դեպի Էկբատան՝ Բարիսի տաճարը[3]:

Տրոգոս Պոմպեոսը Ստրաբոնի ժամանակակիցն է, և նրա պատմական գործը մեզ հասել է Հուստինոսի համառոտագրությամբ, որը երկրորդ դարի հեղինակ է: Հուստինոսը Կիրսիլոսին և Մեղիոսին չի հիշատակում, բայց այն, ինչ պատմում է հայերի ծագման մասին, գալիս է այդ պատմիչներից:

Նրա համար նույնպես թեսալիացի Յասոնի ուղեկից Արմենիոսը Հայաստանի թագավորության հիմնադիրն է: Թեսալիայի թագավոր Պելիասը, ցանկանալով ազատվել Յասոնի նման վտանգավոր մրցակցից, նրան ուղարկում է Կողքիս, հրամայելով փնտրել հռչակավոր Ոսկեգեղմը: Նա հույս ուներ, որ Յասոնը կկործանվի այդ վտանգավոր ճանապարհորդության ընթացքում: Յասոնը՝ քաջարի ընտրյալ երիտասարդների գլուխն անցած, հաջողությամբ կատարում է հանձնարարված առաջադրանքը: Երբ վերադառնում է, Պելիասի որդին նրան արգելում է երկիր մտնել: Յասոնը բռնում է վերադարձի ճանապարհը և գնում Կողքիս՝ իր Մեդեա կնոջ ուղեկցությամբ, որը Կողքիսի թագավորի դուստրն էր: Մեդեայի՝ Աբենքի թագա-

---

[1] **Ստրաբոն**, XI, 18, XI, 14, 2:
[2] **Նույնը**, XI, 14, 13:
[3] **Նույնը**, II, 3, 21; IX, 5, 22; XI, 7, 1; XI, 14, 14:

վորի հետ առաջին ամուսնությունից ունեցած որդին՝ Մեդոսը, նույնպես իր հետ էր: Յասոնը հաշտվում է իր աներոջ հետ: Ապա պատերազմ է վարում ու նվաճում բոլոր հարևան ժողովուրդներին:

Հերակլեսից և Լիբերից (Բաքոս) հետո, որ երբեմն իշխում էին, ինչպես ասում են, Արևելքում, Յասոնն առաջինը եղավ, որ հպատակեցրեց Արևելքը: Նրա պատվին տաճարներ կառուցեցին՝ ինչպես մի աստծո: Սակայն Ալեքսանդրի զորավար Պարմենիոնը քանդել տվեց այդ տաճարները, որպեսզի ոչ ոք չկարողանա ուրանալ Ալեքսանդրի փառքն Արևելքում: Յասոնի մահից հետո Մեդոսը ի պատիվ իր մոր կառուցեց Մեդեա քաղաքը և ստեղծեց մեդացիների թագավորությունը՝ Արևելքի հզոր պետությունը:

Արմենոսը, որը նույնպես Թեսալիայից էր և Յասոնի զորավարներից մեկը, հավաքեց այն զորքերը, որոնք Յասոնի մահից հետո թափառում էին ամենուրեք, և հիմնեց Հայաստանի թագավորությունը[1]:

Կիրսիլոսն ու Մեդիոսը, ինչպես երևում է, շոշափել են նույնպես մեդացիների ծագումը և նրանց բխեցրել են Մեդեայի որդի Մեդոսից: Ստրաբոնը նույնպես չի անգիտանում այս կետը[2]:

Մի ոմն հեղինակ Անտիպատրոս, որն այլապես անծանոթ է, համաձայն է թեսալիացի պատմիչների հետ, թե հայերը սերում են Արմենոսից, բայց նրան Հոդոսի քնիկ է համարում և ոչ Թեսալիայի[3]:

---

[1] **Հուստինոս**, XLII, 2, 3:

[2] **Ստրաբոն**, XI, 14՝ **τοὺς Μήδους καὶ Ἀρμενιους συγγενεῖς πως τοῖς Θετταλοῖς εἶναι καὶ τοῖς ἀπὸ Ἰάσονος καὶ Μεδείας**: [Մարերն ու հայերը թեսալացիների ինչ-որ ազգակիցներ են, ինչպես նաև [նրանց, ովքեր սերել են] Յասոնից և Մեդեայից]:

[3] Անտիպատրոսը հիշատակված է Ստեփանոս Բյուզանդացու կողմից՝ **Ἀρμενία** բառի տակ: Frag. Hist. Gr. IV, 306: Նա նշում է նաև Եվդոքսոսին, բայց չի հիշատակում Հերոդոտոսին, ոչ էլ թեսալիացի պատմիչներին:

Եվստաթիոսը, Թեսալոնիկեի եպիսկոպոսը (մահ. 1193 թ.), երկրորդ դարի հեղինակ, Դիոնիսիոս Պերիեգետեսի «Աշխարհի նկարագրության» մեկնությանն մեջ վկայակոչում է կատարում հայերի ծագման մասին նաև կարծիքներից՝ 1. **ἀπό τινος Ἀρμένου Ροδίου ἀνδρός, [ինչ-որ հռոդոսցի Արմենոսից]** առանց նրա հեղինակ Անտիպատրոսի անունը տալու. 2. **κατὰ δὲ ἄλλους Ἀρμενία ἡ χώρα λέγεται ἐπονύμως Ἀρμένου ἥρωος ἐξ Ἀρμενίου πόλεως Θετταλικῆς, συστρατεύσαντος ἐκεῖ τῷ Ἰάσονι**, [ըստ ուրիշների, «Արմենիա» երկիրն այդպես է կոչվել հանուն Արմենոս քաջնանձի՝ Թեսալիայի Արմենոս քաղաքից, որն այնտեղ[ից] մասնակցեց Յասոնի արշավանքին]: 3. **ἱστέον ὅτι Ἡρόδοτος τοὺς Ἀρμενίους Φρυγῶν ἀποίκους φησί**, [պետք է իմանալ, որ Հերոդոտոսը հայերին համարում է փռյուգացիների գաղթականներ]: Նա ավելացնում է Եվդոքսիոսի վկայությունը, հավանաբար ըստ Ստեփանոս Բյուզանդացու, որտեղից նա փոխ է առել Անտիպատրոսի կարծիքը:

Ի՞նչ արժեք ունեն այս տեղեկությունները պատմական առումով: Ստրաբոնի նման քննադատական մի միտք արժևորել է թեսալական տեսությունը, ի նպաստ դրան իր կողմից ավելացնելով մի քանի գծեր, որոնք ընդհանուր են թեսալացիների և հայերի համար: Օրինակ, երկու ժողովուրդների գործածած հագուստները՝ լայնածիգ պատմուճանը, որ աղերգությունների մեջ կոչվում են թեսալական և կապում են կրծքներին, ու այն վերարկուն, որ դերասանները հագնում են թեսալական ձևով. ձիավարության կիրքը, որ նույնպես ընդհանուր է թեսալացիների և հայերի համար, ինչպես նաև մեդացիների:

Հակառակ նշանավոր աշխարհագետի հեղինակությանը, Կիրսիլոսի և Մեդիոսի տեսությունը քննադատության դիմանալ չի կարող: Նա հիմնված է մի քանի թեսալական անունների մերձեցման վրա՝ Արմենիոն, Յասոնիա, Արաքս, Աինիանե, Օիտա, որոնք ենթադրաբար գործածվում են նաև Հայաստանում: Այդ դրույթի համար հրապուրիչ կետ է, անշուշտ, *Ἀρμενία*-ի համեմատությունը *Ἀρμένιον* -ի հետ, որը կարող էր վարկ ունենալ, եթե քմահաճ զուգահեռի մեջ դրված չլիներ *Μηδία*-ի և *Μήδεια*-ի համեմատության հետ: Դրան մենք կանդրադառնանք: *Ἰασόνιον* - Յասոնի սրբավայր, պակաս ազդեցություն չի գործել թեսալացի հեղինակների վրա: Նրանք, անշուշտ, տեղական մի բառ են գտել, որ նշանակում էր «սրբավայր», և ընդունել այն որպես Յասոնիոն: Որոշ խարխափումից հետո կարելի է եղել տվյալ բառի իմաստը ճշտել: Դա jazana բառն է, որի պարսկական ձևն է՝ à-yadana, yaz «զոհել» բառից: Jazana - զոհաբերության վայր, «տաճար»՝ համապատասխանում է սանսկրիտ yajana-ին[1]: Թեսալացի զորականները yazana-ում տեսել են հունարեն *(τὰ) Ἰασόνια* «Յասոնի տաճար»-ը և Յասոնին դարձրել երկրի հերոս:

Արաքս անվան վրա հիմնված փաստը կորցնում է իր արժեքը, քանի որ այդ բառը գործածվում է ո՛չ բացառապես Թեսալիայում և Հայաստանում, այլ շատ ուրիշ երկրներում: Սկյութները, կիմմերները գործածել են Արաքսը այժմյան Վոլգայի համար: Դա Պոնտոսում Թերմոդոնի հին անունն է: Միջագետքի Խաբուր գետը այլ ձևով Արաքս է կոչվել: Պարսկաստանի

[1] H. Kiepert-ը, Lehrbuch der alten Geographie, § 70, առաջինն է հասկացել Յասոնիայի ծագումը, բայց սխալմամբ վերագրել է Yasna-ին: A. J. Reinach-ի, Noe Sangariou, 1913, էջ 61-62, կարծում է, թե «յասոնիաները պետք է որ հայկական մեծ yazatas-ներից մեկի տաճարները եղած լինեն, գուցե՝ Վահագնի»: Ցո. Մարկվարտն էր, Südarmenien und Tigrisquellen, 1930, էջ 535, որ առաջարկեց yazana: Դարեհը, Բահիստանի (Բիսետուն) արձանագրության մեջ, տող 14, խոսում է ayadana «տաճարներ»-ի մասին: Սպասված ավեստական ձևը պետք է որ yazana լինի, որ երաշխավորված է սանսկրիտ yajana-ով: Այնուհանդերձ, մի էական կետ լուսաբանվելու կարիք ունի. ո՞րտեղից է հայերին հասել yazana-ն: Արդյո՞ք մարական փոխառություն է, ուրեմն՝ Աքեմենյան տիրապետությունից առաջ:

Սարդուրի II-ը առաջինը եղավ այգիներ ու պարտեզներ տնկելու և ջրանցքներ բանալու Արաքս գետի շրջանում, հատկապես Արմավիրում, № 141:

Ուրարտացիները մեգալիթիկ կառուցումների խոշոր վարպետներ էին: Մեզ հետաքրքրող վավերագրերում այս նյութի վերաբերյալ առկա տվյալները, հակառակ ճոռոմ ոճին, արժեքավոր են և իրականության համապատասխան: Ըստ այդ տվյալների՝ ուրարտական քաղաքները «կառուցված էին լեռների վրա»: Տարօրինակ է թվում քաղաքները տեսնել լեռների վրա: Որոշ քաղաքներ «փայլում էին աստղերի նման, և 240 արմնկաչափ բարձրության վրա երևում էին դրանց հիմքերը»:

Արմնկաչափերի նշված քանակությունը անում է 120 մետր: Դա այնպիսի բարձրություն չէ, որ արժանի լինի «լեռ» կոչվելու: Մի երկրում, ուր լեռները հազարավոր մետրերով են դեպի երկինք խոյանում, 120 մետր բարձրությունը միայն բլուր է կազմում: Բացարձակապես ճիշտ է, որ Ուրարտուի բերդաքաղաքները բլուրների, բայց հատուկ տեսակի բլուրների, կատարներին էին կառուցվում: Լեռնաշղթաները, ճգվելով տարբեր ուղղություններով, իրար խաչաձևում են և կազմում ընդարձակ բարձրավանդակներ: Հատված լեռնաշղթաները հաճախ այդ բարձրավանդակների վրա կազմում են հսկայական միակուռ զանգվածներ, անհարթ և համարյա անմատչելի լանջերով:

Դրանք շրջակա լեռներից մեկուսացված մի տեսակ հողակոշտ զանգվածներ են, որոնք սովորաբար ուրարտացիներն ընտրում էին իրենց հիմնադրումների կենտրոնը կամ միջնաբերդը դարձնելու համար: Այդպիսիք են հետևյալ ծանոթ քաղաքների տեղերը՝ Տուշպա (Վան), Լեզք, Ամյուկ, Սևանկալա (Քեշիշ-գյոլի մոտ), Բոլ-դաղ, Հայանց-բերդ (լճի ափին՝ Էրերինի մոտ), Մարմետ, Անծավ, Արմավիր:

Այդ ամրացված վայրերը շրջապատված էին նաև կիկլոպյան պարիսպներով, որոնք դրանց անառիկ էին դարձնում: Այնտեղ, որտեղ Վանի ժայռը քիչ թե շատ հասանելի է, Սարդուրի I-ը կառուցեց մի վիթխարի պարիսպ, որն ավելի հարմար է կոչել Սարդուրիի աշտարակ, ինչպես հայ պատմիչ Փավստոս Բուզանդն է կոչում: Իրոք, Սարգոնը հաստատում է, «որ քաղաքների մեծ դարպասների մոտ աշտարակներ էին կառուցված», «դրանք լեռների նման հաստատուն հիմքեր ունեին»: Արմարիլիում գտնվող Խուն-դուր քաղաքը շրջապատված էր պարիսպներով և աշտարակներով: Ուշկահա քաղաքի պարիսպը կառուցված էր ժայռի վրա, իսկ դրա հաստությունը ութ արմնկաչափ էր (համարյա չորս մետր): Որոշ քաղաքների

պարիսպներ ունեին 120 շար աղյուսների բարձրություն, որը համարյա 16 մետրի է հավասար:

Սարգոնն ասում է, որ տներն արվեստով էին կառուցված: Հետագա պեղումները մի օր հնագիտական նյութով կհաստատեն այդ: Այն, ինչ ներկայումս գոյություն ունի գետնի երեսին, արդեն ցույց է տալիս քարի մշակման նշանավոր տեխնիկայի առկայությունը: Ժայռափոր կառուցումները, ինչպիսիք են Վանի՝ ժայռի մեջ փորված Մենուայի և Արգիշտիի սենյակները, այդ տեխնիկայի վառ ապացույցն են:

Շենքերի համար գործածում էին ոչ թե սովորական քարեր, այլ հսկայական սալաքարեր: Սարդուրիի աշտարակն այդ տեսակ կառուցման մի նմուշ է: Այն կառուցվել է 5-6 մետր երկարություն և մեկ մետր լայնություն ունեցող սալերով: Դրանք կողք-կողքի շարված են առանց շաղախի և մետաղյա կեռերի: Ուրարտացիները գործածում էին և՛ հում, և՛ թրծված աղյուսներ: Թոփրակ-կալայում հայտնաբերվել են դրանցով կառուցված տներ ու պարիսպներ: Սակայն նախընտրվող շինանյութը միշտ քարն էր: Ուրարտացիները կամար կապել չգիտեին. այդ պատճառով էլ ձորակների վրայով ջրանցք տանելու համար Մենուան ստիպված էր ձորի խորքից մինչև ջրի հարթակը հսկայական պատեր բարձրացնել:

Սրբավայրերը նույնպես արտակարգ չափի քարերով են կառուցված. որպես օրինակ կարելի է ներկայացնել Թոփրակ-կալայում պեղված տաճարը: Այդ տաճարի երևան գալով կարելի է լավ գաղափար կազմել ուրարտացիների գեղարվեստական ճաշակի մասին: Մեգալիթյան բնույթը այնտեղ մնում է իշխող, բայց տեսքը, որ կարող է անպատրաստ երևալ, բազմերանգ քարերի գործածությամբ զվարթ ու պայծառ է դառնում: Սև, բացմոխրագույն, կարմրավուն, դեղին երանգներն այնտեղ իրար են հաջորդում ներդաշնակ ու բավականին նկարչագեղ կերպով:

Բազմերանգությունն ուրարտական առանձնահատկություններից մեկն է թվում: Գույների ճաշակը բնականաբար առաջ է բերել խճանկարի գաղափարը: Իրոք, Թոփրակ-կալայի պեղումներում գտնվել են տարբեր ձևերի ու գույների քարեր, որոնք ենթադրել են տալիս, թե տաճարը սալարկված է եղել խճանկարով[1]: Գալով ճարտարապետությանը, ուրարտական թագավորների հիմնադրած Մուծածիրի տաճարը թույլ է տալիս դրա մասին գաղափար կազմել: Այս տաճարը ներկայացված է Սարգոնի Խորսաբադյան պալատի ցածրաքանդակների վրա:

---

[1] **K. Lehmann-Haupt**, Armenien, II, 2, էջ 552: Տաճարը լրիվ կողոպուտի է ենթարկվել, այնպես որ, երբ 1917 թ. մենք այնտեղ էինք, մնացել էր միայն մի քանի քար:

Ուրարտացիները գիտեին քանդակել քարը: Մուծածիրում Սարգոնի տեսած Սարդուրիի արձանը քարից էր: Թոփրակ-կալայում հայտնաբերված քարե երկու ելուզները, անշուշտ, արձանի բեկորներ են: Տաշված մի քարի վրա պատկերված է կայծակը երկու խուրձ լույսի ցոլքերով[1]:

Մետաղի տեխնիկան նույնպես զարգացած էր: Մշակում էին ոսկի, արծաթ, բրոնզ, երկաթ: Մուծածիրի պալատի և տաճարի գույքի մի որոշակի մասը բաղկացած էր սեղանասպասքից և անոթներից՝ ամաններ, բաժակներ, սկահակներ, կաթսաներ, կոնքեր, աթոռներ, մրգերի զամբյուղներ, բանալիներ, փականքներ, թավաներ, հնոցներ, ամեն տեսակի ամաններեն արծաթե կամ արծաթապատ, ավելի հաճախ բրոնզից և երբեմն ոսկուց. երկրում պատրաստված 120 բրոնզե առարկաներ, որոնցից ամեն մեկն իր անունն ուներ: Ասորեստանցի դպիրը խոստովանում է, որ դժվար էր վերարտադրել բոլորի անունները: Կային սեղաններ, զամբյուղներ և այլ՝ փղոսկրից, էբենոսից, սամշիտից, ոսկով ու արծաթով պատած առարկաներ: Ալեբաստրե առարկաները թանկագին քարերով էին զարդարված:

Քիչ չէին նաև գեղարվեստական բարձր արժեք ներկայացնող գործերը, օրինակ՝ ոսկյա և արծաթյա վահաններ, որոնց սկավառակները զարդարված էին վիշապներով, առյուծներով, վայրի ցուլերով, շների ծռկտող գլուխներով: Մարդու ձեռքի նման մի ոսկյա փականք իր փեղկիկի շրջանակի վրա թևավոր վիշապի դեմքն էր կրում: Երկու բանալիներ ներկայացնում էին խույրով աստվածուհիներ՝ ձեռներին բռնած ատամնավոր տավիղ: Փղոսկրյա մի անկողնու գլխիկներն արծաթից էին՝ ծայրերում զարդարված թանկագին քարերով: 14 տարբեր թանկարժեք քարերից պատրաստված մի զարդ կար՝ ինչ-որ աստվածության համար:

Արգիշտիի և Ռուսայի արձանները ձուլածո բրոնզից էին, Սարդուրիի արձանի պատվանդանը՝ ձուլածո երկաթից: Կան ցուլի, կովի և իր հորթուկի արձանները բրոնզից: Խորսաբադի բարձրաքանդակի վրա Մուծածիրի տաճարի մուտքի դիմաց ներկայացված է մի կով՝ հորթը կերակրելիս: Այստեղ կան նաև վեց վահաններից երեքը՝ ոսկուց, որոնք ըստ Սարգոնի նկարագրածի՝ «կախված էին տաճարի աջ ու ձախ կողմերում և որոնց մեջտեղում ծռկտող շների գլուխներ էին երևում, հինգ տաղանդ տասներկու մինա ոսկու ծանրությամբ», որը հավասար է 162 կիլոգրամի:

Վանում, Թոփրակ-կալայի ավերակներում, հայտնաբերվել են բրոնզի մի քանի կտորներ, որոնցից երեքը Ռուսա Էրիմենախիի անունն են կրում, իսկ մեկը՝ Ռուսա Արգիշտիխիի: Դրանք նույն տիպի մի քանի վահանների

[1] K. Lehmann-Haupt, Materialen, էջ 80:

բեկորներ են՝ սկավառակը կենտրոնում ունի մի վարդակ և բաժանված է երեք համակենտրոն գոտիների. առաջինը և երրորդը զարդարված են քայլող առյուծների կերպարանքներով, երկրորդը՝ ցուլերի: Դրանք ուխտանվեր վահաններ են: Հ. Լինչը վերարտադրել է առյուծների կերպարանքներից մեկը և մեկ ուրիշը՝ ցուլի, իսկ Կ. Լեման-Հաուպտը վերարտադրել է վահանի մի մասը[1]:

Թագավորական գահի բրոնզե մի քանի բեկորներ, երկու ոտքեր՝ յուրաքանչյուրը դրված քառակուսի մի սալի վրա, մեկի վրա պառկած թևավոր առյուծ: Ոտքերը փաթաթված են տերևների պսակներով[2]:

Բեկորներից մեկը ներկայացնում է թևավոր մի գառնանգղ, որը հունական սիրենան է հիշեցնում, իսկ մեկ ուրիշը՝ մարդու գլխով մի ցուլի[3]:

Բրոնզի երկու կտոր, որոնք աթոռի մասեր են. դրանցից մեկն ուշադրություն է գրավում իր զարդարանքներով՝ ոտքերը ներկայացնում են առյուծի թաթեր: Վերին ծողի ծայրերն օժտված են ոչխարի գլուխներով, իսկ ցածի ծողի ծայրերը՝ երկու զույգ խոյեղջյուրներով. այդ ծողի և ոտքերի միջև ուղղածիգ ծողերը շրջապատված են տերևների պսակներով[4]:

Տերևների պսակը հիշեցնում է հունական ճարտարապետության օվիկուլները: Այն գտնում են Վանում հայտնաբերված գեղարվեստական ձևավորմամբ շատ ինքնատիպ բրոնզե մի աշտանակի վրա ևս: Աշտանակի կոթը զարդարված է հավասար հեռավորության վրա տեղաբաշխված տերևների հինգ պսակներով: Բրոնզե մի զարդածող անցնում է ցածի պսակի ներքևով և կամարաձև կորանալով կազմում ոտքերը: Ծողը որպես զարդ կրում է մարդկային գլխով երկու թևավոր էակների կերպարանքներ և առյուծի երկու գլուխներ, որտեղից դուրս է գալիս եզան երկու կճղակ, որոնք աշտանակի հիմքն են կազմում[5]:

Նույն տեղում գտնված բրոնզի մի կտոր ներկայացնում է կանացի դեմք, հավանական է՝ աստվածուհու, որը թևավոր արևի շրջանակ է հագել[6]: Դա, գուցե, ծիսական մի ամանի կանթ է, նման Մուծածիրի տաճարի գինու անոթին: Կարելի է նշել նաև մի ճրագ և բրոնզե կոթով մի կուժ[7]:

---

[1] **K. Lehmann-Haupt**, Armenien, II, 2, էջ 258: **H. Lynch**, Armenia, II, էջ 62:

[2] Մի բեկորը պատկանում է Մ. Վոգեին. **Perrot-Chipiez**, II, էջ 725: Մեկ ուրիշը հայտնաբերվել է Կ. Լեման-Հաուպտի կողմից, Armenien, II, 2, էջ 485:

[3] **K. Lehmann-Haupt**, Armenien, II, 2, էջ 509 և 748: **H. Lynch**, Armenia, II, էջ 63:

[4] Նույնը, էջ 534. նման աթոռի պատկերը վերականգնված է Պերո-Շիպիեի կողմից, II, էջ 728:

[5] **K. Lehmann-Haupt**, Materialen, էջ 93 և Armenien, II, 2, էջ 483: Ներկայումս գտնվում է Համբուրգի թանգարանում:

[6] **K. Lehmann-Haupt**, Armenien, II, 2, էջ 262-263:

[7] Նույնը, էջ 563:

Թոփրակ-կալայի պեղումներից երևան են հանվել արծաթե կտորներ: Մի մեծ կարասում գտնվել են երկու արծաթե անոթներ: Դրանց գլանաձև լինելը հատկանշական ոչինչ չի ներկայացնում[1]: Սակայն նույն կարասի խորքից հանված փոքրիկ արծաթե մի տուփ հետաքրքրություն է շարժում[2]: Դա ունի երկու ոսկյա կոճակով կրկնակի կափարիչ և դեռ պարունակում էր մի տեսակ փոշի: Քիմիական տարրալուծման շնորհիվ նկատվեց, որ դա մի բաղադրություն է, որով ոսկերչության մեջ սև գծեր են ստանում ոսկու և արծաթի վրա: Թանկագին մետաղներ մգացնելու արվեստը Եվրոպայում ռուսական Տուլա քաղաքի անունն է կրում: Վերջինս դրանով պարտական է Կովկասին, իսկ Կովկասը՝ Վանին, ուր հին արվեստը շարունակում է բարգավաճել:

Երկաթը ծանոթ էր, բայց դեռ շատ չէր գործածվում: Սարգոնը Մուծածիրում միայն երկաթե մի քանի հնոցներ, ճրագներ և անհայտ առարկաներ է գտել, հավանական է ամաններ՝ nisbi, nasri, aruthi: Տնտեսական ամանները մեծ մասամբ բրոնզից էին: Երկաթը ծառայում էր կացինների, մուրճերի, խոփերի, արորների, կեռերի պատրաստման համար[3]: Կա երկաթե շինվածքի մի օրինակ՝ քարի հետ զուգորդված, որը պատկերում է սալի վրա փորագրված ևվիրական մի ծառ. ծառի դիմաց մորուքով և գլխարկով ասուրական տիպի մի մարդ ձեռքերը տարածել է դեպի ծառը: Ծառը և մարդը տաշված են քարից և լցված երկաթով: Հավանաբար, պաշտամունքի վերաբերյալ մի տեսարան է[4]:

Նույն կարգի մեկ ուրիշ տեսարան է վերարտադրված մի կշռաքարի վրա. աղեղնարկուի դիրքով մի մարդ է կանգնած ծառի դիմաց, նրա մոտ դրված է կուժ, անշուշտ՝ գինու զոհաբերության համար, իսկ հետևում, սեղանի վրա՝ երեք հենարան և կողքին՝ մեկ ուրիշ ծառ[5]:

Երկրի արդյունագործության մեջ մեծ տեղ էր գրավում խեցեգործությունը: Կիրառական նշանակությունը տիրող է այդ գործում, բայց գեղարվեստական ճաշակը ևս համեստ կերպով երևան է գալիս: Նրանք սիրում էին հատկապես մեծ կարասներ պատրաստել: Թոփրակ-կալայում հայտնաբերված ներքնատանը քսան կարաս կար, բայց, դժբախտաբար, միայն երկուսն էր անվթար մնացել: Դրանք նույն տեսակի կարասներ են, ինչ Սալմանասար III-ը, որպես ավար, կառքով տեղափոխել է Ասորեստան և

[1] **K. Lehmann-Haupt,** Armenien, II, 2, էջ 542:
[2] Նույնը, էջ 482:
[3] Նույնը, էջ 544-547:
[4] Նույնը, էջ 559:
[5] Նույնը, էջ 549:

որը պատկերել է տվել Բալավաթի դռների բրոնզյա նշանավոր պատառների վրա[1]: Կարասների արդյունաբերությունը Հայաստանում դեռևս շարունակվում է և ծառայում գինի պահելու, ինչպես Սարգոնի ժամանակ, որի զինվորները «ուրարտական կարասներից հիանալի գինի էին հանում գետի ջրերի նման և անհագ խմում էին»:

Բրոնզագործությունը ճևով և ծավալով բավական հարուստ ու բազմազան էր: Թոփրակ-կալայի պեղումներից հայտնաբերվել են ամեն տեսակի նմուշներ՝ սկսած ամենափոքր կուժից մինչև կարասը և Մուծածիրի տաճարի առջև գտնված անոթները: Այս տաճարում լիքն էին զանազան տեսակի ամանեղեններ: Սարգոնը շատ նմուշների անուններ է տալիս, որոնց նշանակությունը հայտնի չէ, ինչպես՝ gangani, pursiti, qatanate, luṭṭi, susani, mukarisi, nabli, ḫurupati, nasri և այլն: Դպիրը չի կարողացել 120 առարկաների անունները տալ, որոնք նույնպիսի անոթներ էին:

Ուրարտական խեցեղենը հիմնականում, որքան որ այն մեզ ծանոթ է Թոփրակ-կալայի պեղումներից, չի տարբերվում ներկայումս Հայաստանում արտադրվող խեցեղենից[2]:

Մի քանի խեցիներ ծածկված են մի տեսակ կարմրագույն փայլուն լաքով: Մանրադիտակային վերլուծումը ցույց է տվել, որ իսկական լաքի մասին չէ խոսքը: Ուրարտացի բրուտագործներին հաջողվում էր իրենց արտադրությանը արտաքին փայլ տալ՝ խեցու երեսին նույն կավից բարակ շերտ քսելով, բայց լավ թրծված և լավ փոշիացված, որից հետո նորից մի թեթև թրծում էին:

Գալով խեցեղենի նկարազարդմանը, դա չէր առաջադիմել: Մի քանի անոթներ իրենց փորի վրա թռչունի պատկերներ են կրում՝ ծոփորների երկու շարքի միջև շարված: Մի անոթ ուշադրություն է գրավում իր երկրաչափական նկարներով[3]:

Կարասների եզրերին երբեմն փորագրված են պատկերներ, օրինակ՝ նստած հորթ, կամ մի տեսարան՝ առյուծը հորթ պատառոտելիս[4]: Մի կարասի վրա սեպագիր տեքստ կա[5]:

---

[1] **K. Lehmann-Haupt**, Armenien, II, 2, էջ 548:

[2] Նույնը, էջեր 560, 564-570, 573:

[3] Նույնը, էջ 576:

[4] Նույնը, էջ 470-473:

[5] Նույնը, էջ 560: Արձանագրությունը՝ aqarki 5 ḫi-ru-si, համմտ. № 132: Մի ուրիշ բնկորի վրա կարդացվում է՝ 4 ḫi-ru-si, տե՛ս նույնը, էջ 473:

6. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԼԵԶՈՒՆ

Ուրարտական գրականությունը հարուստ չէ ո՛չ ծավալով և ո՛չ էլ տեսակներով: Ինչպես մենք տեսանք, գրավոր նյութը բաժանվում է երկու խմբի՝ հուշարձանների տեքստեր և պատմական կամ ժամանակագրական տեքստեր: Առաջինները զանազան կառուցումների մասին են պատմում, երկրորդները ռազմական արշավանքներն են նկարագրում:

Տեքստերի շարադրանքը շատ պարզ և բավական միօրինակ է ոճի և նույնիսկ պարունակության տեսակետից: Մենուայի ժամանակ շարադրված առաջին վավերագրերը ծառայել են որպես օրինակ հետագա տարիների համար: Սակայն որոշ առաջադիմություն նկատվում է պատմական ճյուղում: Մենք մի քանի նմուշներ կտանք առաջին և վերջին դարաշրջանից՝ երկու տեքստ հուշագրական և երկուսը՝ պատմագրական: Դրանք հնարավորություն կտան գաղափար կազմելու երկու խմբի մասին, ինչպես և լեզվի կառուցվածքի մասին (դա կհեշտացնի ուրարտերեն լեզվի հետագա քննությունը):

Արձանագրություններ, որոնք հիշատակում են շենքի, տաճարի հիմնադրումը, ջրանցքի կառուցումը կամ այգու, պարտեզի տնկումը, մի քանի տիպի են՝ կարճ տարբերակ և առավել կամ պակաս երկար տարբերակ:

Կարճ տարբերակը շարադրվում է այսպես. «Խալդիի զորությամբ այսինչ թագավորն իրականացրեց այսինչ կառուցումը»: Շատ հաճախ ավելացվում են թագավորի անունն ու տիտղոսները: Երկար տարբերակը նաև կառուցման առթիվ փորագրված արձանագրության հիշատակումն է անում և անեծք է ավելացնում՝ միշտ նույն բառերով, նրա հասցեին, ով վնաս կհասցնի արձանագրությանը կամ նրա հեղինակի հիշատակին: Երբեմն, մանավանդ եթե ծառատնկման մասին է խոսքը, պատվիրվում է որոշ զոհաբերումներ կատարել Խալդիին կամ մյուս աստվածներին:

Այստեղ բերված տիպարային արձանագրությունը վերարտադրված է CICH-ի № 34-ից:

1. $^{\text{II.LU}}$Ḫal-di-ni-ni uš-ma-ši-ni ^{I}Me-nu-a-še
   ^{I}Iš-pu-u-i-ni- ḫi-ni-še i-ni pi-li
   a-gu-ni ^{I}Me-nu-a-i pi-li ti-i-ni
   $^{\text{II.LU}}$Ḫal-di-ni-ni al-su-ši-ni ^{I}Me-nu-a-ni
5. ŠARRU DANNU ŠARRU al-su-i-ni ŠARRU ^{MATU}Bi-a-i-na-e
   a-lu-u-si ^{ALU}Ṭu-uš-pa-e ALU

[1]Me-nu-a-še a-li a-lu-še i-ni ṬUPPU tu-li-e
a-lu-še pi-tu-li-e a-lu-še a-i-ni-e-i
i-ni-li du-li a-lu-še u-li-še ti-u-li
10. i-e-še i-ni pi-li-e a-gu-bi tu-ri-ni-ni
[ILU]Ḫal-di- še [ILU]ADAD- še [ILU]ŠAMAŠ- še ILU[pl]-še ma-ni
[ILU]ŠAMAŠ- ni pi-i-ni me-i ar-ḫi-u-ru-li-a-ni
me-i i-na-i-ni me-i na-a-ra-a
14. a-u-i-e u-lu-u-li

Ահա տեքստի բառացի ու տողացի թարգմանությունը.

[1]Խալդիի զորությամբ, Մենուան [2] Իշպուինիի որդին, այս ջրանցքը [3] անցկացրեց, անունը Մենուայի ջրանցք (է): [4] Խալդյան մեծությամբ Մենուան [5] հզոր թագավոր (է), մեծ թագավոր, Բիաինայի թագավոր, [6] իշխան Տուշպա քաղաքի: [7] Մենուան ասում է՝ ով այս արձանագրությունը վնասի, [8] ով (այն) կործանի, ով ուրիշի համար [9] սույն (բառերը) կատարի, ով, ուրիշը... ասի՝ [10] «ես բացեցի այս ջրանցքը», [11] թո՛ղ աստված Խալդին, փոթորկի աստվածը (= Թեշեբա), Արևի աստվածը (= Արդինի), անհետացնել տան Արևի երեսից քանդողին, և arḫiurulia և inaini: Վերջին տողերը պարզ չեն, այնպես որ անեծքի էությունը դեռ մթին է մնում:

Միայն երեք առաջին տողերը, կամ դրանք՝ հաջորդ երկու տողերի հետ միասին, կազմում են կարճ տարբերակը, որ գտնում ենք Շամիրամի ջրանցքի ամբարտակի վրա և այլուր, ինչպես և գտնում ենք երկար տարբերակը, այսինքն՝ անեծքի բացակի հետ միասին:

Վերցնենք մեկ ուրիշ արձանագրություն, ավելի ուշ ժամանակվա, որի լուսանկարը մեր տրամադրության տակ է, № 153U[1]:

1. [ILU]Ḫal-di-e BELU i-ni [BIT]PAPAKKU [I]Ru-sa-še
[I]Ar-giš-te-ḫi-ni-še ši-di-iš-tu-ni . [ILU]Ḫal-di-ni-ni
uš-ma-ši-ni [I]Ru-sa-še [I]Ar-giš-te-ḫi-ni-še
a-li qar-bi sal-zi ma-nu u-i gi-e-i
5. iš-t-ni ši-da-u-ri šu-ki [ILU]Ḫal-di- še

---

[1] Լուսանկարը մեզ ուղարկել է Ատրպատականի Հայոց թեմի առաջնորդ գերապատիվ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանը, որին հայտնում ենք մեր երախտագիտությունը: Քարակոթողը գտնվում է Մակուի խանի տան բակում, ուր բերվել է Մակուի մոտ գտնվող մի քաղաքի ավերակներից: Կոմս Կանցը, Թեհրանի գերմանական դեսպանատան կցորդը, մի լուսանկար է առաքել Ա. Սեյսին, որը նա հրապարակեց JRAS-ում, 1912 թ., էջ 107: Ն. Մառը նույնպես հրապարակել է այդ արձանագրությունը ըստ նույն լուսանկարի, որը նույն տեղից է ստացվել. Записки Восточного отделения Русск. арх. общ., XXV:

u-bar-du-du-ni i-e-še ši-di-iš-tu-bi
te-ru-bi ti-ni ^{I}Ru-sa-i ALU TUR
^{I}Ru-sa-še ^{I}Ar-giš-te-ḫi-ni-še a-li
a-lu-še i-ni ṬUPPU tu-li-e a-lu-še
10. pi-tu-li-e a-lu-še ip-ḫu-li-e tu-ri-ni-ni
^{ILU}Ḫal-di-še ^{ILU}ADAD-še ^{ILU}ŠAMAŠ-ni-še ILU^{pl}-še
me-ku-u-i ti-ni ma-nu-ni ^{ILU}ŠAMAŠ-ni-ka-i
^{I}Ru-sa-a-ni ^{I}Ar-giš-te-ḫi
ŠARRU DANNU ŠARRU MATU.MATU^{pl}-a-u-e
15. ŠARRU ^{MATU}Bi-a-i-na-u-e ŠAR ŠARRU-u-e
a-lu-si ^{ALU}Ṭu-uš-pa-a-e ALU

Բառացի թարգմանությունը.

[1] Տեր Խալդիին այս սրբավայրը Ռուսան, [2] Արգիշտիի որդին կառուցեց: Խալդյան [3] հզորությամբ Ռուսան, Արգիշտիի որդին, ասում է. (4 - 5-րդ տողերը մթին են): [6] ես (այն) կառուցեցի [7] (և դրան) Ռուսայի փոքր քաղաք անունը դրեցի: [8] Ռուսան, Արգիշտիի որդին, ասում է. [9] ով այս արձանագրությանը վնասի, ով (այն) [10] կործանի, ով (այն) տապալի, [11] թո՛ղ Խալդի աստվածը, փոթորկի աստվածը (= Թեշեբա), Արևի աստվածը (= Արդինի) [12] քանդողի անունը ջնջեն Արևի առաջ: [13] Ռուսան, Արգիշտիի որդին, [14] հզոր թագավոր (է), բազմաթիվ երկրների թագավոր, [15] Բիաինի(լի)-ի թագավոր, թագավորաց թագավոր, [16] իշխան Տուշպա քաղաքի:

Նշենք, որ անեծքին վերաբերող նախադասությունը նույնպես պարզ չէ, որ թագավորի անունն ու տիտղոսները տեքստի վերջում են գտնվում, ոչ մեջտեղում, ինչպես նախորդ տեքստում:

Մենուայի օրով հաստատված պատմագրական ժանրը զարգացավ իր որդի և հաջորդ Արգիշտիի ժամանակ և ընդունեց այնպիսի ձևեր, որոնք առանց զգալի փոփոխությունների մնացին, մինչև պետության վերջը:

Պատմական նկարագրությունները բնորոշ են այն հանգամանքով, որ արշավանքների նախաձեռնությունը միշտ երկրի մեծ աստված Խալդիին է վերագրվում: Խալդին անձամբ գնում է ու կռվում հակառակորդ երկրի դեմ և ապա բանակի գլուխն անցած թագավորին առաջնորդում կռվի դաշտ՝ նախապատրաստված նվաճումներն իրագործելու համար: Այդ գաղափարը պատկերացվել է հետևյալ ձևով.

Խալդին ուժեղ է, նրա մարտիկը ուժեղ է. նա նվաճեց այս ու այն երկիրը: Նրա զորությամբ թագավորը գնաց այդ երկրների դեմ և գրավեց դրանք: Երբեմն թագավորն ավելին է անում, քան աստվածը ցույց էր տվել - kuṭu- bi

կամ kuṭu- ni կամ kuṭadi pari(e), որին հաջորդում են երկրների անունները: Դեռևս չի հաջողվել ճշգրտել այդ արտահայտության իմաստը. թվում է թե դեպի հարևան երկրների սահմանները կամ շրջակայքը թագավորի առաջխաղացման մասին է խոսքը: Հաղթողը կոթող է կանգնեցնում և կամ նվաճված երկրում ժայռի վրա արձանագրություն փորագրում: Իր հաջողությունը հիշատակելուց հետո նա անիծում է նրան, ով կքանդի այդ հուշարձանը, ըստ անեծքի սովորական դարձած ձևի:

Արգիշտին այդ տարբերակի վրա մի քանի լրացումներ է անում: Նախ՝ Խալդին, թշնամի երկրները հպատակեցնելուց հետո, «դրանք մատուցում է թագավորին»՝ tequ-ni[1]: Ապա՝ թագավորը, նախքան պատերազմի մեկնելը, դիմում է ḫutia-di, աստվածներին, ոչ միայն Խալդի աստծուն, այլ նաև Թեշեբային ու Արդինիին և ստանում նրանց քաջալերանքը: Թագավորը նվաճում է նշված երկրները և նրանց թագավորներին ստիպում հարկ վճարել: Վերջապես, թվարկվում է ավարը, որը վերցված է ավերված կամ հպատակեցված երկրներում: Այն դեպքում, երբ մեկ տարվա ընթացքում շատ արշավանքներ են տեղի ունեցել, պատմությունը վերջանում է հետևյալ բառերով՝ «Այս սխրագործությունները կատարեցի մեկ տարվա ընթացքում»: Այնպես որ Մենուայի օրով մշակված պատմական նկարագրությունների շրջանակները լայնանում են Արգիշտիի ժամանակ և հետագայում ուժի մեջ մնում որպես անսխալ կանոն:

Տալիս ենք դրանցից երկու նմուշ (կարճ տարբերակ և երկար տարբերակ):

Ահա առաջին տարբերակի օրինակը, Քալուի № 31 արձանագրությունը.

1. ^{ILU}Ḫal-di-ni uš-ta-a-de ma-si-ni-i-e
giš-šu-ri-e ka-ru-ni ^{ALU}Še-be-te-ri-a-ni
MATU-ni-e ka-ru-ni ^{ALU}Ḫu-za-na-a-ni MATU-ni-e
ka-ru-ni ^{MATU}Ṣu-pa-a-ni ^{ILU}Ḫal-di-i ku-ru-ni
5. ^{ILU}Ḫal-di-i-ni giš-šu-ri-i ku-ru-ni
^{ILU}Ḫal-di-ni-ni uš-ma-ši-ni uš-ta-a-be
^{I}Me-nu-a-ni ^{I}Iš-pu-u-i-ni-e-ḫe
ḫa-u-ni ^{ALU}Še-be-te-ri-a-ni MATU e-ba-ni-e
ḫa-u-ni ^{ALU}Ḫu-za-a-na-ni MATU e-ba-ni-e
10. ḫa-u-ni ^{MATU}Su-u-pa-a-ni ku-ṭu-ni
pa-a-ri-e ^{MATU}Ḫa-a-ti-i-na-a(...)
^{ILU}Ḫal-di-e-i ini ^{ABNU}pu-lu-si ku-gu-u-ni

[1] Թեպետ, այդ արտահայտությունն արդեն գործածում է Մենուան № 21-ում:

^{ALU}Še-be-te-ri-a ^{ILU}Ḫal-di-i i-a-ra-ni
ši-di-iš-tu-ni ^{ALU}Še-be-te-ri-a a-su-ni
15. ^{I}Su-li-e ha-a-u-a-li
ŠARRU ^{ALU}Me-li-ṭe-i-a-al-ḫe 'a-al-du-u-ni
me-ši-ni pi-i ^{ILU}Ḫal-di-ni-ni al-su-i-ši-i-ni
^{I}Me-nu-a-ni ^{i}Iš-pu-u-i-ni-e-ḫe
ŠARRU DANNU ŠARRU al-su-u-i-ni-e
20. ŠAR ^{MATU}Bi-i-a-i-na-a-u-e
a-lu-si-e ^{ALU}Ṭu-uš-pa-a-e ALU
^{I}Me-nu-a-še a-li a-lu-še i-ni ṬUPPU
pi-tu-li-i-e a-lu-še tu-u-li-i-e
a-lu-še u-li-e i-ni-li du-li
25. tu-ri-ni-ni ^{ILU}Ḫal-di-še ^{ILU}ADAD-še ^{ILU}ŠAMAŠ-še
ILU^{pl}-še ma-a-ni ^{ILU}ŠAMAŠ-ni pi-e-i-ni-e
me-i ar-ḫi-u-ru-li-a-ni me-i i-na-i-ni
me-i na-ra-a- a-u-i-e u-lu-u-li-e

Թառացի և տողացի թարգմանությունը.

1. Խալդին մեկնեց, նրա
մարտիկը հպատակեցրեց (քաղաք) Շերեթերիա-ին
(և նրա) երկիրը. հպատակեցրեց (քաղաք) Խուզանաին (և նրա) երկիրը.
հպատակեցրեց (երկիր) Ծուպա-ին: Խալդին ուժեղ է:
5. Խալդյան մարտիկն ուժեղ (է):
Խալդյան զորությամբ մեկնեց
Մենուան Իշպուինիի որդին,
նա գրավեց Շերեթերիա-ին (և նրա) երկիրը,
նա գրավեց Խուզանա-ին (և նրա) երկիրը,
10. նա գրավեց Ծուպային: Նա հասավ (?)
շրջակայքը (?) Խաբբինա (երկրի):
Խալդիին նա տաշեց այս կոթողը
Շերեթերիայում: Խալդիին մի սրբավայր
նա կառուցեց Շերեթերիայում:
15. Սուլիեին բռնեց
(քաղաք) Մելիտեիայի թագավորին, (նրան) ենթարկեց
հարկ վճարելու:
Խալդյան մեծությամբ
Մենուա Իշպուինիի որդի,

հզոր թագավոր, մեծ թագավոր,
20. Քիախնայի թագավոր,
Տուշպա քաղաքի իշխան:
Մենուան ասաց. ով այս արձանագրությունը
փչացնի, ով (այն) տապալի, ով այն քանդի,
ով ուրիշի համար սույն (բաները) անի,
25. թո՛ղ աստվածներ Խալդին, Թեշեբաս, Արդինիս
(նրան) անհետացնեն Արևի առջևից
քանդողին...

Հավելյալ տարրերը, որ Արգիշտիի թագավորության ժամանակից սկսած հարստացնելու են այս տարրերակը, կտեսնենք հետևյալ տեքստում, որ Արգիշտիի 9-րդ արշավանքի պատմությունն է, № 111:

Sayce XL; Schulz V.

42. ^{ILU}Ḫal-di-ni uš-ta-bi ma-si-ni-e giš-šu-ri-e
ka-ru-u- ni ^{MATU}Ma-na-a-ni ^{MATU}e-ba-ni-i-e
ka-ru-u-ni ^{MATU}Bu-uš-tu-ni ṭe-qu-u-a-li
45. ^{I}Ar-gi-iš-ti-i-ka-i ^{I}Me-nu-a-ḫi-ni-i-e
^{ILU}Ḫal-di-ni-ni al-su-i-ši-ni ^{I}Ar-giš-ti-še
a-li-e ḫu-ti-a-di ^{ILU}Ḫal-di-i-e-di BELU-di
^{ILU}ADAD-di ^{ILU}ŠAMAŠ-di ILU^{pl}-aš-te ^{MATU}Bi-a-na-aš-te
a-lu-si-ni-ni al-su-i-ši-ni a-li-a-ba-di
50. ḫa-a-ši-al-me ILU^{pl} ^{I}Ar-gi-iš-ti-i-še
^{I}Me-nu-a-ḫi-ni-še a-li-e ^{ILU}Ḫal-di-i ku-ru-ni
^{ILU}Ḫal-di-ni giš-šu-ri-i ku-ru-ni ^{ILU}Ḫal-di-ni-ni
al-su-i-ši-ni uš-ta-di ^{MATU}Bu-uš-tu-e-di
ḫa-u-bi ^{MATU}As-qa-ia-i ḫu-bi ^{MATU}Ša-ti-ra-ra-u-ni
55. an-da-ni ^{MATU}U-gi-iš-ti-ni 'a-al-du-bi
sal-ma-at-ḫi ^{MATU}U-u-ši-ni ku-ṭe-a-di
pa-ri-e ^{MATU}A-la-ṭe-i-e ^{MATU}Ba-ba-a-ni
^{MATU}e-ba-a-ni a-ma-aš-tu-bi ALU^{pl} ḫar-ḫar-šu-bi
'a-a-še ^{SAL}lu-tu iš-ti-ni-ni pa-ru-u-bi
60. (...) 873 ^{AMELU}ta-ar-šu-a-ni-e MU
a-li-ki za-aš-gu-bi a-li-ki še-ḫi-ri a-gu-bi
(...) 80 ANŠU.KUR.RA^{pl} pa-ru-bi
(...) ANŠU.A.AB.BA^{pl} (...) ^{ALPU}pa-ḫi-ni
(...) 500 ^{IMMERU}šu-še

65. [I]Ar-giš-ti-še a-li-e [IU]Ḫal-di-a iš-ti-ni-e
i-na-ni-li ar-ni-u-ši-ni-li I MU za-du-bi

Բառացի թարգմանություն (հնարավորին չափ ճշգրիտ).

42. Խալդին մեկնեց: Նրա մարտիկը
հպատակեցրեց Մանան-ի երկիրը,
հպատակեցրեց Բուշթու-նին. դրանք մատուցեց
45. Արգիշտիին՝ Մենուայի որդուն:
Խալդյան մեծությամբ Արգիշտին
ասում է. ես դիմեցի տեր Խալդիին,
Թեշեբային, Արդինիին (և մյուսներին), Քիանայի աստվածներին:
Մեծ (աստվածների) մեծությամբ, օգնությունն
50. ինձ հասցրին աստվածները: Արգիշտին,
Մենուայի որդին, ասում է. Խալդին ուժեղ է,
խալդյան ռազմիկը ուժեղ է: Խալդյան
մեծությամբ գնացի Բուշթու-եղի (երկիրը),
գրավեցի Աշկաիա երկիրը, գրավեցի Շաթիրարաու-նի (երկիրը)
55. (55-56 տողերի իմաստը պարզ չէ)
ընթացա Ալատե-ե երկրի շրջակայքը. Քաբա-նի
երկիրն այրեցի, քաղաքները կողոպտեցի,
այնտեղից տղամարդ ու կին տարա.
60. (...) հազար 873 մարդ՝ տարվա ընթացքում,
ոմանց կոտորեցի, մյուսներին կենդանի վերցրի:
(...) 80 ձի տարա (նաև)
(...) ուղտ, (...) եզ,
(...) 500 ոչխար:
65. Արգիշտին ասաց. այնտեղ Խալդիի օգնությամբ այս սխրագործությունները մեկ տարվա ընթացքում կատարեցի:

Այս կտորների թարգմանությունը, ինչպես որ կա, անշուշտ, շատ կետերում վիճելի է: Այնուհանդերձ, իր ամբողջության մեջ այն ճիշտ է այնքանով, որքանով որ տալիս է ընդհանուր իմաստը, որի շնորհիվ կարելի է որոշ գաղափար կազմել ուրարտացիների գրական արտադրանքի բնույթի մասին, ինչպես նաև նրանց մտածելակերպի և արտահայտչական ձևերի վերաբերյալ:

Գալով լեզվի կառուցվածքին, մենք համառոտակի այն կքննենք ուրարտերենի բնագավառում գոյություն ունեցող հետազոտությունների հիման

վրա: Ուրարտացիները գործ էին ածում վանկային համակարգի սեպագրություն, որը փոխ էր առնված ասորեստանցիներից, իսկ վերջինները իրենց հերթին այն ստացել էին ակկադցիներից կամ բաբելոնյան սեմիտներից: Սրանք էլ մշակել էին այն սումերների գործածած գաղափարագրերի համակարգը պարզեցնելու միջոցով:

Այս վերջին համակարգում սեպաձև նշանները ցույց էին տալիս գաղափարներ, բառեր: Ակկադացիներին հաջողվեց դրանք վերածել վանկային արժեքների: Սակայն նրանք հին համակարգից պահեցին որոշ թվով գաղափարանիշեր, որ փոխանցեցին ասորեստանցիներին, ապա և ուրարտացիներին:

Այս գաղափարանիշերից ամենակարևորները հետևյալներն են, որոնք հաճախ են կրկնվում ուրարտական արձանագրությունների մեջ:

Սումերական AN «աստված», որ ասորեստանցիները կարդում էին *ILU* «աստված»[1]

EN «տեր», աս. *BELU*
KA «դուռ», աս. *BABU*
URU «քաղաք», աս. *ALU*
KUR «երկիր», աս. *MATU*
E «տուն», աս. *BITU*
E. GAL «մեծ տուն», «պալատ», աս. *EKALLU*
LUGAL «թագավոր», աս. *ŠARRU*
UD «օր», աս. *UMU*
MU «տարի», աս. *ŠATTU*
GUD «եզ», աս. *ALPU*
UDU «ոչխար», աս. *IMMERU*
IM «փոթորկի աստված», աս. *ADAD*
UTU «արևի աստված», աս. *ŠAMAŠ*
GIŠ «փայտ», աս. *IŠU*
GEŠTIN «գինի», աս. *KARANU*
ANŠU «ավանակ», աս. *IMERU*
DUB. TE «արձանագրություն», աս. *ṬUPPU* և մի քանի ուրիշներ[2]:

---

[1] Մենք գրում ենք, ինչպես սովորաբար գրում են սեպագրագետները. սումերական բառերը ուղիղ մեծատառերով, աքադական բառերը նոտրգիր մեծատառերով, իսկ տեքստերը՝ միշտ փոքրատառերով:

[2] Կ. Լեհման-Հաուպտը CICH-ում ընդունել է սումերական գաղափարանիշերն ասորերեն թարգմանելու սիստեմը, ելնելով այն մտքից, որ ուրարտացիները գրությունը փոխ են առել ասորեստանցիներից և գաղափարանիշերը կարդում էին ասուրերեն: Ցո. Ֆրիդրիխը

Ուրարտացիները գործածում էին գաղափարանիշերը նախ և առաջ որպես որոշիչներ, այսինքն՝ ցույց տալու համար, որ այդ գաղափարանիշին հաջորդող բառերը համապատասխանորեն աստծու, երկրի, քաղաքի և այլնի անուններ են: Վերծանման իսկապես զարմանալի առաջադիմության շնորհիվ բոլորովին դժվար չէր վերծանել ուրարտական արձանագրությունները, բայց խնդիրը՝ հասկանալն էր: Հռչակավոր արևելագետ անգլիացի Արչիբալդ Սեյսն առաջինը կարդաց ու թարգմանեց ուրարտական տեքստերը: Նա նույնիսկ փորձեց ուրվագծել լեզվի քերականությունը և հաստատեց բառապաշարի մի մասը: Բոլոր դժվարությունները հաղթահարելու ցանկությամբ տարված՝ նա ստիպված է եղել բավական լայն տեղ տալ կամայական կամ չհիմնավորված ենթադրությունների:

Այնուհետև լեզվի ուսումնասիրությունը մեծ առաջընթաց է ապրել: Շատ ավելի լավ են սկսել հասկանալ քերականական ձևերն ու նախադասությունների կառուցվածքը: Մատչելի բառապաշարը մեծապես աճել է: Կելիշինի և Թոփուզավայի երկլեզվյա կոթողները, անշուշտ, Ռոզեթի քարի դերը կխաղային, եթե ափսոսալի վիճակում չլինեին: Այնուհանդերձ, նրանք նպաստել են մի շարք տերմինների և ձևերի ըմբռնմանը:

Բանասիրական հետազոտությունները, հիմնված, մանավանդ, զուգահեռ հատվածների համեմատության վրա, հիմնականում ավելի արդյունավետ եղան ձևաբանության, քան թե իմաստաբանության համար:

Ենթադրություններ անելը ևս միջոց է անհայտ մի բանի վրա գրոհելու, բայց դրա համար պետք է ունենալ բանասիրական հոտառություն և բավական խոհեմություն՝ կամայականությունից խուսափելու համար: Այս տեսակի ենթադրությունների շարքում հատուկ ուշադրության են արժանի նրանք, որոնք թելադրված են ասուրական ոճաբանությամբ: Դրանք ավելի ստույգ են երևում, հաստատվելու ավելի հավանականություն ունեն: Ուրարտական դպիրները, որոնք ասորեստանցիների աշակերտներն էին, անշուշտ, իրենց պատմությունները շարադրելու ձևում նրանց ազդեցության ներքո էին գտնվում: Շատ բնական է, ուրեմն, ուրարտական տեքստերում ասուրական դարձվածքների ներգործությունը որոնել:

Որոշ դեպքերում, երբ գաղափարանիշերը զուգահեռ տեքստերում փոխարինված են հնչյուններով գրված բառերով, եզրակացվում է, որ այդ բա-

---

նախընտրում է, և իրավացիորեն, պահպանել դրանց սումերական արժեքը: Դա ոչ շատ կարևոր՝ պայմանադրական հարց է: Ն. Մառը որոշիչները լատիներեն էր դարձնում: Վարժված լինելով CICH-ի տառադարձությանը, մենք թողնցինք այնպես, ինչպես կա, առանց, սակայն, համաձայնելու նրա հրատարակչի հետ: Ուրարտացիները, անշուշտ, գաղափարանիշերն ասուրերեն կամ սումերերեն չէին կարդում, այլ, իհարկե, իրենց լեզվով:

ները ուրարտական համարժեքներ են: Այդպիսի պարագաներում բառերի իմաստը բացարձակ ճշտությամբ որոշվում է:

Այդ միջոցներով շատ գնահատելի արդյունքների են հասել: Կատարված ճվաճումներն ակներև են: Սակայն չպետք է պատրանքներով տարվել և կարծել, թե բոլոր դժվարությունները հաղթահարված են: Քերականական համակարգը, նույնիսկ արված հմուտ մեկնաբանությունների լույսի տակ, դեռևս պարուրված է գաղտնիքներով:

Այս խնդրում մի հեղինակավոր ասձ, զգույշ քննադատությամբ, վերջերս ամփոփեց ուրարտերեն լեզվի ուսումնասիրության բնագավառում ստացված արդյունքները[1]: Դա ուրարտերենի քերականության մի ուրվագիծ է: Այն մեզ ազատում է այստեղ լեզվի նկարագրությունը կատարելուց: Մենք սահմանափակվում ենք այդ յուրօրինակ լեզվի ընդհանուր բնույթի մասին որոշ խորհրդածություններով:

Հնչյունային համակարգը պարզ է. ուրարտերենը չորս ձայնավոր ունի՝ **a, e, i, u,** և տասնյոթ բաղաձայն՝ **b, d, g, ḫ, k, l, m, n, p, q, r, s, š, ṣ, t, ṭ, z**: Միայն ձայնավորներն են, որոնք հատուկ նշաններ ունեն, բաղաձայնները նշան չունեն, այլ վանկերով են նշանակվում և, ուրեմն, այնքան նշաններ ունեն, որքան վանկ են կազմում՝ **ba, be, bi, bu, ab, eb, ib, ub, da, de, di, du, ad, ed, id, ud** և այսպես՝ 17 հնչյունների համար: Կան նաև ուրույն նշաններ երեք-տասնանոց վանկերի համար՝ **bab, beb, bib, bub** և այլն... թեպետ կարելի է գրել և **ba-ab, bi-ib** և այլն, որոնք ավելի հաճախ են գործածվում:

Որոշ հաճախակի գործածվող նշաններ ներկայացնում են բառեր: Սրանք գաղափարանիշեր են, որոնք առաջին հերթին ծառայում են որպես որոշիչներ: Որոշիչներից և գաղափարանիշերից ամենից ավելի գործածվողները նշված են վերը: Ուրարտացիների հնչյունային համակարգը շատ ավելի աղքատ է, քան հայերենի և վրացերենի համակարգը: Ուրարտացիներին հայտնի չեն այս երկու լեզուներին այնքան բնորոշ **c, ç, j** և **ć, ḉ, dj** պայթաշփականները: Այս հնչյուններով և այլ հնչյունային առանձնահատկություններով հայերենն ու վրացերենը պարտական չեն ուրարտերեն լեզվի ազդեցությանը, որքան էլ բնական լիներ այդպես ենթադրել:

Ուրարտական բառերն ընդհանրապես վերջանում են **-i**-ով, ինչպես՝ **pili** «ջրանցք», **ebani** «երկիր», **euri** «տեր», **erili** «թագավոր», **tini** «անուն», **esi** «տեղ», **giššuri** «ռազմիկ», Խալդի, Արգիշտի, Սարդուրի, Լուտիպրի և այլն:

---

[1] **Joh. Friedrich**, Einführung ins Urartäische, 1933: Տե՛ս և **M. Tsereteli**, Etudes ourartiennes, «Revue d'Assyriologie», vol. 32-33, 1935-1936 և Remarques sur les travaux ourartéologiques, 1934: Ցո. Ֆրիդրիխը սպառիչ պատասխան է տվել այն առարկություններին, որոնք կարող էին այս առթիվ առաջ քաշվել, և լայնորեն նշել է լուծման սպասող խնդիրները:

Մի քանի բառեր վերջանում են -a-ով՝ burgana «դղյակ», qiura «գետին», անուններ, ինչպես Ռուսա, Թեշեբա և այլն, ինչպես և -še-ով՝ áše «մարդ», meše «հարկ, նվեր», gunuše «կռիվ», usmaše «հզորություն», alsuiše «մեծություն», բայց հավանական է, որ այս բառերը ավելի շուտ -ši վերջավորությունն ունենան, ըստ հետևյալ ձևերի՝ meši-ni, gunuši-ni, ušmaši-ni և այլն:

Այս բառերն օժտված են լինում մի քանի ածանցներով, որոնց բնույթը դժվար է ճշգրտել: Այնուհանդերձ, դրանք միշտ բաժանելի են հիմքից, ուրեմն, այստեղ խոսքն ավելի շուտ բառերի ածանցման մասին է, քան թեքման: Այդտեղից էլ բխում է մեր երկմտանքը սեռականի ու տրականի վերաբերյալ, որոնց համապատասխանորեն վերագրում էին -i և -e վերջավորությունները: Մի ածանց գոյություն ունի ներգործական սեռի բայերի են-թական կազմելու համար, իսկ մեկ ուրիշը՝ չեզոք սեռի բայերի համար: Առաջինը -še-ն է: Այսպես, Ḫaldi-še karuni նշանակում է «Խալդին նվաճեց»: Երկրորդը -ni-ն է՝ Ḫaldi-ni uštabi «Խալդին մեկնեց»: Մեկ ուրիշ ածանց՝ -ni, գուցե նույն -ni-ն, կազմում է բացառական ու գործիական ձևերը՝ esi-ni «վայրից», esi-ḫa «վայր», usmaši-ni «հզորությամբ», usmaši-ḫa «հզորություն»: Մի երրորդ -ni ծառայում է որոշ անստույգ դեպքերում հայցականը կամ ուղիղ խնդիրը կազմելու համար. օրինակ՝ Մենուան նվաճեց Etiuni-ni, Buštu-ni: Ընդհանրապես, ուղիղ խնդիրը ոչ մի վերջավորություն չունի: -di կամ ավելի շուտ՝ -edi ածանցը կազմում է ուղևորական հոլով, ցույց է տալիս բայի գործողության ուղղությունը՝ eba-ni-edi «դեպի երկիրը», Eriaḫini-di «դեպի Էրիախինի երկիրը»:

Լոկատիվի վերջավորությունը -a-ն է՝ esi-a «տեղում», ᵖBarua taini-a «Բարուատաինի երկրում», նաև ebana (ebani-a-ից) «երկրում», gunuša (gunuši-a-ից) «կռվում»:

Սեռականի վերջավորությունը -i է. Ḫaldi-i (բայց գրվում է Ḫaldi-ei), Menua-i (գրվում է նաև Menua-e):

Տրականը կազմվում է -e-ով՝ Ḫaldi-e, euri-e, և a-ով՝ Menua-a:

Հոգնակիում այն ճանաչվում է -li ածանց ունեցող բառերում, ինչպես՝ ḫuradini-li «ոազմիկնե[ին]» կամ «բանակնե[ին]», սեռական-տրական հոլովը -aue-ով, լոկատիվը ḫuradin-aue (ḫuradini-aue?), լոկատիվը՝ ḫuradin-a, բացառականը՝ Ḫaldi-nani (Ḫaldini-ani?), ուղևորականը՝ Biainaidi «դեպի Բիաինիլի»:

Տրականի և սեռականի հոլովական ածանցը հավաստի չէ՝ i և e ձայնավորների գրությունն այնքան շատ է տատանվում, որ չի կարելի հաստատ պնդել, թե դրանք տրականին ու սեռականին հատուկ վերջա-

վորությունններ են: Հավանաբար, այս հոլովները, ինչպես և հայցականը, չունեին որևէ հատուկ վերջավորություն:

Բազմաթիվ տեքստեր սկսվում են հետևյալ ձևով՝ Ḫaldie euri-e, որ թարգմանվում է «Տեր Խալդիին», ուրեմն, որպես տրական է ընկատվում: Դրանից ելնելով սպասելի էր, որ Մհերի դռան արձանագրության մեջ, որը աստվածներին մատուցվելիք զոհաբերությունների կանոնադրությունն է, հասցեագրվածների անունները նույն հոլովով գրված լինեին: Սակայն այդպես չէ: Կարդացվում է Ḫaldie և Ḫaldi-ei (որը երկրորդ պատճենում ուղղված է Ḫaldie-ի): -i վերջավորություն ունեցող անունների վրա -e է ավելանում, ինչպես՝ Ḫuṭuini-e, Turani-e, Nalaini-e և այլն, բայց ոչ միշտ, ինչպես, օրինակ, Diduaini, Qilibani, Ipḫari: -a-ով վերջացող բառերի վրա ավելանում է մի երկրորդ -a, այսպես՝ Anapša-a, Erina-a, Šuba-a, սակայն մի քանիսը վերջավորության մեջ այդ երկրորդ -a-ն չունեն, ինչպես՝ Aia, Adiia, Siliia, Uia: Զոհաբերությունների մյուս հասցեատերերը՝ Ḫaldini iniriaši-e, Ḫaldini: Եթե -e և -a ձայնավորները պարտադիր չեն, ուրեմն և չեն կարող հոլովական վերջավորություններ համարվել:

Զոհաբերություններ պահանջող աստվածների մի շարք անուններ ներկայանում են հետևյալ ձևով. Ḫaldini iniriaši-e, Ḫaldini alsuiši-e, Ḫaldini diruši-e, Ḫaldini daši-e, Ḫaldini ušmaši-e, Ḫaldini arni-e, Ḫaldini niribi-e կամ niribi-i (երկրորդ պատճենում): Խալդիի այս տարբեր որակումները նույնպես տրական հոլովով չեն, ինչպես կարելի էր ենթադրել: Ḫaldini-ն ածական է, որ ուրարտերենում համաձայնում է այն գոյականի հետ, որին որոշում է: Ուրեմն, պետք էր սպասել՝ Ḫaldini-e iniriašie-e, Ḫaldini-e alsuiši-e, եթե այդպես լիներ տրականի ձևը: Ḫaldini ածականը ցույց է տալիս, որ որոշյալ գոյականը՝ iniriašie, նույն բացարձակ հոլովումն է, ինչ և Խալդիին: Վերջին -e-ն iniriaši-e-ի, alsuiši-e-ի և այլնի վերջում ոչ մի ձևաբանական արժեք չի ներկայացնում, դա այսպես ասած մակարույծ մի տարր է: -ši-ով վերջացող բառերը նույնպես երևան են գալիս -še ձևով: Սակայն դա նույն բնույթի փոփոխում է, ինչ որ uštabi և uštabe, agubi և agube ու նույնիսկ agubi-e:

Ուրարտական գիրը տարբերություն չի դնում ebani և ebani-e-ի, pili և pili-e-ի, alusi և alusi-e-ի միջև: -i-ով վերջացող համարյա բոլոր բառերը՝ pi, gi, niribi, parati, uldi, zari, širšini, giššuri, masini, uštini, inani, badusi, pari և այլն, երկու գրությամբ են ներկայանում: Եթե -e-ն տրականի թեքման արժեքն ունենար, այն չէր չարաշահվի բառերի վերջում ավելացնելու համար:

Տվյալ տեքստում -a-ով վերջացող բառերը չունեն -e ձայնավորը, այլ մի ավելորդ -a: Մի փաստ ևս, որ -e-ն տրական հոլով չի կազմում:

Մենք կասկածում ենք տրականի քերականական ձևի և ոչ թե հասկացության վրա: Դա պարզապես արտահայտվում էր բացարձակ հոլովով, ինչպես ուղիղ խնդրի հասկացությունը: Դրանց կարելի էր զանազանել ըստ նախադասության իմաստի և ըստ բայից ունեցած կախման ձևի:

Նույնը կարելի է ասել սեռականի վերաբերյալ: Դրան վերագրված հոլովական -i վերջավորությունը ստույգ չէ: -i ձայնավորն այնքան ազատությամբ է գործածվում, որ, ինչպես -e-ի համար, ոչ մի կանոն հաշվի չի առնում և դժվարին գործ է դարձնում տարբերելը՝ այստեղ ձևաբանական արժե՞ք է, թե նախորդ վանկի ծնունդ: Օրինակ՝ Ḫaldi-i, pili-i, Diaue-ḫinie-i-ի վերջին -i-ն հոլովական թեքո՞ւմ է, թե նախորդ -i-ի կրկնությունը, որը հաճախ գրվում է -ie:

Հայտնի է, որ սեռականը գլխավորապես անվան կամ բայի լրացում է: Թարիրիայի արձանագրության մեջ հայտնաբերվել է համարյա միակ դեպքը, ուր սեռականը բայի լրացման պաշտոն է կատարում, եթե, իհարկե, օժանդակ բայը լռելյայն հասկացվում է՝ Tariria-i ini uldi «Թարիրիայինն (է) այս պարտեզը»:

Այն դեպքում, երբ սեռականը հանդես է գալիս որպես անվան լրացում, հետաքրքրական է նշել, որ այն զիջում է իր տեղը մի ածականի կամ բացահայտչի: Այդպիսի դեպքերում սեռականի տեղ ածական գործածելը հատուկ է նաև լուվիերենին՝ խեթական լեզուներից մեկին: Ուրարտերեն չեն ասում՝ Խալդիի հզորությունը, Մենուայի կինը, Խալդիի դուռը, այլ Խալդյան հզորությունը, Մենուայան կինը, Խալդյան դուռը: Չեն ասում Մենուա Արգիշտիի որդի, այլ Արգիշտյան Մենուա[1]: Նույնպես չեն ասում՝ այսինչ քաղաքի աստված, ասենք՝ Տուշպայի, Էրիդիա քաղաքի, Կումենուի. ասում են՝ Տուշպայական աստված, Էրիդիական աստված, Կումենուական աստված և այլն... Որևէ երկրի անունը արտահայտվում է ածականով կամ բացահայտչով: Արգիշտին գնաց Բաբելոնյան երկիր՝ Babilunie ebanigi-di, կամ Puzania-inie ebanie-di, Apuinie ebaniedi, Arquqinie ebaniedi, Eriaḫininie ebaniedi, Uelikunini ebaniedi և այլն: Ինչպես նաև Մենուան նվաճեց Šebeteriani ebanie, Ḫuzani ebanie, [p]Šupa-ni ebanie: Շեքեքերիա, Հուզանա անուններում ni = ini վերջավորությունը ածականի ածանց է, մինչդեռ Ծուպայի մեջ՝ -ni-ն հայցականի թեքում է: Սարդուրին ասում է. «ես գնացի» uštadi Babilunie ebaniedi, բայց երբ ասում է՝ «ես գրավեցի» ḫaubi Babilu ebanie, ապա այստեղ Babilu-ն բացահայտիչ է:

---

[1] Արդի լեզուներից ռուսերենն է, որ հաճույքով ընդունում է այդ ձևի արտահայտություններ. Московская губерния, Петербургский университет, женина сестра, мамин брат:

Որպես լրացում գործածված հատուկ անունները սեռականի ձև են ստանում կամ որպես բացահայտիչ են գործածվում: Օրինակ, -ḫi-ով անունները՝ Էրիա-խի, Դիաուե-խի, Աբիլիանի-խի, որոնք գործածվում են նաև որպես աշխարհագրական տերմիններ: Ասում են՝ Erieḫi-ni ebanie «Էրիախյան երկիր», [I]Abiliaḫi-ni ebani, կամ, ավելի հաճախ, իբրև սովորական բացահայտիչ՝ [I]Eriaḫi ebanie, [I]Baltulḫie ebanie, Abilianiḫi ebanie և այլն...

Կութուրզանի, Ուլտուզա հատուկ անուններ են, ենթարկված իշխանների անուններ: Արգիշտին ասում է, որ հպատակեցրեց [I]Abilianieḫi ebanie, [v]Aniš-tirue(?) Quturzani-ini, Ultuza-ini ebanie, ուրեմն՝ «Աբիլիանիխի երկիրը, Կութուրզանական Անիշթիրուե (քաղաքը), Ուլթուզական երկիրը»:

Նույն թագավորը ասում է. որ հպատակեցրել է՝ [I]Luša-e ebanie, Katarza-e ebanie, Eriaḫi ebanie, [P]Gulutaḫiḫa ebanie, Uiṭeruḫiniei ebanie: Ենթադրվում է, որ Luša-e-ն, Katarza-e-ն սեռականի ձևեր են՝ -i-ն փոխարիներով -e-ով որպես թեքման թուլացում: Սակայն Eriaḫi-ն, Gulutaḫiḫa-ն, որոնք նույն շարահյուսական դրության մեջ են գտնվում, ոչ մի հոլովական վերջավորություն չունեն. դրանք սեռական չեն, ուրեմն և լրացուցիչ չեն կարող լինել, այլ միայն ebanie-ի բացահայտիչ: Lu-ša-e-ի, Katarza-e-ի վերջավորության -e-ն ձևաբանական արժեք չունի, այլ պարզապես գրության ձև է, այնպես, ինչպես ebanie-ի մեջ վերջին -e-ն:

Բոլոր պատճառները կան ենթադրելու, որ Uiṭeruḫiniei-ն նույնպես սեռականով լրացում չէ, այլ ածական, -ei վերջավորությունը կամայական գրություն է, ինչպես, օրինակ, pieini կամ pieinie փոխանակ pi-ni-ի, կամ giei փոխանակ gi-ի[1]:

Իշպուինին և Մենուան suidutu [I]Uiṭeruḫi, [I]Luša-a, [I]Katarza-a burgala-li (կամ burgana-li) ŠARRU[pl] [P]Etiuḫini-li, այսինքն՝ «Իշպուինին և Մենուան ավերակի վերածեցին Էթիուխինի երկրի թագավորական դղյակները, որ պատկանում էին Ուիթերուխիին, Լուշային և Կաթարզային»:

Այդ անձերի երեք անունները սեռական չեն. Luša-a-ի, Katarza-a-ի վերջին -a-ն ավելի արժեք չունի, քան Luša-e- և Katarza-e անունների -e-ն՝ Արգիշտիի վերոհիշյալ նախաղասություններում: Չնաբանական տեսակետից դրանք բացարձակ հոլովով են դրված, բայց շարահյուսական տեսակետից դրանք «դղյակի» burgala-li լրացումներն են, որոնց համար ŠARRU[pl] -ն «թագավորական» և Etiuḫi-ականը որոշիչներ են:

Նման դեպքերում լրացումը, շնորհիվ իր դրության, համաձայնեցվում է առանց ձևաբանական միջոցների օգնության: Ուրարտական դարձվածք-

[1] Արգիշտիի Տարեգրության վերջում՝ անեծքի մեջ:

ներն այնքան տարբական են, որ մի գոյական մեկ ուրիշի հետ միավորվելով միմիայն լրացման պաշտոն կարող է ունենալ: Ասում են՝ Sarduriše karuni ŠARRU [I]Eriaḫi ebanie, ŠARRU [I]Abilianiḫi ebanie կամ karuni [I]Rašuni ŠARRU [P]Ruišianie, «Սարդուրին հպատակեցրեց թագավորին Էրիախի երկրի, թագավորին Աբիլիանիխի երկրի. նա հպատակեցրեց Ռաշու-նիին՝ թագավորին Ռուիշիական երկրի»: Պնդելով, որ Eriaḫi-ն, Abilianiḫi-ն սեռականի -i վերջավորությունը կուլ են տվել կամ ebani-e-ի մեջ նույն -i-ն փոխվել է -e-ի, ճշմարտության դեմ մեղանչած կլինենք:

Իրականում այս տերմիններից ոչ մեկը սեռական չէ, դրանք լրացումների դեր են կատարում իրենց դրությամբ, որովհետև դրանք հետևում են «թագավոր» գոյականին:

Համենայն դեպս, սեռականի փոխարեն արտահայտության այլ եղանակներ գործածելը և սեռականի հոլովական վերջավորություն թվացող մասնիկի տատանվող գրությունը կասկածելի են դարձնում ճևաբանորեն որոշակի սեռականի գոյությունը:

Ուրարտերենն ավելի շուտ մտահոգված է -še, -ni ածանցների միջոցով պահպանել այն, ինչ անմիջապես վերաբերում է բայ-ստորոգյալին, այն է՝ ակտիվ ենթական -še -ով, միջին (չեզոք) ենթական՝ -ni-ով, ուղղակի խնդիրը՝ -ni-ով, գործիականը՝ -ni-ով: Ինչ վերաբերում է գոյականների միջև եղած հարաբերություններին, ապա դրանք հասկացվում են ըստ իրենց դրության, եթե միայն ածականով կամ բացահայտչով չեն արտահայտված[1]:

Բայական համակարգը խիստ յուրահատուկ բնույթ է կրում: Ամենաուշագրավը բայերի տեսքն է: Մի շարք միավանկ բառեր երկու-երկու, երբեմն երեք-երեք հարադրվելով՝ կազմում են բայական հիմքը. šu, a-šu-, ḫa-šu-, ḫu-šu-, ku-šu-, za-šu-, ḫar-ḫar-šu-; du-, a-du-, ši-du-, za-du-, qu-du-, aš-du-, teir-du- (teru-du-ḫg), šeir-du- (šeri-du-ḫg), sui-du-, ueli-du-, abili-du-; ru-, a-ru-, ka-ru-, te-ru-, pa-ru-, pu-ru-, ḫu-ru-; tu-, a-tu-, pi-tu-, ni-tu-, ša-tu-, aš-tu-, uš-tu-, šidiš-tu- և այլն:

Բայական տարրերի նման միացումների իմաստները ենթակա չեն որևէ ճշգրտման՝ տարրերն իրենք իսկ բավական ծանոթ չլինելու հետևանքով: Նույնանման տեղերը իրար հետ համեմատելով՝ հաջողվում է միայն գուշակել և ոչ թե որոշել բայերի նշանակությունը: Կառուցումների վերա-

---

[1] Այդ տեսակետից շատ ուսանելի են հետևյալ արտահայտությունները. pulusinika(i) կամ giššurginika-ini. «կոթողի (pulusi) դիմաց» ասելու համար գործ է ածվում pulusini ածականը՝ «pulusi-ական-առջևում». giššurgini-ն նույնպես giššuri-ից (ռազմիկ) ածանցված ածական է. gissur-ini-ի փոխարեն giššurini-ka-(i)-ն «բանակի առջև» մի հասկացություն, մի բառ է կազմում, որ հայցականի ածանցն է ստանում՝ giššurinikaini:

բերյալ տեքստերում գործածված բայերը նշանակում են՝ «կառուցել, բարձրացնել, շինել». ռազմական նկարագրություններում՝ բնական է՝ «հաղթել, կռվել, գրավել այնինչ երկրները, ավերել, կործանել»: Սակայն անհնար է, բացառությամբ հատուկ դեպքերի, հասկանալ նրբերանգները՝ գործածված տերմինների միջև եղած տարբերությունները:

Նույնիսկ հնարավոր չէ իմանալ, թե բազմաթիվ բայերում գտնվող վանկերը արդյո՞ք միևնույն իմաստն ունեն: Ավելի քիչ կարելի է վարանել du-ի կապակցությամբ, որը անեծքի բանաձևում նշանակում է «անել, գործել» և կարծես նույնն է նաև ուրիշ բայերում, ուր նա ծառայում է հարկադրականը կազմելու՝ te-ru «դնել, տեղավորել», teri-du կամ teir-du «տեղավորել տալ», šeri-du կամ šeir-du «բաժանել տալ»: Teri-šeri ձայնավորումը պարզ չէ: Teru, šeru-ի u-ի բերո՞ւմն է արդյոք այստեղ, թե ուրիշ երևույթ, մի տեսակ nomen actionis, ինչպես Մ. Ծերեթելին է ենթադրում: Նույնը կարելի է ասել u-eli-du-ի «ժողովել տալ», abili-du-ի «ավելացնել տալ» մասին:

-lu տարրը, թվում է թե, բայի գործողությունն է ուժեղացնում՝ teru-, teru-lu, qabqaru-, qabqaru-lu, sui-du, suidu-lu և այլն:

Šidištu-, šidagu- անշուշտ պարունակում են šidu «կառուցել» (šiduli ᵛArgištiḫinili «ես կառուցեցի կամ հիմնեցի Argištiḫinili քաղաքը). amaštu-, buraštu-, ašḫaštu - նույնպես երկու տարրերից են բաղկացած՝ ama-aštu «հրդեհ անել». bura-aštu «ատրուկ անել կամ դարձնել». ašḫu-aštu, իմաստը հայտնի չէ:

Բայական ձևերը, որքան որ դրանք ի հայտ են գալիս առկա տեքստերի մեջ, հարուստ չեն և չեն բավարարում խոնարհման բնույթը երևան հանելու համար: Ուրարտերենին հայտնի է բայերի սեռը. նա տարբերում է ներգործական սեռի բայերը և չեզոք սեռի բայերը: Առաջինը որպես ենթակա պահանջում է ներգործական հոլով՝ -še-ով, երկրորդը՝ կրավորական հոլով՝ ni-ով: Menuaše karuni «Մենուան գրավեց» այնինչ երկիրը, բայց Menua-ni uštabi «Մենուան մեկնեց» դեպի այնինչ երկիրը:

Այդ տարբերության բացահայտումն ուրարտերեն լեզվի ուսումնասիրության կարևորագույն արդյունքն է: Սա լրջորեն հեշտացնում է տեքստերի վերլուծումը: Պատահում է հաճախ, որ իր կանոնավոր ենթական ունեցող ներգործական բային հետևում է մի չեզոք սեռի բայ կամ հակառակը: Նման դեպքերում գեղչվում է հաջորդող բայի ենթական: Ասվում է՝ Menuani uštadi karuni «Մենուան մեկնեց և գրավեց», փոխանակ ասելու՝ Menua-ni uštadi, Menuaše karuni: Նման պարագաներում միայն բայի սեռի տարբերությունն է թույլ տալիս կողմնորոշվելու:

Սահմանական ներկան կազմվում է -li ածանցի հավելումով, որը հաճախ -lie է գրվում: Միակ տեղը, ուր գտնում ենք այդ ձևը, անեծքի բանաձևն է: Այնինչ թագավորն «ասում է» a-li(e). բոլոր այն բայերը, որոնք հետևում են և ցույց են տալիս տվյալ հուշարձանին պատճառվելիք վնասները, ինչպես՝ խորտակել, շրջել, տանել և այլն..., բոլորը նույն վերջավորությունն ունեն՝ -lie, tu-li(e), pitu-li(e), suidu-li(e), puli(e), ḫušu-li(e), dulu-li(e) և այլն, և դրանք երրորդ դեմքի ձևն են. Թո՛ղ ասավածները կործանել տան նման կործանիչին: Այս նախադասության մեջ բայը նույնպես միևնույն ածանցն ունի՝ ulu-lie: Դա ենթադրել է տալիս, որ այդ ձևը հավասարապես նշանակում է նաև ներկայի ստորադասական եղանակ կամ սահմանականի ապառնի[1]:

Տեքստերում տիրապետող բայական ձևերը՝ սահմանական եղանակի անցյալը, առաջին դեմքի եզակին և երրորդ դեմքի եզակին ու հոգնակին են:

Անցյալի քերականական ըմբռնումը որոշ դժվարություն է հարուցում: Թվում է, թե բայը համաձայնում է թվով ոչ միայն ենթակայի, այլև ուղիղ խնդրի հետ: Ծանոթ ձևերը կազմում են հետևյալ հարացույցը.

Առաջին դեմք՝

Ես նրան՝ -bi:

Ես նրանց՝ -bi, նաև՝ ես նրանց՝ -li:

Օրինակ՝ ieše ini pili agu-bi; ini-li arniušini-li zadu-bi; ini-li ebani-li tequ-li, buraštu-li[2]:

Երրորդ դեմք՝

Նա նրան՝ -ni:

Նա նրանց՝ -ni ու ավելի հաճախ՝ նա նրանց՝ -ali:

Օրինակ՝ Menuaše ini pili agu-ni; ini-li arniušini-li Sarduriše zadu-ni[3]; Menuaše ini-li tarmani-li atḫu-ali, šidištu-ali[4]:

Հոգնակի՝

Նրանք նրան՝ -tu:

Նրանք նրանց՝ -tu, նաև՝ նրանք նրանց՝ -tu-li:

---

[1] Ամենուրեք ululie է գործածվում, բացի № 13 և 151-ը, ուր կարդում են kulitu-ni, և Կելիշինի արձանագրությունը, ուր kuludie է գործածվում՝ եզակի և հոգնակի ենթակայով: Դժվար է այս ձևերը բացատրել համոզիչ կերպով:

[2] Առաջին օրինակը Շամիրամի ջրանցքի արձանագրություններից մեկն է, երկրորդը կրկնվում է Արգիշտիի և Սարդուրիի ամեն մի արշավանքից հետո, իսկ երրորդը՝ № 147:

[3] Սարդուրիի Տարեգրությունը, № 132Ա:

[4] № 87:

Օրինակ՝ inani par-tu Išpuinise Menuaše; Išpuiniše Menuaše suidu-tu... burgala-li; kueidanu-li ḫuradinie-li [P]Eriaḫinie ebanie ḫai-tu ALU[pl] GIBIL ḫarḫarši-tuli[1]:

Չեզոք սեռի բայերի ածցյալը.

Ես՝ -di, Դա՝ -bi, Նրանք՝ -li: Օրինակ՝ ušta-di, ušta-bi, ušta-li, ես մեկնեցի, Դա մեկնեց, Նրանք մեկնեցին:

Դժվարին ու վիճելի հարց է որոշել, թե այդ ածանցները անձնակա՞ն են, թե այլ արժեք ներկայացնող մասնիկներ:

-li ածանցն, անկասկած, հոգնակիի նշան է: Դժվարությունն առաջ է գալիս -bi, -ni, -li և -ali ձևերի միջև եղած հակադրությունից, քանի որ ասում են՝ ես Նրան կամ Նրանց -bi, և ես Նրան կամ Նրանց -ni, ապա կարելի է եզրակացնել, որ -bi և -ni-ն ենթակայի հետ կապակցված վերջավորություններ են, ուրեմն, բայ-ստորոգյալի անձնական ածանցներն են:

Հետևյալ ձևերը՝ ես Նրանց -li և Դա Նրանց -ali, ընդհակառակն, հաստատում են խնդրի հետ կապակցված լինելը և, հետևաբար, ցույց են տալիս, որ ստորոգյալը բայ չէ, այլ անուն կամ բայական ածական:

-tu, -tuli-ի պարագան ավելի բարդ է: «Նրանք», «Նրան» կամ «Նրանց» -tu ձևը ենթադրել է տալիս, որ -tu-ն նույն կարգի ածանց է, ինչ որ -bi և -ni-ն: Սակայն «Նրանք», «Նրանց» -tuli թվում է, թե -tuli-ն է -li-ի և -ali-ի հետ: Այս երկվությունը չափազանց մտահոգիչ է:

Հարցն այն է, թե ինչպես համաձայնեցնել այս անհետևողական ձևերը: Հազվադեպ, սակայն ուշադրության արժանի տեղերում առաջին դեմքի -bi ածանցը զեղջված է: Օրինակ՝ Արգիշտիի ասաց. [P]Aššur (կամ Aššurini) (am) ḫuradie ebaniuki ašdu (ասուրական զինվորներին տարա իմ երկիրը), ašdu-bi-ի փոխարեն ašdu: Երբ ասում են ebani-li buraštu-li, ոչ մի պատճառ չկա, որ հնարավոր չլինի ասել ebani buraštu, այսինքն՝ առանց -bi-ի:

-ni ածանցը նույնպես անհրաժեշտ չի թվում երրորդ դեմքի համար: Այնպիսի նախադասություններում, ինչպես՝ այսինչ թագավորը aru-me meše «ինձ հարկ տվեց», aru-ն փոխարինում է aru-ni-ին -ni-ն զեղջված է hoզուտ -me-ի՝ «ինձ», որն այլ գործառույթ ունի, քան -ni-ն: Ասվածները zatu-me ḫarie «իմ առջև ճանապարհ բացին», zatu հոգնակի երրորդ դեմքը -tu ածան-

---

[1] № 15 և № 13. ḫaitu ḫarḫaršitu, № 132Ա, սյունակ Բ: -i-ն բացատրելու համար է, որ Ծո. Ֆրիդրիխն ընդունում է ածանցը -itu ձևով և ոչ -tu: Սակայն hau-tu, ḫarḫaršu-tu-ի -u-ն կարող է մեղմանալ, ինչպես teru-ն՝ teridu-ի մեջ: Այս նույն թեքումը գտնում ենք suluštiabi-ի մեջ. sulušta-bi, sulu-uštabi-ից, որը բացատրվում է երրորդ վանկին նախավերջինից անցնող շեշտի ներգործությամբ. այսպես՝ teru, բայց teridu, որտեղից՝ teir-du:

ցը պահպանել է հակառակ -me-ի ավելացման, ի տարբերություն aru-me-ի, որով ապացուցվում է, որ -ni-ի ներկայությունը բոլորովին անհրաժեշտ չէ:

Կարելի էր ուրեմն ասել՝

Ես նրան buraštu, aru, karu, այսինքն՝ առանց -bi վերջավորության:

Ես նրանց buraštu-li:

Ես նրան buraštu, առանց -ni-ի:

Նա նրանց buraštu-ali:

Չերքեզերեն լեզուն այսօրինակ հարացույցի համար ուշագրավ մի լուսաբանում է տալիս.

Ես նրան տեսնում եմ՝ se tleghu:

Ես նրանց տեսնում եմ՝ se tleghu-x:

Նա նրան տեսնում է՝ y tleghu:

Նա նրանց տեսնում է՝ y tleghu-x:

se, y մասնիկները ենթակա դերանուններն են: Վերջին x-ը հոգնակիի նշան է և համաձայնեցված է հոգնակի դրված ուղիղ խնդրի հետ: Tleghu ստորոգյալը ոչ մի անձնական վերջավորություն չունի, ենթական է որոշում դեմքերը: Ստորոգյալի համաձայնեցումը խնդրի հետ ցույց է տալիս, որ ստորոգյալն անուն կամ բայական ածական է՝ գործվող մի բան (actum), և ո՛չ ներգործող խնդիր (agens), համենայն դեպս, չեզոք բայ է: Հակառակ առերևույթ ներգործական կառուցվածքին, իրականում նախադասությունը կրավորական է՝ «ինձ նա տեսանելի է, ինձ նրանք տեսանելի են» կամ «ինձնից նա տեսնվում է, նրանք տեսնվում են»[1]:

Չերքեզերեն հոգնակի երրորդ դեմքի ձևը նույնն է, ինչ և եզակի՝ նրանք նրան տեսնում են՝ a tleghu, նրանք նրանց տեսնում են՝ a tleghu-x:

Կրավորական կառուցվածքի տեսակետից դա միանգամայն ճիշտ է: Ենթական կամ առերևույթ ենթական փոփոխվում է առանց որևէ ազդեցության թողնելու ստորոգյալի վրա, որը ղեկավարվում է ուղիղ խնդրի կողմից: Դա մեզ պարտավորեցնում է չանտեսել ուրարտերեն տեքստերում առկա այն հազվագյուտ դեպքերը, երբ նկատվում է նույն երևույթը:

Սեների դռան արձանագրության մեջ ասված է՝ Išpuiniše Menuaše ini-li BABU zadu-ali teruni ardiše; այնուհետև՝ uldi teru-ni, zari teru-ni, burgana-ni teru-ni:

Պատճենում, որն, անշուշտ, հետագայում է կատարված, zadu-ali-ն ուղղված է za-tu-li-ի, իսկ teruni-ն՝ teir-tu-ի: Ընդսմին առաջին ձևերը կրավորական կառուցվածքին հարմարվում են, մինչդեռ ուղղված ձևերը՝ բոլորովին

[1] G. Dumezil et A. Namitok, Fables de Tsey Ibrahim, en tcherkesse occidental, Paris, 1938:

ոչ: -tա տարրը հոգնակի ենթակային է արձագանքում, ուրեմն, նա հոգնակիի նշան է, բայց նրա վրա ավելանում է ոչ միայն -li, -tali, որպեսզի նա հոգնակի ուղիղ խնդրի հետ համաձայնվի, այլ նաև -ni, -ta-ni (ինչպես kuitani՝ kugu-tani-ից), եզակի ուղիղ խնդրի համաձայն: Կրկնակի համաձայնությունը ենթակայի և խնդրի հետ հակառակ է կրավորական ձևին, որը հաշվի է առնում միայն խնդրի հետ համաձայնությունը: Գուցե, երկու համակարգերի զուգակցության մասին է խոսքը:

Համենայն դեպս, խոնարհումը դեռևս չի պարզվել: Ներկա ժամանակը ավելի չէ լուսաբանված, քան անցյալը. ulul(e) գործածվում է եզակի և հոգնակի ենթակայի համար, որը ցույց է տալիս, թե դա ավելի շուտ դերբայական ձև է, քան դիմավոր բայ:

Տեքստերը բայական և անվանական ուրիշ շատ մթին ձևեր էլ են հայթայթում, որոնք դուրս են մնում ներկայացված հարացույցից:

Ուրարտերենի քերականական համակարգը մի շարք խնդիրներ է առաջադրում, բայց մեր տրամադրության ներքո եղած նյութը բավական չէ դրանց համոզիչ լուծում տալու համար: Պետք է սպասել նոր նյութերի, որոնք հանգչում են Ուրարտուի բազմաթիվ քաղաքների ընդերքում:

Ուրարտերենին ժամանակակից՝ Միջագետքի լեզուները և ավելի հները բացարձակ ճշգրտությամբ ուսումնասիրվել են շնորհիվ ազգակից լեզուների, որոնք կենդանի են մնացել գրավոր հուշարձաններում կամ ժողովուրդների բերանում: Ուրարտերենը ներկայացնում է իր տեսակի մեջ միակ լեզուն, որը ոչ մի ազգակցություն չունի, որպեսզի հնարավոր լիներ համեմատական մեթոդի առավելություններից օգտվել:

Քիչ ժամանակ առաջ մի անսպասելի լույս ցոլաց Ուրարտուի լեզվաբանական հորիզոնում: Հյուսիսային Միջագետքում հայտնաբերվեց մի լեզու, որի նմանությունն ուրարտերենի հետ աներկբա է:

Այդ լեզվի՝ Միտաննի անվամբ վաղուց ծանոթ մի բարբառով է գրվել Եգիպտոսի փարավոն Ամենոֆիս III-ին[1] ուղղված Միտաննիի Թուշրաթթա թագավորի նամակը: Խաթթուշա (Բողազքյոյ) խեթական մայրաքաղաքի դիվանները նույն լեզվով գրավոր սալիկներ են պարունակում: Հայտնաբերվել է սումերա-ակկադերեն մի բառգիրք, որը կոչվում է ḫarra-ḫubullu՝ ըստ բառգրքի առաջին բառի: Սումերական բառերի բացատրությունը բառգրքի մի մասում տրվել է անծանոթ լեզվով: Հետազոտությունը ցույց է տվել, որ խոսքը նույն Միտաննիի լեզվի մասին է[2]: Նուզիի (Յորղան-թեփե՝ Կերկուկի

[1] F. Bork, Die Mitanni-Sprache, «Mitt. d. Vorderasiatischen Gesellschaft», 14, 1909.

[2] B. Hrozny, «Mitt. d. Deutschen Orient-Gesellschaft», № 5, 1915, էջ 40: Է. Ֆորրերը ZDMG-ում քննել է մի քանի տեքստ, 76, էջ 244:

մոտ) պեղումները հին Առապխիտխում երևան հանեցին ակկադական սալիկներ, որոնք նույնպես պարունակում են նույն լեզվի բառամթերքը և մեծ քանակությամբ հատուկ անուններ[1]:

Ուգարիտում (Ռաս-Շամրա) կատարված հայտնաբերումները Օրոնտեսի գետաբերանում նոր նյութեր մատակարարեցին[2]: Վերջապես, միջին Եփրատի վրա մի հին պետության՝ Մարիի, թագավորների թողած դիվանների հայտնաբերումը և ուսումնասիրությունը շատ խոստումնալից են[3]:

Բոլոր այդ վավերագրերը գրված են նույն լեզվով, որի ցուցաբերած տարբերությունները չեն անցնում ամեն լեզվի հատուկ բարբառային երանգներից:

Նախընտրում են այդ լեզուն անվանել խուրրիերեն և ոչ միտաաներեն: Այդ լեզվով խոսող ժողովուրդը իրեն անվանում էր խուրրի: Նա զբաղեցնում էր ամբողջ Վերին Միջագետքը, որտեղ և հիմնել էր Միտաանի պետությունը: Աստվածաշնչին հայտնի է այդ ժողովուրդը՝ Խորիմ, Խորեացիք[4]:

Սեպագիր նշանը երկու արժեք ունենալով՝ ḫar և ḫur, սկզբում կարդում էին Ḫarri, այստեղ արիացիներին ճանաչելու համար. բայց շուտով Աստվածաշնչի տվյալների և Օսրհոեն անվան վրա հիմնվելով, որը, թվում է, Օրրոեն ձևի ներքո պահպանել է Ḫurri-ի հիշատակը[5], եզրակացվեց, որ ճիշտ ընթերցումը Ḫurri-ն է:

Այդ ժողովրդի լեզուն, արդարև, ուշագրավ նմանություն ուներ ուրարտերենի հետ թե՛ բառամթերքով, թե՛ քերականական որոշ ձևերով:

Երկու լեզուների համար ընդհանուր բառեր են.

Խուրրիական	Ուրարտական
pala	pili «ջրանցք»
ibri «թագավոր»	euri «տեր»

[1] G. Contenau, Les tablettes de Kerkuk, 1926. M. C. H. Gordon, Evidence for the hurrite language from Nuzi, «Bulletin of the American Schools of Orient. research», № 64, 1936, դիկտ., էջ 23:

[2] B. Hrozny, Une inscription de Ras-Shamra en langue hurrite, «Archiv Orientalni», IV, 1932, էջ 118: F. Thureau-Dangin, Vocabulaire de Ras-Shamra, «Syria», 12, 1931, էջ 225-226: E. Dhorme, «Revue Biblique», 1931, էջ 32:

[3] Գ. Դոսսենը պատրաստում է Մարիի վավերագրերի հրապարակումը:

[4] Գիրք ծննդոց, ԺԴ, 6, ԼՋ; 20-29 (Χορραῖοι):

[5] B. Hrozny-ն, «Arch. Orientalni», I, էջ 98, 1929, Ḫurri ընթերցումն է առաջարկում Ḫarri-ի փոխարեն, որն առաջ էր քաշել Հուգո Վինկլերը: Բ. Հրոզնին ենթադրում է, որ այդ անունը ծագում է ḫurru (ծակ, անծավ) բառից, և կարծում է, թե այդ անվանումը գալիս է այն անծավներից, որոնք գտնվում էին Օսրհոենում: Այդ ստուգաբանությունը շատ կասկածելի է:

ḫurati	ḫuradi «ռազմիկ»
šauila	šali «տարի»
taršu(u)anni	taršuani «մարդ»[1]
uli	uli «ուրիշ»
tiui «խոսք»	tiu «խոսել»
papa	baba «վեհ»
ḫari	ḫari «ճանապարհ»
išaš	ieše «ես»
umini	ebani «երկիր»
aru	aru «տալ»
pis «ուրախանալ»	piṣu-še «ուրախություն»
Tešup	Tešeba «փոթորկի աստված»
urpumma epešu	urpu «զոհել»
urparinnu «զոհարար»[2]	

Ուրարտերենին բնորոշ **-hi, -ni,** -ši ածանցները նույն իմաստով կան խուրրիերեն լեզվում:

Հոգնակի սեռականի ուրարտերեն վերջավորություն **-ni**-ն երևան է գալիս խուրրիերենի եզակի սեռականում: **n**-ի հերթագայումը l-ի հետ երկու լեզուներին էլ հատուկ է. ուրարտերեն burgana-li և burgala-li-ն համապատասխանում է խուրրիերեն Ḫanigalbat և Ḫaligalbat-ին:

Նախադասության կառուցվածքը նույնն է, և ամենակարևորն այն է, որ ուրարտերենում ներգործական բայերի ենթական **-še** է ստանում, իսկ խուրրիերենում՝ -š. չեզոք բայերի վրա ավելանում է **-ni** և **-n** խուրրիերենում[3]:

Այս բոլորը ցույց են տալիս երկու լեզուների ազգակցության առկայությունը: Խուրրիերեն լեզվի դեռ նոր սկսած ուսումնասիրության առաջադիմության շնորհիվ մի նոր լույս իր ճառագայթները կսփռի ուրարտերենի վրա և կնպաստի այն խնդիրների լուծմանը, որ արդի վիճակում անլուծելի են թվում (22):

Երբ կհստակեցվի ուրարտերենի կերպարանքը գուցե ավելի հիմնավորված կդառնա կովկասյան լեզուների հետ ուրարտերենի առնչության հարցի առաջքաշումը:

---

[1] Սա նույն taš-šu-ib բառն է, taš-šu-ի հոգնակին, որն էլամերենում իրանական **kara «զինված ժողովուրդ»** բառի իմաստն ունի: Բիսեստունի արձանագրություն, § 8:

[2] J. **Friedrich,** Kleine Beiträge zur Churritischen Grammatik, «Mitt. d. Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft», 42, Heft 2, 1939.

[3] Նույնը, էջ 59-61:

7. ԱՄՍԱԹԻ ԵՎ ԾԱԳՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

Այս հարցում միակ հնարավոր մեթոդը՝ անվանագիտության (օնոմաստիկայի) վրա հիմնվելն է. միայն սա է, որ թույլ է տալիս ընդհանուր առումով ուրվագծել ուրարտական ցեղի տարածման ոլորտը և դնել նրա ծագման խնդիրը:

Ուրարտու, հնում Ուրուատրի, երկրի ազգային անունը չէ: Ասորեստանցիներն այդ անունով էին հորջորջում Հայկական լեռնաշխարհը: Վաղ շրջանում նրանք Նաիրի տերմինն էին գործածում նույն իմաստով, որը նույնպես տեղական անուն չէր: Ուրարտացիներն իրենց երկիրը Բիաինի կամ ավելի շուտ՝ հոգնակի ձևով՝ Բիաինիլի էին կոչում: Բիա-ինի նշանակում է «Բիայնական երկիր», Բիաինիլի՝ «Բիայնական երկրներ»՝ «Բիայի երկրի» ածականական ձևը:

Հանգուցյալ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը շատ պնդեց ուրարտացիների նույնության վրա պոնտական Χάλδοι-ի հետ, որոնք այդպես էին կոչվել Խալդի աստծու անունով, ինչպես ասուրները՝ Աշշուրի անունով: Նա նույնիսկ կարծում էր, որ ուրարտացիները Խալդինի անունով էին իրենք իրենց հորջորջում, որ նրանց մայրաքաղաքը Խալդինա և ամբողջ երկիրը Խալդիա էր կոչվում: Այդ կարծիքի պատճառով նա իր արժեքավոր հրատարակությունն անվանեց Corpus inscriptionum Chaldicarum:

Ուրարտացիների և խալդերի միջև եղած հարաբերությունների հարցը ուշադրության արժանի է, և մենք քիչ հետո կանդրադառնանք դրան: Ինչ վերաբերում է Խալդինի անվանը որպես ուրարտացիների ազգային անուն, Կ. Լեման-Հաուպտը սխալվում է: Ուրարտական տեքստերը չեն հաստատում նրա պնդումը: Յ. Ֆրիդրիխն իրավամբ մերժում է այդ կարծիքը, որովհետև Խալդինի չի նշանակում «խալդյան ժողովուրդ», ոչ էլ «Խալդիի որդիք», ինչպես Ա. Սեյսն էր ենթադրում, նույնպես և Խալդինան Տուշպա քաղաքը չէ, և ոչ մի տեղ Խալդիան Ուրարտուի իմաստով չի գործածվում:

Անվիճելի է, որ ուրարտացիներն իրենց երկիրը ցույց տալու համար իրենց արձանագրությունների մեջ ուրիշ անուն չեն գործածում՝ բացի Բիաինի անունից: Ասորեստանցիները գործածել են Ուրարտու և Նաիրի տերմինները, բայց դրանից դեռևս չի բխում, որ սրանք ասուրական, այսինքն՝ սեմական ծագում ունեն: Իրականում սրանք պատկանում են այն աշխարհի՝ հաճախ վկայակոչված և այնքան բնորոշ օնոմաստիկային, որը մենք ժամանակավորապես կոչում ենք ուրարտական:

Մենք տեսանք, որ Ուրարտուի տարածքային հավակնությունները, եթե ոչ նրա ազդեցության սահմանները, տարածվում էին Եփրատից մինչև Մանա երկիրը և Զարիշատ (Չըլդըր) լճից մինչև Կաշիարի (Տուր-Աբդին) լեռնաշղթան: Էթնիկական տեսակետից ի՞նչ էր ներկայացնում այդ տարածությունը: Քիչ թե շատ միատա՞րր էր, թե՞ խայտաբղետ:

Մեների դռան արձանագրության մեջ (№ 18) թագավորները պատվիրում են զոհաբերություններ կատարել, ի միջի այլոց, օտար լեզուների աստվածներին: Սակայն այդ աստվածներին հատկացված զոհաբերությունը՝ 4 եզ (արջառ) և 18 ոչխար, այնքան համեստ է, որ համեմատելով մյուս աստվածներին հատկացված զոհաբերությունների հետ, հնարավոր չէ եզրակացնել, որ դրանք որևէ նշանակություն ունեն:

Օնոմաստիկայի տվյալները ի վիճակի են վեր հանելու ցեղային որոշ ընդհանրություն այն գլխավոր ցեղերի միջև, որոնք ապրում էին Հայկական լեռնաշխարհում, Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև ընկած լեռնային գոտում և նույնիսկ ավելի հեռու՝ Վերին Միջագետքում:

Այդ շրջաններին վերաբերող մի շարք անուններ բնորոշվում են հետևյալ վերջավորություններով՝ -ḫi, -(i)ni կամ -ḫi-ni, -zi, -ri: Ուրարտուի հյուսիսում գտնվող ամենակարևոր ցեղերը, որոնք դեմ էին Տուշպայի տերերի տիրապետությանը, կոչվում էին. Դիաուե-խի, Էրիա-խի, Աբիլիանի-խի, Ուիտերու-խի, կամ Էթիու-նի, Վելիքու-նի, Մաքալտու-նի, ինչպես նաև Սևանա լճի շուրջը տեղավորված բոլոր 23 երկրները՝ Ադախու-նի, Արկուկի-նի, Ռիշուանի, Զուաի-նի, Ալզիրա-նի, Էրիա-ինի և այլն...

Հնարավոր է, որ այս անուններից մի քանիսի վերջավորությունը ուրարտացի դպրի գրության հետևանք է, բայց ամբողջությամբ վերցրած դրանք միանգամայն վավերական են: Արդեն XII դարում, ուրեմն, Ուրարտուի պետության կազմավորվելուց շատ առաջ, ni-ով վերջացող բազմաթիվ անուններ կային ապագա Ուրարտուի տարածքում: Թիգլաթպալասարն իր 1113 թ. արշավանքի ընթացքում նվաճած երկրների շարքում հիշատակում է՝ Ունգամու-նի, Պիլակի-նի, Աթուրգի-նի, Կուլիքարզի-նի, Շինիբիր-նի, Աբաե-նի, Ադաե-նի, Կիրի-նի, Աբարսիու-նի, Դայաե-նի:

Ուրարտուի հյուսիսարևելյան սահմանում նույնպես երևան է գալիս էթնիկական ածանց ḫi-ն՝ Կուլ-խի ժողովրդի անվան մեջ, և հարավում Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև գտնվող չեզոք գոտում բազմաթիվ անուններ վերջանում են ḫi-ով, ինչպես՝ Կուտմու-խի, Բաբ-խի, Խաբ-խի, Լու-խի, Խիրի-խի, նաև Ուրբա-խի-նա, որը պատկանում էր Բաբ-խիին և որի թագավորը կոչվում էր Շաթի-Թեշեբա, որդի Շաթուխիի և, հավանաբար, Թուշխա կամ Թուշխա-ն(ա):

-ni ածանցը առկա է նաև Միտաննի, հնում՝ Մաիտենի[1] անվան մեջ, որը բավական է ցույց տալու այդ երկրի էթնիկական կապը Հայկական լեռնաշխարհի հետ:

ri-ով վերջացող անունները պակաս տարածված չեն. հիշենք Նաի-րի, որը ոչ մի կապ չունի Նահարաինի հետ՝ Ուրուատ-րի, Քա-րի, Ադդու-րի (լեռ), Պաիտե-րի, Կինդա-րի, (վերջին երկուսը հիշատակված են Թիգլաթպալասարի կողմից), Շուպ-րի, Շուբա-րի, Կաշիա-րի, Մեխ-րի, Մուզ-րի, Կիրրու-րի, Նամ-րի, Զամ-րի, Մուծածի-րի (Մուծածինայի դիմաց), վերջապես, Խուր-րի: Դա մի էթնիկական շղթա է, որը տարածվում էր Ուրարտուից մինչ Ներքին Զաբի շրջանը, այն բարձրավանդակի վրա, որ շրջապատում է Ասորեստանի դաշտը:

Ժողովուրդների մեկ ուրիշ խումբ երևան է գալիս -zi վերջավորություն ունեցող անուններով, ինչպես՝ Ազ-զի, Հայասա ժողովուրդը Հայաստանում: Ալ-զի կամ Ալշե, որտեղից և Անզի-տու և Ալզի-ն, Պուրուլում-զի, Թեղիմ-զի, Պիլա-զի (Ուշխու = Շախի մոտ), Նու-զի, Կակ-զի, Պիրի-զի՝ Աստվածաշնչի Φερεζαῖοι, ինչպես և Կենա-զի, հայտնի նույնպես Աստվածաշնչից՝ Κενεζαῖοι[2]:

Մեկ ուրիշ էթնիկական գիծ Արևմտյան Եփրատի ակունքից ուղղվում էր դեպի Ասորիք և ավելի հեռուն: Միայն Նուզին և Կակզին են այդ գծից դուրս՝ Տիգրիսի ավազանում, Առափխայի (Կերկուկ) շրջանում և Զամուայի շրջանում՝ Կերկուկից հարավ-արևելք:

Անշուշտ, հնարավոր է, որ որոշ դեպքերում տվյալ ածանցները ուրիշ ծագում ունենան, բայց ամբողջությամբ վերցրած դրանք համապատասխանորեն նույնն են: Այս -ri կազմիչը թվում է, թե նման է նրան, որը գտնում ենք Նինուա-րի («Նինվեցի», «Նինվեից ծագող») բառի մեջ, որը կա Նուզիի[3] լեզվում: Այն համարյա նույն արժեքն ունի, ինչ ուրարտերեն -ni, -hi (կամ hi-ni):

Այս ածանցներով կազմված էթնիկական անունները ներկայացնո՞ւմ են արդյոք տարբեր ծագումով ժողովուրդներ, թե միևնույն ժողովրդի տարբեր ճյուղեր են: Կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տվել Միտաննիի, Նուզիի և ուրարտերեն լեզուների միջև եղած որոշ ազգակցություն: Դա

---

[1] **E. A. Speiser**, Etnic Mouvements in the Near East in the Second Millenium B. C., The Hurrians and their connections with the Habiru and the Hyksos, «Annual of the American School of Oriental Research», vol. XIII, 1931-1932, p. 23.

[2] **Գիրք ծննդոց**, ԺԳ, 7; ԼԴ, 30; ԺԵ, 19; ԼԶ, 11, ըստ E. Dhorme-ի, տե՛ս նրա «L'Evolution religieuse d'Israel», I, էջ 119:

[3] **A. Ungnad**, Kulturfragen, I, 12.

շատ ուժեղ փաստարկ է ի նպաստ էթնիկական ընդհանրության, ինչպիսի տարբերություններ էլ որ լինեն այն կազմող խմբերի միջև:

Խնդիրը մի ժողովրդի մասին չէ, այլ մի ռասայի մասին, որն իր ճյուղավորումներն ուներ և շումերներից, ասորեստանցիներից ու խեթերից տարբեր էր: Նա հեռավոր անցյալում ունեցել է իր պահը և իր որոշակի տեղը արևելյան քաղաքակրթության պատմության մեջ: Այս մոռացված ռասայի երևան հանելը վերջերս կատարված արևելագիտական ուսումնասիրությունների ամենագնահատելի արդյունքներից մեկն է, որ գալիս է լրացնելու Արևելքի հին ժողովուրդների պատմության մեջ եղած որոշ բացեր[1]:

Այն ընդհանրապես Խուրրի է կոչվում, բայց ոմանք նախընտրում են Շուբարի անունը: Խեթերն առհասարակ այդ անուններից առաջինն են գործածում, իսկ Միջագետքի ժողովուրդները՝ երկրորդը[2]:

Այդ ռասային պատկանող մի ժողովուրդ, փայլուն կերպով հայտնվելով պատմության մեջ, հիմնեց Միտաննի անվան ներքո հայտնի պետությունը: Միտաննիի պատմությունը վերնում շարադրվեց մեր ճյուղի զարգացման անհրաժեշտության չափով: Հիշենք, որ թագավորական դինաստիան և ղեկավարող դասակարգը ծագումով հնդիրանական էին:

Միտաննական ցեղերը, ուրեմն, խեթերի ճակատագրին էին արժանացել՝ երկուսն էլ հնդեվրոպական տարրերի տիրապետության տակ էին գտնվում, այն տարբերությամբ, որ խեթերի մոտ դրանք centum տիպի լեզուների ճյուղին էին պատկանում, իսկ միտաննցիների մոտ՝ satem տիպի լեզուների:

Միտաննական ցեղերի կամ խուրրիների բնակության գոտու հարցը հատուկ ճշանակություն ունի: Քանի որ Միտաննիի կենտրոնը Օսրոենեն էր, հնարավոր ենք համարում նույն Օսրոենեն դիտել որպես միտաննական ցեղի օրրան: Ոչ շատ վաղուց, երբ խեթերը ծանոթ էին միայն ըստ այն հետքերի, որ թողել էին Ասորիքի հյուսիսում, գիտնականները չէին վարանում

---

[1] Միտաննիի լեզուն ծանոթ է Բուղրաբբայի նամակից, որի նոր հրատարակությունը տե՛ս J. **Friedrich,** Kleinasiatische Sprachdenkmäler, 1932, տեքստ 163:

Ռաս-Շամրայի լեզվի մասին՝ **Fr. Thureau-Dangin,** Vocabulaire de Ras-Shamra, «Syria», 12, 1931, էջ 220-266:

B. Hrozny, «Archiv Orientalnyi», 4, 1932:

Նուզիի լեզվի մասին **E. A. Speiser,** «Journal of the American Oriental Society», 49, 1929, էջ 269-280. **M. C. H. Gordon,** Evidence for the Hurrite language from Nuzi, «Bulletin of the American Schools of Oriental Research», Decembre, 1936.

E. Chiera and E. A. Speiser, A new Faktor in the Ancient East. «Annual of the Am. Schools of Oriental Research», VI, 1926, էջ 75.

[2] **A. Götze, E. A. Speiser, F. S. Zommer,** Die Aḫḫiyava-Urkunden, 1932, էջ 42, նախընտրում են Խուրրի անվանումը Սուբարիի փոխարեն, որը պաշտպանվում է Տեսենի կողմից, «Zeit. f. Assyriologie», 6. **A. Ungnad,** Subartu. Beiträge zur Kulturgeschichte und Völkerkunde Vorderasiens, 1936:

խեթական նախնական օրրանը փնտրել Ասորիքի սահմաններում: Սակայն Պաերիայի (Քողազ-քյոյ) արխիվների հայտնաբերումը հերքեց այդ տեսակետը և այդ օրրանը Ասորիքից տեղափոխեց Փոքր Ասիա: Հյուսիսում դեռևս չի գտնվել խուրրիական մի Քողազ-քյոյ՝ ցեղի առաջին բնակության պատիվը Միտաննիից խլելու համար, բայց ամեն ինչ ենթադրել է տալիս, որ խուրրիները խեթերի ճակատագիրն են ունեցել, այսինքն՝ որևէ տեղից եկել են դեպի Սև ծովի հյուսիսը, որպեսզի հետագայում Կովկասյան լեռնաշղթայի վրայով իջնեն Հայաստան և ցրվեն Վերին Միջագետքում:

Խուրրիական ցեղի պատմական դերի եռանդուն հետազոտողներից մեկը նրա ներխուժումը տեղավորում է երկրորդ հազարամյակի (Ք. ա.) առաջին դարերում և կարծում, որ Հայաստանը, հատկապես Վանի շրջանը, այդ ասպատակողների ուժերի առաջին հանգրվանն ու հավաքման վայրն է հանդիսացել, նախքան Միջագետքի կենտրոնում Միտաննի պետությունը հիմնելը[1]:

Գրավոր աղբյուրները հիմք չեն տալիս այս վարկածին, բայց դրա հեղինակը ելնում է այն իրողությունից, որ Ասորեստանի կողմից Միտաննի պետության ավերումից հետո Վանի շրջանն էր, որ երևան եկավ որպես խուրրիական ժողովուրդների վերջին ապաստան, ուր նրանք ստեղծեցին Ուրարտու պետությունը և դարեր շարունակ չդադարեցին պայքարել Ասորեստանի դեմ մինչև այն ժամը, երբ վկա դարձան նրա կործանմանը, նախքան իրենց իսկ հեռանալը պատմության թատերաբեմից:

Գուցե, Հայաստանում կատարվելիք հնագիտական որոնումները մի օր իրական ապացույցներ բերեն ի նպաստ սույն վարկածի: Այնուամենայնիվ, անժխտելի է, որ էթնիկական մեծ շարժումները, սեմականներից բացի, ուղղված են եղել հյուսիսից դեպի հարավ:

Ուրեմն, բնական է, որ ուրարտական և ասուրական սահմանների վրա որոշ ժամանակաշրջանից հաստատված փոքր ժողովուրդները եկած լինեն այնտեղ նույնպես հյուսիսից: Այս հարցի շուրջ ծագում են որոշ նկատառումներ, որոնց վրա, մեր կարծիքով, անօգուտ չէր լինի կանգ առնել:

Արդեն հայտնի է, որ Հայա-սա-ն խեթական տերմին է և հիշեցնում է Xoî անունը, որ կրում էր Պարխար, հին Պարիադրես լեռներում ապաստանած պոնտական ժողովուրդներից մեկը[2]: Հայասա պետության ժողո-

---

[1] **A. Götze**, Kleinasien in Kulturgeschichte des Alten Orients, էջ 69, «Handbuch der Altertumswissenschaft», III, I, 3, 1933, գրքում: Տե՛ս նույն հեղինակի Hethiter, Churriter und Assyrer, 1936, էջ 31-32:

[2] **P. Kretschemer**, «Anzeiger der Wiener Akademie», 1932.

Հեկատեոսը (520 Ք. ա.) հիշատակում է Xoî-երին պոնտական ցեղերի շարքում (Ստեփանոս Բյուզանդացու մոտ):

վուրդը ծանոթ էր Ազզի անվան տակ: Գուցե, դա Հայասայի ամենակարևոր ցեղերից մեկն էր: Հռոմեական ճանապարհացույցների Ազա կամ Հասիս և Ջիզի-Օլա կայանները հավանաբար պահել են այս ժողովրդի հիշատակը:

Թվում է, թե Տիգրիսի ակունքում մի գեղեցիկ օր հայտնված Ալ-զի, Ան-զի, Ալ-շե անունով ժողովուրդը այդ ազգիների մի հատվածն էր, որն այստեղ էր գտնվում կամ այն պատճառով, որ Հայասան որոշ ժամանակ տարածվեց մինչև Արածանի կամ Արսանիաս գետից այն կողմը, կամ կամավոր գաղթի, գուցեև բռնի տարագրության պատճառով: Ան-զի-տու-ն, հայկական Անձիտ գավառը, դասական հեղինակների Անզիտենեն, ինչպես նաև Արզան-ենեն, որը հայկական Աղձնիքի իրանական ձևն է (ուրարտական Ալզի-ն), իրենց անունն ստացել են այս ժողովրդից:

Պուրուլում-զին, որը ալզիներին միացած մեկ ուրիշ ցեղ էր, անշուշտ, նույն ծագումն ուներ:

Կաշկի և Ուրումի երկու ժողովուրդները, որոնք ներխուժել էին Ալզիի և Պուրուլումզիի տարածքը, նույն տեքստի մի այլ պատճենում կոչվում են Աբեշլի և Ուրումի: Այստեղից հետևում է, որ Կաշկի և Աբեշլի ժողովուրդները, եթե նույնը չեն, գոնե ընդհանուր ծագում ունեն:

Հարաբերություն են ուզեցել գտնել Կաշկիի և Կիսկեսոսի՝ այսօրվա Կիսկենի միջև, որը գտնվում է Արգեոս լեռից հարավ[1]: Սակայն կաշկիները պոնտական ժողովուրդ էին, և ավելի հիմնավորված կլիներ այն Կիսկեն քաղաքի մասին մտածել, որը Ճորոխի հովտում է գտնվում: Իրականում ո՛չ մեկը, ո՛չ մյուսը Կաշկիի հետ կապ չունեն:

Պատմական տեսակետից կաշկերը հնուց ճանաչված Կոլխ ժողովուրդը կարող է լինել: Կուլ-խի-ներն արդեն ծանոթ էին ուրարտացիներին: Խեթական վավերագրերը կաշկերին ներկայացնում են որպես ռազմատենչ ժողովուրդ, որն ընդունակ է ավազակության և պատրաստ պատեհ առիթով մաշեցնելու խեթերին կործանիչ ասպատակություններով:

Կոլխերը ևս այլ կերպ չէին վարվում: Դա միակ ժողովուրդն է, որը չընկավ Աքեմենյանների տիրապետության տակ այն ժամանակ, երբ ամբողջ Առաջավոր Ասիան հպատակ էր դառնալու արքայից արքային: Այդ շրջանում Կողքիսը Աքեմենյան պետության վարչական բաժանմունքների մաս չէր կազմում, սովորական հարկ չէր վճարում, այլ իր պարտավորությունները սահմանափակել էր միայն կամավոր ընծիրատվությամբ, որոշ թվով տղաներ և երիտասարդ աղջիկներ տալով[2]:

---

[1] **A. T. Olmstead, History of Assyria,** էջ 189:
[2] **Հերոդոտոս,** III, 97:

Իսկապես բնորոշ է, որ զուգահեռ տեքստերում Կաշկիի փոխարեն Աբեշլի է դրված: Այդ հանգամանքը մեզ հուշում է Աբեշլիում տեսնել Ապշիլ ժողովրդին՝ Կողքիսի ցեղերից մեկը, որը հայտնի է հին հեղինակներին: Այդ դեպքում հանդգնություն չէր լինի ուրումիներին նույնացնել իմերիների հետ, որոնց երկիրը կոչվում է Իմերեթի՝ Պլինիոսի Am(p)reutae-ն, և նույնիսկ, որոշ վերապահությամբ, հարաբերություն նկատել Խուրուշկիի և Աբասկիի միջև[1]:

Ասուրական մի տեքստ կաշկերին, աբեշլիներին, ուրումիներին կոչում է «Ḫalti-ի ռազմիկներ»: Դա նշանակում է, որ ասորեստանցիներն այդ ժողովուրդներին կապում էին Խալտիի (Խաղտի-քի) քաղաքական աշխարհի հետ, անշուշտ, այն պատճառով, որ նրանք Խալտիի հյուսիսարևելյան սահմանին էին հարում: Այնտեղից նրանք ետ մղվեցին դեպի Սև ծովի արևելյան ափը, իսկ մի մասը, խեթական պետության կործանման շրջանում, քշվեց դեպի ուրարտա-ասուրական սահմանը:

Կոլխերը ներկայացնում էին լազա-միգրելական բնակչությունը՝ իբերական կամ վրացական ընտանիքի ծովափնյա ճյուղը:

Աբեշ-լի-ները կամ ապսի-լի-ներն ավելի շուտ կապված էին աբխազական խմբի հետ: Հնարավոր է, որ Կաշկին դարձած կլինի Կաշ-խի, ինչպես, օրինակ, հույն հեղինակների Աբասկոյ կամ Աբասգոյ, որոնք համապատասխանում են ուրիշ հույների աբաս-խոյ-ներին, որտեղից և դրափոխությամբ առաջ է եկել՝ աբխա-ս կամ աբխազ:

Գուցե, Կաշ-կի կամ Կաշ-խի-ն Կոլխի կամ Կոր-խի-ն է, եթե Ճորոխ գետի անունը ծագում է Կորոխիից: Դրանք կարելի է նկատել որպես զուգահեռ ձևեր, որոնք կախում ունեն նույն ժողովրդի տարբեր շրջաններից և տարբեր

---

[1] **Պլինիոսը**, IV, 14, գիտե Ampreutae, Lazi և gens Apsilae: Առաջին անվան մեջ արդեն Պտղոմեոսի հրատարակիչ Կ. Մյուլլերը (Ptol., V, 9, էջ 954) ճանաչել է Իմերեթին՝ «Իմերների երկիրը»: Հեկատեոսը (Ստեփանոս Բյուզանդացու մոտ) և Հերոդոտոսը (III, 94 և VII, 79) նշում են կոլխերի հետ Mare ժողովուրդը, որ նույն Իմերն է: Հոմերոսի Ապոլոնիոսը (մոտ 240 թ. Ք. ա.), Ἀργοναυτικά, II, 399, հրատ. Teubner-ի, ասում է, որ Փասիսի ակունքը գտնվում է Ἀμαραντῶν [ամարանտացիների] լեռներում: Ըստ Ստեփանոս Բյուզանդացու՝ Ἀμαραντοί Κολχικὸν ἔθνος ἀφ' ὧν ὁ Φᾶσις ῥεῖ ὄθεν καὶ Ἀμαράντιον τὸν Φᾶσίν φασιν: [Ամարանտացիները՝ Կողքացի ցեղեն, <սրանց կողմից> հոսում է Փասիսը, ինչի պատճառով Փասիսը անվանվում է Ամարանտիոս]:

Ապոլոնիոսի պոեմին նվիրված լուծմունքներում կարծիք է հայտնված, թե Փասիս գետը հոսում է մի մարգագետնով εὐθαλεῖς καὶ ἀμαράντους, [ծաղկում և անթառամ] որտեղից է դրա անունը: Դա ժողովրդական ստուգաբանություն է: Ամարանտը Իմերեթին է՝ հակառակ Ստրաբոնի կարծիքին, որ, Էրատոսթենեսի հետ համաձայնելով, Հայաստանի մասն է կարծում:

Արիանոսը, Periplus Ponti (K. Müller, Geogr. Graeci, Min. 1, 370), հիշատակում է Λαζοί Ἀφίλαί Ἀβασκοί Պրոկոպիոսի մոտ, De Bello Goth. IV, 2, էջ 471 (հրատ. Բոնն)՝ Ἀβασγοί, Ἀφίλιοι:

խմբերից: Այդ ծևերի հնչյունաբանական հարաբերության բացատրությունը մեծ դժվարություն չի ներկայացնում[1]:

Կաշկի-կոլխերն իրենց ներխուժման հիշատակը թողել են Ալզի երկրում: Կոլխիս հռոմեական կայանը, որը գտնվում էր Կովքի (Գյոլջուկ) մոտ՝ Անզիտենեում, դրա վկան է: Գուցե, Տիգրիսի վրա գտնվող Կուրխը միևնույն ծագումն ունի:

Ասորեստանի դեմ կաշկերի զինակիցները մուշկերն էին: Նրանք երևան են գալիս նույնպես Հայաստանի հյուսիսում՝ Կոլխիդայի սահմանի վրա, այն լեռների ստորոտում, որ նրանց անունն է կրում՝ Μοσχικὴ ὄρος: Դեռևս այսօր այդ շրջանի բնակիչները ծանոթ են Մես-խի հին անվան ներքո[2]:

Ասորեստանցիներն այդ անունը տալիս են Միտայի կամ Միդասի ժողովրդին, այսինքն՝ փռյուգիացիներին: Դրանից եզրակացրել են, որ մուշկերը ներկայացնում են փռյուգիական ասպատակողների առաջապահը, որ առաջ խաղաց մինչև Ասորեստանի սահմանը: Սակայն Մուշկի և Կաշկի պետությունների ճակատագրի ընդհանրությունը թույլ չի տալիս նման նույնացում կատարելու: Շատ հավանական է, որ Մուշկին երկրի կամ երկրի մի մասի նախափռյուգիական անունն է, որը փռյուգիացիները նոր էին գրավել, իսկ ասորեստանցիները շարունակում էին հին անունով կոչել, հակառակ տեղի ունեցած էթնիկական փոփոխությանը: Ինչպես Հայաստանը՝ Դարեհի արձանագրության պարսկական տեքստում Armina, նույն տեքստի բաբելոնյան տարբերակում դարձել է Ուրաշտու, այսինքն՝ Ուրարտու, որը երկրի նախահայկական անունն է:

Անհրաժեշտ է տարբերել Միդասի ղեկավարած Մուշկին այն Մուշկիից, որ Կաշկիի հետ միասին էր գործում: Առաջինում փռյուգիացիներն էին ապրում, երկրորդը նախափռյուգիական մի ցեղ էր, որը, հավանական է, որոշ ազգակցություն ուներ կաշկերի հետ: Փռյուգիացիների ասպատակությունների հետևանքով մուշկերը ծովափով մղված կլինեն մինչև Կողքիս, իսկ նրանց մի մասը՝ կաշկերի հետ գործակցելով՝ արշավել է Ասորեստանի դեմ:

Մուշկի-ի փոխարեն Մուս-խի-ն, ինչպես ապացուցում է Μόσχοι = Մես-խի փաստը, արդեն հաստատում է այս ժողովրդի և Կաշկի-Կոլխի-ի միջև

---

[1] -s և -r հերթագայումը շատ լեզուներում է հայտնի: Հին sje «կաթ»-ը նոր-վրացերեն դարձել է rje և sjali rjali: Н. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Ленинград, 1925, էջ 19:

[2] Ըստ Ստրաբոնի, XI, 2, 18, Μοσχικὴ-ն բաժանված էր կոլխերի, իբերների և հայերի միջև: Պրոկոպիոսը, De Bello Goth., IV, 2, արդեն գիտե ներկա ձևը՝ Μέσχοι:

եղած կապը: Իրոք, ըստ Դարեհի ժամանակակից Հեկատեոսի՝ մոսխերը Կողքիսի ցեղերից մեկն էին[1]:

Անունից ելնելով, կուտմուխիները նույնպես միևնույն էթնիկական խմբին պիտի որ պատկանեին: Նրանք զինակցում էին մուշկիների հետ Ասորեստանի դեմ, որքան ներշնչված ընդհանուր թշնամու դեմ ունեցած ոխակալությամբ, նույնքան էլ արյունակցական կապերի պատճառով: Նրանք երևան են գալիս Կաշիարի շղթայում՝ Տիգրիսի հովտում: Ոչ մի պատճառ չկա բաժանելու նրանց նույն անունը կրող ժողովրդից, որը վերջ ի վերջո հաստատվեց Եփրատի վրա, այն շրջանում, որը նրանց անունն է կրում՝ Կումմուխի, հին հեղինակների Կոմմագենեն: Ո՞րտեղից են եկել նրանք: Նրանց անունը շատ է հիշեցնում Հայասա թագավորության մայրաքաղաք Կումախան, հայկական Կամախը, որ իր անունը պահել է մինչև մեր օրերը: Հավանական է, որ նրանք այս թագավորությունը կազմող ցեղերից մեկն էին[2]:

Նրանց թագավորների անունները՝ Կալի-Թեշուբ, Կիլի-Թեշուբ, Շաթուխի և Ուրախի-նա քաղաքը ոչ մի կասկած չեն թողնում նրանց ծագման վերաբերյալ: Ասորեստանցիները ասում են, որ Կուտմուխիի թագավորները կոչվում էին նաև ir-ru-pi: Առաջին սեպաձև նշանը երկու արժեք ունի՝ ir և sa: Է. Ֆորրերը նախընտրում է կարդալ sa-ru-pi, որպեսզի այնտեղ գտնի ասուրական šar-rabu «մեծ թագավոր»-ի բարբարոսական արտասանությունը: Դա սրամիտ է, բայց քիչ հավանական: Հնարավոր է, որ պետք է կարդալ ir-ru-pi և այն համեմատել ip-ri «թագավոր»-ի հետ, որի ուրարտական ձևն է euri («տեր»):

Բաբ-խի ժողովուրդը, որ կուտմուխիների հետ հարևան և համերաշխ էր, նույնպես թվում է, թե հյուսիսից է եկել, բայց այդ մասին վստահ չենք[3]:

Այսպիսով հաստատվում է, որ մեծ թվով ցեղեր Ուրարտուի մեկ ծայրից մղվել են մյուսը՝ հյուսիսից դեպի Ասորեստանի սահմանը: Նրանց անվան

---

[1] Ստեփանոս Բյուզանդացու մոտ՝ **Μόσχοι Κόλχων ἔθνος προσεχὲς τοῖς Ματιηνοῖς**:

[2] Կումմուխին, որը կովկասյան ժողովրդի անուն է, չպետք է շփոթել Կումիկ-ի հետ, շատ հատկանշական է: Սակայն հին հեղինակներին այն ծանոթ չէ, և դա արգելք է հանդիսանում եզրակացության հանգելու:

[3] Ստրաբոնը ճանաչում է մի ժողովուրդ **Ἀππαῖται**, որը նա նույնացնում է հին **Κέρκεται** հետ և որն ապրում էր սաների մոտ, ուրեմն՝ Տրապիզոնի շրջանում: Թվում է, թե **Ἀππαῖται**-ն (կարդալ՝ **Ἀππαγῖται**) նույն ժողովուրդն է, որ Կոստանդին Ծիրանածինը, De Adm. Imp., 42, նշում է **Παπαγία** անվան տակ, որպես **Κασαχία**-ի հարևան: Վերջինը Կաշակն է, այսինքն՝ ժամանակակից չերքեզը, հին **Κερκέτες**-ը: Այս ժողովուրդն ապրում էր արասգների հյուսիսում, Կուրանի շրջանում: Ստրաբոնի՝ **Ἀππαῖται**-ն, անշուշտ, կերկետների մի գաղութ էր կամ ավելի շուտ՝ նրանց ցեղերից մեկը, որը Կոստանդին Ծիրանածինը Պապագիա է անվանում: Այս անունն ունի՞ արդյոք առնչություն Բաբխին կամ Պապ-խին, սա է հարցը:

բնորոշ վերջավորությունը՝ -ի, թույլ է տալիս Դիաուե-խիի, Էրիա-խիի, Արիլիանի-խիի և ուրարտական այլ ցեղերի հետ ազգակից համարել նրանց: Կողքիսի և Ուրարտուի միջև եղած էթնիկական կապերն առավել ևս կամրապնդվեին, եթե վստահ լինենք, որ Քիաի-նի-ն նույն կազմությունն ունի, ինչ որ Սանի-ն կամ Ծանի-ն, որոնք գործածված են տեղական Ճանի կամ Ցանի և Սուա-նիի փոխարեն, և որ Էգերի-ն՝ կոլխերի մի այլ անունը, Իբերի-Իմերի-ն, Քիզեյրի-ն, Էկեխեյրի-ն նույն կարգի են, ինչ որ Նաի-րիի, Ուրուատ-րիի, Նամ-րիի և այլն...

Պոնտական ամենակարևոր ժողովուրդներից մեկը՝ խալիբները, ներկայացուցիչներ չունեն Ասորեստանի սահմանների շրջաններում, ինչպես կոլխերը և ուրիշները: Ըստ Ստրաբոնի՝ խալիբները նույն խալդերն են, իսկ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը կարծում է, որ խալդերը Խալդի աստծո ժողովուրդն են և Ուրարտուի ազգային անունը: Հռչակավոր աշխարհագետի կարծիքը կարծես ուրիշ հիմք չունի, բացի Խալիբ և Խալդ անունների մերձհնչյունաբանությունից, սակայն այդ կարծիքը ուրարտական տեքստերում հիմք չի գտնում:

Ինչևիցե, գոյություն է ունեցել մի ժողովուրդ, որը կոչվում էր Խալդ, անկասկած, աստծու անունով: Ստիպված ենք ընդունել, որ այս անունը հատկացվել է այդ ժողովրդին Ուրարտուի կործանումից հետո: Հայերը, Ուրարտուի ժառանգությունն ստանալուց հետո, հաղթված բնակիչներին անվանել են նրանց աստծու անունով: Հեկատեոսը չի ճանաչում Խալդ ժողովուրդ, ինչպես նաև Հերոդոտոսը:

Քսենոփոնն առաջինն է, որ հիշատակում է այն՝ Հայաստանի սատրապ Օրոնտասի վարձկան զորքերի միջև: Նա պատմում է նաև, որ խալդերը, լեռներում ապաստանած, շարունակում էին պաշտպանվել հայերից: Մի հատվածը ստիպված է լինում փախչել դեպի հյուսիս՝ Դերքսենեի, Կարենիտիսի շրջանները և ավելի հեռու: Այստեղ նրա բնակված լինելը հաստատվում է Խալդա-Առիճ գյուղով (արդի Կալդարիճը), վերոհիշյալ երկու՝ Դերջան և Կարին շրջանների սահմանագլխում, Եփրատի վրա և Խալդիա, հայերեն՝ Խաղտիք, երկրով, Պարխար լեռնաշղթայի ճյուղավորումների վրա:

Այս խալդերն անծանոթ են Հերոդոտոսին: Քսենոփոնը նույնպես նրանց չի ճանաչում, այնտեղ նա տեղադրում է խալիբներին: Ըստ Ստրաբոնի՝ հայերը խալիբներից և մոսինոյկոսներից խլել են Դերքսենը և Կարենիտիսը: Նա չի հիշատակում խալդերին: Դա չի թելադրում խալդերի նախնական բնակավայրը փնտրել պոնտական շրջաններում, որտեղից նրանք իրենց

Խալդի աստծու հետ ներխուժած լինելին Ուրարտու և ստեղծած հզոր պետություն:

Անշուշտ, Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտին է պատկանում խալդերի և Ուրարտուի հետ նրանց հարաբերության հարցը առաջ քաշելու պատիվը: Սակայն նա այդ հարցը շոշափել է կամայական կերպով և առանց ուրարտական տեքստերի օժանդակության: Սխալ էր Corpus-ը հրապարակել խալդերի անունով: Գիտնականը, անտարակույս, ազդվել է այն իրողությունից, որ գոյություն ուներ խալդեր անվամբ մի ժողովուրդ, բայց նա մոռացել է մեկ ուրիշ ժողովրդի, որն ուրարտացիների անունն է կրում և որի գոյությունը նույնպես հաստատված է: Դրանք Հերոդոտոսի ալարոդներն են Արաքսի հովտում, որոնց հիշատակը դեռևս պահպանում է հայկական նահանգ Այրարատը և ասորիների օրտայաները՝ Անգիտենեի շրջանում[1]: Հետևաբար, ոչ մի պատճառ չկա խալդերի անունը նախընտրել ուրարտացիների անունից:

Ալարոդները սապեյրների և մատիանների հետ միասին կազմում էին Արևելյան Հայաստանի՝ Դարեհի կողմից ստեղծված սատրապություններից մեկի բնակչությունը: Ավելի ուշ սապեյրները երևան են գալիս այն շրջանում, որ այսօր նրանց անունն է կրում՝ հայկական Սպերը, այժմյան Իսպիրը Ճորոխ գետի վրա: Այս ժողովուրդն իր անվամբ պարտական է Սուպրիհի՝ շատ հայտնի թագավորություն Քատման գետի ջրերի վրա, որը հետագայում հիշատակվել է Սուպիրիահիս անվամբ[2]:

Սուպրին իր բնակչության մի մասը գաղթեցրել էր դեպի Հայաստանի հյուսիսը:

---

[1] **Հերոդոտոս**, III, 94: **Ἀλαρόδιοι**: Ուրծայա ժողովրդի մասին: **Th. Nöldeke**, Die zwei Völker Vorderasiens, «Zeit. d. Morgenländ. Gesell.», 13, 1879; **J. Markwart**, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 73, 187:

[2] **J. Markwuart**-ը, Ērānšahr, էջ 159, նկատել էր, որ «Փարսալացի Կիրսիլոս և Լարիսացի Մեդիոս պատմիչների **Συσπιρῖτις**-ը տարբեր է **Σάσπειρες**-ից (**Հերոդոտոս**, III, 94)» կամ **Ὑσπιρῖτις**-ից (**Ստրաբոն**, XI, 14, 9) և կամ **Ἐσπερῖται**-ից (Քսենոփոնի Անաբասիսի վերջաբանը): Առաջինը Շուպրիան է, երկրորդը՝ Սպերը: Ըստ այդմ նա իրավամբ ուղղում է **Συσπιρῖτις**-ը **Σουπιρῖτις**-ի, բայց սխալվում է, երբ ուզում է **Σάσπειρες**-ում տեսնել վրացական նախածանց -**sa**-ն, երկու անունները զանազանելու համար: Իրականում խոսքը միևնույն ժողովրդի մասին է, որն իր անունը տվել է երկու վայրերի՝ տարբեր ժամանակաշրջաններում: Ապոլլոնիոս Հռոդոսցին իր «Argonautica» քերթվածում, 3, 395, կոչում է **Σάπειρες** նույն երկիրը, իսկ որ Հերոդոտոսի մոտ **Σάσπειρες**-ն է: Դա թույլ է տալիս վերջինն ուղղել **Σάπειρες**-ի, հայկական Սպերի համաձայն, ինչպես և ըստ Ստրաբոնի **Ὑσπιρῖ-τις**-ի և Քսենոփոնի **Ἐσπερῖται**-ի:

Սապեյրների հարևան մատիաննները Միտաննիից էին, որի հին ձևը՝ Մաիտե-նի, ավելի հարակցություն ունի Մատիա-նիի հետ: Համանման պատճառներ Միտաննիի բնակիչներին մղել են Հայաստանի արևելյան շրջակայքը, որտեղ նրանք իրենց անունը տալիս են Ուրմիա լճին, որը առաջներում Մատիանե էր կոչվում:

Մեկ ուրիշ ժողովուրդ՝ մուզրիները, նույն բախտին արժանացան. նախապես նրանք ապրում էին Մակլուբ լեռան վրա, Ասորեստանի մայրաքաղաքի հյուսիսում, բայց հետագայում նրանց հաստատված ենք գտնում Արևմտյան Հայաստանի Դերսիմի շրջանում, Արսանիաս գետի մի վտակի վրա, որը մեր օրերում դեռևս Մուզուր է կոչվում՝ ըստ հին Հայաստանի Մծուր կամ Մզուր համանուն գավառի:

Հարավի մի քանի ժողովուրդների տեղափոխումը դեպի հյուսիս, անշուշտ, չի որոշում նրանց նախնական բնակության հարցը: Չի բացառված, որ նրանք երբևէ իջած լինեն հյուսիսից, ինչպես մի շարք ուրիշ ժողովուրդներ: Ինչ էլ որ լինեն առաջարկված նույնացումներից մի մասի նկատմամբ արվելիք վերապահումները, կարծում ենք, որ ամբողջությամբ վերցրած նրանք արժանի են ուշադրության: Համեմատված համարյա բոլոր անունները վերցված են միևնույն աշխարհագրական ու պատմական միջավայրից: Նրանց նմանությունը չի կարող պատահական լինել: Խնդրո առարկա ժողովուրդները գլխավորապես պատկանում են կոլխա-իբերական կամ վրացական ընտանիքին, որ կովկասյան լեզուների խմբերից մեկն է:

Եթե հատուկ անունների բնորոշ կազմիչները թույլ տային վերոհիշյալ ժողովուրդների և ուրարտացիների ու, նրանց միջոցով, խուրրիական ցեղի հետ ազգակցության մասին խոսելու, ապա կպարզաբանվեր այդ ցեղի բնույթը: Ոչ թե այն պատճառով, որ խուրրիները կոլխա-իբերական ծագում ունեն, այլ այն, որ այդ ընտանիքի ժողովուրդները խուրրիների մաս կկազմեին, ինչպես ուրարտացիները:

Իհարկե, վճռական խոսքը կասվի դեռևս որոշվելիք լեզվական հարաբերությունների պարզաբանումից հետո: Այն փաստը, որ վրացերենի հնչյունաբանական համակարգը տարբերվում է ուրարտերենի համակարգից, ճիշտ է, քաջալերական չի թվում, սակայն հնչյունաբանությունն ավելի կարևոր է բառապաշարի համար, քան թե քերականական կառուցվածքի: Շատ գիտնականներ տեսականորեն ընդունել են վրացերենի հնարավոր ազգակցությունը ուրարտերենի հետ: Սակայն այդ տեսակետը մեկնաբանելու ուղղությամբ թափված ջանքերը ծանրակշիռ չեն և զուրկ են լեզվաբանական հետաքրքրությունից: Իրոք, կովկասյան լեզուները դեռևս մեթոդիկ կերպով չեն ուսումնասիրվել, ոչ միայն չեն հետազոտված տարբեր

խմբավորումները, այլ նույնիսկ մեկ խմբի լեզուները չեն պարզաբանված իրենց փոխադարձ հարաբերությունների մեջ:

Միայն վրացական խումբը մեկ տասնյակ լեզվից ավելի է ընդգրկում: Քանի դեռ մշակված չէ այդ լեզուների համեմատական քերականությունը՝ օտար ծագում ունեցող բառական բոլոր տարրերից (որոնք բավական շատ են) զերծ մի բառարանի օգնությամբ, քիչ արդյունավետ կլինի կշռադատել այս լեզուների նմանության և կապերի մասին ուրարտերենի կամ խուրրիներենի հետ:

8. ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՎԱԽՃԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԵՐԸ

Ուրարտուի վերջին օրերի մասին մեր տրամադրության տակ փաստեր չունենք, և հայտնի չէ, թե ինչ պայմաններում նա դադարեց գոյություն ունենալուց: Բացահայտ է թվում, որ նա զոհ դարձավ այն նույն հեղաշրջմանը, որ սրբեց-տարավ Ասորեստանի պետությունը:

Ուրարտուն վերջին անգամ հիշատակված է բաբելոնյան շատ վնասված մի տարեգրության մեջ, որի գիտական հրատարակությունը լույս է ընծայել Բրիտանական թանգարանի թանգարանապահ Կ. Գադդը[1]: Ուրարտուին վերաբերող տեղերը, դժբախտաբար, այնքան աղճատված են, որ դժվար է դրանց իմաստը հասկանալ:

Հրատարակիչը կարծում է, թե խոսքը մի արշավանքի մասին է, որը Ակկադի թագավոր Նաբոպալասարը, Ասորեստանը կործանողներից մեկը, կատարել է Ուրարտուի դեմ: Սակայն տեքստը մեզ վրա այդ տպավորությունը չի թողնում:

Այդ վավերագիրը պատմում է այն պարագաները, որոնք հանգեցրին Ասորեստանի անկմանը: Մենք դրան կանդրադառնանք, երբ խոսելու լինենք Մարական պետության հետ կապված իրադարձությունների մասին: Այստեղ սահմանափակվենք Ուրարտուին վերաբերող հարցերով (23):

Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեն գրավվեց 612 թվականին (Ք. ա.): Սինշարիշկուն թագավորը իր մահը գտավ քաղաքի ավերակներում: Նրա հաջորդ Աշուրուբալլիտը բանակի մնացորդների հետ փախչում է Խառան քաղաքը: 610 թվականին Նաբոպալասարը և Ումման-մանդայի թագավորը հարձակվում են Խառանի վրա: Աշուրուբալլիտը դատարկում է քաղաքը և անցնում Եփրատի մյուս ափը: Ասպատակողները գրավում են քաղաքը:

---

[1] C. J. Gadd, The fall of Nineveh. The newly discovered babylonian chronicle, № 21, 901, in the British Museum, 1923.

Նաբոպալասարն այնտեղ պահակազոր է թողնում և իր երկիրն է վերադառնում: Հայտնի չէ, թե Ումման-մանդայի թագավորը մնում է՞ քաղաքի տեր, թե նույնպես ետ է քաշվում:

Հաջորդ տարին, ուրեմն՝ 609 թվականին, եգիպտական բանակը օգնության է գալիս Աշուրուբալլիտին: Վերջինս անցնում է Եփրատը և գալիս ճամբարում է իր դաշնակցի հետ Խառանի դիմաց: Բաբելոնյան կայազորը թշնամուն ետ մղելու համար գրոհ է կատարում դեպի դուրս, բայց ձախողվում ու ջարդվում է: Սակայն պաշարողներին չի հաջողվում քաղաքը գրավել: Նրանք պաշարված վիճակում են պահում քաղաքը թամմուզ ամսից սկսած մինչև էլուլ ամիսը, ուրեմն՝ երեք ամիս: Նաբոպալասարն օգնության է գալիս իր զորքերին... Ապա խոսվում է Իզալա լեռան վրա տեղի ունեցած ճակատամարտի, բազմաթիվ երկրներում քաղաքների հրկիզման մասին: «Այդ ժամանակ բանակը (առաջ է խաղում) մինչև Ուրաշտուի շրջանը» վերցնում ռազմագերիներ: Ապա Ակկադի թագավորը վերադառնում է իր երկիրը:

Տարօրինակ է, որ Նաբոպալասարը, որ օգնության էր գնում իր զորքերին, այսինքն՝ Խառանում պաշարված կայազորին, որի մի մասը ոչնչացվել էր պաշարողների կողմից, ստիպված է լինում ճակատամարտի բռնվել Իզալայի շրջանում: Դա գալիս է ասելու, որ Խառան գնալու համար նա ընտրել էր Բաբելոնից Նինվե և Մծբին տանող ճանապարհը, բայց Իզալա լեռան վրա, որը տարածվում է Մծբինից վերև, նա հանդիպում է թշնամի ուժերին: Հավանական է, որ դա ասուրական նահանգների բանակն էր, որ գտնվում էր Իզալա լեռնաշղթայի և Տիգրիսի միջև ու հավատարիմ մնալով Աշուրուբալլիտին՝ աշխատում էր կասեցնել Նաբոպալասարի առաջխաղացումը դեպի Խառան:

Ակկադի թագավորը վստահեցնում է, որ Իզալայի շուրջը կատարված ռազմական գործողություններում ինքը հաղթանակ է տարել և նույնիսկ ընթացել է մինչև Ուրաշտուի շրջանը՝ adi piḫat ^{ALU}Uraštu: Այսինքն՝ նա թշնամուն հետապնդել է մինչև Ուրարտուի սահմանը: Ասորեստանի այն նահանգները, որտեղ նա ռազմական գործողություններ էր կատարում, տեղավորված էին Ուրարտուի տարածքի դիմաց, Տիգրիսից այն կողմ:

Կ. Գադդը կարծում է, որ ^{ALU}Uraštu-ն Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպան է, ուրեմն, piḫat ^{ALU}Uraštu Տուշպայի շրջանը կլիներ, ուստի նա հնարավոր է համարում, որ Նաբոպալասարը ներխուժած լինի Ուրարտու և առաջ խաղացած մինչև մայրաքաղաքը: Տեքստը, ինչպես և ժամանակի իրավիճակը նման կարծիքը չեն արդարացնում: Նա, ով չէր կարողացել օգնության հասնել և ազատել Խառանում պաշարված իր զորքերին, մի

բան, որ նրա արշավանքի նպատակն էր, կարիք չուներ, եթե նույնիսկ ի վիճակի լիներ, արկածախնդրաբար նետվել դեպի Ուրարտու, թողնելով հետևում իր իսկական թշնամուն: Դա ևս առավել անհավանական է թվում, քանի որ Ուրարտուն Ասորեստանի կողմը չէր բռնել երկիրը ներխուժողների դեմ: Ուրարտուի դիրքը Նինվեի ողբերգության մեջ հայտնի չէ: Եթե կարելի է հավատալ Աստվածաշնչի մի տեղին, Ուրարտուն Ասորեստանին հակառակ ճամբարում էր գտնվում: Երեմիա Մարգարեն կոչ է անում Արարատի, Մինննիի և Ասքենազի թագավորություններին, բայց Բաբելոնի դեմ, և ոչ թե Ասորեստանի, որը բացահայտ կերպով անհարիր է.

«Տէրն ազգացրեց մարերի
թագաւորի հոգին.
քանի որ նրա բարկութիւնը Բաբելոնի
վրայ է, պիտի ջնջի նրան...
Դրօշ բարձրացրէք երկրի վրայ,
փո՛ղ փչեցէք ազգերի մէջ,
ազգեր պատրաստեցէք նրա դէմ:
Կանչեցեք նրա դեմ
Այրարատեան թագաւորութիւններին
և Մինննին
եւ Ասքանազեան գնդին
Նրա դեմ զօրավար կարգեցեք
եւ երիվարներ բշեք ինչպէս մորեխի բազմութիւն:
Նրա վրա՛յ հրաւիրեցէք ազգերին
եւ մարերի թագաւորին,
նրանց զօրավարներին ու նրանց
բոլոր զօրագլուխներին,
երկրի բոլոր իշխանութիւններին...
Բաբելոնը բլուրների պիտի վերածուի,
շնագայլերի բնակավայրի»[1] *(24):*

---

[1] Երեմիա ՕԱ, տողեր 11, 27-28 և 37: «... զի զարթոյց Տէր զոգի թագաւորին Մարաց. զի բանութիւն նորա ի վերայ Բաբելոնի. եւ ջնջեսցէ զնա...

փող հարէք ընդ ազգս ամենայն, հրաւիրեցէք ի վերայ դորա գունդս: Պատուէր տուք յիմեն Այրարատեան թագաւորութեանցն եւ Ասքանազեան գնդին. կանգնեցէք զնովաւ նետակալս... Երիւարք իբրեւ զբազմութիւն մարախոյ: Հրաւիրեցէք ի վերայ նորա զազգս եւ զթագաւորն Մարաց, զզօրավարս նորա, եւ զամենայն զօրագլուխս նոցա անդր, եւ զամենայն երկրի իշխանութիւնս:

Եվ եղիցի Բաբելոն ի բլուրս՝ բնակութիւն վիշապաց...»:

Երեմիան Նաբոպալասարի ու Նաբուգոդոնոսորի ժամանակակիցն էր և Նինվեի կործանման վկան դարձավ, ինչպես և Երուսաղեմի գրավման՝ Նաբուգոդոնոսորի կողմից և Իսրայելի տարագրության՝ 587/6 թվականին: Տեքստը Կյուրոսի կողմից Բաբելոնի գրավման մասին է խոսում 539 թվականին և, ուրեմն, ոչ մի կերպ չի կարող պատկանել Երեմիային: Սակայն այդ ժամանակաշրջանում Արարատ-Ուրարտու, Միննի-Մանա և Ասքենազ-Սկյութական պետություններ գոյություն չունեին, և դրանց հիշատակումը 539 թվականի մի հեղինակի գրչի տակ՝ ժամանակավրեպ է:

Այս բոլորը անհարիր է: Աստվածաշնչի քննադատները գոհացուցիչ լուծում են տվել: Ինչ որ մեզ հասել է Երեմիայի անունով, իրականում պատկանում է երկու հեղինակների՝ Երեմիա I և II: Մեկն ապրել է Նինվեի կործանման ժամանակ, մյուսը՝ ավելի ուշ, Կյուրոսի օրով: Մեզ հետաքրքրող տեքստի ժամանակավրեպ գծերը բացատրվում են նրանով, որ Երեմիա II-ը, կամ կարծեցյալ Երեմիան, փոփոխել է Երեմիա I-ի գրածը Նինվեի կործանման վերաբերյալ, այն հարմարեցնելով Բաբելոնի դեպքին: Արարատ, Միննի և Ասքենազ պետությունների հիշատակումը, ուրեմն, նա փոխ է առել Երեմիա I-ից: Դրանից կհետևեր, որ այս երեք պետությունները Ասորեստանի դեմ են դուրս եկել մարերի և բաբելոնացիների հարձակումների ժամանակ: Սակայն մենք տեսանք, որ Նաբոպալասարի առաջին ներխուժման ժամանակ Միննին Ասորեստանի հետ էր: Պետք է արդյո՞ք ընդունել, որ նա հետագայում հարել էր սկյութներին:

Որքան էլ տարտամ և անորոշ լինի Մարգարեի բերած վկայությունը, համենայն դեպս այն ապացուցում է, որ Ուրարտուն չի պաշտպանել Ասորեստանին: Հետևաբար, Նաբոպալասարը պատճառ չուներ նրա վրա հարձակվելու:

Ուրարտուն չէր, որ պետք է կարեկցեր Ասորեստանի ողբերգական ճակատագրին կամ նրան օգնություն հասցներ: Իր ժառանգական թշնամուց հետո նա կշարունակի ապրել, բայց ոչ երկար ժամանակ:

Իր հերթին Ուրարտուն ևս կանհետանա քաղաքական աշխարհի վերածնիչ խմորումի բովում: Ըստ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի կարծիքի՝ 585 թվականին քարտեզները փոփոխման են ենթարկվում: Դա մի մեծ ճակատամարտի թվականն է, որում նոր տերության առաջնորդ Կիաքսարը չափվեց Լիդիայի թագավոր Ալիատտեսի հետ: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Հալիս գետի ափին: Այդտեղ հասնելու համար Կիաքսարը պետք է անցներ Ուրարտուի դիակի վրայով:

Այսպես մարեց քաղաքակրթության մի օրրան, որը երեք դար շարունակ՝ 900-600 թթ., փայլել էր Հայաստանի բարձունքներում: Նա առաջինը միա-

վորեց երկիրը՝ բազմաթիվ ցիրուցան ցեղեր համախմբեց մի քաղաքական ու մշակութային կյանքի շրջանակներում: Նա ուրիշ արժանիք էլ ունեցավ՝ նրա անընդհատ պայքարը Ասորեստանի դեմ խափանեց սեմական տարրի խուժումը Հայկական լեռնաշխարհը և նրա ներթափանցումը Փոքր Ասիա: Դա գնահատելի ծառայություն է: Անտարակույս, Ասորեստանը քաղաքակրթության մեծ կենտրոն էր: Նա կարող է հպարտանալ որքան իր քաղաքական հզորությամբ, այնքան էլ իր հոգևոր, գրական, գեղարվեստական և գիտական արգասիքներով, բայց նա զուրկ էր քաղաքակրթության ամենաթանկարժեք, ամենից էական արտահայտությունից՝ մարդկայնության գաղափարից և մարդկային ոգուց:

Մարդն ինքնին՝ նրա արժեքը, նրա մարդկային արժանապատվությունը, ոչ մի գին չուներ ասորեստանցիների համար: Դրանով է բացատրվում նրանց անսահման անգթությունը, դաժանությունը: Մարդ սարսափում է այն հայտարարություններից, որ Ասորեստանի վեհապետներն առանց ներվելու և հպարտությամբ անում էին: Նրանք իրենք իրենց մասին ասում էին, թե թշնամի երկրների վրա նետվում էին «կատաղած շան» պես, նրանց հողը ոտնահարում էին «վայրենի ցուլի» պես և նրանց պարտադրում էին «ծանր, անտանելի լուծ»: Հիվանդագին կրքոտությամբ են նկարագրում նրանք այն սարսափելի արարքները, որ կատարում էին հարձակման ենթարկված երկրներում: Նրանք չէին բավարարվում կողոպտելով, կործանելով, այրելով քաղաքները, դաշտերը, կոտորելով ժողովուրդը՝ բոլոր ժամանակների աշխարհակալների տխուր սխրագործություններով, փառաբանված ծառայամիտ պատմաբանների կողմից: Այլև նրանք կենդանի այրում էին երիտասարդ տղաներին ու աղջիկներին, կտրում էին ձեռները, մատները, մորթում և պարիսպների վրա էին փռում նրանց մորթիները, գլուխներից բուրգեր էին բարձրացնում, մարդկանց կենդանի թաղում էին բուրգերի մեջ և շուրջը դասավորում դժբախտ ցցահանվածներին: Մի խոսքով՝ երկրները դարձնում էին անապատ, «գյուղերում լռեցնել էին տալիս աշխատավորների ուրախ (ձայները) և թողնում էին, որ այնտեղ բնակվեն վայրի էշերն ու վայրենի անասունները»:

Հետևաբար, շատ լավ հասկանալի է թեթևացման այն ճիչը, որ Աստվածաշնչի Մարգարեն արձակում է Ասորեստանի կործանման առթիվ, թե Նինվեն՝ արյան քաղաքը, ենթգ ու բռնակալ, հիմնահատակ կործանվել է՝

«Ո՛վ արնած քաղաք,
բոլորովին ստուտ, անիրաւութեամբ լի...
Խե՛ղճ Նինուէ, ո՞վ կը լինի, որ
հեծեծի քեզ համար...

բոլոր ընաձք, ովքեր լսեցին քո գոյժը,
ծափ կը զարնեն քեզ համար,
քանի որ ո՞ւմ վրայ չեկաւ քո չարութիւնը մշտապէս...»[1]:

Անկասկած, հակադրություն գոյություն ուներ ասուրական և ուրարտական մտայնության միջև, հակադրություն, որը լուսաբանվում է այն իրողությամբ, որ մարգարեն կոչ է անում Ուրարտուին՝ օգնության գալ՝ Նինվեին վերջ տալու համար:

Ռուս գիտնական Մ. Նիկոլսկին՝ Ուրարտուի հնությունները առաջինը հետազոտողներից մեկը, լավ նկատել ու ընդգծել է երկու պետությունների բարքերի հակադրությունը:

Պայքարել Ասորեստանի կատաղության ու մոլեգին կրքերի դեմ, փակել նրա ճանապարհը դեպի Նաիրյան երկրները, դա մի ազնիվ առաքելություն էր, որ Ուրարտուն պատվով կատարեց, այսպիսով նշանակալի ծառայություն մատուցելով քաղաքակրթությանն ու մարդկությանը:

[1] Նաւում Գ, 1, 7, 19:

[ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ]

ՀԱՑԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

(Անավարտ)

1. [ԿԻՄՄԵՐՆԵՐԸ ԵՎ ՍԿՅՈՒԹՆԵՐԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՑՈՒՄ]

Այն հեղափոխությունը, որ կատարվեց մեր թվականությունից առաջ VII դարի վերջում և կործանեց Ասորեստանը, Ուրարտուն և բազմաթիվ այլ՝ մանր պետություններ, էական նշանակություն ունեցող մի նոր դարագլուխ բացեց մարդկության պատմության մեջ: Այն հեղաշրջեց հին աշխարհի քաղաքական պատկերը: Սեմականությունը, որ դարեր ի վեր ապահովել էր իր համար առաջին տեղը պատմության թատերաբեմին, վերացավ, առաջնությունը զիջելով հնդեվրոպական տարրին: Այսուհետև վերջինս էր տնօրինելու Առաջավոր Ասիայի ճակատագիրը:

Ասորեստանի ավերակների վրա բարձրացավ առաջին արիական պետությունը՝ Մարական պետությունը (25): Հնդեվրոպացիների ներթափանցումը այդ երկրամաս վաղուց էր սկսվել, բայց առաջին անգամն էր կազմվում հնդեվրոպական մի մեծ պետություն:

Միևնույն ժամանակ անցյալի խավարի միջից երևան են գալիս հայերը՝ հնդեվրոպական մի ժողովուրդ, և տիրանում Ուրարտուի ժառանգությանը:

Այս հեղափոխությունը, որ ցնցեց աշխարհը, սկսվեց կիմմերական ու սկյութական հորդաների հարձակումներով: Սրանք հնդեվրոպական ցեղեր էին, որոնք (գոնե սկյութները) պատկանում էին իրանական ընտանիքին: Նրանք սասանեցին գոյություն ունեցող կարգը և շարժման մեջ դրին բազմաթիվ մարական տոհմերի, որոնք վաղուց ի վեր դարանակալ սպասում էին նախանձելի որս հանդիսացող Ասորեստանը կլանելու:

Կիմմերների (ասորեստանցիների Gamirrai կամ Gimirrai) ներխուժումը սկսվում է Ուրարտուի թագավոր Ռուսա I-ի և Ասորեստանի թագավոր Սարգոնի թագավորության ժամանակից, իսկ սկյութներինը՝ մեկ դար ավելի ուշ՝ Ասարխադդոնի թագավորության սկզբներում (680-669)[1]:

---

[1] Առաջինը Հոմերոսն է հիշատակում կիմմերներին. «Նրանց երկիրը կորչում է ամպերի ու մշուշի մեջ, և արևի վառ ճառագայթները նրանց երբեք չեն հասնում՝ ո՛չ դեպի աստղազարդ երկինք խոյանալիս, ո՛չ էլ երկնքից երկիր իջնելիս, մի դժնդակ գիշեր շրջապատում է այս դժբախտ մահկանացուներին» (**Ոդիսական**, XI, 12-19):

Կիմմերները, Սև ծովի հյուսիսից գալով, 713 թվականին մտնում են Ուրարտու: Ռուսա I թագավորը նետվում է ասպատակողների դեմ, բայց պարտվում է: Այնուհանդերձ, բարբարոսները չեն մնում Ուրարտուում. Ռուսան կարծես շարունակում է դիմադրությունը և նրան հաջողվում է հորդաների հեղեղն ուղղել դեպի Իրանական սարահարթը: Թվում է, թե նրանց մի մասը շեղվում է դեպի արևմուտք:

Կիմմերների մասին այլևս ոչինչ չի լսվում մինչև Ասարխադդոնի թագավորության ժամանակ: Նորեկների կողմից ստեղծված վտանգն սպառնում էր Ասորեստանին, Ասարխադդոնը շատ էր մտահոգված: Մանայի թագավոր Ախշերին դաշնակցել էր այդ բարբարոսների, ինչպես նաև բազմաթիվ մարական առաջնորդների հետ, որոնցից ամենահայտնիները Կաշտարիտին ու Մամիտարշուն էին, և նրանց օգնությամբ հարձակումներ էր գործում Ասորեստանի սահմանների վրա: Ասորեստանի թագավոր Շամաշին աղոթքներ է ուղղում, որոնց գլխավոր առարկան այդ ահավոր դաշինքն է, և նա չի քաքցնում իր մտահոգությունները: Իր թագավորության չորրորդ տարում՝ 677 թվականին, Ասարխադդոնին հաջողվում է ջախջախել կիմմերներին և սպանել նրանց առաջնորդ Թիուշպային: Ճակատամարտը տեղի է ունեցել ոչ թե պետության արևելյան սահմանների մոտ, ինչպես կսպասվեր, այլ արևմուտքում՝ Խուբուշնայում՝ Կիլիկիայի շրջանում[1]:

Նախորդ տարին կիմմերները Ռուսա II -ի բանակի կազմում ռազմական գործողություններ էին կատարել Ասորեստանի դեմ, հավանական է, Շուպրիայի սահմանի վրա (այժմյան Սասունի շրջանը): Իր իշխանության ութերորդ տարում՝ 673 թվականի վերջում, Ասարխադդոնը Շուպրիայի դեմ արշավանք ձեռնարկեց, որի նպատակն էր, անշուշտ, Ուրարտուի թագավորի պատճառած տարածքային վնասները դարմանել:

Դժվար է ասել, թե Մանայի, Ուրարտուի և Խուբուշնայի կիմմերների երեք խմբավորումների միջև ինչպիսի հարաբերություն գոյություն ուներ, քանի որ սկյութները՝ ասորեստանցիների Iškuza կամ Aškuza-ները, Մանայի

Այս նկարագրությունը, ինչպես երևում է, առաջ է եկել Κιμμέριοι-ի ժողովրդական ստուգաբանությունից, որպես - χειμέριοι «ձմեռնային, փոթորկալից»: Հերոդոտոսը, I, 104 և IV, 12, կիմմերների և սկյութների ներխուժումը կապում է մի լայն շարժման հետ, որն սկսվել էր հեռավոր Արևելքում և հաջորդաբար առաջ էր քաշել հիպերբորեացիներին, գրիփոններին, արիմասպներին, իսեդոններին, մասագետներին, սկյութներին և կիմմերներին: Այդ առթիվ նա նշում է Արիստեաս Պրոկոնեսցու էպիկական քերթվածը, որտեղից վերցրել է այս տեղեկությունը: Սակայն նա ասում է, որ այդ հեղինակն ապրել է իր ժամանակաշրջանից 340 տարի առաջ, ուրեմն՝ IX-VIII դարերում: Սկյութա-կիմմերական ներխուժումը հետևանք էր դարերով շարունակվող ժողովուրդների շարժումների:

[1] Ասարխադդոնի Պրիզմաները, հրատ. Ռ. Թոմսոնի, III, 43-46: Խուբուշնայի տեղը հայտնի չէ: Է. Ֆորերն այն նույնացնում է Կիբիստրայի հետ, Ա. Օլմշտեդը՝ Կաբիսսոսի հետ:

շրջանում երևան են գալիս Ասարխադդոնի թագավորության առաջին տարիներին: Կարելի է մտածել, որ դրանք Մանայի նույն կիմմերներն են, որոնք իրենց թշնամի սկյութների ճնշման ներքո լքել էին այդ երկիրը և Ուրարտուի միջով անցել Խուբուշնայի շրջանը: Ըստ Հերոդոտոսի՝ կիմմերները վտարվել էին իրենց երկրից սկյութների կողմից և հետապնդվել մինչև Մանա երկիրը ու Մարաստան: Հնարավոր է, ուրեմն, որ նույն թշնամությունը կիմմերներին ստիպած լինի լքելու Մանան:

Սակայն Ասարխադդոնը Խուբուշնայի կիմմերներին կոչում է **ummān manda ša ašaršu ruqu** «հեռավոր բնակության հորդաներ», որը մտածել է տալիս, թե այդ հորդաները հաստատվել էին Խուբուշնայում կամ, համենայն դեպս, նորեկներ չէին: Այդ դեպքում պետք է ընդունել, որ խոսքը նույն ժողովրդի մի հատվածի մասին է, որը պետք է որ ներխուժման ժամանակ բաժանված և Ուրարտուի վրայով Խուբուշնա հասած լինի:

Թիուշպային հաջորդում է Թուկլթամմեն կամ Դուգդամին, Հերոդոտոսի Լիգդամիսը: Նա իր զորքերն առաջնորդում է Փոյուգիայի դեմ: Միդաս թագավորը հաղթվում և անձնասպան է լինում 676 (ոչ 696) թվականին[1]: Հարևան Լիդիան բարբարոսների սպառնալիքի տակ էր: Գիգես թագավորը առաջին հարձակումը ետ է մղում մոտավորապես 660 թվականին, գերիներ է վերցնում, որոնց թվում և երկու կիմմերական առաջնորդներ, և ուղարկում Ասորեստանի թագավոր Աշուրբանիպալին:

Դուգդամին 652 թվականին նորից է հարձակվում, մահացու հարված է հասցնում Գիգեսին և գրավում նրա մայրաքաղաք Սարդեսը: Ապա հաղթողը դառնում է դեպի Ասորեստանի սահմանները, գուցե Թիուշպայի վրեժը լուծելու համար: Ըստ Հերոդոտոսի՝ նա վտարվում է Լիդիայից Գիգեսի որդի և հաջորդ Ալիաթթեսի կողմից: Դուգդամին բավական մութ պայմաններում մահանում է Կիլիկիայում: Նրա որդի Սանհերիբ խաղաղություն է կնքում Աշուրբանիպալի հետ[2], իր հորդաներով հեռանում է դեպի հյուսիս և հաստատվում Կապադովկիայում: Այս եղելության միակ վկան Գամիրք անունն է, որ հայերը տալիս են Կապադովկիային: Ըստ մեկ ուրիշ տեղեկության՝ կիմմերները հաստատվում են Սինոպի շրջանում[3]:

---

[1] **Եվսեբիոս**, հրատ. Ա. Շոնեի, II, էջ 81:
[2] **Նվիրաբերական արձանագրություն, Seeck, Assurbanipal**, էջ 281:
[3] **Հերոդոտոս**, II, 12:

Այս ճևով կիմմերները, որ 713 թվականից երևան եկան քաղաքակիրթ աշխարհի եզերքին, կորչում են պատմության խավարի մեջ մոտավորապես 650 թվականին, կարճ, բայց փոթորկալից կյանքից հետո[1]:

Կիմմերների հայրենակից, նաև թշնամի սկյութները, հետապնդելով փախչող կիմմերներին, հասել էին Մանա երկիրը, ուր իրենց ճանաչել տվին 780-773 թվականների ընթացքում: Մանայի թագավոր Ախշերին նրանց ընդունեց ծառայության՝ Ասորեստանի դեմ պայքարելու համար:

Ասարխադդոնն ընկճվեց այդ անակնկալ դաշինքից: Շամաշին ուղղված իր աղոթքներում Իշկուզայի հորդաները հաճախ են հիշատակված: Իշկուզայի թագավոր Բարտատուան Ասարխադդոնից կնության է պահանջում արքայադստերը: Ասորեստանի թագավորը վստահ չէ, որ գործը բարի կլինի, և կասկածում է բարբարոսի խաղաղասիրական ու բարեկամական նպատակների վրա: 673 թվականին շարադրված տարեգրություններում նա ասում է, որ հաղթանակ է տարել Ախշերիի ու նրա սկյութ վարձկանների դեմ և այս վերջինների թագավոր Իշպակային սպանել: Պարզ չէ, թե ով էր այդ Իշպական, արդյո՞ք մեկ ուրիշ ցեղի առաջնորդ, թե՞ Բարտատուայի նախորդը, որի մահից հետո սա ցանկանում էր խաղաղություն կնքել՝ թագավորի դստեր ձեռքը խնդրելով:

Բարտատուան Հերոդոտոսի Պրոտոթիասն է (26), որը ծանոթ է իր որդի Մադիասի միջոցով: Ըստ պատմաբանի՝ սկյութները, անցնելով Կովկասի լեռնաշղթան Ալանաց (Դարիալի և ոչ Դերբենդի) դռնով, լեռների ստորոտում հանդիպեցին մարերի բանակին: Նրանք ետ մղեցին այդ բանակը և գրավեցին Ասիայի տերությունը: Ապա բարբարոսները նետվեցին դեպի Եգիպտոս, բայց Պսամմետիքոսն եկավ նրանց ընդառաջ և իր նվերներով ու խնդրանքներով կանգնեցրեց նրանց առաջխաղացումը: Նույն պատմաբանը հավաստում է, որ սկյութները 28 տարի տիրեցին Ասիային, մինչդեռ Կիաքսարն իշխում էր մարերի վրա: Լիդիայի վրա տարած հաղթանակից հետո Կիաքսարը շարժվեց Նինվեի դեմ, բայց Մադիասն իր զորքերով օգնության հասավ և ազատեց այն: Կիաքսարը պաշարումը վերացրեց և ետ

---

[1] Թիուշպա, Դուգդամի, Սանտախշաթրա իրանական ծագում ունեցող անունները, թերևս, ապացուցում են, որ կիմմերները իրանական ծագում ունեին: Թիուշպան, թվում է, նույն անունն է, որ կրում էր Սատասպեսի հայրը՝ ըստ Հերոդոտոսի, IV, 43; VII, 79; IX, 79՝ Թեիսպիս Τεάσπις, tav-aspa «որ ուժեղ ձի ունի» և sataspa «որ ունի հարյուր ձի»: Աքեմենյանների նախնի Τεΐσπης-ի (Her., IV, 2)՝ Դարեհի արձանագրության Č(a)išpiš անունը, հավանական է, ուրիշ ծագում ունի: Դուգդամի՝ duxta-ami-ից «արտադրելու մեջ ուժեղ»: Սանտախշաթրան՝ ըստ Յո. Մարկվարտի՝ Spanta xšatra-ն է, Philologus, Supplementband X, էջ 105, ծան. 5: Խաստերը, M. Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte-ում, առարկում է, թե sp-ից ș անցումը չի կարող այդքան հին լինել, և առաջարկում čandra-xšatra: Ավելի ընդունելի կլինի ածանցել sandat-xšatra-ից «որ ստեղծում է իշխանությունը»:

քաշվեց, բայց 28 տարվա ավարտին նա Մադիասին խնջույքի հրավիրեց, հարբեցրեց նրան ու սպանեց սկյութների մի մեծ խմբի հետ միասին: Ապա նա գրավեց Նինվեն: Իսկ մնացած սկյութները վերադարձան իրենց երկիրը (27)[1]:

Այս շփոթ հաղորդումը անհարիր է ուրիշ ստույգ աղբյուրներից մեզ հայտնի փաստերի հետ: Ասորեստանի մայրաքաղաքն ընկավ 612 թվականին. ճակատամարտը Լիդիայի դեմ վերաբերում է 585 թվականին, սկյութների երևան գալը՝ մոտ 680 թվականին և մարերի պետության անկումը՝ 552 թվականին: Այս թվականները վիճարկման ենթակա չեն և ևսեմացնում են Հերոդոտոսի պատմածից բխող թվականները: Սկյութների տիրապետությունը 28 տարի՝ կասկածելի է մնում:

Կ. Գադդի կողմից՝ հատակոտոր **Քաբելոնյան ժամանակագրությունը** հրապարակվելուց հետո փորձել են նույն պատմիչին արդարացնել մի քանի կետերում: Այսպես, ընդունում են, որ սկյութները վտարել են մարերին 612 թվականին Նինվեի գրավումից հետո և տիրել Ասորեստանին 612-585 թվականներին, ուրեմն՝ 28 տարի, ինչպես ասում է Հերոդոտոսը: Մեր կարծիքով, բաբելոնյան վավերագիրը հիմք չի տալիս նման պնդման: Տեքստի **umman-manda** արտահայտությունը՝ հիմնական խոչընդոտը, բոլորովին չի վերաբերում սկյութներին, այլ՝ մարերին, եթե ելնենք իրադարձությունների ընթացքից, որը պատմվում է հետևյալ կերպ. Նինվեն ընկնում է 612 թվականին, բայց պետության հոգևարքը շարունակվում է մինչև 607 թվականը և ոչ թե 609: Գադդն ուզեցել է 607 թվականը, որը հաստատված է, փոխել 609 թվականի, հիմնվելով վերոհիշյալ Ժամանակագրության վրա, մինչդեռ վերջինը, ընդհակառակն, նախկին թվականն է հաստատում:

Հազիվ Ասորեստանի տիրապետությունը թոթափած, Նաբոպալասարը (625-605) ծառանում է նրա դեմ: Իր թագավորության տասներորդ տարում, 616 թվականին, նա հարձակվում է ասուրական տիրույթների վրա միջին Եփրատում: Ասուրական բանակը Մանա երկրի բանակի հետ դիմադրություն է ցույց տալիս, բայց անհաջող: Սակայն եգիպտացիները նրանց օգնության են հասնում և վտարում ներխուժողին:

Այս տհաճ փորձանքից հետո Նաբոպալասարը 615 թվականին իր զենքերն ուղղում է Տիգրիսի ափերին գտնվող երկրների դեմ, մտնում է Առապխա՝ Կերկուկի շրջանում, և առաջանում դեպի Աշշուր մայրաքաղաքը: Ասորեստանցիները ետ են մղում նրան և պաշարում Թակրիտահինը՝ այժմյան Թակրիտ քաղաքը: Մարական զորքերը ներխուժում են Առապխա, ասու-

[1] Հերոդոտոս, I, 103-106:

րական բանակին ստիպում են ետ քաշվել և ազատում են Բաբելոնի թագավորին:

Հետևյալ տարին, 614 թվականին, մարերը գրոհում են Աշշուր քաղաքի վրա: Նաբոպալասարը հասնում է, երբ քաղաքն արդեն գրավված է լինում: Նա մարերի թագավոր Կիաքսարի հետ դաշինք է կնքում:

613 թվականին Նաբոպալասարը նորից փորձում է բախտը Եփրատի վրա. «612 թվականին նա հավաքում է իր բանակները... Umman-manda-ի թագավորի զորքերը գալիս հանդիպում են... Ակկադի թագավորը, այսինքն՝ Նաբոպալասարը... և Կիաքսարը Տիգրիսի ափով արշավում են դեպի Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվե»: Երեք ճակատամարտից հետո գրոհով գրավում են քաղաքը և կողոպուտի ենթարկում: Ասորեստանի թագավոր Սինշարիշկունը, հույն հեղինակների Սարակոսը, ինքնասպան է լինում: Կիաքսարը վերադառնում է իր երկիրը: Նաբոպալասարը սպասում է իր այն զորքերի վերադարձին, որոնց ուղարկել էր Մծբինի և Ռուսապույի շրջանն ավերելու, և նրանց ձեռք բերած ավարով ծանրաբեռնված վերադառնում է իր երկիրը:

Մայրաքաղաքը կողոպտելուց հետո ասուրական բանակի մնացորդները ետ են քաշվում և տեղավորվում Խառանում, ու այնտեղ Աշուրուբալլիտն իրեն Ասորեստանի թագավոր է հռչակում: 611 թվականին Նաբոպալասարը հաջող արշավանք է կատարում դեպի Ասորեստան: 610 թվականին, իր իշխանության տասնվեցերորդ տարում, նա վերսկսում է ռազմական գործողությունները Ասորեստանի դեմ: Ումման-մանդաները գալիս են նրան օգնության: Միացյալ բանակները հարձակվում են Խառանի վրա՝ Աշուրուբալլիտի դեմ: Վերջինը լքում է քաղաքը և ապաստանում Եփրատի մյուս կողմը: Խառան քաղաքը գրավվում և թալանվում է: Նաբոպալասարը կայազոր է թողնում այնտեղ և վերադառնում իր երկիրը: Ումման-մանդաների բանակը մնո՞ւմ է, թե ոչ. այս հարցին պատասխանել անհնարին է, որովհետև արձանագրություններ այդ տեղում պակասներ ունի: Սակայն հավանական է, որ նա նույնպես վերադարձել է, քանի որ հետագայում նրա մասին այլևս չի խոսվում:

609 թվականին Աշուրուբալլիտը Եգիպտոսից իրեն օգնության եկած զորքերի հետ միասին անցնում է Եփրատը, ջախջախում կայազորի իր դեմ հարձակման ելած մասը և պաշարում Խառանը: Թամմուզ ամսից մինչև էլուլ ամիսը պաշարված քաղաքը դեռևս չէր գրավվել, երբ Նաբոպալասարն օգնության է գալիս: Նա Իզալա լեռան վրա պատերազմ է մղում, այդ շրջանի բազմաթիվ քաղաքներ կողոպտում և հրկիզում է, ընթանում է մինչև

Ուրաշտուի սահմանը, կայազոր է թողնում և գերիների հետ մեկտեղ տուն վերադառնում:

608 թվականին նա հավաքում է իր բանակը... Այստեղ տեքստը դադարում է[1]:

Այս պատմության մեջ հետաքրքիր է իմանալ Խառան քաղաքի ճակատագրի վերջը և թե ով էր Ումման-մանդա կոչեցյալ ժողովուրդը: Բաբելոնյան բանակի վերջին հավաքի նպատակն էր, անշուշտ, փրկել Խառանը, ինչպես նախորդ տարին էր փորձել, առանց հաջողության հասնելու: Տեքստը հաստատում է, որ քաղաքը պաշտպանվել է մինչև էլուլ ամիսը, բայց լռությունն է պահում էլուլ ամսից հետո պատահածի մասին: Սակայն բացահայտ է, որ պաշարված քաղաքը գրավվել է Աշուրուբալլիտի կողմից՝ իր դաշնակից եգիպտացիների հետ միասին: Այդ իրողությունից եզրակացվում է, որ պաշարման տարին Նաբոպալասարը մեկնեց պաշարված քաղաքին օգնության և վերադարձավ առանց արդյունքի: Նա նույնիսկ չհամարձակվեց մոտենալ քաղաքին, անշուշտ, այն պատճառով, որ քաղաքն արդեն կորսված էր: Նա բավարարվեց պատերազմ վարելով Իզալայի լեռներում, մի նահանգում, որ, գուցե, հավատարիմ էր մնացել Ասորեստանին և դիմադրություն էր ցույց տալիս ներխուժողին: Ինչ էլ որ լինի, բաբելոնյան թագավորը վերադարձավ իր մայրաքաղաքը՝ Խառանը թողնելով բախտի քմահաճույքին:

Նաբոպալասարի՝ հաջորդ տարին ձեռնարկած արշավանքը, ըստ երևույթին, ավելի հաջող չընթացավ, որովհետև Խառանը գրավվեց միայն 607 թվականին՝ Բաբելոնի թագավորի դաշնակից ումման-մանդաների կողմից, ինչպես հաստատում է Նաբոպալասարի մերձավոր հաջորդներից Նաբոնահիդը: Այս թագավորը, որ գահ բարձրացավ 555 թվականին, հայտարարում է, որ Խառանում Սինի տաճարը ավերակի էր վերածվել ումմա-մանդաների կողմից, իսկ ինքն այն վերականգնեց իր գահակալության երրորդ տարում, ուրեմն՝ 553 թվականին և դրա ավերումից 54 տարի հետո[2]: Ուրեմն, Խառանի վերագրավման թվականը կլինի 607-606 թվականը: Հետևաբար, Կ. Գադդը սխալվում է այդ թվականը մերժելով ի նպաստ 609 թվականի: Ճիշտ է, այդ քաղաքը գրավվել է 609 թվականին, բայց այն ետ է վերցվել և վերջնականապես վերագրավվել է 607 թվականին:

---

[1] **G. J. Gadd**, The Fall of Nineveh. The newly discovered Babylonian chronicle.

[2] **Stephen Langdon**, Die neubabylonischen Königsinschriften, № 1, սյուն. I, տող 28, էջ 221, ina salulti šatti ina kašadu, «երբ երրորդ տարին եկավ», ուրեմն, 553 թ.՝ հաշվելով 555 թվականից: Խառանն ավերակ մնաց 54 տարի, № 8, սյուն. X, էջ 285:

Ումման-մանդացների հարցին գալով՝ այն վիճելի է: Մեր վավերագրին չի հակասում նաև այն դրույթը, որի համաձայն խոսքը սկյութների մասին է: 615 թվականին մանդացները գրավում են Առապխան, իսկ 614 թվականին Աշշուր մայրաքաղաքը: Նաբոպալասարը հասնում է և դաշինք կնքում Մադայի թագավոր Կիաքսարի հետ: 612 թվականին ումման-մանդացների թագավորը գալիս հանդիպում է Նաբոպալասարին: Վերջինս և Կիաքսարը հարձակվում են Նինվեի վրա և գրավում այն: Ըստ այնմ ումման-մանդացների թագավոր Կիաքսարն է Նաբոպալասարի դաշնակիցը և ոչ ուրիշը, ուրեմն, ումման-մանդացները նույնանում են մարերի հետ:

Հերոդոտոսը պատմում է, որ այն ժամանակ, երբ Կիաքսարը պաշարել է Նինվեն, սկյութների առաջնորդ Մադիասը վրա է հասնում և ստիպում նրան վերացնել պաշարումը: Այս քիչ հավատալի տեղեկությունը ազդեցություն է գործել նրանց վրա, ովքեր ումման-մանդացների մեջ սկյութներ են տեսնում: Հերոդոտոսի հիշատակած դեպքը, նույնիսկ եթե այն արտացոլում է որևէ պատմական իրողություն[1], ոչ մի կապ չունի 612 թվականի իրադարձությունների հետ, որովհետև Կիաքսարը, Նաբոպալասարի օգնությամբ, իսկապես այդ տարի գրավեց քաղաքը և ոչ ոք նրան չանհանգստացրեց: Ապա հաղթողները վերադարձան իրենց երկիրը:

609 թվականին Ումման-մանդան եկավ օգնելու Նաբոպալասարին՝ Խառան քաղաքը գրավելու համար: Քաղաքը գրավվում և հանձնվում է բաբելոնյան կայազորին: Դա նշանակում է, որ Կիաքսարը Նինվեն պահում է իրեն, իսկ Խառանը զիջում է իր դաշնակցին: Ճիշտ չէ, ուրեմն, որ սկյութներն են գրավել Խառանը և հաստատվել այնտեղ: Այդ դեպքում բաբելոնյան կայազոր չէին թողնի Խառանում: Աշուրուբալլիտի հարձակման ժամանակ քաղաքը պաշտպանում է բաբելոնյան կայազորը: Երրորդ ուժի մասին չի խոսվում: Նաբոպալասարին չհաջողվեց փրկել քաղաքը: Հավանական է, որ Կիաքսարը վտարած լինի Աշուրուբալլիտին 607 թվականին և քաղաքն իր տիրապետության ներքո առած:

Նման եզրակացության կարելի է հանգել Նաբոնաիդի վերը նշված վկայությունից, որտեղ գրված է, թե Խառանում Սինի տաճարը ավերակի էր վերածվել Ումման-մանդայի կողմից և որ քաղաքը դեռևս շրջապատված է այդ ժողովրդի կողմից:

Որ Նաբոնաիդը Ումման-մանդա ասելով հասկանում է մարերին, դա հետևում է նրա հետագա ասածից. «Իմ գահակալության երրորդ տարում Աննշանի թագավոր Կյուրոսը, որ Ումման-մանդայի աննշան ստորական էր,

[1] Տե՛ս հաջորդ՝ 328-րդ էջի 3-րդ ծանոթագրությունը:

իր փոքրաթիվ զորքերով ցրեց Ումման-մանդան ընդարձակ տարածքում, հաղթեց նրա թագավոր Աստիագեսին և սրան գերի տարավ իր երկիրը»[1]:

Մարերի նշանավոր թագավոր Աստիագեսը այստեղ Ումման-մանդայի թագավոր է կոչված, ինչպես նրա հայրը՝ Կիաքսարը՝ մեր վավերագրում: Ուրեմն, ասորեստանցիները այդ արտահայտությունը չէին վերագրում սկյութներին: Ասարխադդոնն իր աղոթքներում նրանց Իշկուզի, իսկ տարեգրություններում Աշկուզի է կոչում, առանց Ումման-մանդա անվանելու, ինչպես այդ անում է կիմմերների նկատմամբ[2]:

Անշուշտ, նույն ժողովուրդը ցույց տալու համար մեր վավերագրի գործածած երկու տերմինները՝ Մադա և Ումման-մանդա, շփոթություն են ստեղծում: Դա բացատրվում է վավերագրի բնույթով, որ բանաքաղական գործ է: Հեղինակը քաղել է երկու տարբեր աղբյուրներից, որոնցից մեկը գործածում էր Մադա բառը, իսկ մյուսը, ինչպես, օրինակ, ասված է Նաբոնաիդի ժամանակագրության մեջ՝ Ումման-մանդա:

Ավելացնենք, որ սկյութները 612 թվականին Նինվեի գրավումից շատ առաջ կորցրել էին իրենց ուժը և հեղինակությունը և ի վիճակի չէին կարևոր դեր խաղալու այդ թվականին: Մանայի երկրի բնակավայրերում և շրջակայքում կուտակված՝ նրանք այդ երկիրը քաջալերում են դուրս գալու Ասորեստանի դեմ :

Մանայի թագավոր Ախշերիի նվաճողական քաղաքականությունն Ասորեստանի նկատմամբ հետևանք էր սկյութների հետ դաշնակցած լինելուն: Մոտավորապես 660 թվականին Աշուրբանիպալը խելքի բերեց հանդուգն Ախշերիին: Նա վտարեց նրան և տեղը նշանակեց նրա որդի Ուալիին, որը հպատակվեց Ասորեստանին: Նրա հայրը ամբոխի կատաղության զոհ դարձավ: Աշուրբանիպալը Մանայից ետ վերցրեց Ախշերիի կողմից զավթված ասուրական տիրույթները: Մանան, դառնալով ստորակա, հավատարիմ մնաց Ասորեստանին, և նրա ջոկատները Ասորեստանի բանակում կովում էին Նաբոպալասարի դեմ[3]: Մանայի անկումը միևնույն ժամանակ նշանակում էր նրա դաշնակից սկյութների անկում: Այնուհետև նրանք

---

[1] **S. Langdon**, Նշվ. աշխ., № 1, սյուն. I, էջ 219: Նաև **E. Schrader**, Keilinschriftliche Bibliothek, III, 2, էջ 99:

[2] **Հ. Վինկլերը**, Untersuchungen zur altorientalischen Geschichte, էջ 127, այստեղից հետևցրել է, որ Աստիագեսը մար չէր, այլ սկյութ բռնատիրող:

[3] Կիաքսարը 614 թ. ելավ Նինվեի դեմ, բայց գրավեց միայն քաղաքից քիչ հեռու ընկած մի բնակավայր: Նա ընթացավ դեպի Աշշուր քաղաքը և գրավեց այն: Հնարավոր է, որ նա Նինվեից ետ մղված լինի ասուրական բանակի կողմից, որի կազմում կովում էր նաև սկյութ-մանական մի ջոկատ, և սա հիմք է ծառայել այն առասպելին, ըստ որի սկյութ Մադիասը իբր թե վտարել է Կիաքսարին Նինվե քաղաքից:

կդադարեն քաղաքական գործոն լինելուց, եթե մինչև այդ էին: Վերջ ի վերջո նրանք լուծվում են մարերի ու մանացիների զանգվածներում: Մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանում էր, որ այդ բարբարոսների մի հատվածը նետվեց զանազան արկածների մեջ և ընթացավ մինչև Ասորիքի ծովափը: Եգիպտոսի փարավոն Պսամմետիքոսը (665-611) խաղաղ կերպով կանգնեցրեց նրանց առաջխաղացումը:

Սկյութները պատմության ոլորտում պահպանվեցին մոտավորապես 680-650 թվականներին: Նրանց կյանքը, ուրեմն, ավելի կարճ եղավ, քան կիմմերներինը: Այդտեղ, սույն կարճ ժամանակի մեջ, գուցե, պետք է զետեղել նրանց տիրապետության 28 տարին, եթե ընդունելու լինենք, որ այդ թիվը որևէ արժեք ունի: Սկյութների «փոքորիկը» այնքան բուռն չի թվում, որքան որ նկարագրում են: Նրանց անունն ավելի սարսափելի է եղել, քան իրենք:

Սկյութների ներխուժումը, ինչպես նաև կիմմերներինը, նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց նրանց համատոհմ մարերի համար: Հանդուգն բարբարոսներն ակտիվացրին իրանական ցեղերի անհանգիստ միջավայրը, քաջալերեցին պայքարը Ասորեստանի դեմ և այդ ճնով մասնակցեցին մարական պետության ստեղծմանը:

Մարերը **Ամադա** անվան տակ առաջին անգամ հիշատակված են Սալմանասար III-ի ժամանակաշրջանում: 843 թվականին այս թագավորը Նամրուից մեկնում է Պարսուա, 27 թագավորներից հարկ է ստանում և թափանցում Ամադա երկիրը: Պարսուան պարսիկների անունն է, բայց այդ ժամանակ նրանք ապրում էին Մանա երկրի հարավում, համարյա այժմյան Արդելանում: Շամշի-Ադադը մոտավորապես 818 թվականին արշավանք է ձեռնարկում **Մատայի**, այսինքն՝ Մադայի, Մեդիայի դեմ: Այս երկրի առաջնորդ Խանաշիրուկան բնակվում էր Սագբիտուում: Ասորեստանի թագավորը 2300 զինվոր է սպանում և 1200 բնակավայր հրկիզում: Վերադարձին **Նաիրիի** 27 թագավորներից հարկ է վերցնում: Նրանք, անշուշտ, նույն այն թագավորներն են, որոնց նրա հայրը՝ Սալմանասարը, Պարսուայի թագավորներ է կոչում: Նաիրի անունը այստեղ վերագրվում է ոչ-սեմական ցեղերին[1]: Նրանցից շատերն իրանական տիպի անուններ են կրում:

---

[1] Իշխանները և երկրները հիշատակված են իրենց անուններով: Դժվար է պնդել, որ բոլորն իրանական են, կամ այնպիսիք, որոնք հանդիպում են Ուրարտուում, օրինակ՝ Խուռդուր (և Խուռ-դուրնա): **Ուքսին** հիշեցնում է **Ուքսայինի** կամ **Ռուսայինի**, Գինգիբիրը՝ Թաթա իշխանի երկիրը, կարծես Համադանի մոտ գտնվող Կանգևարը լինի: Սույն անունը գտնում ենք Հայաստանում՝ Կանգուար՝ Հոգվոց վանքի մոտ, Արևելյան Տիգրիսի ակունքների վրա:

Ադադնիրարիի (810-782) ավերում է մի շարք երկրներ, որոնք տարածված էին Ասորեստանի սահմանների վրա մինչև Արևելքի Մեծ ծովը, այսինքն՝ Կասպից ծովը՝ Իլլիպի, Խարխար, Արազիաշ, Միսու, Մադայի, Գիզիլբունդա, Պարսուա և այլն... Դժվար է ասել, թե այդ երկրներն ինչ չափով են դարձել իրանական: Էպոնիմների ցանկում Ադադնիրարիի կապակցությամբ հիշատակվում է Մադայի դեմ կատարված ութ արշավանք՝ 810 և 788 թվականների միջև: Դրան հետևում է խաղաղության շրջան մինչև Թիգլաթպալասար III-ի թագավորությունը (745-727), որի ընթացքում Մադա երկրի դեմ չի հիշատակվում ոչ մի ռազմական ձեռնարկ, բացի Աշուրդանի արշավանքից (766 թ.): Թիգլաթպալասարը թվարկում է բազմաթիվ երկրներ, ներառյալ Իլլիպի, Նամրի, Սանգիբուտի, Խամբան, Պարսուա, Բուշտու, Նիշշա, Չակրուտ, «**թուխ մեղացիների**» (մարերի) քաղաք[1], «**հզոր մեղացիների**» բազմաթիվ քաղաքներ, որոնց մի մասը 744 թվականին ենթարկում է հարկատվության, մյուսները կցում է Ասորեստանին:

Խամբանը, հավանական է, Գամբադենն է՝ Բագիստանի շրջանում, Դարեհի արձանագրությունների վայրը: Նիշշա, *Νησαῖοι*, Թեհրանի մոտ Ռագայի դաշտավայրը, որը հայտնի է ազնվացեղ ձիերով: Ուրեմն, Մարաստանի կենտրոնում ենք: Ասորեստանի թագավորն իսկապես առաջացել է մինչև Քիկնի՝ Դեմավենդ լեռը:

Սարգոնի ժամանակ հայտնի է Չիկիրտու երկիրը, որի առաջնորդն էր Միթատին և մայրաքաղաքը՝ Պարդուն, իսկ նրա դաշնակիցը՝ Ումիլդիշի առաջնորդ Բագդատտին էր: Սարգոնը պատժեց Մանայի կառավարիչներից Դայուկկուին: Նա հիշատակում է Իլլիպեցի Դալտային և նրա որդիներ Նիբեին և Իշպաբարային, որոնք ձգտում էին հոր մահից հետո տիրանալ գահին: Նրանցից մեկի ներուկն էր Էլամը, մյուսի՝ Ասորեստանը:

Չիկիրտուն Բահիստանի արձանագրությունների Ասագարտան է և Հերոդոտոսի *Σαγάρτιοι*-ն, որը նա պարսկական ցեղ է համարում: Բագդատտին կարծես իրանական baga-data բառն է, Դալտա, Նիբե, Իշպաբարա և Դայուկկու իրանական անուններ են[2]: Սարգոնը հիշատակում է 45 bel maḫazani հզոր Մադայի «քաղաքապետերին»: Մի ցուցակ հիշատակում է նրանցից 23-ին, ցույց տալով նաև այն շրջաններն ու քաղաքները, որտեղ նրանք իշխում էին: Մենք այստեղ մեջ ենք բերում այն, նկատի առնելով

---

[1] Madai šamuti նշանակում է, ըստ Է. Ըրաղերի, «անծանոթ» Keilinschriftliche Bibl., II, էջ 17 և 19:

[2] F. Justi-ն, Iranisches Namensbuch, կարծում է, որ Dalta-ն daretar-ն է, Nibe-ն՝ naiba «գեղեցիկ», nevak «հերոս» և Ispabara-ն՝ aspabara «ձիավոր»:

այնտեղ հիշատակված մի քանի անուններ, որոնք կարևոր են մեր նյութի համար.

1. E-pa-ar-nu-a	Si-ig-ri-na-ai	«քաղաքից»
Su-tir-na	Mu-sa-na-a	«քաղաքից»
Up-pa-am-ma	Ḫa-ta-*li*-na-a	«քաղաքից»
Ma-aš -da-ku	A-ma-ak-ki	«քաղաքից»
5. Iš-te-su-ku	Iš-te-up-pu	«քաղաքից»
U-ar-za-a	U-qu-ut-ti	երկրից
Aš-pa-an-da	Ka-ak-kam	երկրից
Sa-tar-e-šu		
Ru-du-su	Ta-ba-a-ri և	
	Bit-Bar-ba-ri	գավառներից *(nagi)*
10. Sa-tar-pa-nu	Up-pu-ri-a	երկրից
Pa-ar-ku-ur	An-tir-pat-ti-a-nu	երկրից
A-ri-a	Bu-uš-tu	երկրից
Uš-da-a	Tur-ab-nu	երկրից
Ma-aš-ta-ku	A-me-is-ta	երկրից
15. Har-ar-tuk-ka	Ḫa-ar-zi-a-nu	երկրից
Iš-te-le-ku		
A-u-ar-pa-ar-nu	*Ki-i*-ta-nu	երկրից
Ar-ba-ku	Ar-na-si-a	երկրից
Ka-ru-ti	Kar-zi-nu-u	երկրից
20. ... ar-nu	Ba-ri-ka-a-nu	երկրից
	Za-za-ak-nu	երկրից
	Kar-ka-si-a	
	Pa-ar-ta-ka-nu[1]	

[1] Այս վավերագրերը, որ հրապարակվել են Գ. Սմիթի կողմից՝ Assyrian Discoveries, և Հ. Վինկլերի կողմից՝ Die Keilschrifttexte Sargons II, վերահրատարակվել ու ծանոթագրվել են Պ. Ռոստի կողմից՝ Das sogenannte Mederreich und das Emporkommen des Perser, Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft, 1897, էջ 72-119:

Պ. Ռոստն այժի է անցկացրել համարյա բոլոր իրանական անունները, որ հանդիպում են սեպագիր տեքստերում: Նրա և ուրիշ գիտնականների կողմից առաջարկված ստուգաբանական բացատրությունները մեծ մասամբ ենթադրական են: Սեպագիրն օտար բառերն այնքան տարտամ ու կամայական կերպով է հաղորդում, որ մեկնաբանողների երևակայության առջև ազատ ասպարեզ է բացվում: Այսպես, օրինակ, հնարավոր չէ ասել, թե E-parnua-ում, ուր parnua-ն, անշուշտ, φάρνος farena-ն է («փառավոր»), առաջին հնչյունը արդյոք վերաղիր հնչյո՞ւն է, թե այն կարելի է դիտել որպես vi կամ ḫu: Satar-panu-ն կարծես Kšat'ra-panu-ն է («սատրապ»), բայց եթե կարդացվի satar-parnu, ինչպես Ցուստին է կարդում իր

Ասարխադդոնի ժամանակ երեք իրանական իշխաններ ակտիվ գործողություններ են կատարում Ասորեստանի դեմ: Դրանք են՝ Կարկաշշիի Կաշտարիտին, Մադայի Մամիտիարշուն և Սապարդայի Դուսաննին, ինչպես նաև Անտարպատի, Ռամադանի քաղաքների և Կուկումա երկրի առաջնորդները: Ասարխադդոնին հարկատու առաջնորդներ կան նաև Պատուշարրայի շրջանում՝ հեռավոր ծովի, այսինքն՝ Կասպիականի մոտ: Դրանք են՝ Շիտիրպարնան, Խպարնան, Պարթակկայի Ուպպիսը, Պարթուկկայի Սանասանան և Ուրուկասաբարնայի Ռամատիան: Աշուրբանիպալը նշում է մար իշխան Քիրիզխատրիին և Սախիի որդիներ Սարատիին ու Պարիխիայիին, որոնք, կարծես, նույնպես իրանական ծագում ունեն: Ավելացնենք Ումակիշտարին և Իշտուվեգուին, Կիաքսարին ու Աստիագեսին, և մարական շատ թե քիչ կարևոր իշխանների ցուցակը, որ հայտնի են սեպագիր գրականության մեջ, լրիվ կլինի:

Վերոհիշյալ բոլոր իշխանները ունեն ḫazannu («քաղաքի առաջնորդ») տիտղոսը, Կաշտարիտին, Մամիտ(ի)արշուն bil ali («քաղաքի տեր») են: Միայն Կիաքսարն ու Աստիագեսն էին իշխում ամբողջ Մարաստանի վրա: Նրանց նախորդները սոսկ տեղական առաջնորդներ էին:

Ասուրական տեղեկությունները թույլ են տալիս ստուգելու այս նյութի վերաբերյալ հույն հեղինակների հաղորդած պատմությունը: Հերոդոտոսի համաձայն, մարերն սկզբում ապրում էին ցրված բնակավայրերում՝ *κατὰ κώμας*: Բնակավայրերի առաջնորդներից մեկը՝ Դեյոկեսը, որին նա կոչում է *δικαστής* (դատավոր), միացրեց ավանները և իր իշխանության ներքո պետություն ստեղծեց: Բնակավայրերը վեց մարական տոհմեր էին՝

Namensbuch-ում, ապա կստացվի **αἴδρα** farena: Երկու իշխաններ նույն անունն են կրում՝ Maždaku կամ Maštaku: Ուզեցել են տեսնել այստեղ Mazdaka և դնել մազդեականության լուրջ հարցը: Սակայն Maštaku-ն շատ լավ կարող է Masišta-ku-ի միաձուլված ձևը լինել, Հերոդոտոսի **Μάσιστος**-ի, որ նշանակում է համարյա նույն բանը, ինչ Ուպպամմա-ի անունը՝ upama (բարձրագույն):

Երկրների անուններն ավելի հետաքրքրական են, նրանք թույլ են տալիս ճշտելու իրանական ցեղերի զբաղեցրած տարածքը: Սիգրիանան Պտղոմեոսի **Σιγριανική**-ն (VI, 2, 6) է, Կագայի մոտ Խորոմիթրենեում: Կակկամը Ասարխադդոնի Կուկուման է, անշուշտ՝ Ուրմիա լճից ոչ հեռու գտնվող չար Կակմենների երկիրը, որի մասին խոսում է Սարգոնը ութերորդ արշավանքի նկարագրության մեջ: Թաբարին, որը ծանոթ է որպես Թապուրի, Թաբարիստանն է: Անտիրպատիանու, որն Ասարխադդոնի Անտարպատին է՝ Ատրպատականն է: Բուշտուն՝ Մանայի սահմանակից երկիրը, որը ծանոթ է ուրարտական արձանագրություններից, ինչպես նաև Ամիխտան, որ նույնանում է Մնիշտայի հետ, որը գտնվում է Ուրմիա լճի ափին և գրավվել էր Ուրարտուի թագավոր Մենուայի կողմից: Բարիկանում՝ Հերոդոտոսի **Παρίκανιοι**-ն է (III, 92), Պարտականում կամ Պարտականում՝ Հերոդոտոսի (I, 101) **Παρητακηνοί**-ն: Կարկասիան, Մանայի մոտ՝ Քիտ-Դայուկկու քաղաքն է:

Հետևաբար իրանական ցեղերը գլխավորապես զբաղեցնում էին Ուրմիայի և Կասպից ծովի միջև եղած տարածությունները՝ հետագա Մարաստանի հյուսիսային մասը:

Բուսեր, Պարաթակիենններ, Ստրուխաթներ, Արիզանթներ, Բուդիաններ և Մագեր: Դեհոկեսը 53 տարի իշխեց: Իշխանությունը հաջորդաբար անցավ Փրաաորտեսին՝ 22 տարի, Կիաքսարին՝ 40 տարի, Աստիագեսին՝ 35 տարի: Ընդամենը 150 տարի, որ ներկայացնում է մարական թագավորության տևողությունը: Մի ուրիշ տեղ պատմիչը 128 տարի է հաշվում, 22 տարով պակաս[1]: Մեր կարծիքով, հակասությունը հեշտությամբ կլուծվի, եթե 22 տարին ընդունենք որպես Դեհոկեսի՝ նախքան թագավորական իշխանության հաստելու շրջանը:

Իրոք, պատմիչն ասում է, որ Դեհոկեսը **վաղուց** հայտնի էր իր բնակավայրում խելքով և մեծ հեղինակություն էր վայելում, երբ մյուս բնակավայրերի բնակիչները հավաքվեցին և նկատի առնելով նրա ունակություններն ու հեղինակությունը՝ նրան դատավոր ընտրեցին: Նա որոշ ժամանակ վարեց այդ նոր պաշտոնը նախքան գահ բարձրանալը: Այդ պահին նա, անշուշտ, բավական տարեց պետք է լիներ, 40 տարեկանից ոչ պակաս, որպեսզի կարողանար այդպիսի բարձր վարկանիշի արժանանալ: Եթե 53 տարիների մեջ ներառենք նրա դատավորության տարիները, ապա, ուրեմն, նա մահացել է 93 տարեկան հասակում:

Այսպիսով, մարական պետությունը, ըստ Հերոդոտոսի, սկսվում է 680 թվականից: Այն տևեց 128 տարի, ուրեմն, անկումը՝ 552 թվականին և Դեհոկեսի վերելքի սկիզբը՝ 702 թվականին:

Հերոդոտոսը սխալ է գործել Դեհոկեսի ժամանակաշրջանի վերաբերյալ և, որպես հետևանք, ուրիշ ժամանակագրական շեղումներ թույլ տվել: Դեհոկեսը, անշուշտ, Դայուկկուն է, որին Սարգոնը տարագրեց 715 թվականին: Նրան šaknu «կառավարիչ» են որակում, որը կախում ուներ Մանա երկրից: ***Δικαστής*** տիտղոսը համարյա **շակնուի** իմաստն ունի, քանի որ ցույց է տալիս, որ այդ տիտղոսը կրողը քաղաքական դեմք չէր հանդիսանում: Հույն պատմագիրը, այնուհանդերձ, իրավունք ունի նրան համարելու թագավորական հարստության հիմնադիր, որովհետև նրա սերունդն էր, որ ուղիղ գծով իշխեց և ստեղծեց պետությունը: Սակայն նա սխալվում է այդ իշխանի մահվան թվականը տեղափոխելով 715 թվականից 680 թվականը: Դա սկյութների Մարաստան ներխուժելու կամ ավելի շուտ՝ ժամանելու ճիշտ թվականն է: Այդ ժամանակաշրջանում Մարաստանում բազմաթիվ իշխանների մեջ հայտնի էին Կաշտարիտին, Մամիտ(ի)արշուն և Դուսաննին: Դատելով անունից՝ Կաշտարիտին պատկանում էր Դեհոկեսի ընտանիքին: Դարեհի օրով ըմբոստ մար Ֆրավարտիշը իրեն կոչում է Քշաթրիտա Ուվախշըթ-

[1] **Հերոդոտոս**, I, 101-103 և 130:

րայի ցեղից: Բաբելացիները առաջին անունը հաղորդում են որպես Կաշտարիտի, իսկ երկրորդը՝ Ումակիշտար = Կիաքսար:

Հերոդոտոսը մեզ պատմում է, որ սկյութները, Կովկասի լեռնաշղթան անցնելով, լեռների ստորոտում հանդիպեցին մարերի դիմադրությանը: Սկյութները ջախջախեցին մարերին և նրանց տիրապետությունից ազատեցին Ասիան, իշխելով այնտեղ 28 տարի: Դա գալիս է ասելու, որ սկյութների տիրապետությունն սկսվել է հենց իրենց ներխուժման պահից՝ 680 թվականից, և տևել մինչև 652 թվականը: Այդ տեղեկությունը միանգամայն ճիշտ է սկյութների տիրապետության վերաբերյալ: Միայն թե նրանց հաջողությունը այդ պատմության մեջ շատ է չափազանցված: Ասիայի գրավման մասին խոսք չի կարող լինել, այլ միայն Մարաստանի: Ասարխադդոնը Մանա երկրում սպանեց սկյութների առաջնորդ Իշպակային, բայց նրան չհաջողվեց երկիրը նրանց ազդեցության տակից դուրս բերել: Մյուս կողմից, մարերի առաջնորդներ Կաշտարիտիի, Մամիտ(ի)արշուի և Դուսանիի ակնկալություններին դեռևս ամենևին վերջ չէր տրված: Դրությունը փոխվեց, երբ ասպարեզ եկավ սկյութ Բարտատուան: 678 թվականին նա խնդրեց Ասորեստանի արքայադստեր՝ հավանաբար հենց Ասարխադդոնի դստեր, ձեռքը և հանձն առավ կռվել Մարաստանի ու Մանայի գերիշխանությունը դրժող իշխանների դեմ և առաջին հերթին Կաշտարիտիի դեմ: Նրա ջանքերը հաջողությամբ պսակվեցին: Նա նույնիսկ Մանայի շրջաններից դուրս վտարեց կիմմերներին: Հիմնականում Բարտատուան է սկյութական իշխանության ստեղծողը «Ասիայում», այսինքն՝ մարերի երկրում: Գուցե, 28 տարվա տիրապետության իսկական թվականները 678-648 թվականներն են: Սակայն այդ չի նշանակում, որ սկյութական տիրապետությունն անպայման անաղարտ է մնացել մինչև 648 թվականը: Ավելի շուտ դա այն թվականն է, երբ Կաշտարիտիի հաջորդ Ֆրաորտեսը ազատվեց սկյութական տիրապետությունից: Իրոք, 648 թվականից հետո Աշուրբանիպալը մարերի դեմ ուղղված և ոչ մի արշավանքի մասին չի խոսում:

Ինչպես ասացինք, Կաշտարիտին Դայուկկուի սերնդից էր: Նա կոչվում է Կարկաշշիի իշխան, մինչդեռ Դայուկկուն իշխում էր Մանայի մոտ գտնվող մի շրջանում, որն իր անունն էր կրում՝ Բիթ-Դայուկկու: Պետք է կարծել, որ Կարկաշշին Բիթ-Դայուկկուի բնակավայրերից մեկն էր: Սարգոնի ցուցակի նախավերջին իշխանը Կարկասիայի իշխանն է, որն, անշուշտ, նույնանում է Կարկաշշիի հետ: Դժբախտաբար, նրա անունը ջնջվել է: Սույն իշխանը պետք է որ Դայուկկուի հաջորդը լինի, համենայն դեպս՝ Կաշտարիտիի նախորդը: Հերոդոտոսը չի ճանաչում այս երկու իշխաններին: Նա նրանց փոխարինում է Դայուկկու-Դեյոկեսով, տեղափոխելով

նրան 715 թվականից 680 թվականը: Բայց քանի որ նա գիտեր, թե սկյութների ներխուժումը Դեյոկեսից հետո է տեղի ունեցել, ապա նա պարտք է համարել այն 680 թվականից տեղափոխել մեկ ուրիշ ժամանակ և ընտրել է Կիաքսարի ժամանակաշրջանը, գուցե, Քշաթրիտայինի Ուվաքշթրայի հետ շփոթելու հետևանքով, այնպես որ նա սկյութական տիրապետության ժամանակը զուգակցում է Կիաքսարի առաջին 28 տարվա՝ 625-585 թվականների հետ[1]:

Այս ժամանակագրական շեղումը հաստատվում է պատմագրի այլ վկայություններով: Վրանաբնակ սկյութների մի խումբ ապաստան էր փնտրում մարական տարածքում: Կիաքսարը նրանց ընդունում է և իր զավակների դաստիարակությունը նրանց է վստահում: Նորեկների հանդեպ թույլ տրված մի խստություն զայրացնում է այս բարբարոսներին, որոնք Կիաքսարի երեխաներից մեկին մորթում, ճաշ են պատրաստում և մատուցում թագավորական սեղանին, ապա փախչում Լիդիայի թագավոր Ալիաթթեսի մոտ: Կիաքսարը ետ է պահանջում ոճրագործ փախստականներին, և երբ նրանք հրաժարվում են հանձնվել, պատերազմ է հայտարարում, որը տևում է հինգ տարի և վերջանում արևի խավարման օրը կնքված խաղաղությամբ: Ներկա հաշվումներով այդ խավարումը տեղի է ունեցել 585 թվականի մայիսի 28-ին:

Ուրեմն, պատերազմն սկսվել էր 590 թվականին: Մարաստանը չէր կարող պատասպարել խռովարար սկյութներին, եթե սկյութները դեռևս տիրապետեին Մարաստանին, որը, ըստ Հերոդոտոսի, ազատագրվեց միայն 585 թվականին: Այնուհանդերձ, պատմագիրը ընդունում է, որ սկյութական տիրապետության անկումը, որը տեղի է ունեցել երևակայական կամ իրական եղեռնական խնջույքի ժամանակ, նախորդել էր Նինվեի առումին: Իսկ դա տեղի է ունեցել 612 թվականին:

Համենայն դեպս, Կիաքսարը չի կարող սկյութների տիրապետության ժամանակակիցը լինել, և ոչ էլ այն կործանելու պատիվն ունենալ: Նա իր հայր Ֆրաորտից էր ժառանգել երկիրը, որն արդեն ազատվել էր սկյութների տիրապետությունից: Մենք թագավորական հարստության, եթե ոչ պե-

---

[1] Հերոդոտոսը Աստիագեսին հատկացնում է 35 տարվա թագավորություն, որի վերջը համարում է 550 թվականը, ուրեմն՝ 585-550 թթ.: Մարական պետության անկման իսկական թվականը 553 թ. է, Նաբոնաիդի երրորդ տարին: Նաբոնաիդի-Կյուրոսի Ժամանակագրությունը, Keilinschrift. Bibl., III, 2, էջ 129, պատմում է, որ Կյուրոսը կռվեց Իշտուվեգուի հետ և նրան գերի վերցրեց: Այս հատվածը վնասված լինելու պատճառով թվականը մնում է անորոշ: Սակայն որովհետև յոթերորդ տարում հաջորդում է մեկ ուրիշ պատմություն, եզրակացվում է, որ ջնջված թվականը վեցերորդ տարին կլինի, այսինքն՝ 550 թ.: Սա հակասում է Նաբոնաիդի ուղիղ վկայությանը, ըստ որի՝ Աստիագեսի անկումը տեղի է ունեցել իր թագավորության երրորդ տարում, ուրեմն՝ 553 թվականին:

տության, հիմնադիր ենք համարում Դայուկկուին, կամ Դեհոկեսին, որը տարագրվեց 715 թվականին. նրա հաջորդներն են՝ մի անանուն անձ, Կարկաշշիի իշխանը, Սարգոնի օրով,

Կաշտարիտի-Քշաթրիտա,	Ասարխադդոնի օրով:
Ֆրաորտ-Ֆրավարտիշ,	Աշուրբանիպալի օրով:
Կիաքսար-Ուվաքշքրա,	Սինշարիշկունի օրով:
Աստիագես-Իշտուվեգու,	585-553 թթ.:

Կտեսիաս-Դիոդորոսի՝ մարական թագավորների ցուցակը պատմական որևէ արժեք չունի, որովհետև բավական անհաջող թխված է Հերոդոտոսի պատմության հիման վրա: Եվսեբիոսի ցուցակը, որ սկիզբ է առնում Աբյուդենոսից և Բազմավեպից (Պոլիհիստոր), ավելի ևս անփույթ է և ներկայացնում է մի փոխզիջում Հերոդոտոսի ու Կտեսիասի միջև[1]:

---

[1] Ահա Կտեսիաս-Դիոդորոսի ցուցակը ի համադրություն Հերոդոտոսի ցուցակի.

1. Արբակես 28	4. Արթիկաս 50	7. Արթուեաս 22
2. Մանդակես 50	5. Արբիանոս 22	8. Ասթիբարես 40
3. Սոսարմոս 30	6. Արթայոս 40	9. Ասպանդա

Ցուցակի արհեստական բնույթն ակնհայտ է: Ասպանդան, ինչպես նկատում է Դիոդորոսը, նույնանում է հույների Աստիագեսի հետ: Երկու վերջին զույգերը իրենց թվերով համապատասխանում են Հերոդոտոսի Ֆրաորտ՝ 22-ին և Կիաքսար՝ 40-ին: Իսկ առաջին զույգերը՝ Ֆրաորտին և Դեհոկեսին՝ 53: Հերոդոտոսը ցույց չի տալիս Ֆրաորտի՝ Դեհոկեսի հոր թագավորության տևողությունը: Կտեսիաս-Դիոդորոսը նրան համազոր Արբակեսի տարիները 28 են համարում: Սպասելի էր 30, ինչպես նրա կրկնակ Սոսարմոսի պարագայում: Պ. Ռոստը կարծում է, որ խոտորումը կատարվել է փոխառությունը թաքցնելու նպատակով: Հավանական է, որ Արբակեսի 28 տարին սկյութների տիրապետության 28 տարին է, որոնք, ըստ Դիոդորոսի, վտարվեցին Արբակեսի կողմից: Կտեսիասը, ուրեմն, կրկնապատկել է Հերոդոտոսի տվյալները և ժամանակագրական տեսակետից երևակայական ու անհեթեթ ցուցակ կազմել, որովհետև ըստ այնմ Նինվեն կործանող Արբակեսից (612) մինչև Ասպանդա-Աստիագեսը (552) անցած կլիներ երեք հարյուր տարուց ավելի (282 տարի, առանց հաշվելու Ասպանդայի թագավորությունը): Հմմտ. **Th. Nöldecke**, Etudes historiques sur la Perse ancienne, էջ 10:

Շատ մեծ նշանակություն են վերագրել այն հանգամանքին, որ երկու անուններ՝ Արբակես և Արթիկաս, կան Սարգոնի մարական 23 իշխանների ցուցակում Արբակու և Խարթուկկա ձևերով: Դա բոլորովին պատահական զուգադիպություն է: Սարգոնի մոտ նրանք ժամանակակիցներ են, Կտեսիասի մոտ՝ մեկ դարով միմյանցից բաժանված: Սեմիրամիսի (Շամիրամի) պատմության մեջ Դիոդորոսը հիշատակում է Մարաստանի թագավոր Փառնոսին: Մարական թագավորների ցուցակում (28) նրա անունը չկա: Եթե Փառնոսը ծագում է ուրիշ աղբյուրից, կարելի է մտածել Է-պարնուայի կամ Ի-պարնուայի մասին՝ Սարգոնի ցուցակում: Եվսեբիոսն ընդունել է Կտեսիասի ցուցակի առաջին չորս անունները՝ պակասեցնելով նրանց թագավորության տևողությունը. Արբակես՝ 28, Մանդակես՝ 20, Սոսարմոս՝ 30, Արթիկաս՝ 30 և դրա վրա

Բազմաթիվ ցրված ցեղերից բաղկացած մարերը IX դարից սկսած իջնում են պատմության ասպարեզ: Նրանց ազգային գիտակցությունը միանգամայն արթնանում է կիմմերա-սկյութական հորձանուտում: Ֆրաորտին հաջողվում է նրանց ազատել սկյութների ազդեցությունից մոտավորապես 650 թ. և հավաքել իր հովանու ներքո: Կիաքսարը զարգացնում է նոր պետությունը և 612 թվականին Նինվեի առումից ու 585 թվականին Լիդիայի նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո բարձրացնում մեծ տերությունների շարքը: Սակայն այդ տերության կյանքը երկար չտևեց (29): 553 թվականին իշխանությունը մարերից անցավ իրենց համատոհմ պարսիկներին: Բայց և այնպես, մարական պետությանը վերագրված փառքը իրականությունից հեռու է անցնում: Չափազանցությունը, թվում է, նրան հաջորդող պարսկական պետության ծաղկման հետադարձ ազդեցության հետևանք է:

Կիմմերները, սկյութները և մարերը, որոնց պատմությունը մենք ուրվագծեցինք, գլխավոր գործոններն են այն դարաշրջանի, երբ Ուրարտուն փոխարկվեց Հայաստանի: Արդյո՞ք նրանք դեր խաղացել են այդ փոխարկման մեջ:

Ելնելով այն իրողությունից, որ Կիաքսարը չափվել է Լիդիայի թագավորի հետ Հալիս գետի ափին, իրավամբ եզրակացրել են, որ Ուրարտուի թագավորությունը, կիմմերների և սկյութների ավերումներից սասանված, ուժասպառ էր եղել Մարաստանի թագավորի հարվածների տակ: Սակայն այդ բարբարոս հորդաները հետքեր թողե՞լ էին Հայաստանում: Այդ նյութի շուրջ ոչ մի ուղղակի տվյալ գոյություն չունի: Այնուհանդերձ, որոշ գիտնականներ կարծում են, թե սկյութները հաստատվել են Հայաստանում և նրանք են, որ կլանելով երկրի ոչ-արիական տարրերը, վճռել են Հայաստանի ազգագրական նկարագիրը[1]:

Հավանական է, այս միտքը ներշնչվել է այն հանգամանքից, որ Հայաստանի շրջաններից մեկը կրում է սկյութների անունը՝ Sakasene, Saka-Šayana «սակաների բնակություն». saka սկյութների իրանական անունն է: Դա հայերի Շակաշենն է, Ուտիք - Otene նահանգի գավառներից մեկը: Դրա կենտրոնն էր Գանձակը (ռուսների Ելիզավետպոլը):

ավելացրել է Հերոդոտոսի ցուցակի մեջ պարունակված հետևյալ անունները՝ Դեիոկես՝ 54, Ֆրաորտ՝ 24, Կիաքսար՝ 32, Աստիագես՝ 38:

[1] Jakob Krall-ը, Grundriss der altorientalischen Geschichte, էջ 164, ասում է. «Ինչպես կարելի է կռահել բազմաթիվ հանգամանքներից, հնարավոր է, որ նրանք (իմա՝ սկյութները) հաստատվելով Ուրարտուում, լրիվ արմատախիլ են արել ոչ-հնդեվրոպական ազգաբնակչությանը և, այդպիսով, ամբողջապես փոխել Հայաստանի ազգագրական տեսքը»:

Պետք է կարծել, որ Հերոդոտոսն՝ ասելով «լեռների ստորոտում», ուր սկյութները հաղթական ճակատամարտ էին մղել մարերի դեմ, հասկանում է Սակասենեն[1]: Մարերի հիշատակումը անախրոնիզմ է: Սկյութների ներխուժման ժամանակ, մոտ 680 թվականին, մարերն անելիք չունեին Կովկասի «լեռների ստորոտում» կամ Սակասենեում: Այդ շրջանում տվյալ երկրների վրա իշխում էր Ուրարտուն: Ռուսա II-ը հայտարարում է, որ ինքը նվաճել է Սևանա լճի մյուս կողմում գտնվող 23 թագավորությունները. դա տեղի էր ունեցել մոտավորապես 680 թվականին: Թվում է, թե նա քույլ չէր տվել բարբարոսներին՝ ողողել Ուրարտուն, մի բան, որ արել էին կիմմերները, և ետ էր մղել նրանց դեպի Մարաստան, ուր նրանք հաղթել էին մարական ցեղերին ու իրենց 28-ամյա տիրապետությունն էին հաստատել: Սկյութների մի մասը մնացել էր Սակասենեում, եթե միայն այս տերմինը իսկապես կապ ունի բարբարոսների անվան հետ:

Ասել, որ սկյութները կարողացան փոխել այդ շրջանի ազգագրական բնույթը, չափազանցություն կլիներ և, համենայն դեպս, իրողության հակառակ, քանի որ Սակասենեի կամ Օտենեի բնակչությունը միշտ տարբեր է եղել հայերից, և նրանց վերջին հետքերը մեր օրերում հայտնի են Նուխիի մոտ գտնվող մի քանի գյուղերում: Խոսք չի կարող լինել սկյութների որևէ ազդեցության մասին հայերի վրա:

Հայաստանի հյուսիսարևմտյան մի անկյունում գոյություն ուներ մի ժողովուրդ, որը կոչվում էր սկյութինիներ: Քսենոփոնը նրանց տեղադրում է Chalybes-ի և Taochi-ի մոտ, համարյա Ճորոխ գետի ոլորանի շրջանում, Բաբերդի (Բայբուրդ) մոտ (30): Դա այն շրջանն է, որը հետագայում կոչվեց Խալդիա անունով: Արդյոք խոսքը սկյութների մեկ ուրիշ բնակության մասի՞ն է: Կարելի կլիներ աղերս տեսնել Սկուդիսես լեռների հետ, որոնք տարածված են Ճորոխ գետի երկայնքով, Բաբերդից հյուսիս, եթե գոյություն չունենար հայերեն Աստվածաշնչի հետաքրքիր մի ցուցումը. հունական տեքստի *Σκύθαι*-ն այնտեղ թարգմանված է Խաղտիք՝ *Χάλδοι*[2]: Հնարավոր չէ որոշել, թե խալդերի անունը այստեղ գործածվում է «բարբարոսներ» իմաստով, թե՞ առնչվում է սկյութներին: Նույնիսկ ընդունելով վերջին պարագան, շատ արկածային կլիներ ենթադրել մի բուռ սկյութների ազգագրական ազդեցությունը հայերի վրա[3]:

---

[1] **Սարտոն**, XI, II, 4: **Σακασηνή**-ն իր անվամբ պարտական է սկյութներին:

[2] **Մակար.**, Դ. 47, εἰ καὶ ἐπὶ **Σκυθῶν**, ἔλεγον, ἀπελύθησαν ἂν ἀκετάγνωστοι - «Թէպէտ առաջի խաղտեաց դատ վարէին, իրաւ գտանէին»:

[3] **Էպիքտոս**, «Յոթն ընդդէմ Թեբէի»,V, 227, խալիբներին կոչում է «Սկյութիայից գաղթածներ» **Χάλυβος Σκυθῶν ἄποικος**: Գուցե, սկյութների հետ խալիբների հարևանությունն է բանաստեղծին ենթադրել այդ միտքը: Վերջերս ամերիկացի մի գիտնական, Հ. Կ. Ռիչարդսոնն

Կիմմերա-սկյութական և մարական ժամանակաշրջանը, որքան որ դա հայտնի է մեզ պատմությունից, ինչպես տեսնում ենք, լրիվ զուրկ է Հայաստանի վերաբերյալ տեղեկություններից: Պետք է սահմանափակվել մի քանի ենթադրություններով, որոնցից ամենակարևորը 585 թվականի ճակատամարտից բխող եզրակացությունն է. այդ թվականին Ուրարտուն այլևս գոյություն չուներ, և դրանից հետո է, որ հայերը տեր դարձան երկրին:

Բացի այդ, գոյություն ունեն այն ժամանակներում և նույնիսկ դրանից առաջ իշխած մի քանի հայ թագավորների մասին հիշատակություններ: Անշուշտ, դրանք առասպելական են, և, այնուհանդերձ, մենք այդ մասին կխոսենք (31): Անցնենք այժմ հայերի ծագման մասին դասական հեղինակների տված տեղեկությունների քննարկմանը:

2. ՀԻՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ժողովուրդների ծագումը թաղված է դարերի մթության մեջ: Բոլոր ժողովուրդները երկար կյանք են վարել, թափառել անծանոթ ճանապարհներով, էթնիկական և աշխարհագրական այնպիսի պայմաններում, որոնք չեն ենթարկվում որևէ վերահսկողության մինչև այն պահը, երբ նրանք երևան են գալիս պատմության լուսավոր շրջաններում:

Հայերը բացառություն չեն կազմում այս ընդհանուր երևույթից: Նրանք նույնպես ունեցել են իրենց կյանքի խավար ժամանակաշրջանը նախքան քաղաքակիրթ աշխարհին ներկայանալը: Հույները չէին հետաքրքրվում ոչ-հույն ժողովուրդների ծագումով, որոնց անվանում էին բարբարոսներ: Այն տեղեկությունները, որ նրանք ավանդել են մեզ հայերի ծագման մասին, հիմնականում վերաբերում են այն վերջին փուլերին, որոնցով հայերն անցել են նախքան Հայաստանում հաստատվելը: Հայերի ծագման հարցին ճեռնամուխ լինելուց և այն ժամանակակից գիտության լույսի ներքո մեկնաբանելուց առաջ անհրաժեշտ է քննարկել հների ունեցած տեղեկությունները այս նյութի շուրջ, որովհետև, ինչ կերպ էլ որ այդ տեղե-

---

իր Iron prehistoric and ancient հոդվածում՝ տպված «American Journal of Archeology»-ի մեջ, հատ. 38, 1934, էջ 566, այն կարծիքն է հայտնում, որ խալիբները երկաթ մշակելու արհեստը սովորել են կիմմերներից, իսկ վերջիններս՝ կենտրոնական Եվրոպայից: Էսքիլոսի նշված վկայության հիման վրա նա կարծում է, որ խալիբների ժողովուրդը «appears to have been a Cimmerian-Scyth» (ինչպես պարզվում է, պետք է որ կիմմերա-սկյութներ լինեին) և նրանց Փոքր Ասիա գալը կարելի է տեղադրել բարբարոսների ներխուժման ժամանակաշրջանում, երբ նրանք սասանեցին Ասորեստանը և ավերեցին Փռյուգիայի թագավորությունը:

կությունները ներկայացված լինեն, համենայն դեպս դրանք արտացոլում են, ինչպես կտեսնենք, որոշ պատմական ճշմարտություն:

Մեզ է հասել երկու ավանդություն. ըստ առաջինի՝ հայերը փռյուգիական ծագում ունեն, ըստ մյուսի՝ թեսալական: Առաջինը Հերոդոտոսն է արծարծում, երկրորդը՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու երկու զորահրամանատարներ: Նախ քննենք Հերոդոտոսի տեսությունը:

Քսերքսեսի բանակի նկարագրության մեջ Հերոդոտոսն ասում է. «Փռյուգիացիների սպառազինությունը շատ նման էր պափլագոնիացիների սպառազինությանը. տարբերությունը շատ աննշան էր: Ըստ մակեդոնացիների՝ փռյուգիացիները կոչվում էին բռիգներ, քանի դեռ բնակվում էին Եվրոպայում մակեդոնացիների հետ միասին: Սակայն անցնելով Ասիա, փոխելով երկիրը՝ փոխեցին նաև իրենց անունը և անվանվեցին փռյուգիացիներ: Հայերը զինված էին փռյուգիացիների նման, որոնց գաղթականներն են: Ե՛վ առաջինները, և՛ երկրորդները առաջնորդվում էին Դարեհի դստեր ամուսնու՝ Արտոքմեսի կողմից»[1] (32):

Պատմագրի անգնահատելի ցուցումը անկասկած շատ ավելի արժեք կունենար, եթե այն այլ տեղում ներկայացված լիներ և ոչ Քսերքսեսի արշավանքի այնքան գունազարդված պատմության մեջ[2]: Այսուհանդերձ, ժողովուրդների ցանկը պաշտոնական վավերաթղթի հետաքրքրություն է ներկայացնում, անկախ այն միտումնավոր կիրարկումից, որ պատմագիրը ուզեցել է կատարել: Պետք է կարծել, որ հայերի ազգակցությունը փռյուգիացիների հետ պատմագրի անձնական կարծիքը չէ՝ հիմնված այն իրողության վրա, որի համաձայն երկու ժողովուրդները ենթարկվում էին մեկ ընդհանուր հրամանատարի: Ընդհակառակն, դա ավելի շուտ խոսում է այն ազգակցության մասին, որ նրանց հավաքել էր մեկ առաջնորդի ներքո, նա այդպես է խմբավորել նաև մյուս ազգերը, նույն սկզբունքի հիման վրա:

Մեկ ուրիշ հեղինակ՝ Եվդոքսոսը, որն ապրել է մոտ Ք. ա. 370 թ., ուրեմն՝ Հերոդոտոսից համարյա մեկ դար հետո, նույնպես հաստատում է, որ «հայերը ծագումով Փռյուգիայից են և լեզվով շատ են նման փռյուգիացիներին»[3]:

---

[1] **Հերոդոտոս**, VII, 73, **Ἀρμένιοι δὲ κατά περ Φρύγες ἐσεσάχατο ἐόντες Φρυγῶν ἄποικοι.**

[2] Պետք է մանկական միամտություն ունենալ պնդելու համար, թե Քսերքսեսը հավաքել էր 2.641.610 ռազմիկներ, սպասարկող կազմի հետ՝ 5.283.220 մարդ:

[3] **Եվդոքսոս**, Ճանապարհացույց, մեջ բերված Ստեփանոս Բյուզանդացու կողմից, որը Ք. ա. V դարի հեղինակ է: Վերջինիս «Էթնիկա»-ում, որը հատուկ անունների բառարան է,

Չի կարելի ասել, որ այդ հեղինակը ներշնչված է իր նախորդի կողմից: Լեզուների նմանության վերաբերյալ դիտողությունը ապացուցում է, որ նա անկախ է և Հերոդոտոսի հետ կապ չունի:

Այսպես ուրեմն, ենթադրենք, թե հայերը փռյուգիացիների մեկ ճյուղն էին: Իսկ ովքե՞ր էին իրենք՝ փռյուգիացիները:

Նրանք Թրակիայի բնիկներ էին Քերեկինտոս և Ասկանիա երկրներից, որտեղից Հեկտորի որդի Սկամանդրոսը նրանց Փոքր Ասիա էր բերել Տրոյայի պատերազմի ժամանակ[1]: Հոմերոսը փռյուգիացիներին ճանաչում է որպես Պրիամոսի դաշնակիցներ՝ տեղաբաշխված Սանգարիոսի ափերին, «հեռավոր Ասկանիայից» եկած՝ Փորկոսի և Ասկանիոսի հրամանատարության ներքո[2]: Տրոյական կոչված պատերազմի պատմական բնույթի մասին կան բազմազան կարծիքներ: Այսուհանդերձ, բոլորն էլ համաձայն են այն տեղաղրելու Ք. ա. XII դարում: Դա թրակա-փռյուգիական ժողովուրդների ներխուժման և նրանց հարվածների ներքո Խաթթի պետության կործանման թվականն է:

Ամփոփենք այն, ինչ մենք այդ նյութի մասին պատմել ենք ըստ սեպագիր հուշարձանների:

Խաթթուշայի (Քողազ-քյոյի) դիվանները միանգամից ընդհատվում են շուրջ 1200 թվականին, մի չարագուշակ նշան այն բանի, որ խեթական պետությունն աղետի էր ենթարկվել: Քիչ հետո «Խաթթի» անունով որոշ «ռազմատենչ» ժողովուրդներ են երևան գալիս Ասորեստանի սահմանի վրա: Նրանց մեջ է գտնվում մուշկերի 20-հազարանոց մի խումբ, որոնց անվան տակ ասորեստանցիները հասկանում են փռյուգիացիներին: Մուշկերը թափանցում են Անգիտենեի շրջանը և առաջ խաղում մինչև երկու Տիգրիսների միախառնման տեղը, ուր 882 թվականին պատերազմ են մղում Ասորեստանի թագավոր Աշուրնասիրպալ II-ի դեմ: Դրանից հետո համարյա ոչինչ չի լսվում այդ ժողովրդի մասին մինչև Սարգոն II-ի թագավորությունը (721-705): Այդ դարաշրջանում նա նորից է երևում Կիլիկիայի ծովափին: Խեթական պետությունը նվաճելուց հետո մուշկերը շարունակել էին իրենց հաղթարշավը մինչև Միջերկրական ծովը և Ասորեստանից խլել Արևմտյան Կիլիկիան՝ Կուե երկիրը: Մուշկերի թագավորը կրում էր Միտա նշանակալից

«Armenia» անվան տակ գրված է. Εὔδοξος πρώτῃ γῆς περιόδου. Ἀρμένιοι δὲ τὸ μὲν γένος ἐκ Φρυγίας καὶ τῇ φωνῇ πολλὰ φρυγίζουσι.

[1] **Xanthos**, Արտաքսերքսես I-ի օրոք (484-425), fr. 5: **Strabo**, XIV, 5, 29:

[2] **Իլիական**, II, 862, III, 184:

անունը, որը նույնանում է Փռյուգիայի Միդասի հետ: Սա մուշկերի և փռյուգիացիների նույնությունն ապացուցող մի փաստ է[1]:

Միտան, ճգտելով տեր դառնալ Ասորեստանի տիրույթներին, ապստամբության է հրահրում նրա շրջակա փոքր իշխանությունները: Շինուխթուի իշխան Կիակկին դադարում է հարկ վճարել Ասորեստանին: Սարգոնը նրան գահազուրկ է անում և նրա երկիրը տալիս Մաթթիին, Աբունայի իշխանին, Պտղոմեոսի Թինան, որ Արաբիսոս շրջանի Կատաոնիայի մի քաղաք էր, այսօրվա Յարփուզը: Շինուխթուն կարծես տեղավորված էր միջին Սարոսի վրա, Սիսի և Յարփուզի միջև:

Միտային հաջողվել էր իր ձեռքը վերցնել Կարգամիշը (Կերապրուս): Սարգոնը նրան ետ է մղում այդ շրջանից, առաջ խաղում մինչև Կուե և Միտայից խլում է, ի միջի այլոց, Կալիկադնոսի (Գյոք-սու) ափին՝ Սելևկիայի տեղում գտնված Խարրուա քաղաքը[2]:

Կիլիկիայի կողմից դեպի Ասորեստան ընթանալու անհաջողությունից հետո Միտան իր գործունեությունը փոխադրեց Կիլիկայի լեռները՝ Ասորեստանին հարկատու փոքր իշխանությունների շրջանը: Քիթ-Բուրուտաշ, Կամմանու, Մելիդու, Կումմախու երկրները մեկը մյուսի ետևից անջատվում են Ասորեստանից:

Քիթ-Բուրուտաշի թագավորն էր Ուասսարմեի որդի Խուլլին: Վերջինիս Թիգլաթպալասար III-ը հորջորջում է որպես «Թաբալի թագավոր», որից հետևում է, որ Քիթ-Բուրուտաշը նույն Թաբալն է, լինի դա քաղաք կամ շրջան, ուր ապրում էր Խուլլին: Սարգոնն իր աղջկան՝ Ախատաբիշահին, ամուսնության էր տվել Խուլլիի որդի Ամբրիսին և որպես օժիտ՝ Խիլակկուն (Կիլիկիան): Այդ ժամանակաշրջանում այդպես էր կոչվում Կեսարիայից արևելք ընկած Զամանթիոսի հովիտը: Հակառակ այդքան շնորհների, Ամբրիսը՝ Միտայի և Ուրարտուի Ռուսայի կողմից գրգռված, ծառացել էր իր բարերարի դեմ: Սարգոնը նրան պատժել և պետությունը Ասորեստանի նահանգ էր դարձրել:

Կամմանուն դասական հեղինակների Խամանենեն է, բայց այդ ժամանակաշրջանում նա գտնվում էր Հալիսի և Մելիտենեի միջև: Նրա թագավոր Գունզիմանուն գահընկեց արվեց իր հարևան Ամբրիսի պես ու միևնույն պատճառով, և նրա երկիրը կցվեց Մելիդուին (Մելիտենե):

---

[1] G. Rawlinson-ը, The Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World, II, 151, ծան. 7, առաջինն է ընդունել Միտայի նույնությունը Միդասի հետ, ապա՝ Հ. Վինկլերը, Phrygien im Lichte der Altorientalischen Inschriften, «Altorientalische Forschungen», II, էջ 103, 1898:

[2] E. Forrer, Die Provinzeinteilung des Assyrischen Reiches, էջ 71:

Սակայն Մելիդուի թագավոր Թարխունազին նույնպես դավաճանեց Սարգոնին: Վերջինը նրան բանտարկեց և պետությունը հանձնեց Կումմախուի իշխան Մուտալլուին: Մուտալլուն էլ հավատարիմ չմնաց Սարգոնին ու միացավ Ուրարտուի Ռուսային: Սարգոնը նրան վտարեց, և Կումմախուն ասուրական նահանգ դարձավ:

Այսպես, Միտայի փորձերը Ասորեստանի դեմ ընդհանուր ճակատ ստեղծելու՝ անհաջող անցան: Կուեի ասորեստանյան կառավարիչը վերջին հարվածը հասցրեց՝ մխրճվեց նրա երկրի խորքը և ստիպեց նրան ճանաչելու Սարգոնի գերիշխանությունը 708 թվականին:

Սարգոնը Մուշկիի սահմանում կառուցեց Ուսի, Ուսիանի և Ուարգինի ամրոցները: Ուսին հռոմեական ճանապարհացույցների Խուսան է, որը գտնվում է Թիանայի ճանապարհի վրա, Նազիանզոսից արևմուտք տասներկու մղոն հեռավորության վրա: Ուսիանին հռոմեական Օսիանան է Նիսսայից արևմուտք: Ուարգինի տեղը հայտնի չէ[1]:

Այս բերդերը սահմանագծում էին Մուշկիի արևելյան սահմանը, որը հաստատում է Մուշկիի նույնությունը Փոյուգիայի հետ: Պտերիայի (Քողազ-քյոյ) խեթական մայրաքաղաքից քիչ հեռավորության վրա Էյուկում և Թիանայում (Կիզլի-հիսար) հայտնաբերված փոյուգիական արձանագրությունները ապացուցում են, որ Տարսոնից Սինոպ տանող գլխավոր ճանապարհը փոյուգիացիների ձեռքին էր:

Սարգոնի կողմից կառուցված բերդերի գծից արևմուտք, Պրոպոնտիսի (որի մի մասն էր կազմում Փոքր Փոյուգիան), Կարիայի և Պիսիդիայի միջև ընկած ամբողջ ընդարձակ տարածքը կազմում էր Փոյուգիան:

Հակառակ Փոյուգիայի համբավին, ինչպես որ այն արտացոլվել է հունական դիցաբանության մեջ, ոչինչ հայտնի չէ այդ երկրի պատմության երկար դարաշրջանի վերաբերյալ, սկսած փոյուգիացիների ներգաղթից մինչև VII դարի վերջը: Հերոդոտոսը ճանաչում է միայն Միդաս թագավորին, նրա հայր Գորդիոսին և նրա որդուն, որ նույնպես Գորդիոս անունն էր կրում[2]: Գորդիոն քաղաքը, Միդայոն քաղաքը, Միդասի հռչակավոր հուշարձանը, բոլորն էլ տեղավորված Սանգարիոսի ավազանում, ինչպես նաև

---

[1] **E. Forrer**, Die Provinzeinteilung, էջ 76, **Ramsay**, Asia Minor, էջ 286 և 269: Է. Ֆորերն Ուարգինը տեղադրում է Հալիսից հյուսիս, որ հավանական չէ. ավելի շուտ պետք է փնտրել այն Թիանայի մոտ:

[2] **Հերոդոտոս**, I, 14, VIII, 138՝ Միդաս որդի Գորդիոսի, I, 35, Ադրաստոս որդի Գորդիոսի և Միդասի թոռ: Ադրաստոսը պատմական անձնավորություն չէ: Եվ նույնիսկ եթե է, ապա նա չի կարող լինել Կրեսոսի ժամանակակիցը, ինչպես պատմագիրն է ներկայացնում: Եղբորն սպանելուց հետո Ադրաստոսը ապաստան է փնտրում Կրեսոսի պալատում և այստեղ ուրիշ ոճիր է գործում՝ որսի ժամանակ փոխանակ վարազին խփելու, սպանում է Կրեսոսի որդի Ատիսին: Այս պատմությունը Ատիսի առասպելի ազդեցությունն է կրում:

Միդուկրենն՝ Պիսիդիայի սահմանի վրա, Անտիոքի մոտ և Գորդիուտեյքոսը, հավանաբար՝ Մեանդրի վտակ Հարպասոսի վրա, հավերժացրել են վերոհիշյալ թագավորների հիշատակը:

Միդաս թագավորը, առասպելական պատումներում՝ ոսկե Միդաս, էշի ականջներով Միդաս դարձած, շարունակելու էր իրեն թաքցնել դիցաբանական շպարի տակ, եթե ասուրական արձանագրությունները բացած չլինեին նրա պատմական դեմքը: Հույն հեղինակների՝ Միդասի և Միտայի նույնության մասին տարակուսանքը չափազանցված է: Ըստ Հերոդոտոսի՝ Միդասը ավելի վաղ է եղել, քան Լիդիայի թագավոր Գիգեսը: Մենք գիտենք, որ Միտան ապրում էր Սարգոնի և նրա հաջորդների ժամանակ, մինչդեռ Գիգեսը Աշուրբանիպալի (669-632) ժամանակակիցն է: Դրանով Հերոդոտոսի Միդասը նույնանում է Սարգոնի Միտայի հետ[1]:

Փռյուգիայի պատմությունը, մեր ծանոթության սահմաններում, այնուհանդերձ, ոչ մի առիթ չի ընձեռում փռյուգիացիների և հայերի միջև բացահայտելու որևէ այնպիսի կապ, որը նրանց ազգակցության մասին վճռական վկայություն հանդիսանար: Կա միայն մի իրողություն, որը կարող է օգտակար լինել այդ հարցում: 705 թվականին Սարգոնը դուրս եկավ Թաբալի դեմ: Այդ արշավանքի մասին ոչինչ հայտնի չէ, բացի այն, որ Ասորեստանի թագավորն այնտեղ մահացավ: Թվում է, թե արշավանքն ուղղված էր Թիլ-Գարիմմու երկրի դեմ, խեթական հուշարձանների Թեգարամա, տեղավորված Մելիդուի և Կամմանուի միջև, Գառուրահնայի շրջանում, այժմյան Գորունը, որը, գուցե, պահպանել է Թեգարամա կամ Գարիմմու հին անունը: Թաբալը տոհմական անուն է, որը վերաբերում է կիլիկյան Տավրոսում տեղավորված մի քանի պետությունների: Քիչ ավելի ուշ տեղի ունեցած իրադարձություններն իրավունք են տալիս այն վարկածին, թե 705 թվականի արշավանքի նպատակն էր Թիլ-Գարիմմուի գրավումը: 695 թվականին Սեննաքերիբն իր զորավարներից մեկին ուղարկեց ոմն Գուրդիի դեմ, որն այդ երկրում նոր թագավորություն էր հիմնել: Գուրդին խոհեմաբար ետ քաշվեց Ասորեստանի գերազանց ուժերի առջև: Սեննաքերիբի զորավարը գրավեց Թիլ-Գարիմմուն, բայց նկատելով այն պահպանելու դժվարությունը՝ բավարարվեց կողոպտելով և հեռացավ: Այսպիսով, Թիլ-

[1] Այն հանգամանքից, որ Հերոդոտոսը հռչակավոր պարտեզը տեղավորում է Մակեդոնիայում, Քերմիոն լեռան ստորոտում, ամենևին չի հետևում, թե Միդասը պատկանում է այն ժամանակաշրջանին, երբ փռյուգիացիները դեռևս ապրում էին Թրակիայում: Դա պատմական արժեք չունեցող առասպել է: Բացի այդ, ըստ Քսենոփոնի՝ Անաբասիս, I, 2, 13, առասպելական պարտեզը գտնվում էր Փռյուգիայում՝ Միդուկրենն քաղաքում:

Գարիմմուն օձիքն ազատեց Ասորեստանի ամբարտավան ներխուժումից և պահպանեց իր անկախությունը:

Հայտնի չէ, թե ինչպիսի պարագաներում էր Գուրդին հիմնել այդ նոր քաղաքական օրրանը: Գուրդին բացառապես փռյուգիական անուն է և ավելին՝ թագավորական հարստության որդեգրած անուն է: Եթե Թիլ-Գարիմմուի Գուրդին Միդասի որդին էլ չէր, ապա, անկասկած, թագավորական ընտանիքից էր: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ նա փռյուգիացիների հրամանատարն էր և այսպես թե այնպես նրանց բերել ու հաստատել էր Թիլ-Գարիմմուի շրջանում: Եթե մենք հիշենք, որ Թիլ-Գարիմմուն կազմում էր Փոքր Հայքի տարածքը՝ հայերի առաջին օրրանը, նախքան Եփրատն անցնելը, ուրեմն իրավունք ունենք մտածելու, որ Գուրդիի փռյուգիացիները ոչ այլ ոք էին, եթե ոչ հայեր:

Թեգարամա թագավորությունն այնքան էլ վաղանցուկ չէր, ինչպես կարելի էր կարծել: Աստվածաշնչյան ավանդությունը պատիվ է արել նրան՝ մտցնելով Ծննդոց գրքի նշանավոր Ժ գլխում թվարկված ժողովուրդների էպոնիմների մեջ՝ Հաբեթ, Գամեր, Մագոգ, Մադաի, Իովան, Թոբել, Մոսոք, Թիրաս, Ասքանազ, Ռիֆաթ կամ Էրիրաթ, Թերգամա կամ Թորգամա:

Դժվար չէ ճանաչել այն երկրներն ու ժողովուրդները, որ ներկայացված են այս էպոնիմներով՝ Գամերը դա Գիմիրրին է՝ կիմմերները Կապադովկիայում, հայերի Գամիրքը. Մագոգը՝ Գոգի երկիրը, Գիգեսի Լիդիան. Մադաին՝ Մեդիան. Իովանը՝ Հոնիան. Թոբելը՝ Թաբալը, Կատաոնիան. Մոսոքը՝ Մուշկին, Փռյուգիան. Թիրասը հայտնի չէ, գուցե Թրաքս, Թրակիա[1]:

Գամերի որդիները՝ Ասքանազ և Իշկուզի (կամ Իշկուզի)՝ սկյութները, Թերգամա կամ ավելի շուտ Թեգարմա, որտեղից Թոգարմա կամ Թորգամա, Թեգարամա կամ Թիլ-Գարիմմու՝ Փոքր Հայք, Ռիֆաթ՝ գուցե Արպադ (այժմյան Ռֆադը Հալեպից հյուսիս)՝ սիրիական փոքր պետություն, «Էրիրաթ» ընթերցվածքը մտածել է տալիս Արարատի մասին (Ուրարտու):

Այսպիսով, Ծննդոց գրքի Ժ գլուխը նկատի ունի միջագետյան աշխարհի հյուսիսում՝ էգեական և Կասպից ծովերի միջև տեղավորված ոչ-սեմական ժողովուրդները:

Տարօրինակ է, որ Ուրարտուի նման մի մեծ պետություն Ծննդոց գրքի մեջ չի հիշատակված: Երեք եղբայրներից Թերգաման ներկայացնում է Գուրդիի թագավորությունը՝ Փոքր Հայքը, Ասքանազը անվանադիրն է սկյութների, որոնք տեղավորված են կա՛մ Սակասենեում՝ Արևելյան Հայաստանում, կա՛մ Ատրպատականում՝ Մանա երկրում կամ դրան մոտ: Մար-

[1] Հովսեպոս Փլավիոսի կարծիքն է, Ἀρχαιολογία, [Հրեական հնախոսություն], I, § 125:

գարեն Մինոիի և Արարատի հետ միասին հիշատակում է ասքանազյաններին[1]: Շատ բնական է, որ երրորդ եղբայրը լիներ իր մյուս երկու եղբայրների մոտ: Դա ստիպում է նախընտրել «Էրիրաք» ընթերցվածքը՝ այն նույնացնելու համար Արարատ-Ուրարտուի հետ[2]: Արպաղը բավական աննշան մի կետ էր և հազիվ կարող էր հավակնել տեղ գրավելու իրական քաղաքական կարևորություն ունեցող երկրների շրջանում, ինչպես և բավական հեռու էր նա Գամերի որդի համարվելուց:

Հիշատակումը կիմմերների և սկյութների, որոնք երկար ժամանակ չմնացին քաղաքական ասպարեզում, ապացուցում է, որ Ծննդոց գրքի տվյալ գլուխը վերաբտաղրում է ոչ-սեմական Առաջավոր Ասիայի ազգագրական քարտեզը, ինչպես որ կար կիմմերա-սկյութական ներխուժման հաջորդ օրը, ոչ ավելի ուշ, քան յոթերորդ դարի առաջին կեսին[3]:

Այնուհանդերձ, հայերը բիբլիական ծննդաբանության մեջ իրենց անվանադիրը չունեն, որը ցույց է տալիս, որ նրանց հաստատումը Հայաստանում տեղի է ունեցել հիշատակված թվականից ավելի ուշ, գուցե յոթերորդ դարի կեսին:

Հետագայում Աստվածաշնչի մեկնաբանները նպատակահարմար են համարել հայերին կապել Թեգարմայի հետ: Նույնը կատարվել է փոյուգացիների նկատմամբ: Այս մոտեցումները հեցա՞ծ են արդյոք Թեգարմայի ծագման մասին որևէ հուշի և երկու ժողովուրդների ազգակցության մասին տեղեկության վրա՝ նրանցից մերթ մեկին, մերթ մյուսին ներկայացնելու համար որպես նախահայր: Պատասխանը ավելի շուտ պետք է ժխտական լինի: Ծ գլխում հիշատակված բազմաթիվ ժողովուրդներ վաղուց աներևութացել կամ ժամանակին իրենց ունեցած նշանակությունը կորցրել են: Մեկնաբանները, չհմանալով այս իրողությունը, ջանացել են ուրիշներով լրացնել, հաճախ ելնելով իրենց ժամանակվա իրերի դրությունից: Հովսեպոս Փլավիոսը չգիտեր, որ Մոսոքը (Մոսոխը) մուշկերի անվանադիրն է, այսինքն՝ փոյուգացիներինը: Նա նրան կապադովկիացիների նախահայր է դարձրել, առաջնորդվելով միայն մերձհնչյունությամբ, որը, իր կարծիքով, նա գտել է Մոսոքի և Կապադովկիայի մայրաքաղաք Մազաքայի միջև: Փոյուգացիների համար նա պահանջում է Թերգամային, իսկ Թերգամայի հայր Գամերին վերապահում գալաթների համար: Նա ոչ մի տեղեկություն չի ունեցել, թե Ասքանազը ներխուժող սկյութներին էր

---

[1] Երեմիա ՕՍ, 27:

[2] Էրրաթ ընթերցվածքը բավական հաստատ է, տե՛ս The Old Testament in Greek, ed. H. B. Sweete, Genesis, X, 2-3:

[3] A. H. Sayce, The «Higher Criticism» and the verdict of the Monuments, էջ 153:

ներկայացնում: Նրա համար Ասքանազը դառնում է հռեգիների (?), իսկ նրա եղբայրը՝ Ռիֆաթը, պափլագոնիացիների նախահայր: Ամենուրեք զուտ սեփական ենթադրության մասին է խոսքը, որը զուրկ է պատմական որևէ արժեքից[1]:

Նույն պատճառաբանությամբ, հռոմեական եկեղեցու նշանավոր հայր Հիպպոլիտոսը, որը վախճանվել է մոտ 235 թվականին, Ասքանազի ծագումը փնտրում է հեռավոր սարմատների մեջ: Դա արդարացված է, եթե նա լսել է այդ շրջանի սկյութների մասին, բայց նա սխալվում է՝ վերագրելով այն Սարմատիայի սկյութներին, քանի որ Աստվածաշնչում խոսքը Արևելյան Հայաստանում կամ Ատրպատականում տեղավորված սկյութների մասին է[2]:

Հիպպոլիտոսը լավ է գուշակել, որ Գամերը ներկայացնում է կապադովկիացիներին, իսկ Թորգաման՝ հայերին: *Θωργαμὰ ἀφ᾽οὗ Ἀρμένιοι.* Անշուշտ, պատմական տեղեկության հիման վրա չէ, որ նա հանգել է այդ եզրակացության, այլ իր հաջողակ ներշնչման: Թեպետ, Կապադովկիայի հայկական անունը բավական էր, եթե, իհարկե, դա ծանոթ էր հեղինակին, որպեսզի նա իր Գամիրքը կապեր Գամերի հետ, իսկ մերձակից երկիր Հայաստանը՝ Գամերի որդի Թոգարմայի հետ: Այնուհանդերձ, Հիպպոլիտոսի հղացումը հաջողություն ունեցավ հայերի մեջ: Արդեն հայ առաջին պատմիչները՝ Ագաթանգեղոսը, Փավստոսը, ընդունում են, որ հայերը Թորգոմի ցեղին են պատկանում:

Միևնույն ժամանակ հայերն ասքանազյան ծագում են յուրացնում, իրենց Թոգարմայի անդրանիկ եղբայր Ասքանազի սերունդն են համարում: Դա չի բխում, ինչպես կարելի էր կարծել, Արևելյան Հայաստանում սկյութների հեռավոր բնակության մասին որևէ հիշողությունից: Այդ միտքը ծագել է միմիայն Երեմիայի այն հատվածից, ուր «Արարատի թագավորությունները» հիշատակված են «ասքանազյան գնդերի» հետ[3]: Պատմիչ Կորյունն

---

[1] **Հովսեպոս Փլավիոս** (88-96 Ք. հ.), Հրեական հնություններ, I, § 123-126:

[2] **Hippolytus Werke**, IV. Band. Die Chronik hergestellt von Adolf Bauer, herausgegeben von Dr. Rudolf Holm, nebst einem Beiträge von J. Markwart, 1929: Նաև «Անանուն ժամանակագրություն հայոց», հրատարակված Բ. Սարգիսյանի կողմից, Վենետիկ, 1904, որը պարունակում է Հիպպոլիտոսի գործից մի քաղվածք՝ կատարված ոմն Անդրեասի կողմից: Մովսես Կաղանկատվացին, Հովհաննես Կաթողիկոսը և ուրիշ պատմիչներ օգտվել են Անդրեասի քաղվածքից:

[3] **Երեմիա ԾԱ, 27** «պատուէր տուք յիմէն Այրարատեան թագաւորութեանցն և Ասքանազեան գնդին»՝ παραγγείλατε ἐπ᾽αὐτὴν βασιλεῖς ἄρατε παρ᾽ἐμοῦ καὶ τοῖς Ἀσκαναζέοις (32ա): Ἄρατε-ն սխալ մեկնաբանություն է Ալեքսանդրյան ծեռագրի Ἀραρέθ-ի և Մարշալյան ծեռագրի Ἀραρέτ-ի: Παρ᾽ἐμου-ն նույնպես հին սխալ է, ինչպես պարզել է քննությունը: Յոթանասնից թարգմանությունը եբրայական տեքստի MNI-ն ընդունել է որպես դերանված ձև՝ mi նախդիրով, մինչդեռ խոսքը Միննի երկրի՝ ուրարտացիների Մանայի մասին է (հմմտ. **Dr. Vahan Inglizian**, Armenien in der Bibel, էջ 4 և 77):

իր երկն սկսում է հայտարարելով, թե ինքը գրում է «Ասքանազյան ազգի և Հայոց աշխարհի» գրերի պատմությունը:

Մի երրորդ ծագում՝ Արամի մի որդուց, որ վերագրում են հայերին, փաստերին անհարիր կարծիք է և չարժե ուշադրություն դարձնել դրա վրա[1]:

Միայն թորգոմյան դրույթը կարող է մեր ուշադրությունը գրավել, որովհետև, առանց նրա հեղինակին հայտնի լինելու, այն իր մեջ որոշ պատմական հիմք է պարունակում, քանի որ մեզ մտածել է տալիս փոյուգացի Գուրդիի թագավորության՝ Թեգարամայի կամ Թիլ-Գարիմմուի մասին: Այստեղ մենք ապագա Փոքր Հայքի տարածքում ենք: Թեպետև Գուրդիի հիմնադրության պատմությունը դեռ կորած է մթության մեջ, բայց և այնպես, դա չի խանգարում ենթադրելու, որ Գուրդիի իշխանության ներքո գտնվող փոյուգացիները, եթե նրանք չեն նույնանում հայերի հետ, համենայն դեպս, իրենց մեջ ունեին հայկական տարրեր, որոնք Թեգարաման փոխեցին Փոքր Հայքի և այնտեղից, որպես հաստատուն հենակետից, անցան Եփրատը, որպեսզի Ուրարտուն փոխեն Մեծ Հայքի:

Սա ինչ-որ անհիմն ենթադրություն չէ: Բարեբախտաբար, ուրարտական գրականությունը ցույց է տվել մուշկ-փոյուգացիների ներթափանցման դրվագներից մեկը Ուրարտու: Ուրարտուի թագավոր Ռուսա II-ը, որն իշխում էր մոտավորապես 680-648 թվականներին, ուրեմն՝ Գուրդիից քիչ հետո, Արծկե (Ադելջևազ) № 153 արձանագրության մեջ հայտնում է, որ կռվել է հետևյալ ժողովուրդների դեմ. Luluin-ani, Muški-ni, Ḫate, Ḫaliṭu: Տեքստը շատ աղճատված է և հնարավոր չէ հանդիպման վայրն իմանալ: Համենայն դեպս, այն գտնվում էր Մալաթիայից Արք տանող ճանապարհի վրա՝ Վանա լճի ափերին: Նշանակում է, ներխուժումը կատարվել էր Թեգարամայից:

---

[1] **Հովսեպոս Փլավիոս**, Հրեական հնախոսություն, I, § 93=Թոյրներ, I, էջ 20, հայերին Արամի որդի Ուլոսի սերունդն է համարում: Ըստ Հիպպոլիտոսի՝ Ուլոսը լիդիացիների նախահայրն էր, իսկ նրա եղբայրը՝ Ուերը, Ἑρμαῖοι-ների նախահայրը: Հնարավոր է, որ Ἑρμαῖοι-ներին շփոթել են Ἀρμένοι- ների հետ: Ուրեմն, այս հարցին կարելի է մասնակից դարձնել Նիկողայոս Դամասկացուն, եթե նա է Հովսեպոսի այս տեղիի հիմքը: Նիկողայոսը, մի ընդհանուր պատմության հեղինակ, Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի որդիների դաստիարակն էր մոտավորապես 30 թ. Ք. ա.: Նա լավ գիտեր, որ հայերը Տիգրանի օրոք իշխել էին Սիրիայի և Միջագետքի վրա: Դա կարող է նրան դրդած լիներ հայերին դասելու սիրիական-արամեական ժողովուրդների շարքը: Հռոմեական կայսրության սահմանը, ինչպես երևում է, մեկնաբանողների կողմից ընկատվում էր որպես սահմանագիծ հաբեթական ու սեմական ցեղերի միջև: Հիպպոլիտոսի օրոք Հայաստանը Կարակալլայի ժամանակից ի վեր Հռոմի գերիշխանության ներքո էր գտնվում: Դրա համար էլ սեմական ժողովուրդներին նա տեղավորում է Մարաստանից արևելք, մինչդեռ Հովսեպոսի համար Հաբեթի և Սեմի որդիները բաժանված էին Տավրոս-Ամանոս-Եփրատ գծով: Դեռ շատ հեռու էին ռասայի ըմբռնումից կամ չգիտեին ժողովուրդներին խմբավորել ըստ ռասայի հատկանիշների:

Լուլուիճի ժողովուրդ ուրիշ տեղ հայտնի չէ: Գուցե կապ ունի Կիլիկիայի դռան՝ բյուզանդական դղյակ Լուլոնի հետ: Խաթեն ներկայացնում է խեթերին, Մուշկին՝ փռյուգացիներին, անշուշտ, Թեգարամայի փռյուգացիներին, իսկ Խալիտուն՝ ալիզոնացիներին (?):

Ալիզոնները կամ ալազոնները, սկյութական մի ցեղ, երբեմն բնակվում էին Հիպանիսի (Բուգ) հովտում, որտեղից իջել էին Թրակիա, հետագայում անցել Փոքր Ասիա: Նրանք ամենուր հետքեր են թողել՝ Թրակիայում, Հերրոսի ավազանում, Մակեդոնական Խալկիդիկայում, Փոքր Փռյուգիայում և, վերջապես, Փոքր Հայքի մոտ, Ալիբ երկրում[1]:

Միևնույն ճակատագրին արժանացան կիմմերական ցեղին պատկանող տրերները: Նրանք նույնպես Հիպանիսի շրջանից հեռացել էին Թրակիա, ուր տեղավորվել էին օդրիսների հարևանությամբ՝ միջին Հերրոսի վրա: Անցնելով Փոքր Ասիա՝ նրանք գրավում են Սարդես քաղաքը. գուցե, Տրալլես (Այդին) և Տրալլա քաղաքները պահում են նրանց հիշատակը: Եթե Թռեղք գավառի անունը որևէ կապ ունի նրանց անվան հետ, ապա նրանք նույնիսկ հասել են Հայաստան[2]:

Ալիզոնները և տրերները, թվում է թե, ապրել են փռյուգացիների՝ Թրակիայից Փոքր Ասիա ներխուժման հետ կապված իրադարձությունների ժամանակ: Թրակիայի մի ուրիշ ժողովուրդ՝ օդոմանտները, որոնք զբաղեցրել էին Օրբելոս լեռան ստորոտում Ստրիմոնի գետաբերանը, նույնպես երևան են գալիս Փոքր Ասիայում Սինոպի մոտ և Հայաստանում, ուր Ակիլիսենեին

---

[1] **Հոմերոսը**, Իլիական, II, 857, ճանաչում է 'Αλιζώνων... ἐξ 'Αλύβης, ὁθεν 'αργύρου ἐστι γενέθλη. [Ալիզոններից... Ալյուբից, ուր ծնվում է արծաթը]: Սրանք Հերոդոտոսի 'Αλαζῶνες-ներն են (IV, 17 և 52), սկյութական մի ցեղ, Տիրասի և Հիպանիսի միջև: Ստրաբոնը (XII, 3, 20-27), բազմաթիվ հեղինակներից օգտվելով, ինչպես՝ Հեկատեոսից, Դեմետրիոս Սկեպսիացուց, Պալայփաթոսից, հաղորդում է, որ ալազոնները բնակվում էին Փոքր Փռյուգիայում, Կիզիկոսի մոտ, Ալոե քաղաքում: Սկեպսիս քաղաքի մոտ կա մի գյուղ, որը կոչվում է Ալազոնիա: Ալազոններ կային Քաղկիդիկեի Պալլենեում: Մի գյուղ՝ Ալազիա, Միգդոնիայում (Մուդանիա)՝ Փռյուգիայում էր: Th. Reinach-ը, «Revue celtique», XV, 1894, էջ 209, տարօրինակ կերպով Հոմերոսի Ալիբը տեղադրում է Իսպանիայում: Ուրիշներ մտաբերել են Բուլգար-մաղանը Կիլիկիայում, ուր կան արծաթի հանքեր: Ավելի հավանական է, որ Ալիբը և Խալիբը նույնն են (հմմտ. Խալդի և Ալդի՝ Ուրարտուի աստծու անունը): Գյումուշխանեն (արծաթի հանք) կարող է լրիվ համապատասխանել բանաստեղծի ἀργύρου γενέθλη-ին: Ժողովրդի անունը ոչ մի կապ չունի ո՛չ ἀλάζων-ի (պարծենկոտ), ոչ էլ ἀλίζωνος -ի (ծովով եզերված) հետ: Վ. Տոմաշեկը (Pauly-Wissowa) Alizones անվան երկրորդ տարրի մեջ տեսնում է իրանական zana-ն:

[2] **Ստրաբոնի**, XIII, 1, 8, XIV, 1, 40, տրերների մասին, նյութեր օդրիսների մասին և նրանց ներխուժման՝ Փոքր Ասիա: **Պտղոմեոս**, IV, 36, 5, Ստրիմոնի տրերները Թրակիայում: Թռեղք, գավառ Գոգարենիի՝ Աշխարհացույց, էջ 38, այժմյան Թրիալեթը՝ վրացերեն, Վ. Տոմաշեկը Թռեղքը նույնացնում է Τρῆρες-ի հետ՝ Die alten Thraker, «Sitzb. der Kais. Akad. d. Wiss. in Wein, Bd. CXXVIII» և Pauly-Wissowa, «տրերներ» բառահոդվածում:

մերձակա շրջանը կրում է Օդոմանտիս ցշանակալից անունը, և Փոքր Հայքի երկու գավառներ կոչվում են Օրբիսենե և Օրբալիսենե[1]:

Վերջապես, Փոքր Ասիայում և Հայաստանում կան համանուն բնակավայրեր, ինչպես Սատալա, Էրիզա Փռյուգիայի սահմանների վրա, Կաբալա՝ Լիդիայում, Կիլիկիայում և Հայաստանում, Հարպասոս՝ գետ Կարիայում և Հայաստանում[2]:

Տեղանվանական նմանությունները, հավանաբար, խոսում են էթնիկական տեղափոխման մասին՝ արևմուտքից արևելք, և դրանով նպաստում Հերոդոտոսի վկայությանը՝ հայ-փռյուգիական ցեղային հարաբերության վերաբերյալ:

Թեսալական տեսությունը Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակից է գալիս: Նրա հեղինակները Ալեքսանդրի բանակի երկու զորահրամանատարներն են՝ Կիրսիլոս Փարսալացին և Մեղիոս Լարիսացին:

Այս հեղինակների գործը մեզ չի հասել: Մենք նրան ծանոթ ենք միայն հետագա գրողների մեջբերումներից: Հայերի թեսալական ծագման մասին եղած կարծիքը փոխանցվել է երկու իրար ժամանակակից հեղինակների՝ ցշանավոր աշխարհագետ Ստրաբոնին և պատմիչ Հուստինոս-Տրոգոս Պոմպեոսին: Նույնիսկ հնարավոր չէ իմանալ, թե նրանք զորահրամանատարների գրքի բնագրից են օգտվել, թե նրան երկրորդ ձեռքից են ծանոթ: Նախ տեսությունը ամփոփենք, ըստ Ստրաբոնի:

Արմենիա անունը, ըստ այս հեղինակի, գալիս է Արմենիոն քաղաքի բնիկ բնակիչ Արմենոսի անունից: Արմենիոն քաղաքը Թեսալիայում է գտնվում, Բոյբեյիս լճի մոտ, Փերեսի և Լարիսայի միջև: Արմենոսը մասնակցել է Յասոնի արշավախմբին, որը դեպի Կողքիս կատարած իր ճանապարհորդության ժամանակ հասել է մինչև Կասպից ծով, անցնելով Իբերիան, Ալբանիան, Մեծ Հայքի և Մեդիայի մեծագույն մասը, ինչպես այդ վկայում են Յասոնին ցվիրված սրբավայրերը (Jasonia) և այլ բազմաթիվ հուշարձան-

---

[1] **Հերոդոտոս**, V, 16, VII, 112, Ὀδομάντοι: **Թուկիդիդես**, II, 101՝ Սիճոպում: **Ստրաբոն**, XII, 3՝ էպոնիմ Ὄδομος-ը Արեսի կամ Պայոնի որդին է (33): **Հերոդոտոս**, V, 16՝ Ὄρβηλος: **Դիոդորոս**, XX, 19: **Ստրաբոն** և **Պտղոմեոս**, III, 9՝ Ὀρβηλία: (34): **Պտղոմեոս**, V, 6՝ Ὀρβισήνη, Ὀδβαλισήνη Փոքր Հայքում:

[2] **Ramsay**, Asia Minor, էջ 45 և շար., Էրիզա Ինդոսի (Դալաման) ակունքի վրա, նրա եպիսկոպոսը Քաղկեդոնի ժողովում՝ 451 թ.: Χθόνιος՝ Ἔρεζος: **Ագաթանգեղոս**, էջ 30, Երզնւաւան, էջ 409՝ Գիւղ Երիզայ, Ակիլիսենեի կենտրոն, այժմյան Երզինջան (Երզնկա): Սատալա (այժմյան Սանդալ), Սարդեսից արևելք: **Պտղոմեոս**, V, 2, 17: **Ramsay**, Asia Minor, էջ 30: Սատաղ՝ Ակիլիսենեի սահմանի վրա: **Փավստոս**, III, 7 և 21: **Cumont**, Studia Pontica, III, № 34: Καβάλεοι՝ Լիդիայի ժողովուրդ: **Հերոդոտոս**, III, 90: **Cedrenus**, II, էջ 266, հրատ. Bonn: **Ramsay**, ցշվ. աշխ., էջ 359: Κάβαλις Պիսիդիայում: **Ramsay**, ցշվ. աշխ., էջ 252: Κάβαλλα Հայաստանի Հիսպրիտիսում: **Ստրաբոն**, XI, 14, 9 – Հայ հեղինակների Սպերը, այժմյան Իսպիրը:

ներ: Արմենոսի ուղեկիցները մասամբ գրավել են Ակիլիսենեն, որը նախապես գրավված էր Ծոփացիներից, մասամբ էլ՝ Սու(ս)պիրիտիսը մինչև Կալաքենե և Աղիաբենե, Հայաստանի սահմաններից դուրս:

Յասոնի պատվին կառուցած Jasonia-ները մասամբ ավերվել են հետագա իշխանների կողմից, ինչպես, օրինակ, Պարմենիոնը ոչնչացրել է Յասոնի տաճարը Արդերայում[1]:

Հայկական Արաքսն այդպես է կոչվել ի նմանություն Թեսալիայի Պենեոս գետի, որը հնում կոչվում էր Արաքս, որովհետև նա անցք էր բացել Օսսա և Օլիմպոս լեռների միջև Թեմպեական դաշտի միջով՝ ծով թափվելու համար: Հայաստանում Արաքսը, լեռներից գահավիժելով, հին ժամանակ ողողում էր դաշտը և, ելք չգտնելով, ընդարձակ ծով էր կազմել: Յասոնը, Թեմպեի օրինակով, իբր թե ճեղքվածք է բաց արել և ջուրը հոսեցրել դեպի Կասպից ծովը: Այդ կերպով Արաքսյան դաշտը ազատվել է ջրից, և Արաքսն իր ընթացքը շարունակել է դեպի ծով[2]:

Աինիանները, որոնք ապրում էին Թեսալիայի հարավում և այնտեղից ետ մղվեցին դեպի Օիտա լեռը՝ Աինիանայի շրջանում, գաղթել են Ուիտիա և այնտեղ հիմնել Աինիանա քաղաքը: Այդ ժողովրդի մի մասը տեղավորվել էր Հայաստանի վերևում, Տավրոսի ճյուղ Աբոսից և Հիբարոսից այն կողմը: Աբոսն իշխում է այն ճանապարհի վրա, որը տանում է դեպի Էկբատան՝ Քարիսի տաճարը[3]:

Տրոգոս Պոմպեոսը Ստրաբոնի ժամանակակիցն է, և նրա պատմական գործը մեզ հասել է Հուստինոսի համառոտագրությամբ, որը երկրորդ դարի հեղինակ է: Հուստինոսը Կիրսիլոսին և Մեդիոսին չի հիշատակում, բայց այն, ինչ պատմում է հայերի ծագման մասին, գալիս է այդ պատմիչներից:

Նրա համար նույնպես թեսալիացի Յասոնի ուղեկից Արմենիոսը Հայաստանի թագավորության հիմնադիրն է: Թեսալիայի թագավոր Պելիասը, ցանկանալով ազատվել Յասոնի նման վտանգավոր մրցակցից, նրան ուղարկում է Կողքիս, հրամայելով փնտրել հռչակավոր Ոսկեգեղմը: Նա հույս ուներ, որ Յասոնը կկործանվի այդ վտանգավոր ճանապարհորդության ընթացքում: Յասոնը՝ քաջարի ընտրյալ երիտասարդների գլուխն անցած, հաջողությամբ կատարում է հանձնարարված առաջադրանքը: Երբ վերադառնում է, Պելիասի որդին նրան արգելում է երկիր մտնել: Յասոնը բռնում է վերադարձի ճանապարհը և գնում Կողքիս՝ իր Մեդեա կնոջ ուղեկցությամբ, որը Կողքիսի թագավորի դուստրն էր: Մեդեայի՝ Աբենքի թագա-

---

[1] **Ստրաբոն**, XI, 18, XI, 14, 2:
[2] Նույնը, XI, 14, 13:
[3] Նույնը, II, 3, 21; IX, 5, 22; XI, 7, 1; XI, 14, 14:

վորի հետ առաջին ամուսնությունից ունեցած որդին՝ Մեդոսը, նույնպես իր հետ էր: Յասոնը հաշտվում է իր աներոջ հետ: Ապա պատերազմ է վարում ու նվաճում բոլոր հարևան ժողովուրդներին:

Հերակլեսից և Լիբերից (Բաքոս) հետո, որ երբեմն իշխում էին, ինչպես ասում են, Արևելքում, Յասոնն առաջինը եղավ, որ հպատակեցրեց Արևելքը: Նրա պատվին տաճարներ կառուցեցին՝ ինչպես մի աստծո: Սակայն Ալեքսանդրի զորավար Պարմենիոնը քանդել տվեց այդ տաճարները, որպեսզի ոչ ոք չկարողանա ուրանալ Ալեքսանդրի փառքն Արևելքում: Յասոնի մահից հետո Մեդոսը ի պատիվ իր մոր կառուցեց Մեդեա քաղաքը և ստեղծեց մեդացիների թագավորությունը՝ Արևելքի հզոր պետությունը:

Արմենոսը, որը նույնպես Թեսալիայից էր և Յասոնի զորավարներից մեկը, հավաքեց այն զորքերը, որոնք Յասոնի մահից հետո թափառում էին ամենուրեք, և հիմնեց Հայաստանի թագավորությունը[1]:

Կիրսիլոսն ու Մեդիոսը, ինչպես երևում է, շոշափել են նույնպես մեդացիների ծագումը և նրանց բխեցրել են Մեդեայի որդի Մեդոսից: Ստրաբոնը նույնպես չի անգիտանում այս կետը[2]:

Մի ոմն հեղինակ Անտիպատրոս, որն այլապես անծանոթ է, համաձայն է թեսալիացի պատմիչների հետ, թե հայերը սերում են Արմենոսից, բայց նրան Հոդոսի քնիկ է համարում և ոչ Թեսալիայի[3]:

---

[1] **Հուստինոս**, XLII, 2, 3:

[2] **Ստրաբոն**, XI, 14՝ **τοὺς Μήδους καὶ Ἀρμενιους συγγενεῖς πως τοῖς Θετταλοῖς εἶναι καὶ τοῖς ἀπὸ Ἰάσονος καὶ Μεδείας**: [Մարերն ու հայերը թեսալացիների ինչ-որ ազգակիցներ են, ինչպես նաև [նրանց, ովքեր սերել են] Յասոնից և Մեդեայից]:

[3] Անտիպատրոսը հիշատակված է Ստեփանոս Բյուզանդացու կողմից՝ **Ἀρμενία** բառի տակ: Frag. Hist. Gr. IV, 306: Նա նշում է նաև Եվդոքսոսին, բայց չի հիշատակում Հերոդոտոսին, ոչ էլ թեսալիացի պատմիչներին:

Եվստաթիոսը, Թեսալոնիկեի եպիսկոպոսը (մահ. 1193 թ.), երկրորդ դարի հեղինակ, Դիոնիսիոս Պերիեգետեսի «Աշխարհի նկարագրության» մեկնությանն մեջ վկայակոչում է կատարում հայերի ծագման մասին եղած կարծիքներից՝ 1. **ἀπό τινος Ἀρμένου Ροδίου ἀνδρός**, [ինչ-որ հռոդոսցի Արմենոսից]՝ առանց նրա հեղինակ Անտիպատրոսի անունը տալու. 2. **κατὰ δὲ ἄλλους Ἀρμενία ἡ χώρα λέγεται ἐπονύμως Ἀρμένου ἥρωος ἐξ Ἀρμενίου πόλεως Θετταλικῆς, συστρατεύσαντος ἐκεῖ τῷ Ἰάσονι**, [ըստ ուրիշների, «Արմենիա» երկիրն այդպես է կոչվել հանուն Արմենոս քաջնանձի՝ Թեսալիայի Արմենոս քաղաքից, որն այնտեղ[ից] մասնակցեց Յասոնի արշավանքին]: 3. **ἱστέον ὅτι Ἡρόδοτος τοὺς Ἀρμενίους Φρυγῶν ἀποίκους φησί**, [պետք է իմանալ, որ Հերոդոտոսը հայերին համարում է փռյուգացիների գաղթականներ]: Նա ավելացնում է Եվդոքսիոսի վկայությունը, հավանաբար ըստ Ստեփանոս Բյուզանդացու, որտեղից նա փոխ է առել Անտիպատրոսի կարծիքը:

Ի՞նչ արժեք ունեն այս տեղեկությունները պատմական առումով: Ստրաբոնի նման քննադատական մի միտք արժևորել է թեսալական տեսությունը, ի նպաստ դրան իր կողմից ավելացնելով մի քանի գծեր, որոնք ընդհանուր են թեսալացիների և հայերի համար: Օրինակ, երկու ժողովուրդների գործածած հագուստները՝ լայնածիգ պատմուճանը, որ աղբերգությունների մեջ կոչվում են թեսալական և կապում են կրծքներին, ու այն վերարկուն, որ դերասանները հագնում են թեսալական ձևով. ձիավարության կիրքը, որ նույնպես ընդհանուր է թեսալացիների և հայերի համար, ինչպես նաև մեդացիների:

Հակառակ նշանավոր աշխարհագետի հեղինակությանը, Կիրսիլոսի և Մեղիոսի տեսությունը քննադատության դիմանալ չի կարող: Նա հիմնված է մի քանի թեսալական անունների մերձեցման վրա՝ Արմենիոն, Յասոնիա, Արաքս, Աինիանե, Օիտա, որոնք ենթադրաբար գործածվում են նաև Հայաստանում: Այդ դրույթի համար հրապուրիչ կետ է, անշուշտ, *Ἀρμενία*-ի համեմատությունը *Ἀρμένιον* -ի հետ, որը կարող էր վարկ ունենալ, եթե քմահաճ զուգահեռի մեջ դրված չլիներ *Μηδία*-ի և *Μήδεια*-ի համեմատության հետ: Դրան մենք կանդրադառնանք: *Ἰασόνιον* - Յասոնի սրբավայր, պակաս ազդեցություն չի գործել թեսալացի հեղինակների վրա: Նրանք, անշուշտ, տեղական մի բառ են գտել, որ նշանակում էր «սրբավայր», և ընդունել այն որպես Յասոնիոն: Որոշ խարխափումից հետո կարելի է եղել տվյալ բառի իմաստը ճշտել: Դա jazana բառն է, որի պարսկական ձևն է՝ à-yadana, yaz «զոհել» բառից: Jazana - զոհաբերության վայր, «տաճար»՝ համապատասխանում է սանսկրիտ yajana-ին[1]: Թեսալացի զորականները yazana-ում տեսել են հունարեն *(τὰ) Ἰασόνια* «Յասոնի տաճար»-ը և Յասոնին դարձրել երկրի հերոս:

Արաքս անվան վրա հիմնված փաստը կորցնում է իր արժեքը, քանի որ այդ բառը գործածվում է ո՛չ բացառապես Թեսալիայում և Հայաստանում, այլ շատ ուրիշ երկրներում: Սկյութները, կիմմերները գործածել են Արաքսը այժմյան Վոլգայի համար: Դա Պոնտոսում Թերմոդոնի հին անունն է: Միջագետքի Խաբուր գետը այլ ձևով Արաքս է կոչվել: Պարսկաստանի

[1] H. Kiepert-ը, Lehrbuch der alten Geographie, § 70, առաջինն է հասկացել Յասոնիայի ծագումը, բայց սխալմամբ վերագրել է Yasna-ին: A. J. Reinach-ի, Noe Sangariou, 1913, էջ 61-62, կարծում է, թե «յասոնիաները պետք է որ հայկական մեծ yazatas-ներից մեկի տաճարները եղած լինեն, գուցե՝ Վահագնի»: Յո. Մարկվարտն էր, Südarmenien und Tigrisquellen, 1930, էջ 535, որ առաջարկեց yazana: Դարեհը, Բահիստանի (Բիսետուն) արձանագրության մեջ, տող 14, խոսում է ayadana «տաճարներ»-ի մասին: Սպասված ավեստական ձևը պետք է որ yazana լինի, որ երաշխավորված է սանսկրիտ yajana-ով: Այնուհանդերձ, մի էական կետ լուսաբանվելու կարիք ունի. ո՞րտեղից է հայերին հասել yazana-ն: Արդյո՞ք մարական փոխառություն է, ուրեմն՝ Աքեմենյան տիրապետությունից առաջ:

մայրաքաղաք Պերսեպոլիսը նույնպես ուներ իր Արաքսը: Նույնիսկ Իլլիրիայի մի ժողովուրդ Araxi անունն էր կրում[1]:

Գալով այն ավանդության, թե իբր Արաքսի հովիտը հեռավոր ժամանակներում լիճ կամ ճահիճ էր կազմում, և թե այն չորացել է ջրերի դեպի Կասպից ծովը ճանապարհ բանալու հետևանքով, դա երկրաբանական տեսակետից ինչ-որ հիմք ունի, բայց Յասոնն այստեղ վճռականապես դեր չունի[2]:

Թեսալիայի Աինիանեի և Օիտայի բաղդատումը Հայաստանի Աինիանայի և Ուիտիայի հետ՝ զուտ ենթադրական է: Ուիտիան՝ Օտենեն է, Ուտին՝ հայկական հայտնի նահանգներից մեկը: Աինիանան, հավանական է, Հանին է՝ Փայտակարանի գավառներից մեկը: Փայտակարանը հայկական նահանգ է Արաքսի ստորին հոսանքի վրա[3]: Ուտին հայկական ժամանակաշրջանում չէր տարածվում մինչև Արաքսը, բայց հայտնի չեն նրա սահմանները թեսալացի զորականների ժամանակ: Համենայն դեպս, Հերոդոտոսի *Οὔτιοι* ժողովրդի մասին չէ խոսքը՝ Դարեհի արձանագրություններ Yantiya-ի, որը վրանաբնակ մի ցեղ էր: Թեսալիայի աինիանները պետք է որ տեղավորված լինեին Աբոսի և Նիբարոսի վերևում: Անշուշտ, մարդ հակ-

---

[1] Սկյութների Արաքսը, **Հերոդոտոս**, IV, 16, կամ Մասագետների մոտ, **Ստրաբոն**, XI, 11, 6: Հերոդոտոսը, ակներևաբար, Մանայի սկյութներին չփոթել է տափաստանի սկյութների հետ, ասելով, թե Արաքսի (Վոլգայի) ակունքը գտնվում է Մատիենեն երկրում (Ուրմիա լճի մոտ): Թերմոդոնի հին անվան մասին տե՛ս Տիգրանի պատմագիր Մետրոդորոս Սկեպսացու մոտ: **K. Müller**, Fragm. Hist. Graec., III, էջ 204: Արաքս՝ Պարսկաստանում, **Ստրաբոն**, XV, 3, 6: Արաքս՝ Լիկիայում, Polyhistor: **K. Müller**, նույն տեղում, III, էջ 235: Պելոպոնեսում՝ **Ստրաբոն**, VIII, 2, 3: **Պլինիոս**, VI, 13: Ἀραξοι կամ Ἀραξαι Իլլիրիայում, Polyhistor, քաղված Ստեփանոս Բյուզանդացու կողմից:

[2] Արտաքսերքսեսի ժամանակակից Քսանթոսն արդեն այն կարծիքն է հայտնել, որ Հայաստանի դաշտերը ծածկված են եղել ծովով: **Ստրաբոն**, I, 3, 4: Հ. Լինչը նույնպես նույն կարծիքին էր՝ Armenia, II, էջ 404: Թեսալացի պատմիչներն ուզեցել են ասել, թե Արաքսը իր անունն ստացել է հունարեն ἀράσσω կամ ῥάσσω («ճարվածել, բախել») բայից, ինչպես Καταρρήκτης, Փոյուգիայի գետը: **Հերոդոտոս**, VII, 26: Τάσσω-ից ստացվում է τάξις, ἀράσσω-ից էլ կարելի է սպասել ἀράξης, ἄραξος, aragh-ից s-ի հավելմամբ: Իրաներեն aragh-s կամ ragh-s կտար araxša, raxša, ինչպես baxša՝ bag-s-ից, taxša՝ tag-s-ից: Հայերեն Երասխ-ը առնդվածային է, գուցե, հունական և իրանական ձևերի միացումն է: Հայերենի սպասված ձևը Արած կամ Էրած կլիներ: Ժողովրդական Արազ-ը հայտնի է արդեն Թեոփիլակտես Սիմոկատային (III, 6, 16): Արդյոք այն Արածի՞ց է, թե պարսկական արդի Արազ ձևից: Մենք կարծում ենք, որ այն վայրի անունը, որ Ագաթանգեղոսի մոտ (էջ 315) անվանված է Երազ-ամոյն, պարունակում է Արազ-Արաքս-ը և կազմված է ծովամոյն-ի նման (հմմտ. արդի Արազդայանը): Պատմիչը տեսել է այստեղ երազ (eraz) բառը և Տիրին դարձրել է երազահան աստված: Յո. Մարկվարտը (**Südarmenien**, էջ 15-16) ածանցել է Rxša-ն ark «փայլել» և rigo «ոռոգել» ձևերից:

[3] Աինիանի նույնացումը Հանիի, Անիի հետ պատկանում է Ֆ. Անդրեասին, **Pauly-Wissowa**:

վում է մտածելու Կամսարականների ամրոց Անիի մասին, որը հետագայում դարձավ Բագրատունիների մայրաքաղաքը[1]:

Ստրաբոնի դիտողությունները, որպես բանահյուսական նյութ, հետաքրքրական են, բայց դրանց նշանակությունը շատ է նվազում, երբ վկայակոչվում են երկար հագուստները, որոնք ցուրտ երկրներում ընդհանուր գործածության առարկա են:

Հարցի առանցքը, իհարկե, ենթադրյալ հարաբերությունն է Արմենիոն անվան և Հայաստանի (Արմենիա) միջև: Հոմերոսը Թեսալիայի քաղաքը կոչում էր Օրմենիոն: Արդյոք դա նույն Արմենիո՞ն է, թե դրանից տարբեր է: Հարցը վիճելի է: Անուններն, այնուհանդերձ, նույնն են: Դա մեզ համար բավական է: Հոմերոսը երկու անձնավորություններ է ճանաչում, որոնք Օրմենոս անունն են կրում[2]: Բացի այդ, Արմենոսը թեսալական անուն է՝ վկայված մի արձանագրության մեջ[3]: Հետաքրքիր է նկատել, որ Եփեսոս քաղաքն, ըստ Հեսիքիոսի, կոչվում էր *Ἀρμένη:* Սինոպի ծովածոցը նույնպես ծանոթ է *Ἀρμένη* կամ *Ἀρμήνη* անվան ներքո: Պափլագոնիայի մի գյուղ կոչվում էր *Ἀρμένη*, և այն լեռնաշղթան, որը բարձրանում է Թուրքիայի մայրաքաղաք Անկարայի հյուսիսում, նույնպես կոչվել է *Ὀρμήνιον ὄρος*[4]:

Ընդունենք, որ o-ով ձևը նախնական է և հետագայում o-ն փոխվել է a-ի: Համեմատվող անունների ստուգաբանությունը հայտնի չէ, և ոչինչ չի կարելի ասել դրանց հարաբերության մասին լեզվաբանական տեսակետից: Սակայն պատմաբանները լուրջ առարկություն են հակադրել: Նրանք ասում են, թե հայերի անունը առաջին անգամ երևան է գալիս Դարեհի արձանագրության մեջ Armina «Հայաստան» և Arminiya «հայ և Հայաստան» ձևով, և թե այդ անունը պարսիկներից է անցել հույներին[5]: Այդ

---

[1] Արոս լեռը Սրմանցի զանգվածն է, թրքական Բին-գյոլը և մինչև Արարատ երկարող լեռնաշղթան: Արոսն իր անունը ստացել է, գուցե, ջրերի աստված Ապամից (Նապատ), ինչպես Նպատը՝ **Νιφάτης** (Ապամ) = Նպատ:

[2] **Հոմերոս,** Իլիական, II, 734՝ 'Ορμένιος, VIII, 274. "Ορμενος՝ սպանված Թևկրոսի կողմից. XII, 187՝ մեկ ուրիշ Օրմենոս. X. 266 և Ոդիսական, XV, 414՝ 'Ορμενίδης: Դեմետրիոս Սկեպսիացուց ի վեր, ինչպես գրում է Ստրաբոնը, IX, 5, 18, Օրմենիոնը և Արմենիոնը նույնացվել են (35): Նույնիսկ մի անվանադիր է հնարվել՝ Թեսալիայի թագավոր Օրմենիոսը, որի աղջկա հետ ամուսնացել էր Հերակլեսը, **Դիոդորոս,** IV, 37, 4:

[3] Revue Epigraphique, I, 1913, էջ 73 և 205:

[4] **Պտղոմեոս,** V, 1, 3: Այդ լեռն այժմ կոչվում է, ըստ Կ. Մյուլլերի, Օրենդաղ, թուրքական քարտեզում՝ Իշիկ-դաղ: Արմենն գյուղ՝ Սաենփաենոս Բյուզանդացու մոտ:

[5] Քահիտանի (Բիսետունն) արձանագրության մեջ՝ Armina «Հայաստան», Arminiya «հայ»: Arminiyaiy օգտագործված է այնպիսի դեպքում, երբ խոսքը մի ամրոցի մասին է՝ dida Arminiyaiy «ամրոց Հայաստանում» կամ ավելի ճիշտ՝ «հայկական երկրում»: Ch. Bartholomae-ն, Altiranisches Wörterbuch, էջ 197, նման դեպքերում կարդում է Armaniyaiy հակառակ F. H. Weisbach-ի, Die Keilinschriften der Achämeniden, որը կարդում է Arminiyaiy: Նոր-էլամերեն

դեպքում այլևս չի կարող առաջանալ այդ անվան քեսալական և ընդհանրապես արևմտյան ծագման խնդիրը: Այդ տեսակետը միահամուռ ընդունվում է, բայց մեր կարծիքով՝ իզուր:

Հեկատեոսը իր գործը գրել է Դարեհի արձանագրությունից առաջ, և նա հիշատակում է *Ἀρμένιοι*[1]: Հույները հայերին ճանաչելու համար պարսկական միջնորդության կարիքը չունեին: Նրանք Սև ծովի ափին, հայերին մոտիկ, ծաղկուն, բարգավաճ գաղութներ ունեին: Բավական է միայն նշել Տրապիզոնը, որ հույներն էին հիմնել և որը ծառայում էր որպես ապրանքափոխանակության գլխավոր կենտրոն ներքին երկրների հետ, ներառյալ Փոքր և Մեծ Հայքը: Ըստ Եվսեբիոսի մոտ պահպանված ավանդության, Տրապիզոնի հիմնադրումը տեղի է ունեցել VIII դարում (Ք. ա.), ուրեմն՝ ուրարտական դարաշրջանում: Այդ հունական ծովային գաղութները կապված էին իրենց մայր-երկրի հետ: Ընականաբար, այդ գաղութների միջոցով է, որ հայերի անունը հասել է հույներին, գուցե, ավելի առաջ, քան մարերի և պարսիկների հետ ծանոթանալը:

Ի վերջո *Ἀρμένιος* հունական ձևը ավելի հին է, քան պարսիկների Armina-ն, որտեղ -en-ը փոխվել է -in-ի: Այսպիսով կվերանա մի անճիշտ առարկություն: Անշուշտ դա ոչնչով չի ընդաստում Կիրսիլոսի և Մեղիոսի դրույթին: Եթե նրանք ոչ միայն ապացուցող հեղինակներ են, այլ նաև դրույթը առաջադրող, ապա նրանց գործը տանուլ է տված, որովհետև ապացույցը բավարար լուրջ չէ: Սակայն հնարավոր է, որ դրույթը նրանց հնարածը չէ, այլ մի ավանդություն է, որը նրանք աշխատել են հիմնավորել: Այդ դեպքում փաստարկի թուլությունը իրավունք չի տալիս մերժել ավանդությունը: Գուցե, Հերոդոտոսի առաջ քաշած ավանդությունն է նրանց ոգևորել: Անհավանական չէ, որ նրանք տեղյակ լինեին իրենց հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ Պատմահոր ասածներին: Նրանց տեսությունը չի հակասում Հերոդոտոսի տեսությանը: Նրանց հետաքրքրել է հայերի անվան նմանությունը Օրմենիոն-ին կամ Արմենիոն-ին և այն միտքն է ներշնչել, որ հայերի բաժանումն իրենց տոհմակիցներից տեղի էր ունեցել ոչ թե Փոքր Ասիայում, այլ հենց Թրակիայում, որից հետո հայերը նախ հաստատվել են Թեսալիայում, իսկ հետագայում անցել Փոքր Ասիա և Հայաստան:

Դժբախտաբար, Կիրսիլոսն ու Մեղիոսը մեզ ծանոթ են միայն ըստ Ստրաբոնի մեջբերումների: Նույնիսկ վստահ չենք, թե նա իր տեղեկությու-

---

տեքստը ամենուրեք ունի Har-mi-nu (Harminiu-ya, Harminu-ya-ir, Harminu-ya-ip), մի բան, որ չի հաստատում Armaniyaiy ընթերցումը. Arminiyaiy ավելի ճիշտ է:

[1] **K. Müller**, Fragm. Hist. Graec., I, էջ 13: **Χαλύβοισι πρὸς νότον Ἀρμένιοι ὁμουρέουσι.** [Խալյուրների հյուսիսային սահմանակիցները «Արմեններն» են]:

ները չի՞ քաղել միջնորդ աղբյուրից՝ Տիգրանի պատմագիր Մետրոդորոս Սկեպսիացուց կամ Թեոփանես Միտիլենացուց, որն ուղեկցում էր Պոմպեոսին՝ Հայաստանով նրա կատարած արշավանքում: Թե ինչ է մեզ հասել և քե որքան հարազատ է վերարտադրված բնագիրը՝ հայտնի չէ:

Չպետք է մոռանալ, որ մակեդոնացի աշխարհակալը Հայաստան չի մտել, և ոչինչ, ոչ մի փաստ մեզ թույլ չի տալիս ընդունելու այն տարածված կարծիքը, թե նա հպատակեցրել է Հայաստանը: Ուրեմն, այդ ե՞րբ և ի՞նչ առիթով են թեսալացի զորականները կարողացել այցելել Հայաստան և այդքան արժեքավոր տեղեկություններ ստանալ: Նրանք ճանաչում են երկրի սրբավայրերը, շրջանները՝ Ուիտիան, Ակիլիսեենե, Սոֆենեն, Արաքս գետը, Արաքսենե հովիտը և դրա երկրաբանական անցյալը: Նրանք տեղյակ են Ուիտիայի քաղաք Աինիանայում կատարված հնագիտական հայտնաբերումներին, հելլենական զենքերի նմուշներին, պղնձյա առարկաներին և դամբարաններին: Նրանց հայտնի է նաև Անարիակայի պատգամախոսը[1]:

Որ Կիրսիլոսն ու Մեդիոսը Հայաստանում անձամբ են հավաքել այս տեղեկությունները, պետք է դրան հավատալ:

Կիրսիլոսը անծանոթ դեմք է, որը ոչ մի տեղ այլևս երևան չի գալիս[2]: Բայց Մեդիոսը Ալեքսանդրի մտերիմ բարեկամներից մեկը լինելու պատիվն է իրեն վերագրել: «Թեսալացի Մեդիոս»-ի մոտ է, որ խնջույքի ժամանակ, կերուխումի չափազանցության հետևանքով, Ալեքսանդրը հիվանդացավ և ողբերգական վախճան ունեցավ[3]:

Մենք վստահ չենք, որ դա միևնույն Մեդիոսն է, որին էր վստահված նավատորմիղը նախ Պերդիկասի, ապա Անտիգոնոսի ճամբարում: Այդ ծովակալը, հավանական է, իր ասպարեզին վերջ տվեց Անտիգոնոսի անկման հետ միասին, որը 301 թվականի Իպսոսի ճակատամարտի անհաջող ելքից հետո ինքնասպան եղավ[4]: Նա չի հիշատակվում Անտիգոնոսի որդի Դեմետրիոս Պոլիորկետեսի օրով:

Այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանում իշխում էր Արտանդը (Արտաւանդ, Երուանդ): Նա թագավորական տիտղոս էր ընդունել ոչ ուշ, քան

---

[1] **Ստրաբոն**, XI, 7, 1:

[2] Կիրսիլոս անունը նախօրոք հայտնի է: Այդ անունով մի անձնավորություն քարկոծվեց Թեմիստոկլեսին հակառակվելու համար: **Դեմոսթենես**, Oratio de Corona, ed. Voemelius, § 199, էջ 156:

[3] **Դիոդորոս**, XVII, 117, 1:

[4] **Դիոդորոս**, XIX, 69, 3. XX, 50, 3, նրա մասին այնպես է խոսում, որ հասկանալ է տալիս, թե նա արդեն հիշատակված անձնավորություն է: Այդ պատճառով հավանական է, որ նա հենց Թեսալացին է:

306 թվականին՝ Անտիգոնոսի և մյուս դիադոխների հետ միաժամանակ: Անտիգոնոսի հակառակորդ Եվմենեսը նեցուկ էր փնտրում Հայաստանում և թվում է, թե շահել էր Արոանդի բարեկամությունը: Սակայն Եվմենեսի մահից հետո և Անտիգոնոսի գահակալության ընթացքում Հայաստանի թագավորի կողմնորոշումը հայտնի չէ. գուցե, Եվմենեսի օրինակով Անտիգոնոսն ուզեցել է իր կողմը գրավել Արոանդին, նախատեսելով 301 թվականի մեծ ճակատամարտը: Այդ նպատակով էլ, գուցե, Հայաստան էր ուղարկել Կիրսիլոսին և Մեդիոսին: Ջուտ ենթադրություն, որը բխում է քաղաքական դրությունից:

3. ՆՈՐԱԾԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Ուրարտու պետության կործանումը այն ելակետն է, որից սկսվում է նրա տարածքի փոխարկումը Հայաստանի: Ուրարտուի անհետացման թվականը համարվում է 585 թվականը, և ընդունվում է, որ Կիաքսարի հաղթական բանակի վերադարձից հետո Փոքր Ասիայում վաղուց հաստատված հայերն անցան Եփրատը՝ հանգուցյալի ժառանգության տերը դառնալու համար:

Մենք այդ թվականն ընդունեցինք ոչ առանց վարանման: 521 թվականին հայերն արդեն երկրի տերերն են և զենքի ուժով այն պաշտպանում են Պարսկաստանի թագավոր Դարեհից: 585 և 521 թվականների միջև ընկած ժամանակը բավական չէ այդքան արմատական հեղաշրջման համար: Տեղին է Ուրարտուի անկման թվականը ետ տանել կամ, համենայն դեպս, հոգեվարքի ժամանակը հաստատել 616 թվականի, երբ սկսվում է պայքարն Ասորեստանի դեմ (որը նրա վերջնական կործանումով էր ավարտվելու 607 թ.) և 585 թվականի միջև, որը Լիդիայի դեմ հնգամյա պատերազմից հետո Մարաստանի տարած հաղթության թվականն է: Ուրարտուն չի երևում այն տերությունների շարքում, որոնք այդ ժամանակաշրջանում առաջին դերերն էին խաղում քաղաքական թատերաբեմում, ինչպես Մարաստանն ու Բաբելոնը՝ մեկ կողմից, Ասորեստանը, Եգիպտոսը և Լիդիան՝ մյուս կողմից: Եթե Ուրարտուն, որը մեծ պետություն էր, դեռևս ոտքի վրա լիներ, անշուշտ, իր դիրքը կդրսևորեր հակառակորդ այն ճամբարների միջև, որոնք մրցում էին մեռնող Ասորեստանին տիրանալու համար: Այդ ճակատագրական պահին, թվում է, Ուրարտուն արդեն փուլ էր եկել:

Ճիշտ է, որ Նաբոպալասարը 609 թվականին հիշատակում է Ուրարտուն Իզալայի շրջանում իր վարած պատերազմի ժամանակ: Սակայն հայտնի չէ, թե նա այդ անունով հին Ուրարտո՞ւն է հասկանում, թե՞ Հայաստանը, նկատի առնելով, որ բաբելացիները շարունակեցին երկիրը կոչել հին՝

Ուրարտու անունով, նույնիսկ նրա հայացումից հետո, ինչպես երևում է Բահիստանի արձանագրության բաբելոնյան տարբերակից: Այդ նույն Իզալայի շրջանում է, որ 521 թվականին հայերը կռվում էին Դարեհի դեմ:

Հերոդոտոսը Նինվեի առումը զետեղում է 585 թվականի լիդիական պատերազմից հետո: Այս լուրջ սխալը, հավանաբար, առաջ է գալիս Ուրարտուի դեմ պատերազմը Լիդիայի դեմ պատերազմի հետ շփոթելուց: Նվաճել Ուրարտուն և այդ կողմից ինքն իրեն ապահովելուց հետո հարձակվել 614-612 թվականներին Ասորեստանի վրա, դա, իհարկե, Կիաքսարի համար ձեռնտու էր: Եթե այդպես լիներ, ոչինչ չէր կարող արգելք հանդիսանալ, որ հայերը հենց այդ վայրկյանից Հալիս գետի ակունքից նետվեին դեպի Ուրարտու և տիրեին նրան: Ջանգվածային ներխուժման այդ պահն ընդունելով, հեշտ կլինի հասկանալ այն իրողությունը, որի մասին խոսում են թեսալացի պատմիչները, և առաջին հայացքից բավական տարօրինակ է թվում այն, որ հայերը մխրճվեցին մինչև Ասորեստանի սիրտը, մինչև Կալաքենե և Աղիաբենե: Ասուրական տերության խորտակման խռովահույզ ժամանակաշրջանը միայն կարող էր նման հանդուգն քայլերի հնարավորություն ընձեռել:

Կիրսիլոսն և Մեդիոսը պատմում են, որ Արմենոսի ուղեկիցները, այսինքն՝ առաջին հայերը, որոնք անցան Եփրատը, գրավեցին Ակիլիսենեն, Սի(ս)պիրիտիսը մինչև Կալաքենե և Աղիաբենե:

Ակիլիսենեն հայկական Եկեղյացն է՝ Փոքր Հայքի հարակից մարզը, և նրա գրավումը շատ բնական է:

Սիսպիրիտիսը Ճորոխ գետի վրայի հայկական Սպերը չէ. քանի որ այն հիշատակված է Կալաքենեի և Աղիաբենեի հետ, պետք է ենթադրել, որ դա Բատման գետի լեռնային շրջանի Շուպրիան է: Կալաքենեն ասուրական մայրաքաղաք Կալխուի (այժմյան Նիմրուդ բնակավայրը) տարածքն է, իսկ Աղիաբենեն երկու Զաբերի միջև, Արբելայի շուրջն ընկած երկիրն է: Նկատվել է թրակիական կառուցվածք ունեցող գերեզմանների գոյությունը Մալաթիա - Խարբերդ - Դիարբեքիր գծի վրա[1]: Գտնվել է նաև մի քանդակված պատկեր փռյուգիական գլխարկով՝ Դեիր և Հարիր գյուղերի միջև մի ժայռի վրա, Արբելայից հյուսիս[2]: Այդ անսպասելի հայտնագործությունները ցույց են տալիս հայ-փռյուգիական «արշավողների» շարժման ուղղությունը և ապացուցում են, որ նրանց արկածային առաջխաղացումը մինչև Արբելա բոլորովին էլ երևակայական չէ:

---

[1] Zeitschrift für Ethnologie, 1901, էջ 181 և 209:

[2] W. Belk, Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, 1899, էջ 447:

Հիշենք ևս մի քանի ցեղերի, ներառյալ մուշկերի, այսինքն՝ փռյուգացիների, արշավանքները, ձեռնարկված Ռուսա II-ի ժամանակ, մոտավորապես 650 թվականին: Դա աստիճանական ներթափանցման փուլ է, զանգվածային ներխուժումից առաջ, որը տեղի ունեցավ Ուրարտուի կործանումից հետո, մոտավորապես 615 թվականին:

Ոչինչ հայտնի չէ հայացած Ուրարտուի քաղաքական պայմանների կամ Աքեմենյան ժամանակաշրջանից առաջ եղած փոփոխությունների մասին: Անտարակույս, այն մարական պետության մասն էր կազմում, բայց թե ի՞նչ հիմքերով՝ անհայտ է: Հին պատմագիրների տեղեկությունները մարական պետության և նրա ազդեցության ոլորտում գտնված ժողովուրդների անցյալի վերաբերյալ այնքան քերի են, որ անհնար է այնտեղից որևէ ստույգ բան քաղել պետության կազմակերպության, նրա վարչական համակարգի մասին: Սատրապական կարգը, անշուշտ, մարերի ստեղծագործությունն է: Հայաստանը արդյոք պարզապես սատրապությո՞ւն էր կազմում, թե՞ սատրապի կողքին, որը կենտրոնական իշխանությունն էր ներկայացնում, գոյություն ուներ ազգային առաջնորդ կամ թագավոր: Այս ամենը խավարով է պատած: Ավելի շուտ հնարավոր է պատասխան տալ՝ հիմնվելով մի քանի ավանդազրույցների մեջ եղած տվյալների վրա: Որքան էլ դրանք առասպելական լինեն, այնուհանդերձ որոշ հիմք կարող են ունենալ: Ահա դրանցից մեկը, որը ծագում է Կտեսիասից:

Նինոսը, Ասորեստանի ավանդական հիմնադիրը, իր իշխանությունն սկսում է երկու հաջող արշավանքով: Առաջինն ուղղված է Արաբիայի թագավոր Արիահոսի դեմ, որն ստիպված է լինում դաշինք կնքել ներխուժողի հետ: Երկրորդ արշավանքն ուղղված է Բաբելոնի դեմ, որի թագավորը բռնվում է իր որդիների հետ և մահվան դատապարտվում: Դրանից հետո, շարունակում է պատմիչը, Նինոսը, մեծ բանակի գլուխն անցած, խոյացավ Հայաստանի դեմ, նրա քաղաքներից մի քանիսն այնպես քարուքանդ արեց, որ ահ ու սարսափ տարածեց երկրի բնակչության վրա: Բարզանես թագավորը, հասկանալով, որ ի վիճակի չէ դիմադրելու, ընդառաջ գնաց Նինոսին բազում ընծաներով և հայտնեց նրա հրամաններին հնազանդելու իր պատրաստակամությունը: Նինոսը նրա հետ մեծահոգի վարվեց, թույլ տվեց նրան իշխել, պայմանով, որ իբրև դաշնակից զորքեր ու մթերք ուղարկի իր ճամբարը:

Այսպիսով, ավելի ևս ուժեղանալով, Նինոսը մեկնեց Մարաստանի դեմ: Վերջինիս թագավոր Փառնոսը մեծ ուժեր կենտրոնացրեց Նինոսի դեմ,

բայց հաղթվեց. նա կորցրեց իր զորքերի մեծ մասը և ինքն էլ իր որդիների ու կնոջ հետ գերի ընկավ ու խաչվեց[1]:

Նինոսն իր բարեկամներից մեկին Մարաստանի սատրապ նշանակեց և շարունակեց իր նվաճումները: Տասնյոթ տարում նա հպատակեցրեց ամասահման տարածք՝ Նեղոս գետից մինչև Տանաիս և Էգեյան ծովից մինչև Հնդկաստան: Պատմիչը տալիս է նվաճված երկրների լրիվ ցուցակը. Եգիպտոս, Ասորիք, Կիլիկիա, Պամփիլիա, Լիկիա, Կարիա, Փոյուգիա, Միսիա, Լիդիա, Տրովադա, Հելլեսպոնտական Փոյուգիա, Պրոպոնտիս, Բյութանիա, Կապադովկիա, Պոնտոսի բարբարոս ցեղերը մինչև Տանաիս: Ապա կադիշցիներ, թապիրներ, վրկանցիներ, դրանգներ, դարբիկներ, կարմանյաններ, խորեզմացիներ, բորկանյաններ, պարթևներ, պարսիկներ, սուսացիներ, կասպիացիներ և, վերջապես, բակտրիացիներ, որոնց թագավորն էր Օքսիարտեսը:

Այս պատմության մեջ պարզապես ոչ մի բառ չկա, որ կարելի լիներ վերագրել Նինոսին կամ Ասորեստանի որևէ թագավորի ժամանակներին: Նվաճումների ցուցակն արտացոլում է հեղինակի երևակայությունը:

Ցուցակն ուրվագծում է Աքեմենյանների, և ոչ մի դեպքում Ասորեստանի, պետության ընդարձակումը: Ասուրական զորքերը երբեք չեն հասել Փոքր Ասիայի ծովափը, ոչ էլ Տանաիսի ափերը և ոչ էլ Հնդկաստանի սահմանները: Թվում է, թե ցուցակը թխված է այն երկրների ցանկի վրա, որոնք մասնակցել են Քսերքսեսի արշավանքին: Արաբիայի, Հայաստանի, Մարաստանի հպատակեցումը չի կարող լինել այն ժամանակաշրջանում, երբ Մարաստանը դեռևս կազմավորված չէր, ինչպես հեղինակը հավակնում է հաստատել. նրանց թագավորների համապատասխան անունները՝ *Ἀριαῖος, Βαρζάνης, Φάρνος,* ամենաշատը ցույց են տալիս մարական ժամանակաշրջանը: Իհարկե, կարելի էր մտածել վերևում հիշատակված՝ Սարգոնի ժամանակակից երեք անճնավորությունների մասին, հատկապես Ուրարտու Հայաստանի ստորակա երկրներ Սիգրիանայի տեր Էպար-

---

[1] Դիոդորոս, II, 1. 8. Μετὰ δὲ ταῦτα πολλοῖς πλήθεσιν εἰς τὴν Ἀρμενίαν ἐμβαλὼν καὶ τινας τῶν πόλεων ἀναστάτους ποιήσας κατεπλήξατο τοὺς ἐγχωρίους. διόπερ ὁ βασιλεὺς αὐτῶν Βαρζάνης, ὁρῶν ἑαυτὸν οὐκ ἀξιόμαχον ὄντα, μετὰ πολλῶν δώρων ἀπήντησε καὶ πᾶν ἔφησε ποιήσειν τὸ προσταττόμενον. Ὁ δὲ Νίνος μεγαλοψύχως αὐτῷ χρησάμενος τῆς τε Ἀρμενίας συνεχώρησεν ἄρχειν καί φίλον ὄντα πέμπειν στρατιὰν καὶ τὴν χορηγίαν τῷ σφετέρῳ στρατοπέδῳ: ἀεί δὲ μᾶλλον αὐξόμενος, ἐστράτευσεν εἰς τὴν Μηδίαν. Ὁ δὲ ταύτης βασιλεὺς Φάρνος... ἀνεσταυρώθη.

նուայի, Քուշտուի՝ Արիայի և Մուծածիրի՝ Ուրզանայի մասին: Սակայն Կտեսիասի հեղինակությունն այնքան խղճուկ է, որ նման համեմատությունը դարձնում է ցնորական: Շատ ավելի հավանական է, որ խոսքը հնարովի դեմքերի մասին է:

Կտեսիասի հորինածը հիմնված չէ՞ր արդյոք V դարի վերջում պարսկական պալատի ոլորտում նրա լսածների վրա: Հետևաբար, պարսկական ոլորտը դեռևս տեղյակ չէ՞ր, որ Հայաստանը ժամանակին թագավորություն էր կազմել, ինչպես Մարաստանը և Արաբիան:

Քսենոփոնի **Կյուրոպեդիան** նույնպես թատերաբեմ է բերում Աստիագեսի և Կյուրոսի ժամանակակից Հայաստանի մի թագավորի: Դժբախտաբար, այդ գործը պատմական առումով ավելի արժեք չունի, քան Կտեսիասի պատմությունները: Դա ուսուցողական գործ է, որը ձգտում է օրինակելի մի վեհապետի նկարագիրը կերտել այնպես, ինչպես որ պատկերացնում է հեղինակը: Քսենոփոնի այդ փորձի արժանիքը շատ են չափազանցել: Կյուրոսի նկարագիրը դժգույն է և շատ ավելի անգույն, քան Հերոդոտոսի սքանչելի էջերում շարադրված՝ այդ նշանավոր թագավորի պատկերը: Քսենոփոնը պատմական բավական աղճատված մի կտավի վրա նկարել է շինծու պատկերներ, երևակայական արկածներ, արհեստական իրադրություններ, միմիայն մի նպատակով, որպեսզի իր հերոսին զանազան հարցերի շուրջ ճառել տա և դրանով զարգացնել տա հեղինակի գաղափարները: Հերոսի իմաստակային ճամարտակությունը կարող էր որոշ հետաքրքրություն ներկայացնել, եթե այնքան տաղտկալի չլիներ: Այնտեղ չկա ոչինչ, որն արժանի լիներ մի մեծ աշխարհիկալ առաջնորդի: Կյուրոսին վերագրված առաքինությունները միջակ, ոչինչ չներկայացնող բաներ են. նրա լավ բարքերը չեն բացառում ո՛չ խորամանկությունը, ո՛չ էլ խաբեությունը: Նրա զինվորական արվեստը կայանում է հակառակորդի ճամբարում քայքայումն ու մատնությունը քաջալերելու կամ թշնամու դեմ թակարդ լարելու մեջ: Կյուրոսը արդարասեր է, որովհետև գիտե արդարությամբ ավարը բաժանել իր դաշնակիցների միջև և ուտեստներ տալ ռազմիկներին: Հեղինակն ի դեմս Կյուրոսի երկինք է հանում միապետական կարգը, հիանում է դրանով՝ հակառակ իր դասընկեր Պլատոնի հանրապետական հայացքներին: Սակայն նա քաջություն չունի բացեիբաց այդ հանճն առնելու իր զրույցներում կամ ճառերում գոնե մեկ անգամ:

Բայց հարցն այդ չէ: Իր ջանքերն իրագործելու համար նա աղավաղել է պատմությունը. նա պատմական իրադարձությունների հետ այնպիսի ազատությամբ է վարվել, որ հատուկ է վիպասանին, առանց ակնածանք ունենալու ժամանակագրության և նույնիսկ աշխարհագրության նկատմամբ:

Կիաքսարն Աստիագեսի հայրն էր: Նա նրան դարձնում է որդի և Կյուրոսի ընկեր, անշուշտ, որպեսզի կարողանա նրան վերագրել Ասորեստանի նվաճումը, որը Կիաքսարի գործն էր: Կյուրոսն ամուսնանում է Կիաքսարի և ոչ թե Աստիագեսի դստեր հետ և որպես օժիտ ստանում Մարաստանը և ոչ թե ուժ բանեցնելով Աստիագեսի վրա: Զենք բարձրացնել իր աներոջ վրա, անշուշտ, չէր պատշաճի իդեալական մի իշխանի: Ասորեստանի անկումը 612 թվականին՝ ներկայացված է որպես մի իրադարձություն, որը ժամանակակից է Սարդեսի 546 թվականի առումին և Բաբելոնի 538 թվականի գրավման: Բաբելոնի թագավորը կոչվել է Ասորեստանի թագավոր, հավանաբար, Հերոդոտոսի ազդեցության ներքո, որը Բաբելոնը ներփակում է Ասորեստանի մեջ: Ըստ Կտեսիասի՝ Ասորեստանի վերջին թագավորն իր որդիներին ու գանձերը Պափլագոնիա է ուղարկում՝ նրանց ապահովելու համար: Քսենոփոնը դրանից եզրակացրել է, որ Պափլագոնիան Կապադովկիայի և Լիդիայի հետ Ասորեստանի՝ այն է՝ Բաբելոնի դաշնակիցն էր, և, հետևաբար, Կրեսոսին դարձրել է Ասորեստանի՝ այն է՝ Բաբելոնի թագավորի կողմնակից:

Կյուրոսի միջավայրը աղավաղված է. նա շրջապատված է հնարովի անձնավորություններով: Նրանցից ոմանք պատմական դեմքեր են, բայց խեղաթյուրված՝ ինչպես Գաբրիասը: Նա, անշուշտ, Հերոդոտոսի Գոբրիասն է՝ Սմերդիսի դեմ յոթ դավադրողներից մեկը: Քսենոփոնը նրան դարձնում է ասորեստանցի աստիճանավոր, որն ապաստանում է Կյուրոսի մոտ և Հերոդոտոսի Հարպագոսի դերն է խաղում: Նրա որդին սպանվել է Ասորեստանի թագավորի կողմից և ոչ Աժդահակի (Աստիագեսի), ինչպես Հերոդոտոսն է կարծում, և նա սպանվել է որսի ժամանակ՝ ինչպես Կրեսոսի որդին: Քսենոփոնը նյութը վերցնում է դեսից-դենից և իր ձևով մշակում: Քրիսանտասը, Գադատասը, Արասպասը, Փերավլասը և այլն նրա երևակայության բնագավառին են պատկանում:

Հայոց թագավորը նույնպես Կյուրոսի շրջապատին է պատկանում: Հարց է ծագում՝ Քսենոփոնի ստեղծագործության մի պարզ արտացոլո՞ւմն է նա, թե՞, եթե նույնիսկ այդպիսին է, այսուհանդերձ ներկայացնում է Հայաստանի մի թագավորություն, որը գոյություն է ունեցել Աստիագեսի կամ Կիաքսարի, եթե ոչ Կյուրոսի, օրով:

Հիշենք, թե ինչ է ասվում այդ նյութի շուրջ: Դա շատ տեսակետով բնորոշիչ մի դրվագ է Կյուրոսի նկարագրի կապակցությամբ:

Աստիագեսի մահից հետո գահ է բարձրանում նրա որդի Կիաքսարը: Ասորեստանը սպառնում է Մարաստանին: Նա հպատակեցրել է սիրիական ժողովուրդներին, Արաբիայի թագավորին, վրկանցիներին, պաշարում է

բակտրիացիների քաղաքը, նա ընկճել է նաև Լիդիայի թագավորին, Կապադովկիայի թագավորին, երկու Փռյուգիաների բնակիչներին, պափլագոնացիներին, հնդիկներին, կարիացիներին, կիլիկեցիներին:

Այստեղ երևում է Կտեսիասի ազդեցությունը: Դրանք այն երկրներն են, որոնց նվաճումը Կտեսիասը վերագրել էր Նինոսին: Վերջինս ձախողվել է Բակտրիանեում. բակտրիացիների պաշարումը այդ իրողության ակնարկումն է: Ասորեստանի թագավորը, հավաքելով մի մեծ բանակ՝ 60.000 ձիավոր և 200.000 ասպարակիր կամ նետաձիգ, պատրաստվում է Մարաստանի վրա նետվելու: Կիաքսարն իր տրամադրության ներքո ունի 10.000 ձիավորից և 60.000 նետաձիգներից կամ ասպարակիրներից բաղկացած մի բանակ և հայկական ուժեր՝ 4000 ձիավոր ու 20.000 հետևակազոր: Նա օգնություն է խնդրում Կյուրոսի հայր Կամբիսեսից և Կյուրոսի հրամանատարության ներքո ստանում է 30.000 զինվոր:

Մի օր Կյուրոսն ասում է Կիաքսարին, որ ծախսել է Պարսկաստանից բերած ամբողջ դրամը՝ պարգևատրելով իր լավագույն զինվորներին: Իր բանակը Կիաքսարի ծախսով ապրելու պատճառով նա նպատակահարմար չի համարում նրանից փող խնդրել իր անձնական ծախսերի համար և մտածում է, որ պետք է այլ աղբյուրներ փնտրել: Նա հիշում է, որ Կիաքսարը վերջերս ասել էր, թե ժամանակին Հայաստանի թագավորը պատերազմ է վարել Աստիագեսի դեմ և, հաղթվելով, հանձն էր առել հարկ վճարել, զորք տրամադրել և բերդեր չկառուցել: Կյուրոսը նույնպես լսել էր, որ Հայոց թագավորը դադարել է իր պարտավորությունները կատարել, երբ իմացել է, որ Ասորեստանը պատրաստվում է հարձակում գործել Մարաստանի վրա: Եթե նրան հարկադրեք իր պարտքը կատարելու, անհրաժեշտ փողը կլինի: Ուժի դիմելն անխոհեմություն կլիներ. Հայաստանի թագավորը կարող է թշնամու կողմն անցնել: Նախընտրելի է գաղտնի գործել և նրան ծուղակի մեջ գցել: Եթե ճակատ առ ճակատ հարձակում գործվի, նա կարող է ազատվել՝ փախչելով լեռները: Նախատեսվում է, որ Կյուրոսը արշավանք ձեռնարկի, իբր թե, ըստ սովորության, որսի է դուրս եկել հայ-մարական սահմանի վրա:

Կյուրոսը, կասկած չարթնացնելու համար, սակավաթիվ ուղեկիցներ է վերցնում հետը: Որս անելով՝ նա հասնում է Հայաստանի սահմանը: Կիաքսարը, որն առաջնորդում է բանակը, ցույց է տալիս իբր գնում է այցելելու Ասորիքի սահմանի վրայի իր բերդերը, բայց շրջադարձ է կատարում, մոտենում Հայաստանին և Կյուրոսից փոքր հեռավորության վրա դարան մտնում, որպեսզի նրա կանչին անմիջապես օգնության հասնի:

Կյուրոսն իր նպատակները հայտնում է զորքին: Մի ջոկատի հանձնարարում է գրավել այն լեռները, ուր կարող էր քաշվել Հայոց թագավորը: Նա այդ ջոկատին հրամայում է հետախույզներ ուղարկել առաջ և եթե հայերի հանդիպեն՝ բռնեն նրանց, որպեսզի անազանգ չտան: Եթե հետախույզներին չհաջողվի նրանց բռնել, պետք է այնպես պահեն իրենց, որ հայերը կարծեն, թե ավազակների են հանդիպել: Այսպիսով նրանց ուշադրությունը շեղած կլինեն իրենց երկրի դեմ ձեռնարկված արշավանքից: Այդպիսի կանխամիջոցներ ձեռք առնելուց հետո Կյուրոսը՝ բանակի գլուխն անցած, ընթանում է դեպի Հայաստանի թագավորի մայրաքաղաքը: Նա նրան բաներ է ուղարկում և պահանջում ներկայանալ՝ հետը բերելով իր պարտքին համապատասխան հարկը և զորքերը: Կյուրոսը մտածում է, որ ավելի ազնիվ ու վեհանձն կլիներ տեղեկացնել թագավորին, քան թե հարձակվել նրա երկրի վրա առանց նախազգուշացման[1]:

Լուրը Հայաստանի թագավորին հանկարծակիի է բերում և վրդովում նրան: Նա անմիջապես հավաքում է զորքը և ընտանիքը՝ կնոջն ու աղջիկներին, կրտսեր որդուն՝ Սաբարիսին, և անդրանիկ որդու կնոջը, բոլորին ապահով տեղ՝ լեռներն ուղարկելով, ինքը ճամբար է դնում մի բարձունքի վրա: Սակայն, շրջապատված Կյուրոսի ուժերի կողմից, նա ստիպված ցած է իջնում ու ներկայանում ներխուժողին:

Կյուրոսը նրանից բացատրություն է պահանջում, թե ինչո՞ւ զանց է առել իր պարտավորությունները և ի՞նչ կարող է ասել իրեն արդարացնելու համար: Հայոց թագավորն ընդունում է իր սխալը և փորձում դա արդարացնել իր ազատասիրությամբ: Նա ուզում էր ազատություն ձեռք բերել և այն թողնել իր որդիներին: Կյուրոսը պատասխանում է, որ, իհարկե, լավ բան է պայքարել ազատության համար, բայց երբ մեկը հաղթվում և աշխատում է խուսափել իր պարտավորությունները հաղթողների նկատմամբ կատարելուց, ոչ թե գովասանքի է արժանի, այլ պատժի: Ուրեմն հանցավորության վճիռն անխուսափելի է: Մեղադրյալը կարող է երկու լուծումներից միայն մեկն ընդունել՝ կա՛մ հանձն չառնել իր գործած հանցանքը, այսինքն՝ ստել, կա՛մ ընդունել մահվան վճիռը:

Դատավարության տեսարանը տեղի է ունենում պարսկական ու մարական առաջնորդների և Հայաստանի մեծամեծների ներկայությամբ: Հայոց թագավորի կալանավորված ընտանիքը նույնպես ներկա է, ինչպես նաև նրա անդրանիկ որդին՝ Տիգրանը, որն անձամբ ճանաչում էր Կյուրոսին՝ որպես ժամանակին նրա որսակիցներից մեկը: Տիգրանը, տեսնելով իր հորն

[1] **Քսենոփոն**, Կյուրոպեդիա, II, 4:

սպառնացող ճակատագիրը, միջամտում է՝ նրան պաշտպանելու համար: Զրույց է սկսվում նրա և դատավոր Կյուրոսի միջև՝ սոփեստական զրույց, որը տհաճություն չէր պատճառի Սոկրատեսի զրույցների սիրահարներին, բայց որը սազական չէ հայոց արքայազնին: Քսենոփոնը հասկանում է անտեղիությունը և շտապում Տիգրանին ներկայացնել որպես մի սոփեստի հին աշակերտի: Անկասկած, Տիգրանը իր զրույցում ներկայացնում է իրեն՝ Քսենոփոնին: Կյուրոսին մի շարք մակածական (ինդուկտիվ) հարցեր առաջադրելով՝ Տիգրանին հաջողվում է ազատել հորը: Բովանդակությունը երկար է, բավական է նրա էական մասն ամփոփել:

Տիգրանը գտնում է, որ իր հորը պատժելը օգուտ չէր բերի Կյուրոսի շահերին, որովհետև ամենևին խոհեմություն չէ ոչնչացնել մի մարդու, փոխանակ իր ծառայության մեջ ընդունելով նրան օգտագործելու: Եվ դա ավելի ևս ակնհայտ է դառնում, քանի որ մեղադրյալն ավելի խելոք է դարձել, երբ հասկացել է, որ ազատություն ձեռք բերելու ճգտումը վատացնում է իր վիճակը: Նա համոզվել է, որ Կյուրոսն ամեն տեսակետից ավելի բարձր է կանգնած, քան ինքը: Նա ցանկացավ խաբել Կյուրոսին, բայց վերջինս կանխեց նրան և խաբեց իբրև կույրին. նա փորձեց թաքնված գործել, բայց Կյուրոսն ավելի հաջողությամբ գործեց՝ նրան անսպասելիորեն պատին սեղմելով: Կատարյալ պարտությունը մեղադրյալին շատ խելոք է դարձրել: Բնականաբար, խելոք դառնալու համար բավական չէ միայն այն գիտակցությունը, թե իրենից ավելի լավի հետ գործ ունի, պետք է նաև պատժի ենթարկել: Սակայն մեղավորն արդեն պատժվել է, և պատժվել է հենց այն սարսափով, որ Կյուրոսը ազդել է նրան: Երկյուղը մարդկանց ավելի է պատժում, քան իրական պատիժը:

Եթե Կյուրոսը վստահ չէ, թե Տիգրանի հայրը դարձյալ չի գոռոզանա և նոր անհանգստություններ չի պատճառի, կարող է գրավականներ պահանջել՝ ամրոցներ կառուցել, բերդեր գրավել, ավելի զորք, ավելի դրամ պահանջել: Մի խոսքով՝ Հայաստանի թագավորությունը կործանելով Կյուրոսն ինքն իրեն ավելի վնաս կպատճառեր, քան թե դա կկարողանար անել Տիգրանի հայրը:

Պաշտպանական ճառը հաջողությամբ է պսակվում: Կյուրոսը դիմում է Հայաստանի թագավորին և հարցնում նրան, թե որքա՞ն զորք ու դրամ կտար, եթե ներվեր նրա հանցանքը: Մեղավոր թագավորը պատասխանում է, որ ինքն ունի 8000 ձիավոր և 40.000 հետևակազոր, իսկ իր հարստությունը 300 տաղանդից ավելի է, և Կյուրոսը կարող է այն գործածել ինչպես կկամենա: Կյուրոսը գիտե, որ հայերը պատերազմում են խալդերի (ոչ քաղդեացիների) հետ և ավելի արդար կլիներ վերցնել հայկական ուժերի կեսը՝

4000 ձիավոր և 20.000 հետևակազոր: Գալով դրամին, թագավորը կվճարի 50 տաղանդ հարկի կրկնակին և նույնքան էլ կընծայի Կյուրոսին այն ծառայությունների դիմաց, որ նա խոստանում է մատուցել Հայոց թագավորին:

Այն ժամանակ Կյուրոսը հարցնում է, թե նա ո՞րքան կվճարի իր կնոջ ու կալանավորված որդիներին փրկելու համար: Թագավորը պատասխանում է, որ կվճարի ինչքան որ կարողանա: Նույն հարցը Կյուրոսը տալիս է Տիգրանին՝ նրա կնոջ վերաբերյալ: Տիգրանը պատասխանում է, որ ինքն իր կյանքը կվաճառեր նրան ազատելու համար: Կյուրոսը կանանց ազատում է կալանքից: Կյուրոսի և Հայոց թագավորի միջև հաշտություն է կնքվում: Հայոց թագավորը Կյուրոսին ու նրա բանակին նվերներ է ուղարկում և երկու անգամ ավելի դրամ, քան Կյուրոսի պահանջածը: Կյուրոսն ընդունում է այն, ինչ պահանջել էր, իսկ մնացածն ետ է ուղարկում: Շուտով Տիգրանի հրամանատարությամբ գալիս են հայկական զորամասերը՝ Կյուրոսի արշավանքին մասնակցելու համար[1]:

Ապա Կյուրոսը ջանքեր է թափում հայերի ու խալդերի միջև խաղաղություն հաստատելու համար: Դա Հայոց թագավորին խոստացած ծառայությունն է՝ ընծայված դրամի փոխարեն: Նա հետախուզում է երկիրը և որոշում մի բերդ կառուցել այն բարձունքի վրա, ուր խալդերը լրտեսներ էին պահում, և այնտեղ պարսկական զորքեր դնել: Կյուրոսն իր մարդկանց կարգադրում է գնալ գրավել այդ բարձունքը: Խալդական պահակազորը անազանգ է տալիս: Խալդերը հայտնի էին որպես այդ շրջանի ամենառազմաշունչ բնակիչներ՝ շրջան, որը նրանք ասպատակում էին ամեն ուղղությամբ, բայց հաղթվելով ետ են քաշվում: Կյուրոսը գերի վերցրած խալդերին բացատրում է, որ ինքը նպատակ չունի խալդերին կործանելու, այլ ձգտում է նրանց հաշտեցնել հայերի հետ: Խալդերը խաղաղության կողմնակից չէին: Նրանք իրենք իրենց ապահով էին զգում լեռներում և այնտեղից ցած էին իջնում՝ դաշտավայրերում ապրող հայերի ունեցվածքը հափշտակելու համար: Խալդ գերիներն ազատ են արձակվում և ուղարկվում իրենց մարդկանց մոտ, որպեսզի համոզեն նրանց հաշտություն կնքելու: Առաքելությունը հաջողվում է: Հաշտություն է կնքվում՝ պայմանով, որ Հայոց թագավորը խալդերին թույլ տա դաշտավայրի անմշակ հողերը մշակելու՝ սահմանված հողային հարկը վճարելով: Խալդերն իրենց հերթին հանձն են առնում հայերին չարգելել լեռնային արոտավայրերից օգտվելու՝ որոշ տուրք վճարելու պայմանով:

---

[1] **Քսենոփոն**, Կյուրոպեդիա, III, 1:

Հայոց թագավորն ատաղձագործներ ու որմնադիրներ է ուղարկում, որոնք սկսում են նախատեսված բերդի կառուցումը: Այն կպահպանվի պարսկական կայազորի կողմից՝ երկու կողմերի խաղաղությունն ու բարիդրացիությունն ապահովելու համար[1]:

Կյուրոսը հեռանում է Հայաստանից՝ Ասորեստանի և Բաբելոնի դեմ արշավելու համար, և իր հետ տանում է հայկական զորքերը, հեծելազորը Տիգրանի հրամանատարությամբ, իսկ հետևազորը՝ Էմբասի առաջնորդությամբ[2]: Նվաճումներն ավարտելուց հետո Կյուրոսը զբաղվում է նվաճված երկրների կազմակերպությամբ: Նա սատրապներ է նշանակում Արաբիայում, Կապադովկիայում, Փռյուգիայում, Լիդիայում և Հոնիայում, Կարիայում, Հելլեսպոնտյան Փռյուգիայում: Կիլիկիան, Պափլագոնիան և Կիպրոսը սատրապներ չեն ստանում, բայց հարկ են վճարում[3]:

Կյուրոսը մահվան անկողնում իր վերջին կարգադրություններն է անում՝ նա պետությունը կտակում է իր անդրանիկ որդի Կամբիսեսին, իսկ կրտսեր որդուն՝ Թանաոքսարեսին, նշանակում է սատրապ կամ փոխարքա մարների, հայերի և կադուշցիների վրա:

Ինչպես կարելի է նկատել, Հայաստանը կարևոր տեղ է գրավում Քսենոփոնի **Կյուրոպեդիայում**: Ի՞նչ պատմական արժեք է ներկայացնում նրա պատմածը Հայաստանի մասին:

Կյուրոպեդիայի վիպական բնույթն արդեն բավական է կասկածանք հարուցելու համար: Ահա թե ինչու Հայաստանին նվիրված էջերը սովորաբար չեն ընդունվում և համարվում են պարզապես զուտ հորինվածք: Իհարկե, երևակայական տարրերի առկայությունն ակներև է, այսպես, օրինակ, թատերական տեսարանները սոփեստական երկար ատենախոսությամբ և երկրորդական ու նկարագրական մանրամասնությունները: Սակայն կան որոշ կետեր, որոնք ուշադրություն են հրավիրում և քննություն պահանջում նախքան նրանց վավերականությունը մերժելը: Նշենք Հայաստանի թագավորի գոյությունը, որի անունը հեղինակը չի տալիս (36), բայց ասում է, որ նա ուներ երկու որդի՝ Տիգրան և Սաբարիս, և մի զորավար՝ Էմբաս: Խոսվում է նաև հայերի ու խալդերի միջև եղած թշնամության և հաշտության կնքելու մասին:

Վերջին տեղեկությունը, այնուհանդերձ, հերյուրանք չէ, այլ պատմական եղելություն: Խալդերը Ուրարտուի հին բնակիչներն էին: Նրանց դիմադրությունը երկրի նոր տերերին՝ հայերին, բնական է և պատմությանը համա-

[1] **Քսենոփոն**, Կյուրոպեդիա, III, 2, 3:
[2] Նույնը, V, 3:
[3] Նույնը, VIII, 6:

պատասխան: Կասկածելու պատճառ չկա: 401 թվականին, երբ Քսենոփոնն անցնում է Հայաստանի միջով, նա ոչ մի ակնարկություն չի անում երկու ժողովուրդների թշնամության մասին: Նրանց պայքարը, ուրեմն, այդ թվականից առաջ էր, և Քսենոփոնն իրավացի է այն զետեղելով Կյուրոսի ժամանակաշրջանում: Մինչև 401 թվականը խալդերն արդեն տեղի էին տվել հայերի ճնշմանը:

Ահա մի հատուկ կետ, որը մեզ որոշ վստահություն է ներշնչում, մեզ զգուշացնում Հայոց թագավորի և նրա որդիների մասին ասվածը սկզբից նեթ մերժելու փորձի դեմ:

Հայոց թագավորի անձնավորությունը հասկանալու համար օգտակար կլիներ այն համեմատել ուրիշ նման դեմքերի հետ: Այդպիսիներն են Ասորեստանի, Բաբելոնի, Արաբիայի, Կապադովկիայի, Սուզիանեի թագավորները: Վերջին երեքը համապատասխանաբար կրում են Արագդոս, Արիբահոս, Աբրադատաս անունները, բայց դրանով նրանք ավելի պատմական չեն, քան Հայաստանի, Ասորեստանի և Բաբելոնի անանուն թագավորները: Դրանք բոլորը մտացածին անձնավորություններ են, բայց իրականում մարմնավորում են գոյություն ունեցող կամ վերացած թագավորություններ: Այս իմաստով միայն կարելի է ասել, որ նրանք պատմական դեմքեր են:

Պետության կազմակերպման միջոցին Կյուրոսը սատրապներ է նշանակում Արաբիայում, Կապադովկիայում, Մեծ և Հելլեսպոնտյան Փռյուգիաներում, Լիդիայում և Հոնիայում, Կարիայում: Երեք երկրներ՝ Կիլիկիան, Պափլագոնիան և Կիպրոսը սատրապներ չեն ստանում, այլ մնում են ազգային առաջնորդների ղեկավարության ներքո, որովհետև կամավոր կերպով անձնատուր էին եղել Կյուրոսին[1]: Սակայն նրանք նույնպես պարտավոր են հարկ վճարել:

Հայաստանն ու Սուզիանեն այստեղ հանդես չեն գալիս: Արաբիան և Կապադովկիան վերածվում են սատրապությունների, որովհետև Ասորեստանի դաշնակիցներն էին: Սուզիանեի թագավորը կամավոր կերպով անցել էր Կյուրոսի կողմը: Նա զոհվեց ճակատամարտի դաշտում: Այդ պատճառով նա պետք է օգտվեր Կիլիկիային, Պափլագոնիային և Կիպրոսին վերապահված առավելությունից: Հայոց թագավորը, ավելի շուտ նրա որդին ու հաջորդը՝ Տիգրանը, որը Կյուրոսի ընկերն էր, մնում է նրա մոտ մինչև նրա մահը: Դրա շնորհիվ Հայաստանի պետությունը պահպանվում էր այնպես, ինչպես առաջներում, այսինքն՝ թագավորություն, որը կապված էր Կյուրոսի

[1] Նույն նկատառումներով Կամբիսեսը ներողամտորեն է վերաբերվում փյունիկեցիներին, երբ նրանք մերժում են գնալ կռվել Կարքեդոնի դեմ, տե՛ս Հերոդոտոս, IX, 19:

պետության հետ վասալական պարտավորություններով և ստիպված էր որոշ հարկ վճարել ու զինվորական օգնություն բերել անհրաժեշտության դեպքում:

Իր կյանքի վերջին օրերին Կյուրոսն իր որդի Տանյոուքսարեսին է հանձնում մարերի, հայերի և կադուսացիների կառավարությունը: Քենագիրն ասում է, որ նա նշանակվում է սատրապ, որն այստեղ «կառավարիչի» սովորական իմաստը չունի, այլ «թագավորի» կամ «փոխարքայի», և համապատասխանում է Կտեսիասի *δεσπότης*-ին, որտեղից և վերցվել է այդ հատվածը: Բացի այդ, ըստ Կտեսիասի՝ Կյուրոսը իր որդի Տանյոուքսարեսին է շնորհում պետության արևելյան մասը՝ բակտրիացիների, խորեզմացիների, պարթևների, կարմանյանների երկիրը: Քսենոփոնը քմահաճորեն խեղաթյուրել է իր աղբյուրը[1]:

Տիգրան անունը, որ հայ իշխանը կրում է, ինքնին հատկանշական է մեզ զբաղեցնող հարցի համար: Դա սովորական անուն չէ, ինչպես ուրիշ շատ անուններ, որոնց հանդիպում ենք ամենուրեք իրանական քաղաքակրթության աշխարհում: Ավելի ուշ Տիգրան անունը երևան է գալիս որպես բացառապես հայկական անուն, ընդունված Արտաշեսի թագավորական հարստության կողմից:

Տիգրան անունը, սակայն, ծագումով իրանական է (37): Առաջին անգամ այդ անունը կրում է Քսերքսեսի բանակի մարական զորքերի առաջնորդը՝ Աքեմենյանների տոհմին պատկանող Տիգրանը:

Մի երկրորդ Տիգրան ծանոթ է մոտավորապես 391 թվականին: Նա Ստրութասի կամ Ստրուսեսի աղջիկներից մեկի ամուսինն է, մի զորավարի, որին պարսիկ թագավորն ուղարկեց Սարդես Տիրիբազոսի փոխարեն: Թագավորի քաղաքականությունն այդ ժամանակաշրջանում կայանում էր հերթով Աթենքն ու Սպարտան մրցակցության մղելու մեջ, հույս ունենալով նրանց ուժերը ջլատել: Ստրութասը Աթենքի կողմն անցավ, և սպարտացիների հետ կռվի ժամանակ նրա փեսան՝ Տիգրանն ու իր կինը գերի ընկան, բայց խոշոր փրկանք վճարելուց հետո ազատ արձակվեցին[2]: Դրանից հետո այլևս այդ անունով պարսիկներ հայտնի չեն[3] (38):

Կտեսիասն ասում է՝ Κῦρος... Τανυοξάρκην δε τὸν νεώτερον ἐπέστησε δεσπότην Βακτρίων καὶ τῆς χώρας καὶ Χωραμνίων καὶ Παρθίων καὶ Καρμανίων. [Կյուրոսը ...Տանյոուքսարես կրտսեր [որդուն] տիրակալ նշանակեց բակտրիացիների և <նրանց> երկրի, և՛ քորամնիացիների և՛ պարթևների, և՛ կարմանյանների վրա]:

[2] **Քսենոփոն**, Հելլենականք, IV, 8, 21:

[3] Ստեփանոս Բյուզանդացին մեջ է բերում Արրիանոսից մի հատված. Ἀρριανὸς; ἔκτω Παρθικῶν. Τιγράνης (ἀρχόμενος) ἄρχεται σατράπης. ἡ δὲ χώρα ἧς ἐπῆρχε Χολοβητ-

Հետագայում Տիգրան անունը հայերի մեջ մեծ տարածում է ստանում և ամենագեղեցիկ ու փառավոր անունն է համարվում, այն աստիճան, որ դառնում է ազգային անուն: Ինչո՞վ բացատրել այդ համբավը, այդ նախասիրությունը մի հին անվան նկատմամբ, մանավանդ այնպիսի ժամանակ, երբ հռչակ էին վայելում պարթևական անունները: Բոլորովին հավանական չէ ենթադրել, թե նրանք Կյուրոպեդիայի ազդեցությունն էին կրել: Ոչ մի փաստ չկա, որ հաստատի, թե Արտաշեսի ժամանակ հայերը ծանոթ էին հունարեն տառերին: Տեղին կլինի ընդունել, որպես ավելի հավաստի, որ հայերը պահպանել էին հին թագավոր Տիգրանի հիշատակը, որը ժամանակին թագավորել էր Հայաստանում, գուցե նույն Տիգրանի, որը հիշատակված է Կյուրոպեդիայում: Հայերը, որ զենքով պայքարում էին Դարեհի դեմ և հարատև պատերազմի մեջ էին խալդերի հետ, պետք է որ կազմակերպված լինեին և ազգային առաջնորդ ունենային: Տիգրան, Սաբարիս, Էմբաս անձնավորությունները չեն կարող հետագայում հնարված լինել ամբողջապես: Եթե այս կետի վրա պնդելը այնքան էլ տեղին չէ, առավել ևս անօրինակ կլիներ այն թեթևորեն մերժելը:

Չմոռանանք, որ Մովսես Խորենացու պահպանած հայկական ավանդությունը լավ է ճանաչում Կյուրոսի ժամանակակից Տիգրան թագավորին և նույնիսկ հավակնում այն բանին, որ Աժդահակը, այսինքն՝ Աստիագեսը, սպանվել է ոչ թե Կյուրոսի, այլ Տիգրանի կողմից:

Վերջապես, մեծ կարևորություն ունեցող մի վկայության համաձայն, Բրիտանական թանգարանում սելևկյան ժամանակաշրջանի սեպագիր մի սալիկ է պահպանվում, որի վրա կարդացվում է «(S)իգրան **Հայաստան երկրի թագավոր**»[1] (39):

Ցավում ենք, որ չկարողացանք ստուգել այդ վավերագրի գոյությունը, որը վիճելի հարցի համար առաջնակարգ նշանակություն ունի: Եթե այդ իրողությունը հաստատվի, ուրեմն, վճռական ապացույց կունենանք, որ Արտաշեսից առաջ թագավորական հարստություն է գոյություն ունեցել և Տիգրան անունը այստեղ արդեն սովորական է եղել (40): Դա աներկբայորեն կհաստատի այն դրույթը, որ մենք փորձեցինք պաշտպանել:

ηνὴ ὀνομάζεται. [Արրիանոս, «Պարթևականք», ութերորդ գիրք. Տիգրանը իշխում էր <իբրև> սատրապ, իսկ երկիրը, որի վրա իշխում էր, կոչվում էր Խոլոբետենե]: Այս Տիգրանը սատրապ չէ, այլ Հայոց թագավորներից մեկը՝ Արտաշեսի տնից: Խոլոբետենեն **Βαλοβητηνή**-ի վատ ընթերցումն է. սա հայկական Բալահովիտն է, այժմյան Բալուի շրջանը, որ Արածանիի վրա է գտնվում:

[1] **W. Belck**, Aus den Berichten über die armenische Expedition, «Zeitschrift für Ethnologie», 1899, էջ 269-270:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ

Կյուրոսը տեր դարձավ մարերի պետության և այն վերափոխեց պարսիկների պետության:

Ինչքան էլ մեծ լինի այս փոփոխման կարևորությունը, միևնույն է, դա բոլորովին նման չէ այն արյունահեղ ապստամբություններին, որոնք կործանում են մի քաղաքական շենք և դրա ավերակների վրա կառուցում մեկ ուրիշը: Մարերն ու պարսիկները երկու եղբայրակից ժողովուրդներ էին: Գերագույն իշխանության փոխանցումը մեկից մյուսին ավելի շուտ այնպիսի պետական մի հեղաշրջում էր, որի շնորհիվ կառավարության գլուխ էր անցնում մի նոր հարստություն: Պետությունը մնաց այնպես, ինչպես կար, առանց սատրապական կարգերի վրա հիմնված իր կազմակերպության մեջ էական փոփոխություններ կրելու:

Կյուրոսը նոր նվաճումներով ընդարձակեց պետությունը և դրա սահմանները հասցրեց մինչև Էգեյան ծովի արևելյան ափը, իսկ արևելքում՝ Հնդկաստանի մոտերքը: Նրա որդին՝ Կամբյուսեսը, հպատակեցրեց Եգիպտոսը, Լիբիան և Նուբիան (Եթովպիան), այնպես որ հսկայական պարսկական պետությունը համարյա ընդգրկեց հին քաղաքակրթության երկրների ամբողջությունը:

Կամբյուսեսից հետո, մի նոր պետական հեղաշրջումով, Կյուրոսի ընտանիքից գահն անցավ Դարեհի ընտանիքին: Այդ հեղաշրջումը լուրջ հետևանքներ ունեցավ: Դարեհի հանդգնությանը երկիրը պատասխանեց համարյա ընդհանուր ապստամբությամբ: Հենց այդ խառնակության ժամանակ է, որ հայերն արդեն առաջին անգամ ներկայանում են պատմության մեջ՝ հափշտակչի դեմ ապստամբած ժողովուրդների շարքում:

Անհրաժեշտ է, ուրեմն, կանգ առնել խռովությունների ծագման և ընթացքի վրա. թեպետ այդ խնդիրը մեր անմիջական նյութին չի վերաբերում, այնուհանդերձ դա շատ կարևոր է՝ Դարեհի դեմ հայերի պայքարի բնույթը և Հայաստանի պատմության մեջ դրա նշանակությունը ուսումնասիրելու համար:

Կյուրոսը Անշանի թագավորն էր, երբ ձեռնարկեց իր նվաճումները: Նրա հայրը՝ Կամբյուսեսը, պապը՝ Կյուրոսը, և պապի հայրը՝ Չիշպիշը կամ Թեիսպիսը, նույնպես թագավորում էին Անշանում[1]: Դրանից ավելի ոչինչ հայտնի չէ Կյուրոսի նախնիների և ոչ էլ այն երկրի մասին, որը գտնվում էր

[1] Կյուրոսի գլանը՝ **E. Schrader**, Keilinschriftliche Bibliothek, III, 2, էջ 121: Նույնպես **F. H. Weissbach**, Die Keilinschriften der Achämeniden, էջ 5:

նրանց տիրապետության ներքո՝ մինչև վերջերս հայտնաբերված Աշուրբանիպալի արձանագրությունը: Այս ասուրական թագավորը Էլամի դեմ արշավելու ընթացքում, իր թագավորության երեսուներորդ տարում, այսինքն՝ 639 թվականին, Կուրաշ անունով իշխանից մեծարանք է ստանում: «Պարսումաշի թագավոր Կուրաշը,- ասում է նա,- լսել էր իմ մասին, մեծ աստվածներ Աշուրի, Բելի և Նեբոյի օգնությամբ Էլամի դեմ իմ տարած փառավոր հաղթանակը, որով ես մրրկաբեր ալիքի նման կործանել էի ամբողջ Էլամը, և նա իր անդրանիկ որդուն՝ A-ru-uk-ku-ին հղեց ինձ մոտ, Նինվեի իմ ապարանքը, նրա հետ ուղարկելով հարկ, որպեսզի հայտնի իր „ստորակայությունը" ardutu և խնդրի իմ գերիշխանությունը»[1]:

Կուրաշը, անտարակույս, Կյուրոսի պապն էր, իսկ Պարսումաշը, որտեղ նա իշխում էր, պետք է որ նույնացվի Անշանի հետ: Այդպես էին կոչվում Էլամից հյուսիս՝ Կարունի ակունքների վրա գտնվող լեռնային շրջանները[2]:

Կուրաշը, կոչենք նրան Կյուրոս I, խոհեմությունից ելնելով, Ասորեստանի ռազմակալումից խուսափելու համար, դառնում է նրա ստորակա: Ասորեստանի անկումից հետո Պարսումաշը, Ասորեստանի ամբողջ ժառանգության հետ մեկտեղ, անցնում է պետության նոր տիրոջ՝ Կիաքսարի, գերիշխանության տակ և, հավանաբար, մնում Մարաստանի ստորակա երկիր մինչև այն օրը, երբ Կյուրոս II-ը 553 թվականին մարերից խլում է գերիշխանությունը:

Կյուրոս II-ի որդի ու հաջորդ Կամբյուսեսից հետո, շատ շփոթ պայմաններում, գահն անցնում է Դարեհին: Դարեհը պնդում է, որ ինքը նույն թագավորական ընտանիքից է, բայց կողմնակի ճյուղից: Նրա պապի հայր Արիյարամնան Չիշպիշի որդին էր, և քանի որ մենք գիտենք, թե Կյուրոս I-ը

---

[1] Աշուրբանիպալի պրիզման, հայտնաբերված գերմանական հնագետների միջոցով Բաբելոնում և հրապարակված Ե. Վայդների կողմից՝ **E. M. Weidner**, Die älteste Nachricht über das persische Königshaus, Kyros I ein Zeitgenosse Aššurbanipals, «Archiv für Orientforshung», VII, 1931:

[2] Ժ. Օպպերտից ու Ա. Մեյսից սկսած Անշանի տեղը բազմաթիվ վիճաբանությունների առարկա է դարձել: Բ. Մայսների շումերա-ակկադերեն բառարանի համաձայն (Babylonien und Assyrien, II, 376), Անշանը կամ Աշշանը Էլամի շումերական անունն է: Սակայն ասորեստանցիները Անշանը տարբերում էին Էլամից: Սենեքերիբն իր ութերորդ արշավանքում նշում է Էլամը, Անշանը և Պարսումաշը: Պետք է կարծել, որ Անշանը ցույց է տալիս գլխավորապես Էլամի լեռնային մասը: Գալով Պարսումաշին (որը, թվում է, Պարսումաշի ասուրերեն արտասանությունն է), այն կարող է միայն Պարսուաշը լինել, որը գործածվում էր Անշանի որոշ շրջանը ցույց տալու համար: Պարսուաշ, Պարսուա նույն տերմինն է, մի հզոր ցեղի անուն՝ Մանայից հարավ-արևելք, որը Սալմանասար III-ի օրով 27 թագավորներ (ցեղերի առաջնորդներ) ուներ: Սարգոնը Քիբ-Խամբանի (Կամբադին) հետ նշում է և Պարսուան, իսկ Սենեքերիբն այն տեղադրում է Էլամի մոտ: Այն տպավորությունն է ստացվում, թե պարսուացիների ցեղը հավանաբար ետ է մղվել Մադա ցեղի կողմից՝ հյուսիսից դեպի հարավ, ուր վերջնականապես տեղավորվել է բուն Պարսկաստանում:

նույնպես Չիշպիշի որդին էր, հետևաբար, Կյուրոս I-ը և Արիյարամնեան միամայր եղբայրներ էին: Կյուրոս II-ը կամ Մեծն իր նախնիները հաշվում է մինչև Չիշպիշը: Դարեհը դրա վրա ավելացնում է Չիշպիշի հայր Հախամանիշին: Ծննդաբանական ծառը հետևյալ տեսքով է ներկայանում.

Հախամանիշ
Չիշպիշ

Կուրաշ I	Արիյարամնա
Կամբուժիյա I	Արշամա
Կուրաշ II	Վիշտասպա
Կամբուժիյա II	Դարայավահուշ (41)

Առաջին ճյուղն իշխում էր Անշանում կամ Պարսումաշում, երկրորդը՝ Պարսկաստանում: Կյուրոս II-ը չի հիշատակում Հախամանիշին: Ըստ Հերոդոտոսի՝ *Ἀχαιμένης* Աքայմենես կամ Աքեմենես՝ Պարսկաստանում Պասարգադես տոհմի ցեղերից մեկի անունն է: Ուրեմն, Դարեհի ընտանիքը կրում էր այն ցեղի անունը, որին պատկանում էր: Քոլորովին հավանական չէ, որ Անշանում թագավորող Կյուրոսի ընտանիքը Պասարգադեսի ցեղերից մեկի սերունդը եղած լինի: Այս ամենը կասկած է ներշնչում երկու ճյուղերի ազգակցության մասին և տեղիք է տալիս մտածելու, որ Դարեհը ցանկացել է արհեստականորեն միացնել իր ծագումը թագավորական ընտանիքի ծագման հետ՝ իր բռնատիրությունը օրինականացնելու համար[1]:

Սակայն պատահաբար վերջերս հայտնաբերվեց մի արժեքավոր արծաթի կտոր՝ սեպագիր պարսկական արձանագրությամբ, ուր Արիյարամնեան իրեն վերագրում է «մեծ թագավոր, թագավորների թագավոր, Պարսկաստանի թագավոր» տիտղոսը և ասում, որ ինքը «Չիշպիշի որդին և Հախամանիշի թոռն» է[2]:

Թվում էր, թե դա բավական է՝ կարճ կտրելու ամեն մի վիճաբանություն և արդարացնելու Դարեհի ծննդաբանությունը: Սակայն որոշ լուրջ գիտնա-

---

[1] **F. Andreas**, «Verhandlungen des XIII Internationalen Orientalisten-Kongresses», Hamburg, 1902.

[2] **E. Herzfeld**, Archäologische Mitteilungen aus Iran, II, 1930, էջ 113 և հաջ.:

Դարեհն ու Քսերքսեսը ասում են Haxamanišiya «Հախամանյան» կամ «Աքեմենյան», որից եզրակացվում է, որ նրանք այդ անվան ներքո հասկանում են մի ցեղ: Արիյարամնեան իրեն կոչում է Չիշպիշի որդի և Haxamaniš-ahya napa, Հախամանիշի թոռ: Հախամանիշն այստեղ նկատի է առնված որպես մի աննշանավորություն: Սեռականի հոլովածը ճիշտ չէ, պետք էր ասել Haxamanaiš, ինչպես Čišpiš-ից ստացվում է Čišpaiš: Արտաքսերքսես Մենմոնը խոնարհում է Darayavahuš անունը սեռ. Darayavahušahya փոխանակ Darayavahauš-ի:

կանոներ կասկածանքի տակ են դնում փաստաթղթի վավերականությունը: Արձանագրության լեզուն իր մեջ պարունակում է ավելի ուշ ժամանակի որոշ անկանոն ձևեր, որոնք հանդես են գալիս Արտաքսերքսես Սնեմոն թագավորի ժամանակ, և այդտեղից էլ կասկած է առաջանում, թե վավերագիրը ծագում է այդ թագավորի իշխանության ժամանակից[1]:

Նույնպես անհասկանալի է, ինչպես Կյուրոս I-ը ներկայանում է որպես սոսկ թագավոր Պարսումաշի կամ Անշանի, մինչդեռ նրա կրտսեր եղբայր Արիյարամնան կրում է Պարսկաստանի «թագավոր թագավորաց» մեծաշուք տիտղոսը: Պարսումաշը անշուշտ նույնանում է այն Պարսուաշի հետ, որը Սեննաքերիբը հիշատակում է Անշանի հետ: Ոչինչ ցույց չի տալիս, որ Պարսուաշը ավելի սերտորեն կապված լինի Պարսկաստանի հետ, քան Անշանի: Պետք է նույնպես նշել երկու տոհմերի անունների միջև եղած տարբերությունը՝ Կյուրոս-ը և Կամբյուսես-ը ծագումով մքին անուններ են, իսկ Արիյարամնա-ն, Արշամա-ն, Վիշտասպա-ն զուտ իրանական անուններ են[2]:

Որն էլ լինի հարցի վերջնական լուծումը, նույնիսկ ընդունելով, որ ամեն ինչ կարգին է Դարեհի ծննդաբանության մեջ, այսուհանդերձ փաստը մնում է փաստ, որ նա բռնատիրող էր, քանի որ խլել էր թագը թագավորական տոհմից:

Դարեհի՝ գահին տիրանալու պարագաները և այն հակազդեցությունը, որ այդ բռնության հետևանքով առաջացավ երկրում, շատ նշանակալից են: Չէ՞ որ Դարեհը պետք է պատասխանատու լիներ թագաժառանգ Բարդիյա արքայազնի սպանության համար, և նա էր առաջ քաշել Կեղծ-Բարդիյայի պատմությունը՝ իրեն արդարացնելու համար: Դա մի վարկած է, որը գիտական հարուստ գրականության առիթ է հանդիսացել, բայց, այսուհանդերձ, միշտ մնում է վիճաբանության առարկա: Այդ հարցում Հերոդոտոսի մեզ փոխանցած տեղեկությունները շատ կետերով անհարիր են: Բահիստան ժայռի վրա Դարեհի փորագրել տված տարեգրությունը հեռու է անկեղծ լինելուց. հեղինակը սույն գործում շատ է շահագրգռված, որպեսզի նրանից կարելի լինի սպասել անկեղծ և անաչառ շարադրանք անցածի մասին: Իր հաղթանակի հենց հաջորդ օրը նա պաշտոնական մեկնակերպ

---

[1] Հ. Հ. Շրադերի կարծիքն է՝ «Sitzungsberichte der Preussischen Akademie d. Wissenschaft», Phil.-hist. Klasse, 1931, էջ 635, որը պաշտպանվել է Վ. Բրանդենշտայնի կողմից՝ «Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes», XXXIX, Heft 1 և 2, 1932, էջ 13:

[2] Ա. Սեյսի համաձայն, Κῦρος էլամերեն նշանակում է հովիվ (The Ancient Empires of the East, էջ 62): Եթե վստահ լինենք, որ դա իրանական ծագում ունեցող բառ է, կարելի էր այնտեղ տեսնել kuru (երեխա) բառը, իսկ դա կբացատրեր այն ավանդությունը, ուր նա ներկայանում է որպես երեխա, երեխաների առաջնորդ: Հունարեն κόρος, κῶρος-ն է երևում այստեղ (տղա, մանուկ), և ոչ պարսկական անուն:

մշակեց և այն միտումնավոր կերպով տարածեց երկրում՝ ժողովրդի խախտված վստահությունը վերականգնելու համար: Անկասկած, նման վավերագիրը միշտ կարող է զգույշ վերաբերմունքի:

Հերոդոտոսը սոսկ վերարտադրում է պաշտոնական մեկնակերպը: Նա զարդարում է այն ոճիրին մասնակցած զանազան անձնավորությունների մասին զրույցներով: Զրույցներ, որոնք, անտարակույս, շրջում էին ժողովրդի մեջ, և որոնց միտումն այնքան թափանցիկ է, որ զենք է մատուցում քննադատությանը:

Ըստ Դարեհի՝ Կամբյուսեսը մի եղբայր ուներ, որի անունն էր Բարդիյա, և նա նրան թաքուն կերպով ոչնչացնել էր տվել, ու ոչ ոք այդ բանը չէր իմացել: Ապա Կամբյուսեսը արշավում է Եգիպտոսի դեմ: Այդ ժամանակ ժողովուրդը թագավորի նկատմամբ քշնամական ընդհանուր շարժումով ոտքի է ելնում, և «սուտը» drauga տարածվում է ամբողջ պետության մեջ: Գաումատա անունով մի մոգ օգտվում է խլրտումից և հայտարարում, թե ինքը Կյուրոսի որդին ու Կամբյուսեսի եղբայրն է: Ժողովուրդը երես է դարձնում Կամբյուսեսից և անցնում Գաումատայի կողմը, որն այդպիսով տիրանում է իշխանությանը: Ոչ ոք չհամարձակվեց դուրս գալ նրա դեմ: Վախենում էին, որ նա կարող էր ոչնչացնել նրանց բոլորին, ովքեր ճանաչում էին Բարդիյային, որպեսզի ինքը չմատնվի: Գործն այդ դրության էր, երբ Դարեհը մի խումբ հավատարիմների հետ վրա հասավ և սպանեց Գաումատային ու նրա ամենաեռանդուն կողմնակիցներին: Նա իր ձեռքը վերցրեց իշխանությունը և իր գահակալությամբ վերականգնեց Աքեմենյան հարստությունը, որին նա պատկանում էր: Այդ շրջանում բազմաթիվ երկրներ մեկը մյուսի ետևից ապստամբեցին նրա դեմ, իսկ նա ճնշեց և պատժեց նրանց խռովարար առաջնորդներին: Ի վերջո նա դիմում է ընթերցողներին և բազում անգամ հորդորում հավատալ իր գրածին, որովհետև ինքը ճշմարտությունն է ասում, իսկ իր խռովարար բոլոր հակառակորդները «ստախոսներ» են:

Այնուհանդերձ, զարմանալի է, որ Գաումատայի արկածախնդրությունը ոչ մի քշնամական ցույցի չէր հանդիպել, մինչդեռ Դարեհն իր գահակալությամբ հեղափոխական փոթորիկ բարձրացրեց ամբողջ պետության մեջ: Ենթադրված վախը բոլորովին էլ հիմնավոր պատճառ չէ. նույն զգացումը կարող էր ծնվել նաև Դարեհի նկատմամբ, որն ավելի մարդկային չէր, քան Գաումատան. հենց այդ նույն Դարեհը խաչել տվեց[1] Բաբելոնի ամենահայտնի մարդկանցից 3000 հոգուց ավելի:

[1] Հերոդոտոս, III, 159՝ «ցցի հանեց»:

Պաշտոնական վավերագրում իր ասածի ճշմարտության մասին կրկնակի հավաստիացումը նույնպես վստահություն չի կարող ներշնչել: Ճշմարտությունը գովազդի կարիք չունի:

Հերոդոտոսի պատմությունը պարունակում է կետեր, որոնք խորհելու տեղիք են տալիս: Այստեղ թատերաբեմ են ելնում բազմաթիվ դերասաններ: Նախ՝ Կամբյուսեսի նախարար Պրեքսասպեսը (ավելի ճիշտ՝ Պրաքսասպես), որին հանձնարարված էր վերջ տալ Բարդիայիին: Նա գնում է Սուզա (Շոշ) և կատարում եղբայրասպան հրամանը, ըստ ոմանց՝ որսի ժամանակ, ըստ ուրիշների՝ զոհին գցելով Էրիթրեական ծովը, որին այստեղ պետք է հասկանալ իբրև Պարսից ծոցը: Ապա՝ մոգի եղբայր Պատեյզիտեսը, որը հղացել էր իր եղբորը սպանված իշխանի տեղ անցկացնելու միտքը: Մոգը նույն անունն է կրում, ինչ որ Բարդիյան (հռնացված ձևով՝ Սմերդին), և զարմանալիորեն նման էր Բարդիայիին: Մոգը գրավում է պալատը և ամուսնանում Բարդիայի քույր և կին Ատոսսայի ու Բարդիայի մորեղբայր, պալատի աստիճանավոր Օտանեսի դուստր Փայդիմեի հետ: Մոգի խաբեության հայտնաբերման պատիվը Օտանեսին է պատկանում և ոչ թե Դարեհին: Իսկապես զարմանալի է, որ մոգի երկու կանայք՝ Ատոսսան և Փայդիմեն, մեկը՝ Բարդիայի քույրը, մյուսը՝ նրա հարազատ զարմուհին, չէին նկատել, որ իրենց ամուսինը մոգը Բարդիյան չէ: Օտանեսը Փայդիմեին բացատրում է, որ Կյուրոսը ժամանակին կտրել է մոգի ականջները: Փայդիմեն ստուգում և հաստատում է իրողությունը: Օտանեսն այլևս չի կասկածում, որ մոգը խաբեբա է: Նա հինգ ուրիշ գործակիցների հետ դավադրություն է սարքում: Այդ միջոցին Պարսկաստանից Սուզա (Շոշ) է գալիս Դարեհը և միանում դավադիրներին: Նրանք գրավում են պալատը, սպանում քուրմին ու նրա եղբորը: Դա տեղի է ունենում Շոշում, որը չի համընկնում Բահիստանի արձանագրության հետ, ըստ որի՝ սպանությունը կատարվել է Մարաստանում՝ Սիկայահուվատի ամրոցում:

Ապա դավադիրները սկսում են խորհրդակցել կառավարության երեք ձևերից մեկն ընտրելու մասին՝ դեմոկրատիա, օլիգարխիա և միապետություն, ու կանգ առնում միապետության վրա: Հայտնի է այն ուղին, որը Դարեհին գահին հասցրեց: Դա ժառանգական իրավունքը չէր, որին հավակնում է Դարեհը, այլ նրա ձին, որը, շնորհիվ ախոռապետի խորամանկության, վճռեց իր տիրոջ ճակատագիրը:

Անտարակույս, այս պատմության մեջ երևակայությունն իր բաժինն ունի: Սակայն այնտեղ հիշատակված անձնավորությունները չեն կարող մտացածին լինել: Կեղծված է միայն այն դերը, որ նրանք խաղացել են իրադարձություններում, Բարդիայի պատմությանը քմահաճ մեկնաբանություն

տալու միտումով: Մեզ թվում է, որ Կամբյուսեսի մահից հետո եղած ամբողջ անցուդարձը խեղաթյուրված է:

Ինչո՞ւ է Կամբյուսեսը ստիպված լինում ազատվել իր եղբորից: Հերոդոտոսը պատրաստ է պատասխանելու: Բարդիյան մասնակցել էր Եգիպտոսի դեմ կատարած Կամբյուսեսի արշավանքին, որի ընթացքում Եթովպիայի թագավորը մի հաստ ու հզոր աղեղ էր ուղարկել, անշուշտ, իր սեփական ուժը ցուցադրելու համար: Պարսիկներից ոչ ոք բավական ուժեղ դուրս չեկավ այն գործածելու համար: Միայն Բարդիյային հաջողվեց երկու մատով լարել այն և դրանով, բնականաբար, մեծ անուն շահեց: Կամբյուսեսը նախանձեց և անմիջապես եղբորը Պարսկաստան ուղարկեց ու միևնույն ժամանակ գաղտնի հրաման տվեց Պրեքսասպեսին՝ նրան սպանել: Կտեսիասին հայտնի է այս պատմությունը, և նա այն մեջ է բերում Կյուրոսի ժամանակ: Դերբիկների դեմ կատարած արշավանքի ժամանակ է, որ Կյուրոսը ստացել էր թշնամու թագուհու կողմից ուղարկված աղեղը: Մասագետների և նրանց թագուհի Թոմիրիսի դեմ կատարած ճակատագրական պատերազմի մասին է խոսքը: Գալով աղեղին, Կտեսիասը Բարդիյային հիշատակում է Տանյուոքսարես անվան տակ, որ նշանակում է «հզոր մարմին», կատարելապես դյուցազներգական ածական և Բարդիյայի ժողովրդական բարձր համբավի անվիճելի ապացույց:

Ոճիրի պաշտոնական մեկնակերպը չի անտեսում Բարդիյայի համբավը: Նա Բարդիյայի սխրանքը տեղափոխում է Եգիպտոսի արշավանքի պահը միայն այն նպատակով, որ պատճառ լինի նրա սպանության: Եթե Կամբյուսեսը վախենում էր իր եղբոր հռչակից, կամ եթե այն աստիճան նախանձում էր, որ ուզում էր նրան սպանել, նա յոթ տարի չէր սպասի այդպիսի ոճիր կատարելու համար: Քանի որ պատճառը վիճելի է, ոճիրը դառնում է խախուտ: Իրականում ստուգապես հայտնի չէ, թե ում կողմից և ինչպիսի պայմաններում էր սպանվել Բարդիյան: Պրեքսասպես նախարարը, քանի դեռ ապրում էր, ուրանում էր իր հանցագործությունը և ինքնասպանության ժամանակ միայն ընդունեց իր հանցանքը: Մահվան դատապարտված մեկի խոստովանությունը արժեք չունի լուրջ դատաբանության համար: Նմանապես հայտնի չէ, թե զոհին ոչնչացրել են պալատո՞ւմ, որսի ժամանա՞կ, թե՞ էրիքրեական ծովում:

Ամեն ինչ գալիս է ասելու, որ Բարդիյան սպանվել է ոչ թե Կամբյուսեսի հրամանով, այլ, իհարկե, յոթ դավադիրների կողմից: Ինչ որ պաշտոնական մեկնակերպում ասված է մոգ Բարդիյայի վերաբերյալ, իրականում վերաբերում է իսկական Բարդիյային: Հետևաբար, մոգ Բարդիյա գոյություն չի ունեցել: Դա Դարեհի կողմից ստեղծված ուրվական է:

Համաձայն իր հոր վերջին կարգադրությունների, Բարդիյան իշխում էր պետության ամբողջ արևելյան մասի վրա, որոնք էին՝ Պարթևստանը, Կարմանիան և այս վերջիններից արևելք գտնվող նահանգները՝ Քորամնիան կամ Խորեզմիան, Բակտրիան՝ ներառյալ Մարգիանեն և նույնիսկ Արաքոսիան: Դրանով է բացատրվում այն կատաղի դիմադրությունը, որ այդ նահանգները ցուցաբերեցին Դարեհի դեմ: Կամբյուսեսի բացակայության, կամ գուցե, Եգիպտոսից վերադառնալու ճանապարհին նրա մահվան լուրը լսելուց հետո, թագի օրինավոր ժառանգ Բարդիյան գալիս է Սուզա մայրաքաղաքը և գլխին դնում խույրը: Չմոռանանք, որ պարսիկները մի սովորություն ունեին, որի համաձայն թագավորները արշավանքի պատրաստվելիս ապահովում էին հաջորդականությունը իրենց ժառանգորդ նշանակելով[1]: Կամբյուսեսը ուրիշ ժառանգ չուներ, բացի իր միակ եղբայր Բարդիյայից:

Կամբյուսեսն իր բռնակալական բնավորության համար երկրում սիրված չէր: Նրա երկու նախարարները ոչ մի պատճառ չունեին նրան խնայելու: Նա դաժանորեն սպանել էր Պրեքսասպեսի որդուն և կտրել էր տվել ականջները Պատեյզիտեսի, որը ոչ թե մոգի եղբայրն էր, այլ հենց ինքը՝ մոգը[2]: Իհարկե, վերոհիշյալ պաշտոնյաները առաջինը կլինեին Բարդիյայի թագադրությունը շնորհավորողներից:

Կյուրոպեդիայի վերջին գլխում Քսենոփոնը նկարագրում է պարսկական պետության անկումը, որն սկսվել էր Կյուրոսի մահից հետո, երբ **գժտություն ծագեց նրա որդիների միջև** և նահանգներն ապստամբեցին: Նա գիտե, որ Կյուրոսը պետությունը բաժանել էր իր երկու որդիների՝ Կամբյուսեսի և Թանաոքսարես-Բարդիյայի միջև: Խռովությունների հեղինակը՝ կեղծ Բարդիյան, Քսենոփոնի կողմից նկատվել է որպես Կյուրոսի որդի, այսինքն՝ որպես իսկական Բարդիյա:

Էսքիլոսը նույնպես հիշատակում է Բարդիյային, որին անվանում է Մարդիս: Նրա «Պարսիկներ» ողբերգության մեջ Դարեհի ուրվականը երևում է և ասում, որ Մեդոսից ու նրա որդուց, Կյուրոսից ու նրա որդուց հետո հինգերորդ թագավորը եղավ Մարդիսը, *αἰσχύνη πάτρᾳ θρόνοισί τ' ἀρχαίοισι* «հայրենիքի և հին գահի ամոթը», որին քաջ Արտափրենեսն իր գործակիցների հետ խորամանկությամբ սպանեց: Որից հետո «ճակատագիրն ինձ տվեց,- ասում է Դարեհը,- ինչ որ ես ցանկանում էի»[3]:

---

[1] **Հերոդոտոս**, VII, 2:

[2] Հերոդոտոսն ասում է, որ ականջները կտրել էր Կյուրոսը: Հավանական է, որ այս չարագործության հեղինակը Կամբյուսեսը լինի, ինչպես ասում է Հուստինոսը:

[3] **Էսքիլոս**, Պարսիկներ, 765-779:

Մարդիսը, որ թվարկված է իդեալական թագավոր Կյուրոսի կողքին, չի կարող խաբեբա լինել: Մարդիսի հասցեին ասված նախատական խոսքերը ակնարկություն չեն նրա կեղծ լինելուն: Եթե նա կեղծ Մարդիս լիներ, նրան այդպես էլ կորակեին: Այդ խոսքերը Դարեհի բերանում ուրիշ իմաստ ունեն. Դարեհը, բնականաբար, պետք է վարկաբեկեր մի մարդու, որից խլել էր թագը: Դա իր հափշտակությունն արդարացնելու ձև է:

Արտափրենեսը պարսկական Արտափերնես անունն է, իսկ Արտափերնեսը վերարտադրում է Ինտափերնես անունը, հին պարսկերեն՝ Վինդաֆառնա: Դարեհն այդ անունով մի եղբայր ուներ, բայց խոսքը նրա մասին չէ: Յոթ դավադիրներից մեկը այդ անունն էր կրում: Գուցե, նա դավադրության իսկական կազմակերպիչն էր, հակառակ Հերոդոտոսին, որն այդ դերը Օտանեսին է վերագրում: Դարեհը, թվելով իր գործակիցներին, առաջին հերթին նշում է Ինտափերնեսին, անտարակույս, որովհետև նա էր սպանել Բարդիային: Ավելի ուշ Դարեհը նրան մահվան դատապարտեց իր ամբողջ ընտանիքի հետ միասին, պալատի պահակին նախատելու պատրվակով: Իրական պատճառը նրա հավակնոտությունն էր. պատմագիրը խոստովանում է, որ նա աշխատում էր խռովություն սերմանել[1]: Նշանակում է՝ նա հավակնություն ուներ գահ բարձրանալու:

Էսքիլոսը նկատում է, որ թագավորությունը Դարեհին հասավ որպես բախտի պարգև, հետևաբար, ուրեմն, ոչ որպես ժառանգություն:

Դարեհի ժամանակ ամբողջ երկիրը բռնկվեց խռովահույզ ապստամբությամբ: Դա արդեն լավագույն ապացույցն է, որ Բարդիայի գործում մթին ու խարդախ չարագործություն էր կատարվել: Դարեհը Բահիստանի ժայռի վրա խնամքով փորագրել տվեց ապստամբությունների պատմությունը: Հակառակ կրկին ու կրկին արված հավաստիացումներին, թե ինքը սիրում է ճշմարտությունը, ատում է սուտը, իսկ իր հակառակորդները ստախոսներ են, այնուհանդերձ, փորագրված տարեգրությունը չի դիմանա քննադատության: Որպեսզի նման հավաստիացումների ազդեցության տակ չընկնենք, անօգուտ չէր լինի իմանալ թագավորի անձնական կարծիքը ճշմարտության ու ստի մասին: Պատմահայրն իր հոտառության սքանչելի ապացույցն է տվել՝ մեջբերելով Դարեհի մի ճառը, որը վերին աստիճանի բնորոշ է: Դավադիրների խորհրդում Դարեհը զարգացնում է այն միտքը, թե «այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ է ստել, չպետք է խղճի խայթ զգալ: Ստողը նույն բանն է հետապնդում, ինչ որ ճշմարիտ խոսողը: Ստում են որևէ օգուտ քաղելու համար, նախընտրում են ճշմարտությունն ասել կա՛մ որոշ առավելություն ձեռք բերելու, կա՛մ մեծ վստահություն շահելու համար: Կարճ ասած, սուտը և ճշմարտությունը միմիայն երկու միջոցներ են նույն նպատակին հասնելու համար»[2]:

---

[1] Հերոդոտոս, III, 119:

[2] Նույնը, III, 72:

Իհարկե, չի կարելի կուրորեն հավատալ նման մտայնություն ունեցող մարդու պատմածին: Այդպիսին է Բահիստանի պատմությունը: Հեղինակն այնտեղ մեկից ավելի անգամ հայտարարում է, որ իր ընտանիքը թագավորում էր շատ վաղուցվանից երկու ճյուղերով: Նա խնամքով շարադրում է այն ճյուղի ծննդաբանությունը, որին ինքն էր պատկանում, բայց զգուշանում է մյուս ճյուղի ծննդաբանությունը ներկայացնելուց: Նա բավարարվում է ասելով, որ ինքն իններորդ թագավորն է, բայց լռություն է պահպանում այն կարևոր կետի վերաբերյալ, թե ինչպես է նա ժառանգել գահը, երբ իր հայրը և նույնիսկ պապը, երկուսն էլ դեռ կենդանի, սոսկ մասնավոր անձինք էին: Նա հաճախ կրկնում է՝ Ahuramazdah xšathram mana frabara Ահուրամազդան ինձ փոխանցեց թագավորությունը, որով, գուցե, ակնարկվում է, թե հաջորդականության կարգում ցատկ կատարվեց, որպեսզի հերթն իրեն հասնի:

Դարեհն իր գահակալության մասին խոսում է որպես սովորական գահակալության, որպես հաջորդության իրավունքի բնական արդյունքի, և հավաստիացնում, որ ամբողջ պետությունը հպատակվեց իր իշխանությանը՝ հարկ տալու և իր հրամանները կատարելու առումով: Պետությունը բաղկացած էր քսաներեք երկրներից՝ Պարսա (Պարսկաստան), Ուվաձյա (Էլամ), Բաբիրուշ (Բաբելոն), Աթուրա (Ասորեստան), Արաբայա (Արաբիա), Մուդրայա (Եգիպտոս), tyaiy drayahya (ծովի երկիր), Սպարդա (Սարդես), Յաունա (Հոնիա), Մադա (Մեդիա, Մարաստան), Արմինա (Հայաստան), Կատպատուկա (Կապադովկիա), Պարթավա (Պարթևստան), Զարանկա (Դրանգիանե), Հարաիվա (Արիեա), Հուվարազմի (Խորեզմիա), Բակտրիշ (Բակտրիանե), Սուգուդա (Սոգդիանե), Գանդարա (Գանդարիա), Սակա (Սկյութիա), Թատագուշ (Սաթթագիդիա), Հարախուվատիշ (Արախոզիա), Մակա (Մեկրան), ընդամենը քսաներեք:

Ամեն ինչ կարգին էր, երբ Գաումատա քուրմը խաղաղությունը խախտեց: Կամբյուսեսը սպանել էր իր եղբայր Բարդիյային նախքան Եգիպտոսի դեմ արշավանքի գնալը: Նրա բացակայության ժամանակ «ժողովուրդը թշնամացավ Կամբյուսեսին», իսկ սուտը drauga տարածվեց Պարսկաստանում (42), Մարաստանում և ամենուրեք պետության մեջ...

(Անավարտ)

ՀՈԳՎԱԾՆԵՐ

1. ԱՍՈՒՐԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐՆ ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԴԵՄ

Ա

Աշշուրի թագավորների հրամանով շարադրված տարեգրությունները (43), բնականաբար, սովորություն ունեն չափազանցելու Ասորեստանի զենքի հաջողությունները: Ասուրագետ գիտնականները պակաս չափով տրամադրված չեն Ասորեստանի առաջնորդների ռազմական արշավանքներին ևս առավել չափազանցված նշանակություն տալու: Նրանք ծայրահեղության են հասցնում, մանավանդ, ասորեստանցիների ռազմական գործողություններն Ուրարտուի տարածքում: Նրանց ասելով՝ ասորեստանյան բանակները հասել են մինչև Կասպից ծովը:

Ասորեստանցիները ձեռնարկել են երեք մեծ արշավանք դեպի Ուրարտու՝ Թիգլաթպալասար I-ի ժամանակ (1117-1080), Սալմանասար III-ի օրով (859-824) և Սարգոնի ժամանակ (721-705): Այս արշավանքների ճանապարհացույցի քննությունը, որ մենք առաջադրում ենք կատարել ստորև, ցույց կտա, որ ասորեստանցի ներխուժողները երբեք չեն անցել այժմյան Մանազկերտի շրջանից այն կողմ:

Թիգլաթպալասարի արշավանքը Ուրարտու՝ տեղի է ունեցել 1114 թվականին, նրա թագավորության երրորդ տարում: Այդ ժամանակաշրջանում Ուրարտուն ծանոթ էր ասորեստանցիներին Նաիրի բավական անորոշ տերմինի ներքո: Այսպես էին կոչում Ասորեստանին կից, նրանից հյուսիս ընկած և զանազան ժողովուրդներով բնակեցված երկրները, որոնք տարածվում էին Եփրատից մինչև Զագրոս լեռը և նույնիսկ ավելի հեռու: Թիգլաթպալասարը Նաիրի (Ուրարտու) մտավ Զիբենե-սուի կիրճով՝ հին Սուպնատի, ինչպես ցույց է տալիս այն արձանագրությունը, որ նա թողել է Սուպնատի ակունքի մոտ գտնվող ժայռի վրա: Այստեղ նա հայտարարում է, որ նվաճել է «Ամուրրու երկիրը Մեծ ծովից մինչև Նաիրի երկրի ծովը», այսինքն՝ Միջերկրական ծովից մինչև Վանա լիճն ընկած տարածությունը[1]:

[1] E. Schrader, Keilinschriftliche Bibliothek, I, էջ 49: Budge and King, Annals of the Kings of Assyria, էջ 127:

Ասորեստանի թագավորը կամուրջ է գցել տալիս և անցնում Եփրատը, այսինքն՝ Արսանիասը, հայկական Արածանին: Նաիրիի քսաներեք թագավորներ դուրս են գալիս ներխուժողի դեմ: Դրանք հետևյալ երկրների թագավորներն էին՝ Թումմե, Թուննուբե, Թուալի, Կինդարի, Ուզուլա, Ունզամունի, Անդիաբե, Պիլակիննի, Ատուրգինի, Կուլիբարզինի, Շինիբիրնի, Խիմուա, Պահտերի, Ուիրամ, Շուրուրիա, Աբաենի, Ադաենի, Կիրինի, Ալբայա, Ուգինա, Նազաբիա, Աբարսիունի և Դայաենի:

Ասորեստանցիները հարձակվում են քսաներեք թագավորների վրա, ջախջախում նրանց զորքերը և 120 մարտակառք վերցնում: «Նաիրի երկրների վաթսուն թագավորներին,- շարունակում է մեր վավերագիրը,- և նրանց, ովքեր օգնության էին հասել, հետապնդեցի մինչև Վերին ծովը»[1]:

Զարմանալի է տեսնել թշնամիների ավելանալը 23-ից 60-ի, ուրեմն՝ 37-ի հավելումով, առանց որևէ անում մեզ հաղորդելու: Ավելի ևս ուշագրավ է, որ ամփոփելով իր թագավորության առաջին հինգ տարիների արշավանքների արդյունքները, ուրեմն, ներառյալ Նաիրիի (Ուրարտու) դեմ արշավանքը, Ասորեստանի թագավորը պնդում է, թե հպատակեցրել է 42 թագավորների և երկրների՝ Զաբից մինչև Եփրատից այն կողմ, խեթերի երկիրը և «արևմուտքի Վերին ծովը»[2]: Այսքան ակներև հակասությունը կասկածի տակ է դնում 60 թիվը՝ մեկ šuši, որը, գուցե, պետք է կարդալ 1/2 šuši= 30: Իր երրորդ արշավանքի նկարագրության մեջ Թիգլաթպալասարն ասում է, որ նվաճել է Նաիրի երկիրը Թումմեից մինչև Դայաենի երկիրը և Վերին ծովը: Նաիրիի երեսուն թագավորները բերվել են Աշշուր քաղաքը[3]:

Համենայն դեպս 60 թիվը չի արդարանում: Է. Ֆորերը դրան մեծ կարևորություն է տվել, որպեսզի կարողանա հաստատել, թե Թիգլաթպալասարն իր նվաճումներն առաջ է մղել, մի կողմից՝ մինչև Ճորոխի հովիտը, իսկ մյուս կողմից՝ մինչև Կասպից ծովը, այսպիսով հպատակեցնելով ամբողջ Հայաստանը և Ատրպատականը: Այդ առթիվ նույն գիտնականը թույլ է տվել բոլորովին քմահաճ աշխարհագրական նույնացումներ: Քսաներեք երկրներից վեցը նույնացվում են հետևյալ կերպ՝ Պահտերի - Փայտակարան, Ատուրգինի - Դերքսենե, Անդիաբե - Անզաֆ (Անձավ), Կուլիբարզինի - Կոլարզենե, Ադաենի - Օտենե և Աբարսիունի - Օբորդենե(*): Դրանք ամբողջովին անհիմն ենթադրություններ են: Թիգլաթպալասարի՝ Մանազկերտում թողած արձանագրությունը ստույգ ելակետ է հանդիսանում նրա ճանա-

---

[1] **Budge and King**, նշվ. աշխ., նյութ, IV, 96, էջ 68:
[2] Նույնը, VI, 39, էջ 82:
[3] Նույնը, № 2, 1՝ 8-9, էջ 117-118:

պարհացույցը կազմելու համար: Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտն այն հայտնաբերել է Յոնջալուում («առվույտի մարգագետին»), Մանազկերտից 30 կիլոմետր հեռավորության վրա: Նրա բովանդակությունն է. «Հզոր թագավոր Թիգլաթպալասարը, աշխարհի թագավոր, Աշշուրի թագավոր, չորս երկրամասերի թագավոր, Նաիրի երկրի նվաճողը՝ Թումմեից սկսած մինչև Դայաենի, Կիրխի (Խաբխի) երկրների նվաճողը մինչև Մեծ ծովը»[1]:

Արսանիասն անցնելուց հետո, ուրեմն, Թիգլաթպալասարը շարժվել է Մանազկերտի ուղղությամբ: Քանի որ Յոնջալուն գտնվում է Արսանիասի ձախ կամ հարավային ափին, Ասորեստանի թագավորը Յոնջալու հասնելու համար պետք է անցած լինի գետը: Նա շարժվել է գրեթե այն ճանապարհով, որն այժմ տանում է Քալուից Մանազկերտ: Առաջին անգամ նա պետք է, որ գետն անցած լիներ Տանձուտ հայկական գյուղի դիմացով, իսկ երկրորդ՝ Մուշի մոտով:

Երկու անգամ իր հաղորդման սկզբում և վերջում, Թիգլաթպալասարն ասում է, որ ինքը հասել է Նաիրի հեռավոր երկրները Վերին ծովի ափին[2]: Դրանով նա նշում է Վանա լիճը: Նրա մեծ նախորդը՝ Թուկուլթի-Նինուրտա I-ը (1243-1221), այդպես է կոչել նույն լիճը, հայտարարելով, որ ինքը թափանցել է մի լեռնային շրջան, ուր ոչ ոք իրենից առաջ չի անցել: Այնտեղ նա կռիվ է մղել Նաիրիի քառասուն թագավորների դեմ ու նվաճել Նաիրի երկրները և Վերին ծովի ափին գտնվող երկրները[3]:

Շատ հավանական է թվում, որ Թիգլաթպալասարի առաջխաղացման ծայրագույն կետը դեպի Մանազկերտ վերջանում է Յոնջալուում: Այստեղ՝ Յոնջալուի դաշտում էր, որ Ասորեստանի թագավորը վճռական ճակատամարտ տվեց քսաներեք կամ վաթսուն (կամ երեսուն) թագավորների համադաշնությանը և նրանց դաշնակիցներին: Այն թագավորների տիրույթները, որոնք միավորվեցին թշնամու բանակի առաջխաղացումը կասեցնելու համար, անտարակույս, մեծ մասամբ խմբված էին ասորեստանցիների առաջխաղացման ճանապարհի երկու կողմերը՝ Արսանիասից մինչև ճակատամարտի վայրը, Մանազկերտի մոտ: Ներքոհիշյալ նույնացումները, որ մենք առաջարկում ենք, թվում է, թե հաստատում են մեր տեսակետը:

---

[1] **K. Lehmann-Haupt**, «Sitzungsberichte des König. Preussischen Akad. d. Wiss.», 1900, էջ 626: Նաև Armenien einst u. jetzt, I, էջ 433. II, I, էջ 115: Աշխարհագրական անունը, որ առաջ կարդում էին Նիմմե, այստեղ՝ Յոնջալուի արձանագրության մեջ, կարդացվում է Թումմե: Կիրխիի ճիշտ ընթերցումը Խաբխի է՝ ըստ Է. Ֆորերի. Reallexikon d. Assyriologie, I, էջ 281:

[2] **Budge and King**, նշվ. աշխ., այուն. IV, 50, էջ 64 և IV, 100, էջ 68 - tamdi eliniti:

[3] **E. Forrer**, Reallexikon, էջ 269:

Հռոմեական հին ճանապարհացույցները պահպանել են մի քանի նախկին ծագումով անուններ՝ Իսումբո 17, Նազաբի 24, Անտեբա 24, Սորուա 27, Կատիսպի 39, Ռաուգոնիա[1]:

Raugonia-ն, ըստ Յո. Մարկվարտի հավանական ենթադրության, Բագաուոնա-ի աղավաղումն է, հայկական Բագավանի, քաղաք Բագրևանդի (Ալաշկերտ) շրջանում: Բագավանում էր, որ Գրիգոր Լուսավորիչը հիմնեց Ս. Հովհաննես Կարապետի եկեղեցին, որ այժմ թուրքերի կողմից անվանվում է Ույ-քիլիսե, Դիադինի մոտ:

Isumbo-ն հավանաբար համապատասխանում է Ծումբին (Ծումբ - Ծումբո)[2], որը հիշատակված է Ասողիկի մոտ: Ատրպատականի մուսուլմանական ամիրան ջախջախվեց Ծումբո գյուղի մոտ հայ և վրաց իշխանների կողմից, 998 թվականին: Գյուղը գտնվում էր Ապահունիք գավառում, Մանազկերտի շրջանում:

Միջանկյալ կայանները զետեղվում են Բագավանի և Մանազկերտի միջև: Նախրիի քսաներեք երկրների միջև գտնվում են Անդիաբեն, Շուրուրիան, Նազաբիան, որոնք համընկնում են հռոմեական Անտեբա, Սորուա, Նազաբի կայաններին: Համապատասխանությունը, անշուշտ, պատահական չէ: Իսումբոն կամ Ծումբոն չի՞ համընկնում արդյոք Թումմեի հետ: Catispi-ն հիշեցնում է հայկական Օրդսպուն, եթե Catispi-ի փոխարեն կարդացվի Oatispi կամ Ortispi[3]:

Նախրիի քսաներեք երկրների թվարկության մեջ Թումմեն և Դայաենին կազմում են երկու հակադիր կետեր: Եթե Թումմեն զետեղված էր Մանազկերտի մոտ, ապա Դայաենին կընկնի Արսանիասի գետանցի շրջանում, որտեղից մեկնել էր Թիգլաթպալասարը:

Ընդհանրապես ենթադրվում է, որ Դայաենին հայկական Տայքի հին ճևն է, դասական հեղինակների *Τάοχοι*-ն: Նույնիսկ եթե ընդունվի այս նույնացումը, որը, մեր կարծիքով, բավական թեական է, դրանից բոլորովին չի հետևում, որ Դայաենին համապատասխանում է հետագայի Տայքին նաև աշխարհագրական առումով, այսինքն՝ որ ընկած լինի Ճորոխի վտակ Օլթիի ավազանում: Իրականում Դայաենին գտնվում էր Բալուի հյուսիսային շրջանում, նշանակում է՝ Արսանիասի գետանցից հյուսիս: Թիգլաթ-

---

[1] **K. Miller**, Itiner. Roman., էջ 63 (հր. 1916 թ.):

[2] Իսումբոյի սկզբնատառը հայերենի ի նախդիրն է, ինչպես *Ἰβαν-ի մեջ (**Կեդրենոս**, II, էջ 580), հայերեն Վան. հմմտ. հունարեն՝ **εἰς τὴν πόλιν**: Հայերեն «Ծումբ» ծանոթ է սեռական հոլովածևով՝ **Ծմբոյ**, հին ուղղականը պետք է լիներ **Ծումբո**, շեշտի տեղափոխման հետևանքով վերջին ձայնավորն ընկնում է:

[3] Ըստ VII դարի պատմիչ Սեբեոսի, էջ 100, Օրդսպուն գտնվում էր Քերկրի գետի հովտի և Կոզովիտի (Բայազետի շրջան) գավառի միջև, ուրեմն՝ Մանազկերտից արևելք:

պալասարն այդքան առաջ չի գնացել: Նրա հակառակորդները՝ Նաիրիի թագավորները ևս այդչափ հեռու չէին ընթացել: Սրանք ապավինում էին Սրմանց և Ծաղկունյաց (թուրքերի Քինգյոլ և Ալադաղ) լեռների անմատչելի շղթային:

Նաիրիի քսաներեք երկրներից մեկը՝ Պահտերին (Է. Ֆորերն այն նույնացնում է Փայտակարանի հետ, որը Արաքսի և Կուրի՝ միախառնման վայրում կազմած եռանկյունին է), տեղավորված է նույն Բալուի շրջանում, Դայաենիի մոտերքում: Թիգլաթպալասարը հայտարարում է, թե իր երկրորդ արշավանքի ընթացքում նվաճել է Թումմեից սկսած մինչև Դայաենի երկրները՝ Խիմուան և Պահտերին[1]: Բալուում հայտնաբերված մի ուրարտական արձանագրության մեջ Մենուա թագավորն այլ քաղաքների շարքում նշում է Պուտերի-ան քաղաքը[2]: Շատ հավանական է, դա հենց Պահտերին է: Այս բոլորը գալիս է ապացուցելու, որ այդ երկիրը տեղադրված էր Դահաենիի մոտ և Բալուի մերձակայքում:

Եթե Թիգլաթպալասարն ասում է, որ նվաճել է «Թումմեից մինչև Դայաենի և Կիլխիից (Խաբխի) մինչև Մեծ ծովը» ընկած հողերը, ապա նա ուրիշ բան չի ուզում ասել, քան այն, որ հետագայում կասի Սալմանասար III-ը (859-824), թե ինքը նվաճել է «Նաիրի ծովից սկսած մինչև Արևմուտքի Մեծ ծովը»[3], այսինքն՝ Միջերկրական ծովը և ոչ թե Սև ծովը կամ Կասպից ծովն ընկած հողերը: «Արևմուտքի Վերին ծովը» նորից Միջերկրականն է[4]:

Նաիրիի քսաներեք երկրները պարփակված էին Արածանիի ավազանում: Ասորեստանի թագավորը պնդում է, որ ջախջախել է քսաներեք կամ վաթսուն թագավորների համադաշնությունը և նրանց պարտադրել է վճարելու 1200 ձի և 2000 գլուխ անասուն հարկ: Իսկապես որ դա աննշան բան է վաթսուն թագավորների համար և համարյա ոչինչ՝ հաղթական մի արշավանքի համար, մանավանդ, եթե նա առաջ էր խաղացել մինչև Կասպից ծովը, ինչպես կարծում են ոմանք:

Թագավորական տարեգրությունը լռության է պահպանում հաղթական թագավորի վերադարձի ճանապարհի մասին: Սակայն մի տեղ կա, որը հատուկ ուշադրության է արժանի. Թիգլաթպալասարը հայտարարում է, որ արշավանքի ընթացքում հարձակվել է Միլիդիա քաղաքի վրա, որը գտնվում է Խանիգալբատ երկրում, որի կառավարիչն ապստամբել էր: Հենց որ բա-

---

[1] **Budge and King**, նշվ. աշխ., № I, 15-16, էջ 111-112: **E. Forrer**, Reallexikon, I, էջ 283:

[2] **A. Sayce**, The Cuneiform Inscriptions of Van, JRAS, հատ. XIV (1882), № XXXIII: Կ. Լեհման-Հաուպտն առաջարկում է կարդալ še-be-teriani, քանի որ še-be նշանները նմանվում են pu-ին:

[3] **K. Lehmann-Haupt**, Materialen zur ältesten Geschichte Armeniens, էջ 33-40:

[4] **Budge and King**, նշվ. աշխ., սյուն. VI, 43-44, էջ 83:

գավորը երևում է, ըմբոստ իշխանը ոտքերն է ընկնում և թողություն ստանում[1]: Արածանիի գետանցից մինչև Մելիտենե ընկած տարածությունը ճույնքան երկար է, որքան այնտեղից մինչև Մանազկերտ: Ե՞րբ կարող էր թագավորն այդպիսի երթ կատարել: Թվում է, թե թագավորը վերադարձի ճանապարհին էր հպատակեցրել ըմբոստ կառավարչին: Դա գալիս է ասելու, որ Թումմեի ճակատամարտից հետո Թիգլաթպալասարը ճահանջել է և վերադարձել իր ելման կետը, կամ, գուցե, թաքցնելու համար իր արշավանքի անհպաստ արդյունքը, նա իր զենքի ուժը ցույց է տվել Մելիտենեում և, վերջապես, վերադարձել իր աթոռանիստը: Համենայն դեպս, Թիգլաթպալասարը Վանա լճի շուրջը շրջան չէր կատարել՝ իր նստավայրը դառնալու համար: Սալմանասարի արշավանքի քննությունը նոր ապացույցներ կրնծեռի ի նպաստ Թիգլաթպալասարի ճանապարհացույցի, ինչպես որ մենք այն ներկայացրինք:

Բ

Սալմանասար III-ի ժամանակ (859-824) հայկական լեռնաշխարհը, որը մինչ այդ Նաիրի անվանումը բաժանում է իր հարևան երկրների հետ, առաջին անգամ հանդես է գալիս Ուրարտու անվան ներքո[2]: Նոր անունն, անշուշտ, նոր իրադրության հետևանք էր՝ միավորման, որը տեղի էր ունեցել երկրի քաղաքական կազմակերպության մեջ: Սալմանասար III-ը մեկից ավելի անգամ զենք է վերցրել Ուրարտուի դեմ: Իր թագավորության երրորդ տարում՝ 855 թվականին կատարած արշավանքն ամենից կարևորն է: Հետևենք նրա ճանապարհացույցին Քիթ-Ջամանիից՝ Ամիդի (Դիարբեքիր) շրջանից սկսելով:

Թագավորն անցնում է մի քանի բարձր լեռներ և մտնում Ինզիտի՝ Իսուայի շրջանը: Նա ավերում է երկիրը, հարուստ ավար հավաքում, մնացածը հրկիզում է: Սալուրի կոչված վայրում նա կանգնեցնում է մի մեծ կոթող, որի վրա արձանագրում է իր գործերը և սխրանքները: Ապա անցնում է Արածանին, մոտենում Սուխմիին և նրա հետ վարվում այնպես, ինչպես Ինզիտիի հետ: Սուխմիից մեկնելով, թագավորը հասնում է Դայաենի: Այն օղակելուց և կրակով բնաջնջելուց հետո նա ուղևորվում է Արրամու ուրարտական թագավորի աթոռանիստը՝ Արզաշկու թագավորական քաղաքը: Արրամուն սարսափահար լքում է քաղաքը և թաքնվում Աղդուրի լեռան վրա:

---

[1] **Budge and King,** նշվ. աշխ., սյուն. IV, 33-41, էջ 71-72:

[2] Աշուրնասիրպալը (884-859) ասում է, որ նվաճել է «Սուպնատի ակունքից սկսած մինչև Ուրարտի երկիրը», տե՛ս **Budge and King,** նշվ. աշխ., էջ 193-194 և 216:

Սալմանասարը նրան հետապնդում և կատաղի կռիվ է սկսում, ուր Արրամուի 3400 մարտիկները հնձվում են ասուրական զենքերով: Արրամուն կորցնում է իր ճամբարը, մարտակառքերը, հեծելազորը, ձիերը, հորթերը և փախչում-ապաստանում մի անմատչելի լեռան վրա: Սալմանասարը գրավում է Արզաշկուն և կողոպուտի ու կրակի մատնում շրջակա քաղաքների հետ միասին: Ապա ուղևորվում է դեպի **Իրիտիա** լեռը և իր թագավորական մեծափառությանը մի մեծ կոթող կանգնեցնել տալիս: Այնտեղ արձանագրել է տալիս ինչ որ կատարել է Ուրարտուում և այն դնում Իրիտիա լեռան վրա: Այնտեղից մեկնելով, Ասորեստանի թագավորը հասնում է **Արամալի,** նրա բոլոր քաղաքներն ավերում և գնում **Ջանզիուճա:** Ջանզիուճայի կառավարիչն ընկնում է թագավորի ոտքերը և թողություն ստանում: Հետո թագավորը իջնում է Նաիրի ծովը և Աշշուրի հզոր զենքերը թաթախում ջրերի մեջ, պատրաստել է տալիս իր թագավորական անձի մի արձան և արձանագրում իր սխրանքները:

Ծովի մոտից հեռանալով, Ասորեստանի թագավորը մոտենում է **Գիլզանիճ**: Այդ երկրի թագավորը դիմավորում է նրան և հարկ վճարում: Գիլզանից Սալմանասարը գնում է Խուրուշկիայի Կակի թագավորի **Սիլախա** բերդը: Այսպես, «վերադառնալով Ինզիտի լեռնանցքով, թագավորը դուրս է գալիս Կիրրուրի լեռնանցքով Արբելայից վերև»[1]:

Այդ երկու ճանապարհների միջև տեղավորված երկրները, որոնցով անցել է Սալմանասարը, հետևյալներն են՝ Ինզիտի, Սուխմի, Դայաենի, Արզաշկու մայրաքաղաքը, Արամալի, Ջանզիուճա, Վանի ափը, Գիլզան և Խուրուշկիա: Մեկ ուրիշ արձանագրության (Քարակոթողի) մեջ Սալմանասարը, նույն արշավանքի պատմությունը համառոտելով, ասում է, որ անցել է Ալզի, Սուխմի, Դայաենի, Թումմե, Արզաշկուն, Գիլզան և Խուրուշկիա երկրներով[2]: Ալզին համապատասխանում է Ինզիտիին, Թումմեն շատ կարևոր երկիր է, Արամալին և Ջանզիուճան զանց են առնված:

Ինզիտին հայկական Անձիտն է, հների՝ Անզիտենեն, որն զբաղեցնում էր Ծովք կոչված փոքր լճի շրջանը, թուրքերեն՝ Գյոլչիկ: 832 թվականին Սալմանասարը Ուրարտուի դեմ է ուղարկում իր Դայան-Աշուր թուրտանին, որը հասնելով Քիթ-Ջամանի, **Ամաշտուրի** լեռնանցքով անցնում է Արսանիասը[3]: Այս լեռնանցքը տարբերվում է մեկ ուրիշ լեռնանցքից, որը Թունիբունի էր

---

[1] **E. Schrader**, Keilinschriftliche Bibliothek, I, էջ 165-169:
[2] Նույնը, էջ 133:
[3] Նույնը, էջ 145:

կոչվում[1] և Սուպնատի ակունքների վրա էր գտնվում: Երկուսն էլ տանում էին դեպի Արածանի, մեկը՝ Բալուից արևելք, մյուսը՝ արևմուտք: Ուրեմն, Սուխմի երկիրը գտնվում էր երկու լեռնանցքի դիմաց, Արածանիի աջ ափին, և համարյա համապատասխանում էր հին Հայաստանի Բալահովտին կամ Բալավիտենեին: Սուխմիից արևելք սկսվում էր Դայաենին, որը տարածվում էր մինչև Թումմե, Մանազկերտի շրջանը: Թիգլաթպալասարի ժամանակաշրջանի փոքր պետություններն աներևութացել էին՝ կլանվելով Դայաենիի կամ նույն ինքն Ուրարտուի կողմից: Արամալին ու Զանզիունան տեղադրելու համար պետք է նկատի առնել, որ Սալմանասարը Վանա լճին մոտեցել է Արնիսի մոտ, լճի արևելյան ծայրում, քանի որ այնտեղից նա մեկնում է Գիլզան, որն ընդհանրապես տեղադրում են Ուրմիա լճի ափին, Սալմաստի շրջանում: Հետևաբար, Արամալին և Զանզիունան գտնվում էին Թումմեի կամ ավելի շուտ՝ Արզաշկուի և Վանա լճի ծայրի միջև: Թումմեից հետո գալիս է Արզաշկուն. եթե Թումմեն Յոնջալուի դաշտավայրն է, ապա Արզաշկուն կնույնանա Մանազկերտի (կամ Պատնոցի, ինչպես արդեն ընդունված է) հետ: Աղդուրի լեռը չի կարող շատ հեռու լինել Արզաշկու մայրաքաղաքից: Այնտեղ ծավալված ճակատամարտի նպատակն էր մայրաքաղաքի գրավումը: Հաղթանակից հետո հաղթողը տիրանում է քաղաքին: Այնտեղից նա շարունակում է իր առաջխաղացումը դեպի Իրիտիա լեռը: Անշուշտ, նրա միակ նպատակը այնտեղ իր արձանը կանգնեցնելը չէր, այլ Արրամու թագավորին հետապնդելը: Իրիտիա հասնելով, նա հրաժարվում է այդ մտքից և դառնում դեպի Նաիրիի ծովը: Աղդուրին Ալադաղն է, իսկ Իրիտիան՝ այդ շղթայի ճյուղերից մեկը: Արամալի հավանաբար նշանակում է Արրամուի կամ Արամուի տիրույթ և որպես կենտրոն ունեցել է նույն Արզաշկուն: Զանզիունան լճին ավելի մոտիկ է: Այնտեղից Սալմանասարն անցնում է Գիլզան և Խուբուշկիայի վրայով վերադառնում իր մայրաքաղաքը:

Ըստ ամենայնի՝ Թումմեն գտնվելիս է եղել Վանա լճի արևելյան կամ ավելի շուտ՝ հյուսիսային ծայրից դեպի արևմուտք, իսկ միջանկյալ տարածությունը կազմում էր Արամալիի և Զանզիունայի շրջանը: Հետևաբար, Է. Ֆորերը և ուրիշներ սխալվում են, երբ Թումմեն փնտրում են Վանա լճից արևելք և կարծում են, թե դա Թոմ գյուղն է՝ Վանից 68 կիլոմետր հեռավորության վրա[2]: Վ. Բելլը նույնպես սխալվում է՝ նույնացնելով այն Տում-

[1] F. Delitzch und P. Haupt, Beiträge zur Assyriologie, VI, I, էջ 148:
[2] E. Forrer, Reallexikon der Assyriologie, I, էջ 283:

մեուկ-դերեսիի հետ, որը գտնվում է Տիգրիսի վտակ Քատման գետից 25 կմ արևելք[1]:

Պետք է զգուշանալ Թումմեն մեկ ուրիշ շրջանի հետ շփոթելուց, շրջան, որի անունը առաջ կարդում էին Նումմե և որն այժմ սովորաբար կարդում են, գուցեև իզուր, Թումմե: Դա մի ընդարձակ շրջան էր, որն ընդգրկում էր Սուրիա, Աբուկու, Արուրա և Արուբե քաղաքները Ուրիհի, Արուհի և Էքիհի լեռներում[2]: Աշուրբանիպալն ասում է, որ ինքը «վերադարձել է Նումմեից (հնարավոր է՝ Թումմե) Կիրրուրի երկիրը»[3]: Մենք տեսանք, որ Կիրրուրիի ճանապարհը գտնվում էր Արբելայից վերև:

Գ

Սարգոնը (722-705) Ուրարտու մտավ Ման կամ Մանա երկրին հարևան Չիկիրտու և Անդիա երկրների դեմ պատժիչ արշավանք կատարելու ընթացքում: Չագրոսից արևելք և Ուրմիա լճից հարավ, Ներքին Զաբի ընթացքի և Ջաղաթու գետի միջև ընկած ընդարձակ սարահարթը կազմում էր Մանա պետությունը: Վաղուց ի վեր Մանան երկու հզոր հարևանների՝ Ուրարտուի և Աշշուրի, հետաքրքրասիրության առարկան էր դարձել: Մանայի թագավորները խուսանավում էին երկու ուժերի միջև՝ առանց կարողանալու հաստատուն քաղաքականություն վարել ի նպաստ մեկի կամ մյուսի: Այն պահին, երբ թվում էր, թե երկրի ձեռքբերումը Աշշուրի համար արդեն ապահովված է, Ուիշդիշ, Չիկիրտու և Անդիա հարևան երկրները դաշինք են կազմում Մանայի թագավորի դեմ, որը հարձակման է ենթարկվում և սպանվում: Սարգոնն իրավացիորեն Ուրարտուի թագավոր Ռուսայի մատը խառն է տեսնում այդ գործում: Ուրիշ հարևաններ՝ Կարալլու և Ալլաբրիա երկրները, քաջալերված դաշնակիցների հաղթանակով, Ուրսայի կամ Ռուսայի կողմն էին անցնելու: Աշշուրը Մանայի վրա ունեցած գերիշխանությունը կորցնելու վտանգի տակ էր, և Սարգոնը որոշեց պատժել դավաճաններին ու վերջ դնել Ուրարտուի թագավորի մեքենայություններին:

714 թվականին, իր թագավորության ութերորդ տարում, Սարգոնը դուրս է գալիս արշավանքի և հազիվ թափանցում է Չիկիրտու երկիրը, երբ հանկարծ շուռ է գալիս ու մտնում Ուրարտու: Նա, անշուշտ, լսել էր կիմմերների՝ Ուրարտու ներխուժման լուրը և Ռուսա թագավորին պատճառած տագ-

[1] Zeitschrift für Ethnologie, 1899, էջ 263:
[2] Budge and King, նշվ. աշխ., էջ 269-270:
[3] Նույնը, էջ 272:

նապը: Հետևաբար, նպաստավոր իրադրություն էր ստեղծվում՝ վտանգավոր մի հակառակորդի հետ վերջնական հաշիվ տեսնելու համար:

Մեր նյութի քննության համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Սարգոնի երթուղին, մանավանդ, Ուրարտուում նրա կտրած ճանապարհը: Ֆ. Թյուրո-Դանժենը, որը մի լավ հրատարակություն է նվիրել Սարգոնի արշավանքին, իր բոլոր ջանքերն է թափել նաև այդ արշավանքի ճանապարհացույցը ճշգրտելու համար[1]:

Ըստ այդ ճանապարհացույցի՝ Սարգոնը, մեկնելով մայրաքաղաքից, հասնում է Ուրմիա լճի շրջանը, Մարադայի վրայով առաջ խաղում մինչև Թավրիզ, շրջանցում է լիճը և Խոյ քաղաքի վրայով ուղղվում է դեպի Վանա լիճը. անցնում է Արճեշ, Ախլաթ, Բիթլիս և Սաիրդ (Սղերդ) քաղաքներով. այնտեղից դառնում է դեպի արևելք և Բոհտանի (Արևելյան Տիգրիս) հովտով անցնում է Խուրուշկիա. ապա՝ Զաբն անցնելուց հետո կանգ է առնում նույն գետի վտակ Նահիլի ավազանում գտնվող Մուծածիրում:

Հեղինակը մեծ ջանքեր է թափել այդ ճանապարհացույցը պաշտպանելու համար: Այնուհանդերձ, կարելի է նրան քննադատել համարյա բոլոր կետերում: Կ. Լեման-Հաուպտն արդեն ցույց է տվել, որ Սարգոնը Վանա լճի շրջանը մուտք չի գործել, այլ հասնելով լճի ափին՝ ետ է դարձել Բաշկալայի ուղղությամբ[2]: Դա համընկնում է մեր կարծիքի հետ: Մենք ծանոթացանք Կ. Լեման-Հաուպտի դիտողությանը, երբ արդեն մեր տեսակետը հաստատված էր, և որը մի տեսակ մեզ երաշխավորում էր, թե չենք սխալվում:

714 թվականին Սարգոնը, իր Կալախ մայրաքաղաքից մեկնելով, անցնում է երկու Զաբերը, մտնում Կուլլար լեռան կիրճերը և կանգ է առնում Սումբիում:

Դա այն ճանապարհը չէ, որ Ալթուն-քյոփրուի վրայով տանում է Սուլեյմանիե: Արշավանքի նպատակն էր Զիկիրտու և Անդիա երկրների գրավումը, որոնք գտնվում էին Ուրմիա լճի մոտ, ուրեմն, կարիք չկար իջնել մինչև Շեհրիձորի դաշտը և ապա միայն դառնալ հյուսիս: Ամենակարճ ճանապարհն անցնում էր Ռովանդուզի վրայով, բայց Ասորեստանի թագավորը շատ պատճառներ ուներ խուսափելու այդ ուղղությունից, քանի որ Մուծածիրի իշխանությունը, որի տերն էր Ուրզանան, Ուրարտուի թագավոր Ռուսայի հավատարիմ դաշնակիցը, իշխում էր վերոհիշյալ ճանապարհի վրա: Ուրեմն, Ասորեստանի թագավորն ստիպված էր ընտրել Քեոյ-սանջակի ուղղությունը: Իրոք, այդ քաղաքից արևելք գտնվում է Կուլլարա կոչվող

---

[1] **F. Thureau-Dangin**, Une relation de la huitième campagne de Sargon, Paris, 1912:

[2] **K. Lehmann-Haupt**, Armenien einst uns jetzt, II, 1, էջ 317: Մենք համաձայն չենք հեղինակի հետ ճանապարհացույցի մյուս կետերի վերաբերյալ:

լեռը, որը տարածվում է Զաբի ոլորանում և ինքն էլ խանգարում է վերջինիս հոսանքը: Կոլլարաև հին Կուլլարն է: Սումբին կիրճերի ելքում գտնվող դաշտն է, ուր թագավորն իր բանակի զորահանդես է անցկացնում և ապա մտնում Սուրիկաշ՝ մանացիների նահանգը: Այնտեղից նա իջնում է դեպի Պարսուաշ և վերադառնում Մանա՝ Միսսի նահանգը, ու կանգ առնում թագավորական բերդ Սիրդակկայում: Հետո 30 beru ճանապարհ կտրելով՝ հասնում է Զիկիրտուի և Անդիայի սահմանի վրա գտնվող Պանգիշ մանայական բերդը: Թագավորը հասնում է իր արշավանքի նպատակին: Նա անցնում է Խշտարաուրա գետը, հարձակվում Զիկիրտուի շրջան Աուկանեի վրա: Նա ուզում էր պատժել այդ երկրի թագավորին, որը դավաճանել էր իր վեհապետին՝ Մանայի թագավորին, ի նպաստ Ռուսայի, բայց նա իր տեղում չէր՝ Ռուսային օգնության էր մեկնել: Սարգոնը լքում է Աուկանեն և մեկնում Ուիշդիշ մանայական շրջանը, որը գրավված էր Ռուսայի կողմից: Ռուսան այնտեղ՝ Ուաուշ լեռան վրա էր: Կռիվն սկսվում է: Ռուսան ջախջախվում և «փախչում է իր զորքերից առաջ». նա լքում է իր Տուրուշպա նստավայրը և քաշվում լեռները:

Beru-ն կամ ասուրական մղոնը համարյա 6 կիլոմետր էր, ուրեմն, 30 beru-ն 180 կիլոմետր է անում: Դա Մանայի երկու քաղաքի՝ Սիրդակկայի և Պանգիշի միջև եղած տարածությունն է: Ֆ. Թյուրո-Դանժենը Սիրդակկայի շրջան Միսսին և Պարսուաշը տեղադրում է Ուրմիա լճին մոտ: Այնտեղից 180 կիլոմետր հաշվելով, մարդ կհասնի Արաքս գետի ափը՝ իբր այնտեղ գտնվող Պանգիշը հայտնաբերելու համար: Դա բացարձակապես անհեթեթություն է: Մանա երկիրն այդքան հեռու չէր տարածվում, և նույնիսկ շատ կասկածելի է, որ ամբողջ Մանան այդքան մեծ տարածք ունենար: Եթե չեն ուզում beru-ի[1] արժեքը վերանայել ըստ այս ճանապարհի, ոչ էլ թագավորին չափազանցության մեջ մեղադրել, ապա պետք է ընդունել, որ խոսքն այստեղ ասուրական բանակի՝ Սումբիից մինչև Պանգիշ կատարած ճամփորդության մասին է: Համենայն դեպս, ո՛չ Միսսին, ո՛չ էլ Պարսուաշը Ուրմիա լճին մոտիկ չէին գտնվում: Այնտեղ՝ լճի ափերին պետք է տեղադրել Մանայի սահմանամերձ բերդ Պանգիշը:

Սարգոնը հարավից ընթանում է դեպի հյուսիս միշտ մանայական տարածքի «եզերքով»: Պարսուաշը, Սանգիբուտուն, Գիզիլբունդին և այլն չէին գտնվում նրա ճանապարհի վրա, այլ արևելքում էին: Նշենք, օրինակ, որ մանայական առաջին շրջան Սուրիկաշից Սարգոնը այժմյան Քանեից

[1] Ըստ Ֆ. Թյուրո-Դանժենի, Huitième campagne, էջ IV, ծան. 2, J. A., 1909, էջ 99 beru-ն հավասար է 10.692 մետրի, ըստ Howardy-ի, Clavis Cuneorum 186,17 և 8563 մետրի՝ ըստ D. Luckenbill-ի, Anc. Rec., II, էջ 500:

ուղիղ գծով հասնում է Ջաղաթուի ակունքը. այդ գծից հարավ գտնվում էր Նամրին, արևելքում՝ Պարսուաշը, իսկ դրանց միջև՝ Սանգիբուտուն և Աբդադանին:

Միսսի մանայական շրջանը, մեր կարծիքով, պետք է տեղադրել Սակիզ քաղաքի մոտ, այն սարահարթի վրա, որը բաժանում է Ջաղաթուի ակունքները Թաթավի ջրերից: Միսսին լեռնային երկիր էր. Շամշի-ադադի ներխուժման ժամանակ Միսսիի բնակիչները ապաստանեցին լեռներում[1]: Միսսիում Սարգոնը հարկ է ստանում Գիզիլբունդիից, որը գտնվում էր մանացիների և մարերի արանքում, և այն դնում է Պարսուաշի կառավարչի իշխանության ներքո: Հետևաբար, Գիզիլբունդին, ինչպես և Միսսին Պարսուաշից հեռու չէին:

Սահմանամերձ վայր Պանզիշը, որտեղ Մանայի երկիրը հարում էր Զիկիրտուին և Անդիային, մեր կարծիքով, տեղավորված էր Ուրմիա լճի ափերին, Մանայի սահմանի վրա՝ հյուսիսային կողմից: Խաբարաուրա գետը նույնանում է Ջաղաթու գետի (և ոչ Կարանգուի) հետ: Աջ ափին տարածվում էին Զիկիրտուն և Անդիան: Զիկիրտուի վրա հարձակվելուց հետո Սարգոնը, ըստ Ֆ. Թյուրո-Դանժենի, առաջանում է դեպի Սոհենդ լեռը, որը նա Ուաուշի տեղ է ընդունում, իսկ Ուիշդիշը, դեպի ուր շարժվում է Սարգոնը՝ Առկանեն կործանելուց հետո, նա տեղադրում է Ուրմիայի և Սոհենդ լեռան միջև: Դա այն էական կետն է, որի վերաբերյալ մենք համաձայն չենք Ֆ. Թյուրո-Դանժենի հետ: Ուրարտուի թագավորը Սոհենդի շրջանում անելիք չուներ: Որքան մեզ հայտնի է, Ատրպատականը Ուրարտուի քաղաքական ազդեցության ներքո չէր գտնվում: Ատրպատականի սահմաններում ոչ մի ուրարտական արձանագրություն չի հայտնաբերվել: Ուրեմն, Ուրարտուի թագավորը ոչ մի շահ չուներ փակելու Ասորեստանի թագավորի ճանապարհը դեպի Ատրպատական: Նրա շահերը պահանջում էին իր ուշադրությունը բևեռել Ուրմիա լճից արևմուտք և հարավ գտնվող երկրների վրա: Հայտնի է ուրարտական թագավոր Մենուայի՝ Տաշթեփեում գտնված արձանագրությունը, այն շրջանում, ուր մենք տեղադրեցինք Պանզիշ բերդը: Ռուսան, իմանալով Սարգոնի արշավանքի մասին, շարժվում է նրա դեմ և ճամբար դնում Ուաուշ լեռան ստորոտում: Այդ մասին նրան տեղեկացրել էին Զիկիրտուի և Անդիայի թագավորները[2], և հենց որ թշնամին երևացել էր, նրանք լքել էին իրենց երկրներն ու միացել Ռուսային: Ուաուշ լեռը մոտ էր Ուիշդիշին, որը Մանայի ամրոցն էր և գրավվել էր Ուրարտուի թագավորի

[1] **E. Schrader**, նշվ. աշխ., էջ 179:

[2] **F. Thureau-Dangin**, նշվ. աշխ., էջ VI, ըստ Ռ. Հարպերի հրատարակած նամակների:

կողմից: Դա նշանակում է, որ Ուիշդիշը պաշտպանում էր Ուրարտուի սահմանը, և քանի որ Ուրարտուն սահմանակից էր Մանային լճից արևմուտք ընկած շրջանում, Զագրոսի և լճի հարավային անկյան միջև, ապա այնտեղ էլ՝ այժմյան Ուշնի քաղաքի շրջանում, պետք է փնտրել Ուիշդիշը: Ինչպես որ Պանգիշը Չիկիրտուի և Անդիայի դեմ ծառայում էր որպես սահմանային կայան, այնպես էլ Ուիշդիշը Ուրարտուի դեմն էր կանգնած: Երբ Սարգոնն իմացավ Ռուսայի գալը, ընդհատեց իր արշավանքը և դարձավ դեպի Ուրարտու: Նշենք, որ նա Ռուսայի դեմ դուրս եկավ «արևելքից արևմուտք» ուղղությամբ: Դա ցույց է տալիս, որ մինչ այդ նա գնում էր դեպի արևելք, բայց հանկարծ հակառակ ուղղությունը բռնեց՝ Ռուսայի սպառնալիքից խուսափելու և նրա վրա թիկունքից հարձակվելու համար:

Ուառուշ լեռը Զագրոսի մոտերքում գտնվող բարձունքներից մեկն էր: Ռուսան «փախչում է իր զորքերից առաջ», և Սարգոնը հաղթեց Չիկիրտուի թագավորին ու նրա դաշնակիցներին: Սարգոնը լռություն է պահպանում այն էական իրադարձության կապակցությամբ, որը պատճառ դարձավ Ռուսայի «փախուստին», այսինքն՝ կիմմերների ներխուժման: Ռուսան «նույնիսկ լքեց իր մայրաքաղաք Տուրուշպան», անշուշտ, որպեսզի գնա դիմագրավելու բարբարոս ասպատակողներին:

Հաղթանակից հետո Սարգոնն առաջ է խաղում և մտնում Ուշկայա՝ մեծ բերդ Զարանդա շրջանի մուտքի վրա և «Սուբի շրջանի վերևում»: Ուշկայան, ուրեմն, բաժանում էր միմյանցից Սուբի և Զարանդա շրջանները: Իրականում Սուբին Մանայի մասն էր կազմում. դրա համար էլ ուրարտացիներն այն կոչում էին մանացիների երկիր: Զարանդան շատ է հիշեցնում Պլինիոսի Զոարանդան և հայ հեղինակների Զարավանդը, և, հետևաբար, առանց վարանելու կարելի է դրանք նույնացնել: Զարավանդը զբաղեցնում էր Սալմաստ գետի ավազանը: Սուբիի բնակիչները հայտնի էին հեծնելու ձիեր վարժեցնելու մեջ և թագավորական բանակին լավագույն մտրուկներ էին մատակարարում: Սուբին չի կարող նույնանալ Մարանդի շրջանի հետ, քանի որ Սուբին Մանայի շրջաններից էր, իսկ վերջինս չէր տարածվում մինչև Մարանդի շրջանը: Պետք է այն փնտրել Զարանդայից արևմուտք և ոչ արևելք[1]:

Այսպիսով, Սարգոնը կարծես թե հետևել է այն ճանապարհին, որը ձգվում է Ուշնիից՝ Զագրոսի լեռնաշղթայի երկայնքով հյուսիս, դեպի Կոտոր (այժմ՝ Կոտուր) հին բերդը: Զարանդայից Ասորեստանի թագավորն անց-

[1] Ձաբի հովտում, Դիրիկից և Ս. Բարդոտիմեոս հայկական վանքից քիչ հեռու գտնվում է մի բնակավայր, որը կոչվում է նշանակալից «Ասպիստան» անունով, այսինքն՝ «Ձիերի երկիր», անշուշտ, ձիերի բուծման պատճառով:

ցում է Քարիի կամ Սանգիբուտուի, Դալայի, Արմարիլիի, Այադիի շրջանները և հասնում Վանի մոտերքը: Տեքստը տարբերում է Քարին, որը կոչվում է Սանգիբուտու, և բուն Սանգիբուտուն կամ «Սանգիբուտուի բերդաքաղաքների շրջանը»: Բուն Սանգիբուտուում էր գտնվում Արզաբիա լեռը. այնտեղից մինչև Իրտիա լեռը տասներկու beru կամ 72 կիլոմետր հեռավորություն կար: Սարգոնն անցնում է այդ տարածությունը և հասնում Արմարիլի: Սակայն նա չի հասնում այդ լեռան, որովհետև Արմարիլին տարածվում էր Ուբիանդա լեռների ստորոտում: Արմարիլիից հետո նա մտնում է Այադի՝ լճի ափին:

Այս բոլոր տեղեկությունները շատ արժեքավոր են: Իրտիա լեռը, անտարակույս, Սալմանասար III-ի ճանապարհացույցի Իրիտիա լեռն է: Դժվար կլիներ չնույնացնել նույն ճանապարհացույցի Արմարիլին Արամիլիի հետ: Մենք Իրիտիան տեղադրեցինք Ալադաղի շրջանում: Սալմանասարը Իրիտիայից մեկնելով՝ անցնում է Արամիլին և Ջանզիուճան ու հասնում Վանա լիճ: Սարգոնը, հակառակ կողմից գնալով, ուղղվում է դեպի Իրտիա, անցնում Արմարիլիի վրայով և հասնում Այադի՝ լճի ափին: Այադիի 30 քաղաքները «նայում էին գեղածուփ ծովին». նրանք շարված էին Վանա լճի հյուսիսային ծայրի շուրջը:

Այադիից Սարգոնը գնում է նույն ուղուը կրող նահանգի բերդաքաղաք Ուայախս՝ Նաիրի երկրին սահմանակից: Ուայախսից նա անցնում է Նաիրի և այնտեղից՝ Մուծածիր: Ֆ. Թյուրո-Դանժենը կարծում է, թե Սարգոնը հյուսիսից դարձել է լճի շուրջը և Ախլաթի ու Քիթլիսի վրայով հասել Սաիրդ. ըստ նրա՝ Ուայախսը համապատասխանում է Քիթլիսին, իսկ Սաիրդը՝ Նաիրիի կենտրոն Խուբուշկիային: Սաիրդից Սարգոնը անցած պետք է լիներ 250 կիլոմետր, Քոհտանի հովտով մանացիների սահմանի վրա գտնվող Մուծածիր հասնելու համար:

Այն փաստերը, որոնցով Ֆ. Թյուրո-Դանժենը ձգտում է պաշտպանել իր դրույթը, հենց նրա դեմ են խոսում: Ուայախսը կամ Ուեսին ներկայանում է որպես ռազմական խոշոր նշանակություն ունեցող կայան: Ասուրական լրտեսները հետևում և մեծ կարևորություն էին տալիս այն ամենին, ինչ անցնում-դառնում էր այնտեղ, թագավորին տեղյակ էին պահում ամենայն մանրամասնությամբ: Հայտնում էին Չիկիրտուի և Անդիայի թագավորների ժամանելը Ռուսայի մոտ՝ Ուեսի (Ուայախս), Ուեսիի կուսակալի մեկնումը Մուծածիր: Հաստատում էին, որ հինգ կուսակալներ եկել-հասել էին Ուեսի և, մեկ ուրիշ հաղորդագրությամբ, որ Ուեսիի կուսակալը սպանվել էր կիմմերների դեմ կռվելու ժամանակ: Նույնիսկ Մուծածիրի թագավորը տեղե-

կացնում էր ասուրական իշխանություններին, թե Ռուսան գտնվում էր Ուեխում:

Այս բոլորը մեզ թելադրում է Ուայախսը փնտրել Ասորեստանի արևելյան կողմում, Մուծածիրի մոտ, ոչ հեռու Չիկիրտուից ու Անդիայից, և ոչ թե, ընդհակառակն, հեռավոր Բիթլիսի շրջանում: Եթե Ուայախսը և Բիթլիսը նույնը լինեին, Ասորեստանի թագավորը կարիք չէր ունենա Մուծածիրի թագավորի միջնորդությանը՝ Ուայախսում անցած-դարձածն իմանալու համար. այս վերջին բնակավայրն ավելի մոտ էր Ասորեստանի մայրաքաղաքին, քան Մուծածիրին: Չիկիրտուի և Անդիայի թագավորների քայլը գործնական նշանակություն չէր ունենա, եթե Ուեխն այդքան հեռու լիներ նրանց երկրներից: Նախքան օգնության հասնելը նրանք կջախջախվեին թշնամու կողմից:

Վերջապես, մենք գիտենք, որ Խուբուշկիան Գիլզանի մոտ էր. Սալմանասար III-ը Գիլզանից Խուբուշկիա գնաց իր մայրաքաղաքը վերադառնալիս: Գիլզանը գտնվում էր Ուրմիա լճի ափին, հետևաբար և Խուբուշկիան չի կարող նույնանալ Բիթլիսի հետ:

Ասորեստանի թագավորը, հասնելով Վանա լճի ափին, վերադարձի ճամփա է ընկնում Արճակ-Սևան-Խոշաբ գծով դեպի Մուծածիր երկիրը: Այադիի քաղաքներից մեկը, որտեղից Սարգոնը գնում է Ուայախս, կոչվում է Հին Ուայախս, անշուշտ, ի հակադրություն մեկ ուրիշ Ուայախսի, որը համեմատաբար նոր էր հիմնադրված և մեր Ուայախսն է: Դա վճռական ապացույց է, ինչպես նկատել է Կ. Լեմանն-Հաուպտը, որ Ուայախս բերդն ու նահանգը գտնվում էին Վանից արևելք, Այադիի մոտ[1]: Նույն կարգի մեկ այլ ապացույց. Այադիից Ուայախս ճանապարհի վրա Սարգոնը անցավ երեք գետով, որոնցից մեկը Ալլուրիա անունն էր կրում: Ճիշտ այդպես է կոչվում այն լեռներից մեկը, որոնք բարձրանում էին Զաբի ափին, այն լեռնանցքի մոտ, որը Սարգոնին առաջնորդում էր դեպի Մուծածիր: Հավանաբար, գետն իր անվամբ պարտական է այդ լեռանը, որտեղից էլ սկսվում էր նրա ակունքը: Մենք մտածում ենք Չուխի (Չուբ-դաղ) մասին, որը տարածվում է դեպի Խոշաբի ակունքները և որտեղ գտնվում է հայտնի կիրճը, որը միացնում է Զաբի հովիտը Խոշաբի հովտին: Այսպիսով, հաջողվում է Ուայախս բերդը տեղադրել Չուխի սարահարթի վրա[2]: Խոշաբի հովիտը

[1] Սարգոնը նշում է երկու քաղաք, որոնք Անիաշտանիա միևնույն անունն են կրում, մեկը՝ Սանգիբուտուի (=Բարի) սահմանի վրա, մյուսը՝ Այադի նահանգում, որի 30 քաղաքները գտնվում էին ծովի ափին: Հայ պատմիչ Թովմա Արծրունին մի գյուղ է ճանաչում Բոգունի գավառում, որի անունը Անստան էր, դա հիշեցնում է Անիաշտանիան: Անստանի տեղը հայտնի չէ, բայց այն, համենայն դեպս, գտնվում էր Վանի շրջանում (44):

[2] Կ. Ֆ. Լեմանն-Հաուպտը փորձում է Ուայախսը գտնել այժմյան Բաշկալայում:

կազմում էր Ուրարտուի սահմանը, որից այն կողմ տարածվում էր Խուբուշկիա երկիրը, այլ կերպ ասած՝ Նաիրին: Մի բերդ, որը տեղավորված էր այնպիսի մի բարձրության վրա, ինչպիսին Չուխը՝ 3000 մետր, ուներ հսկողության և հարձակման առաջավոր կայանի բոլոր առավելությունները:

Սարգոնը պնդում է, որ Մուծածիրի թագավոր Ուրզանան՝ «մի չար լեռնցի», ապստամբեց իր դեմ, երբ նա վերադառնում էր արշավանքից: Իրերի դրության ավելի համապատասխան է թվում ընդունել, որ ապստամբությունը բռնկել էր այն պահին, երբ Սարգոնը Ուրարտու մտավ: Ուրզանան Ռուսայի հավատարիմ դաշնակիցն էր և իր ապստամբությամբ ստիպում էր Սարգոնին ընդհատել իր հաղթական առաջխաղացումը Ուրարտուի միջով: Ասենք, ինքը՝ Սարգոնն էլ հաստատում է, որ այդ չար լեռնցին ապստամբել էր իր դեմ և ընդհատել իր առաջխաղացումը, այնպես որ ինքն ստիպված է եղել վերադառնալ արշավանքից:

Շատ ավելի անխոհեմություն կլիներ Ուրզանայի կողմից՝ Սարգոնի հետ թշնամանալը, եթե վերջինս այդ պահին հասած լիներ Ուայախս կամ Խուբուշկիա, իր տիրույթների մոտերքը:

Սարգոնն ասում է, որ գրավել է 430 քաղաք և 7 նահանգ: Նահանգներն են՝ Զարանդա, Սուբի, Դալա, Քարի-Սանգիբուտու, Արմարիլի, Այաղի և Ուայախս:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՑԵՂԵՐԻ ՊԱՑՔԱՐԸ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

Ա

Ասորեստանի պետության ժամանակաշրջանում Հայաստանում ծաղկում էր մի մեծ պետություն, որը կոչվում էր Ուրարտու կամ Արարատ, բառ, որը նույն անվան բիբլիական ձևն է: Ասորեստանի պատմությունը բոլորին ծանոթ է՝ ամեն մի աշակերտ նրա մասին որոշ տեղեկություն ունի: Բայց քչերը կան, նույնիսկ ուսյալ մարդկանց մեջ, որ Ուրարտուի անունը լսած լինեն: Սակայն Ասորեստանի պատմությունը սերտ կապով կապված է Ուրարտուի պատմության հետ, որպես շատ վտանգավոր հակառակորդի, որը չի դադարել երեք դար շարունակ, ընդհուպ մինչև Ասորեստանի վախճանը, մրցել նրա հետ և խանգարել նրա հավակնություններին Միջագետքից դուրս գտնվող երկրների նկատմամբ:

Երբ Թիգլաթպալասար II-ը Ք. ա. XII դարի վերջում բարձրացավ Հայկական Տավրոսը և Հայաստան մտավ դեպի Տիգրիսի ակունքները ձգվող կիրճերով, նա հանդիպեց մի քանի տասնյակ արքայիկների դիմադրությանը: Այդ ժամանակաշրջանում երկիրը Նաիրի էր կոչվում և ծածկված էր փոքր պետությունների ցանցով: Երեք դար հետո՝ 857 թվականին, Սալմանասար III-ը նույն ճանապարհով թափանցեց Հայաստան և ընթացավ մինչև երկրի մայրաքաղաք Արզաշկուն, որը գտնվում էր այժմյան Մանազկերտ քաղաքի տեղում: Նա կռվի բռնվեց Արամե թագավորի հետ: Ասուրական առաջին ներխուժումից հետո երկիրը փոխել էր իր տեսքը՝ այժմ նա կոչվում էր Ուրարտու և նոր էր անցել քաղաքական հեղաշրջման բովից ու մեկ քաղաքական կազմակերպության մեջ էր միավորել բազմաթիվ փոքր պետություններ: Սալմանասարը գրավեց այդ թագավորության մայրաքաղաքը և կործանեց: Անշուշտ, այդ պարտության հետևանքով էր, որ Արամեի հաջորդ Սարդուրի թագավորը իր աթոռանիստը տեղափոխեց Տուշպա քաղաք, այժմյան Վանը, որն Ասորեստանի հարձակումներից ավելի լավ էր պատսպարված:

Հայկական Տավրոսն այդ կողմից համարյա անանցանելի է. միակ մուտքը կարող էր լինել Ջաբ գետի հովտի միջով: Ուրարտուի թագավորը փակեց այդ մատույցը հզոր ամրոցներով, որ նա կառուցեց Ջաբի վերին հոսանքի

վրա, այնտեղ, որտեղ գետը ճեղքում էր Տավրոս լեռը: Բացի այդ, Ուրարտուն ձեռք բերեց Զաբի և Զագրոս լեռնաշղթայի միջև ընկած լեռնային տարածքը մինչև Ռովանդուզի շրջանը: Այդ տարածքը երկու թագավորություն էր կազմում՝ Խուբուշկիա և Մուծածիր, որոնք Ուրարտուի ստորականերն էին:

Մանա թագավորությունը տարածվում էր Զագրոսից արևելք և Ուրմիա լճի հարավում: Որպեսզի ասորեստանցիներին արգելի այդ կողմից Ուրարտու մտնել, Ուրարտուի թագավոր Մենուան գրավեց այդ երկրի հյուսիսայինի մասը, իսկ նրա հաջորդները մինչև վերջ ձգտում էին պահպանել այդ թագավորությունն իրենց քաղաքական ազդեցության ներքո և Ասորեստանին չթողնել մոտենալ նրան:

Ասորեստանից արևմուտք, Եփրատի հովտում, մի շարք փոքր պետություններ հերթով դասավորված էին Մելիտենեից մինչև Հալեպ՝ Միլիդ, Կումմուխի (Կոմմագենե), Գուրգում (Մարաշ), Կարկեմիշ (Ջերապլուս), Սոլումալ (Զինջիրլու), Խաթթինա և ուրիշներ: Այդ պետությունները, գտնվելով Ասորեստանի սպառնալիքի ներքո, նեցուկ էին որոնում Ուրարտուում, իսկ վերջինը չէր զլանում օգտագործել նրանց համակրանքը, և ահա բազմիցս այս պետությունները դաշնակցում են Ուրարտուի հետ՝ ընդհանուր թշնամու դեմ:

Եփրատից մինչև Մուծածիր ձգված լեռնային գոտին Ասորեստանի և Ուրարտուի սահմանն էր գծում: Այդ գոտում ապրող բազմաթիվ ցեղեր թշնամաբար էին տրամադրված Ասորեստանի նկատմամբ և նույնպես հակված էին դեպի Ուրարտուն:

Այսպիսով, Ասորեստանի պետությունը շրջապատված էր հյուսիսից և իր երկու թևերից, որը խոչընդոտ էր հանդիսանում նրա ծավալմանը: Ուստի և կատաղի պայքար սկսվեց Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև, մի պայքար, որն ընդգրկեց երկու երկրների ռազմական կյանքի մեծագույն մասը:

Միմիայն քաղաքական մրցակցության մասին չէ խոսքը. պայքարը միևնույն ժամանակ ցեղային բնույթ էր կրում: Ուրարտացիները և դաշնակից ու հովանավորյալ ժողովուրդները՝ Խուբուշկիայի, Մուծածիրի, Մանայի ժողովուրդները, ինչպես նաև միջանկյալ գոտու ցեղերը և եփրատյան պետությունների բնակչությունը չէին պատկանում սեմական ցեղին: Ասորեստացիները նրանց կոչում էին Նաիրի տոհմական անվամբ: Այդ իրողությունը հայտնի է վաղուց ի վեր, բայց միայն վերջերս գիտությունը լույս սփռեց նաիրյան ժողովուրդների ծագման վրա:

Նախքան սեմական ցեղերի երևան գալը, որոնք Բաբելոն էին եկել իրենց օրրան Արաբիայից, Միջագետքը, Հայաստանը և Փոքր Ասիան զբաղեցված

էին մի ասիական ցեղով, որից շումերները՝ Բաբելոնում, խուրրիները՝ Վերին Միջագետքում և Հայաստանում, խեթերը՝ Փոքր Ասիայում կազմում էին երեք գլխավոր օղակները:

Երկրորդ հազարամյակի սկզբին հնդեվրոպական ալիքները մոլեգնում են այս երկրների վրա երեք հաջորդական շարքերով. մեկը տիրանում է խեթերի երկրին և այնտեղ հիմնում Մեծ Խաթթին, մյուսը հարձակվում է խուրրիների երկրների վրա, Հայաստանի միջով ցած է իջնում և Միջագետքի սրտում կազմակերպում է Միտաննի պետությունը, կասսիտների երրորդ ալիքը առաջ է խաղում մինչև Բաբելոն: Այսպես, հնդեվրոպացիները բորբոքում են այդ ժողովուրդների լճացած կյանքը:

Միտաննիի հիմնադրման ժամանակ Ասորեստանը, որը մի ժամանակ գաղութացվել էր ակկադացիների կամ Բաբելոնի սեմական ցեղերի կողմից, ստիպված է լինում Միտաննիի մաս կազմել՝ որպես նրա նահանգներից մեկը: Սակայն կամաց-կամաց նրան հաջողվում է ազատվել Միտաննիի տիրապետությունից և նույնիսկ իր հին տիրոջ վրա իշխանություն ձեռք բերել: Միտաննին Ասորեստանի հարվածների տակ անհետանում է XII դարում, և նրա հետ խուրրիական ցեղը կորցնում է իր դիրքը Վերին Միջագետքում:

Այդ ժամանակ խուրրիական երկիր Ուրարտուն ստանձնում է Միտաննիի գործի պաշտպանությունը, որպեսզի շարունակի ցեղային պայքարը Ասորեստանի դեմ: Նա մարմնացնում է խուրրիական ցեղի վերջին ճիգերը՝ պաշտպանվելու սեմականության դեմ: Այդ նկատառումով շատ հատկանշական է, որ Միտաննիի կործանումից հետո Ասորեստանը XII դարի սկզբում իր զենքը դարձնում է Նաիրիի, այսինքն՝ Ուրարտուի դեմ:

Կարիք չկա երկար կանգ առնել երկու պետությունների պայքարի իրադարձությունների վրա: Միայն նկատենք, որ ասուրագետ գիտնականները սովորություն ունեն չափազանցելու Ասորեստանի հաջողությունները, վստահելով նրա գոռոզամիտ վեհապետների պոռոտախոսությանը, որոնք սիրում են իրենց տեղեկագրերում ուռճացնել այն սխրանքները, որոնք համախ սոսկ ցուցադրական բնույթ են կրում: Նույնիսկ շատերը կարծում են, թե կարող են հաստատել, որ Սարգոնը 713 թվականին, Ռուսա թագավորի դեմ ձեռնարկած արշավանքի ընթացքում, վերջնականապես ճզմել է Ուրարտուի ուժը: Սակայն սահմանամերձ կայաններից ասորեստանցի գործակալների ուղարկած գաղտնի տեղեկագրերը Ասորեստանի թագավորին՝ բացահայտ ցույց են տալիս, որ Ռուսայի հաջորդ Արգիշտին տակավին իրեն զգում էր դրության տեր և իր ձեռքն էր պահում Ասորեստանի դեմ գործողությունների նախաձեռնությունը: Ռ. Հարպերի ժողովածուում

հրատարակված նամակները ոչ մի կասկած չեն թողնում այն մասին, որ Ասորեստանը վախենում էր Ուրարտուի հարձակումից:

Իրականում, Ուրարտու թագավորությունը երեք հարյուր տարվա ընթացքում վարած պայքարը հասցրել է մինչև վախճանը՝ մինչև Ասորեստանի վերջնական կործանումը, և նույնիսկ վկա է եղել նրա հոգեվարքին՝ իրական հերոս Կիաքսարի հարվածների ներքո, 612 թվականին:

Ուրարտուն կատարել է այնպիսի առաքելություն, որը պետք է գնահատել ըստ արժանվույն. նա փակել է սեմականության ծավալման ճանապարհը դեպի Հայաստանի լեռնաշխարհը և Փոքր Ասիա: Ինչպիսին էլ որ լինեն ասորեստանյան քաղաքակրթության արժանիքները, չպետք է թաքցնել, որ Ասորեստանը զուրկ էր մարդու ունեցած արժեքի գիտակցությունից, որ այնքան էական է քաղաքակրթության համար: Աշշուրի տիրակալների անգթությունը առասպելական էր:

Նրանք նույնիսկ իրենք իրենց հաշիվ չէին տալիս այն հրեշավոր հայտարարությունների մասին, որ անում էին առանց նեղվելու և հպարտությամբ, ասելով, թե «կատաղած շան և վայրի ցուլի նման» իրենք նետվում են թշնամի երկրների վրա: Հիվանդագին կրքոտությամբ նրանք նկարագրում են, թե ինչ սարսափելի գործեր են կատարել հարձակման ենթարկված երկրներում՝ ավերել, հրկիզել քաղաքներն ու դաշտերը, կոտորել բնակչությանը, կենդանի այրել երիտասարդ տղաներին ու աղջիկներին, կտրել ձեռքերը, մատները, ականջները, մորթել և կաշիները փռել պարիսպների վրա, կտրված գլուխներով բուրգեր բարձրացրել և նրանց շուրջը շարել ցցահանված դժբախտներին, գյուղերում դադարեցրել աշխատավորների ուրախ ձայնը և թողնել, որ այնտեղ հաստատվեն վայրի էշերն ու վայրի գազանները և այլն... Կատարելապես հասկանալի է բիբլիական մարգարեի արձակած թեթևացման ճիչը Ասորեստանի անկման առթիվ. «Նինվե՛ն՝ արյան, ենթգության ու բռնության քաղաքը, կործանվել է: Ո՞վ կափսոսա նրան: Բոլոր իմացողները երկու ձեռքով ծափ կտան, որովհետև ո՞վ չի տանջվել նրա չարությունից»: Ուսանելի է, որ մեկ ուրիշ մարգարե կոչ է անում «Արարատի թագավորներին», այսինքն՝ Ուրարտուին, Ասորեստանի վրա հարձակվելու:

Ռուս ասուրագետ Մ. Վ. Նիկոլսկին, որն Ուրարտուի անցյալի առաջին հետազոտողներից մեկն է, շատ լավ նկատել ու ընդգծել է ասուրական վայրենի ոգու և Ուրարտուի շատ ավելի մեղմ ու մարդկային ոգու միջև եղած հակադրությունը: Սանձահարել Ասորեստանի մոլեգնությունը և արգելել նրան ներխուժելու նաիրյան երկրները, ահա մի էապես ազնիվ առաքելություն, որը բաժին էր ընկել Ուրարտուին: Նա շատ արժեքավոր

ծառայություն մատուցեց՝ իր ավանդը ներմուծելով մարդասիրական գաղափարների մեջ:

Բ

Ասորեստանի անկումից քիչ հետո Ուրարտուն նույնպես իր հերթին անհետացավ: Հին աշխարհը փուլ եկավ: Ասորեստանի ժառանգության տեր դարձան իրանցիները, իսկ հայերը ժառանգեցին Ուրարտուն: Երկրի նոր տերեր հայերն իրենց ծագումով առնչություն չունեին ուրարտացիների հետ, բայց հետագայի նրանց պատմական ճակատագիրը որոշ առումով հար և նման էր ուրարտացիների ճակատագրին:

Հայերը, ինչպես ուրիշ շատ ժողովուրդներ, թափառել են դարերի խավարում՝ նախքան պատմության աղջամուղջը հասնելը: Նրանք մի ցեղախումբը կամ հատվածն էին փռյուգացիների, որոնք սկզբում ապրում էին Թրակիայում, որտեղից մոտ XII դարում Ք. ա. անցան Բոսֆորը և գրոհեցին խեթական պետության վրա: Նրանք տիրացան խեթական ժառանգությանը, ապա նրանց մի մասը՝ հայերը, մղվեցին դեպի Եփրատ: Նրանք գրավեցին Հալիս գետի ակունքների շրջանը, որն այն ժամանակից ի վեր կոչվելու էր Փոքր Հայք: Ապա, հետագայում, նրանք թափանցեցին Ուրարտու և այդ թագավորության ժառանգությունն իրենց ձեռքը վերցրին Ասորեստանի կործանման ժամանակաշրջանում:

Թիգլաթպալասար II-ը, որ գրավել էր Հայկական լեռնաշխարհը, նկատում է մուշկերի, այսինքն՝ փռյուգացիների, երևալը Ասորեստանի սահմանների վրա մոտավորապես 1170 թվականին: Հետևաբար, խեթական պետության կործանումից հետո, մոտավորապես 1200 թվականին, նրանք առաջ էին խաղացել մինչև Ասորեստան: Ուրարտուի թագավոր Մենուան նշում է մի ժողովրդի անուն, որը կոչվում էր Ուրմենուխինի, տեղավորված Տարոնի շրջանում: Կ. Լեման-Հաուպտը կարծում է, որ դրանք հայերն են: Եթե դա ճիշտ է, հայերի թափանցումը Ուրարտու կատարվել է արդեն VIII դարում Ք. ա.: Որ հայերն իսկապես եկել են Արևմուտքից, դրա լավագույն ապացույցն է նրանց լեզուն, որը պատկանում է հնդեվրոպական լեզուների մեծ ընտանիքին և հատկապես նրա արևմտյան կամ եվրոպական ճյուղին: Համեմատական լեզվաբանությունը երիտասարդ գիտություն է, որը ծագել է մոտավորապես XIX դարի կեսերին և այդ դարի պանծալի գործերից մեկն է: Շնորհիվ այդ գիտության ամենայն ճշտությամբ հաստատվել է միևնույն ընտանիքին պատկանող մի շարք լեզուների ազգակցությունը: Դրանք են՝ կելտական, գերմանական, իտալական, բալթա-սլավոնական լեզուները,

հունարենը, հայերենը, ալբաներենը, հնդիրանական լեզուները և, ինչպես վերջերս են հայտնաբերել, խեթերենն ու թոխարերենը: Գերմանացիներն այս լեզուները կոչում են հնդգերմանական, ֆրանսիացիները և ուրիշ ազգեր՝ հնդեվրոպական: Ավելի ճիշտ կլիներ դրանք արիա-եվրոպական անվանել՝ ըստ մի քանի ռուս գիտնականների:

1833 թվականին, Ֆ. Բոպպի՝ դարակազմիկ գործի երևան գալուց հետո, սկսվեց հայերենի ուսումնասիրությունը: Առաջին և գլխավոր աշխատությունները պատկանում են գերմանացի գիտնականների գրչին. Հ. Պետերման՝ 1837 թվականին, Հ. Վինդիշման՝ 1836 թվականին (հրատարակված 1850 թվականին), Դիֆենբախ՝ 1843 թվականին, Ռ. Գոշե՝ 1847 թվականին, Բյոռտիխեր (Պ. դը Լագարդ)՝ 1850 թվականին: Այս բոլոր ներհուն գիտնականները հանգել են միևնույն եզրակացության, ըստ որի՝ հայերենը մաս է կազմում հնդեվրոպական լեզուների արևելյան ճյուղին և իրաներենի հետ նմանություն ունի:

Այս տեսակետը հայերենի բնույթի մասին ընդունվեց Ֆ. Բոպպի կողմից և 1857 թվականին մտցվեց նրա մեծ աշխատության երկրորդ հրատարակության մեջ (45): Իրանական ճյուղին պատկանելու դրույթը տիրող մնաց մինչև 1877 թվականը, երբ Ստրասբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր Հ. Հյուբշմանը հրապարակեց իր նշանավոր հոդվածը՝ «Über die Stellung des Armenischen im Kreise der Indogermanischen Sprachen»: Ըստ Հ. Հյուբշմանի՝ նրա նախորդները լուրջ սխալ էին կատարել հիմնվելով այն բառապաշարի վրա, որ հայերենը իրաներենից փոխ էր առել Արշակունյաց դինաստիայի ժամանակաշրջանում: Հայերենի իսկական բնույթի մասին դատելու համար պետք է քննել նրա սեփական բառերը: Դրանք ուսումնասիրելով, Հ. Հյուբշմանը հաստատեց, որ հայերենը բոլորովին իրանական լեզու չէ, այլ ներկայացնում է հնդեվրոպական արմատի անկախ մի ճյուղը և տեղավորվում է հունարենի ու բալթա-սլավոնական լեզուների միջև:

Հ. Հյուբշմանի տեսակետը հաղթանակեց և դարձավ հայկական լեզվաբանության հիմքը: Այսպիսով, հայերենի ուսումնասիրությունը հաստատեց, որ հայերը Արևմուտքից են եկել Հայաստան և պատկանում են հնդեվրոպական մեծ ընտանիքի եվրոպական խմբավորմանը:

Արդարև, զարմանալի է, որ Հ. Հյուբշմանի երկրում դեռևս կան մարդիկ, որոնք այսօր էլ հայերի ծագման հարց են բարձրացնում (46): Եվ այդ արվում է այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ ամենուրեք խոսվում է աշխարհը նոր կարգերով վերաձորոգելու և ճնշված ազգերի նկատմամբ կատարված անարդարությունները փոխհատուցելու մասին: Այսպիսի տարիներին ոչ թե ծագման հարցը պետք է բարձրացվի, այդ հարցը վաղուց

է լուծվել, այլ հայերի ճակատագրի հարցը, այն հրեշավոր աճարդարությունների հարցը, որի անմեղ զոհերն են նրանք և որոնք հատուցման ժամին են սպասում:

Հայերի արևմտյան ծագումը ճակատագրական եղավ նրանց համար: Նրանց բաժին ընկած դժբախտությունները, գուցե, մասամբ այդ իրողության հետևանքն են: Եվրոպական ցեղի մի փոքր հատված, Բալկանների և Փոքր Ասիայի միջով մղված մինչև Առաջավոր Ասիայի կենտրոնը՝ մի օտար աշխարհում, սկզբից ևեթ դատապարտված էր մեկուսացման, որի պայմաններում պետք է պայքար մղեր իրեն շրջապատող հզոր պետությունների դեմ՝ իր ինքնուրույնությունը պաշտպանելու համար: Նկատի առնենք, որ տարօրինակ կերպով նրանց կացությունը նման էր հին ուրարտացիների կացությանը: Թվում է, թե գոյություն ունի ցեղային ինչ-որ մտայնություն: Լինի դա մտայնության ազդեցությամբ թե այլ պատճառներով՝ հայերն իրենց հայացքը դարձրին դեպի Արևմուտք վառ հույսերով, չնայած այն դառը հուսախաբություններին, որ նրանք ունեցան դարերի ընթացքում: Հռոմը, Բյուզանդիոնը, խաչակիրները, պապականությունը, Եվրոպայի մեծ տերությունները, յուրաքանչյուրն իր հերթին, իրենց օգտին շահագործեցին հայերի պատրանքները, առանց երբեք մտահոգվելու, որ իրենց հետապնդած չարաղետ քաղաքականությունը առավել ևս բարդացնելու էր հայերի դրությունը:

Ցավալի իրողություն է, որ Հռոմը, հանրապետությունը, թե կայսրությունը, ավելի թշնամական էր հայերի նկատմամբ, քան իրանական պետությունները: Բյուզանդիոնի նենգավոր պաշտպանությունն ավելի աղետալի եղավ, քան արաբների տիրապետությունը: Իրանական տիրապետության ներքո Հայաստանը պահպանեց իր ազգային կերպարանքը՝ օգտվելով լայն ինքնավարությունից, չխոսելով արդեն այն ժամանակաշրջանների մասին, երբ նա գտնվում էր իր սեփական թագավորների իշխանության ներքո: Երբ Հռոմը և Սասանյան Պարսկաստանը բաժանեցին Հայաստանը, պարսկական մասում էր, որ հայկական մշակույթը ծաղկեց և հարուստ գրականություն ստեղծվեց. մինչդեռ հռոմեական կամ բյուզանդական մասում Հայաստանի արևմտյան հատվածը համարյա ապազգայնացվեց:

Հայերը հաջորդական ապստամբություններով դիմադրեցին արաբական ճնշմանը, որը դրդեց խոհեմ խալիֆաներին՝ վերջ տալ արյան անօգուտ զեղմանը և ըմբոստներին թագավորական խույրեր ուղարկել: Մի շարք քաղաքական կենտրոններ աշխուժացրին ազգային կյանքը: Ծանր է խոստովանել, որ քրիստոնյա Բյուզանդիոնն էր, որ ոչնչացրեց այդ կենտրոնները, բռնի ուժով հայոց թագավորներին իրենց զորքերի հետ միասին

գաղթեցնելով իր պետության տարածքը՝ Եփրատի երկայնքով մեկ՝ արաբների դեմ պատնեշ կանգնեցնելու համար: Նա մատնեց Հայաստանը սելջուկյան հորդաների ճեռքը: Տարագրված հայ ժողովուրդը, բյուզանդական մեքենայություններից հոգնած, հավաքեց իր ուժերը և Կիլիկիայի բարձունքներում ստեղծեց անկախության մի նոր կենտրոն: Այս անգամ խաչակիրները եկան Արևելքի քրիստոնեությունը փրկելու համար: Սակայն հայկական Կիլիկիան ոչ մի օգուտ չքաղեց նրանցից, ոչ մի զգալի օգնություն չստացավ: Ընդհակառակն, հայերի համագործակցությունը խաչակիրների հետ վտանգի ենթարկեց այդ «Նոր Հայաստանի» իշխանների, ապա թագավորների քիչ թե շատ կանոնավորված հարաբերությունները մուսուլմանական աշխարհի հետ և նախապատրաստեց Կիլիկիայի թագավորության ճակատագրական վախճանը:

Սելջուկներին հաջորդեցին Չինգիզ խանի մոնղոլների հորձանքները, Թամերլանի թաթարները, թուրքմենների հրոսակախմբերը, որոնք հեղեղեցին Մեծ Հայքը, մինչև որ XVI դարի կեսերին Հայաստանը բաժանվեց Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև:

Երկիրը աներևակայելի անիշխանության ճարակ էր դարձել: Այլևս Եվրոպայի օգնության մասին չէին մտածում: Սակայն, ահա գալիս են եվրոպական միսիոներները՝ դոմինիկյանները, ֆրանցիսկյանները, քարոզիչ եղբայրները, գալիս են քարոզելու մի երկրում, որի յուրաքանչյուր քարը նահատակների արյունով է ներկված: Միևնույն ժամանակ նրանք հույս են ներշնչում, որ Արևելքի քրիստոնյաների համար ազատության լույսը նորից կարող է փայլել պապության և քրիստոնյա պետությունների օգնությամբ: Այսպիսով, միսիոներները ներկայանում են որպես «Հայկական հարցի» առաքյալներ: Ժողովուրդը, «որ գտնվում էր խավարում, մահվան ստվերում, կարծեց, թե լույս է ծագում»: Եվ դրանում նրան ոչ ոք չի կարող մեղադրել:

Դժբախտաբար, խոստացված լույսը նույնքան ցնորական եղավ, որքան անցյալում կատարված նման խոստումները: Դա ավելի արդյունավետ չեղավ նաև այն ժամանակ, երբ դրվեց միջազգային դիվանագիտության սեղանի վրա և այնտեղ փայլեց կես դարուց ավելի... Պե՞տք է արդյոք հիշեցնել, որ վեց մեծ պետություններ 1878 թվականին հանձնառություն ստորագրեցին ազատելու Հայաստանը և ուրացան իրենց կոլեկտիվ ստորագրությունը: Երբ պայթեց վերջին մեծ պատերազմը, դաշնակիցները հռչակեցին Հայաստանի, Միջագետքի և Սիրիայի անկախությունը, իսկ պատերազմից հետո նրանք դրժեցին իրենց հանդիսավոր հայտարարությունը Հայաստանի նկատմամբ: Այդ ժամանակից ի վեր նրանք անտարբերությամբ են նայում քրքսկան Հայաստանին, որը դարձել է մի

ընդարձակ անապատ, և ճակատագրին այն հայերի, որոնք իրենց երկրից վտարված՝ սփռված են ամբողջ աշխարհով մեկ:

Հայկական հարցի կապակցությամբ թերացումը Եվրոպայի խղճին ծանրացած մի արատ է: Եվ քսան տարուց ի վեր հայկական վերքերի նկատմամբ նրա պահած մռայլ լռությամբ չէ, որ կարելի է ջնջել այդ արատը, այն էլ մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ հռչակում են աշխարհի վերականգնումը արդարության հիմքերի վրա (47):

3. ՄԻ ՀԻՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ՀԵՏՔԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Իրանական քաղաքակրթությունը շատ վաղ է ներթափանցել Հայաստան և պատել այնպիսի թանձր ստվերով, որ դժվար է տարբերել այն, ինչ հատուկ է երկրին պաշտամունքի բնագավառում (48):

Պարթևական ժամանակաշրջանում Հայաստանը, ինչպես Իրանը, գտնվում էր Արշակունյաց դինաստիայի տիրապետության ներքո, և երկու երկրներում իշխում էր նույն պանթեոնը: Արամազդ, Անահիտ, Միհր (Միթրա), Վահագն, Տիր աստվածներն այդ ժամանակից ժողովրդական դարձան Հայաստանում: Պարթևների հանդուրժամտությունը կրոնական հարցերում նպաստեց ազգային աստվածությունների ձուլմանը Օլիմպոսի Զևս, Արտեմիս, Հեփեստոս, Հերակլես, Ապոլլոն աստվածություններին: Ուշ ժամանակի մի ավանդության համաձայն, իբր թե հունական աստվածները Հայաստան են բերվել Տիգրան II Մեծի թագավորության ժամանակ, այսինքն՝ այն ժամանակաշրջանում, երբ պարթևները տերն էին Իրանի, բայց ոչ դեռևս Հայաստանի: Որո՞նք էին, ուրեմն, այն աստվածները, որ հարգված էին Հայաստանում նախքան իրանական ու հունական պաշտամունքի մուտքը: Եթե երկիրն ուներ իր սեփական աստվածները, նրանք ձուլվել են իրանական աստվածների հետ կամ փոխարինվել նրանցով՝ առանց որևէ հետք թողնելու գրականության մեջ կամ բանավոր ավանդություններում:

Հայտնի իրողություն է, որ անունները փոխվում են, բայց պաշտամունքները մնում: Ժամանակակից գիտնականների մի շարք նշանավոր աշխատություններ ցույց են տվել, որ որոշ պաշտամունքներ, որոնք գոյություն են ունեցել խոր հնության շրջանում, չեն դադարել ապրելուց դարերի ընթացքում՝ փոխելով իրենց անունները դարաշրջանի և էթնիկական միջավայրի համաձայն: Իրանական պանթեոնը կարծես ավելի հեշտությամբ կլանել է այն, ինչ հայկական պաշտամունքներում որևէ նմանություն կամ կապ ուներ Իրանի պաշտամունքների հետ: Սակայն հավատալիքները, որոնք այլ բնույթ էին կրում և ուրիշ ծագում ունեին, կարողացել են դիմադրել և այս կամ այն կերպ պահպանել իրենց գոյությունը: Այսպես, Մեծ Աստվածուհու և նրա ուղեկցի պաշտամունքը, անշուշտ, ծանոթ էր հայերին: Մի պաշտամունք, որը տարածված էր ամենուրեք՝ Միջագետքից Հունաստան, չէր կարող անհայտ լինել Հայաստանում, որը գտնվում էր մեծ

քաղաքակրթությունների քառուղիում: Իրոք, նա խոր հետքեր է թողել հայերի մոտ, և հայկական բանահյուսության մեջ կարելի է գտնել այդ հին պաշտամունքի մնացորդները:

Ահա վկայություններ և մի քանի դիտողություններ, որոնք կնպաստեն մեր տեսակետի լուսաբանմանը:

Կեղծ-Պլուտարքոսը, խոսելով Հայաստանի Դիորփոս կոչված և Արաքսի մոտերքում գտնվող ինչ-որ լեռան մասին, բերում է հետևյալ պատմությունը.

Παράκειται δ᾽αὐτῷ (=᾽Αράξῃ) ὄρος Δίορφον καλούμενον ἀπὸ Διόρφου τοῦ γηγενοῦς, περὶ οὗ φέρεται ἱστορία τοιαύτη. Μίθρας υἱὸν ἔχειν βουλόμενος καὶ τὸ τῶν γυναικῶν γένος μισῶν, πέτρᾳ τινὶ προσεξέθορεν. ἔγκυος δὲ ὁ λίθος γενόμενος, μετὰ τοὺς ὡρισμένους χρόνους ἀνέδωκε νέον, τοὔνομα Δίορφον. ὃς ἀκμάσας καὶ εἰς ἄμιλλαν ἀρετῆς τὸν ῞Αρη προκαλεσάμενος, ἀνηρέθη. οὗτος κατὰ πρόνοιαν θεῶν εἰς ὁμώνυμον ὄρος μετεμορφώθη[1]

Դիորփոս լեռը, այսպիսով, կոչվել է մի ոմն Դիորփոսի անունով, որը ծնվել էր Սիներից բեղմնավորված քարից և որովհետև ուզեցել էր չափվել Արեսի հետ, Դիորփոսը սպանվեց վերջինի կողմից, ապա աստվածների կողմից փոխակերպվեց լեռան:

Ինչ էլ որ լինի Պլուտարքոսին վերագրված երկի բնույթը, կարելի է վստահ լինել, որ Դիորփոսի պատմությունը հեղինակի կողմից չի հորինված, դա մի առասպելի բեկորն է, որը իր լրիվ ձևով Մեծ Մոր և նրա ուղեկցի դիցաբանական հռչակավոր առասպելի տեղական տարբերակն է: Ավանդությունն ունենում է բազմաթիվ և զանազան տարբերակներ, որոնց մեջ փոխվում են ոչ միայն անունները, այլև անձնավորությունների դերը: Հազիվ թե հարկ կա դրա վրա կանգ առնելու: Այս մասին ընդհանուր գաղափար կազմելու համար բավական է հիշեցնել Արնոբիոսի և Պավսանիասի պատմածները: Քրիստոնյա հեղինակ Արնոբիոսը, որն ապրում էր Դիոկղետիանոսի ժամանակ, հեթանոսությունը ծաղրելու նպատակով բերում է հետևյալ առասպելը: Զևսը, երբ քնած էր Ագդոս ժայռի գագաթին, կրքոտ կերպով սիրահարվեց Մեծ Մորը, բայց մերժվեց: Այդ ժամանակ Զևսը «voluptatem in lapidem fundit» [քարի մեջ թափեց իր հեշտասիրությունը]: Քարը աշխարհին ընծայեց երկսեռ մի հրեշ, որն Ակդեստիս անունն ստացավ: Սարսափահար աստվածները Դիոնիսոսին հանձնարարեցին ոչնչացնել նրան, բայց վերջինը խեղեց սրան, և այդ գործողության

[1] **De fluviis**, XXIII, 4.

ժամանակ հոսած արյունից մի ծառ բուսնեց, որի պտուղը հավաքվեց Սանգարիոսի աղջիկ Նանայի կողմից: Աղջիկը պտուղը դրեց իր ծոցը և հղիացավ: Ծնված տղան կոչվեց Ատիս: Պեսսինունսի թագավոր Միդասն ուզում էր իր աղջկան ամուսնացնել գեղեցիկ Ատիսի հետ, բայց Մեծ Մայրը (Magna Mater) ինքը սիրահարված լինելով Ատիսին, միջամտեց՝ ամուսնությունն արգելելու համար: Ատիսը հուսահատվեց, խեղեց ինքն իրեն և վերքից մահացավ. երիտասարդ աղջիկն ինքնասպանություն գործեց: Ակդեստիսը Զևսից պահանջեց հարություն տալ նրան. Զևսը մերժեց, բայց խոստացավ նրա մարմինը գերծ պահել ենթարկումից[1]:

Ակդեստիսը, կամ ավելի շուտ՝ Ագդիստիսը, հրեշավոր էակը, որը ծնվել է Ագդոսից, նույն Կիբելե-Մեծ Մայրն է, ինչպես երևում է նույն առասպելի այն տարբերակից, որը պահպանել է Պավսանիասը[2]: Ըստ Ստրաբոնի՝ Ագդիստիսը Մեծ Մոր անունն էր Պեսսինունսում[3]: Արնոբիոսի կամ Պավսանիասի պահպանած առասպելը նախնական պատումը չի ներկայացնում, սա մի այնպիսի տարբերակ է, որին միացել են օտարամուտ տարրեր՝ բաբելացի Նանան, թրակիացի Դիոնիսոսը, փռյուգիացի Միդասն իր աղջկա հետ, որոնք փոխ են առնվել ուրիշ առասպելներից[4]: Մեր ավանդության իսկական կորիզի էական իմաստը հետևյալն է. Մեծ Մայր՝ երկրային աստվածությունն ապրում էր լեռներում և դիտվում որպես «ագդոս» (համմ. *ὄχθος, ὀχθη* «ժայռ»)՝ ժայռից ծնված, դրա համար էլ կոչվում էր Ագդիստիս: Նա սովորական էակ չէ՝ երկսեռ է: Գլխավորն արականն է, որն իրենից պոկվելով ծնունդ է տվել Ատիսին: Սակայն դա առասպելի նախնական վիճակը չէ: Սկզբում Ատիսը ոչ մի կապ չուներ Մեծ Մոր հետ: Նա մի երիտասարդ փռյուգիացի էր, որի գեղեցկությունը Կիբելեի ուշադրությունն իր վրա էր հրավիրել: Մեծ Մայրը ցանկանում էր նրան իր սրբավայրը տանել և մեծարել տալ նրա կուսության համար: Սակայն Ատիսը մեղանչեց հավերժահարս Սագարիտիսի (Սա<ն>գարիոս գետից) հետ: Կիբելեն հավերժահարսին սպանեց: Ատիսը խելագարվեց, քաշվեց լեռները, ուր և խեղեց ինքն իրեն: Այս առասպելը մեզ փոխանցել է Օվիդիոսը[5]:

Ուրեմն, վերադառնալով Կեղծ-Պլուտարքոսի պատմությանը, դժվար չէ տեսնել, որ Դիորփոսը ներկայանում է, գոնե իր ծնունդով, որպես քարածին էակ, Ագդիստիսի մի տեսակը: Կարևոր չէ, թե մեկն իր անունը ժայռին է

---

[1] **Արնոբիոս**, Adversus nationes, V, 5:
[2] **Պավսանիաս**, VII, 17, 9 և հաջորդ [գլուխները]:
[3] **Ստրաբոն**, XII, 5, 3:
[4] Հմմտ. **H. Graillot**, Le culte de Cybèle, էջ 20:
[5] **Fasti**, IV, 223.

տվել, իսկ մյուսը ժայռից է ստացել, դրանք նույն կարգի «մոտիվներ» են: Եթե Զևսի դերում Միթրան է երևան գալիս, դա նույնպես ոչնչով չի փոխում առասպելը: Դիորփոսին Ագդիստիսից տարբերողն այն է, որ վերջինը ex utroque sexu [երկու սեռի է], ուրեմն, որձևեգ է, մինչդեռ մյուսը սովորական էակ է: Սակայն Դիորփոսի պայքարը Արեսի դեմ շատ նշանակալից է. նա մի տեսակ հիշեցնում է Ատիսի հետապնդումը Ագդիստիսի կողմից, հետևաբար և ենթադրել է տալիս, որ, հավանաբար, Դիորփոսը նույնպես առասպելի լրիվ պատումում ներկայացել է երկու տեսքով: Եվ նա իր իգական և ոչ թե արական տեսքով է, որ պայքարել է Արեսի հետ: Պայքարի արդյունքը, որ Արեսի օգտին է, հասկանալի կդառնա, եթե ընդունենք, որ հայկական պատումի Ատիսը կրել է Արեսի անվան նման անուն, ուստի և շփոթվել է օլիմպիական Արեսի հետ և, բնականաբար, պայքարում հաղթանակել են տվել աստծուն: Մյուս կողմից քանի որ Ագդիստիս և Ատիս հակառակորդների միջև ազգակցություն չկա, կարող է պատահել, որ մեր պատումն արտացոլում է առասպելի սկզբնական վիճակը, երբ Ատիսը դեռևս երիտասարդ փոյուգիացի էր՝ մի աստված կամ հերոս:

Համենայն դեպս, ստույգ է, որ Կեղծ-Պլուտարքոսի հատվածն ապացուցում է Հայաստանում այն առասպելի առկայությունը, որն ամենուրեք պատմվում է Կիբելե-Ատիս աստվածային զույգի վերաբերյալ:

Արեսի անվան քննությունը տանում է մեզ Պլատոնի հռչակավոր էրի ուղղությամբ և դեպի հայկական դիցաբանության Արա Գեղեցիկը:

Հայկական էրի ավանդությունը քաջ հայտնի է: Նա պատերազմում սպանվում է, բայց տասներկուերորդ օրը հարություն է առնում և պատմում, թե ինչ է տեսել մյուս աշխարհում[1]: Դժբախտաբար, մանրամասնությունները մեզ չեն փոխանցվել: Պլատոնը հետաքրքրվել է այդ ավանդությամբ այնքանով, որքանով դա կարող էր ծառայել մարդկային հոգու անմահության իր սիրած դրույթի ապացուցմանը: Կղեմես Ալեքսանդրիացին (II դար) կարծում է, որ Էրը՝ Զրադաշտն է, և սրա պատճառը, անշուշտ, նրանց միջև մի քանի նմանություններ գտնելն էր[2]: Իրականում հայոց Էրը Ատիսի՝ երիտասարդ փոյուգիացու, կրկնորդն է միայն: Նա հիշեցնում է նաև թրակիացի Զամոլքսիսին, որը երեք տարի թաքնվեց ստորերկրյա մի կացարանում և չորրորդ տարին երևան եկավ[3]: Այս խորհրդավոր պատկերներով ցույց է տրվում, որ մահից հետո կարելի է նորից վերադառնալ

---

[1] **Պլատոն**, Հանրապետություն, X (614 b և հաջ.):

[2] **C. Clemen**, Fontes historiae religionis persicae, էջ 67: Մենք գիտենք, որ Զրադաշտը նետվել է փոսի մեջ (**Fr. Rosenberg**, Le livre de Zoroastre, Zaratuštnama, էջ 49):

[3] **Հերոդոտոս**, IV, 95:

կյանք[1]: Սա մարմնավորումն է բնության, որն անընդհատ մեռնում և շարունակ վերածնվում է, ինչպես հողն իր մարմնավորումը գտնում է Մեծ Մոր մեջ: Նմանությունը շատ սերտ է, որով և Մեծ Աստվածուհին անվերջ ընկերակցում է Ատիսին և նրա նմաններին, որպեսզի նրանց հետ ներկայացնի բազմացման մեծ խորհուրդը և բնության փոփոխությունները:

Այս ձևով Մեծ Մայրը մտնում է Իշտար կամ Աստարտե կամ Աթարգատիս (սրանք միևնույն անվան զանազան ձևերն են) աստվածուհու բնագավառը և նույնանում է նրա հետ: Ապա գալիս է Ասորեստանի թագուհին՝ հռչակավոր Սեմիրամիսը, որը հավակնում է հավասար տեղ գրավել նրանց կողքին: Ավելի ուշ նույն հավակնությունը կունենա մի ուրիշ տիրուհի ևս՝ Ստրատոնիկեն:

Հին հայկական գրականության մեջ աստվածային զույգի մասին կա մի առասպելական ավանդություն, ուր Ատիսի և Կիբելեի փոխարեն երևան են գալիս Արա-Շամիրամը կամ Սեմիրամիսը: Ինչ էլ որ լինի Էրի և Արայի միջև եղած լեզվաբանական հարաբերությունը, նրանց դիցաբանական ազգակցությունը կասկածից դուրս է:

Արա-Շամիրամի վերաբերյալ ավանդությունը հաղորդել է Անանունը, իսկ ավելի ուշ վերամշակել է Մովսես Խորենացին իր պատմական երկում: Ահա մի քանի բառով դրա բովանդակությունը.

Ասուրական դարաշրջանում Հայաստանում իշխում էր մի թագավոր, որը կոչվում էր Արա Գեղեցիկ՝ իր արտակարգ գեղեցկության համար: Նինոս թագավորից հետո Ասորեստանի գահը բարձրացավ նրա կին Շամիրամը՝ հռչակավոր Սեմիրամիսը: Վերջինս հեշտասեր և անառակ կին լինելով՝ սիրահարվեց Արային և, նրան գրավելու նպատակով, առաջարկեց իր գահը, բայց Արան մերժեց: Այդ ժամանակ թագուհին իր բանակով մտավ Հայաստան, և Արան կռվի դաշտում զոհվեց: Շամիրամը ջանաց հարություն տալ նրան՝ Հարալեզ աստվածների օգնությամբ: Որովհետև այդ նրան չէր հաջողվում, պալատականներից մեկը, որ Արային էր նման, հարություն առած Արայի փոխարեն ներկայացվեց: Թագուհին հայտնեց, որ Հարալեզ աստվածները լիզել են Արայի վերքերը և վերադարձրել նրա

[1] S. Augustini, De civitate Dei, VII, 25. Propter vernalem quippe faciem terrae quae ceteris est temporibus pulchrior, Porphyrius philosophus nobilis Attin flores significare perhibuit et ideo abscisum quae flos decidit ante fructum [Երկրի այս գարնանային արտաքինի համար, որը բոլոր [տարվա] եղանակներից գեղեցկագույնն է, ինչպես հաղորդում է Պորփյուրը՝ ազնվական փիլիսոփան, Ատիսը նշանավորում է ծաղիկները, և խեղված է, որովհետև ծաղիկը ընկնում է, նախքան պտղի [բոնելը], (տե՛ս H. Hepding, Attis, seine Mythen und sein Kult; F. Cumont, Notice sur un Attis funéraire, Extrait du «Bulletin de l'Institute Archéol. liégeois», XXIX. 1901).

կյանքը: Արաև Անուշավան անունով մի որդի ուներ, որը նվիրված էր սոսինների պաշտամունքին Արմավիրում:

Ըստ ամենայնի ակներև է, որ մեր առջև վաղնջական մի առասպել է, որտեղ պարզ նկատելի են Կիբելեի և Ատիսի ուրվագծերը: Բացահայտ է, որ առասպելի էական կետերը ձևափոխվել են քրիստոնեական միջավայրի ազդեցության ներքո: Իրական պատումի մեջ խոսքը, անշուշտ, Արայի իսկական հարության մասին է եղել, ինչպես Ատիսի առասպելում: Արայի որդու անունը՝ Անուշավան, անմահության գաղափար է ենթադրում, ստուգաբանորեն դա նշանակում է՝ «նա, ով անմահ է պահպանվել»[1]: Նրա կապը սոսինների հետ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում և թույլ է տալիս Արայի մեջ տեսնել վերապրուկը Ատիսի, որը ծնվել էր մի ծառից:

Անօգուտ է շարունակել այն ջանքերը, որոնք թափել են մի քանի գիտնականներ՝ ապացուցելու համար, թե Արա-Շամիրամ դրվագը հայ հեղինակների հորինվածքն է, դեսուդեն ցրված տեղեկությունների վրա հիմնված, և, հետևաբար, չունի ոչ մի պատմական նշանակություն: Ուրիշներ գտնում են, որ դա ազգային հին դյուցազներգության թանկագին մի բեկոր է. մեր կարծիքով, դա տեղական հին դիցաբանության մի էջ է:

Թավական ժամանակ է, ինչ հրապարակվել է մի շատ կարևոր վավերագիր, որը վրիպել է գիտնականների ուշադրությունից, բայց անժխտելի կերպով հաստատում է մեր տեսակետը: Բեռլինի պապիրուսների հավաքածոյում Վիլկենը հայտնաբերել և 1893 թվականին Ein neuer griechischer Roman[2] վերնագրով հրատարակել է մի թերթ, դժբախտաբար վնասված, որի վրա հետաքրքրական մի պատմություն է կարդացվում: Ինչ-որ Վիլկենը կարողացել է վերծանել, այսպես է համառոտվում.

Նինոսը, դեռևս 17 տարեկան երիտասարդ, սիրահարվում է հազիվ 13 տարեկան իր զարմուհուն: Նրանց մայրերն, ուրեմն, քույրեր են: Նինոսի մայրը կոչվում է Թամբե *Θάμβη,* իսկ երիտասարդ աղջկա մայրը՝ Դարկեյա *Δαρκεία:* Նինոսը տեսակցում է իր մորաքրոջ հետ և դժգոհություն հայտնում, որ իրեն թույլ չեն տալիս ամուսնանալու իր սիրեցյալի հետ, որովհետև նրան գտնում են շատ երիտասարդ, և ինքը պետք է դեռ երկու տարի սպասի: Երիտասարդ աղջիկն իր կողմից կարծես ասելիք ունի իր մորաքրոջը, ուրեմն՝ Նինոսի մորը, բայց ամոթխածաբար կարմրում և

---

[1] Միայն եթե սա չլինի պարզապես աղավաղումը anušaruvan բառի, որը նշանակում է. «նա, ում հոգին անմահ է»՝ Սասանյան Խոսրով Անուշիրվան թագավորի մականունը: Anušavan=anuša ավելացած van, գուցե կարելի է բացատրել որպես բաղկացած anuš (-ak)-ից և van<ban<pan-ից: Համմ. Artapanos=Artavan:

[2] «Hermes», XXVIII (1893), էջ 161-193:

չփոթված ետ է քաշվում: Երկու մայրերը ընտանեկան խորհուրդ են կազմում, որի հետևանքը հայտնի չէ՝ այդ հատվածը վնասված լինելու պատճառով: Ապա Նինոսը պատրաստվում է արշավել Հայաստան: Նրա բանակը, բաղկացած հեղեներից, կարիացիներից և միջագետքցիներից, հաշվում է 70.000 հետևակ, 30.000 հեծյալ և 150 փիղ: Նինոսը հաղթահարում է ճանապարհի դժվարությունները, անցնում գետերը և գալիս ճամբարում դաշտում: Տասն օր հետո ճակատամարտն սկսվում է: Պատմության շարունակությունը պահպանված չէ:

Այս վավերաթուղթը հրատարակող գիտնականը ենթադրում է, որ Նինոսը, ստիպված լինելով երկու տարի սպասել, որոշել էր այդ ժամանակն անցկացնել պատերազմի մեջ, և իրավացիորեն գտնում, որ դա բավական սովորական վիպական դրվագ է:

Ինձ թվում է, որ Նինոսի արշավանքը բոլորովին տարբեր իմաստ ունի: Ինչո՞ւ երիտասարդ աղջիկը չէր կարող սիրտը բաց անել իր մորաքրոջը: Ամոթի՞ց: Բոլորովին ոչ: Մորաքույրը, նրան շփոթված տեսնելով, սաստիկ մտահոգվում է և հարցնում՝ *μή τι με<μψη>τὸν ἐμὸν υἱόν* [չկա՞ հանկարծ մի բան որդուս հանդիմանելու]: Նա, ուրեմն, հասկացել է, որ երիտասարդ աղջիկը չի բաժանում իր որդու՝ Նինոսի, զգացումը, և, անշուշտ, նեղվում է ասել Նինոսի մորը՝ վախենալով նրան վշտացնել: Բայց ինչո՞ւ նա չի սիրում Նինոսին: Որովհետև նա սիրում է մեկ ուրիշի, իսկ այդ ուրիշը Հայաստանի թագավորն է: Նինոսը, կատաղած, արշավանքի է դուրս գալիս իր երջանիկ մրցակցին կործանելու համար: Մենք այսպիսով վերականգնում ենք սիրո մի դրվագ, որը շատ ավելի նվազ սովորական է, շատ ավելի վիպական:

Ջնջված տեղերում որոշակի կարդացվում է *ὁ Ἔρως*, իսկ մի քիչ հետո՝ *Ἀρμένι:* Իսկապե՞ս Էրոսի մասին է խոսքը, կամ արդյո՞ք հայոց Արա թագավորի անունն է թաքնված այդ հունական ձևի տակ: Ըստ Դիոդորոսի՝ Նինոսը նախ արաբների դեմ է արշավել, ապա իր զենքերը դարձրել է հայերի դեմ: Արաբ թագավորը կոչվում էր *Ἀραῖος*, իսկ հայ թագավորը *Βαρζάνης*[1]: Կարելի է անունների շփոթություն ենթադրել, մանավանդ որ ո՛չ մեկը և ո՛չ մյուսը պատմական չեն:

Մեր վեպը գտնվում է ասորական աստվածուհու մասին այն առասպելի ազդեցության ներքո, որը հաղորդում է Դիոդորոսը՝ ըստ Կտեսիասի, և որը մեզ ծանոթացնում է, թե ովքեր էին Դարկեյան և Թամբեն:

---

[1] Դիոդորոս, II, 1:

Ավանդությունն ասում է, որ Ասկալոնի մոտ գոյություն ուներ ձկներով լեցուն մի լիճ՝ նվիրված կիսակին-կիսաձուկ մի աստվածուհու, որին ասորիները կոչում են Դերկետո՝ *ἣν ὀνομάζουσιν οἱ Σύροι Δερκετοῦν*: Աֆրոդիտեն, ոխ ունենալով Դերկետոյի դեմ, նրան սիրահարեցնում է մի պատանու, որից նա ունենում է մի աղջիկ: Մայրը, ամոթահար, լքում է երեխային անապատում և ինքը նետվելով լիճը՝ փոխվում ձկան: Աղավնիները, խղճալով լքված երեխային, շրջապատում և կերակրում են նրան: Քախտի բերումով մի հովիվ գտնում է երեխային և տանում-հանձնում թագավորական զորապետին, որի անունն էր Սիմմա, *ὄνομα Σίμμα* (49): Երեխան մեծանում է Սիմմայի տանը և անվանվում, ըստ նրա անվան, Սեմիրամիս: Նինոս թագավորի պալատականներից մեկը, Օննես *Ὄννης* անունով, ամուսնանում է Սեմիրամիսի հետ, բայց Նինոսը նրանից խլում է աղջկան[1]:

Ըստ այս պատմության՝ Սեմիրամիսը Նինոսի կինն է և Դերկետոյի աղջիկը: Մեր վեպի երիտասարդ աղջիկը, որին սիրում է Նինոսը, անկասկած Սեմիրամիսն է, քանի որ նա աղջիկն է Դարկեյայի, որը հենց նույն ինքը Դերկետոն է:

Դարկեյա և Դերկետո՝ Աթարգատիսի միաձուլված ձևերն են: Աթարգատիս անվան առաջին մասում հայտնվում է Աթարան, *Ἀθάρα*, որը ասուրական Իշտարի արամեական ձևն է: Ստրաբոնը հավաստիացնում է, որ Արթագատիսը (փխ. Աթարգատիս), Աթարան և Դերկետոն նույնն են[2]: Սեմիրամիսը, ուրեմն, Իշտարի կամ Աստարտեի աղջիկն է: Դարկեյայի քույրը՝ Թամբեն, որը Նինոսի մայրն է, ոչ այլ ոք է, քան սխալմամբ իգականացված Թամմուզը: Նա նրա հայրն է և ոչ թե մայրը: Ասուրական Թամմուզը համազոր է ասիանիկ Ատիսին կամ ասորական Ադոնիսին: Դրա համար է, որ Ասորիքում Մեծ Աստվածուհու սրբավայրը Ատիսի կերտվածքն էին համարում[3]:

Նինոսը ներկայանում է որպես Թամմուզի որդի, ինչպես որ Սեմիրամիսը Իշտարի դուստրն է: Այդ հանգամանքը գալիս է ասելու, որ Նինոս-Սեմիրամիս զույգը ժառանգել է Թամմուզ-Իշտարի աստվածային հատկանիշները:

Արդ, պապիրուսի վրա գրված վեպը Նինոսի կողքին որպես ախոյան ներկայացնում է Հայոց թագավորին, որը Սեմիրամիս-Իշտարի ընկերակից

---

[1] **Դիոդորոս**, III, 4:

[2] **Ստրաբոն**, XVI, IV, 27՝ **Ἀταργάτιν δέ τὴν Ἀθάραν (ἐκάλεσαν). Δερκετὼ δ᾽αὐτὴν Κτησίας καλεῖ.**

[3] De Syria Dea, 15.

լինելու պատիվն է վիճարկում: Հայկական ավանդությունը նույնպես ձգտում է հանճին Արայի ստեղծել նոր Ատիս կամ Նինոս, որպես Մեծ Մայր Սեմիրամիսի ուղեկից, և եթե վավերական տարբերակում Արայի հարության մասին հարց էր ծագում, պետք է ընդունել, որ Արան իսկապես ճանաչվել է որպես Աստվածուհու ուղեկից:

Պատմիչ Թովմա Արծրունուն ծանոթ մի հին ավանդության համաձայն, Արայի հարության տեսարանը տեղի է ունեցել Լեզք գյուղում, Վանի մոտ[1]: Գյուղից ոչ հեռու գտնվում է մի ջրհոր, որի մասին երկրի բնակիչները՝ հայերը, մեր նյութի վերաբերյալ շատ հետաքրքիր պատմություն են պատմում:

Հիշյալ ջրհորը հռչակված է որպես սրբավայր: Բարեպաշտությամբ ուխտի են գնում ու աղոթում այնտեղ: Այն կոչում են «սուրբ թոնիր»: Այդ տարօրինակ ջրհորում կար միայն մեկ ձուկ: Ձուկը չի բարեհաճում բոլորին երևալ: Եթե նա երևում է մի որևէ ուխտավորի, ուրեմն, նրա ուխտն ընդունել է: Դա սովորական ձուկ չէր: Առաջներում նա կնոջ դեմք ուներ, և դեռևս արծաթե զարդարանք է տեսնվում նրա քթից կախված: Նա մի քահանայի կին էր և շատ գեղեցիկ: Մի օր, երբ նա թոնրի դիմաց նստած հաց էր թխում, մի մուրացկան երևաց և հաց խնդրեց: Նա բավարարեց նրա խնդրանքը: Մուրացկանը ուրիշ սնունդ ուզեց: Կինն այդ ևս բավարարեց: Մուրացկանը գինի ուզեց: Դա նույնպես չմերժվեց: Վերջապես թշվառականը համարձակվեց մի համբույր խնդրել: Կինը տատանվեց, բայց ինքն իրեն ասաց՝ «Խեղճ մարդ է, պետք է խղճալ նրան և ողորմություն անել», ու նրան համբույր տվեց: Հենց այդ պահին քահանան ներս մտավ: Կինը, սարսափահար, ամոթահար, նետվեց թոնրի մեջ, քահանան հետևեց նրան և այրվեց կրակում, բայց կինը ձուկ դարձավ: Թոնիրը լցվեց ջրով, և աստծու հրամանով կինն այնտեղ մնաց որպես հավիտենական հիշողություն[2]:

Զարմանալի է, թե ինչքան հավատարմությամբ է այդ լեգենդը վերարտադրում Դերկետոյի հին առասպելը: Ասկալոն լիճը դարձել է ջրհոր: Մեծ Աստվածուհի Դերկետոն այնտեղ է՝ ձկան տեսքով՝ որը հիանալի կերպով մարմնացնում է երբեմնի աստվածուհուն՝ կիսակին-կիսաձուկ, *πρόσωπον ἔχει γυναικός, τὸ δ' ἄλλο σῶμα πᾶν ἰχθύος* [դեմքն ուներ կնոջ,

---

[1] Թովմա Արծրունին. III, 18, այդ գյուղը կոչում է «Լեզնոյ գիւղ», հավանաբար, հետագայի սխալ ստուգաբանության պատճառով: Լեզ-քը («լիզելու վայր») կարծես անվան ավելի ճշգրիտ ձևն է:

[2] Այս լեգենդը գրի է առել Գ. Սրվանձտյանը («Գրոց ու բրոց», էջ 53-54)՝ կես դար առաջ: 1918 թ., Վանի շրջանում հնագիտական ճանապարհորդության ժամանակ (50), առիթ ունեցա այցելելու այդ հռչակավոր ջրհորը, բայց երկիրը զրկվել էր իր բնակիչներից, այնտեղ միայն մի քանի երեխաների հանդիպեցի. նրանք ջրհորը կոչում էին «Յոթոնիր»:

իսկ մնացած մարմինն ամբողջովին ձկանն էր]: Իսկ քահանան և իր կինը հին աստվածային զույգի պատկերը չե՞ն հանդիսանում: Դերկետոյի աղջիկը և ժառանգը՝ Սեմիրամիսը, ամուսնացել էր Օաննեսի հետ, բայց Նինոսը ամուսնուց խլեց նրան: Անծանոթին տված համբույրը շատ լավ արտացոլում է Սեմիրամիսի վերամուսնությունը Նինոսի հետ: Լքված ամուսինը՝ Օաննեսը, ինքնասպանություն է գործում ճշտիվ քահանայի նման, որը իր կնոջ դավաճանությունը տեսնելուն պես նույնը կատարեց: Վերջապես, ի՞նչ ասել այս հրաշալի ձկան քթից կախված արծաթե զարդի մասին: De Syria Dea երկի հեղինակը Հիերապոլսում Մեծ Աստվածուհու տաճարի մոտ մի լիճ գիտե, ուր մեծ քանակությամբ ձկներ կան, բայց նրանցից մեկի լողաթևին ոսկե զարդարանք է կախված: Այդ զարդարանքը հայկական լեգենդում հիշեցնում է կնոջ փոխակերպումը ձկան:

Նման մի առասպել պահպանվել է Էրզրումի շրջանում, ուր նույնպես խոսվում է լճի և ձկան մասին: Կրոնական հարատևության այս ուշագրավ օրինակը բացատրվում է Սեմիրամիսի ժողովրդականությամբ Հայաստանում: Նախքան որպես աստվածուհի դիցաբանության մեջ մտնելը, նա իշխել էր Ասորեստանի հզոր թագավորների գահի վրա: Նրա Շամմուրամաթ անունը գտնվել է սեպագիր արձանագրություններում. այսպես էր կոչվում Շամշի-Ադադ թագավորի կինը (826-811)[1]: Այնուհանդերձ, անժխտելի է, որ հին դարերում ունեցած իր անսահման ժողովրդականությամբ նա պարտական է ոչ թե թագուհի լինելուն, այլ, ապահովաբար, աստվածուհի լինելուն, քանի որ նա ձուլվել էր Մեծ Մոր հետ:

De Syria Dea -ի հեղինակը հայերին դասում է այն ազգերի շարքը, որոնք Մեծ Աստվածուհու ջերմեռանդ երկրպագողներն էին և, որպես իրենց ջերմեռանդության նշան, ուխտի էին գնում Ասորիք՝ Հիերապոլսի սրբավայրը: Ստրաբոնը հաստատում է, որ Զելայում գտնվող Մեծ Մոր տաճարը, հին Մայի, որ Անահիտի (Անահիտ) անունն էր ստացել, դեպի իրեն էր ձգում նաև Հայաստանի ուխտավորներին:

Այս արժեքավոր վկայությունները հաստատում են մեր քիչ առաջ ասածը երբեմնի հավատալիքների մնացորդների մասին և բացահայտ դարձնում, որ Մեծ Մոր պաշտամունքը Հայաստանում ընդունված է եղել:

Ստրաբոնի ժամանակ Ակիլիսենեի Երեզում մեծարված աստվածուհին ավելի շուտ նմանություն ուներ Կոմանայի և Զելայի Մեծ Մոր՝ Մայի հետ, քան Անահիտի, որի անունը յուրացրել էր: Նրա սրբավայրի բազմաթիվ սպասարկողները և նվիրական պոռնկության սովորությունը ցույց են տա-

[1] «Mitteilungen der Deutschen Orient. Gesellschaft», № 40 (1909), էջ 24; № 42 (1919), էջ 34:

լիս, որ Երեզի աստվածուհին միմիայն անունով էր իրանական և իրանական երևույթի ներքո պահպանում էր Մեծ Մոր հին հատկանիշները, որը հիմնականում նույնանում է Մայի և Կիբելեի հետ:

Ագաթանգեղոսը Տրդատի բերանով փառաբանում է Անահիտին և նրան համարում կանացի բոլոր առաքինությունների մայր: Դա, սակայն, Անահիտի, ո՛չ իրանական և ո՛չ ասիանիկական տեսքին չի պատշաճում: Հայ պատմիչը Անահիտին ընդունում է հունական Արտեմիսի փոխարեն: Իրանական մյուս աստվածները նույնպես երևան են գալիս հունական դիցարանի իրենց համազորների հատկանիշներով: Ըստ հայ գրականության անդրանիկ նմուշների՝ հայերը այլևս ոչ մի գաղափար չունեին այն մասին, թե ինչ ձևով էին մեծարում Հայաստանում իրանական աստվածներին. թվում է, թե նրանք անուններն էին միայն իմանում: Նույն Ակիլիսենեի գավառում կար Նանե աստվածուհուն նվիրված մեկ ուրիշ սրբավայր, որը գտնվում էր Թիլ գյուղում: Նրա շրջակայքում, հատկապես Դարանաղի գավառում, Արամազդն իր տաճարն ուներ Անի-Կամախում, իսկ Բարշամինան՝ Թորդանում: Արևելքում, Բագայառիճ գյուղը Դերջանում՝ Միհր-Միթրայի աթոռանիստն էր: Ավելի հեռու՝ Բագրևանդում, Բագավան քաղաքը հռչակված էր Արամազդի իր սրբավայրով, որն անվանվում էր Վանատուր = *Ζεὺς Ξένιος* [Զևս Հյուրընկալ]: Նույն Բագրևանդում գտնվող մի գյուղ կոչվում էր Տիրառիճ=Տիրի գյուղ, անտարակույս, ի պատիվ մի ժամանակ այստեղ գոյություն ունեցած Տիրի տաճարի:

Հետաքրքրական է, որ այդ բոլոր սրբավայրերը տեղավորված էին այն գլխավոր գծի վրա, որ Իրանական սարահարթը միացնում էր Փոքր Ասիային: Այն տպավորությունն է ստացվում, թե այս պաշտամունքների գոյությունը և նրանց հույն-իրանական տեսքը բացատրվում է այն զարկերակի միջազգային բնույթով, որը ծառայում էր որպես հաղորդակցման և առևտրի ուղի Իրանի և Արևմուտքի միջև:

Եթե այս պաշտամունքի հիմքում որևէ զուտ հայկական բան կա, ապա պետք է մտածել զույգ աստվածության՝ Մեծ Մոր և իր ընկերակցի հին ավանդության մասին, որը բնապաշտական և բուն ժողովրդական հավատալիք է: Իգական դեմքերը, որոնք հերթով կրում էին իրանական և հունական անուններ՝ գրավեցին տեղական աստվածուհու խորանը, իսկ նրա անունները, որոնք տարբերվում էին ըստ տեղանքների, աստիճանաբար մոռացվեցին: Նույնը պատահեց նաև արական դեմքերի հետ, որոնք, հավանաբար, թաքցնում են, գեթ մասամբ, Մեծ Մոր հին ուղեկիցներին: Հայերեն «աստուած»-ի կապը *Σαβάζιος*-ի հետ նույնքան հրապուրիչ է, որքան և

վիճելի: Օրիոնը հայկական Աստվածաշնչում փոխարինված է **Հայկով**, իսկ հայտնի է, որ Օրիոնը դիցաբանության մեջ համապատասխանում է Թամմուզին: IX դարի մի հեղինակ (51) գրում է, որ «Լուսինը ևվազ լուսավոր է, քան արևը, աստղը ևվազ՝ քան լուսինը, իսկ **Արաև** ևվազ՝ քան Արուսյակը»[1]: Սեմիրամիսի հակառակորդ Արաև, ուրեմն, դիտված է որպես աստղ: Հայկական դիցաբանության մեջ Արայի ու Հայկի նախնական իմաստը մնում է անորոշ:

Համենայն դեպս, խնդրո առարկա պաշտամունքը խորապես արմատացած էր հայկական միջավայրում: Նախքան ընդմիշտ աներևութանալը, նա թողել է որոշ աղոտ, բայց ճանաչելի լույս, նույնիսկ հայ վարքագրական գրականության մեջ: Մենք ուզում ենք խոսել Ս. Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատի, Սուրբ կույսեր Հռիփսիմեի և Գայանեի չարչարանքների մասին: Պատմում են, որ Հայ եկեղեցու հիմնադիրը նետվել է սողուններով լի մի խոր վիրապ և որ այնտեղ ապրել է տասներեք տարի, իսկ հետո ողջ-առողջ դուրս գալով այնտեղից՝ քարոզել է նոր կրոնը: Ի՞նչ է նշանակում այս զարմանալի հրաշքը: Հին այն պաշտամունքի վերջին հիշատակումը չէ՞ արդյոք սա, ըստ որի, օրինակ՝ Զամոլքսիսը, երեք տարի շարունակ թաքնվելով գետնափորում, նորից երևան է գալիս իր առաքելությունը կատարելու: Նույնպես, Արեսը տասներեք ամիս փակված է եղել երկաթե հնոցում: Ագաթանգեղոսը մի անգամ ասում է տասնհինգ տարի, մեկ ուրիշ անգամ՝ տասներեք տարի. ըստ մի քանի ձեռագրերի՝ այդ եղել է տասներեք ամիս: Մենք ընդունում ենք այս վերջին ընթերցումը որպես վավերական և կարծում, որ դա ցույց է տալիս հայկական հին տոմարի տասներեք ամիսները[2]: Ժողովրդական երևակայությունը Հայաստանի առաքյալին դրել է նույն պայմանների մեջ, որոնցում գտնվել է մեռնող և հարություն առնող հին աստվածը: Գրիգորի գործակից Տրդատ թագավորը նույնպես պահպանել է կարծես դիցաբանական որոշ գծեր: Նրան դարձնում են վարազ՝ սուրբ կույսերին անարգելու պատճառով: Որքան էլ տարօրինակ թվա այս պատկերը, այն բացատրելի կդառնա, եթե հիշենք Արեսին՝ վարազ դարձած այն ժամանակ, երբ ուզում էր սպանել իր ախոյան Ադոնիսին, և կամ Ատիսին, որն սպանվեց ոխակալ Զևսի նրա դեմ ուղարկած վարազի

---

[1] **Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи**, СПб., 1915, էջ 278:

[2] Սխալ ընթերցման պատճառով - 13 տարի՝ փոխանակ 13 ամիս,- 13 տարով հետաձգել են Հայաստանի դարձը, այն համարելով 301 թվականին: Իսկական թվականն է՝ 301-13=288 թ., Դիոկղետիանոսի օգնությամբ Տրդատի՝ Արշակունյաց գահին վերահաստատվելուց անմիջապես հետո:

կողմից: Միգուցե, Արեսը հայ Դիորփոսին սպանելու պահին նույնպես վարազի կերպարանք էր ստացել:

Տրդատ թագավորի կիրքը Ս. Կույս Հռիփսիմեի նկատմամբ նվազ նշանակալից չէ: Գայանե կույսը, թեպետ Հռիփսիմեի մայրը չէր, այնուհանդերձ, մոր դեր է խաղում նրա նկատմամբ: Նրա կենսագիր Ագաթանգեղոսն ասում է, որ Հռիփսիմե անունը նշանակում է **նետված**, որովհետև նա ինքն իրեն տեսավ «մահից դեպի կյանք նետված», այսինքն՝ հեթանոսությունից քրիստոնեություն: Անշուշտ, այդ առեղծվածային անունը նա ածանցում է հունական *ῥίπτω, ῥιψαμένη* բառից: Մի պարզ բառախաղ: Հռիփսիմեն գիտեր ապակուց ուլունքներ պատրաստել: Կենսագիրն ուզեցել է այս արհեստը վերագրել նրա ընկերուհիներից մեկին, բայց լուրջ պատճառներ կան կարծելու, որ ըստ նախնական պատումի՝ Հռիփսիմեն ինքն էր ապակուց ուլունքներ պատրաստելու արհեստը գործադրում՝ իր ընկերների կարիքները հոգալու համար: Արդ, այն միտքը, որ Ս. Կույս Հռիփսիմեն լքված երեխա էր, ինչ-որ չափով հիշեցնում է Սեմիրամիսի ճակատագիրը, որն իր մոր կողմից լքվել էր անապատում: Ապակյա ուլունքներն արդյոք չե՞ն հիշեցնում այն հռչակավոր մարգարիտները (հուլունք), որ Սեմիրամիսը նետել է Վանա լիճը, կամ այն զարդարանքները, որ կախված էին Ասկալոնի լճի ծկան քթից:

Գալով Հռիփսիմե անվանը, նրա վերջին մասը հիշեցնում է Սիմե՝ Աղաղի աղջկա անունը: Ահա թե ինչ է ասում Մարկոս Ավրելիոսի ժամանակակից՝ Սարդեսի եպիսկոպոս Մելիտոնը. «Syri colebant deam Atti ex Adiabene quae misit filiam Balat medicam quae sanavit Sime filiam Adad regis Syriae»[1][Ասորիները պաշտում էին Ատտի դիցուհուն Աղիաբենեից, որը ուղարկել է [իր] դստեր՝ Բալատ բժշկուհուն. [վերջինը] բժշկել է Սիմեին՝ Ասորիքի թագավոր Աղաղի դստեր]:

Այսպիսով, Ատիսը դարձել է իգական աստվածություն: Նրա բժշկուհի դստերը հանճարարվում է բուժել Աղաղ թագավորի աղջկան՝ Սիմեին: Այսպես էլ Նինո կույսը կամ գերուհին բուժեց Միհրան թագավորին և դարձի բերեց վրաց ժողովրդին: Մեր կարծիքով, Նինոն և Միհրանը Հռիփսիմեի ու Տրդատի կրկնակն են: Այս նյութի վերաբերյալ Պակոր իշխանի՝ Ռուփինոսին պատմածը վերջին հաշվով ուրիշ բան չէ, եթե ոչ Հռիփսիմեի կյանքի վրացական տարբերակը: Ավելի ճիշտ կլիներ Հռիփսիմեին և Նինոյին դիտել որպես երկու տարբերակներ միևնույն կույս-առաքյալի, որի պատ-

[1] J. P. Migne, P. G., V, c. 1228.

մական տեսքն արդեն մթագնել էր այն շրջանում, երբ ապրում էր Պակորը, այսինքն՝ նրա առաքելությունից համարյա մեկ դար հետո:

Մեր դիտողությունները չեն վերաբերում հաղորդված ավանդությունների պատմականության հարցին. ինչ էլ որ լինի դիտողություններից յուրաքանչյուրի արժեքը, դրանք իրենց ամբողջությամբ բացահայտում են հին պաշտամունքի վերհուշը և ապացուցում, որ պաշտամունքն իսկապես խարսխված է եղել ժողովրդական զանգվածների գիտակցության մեջ (52):

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Շուրջ երեք տասնամյակ է անցել Նիկողայոս Ադոնցի՝ «Հայաստանի պատմություն: Ակունքները. X-VI դարեր Ք. ա.» աշխատության ստեղծման ու հրատարակման ժամանակից (53): Այն գրվել է 1930-ական թվականների վերջերին և լույս է տեսել Փարիզում, Ադոնցի մահվանից 4 տարի հետո՝ 1946 թվականին:

Ուրարտուի պատմությունն ամփոփող իր սույն աշխատությունը Ն. Ադոնցն անվանել է «Հայաստանի պատմություն», նրա «Ակունքները»: Սա նշանակում է, որ Ն. Ադոնցը Ուրարտուի պատմությունը դիտում է որպես Հայաստանի պատմության մի մաս, նրա նախնական շրջան: Եվ այս բոլորը այնպիսի պարագաներում, երբ Ն. Ադոնցն ամենևին հավասարության նշան չի դնում հայերի և ուրարտացիների միջև ու առավել ևս՝ հայերենի և ուրարտերենի միջև, դիտելով դրանք որպես էթնիկական ու լեզվական տարբեր երևույթներ: Այս հանգամանքը, ըստ Ն. Ադոնցի, ամենևին չի խանգարում ուրարտա-հայկական պատմամշակութային հաջորդակցությունը պատմական փաստ համարելուն:

Պետք է շեշտել, որ մի շարք կարևոր դեպքում Ն. Ադոնցը անբռնազբոս կերպով դուրս է գալիս ուրարտագիտության սահմաններից և, վերլուծելով սկզբնաղբյուրների տվյալները, նոր մեկնաբանություն ու պարզաբանում տալիս զուտ ասուրագիտական կամ իրանագիտական խնդիրների, ճշգրտում, օրինակ, ասուրական իշխողների ժամանակագրությունը կամ «Հայերի ծագումը» աշխատության մեջ համոզիչ փորձ կատարում վերանայել Դարեհ Վշտասպյանի գահակալման հանգամանքները և այլն:

Դժվար է, սակայն, գեթ թվարկել Ն. Ադոնցի այս գործի նույնիսկ կարևորագույն առանձնահատկություններն ու առավելությունները, և դա դուրս է մեր նպատակից: Ընթերցողն ինքը կընկալի և կգնահատի դրանք:

Անցած երեք տասնամյակներում Հին Արևելքի պատմության, սեպագրական քաղաքակրթությունների և հատկապես դրանցից մեկի՝ Ուրարտուի պատմության ու մշակույթի հետազոտության առաջընթացը հիրավի հսկայական է եղել: Հիշյալ գիտական պրոբլեմները եղել են համաշխարհային արևելագիտության ուշադրության կենտրոնում, իսկ Ուրարտուն, մասնավորապես՝ խորհրդային և խորհրդահայ արևելագիտության հատուկ զբաղմունքի առարկա: Ուրարտուի հետազոտմանը կարևոր խթան են հանդիսա-

ցել համաշխարհային հռչակ վաստակած այնպիսի հուշարձանների պեղումներն, ինչպիսիք են Խորհրդային Հայաստանում Կարմիր-բլուրը (Թեյշեբաինի) Արին-բերդը (Էրեբունի), Արմավիր և Դավթի բլուրները (Արգիշտիխինիլի), Արևմտյան Հայաստանում (այժմ՝ Թուրքիա)՝ Ալթընթեփեն: Այնինչ, Ն. Ադոնցի տրամադրության տակ են եղել միայն նախկինում իրականացված՝ Վանի պեղումների նյութերը: Էապես ածել է նաև հայտնի ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների քանակը, ինչպես և նրանց մշակման և ուրարտերեն լեզվի հետազոտման մակարդակը: Այս բոլորը, ամփոփվելով խորհրդային գիտնականներ Գր. Ղափանցյանի, Ք. Պիոտրովսկու, Գ. Մելիքիշվիլու, Ի. Դյակոնովի և ուրիշների, ինչպես և մի շարք արտասահմանյան գիտնականների հրատարակած մենագրություններում, սեպագրական արձանագրությունների լիակատար դիվաններում և բազմաթիվ հոդվածներում, մի նոր աստիճանի են բարձրացրել Վանի թագավորության ուսումնասիրությունը:

Ն. Ադոնցի ներկա աշխատությունը առաջին անգամ հայերեն հրատարակվելիս, բնականաբար, հարց է ծագում, թե արդյոք պետք չէ՞ր այն ենթարկել որոշ դեպքերում կիրառվող խմբագրական-ծանոթագրական մշակման, այն է՝ դեն նետել կամ նորոգել հնացածը, լրացնել թերին, մի խոսքով, հարմարեցնել աշխատությունը գիտության այսօրվա մակարդակին: Ն. Ադոնցի նկատմամբ այսպիսի մոտեցումը, իհարկե, մերժելի է, քանի որ նրա յուրաքանչյուր աշխատություն պետք է դիտել որպես գիտական այնպիսի ժառանգություն, որը հետաքրքրական, կարևոր և ուսանելի է մեզ համար հենց իր բնական տեսքով, իր բոլոր կողմերով, ներառյալ նաև սխալները: Ուստի սույն հրատարակության իրականացումը հետևողականորեն ընթացել է բնագրի անաղարտ պահպանման նշանաբանի ներքո: Նույնը վերաբերում է և հատորում ամփոփված հոդվածներին: Դառնալով հատորի մանրակրկիտ ծանոթագրման խնդրին, ապա այն, իրականացվելու դեպքում, շատ հեռուն կտաներ, ստեղծելով սույն հատորի կողքին մի երկրորդը, քանի որ բազմաթիվ են Ն. Ադոնցի արծարծած մասնավոր խնդիրները և շատ՝ նրա հաջորդների ջանքերով կատարված հավելումները[1]: Ուստի սառն կբավարարվենք միայն մի քանի բացատրական դիտողություններով, որոնք վերաբերում են այսօրվա ընթերցողին հուզող հարցերին:

---

[1] Հատկապես պետք է այդ նկատի ունենալ ուրարտական և ասուրական տեքստերի ու բառերի Ն. Ադոնցի առաջարկած ընթերցմանը (տառադարձմանը), մասամբ և թարգմանությանը դիմելիս: Դրանք արված են 1930-ական թվականների գիտության մակարդակով, ուստի և օգտագործման դեպքում ենթակա են ստուգման նորագույն հրատարակությունների միջոցով:

1. Ն. Ադոնցի աշխատության մեջ, բնականաբար, տեղ չեն գտել Հայկական լեռնաշխարհի տարածքի վրա հայտնաբերված՝ մարդու գործունեության հնագույն շրջանի հետքերը՝ պալեոլիթի (հին քարի դարի) նյութերը, քանի որ դրանց առաջին գյուտը տեղի է ունեցել 1943-1945 թթ., իսկ հրատարակվել սկսել են միայն 1950-ական թվականներին: Այդ նյութերը, ինչպես և պալեոլիթին հաջորդած մեզոլիթի (միջին քարի դար) և նեոլիթի (նոր քարի դար) նյութերը, որպիսիները ևս հայտնագործվել են Հայաստանում, ապացուցում են, նախ, որ մարդն ապրել ու գործել է այստեղ սկսած իր ծագման ժամանակից, և երկրորդ, որ մարդու գոյությունն ու գործունեությունն այստեղ անընդմեջ է եղել սկսած հնագույն ժամանակներից (կես միլիոնից մինչև մեկ միլիոն տարի մեզանից առաջ), մինչև պատմական ժամանակները (4-5 հազար տարի մեզանից առաջ), երբ մարդկային հասարակության մասին արդեն սկսում ենք ստանալ գրավոր տեղեկություններ (մանրամասն տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. 1, ՀԽՄՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1971, գլուխներ 1-10):

2. Ուրարտացիների և խուրրիների ծագման և Հայկական լեռնաշխարհի էթնիկական խմբերի պարզաբանման խնդրին նվիրված «Ռասայի և ծագման հարցը» ենթաբաժինը ընթերցելիս պետք է հաշվի առնել հետևյալը: Ն. Ադոնցի ներկա աշխատության շարադրման ժամանակաշրջանում քիչ բան էր հայտնի Ուրարտուի տարածքում ու նրան հարող երկրամասերում բնակվող ցեղերի որպիսության մասին: Ն. Ադոնցը փորձում է լուսաբանել այդ խնդիրը, հենվելով սեպագրական աղբյուրների մեջ հիշատակված տեղանունների ու ցեղանունները հետագայի մեզ հայտնի տեղանունների և ցեղանունների հետ համանմանեցնելու վրա: Այսպես, նա ընդհանրություն է գտնում «կաշկա» և «կոլխ», «ուրումե» և «իմեր», «աբեշլա» և «ապշիլ», «խուրուշկի» և «աբասկի», «մուշկ» և «մեսխ», «սուպրի» և «սասպեյր» և ուրիշ ցեղանունների միջև: Քանի որ այս զույգերի երկրորդ անդամները մեծ մասամբ իբերական (վրացական) միջավայրից են ընտրված, ապա Ն. Ադոնցը կարծիք է հայտնում նաև առաջին անդամների՝ նույն միջավայրին պատկանելու մասին: Այստեղ պետք է նշել, որ Ն. Ադոնցի առաջարկած զույգերից միայն մեկն է՝ «աբեշլա»-«ապշիլ» (ապշիլները աբխազական ցեղեր են), որ դիմացել է ժամանակի քննությանը: Մյուսների նմանությունը արտաքին-պատահական է և չի վկայում հարազատության մասին: Այսպես, «կաշկա»-ն շատ ավելի համոզիչ կերպով այժմ համադրում են «գաշգ» չերքեզա-աղղղական ցեղերի հետ, «ուրումե»-ն՝ «արմեն» («հայ») ցեղերի հետ, «խուրուշկին» կամ «խուրուշկիան» հաստատապես խուրրիական բնակչությամբ երկիր էր՝ Վանա լճից հարավ, «մուշկ» ցեղերը հնդեվրոպա-

կան (մասամբ՝ փոյուգիական, մասամբ, հավանաբար, հայալեզու) ցեղեր են («Հայերի ծագումը» գործի մեջ այդ թեզն ընդունում և զարգացնում է նաև ինքը՝ Ն. Ադոնցը), «Սուպրի»-ն կամ «Շուպրիան» կապ չունի «Սասպեյր»-ի հետ, նրա անունը ծագած լինելով «Սուբարտու» կամ «Շուբարտու»-ից (խուրրիների այլ անվանումը), իսկ երկիրը գտնվելիս լինելով Վանա լճից արևմուտք տարածվող Սասնա շրջանում և այլն: Առկա սուղ նյութերից առավել հավանական եզրակացությունն այն է, որ Ուրարտու պետության տարածքի մեծ մասը հնուց բնակեցված է եղել խուրրի-ուրարտական լեզուներով խոսող ցեղերով (մանրամասն տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. 1, գլուխներ 4, 9, 11):

3. Վերջին դիտողությունը վերաբերում է Ն. Ադոնցի՝ հայ ժողովրդի ծագման խնդրի հետ կապված մի կարծիքի, որն արտահայտված է, թե՛ «Հայաստանի պատմության» և թե՛ «Հայերի ծագումը» անավարտ գործի մեջ: Ըստ Ն. Ադոնցի, հայկական ցեղերի մուտքը արևմուտքից Հայկական լեռնաշխարհի տարածքը տեղի է ունեցել միայն Ուրարտուի թուլացման և անկման ժամանակաշրջանում՝ Ք. ա. VII դարի վերջերին և VI դարի սկզբներին: Շատ ավելի հավանական է այժմ արծարծվող այն տեսակետը, ըստ որի Ն. Ադոնցի ակնարկած հայալեզու ցեղերը անդրեփրատյան շրջանից Հայկական լեռնաշխարհ են թափանցել դեռևս Ք. ա. XII դարում: Այստեղ նրանք բնակեցվել են հատկապես Վանա լճից դեպի արևմուտք մինչև Եփրատը տարածվող գոտին, իսկ Ք. ա. VII դարի վերջերին և VI դարի սկզբներին լայնորեն տարածվել Հայկական լեռնաշխարհով մեկ (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. 1, գլուխ 9 և 17):

Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՔՆՆԱԿԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

(Հատվածներ, նյութեր երկրորդ և երրորդ հատորներից)

I. ՀԱՑԱՍՏԱՆԸ Ք. Ա. IV-Ի ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. Արևելքը [և Հայաստանը] մակեդոնական կայսրության օրոք

Մակեդոնական բանակն ափ է իջել Փոքր Ասիայում 334 թ. գարնանը: Միսիայով հոսող և Պրոպոնտիս [Մարմարի ծով] թափվող Գրանիկոս գետի ափին շարված [պարսից] արքայից-արքայի զորքերը պատրաստ էին կասեցնելու դրա ափհանումը: «Հելլեսպոնտոսը պատվազուրկ կլինի, եթե մենք չհանդգնենք հատել Գրանիկոսը»,– ասել է Ալեքսանդրը և գրոհել պարսից բանակի վրա: Նա շահել է առաջին և կարևոր հաղթանակը: Դասկիլեայի մեծ սատրապությունն անցել է Ալեքսանդրի կողմը: Սարդեսի բերդակալ Միթրենեես առանց դիմադրության բերդամրոցը հանձնել է Ալեքսանդրին: Նա այլևս կազմակերպված ուժեր չուներ, որոնք ի վիճակի լինեին պաշտպանելու [պարսից] արքայի տիրույթները Փոքր Ասիայում: Հաղթողը շարժվել է դեպի Կիլիկիա: 333 թ. աշնանը Իսսոսում տեղի է ունեցել երկրորդ մեծ ճակատամարտը: [Պարսից բանակը] անձամբ ղեկավարող Դարեհ [III Կոդոմանոսը] մատնվել է խուճապի և դիմել փախուստի: [Հին պատմիչները] հավաստիացնում են, թե պարսից բանակի թիվը հասնում էր մինչև երեք հարյուր հազար հետևակայինի և հեծյալի: Այն ընդգրկում էր տարբեր ազգերի և ի շարս այլոց՝ հայերի (քառասուն հազար հետևակային և յոթ հազար հեծյալ) զորքեր:

Իսսոսի հաղթանակը նվաճողների առջև բաց է արել Ասորիքի դարպասը և դեպի Եգիպտոս տանող ճանապարհը: Ալեքսանդրը վարվել է զգուշորեն՝ ուղղություն վերցնելով դեպի Ասորիք ու Եգիպտոս. այս երկրների նվաճումից հետո ձեռք բերել հուսալի հենարան՝ այդուհետև վստահորեն խոր ամուխ լինելու դեպի պարսից տերության կենտրոնը: Դարեհի համար ամենաճակատագրական՝ երրորդ ճակատամարտը տեղի է ունեցել [331 թ. հոկտեմբերի 1-ին] Արբելայի հովտում՝ Գավգամելայում, որը հեռու չէր նախկին մայրաքաղաք Նինվեից: Բախտն արդեն շրջվել էր մեծ արքայից. նա գլխովին ջախջախվել է և դիմել փախուստի՝ դեպի Արևելքի նահանգները: Պարսից բանակի թիվը հասնում էր քառասուն հազար հեծյալի և

հարյուր բյուր կամ մեկ միլիոն հետևակայինի, ինչն անհավանական է[1]: Ըստ մեկ այլ տեղեկության՝ հեծելազորի թիվը հասնում էր քառասուն հինգ հազարի, իսկ հետևակինը՝ երկու հարյուր հազարի. սա ավելի մոտ է իրականությանը: Բոլոր սատրապությունները՝ սկսած Կապադովկիայից մինչև հեռավոր Բակտրիանեն, ուղարկել էին իրենց զորքերը՝ համապատասխան սատրապների հրամանատարությամբ: Հայաստանը ներկայացված էր իր երկու սատրապով՝ Օրոնտես [Երվանդ] և Միթրաուստես [Միհրվահիշտ]: Ատրոպատեսը մարերի զորավարն էր: Մարերի կողքին շարված էին կաղիշցիները, աղվանները և սակասենները: Կապադովկացիներին ղեկավարում էր Արիակեսը, իսկ դեռևս արքայի տիրապետության ներքո գտնվող Ասորիքի մի մասը՝ Մազեոսը[2]:

---

[1] **Q. Curtii Rufi**, De rebus gestis Alexandri Magni libri superstites, liber III, cap. 2. **Armenii quadraginta millia miserant peditum, additis septem millibus equitum** [Հայերն ուղարկեցին քառասուն հազար հետևակայինի, ավելացնելով յոթ հազար հեծյալ]: Պարսից ուժերը՝ ըստ սովորության խիստ չափազանցված են, թեպետ մեզ տրամադրվում է դրանց զինված ուժերի մանրազնին ցուցակը.

Պարսիկներ՝ հարյուր հազար, որոնցից՝ երեսուն հազար հեծյալ:

Մարեր՝ հիսուն հազար հետևակայինի, տասը հազար հեծյալ:

Բարկանցիներ՝ տասը հազար հետևակ[այինի] և երկու հազար հեծ[յալ]:

Հայեր՝ քառասուն հազար հետևակ[այինի] և յոթ հազար հեծ[յալ]:

Վրկանցիներ՝ վեց հազար հեծյալ:

Դերբիկացիներ՝ քառասուն հազար հետևակ[այինի], երկու հազար հեծ[յալ]:

Կասպեր՝ ութ հազար հետևակ[այինի], երկու հազար հեծ[յալ]:

Կասպիական ցեղեր՝ երկու հազար հետևակ[այինի], չորս հազար հեծ[յալ]:

Հույներ՝ երեսուն հազար, տե՛ս նույն տեղում, [էջ 108-109]:

[2] **Arriani Anabasis**, liber III, cap. 7: **Ἀρμενίων δὲ Ὀρόντης καὶ Μιθραύστης ἦρχε** [Իսկ հայերի վրա իշխում էին Օրոնտեսն ու Միթրաուստեսը].

Մյուս մասնակիցներն էին՝

1. Բակտրիանացիներ, սոգդիանացիներ և հարևան հնդիկներ, որոնց հրամանատարն էր Բակտրիանայի սատրապ Բեսսոսը:

2. Սակեր, ասիական սկյութներ, որոնց ղեկավարն էր Մոակեսը:

3. Արաքոսներ (արաքոսիացիներ), հարևան հնդիկների հետ մեկտեղ՝ Բարսաենքոսեսի հրամանատարությամբ:

4. Արիացիներ՝ սատրապ Սատիբարզանեսի հրամանատարությամբ:

5. Պարթևներ, վրկանցիներ և տապուրներ՝ Փրատափերնեսի հրամանատարությամբ:

6. Կարմիր ծովի առափնյա գոտու բնակիչներ՝ Օրոնտոբատեսի, Արիոբարզանեսի և Օրքսիննեսի [հրամանատարությամբ]:

7. Ուքսիններ, սուսեցիներ՝ Աբուլիտեսի որդի Օքսաթրեսի [հրամանատարությամբ]:

Մեկ այլ սկզբնաղբյուր (1) մեզ տեղեկացնում է, որ երկու թևի բաժանված պարսից բանակի ձախ կողմում, ի շարս այլոց, կային հայեր, որոնց անվանում էին «փոքրեր», իսկ աջ կողմում՝ հայեր՝ Մեծ Հայքից (2): Հարկ է նշել, որ հայերի երկրի բաժանումը Փոքր և Մեծ Հայքերի պետք է նախորդած լինի IV դարին, եթե միայն պատմիչը չի օգտագործել այն արտահայտությունները, որոնք գործածական են եղել իր ժամանակաշրջանում:

Գավգամելայի հաղթանակից հետո Ալեքսանդրը սրընթաց արշավել է դեպի տերության մայրաքաղաք՝ Բաբելոն և գրավել արքայից-արքայի գահը: Հաղթողն անարգել ուղղություն է վերցրել դեպի Սուզա [Շուշ], այնուհետև՝ Պերսեպոլիս և Պասարգադ: Այդտեղից նա շարժվել է դեպի Էկբատան՝ այնտեղ գտնվող գանձերին տիրանալու և միաժամանակ Դարեհին հետապնդելու համար: Էկբատանից Ալեքսանդրն ուղղվել է [արդի] Թեհրանի մոտ գտնվող Ռագա [Raga], ուր նրան լուր է հասել Դարեհի՝ սատրապներից մեկի կողմից նենգաբար սպանվելու մասին: Այդ պահից Պարսկական կայսրության նվաճումն ավարտված էր:

Երկու տարի շարունակ Ալեքսանդրը ջանքեր է գործադրել արևելյան նահանգների ապստամբ սատրապների դիմադրությունը հաղթահարելու և նրանց հպատակեցնելու համար: 326 թ. նա արշավանք է ձեռնարկել դեպի Հնդկաստան, որը տևել է գրեթե մեկ տարի: Ինդոսի ափով իջնելուց հետո,

---

8. Բաբելացիներ՝ Բուպարեսի [հրամանատարությամբ], ներառյալ՝ 9. հայերի, 10. կապադովկիացիների, 11. մարերի և 12. սիրիացիների [գնդերը]. բոլորը միասին՝ ներկայացնում են տասներկու սատրապություն:

Q. Curtii Rufi, Op. cit., liber IV, cap. 12. Քվինտոս Կուրտիոսը բանակը ներկայացնում է երկու՝ ձախ և աջ թևերի բաժանված ձևով: Ձախ թևում գտնվում էին բակտրիանացիները, դահերը, արաքոսիացիները, շոշնցիները, մասագետները, պարսիկները՝ մարդերի և սոգդիանացիների հետ մեկտեղ, որոնց բոլորին առաջնորդում էին Արիոբարզանեսը և Օրոբատը (Օրոնտոբատես). նյութից գլխավոր զորավարն Օրսինեսն էր. կասպիացիները՝ Փրադատեսի հրամանատարությամբ, հնդիկները և Կարմիր ծովի ազգությունները, ***Armenii, quos minores vocant*** [այն հայերը, որ «փոքր» են անվանվում], ապա հետևում էին բաբելացիները, բելիտները, քոսսեացիները, գորտուացիները, որոնց աջակցում էին փռյուգացիները և կատաոնները. վերջապես՝ պարթևներն ու սկյութները:

Աջ թևում էին նախ և առաջ՝ հայերը. **natio majoris Armeniae** [Մեծ Հայքի բնակչությունը], հետո կապադովկիացիներն ու սիրիացիները, այնուհետև մարերը: Այս բոլորը կազմում էին քառասունհինգ հազար հեծյալ և երկու հարյուր հազար հետևակային:

Այս պատմիչի տվյալները միայն ընդհանուր առմամբ են համապատասխանում Արրիանոսի տվյալներին:

նա բռնել է ետդարձի ճանապարհը և Գեղրոսիայի անապատներով հասել Պասարգադ, իսկ այնուհետև Բաբելոն՝ 323 թվականին: Այժմ հարկ էր զբաղվել նվաճված երկրների կազմակերպման հարցով: Նույն 323 թ. [ամռանը] վրա հասած մահը նրա ծրագրերն անավարտ է թողել: Հստակություն չկա այն հարցում, թե ինչ հիմունքներով էր նա հաստատելու իր իշխանությունը և ինչ ձևով էր պատրաստվում կարգավորել նահանգային վարչությունը:

Ալեքսանդրի համարձակությունը նրա ահռելի [առավելություններից] էր. այն չի ունեցել, հավանաբար, որևէ այլ հենք, քան վիթխարի հաջողությունը: Թվում է, թե նրա ռազմարշավն ավելի շուտ այդ խելահեղությամբ էր պայմանավորված, որն անվանում են երջանիկ անշրջահայեցություն՝ felix temeritas, այլ ոչ թե մտածված ու կշռադատված ծրագրի արդյունքում իրականացված գործողություն: Քարեբախտությունը ցանկացել է նրան մղել մինչև աշխարհի՝ այն ժամանակ հայտնի ծայրամասերը: Նա նվաճել է անծայրածիր մի կայսրություն, առանց իրեն հաշիվ տալու այն պահպանելու միջոցների մասին: Ժամանակին վրա հասած վախճանը փրկել է նրա փառքը: Եթե նա ապրեր ավելի երկար, կարող էր տեսնել իր ձեռնարկումի կործանումը: Գլխապտույտ հաջողությունից նա կորցրել է գլուխը, տակնուվրա է եղել նրա սիրտը՝ «Սկսելով Տրայանոսի ոգիով, նա ավարտել է Ներոնի սրտով և Հելիոգաբալոսի բարքերով»[1]: Ուստի, եթե նա ժամանակին չվախճանվեր՝ պատմության մեջ կմնար ոչ իբրև հերոս, այլ իբրև մի հնարամիտ արկածախնդիր (3):

Ճիշտն ասած, Ալեքսանդրը չի նվաճել պարսից կայսրությունը կամ դրան տիրացել է միայն այն չափով, որքան հարկ է եղել դեպի արքայից-արքայի մայրաքաղաքը ճանապարհ հարթելու համար՝ իր զինակիցներին թողնելով ավարտին հասցնելու նվաճումը: Հանճարարարությունը բավական դժվարին էր կատարելու համար: Հնարավոր չէ պնդել, թե երբ է այն ի կատար ածվել՝ նրա կենդանության օրոք, թե հետո, հնարավոր չէ խոսել նաև պարսից կայսրության՝ մակեդոնացիների կատարյալ հպատակության ներքո անցնելու մասին:

Գրանիկոսի ճակատամարտից հետո երկու սատրապություն՝ Հելլեսպոնտական Փռյուգիան և Լիդիան անցել են նվաճողի տիրապետության ներքո: Սակայն հարևան սատրապությունները՝ Մեծ Փռյուգիան, Կապադովկիան՝ մինչև Հալիս և Հալիսի մյուս կողմում գտնվող Կապադովկիան չէին նվաճվել: Ալեքսանդրը հանճարարել էր Անտիգոնոսին՝ հպատա-

[1] Նշել է Նապոլեոնն իր «Հուշերում»:

կեցնել Փոյուգիան և Սաբիքտաս [կոչվող] Կապադովկիան[1]: Հալիսի մյուս կողմում գտնվող Կապադովկիան Արիարաթեսի տիրապետության ներքո էր: Առափնյա երկրները՝ Բութանիան, Պափլագոնիան ևս պահպանել էին իրենց անկախությունը:

Հայաստանը գտնվում էր նույն կացության մեջ: Սկզբնաղբյուրները համաստիացնում են, որ Գավգամելայի ճակատամարտից հետո, Բաբելոն ժամանումից ի վեր, Ալեքսանդրը Հայաստան է ուղարկել Միթրենեսին, նրան՝ ով հանձնել էր Սարդեսը[2]: Սակայն, չկա որևէ փաստ, թե Միթրենեսը իր առաքելությունն ավարտին է հասցրել: Մենք գիտենք, որ Հայաստան էր ուղարկվել մեկ այլ անձնավորություն՝ Մենոնը, որպեսզի ոսկի փնտրեր Սիսպիրիտիսի [Սպեր] տարածաշրջանի հանքերում: Բայց տեղաբնիկները հարձակվել էին նրա վրա և դուրս վռնդել[3]: Միթրենեսը կարող էր արժանանալ միևնույն ճակատագրին: Մակեդոնական նվաճումների ցուցակներում, իրոք որ, մենք որևէ տեղ Հայաստանի մասին հիշատակության չենք հանդիպում:

Ալեքսանդրը վախճանվել է: Ծավալված պայքարին հաջորդել է կայսրության առաջին բաժանումը՝ հանգուցյալ նվաճողի արքունիքի և բանակի բարձրաստիճան հրամանատարության միջև: Սատրապությունների (դրանց կառավարիչների հետ մեկտեղ) բաշխումը ներկայանում է հետևյալ կերպ.

1. Եգիպտոսը տրվել է Պտղոմեոսին՝ Լագոսի որդուն:
2. Ասորիքը՝ Լաոմեդոնին:
3. Կիլիկիան՝ Փիլոտասին:
4. Մարաստան՝ Պիթոնին:
5. Կապադովկիան և Պափլագոնիան՝ առափնյա տարածաշրջանների հետ մեկտեղ, ուր Ալեքսանդրը չէր գնացել՝ Եվմենեսին:
6. Պամփիլիան, Լիկիան և Մեծ Փոյուգիան՝ Անտիգոնոսին:
7. Կարիան՝ Կասսանդրոսին:
8. Լիդիան՝ Մենանդրոսին [Մելեագրոսին]:
9. Հելլեսպոնտական Փոյուգիան՝ Լեոննատոսին:
10. Թրակիան՝ Լյուսիմաքոսին:

---

[1] **Arriani Anabasis**, liber I, cap. 17; liber II, cap. 4.

[2] Անդ, liber III, cap. 16. κατέπεμψε δὲ καὶ ἐς Ἀρμενίαν Μιθρήνην σατράπην [Իսկ Հայաստան է ուղարկվել Միթրենես սատրապը]:

[3] **Strabonis Geographica**, liber XI, cap. 14.

11. Մակեդոնիան՝ Անտիպատրոսին:
12. Պարոպամիսադեսը՝ Օքսիարտեսին:
13. Արաքոսիան և Գեդրոսիան՝ Սիբյուրտիոսին:
14. Արիան և Դրանգիանան՝ Ստասանդրոսին:
15. Բակտրիանեն և Սոգդիանեն՝ Փիլիպպոսին:
16. Պարթևստանը և Վրկանը՝ Փրատափերնեսին:
17. Պարսքը [Պերսիս]՝ Պևկեստասին:
18. Կարմանիան՝ Տլեպոլեմոսին:
19. Մարաստանը՝ Ատրոպատեսին:
20. Բաբելոնը՝ Արքոնին:
21. Միջագետքը՝ Արկեսիլաոսին:
22. [Անընթեռնելի][1]:

Այս ցուցակում Հայաստանի կամ Միթրենեսի անունները որոնելը զուր է: Կարծեցյալ սատրապի մասին այլևս չի հիշատակվում: Խիստ հավանական է, որ նա զոհվել է Հայաստանում:

«Պափլագոնիան, Կապադովկիան և Պոնտոսի ամբողջ ափը մինչև Տրապիզոն» բաժին են հասել Ալեքսանդրի առաջին քարտուղարին՝ Եվմենեսին: Սակայն, այս երկրները դեռևս նվաճված չէին և դրանց թագավորն Արիարաթես I-ն էր: Ըստ մեկ այլ սկզբնաղբյուրի՝ Եվմենեսին կարգադրված էր հսկել ամբողջ տարածաշրջանը մինչև Տրապիզոն և պատերազմել Արբաթեսի դեմ, որը միակն էր, ով չէր ցանկացել ենթարկվել մակեդոնական տիրապետությանը[2]: Երկու հարևան սատրապներ՝ Հելլեսպոնտական Փոյուգիայի սատրապ Լեոննատոսը և Մեծ Փոյուգիայի սատրապ Անտիգոնոսը, Պերդիկկասից ստացել էին՝ իր տիրույթում հաստատվելու գոր-

---

[1] **Diodori Bibliotheca Historica**, liber XVIII, cap. 3. Այս ցուցակը պատկանում է Հիերոնիմոս Կարդիացուն: Այս նույն ցուցակը Պոմպեոս Տրոգոսը վերստին ներկայացրել է մի քանի շեղումներով (**Justini historiarum philippicarum ex Trogo Pompeio liber XIII, cap. 4**): Այսպիսով նա Բակտրիանեն և Սոգդիանեն **Փիլիպպոսի** փոխարեն հանձնում է երկու այլ անձանց, առաջինը՝ Ամյունտասին, իսկ երկրորդը՝ Սկյութեսին: Նույնը վերաբերում է Պարթևստանին և Վրկանին, որոնցից յուրաքանչյուրը, Փրատափերնեսի փոխարեն, ուներ առանձին ղեկավար՝ Նիկանորը և **Փիլիպպոսը**: Նա հավելում է Հայաստանը, որը տրվել է Տլեպոլեմոսին: Վերջինս Կարմանիայի սատրապն էր: Կարմանիան շփոթվել է Հայաստանի հետ:

[2] **Q. Curtii Rufi**, op. cit., liber X, cap. 10: **bellum cum Arbate gereret. Solus hic detrectabat imperium** [Պատերազմ էր վարում Արբաթեսի դեմ. վերջինս միակն էր, որ չի ընդունել <մակեդոնական> տիրապետությունը]. թվում է, թե Արբաթեսը կարող էր լինել Արիարաթես անվան աղավաղված ձևը, հմմտ. **Արպատ, Plutarchus՝ Artax (4)**:

ծում Եվմենեսին օժանդակելու հրաման: Անտիգոնոսը չէր ցանկացել հնազանդվել, իսկ Լեոննատոսը, որին կանչել էին Թեսսալիա, այնտեղ կնքել էր իր մահկանացուն:

Պերդիկկասը հարկադրված է եղել անձամբ գնալ Արիարաթեսին ընդառաջ, որի դեմ մարտնչել է և 322 թ. խաչել նրան՝ ամբողջ ընտանիքի հետ միասին: Եվմենեսը հաստատվել է իր սատրապությունում:

Չցանկանալով բաժանվել Պերդիկկասից, Եվմենեսը վստահել է քաղաքներն իր բարեկամներին, նշանակել կայազորների պետեր, ընտրել դատավորներ ու մատակարարներ և ուղեկցել Պերդիկկասին մինչև Կիլիկիա: Այստեղ Պերդիկկասը որոշել է, որ ավելի շահավետ է նրան ետ ուղարկել՝ «արտաքուստ իր սատրապությունը ղեկավարելու, սակայն, իրականում՝ սահմանակից Հայաստանի վրա իշխելու համար, որտեղ Նեոպտոլեմոսը խռովություններ էր հրահրել»[1]:

Պարզ չէ, թե Հայաստանում խռովություններ հրահրող այս անձնավորությունն ինչ կարգավիճակ ուներ: Այստեղ խոսքը վերաբերում է Փոքր Հայքին, որը սահմանակից էր Կապադովկիային, սակայն, հայտնի չէ նմանապես, թե արդյո՞ք այն ընդգրկվում էր Կապադովկիայի սատրապության մեջ: Թվում է, թե Նեոպտոլեմոսը սատրապի ենթականերից մեկն էր, զինվորական աստիճանավոր:

Միևնույն ժամանակ Կրատերոսն ու Անտիպատրոսը Հունաստանից գնացել են Փոքր Ասիա՝ Պերդիկկասի իշխանության դեմ մարտնչելու համար: Վերջինս պատրաստվելով մեկնել Եգիպտոս՝ Պտղոմեոսի դեմ պայքարելու, «Եվմենեսին նշանակել է Հայաստանի և Կապադովկիայի զորքերի գլխավոր զորավար»[2] և կարգադրել իր եղբորը՝ Ալկետասին ու Նեոպտոլեմոսին, ենթարկվել Եվմենեսին: Փոքր Հայքը միշտ ընդգրկվել է, սակայն, ստուգություն չկա, թե ինչպիսիք են եղել դրա առնչությունները Կապադովկիայի սատրապի հետ:

Նեոպտոլեմոսը դավաճանել է Եվմենեսին և անցել Կրատերոսի և Անտիպատրոսի կողմը: Նա Կրատերոսին տարել է Եվմենեսի դեմ, մինչդեռ Անտիգոնոսն ուղղություն է վերցրել դեպի Կիլիկիա, որպեսզի թիկունքից հարձակվի Պերդիկկասի վրա: Եվմենեսը մարտի է բռնվել Կրատերոսի և Նեոպտոլեմոսի հետ և նրանց սպանել մականամարտում: Սակայն նրա

---

[1] **Plutarchi Eumenes**. 4. λόγῳ μὲν ἐπὶ τὴν ἑαυτοῦ σατραπείαν, ἔργῳ δὲ τὴν ὁμορον Ἀρμενίαν τεταραγμένην ὑπὸ Νεοπτολέμου διὰ χειρὸς ἔξοντα.

[2] **Plutarchi**, op. cit., 5.

դաշնակից Պերդիկկասի մահվան բոթը չեղյալ է դարձրել այդ հաղթանակի նշանակությունը:

Ազատագրվելով ահեղ հակառակորդից՝ Անտիպատրոսը և Անտիգոնոսը ձեռնամուխ են եղել սատրապությունների վերաբաժանմանը, որը տեղի է ունեցել Տրիպարադիսոսում 321 թ., հետևյալ կերպ.

1. Եգիպտոս – Պտղոմեոս
2. Ասորիք – Լաոմեդոն
3. Կիլիկիա – Փիլոքսենոս
4. Միջագետք և Արբելիտիս – Ամփիմաքոս
5. Բաբելոն – Սելևկոս
6. Շուշան – Անտիգենես
7. Պարսկաստան – Պևկեստաս
8. Կարմանիա – Տլեպոլեմոս
9. Մարաստան – Պիթոն
10. Պարթևստան – Փիլիպպոս
11. Արիա և Դրանգիանա – Ստասանդրոս
12. Բակտրիանե և Սոգդիանե – Ստասանոր
13. Արաքոսիա
14. Պարոպամիսադես
15. Հյուսիսային Հնդկաստան
16. Պատալայի Հնդկաստան
17. Հիդասպեսի Հնդկաստան, բոլորը պահպանել են իրենց նախկին սատրապներին
18. Կապադովկիա – Նիկանոր
19. Մեծ Փռյուգիա, Պամփիլիա, Լիկաոնիա, Լիկիա - Անտիգոնոս
20. Կարիա – Կասսանդրոս
21. Լիդիա – Կլեիտոս
22. Հելլեսպոնտական Փռյուգիա, Արրիդայոս[1]:

Ակնհայտ է, որ Հայաստանը բացակայում է այս ցուցակում: Դրա միակ պատճառն այն է, որ Հայաստանը չէր գտնվում մակեդոնական ենթակայության ներքո:

---

[1] **Diodori**, liber XVIII, cap. 39; **Arriani Historiae successorum Alexandri fragmenta**, 34. Ընդգծված համարները վերաբերում են նախկին սատրապներին:

Անտիպատրոսը տվել է իր համաձայնությունն իբրև խնամակալ: Նա վախճանվել է երկու տարի անց: Անտիգոնոսի և Եվմենեսի միջև ծայր է առել կատաղի պայքար: Վերջինս պարտվել է և ապաստանել Նորայում՝ Լիկաոնիայի և Կապադովկիայի սահմանամերձ տարածաշրջանում գտնվող բերդամրոցում[1]:

Մեզ հայտնի է, որ «Եվմենեսը մտադիր էր փախչել Հայաստան, որպեսզի այնտեղ բնակիչներից որոշ դաշնակիցներ ձեռք բերեր»[2]: Սակայն, Անտիգոնոսը նրան խանգարել է, և այդ ժամանակ նա ճողոպրել է Նորա [բերդամրոց]:

Եվմենեսը ձգտում էր աջակցություն գտնել Պարսկաստանում և իր հակառակորդների դեմ մարտնչել տեղի սատրապ Պևկեստասի զինված ուժերի միջոցով: Վերջինս մրցակցում էր Մարաստանի սատրապ Պիթոնի հետ՝ Պարսկաստանում գերիշխանության հասնելու համար: Բաբելոնի սատրապ Սելևկոսը Պիթոնի կողմն է անցել: Քիչ անց հայտնվել է Անտիգոնոսը և Բաբելոնից հարձակվել Եվմենեսի վրա: Տաղարնարգայում (Սպահանի մոտակայքում) Եվմենեսը տանուլ է տվել ճակատամարտը և սպանվել Անտիգոնոսի կողմից 317 թ.[3]:

Այդ պահին Հայաստանի սատրապությունն Օրոնտեսի ձեռքին էր: Պատմում են, որ Եվմենեսը հորինել էր «ասորերեն գրված մի նամակ», որտեղ ասված էր, որ մանուկ ժառանգորդ Ալեքսանդրը և [Ալեքսանդր Մեծի մայր] Ողոմպիադան արտահայտվել էին Եվմենեսի օգտին և Անտիգոնոսի դեմ: Եվմենեսն այս կեղծ նամակը ներկայացրել է իբրև «Հայաստանի սատրապ և Պևկեստասի բարեկամ Օրոնտեսից ստացված»[4]:

Մենք վստահ չենք, թե արդյո՞ք Եվմենեսն Օրոնտեսի Հայաստանում էր հետամուտ այն օգնությանը, ինչի մասին նշեցինք վերը, թե խոսքը գուցե և վերաբերում էր Փոքր Հայքին:

Եվմենեսի սպանությունից հետո Անտիգոնոսը 317-301 թթ. ընկած ժամանակաշրջանում դարձել է պետությունը տնօրինող առաջին դեմքը: Նա, որին հաջորդել է իր որդի Դեմետրիոս Պոլիորկետեսը, երազում էր վե-

---

[1] **Plutarchi**, Eumenes. 10.

[2] **Diodori**, liber XVIII, cap. 41. ὁ μὲν Εὐμενὴς ἐπεβάλετο φεύγειν εἰς τὴν Ἀρμενίαν, καὶ τῶν ἐν ταύτῃ κατοικούντων τινὰς πρὸς τὴν συμμαχίαν συλλαβέσθαι.

[3] **Diodori**, liber XIX, cap. 14.

[4] **Diodori**, liber XIX, cap. 23: Ἡ δὲ ἐπιστολὴ Συρίοις γεγραμμένη γράμμασιν ἀπέσταλτο παρ' Ὀρόντου τοῦ σατραπείαν μὲν ἔχοντος Ἀρμενίας, φίλου δὲ ὄντος Πευκέστῃ. **Plutarchi**, Eumenes. 13. Պլուտարքոսին այս նամակը հայտնի է, սակայն, նա այն համարում է արժանահավատ և չի հիշատակում հայ սատրապ Օրոնտեսին:

րականգնել կայսրության միասնությունը: Սելևկոսը զգալով վերահաս սպառնալիքը, նահանջել է Պտղոմեոսի մոտ, որը նմանապես սոսկում էր Անտիգոնոսի իշխանատենչությունից: Նրանք հարաբերություններ են հաստատել Մակեդոնիայի և Թրակիայի տիրակալների հետ և համատեղ առաջարկությամբ դիմել Անտիգոնոսին՝ Բաբելոնը՝ Սելևկոսին, Կապադովկիան՝ Կասսանդրոսին և Սիրիան՝ Պտղոմեոսին զիջելու հարցով: Անտիգոնոսը գերադասել է հարցը լուծել ուժի միջոցով և նրանց պատերազմ է հայտարարել, որին առնչվող երկու հանգամանք արժանի են հիշատակության: [Առաջինն է] Գազայի ճակատամարտն Ասորիքում, որի արդյունքում՝ 312 թ. Սելևկոսը գրավել է Բաբելոնը:

Անտիգոնոսը և Դեմետրիոսը 306 թ. շահել են ծովային մեծ ճակատամարտը և այդ առիթով ընդունել թագավորական տիտղոս: Մյուս ժառանգորդները չեն հապաղել վարվել նույն ձևով: Այդ պահից կայսրության բաժանումն ինքնուրույն միավորումների՝ իրականացված փաստ էր: Կապադովկիայում գտնվող Իպսոսում՝ Անտիգոնոսի և նրա հակառակորդների միջև տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտն Անտիգոնոսի համար աղետալի հետևանքներ է ունեցել: Պարտություն կրելով՝ նա 301 թ. ինքնասպան է եղել: Փոքր Ասիան անցել է Լյուսիմաքոսին՝ Թրակիայի տիրակալին, իսկ Ասորիքը՝ Սելևկոսին:

Անտիգոնոսի որդին՝ Դեմետրիոսը, հաջորդ քսան տարվա ընթացքում շարունակելու է պայքարը Փոքր Ասիայի համար: Նախ Սելևկոսը զորավիգ է եղել Լյուսիմաքոսին՝ Դեմետրիոսի դեմ պայքարում, որն ի վերջո պարտություն է կրել 285 թ. և մահկանացուն կնքել՝ իբրև Սելևկոսի գերի: Այնուհետև, 281 թ. Կուրուպեդիոնի ճակատամարտում նա հարցերը լուծել է Լյուսիմաքոսի հետ: Սելևկոս [I Նիկատորը]՝ իբրև Ասիայի միակ տիրակալ, հաղթանակել է: Սելևկյանների կայսրությունը հիմնադրված էր: Այն ընդգրկում էր Փոյուգիայից մինչև Հնդկաստան ձգվող երկրները՝ «Միջագետքը, Հայաստանը, Սելևկյան Կապադովկիան, Պարսկաստանը»[1], Պարթևստանը և այլն: Պատմիչն ընդգրկելով Հայաստանը Սելևկյանների երկրների թվում՝ սխալվել է:

Appiani, De rebus Syriacis, 55. ἦρξε Μεσοποταμίας καὶ Ἀρμενίας καὶ Καππαδοκίας τῆς Σελευκίδος λεγομένης καὶ Περσῶν, և այլն: Նույն պատմիչը մեկ այլ տեղ հղում է Հիերոնիմոսին՝ ըստ որի, Ալեքսանդրը երբեք չի մոտեցել Կապադովկիային, այլ «Դարեհի դեմ է գնացել այլ ճանապարհով, որը ծգվում էր Պամփիլիայի և Կիլիկիայի ծովափով», ἀνὰ τὴν παράλιον τῆς Παμφυλίας καὶ Κιλικίας ἑτέραν ὁδὸν ἐπὶ τὸν Δαρεῖον τραπέσθαι (**Mithridatica**, 8):

322 թ. Պերդիկկասի կողմից խաչված Արիարաթես թագավորի որդի Արիարաթես II-ը ապաստանել էր Հայաստանում: Քիչ անց, երբ Եվմենեսը և Պերդիկկասն արդեն մահացել էին, իսկ Անտիգոնոսը մարտնչում էր Սելևկոսի դեմ, Արիարաթեսն օգտագործելով հայոց թագավոր *Արդուատեսի* տրամադրած օժանդակ ուժերը, սպանել է մակեդոնական զորավարին և վերականգնել իր իրավունքները հայրական իշխանության նկատմամբ[1]: Անտիգոնոսի և Սելևկոսի միջև թշնամանքը սկիզբ է առել Գազայի 312 թ. ճակատամարտից հետո և ավարտին հասել 301 թ. Անտիգոնոսի ջախջախմամբ և ինքնասպանությամբ: Այսպիսով, 312-301 թթ. ընկած ժամանակաշրջանում Հայաստանում իշխել է Արդուատես անունով մի թագավոր: Դա քաջածանոթ Արուանդես (Arouandes) կամ Արյուանդես (Aruandes), այլ կերպ՝ Օրոնտես անվան աղավաղումն է, նույն սատրապի, որը գլխավորում էր հայկական զինված ուժերն Արբելայի ճակատամարտում 331 թ., նույն սատրապ Օրոնտեսի, որը հիշատակվում է Եվմենեսի († 317) կեղծ նամակի պատմության առնչությամբ:

Կամ նա, կամ էլ հավանաբար նրա որդին, պետք է, որ ընդունած լինեին թագավորական տիտղոսը 306 թ., երբ Անտիգոնոսն իրեն հռչակել է թագավոր, իսկ այլք հետևել են նրա օրինակին: Հայաստանն ի սկզբանե կարողացել է խուսափել մակեդոնացիների տիրապետությունից և երբ վրա է հասել պահը՝ Անտիգոնոսի և այլ ժառանգորդների օրինակով [նրա տիրակալը] ընդունել է թագավորական խույրը:

Diodori, liber XXXI, cap. 19 (ըստ՝ Փոտ [պատրիարք]ի). Ἀριαράθης δὲ ὁ τοῦ προβεβασιλευκότος υἱὸς ἀπελπίσας κατὰ τὸ παρὸν *ἀποχωρεῖ* μετ' ὀλίγων πρὸς *τὴν Ἀρμενίαν*. Μετ' οὐ πολὺν δὲ χρόνον τῶν περὶ τὸν Εὐμένη καὶ Περδίκκαν τελευτησάντων, Ἀντιγόνου δὲ καὶ Σελεύκου περισπωμένων, λαβὼν δύναμιν παρὰ τοῦ βασιλέως τῶν Ἀρμενίων Ἀρδοάτου, τὸν μὲν τῶν Μακεδόνων στρατηγὸν Ἀμύνταν ἀπέκτεινεν, ἐξέβαλε δὲ καὶ Μακεδόνας ταχέως τῆς χώρας,. καὶ τὴν οἰκείαν ἀρχὴν ἀνεκτήσατο [Արիարաթեսը, նախորդ արքայի որդին, հուսահատվելով տիրող իրավիճակից, <զինակիցների> մի փոքր <խմբի> հետ հեռացավ Հայաստան: Եվմենեսի և Պերդիկկասի մահվանից, ինչպես նաև Անտիգոնոսի և Սելևկոսի ընդհարվելուց շատ ժամանակ չանցած, նա, վերցնելով Հայաստանի արքա Արդուատեսից ռազմական ուժեր, սպանեց մակեդոնացիների զորահրամանատար Ամյունտասին, կարճ ժամանակամիջոցում վտարեց մակեդոնացիներին երկրից և վերահաստատեց իրեն պատկանող իշխանությունը]: Վաղուց ի վեր ենթադրել են, որ Արդուատես (Ardoates) անունը պետք է դարձնել Արուանդես (Aroandes) (**J. G. Droysen, Geschichte d. Hellenismus,** II 2, 225): Այն բանից հետո, երբ Նեմրուդ լեռան արձանագրությունը բացահայտել է Արուանդեսի և Օրոնտեսի նույնությունը, այդ ենթադրությունը որևէ տարակույս չի հարուցում (5):

Ընդհանուր առմամբ, Սելևկյան կայսրության հյուսիսային սահմանների երկայնքով ձգվող երկրները Բյութանիան, Պոնտոսը, Կապադովկիան, Հայաստանը, Պարթևստանը և նույնիսկ Հնդկաստանի ժողովուրդները կարողացել են խուսափել ժառանգորդների տիրապետությունից և իրենց [իշխանավորներին] են վերագրել թագավորի տիտղոս:

Արոանդես (Արդոատես) թագավորն ունեցել է մի հաջորդ, որի անունը չի պահպանվել (6): Բյութանիայի թագավոր Նիկոմեդես [I]-ը (275-250) իր առաջին կնոջից ունեցել է մի որդի՝ Զեիլաս անունով: Նրա երկրորդ կինը՝ իրրև խորթ մայր, Զեիլասին այն աստիճանի է հալածել, որ դժբախտ արքայազնը հարկադրված է եղել փրկվել՝ ապաստանելով Հայաստանի թագավորի մոտ[1]: Խորթ մայրը ջանացել է ոչնչացնել Զեիլասին՝ գահն իր որդիների համար ապահովելու նպատակով: Զեիլասի փախուստը տեղի է ունեցել նրա հոր կենդանության օրոք, այսպիսով, նախքան 250 թ., հավանաբար, 265 թ. շրջանում: Այս տարեթվին Հայաստանում եղել է մի թագավոր, որը Զեիլասին ապաստան է հատկացրել: Նա, ամենայն հավանականությամբ, Արոանդեսի որդին է, ամեն դեպքում՝ նրա հաջորդը:

Սելևկոս II-ի (246-226) օրոք գոյություն է ունեցել արդեն մեկ այլ հայոց թագավոր՝ Արսամեսը [Արշամ]: Սելևկյան այս թագավորի եղբայր Անտիոքոս Հիերաքսն ապստամբել է թագավորի դեմ և փախել դեպի Միջագետք և, հատելով Հայաստանի սահմանը՝ ընդունվել է Արսամեսի կողմից, որը նրա բարեկամն էր[2]: Փախստական արքայազնը վախճանվել է 227 թվականին: Արսամեսը, որն այդ ժամանակ զբաղեցնում էր Հայաստանի գահը, հավանաբար, սերում է նշված թագավորից՝ Զեիլասի բարեկամից և ժամանակակցից: Որ այս երկու թագավորներն իրոք պատկանում էին Օրոնտեսի և Արոանդեսի հարստությանը, ապա մենք դրա ապացույցն ունենք Կոմմագենեի թագավորի արձանագրության մեջ, որի մասին խոսք եղավ վերը:

---

[1] **Memnonis, Historia Heracleiae Ponti, fr. 22; (C. Müller, Fragmenta historicorum graecorum, Paris, 1883, t. III, p. 537. Οὐ πολλοῦ δὲ πάνυ ῥυέντος χρόνου ὁ τῶν Βιθύνων βασιλεὺς Νικομήδης ἐπεὶ ὁ μὲν ἐκ προτέρων αὐτῷ γάμων γεγονὼς παῖς Ζηΐλας φυγὰς ἦν πρὸς τὸν Ἀρμενίων βασιλέα ταῖς τῆς μητρυιᾶς Ἑταζέτας μηχαναῖς ἐλαθείς...**
[Շատ ժամանակ չանցած Բյութանիայի թագավոր Նիկոմեդեսը, քանի որ նրա առաջին ամուսնությունից ծնված երեխան՝ Զեիլասը, իր խորթ մոր դավերից թաքնվելու համար փախել էր հայերի թագավորի մոտ...]:

[2] Polyaeni Rhetori IV, 17. **Ἀντιόχος Σελεύκου τοῦ ἀδελφοῦ ἀποστὰς εἰς τὴν Μέσην τῶν ποταμῶν, ὅθεν καὶ μὲν Ἀρμενίων ὅρους διελθόντα φίλος ὢν Ἀρσάμης ὑπεδέξατο.**

Կոմմագենեի թագավոր Անտիոքոսը իրեն համարում էր ծագումով Արտաշեսի [Երվանդի] ընտանիքից: Նրա տված ծագումնաբանությունն ընդգրկում է.

թագավոր Արսամես, որը Սամոս թագավորի որդին է և
թագավոր Միհրդատ՝ Սամոս թագավորի որդին[1]:

Այս Արսամեսը մեր [Արշամ]-Արսամեսն է, Սելևկյան փախստական արքայազնի բարեկամը: Անտիոքոս Հիերաքսն Արսամեսի մոտ է փախել 230 թ. շրջանում:

Անտիոքոսը Սելևկոս II Կալլինիկոսի եղբայրն էր: Վերջինս սպանել էր իր խորթ մորը՝ Բերենիկեին, Եգիպտոսի թագավոր Պտղոմեոս [III Եվերգետես I]-ի [246-221] քրոջը: Այս հանցանքը Պտղոմեոսին տրամադրել է նրա դեմ: Պարտված Սելևկոսը փախել է Անտիոքոսի մոտ և օգնություն հայցել իր եղբորից: Իբրև փոխհատուցում՝ նա նրան առաջարկում էր Ասիայի՝ իրեն պատկանող ամբողջ մասը՝ մինչև Տավրոս լեռը:

Իշխանատենչությամբ համակված, ուրիշի ունեցվածքի հանդեպ ընչաքաղցությամբ լի Անտիոքոսը ինչպես գիշատիչ թռչունը, ցանկանում էր իր եղբորը զրկել ամեն ինչից, որից և ծագել է նրա Հիերաքս՝ «ճուտակ» մականունը:

241 թ. Պտղոմեոս թագավորը տասը տարով հաշտություն է կնքել Սելևկոսի հետ: Եղբայրների միջև բռնկվել է պատերազմ: Հիերաքսը երեք մեծ պարտություններ է կրել, կորցրել իր ամբողջ թագավորությունը և ճողոպրել դեպի Միջագետք: Ապա նա ապաստանել է Կապադովկիայի թագավոր Արիարաթեսի (280-230) մոտ, որը նրան նախ լավ ընդունելության է արժանացրել, սակայն, քիչ անց Անտիոքոսը նկատել է, որ իր դեմ դավեր են լարվում և փախել է: Այդ ժամանակ է, որ նա պատսպարվել է *Արսամեսի* մոտ: Սակայն, Սելևկոսի զորավարները նրան վտարել են Արսամեսի մոտից, և Հիերաքսը փախել է Եգիպտոս: Պտղոմեոս թագավորը նրան արգելափակել է, նա փախել է՝ Թրակիա գնալու համար, ուր և սպանվել է 227 թվականին[2]:

Անտիոքոս Հիերաքսն ամուսնացել էր Բյութանիայի թագավոր Զեհլասի քրոջ հետ, որը զավթել էր իր եղբոր՝ Զիպոետեսի (250-229) գահը: Մենք

---

[1] **K. Humann** und **O. Puchstein**, Reisen in Kleinasien und Nord-Syrien, p. 285,

a) βασιλέα <'A>ρσά<μην> τὸν ἐκ β<ασιλέως> Σάμου,

b) βασιλέα Μιθράτην Καλλίνικον τ<ὸν ἐκ βασιλέ>ω[ς] Σάμο<υ>.

[2] **Polyaeni IV**, 17; **Justini**, liber XIII, cap. 27.

տեսանք, որ անձամբ Զեիլասը 260 թ. սահմանում ապստամբ էր որոնում Հայաստանի մեկ այլ թագավորի մոտ, որի անունը հիշատակված չէ և որը թվում է, թե Արսամեսի հայրն է: Նրա հայրը եղել է Սամոսը, որը կարող էր, հավանաբար, լինել անանուն թագավորը, Զեիլասի բարեկամը և ծագել Արոանդեսից՝ ըստ խնդրո առարկա ծագումնաբանության տրամաբանության:

Ինչ վերաբերում է Միհրդատի հայր Սամոսին, ապա նա կարող էր նույնացվել միևնույն Սամոսի հետ, իսկ այս պարագային Միհրդատը և Արսամեսը կարող են, հավանաբար, լինել երկու եղբայր, կամ հարկ է ընդունել, որ Արսամեսն ունեցել է մեկ այլ որդի, որը կրել է իր հոր՝ Սամոսի անունը:

Արձանագրության համաձայն՝ Արոանդեսն ունեցել է մեկ որդի, որի անունն ավարտվում էր «դանես»-ով: Այսպիսով, Սամոսը չէր կարող լինել Արոանդեսի որդին, սակայն, կարող էր լինել այս X-«դանեսի» որդին: Այսպիսով, մենք կունենանք՝ Արոանդեսին (331-330), X-«դանեսին» (280), Սամոսին (260), Արսամեսին (230):

Անտարակույս, այս Արսամեսն է Խարբերդի տարածաշրջանում, Եփրատի ափին, Արսամոսատա [Արշամաշատ] հայկական քաղաքի հիմնադիրը:

Տեղավայրի նախկին անվանումը, որտեղ հայտնաբերվել են արձանագրությունները, ինչպես հավաստում է հենց արձանագրությունը, *Արսամեա* էր, այն է՝ ոմն Արսամեսի հիմնադրած քաղաք: Սամոսատը՝ Կոմմագենեի [մայրա]քաղաքը, կրում է ոմն Սամոսի անունը: Ոչինչ հնարավոր չէ ասել Սամոս և Արսամես անուններով հիշատակված այս անձանց հնարավոր նույնության մասին: Հնարավոր չէ նաև սահմանել Օրոնտեսների ճյուղի Կոմմագենե տեղափոխվելու տարեթիվը: Ստույգ է միայն, որ այն տեղափոխվել է Հայաստանից: Բացի Արսամոսատա քաղաքից՝ միջնադարյան Աշմուշատից, Հայաստանում հայտնի էր Արշամունիք անունով մի տարածաշրջան, ինչը նշանակում է Արշամի, Արսամեսի տիրույթ: Տարածաշրջանը գտնվում է Արածանիից այն կողմ՝ Տարոնի, Տարոնիտիսի սահմաններում:

Այս երկու անունները հստակորեն վկայում են Հայաստանում Արսամես իշխանի [իմա՝ արքայի] գոյության մասին: Միևնույն եղանակով Օրոնտեսների մասին հուշը պահպանվել է նաև մեկ այլ տարածաշրջանի անվան մեջ, որն է՝ Երվանդունիքը, այն է՝ Երվանդունիների տիրույթ: Ի դեպ, Զարեհավան քաղաքը կրում է Զարիադրեսի անունը, որը չի կարող ամենևին վերագրվել Ծոփքի թագավորին: Եթե այս անունը պայմանավորված է մեզ

անհայտ մի իշխանի անվամբ, ապա նույնպիսին կարող էր լինել Երվանդունիքի պարագան:

Արոանդեսի ընտանիքը կարող էր, այսպիսով, վերածվել ազգային հարստության, որը կառավարել է Հայաստանը նվազագույնը Ք. ա. IV դ. վերջերից մինչև II դ. սկիզբը (190 թ.): Հարկ է խորհել, թե արդյո՞ք հարստությունը (7) մարել է այս տարեթվին՝ թատերաբեմը զիջելու համար Արտաքսիասին [Արտաշես] և Զարիադրեսին [Զարեհ]:

[2. Արտաշես I-ը և հայկական հողերի միավորումը]

Պատմում են, որ Անտիոքոս [III] Մեծի (223-187) երկու զորահրամանատարները՝ Արտաքսիասն ու Զարիադրեսը Հայաստանը բաժանել են միմյանց միջև և յուրաքանչյուրն Անտիոքոսի համաձայնությամբ կառավարել է երկրի մի մասը: Ք. ա. 190 թ. Մագնեսիայի ճակատամարտում Սելևկյանների պարտությունից հետո, նրանք անցել են հռոմեացիների կողմը և իրենց հռչակել միանգամայն անկախ, դառնալով թագավորներ՝ ամեն մեկն իր մասում:

Արտաքսիասին և Զարիադրեսին վերաբերող այս վարկածը մեզ առաջարկել է Ստրաբոնը՝ հիշատակելուց հետո, որ Հայաստանը ենթարկվել է նախ պարսիկներին, ապա՝ մակեդոնացիներին, և այստեղ վերջին սատրապն է եղել Օրոնտեսը՝ Հյուդարնեսի ժառանգորդներից մեկը (8):

Ժամանակակիցները հաճույքով որդեգրել են նշանավոր աշխարհագրագետի պատմությունը, ըստ որում վերջին սատրապ Օրոնտեսին նրանք ընդունել են իբրև Արտաքսիասի և Զարիադրեսի անմիջական նախորդի: Այսպիսով, կարծել են, թե սատրապական վարչակարգը հարատևել է նաև Սելևկյանների տիրապետության օրոք, մինչև Մագնեսիայի ճակատամարտը, որին հաջորդել է Հայաստանի անջատումը Սելևկյան կայսրությունից:

Ի դեմս վերջին սատրապի, այդուհանդերձ, պետք է նկատի ունենալ այն Օրոնտեսին, որն Արբելայի ճակատամարտում հայկական զինական ուժերի հրամանատարն էր: Հետագայում նա կամ նրա որդին ընդունել են թագավորական տիտղոս: Նրա հաջորդները կրել են միևնույն տիտղոսը մինչև Անտիոքոս [III] Մեծի ժամանակները: Եթե մի հույն պատմիչի[1] քմահաճությամբ Հայաստանն ընդգրկվել է Սելևկյանների ենթակայության ներքո գտնվող երկրների թվում, ապա դրան որևէ նշանակություն տալով՝

[1] Appiani, Syriaca, 55.

կարող էին սխալվել: Կարծել եմ, թե Հայաստանը ենթարկվել է Սելևկոսին, որովհետև Ալեքսանդրի ժառանգության բաժանման ժամանակ այն, հավանաբար, բաժին է հասել Սելևկոսին: Բայց մենք գիտենք, որ ժառանգորդները հավակնում էին իրենց տիրապետության ներքո ունենալ ոչ միայն արդեն նվաճված երկրները, այլև այն երկրները, որոնք հարկ էր դեռևս նվաճել: Նրանք բաժանում էին, այսպես ասած՝ արջի մորթին, նախքան դրան տիրանալը:

Իրականում ո՛չ Սելևկոսը և ո՛չ նրա հաջորդներից որևէ մեկը ոտք չի դրել Հայաստան: Ոչինչ թույլ չի տալիս պնդել հակառակը: Ոչ մի պատմիչ չի հաղորդում այն մասին, որ Սելևկյանները կարողացել են երբևիցե մուտք գործել Հայաստան: Միակ տեղեկությունը, որը մենք ունենք Հայաստանի թագավոր Քսերքսեսի դեմ Անտիոքոս [III] Մեծի կարծեցյալ արշավանքի մասին, բնավ չի ապացուցում, որ Հայաստանը ենթարկվում էր Սելևկյաններին. բացի դրանից, այն վերաբերում է ոչ թե Անտիոքոս [III] Մեծին այլ, ինչպես կտեսնենք ստորև, Անտիոքոս IV Եպիփանեսին (175-164):

Ճիշտ չէ նաև Արտաշեսին և Զարեհին վերագրել Հայաստանի բաժանումը, երբ մենք գիտենք, որ այդ բաժանումը գոյություն ուներ այն ժամանակներից ի վեր, երբ Հայաստանը բաղկացած էր երկու սատրապություններից:

Մեզ թվում է, որ Անտիոքոսի հիշյալ երկու զորավարները հայկական երկու սատրապությունների օրինական ժառանգորդներն էին, որոնք 331 թ. գտնվում էին Օրոնտեսի և Միհրդատի տիրապետության ներքո, իսկ 401 թ. Օրոնտեսի և Տիրիբազոսի: Եթե մենք նույնիսկ ընդունենք, որ Օրոնտեսները թագավորական տիտղոս ընդունելուց հետո իրենց տիրապետության տակ միավորած լինեին ամբողջ Հայաստանը, ապա, այնուամենայնիվ, հնարավոր է, որ վերացած հարստությունը կարողանար վերամրագրել իր իրավունքները Արտաքսիասի և Զարիադրեսի օրոք: Այդ դեպքում, բաժանումը, որի մասին հիշատակում է Ստրաբոնը, հնարավոր կլինի ընկալել այն առումով, որ միացված մասն անջատված է եղել և վերականգնվել է իր նախկին վիճակով:

Արտաքսիասը և Զարիադրեսը Հայաստանում նախապես իշխած հարստության երկու ներկայացուցիչներն են: Նրանք կոչվում են Անտիոքոսի ստրատեգոսներ ոչ թե այն պատճառով, որ նրա սատրապներն էին, այլ՝ որ իրենց զորքերով մասնակցել են հռոմեացիների դեմ պատերազմին: Նրանք դասվում էին Անտիոքոսի զորավարների, նրա դաշնակիցների, և ոչ թե հպատակների շարքը (9):

III դարում Սելևկյանների քաղաքական շահերը կենտրոնանում են Փոքր Ասիայում, որտեղ նրանք հարկն ունեին ի չիք դարձնել Եգիպտոսի Լագյան [Պտղոմեոսյան] ինքնակալների իշխանատենչ հավակնությունները: Հայաստանը գտնվում էր մրցակցության թատերաբեմից դուրս և կարող էր իր զինված ուժերի առաջընթացն ապահովել խաղաղ պայմաններում և իր սեփական հարստությունների տիրապետության ներքո: Եթե Կապադովկիան, Պոնտոսը, Բյութանիան, գտնվելով այդչափ անբարենպաստ պայմաններում, պահպանել են իրենց թագավորական հարստությունները, ինչո՞ւ Հայաստանը չէր կարող վարվել նույն կերպ, առավել ևս, որ ոչ մի կողմից որևէ սպառնալիք չկար (10):

Մենք ունենք հավաստի մի վկայություն, ըստ որի Կապադովկիան, Պափլագոնիան, Պոնտոսը, Բյութանիան, Մեծ և Փոքր Հայքերը երբեք չեն ընդունել ո՛չ Ալեքսանդրի, ո՛չ նրա հաջորդների և ո՛չ նրանից սերողներից որևէ մեկի օրենսդրությունը: Այս երկրներն օտարի լուծ չեն կրել[1], երբեք չեն ենթարկվել որևէ այլ թագավորի, բացի իրենց երկրների թագավորներից: Այսպիսով, սույն վկայությունից ակներև է, որ թվարկված երկրներից և ոչ մեկը չի ընդունել ո՛չ Ալեքսանդրի, ո՛չ նրա հաջորդների և ո՛չ նրանից սերողներից որևէ մեկի օրենսդրությունը: Այս անխոռով ժամանակամիջոցում է Հայաստանը նախապատրաստել իր վերելքն Արտաքսիասի և Զարիադրեսի օրոք:

Այս երկու փառապանծ տիրակալներն ավելի են ընդարձակել իրենց երկրների սահմանները: Նրանք տիրացել են հարևաններին պատկանող բազմաթիվ տարածաշրջանների՝

Կասպիանեն [Կասպից երկիր], Փավնիտիսը և Քասորոպեդան գրավվել են մարերից:
Պարիադրեսի լեռնալանջերը, Խորզանենեն, Գոգարենեն՝ իբերներից,
Կարենիտիսը, Դերքսենեն՝ խալիբներից և մոսինոյկոսներից,
Անտիտավրոսում գտնվող Ակիլիսենեն՝ կատաոններից,
Տամոնիտիսը՝ սիրիացիներից:

---

[1] **Justini, 38, 7. [Nullam subjectarum sibi gentium expertam peregrina imperia: nullis usquam, nisi domestici regibus paruisse – ջնջված է հեղինակի ձեռքով]; Cappadociam velint, an Paphlagoniam, recensere, rursus Pontum, an Bithyniam, itemque Armeniam majorem minoremque: quarum gentium nullam neque Alexander ille, qui totam pacaverit Asiam, nec quispiam successorum ejus aut posterorum attigisset.**

Արտաշեսի թագավորության կենտրոնն Արաքսի հովիտն էր, որտեղ նա հիմնադրել էր իր անունը կրող նոր մայրաքաղաք՝ Արտաշատը: Զարեհի մայրաքաղաքը գտնվում էր Ծոփքում և կոչվում էր Կարկաթիոկերտ [Արկաթիակերտ]:

Նշանավոր աշխարհագրագետն ակնհայտորեն չափազանցել է Արտաշեսի և Զարեհի գործունեության նշանակությունը՝ նրանց անվանը հավելելով այն, ինչը պատկանում էր նրանց վերելքին նախորդած և հաջորդած բազմաթիվ սերունդների:

Ըստ նույն հեղինակի՝ Ակիլիսենեները ռազմակալվել էր հայերի կողմից հինավուրց ժամանակներից ի վեր, քանի որ նա գտնում է, որ այն նվաճվել է Արմենոս [Թեսալացու] ուղեկիցների՝ հայերի հնարավոր նախահայրերի կողմից: Այն, այսպիսով, ներկայանում է իբրև հայերի օրրան: Այդ դեպքում ինչպե՞ս կարելի է առանց հակասության տուրք տալու դրա նվաճումը վերագրել Զարհին կամ Արտաշեսին:

Տարոնի տարածաշրջանը ևս այս նույն թագավորների օրոք չի նվաճվել: Արդեն Քսենոփոնի ժամանակներում այն պատկանում էր հայերին: 401 թ. Եփրատի վերին հովիտը, որից կազմավորվելու են Կարինի և Դերջանի (Դերքսենե) տարածաշրջանները, մենք տեսնում ենք դեռևս խալիբներով և մոսինոյկոսներով բնակեցված: Դրանց հայացումը (arménisation) կարելի է վերագրել Զարեհի կամ Արտաշեսի ժամանակներին: Սակայն, Կասպիանեի և Փավնիտիսի (Սավնիտիսի) նվաճումը հաջորդում է դրանց և հարկ է վերագրել Տիգրան [II Մեծ]-ին:

Հայկական երկրների ընդարձակումը նոր նվաճումների միջոցով և դրանց հայացումը տեղի են ունեցել աստիճանաբար և երկարատև ժամանակամիջոցում: Արտաշեսը և Զարեհն իրենց նվաճումներով, անտարակույս, դյուրին են դարձրել տարատեսակ էթնիկ տարրերի ձուլումը՝ հետագայում հանգելու համար լեզվական միասնության՝ հօգուտ հայերենի, ինչպես այդ մասին հիշատակում է Ստրաբոնը:

Արտաշեսի և Զարեհի թագավորություններից զատ կար նաև երրորդը՝ Փոքր Հայքի սահմաններում: Դրա սատրապ-թագավորը ոմն Միհրդատն էր՝ Արտաշեսի և Զարեհի ժամանակակիցը:

Միհրդատը, ինչպես նաև Արտանեսը, ընդգրկվել են Պոնտոսի թագավոր Փառնակ [I]-ի (190-169) և նրա հարևանների միջև բռնկված պատերազմում: Նրանք էին՝ Պերգամոնի թագավոր Եվմենես II-ը (197-159), Բյութանիայի թագավոր Պրուսիաս II-ը (182-149) և Կապադովկիայի թագավոր Արիարաթես IV-ը (220-163): Փառնակի ավելի քան իշխանատենչ հավակնություններն այնպիսիք էին, որ հարուցում էին նրա հարևանների տագ-

նապը: Երբ Փառնակն ուղղություն է վերցրել դեպի Սինոպ՝ Բյութանիայի, Պերգամոնի և Կապադովկիայի թագավորները դաշինք են կնքել և հարձակվել նրա վրա[1]: Դաշինքի բիկուսքում թաքնվում էր Հռոմը, իսկ Փառնակն ապահովել էր Սելևկյանների թագավոր Սելևկոս IV-ի (187-175) օգնությունը, սակայն հռոմեացիները ձերբակալել են վերջինիս՝ ըստ նրա նախորդի հետ կնքված պայմանագրի: Փառնակն ուներ միայն մեկ դաշնակից, որն էր Փոքր Հայքի թագավոր Միհրդատը: Փառնակն անհաջողության է մատնվել և հարկադրված է եղել հաշտություն կնքել: Նա վերադարձրել է այն, ինչը նվաճել էր, Արիարաթեսին վճարել է փոխհատուցում՝ 90 տաղանդի, իսկ Եվմենես II-ին՝ 300 տաղանդի սահմանում: Միհրդատին ևս պարտադրվել է 300 տաղանդի հասնող ռազմատուգանք՝ որպես պատիժ Փառնակի կողմում նենգաբար հանդես գալու համար, չնայած Պերգամոնի թագավոր և Փառնակի բշնամի Եվմենեսի հետ նախապես կնքված դաշինքին[2]:

Մենք տեղեկացված ենք, որ 179 թ. պատերազմող կողմերի միջև կնքված պայմանագրում ընդգրկվել են նաև Հայաստանի մեծ մասի թագավոր Արտաշեսը, ինչպես նաև ոմն Ակուսիլոքոս[3]: Ինչպիսի՞ կարգավիճակով էր այդտեղ հանդես եկել Արտաշեսը, արդյո՞ք նա մասնակցել է փոքրասիական գործերին և ո՞ր կողմին է նա հարել՝ ոչինչ հայտնի չէ:

Քնական է թվում, որ Արտաշես թագավորը դաշնակցել է իր անմիջական հարևանների՝ Փոքր Հայքի և Պոնտոսի հետ՝ փոքրասիական պետությունների դեմ, որոնք հռոմեացիների պաշտպանյալներն էին:

Ի վերջո, նրա հարևանների ծավալումը չէր համապատասխանում Արտաշեսի իշխանատենչ նկրտումներին: Առավել ևս նա չէր ցանկանա, որ դաշինք կնքվեր Սելևկյան [թագավորի] հետ, որը շարունակում էր հիշաչարություն տածել իր ազդեցության ոլորտից սպրդած երկրների հանդեպ:

Ավելի ուշ, Անտիոքոս IV Եպիփանեսն (175-164) առճակատման մեջ է մտել Արտաշեսի հետ: Ո՞րն էր դրա շարժառիթը: Նվաճման սովորական կի՞րքը: Միանգամայն հնարավոր է, որ այդ կրքին կարող էր հավելվել

---

[1] **Polybii Historiae XXIV**, 10; XXV, 2-6; XXVI, 6 (պայմանագիրը); **Titus Livius**, Ab urbe condita, XX, 2.

[2] **Polybii Reliquiae**, XXVI, 11. **ἐπεγράφη δὲ καὶ Μιθριδάτῃ τῷ τῆς Ἀρμενίας σατράπῃ τριακόσα τάλαντα, διότι παραβὰς τὰς πρὸς Εὐμένη συνθήκας ἐπολέμησεν Ἀριαράθῃ.**

[3] Նույն տեղում, 12. **Περιελήφθησαν δὲ ταῖς συνθήκαις τῶν μὲν κατὰ τὴν Ἀσίαν δυναστῶν Ἀρταξίας ὁ τῆς πλείστης Ἀρμενίας ἄρχων καὶ Ἀκουσίλοχος.**

թշնամանքը մի մարդու հանդեպ, որը կարող էր սատարած լինել Սելևկյանների շահերի դեմ ուղղված նշված դաշինքը:

Նույն Անտիոքոս IV թագավորն արշավել էր նաև Ծոփքի թագավոր Քսերքսեսի դեմ: Անտիոքոս IV-ն ուներ մի քույր՝ Անտիոքիսը, որն իր կենակիցն էր: Այս անբնական միությունից նա ուներ մի որդի՝ Միհրդատը: Կիլիկիայում երկու քաղաք՝ Տարսոնը և Մալլոսն իրրև սեփականություն տրվել էին Անտիոքիսին: Այս քաղաքներն ապստամբել էին իրենց տիրուհու դեմ: Անտիոքոս IV-ը մեկնել էր ճնշելու խռովությունը[1]: Այս իրադարձությունը նախորդել է դեպի Եգիպտոս նրա արշավանքին, որը ձեռնարկվել է Սելևկյանների թվարկության 143 թվականին, այն է՝ Ք. ա. 170-169 թվականներին[2]:

Անտիոքոսին, հավանաբար, չի հաջողվել վերականգնել իր կենակցի իրավունքները: Քիչ անց մենք նրան տեսնում ենք մեկ այլ գործարքի հետամուտ՝ հանուն նրա և իր ապօրինի որդի Միհրդատի: Նրա մտքով անցել է հարձակվել [Ծոփքի] Քսերքսես թագավորի վրա՝ նրա մայրաքաղաք Արսամոսատայում, քաղաք, որը գտնվում էր Ծոփքում, հայկական տարածաշրջանում: Այն գտնվում էր այսպես կոչված Հրաշալի հովտում՝ Καλὸν πεδίον [Գեղեցիկ դաշտ], Եփրատի և Տիգրիսի միջև: Քսերքսեսը ետ է մղել հարձակումը, սակայն, քիչ անց սոսկալով, որ նա կարող է կրկին նոր հարվածներ ստանալ, հաշտություն կնքելու նպատակով բանագնաց է ուղարկել՝ Անտիոքոսից տեսակցություն հայցելու: Անտիոքոսի մերձավորները կարծում էին, որ պահը բարենպաստ է եղել Քսերքսեսին գերելու համար և նրան խորհուրդ էին տալիս ձեռքից բաց չթողնել զոհին, իսկ նրա թագավորությունը տալ Միհրդատին՝ Կիլիկիայից վտարված նրա քրոջ, այն է՝ Անտիոքիսի ապօրինի որդուն[3]:

---

[1] [«Դէպ եղև տարսացւոց և մաղովտացւոց ժամանակն ի գրգիռ վայրի դիպել վասն զի տուեալ էր զնոսա յուտեստ Անտիոքիդեայ հարճի թագաւորին»]: **Մակաբ.** երկրորդ գիրք, Դ, 30-31:

[2] **Մակաբ.** գիրք I, Ա. 21. համմտ. **Մակաբ.** գիրք II, Ե. 1-2:

[3] **Polybii Historiae**, VIII, fr. 3 (ed. Teubner, II, p. 360). Ըստ Դիոդորոսի (**Diodori, XXXI**, 19)՝ Արիարաթես IV-ը (220-163) ամուսնացել էր Անտիոքոս [III] Մեծի դստեր Անտիոքիսի հետ: Վերջինս ունեցել է, առանց իր ամուսնու իմացության, երկու որդի՝ Արիարաթեսը և Օլոփերնեսը և քիչ անց τῆς φύσεως ἐπιδεξαμένης [բնության թույլտվությամբ], չնայած որևէ հույսի բացակայության՝ երկու դուստր և մեկ որդի՝ Միհրդատը, որը հաջորդել է իր հորը՝ Արիարաթես անվան ներքո, և որին տրվել է Փիլոպատոր մականունը: Հետաքրքիր է, որ պատմիչը կամ նրա սկզբնաղբյուրը կեղծել են իրականությունը. օրինական որդիները ներկայացվել են իրրև ապօրինի և հակառակ ճևով՝ ապօրինի Միհրդատը՝ իրրև օրինական որդի: Դերերի այս

Ըստ մեկ այլ տեղեկության՝ Անտիոքոսը կարող է նախընտրած լինել բարեկամությունը հայոց թագավոր Քսերքսեսի հետ և նրան կնության է տվել իր կենակցին՝ Անտիոքիսին: Այսպես է նա տնօրինել այդ կնոջ ճակատագիրը: Սակայն, հետագայում վերջինս հանցավոր գործիք է դարձել իր եղբոր՝ Անտիոքոս IV-ի ձեռքին՝ երբ նրա դրդմամբ սպանել է իր ամուսնուն՝ [Ծոփքի] դժբախտ թագավորին[1]:

Այս ենթգ սպանությունը պետք է, որ տեղի ունեցած լինի Անտիոքոսի պարթևական արշավանքի ժամանակ: Այս արշավանքի նպատակը կարող էր լինել պարթևական նահանգների ցեղերին ոտքի հանելն ու մեծ գումարներ ձեռք բերելը՝ ի վիճակի լինելու համար մարելու ծախսերն այն պատերազմի, որը հարկ էր մղել հրեաների դեմ: Սել[ևկյանների] թվարկության 147 թվականին, այն է՝ 166/[16]5 թ. ն[ախքան] Հ[իսուս] Ք[րիստոսը], Անտիոքոսը դուրս է եկել իր մայրաքաղաք Անտիոքից, անցել Եփրատ գետը և շարժվել վերին գավառների կողմերը[2]:

«Անցնելով վերին գավառներով», թվում է, թե Անտիոքոսը, գնացել է Էկբատան՝ կողոպտելու Նանեայի նշանավոր տաճարը[3]: Մարաստանի մայրաքաղաք Էկբատան գնալու համար նա պետք է անցներ Հայաստանով:

Հենց այս պահին է, երբ Անտիոքոս թագավորը կարող էր վճռած լինել ձերբազատվել Քսերքսեսից: Նա նմանապես հարձակվել է Արտաշես թագավորի վրա և ըստ սկզբնաղբյուրներից մեկի՝ նրան գերեվարել է, կամ ըստ մեկ այլ սկզբնաղբյուրի՝ հպատակեցրել[4]:

փոփոխությունը բացատրվում է այն բանով, որ Միհրդատը գահը զավթել է Արիարաթեսի օրինական հաջորդներից: Տե՛ս **E. Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, p. CXCVI; J. Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Heft I, Göttingen, 1896, S. 504 [20].**

[1] **Joannis Antiochenis, frag. 53 (C. Müller, Fragmenta historicorum graecorum, Paris, 1883, t. IV, p. 557).**

[2] **Մակաբ.** առաջին գիրք, Գ. 31-37:

[3] **Մակաբ.** բնագրում տիրում է խառնաշփոթ: Ըստ դրա (**Մակաբ.** առաջին գիրք, Զ. 1-5)՝ Անտիոքոսը մեկնել է Լիմնեոս և նա մղվելով՝ նահանջել է դեպի Քաբելոն: Այն դեպքում, երբ ըստ նույն բնագրի (**Մակաբ.** երկրորդ գիրք, Թ. 1)՝ խոսքն առնչվում է Պերսեպոլիսին, որտեղից թագավորը, անհաջողությունից հետո, ուղղություն է վերցրել դեպի Էկբատան: Լիմնեոսի, Պերսեպոլիսի փոխարեն նախընտրելի է Էկբատանը:

[4] **Appiani, Syriaca, 45-46. ἐστράτευσε δὲ καὶ ἐπὶ Ἀρταξίαν τὸν Ἀρμενίων βασιλέα, καὶ αὐτὸν ἑλὼν ἐτελεύτησεν· ἐνναετὲς παιδίον ἀπολιπών. [արշավեց Հայոց թագավոր Արտաշեսի դեմ, գերեվարեց նրան և վախճանվեց, թողնելով ինը տարեկան զավակի]. Ibidem,**

Անտիոքոսի պարթևական արշավանքին վերաբերող Աստվածաշնչյան պատմությունն արժանահավատ չէ: Այս արշավանքին այդտեղ վերագրված դրամական շարժառիթն ամենևին լուրջ չէ: Ինչ վերաբերում է այն ճանապարհին, որին հետևել է Անտիոքոսը, ապա դրա հայտանիշները խառնաշփոթ են և հակասական: Դյուրին ճևով կարելի է ընդունել, որ պարթևական արշավանքի պատմական հիմքն Անտիոքոսի ներխուժումն է Հայաստան՝ «Քարձր Հայք»[1]: Նախքան դեպի Իսրայել շարժվելը, սելևկյան թագավորը կարող էր ցանկանալ ապահովագրել իրեն Հայաստանի կողմից: Նա ասպատակել է Ծոփքը և իրականացրել այն, ինչ ծրագրել էր վաղուց ի վեր: Այն է՝ իր ապօրինի որդուն՝ Միհրդատին, հաստատել Քսերքսեսի գահին՝ վերջինիս կնոջ և իր նախկին կենակցի միջոցով նրան սպանելուց հետո: Գահակալությանը կարող էր հակադրվել Արտաշեսը՝ Մեծ Հայքի թագավորը: Դա Արտաշեսի և Անտիոքոսի միջև պատերազմը դարձրել է անխուսափելի:

Այս պատերազմի մանրամասները մեզ համար մնում են անհայտ (11): Պատերազմից հետո Անտիոքոսը եղել է հիվանդ, հավանաբար, վիրավոր և քիչ անց վախճանվել է: Անտարակույս, Նանեա աստվածուհու զայրույթը կամ նրա քրմերի խորամանկությունը որևէ նշանակություն չեն ունեցել թագավորի կործանման հարցում[2]:

Հարկ է նշել, որ հենց Անտիոքոսի հանկարծամահ լինելը կամ Արտաշեսի ընդդիմությունն են խանգարել նրան ձեռք բերելու Ծոփքի գահն իր որդու՝ Միհրդատի համար: Անհաջողությունը փոխհատուցվել է այլ վայ-

---

66: Ἀντιόχου δὲ δώδεκα οὐ πλήρεσιν, ἐν οἷς Ἀρταξίαν τὸν Ἀρμένιον εἶλε, καὶ ἐς Αἴγυπτον ἐστράτευσεν ἐπὶ ἕκτον Πτολεμαῖον. [Անտիոքոսի <թագավորության> ոչ լրիվ տասներկու տարիների ընթացքում նա գերեվարեց հայ Արտաշեսին և արշավեց Եգիպտոս՝ վեցերորդ Պտղոմեոսի դեմ]. C. Müller, Fragmenta historicorum graecorum, Paris, 1883, t. II, p. X, 9. Ըստ Դիոդորոսի (Bibliotheca 31, 17a) ὁ δὲ Ἀντίοχος ἰσχύων κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους ὡς οὐδεὶς τῶν ἄλλων βασιλέων ἐστράτευσεν ἐπ' αὐτὸν καὶ νικήσας ἠνάγκασε ποιεῖν τὸ προσταττόμενον. [իսկ Անտիոքոսն, այն ժամանակ լինելով այնքան ուժեղ, որ այլ թագավորներից չկար նրան հավասար, արշավեց նրա դեմ և հաղթելով՝ պարտադրեց կատարել իր կարգադրածը]:

[1] Հովհաննես Անտիոքացին (Joannes Antiochensis) հաղորդում է, որ Քսերքսեսին սպանելուց հետո Անտիոքոսը τὴν δὲ Περσῶν βασιλείαν αὖθις ανεκτήσατο [իսկույն տիրեց Պարսկական թագավորությանը] (Const. Porphyrogeniti, De insidiis 64, 12), սակայն, համոզված չենք, որ այս բառերը չեն կրում մակարայեցիների պատմության ազդեցությունը:

[2] Մանաք. երկրորդ գիրք, Ա. 13-17:

րում: Մենք տեսնում ենք Միհրդատին Կապադովկիայի գահին՝ Արիարաթես V (162-130) անվան ներքո:

Երբ Դեմետրիոս I Սոտերը (162-150)՝ Անտիոքոսի եղբայրը, 162 թ. հափշտակել է գահը, նա պատերազմ է հայտարարել Կապադովկիայի թագավոր Արիարաթես IV-ին (220-163): Դրա պատճառը կամ առիթն այն էր, որ Արիարաթեսը հրաժարվել էր ամուսնանալ նրա քրոջ հետ: Արիարաթեսի՝ անարդարացիորեն գահընկեց արված եղբայր Օլոփերնեսն ապաստանել էր Դեմետրիոսի մոտ և վերջինս, իր հերթին, նրան գրգռում էր իրեն վիրավորած եղբոր դեմ[1]:

Քույրը, որին վերաբերում է խոսքը, միևնույն Անտիոքիսն է: Առաջարկել էին նրան կնության տալ Արիարաթեսին: Արիարաթեսը հրաժարվել է այս ամուսնությունից: Սա կարևոր փաստ է և թեպետ չի կարող հաստատվել նույն առարկային վերաբերող այլ [աղբյուրներից քաղված] տեղեկություններով, այն իր իսկությունից ոչինչ չի կորցնում: Իր մերժման համար Արիարաթեսը թանկ է վճարել: Կապադովկիայի թագավորի դեմ գրգռված Դեմետրիոսը հափշտակել է գահը նրա ժառանգորդ որդուց, այն հանձնելու համար Միհրդատին՝ Արիարաթես V-ին (162-130), Անտիոքիսի որդուն:

Օլոփերնեսը, որը նկատել էր, որ Դեմետրիոսը շատ ավելի հետաքրքրված էր այս զարմիկ Միհրդատի, քան իր ճակատագրի տնօրինմամբ, լքել է նրան և միացել Դեմետրիոսի դեմ այդ ժամանակ ապստամբած Անտիոքի բնակիչներին:

Վարկածը, ըստ որի՝ Արիարաթեսի երկու որդիները ներկայացված են իբրև ապօրինի, իսկ փոխարենը՝ Միհրդատն իբրև օրինական, անկասկած, միտումնավոր է և նպատակաուղղված փրկելու Կապադովկիայի թագավորական հարստության վարկը: Այս աղավաղմանը մեծապես նպաստել են այն արժանիքները, որոնցով Միհրդատը կարողացել է նշանավորել իր անունը[2]:

Դեմետրիոսն առիթն ունեցել էր զինվելու Արտաշեսի դեմ[3], բայց թե ինչ պատճառով, մեզ հայտնի չէ: Այդուհանդերձ, Ծոփքի հարցը դեռևս վճռված չէր: Ինչ-որ մի պահի այն նույնիսկ գժտության պատճառ կդառնա Արտաշեսի և Միհրդատի միջև:

---

[1] **Justini XXXV: propter fastiditas sororis nuptias infestus.**

[2] Տե՛ս Դիոդորոսի գովերգումը. **Diodori XXXI, cap. 19, 21.** Տե՛ս նույնը՝ **Polybii Reliquiae, XXXI, 15a:**

[3] **Diodori, Excerpta; C. Müller, Fragmenta historicorum graecorum, t. II, p. XII, 13.**

Քսերքսեսի վախճանից հետո Ծոփքի գահը բաժին չի հասել Միթրոբուզանեսին, որը, ինչպես մենք կարծում ենք, նրա եղբայրն էր: Արտաշեսը թվում է, թե վտարել է Միթրոբուզանեսին, նրա պետությունը բռնագրավելու նպատակով: Միհրդատը հետաքրքրություն էր դրսևորում Ծոփքի՝ իբրև իր մոր՝ Անտիոքիսի ժառանգության ճակատագրի հարցում: Նա գերադասել է վերահաստատել փախստական իշխանին՝ Միթրոբուզանեսին նրա գահի վրա: Այդ ժամանակ է, որ իր տիրույթներն ընդարձակելու հարցում անհագուրդ Արտաշեսը բանակցությունների մեջ է ներգրավվել Միհրդատ-Արիարաթեսի հետ և հայցել նրա համաձայնությունը՝ սպանելու նաև «երկու պատանիներից երկրորդին» և բաժանելու Ծոփքը միմյանց միջև:

Արիարաթեսը, որը խորշում էր նման նենգ գործերից, պախարակել է բանագնացներին և Արտաշեսին հղած նամակում կոչ արել նրան ձեռնպահ մնալ նման հանցանքներից: Այս վարքագծով Արիարաթեսի փառքն ավելի է աճել և շնորհիվ նրա պարկեշտության՝ Միթրոբուզանեսին է վերադարձվել, այսպիսով, հայրական իշխանությունը[1]:

Արտաշեսն ազդվել է Միհրդատ-Արիարաթեսի ազնվաբարո հորդորումից, ինչպես մեզ թվում է, հրաժարվել է իր ծրագրից և բացի դրանից, նրա նկատմամբ դրսևորել է ավելի մեծ հարգանք, քան նախկինում:

Τὸν νεανίσκον ἑκάτερον [«մյուս երիտասարդին»] արտահայտությունից հետևում է, որ Միթրոբուզանեսը Քսերքսեսի եղբայրն էր և նրանք եղել են դեռևս երիտասարդ, իսկ նրանց հայրը եղել է Զարիադրեսը [Զարհեդը]: Ծոփքը պատկանել է Զարհեդին: Նրա հետնորդներից մեկը եղել է Արտանեսը, Տիգրանի՝ արքայից-արքայի ժամանակակիցը: Ծոփքը, որը եղել է իր հարևանների՝ Ասորիքի, Մեծ Հայքի և Կապադովկիայի հավակնությունների առարկան, պահպանվել է, խուսանավելով՝ փոխադարձաբար միմյանց չեզոքացնող երեք ախոյանների միջև:

Հայաստանի տարածքի երեք մասերը՝ Մեծ Հայքը, Ծոփքը և Փոքր Հայքն ունեին թագավորական իրենց հարստությունները:

Մեծ Հայքը համապատասխանում էր, ըստ էության, Օրոնտեսի Արևելյան Հայաստանին, Ծոփքը՝ Տիրիբազոսի Արևմտյան Հայաստանին (Արտանեսին էին պատկանում Հայաստանի հարավային և արևմտյան մասերը), իսկ Փոքր Հայքն ընդգրկում էր մասամբ 19-րդ սատրապությունը, որովհետև դրա թագավորները տիրում էին մինչև Տրապիզոն ձգվող հողերին:

---

[1] **Diodori XXXI, cap. 22.**

Դարեհի [վարչական] բաժանումները հաջորդ դարում փոփոխություններ են կրել: Քսենոփոնին[1] արդեն հայտնի է եղել Կապադովկիայի մեծ սատրապության բաժանումը երեք մասի՝ Հելեսպոնտական Փռյուգիայի, Մեծ Փռյուգիայի, Կապադովկիայի: Պոնտոսի ժողովուրդները՝ խալիբները, քաղդեացիները, մակրոնները, կոլխերը, մոսինոյկոսները, տիբարենները դարձել էին ինքնուրույն[2]: Նրանք էին, որ ձևավորել են 19-րդ սատրապությունը: 401 թ. Հայաստանն ուներ, հավանաբար, նույնիսկ երկու սատրապ՝ մի սատրապ և մի հյուպարքոս: Սատրապը կառավարում էր Արևելյան Հայաստանը, իսկ հյուպարքոսը՝ Արևմտյան Հայաստանը: Մեզ թվում է, որ այս բաժանումները համապատասխանում էին, ըստ էության, 13-րդ և 18-րդ սատրապություններին, սակայն, որոշ փոփոխություններով: 13-րդ սատրապության մի մասը՝ միավորված 18-րդ սատրապությանը, ձևավորում էր Արևելյան, իսկ նախկին 13-րդ սատրապության մյուս մասը, ներառյալ Փոքր Հայքը՝ ինչպես մինչ այդ, ձևավորում էր Արևմտյան Հայաստանը: Ի դեմս դրանցից մեկի առաջնորդի՝ իբրև սատրապի, մենք տեսնում ենք Օրոնտեսին, իսկ Տիրիբազոսը կոչվում էր Արևմտյան Հայաստանի հյուպարքոս: Այս պարագային, «հյուպարքոս» բառը համապատասխանում էր սատրապին, քանի որ Տիրիբազոսը շատ կարևոր անձնավորություն էր՝ ենթարկվելու համար Օրոնտեսի իշխանությանը:

Ինչ վերաբերում է նրանց հարստություններին, մենք դրանց մասին ունենք որոշ տեղեկություններ: Արտաշեսի և Զարեհի ծագումը հայտնի է: Ավելի դժվարին է ճշգրտել Փոքր Հայքի սատրապ-թագավոր Միհրդատի ինքնությունը: Ցանկություն է առաջանում նրան շփոթելու Միհրդատ-Արիարաթեսի հետ[3] կամ նրան վերագրելու Պոնտոսի Միհրդատի ընտանիքին: Մենք առիթն ունեցանք մատնանշելու Ուդիաստեսի որդի Միհրդատին: Երբ Դարեհ թագավորի փեսա Տերիտուշմը ձգտում էր ձերբազատվել իր կնոջից՝ կնության առնելու համար իր հարազատ քրոջը՝ Ռոքսանային, Ուդիաստես անունով ոմն իշխան նրան մատնել է Փարիսատիսին՝ նրա խորթ մորը: Այս Ուդիաստեսի որդին՝ Միհրդատը, ռազմակալել է Զարիս քաղաքը՝ այնուհետև այն Տերիտուշմի որդուն հանձնելու համար: Մենք այն կարծիքն ենք հայտնել, որ Տերիտուշմը կարող էր պատկանել Տիրիբազոսի հարստությանը: Թվում է՝ Զարիս քաղաքը Փոքր Հայքում հայտնի Զարա քաղաքն է: Ուդիաստեսը և Միհրդատը պետք է

---

[1] **Cyropaedia**, VIII, 6,7.

[2] **Anabasis**, VII, 8, 25.

[3] **Polybii Reliquiae**, XXXI, 15a.

առնչվեին Փոքր Հայքին: Արտաքսերքսեսը պատժել է Ուդիաստեսին և նրա սատրապությունը հանձնել Միհրդատին: Ինձ թվում է, որ խոսքը շարունակ վերաբերել է Փոքր Հայքի սատրապությանը: Այստեղ, հավանաբար, իմաստ ունի ընդունել, որ Ուդիաստես-Միհրդատի ընտանիքը շարունակել է իշխել Փոքր Հայքում, և որ Միհրդատը՝ 179 թ. Փառնակի դաշնակիցը, ծագում էր նույն ընտանիքից (12):

3. [Հայաստանը Տիգրան II Մեծի գահակալության ժամանակաշրջանում]

Արտաշեսն իշխել է մոտավորապես մինչև 160 թվականը: 162-[16]1 թվականներին նա պատերազմում էր Դեմետրիոսի (13) դեմ: Պարթևների թագավոր Միհրդատ Մեծը (123-88) փառահեղ ավարտի է հասցրել իր հարևանների դեմ մղված բազմաթիվ պատերազմներ, մի քանի անգամ պարտության է մատնել սկյութներին, ի վերջո *հարձակվել է Հայաստանի թագավոր Օրտոա[ղիս]տիսի վրա* (Օրտոասդիտիսի փոխարեն)[1]: Այս առիթով պատմիչը ներկայացնում է հայերի ծագման պատմությունը, կարծելով, որ անարդարացի կլիներ ոչինչ չասելը մի թագավորության մասին, որը պարթևների թագավորությունից հետո, ամենաարընդարձակն է Ասիայի բոլոր թագավորությունների շարքում, քանի որ Կապադովկիայից մինչև Կասպից ծովն ընկնող տարածքը հասնում է մեկ միլիոն հարյուր հազար[2] (1.100.000) ոտնաչափ երկարության և յոթ հարյուր հազար ոտնաչափ լայնության: Հայաստանի հիմնադիրն է եղել Յասոնի հայ զորավարներից մեկը:

Այնուհետև կարդում ենք. Հայաստանի դեմ պատերազմից հետո Պարթևստանի թագավոր [դարձած] Միհրդատը գահընկեց է արվել՝ իր դաժանության պատճառով: Գահ է բարձրացել նրա եղբայր Օրոդեսը: Պատմիչն ակամայից շփոթել է միևնույն անունն ունեցող երկու թագավորի՝ Միհրդատ II-ին կամ Մեծին և Միհրդատ III-ին (57)՝ Օրոդես I-ի (57-37) եղբորը[3]:

---

[1] **Ac postremum Ortoasdisti Armeniorum regi bellum intulit [և հետագայում պատերազմ սկսեց հայերի արքա Արտավազդի դեմ]. Justini, XXII, 2; Trogi Pompeii Prologus, 42.**

[2] 1000 մղոնը հավասար է մեկուկես հազար կիլոմետրի, 1100-ը՝ 1650 կիլոմետրի, 700-ը՝ 1050 կիլոմետրի: Հմմտ. Պոսիդոնիոսն ըստ Ստրաբոնի՝ 720×1440 մղոնը դարձնում է 720×360 մղոն (4000×8000; 4000×2000):

[3] **[Trogus prol. 42. utque Phrati. successit rex Mithridates cognomine Magnus qui Armeniis bellum intulil. Inde repetitae origines Armeniorum et situs... Idem, 41. Successores deinde eius Artabanus et Tigranes cognomine deus a quo subacta est Media et Mesopotamia.** Հրահատին հաջորդից Միհրդատ արքան, մականվամբ Մեծ, որը պատերազմ

Այս պատերազմի ընթացքում է, որ Տիգրանը կարող էր իբրև պատանդ հանձնվել պարթևներին[1]: Նա ազատվել է 70 հայկական հովիտների հանձնման գնով[2]:

Այս Տիգրանը Տիգրանի որդին էր[3]: Ինչպիսի՞ն է այս Տիգրանների հարաբերությունն Արտավազդի հետ: Տիգրանի որդի Տիգրանը գահ է բարձրացել 95 թ.: Այս տարեթիվը կարելի է ճշգրտել այն հիշատակման օգնությամբ, ըստ որի՝ 70 թ., երբ Ապպիոս Կլավդիոսը ներկայանում է Տիգրանին, վերջինս թագավորում էր քսանհինգ տարուց ի վեր[4]: Տիգրանի մահվան տարին հայտնի է միայն մոտավորապես. 54 թ., Կրասսոսի արշավանքի ժամանակ, Տիգրանի գահը զբաղեցնում էր Արտավազդը, այսպիսով, Տիգրանն արդեն վախճանված էր: Նա ողջ էր 56 թ. փետրվարին՝ Կիկերոնի ճառի ժամանակ[5]: Նա մահկանացուն կնքել է 56-54 թթ. միջև, ասենք՝ 55 թ., վախճանի պահին նա ութսունհինգ տարեկան էր[6]: Հետևաբար, նրա ծննդյան թվականը կարող է համապատասխանել 140 թվականին: Նրա հայր Տիգրանն այդ ժամանակ նվազագույնը 20-25 տարեկան էր և պետք է ծնված լիներ Արիարաթես [V]-ի ժամանակներում, այսպիսով, նա կարող էր լինել Արտաշեսի որդին: Արտավազդը, որը գահի վրա էր մինչև 95 թվականը, պետք է լինի նույն Տիգրանի ավագ որդին:

Արտաշեսը, թվում է, գահը թողել է իր որդի Տիգրանին, որն ուներ երկու որդի՝ Արտավազդ և Տիգրան: Գահը նախ զբաղեցրել է Արտավազդը, իսկ այնուհետև Տիգրանը: Վերջինս գահ է բարձրացել 95 թ.: Հարկ է ընդունել, որ Արտավազդի վրա հարձակվել է պարթևների թագավորը՝ նրա թա-

---

սկսեց Հայաստանի դեմ: Այստեղից հայերի երկակի ծագումն ու տեղակայությունը: Նրան հաջորդեցին Արտաբանոսն ու Տիգրանը՝ Աստված մականվամբ, որոնք հնազանդեցրին Մարաստանն ու Միջագետքը]: Յո. Մարկվարտն առաջարկում է Արտաբանոսը դարձնել Արտաբազես՝ Արտավազդ: **Beiträge zur Geschichte und Sage von Iran, Zeitschrift der Deutsche Morgenländischen Gesellschaft, 49, p. 645.** Հմմտ. **Orosius VI. 19. 3.** Օրոզիոսը Տիգրանի որդուն անվանում է Արտաբանոս՝ Արտավազդի փոխարեն]:

[1] **Justini, XXXVIII, 3. Tigranes obses Parthis ante multum temporis datus, sed olim ab iisdem in regnum paternum remissus.** [Տիգրանը պարթևներին վաղուց էր հանձնվել իբրև պատանդ, բայց հետո նրանց կողմից ազատվել էր՝ հայրենի թագավորությունը <գնալու համար>]:

[2] **Strabonis XI, 14, 15.**

[3] **Appiani Syriaca. 48.**

[4] **Plutarchi Lucullus, 21.**

[5] **Pro Sestio, 59 (14).**

[6] Հայաստանի թագավոր Տիգրանը, նա, ում դեմ Լուկուլլոսը պատերազմել է, 85 տարեկան էր, երբ մահացել է, և դա տեղի է ունեցել հիվանդության հետևանքով **(Macrobii 15)**:

գավորության սկզբում, 120 թ. շրջանում, սկյութների դեմ պարթևների թագավորի պատերազմից հետո: Այսպիսով, մենք կստանանք հետևյալ պատկերը՝

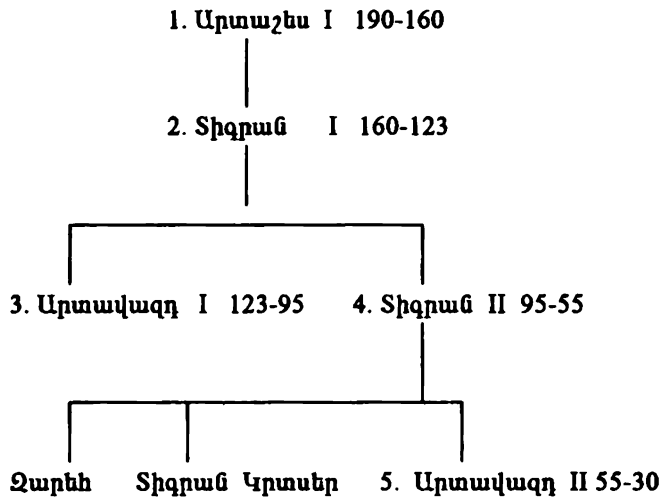

Եթե ընդունենք, որ այն պահին, երբ Տիգրան [II]-ը հանձնվել է պատանդ՝ մոտավորապես 17-ից 20 տարեկան էր ([սկզբնաղբյուրներում նշված է, որ] այդ ժամանակ նա երիտասարդ էր), ապա դա կհամընկնի 123-120 թվականներին, այն է՝ պարթևների թագավոր Միհրդատ [II Մեծ]-ի հարձակման տարեթվին:

Տիգրանը պատանդությունից ազատագրվել է իր գահ բարձրանալուց շատ առաջ, տարածքային զիջման դիմաց: Նա մասնակցել է իր եղբայր Արտավազդի կառավարմանը և փորձ ձեռք բերել պետական գործերի ասպարեզում (15): Նրա նվաճումների մի մասը հարկ է, հավանաբար, վերագրել Արտավազդի թագավորության ժամանակաշրջանին:

Տիգրանի տարածքային ձեռքբերումների ժամանակագրությունը հնարավոր չէ ճշգրտել: Առաջին հարվածը, հավանաբար, հասցրել է Ծոփքին: Մենք տեսանք, որ Կապադովկիայի թագավորը հավանության չի արժանացրել Արտաշեսի՝ Ծոփքի բաժանմանն առնչվող ծրագիրը: Իբրև այս «անշահախնդիր» ծառայության փոխհատուցում՝ Կապադովկիան գրավել է Եփրատի վրա գտնվող Տոմիսա ամրոցը, որը հսկում էր Եփրատի կամուրջը և միաժամանակ կարող էր պիտանի լինել իբրև խիստ կարևոր

հանգրվան՝ Փոքր Ասիայից դեպի Միջագետք և ավելի հեռու ձգվող գլխավոր ճանապարհներից մեկի վրա: Ավելի ուշ, Կապադովկիան, իր հերթին ունենալով Ծոփքի օգնության կարիքը, հարկադրված է եղել 100 տաղանդի դիմաց վերադարձնել Տոմիսա ամրոցը[1]:

Հայկական հողերի քաղաքական միավորումը պետք է լիներ թագավորի առաջին հոգսը, որը մտածում էր իր երկրի հզորության մասին: Ծոփքի թագավոր Արտանեսը, հավանաբար, Միթրոբուզանեսի որդին էր: Տիգրանը նրան դուրս է վանել և այս կերպ իրականացրել Հայաստանի [անջատված] մասերի միավորումը:

Երկրորդ հարվածը, որի հետևանքով Հայաստանը ստացել է Կորդուքը, որի թագավոր Զարբիենոսը [պարթևաց] Միհրդատ II-ի դեմ պայքարում [Կապադովկիայի թագավոր] Արիարաթես Փիլոպատորին (16) օգնելու նպատակով *[ընագրում բացակայում է մի հատված]*, նախատեսված էր Ատրպատականի համար: Պարթևներն առաջ ընթանալով՝ նվաճել էին Մարաստանն ու Պարսկաստանը և դարձել Հայաստանի սահմանակիցը: Միհրդատ II թագավորը պետք է Տիգրանին վերադարձներ 70 հովիտները, որոնք զավթել էր Արտավազդից՝ իբրև Տիգրանի ազատագրման դիմաց փոխհատուցում: Հաղթված պարթևները Տիգրանի հետ կնքել են դաշնագիր[2]: Նրանք պարտավորվել են հրաժարվել նույնիսկ Ատրպատականից՝ հօգուտ Տիգրանի: Այս ձեռքբերումն ամրապնդվել է Ատրպատականի թագավոր Միհրդատի հետ Տիգրանի դստեր ամուսնությամբ[3]:

Իբերիայի և Աղվանքի թագավորները ճանաչել են Տիգրանի գերիշխանությունը: Հայկական սահմաններն այս կողմից հասել են [Մեծ] Կովկասի լեռնաշղթային:

[Տիգրանը] ճնշում է գործադրել հատկապես հարավային սահմանների վրա: Մայրամուտ ապրող Սելևկյաններն ի վիճակի չէին դիմակայելու նրա

---

[1] **Strabonis, XII**, 21; XIV, 2, 29.

[2] **Justini, XI**, 1. Tigranem, regem Armeniae instructum et Parthicae societate et Mithridati attinitate. [Տիգրանին, որը կրթված էր և՛ պարթևական ընդհանուր կյանքով և՛ Միհրդատի մերձակայությամբ] (17):

[3] **Cassius Dio, XXXVI**, 16. Ըստ Իսիդոր Խարաքսացու՝ (Isidori Characeni Mansiones Parthicae, Geographi graeci minores, I, 250-251) հայերը թափանցել են մինչև Էկբատան և ամբողջությամբ *այրել* սատրապ-արքայի ապարանքը: Հավանաբար, սատրապը եղել է Դարևնը, որի անունը [հիշատակվում է] Պոմպեոսի հաղթահանդեսի [նկարագրությունում] (**Diodori, XL**, 4 ed. Didot., II, 581; **Appiani Mithridatica**, 106): [Ժամանակին] պարթևների Միհրդատ I թագավորը [170-139] հպատակեցրել է Մարաստանը, որտեղ կառավարիչ է նշանակել *Բակասիսին* (**Justini, XLI**, 6): Դարևնը պետք է, որ ծագեր Բակասիսից:

առաջխաղացմանը: Պարթևներն իրենց այնքան ուժեղ չէին զգում, որպեսզի կարողանային նրան խոչընդոտել: Կոմմագենեի, Օսրոենեի և Աղիաբենեի արքայիկները[1] դասվում էին Հայոց թագավորի ստորակաների շարքը:

Տիգրանն անցել է Եփրատը և իր կամքը պարտադրել Ասորիքին ու Փյունիկիային 84/87 թվականին: Գահից վռնդված, սակայն, գանձերով ծանրաբեռնված վերջին Սելևկյանները գնացել էին Հռոմ, որպեսզի օգնություն հայցեին: Պաղեստինը և Եգիպտոսը հաշվում էին Տիգրանի ներխուժման օրերը: Հրեաները շտապել են դեսպանություն ուղարկել Տիգրանի մոտ[2]:

Սելևկյան վերջին թագավոր Փիլիպպոս [I]-ը (92-83) պատերազմի ընթացքում, հավանաբար, զոհվել է: Նրա որդին՝ Փիլիպպոս II-ը, ճողոպրել է Կիլիկիա[3], իսկ Անտիոքոսը՝ Հռոմեական Ասիա: Անտիոքը դարձել է Տիգրանի նստավայրերից մեկը: Երկիրը դրվել է Մագադատեսի (Բագարատ [Բագադատես]) կառավարության ներքո[4]: Տիգրանն «անխոռով վայելել է [սիրիական] գահը տասնութ տարի շարունակ՝ չունենալով որևէ մեկի վրա հարձակվելու կամ որևէ մեկի դիմակայելու անհրաժեշտությունը» (84-66 թվականները)[5]:

Արևմուտքում Տիգրանն իրեն է ենթարկել Կապադովկիան և Կիլիկիան: Սոլի քաղաքի բնակչությանը Տիգրանը տարհանել է[6] և տեղափոխվել Հայաստան[7]: Նա բազմիցս ասպատակել է Կապադովկիան, Մաժակի (Maraca) և տասնմեկ այլ քաղաքների բնակիչները, ընդհանուր առմամբ, 300.000 մարդ, տեղափոխվել են նոր մայրաքաղաք[8]:

74 թ. ն[ախքան] Հ[իսուս] Ք[րիստոսը] վախճանվել է Բյութանիայի վերջին թագավոր Նիկոմեդեսը՝ թողնելով մի կտակ, ըստ որի՝ իր թագավորությունը կտակում էր հռոմեական ժողովրդին: Հռոմն, այսպիսով, դառնում էր Պոնտոսի վտանգավոր հարևանը: Այդ իսկ պահից առճակատումը

---

[1] **Strabonis**, XI, 14, 15.

[2] **Antiquitatum Judaicarum** 16, 4. **De bello Judaico**, I, 5, 3.

[3] **Justini**, XL, 1.

[4] **Appiani**, Syriaca, 48.

[5] **Justini**, XL, 1. Ապպիանոսը հաշվում է տասնչորս տարի՝ 84-70 թթ. Appiani, 17:

[6] **Plutarchi**, Pompeius, 28.

[7] **Cassius Dio**, XXXVI, 37.

[8] **Appiani** Mithridatica, 67; **Strabo**, XI, 14, 15; XII, 2, 9. Փավստոսը *** (18): Տիգրանի կողմից Կապադովկիայի և Կիլիկիայի ամայացումը Թ. Ռեյնաքը վերագրում է 77 թ., հղելով Ստրաբոնին և Պլուտարքոսին (**Strabo**, XI, 14, 15; **Plutarchi** Lucullus, 21): Տիգրանակերտի հիմնադրումը պետք է նախորդած լինի Ասորիքի նվաճմանը, այն է՝ մինչև 84 թվականը:

Միհրդատ [Եվպատոր]-ի հետ դառնում էր անխուսափելի, այնպես որ Հռոմում մտահոգվում էին նշանակելու մի զորավարի, որն ի վիճակի կլիներ վարել մոտալուտ պատերազմը: Քաջ գիտակցում էին, որ Միհրդատի հետ պայքարը «մեռած չէ, այլ միայն քնած է»: Ամենաաչքի ընկնող մարդն այդ պահին Պոմպեոսն էր, որն այնքան էր գերազանցում մյուս բոլորին, որ կարող էր նշանակվել իբրև Միհրդատի դեմ պատերազմող զորավար, եթե ավարտին հասցներ պատերազմն Իսպանիայում:

176-րդ օլիմպիադայի տարեթվին՝ 73 թ. ն[ախքան] Հ[իսուս] Ք[րիստոսը], [Հռոմի] հյուպատոս Լուկուլլոսը, որը նախանձում էր Պոմպեոսի փառքին, ձգտում էր նշանակվել Միհրդատի դեմ [պատերազմը վարող զորաբանակի հրամանատար]՝ մեծ սխրանքներով նշանավոր դառնալու համար: Այդ ժամանակ Հռոմում դրության տերը [Պուբլիոս] Կետեգոսն էր, ժողովրդական տրիբունը, «որն առանձնահատուկ թշնամանք էր տածում Լուկուլլոսի հանդեպ, ատում էր նրա կենսակերպը, որին բնորոշ էին խայտառակ սիրային արկածները, անամոթությունը և անառակությունը»:

Լուկուլլոսն իր նպատակին հասնելու համար գործի է դրել բոլոր միջոցները: Կիլիկիայի կառավարչի պաշտոնն այդ ժամանակ թափուր էր: Նա ջանացել է ձեռք բերել այդ պաշտոնն այն ակնկալությամբ, որ Ասիայում՝ Կիլիկիայում գտնվելու պարագայում, իր կառավարչապետության հարևանությամբ գտնվող երկրներում պատերազմ վարելը կհանձնարարվի իրեն: Նպատակին հասնելու համար ընտրած նրա ուղին, «ո՛չ ազնիվ էր և ո՛չ արժանի գովեստի»: Լուկուլլոսը դիմել է [Պրետիա անունով] մի ազդեցիկ կուրտիզանուհու, որը եղել է Կետեգոսի հոմանուհին, նրան հրապուրել նվերների և շողոքորթությունների միջոցով, որի միջնորդությամբ նրան հաջողվել է նշանակվել Կիլիկիայի կառավարիչ ու ղեկավարել Միհրդատի դեմ պատերազմը:

Լուկուլլոսն Ասիայում է՝ իբրև բանակի զորավար: «Միհրդատն, ի սկզբանե, հանդես է եկել հանդիսավոր և հպարտ ձևով՝ հռոմեացիների դեմ իր հարձակումների ժամանակ. սակայն, նա իրական ուժ չուներ, դա ընդամենն արտաքին փայլ էր՝ տպավորություն ստեղծելու համար»: Այնուհետև պարտությունները ստիպել են Միհրդատին փոխել վերաբերմունքը: Պատերազմը վերսկսելու համար նա իր բանակը վերակառուցել է հռոմեական մարտակարգով: Զենքերի, ոսկու և թանկարժեք քարերի յուրօրինակ ցուցահանդես ներկայացնող խառնիճաղանջ զանգվածը մի կողմ է թողնվել: Նա ձուլել է տվել սրեր՝ հռոմեական ձևով և պատրաստել է տվել ամուր վահաններ, հավաքել է ավելի լավ վարժեցված, քան զգեստավորված ձիեր: Այսպիսով, նա ոտքի է հանել տասներկու բյուր (120.000) հետևա-

կայիների, որոնք դասակարգված էին ինչպես հռոմեական գումարտակները և գրեթե տասնվեց հազար հեծյալ ու մանգաղակիր հարյուր մարտակառք:

Նրա նավերը ևս՝ ոսկեզօծ դրոշների, կուրտիզանուհիների համար բաղնիքների, հաճույքներ վայելելու համար նախատեսված ու կահավորված զարդասենյակների փոխարեն լցվել են և հագեցվել զենքերով, նիզակներով և ռոճիկ վճարելու համար դրամով:

Այս նախապատրաստություններից հետո Միհրդատը ներխուժել է Բյութանիա: Նրան ամենուր դիմավորել են բարեհաճորեն, քանզի «ամբողջ Ասիան տառապում էր Հռոմի վաշխառուների և կապալառուների կողմից դրսևորվող անհանդուրժելի վերաբերմունքից»:

Միևնույն ժամանակ, ինչ Լուկուլլոսին, նրա գործընկերոջը, մեկ այլ հյուպատոսի՝ Մարկոս Կոտտային հանձնարարվել է ստանձնել նավատորմի հրամանատարությունը՝ պաշտպանելու համար Բյութանիան: Հաղթանակի ծարավի ընչաքաղց Կոտտան՝ չցանկանալով Լուկուլլոսի հետ կիսել դրա բերկրանքը, շտապել է ձեռնամուխ լինել [ռազմական] գործողությանների: Սակայն, պարտվելով միաժամանակ թե՛ ցամաքում և թե՛ ծովում, շրջափակվել է և պաշարվել Քաղկեդոնում ու հայացքը շրջել դեպի Լուկուլլոսը:

Եղել են այնպիսիք, որոնք խորհուրդ են տվել Լուկուլլոսին՝ Կոտտային այդտեղ թողնել և առաջ ընթանալ ու մուտք գործել Միհրդատի թագավորություն, որն անպաշտպան կգտնեին: Սակայն զորավարն ասում էր, որ «ինքը կգերադասի փրկել թեկուզ մեկ հռոմեացու, քան տիրանալ այն ամենին, ինչը պատկանում է թշնամուն»:

Երբ Արքելաոսը, Միհրդատին լքած նրա զորավարը, հավաստիացնում էր Լուկուլլոսին, որ միայն Պոնտոսում հայտնվելը բավական կլիներ, որպեսզի նա դառնար դրա տիրակալը, Լուկուլլոսը պատասխանել է, որ «ինքն ավելի վախկոտ չէ, քան [սովորական] որսորդները և չի շրջանցի գազանին, որպեսզի կովով գնա նրա դատարկ ապաստարանը գրավելու»:

Այս ասելուց հետո, նա ընթանում է Միհրդատին ընդառաջ՝ իր տրամադրության ներքո ունենալով 30.000 հետևակային և 2500 հեծյալ: Խուսափելով մարտից, նա ցանկանում էր ժամանակ շահել: Հարկ է խոստովանել, որ Լուկուլլոսի արշավանքի պատմությունն առասպելական բնույթ ունի: Անտարակույս, սնապարծ զորավարն արել է ամեն ինչ՝ թաքցնելու համար ճշմարտությունը նրանցից, ովքեր նրան ուղարկել էին: Նա չի համարձակվել հանդիպել իր հակառակորդին բաց դաշտում, սակայն համբերությամբ սպասել է, մինչև թշնամու մոտ սով տարածվի: Սննդի

պաշարների բացակայությունը հարկադրել է Միհրդատին ձահաձջել դեպի իր սահմանները: Լուկուլլոսի ժամանումը որևէ օգտակարություն չի ունեցել պաշարված քաղաքների համար:

Պոնտական բանակի ձահաձջի ընթացքում, Լուկուլլոսը խիզախել է Միհրդատին գրոհել *Հռիդակոս* գետի մոտ և «հափշտակել է 6000 ձի, անհամար թվով բեռնակիր անասուններ և գերեվարել 15.000 մարդու»:

Երկրորդ անգամ Լուկուլլոսը հարձակվել է նրա վրա Գրանիկոս գետի մոտ, «գերեվարել մեծ թվով մարդկանց և սպանել 20.000 մարդու»:

Հռոմեացի զորավարին աջակցել են հրաշագործ երևույթներ: Մի անգամ, երբ նա ձախապատրաստվում էր ճակատամարտի, հանկարծ երկինքը ճայթել է, և տեսել են, թե ինչպես է մի մեծ հրե մարմին ընկնում երկու ճամբարների միջև: Ահաբեկված բանակները բաժանվել են: Մի անգամ էլ, աստվածուհու համար բուծված սուրբ երինջը լքել է հոտը, միայնակ լողալով անցել նեղուցը և ներկայացել զոհաբերության՝ [Միհրդատի կողմից] պաշարված Կիզիկոս: Միաժամանակ, աստվածուհին երազում խոստացել է «պոնտացի փողհարի դեմ բերել լիբիացի սրնգահարին», այն է՝ հարավային կատաղի քամի բարձրացնել Միհրդատի մեքենաների դեմ, այն կարծես թե տեղի է ունեցել հաջորդ օրը: Մի անգամ էլ փոթորիկն է օգնության հասել Լուկուլլոսին. «Երբ Միհրդատը հապճեպ փախուստի է դիմել դեպի Պոնտոս, վրա է հասել կատաղի փոթորիկը, որը նրա նավերը քշել-տարել է կամ ջրասույզ արել»:

Այսպես են ջանաղիր պատմիչները ներկայացրել «երեսուն բյուրի՝ նվազագույնը 300.000 մարդկանց, թե՛ մարտիկների և թե՛ բանակին հետևողների» կործանումը, որից հետո հաղթանական Լուկուլլոսի կողմից հետապնդվող Միհրդատը ճողոպրել է Պոնտոս:

Խիստ կասկածելի է, որ Միհրդատի բանակի թվաքանակը կարող էր հասնել 300.000-ի: Չափազանցությունները և անհավանական գունազարդումները, որոնք նպատակաուղղված էին հավատ ներշնչելու Լուկուլլոսի հաղթանակի հանդեպ, վկայում են միայն հակառակը: Ոչ թե հռոմեացի զորավարի սուրը, այլ սովն է հարկադրել Միհրդատին դիմել ձահաձջի:

«Շատերը Լուկուլլոսին խորհուրդ են տվել հետաձգել պատերազմը»: Դա նշանակում է, որ զորավարը կամ նրա մերձավորները տատանվում էին ձեռնամուխ լինելու Միհրդատի հետապնդմանը, ինչը նրա հաղթանակը կասկածելի է դարձնում:

Չնայած այս խորհուրդներին, Լուկուլլոսը վճռել է շարժվել Միհրդատին ընդառաջ: Նա անցել է Բյութանիան և Գալատիան ու մտել Պոնտոսի թագավորություն: Սկզբնական շրջանում սովն այնքան լայն չափերի է հասել,

որ «նա պարտադրել է իրեն հետևել 30.000՝ իրենց ուսերի վրա ցորենի մեկական մեդիմն տանող գալատացիների»:

Սակայն, առաջ ընթանալով, նրանք հայտնվել են այնպիսի առատության մեջ, որի պայմաններում մեկ եզը դաշտում վաճառվում էր մեկ դրաքմեով, իսկ մեկ ստրուկը՝ չորս:

Արշավանքի ընթացքում հռոմեացիները սկսում են հարձակումներով կողոպտել և ասպատակել տարածաշրջանը՝ մինչև Թեմիսկիրա և Թերմոդոնի հարթավայրերը:

[Զինվորները] սկսում են տրտնջալ՝ Լուկուլլոսին մեղադրելով այն բանի համար, որ նա ոչ մի քաղաք չէր գրավում [ռազմական] ուժով, որպեսզի դրանք հանձներ եկամտաբեր կողոպուտի (ինչպես Ամիսոս քաղաքը): Նրան հանդիմանում են դանդաղաշարժության և երկրորդական ամրոցների ու քաղաքների առջև երկարատև կանգառների համար, ինչը Միհրդատին հնարավորություն էր ընձեռում ամրանալ: «Ինձ էլ հենց այդ է պետք,– ասում էր նա իրեն արդարացնելու համար,– ես դիտավորյալ եմ դանդաղում: Թող Պոնտոսի արքան նորից հզորանա և կռվի համար բավականաչափ զորք հավաքի, որպեսզի մնա տեղում և մեր մոտենալուց չփախչի: Կամ դուք չե՞ք տեսնում, որ նրա թիկունքում անապատային անսահման տարածություններ են, իսկ կողքին Կովկասն է, լեռնային հսկայական մի երկրամաս խոր ձորերով, որտեղ կարող են ապաստան գտնել ու պաշտպանվել թշնամու հետ հանդիպելուց խուսափող նույնիսկ հազար արքաներ: Բացի այդ, Կաբիրայից մինչև Հայաստան ընդամենը մի քանի օրվա ճանապարհ է, իսկ Հայաստանում թագավորում է Տիգրանը, արքայից-արքան, որն իր զորքով փակում է պարթևների ճանապարհը դեպի Փոքր Ասիա, իսկ հունական քաղաքային համայնքները վերաբնակեցնում է Մարաստանում, այդ արքան նվաճել է Ասորիքն ու Պաղեստինը, իսկ Սելևկյան տոհմի թագավորներին մահվան է մատնել ու գերության տարել նրանց կանանց ու դուստրերին: Եվ այդ մարդը Միհրդատի բարեկամն է, նրա փեսան: Եվ եթե Միհրդատը դիմի նրա պաշտպանությանը, ապա նա Միհրդատին չի թողնի փորձանքի մեջ և պատերազմ կսկսի մեր դեմ: Չլինի այնպես, որ շտապելով Միհրդատին դուրս քշել իր տիրույթներից, հանդիպենք Տիգրանին ու փորձանքի գանք: Քանզի նա արդեն վաղուց առիթ է փնտրում մեր դեմ պատերազմելու. իսկ նա առավել հարմար ի՞նչ առիթ կարող է գտնել, քան արքայական ազգակցին փորձանքի մեջ օգնելը: Ինչո՞ւ դրան ձգտենք. ինչո՞ւ սովորեցնենք Միհրդատին, թե ում օգնությանը դիմի մեր դեմ պայքարելիս: Ինչո՞ւ նրան մղել Տիգրանի գիրկը, երբ ինքն այդ չի ուզում և այն համարում է անպատվություն: Ավելի լավ չի՞ լինի, եթե

նրան ժամանակ տանք հավաքելու իր սեփական ուժերը և նորից ոգևորվելու. այնժամ մեզ մնում է կռվել ոչ թե մարերի և հայերի, այլ կոլխերի, տիբարենների և կապադովկիացիների դեմ, որոնց մենք բազմիցս հաղթել ենք»[1]:

Լուկուլլոսն Ամիսոսի առջև մնացել է երկար: Ձմռան ավարտից հետո նա պաշարման ղեկավարումը հանձնարարել է Մուրենային, իսկ ինքը գնացել Կաբիրայում ճամբարած Միհրդատին ընդառաջ: Միհրդատն ուներ 40.000 հետևակային և 4000 հեծյալ բանակ: Միհրդատը պարտվել է և փախել Հայաստան՝ Տիգրանի մոտ: Կաբիրան և այլ բերդամրոցներ հանձնվել են Լուկուլլոսին, այն գանձերով, որոնք գտնվում էին այնտեղ: Միհրդատի քույր *Նիսսան* գերեվարվել է: Մյուս քույրերը և [արքայի] կանայք, որոնք թվում է, թե գտնվում էին անվտանգության մեջ, սպանվել են Միհրդատի հրամանով, որը փախուստի ընթացքում, շտապ նրանց մոտ է ուղարկել ներքինի Բակքիսին՝ նրանց թունավորելու համար: Նրանց թվում էին արքայի երկու՝ շուրջ քառասունամյա չամուսնացած քույրերը՝ Ռոքսանան և Ստատիրան և նրա հույն տիկնանցից երկուսը՝ Բերենիկեն և Մոնիմեն:

Լուկուլլոսն առաջ է ընթացել մինչև *Տալավրա* և այդտեղ տեղեկացել, որ Միհրդատը դրանից չորս օր առաջ փախել է Հայաստան՝ Տիգրանի մոտ: Նա վերադարձել է, հպատակեցրել քաղդեացիներին և տիբարեններին, նվաճել Փոքր Հայքը և աներորդուն՝ Ապպիոս Կլավդիոսին ուղարկել Տիգրանի մոտ՝ պահանջելու Միհրդատին:

Այնուհետև, Լ[ուկուլլոսը] գնացել է Ամիսոս, որի պաշարումը շարունակվում էր: Քաղաքը գրավվել է: Լ[ուկուլլոսն] ուղղություն է վերցրել դեպի Ասիայի քաղաքները՝ պայքարելու համար կապալառուների և վաշխառուների դեմ, որոնք կախման մեջ էին պահում բնակչությանը: Սուլլան Ասիա պրովինցիային պարտադրել էր 20.000 տաղանդի հասնող հարկ: Ասիան վարձակալներին սակայն վճարում էր կրկնակին՝ 40.000 տաղանդ: Բարձրացնելով վաշխառուական տոկոսը, վարձակալները պարտքը հասցրել էին մինչև տասներկու բյուր տաղանդի (120.000 ?!): [Լուկուլլոսի միջամտության շնորհիվ] չորս տարվա ընթացքում բոլոր պարտքերը վճարվել են:

Վաշխառուները բողոքել են Հռոմ՝ Լուկուլլոսի դեմ:

[1] **Plutarchi**, Lucullus, 11(5).

Իրադարձությունների ժամանակագրությունը

Բյութանիայի վերջին՝ Նիկոմեդես [III] թագավորը վախճանվել է 74 թվականին: Գոյություն ունի Նիկոմեդեսի չորեքդրամյան՝ թվագրված բյութանական թվարկության 224 թվականով (74 թ. հռկտեմբ[եր]-73 թ. [հոկ]տեմբեր)[1]: Ըստ Սալլյուստիոսի՝ Պլուտարքոսը հաղորդում է[2], որ Լուկ[ուլլոսն] իր դեմ է տրամադրել զինվորներին, նրանց պարտադրելով երկու ճմեռ անընդմեջ անցկացնել ճամբարում, առաջինը՝ Կիզիկոսի առջև (այն է՝ 73-[7]2 թթ.), հաջորդը՝ Ամիսոսի (այն է՝ 72-71 թթ.):

Ըստ Փլեգոն Տրալլացու՝ 177-րդ օլիմ[պիադայի] առաջին տարին Լուկ[ուլլոսն] անց է կացրել Կաբիրայի առջև[3]: 177-րդ օլիմ[պիադան] համապատասխանում է 72-68 թվականներին: Առաջին տարին սկսվում է 72 թ. օգոստոսից-71 թ. օգոստոսը:

Միհրդատը փախել է Հայաստան 71 թ. օգոստոսին՝ Կաբիրայի պարտությունից հետո, նույն 71 թ. աշնանը:

Կաբիրայի գրավումից և Միհրդատի փախուստից հետո է Լուկուլլոսի աներդրդի՝ Ապպիոս Կլավդիոսին հանձնարարվել գնալ Տիգրանի մոտ և նրանից պահանջել՝ հանձնել Միհրդատին:

Նախ Ապպիոսին ուղեկցել են *թագավորական պահակախմբի անդամները*, որոնք նրան պարտադրել են բազում օրեր տևած և անօգուտ շրջապտույտ կատարել: Այնուհետև, ազատարձակ մի ասորի նրան տեղեկացրել է ուղիղ ճգվող ճանապարհի մասին: Ապպիոսն այդ ժամանակ ազատ է արձակել իր բարբարոս ուղեկիցներին, անցել է Եփրատը և մի քանի օրից ժամանել Անտիոք, որը կոչվում էր Եպիդափնե: Այստեղ նա Տիգրանին սպասելու կարգադրություն է ստանում: Թագավորը *բացակայում էր և զբաղված էր* Փյունիկիայում: Ապպիոսը հռոմեացիների կողմն է գրավում երկրի բազմաթիվ իշխանների և դրանց թվում՝ Գորդիենեի [Կորդուք] թագավոր *Զարբիենոսին*, որոնք ենթարկվում էին հային՝ զղջումի զգացումով:

Ապպիոսի դեսպանության պատմությունը պատկանում է հենց իրեն՝ դեսպանին: Այս դեսպանության զավեշտական և ավելի քան տարօրինակ

---

[1] **Catalogue du Musée Britannique**, p. 215, № 8. **Eutropius**, VI, 6.

[2] **Plutarchi**, Lucullus, 23.

[3] **C. Müller**, Fragmenta historicorum graecorum, t. III, p. 606.

բնույթը գրեթե չի համապատասխանում ամենավաղնջական ժամանակներից ի վեր Արևելքում ընդունված ծիսակատարությանը:

Ըստ միջազգային համաձայնության կամ սովորույթի՝ արքայի մոտ գնացող դեսպանությանը սահմանում դիմավորում էին արքայի գործակալները և առաջնորդում մայրաքաղաք: Ովքե՞ր են արքայի այդ ուղեկիցները: Անտարակույս, պաշտոնյաները, որոնց արքան կարգադրել է ընդունել և առաջնորդել դեսպանին իր մոտ: Ազատագրված ասորու պատմությունը զարմանալի է: Նա կարող է լինել միայն դեսպանության ծառայության մեջ գտնվող գաղտնի լրտես:

Դեսպանին, հավանաբար, ընդունել են Տոմիսա կանգառում և Ծոփքով, Միգդոնիայի ուղղությամբ, ուղեկցել դեպի Տիգրանակերտ կամ ավելի հեռու՝ Անտիոք: Ապպիոսին հաջողվել է մոլորության մեջ ձգել իրեն հսկող ուղեկիցներին, թագավորական բանագնացներին և մի ազատարձակ ասորու միջոցով «իր կողմը հակել երկրի բազմաթիվ իշխանավորների, որոնց թվում էր նախ և առաջ՝ Կորդուքի թագավոր *Զարբիենոսը*»:

Դժվար է ըմբռնել, թե ինչո՞ւ պետք է ուղեկիցները նրան պարտադրեին անօգուտ շրջապտույտ կատարել: Ինքն Ապպիոսն է առաջ ընթացել մինչև Կորդուք՝ այնտեղ բանսարկելու նպատակով:

Ոչ հեռավոր անցյալում հպատակեցված բազմաթիվ քաղաքներ կարող էին գաղտնաբար Ապպիոսի մոտ պատգամավորներ ուղարկել: Նման պարագան ավելի է համապատասխանում դեսպանության առաքելությանը: Նա նրանց խոստացել է Լուկուլլոսի օժանդակությունը և խորհուրդ տվել այդ պահին հուզումների տուրք չտալ: Հայերի տիրապետությունն «անհանդուրժելի էր և ծողկալի»: Սա բացառապես անձնական գնահատական է, որը պատկանում է կամ Պլուտ[արքոսին], կամ Ապպիոսին: Ինչ մենք գիտենք անձամբ Պլուտարքոսից, այն է, որ ընդհակառակը՝ հենց հունական քաղաքները և ամբողջ Փոքր Ասիան էին ատում հռոմեացիների տիրապետությունը: Պլուտարքոսը հավաստում է, որ Հռոմի վաշխառուների և կապալառուների կողմից դրսևորվող անհանդուրժելի վերաբերմունքին էին արժանանում ոչ միայն Բյութանիայի, այլ համայն Ասիայի քաղաքները: Այս պատճառով են Միհրդատին ամենուր ընդունել պատրաստակամությամբ[1]: Նույն Պլուտարքոսն ասում է, որ «վաշխառուներն ու կապալառուները հարկադրում էին մասնավոր անձանց վաճառել իրենց բարե-

[1] **Plutarchi, Lucullus**, 7.

կազմ որդիներին կամ կույս դուստրերին, իսկ քաղաքացիներին՝ հանձնել ընծաները, նկարներն ու սուրբ պատկերները» և այլն[1]:

«Փոխհյուպատոսների գիշատչությունը, վարձակալների կողոպուտները, դատավորների օրինազանցությունն այստեղ այնպիսի ատելություն են առաջ բերել հռոմեացիների անվան հանդեպ, որ Ասիան տարածում է ձեռքերը,– ձայնում է մեկ այլ պատմիչ,– և աղերսարկու բացականչություններով կանչում Միհրդատին»[2]:

Ասիայում հռոմեացիների մասին ունեին աննպաստ ու պարսավելի պատկերացում. «Հռոմի հիմնադիրները, իրենց սեփական կարծիքով, կերակրվել են էգ գայլի կողմից և իրենք գայլերի ժողովուրդ էին, անհագորեն ծարավի արյան և իշխանության, իսկ ինչ վերաբերում է հարստություններին՝ ագահ և ընչաքաղց»[3]:

Այս պայմաններում, չի կարելի զարմանալ այն մոլեգնությունից, որով այնպիսի քաղաքներ, ինչպես Սինոպը, Ամիսոսը, Ամասիսը, դիմադրում էին Լուկուլլոսի բանակին: Այդ դեպքում ինչո՞ւ պետք է Միհրդատի տիրապետությունը լիներ ցանկալի, իսկ Տիգրանինը՝ «անհանդուրժելի կամ նույնիսկ ողկալի»: Պատճառաբանում են, թե Տիգրանը դարձել էր «աննկարագրելի հանդուգն ու սնապարծ և ինքնագոհ՝ իր աներևակայելի հաջողությունների հետևանքով: Նա հպատակեցրել է բազմաթիվ ազգություններ, կոտրել պարթևների հզորությունը և Միջագետքը լցրել հույներով, որոնց, մեծ քանակով, տեղափոխել էր Կիլիկիայից և Կապադովկիայից: Նա վրանաբնակ արաբական ցեղերին տարագրել էր իրենց երկրից և բնակեցրել իր հարևանությամբ՝ առևտրում օգտագործելու նպատակով: Նրան շողոքորթում էր թագավորների մի ամբողջ բազմություն. դրանցից չորսին նա մշտապես պահում էր իր կողքին՝ որպես սպասավորների, որոնք կարճ քիտոնը հագին ոտքով վազում էին նրա առջևից՝ երբ նա ձիով դուրս էր գալիս, իսկ երբ ընդունելության ժամանակ նստած էր՝ նրանք նրա կողքին մնում էին կանգնած»:

Ահա, հիրավի, զարմանք հարուցող պատճառները: Արդյո՞ք նվաճումը պատճառ է ատելության համար: Եթե դա այդպիսին լիներ, հռոմեացիների անունը պետք է, որ աշխարհում լիներ ամենազազրելին: Այն, որ Տիգրանը Միջագետքը լցրել է հույներով՝ ավելի քան չափազանցություն է: Մենք գիտենք, որ հայոց թագավորը Կապադովկիայում և Կիլիկիայում գրավել է

---

[1] **Plutarchi, Lucullus, 20.**

[2] **Justini historiarum philippicarum ex Trogo Pompeio, XXXVIII. 7.**

[3] **Op. cit., XXXVIII. 6.**

տասներկու քաղաք, որոնց բնակչության մի մասը տեղահանվել է՝ տեղավորվելու համար նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտում: Ոչինչ հայտնի չէ այն մասին, թե արդյո՞ք այս տեղահանումը տեղի է ունեցել ուժով, թե տարերայնորեն: Տիգրանակերտն առաջին կամ վերջին քաղաքը չէր, որն Ասիայում հիմնադրվել է այս ձևով:

Կույր զայրույթով ի վնաս Տիգրանի՝ կներկայացնեն նույնիսկ այն, ինչն արժանի է գովեստի և արժանավոր գնահատականի. քոչվոր արաբները հարկադրված էին փոխել իրենց կենսակերպը, դառնալ նստակյաց՝ «առևտրում օգտագործելու նպատակով»:

Ինչ վերաբերում է Տիգրանի առջև վազող չորս թագավորին, ապա դիտարկումը ճշգրիտ է, սակայն, վերջին կետում աղավաղված: Խոսքն առնչվում է բդեշխներ՝ պիտիաշխներ կոչվող չորս փոխարքաներին, որոնք շրջապատում էին հայոց թագավորին և որոնց մենք ավելի ուշ տեսնում ենք Արշակունյաց արքունիքում առաջին շարքերը զբաղեցնելիս: Միանգամայն անհեթեթ է ասելը, թե վերջիններս ոտքով վազում էին թագավորի ձիու առջևից: Նրանց կանխամտածված շփոթել են թագավորին ուղեկցող սուրհանդակների հետ, որոնք վազում էին նրա առջևից, երբ նա ձիով դուրս էր գալիս: Արևելքին բնորոշ համառությամբ, այս սովորույթը Պարսկաստանում պահպանվել է մինչև մեր օրերը, նվազագույնը խաների՝ շահի տիտղոսակիր սառրակաների մոտ[1]: Մեր սկզբնաղբյուրի ընդգծված կիրքը, որը հանգում է ամենուր ծիծաղելին փնտրելուն, հաճախ եզրափակվում է միայն իրեն ծիծաղելի դարձնելով՝ իր դատարկաբանության հետևանքով:

Ապպիոսը վերջապես ներկայացել է թագավորին և հայտարարել, որ իր առաքելությունը նպատակ ունի կամ տանել Միհրդատին և կամ Տիգրանին պատերազմ հայտարարել: Լուկուլլոսի բանագնացին թվացել է, թե թագավորի ժպտացող դեմքին նկատել է հուզմունք, որի պատճառը եղել է իր անկաշկանդ ելույթը, «ինչը, հավանաբար, քսանհինգ տարուց ի վեր, այն է՝ իր թագավորության կամ ավելի ստույգ՝ բազում ժողովուրդների ծանակելու ընթացքում նա լսում էր առաջին անգամ»: Տիգրանն Ապպիոսին պատասխանում է, որ ինքը Միհրդատին չի հանձնի, իսկ եթե հռոմեացիները պատերազմ սկսեն, նրանց ետ կմղի:

Նա Ապպիոսին ուղարկում է թանկագին նվերներ և քանի որ վերջինս մերժել էր դրանք ընդունել, ուղարկում է առավել թանկարժեք նվերներ: Այդ ժամանակ, Ապպիոսը վերցնում է միայն մեկ գավաթ, ետ է ուղարկում մյուս բոլորը և շտապում վերադառնալ Լուկուլլոսի մոտ:

---

[1] 1917 թ. [անընթեռնելի անուն] համար ճանապարհ հարթող:

Այս պատմության հեղինակը, անտարակույս, անճամբ Ապպիոսն է: Նրանից բացի ոչ մեկը չէր կարող իրազեկ լինել Տիգրանի կողմից նրա ընդունելության տեսարանի այս մանրամասներին: Ապպիոսը, ըստ իր խոսքերի՝ ցուցաբերել է համարձակություն, և Տիգրանը, չնայած նրա անկաշկանդ ելույթին, բավականին մեծահոգի է գտնվել՝ նրան ներներով պարուրելու համար: Այդ դեպքում որտեղի՞ց է սկիզբ առնում այս վերամբարձ երանգը, թագավորի նկատմամբ այս ծաղրը: Ապպիոսն անկեղծ չէ: Թվում է, թե նա խոցված է, սակայն, այդպես է վարվում: Նախ նա սոսկ Լուկուլլոսի ուղերձը տանողն էր: Ամենևին տեղին չէր [Հայոց արքայի առջև] ելույթով հանդես գալը: Այնուհետև, քաջ հայտնի է արքունիքի սովորույթը, վաղնջական ժամանակներից ի վեր արքայից-արքայի արքունիքում որդեգրված արարողակարգը: Նա, ով ցանկանում էր ներկայանալ արքայից-արքային, պետք է ծնկի գար: Երբ Արտաքսերքսես [II]-ի արքունիք ժամանած Կոնոն Աթենացին ցանկություն է հայտնել անճամբ խոսել թագավորի հետ, խիլիարքոսը [հազարապետը]՝ պաշտոնատար անձը, որն արքունիքում զբաղեցնում էր երկրորդ պաշտոնը և որից կախված էր ընդունելության հնարավորության ընձեռումը[1], զգուշացնում է աթենացուն, որ նա պետք է խոնարհվի թագավորի առջև, եթե նա անճամբ ներկայանա, իսկ ավելի լավ կլինի, թերևս, զրուցելու փոխարեն արքային գրավոր դիմել:

Եթե Ապպիոսը ցանկացել է, որ իրեն ներկայացնեն թագավորին, ապա նա պետք է թագավորին արժանացներ այն պատիվներին, որոնք պահանջում էին արարողակարգն ու սովորույթը, այն է՝ ծնկի գալ Տիգրանի առջև: Եթե նա այնքան հպարտ էր, որ չի ցանկացել հետևել արքունիքի արարողակարգին, ապա նա չէր համարձակվի տեսակցել թագավորին, առավել ևս անկաշկանդ ելույթ ունենալ և նկատել նրա շփոթված դեմքը: Երկուսից մեկը՝ կամ Ապպիոսը չի տեսել Տիգրան թագավորին՝ անճամբ նրան չհանձնելով Լուկուլլոսի ուղերձը, կամ եթե նրան տեսել է՝ ապա ծնկի է եկել նրա առջև: Պարագաներից մեկում՝ նրա պատմությունը սոսկ անպատակ սնապարծություն է, իր համար համբավ ձեռք բերելու ցանկությամբ առգորված երիտասարդի պարզունակ պարծենկոտություն, մյուսում՝ նրա մաղձը պայմանավորված է ստորացման այն դառնությամբ, որը ճաշակել է Տիգրանի արքունիքում:

Ըստ մեր պատմիչի՝ Տիգրանը մինչ այդ չի ցանկացել տեսնել իր դժբախտ ազգականին՝ Միհրդատին և կամ զրուցել նրա հետ, այլ նրան

---

[1] **Cornelius Nepos**, Conon, 3: necesse est enim, si in conspectum veneris, venerari te regem (quod προσκυνεῖν illi vocant). Հմմտ. հայերեն «երկիր պագանել» բառերը:

պահել էր իրենից հեռու՝ ճահճոտ և առողջության համար վնասակար վայրերում՝ Պոնտացուն վերաբերվելով քամահրանքով ու արհամարհանքով, ինչպես բանտարկված մեկին: Ապպիոսի դեսպանությունից հետո, Տիգրանը Միհրդատին հրավիրել է իր արքունիք և նրան արժանացրել պատիվների ու վերաբերվել բարեկամաբար: Թագավորական ապարանքում նրանք ունեցել են իրենց փոխադարձ կասկածները փարատող գաղտնի խոսակցություններ՝ ի դժբախտություն, սակայն, իրենց բարեկամների, որոնց վրա էին բարդում մեղքը: Այդ բարեկամների թվում էր և Մետրոդորոս Սկեպսիացին, հաճելի մի մարդ, բանիմաց, որին անվանում էին Միհրդատ թագավորի հայրը: Միհրդատը նրան ուղարկել էր իր փեսայի մոտ՝ հռոմեացիների դեմ պայքարում օգնություն հայցելու համար: «Սակայն, դու ով Մետրոդորոս,– հարցրել էր Տիգրանը,– դու ինձ ի՞նչ խորհուրդ ես տալիս այդ առնչությամբ»: Նա պատասխանել էր, որ իբրև բանագնաց՝ ինքը Տիգրանին խորհուրդ է տալիս օգնել, բայց իբրև խորհրդատու՝ մերժել:

Տիգրանը հավանաբար Միհրդատին է փոխանցել այս պատասխանը և վերջինս Մետրոդորոսին սպանել էր: Այդուհանդերձ, պատմիչն անճամբ խոստովանում է, որ Մետրոդորոսի վախճանը վճռված էր վաղուց ի վեր: Այսպիսով, Տիգրանը նրա մահվան հետ որևէ առնչություն չուներ: Այդուհանդերձ, պատմիչը պատրաստ է այդ բանի համար ևս մեղադրել Հայոց թագավորին:

Մեկ այլ հույն՝ իր երկրից արտաքսված հռետոր *Ամփիկրատեսը*, գնացել էր Արևելք. նրան ընդունել էին Տիգրանի արքունիքում: Բայց անշնորհակալ փախստականը շուտով դարձել է կասկածյալ, նրան արգելվել է հույների հետ առևտուր անելը և նա ինքնասպան է եղել սովամահության մատնվելով:

Հնարավոր է, որ Տիգրանն ու Միհրդատը վճռել էին ասպատակել Լիկաոնիան և Կիլիկիան: Լուկուլլոսը, հավանաբար, զարմացել է, որ հռոմեացիների դեմ պատերազմի մեջ ընդգրկվելու մտադրություն ունեցող Տիգրանը չի համագործակցել Միհրդատի հետ նրա հզորության բուռն վերելքի ժամանակաշրջանում:

Հեղինակը ոչ մի առիթ բաց չի թողնում թագավոր Տիգրանին պատեհ անպատեհ զրպարտելու համար: Այն բանից, որ Տիգրանը ժամանակին չի սատարել Միհրդատին՝ հռոմեացիների դեմ պայքարում, հետևում է, որ հռոմեացիների հետ առճակատման մեջ ընդգրկվելը նա իր շահերին համապատասխանող չի համարել: Նա կարող էր հյուրընկալել մի պարտվածի, եթե նա նույնիսկ իր ազգականը չլիներ, առանց նրա կողմից հանդես գալու, առանց կարծելու, որ իր մարդկային դիրքորոշումը կարող է հռո-

մեացիների հետ գժտության առիթ ծառայել: Տիգրանը չէ, որ պատերազմ է սկսել, այլ բախտախնդիր Լուկուլլոսը: Չկա, այսպիսով, ոչ մի պատճառ հանդիմանելու Տիգրանին պատերազմը սկսելու համար, որի մեղավորը Լուկուլլոսն էր: Եթե նա ձգտում էր պատերազմի, Միհրդատին այդքան մեկուսացված չէր պահի «ճահճոտ և առողջության համար վնասակար վայրերում», այլ նրան կհրավիրեր իր մոտ՝ համատեղ մշակելու պատերազմի ծրագիրը, որը հարկ էր սկսել: Ճիշտ է նաև այն, որ Տիգրանն այդ ժամանակ զբաղված լինելով Փյունիկիայի հպատակեցմամբ, գործնականորեն չէր կարող հետաքրքրվել իր աներոջ ճակատագրով:

Փիլիսոփա Մետրոդորոսին վերաբերող զրույցն առասպելական է: Նա վաղուց ի վեր թողել էր Միհրդատի պալատը՝ Տիգրանի պալատ հասնելու համար: Անտարակույս, նրան հրավիրել էր Տիգրանը՝ հանճնարարելու գրել իր նվաճումների պատմությունը: Մետրոդորոսն այդ մասին գրել է մի քանի գիրք[1] (19): 70 թ. Մետրոդորոսը ծառայության մեջ էր գտնվում Տիգրանի մոտ և ոչ մի դեպքում չէր կարող Միհրդատի կողմից նրա մոտ առաքելություն իրականացնելու հանձնարարություն ստացած լինել: Տիգրանի մոտ ապաստանած Միհրդատն ինչպե՞ս կարող էր համարձակվել հայկական արքունիքում սպանել թագավորական պատմիչին, առանց վտանգվելու հրահրել իր տիրակալի՝ Տիգրանի դժգոհությունը, որի օգնությունն այդ ժամանակ աղերսում էր: Մետրոդորոսի մահվանն առնչվող զրույցից՝ իբրև միտումնավոր մտացածին կեղծիքից, հարկ է հրաժարվել[2]:

Լուկուլլոսն իր ժամանակն անցկացնում էր «հաճույքների և զվարճությունների մեջ», երբ ժամանել է նրա բանագնաց Ապպիոսը և բերել իր հյուրին հանձնելուց հրաժարվող Տիգրանի պատասխանը: Այս մերժումը լինելով բարոյական տուրք հյուրընկալության և բարեկամության իրավունքին, բացարձակապես չի կարող դիտվել իբրև casus belli (20): Հռոմեացի զորավարը, այդուհանդերձ, համակված ռազմատենչ կրքով, հակված էր պատերազմի մեղքը բարդել հայոց թագավորի վրա: Իզուր չէր, որ Հռոմում [արդեն] բարձրաձայն մեղադրում էին Լուկուլլոսին, որ «նա մի պատերազմից մյուսին էր ձգտում ոչ թե պետության շահերից ելնելով, այլ իր հրամանատարությունն երկարաժամկետ դարձնելու և հասարակական վտանգներն իր օգտին ծառայեցնելու համար»:

---

[1] Scholia in Apollonium Rhodium, IV 133.

[2] Ռեյնաքի ենթադրությունը, ըստ որի՝ Մետրոդորոսի աշխատությունը չէր կարող հաջորդել 70 թ., չի կարող ընդունելի լինել, քանի որ հիմնվում է 70 թ. նրա կարծեցյալ վախճանի վրա: [Th. Reinach,] Mithridate Eupat[or roi de Pont, Paris, 1890,] p. 428-429.

Մինչ Տիգրանի դեմ ռազմարշավի ձեռնամուխ լինելը, Լուկուլլոսը լավ է հաշվի առել իր համար բարենաճորեն դասավորված հանգամանքները: Միհրդատի որդի Մաքարեսը՝ Բոսպորի տիրակալը, հենց նոր՝ Լուկուլլոսի կողմն անցնելու համար դավաճանել էր իր հորը և Լուկուլլոսին ուղարկել հազար ոսկի արժողությամբ մի պսակ: Միհրդատի զորավար (21) Դորիլաոսը, չնայած Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկությանը, ըստ որի՝ նա իբր սպանվել է Կաբիրայի ճակատամարտից հետո, իրականում հռոմեացիների հետ ընդգրկվել էր գաղտնի բանակցությունների մեջ[1]: Միհրդատին դավաճանել էր նրա ազգական Փենիքսը: Միհրդատն իր թագավորությունում այլևս չուներ ոչ մի հենարան, քանի որ հունական քաղաքները կործանվել էին, բերդամրոցները հանձնվել Լուկուլլոսին: Դանդարիոսների՝ [բարբարոս ցեղերից մեկի] իշխան Օլթակոսը[2], սկզբում իշխան Սաբադոեն լքել էին Միհրդատին: Կապադովկիայի թագավոր Արիոբարզանեսը Լուկուլլոսի դաշնակիցն էր:

Հռոմեացի զորավարը նախապես ծանոթացել էր իրավիճակին, և նրան հաջողվել էր դաշնակիցներ ձեռք բերել Տիգրանի կայսրությունում: Ապպիոսի առաքելությունն իրականում հետապնդում էր Տիգրանի ստորականներին նրանից վանելու նպատակ: Լուկուլլոսի ջատագովը հարկադրված է խոստովանել, որ Լուկուլլոսն Ապպիոսի միջնորդությամբ Կորդվաց թագավորի հետ գաղտնի դաշնագիր էր կնքել[3]: Լայնորեն շռայլված խոստումների շնորհիվ հռոմեացի զորավարն իր կողմն էր գրավել արաբական արքայիկներին, որոնք Լուկուլլոսին էին հանձնելու այն ամենն, ինչ իրենց էր պատկանում, ինչպես նաև ծոփացիներին, որոնք բոլորը պատրաստվում էին զորավիգ լինել նրան:

Լուկուլլոսն իր ձեռքերը տարածել էր նույնիսկ դեպի պարթևների թագավորը՝ նրանից պահանջելու՝ վերհիշել [և հավատարիմ մնալ] 92 թվականին ընդդեմ Տիգրանի կնքված նախկին դաշինքին:

Հենց որ Լուկուլլոսի դիվանագիտությունը՝ որքան գաղտնաբար, նույնքան և նենգաբար հող է նախապատրաստել, նա իրեն պատրաստ է համարել ռազմարշավ ձեռնարկելու և «գնալ նետվելու անհամար հեծելազոր ունեցող ռազմատենչ ցեղերի տարածք, անծայրածիր մի երկիր, որն ամեն կողմից շրջապատված է խորունկ գետերով և ձյունապատ լեռներով»: Նրա քայլը խիստ համարձակ, զգուշության և բանականության շրջանակներից

---

[1] **Strabo, XII. 3. 33. Plutarchi, Lucullus, 17.**

[2] **Plutarchi, Lucullus, 16; Appiani Mithridatica, 79.**

[3] Նույնը, 29:

դուրս կթվար միայն նրանց, ովքեր նախապես և խիստ գաղտնիության պայմաններում արված նրա նախապատրաստությունների մասին տեղեկություններ չունենային: Ներխուժողը հույսը դնում էր նաև Տիգրանի այն ստորականների վրա, ովքեր պարտավորվել էին իրեն աջակցել:

Հայաստան ներխուժելու համար Լուկուլլոսի ընտրած ճանապարհն ամենապերճախոս փաստարկն է առ այն, որ նա հիրավի հույսը կապում էր Տիգրանի կողմից հպատակեցված գահակալների ապստամբության հետ: Իրոք որ, եթե նա ցանկանում էր հարձակվել Տիգրանի վրա նրա մայրաքաղաքներում՝ Արտաշատում կամ Տիգրանակերտում, ինչպես հավաստիացնում է նրա [հռոմեացի] պատմիչը, հարկ էր, որ Արտաշատ գնալու համար նա հետևեր այն ճանապարհին, որը ձգվում էր Լյուկոս գետի և Եփրատի հովիտներով և մինչև Կարենիտիս (այս[օր]՝ Էրզրում), իսկ այնտեղից՝ Արաքսենե [Արաքսի հովիտ], որտեղ գտնվում էր Արտաշատը: Եթե նրա նշանակետը Տիգրանակերտը լիներ, հարկ էր միայն, որ նա իջներ Կապադովկիայով՝ իր դաշնակից Արիոբարզանեսի երկրով, առանց որևէ բարդության, հետևելով մեծ ճանապարհին մինչև Եփրատի վրա գտնվող Զևգմայի գետանցը, որտեղից նա Օսրոենեով, իսկ այնուհետև Միգդոնիայով կգնար դեպի Տիգրանակերտ: Այս երկու պարագայում նա որևէ առնչություն չէր ունենա « ձյունապատ լեռներին»:

Այնուամենայնիվ, նա նախընտրել է Մելիտենեի ճանապարհը և Տոմիսայի կամրջով ասպատակել է Ծոփքն ու շարունակել ճանապարհը մինչև Կորդուք՝ անշուշտ, ապստամբ թագավոր Զարբիենոսի հետ միավորվելու համար:

Լուկուլլոսը և նրա հետքերով նրա[ն գովերգող] պատմիչները, որոնք ավելի քիչ էին մտահոգված ճշմարտությամբ, բավականին ճարպիկ էին տխմար հրաշքներ հորինելու և զորավարի ճանապարհը դրանցով առնեցուն դարձնելու համար: Պատմությունը վերածվում է դիցաբանության կամ բանաստեղծական մտացածին կեղծիքների:

Երբ Լուկուլլոսը մոտենում է Եփրատին, այն գտնում է ձմեռային անձրևներից վարարած: Սակայն, ինչպիսի՞ հրաշք: Եփրատը ցուցաբերել է հնազանդություն, հանկարծ վերադարձել իր հունը և զորավարի համար արագ և անսպասելի անցում է հարթել:

Հաջորդել է մեկ այլ հրաշք: Եփրատից այն կողմ արածում էին երինջներ, որոնք նվիրաբերված էին Արտեմիս դիցուհուն, այն է՝ Անահիտին: Նրանք ազատորեն թափառում էին մարգագետիններում, իրենց ճակատին կրելով աստվածուհու նշանը՝ խարանադրոշմ ջահը: Երբ բանակն անցել է Եփրատը, դրանցից մեկը բարձրացել է աստվածուհուն նվիրաբերված մի

[սրբազան] ժայռի վրա, այդտեղ կանգ է առել և խոնարհելով գլուխը ներկայացել Լուկուլլոսին՝ զոհաբերվելու համար: Լուկուլլոսը նաև մի ցուլ է զոհաբերում Եփրատին՝ այս երջանիկ անցումի համար:

Այս հրաշքը կյանքի կոչած երևակայությունն այնքան էլ բեղմնավոր չի եղել: Նույն բանը պատմել են Կիզիկոս քաղաքի առնչությամբ, բայց քանի որ զոհաբերության համար այն չի ունեցել սուրբ երինջ՝ սև երինջն է միայնակ լողալով անցել ծովը և ներկայացել զոհաբերվելու:

Հետևենք Լուկուլլոսի առաջխաղացմանը՝ ըստ համանման մտացածին բնույթի պատմության:

Անցման երկրորդ օրը և դրան հաջորդած օրերին Լուկուլլոսը Ծոփքի տարածքով առաջ է ընթացել, անցել Տիգրիսը և ներխուժել Հայաստան:

Նա, ով առաջինն է Տիգրանին հայտնել Լուկուլլոսի ժամանման մասին՝ գլխատվել է: Ոչ ոք այլևս չի համարձակվել Տիգրանին ասելու ճշմարտությունը: Տիգրանը՝ Ասիայի մեծ մասի միահեծան տիրակալը, նա, ով այդ ժամանակ յոթանասուն տարեկան էր և, այսպիսով, առնվազն տարիքի բերումով փորձառու, դյուրահավատ պատմիչի կողմից մեզ է ներկայացվել իբրև մանկամիտ հիմար, որը, անգիտակից իրեն շրջափակող պատերազմի բոցին, թույլ էր տալիս, որ քաղցր խոսքերով օրորելով իրեն քնեցնեն շողոքորթները, որոնք ասում էին, թե Լուկուլլոսը կարող էր լինել մեծ զորավար՝ եթե համարձակվեր սպասել Տիգրանին Եփեսոսի առջև և կամ Ասիայից հապճեպ փախած չլիներ՝ տեսնելով նրա բազմաթյուր զորքերը: Պատմիչը պնդում է, որ Տիգրանը «հասարակ, սովորական անձ էր, իսկ ամեն մարդ չէ, որ կարողանում է պահպանել իր ողջախոհությունը և չի մթագնում մեծ հաջողությունից, այնպես, ինչպես ամեն անձ չէ, որ կարողանում է քաջ դիմանալ մաքուր գինուն»: Վերջապես, Միթրոբարզանեսը [Մերուժան] քաջություն է ունեցել Տիգրանին ասելու ճշմարտությունը: Նա անմիջապես ուղարկվել է Լուկուլլոսի դեմ՝ 3000 հեծյալի և բազմաթիվ հետևակայինների գլուխն անցած՝ հռոմեացի զորավարին կենդանի բերելու և այլոց կոտորելու հրամանով: Լուկուլլոսն ուղարկել է լեգատ Սեքստիլիոսին՝ 1600 ձիավորով և փոքր-ինչ ավելի հետևակայինով: Միթրոբարզանեսը զոհվել է կատաղի մարտում, իսկ նրա զորքը փախել է. դրա մի մասը սպանվել է, իսկ փոքր մասը փրկվել:

Տիգրանն այդ ժամանակ լքել է Տիգրանակերտը և նահանջել դեպի Տավրոս ու այստեղ կենտրոնացրել իր բոլոր ուժերը: Ցանկանալով նրան խանգարել՝ Լուկուլլոսն ուղարկել է Մուրենային՝ Տիգրանի համակենտրոնացրած զորքերին հետապնդելու և կորուստներ պատճառելու, իսկ Սեքստիլիոսին՝ արքային օգնության շտապող արաբական խոշոր զորամասը

կանգնեցնելու համար: Սեքստիլիոսը հարձակվել է արաբների, իսկ Մուրենան՝ մեծ բանակի համար անհարթ, երկար ու նեղ մի կիրճում՝ Տիգրանի վրա: Տիգրանը փախել է՝ թողնելով իր աղխը: Այս հաջողություններից հետո, Լուկուլլոսն առաջ է ընթացել դեպի Տիգրանակերտ և պաշարել այն:

Հարկ է միանգամայն անվստահությամբ վերաբերվել այս ամբողջ անհմաստ շատախոսությանը: Հազիվ թե հնարավոր լինի դրանից որոշ փաստեր քաղել՝ լուրջ պատմության մեջ ընդգրկելու համար: Լուկուլլոսն, ամենայն հավանականությամբ, ասպատակել է Հայաստանի սահմանները՝ առանց հավուր պատշաճի պատերազմ հայտարարելու: Ծոփքն առաջին երկրամասն էր, որտեղ նա մուտք է գործել: Միթրոբարզանեսը հարկ է փոխել Միթրոբուզանեսի: Նա ոչ այլ ոք է, եթե ոչ Ծոփքի տիրակալը, հավանաբար, Արտանեսի որդին, որը կրում էր իր պապ Միթրոբուզանեսի՝ Արիարաթեսի հովանավորյալի անունը: Ծոփքը հպատակեցրած Տիգրանը չէր վերացրել դրա թագավորական հարստությունը: Արտանեսի պարտությունից հետո նրան հաջորդել է որդին՝ իբրև երկրի տիրակալ և Տիգրանի ստորակա: Նա դիմավորել է հռոմեացի զավթիչներին, սակայն, գահընկեց է եղել և սպանվել: Լուկուլլոսը կամ նրա պատմիչն անիրազեկ են եղել տեղի աշխարհագրությանը: Տիգրիսի, ինչպես և Եփրատի անցումից հետո Լուկուլլոսը շարունակում էր գտնվել Ծոփքում՝ Միթրոբուզանեսի տիրույթում: Այսպես էր կոչվում Արևմտյան Տիգրիսի և Արածանիի միջև պարփակված ամբողջ երկիրը: Տիգրիսից այն կողմ ձգվող տարածաշրջանը, որը գտնվում էր դրա և Միգդոնիայի միջև, նախկինում մտնում էր Ծոփքի մեջ: Ճակատամարտի վայրը մատնանշված չէ: Պատմական սկզբնաղբյուրները, ընդհանուր առմամբ, վատ են տեղեկացված Լուկուլլոսի կարծեցյալ սխրանքների մրցասպարեզի տեղագրությանը, ինչը դրանց պատմությունը դարձնում է խիստ կասկածելի: Դրանցում անգամ պահպանվել է Սափի վայրի անունը, ուր գտնվում էր Տիգրանի արքունիքում վախճանված հռետոր Ամփիկրատեսի գերեզմանը, սակայն, դրանց հեղինակները ձեռնպահ են մնացել մեզ մատնացույց անելու Լուկուլլոսի հաղթանակների շնորհիվ նշանավոր դարձած վայրերը: Ո՞րտեղ է արդյոք զորավարն անցել Տիգրիսը՝ Միթրոբարզանեսի դեմ մարտնչելու համար, ինչպիսի՞ն է եղել նրա ռազմերթն այդ հաղթանակից հետո, նա գնում էր դեպի Տիգրանակերտ, թե՞ դեպի Կորդուք՝ ձեռք մեկնելու համար իր դաշնակցին, այս բոլոր հարցերի առնչությամբ [պատմագիրները] մեզ մատնում են կատարյալ անորոշության: Մեր տեղեկությունները, որոնք սկիզբ են առնում, ի վերջո, անձամբ Լուկուլլոսի ռազմական հաղորդագրություններից, տարօրինակ ձևով աղոտ են նույնիսկ մայրաքաղաք Տիգրանակերտի տեղանքի կապակցությամբ:

Հարկ է հաշվի առնել այս բոլոր առանձնահատկությունները, որոնք բացահայտում են Լուկուլլոսի արշավանքի պատմությունը՝ նախքան նրան ծափահարելու շուրջ վճիռ կայացնելը կամ Հռոմի փողոցներում նրա հաղթահանդեսին մասնակցելը: Լուկուլլոսյան փառաբանումների դեմ ընդդատ ծառանալու համար կարող է բավարար լինել միայն տեղանքի քարտեզի ուսումնասիրությունը:

Տիգրանակերտի տեղադրությունը բանավեճի տեղիք է տալիս: Մի բան է որոշակի, որ այն գտնվում էր Միգդոնիայում[1]: Հայ պատմիչը ճանաչում է Քնաբեղ կոչվող բերդամրոցը Ծոփքում և այն անվանում է թագավորական բերդամրոց, որտեղ գտնվել են Արշակունի թագավորների գանձերը[2]: Այն պահպանվում է մինչև մեր օրերը Մարդինից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա և կրում նախկին՝ Քնաբեղ անունը: Քնաբեղը Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի առաջապահ պահակետերից մեկն էր: Ճիշտ կլիներ, այսպիսով, դրա տեղը սահմանել Տել-Արմեն գյուղում[3], Մարդինի և Քնաբեղի մոտ (22):

Տոմիսայից Տիգրանակերտ ճանապարհն անտիկ դարաշրջանում անցնում էր, ինչպես այսօր, Ծովք լճի մոտակայքով, որը թուրքերեն քարգմանությամբ կոչվում է Գյոլդյուք, այնտեղից, որտեղից սկիզբ էր առնում Տիգրիսը և այս գետի երկայնքով իջնում էր մինչև Միգդոնիայի հարթավայրը, մինչև Տիգրանակերտ: Այսպիսով, այս ճանապարհով Տիգրանակերտ գնալու համար Տիգրիսն անցնելու կարիքը չկա: Այս պարագային, Միթրոբարզանեսի հետ ճակատամարտը կարող էր տեղի ունենալ Խարբերդի արվարձաններում, որտեղ կարելի կլինի փնտրել Ծոփքի թագավորների՝ Կարկատիոկերտ, ինչպես նաև Արշամաշատ նստավայրերը:

Ըստ լուկուլլոսյան այս ռազմերթի՝ հասկանալի կդառնա, որ Սեքստիլիոսը կարող էր հանդիպած լինել «արաբների զորամասին» և կասեցնել դրա առաջխաղացումը, ընդունելով, որ այս արաբները միայն Միգդոնիայի բնակիչներն էին: Այս տարածաշրջանի տեղական անվանումն Արշակունիների ժամանակաշրջանում և ավելի ուշ Արվաստան էր, ինչը նշանակում

---

[1] **Strabonis**, XVI, 1, 23.

[2] [**Փավստոս Բուզանդ**, V, 7, հմմտ. **Н. Адонц**,] Армения в эпоху Юстиниана. [Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб., 1908], с. 31 и др.:

[3] **E. Sachau**, Ueber die Lage von Tigranocerta, Abhandl. der kgl. Akademie der Wissensch. zu Berlin, 1880. Հարկ է հրաժարվել Ամիդի, Մայաֆարկինի, Սղերդի հետ Տիգրանակերտի նույնացումից: **Th. Mommsen, H. Kiepert**, Hermes IX, 1874, S. 164; **C. F. Lehmann-Haupt**, Armenien einst und jetzt, I, Berlin und Leipzig, 1910; II, Berlin und Leipzig, 1926.

է՝ արաբների երկիր: Արաբների զորամասի անվան ներքո հարկ է, այսպիսով, ընկալել բնիկներին, որոնց վրա հարձակվել են ներխուժողները:

Բարդություն կծառանա Մուրենայի պարագան բացատրելու հարցում: Եթե Տիգրանը նահանջել էր դեպի Տավրոս, այն է՝ անցել էր Տիգրիսը և ճանապարհ ընկել դեպի Բիթլիս, ի՞նչպես կարող էր Մուրենան ի կատար ածել իր առաքելությունը, որը հանգում էր ճողոպրող թագավորին հետապնդելուն, զառիվայր հովտում, առանց մերձենալու Տավրոսին, որը և կարող էր նրան հարկադրած լինել անցնելու Տիգրիսը, ինչի մասին, սակայն, հիշատակություն չկա:

Հակառակ պարագան ավելի նվազ համոզիչ է: Եթե Լուկուլլոսը, ըստ պատմական վկայության՝ անցել էր Տիգրիսը և այդտեղ պարտության մատնել Միթրոբարզանեսին, նա հարկն ունեցած կլիներ, այդուհանդերձ, վերստին անցնելու աջ ափը՝ կարողանալու համար հասնել Տիգրանակերտ: Սակայն, մեր պատմիչը, որքան էլ մանրակրկիտ է այն ամենի հարցում, ինչ վերաբերում է իր հերոսին, չի խոսում երկրորդ անցումի մասին:

Այս բարդությունները չեն կարող ամենևին խորացնել մեր վստահությունը Լուկուլլոսի արշավանքի պատմության նկատմամբ:

Մեզ պատմում են, որ Տիգրանն իր նահանջի ընթացքում կոչով դիմել է իր ստորականերին, հավաքագրել բոլոր զորքերը, որոնց միանալու են եկել «կորդվացիների, մարաստանցիների, աղիաբենցիների զորքերն իրենց թագավորների հետ մեկտեղ, նույնիսկ նրա մոտ են ժամանել՝ Բաբելոնի ծովից արաբների բազմությունը, Կասպից ծովից՝ մեծ թվով աղվաններ ու իբերներ և Արաքսի ափերից՝ բարբարոսների ամբոխը (23)՝ առանց թագավորի»:

Մեզ պատրաստվում էին համոզել, որ Տիգրանի տիրապետությունն անհաղթուրժելի էր և բոլոր հպատակեցված ժողովուրդները ցանկանում էին այն թոթափել, այժմ հերթը հասել է պնդելուն, որ Տիգրանի կոչին պատասխանել են ոչ միայն նրա ստորակաները, այլ նույնիսկ Բաբելոնի ծովեզերքում բնակվող արաբները:

Տիգրանը հավաքագրել է, այսպիսով, մի ահռելի բանակ, որն ընդգրկում էր 20.000 աղեղնավոր և պարսավոր, 55.000 հեծյալ, որոնցից 17.000-ը՝ զրահապատ, 15.000 [ծանրազեն] հետևակ և վերջապես 35.000 սակրավոր, կամուրջ պատրաստող, անտառահատ և անհրաժեշտ այլ բանվորներ: 260 հազարանոց այս ահռելի բանակի դեմ խեղճ Լուկուլլոսը կարող էր դուրս բերել միայն 24 կոհորտա, բոլորը միասին՝ *առավելագույնը* 10.000 հետևակային, 3000 հեծյալ և *չորք* 1000 պարսավոր և աղեղնավոր: 6000 մարդուց բաղկացած մի զորամաս գտնվում էր Մուրենայի տրամադրության

ներքո: Արդյո՞ք հատկանշական չէ, որ հռոմեացի զորավարն ավելի լավ ճանաչում էր թշնամու, քան իր անձնակազմերը և սպառազինությունը, ինչպես դա տեսանելի է դառնում ընդգծված բառերի միջոցով:

Երբ Լուկուլլոսը թողել է Պոնտոսը, իր տրամադրության ներքո ունեցել է 12.000 հետևակային և 3000-ից պակաս հեծյալ, եթե հաշվի չառնենք 6000 մարտիկների, որոնց թողել էր Սոռնատիոսի հրամանատարության ներքո՝ Պոնտոսը հսկելու համար[1]: Այժմ նա խորհում է, որ ունի 24 կոհորտա կամ 12.000-անոց հետևակ (և ոչ թե *առավելագույնը* 10.000), 3000 հեծյալ, 1000 պարսավոր՝ բացի Մուրենայի 6000 զինվորից: Ո՞րտեղից էր նա ձեռք բերել այս լրացուցիչ 6000 մարդուն: Այսպիսով, ճիշտ չէ, որ այն պահին, երբ նա սկսել է արշավանքն ընդդեմ Տիգրանի՝ ունեցել է 15.000 մարդ, որոնցից բացի նաև 1000 պարսավոր և Մուրենայի մոտ գտնվող 6000 մարդուց բաղկացած զորամասը, ամենքը միասին՝ 22.000: Ճշմարտությունը չսիրողների հիշողությունը միշտ կարճ է:

[Լուկուլլոսը և պատմիչները] հորինել են նաև դատարկաբանություններ՝ իրենց իմացության պակասը դրանցով քողարկելու համար, այնպես, որպեսզի կարողանան միտումնավոր դիրքերից աղավաղել տվյալները և իրադարձությունները: Ձավեշտասքերը, որոնք զուգորդում են [դեպքերին], պատիվ չեն բերում իրականության և չափի զգացողությունից զուրկ դրանք հորինողներին:

Տիգրանը վճռել էր մարտնչել: Միհրդատը նրան տարհամոզում էր [ռազմական] գործողություններին ձեռնամուխ լինելու կապակցությամբ և առաջարկում ջանքեր գործադրել հռոմեացիների պարենային պաշարների ճանապարհները փակելու ուղղությամբ: Բոլոր կողմերից կուտակված իր զորքերին ի տես՝ Տիգրանն ի հայտ էր բերում իր անհամբերությունը: Միհրդատի զորավար [Տաքսիլեսը] խիզախում էր վճարել իր կյանքի գնով՝ արքայի բուռն ճգտումին հակադրվելու համար: Թվում էր, թե նախանձից դրդված՝ Միհրդատը ցանկանում էր վանել մեծ հաջողության հնարավորությունը: Տիգրանը չի ցանկանում սպասել նրան այն մտավախությամբ, որ վերջինս կկիսի հաղթողի իր փառքը: Տիգրանը բանակով առաջ է ընթանում՝ «իր մերձավորներին ու ընկերներին դժգոհություն հայտնելով առ այն, որ ափսոսում է, որ ինքը պետք է չափվի միայն Լուկուլլոսի և ոչ թե Հռոմի բոլոր զորավարների հետ միանգամից»[2]:

---

[1] [**Plutarchi, Lucullus, 24**].

[2] [Նույնը, 26]:

Տիգրանն անցել է Տավրոսը և տեսել իր մայրաքաղաքի առջև բանակած հռոմեացիներին: Քաղաքի բնակիչները պատրաստվում էին ծափահարել՝ պաշարողներին սպառնացող նրա կեցվածքի առնչությամբ՝ պարիսպների բարձունքից վերջիններիս մատնացույց անելով հայ զորայիններին: Լուկուլլոսն առաջ է շարժվել Տիգրանին դեմ հանդիման և ճամբարել մի հարթավայրում՝ գետի երկայնքով: Նրա բանակը Տիգրանին թվացել է խիստ փոքրաքանակ և ծիծաղելու առիթ է տվել արքային հաճոյանալու ցանկություն ունեցողներին: Ոմանք ծաղրում էին, այլք վիճակ էին նետում դիակները բաժանելու համար: Թագավորներից և զորավարներից յուրաքանչյուրը նրանից խնդրում էր ամբողջ գործը միայնակ իրականացնելու հանձնարարություն, այն դեպքում, երբ նա ինքը՝ Տիգրանը կմնար դրա հանդիսատեսը: Անձամբ Տիգրանը, ցանկանալով հաճոյանալ՝ ասել է այս նշանավոր բառերը. «Եթե հռոմեացիները եկել են որպես դեսպանություն՝ շատ են, իսկ որպես զորք՝ քիչ են»[1]:

Տիգրանն իր օրն անց էր կացնում կատակներով: Նա բանակել էր գետի *արևելյան* ափին: Լուկուլլոսն ուղղել է իր բանակը դեպի այն տեղանքը, որտեղ գետը պտույտ էր կատարում դեպի արևմուտք և դառնում էր շատ ավելի ծանծաղուտ: Տիգրանին թվում է, թե նրա հապճեպ ռազմերթը նահանջ է: Դիմելով Տաքսիլեսին, նա ծիծաղելով ասել է. «Ահա հռոմեացիների անպարտելի հետևակը: Չե՞ս ցանկանում դու դրան փախուստի մատնել»: Այդ պահին Լուկուլլոսը շրջվել է դեպի Տիգրանի ճամբարը՝ գետն անցնելու համար: Խիստ զարմացած Տիգրանը երկու կամ երեք անգամ բացականչել է. «Այդ մարդիկ մե՞զ վրա են գալիս»: Նա բանակը դասավորել է մարտակարգով՝ իր վրա է վերցրել կենտրոնը, ձախ թևը հանձնել Աղիաբենի, իսկ աջ թևը՝ մարերի թագավորին:

Ճակատամարտը բռնկվել է 68 [69] թ. հոկտեմբերի 6-ին: Տիգրանի ճամբարը գտնվում էր մի բլրի ստորոտում: Լուկուլլոսը երկու կոհորտայով շտապել է գրավել բլուրը: Հասնելով բլրի գագաթին, նա ամբողջ ձայնով. բացականչել է. «Հաղթանակը մերն է»: Այս ասելուց հետո, հարձակվել է թշնամու ճամբարի վրա: Տիգրանի բանակը, որը չէր սպասում հռոմեացիներին, բարձր աղաղակներով դիմել է ամենաամոթալի փախուստի, այնպես որ Լուկուլլոսը համարյա առանց վիրավորների և առանց արյան մեկ կաթիլ թափելու, փախուստի է մատնել Տիգրանի բազմաբյուր բանակին: Թշնամու կորուստը հասնում էր ավելի քան 100.000 մարդու, այն դեպքում, երբ Լուկուլլոսն ունեցել է հարյուր վիրավոր և հինգ սպանված:

---

[1] **[Plutarchi, Lucullus, 27]**.

Հռոմեացի զորավարն այսպես է հավերժացրել իր անունը՝ երկու թագավորի՝ «ամենանշանավորներին և ամենահզորներին», հաղթել է երկու հակադիր միջոցներով՝ սրընթացությամբ և դանդաղաշարժությամբ:

Այս հաղորդման հեղինակն անտարակույս ստեր հորինող է: Նա լավ գիտի, որ ճշմարտությունը թաքցնելու լավագույն միջոցը՝ անսանձելի երևակայության միջոցով հնարված ծիծաղաշարժ մանրամասների մեջ այն կորստի մատնելն է:

Իրավացիորեն հարց է ծագում, թե ի՞նչ միջոցով կարող էր հակառակորդը տեղեկացված լինել այն մասին, թե ի՞նչ էր կատարվում Տիգրանի ճամբարում, նրա մերձավորների շրջանում: Եթե ենթադրենք, որ Տիգրանի կարծեցյալ կատակները, նրա երգիծական բառերն իրոք արտասանվել են, ի՞նչպես կարող էին դրանք մատչելի լինել հռոմեացիներին:

Հնարելը միշտ ավելի դյուրին է, քան իրականությունը վերարտադրելը: Գետը, որի ափին բռնկվել է ճակատամարտը, նույնիսկ իր անվամբ չի կոչվել: Արդյո՞ք դա Տիգրիսն է: Այնուամենայնիվ, մեզ ասում են, որ հենց Տիգրանն անցել է Տավրոսը՝ տեսել է հռոմեացիների ճամբարը Տիգրանակերտի առջև: Այսպիսով, հարկ էր, որ նա անցներ Տիգրիսը և իջներ մինչև մայրաքաղաք, որպեսզի կարողանար տեսնել հռոմեացիներին՝ քաղաքի առջև: Բայց այդ ժամանակ Լուկուլլոսը կարիքը չէր ունենա Տիգրանի բանակի վրա հարձակվելու համար Տիգրիսն անցնելու: Հետևաբար, դեպի արևմուտք գետի թեքվելու և Լուկուլլոսի զորաշարժի մասին մանրամասները բացարձակապես մտացածին են և նպատակաուղղված երգիծական արտահայտությունը հիմնազուրկ անելուն, որը ցանկացել են վերագրել Տիգրանին: Նույնիսկ Տիգրանի զրույցների շուրջ տեղեկություններ ունենալուն հավակնող հեղինակը պետք է ավելի լավ կողմնորոշվեր այն տեղանքի հարցում, ուր տեղի է ունեցել այն ճակատամարտը, որը խանդավառությամբ տոգորված նրա պատմության նյութն է: Մինչդեռ, գլուխ են կոտրում հասկանալու, թե որտեղ է տեղի ունեցել ճակատամարտը՝ Տիգրանակերտ քաղաքի առջև, թե Տիգրիսի ափին:

Զորավարը, որն իր հաղորդագրություններում այդքան բծախնդիր է հակառակորդի անձնակազմերի նկատմամբ, սակայն, ինչ վերաբերում է իր ուժերին՝ խիստ անորոշ է, որոնք նա բնորոշում է «առավելագույնը», «շուրջ» բառերով, չի կարող արժանի լինել մեծ հավատի: Ոչ մեկը չի ցանկանում խոստովանել, որ Լուկուլլոսի արշավանքի պատմությունը, որը հիմնվում է անձամբ նրա ռազմական հաղորդագրությունների վրա, միայն

դատարկ սնապարծություն է, այլ ոչ թե իրական ճակատամարտի արժանահավատ նկարագրություն[1]:

Լուկուլլոսի պատմության մեջ ցորենը որոմի կույտից զանազանելու համար մեծ պայծառատեսություն ունենալու հարկը չկա: Իրադարձությունները ներկայանում են հետևյալ կերպ: 69 թ. ամռան սկզբին Լուկուլլոսը Տոմիսայի կամրջով անցել է Եփրատը: Եփրատը, թեպետ վարարել էր գարնանային անձրևների հետևանքով, այդուհանդերձ, Լուկուլլոսին ծանծաղուտով անցնելու հնարավորություն է ընձեռել: Դա պարզապես նշանակում է, որ տարվա եղանակը փոխվել էր և որ գարունը տեղը հենց նոր զիջել էր ամռանը, երբ ջրերի մակարդակը զգալիորեն իջել էր:

Նա մուտք է գործել Ծոփք և գահընկեց արել դրա կառավարիչ Միթրոբարզանեսին (Միթրոբուզանեսի փոխարեն): Այդտեղ նա իմացել է իր գաղտնի դաշնակցի՝ Կորդուքի թագավոր Զարբիենոսի մահապատժի մասին: Վերջինիս դավաճանությանը տեղեկացված Տիգրանը՝ թագավորին պատժել էր՝ իր ամբողջ ընտանիքի հետ միասին դատապարտելով մահվան:

Այս լուրը փոխել է Լուկուլլոսի նախնական ծրագիրը, որը Տիգրանի դեմ ուղղված իր գործողությունների ընթացքում հույս էր տածում հենվել Կորդուքի վրա: Այդ ժամանակ նա ճանապարհ է ընկել դեպի մայրաքաղաք Տիգրանակերտ, որն Արվաստանում էր, «արաբների երկրում» (Սեքստիլիոսը հարձակվել էր Տիգրանի մոտ գնացող արաբների վրա և նրանց կանգնեցրել)՝ առանց անցնելու Տիգրիսը: Քաղաքը, նրա կարծիքով, այնպիսին էր, որ կարելի էր առանց բարդության դրա վրա գրոհել: Այն գտնվում էր բուն Հայաստանի սահմաններից դուրս և քաղաքի բնակիչներն այլևայլ ծագում ունեցող ու տարբեր ցեղերի պատկանող մարդիկ էին, որոնց Տիգրանն իրը կտրել էր իրենց հայրենիքից և տեղավորել իր նոր հիմնադրված քաղաքում: Նույն տարվա հոկտեմբերի 6-ին մենք նրան տեսնում ենք Տիգրանակերտի մերձակայքում բանակած: Ամենևին հարկ չկա պարծենալ սրընթացությամբ, ինչպես այդ հավաստում է Լուկուլլոսի հաճկատար կենսագիրը:

Տիգրանի պետության հարավային սահմանները վստահված էին հավատարիմ մարդկանց: Տիգրանակերտը գտնվում էր Մանկայոսի հրամանատարության ներքո, Մծբինը՝ թագավորի եղբայր Գուրասի, իսկ ամբողջ Ասորիքը տրվել էր փոխարքա Բագադատեսին [Քագարատ] (և ո՛չ Մագադատեսին): Վերջինս, հավանաբար, Քագրատունիների նշանավոր ըն-

[1] [Հղումն անընթեռնելի է: – Ծ. բ.]:

տանիքի նախահայրն է: Մանկայոսը, սրբագրված լինելով «Մամանկայոս» ձևով, կարող էր, հավանաբար, լինել նշանավոր Մամիկոնյանների նախահայրը: Հարկ չկա վստահությամբ վերաբերվելու այն տեղեկությանը, ըստ որի Լուկուլլոսի ներխուժման պահին Տիգրանը գտնվում էր Տիգրանակերտում: Ապպիոսի դեսպանությունը ներկայացել է Տիգրանին Անտիոքում 70 թվականին: 69 թ. ամռանը, Լուկուլլոսի հայտնվելու ժամանակ, Տիգրանը, ամենայն հավանականությամբ, գտնվում էր իր ամառային նստավայրում՝ Արտաշատում, ուր կարող էր գնացած լինել Փյունիկիայում գործերը կարգավորելուց հետո:

Արտաշատում է նաև, որ նա կարող էր հանդիպում ունեցած լինել Միհրդատի հետ, որը սպասում էր Տիգրանին «ճահճոտ և առողջության համար վնասակար վայրում»:

Այս վայրը պետք է լինի Կարին քաղաքը, ապագա Թեոդոսուպոլիսը. դա Պոնտոսին՝ Միհրդատի թագավորությանը մոտ գտնվող վայր է, որի շրջակայքում ճահիճներ կան:

Լուկուլլոսի ներխուժման լուրն ստանալուն պես, Հայոց թագավորը թողել է Արտաշատը և շարժվել հակառակորդին ընդառաջ: Քիքիլիսի կիրճով Տավրոսն անցնելուց հետո, Տիգրանը պետք է ուղղություն վերցներ դեպի Ամիդ քաղաքը՝ այդ ժամանակ մինչև Տիգրանակերտ քաղաքն առաջացած թշնամու վրա թիկունքից հարձակվելու և նրան՝ պաշարումը վերացնել ստիպելու համար:

Տիգրանի ժամանումը բարդացրել է Լուկուլլոսի վիճակը: Նա ռազմական խորհուրդ է հրավիրում: Ոմանք առաջարկել են վերացնել պաշարումը և գնալ դեպի Տիգրանը: Այլք այդչափ հակառակորդներ հետևում թողնելը համարել են վտանգավոր և համառորեն պնդել, որ պաշարումը շարունակվի:

Հռոմեացի զորավարը հայտարարել է, թե երկու կարծիքն առանձին-առանձին վերցրած վատն են, իսկ միաժամանակ՝ լավ:

Մուրենային հանձնարարելով շարունակել պաշարումը 6000 հետևակայինի հետ միասին՝ Լուկուլլոսը վերցրել է բանակի մյուս մասը և շարժվել Տիգրանի դեմ: Նա ճամբարել է «մի ընդարձակ հարթավայրում՝ գետի երկայնքով»: Տիգրանը ճամբարել էր «գետի արևելյան ափին»:

Այս իրադարձությունների մասին մեզ պատմող չորս պատմիչներից և ոչ մեկը[1] չի հիշատակում այս գետի անունը, ինչը վկայում է, որ նրանց պատ-

[1] Պլուտարքոս, Ապպիանոս, Մեմնոն և Փրոնտինոս:

մությունը սկիզբ է առնում մեկ և միևնույն սկզբնաղբյուրից՝ Լուկուլլոսի ստահոդ հաղորդագրությունից:

Արդի [հետազոտողները] ենթադրել են, որ ճակատամարտը սանձազերծվել է Տիգրանակերտի առջև, քանզի Պլուտարքոսը հիշատակում է, որ պաշարվածները կարող էին ողջունած լինել Տիգրանի ժամանումը և երկու ճամբարները բաժանող գետը Նիկեփորիոնն էր: Դրա հետ չի կարելի համաձայնել: Այս պարագային կարիքը չկար խորհրդակցելու՝ վճռելու համար այն հարցը, թե արդյո՞ք հարկ էր վերացնել պաշարումը:

Ճակատամարտն, անտարակույս, տեղի է ունեցել Տիգրիսի ափերին, սակայն, թե ի՞նչ վայրում, որոշակիություն չկա: Մենք տեղեկացված ենք, որ հայկական ճամբարը գտնվում էր գետի արևելյան ափին: Տիգրիսը հոսում է հյուսիսից հարավ: Տիգրիսի ուղղությունն այսպիսին է՝ դրա ակունքներից մինչև Ամիդ և այնուհետև, սկսած Բոհտանի հետ միախառնումից: Այսպիսով, ճակատամարտի վայրի համար մենք պետք է ընտրություն կատարենք Տիգրիսի՝ Ամիդի մոտ գտնվող ափի կամ երկու Տիգրիսների միացման ափի միջև: [Թ.] Մոմզենը և նրա հետ մեկտեղ Թ. Ռեյնաքը հանգել են վերջին ենթադրությանը: Մենք գերադասում ենք առաջին ենթադրությունը և կարծում, որ ճակատամարտը տրվել է Ամիդի մոտ: Եթե Լուկուլլոսը վճռել է հեռանալ Տիգրանակերտից, դրա գլխավոր պատճառը՝ Տիգրանի կողմից իր նահանջի ճանապարհը հատելու մտավախությունն էր: Նրա պարտության պարագային, հռոմեական բանակը պետք է նահանջեր Ամիդ-Մելիտենե ճանապարհով: Հարկ էր մտածել այդ ճանապարհի անվտանգության մասին: Եթե Տիգրանը գար Բոհտանի կողմից, ապա դրանով հռոմեացիների կացության համար որևէ սպառնալիք չէր կարող առաջանալ, և Լուկուլլոսը կարող էր մնալ այնտեղ, որտեղ գտնվում էր: Եթե նա անհրաժեշտ է համարել նահանջել Տիգրանակերտից, ապա այդ արվել է խանգարելու համար Տիգրանին հատելու Ամիդ-Մելիտենե ճանապարհը: Տիգրանն ակնհայտորեն հետևել է Քիթլիս-Մարտիրոպոլիս ուղղությանը և ճամբարել Տիգրիսի արևելյան ափին՝ Ամիդի արվարձաններում:

Ճակատամարտի նկարագրությունը հեռու է հստակ լինելուց: Այն նկարագրել են Պլուտարքոսը, Ապպիանոսը[1], Մեմնոն [Հերակլեացին][2] և Փրոնտինոսը[3], սակայն, նրանց տեղեկությունները վերջին հաշվով հիմնված են Լուկուլլոսի հաղորդագրությունների վրա: Վերջինս կանխամտածված չա-

[1] **Appiani Mithridatica**, 8.

[2] **Memnon**, 57.

[3] **Frontini II**, 2, 4.

փազանցել է Տիգրանի ուժերը, պնդելով, որ հայոց թագավորը Լուկուլլոսի դեմ դուրս էր բերել 250.000 մարդուց բաղկացած մի բանակ, և որ ճակատամարտի դաշտում նա թողել էր 100.000 մ[արդու]. Մեմնոն [Հերակլեացու] մոտ՝ 250.000 հետևակ և 50.000 հեծյալ, Եվտրոպիոսի մոտ՝ 100.000 հետևակ և 7500 զրահավոր զինվոր: Ըստ Տիտոս Լիվիոսի՝ մեկ հռոմեացին հարկ էր, որ գործ ունենար քսան թշնամու հետ:

Բոլոր այս թվերը երևակայական են, ինչպես նաև ճակատամարտի մանրամասն նկարագրությունն արժանի չէ որևէ վստահության:

Հռոմեացիները Հայաստանի և հայերի մասին տեղեկություններ գրեթե չեն ունեցել: Լուկուլլոսը չերկյուղելով մերկացումից, կարծել է, թե կարող է բավարարել իր սնապարծությունը՝ ազատություն տալով իր անկաշկանդ երևակայությանը:

Ահա այն, ինչ պատմում են: Լուկուլլոսն անցել է գետը և առաջինը շարժվել թշնամու դեմ: Հայկական զրահավոր հեծելազորը, որի հետ մեծ հույսեր էին կապվել, գտնվում էր մի բլրի ստորոտում: Լուկուլլոսը կարգադրել է թրակացի և գալատացի իր հեծյալներին գնալ և դրան հարվածել թևից ու «հետ նետել հայկական հեծելազորի նիզակակիրներին՝ իրենց սրերի միջոցով»: Անձամբ ինքը վերցրել է երկու կոհորտա՝ երկու հազար անձանց, և շտապել գրավելու բլուրը: Հասնելով բլրի գագաթին, նա գոռացել է ամբողջ ձայնով. «Հաղթանակը մերն է»:

Այս կախարդական բառերն արտասանելուց հետո, հռոմեացի զորավարը հարձակվել է զրահավոր հեծելազորի վրա: Չմոռանանք, որ դրա թվաքանակը ենթադրաբար հասնում էր 50.000-ի: Նա յուրայիններին կարգադրել է հարվածել հակառակորդի ազդրերին՝ մարմնի միակ մասերին, որոնք զրահով պաշտպանված չէին: Սակայն, ո՞ւմ համար էր այս խորհուրդը: Դրանից օգտվելու կարիքը չի եղել, քանզի հակառակորդները բարձր աղաղակներով փախել են «ամենաամոթալի ձևով», մխրճվել [իրենց իսկ] հետևակի մեջ և ամբողջ զորքը ճողոպրել է. «Այսպիսով, մինչև մարտի բռնվելը, հռոմեացիներն առանց վիրավորների, առանց արյան մեկ կաթիլ հեղելու հսկայական բանակը պարտության են մատնել»:

Հնարավո՞ր է արդյոք, որ մի բլրի, «որի թեքությունը հասել է ավելի քան չորս ասպարեզի», այն է՝ յոթ հարյուր քսան մետրի, ստորոտում ճամբարած՝ 250.000 մարդուց բաղկացած հսկայական բանակը չնկատեր, որ թշնամիները ջանում էին գրավել բլուրը: Արդյո՞ք հավատ է ներշնչում այն, որ 2000 մարդուց բաղկացած զորամասը կարողանար փախուստի մատնել նման ստվար բանակին, որի կազմում հաշվվում էր 50.000 զրահավոր զինվոր:

Որքան մենք դյուրահավատ լինենք, պետք չէ վստահությամբ վերաբերվել նման բնույթի դատարկաբանություններին: Երկուսից մեկը՝ կամ Տիգրանի բանակն այդքան ստվար չի եղել, որքան այն ներկայացնում են, կամ պատմությունն ամբողջությամբ խեղաթյուրված է: Մենք կարծում ենք, որ թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը սխալ են:

Պլուտարքոսը թաքցրել է մեծ կարևորություն ունեցող մի փաստ: Լուկուլլոսի հետ բախվելուց առաջ, Տիգրանը Տիգրանակերտ էր ուղարկել 6000 մարդուց բաղկացած մի զորամաս՝ հռոմեացիների կողմից քաղաքի պաշարման ժամանակ, որին հաջողվել է ճեղքել շրջափակումը, նետաձիգների բազմությամբ հետ մղելով պաշարողներին մուտք գործել քաղաք և Տիգրան արքայի կանանց ու գանձերը վերցնելուց հետո, հաջորդ օրն այնտեղից դուրս գալ, և ճեղքելով հռոմեական ուժերի գիծը՝ ժամանել Տիգրանի մոտ[1]:

Այս դիպվածը տեղիք է տալիս որոշ մտորումների: Նախ այն վկայում է, որ Լուկուլլոսի ներխուժման պահին Տիգրանը Տիգրանակերտում չէր գտնվում, ինչպես հավաստում է Պլուտարքոսը՝ ակնարկելով, որ Տիգրանը լքել է մայրաքաղաքը: Հակառակ դեպքում, նա իր հետ տարած կլիներ իր կանանց և գանձերը: Այնուհետև, եթե Տիգրանն իր տրամադրության ներքո ունենար նույնիսկ 80.000 զինվորից բաղկացած մի բանակ, որը Մեմնոնի հաղորդած ամենանվազեցված թվաքանակն է, նման վտանգավոր և կարևոր առաքելության համար նա կարող էր ուղարկած լինել ավելի քան 6000 մարդ:

Վերջապես, եթե 6000 մարդուց բաղկացած արագաշարժ զորամասը հասու է եղել նման խիզախ արարքի իրականացման համար, ինչո՞ւ պետք է միևնույն բանակի գլխավոր ուժերը քիկուճքով շրջված լինեին դեպի հակառակորդը, առանց նույնիսկ համարձակվելու ուժերը չափել նրա հետ: Սա, իրոք որ, առեղծված է, որի լուծումը հարկ է փնտրել Լուկուլլոսի և նրա հաճկատար պատմիչների մոտ:

Միայն Տիգրանի թագավորական խույրի հետ կապված պատմությունը բավական է վարկաբեկելու համար այն ամենն, ինչ պատմում են Լուկուլլոսի և Տիգրանի մասին: Տիգրանի կարծեցյալ խույրը Լուկուլլոսի ռազմավարի մեջ ընդգրկելու համար հնարել են բավականին տափակ և խիստ պարզամիտ մի պատմություն: Տիգրանը, ի սկզբանե, պետք է, որ յուրայինների հետ փախած լիներ ճակատամարտի դաշտից և հանած լիներ խույրն իր գլխից ու արտասվելով այն հանձնած լիներ իր որդուն՝ կարգադրելով փրկվել՝ ինչպես կարող էր: Երիտասարդը չհամարձակվելով

[1] **Memnon**, 56; **Appian**, 85.

գլխին դնել խույրը, պետք է, որ այն ի պահ տված լիներ իր ծառային: Ճակատագրի կամքը վերջինս գերի է ընկել: Այս կերպ, Լուկուլլոսը դարձել է խույրի սեփականատերը[1]:

Յանկանո՞ւմ եք դուք ողբերգական տեսարան: Ահա այն: Միհրդատը չէր ամապարում ժամանել՝ ճակատամարտին մասնակցելու համար, ենթադրելով, որ Լուկուլլոսը պատրաստվում է շարժվել իր համար սովորական դանդաղկոտությամբ: Երբ նա տեղեկացել է ջախջախմանը՝ սկսել է փնտրել Տիգրանին, նրան գտել է բոլորի կողմից լքված, խղճալի վիճակում: Միհրդատն այդ ժամանակ իջել է ձիուց, արտասվել նրա հետ միասին ընդհանուր դժբախտության առիթով, նրան է տվել թագավորական շքախումբը և հույս ներշնչել ապագայի համար:

Ո՞րտեղից են սկիզբ առնում այս զայրույքը, անողոքությունը, մոլեգնությունը, որոնք կյանքի են կոչում Տիգրանին վերաբերող տափակ զրույցները: Եթե Լուկուլլոսը հաղթել է հայոց թագավորին, նա, ինչպես և բոլոր հաղթողները, կարիք չէր կարող ունենալ իր պարտված հակառակորդի նկատմամբ այդպիսի չարությամբ լցվելու:

Կան որոշ բաներ, որոնք վրիպում են մեր հասկացողությունից: Այսպես լեղիանում են չարամաղձությունից, եթե մարդու բերանը գելարանակով է փակված: Արդյո՞ք Տիգրանը հռոմեացի զորավարին պատճառել էր որոշ անախորժություններ:

Մեզ թվում է, որ Տիգրանի [զինված] ուժերի չափազանցությունը հարկ է ընկալել ավելի շուտ հակառակ իմաստով, այն է՝ Լուկուլլոսի հետ ռազմական ընդհարման պահին Տիգրանը չի ունցել մեծ թվով [զինված] ուժեր: Իր հաջողությունը շահավետ լույսի ներքո ներկայացնելու համար, Լուկուլլոսը, հավանաբար, չափազանցրել է այն զորքերի թվաքանակը, որոնց հետ վիճակված էր մարտնչել:

Արևելքի կայսրությունները չեն ունեցել [մշտական գործող] կանոնավոր բանակ, քանի որ զորքերը միշտ գտնվել են մարտական վիճակում: Պարսկաստանի թագավորներն իրենց տրամադրության ներքո ունեին միայն մեկ զորամաս, որը կոչվում էր «անմահ» և բաղկացած էր պահակազորից և այն միակ ջոկատից, որը միշտ պատրաստ էր նրանց ծառայել: Այս զորամասի հրամանատարը կոչվում էր hazarapati՝ հազարապետ կամ խիլիարքոս: Աքեմենյանները, Պարթևները, Սասանյանները, ինչպես նաև հայ Արշակունիները, ունեին հազարապետի պաշտոն: Անմահների զորամասը հա-

[1] **Plutarchi, Lucullus, 28.**

յերեն կոչվում էր «մատյան գունդ», ինչն, անկասկած, փոխառություն է պարթևերենից:

Տիգրանը թողել է Արտաշատը՝ 10.000-ից բաղկացած իր պահակազորի ուղեկցությամբ: Եթե մարերի և աղիաբենցիների թագավորները եկել էին նրա հետ վերամիավորվելու, ինչպես հավաստիացնում է Պլուտարքոսը, ապա նրանց պահակազորը չէր կարող գերազանցել 10.000-ը: Տիգրանի պահակազորի հետ մեկտեղ՝ [հայերը] կարող էին ունեցած լինել 20.000 զինվոր: Կարելի է հավելել նաև արքունիքին կցված հայ որոշ իշխանների ռազմական ջոկատները: Լուկուլլոսին վիճակված էր դեմ հանդիման ելնելու մի բանակի, որը բյուրեր բացարձակապես չէր ընդգրկում: Իրականության զգացողություն ունեցող Մեմնոնն անհրաժեշտ է համարել Լուկուլլոսի հաղորդած 250.000-ի հասնող անհավանական թվաքանակը նվազեցնել 80.000-ի, այն է՝ մեկ երրորդով: Միևնույն պատճառով կարելի է նվազեցնել նաև Մեմնոնի հաղորդած թվաքանակը:

6000 մարդուց բաղկացած մի մասն անջատվել է հատուկ առաքելության համար: Տիգրանի բանակը չէր կարող շատ ավելի բազմաքանակ լինել, քան իր հակառակորդի բանակը (24):

Թվում է, թե Լուկուլլոսը Տիգրանի վրա հարձակվել է անսպասելիորեն և առավելություն է ձեռք բերել, հավանաբար, հաջողակ մարտավարության շնորհիվ: Նրա հաղթանակն, այդուհանդերձ, ջախջախիչ չի եղել[1]: Տիգրանի նահանջը հուսակտուր փախուստի բնույթ չէր կրում, ինչպես հավաստում է անճամբ ինքը [Լուկուլլոսը] կամ նրա պատմիչը: Եթե այն այդպիսին լիներ, դժվարությամբ է ըմբռնելի, թե ինչո՞ւ այդ ժամանակ հաղթողը փախուստի մատնված բանակը չի օղակել առավել մոտ տարածությունից՝ Հայաստան մուտք գործելու և մեկ հարվածով նրանց աղետն ավարտին հասցնելու համար: Ինչը կարող է ավելի դյուրին լինել, քան առանց փորձության ենթարկվելու հետապնդելն այն մարդկանց, «որոնք փախչում էին սարսափով և երկյուղով համակված»: Այդ դեպքում նա կարող էր առավելություն ձեռք բերած լինել սրընթացության շնորհիվ, որով զուր հպարտանում էր՝ «ամենաճշտավոր և ամենահզոր թագավոր Տիգրանին» հաղթելու համար:

Պարտվածի հետքերով գնալու փոխարեն Լուկուլլոսը թույլատրել է նրան հանգիստ նահանջել, վերադառնալ և նախապատրաստություններ տեսնել հաղթողին վտարելու համար: Լուկուլլոսը գերադասել է վերադառնալ Տիգրանակերտ: Եթե հարկ լինի դատել զորավարի մասին՝ ըստ

---

[1] **Տիտոս Լիվիոսը, Օրոզիոսը և Փրոնտինոսը** գտնում են, որ Միհրդատը մասնակցել է այս ճակատամարտին:

նրա արարքների, այլ ոչ թե ըստ նրա խոսքերի, պետք է մեծ վերապահությամբ վերաբերվել այն ամենին, ինչ պատմում են Տիգրանի հետ Լուկուլլոսի առաջին հանդիպման մասին, եթե ոչ լիովին անտեսել այս ամբողջ պարծենկոտությունը:

Տիգրանակերտում [վարձկան] հույն զինվորները լի էին Տիգրանին դավաճանելու վճռակամությամբ: Քաղաքի կառավարիչ Մանկայոսը՝ Մամիկոնյանների նախահայրը, նրանց զինաթափել է: Սակայն, այդ նախազգուշությունը խիստ ուշացած էր: Մանկայոսը ցանկանում էր նրանց սրի քաշել, երբ հայտնի է դարձել, որ նրանց պահակազորին վստահված գոտին արդեն հանձնվել է թշնամիներին: Լուկուլլոսը մուտք է գործել Տիգրանակերտ բաց դռներով: Նա քաղաքը գրոհով գրավելու կարիքն այլևս չի ունեցել, ինչպես հավաստիացնում է Պլուտարքոսը, այն գրավվել է ի գին դավաճանության:

Լուկուլլոսը հափշտակել է այնտեղ գտնվող թագավորական գանձերը և քաղաքը հանձնել իր զինվորների կողոպուտին: Նա անձամբ հափշտակել է 8000 տաղանդ դրամով (8000×6000 = 48 միլիոն ֆր[անկ]) և, բացի դրանից, յուրաքանչյուր զինվոր ստացել է 800 դրաքմե, ինչը կազմում է գրեթե 15 միլիոն ֆր[անկ]՝ 18.000 զինվորի հաշվարկով:

Լուկուլլոսն իրենց հայրենիք է վերադարձրել հույներին և այլ բարբարոսներին, որոնց [Տիգրանը] պարտադրել էր գալ և բնակություն հաստատել իր նոր մայրաքաղաքում: Նրանց նույնիսկ մատակարարել են ճանապարհորդության ընթացքում. «Այսպիսով, մի քաղաքի ավերումը բազմաթիվ քաղաքների վերածնվելու հնարավորություն տվեց»,- նշում է Լուկուլլոսի պատմիչը և չի վարանում նրան փաղաքշել իբրև բարեգործի և հիմնադրի: Անկողմնակալ և ավելի ուղղամիտ դիտորդը կարող էր զորավարին մեղադրած լինել այս հրեշավոր ավերման և ամայացման համար:

Տիգրանը հրավիրել էր մեծ թվով դերասանների՝ [մայրաքաղաքում] իր կառուցած թատրոնի հանդիսավոր բացման համար: Լուկուլլոսը դրանից օգտվել է իր հաղթանակը նշելու համար՝ խաղերի և ներկայացումների միջոցով:

Արբեցած իր վաղանցիկ հաջողությամբ, Լուկուլլոսը երազում էր ուժերը չափել նաև պարթևների թագավորի հետ, հուսալով պարծենալ այն բանով, որ միայն մեկ ռազմարշավի ընթացքում մեկը մյուսի հետևից մարտնչել է երեք թագավորների հետ:

Արաբներից, ծոփացիներից, կորդվացիներից հետո, որոնք եկել են հայտնելու իրենց հպատակության մասին, ժամանել է մի պատվիրակություն պարթևների թագավորի կողմից, որը հռոմեացիներից հայցում էր

բարեկամություն և դաշինք: Լուկուլլոսը դրականորեն է պատասխանել՝ պարթևների մոտ պատվիրակություն ուղարկելով:

Սակայն, պարզվել է, որ պարթևների թագավորը միաժամանակ Տիգրանից *համեստորեն* խնդրել էր Միջագետքը՝ իբրև նրա հետ դաշինքի փոխհատուցում:

Այդ ժամանակ է, որ Լուկուլլոսը վճռել է գնալ պարթևների դեմ՝ արժանանալու համար «արևի տակ երբևէ գոյություն ունեցած երեք ամենահզոր թագավորներին հաղթողի դափնիներին»:

Այդուհանդերձ, հավակնոտ զորավարին վիճակված չէր իրականացնել այդ «համեստ» ձգտումը: Զորքերը հրաժարվել են հետևել նրան: Հարստացած զինվորները ցանկանում էին միայն անվտանգություն և հանգստի պայմաններում իրենց ռազմավարը վայելելու հնարավորություն ունենալ: Լուկուլլոսի համբավը փրկելու համար չի խնայվել նույնիսկ հռոմեացի լեգեոնականների պատիվը:

Եթե հարստությունը կարող էր զինվորներին դարձնել ռազմական գործի նկատմամբ անտարբեր, ապա Լուկուլլոսը պետք է լիներ դրա առաջին զոհը: Կուտակած լինելով անհամար գանձեր՝ նա, հավանաբար, ամենաշահագրգռվածն էր հանգստի հարցում՝ կարողանալու համար տրվել հաճույքների: Ճիշտ չի լինի դրա համար զինվորներին մեղադրելը և պատասխանատվությունը նրանց վրա բարդելը: Մենք կտեսնենք, թե միևնույն զինվորներն ինչպես են համախմբվում Պոմպեոսի դրոշի ներքո:

Իրականում, պարթևների դեմ ուղղված փառամոլ ծրագիրը Լուկուլլոսին չի անհանգստացրել: Նա ջանացել է ձեռք բերել պարթևների թագավորի դաշնակցությունը և նրան ուղղել Տիգրանի դեմ: Նա մատնվել է անհաջողության և հարկադրված է եղել միայնակ վերստին ուղղություն վերցնել դեպի Տիգրանը:

Տիգրիսի ափերին ճակատամարտը տեղի է ունեցել 69 թ. հոկտեմբերի 6-ին: Լուկուլլոսը ճմեռն անց է կացրել Տիգրանակերտում՝ որտեղ նրա իրական կամ կարծեցյալ հաղթանակի առիթով կազմակերպվել են տոնակատարություններ:

68 թ. ամռան կեսին նա անցել է Տավրոսը և գնացել բանակելու Արածանի գետի ափին: Պատմիչների տեղեկություններն այս արշավանքի շուրջ նույնքան աղոտ են, որքան առաջինի: Վստահություն չկա առ այն, որ նրանք կարող էին լավ տեղեկացված լինել այն ամենի շուրջ, ինչ տեղի է ունեցել, չնայած ավելորդ մանրամասներին, որոնցով առլեցուն է նրանց պատմությունը: Տավրոսի ստորոտի արտերը դեռևս կանաչ էին՝ օղի սառնության պատճառով: Լուկուլլոսն իջել է հարթավայր, հայերի կողմից

ենթարկվել անհաջող հարձակման, անկաշկանդ կողոպտել է գյուղերը, հափշտակել Տիգրանի համար նախատեսված ցորենի պաշարները և հակառակորդին սովի մատնել:

Խոստովանելուց հետո, որ հայերը համարձակվել են հարձակվել նրա վրա, և որ նա ետ է մղել նրանց կրկնվող հարձակումները, [պատմագիրները] հավաստում են, առանց մտահոգվելու [առաջացող] հակասությունների մասին, որ Լուկուլլոսը նրանց դրդում էր մարտի, սակայն, նրան չի հաջողվել «բազմիցս պարտված» հայկական զորքերին դուրս բերել անգործությունից:

Այսպիսով, նա մեկնել է՝ ընտրելով Արտաշատի՝ Տիգրանի թագավորական ոստանի ճանապարհը, նրա հետ մարտնչելու համար: Հռոմեացի զորավարը գնում էր դեպի Արտաշատ, երբ Տիգրանը՝ իր բանակի գլուխն անցած չորս օրում եկել է և բանակել հռոմեացիների առջև: Այս անգամ ևս հակառակորդների ճամբարները բաժանված էին գետով, որն էր Արածանին: Արտաշատ հասնելու համար Լուկուլլոսին անհրաժեշտ էր անցնել այս գետը: Նրա տասներկու կոհորտաները առաջին գծում, և այլք մեկը մյուսի հետևից անցել են Արածանին: Այնտեղ էին շարված Տիգրանի ընտիր զորքերը, բազմաքանակ հեծելազորի հետ մեկտեղ, նրա հետ էր նաև ճիավոր նետաձիգ մարերի, նիզակակիր իբերների զորքը, որին Տիգրանն ամենից շատ էր վստահում: Սակայն, այս օտար զորքը չի արդարացրել արքայի վստահությունը: Հռոմեական հեծելազորի հետ թեթև ընդհարումից հետո, մարերն ու իբերները թիկունքը շրջել են և ճողոպրել: Այդ ժամանակ, առաջ է շարժվել Տիգրանի հեծելազորը, որն ահազդու էր իր շքեղությամբ և քանակով: Արքան ղեկավարում էր իր լավագույն զինվորներին՝ սակասենիներին: Լուկուլլոսը ետ է կանչել հետապնդող իր հեծյալներին և նրանց հետ շարժվել դեպի Տիգրանը: Մինչև ճեռնամարտի դիմելը, նա նրան ահաբեկել է և փախուստի մատնել:

Ավելացնում են, որ «ճակատամարտին մասնակցած երեք թագավորներից ամենախայտառակ ճողոպրողը եղել է Պոնտոսի թագավոր Միհրդատը. նա չի դիմացել հռոմեացիների մարտական աղաղակներին»:

Հաղթողին մնում էր միայն հետապնդել փախուստի մատնված բանակը, սպանել, գերեվարել և տիրանալ ավարին: Նրանք այդպես են վարվել ամբողջ գիշերվա ընթացքում:

Վերջաբանը, սակայն, եղել է նույնքան տխուր, որքան առաջին ճակատամարտի ժամանակ: Իր հաղթանակով քաջալերված Լուկուլլոսը խորհում էր ավելի առաջ ընթանալու և թշնամուն ամբողջությամբ ջախջախելու մասին: Սակայն, այս անգամ նրան խանգարել են անսպասելիորեն վրա

հասած ուժգին ցրտերը: Դա աշնանային գիշերահավասարի պահն էր: Չիները չէին կարողանում ջուր խմել սառցակալած գետակներից և կամ անցնել գետերը, քանի որ սառույցը հանկարծ կոտրվում էր և իր սուր ծայրով կտրում ճիերի մկանների ջլերը: Զինվորները հարկադրված էին քայլել ձյունով լեցուն արահետներով, ինչը նրանց վերջապես դրդել է ապստամբելու: Ճակատամարտից մի քանի օր անց նրանք ապստամբել են: Լուկուլլոսը զուր էր նրանց խնդրում համբերությամբ զինվել մինչև այն պահը, երբ կկարողանան ավերել Հայաստանի Կարքեդոնը՝ Արտաշատը: Նրա թախանձագին խնդրանքները մնացել են անօգուտ: Զորավարը նրանց դառնությամբ հետ է տարել, այլ ճանապարհով անցել Տավրոսն ու իջել Միգդոնիա, ուր գտնվում էր Մծբին մեծ քաղաքը, որը հույներն անվանում էին Միգդոնիայի Անտիոք:

Այս պատմության մեջ, որն, անտարակույս, ծագում է Լուկուլլոսի հաղորդագրությունից և կրում նրան բնորոշ անհամեստության կնիքը, կան խիստ կասկածելի հանգամանքներ, որոնք հնարավոր չէ թաքցնել: Երթուղին ամենևին հստակ չէ: Ճակատամարտի վայրը ևս թվում է անորոշ, ինչպես նաև առաջին ճակատամարտինը: Տիգրանակերտից Արտաշատ գնալու համար հարկ էր անցնել Տավրոսը և դա այդպես է: Բայց արդյո՞ք կարիքը կար անցնելու Արածանի գետը: Եթե Տիգրանի հետ հանդիպումը կայացել է, ինչպես կարծում են արդի [հետազոտողները], Մանազկերտի մոտ, Լուկուլլոսը կարիք չէր ունենա ճակատամարտ սկսելու համար անցնել գետը: Այն ճանապարհը, որը Մուշի հարթավայրից, ուր գտնվում էր Լուկուլլոսը Տավրոսից իջնելուց հետո, ձգվում էր դեպի Արտաշատ, անցնում էր Մանազկերտ-Դիադին գծով: Դեպի Արտաշատ գնացող Լուկուլլոսը հարկն ուներ միայն հետևելու այս ուղղությանը, առանց անցնելու Արածանին: Նույնը վերաբերում է Տիգրանին: Եթե նա իջել է Արտաշատից մինչև Մանազկերտ, պետք է գտնվեր միևնույն ափին, որտեղ Լուկուլլոսն էր:

Սակայն, մեզ հաղորդում են, որ գետը բաժանում էր երկու ճամբարները: Այս պատճառով, հարկ է ընդունել, որ Լուկուլլոսն առաջ էր ընթացել մինչև Բագրեվանդի (այս[օր]՝ Ալաշկերտի) սահմանը և ճամբարել Արածանիի արևելյան բազուկի հարավային ափին, այսօրվա Ուչ-քիլիսեյի [Բագավան] մոտ:

Չորս օրում Արտաշատից եկած Տիգրանը կարող էր բանակած լինել հակադիր ափին: Նրա ճանապարհն անցնում էր Արարատի լեռնաշղթայով՝ Իգդիր-Արծափ գծով, միակը, որն Արաքսի հովիտը կապում էր Արածանիի հովտի հետ: Իհարկե, բանակի համար անհնար է չորս օրում Արտաշատից

գնալ Մանազկերտ: Այն հազիվ կարող էր հասնել Բագրեվանդի հարթավայր:

Այնուհանդերձ, հավաստի չէ, թե Լուկուլլոսը կարող էր առաջ ընթանալ այդքան հեռու, և որ նա, իրոք, շարժվել է դեպի Արտաշատ: Իսկ այն, ինչ լսում ենք Հայաստանում տարվա եղանակի մասին՝ իր անճշգրտությամբ կարող է մեր հավատը սասանել տեղեկությունների արժանահավատության հանդեպ:

Աշնանային գիշերահավասարի ժամանակաշրջանը, սեպտեմբեր ամիսը, համընկնում է Հայաստանում տարվա լավագույն եղանակներից մեկին, ինչը հակասում է այն ամենին, ինչ հաղորդում է մեր սկզբնաղբյուրը: Ամեն դեպքում, ցրտի չափից դուրս լինելու վտանգի հավանականությունը բացառվում է, տարվա այդ եղանակին Հայաստանում հնարավոր չէր լինի հանդիպել ո՛չ սառած գետերի, ո՛չ սառած մարդկանց, ո՛չ ծյունածածկ արահետների:

Իր նահանջը արդարացնելու համար, որի իրական պատճառը հարկ է դեռևս փնտրել, հռոմեացի զորավարը նպատակահարմար է գտել պատասխանատվությունը բարդել անբարեհաճ եղանակի և դրանով մեկնաբանված՝ անհնազանդ զինվորների վրա:

Եթե մենք չենք ցանկանում մեր հեղինակին մեղադրել նման լուրջ սխալ թույլ տալու համար, հարկ կլինի ընդունել, որ հայերի հետ Լուկուլլոսը պետք է, որ գործ ունեցած լիներ ոչ թե Բագրեվանդում, այլ որևէ այլ տեղ՝ լեռներում, որտեղ օդն ավելի խստաշունչ է, շատ ավելի սառը, քան հարթավայրերում: Այս լեռները կարող էին լինել միայն Բինգյոլի զանգվածները (Ստրաբոնի Աբոսը): Ընդունելով այս՝ Լուկուլլոսի արշավանքը կներկայանա այլ լույսի ներքո: Նրա մտադրությունը հանգում էր ոչ թե դեպի Արտաշատ, այլ Հայաստանի վրայով դեպի Պոնտոս՝ իր զորավար Մոռնատիոսի մոտ գնալուն: Այս պարագային, Տավրոսի վրայով Մուշի հարթավայր իջնելուց հետո, նա պետք է անցներ Արածանին և Բինգյոլով ճանապարհ հարթեր դեպի Կարենիտիսի (այսօր՝ Էրզրում) տարածաշրջան, իսկ այնտեղից՝ դեպի Պոնտոս: Այս կերպ կարելի է արդարացված համարել գետի անցումին և տարվա վատ եղանակին վերաբերող հիշատակումը:

Ճակատամարտը, որին առնչվում է խոսքը, կարող էր տրված լինել [Արածանի] գետից այն կողմ, լեռների լանջի վրա: Թվում է, թե Լուկուլլոսն ավելի շուտ տանուլ էր տվել, քան հաղթանակ շահել, ինչը կարող էր լինել նրա նահանջի իրական պատճառը: Ճիշտ կլինի անվստահությամբ վերաբերվել հաղթանակին, որի հետևանքով երեք թագավոր՝ Տիգրանը,

մարերի թագավոր Միհրդատը և Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ [Եվպատորը], ինչպես փորձում են դրա հանդեպ հավատ ներշնչել, կարող էին մատնված լինել փախուստի, իսկ Պոնտոսի թագավորը՝ ամենախայտառակ ձևով առաջինը թիկունքը շրջած լիներ[1]:

Ուշադրության է արժանի այն, որ հենց Միջագետք վերադառնալու համար Լուկուլլոսը հարկադրված էր ընտրել այլ ճանապարհ: Այն ճանապարհը, որն Արածանիի հովտից՝ Տավրոսի վրայով ձգվում է Միգդոնիա, անցնում է Բիթլիսի կիրճով: Լուկուլլոսն, այսպիսով, Արածանիի հովիտ մուտք գործելու համար հետևել էր այլ ճանապարհի: Դա պետք է լիներ Ամիդ-Բալու գիծը կամ Ամիդ-Մարտիրոպոլիս-Սասուն գիծը, որը Բիթլիսի կիրճից հեռու չէ[2]:

Վերադառնալով Միջագետք, Լուկուլլոսը կանգ է առել կորդվացիների մոտ, որոնց թագավոր Զարբիենոսը՝ իր տիրոջը՝ Տիգրանին դավաճանելու համար՝ ամբողջ ընտանիքի հետ մեկտեղ մահվան էր դատապարտվել: Լուկուլլոսը նշել է իր դաշնակցի հիշատակը շքեղ հուղարկավորությամբ և կառուցել է տվել թանկարժեք դամբարան: Հավանաբար, բարեկամ ժողովրդի մոտ գալու համար է, որ Լուկուլլոսը փոխել է իր ճանապարհը՝ իջնելով Միջագետքի հարթավայր: Բարեկամական ընդունելությունը չի խանգարել Լուկուլլոսին կողոպտելու Զարբիենոսի ապարանքը և հափշտակելու գանձերն ու 300 հազար մեղիմն ցորենը, որն ամբարված էր այդտեղ:

Լուկուլլոսի հաջողությանն առնչվող վերջին գործողությունը եղել է Մծբինի գրավումը: Ուժերը Կորդուքում վերականգնելուց հետո, հռոմեացի զորավարը նկել է պաշարելու Մծբինը: Քաղաքը գտնվում էր Գուրասի՝ Տիգրանի եղբոր, հրամանատարության տակ: Քաղաքի պաշտպանությունը հանձնարարվել էր ճարտարագետ Կալլիմաքոսին, որը Լուկուլլոսի համար մեծ խոչընդոտներ էր հարուցել դեռևս Ամիսոսի պաշարման ժամանակ: Կայազորն արիաբար ետ է մղել հռոմեացիների հարձակումները, սակայն, տարվա վատ եղանակի պատճառով այն դարձել է նվազ զգոն: Փոքորկալից մի գիշեր Լուկուլլոսը գրոհել է և գրավել քաղաքը[3]:

---

[1] Ըստ Փլեգոն Տրալլացու (fr. 12)՝ Տիգրանի կորուստները հասել են 5000 սպանվածի (**C. Müller, Fragmenta historicorum graecorum, t. III, p. 606**): Հետաքրքիր է, որ Ապպիանոսը չի հիշատակում Արտաշատի մասին և նշում է միայն հեծելազորի մարտի մասին (**Mithridatica, 87**): Դիոնին հայտնի չէ մարտի վայրը (36,7): Ամեն ինչ դրդում է կարծելու, որ Պլուտարքոսը չափազանցել է արշավանքի նշանակությունը:

[2] Ըստ Սեքստոս Ռուփոսի՝ Լուկուլլոսը վերադարձել է Միլիտենեով:

[3] Գրավումը հիշատակել է Եվսեբիոսը (**Chronicon, v. II, 135, ed. A. Shoene, Berlin, 1875**):

Այս պահից ի վեր, Լուկուլլոսի կարիերան մոտենում է ավարտին: Բախտը նրանից շրջվում է մեկընդմիշտ: Բանակը հրաժարվում է հետևել նրան: Սա խիստ տարօրինակ է: Հաղթանակած բանակը երբեք չի լքում իր զորավարին, եթե նա իրոք նպաստել է նրա ռազմական սխրանքներին: Վատթարագույնն այն էր, որ նույնիսկ Հռոմում դժգոհում էին Լուկուլլոսից: Նրան մեղադրում էին հրամանատարի դիրքը չարաշահելու և շահասիրության համար պատերազմը ձգձգելու, Տիգրանի թագավորական նստավայրերը կողոպտելու համար, «կարծեք թե նրան այնտեղ էին ուղարկել թագավորներին կողոպտելու, այլ ոչ թե նրանց դեմ պատերազմելու համար»:

Բախտի շրջադարձը բացատրելու համար Լուկուլլոսի պատմիչը նշում է. «Ինչ վերաբերում է զինվորների անբարյացակամությանը, ապա դա նրա վատ բնավորության հետևանքն էր»: Այդքան գովեստներ շռայլելուց հետո Լուկուլլոսի «բարի և շատ լուսավորյալ հոգու» հասցեին, նա հարկադրված է խոստովանել, որ զորավարն ամենևին հեզ բնավորություն չուներ, և որ «նա արհամարհանքով էր վերաբերվում բոլորին և ուրիշներին դիտում էր, իր համեմատությամբ՝ իբրև ոչնչությունների»: Երբ Լուկուլլոսը Տիգրանին ներկայացնում է իբրև շքեղություն սիրող փառասերի, գոռոզի, ժլատի և եսասերի՝ նա հանձին Տիգրանի տեսել և ուրվագծել է իր դիմապատկերը:

Լուկուլլոսի հանդեպ ատելությունը համընդհանուր էր: Նույնիսկ նրա աներորդին՝ ոմն Պուբլիոս Կլավդիոս (25), որն այդ ժամանակ հավանաբար գտնվում էր Լուկուլլոսի բանակում, գոհ չլինելով իր զբաղեցրած դիրքից, սկսել է զորքերին գրգռել և սաստկացնել նրանց անհնազանդությունն ընդդեմ Լուկուլլոսի: Այս երիտասարդը, ինչպես և նրա քույրը՝ Լուկուլլոսի կինը, արատավոր բարքերի տեր էին: Վերջինիս մեղադրում էին իր եղբայրների հետ մեղսալի հարաբերության մեջ գտնվելու համար: Զորավարի մայրը ևս վատ համբավ էր վայելում: Զինվորների գրգռվածությունն այն աստիճանի էր հասել, որ նրանք իրենց դատարկ քսակները նետում էին Լուկուլլոսի առջև՝ նրան ասելով, թե թո՛ղ ինքը միայնակ մարտնչի թշնամիների դեմ, որոնց հարստությունը յուրացրել էր միայնակ:

Ըստ Լուկուլլոսի համոզիչ թվացող ուղերձների՝ Հռոմում կարծում էին, թե Տիգրանը և Միհրդատը գլխովին ջախջախվել են, երբ այստեղ վրա է հասել լուրն այն մասին, որ այս երկու թագավորները ոչ թե պարտվել էին, այլ ասպատակում էին Կապադովկիան ու Պոնտոսը: Իսկույն ևեթ Լուկուլլոսին կարգադրում են իր լիազորությունները հանձնել Պոմպեոսին, որը պետք է

հաջորդեր նրան: Սպասելով Պոմպեոսին, Լուկուլլոսը ճամբարել է Կորդուքում՝ 68-67 թթ. ծմեռն այդտեղ անցկացնելու համար[1]:

Արածանիի ճակատամարտն այնպիսի բարեպատեհ հետևանքներ չէր ունեցել Լուկուլլոսի համար, ինչպես դրանք ներկայացնում են, իսկ իրադարձությունները ծավալվել են բոլորովին այլ կերպ. այդ մասին կարելի է դատել ըստ այն բանի, որ Տիգրանը և Միհրդատը իսկույն նեթ հարձակման են անցել և ասպատակել՝ մեկը Փոքր Հայքն ու Պոնտոսը, մյուսը՝ Ծոփքը:

Միհրդատն անցել է Եփրատը՝ 8000 մարդուց բաղկացած հայկական մի զորամասի գլուխն անցած: Քնակչությունը նրան դիմավորել է ուրախությամբ. օտարի տիրապետությունից վրդովված՝ այն ապստամբել է և կոտորել երկրում ցաքուցրիվ եղած հռոմեացիներին: Առաջին ճակատամարտը տրվել է Կաբիրայի, երկրորդը՝ Գազիուրայի մոտ: Հռոմեացի զորավարներ Ֆաբիոսը և Տրիարիոսը պարտվել են և կորցրել 7000 զինվոր, 24 զինվորական տրիբուն ու 150 ցենտուրիոն:

Քիչ անց Կապադովկիայում հայտնվել են Տիգրանը, նրա փեսա Միհրդատը՝ Մարաստանի թագավորը, և մեկ անգամ ևս վտարել Արիոբարզանես թագավորին:

Լուկուլլոսը, որը «պատրվակ բռնելով ծմեռը»՝ ճամբարել էր Կորդուքում, հենց որ լուր է ստացել Միհրդատի՝ Սոռնատիոսի և Տրիարիոսի հետ մարտնչելու նախապատրաստությունների մասին, ճանապարհ է ընկել դեպի Պոնտոս՝ նրանց օգնելու համար: Մինչև Լուկուլլոսի ժամանումը՝ «ճաղթանակը կորզելուն նախանձախնդիր» Տրիարիոսը մարտի է բռնվել և Գազիուրայում պարտվել:

Լուկուլլոսը ժամանել է մի քանի օր անց: Միհրդատը չի ցանկացել մարտնչել, նա սպասում էր Տիգրանին, որը գալիս էր մեծ բանակի հետ միասին:

Լուկուլլոսը վճռել է գնալ Տիգրանին ընդառաջ և խանգարել նրան միանալու Միհրդատին: Սակայն, զորքերը հրաժարվել են նրան հետևել: Զորավարին մնում էր միայն սպասել իրեն հաջորդող Պոմպեոսին և նրան փոխանցել իր լիազորությունները: Երկու զորավարների հանդիպումը տեղի է ունեցել Գալատիայում գտնվող մի գյուղում: Նրանք միմյանցից բաժանվել են ավելի, քան երբևէ թշնամացած: Լուկուլլոսի ռազմական

---

[1] **Plutarchi**, Lucullus, 33. Այն, ինչ Պլուտ[արքոսը] պատմում է Լուկուլլոսի Կորդուք կատարած այցի մասին (23-րդ գ[լխում]), չի առնչվում 69-68 թթ. ծմռանը, այլ շատ ավելի ուշ՝ 68-67 թթ. ծմռանը, այն է՝ Լուկուլլոսը մուտք է գործել Կորդուք Մծբինի գրավումից և ո՛չ Տիգրանակերտի ճակատամարտից հետո:

հրահանգները հռչակվել են անվավեր: Պոմպեոսը Լուկուլլոսից վերցրել է նրա զորքերը և թողել միայն 1600 զինվոր՝ նրա հաղթահանդեսի համար:

Լուկուլլոսը գլխահակ ուղևորվել է Հռոմ: Դրանից հետո նա լքել է քաղաքական կյանքը, գնացել իր պերճաշուք ապարանքները և ապրել ինչպես մի նորահարուստ՝ վատնելով իր արշավանքների ընթացքում թալանած անհամար հարստությունները: Ստոիկ Տուբերոնն իրավացի է եղել, երբ նրան անվանել է «տոգա կրող Քսերքսես»:

Լուկուլլոսի կենսագրությունում, ինչպես հարկադրված է խոստովանել նրա պատմիչը, «ասես հին կատակերգությունում, սկզբում կարդում ես պետական ու ռազմական գործերի մասին, իսկ վերջում՝ գինարբուքների, խնջույքների, երգերով ու ջահերով կատարվող հարբած երթերի և, ընդհանրապես, ամեն կարգի զվարճանքների մասին»:

Նախքան գերեզման իջնելը Լուկուլլոսը կորցրել է մտավոր ունակությունները և պատմությանը թողել ոչ այլ ինչ, եթե ոչ լուկուլլոսյան խրախճանքների մասին հուշը: Այսպիսին է եղել Արևելքի երեք ամենահզոր թագավորներին՝ կարծեցյալ հաղթողի տխուր վախճանը:

Պոմպեոսը բեմահարթակ է բարձրացել իր նախորդին հանդիմանելով՝ պատերազմ մղելու համար երկու թագավորների թվացյալ փառքի և համբավի դեմ, մինչդեռ նրանց իրական հզորության դեմ դեռևս հարկ էր մարտնչել: Լուկուլլոսը, փոխարենը, կարծում էր, որ Պոմպեոսը եկել է կովելու ստվերի հետ, ինչպես թռչունը, որը նետվում է այլոց կողմից սպանված ածյունների վրա[1]:

Անվիճարկելի էր, որ Լուկուլլոսի կարծեցյալ նվաճման պատրանքը ցրվել էր ինչպես մշուշը: Հռոմեական արծիվները հարկադրված էին եղել նահանջել Եփրատից այն կողմ, վերադառնալ իրենց ելման դիրքերը:

66 թ. գարնանը Պոմպեոսը ստանձնել է բանակի հրամանատարությունը: Լինելով ավելի խորաթափանց, քան Լուկուլլոսը, Պոմպեոսը նախ ջանացել է թշնամու ճամբարը մասնատել հռոմեական մեթոդով՝ divide et impera (26):

Նա Միհրդատին առաջարկել է հաշտություն՝ նրան, անկասկած, Տիգրանից վանելու համար: Միաժամանակ, նա դեսպանություն է ուղարկել պարթևների թագավոր Հրահատ [III]-ի (70-57) մոտ՝ առաջարկելով նրան դաշինք կնքել և փոխարենը խոստանալով՝ Եփրատի սահմանը: Այս խոստումն ուներ միայն մեկ նպատակ՝ մեկուսացնել Տիգրանին: Իր հերթին Միհրդատ Պոնտացին հույս չունենալով, որ կարող է Տիգրանին նոր արկա-

[1] **Plutarchi, Pompeius, 31.**

ծախսղրության մեջ ներքաշել, նույնպես փնտրում էր պարթևների աջակցությունը:

Հրահատն իրեն դրսևորել է բավականին միամտաբար՝ վստահությամբ վերաբերվելով հռոմեացի զորավարի խոստումներին և հրաժարվել Միհրդատ Պոնտացու բարեկամությունից: Վերջինս հիասթափված, բանակցությունների մեջ է մտել Պոմպեոսի հետ, սակայն, առանց արդյունքի հասնելու: Պոմպեոսն իրեն զգում էր դրության տերը և արշավել է Պոնտոսի թագավորի դեմ:

Միհրդատի բանակը բաղկացած էր 30.000 հետևակայիններից և երկու կամ երեք հազար հեծյալից: Պոմպեոսի տրամադրության ներքո կար դրանց կրկնակին: Ճակատամարտ սկսելը Միհրդատի համար վտանգավոր էր: Ուստի, նա կարծել է, որ խելամիտ կլինի նահանջել դեպի Հայաստանի սահմանը Լյուկոսի [Գայլ գետ] հովտով: Այն վայրում, որտեղ ավելի ուշ վեր կխոյանա Նիկեպոլիսը, տեղի է ունեցել ճակատամարտ, որի ընթացքում Միհրդատը կրել է առաջին պարտությունը[1]:

Նա շարունակել է իր նահանջը և ճամբարել Դաստեյրայի մոտ (այսօր՝ Դաստոլ, Կամախի և Ակնի միջև) և ոչ թե Նիկեպոլիսի, ինչպես կարծում է Թ. Ռեյնաքը[2]: Պոմպեոսը հետապնդել է Միհրդատին և պաշարել նրան, որը դիմադրել է 45 օր: Այնուհետև՝ Միհրդատն աննկատ փախել է և նահանջել երկու օր: Երրորդ օրը հռոմեացիները հարձակվել են նրա վրա և կոտորել 10.000 մարդու: Նա հազիվ է փրկվել ճակատամարտի դաշտից իր 800 թիկնապահների հետ և կանգ առել Սինորիա [ամրոցում], որտեղ գտնվում էին նրա գանձերը և թանկարժեք կահկարասիքը: Այդտեղից նա երրորդ անգամ ճանապարհ է ընկել դեպի Հայաստան:

Տիգրանը միանգամայն իրավացի է եղել՝ մերժելով ապաստան հատկացնել մեծ արկածախնդրին, որը եղել է նրա անհաջողության հիմնական պատճառը: Ըստ շրջանառվող զրույցի՝ Տիգրանը նույնիսկ խոստացել էր, որ 100 տաղանդի չափով կպարգևատրեր նրան, ով կբերեր Միհրդատի գլուխը: Վերջինս հարկադրված է եղել փրկվել՝ ճողոպրելով Կողքիս:

Պոմպեոսը, ազատագրվելով այդչափ համառ թշնամուց, ուղղություն է վերցրել դեպի Հայաստան, ընթանալով Երզնկա-Էրզրում ճանապարհով: Երբ նա մտել է Արաքսի հովիտ, իր առջև տեսել է Տիգրանի որդուն՝ Տիգրան Կրտսերին: Սա, իհարկե, տեղի է ունեցել Քասենի՝ Ստրաբոնի Փասիանենի,

---

[1] [Ընագրում հղումը բացակայում է: – Ծ. թ.]:

[2] **Th. Reinach**, op.cit., p. 385.

գավառում, որը գտնվում էր Արաքսի վերին հոսանքի մոտ: Ասում են, որ Տիգրան Կրտսերն է հռոմեական բանակին առաջնորդել դեպի Արտաշատ:

Զարմանալի է հայ արքայազնին տեսնել կշտամբանքի այդչափ արժանի դերում՝ առանց անհրաժեշտ չափով տեղեկացված լինելու դրա շարժառիթներին: Պատմիչները համերաշխորեն ներկայացնում են նրան՝ իբրև դավաճանելու հակում ունեցողի, որը դավաճանում է՝ դավաճանելուց հաճույք ստանալու համար, որը գործում է միայն իր հոր և իր երկրի թշնամիների օգտին՝ կանգնելով իր աներոջ (27) կամ իր պապի (28), վերջապես հռոմեացիների կողքին՝ և միշտ իր հոր դեմ:

Մեզ հավատացնում են, որ իր ստոր դիրքորոշման համար դավաճան արքայազնը չուներ որևէ այլ շարժառիթ, քան հայրական իշխանության նկատմամբ հավակնությունները: Սա մի բացատրություն է, որը նույնքան կամայական է, որքան և ծամծմված: Յոթանասունամյա Տիգրանը, որը չափազանց մոտ էր գերեզմանին, չէր կարող խիստ անհանգստացնել անհամբեր ժառանգորդին, որպեսզի վերջինս նրա օրերը կրճատելու նպատակով բռնություն գործադրեր կամ ստորության դիմեր: Այլ առիթով Պոմպեոսն իրավամբ կնկատի, որ Տիգրան Կրտսերը «շատ ավելի մոտ էր իր հորը, քան աներոջը»[1]: Ինչո՞ւ, ուրեմն, նա պետք է դավաճանած լիներ հորը հանուն ուրիշի շահի:

Կարծեցյալ դավաճանի դժբախտ վախճանը, ինչը պետք է զարդարեր Պոմպեոսի հաղթանակը, ինչին, ասում են, որ նա նպաստել է, վկայում է, որ հարկ չկա առանց քննադատական մոտեցման հավատ ընծայել այն ամենին, ինչ պատմում են Տիգրան Կրտսերի մասին:

Խոսելով Տիգրան [Մեծի] ընտանեկան ողբերգության մասին, պատմիչները չեն հիշատակում նրա որդի Արտավազդին, որը հաջորդել է նրան: Նրանք ճանաչում են Տիգրան Կրտսերին և մեկ այլ որդու, որի անունը չի պահպանվել: Ըստ նրանց պատմության՝ մի օր, երկու որդիների ուղեկցությամբ, Տիգրանը գնացել է որսի և այնպես է ստացվել, որ ընկել է ձիուց և վիրավորվել: Այն դեպքում, երբ Տիգրան Կրտսերը, մնալով հոր մոտ, նրան բարեխղճորեն խնամում էր՝ ըստ իր որդիական պարտքի, մյուս որդին, կարծելով, որ նա արդեն վախճանվել է, շտապել է հափշտակելու թագավորական գահը: Հենց որ թագավորը գիտակցության է եկել, անզգույշ որդին պատժվել է՝ դատապարտվելով մահվան, և Տիգրան [Կրտսերը] հռչակվել է գահի ժառանգորդ:

---

[1] **Plutarchi, Pompeius, 33.**

Միանգամայն պատահական մեկ այլ նշում՝ մեզ տեղեկացնում է Տիգրանի ևս մեկ Զարիաստեր անվամբ (Զարիադրեսի աղավաղումը) որդու գոյության մասին: Վերջինս, մի քանի բարեկամների հետ դավադրություն էր կազմակերպել հոր դեմ և բոլոր դավադիրները երդում էին տվել՝ խմելով փոխադարձաբար իրենց աջ ձեռքից հանված արյունը[1]: Թվում է, թե իր հոր հրամանով մահվան դատապարտված անանուն որդին եղել է ինքը Զարեհը: Դավադիրները կարող էին ցանկացած լինել որսի ընթացքում սպանել թագավորին, հավանաբար, օգտվելով պատահարից, որի զոհը դարձել է թագավորը՝ ընկնելով ձիուց:

Տիգրանն այսպիսով, ուներ, երեք որդի՝ Զարեհ, Տիգրան և Արտավազդ: Առայժմ խոսքը դեռևս չի առնչվում վերջինիս՝ գահի ապագա ժառանգորդին: Քանի որ Զարեհը զոհվել էր, մնում էր միայն Տիգրան [Կրտսերը], որն իր հոր կողմից ճանաչվել էր իբրև գահի ժառանգորդ: Որդի Տիգրանին, իբրև իր հորը, ծեր թագավորին, այդչափ սիրով վերաբերվողի ներկայացնելուց հետո, անխոհեմ կլինի նրան մեղադրել դավաճանության և իր երկրի դեմ թշնամական գործողություններին առնչվող հանցանքներում:

Երբ Տիգրան [Մեծը] Լուկուլլոսին վտարելուց հետո առաջ է ընթացել և սկսել ասպատակել Կապադովկիան, նրա որդի Տիգրանն ապստամբել է հոր դեմ: Տիգրանը վերադարձել է արշավանքից՝ պատժելու համար ապստամբին, սակայն, նա, իր հանցակիցների հետ, խուսափել է հոր զայրույթից՝ փախչելով պարթևների թագավոր Հրահատի մոտ, որի դուստրը նրա կինն էր: Հրահատն արշավանք է ձեռնարկել Տիգրանի դեմ իր փեսայի պատճառով: Հայոց թագավորը պարթևական զորքերի ճնշման ներքո նահանջել է դեպի լեռները: Արտաշատը պաշարվել է, սակայն Հրահատը հեռացել է առանց գրավելու քաղաքը: Տիգրան [Մեծը] վերադարձել է: Նրա որդի Տիգրանը հարկադրված է եղել ապաստան որոնել Միհրդատ [Պոնտացու] մոտ, բայց անձամբ Միհրդատն անապաստան էր և վտարված իր երկրից՝ Կողքիսից այն կողմ: Այդ ժամանակ է նա վճռել գնալու Պոմպեոսի մոտ և նրան ծառայելու իբրև ուղեկցող՝ դեպի Արտաշատ:

Պատմիչները պատրաստ են խարազանել իրադարձությունների զարգացման ընթացքն արևելյան արքունիքներում՝ ներքին երկպառակությունները վերագրելով անազնիվ շարժառիթների: Եթե մենք չենք ցանկա-

---

[1] **Valerius Maximus**, IX. 11, extern. 3. "Cum Sariaster adversus patrem suum Tigranen, Armeniae regem ita cum amicis consenserit, ut omnes dexteris manibus sanguinem mitterent, atque eum invicem sorberent". [Տե՛ս նաև] պարսկական արտահայտությունը՝ sevgand x"ordan, որտեղից ծագում է հայերեն «երդումն ուտելը» [երդվելու իմաստով]:

նում բաժանել այս հռոետեսական հայացքները և կարծում ենք, որ ազնվությունն ու պարտքի զգացողությունը միայն հռոմեացի զորավարներին վերապահված արտոնություններ չէին, պետք է հայ արքայազնի դիրքորոշման առնչությամբ փնտրենք ավելի լուրջ և համոզիչ շարժառիթ:

Տիգրանի արքունիքում ակնհայտորեն գոյություն է ունեցել մի կուսակցություն, որը հավանություն չէր տալիս արքայի ռազմական գործողություններին Կապադովկիայում և դրանք դիտում էր իբրև վտանգներով լի նոր արկածախնդրություն: Թագավորի որդին, հավանաբար, եղել է այս կուսակցության ղեկավարը: Իբրև պարթևների թագավորի փեսա՝ նա գիտեր, թե ինչ էր տեղի ունենում պարթևական արքունիքում, որ Պոմպեոսը Հրահատ թագավորին կաշառել էր: Հայաստանի վիճակը ճգնաժամային էր: Պարթևներն ասպատակել են Հայաստանը ոչ թե Տիգրան արքայազնին գահ բարձրացնելու նպատակով, այլ Պոմպեոսի հետ գաղտնի համաձայնագրի հիման վրա: Տիգրան Կրտսերն անզոր էր կանգնեցնելու Հրահատի բանակը, սակայն, Արտաշատն, այդուհանդերձ, չի գրավվել: Այդ հանճարարությունը դրված է եղել Տիգրան [Կրտսերի] վրա, ինչը նշանակում է, որ հայ արքայազնը ստանձնել էր որոշ պարտավորվածություններ մայրաքաղաքի ճակատագրի համար, այն փրկելով պարթևական բանակի կողմից հնարավոր ասպատակումից:

Մինչ այդ, Միհրդատ [Պոնտացու] հետ հարցերը լուծելուց հետո, հռոմեական լեգեոնները հայտնվել են Հայաստանի սահմանում:

Հենց որ հռոմեացի զորավարը ոտքը դրել է հայկական հողի վրա, պատմիչները վերածվում են բանաստեղծների: Նրանք պատմում են այնպիսի բաներ, որոնք մերձենում են լուկուլլոսյան ավանդույթին:

Հավաստիացնում են, որ Պոմպեոսը Հայաստան է մուտք գործել ոչ թե սեփական նախաձեռնությամբ, այլ նրան կանչել է Տիգրան Կրտսերը, որը նրան առաջնորդել է Արտաշատ: Մայրաքաղաքից տասնհինգ մղոն հեռավորության վրա, իր բարեկամների ուղեկցությամբ, Տիգրան [Մեծը] գնացել է հանձնվելու Պոմպեոսին, տեղեկացված, որ զորավարը մեծահոգի է և մեղմ:

Հռոմեական ճամբար նրա հասնելու պահին, [Պոմպեոսի] երկու մականակիրներ մոտեցել են արքային և կարգադրել ցած իջնել ձիուց ու ճամբար մտնել ոտքով: Տիգրանը հնազանդվել է, հանել սուրը, այն տվել թիկնապահներին և հենց որ հասել է Պոմպեոսի մոտ, հանել է նաև խույրն ու դրել հռոմեացի զորավարի ոտքերի մոտ, ծնրադրել նրա առջև և փորձել համբուրել ծնկները:

Պոմպեոսը բռնել է նրա ձեռքը, նստեցրել իր կողքին, իսկ որդուն տեղավորել մյուս կողքին և ասել, որ արքային է թողնում այն ամենը, ինչ նա

ունեցել է մինչև իր ժամանումը, իսկ Ասորիքը, Փյունիկիան, Կորդուքը և Ծոփքը՝ Լուկուլլոսի գրաված երկրները, նրան չեն վերադարձվելու:

Պոմպեոսը Տիգրանից նաև պահանջել է հռոմեացիներին վճարել վեց հազար տաղանդ՝ իբրև փոխհատուցում կրած վնասների դիմաց, որոնք նա նրանց պատճառել է: Բացի դրանից, նրա որդին պետք է թագավորեր Ծոփքում:

Այս պայմաններով միայն հռոմեացիները պատրաստ կլինեն նրան աղջունելու իբրև թագավորի: Տիգրանը համաձայնել է այն ամենին, ինչ իրեն պարտադրել է մեծահոգի զորավարը և խոստացել, բացի դրանից, բաժանել յուրաքանչյուր զինվորի կես մինա, յուրաքանչյուր հարյուրապետի՝ տասը մինա և յուրաքանչյուր տրիբունի՝ մեկական տաղանդ: Ավելացնում են, որ Տիգրանի որդին՝ Պոմպեոսի կարծեցյալ դաշնակիցը, մնացել է խիստ դժգոհ և հրավիրվելով ճաշկերույթի, պատասխանել է, որ ո՛չ Պոմպեոսի և ո՛չ էլ նման պատիվների կարիքը չունի և, որ ինքը կգտնի այլ հռոմեացու:

Պոմպեոսը վրդովվել է և նրան նետել բանտ՝ իր հաղթահանդեսի համար: Պարթևների թագավոր Հրահատը միամտություն է ունեցել միջամտելու՝ պահանջելու համար երիտասարդին՝ իր փեսային, և Պոմպեոսին հիշեցնելու՝ իր նվաճումները մինչև Եփրատ սահմանափակելու նրա խոստման մասին: Հաղթանակած զորավարը պատասխանել է, որ իր սահմանները կլինեն նրանք, որոնք կհամարվեն արդարացի:

Ինքնին ակնհայտ է, որ բանաստեղծական այս պատմությունը պատիվ կբերի, հավանաբար, բարոյականություն քարոզող հեղինակի, բայց ոչ թե սթափ և օբյեկտիվ պատմիչի: Պատմիչների ուրվագծած այս պատմությունը հանգում է, ի վերջո, անճամբ Պոմպեոսի վարկածին: Լինելով Լուկուլլոսի արժանի հաջորդը, թվում է, թե Պոմպեոսն իր պաշտոնի հետ մեկտեղ ժառանգել է նաև նրա արատները՝ մեծամտությունը և սնապարծությունը:

Պատմության միտումն ակնբախ է և հանգում է հաղթանակած զորավարի բնավորության մեծահոգությունը և մեղմությունը բացահայտելուն: Իրականում դա պոռոտախոսություն է, որը թաքնվում է նրա արժանիքների քողի տակ: Լուկուլլոսը չի կարող պատսպարվել հանդիմանանքներից՝ իր ավերածությունների և ընչաքաղցության համար: Համանման հանդիմանանքներից Պոմպեոսին ազատագրելու համար, իրադարձություններն աղավաղում են՝ բեմահարթակ դուրս բերելով Տիգրան Կրտսերին, որը կանչում է Պոմպեոսին: Ինչը, որ կարող է և պետք է նախապաշարումներից զերծ պատմաբանը շահի այս ամբողջ պատմության մեջ, այն է, որ Տիգրան [Կրտսերը] կա՛մ իր կամքով, կա՛մ իր հոր կարգադրությամբ է հայտնվել Պոմպեոսի առջև՝ հաշտության շուրջ բանակցություններ վարելու համար:

Այն պահից, երբ Տիգրան [Մեծը] մերժել էր ապաստանել Պոնտոսի թագավորին, հռոմեացիները պետք է հաշտվեին նրա հետ: Պոմպեոսը ոչ մի շահ չուներ հայոց թագավորի խաղաղասիրական առաջարկը մերժելու համար: Հաշտությունը նրա համար կարող էր լինել նույնիսկ ցանկալի՝ եթե նա ծրագրում էր հետապնդել Միհրդատին կամ ներխուժել Իբերիա և Աղվանք:

Ուստի, նա համաձայնություն է տվել Տիգրանի առաջարկած պայմաններին. վերջինս ճանաչվել է իր տիրույթների տիրակալը և համաձայնվել վճարել ռազմատուգանք:

[Պոմպեոսի ճամբարում] Տիգրանի ընդունելության թատերական տեսարանին որևէ նշանակություն տալը մանկամիտ կլինի, որի ընթացքում, ասում են, թե թագավորն իբր կարող էր հանած լինել խույրը և սուրը՝ դրանք հռոմեացի զորավարի ոտքերի առջև դնելու նպատակով: Նման բնույթի միտումնավոր հերյուրանքը դարձել է սովորական, այն նպատակաուղղված է հաղթողին մեծահոգությամբ օժտելուն. դա յուրօրինակ դիմահարդարում է օրվա հերոսին զարդարելու համար, որը, սակայն, ոչ ավելին է, քան գունազարդումը կնոջ գեղեցկության համար:

Ոչինչով չի ապացուցվում, որ Տիգրանը՝ մեծ կայսրության հիմնադիրը, կարող էր ընդունակ լինել նման անօգտավետ ստորացման: Անկասկած, դժվար է այն հերքելն առանց հակառակն ապացուցող վկայության: Այդուհանդերձ, կան խորհրդածություններ, որոնք ծառանում են վստահության այս չարաշահման դեմ, որ պատմիչներն իրենց թույլ են տվել՝ հորինելով նման պատմություններ:

Հայտնի է, որ Արևելքում թագավորի առաջին հատկանիշը համարվում էր հպարտությունը՝ արժանապատվության զգացումը: Ուստի, թագավորներն իրենց համարում էին աստվածներ: Տիգրանը, որն իրեն հռչակել էր աստված, կարո՞ղ էր արդյոք այդքան նվաճումներից հետո բացառություն կազմել իր բնավորությամբ: Նա, ով սանձահարել էր և գահընկեց արել այդքան թագավորների, ավելի լավ, քան որևէ մեկը, գիտեր, որ ստորաքարշությունը ոչնչի չի ծառայում:

Պե՞տք է արդյոք հիշեցնել Տիգրանի որդի Արտավազդի հպարտ դիրքորոշման մասին Կլեոպատրա [VII-ի] հանդեպ՝ համոզվելու համար, որ Տիգրանն իր որդուն դաստիարակել էր այլ կերպ, այլ ոգով, քան այն, ինչը պատմիչները վերագրում են իրեն: Մենք կարծում ենք, որ հարկ է անվստահությամբ վերաբերել նման գեղազարդային տեսարաններին:

Տիգրան Կրտսերին առնչվող միջադեպի, Պոմպեոսի հետ նրա վեճի ակունքները հստակ չեն: Եթե նա Պոմպեոսին մատուցել էր այն ծա-

ռայությունը, որի մասին ասում են, ինչո՞ւ է նա այդչափ դաժան և անշնորհակալ վերաբերմունքի արժանացել: Հաղորդում են, ավելի շուտ՝ տեղ են թողնում կռահելու, որ որդին ձգտում էր հայրական թագին և հույս էր տածում ի գին դավաճանության՝ այն ստանալ Պոմպեոսի օգնությամբ: Ի՞նչ պատճառով պետք է հռոմեացի զորավարը նրան մերժեր հատկացնել այն, ինչը նրան էր խոստացվել, թեկուզ և Տիգրանի թագը: Երկուսից մեկը. կամ Տիգրան Կրտսերը դավաճան չէր և Պոմպեոսին որևէ ծառայություն չէր մատուցել, կամ Պոմպեոսը եղել է նենգ՝ դրժելով իր խոստումը, ինչպես վարվել է նույն կերպ պարթևների թագավորի հետ՝ անկախ հայտնի համաձայնագրից: Նրան ձեռնտու էր խաբել Հրահատ թագավորին: Սակայն, ինչը կարող էր լինել հայ արքայազնին կամ հավանական դաշնակցին նենգաբար վերաբերվելու շարժառիթը: Նա նույնիսկ նրան շղթայել է և տարել Հռոմ իր հաղթահանդեսի ընթացքում նրան իբրև գործող անձ ներկայացնելու համար, անկասկած, իբրև Տիգրան թագավորի նկատմամբ իր հաղթանակի ապացույց: Նա նրան տարել է իր ընտանիքի՝ կնոջ և երեխաների հետ միասին:

Այս մշուշապատ պատմությունից կարելի է հանգել այն հետևության, որ երկու Տիգրանները հետամուտ էին միևնույն գործընթացին: Հոր և որդու միջև չի եղել ոչ մի պառակտում, բացի, հավանաբար, նրանց բաժանող տարաձայնությունից, այն քաղաքականությանը հետևելու հարցում, որը հարկ էր որդեգրել Հռոմի նկատմամբ: Որդին իր վրա էր վերցրել հորը Պոմպեոսի հետ, արդեն ներկայացված պայմաններով, հաշտեցնելու նախաձեռնությունը: Այնուհետև, հռոմեացի զորավարն առանց որևէ պատճառի և չնայած կնքված հաշտությանը, գերեվարել է երիտասարդ արքայազնին, միայն մեկ մտահոգությունից դրդված՝ իր հաղթահանդեսը նրանով զարդարելու և Տիգրանի հանդեպ իր հաղթանակի շուրջ հավատ ներշնչելու համար: Այդ ժամանակ է, որ խաբված արքայազնը կարող էր արտահայտած լինել իր դժգոհությունը: Արքայազն Տիգրանի դժգոհությունը, մեր կարծիքով, հաջորդել է Պոմպեոսի վարքագծին և եղել է դրա հետևանքը և ոչ թե նախորդել է դրան՝ իբրև պատճառ (29):

Ծոփքն ու Կորդուքը, որոնք, անտարակույս, տրվել էին Տիգրան Կրտսերին, մնացել են նրա հոր տիրապետության ներքո: Պարթևների թագավորը հավակնում էր Կորդուքին և երբ փորձել է այն գրավել ուժով, Պոմպեոսը միջամտել է, ուղարկել մի զորամաս և նրան վտարել[1]: Այդ նույն Կորդուքի առիթով էր նաև, որ հայերն ու պարթևները վիճաբանում էին, և որ

[1] **Plutarchi, Pompeius, 36.**

Պոմպեոսը նրանց մոտ է ուղարկել երեք դատավորի՝ միջնորդ լինելու համար[1]:

Պոմպեոսն իր զորավարներից մեկին՝ Ափրանիոսին թողել է Հայաստանում վերջինիս հսկելու համար, իսկ ինքը 66 թ. աշնանը գնացել հետապնդելու Միհրդատին: Պոմպեոսը ճամբարել է գրեթե այնտեղ, որտեղ այժմ գտնվում է Երևանը: Նա ընտրել է Դիլիջանի ճանապարհը՝ Աղստաֆայի հովտով իջնելու համար դեպի Կուրի ափերը: Հռոմեական բանակը պետք է գործ ունենար երկու ժողովուրդների՝ աղվանների և իբերների հետ՝ առանց դժվարության գետն անցնելու համար: Աղվանների թագավոր Օրոյզեսը Պոմպեոսին անցում է տրամադրել, սակայն, քանի որ ձմեռն Աղվանքի տարածքում նրան հանկարծակիի է բերել, նա օգտվել է առիթից, անցնել գետը և հարձակվել հռոմեացիների ճամբարների վրա, այն պահին, երբ նրանք նշում էին Սատուրնալիայի տոնը՝ 66 թ. դեկտեմբերի 17-ին:

Պոմպեոսը ետ է մղել հարձակումը, ներել թագավորին՝ նրա դավաճանության համար և նրա հետ հաշտություն կնքել: Ըստ վարկածներից մեկի՝ հռոմեացիների դեմ Օրոյզեսին հրահրել է Տիգրան Կրտսերը: Սա խիստ հավանական է, այն պատճառով, որ Աղվանքը, ինչպես նաև Իբերիան, մտնում էին Տիգրան [Մեծի] կայսրության մեջ (սակայն, ամբողջությամբ հասկանալի չէ, թե ինչպես է կարողացել գերված արքայազնը աղվանների հետ հարաբերություններ հաստատել): Օրոյզեսի բանակի թիվը հասցնում են 40 հազարի, ինչը թվում է չափազանցված:

65 թ. գարնանը Պոմպեոսը մուտք է գործել Իբերիա, ավելի ստույգ՝ Գուգարեննե [Գուգարք] և գրավել Հարմոզիկայի և Սեվսամորայի բերդամրոցները: Արտոկես թագավորը, որը փախել էր Կուրից այն կողմ, նահանջել մինչև *Պելորոս* գետը, ջանացել է կանգնեցնել հակառակորդի առաջընթացը, սակայն, պարտվել է և հանձնվել Պոմպեոսի ողորմածությանը[2]: *Ինը հազար* իբեր զոհվել է մարտում, իսկ *տաս հազարը*՝ գերեվարվել:

---

[1] **Plutarchi**, Pompeius, 39.

[2] Անդ, 34; **Cassius Dio Cocceianus** 36, 45; 37, 1-3. Ὀροίζης (Appianus), Ὀροῖσης (Cassius Dio Cocceianus), Orodes (Eutropius), Horodes (Orosius). Ֆլորոսը սխալմամբ՝ Օրոզես, Կողքիսի արքա և Հորոես, Աղվանքի արքա: Ἀρτώκης, Artoches (Florus), Artaces (Orosius և Eutropius). Oroizes < hu – raučah, Ἀρτώκη < artawāka՝ նա, ով ճշմարտություն է ասում, հմմտ. Σανδώκης < spantawāka (J. **Markwart**, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Bd. I, Göttingen, 1896, S. 41):

Պոմպեոսն առաջ է ընթացել Կողքիսով: Միհրդատը ճողոպրել է դեպի հյուսիս՝ Մաքարեսի թագավորություն: Պոմպեոսը գտել է, որ փախստական թշնամուն հետապնդելով այդքան հեռու գնալը խիստ վտանգավոր կլինի:

Այդ պահին Պոմպեոսը տեղեկացել է, որ աղվաններն *ապստամբել էին* երկրորդ անգամ: Այս լուրը, կեղծ կամ ստույգ, ստանալուն պես, նա ետ է վերադարձել և հարձակվել Աղվանքի վրա՝ հետևելով, թվում է, Ախալցխա-Ախալքալաք-Շուլավեր-Կուր ուղղությանը: Գետն անցնելուց հետո նա երկար ճանապարհ է անցել՝ չոր ու ցամաք երկրով: Խոսքը վերաբերում է Կամբիսենե գավառին, հայերեն՝ Կամբեջան: Պոմպեոսն իր համար տասը հազար տիկից բաղկացած ջրի պաշարներ է կուտակել, ինչպես նախկինում Լուկուլլոսն էր պարտադրել, որ իրեն հետևեին՝ ցորեն տանող երեսուն հազար գալատացի, և հարձակվել է *Արաս* [Ալազան] գետի մոտ մարտական պատրաստության մեջ գտնվող թշնամիների վրա: Նրանց մեծ բանակը, որն ուներ 60 հազար հետևակ և 12 հազար հեծյալ, գլխավորում էր [Աղվանից] թագավորի՝ Կողիս անվամբ եղբայրը: Պոմպեոսն իր ձեռքով է սպանել Կողիսին, իսկ նրա զորքերը ցրվել են:

Հռոմեական բանակը ճանապարհ է ընկել նվաճելու Վրկանը և Կասպից ծովը, սակայն երեք օրվա ռազմերթից հետո այն կանգ է առել մեծ քանակությամբ թունավոր սողունների առկայության պատճառով: Պոմպեոսը հրաժարվել է ավելի առաջ ընթանալուց և նահանջել է ու հասել Փոքր Հայք՝ 65 թ. աշնան շրջանում[1]:

Նրա արշավանքների պատմությանը պակասում է ճշմարտացիությունը: Դրա քննությունն ու վերանայումը դժվարին է անվիճելի տեղեկությունների բացակայության պատճառով: Բայց երբ պատմիչն այնքան հեռու է գնում, որ պատմում է ամազոնուհիների լեռներից գալու մասին՝ աղվաններին օգնելու համար, նա դրանով վարկաբեկում է իր ամբողջ պատմությունը: Աղվանքն ի վիճակի չէր ոտքի հանել 72 հազար մարդու, ոչ էլ 40 հազարի, թվաքանակ, որը նույնքան առասպելական է, որքան Տիգրանի 250 կամ 300 հազարը: Հակառակորդների ուժերը չափազանցվում են, որպեսզի փառաբանեն Պոմպեոսի հաղթանակները:

Երկրորդ արշավանքն Աղվանքում հնարված է ad hoc (30), թվում է, թե այն բանի համար, որ քողարկվի Պոմպեոսի անվճռականությունը Միհրդատին հետապնդելու հարցում: Աղվանական ապստամբության մասին լուրը ևս հնարովի է: Աղավանները, որոնք Պոմպեոսի կողմից նվաճված չէին՝ կարիք չունեին ապստամբելու: Նույնիսկ եթե այդպես պատահած

[1] **Plutarchi, Pompeius, 35-36.**

լիներ, Պոմպեոսն ի՞նչ շահագրգռվածություն կունենար կրկին հրատապ ձեռնամուխ լինելու արկածախնդրական արշավանքի Աղվանքում, և դեպի Վրկան մտացածին ռազմերթից հետո, որն, այդուհանդերձ, նույնքան նվազ իրական է, որքան նրա մարտն ամազոնուհիների հետ, շտապ նահանջել Փոքր Հայք, կտրել անցնելով, այսպիսով, մի տարածություն, որը շատ ավելին է, քան 1000 կիլ[ոմետրը]: Պոմպեոսը բավականին զգույշ էր ոչ մի նշանակություն չունեցող ապստամբության պատճառով բանակն իր հետ Կովկասի մի ծայրից մյուսը տանելու և նահանջելու համար՝ անցնելու շատ ավելի երկար մի տարածություն[1]:

Միանգամայն բնական կլիներ, եթե Պոմպեոսը հասած լիներ Փոքր Հայք՝ ուղղակիորեն իջնելով Կողքիսից՝ Իբերիայով, Աղվանքով և Հայաստանով մի մեծ շրջանց կատարելու փոխարեն: Նրա ներկայությունը հեպտակոմիտների մոտ, որտեղ կործանվել են նրա կոհորտաններից երեքը՝ վկայում է այդ ենթադրության օգտին: Դա ապացուցում է, որ Փոքր Հայք հասնելու համար Պոմպեոսը գնացել է Սև ծովի ափամերձ գոտով: Ասպիսը, որտեղ նա կանգ է առել, համանման է Պտղոմեոսի Ասպային և Պևտ[ինգերյան] քար[տեզի] Հիսպային ու գտնվում էր Դասկուսայի և Մելիտենեի միջև: Եթե նա Ասպիս եկած լիներ Աղվանքից՝ Հայաստանի վրայով, նա պետք է բարձրանար մինչև հեպտակոմիտների երկիրը, իսկ այնուհետև կրկին հասներ իր հենակետին Ասպիսում, ինչն անհավանական է (31):

Կողքիսում՝ Միհրդատ [Եվպատորի]՝ պատերազմը վերսկսելու նպատակով նախապատրաստություններին տեղեկացված, Պոմպեոսն իջել է Փոքր Հայք, որը Պոնտոսի թագավորության հենակետն էր և սկսել է ավերել Միհրդատի վերջին բերդամրոցներն ու գանձապահեստները, որոնք դեռևս ոչնչացված չէին՝ չնայած Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի պնդումներին: Տալավրաս, Քաիմը, Սինորիան, Սիմփորիոնը կատաղի դիմադրությունից հետո հանձնվել են ավելի շուտ սովի, քան թշնամու սրի հետևանքով:

Այս բերդամրոցների ավերումն ավարտելուց հետո, 64 թվականի գարնանը Պոմպեոսը գնացել է Ամիսոս: Ինչպես նախկինում Լուկուլլոսը, Պոմպեոսը շտապել է նվերներ և երկրներ բաժանել զորավարներին, որոնցով շրջապատված էր և որոնց թվում կարելի էր հաշվել բարբարոսների 12 (!) թագավորի: Այդ ժամանակ է, որ Կողքիսը տրվել է ոմն Արիստարքոսի, իսկ Գալատիայի Դեյոտարոս իշխանը ստացել է Փոքր Հայքը, խալիբների և տիբարենների երկիրը՝ Փառնակիա և Տրապիզոն քաղաքներով:

---

[1] Այն, ինչ ասում է Պլուտարքոսն այս արշավանքի մասին, անծանոթ է Դիոնին, որը նշում է միայն դավաճան աղվանների մասին (37, 3):

Պոմպեոսը չէր կարող, արդուհանդերձ, հանգիստ լինել, քանզի Միհրդատը ողջ էր: Նրա հետ հարցերը վերջնականապես լուծելու համար նա հյուսել է հռոմեական քաղաքականության բնորոշ որոգայթներ, կարողացել ծեր մարտնչողի դեմ զինել նրա որդի Փառնակին և մեկնել է Ասորիք: Այդ ժամանակ օրինական թագավորներ չունեցող այս երկիրը Պոմպեոսը հռչակել է հռոմեական պրովինցիա: Այստեղից ի հայտ է գալիս, որ Ասորիքը դեռևս գտնվում էր հայկական տիրապետության ներքո և 64 թվականին է, որ, ըստ էության, այն ազատագրվել է Տիգրանի հպատակությունից: Պոմպեոսի՝ Ասորիքում գտնվելու ընթացքում, Միհրդատի կողմից մի դեսպանություն է եկել՝ նրան հաշտության առաջարկով դիմելու համար: Անկասկած, Միհրդատը հասկացել է Պոմպեոսի բանսարկություններից բխող վտանգը: Վերջինս պատասխանել է, որ Միհրդատն անձամբ պետք է գա՝ իրեն հնազանդությունը հայտնելու: Միհրդատը համաձայնել է իր փոխարեն ուղարկել իր որդիներից կամ բարեկամներից մեկին[1]: Պոմպեոսը մերժել է, վստահ լինելով, որ ինքը նրան կձգի իր որոգայթների մեջ: Իրոք որ, երբ Հրեաստանը հպատակեցնելուց հետո Պոմպեոսը եկել է և ճամբարել Պետրա քաղաքի առջև, Պոնտոսից ժամանած սուրհանդակը բերել է Միհրդատի մահվան լուրը: Որդու՝ Փառնակի ապստամբությունը 63 թ. նրան դրդել է ինքնասպանության:

Սա Տիգրանի տխուր պատմության կրկնությունն է: Հռոմեացի զորավարը կիրառելով միևնույն գործելամիջոցը հասել է այն բանին, որ բաժանել է որդուն հորից: Փառնակը Միհրդատի ամենասիրելի որդին էր, ինչպիսին էր Տիգրան Կրտսերն իր հոր համար: Բացահայտորեն խոստովանելու փոխարեն, որ ստահոդ հանճարեղությամբ ինքը գայթակղել է երիտասարդ արքայազնին և նրան հեռացրել հորից, Պոմպեոսը գերադասում է Փառնակին մեղադրել անազնվության և իշխանատենչության մեջ, որը կարող էր ցանկացած լինել ազատվել հորից և զավթել իշխանությունը:

Միհրդատի մահվան լուրն ստանալուն պես, Պոմպեոսը բռնել է վերադարձի ճանապարհը և շուտով հասել Հռոմ՝ տոնելու իր հաղթահանդեսը: Շքեղ հանդիսության ընթացքում առջևից տանում էին տախտակներ, որոնց վրա գրված էին նվաճված երկրների անվանումները՝ Պոնտոս, Հայաստան,

---

[1] Թ. Ռեյնաքն այս առիթով նշում է, որ «Միհրդատը Տիգրանը չէր»: Իր փոխարեն որդուն ուղարկելն, ըստ Ռեյնաքի տարօրինակ ըմբռնման, ավելի համարձակ է, քան անձամբ հանձնվելը: **Th. Reinach**, op. cit, S. 401.

Կապադովկիա, Պափլագոնիա, Մարաստան, Կողքիս, Իբերիա, Աղվանք, Ասորիք, Կիլիկիա, Միջագետք, Փյունիկիա, Հրեաստան, Արաբիա:

Դրանց վրա կարելի էր կարդալ, որ Պոմպեոսը գրավել է 1000 բերդամրոց և 900 քաղաք: Հասարակական եկամուտները հինգ հազար միրիադից հասել էին ութ ու կես հազար միրիադի (32): Հասարակական գանձարանն ածել էր և հասել քսան հազար տաղանդի, չհաշված այն, ինչը բաժանվել էր զինվորներին, յուրաքանչյուրին՝ նվազագույնը 1500 դրաքմե:

Գերիների թվում կարելի էր տեսնել Տիգրան [Մեծի] որդուն, վերջինիս կնոջը և դստերը, անձամբ Տիգրանի կնոջը՝ *Զոսիմայիի (33)*, Միհրդատի քույրերից մեկին և հինգ դուստրերին, իբեր և աղվան պատանդների, Կոմմագենեի թագավորին, հրեաների թագավոր Արիստոբուլոսին[1]:

Այս ամենից հետո, զարմանալու հարկ չկա, երբ այս հաղթահանդեսի ընթացքում կարելի էր լսել, որ «Տիգրանը և Միհրդատը, Լուկուլլոսից հետո, այլևս չեն *[անընթեռնելի բառ]*, Միհրդատը, թուլացած և իր առաջին մարտերի հետևանքով գրեթե ջախջախված, չի համարձակվել նույնիսկ մեկ անգամ իր բանակը ցույց տալ Պոմպեոսին, այլ փախել է մինչև Բոսպոր ու այնտեղ ինքնասպան եղել:

Տիգրանը՝ մերկ և անզեն ծնկի է իջել Պոմպեոսի առջև, հանել է խույրն իր գլխից և դրել Պոմպեոսի ոտքերի առջև, նրան շողոքորթելով, այսպիսով, այնպիսի նվերով, որն այլևս իրեն չէր պատկանում, քանզի Լուկուլլոսն այն մեկ անգամ բռնագրավել էր իր հաղթահանդեսի համար»[2]:

Տիգրանի հասցեին ցանկացած բնույթի շատախոսությունից և զրպարտություններից հետո, պատմիչը նույնքան անսպասելի, որքան և իրական խոստովանություն է անում, թե Լուկուլլոսը բազմաթիվ մարտերից հետո ի դեմս Տիգրանի հանդիպել է անպարտելի և «*վսեմ քաջությամբ օժտված* թշնամու»[3] (34):

---

[1] **Plutarchi, Pompeius, 45.**

[2] **Plutarchi, Cimon et Lucullus, 3.**

[3] Անդ:

ՑԱՆԿ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

Asdourian Pascal P. Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom, von 190 v. Chr. bis 428 n. Chr, Venedig, 1911.

Bloch Gustave. L'Empire romain, Evolution et decadence, Paris, 1922.

Bouche – Leclercq Auguste. Histoire des Seleucides, Paris 1913-1914.

Bouchier E. S. Syria as Roman Province, Oxford, 1916.

Chapot Victor. La frontiere de l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe (Bibl. Des Ecoles françaises d' Athènes et de Rome, 99), Rome, 1907.

Charlesworth M. P. Trade–Route and Commerce of the Roman Empire, Cambridge, 1924.

Cumont Franz. Etudes syriennes, Paris, 1917.

Eckhardt. K. Die armenischen Feldzüge des Lucullus. Klio, Beiträge zur alten Geschichte, Bd. IX, Leipzig, 1909, p. 400-412; Bd. X, Leipzig, 1910.

Ferrero Guglielmo. Grandeur et decadence de Rome. 6 vols, Paris, 1904-1908.

Frank Tenney. Roman imperialismus, New York, 1914.

Frank Tenney. History of Rome, London, 1924.

Haserbock Johannes. Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus, Heidelberg.

Henderson Bernard W. The Life and Principate of the Emperor Nero, London, 1903.

Henderson Bernard W. The Life and Principate of Hadrian, 1923.

Meyer Eduard. Caesars Monarchie und das Principat des Pompejus. 3 Aufl., Stuttgart - Berlin, 1922.

Mommsen Th. Römische Geschichte, Bd. 1-3, Berlin, 1854-1857, Bd. 5, Berlin, 1885.

Reinach Th. Mithradates Eupator, König von Pontos, Leipzig, 1895.

Rostowzeff M. I. The social and economic history of the Roman Empire, Oxford, 1926.

Schneiderwirth Hermann. Die Parther, nach griechische-römische Quelle, Heiligenstadt, 1874.

Պ. ԿՐԱՍՍՈՍՆ ԸՆԴԴԵՄ ՊԱՐԹԵՎՆԵՐԻ
(Ըստ սկզբնաղբյուրների)

Կրասսոսը մի քանի քաղաք է գրավում Միջագետքում և վերադառնում Ասորիք: Օրոդեսը պատվիրակություն է ուղարկում Կրասսոսի մոտ: Չարագուշակ նախանշաններ՝ Եփրատն անցնելիս: Արգարի ենթգ պահվածքը: Հռոմեացիների պարտությունը: Կրասսոսը նահանջում է Խառան: Սուրենը առաջարկում է բանակցել: Սուրենի ուխտադրժությունը: Կրասսոսի մահը: Քվեստոր Կասսիոսը վերջ է դնում պատերազմին:

Սկզբնաղբյուրներ. ***Plutarchusi****, Crassus, 16-33.* ***Appiani Alexandrini*** *Syriaca, 51. De bello civili, II, 18.* ***Justini M. Juniani*** *Epitoma historiarum Philippicarum Pompeii Trogi, 41-42.* ***Strabonis*** *Geographica, I, 14. XI, 510, 515, 522. XIV, 669. XV, 702, 718, 732. XVI, 743-749.* ***Josephi Flavii*** *Antiquitates Judaicae, XIV, 7, 1, 3. XVIII, 2, 4, 8. De bello Judaico, 1, 8. 8, 13.* ***Ciceronis,*** *Epistolae ad familiares, II, 17. Ad Atticum, IV, 13. V, 20. VI, 5.* ***Orosii Pauli*** *Hisoriarum adversus paganos libri, VI, 13.*

ԿՐԱՍՍՈՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ
[Հռոմեական թվարկության] 700 թ. [= Ք. ա. 54 թ.]

Պարթևների թագավոր Օրոդեսի մասին պատմագիրն ասում է. «Օրոդեսին, որը դեռ գահին նոր հաստատված էր (ἄτε καὶ νεοκατάστατον), կարելի է հեշտությամբ գերեվարել» (**Cassii Dionis Cocceiani**, XL, 12):

Երբ Կրասսոսն ասում է. «αὐτὸς γὰρ τῇ Ἀρμενίᾳ τῇ τοῦ Τιγράνου ποτὲ γενομένῃ», նա մտաղիր էր պատերազմը տեղափոխել «Հայաստան, որը նախկինում պատկանել է Տիգրանին», որպեսզի «Արտավազդը՝ Տիգրանի որդին, որն այդ ժամանակ թագավորում էր այնտեղ» Ἀρταβάζης ὁ τοῦ Τιγράνου παῖς, ὁ τότε αὐτῆς βασιλεύων (Cassii Dio., XL, 16) իր սեփական երկրի վիճակով մտահոգված, որևէ օգնություն չուղարկի հռոմեացիներին:

Ստանալով Ասորիքը՝ Կրասսոսը երազում էր ամբողջ Արևելքը նվաճելու մասին: Նա հույսի թևին սլանում էր մինչև Բակտրիանե, Հնդկաստան և Արտաքին ծով: Քվեարկված օրենքը ոչինչ չէր բովանդակում պարթևական պատերազմի վերաբերյալ: Սակայն բոլորը գիտեին, որ դա Կրասսոսի միակ

ցանկությունն էր: Նրա ռազմարշավին ուժեղ դիմադրություն կար (1). ոմանք, ժողովրդական տրիբուն Ատեյոսի հետ, դժգոհ էին, որ նա պատերազմի է դուրս գալու այնպիսի մարդկանց դեմ, որոնք ոչնչով մեղավոր չէին և որոնց հետ [հռոմեացիները] կապված էին դաշնագրերով (**Plut.**, Crass., 16):

Կրասսոսը դուրս եկավ արշավանքի և հասավ Ասորիք: Զորքն անցավ Եփրատը և գրավեց Զենոդոտիա քաղաքը, որի տիրակալն Ապոլլոնիոսն էր (այսինքն՝ դա հունական քաղաք էր), կողոպտեց քաղաքի հարստությունները և զորքին թույլատրեց իրեն իմպերատոր հռչակել: Առաջ ընթանալու փոխարեն Կրասսոսը վերադարձավ Ասորիք՝ իր ծմեռային զորանոցները, և այստեղ զբաղվեց ավելի շուտ շահաղիտական, քան ռազմավարական գործունեությամբ:

Օրեր շարունակ հաշվում էր քաղաքների եկամուտները, կշռում ու չափում Հիերապոլսի հովանավոր դիցուհու (2) գանձերը, քաղաքներին և իշխանավորներին կարգադրում զորք հավաքել, իսկ հետո՝ դրամի դիմաց, նրանց ազատում այդ պարտականությունից: Պահվածք, որը նրան պատվազրկում էր և դարձնում արհամարհելի (**Plut.**, Crass., 17):

Այն ժամանակ, երբ Կրասսոսը հավաքում էր իր զորքը Եփրատն անցնելու համար, ծանուցում ստացվեց պարթևների արքա Օրոդեսից: **«Երբ զորքն** ուղարկված է հռոմեական ժողովրդի կողմից,- ասում էր պարթև արքան,- պատերազմը կլինի դաժան և անզիջում, բայց եթե Կրասսոսը արշավանքը ձեռնարկել է իր անձնական շահի համար, ինչպես ասում են, ապա արքան ձեռնպահ է մնում պատերազմից, իսկ հռոմեական զինվորներին, որոնք ավելի շուտ կալանքի տակ են, քան ծառայության մեջ, ազատ է արձակում»:

Կրասսոսը դրան հոխորտանքով արձագանքեց, թե պատասխանը կտա Սելևկիայում: Վագիսեսը պարթևների դեսպանների ավագը, ծիծաղեց և **ձեռքի ափը** ցույց տալով Կրասսոսին ասաց. «Ավելի հեշտ այստեղ մազեր կբուսնեն, քան դու, Կրասսոս, կտեսնես Սելևկիան»:

Կրասսոսը որոշեց մինչև Սելևկիա առաջանալ Եփրատի ընթացքով: Հայոց թագավոր Արտավազդը (55-30) Կրասսոսի ճամբար ժամանեց 6.000 հեծյալով, որ ընդամենը նրա թիկնապահներն ու ուղեկիցներն էին: Նա խոստանում էր տալ ևս 10.000 զրահավոր հեծյալ և 30.000 հետևակ: Սակայն Կրասսոսին խորհուրդ էր տալիս Պարթևստան արշավել Հայաստանով. նրա զորքն այստեղ ոչ միայն առատ պարեն կունենար, քանզի դրա համար կհոգար հենց ինքը՝ Հայոց թագավորը, այլև, բացի դրանից, ապահով կլիներ՝ պաշտպանված լեռներով ու բլուրների անվերջանալի շար-

քերով, որոնք դժվարացնելի են պարթևների միակ ուժը համարվող հեծելազորի համար:

Կրասսոսը չունկնդրեց այս խելացի խորհրդին և պատասխանեց, որ կառաջանա Միջագետքով: Արտավազդը քառատրոփ վերադարձավ իր երկիր (**Plut.**, Crass., 19):

Ձևգմայի մոտ Կրասսոսն անցավ Եփրատը և պատրաստվում էր իջնելու գետի երկայնքով: Մեկը խորհուրդ տվեց զորքը ետ քաշել դեպի գրավված մոտակա գյուղը՝ մինչև թշնամու վերաբերյալ ստույգ տեղեկությունների առկայությունը: Մինչ քննարկում էին այդ տեսակետը, եկավ արաբական ցեղերից մեկի առաջնորդը՝ Արիամուս (Աքբար կամ Աբգար, **Cass. Dio.**, XL) անվամբ և առաջարկեց շարժվել հարթավայրով: Կրասսոսը համաձայնեց: Ճանապարհը սկզբում հեշտ էր, սակայն շուտով դարձավ հոգնեցուցիչ: Չորսբոլորն ընդարձակ ավազուտներ էին, անտառազուրկ, անջրդի: Մինչև անընդգրկելի հեռուները ծգվող տարածությունը ջլատեց հռոմեացիների խիզախությունը. նրանց աչքի առաջ անսահման ծովի նման տարածվում էին ավազի ալիքները, որ զինվորներին խորապես հուսալքում էր: Հռոմեացիների մեջ կասկած առաջացավ մատնության վերաբերյալ:

Հայոց թագավոր Արտավազդի հայտնած նոր տեղեկության համաձայն՝ իր վրա հարձակված Օրոդեսի դեմ անզիջում պատերազմի պատճառով ինքը չէր կարող Կրասսոսին օգնություն ուղարկել, բայց հորդորում էր հնարավորինս շուտ շրջվել դեպի Հայաստան և միանալ հայերին, որպեսզի միասին կռվեն Օրոդեսի դեմ, իսկ եթե ոչ՝ մշտապես խուսափել այնպիսի վայրերից, որոնք բարենպաստ են հեծելազորի համար, և շարունակ ընթանալ լեռնային տարածքներով:

Կրասսոսն այս անգամ ևս զուր տեղը արհամարհեց Արտավազդի խելացի խորհուրդը (3): Նրա նամակին չպատասխանեց և պատվիրեց հաղորդել, որ ինքը ժամանակ չունի զբաղվելու հայերով, և որ Արտավազդից վրեժ կլուծի դավաճանության համար (**Plut.**, Crass., 22):

Մյուս խորհրդատուն՝ արաբների առաջնորդը, հռոմեացիների վերաբերմունքից վրդովված՝ հեռացավ: Երբ տեսավ, թե հռոմեացի զինվորներն ինչպես են գանգատվում, որ արաբ ավազակների առաջնորդի պատճառով զորքն անծայրածիր անապատում է, նա ծիծաղելով ու ծաղրելով նրանց ասաց. «Դուք գուցե ձեզ պատկերացնում եք հայրենի Կամպանիայում ճանապարհորդելիս, եթե այդքան կարոտել եք աղբյուրների և առվակների ջրերին, ծառերի ստվերներին, բաղնիքներին և հյուրանոցներին: Մոռացե՞լ եք, որ արդեն անցել եք արաբների և ասորիների սահմանը»:

Հռոմեական զորքը շուտով հասավ Բալիսսոս գետը: Հրամանատարներից շատերն այն կարծիքի էին, որ հարկավոր է այդտեղ էլ կանգ առնել՝ հանգստանալու և գիշերելու համար և հակառակորդի զինվորների թիվն ու մարտական դասավորությունն իմանալուց հետո արշալույսին առճակատել նրան: Բայց Կրասսոսը շտապում էր սկսելու գործողությունը և հրամայեց առաջանալ: Նա պարթևներին հանդիպեց Խառանի մոտ: Պարթևական զորքի հրամանատարը սպարապետ Սուրենն էր: «Սուրենը չափազանց արտասովոր մարդ էր. հարստությամբ, տոհմիկ ծագումով ու փառքով նա արքայից հետո երկրորդն էր, իսկ արիությամբ ու հնարագիտությամբ գերազանցում էր իր ժամանակակից բոլոր պարթևներին: Ոչ ոք նրան չէր կարող համեմատվել ո՛չ հասակով և ո՛չ էլ մարմնի գեղեցկությամբ: Նա արշավանքի էր դուրս գալիս միշտ իր հետ 1000 ուղտ՝ բեռնված իր իրերով, և 200 սայլ, որ տանում էին հարճերին: Նրան ուղեկցում էին զրահապատ 1000 հեծյալ և շատ մեծ թվով թեթևազեններ: Նա ընդհանուր հաշվով ուներ մոտավորապես 10.000 հեծյալ: Տոհմական ծագումով նրան էր պատկանում պարթևական արքային թագադրելու իրավունքը, երբ վերջինս գահ էր բարձրանում» (Plut., Crass., 21, համմ. 24):

Սուրենը հարձակվեց Կրասսոսի վրա և խուճապի մատնեց նրան: Կրասսոսի որդին սպանվեց շատ զորապետերի հետ: Կրասսոսն իր զորքի մնացորդների հետ փախավ Խառան: Ապա ընկավ պարթևների ձեռքը և նույնպես սպանվեց: Հռոմեացիները կորցրեցին 20.000 սպանված և 10.000 գերի:

Պլուտարքոսը փորձել է մեղմացնել Կրասսոսի սխալը: Ըստ նրա՝ հաղթանակած պարթևները, այլ ոչ թե պարտված Կրասսոսն է հանդիպման առաջարկ արել զինադադարի համար: Կրասսոսը չէր ցանկանում ընդունել պարթևների առաջարկը, սակայն զինվորները պարտադրեցին նրան[1]: «Ասացեք բոլորին, որ Կրասսոսը կործանվեց թշնամու խաբեությամբ, և ոչ թե իր համաքաղաքացիների մատնությամբ»:

(Հռոմեացի զորավար Կրասսոսը հետիոտն գնաց Սուրենի մոտ. Սուրենը հրամայեց ձի մատուցել նրան: Կրասսոսն ասաց, որ հանդիպման ժամանակ ամեն մեկը հանդես գա սեփական երկրի սովորույթով: Բերեցին ոսկե սանձով զարդարված ձի: Կրասսոսին նստեցրին ձիուն և տարան):

---

[1] «Դուք տեսնում եք, որ ինձ պարտադրում են գնալ, և վկաներն եք, թե ինչպիսի ամոթ և բռնություն եմ ստիպված կրում» (տե՛ս Plut., Crass., 30):

Սուրենը հռոմեացիներին մեղադրում էր, որ նրանք այնքան էլ չեն մտահոգվում պայմանագրերի համար [և հաճախ մոռանում են դրանք] (**Plut.**, Crass., 31):

Պլուտարքոսը փորձել է Կրասոսին ներկայացնել իբրև մատնության զոհ: Իբր հայերը, արաբները դավաճանել են նրան պարթևների դեմ պայքարում, խաբել են: Իզուր:

Հայոց թագավորը միանգամայն առողջ գիտակցությամբ էր խորհուրդ տվել հռոմեացի զորապետին: Խորհուրդն անկեղծ էր ու լիովին ողջամիտ: Օրոդեսը, Կրասոսին կարծելով առավել խոհեմ, ավելի փորձառու, Հայաստան էր տեղափոխել բանակի գլխավոր ուժերը:

Պլուտարքոսը ներկայացնում է այսպիսի մի փաստ. Օրոդեսն արշավում է Հայաստանի թագավորի, իսկ Սուրենին ուղարկում Կրասոսի դեմ: Գոռոզամտությունից մղվա՞ծ: Պլուտարքոսը չի կարծում, որ այդ նույն մարդն իբրև հակառակորդ անարգել է Կրասոսին՝ Հռոմի եռապետերից մեկին, և հեռացել: Նա ցանկանում էր հեռվից դիտել և սպասել ապագա իրադարձություններին, իսկ Սուրենը սովորական մարդ չէր, նա երկրորդն էր արքայից հետո...: Այսպիսով,

1) Արտավազդի ծրագիրն ավելի խելամիտ էր, քան կարծում էր Կրասոսը: Ապացույցը՝ պարթևների արքան բանակի գլխավոր ուժերով ուղղվեց դեպի Հայաստան՝ անկասկած ենթադրելով այնտեղ հանդիպել Կրասոսին: Պլուտարքոսին հետաքրքրում է այն հարցը, թե թագավորն ինչու է անձամբ գնացել ընդդեմ Արտավազդի, Կրասոսի դեմ մի զորավարի՝ Սուրենին ուղարկելը բավարար համարելով: Արդյո՞ք քամահրանքն է պատճառը, ինչպես կարծում են ոմանք: Պլուտարքոսը այդպես չի մտածում և փորձում է միանգամայն կամայական այլ բացատրություն տալ: Ըստ նրա՝ «վախենալով վտանգից, արքան կամենում էր իրադարձություններին հետևել հեռվից»: Դա կլիներ վատ ռազմավարություն, քանզի տարածությունը մեծ էր, և նա չէր կարողանա ղեկավարել պատերազմի ընթացքը: Մյուս բացատրությունն այն է, որ Սուրենը սովորական մարդ չէր, այլ երկրորդն էր արքայից հետո, և ուրեմն՝ Կրասոսի արժանի հակառակորդը:

Սրանք պարզունակ ենթադրություններ են: Ճշմարտությունն այն է, որ Օրոդեսը ռազմական գործում Կրասոսին համարում էր իրենից ավելի փորձառու և ավելի խորաթափանց:

2) Հարկ չկար զգուշանալու նաև արաբների առաջնորդի խորհրդից: Նա Օսրոենեի թագավորն էր և ոչ մի շահ չուներ դավելու Կրասոսին: Պարթևների արքայի՝ իր ահեղ հարևանի, պարտությունը նրա համար

առավել քան ցանկալի էր: Հռոմեացիները ոչ մի վստահություն չէին ներշնչում: Արաբը պիտի որ գործեր գաղտնիորեն:

Բացի այդ, արաբի՝ Կրասսոսի համար նախապատրաստած առաջարկը կամ ծրագիրը աղավաղված է Պլուտարքոսի կողմից: Արաբը հռոմեացի զորավարին իրավացիորեն խորհուրդ էր տալիս շրջվել և գնալ գետի ընթացքով: Սելևկիայի ճանապարհը դժվարին էր ու վտանգավոր: Նա Կրասսոսին առաջնորդեց դեպի մեծ ճանապարհը, որը Զևգման միացնում էր Մծբինին: Այն գանգատը, թե իբր արաբը հռոմեական զորքը [խաբեությամբ] մխրճել է անապատի մեջ, զուտ երևակայության արգասիք է: Պատմագիրը խոստովանում է, որ ճակատամարտը սկսվել է Խառանի մոտակայքում[1]: Դա հենց երկրորդ կանգառն էր Զևգմայից հետո, որ գտնվում էր Բալիսսոս գետի ափին: Ողբերգական նկարագրությունն իրավիճակի, որի մեջ հայտնվել էր զորքը, հավակնոտ հնարանք է: Անշուշտ, չկային Կամպանիայի աղբյուրները, ինչպես հիշատակում է [արաբ առաջնորդը]:

Խառանը գրավված էր հռոմեացիների կողմից, պահազորի հրամանատարը ոմն Կոպոնիոսն էր:

Վերջապես, Կրասսոսի ճամբարում կային բնիկ հույներ (Խառանից): Կրասսոսի որդին՝ երիտասարդ Պուբլիոսը, իր ձեռքի տակ ուներ երկու հույն՝ Հիերոնիմոսին և Նիկոմաքոսին, որոնք նրան հորդորեցին փախչել և թաքնվել Իքնեում՝ հռոմեացիներին հարած ոչ հեռու գտնվող քաղաքում: Հետևաբար՝ միշտ կար հնարավորություն ստուգելու արաբների առաջնորդի ցուցումները:

Գոռոզամտության և անմատչելի վերաբերմունքի պատճառով Պոմպեոսի հեղինակությունը Կրասսոսից ավելի ցածր էր. նա խուսափում էր ամբոխից, հեռու էր մնում ֆորումից, իր աջակցությունը խնդրողներից միայն քչերին էր օգնում, այն էլ՝ առանց հոժարության, որպեսզի իր ունեցած հեղինակությունն ամբողջովին օգտագործեր անձնական կարիքների համար:

Կրասսոսն, ընդհակառակը, միշտ պատրաստ էր ծառայություն մատուցելու՝ ո՛չ անհաղորդ էր, ո՛չ էլ՝ անմատչելի: Նրան կարելի էր տեսնել ուրիշների համար շարունակ եռանդուն կերպով հոգալիս, և բարյացակամ միջամտությամբ գերազանցում էր Մեծն Պոմպեոսին (Plut., Crass., 7):

---

[1] Հրամանատարներից մեկը՝ Էգնատիոսը, 300 հեծյալների հետ Խառան փախավ կնոջ հետ (Plut., Crass., 27):

Պոմպեոսն այսպես էր վարվում անսահման փառասիրությունից դրդված (**Plut.**, Crass., 14):

Սենատորների հարցին, թե արդյոք ինքը մտադիր է իր թեկնածությունն առաջադրել Սենատում, Պոմպեոսը պատասխանեց. «Հնարավոր է՝ այո, հնարավոր է՝ ոչ»: Պոմպեոսը նկատի ուներ այն, որ իր «*այո*-ն լավ քաղաքացիների համար է, իսկ *ոչ*-ը՝ վատ»: Պատասխանը թվում է չափազանց սնապարծ ու ամբարտավան:

Կատոնի հակադրությունից սարսափահար Պոմպեոսը չի զլանում գործել ո՛չ անարդարություն, ո՛չ բռնություն: Իր ախոյանի՝ Դոմիտիոսի դեմ լարած թակարդը պատիվ չի բերում Պոմպեոսին:

Ըստ Պլուտարքոսի՝ Կրասոսին թվում էր, թե պարթևները բնավ չեն տարբերվում ո՛չ հայերից, ո՛չ էլ կապադովկիացիներից, որոնց Լուկուլլոսը հաղթել էր կամ կողոպտել ուզածի չափ (**Plut.**, Crass., 18): Նույն Կրասոսն իր ահաբեկված զինվորներին քաջալերելու համար ասում էր. «Հռոմի մեծ բախտը և փառքը մնում են անսասանելի, քանի դեռ շնչում եք Մեծ գործի ձգտողը պետք է տոկա: Ո՛չ առանց արյունահեղության Լուկուլլոսը հաղթեց Տիգրանին, իսկ Լուկիոս Կոռնելիոս Սկիպիոնը՝ Անտիոքոսին» (**Plut.**, Crass., 26):

Հայերը զինված էին այնպես, ինչպես պարթևները և մարտաձևով նման էին նրանց: Ըստ Պլուտարքոսի (**Plut.**, Lucul., 26)՝ Տիգրանն իր բանակում ուներ 20.000 նետաձիգ և պարսատիկավոր, [55.000 հեծյալ, 150.000 ծանրազեն հետևակայիններ]՝ հռոմեացիների 10.000 հետևակայինների և 1000 պարսատիկավորների ու նետաձիգների դեմ, ու պարտվեց: Մինչդեռ Սուրենն իր 10.000 նետաձիգներով հաղթեց Կրասոսին, որն ուներ 7 լեգեոն:

Պլուտարքոսից հետո, մեր ժամանակների պատմաբանները փորձեցին ամեն կերպ պատճառներ փնտրել Սուրենի հաղթանակի տպավորությունը նվազեցնելու նպատակով: «Նիզակակիր հեծելազորն իր թևերի մեջ առավ հռոմեացիներին և քառատրոփելով նրանց շուրջը՝ նետերով ուժասպառ արեց»: Թ. Մոմզենը մշակել է մի տեսություն, որի համաձայն Սուրենի օգտագործած մեթոդը դարաշրջան է կազմում ռազմական պատմության մեջ: Մարտ՝ հեռվից: Արդյո՞ք հռոմեացիները ծանոթ չէին աղեղին (**Th. Mommsen,** Römische Geschte, Bd. III, Berlin, 1857, VII, էջ 185):

Կրասոսի հրամանով թալանվեցին *[անընթեռնելի է]* Հիերապոլսի Դերկետոյի, Երուսաղեմի Եհովայի և սիրիական շատ տաճարների հարուստ գանձերը: Հպատակ ժողովուրդները հարկադրված էին համակազմ մատակարարել նրան կամ փոխարենը ոսկի տալ:

Եվ այսպես՝ լրիվ մարտախմբով Կրասսոսն անցնում է Եփրատը: Պարթև սատրապը ջախջախվում է Իքնեում: Գրավում են մերձակա տարածքները, հաղթանակ ամրագրում Նիկեփորիոնում [անընթեռնելի՝ Callinicon…] (**Th. Mommsen**, VII, 185):

…Մոտահար զենքը և հռոմեացիների զանգվածային կարգուկանոնն առաջին անգամ կգերազանցվեն հեռանետ զենքով և Սուրենի կիրառած մարտակարգով. այդ ժամանակվանից արդեն իսկ նախապատրաստվում էր ռազմական հեղափոխություն, որը պիտի իրագործվեր շատ ավելի ուշ՝ հրազենի կիրառությամբ: Իսկ դա եղավ Սիննակա բնակավայրի մոտ, օրը՝ 53 թ. հունիսի 9-ին:

Կրասսոսը պարտված է. փորձում են գտնել մեղավորին: Պատճառն այն չէ, որ հռոմեացի զորավարը անխոհեմ է եղել: Ոչ: Մեղադրում են հայոց թագավորին, արաբների առաջնորդին, հույն Անդրոմաքոսին, որը իբր թե պարթևներին տեղեկացրել էր Կրասսոսի ծրագրի մանրամասներին: Ի վերջո՝ նա պարտվեց, որովհետև պարթևներն իրենց դրսևորեցին որպես փայլուն նետաձիգներ:

Կրասսոսի գլուխն ու ձեռքը ուղարկեցին Հայաստան՝ Օրոդեսին:

Արտավազդը կարողացել էր դիմադրություն ցույց տալ Օրոդեսին և նրան հարկադրել խաղաղություն հաստատելու: Բարեկամությունն ամրապնդվեց Օրոդես արքայի որդու՝ Բակուրի հետ Արտավազդի քրոջ ամուսնությամբ: Այդ առթիվ կազմակերպել էին մեծ խնջույք, որի ժամանակ արտասանում էին հույն պոետների ստեղծագործություններից: Օրոդեսին ու Արտավազդին օտար չէին հունարեն լեզուն ու գրականությունը: Արտավազդը անգամ հայտնի էր որպես ողբերգությունների հեղինակ: Գրել է նաև ճառեր ու պատմական երկեր, որոնց մի մասը դեռևս գոյություն ունեին Պլուտարքոսի օրոք:

Երբ բերեցին Կրասսոսի գլուխը, սեղաններն արդեն հավաքել էին, և հույն ողբերգակ դերասան Յասոն Տրալլացին, Կարիա քաղաքից, Ագավեի դերն էր կատարում Եվրիպիդեսի **Բաքոսուհիներ**-ից: Պարթևաց սուրհանդակ Սիլլակեսը մտավ խնջույքի սրահ և Կրասսոսի գլուխը նետեց դահլիճի մեջտեղ:

Ներկաները ուրախության ճիչեր արձակեցին: Այդ պահին Յասոնը վերցրեց Կրասսոսի գլուխը և երգածայնեց նույն ողբերգության հետևյալ տողերը՝

Բարձունքից ենք բերում լեռան
Եղնիկ՝ խոցված մեր փառահեղ հարվածներից:
Հաջողությունն է, ով որսորդ, ուղեկցում քեզ,

Պալատ տար քանկ ավարճ այս (4):

(Եվրիպիդես, Բաքոսուհիներ, տուն 1168)

Այնուհետև դերասանը երգչախմբի հետ փոխանակեց այս երկխոսությունը.

- Չեզանից ո՞վ սպանեց նրան:

- Ե՛ս սպանեցի, դա ի՛մ սխրանքն է:

Այդ պահին տեղից վեր թռավ Պոմաքսաթրոսը (Էքսատրոս) [որ սպանել էր Կրասսոսին], խլեց գլուխը և բացականչեց, թե ինքը պիտի հնչեցնի այդ տողերը և ոչ թե Յասոնը: Թագավորը (5), գոհ՝ նվեր շնորհեց նրան, իսկ Յասոնին պարգևեց մեկ տաղանդ արծաթ:

Կրասսոսի արշավանքը ողբերգություն էր, իսկ այդ տեսարանը՝ դրա յուրատեսակ էքսոդոսը (6):

Թ. Մոմզեն, էջ 130: Աքեմենյանների դարաշրջանից ի վեր առաջին անգամ Արևմուտքը պարտվեց Արևելքից: Հունական ողբերգությունը գրտեսկային ու արյունահեղ ծաղրերգության էր վերածվում իր այլասերված զավակների ձեռքով:

Սուրենը սպանվեց (7): Օրոդեսը զինավորեց իր տակավին երիտասարդ ու անփորձ որդուն՝ Բակուրին (8): Օսակեսը (Վասա՞կ) նրան օգնում էր իր խորհուրդներով:

51 թ. պարթևները պաշարեցին Անտիոքը:

Օսակեսը (Վասա՞կ) ճաշկերույթ կազմակերպեց զոհվածների [հիշատակին նվիրված]:

Թ. Մոմզեն, էջ 192: Սակայն բոլորի՝ ինչպես բարեկամների, այնպես էլ թշնամիների համար պարզ էր, որ պարթև զինվորը չուներ ավելի մեծ արժանիքներ, քան Արևելքի մյուս զինվորները:

Թ. Մոմզեն, էջ 189: Այդ ժամանակ թափառական կատակերգուների մեծաքիվ խմբերից մեկը, որ հունական պոեզիան ու բեմական արվեստը տարածելու համար շրջագայում էին Ասիայի հեռավոր երկրներում, ներկայացնում էր **Բաքոսուհիները:**

Ողբերգության միջնամասում, երբ Ագավեն բեմ է վերադառնում և բերում իր որդու՝ Թեբեի արքա Պենթևսի հոշոտված գլուխը, դերասանը կիսով չափ հեղինակականացված բարբարոսների համար արտասանում է այս հայտնի տունը:

φέρομεν ἐξ ὀρέων
ἕλικα νεότομον ἐπὶ μέλαθρα
Μακαρίαν θήραν

Մենք բերում ենք լեռներից
Այս բաղեղը՝ նոր կտրած,
Լավն է որսը (9):

(*Բաքոսուհիներ*, տող 1169-1171)

Այս էր Կրասսոսի արշավանքի վախճանը, որն, իրոք, ավարտվեց ողբերգության նման[1] (10):

[1] **Plut.**, Crass., 33.

III. [ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԵԱ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ (Ք. ի. II դ.-III դ. սկիզբ)]

Անտոնինոս Պիոս (138-161):

Cass. Dio, 69: Փարասմաև Իբերացին Հռոմ եկավ կնոջ հետ: **Անտոնինոսը** ընդարձակեց նրա իշխանությունը և թույլատրեց զոհաբերություն մատուցել Կապիտոլիումում: Բելլոնայի (Ἐνυώ) տաճարում (1) կանգնեցրեց մի ծիարձան և մասնակցեց այդ տիրակալի, նրա որդու և իրերական այլ երևելիների զինավարժություններին:

Մարկոս Ավրելիոս (161-180):

Cass. Dio, 71. 161 թ.: Մարկոս Ավրելիոսը կայսերակից ընտրեց **Լուկիոս Վերոսին,** նրան ամուսնացրեց իր դստեր՝ Լուկիլլայի հետ և ուղարկեց զորավիգ լինելու պարթևների դեմ պատերազմում:

162 թ.: «[Պարթևաց] Վաղարշը (2) վերսկսեց պատերազմը: Բոլոր կողմերից շրջափակելով հռոմեական մի ամբողջ լեգեոն, որ Սեվերիանոս հյուպատոսի օրոք կայազորային ծառայության մեջ էր Հայկական Ելեգեա ամրոցում (3), նա նետերի տարափով ոչնչացրեց այդ լեգեոնն ու նրա առաջնորդներին, և, դեռ ավելին, առաջացավ դեպի Ասորիքի քաղաքները, որտեղ ահ ու սարսափ տարածեց: Լուկիոսը [1] եկավ Անտիոք, զգալի թվով զինվորներ հավաքագրեց և հրամանատարության ներքո ունենալով լավագույն զորավարներին[2]՝ ինքն էլ ճամբարեց այդ քաղաքում, որպեսզի կարգուկանոն հաստատի ու կենտրոնացնի պատերազմի համար անհրաժեշտ միջոցներ, և զորքերը վստահեց Կասսիոսին:

---

[1] Ըստ **Հուլիոս Կապիտոլինոսի,** *Մարկոս Անտոնինոս* 8 և 20, *Վերոս* 4, Լուկիոսը ծմեռը հավանաբար անցկացրել է Լավոդիկեայում, իսկ ամառը՝ Անտիոքում և Դափնեում, բազմատեսակ հաճույքների ու խրախճանքների մեջ, մինչդեռ Անտոնինոսը Հռոմում զանազան օգտակար միջոցառումներ էր ձեռնարկում պատերազմի համար, *տես նաև՝ Սուիդաս,* Βήρος:

[2] **Julii Capitolini,** Verus, 7. **Duces autem confecerunt Parthicum bellum Statius Priscus, Avidius Cassius et Martius Varus per quadriennium ita ut Babylonem et Armeniam vindicarent** [Պարթևական պատերազմը չորս տարվա ընթացքում ավարտեցին Ստատիոս Պրիսկոս, Ավիդիոս Կասսիոս ու Մարտիոս Վերոս զորահրամանատարները՝ և այնպես, որ ազատեցին Բաբելոնն ու Հայաստանը]:

165 թ.: Վերջինս քաջաբար դիմադրեց Վաղարշի գրոհին, և քանի որ այս թագավորի դաշնակիցների շրջանում դասալիքություն սկսվեց, նրան էլ հետապնդեց ձահանջելիս: Առաջացավ մինչև Սելևկիա և Տիգրոն, ավերեց Սելևկիան՝ հրո ճարակ դարձնելով, և գետնին հավասարեցրեց Վաղարշի պալատը Տիգրոնում»[1]:

Cass. Dio, 71, 2-3.

Ὁ γὰρ Οὐολόγαισος πολέμον ἦρξε, καὶ στρατόπεδόν τε ὅλον Ῥωμαϊκὸν τὸ ὑπὸ Σεβηριανῷ τεταγμένον ἐν τῇ Ἐλεγείᾳ, χωρίῳ τινὶ τῆς Ἀρμενίας, περισχὼν παντόθεν αὐτοῖς ἡγεμόσι κατετόξευσε καὶ διέφθειρε, καὶ τῆς Συρίας ταῖς πόλεσι πολὺς ἐπῆει καὶ φοβερός. Ὁ οὖν Λούκιος ἐλθὼν ἐς Ἀντιόχειαν καὶ πλείστους στρατιώτας συλλέξας, καὶ τοὺς ἀρίστους τῶν ἡγεμόνων ὑφ' ἑαυτὸν ἔχων, αὐτὸς μὲν ἐν τῇ πόλει ἑκάθητο διατάττων ἕκαστα καὶ τὰς τοῦ πολέμου χορηγίας ἀθροίζων, Κασσίῳ δὲ τὰ στρατεύματα ἐπέτρεψε. καὶ ὃς ἐπιόντα τε τὸν Οὐολογαίσον γενναίως ὑπέμεινε, καὶ τέλος ἐγκαταλειφθέντα ὑπὸ τῶν συμμάχων καὶ ὀπίσω ἀναχωρήσαντα ἐπεδίοξε, μέχρι τε Σελευκείας καὶ Κτησιφῶντος ἤλασε, καὶ τήν τε Σελεύκειαν διέφθειρεν ἐμπρήσας, καὶ τὰ τοῦ Οὐολογαίσου βασίλεια τὰ ἐν τῇ Κτησιφῶντι κατέσκαψεν.

Սակայն վերադառնալիս շատ զինվորներ կորցրեց՝ սովի ու հիվանդության պատճառով: Համենայն դեպս՝ զորքի մնացորդի հետ վերադարձավ Ասորիք: Հետագայում Լուկիոսը դավաղրության կազմակերպեց իր աներոջ՝ Մարկոս Ավրելիոսի դեմ, սակայն մահացավ թույնից (Jo. Xiphilinus).

164 թ.: «Մարտիոս Վերոսը Թունկիդիդեսին ուղարկեց Սոհեմոսին Հայաստան բերելու (4): Այդ զորավարն իր զենքի ահուսարսափով և բոլոր հան-

---

[1] **Julii Capitolini, Marcus Antoninus** 8. Fuit eo tempore etiam Parthicum bellum, quod Vologaesus paratum sub Pio, Marci et Veri tempore indixit, fugato Attidio Corneliano, qui Syriam tunc administrabat. [Այդ նույն ժամանակ եղավ և Պարթևական պատերազմը, որը Վաղարշը պատրաստում էր դեռ Պիոսի, բայց սկսեց Մարկոսի և Վերոսի օրոք, փախուստի մատնելով Ատտիդիոս Կորնելիանոսին, Ասորիքի կառավարչին]: Նույնը, **Verus**, 6. quum interfecto legato, caesis legionibus, Syriis defectionem cogitantibus, Oriens vastaretur. [«երբ սպանվեց լեգատը, կոտորվեցին լեգիոնները, Ասորիքի<հիշխանավորները>մտադիր էին անջատվել, և Արևելքը ենթարկվում էր կողոպուտի]:

գամաքներից օգտվելու ճարպկությամբ ճշգրիտ կատարեց իր առաքելությունը: Ինչ վերաբերում է Մարտիոսին՝ նա ոչ միայն ընդունակ էր զենքով հնազանդեցնելու թշնամիներին (ինչը զորավարի առաքինությունն է), արագորեն նրանց առաջն առնելու կամ խորամանկորեն խաբելու, այլև հավատացնելու համոզիչ խոսքով, գայթակղելու ճոխ նվերներով և հույսի գրավչությամբ: Այն ամենի մեջ, ինչ անում էր և այն ամենի մեջ, ինչ ասում էր, կար շնորհ, որ հանգստացնում էր յուրաքանչյուրի բորբոքվածությունն ու զայրույթը և բորբոքում հույսը: Նա գիտեր նաև շողոքորթելու, նվերներ մատուցելու և սեղանի շուրջ հրավիրելու պահը: Դեռ ավելին՝ վարքով դրսևորվող եռանդը, թշնամիների դեմ գրոհներում տոկուն ժրաջանությունը բարբարոսներին հասկացնում էին, որ իրենց ավելի ձեռնտու էր նրա բարեկամությունը, քան ատելությունը: Եվ այսպիսով, ժամանելով Նոր քաղաք (5), որը զբաղեցնում էր Պրիսկոսից[1] հետո հաստատված հռոմեական մի կայազոր, և իր խոսքերով ու գործողություններով հանդարտեցնելով խռովության փորձը, նա այդ քաղաքը դարձրեց Հայաստանի մայրաքաղաք»:

Սուիդաս (Suidae Lexicon), v. Μάρτιος

Ὅτι Μάρτιος Βῆρος τὸν Θουκυδίδην ἐκπέμπει καταγαγεῖν Σύαιμον εἰς Ἀρμενίαν· ὃς δέει τῶν ὅπλων καὶ τῇ οἰκείᾳ περὶ πάντα τὰ προσπίπτοντα εὐβουλίᾳ τοῦ πρόσω εἶχετο ἐρρωμένως. ἦν δὲ ἱκανὸς ὁ Μάρτιος οὐ μόνον ὅπλοις βιάσασθαι τοὺς ἀντιπολέμους ἢ ὀξύτητι προλαβεῖν ἢ ἀπάτῃ κατασοφίσασθαι, ἥπερ ἐστὶ στρατηγῶν ἀλκή, ἀλλὰ καὶ λόγῳ πιθανῷ πεῖσαι καὶ δωρεαῖς μεγαλόφροσιν οἰκειώσασθαι καὶ ἐλπίδι ἀγαθῇ δελεάσαι. χάρις τε ἦν ἐπὶ πᾶσι τοῖς πρασσομένοις ὑπ' αὐτοῦ καὶ λεγομένοις, τὸ μὲν ἀγανακτοῦν ἑκάστου καὶ τὸ θυμούμενον παραμυθουμένη, τὸ δὲ ἐλπίζον ἔτι μᾶλλον αὔξουσα. κολακείας τε δώρων καὶ τῆς παρὰ τραπέζαις δεξιώσεως καιρὸν ἤδει. οἷς προσὸν τὸ πρὸς τὰς πράξεις σύντονον καὶ τὸ πρὸς τοὺς ἐχθροὺς σὺν ὀξύτητι δραστήριον, αἱρετώτερον ἐδείκνυε τοῖς βαρβάροις εἶναι τῆς φιλίας αὐτοῦ μᾶλλον ἢ τῆς ἔχθρας ἀντιποιεῖσθαι. ἀφικόμενος οὖν ἐς τὴν Καινὴν πόλιν, ἣν φρουρὰ Ῥωμαίων κατεῖχεν ἐκ Πρίσκου καταστᾶσα, νεωτερίζειν

[1] **Julii Capitolini,** Marcus Antoninus, 9: Gestae sunt res in Armeniae prospere per Statium Priscum, Artaxatis captis. [Հայաստանում հաջողությամբ գործում էր Ստատիոս Պրիսկոսը՝ <նրա օրոք> գրավվել է Արտաշատը]:

πειρωμένους λόγῳ τε καὶ ἔργῳ σωφρονίσας ἀπέφηνε πρώτην εἶναι τῆς Ἀρμενίας.

Քակուրը (6) եղբոր՝ Միհրդատի (Մերիքաղի) հետ մեկնեց Հռոմ. եղբոր գերեզմանի վրա նա մեզ համար թողել է մակագրություն [«..<ես,>Ավրելիոս Պակորոս, Հայաստանի մեծն արքա, քարադագաղ գնեցի իմ քաղցր եղբոր Ավրելիոս Միհրդատի համար, որ ապրեց ինձ հետ հիսունվեց տարի և երկու ամիս »].

Θ.Κ.| Αὐρήλιος Πάκορος βασι|λεὺς μέγας τῆς Ἀρ|μενίας ἠγόρακα σαρ|κοφάγον Αὐρη(λίῳ) Μεριθά|τι ἀδελφῷ γλυκύ|τάτῳ ζήσαντι| σὺν ἐμοὶ ἔτη νς′ μή<νας> β′

Corpus Inscriptionum Graecorum, 6559. Georg Kaibel n° 1472, 1890.

Թ. Մոմզեն, Հռոմի պատմություն, հատ. V, գիրք 8-րդ, Ք. ի. 164 թ.:

Մարկոս Ավրելիոսը Կասսիոսին հանձնեց ամբողջ Ասիայի կառավարումը, ինքն անձամբ պատերազմ մղեց Հիստերի բարբարոսների, յազիգների և մարկոմանների դեմ:

172/173 թ.: Ֆուրտիոս թագավորին վտարելուց հետո, քվադներն իրենց տիրակալ նշանակեցին Արիոգայսոսին:

καὶ τὸν βασιλέα σφῶν Φούρτιον ἐκβαλόντες Ἀριόγαισον αὐτοὶ ἐφ᾽ ἑαυτῶν βασιλέα σφίσιν ἐστήσαντο.

Արիոգայսոսի դեմ վրդովված՝ Մարկոս Ավրելիոսը հրապարակավ 1000 ոսկեդրամ խոստացավ նրան, ով այդ տիրակալին ողջ կբերի, և 500՝ նրան, ով իրեն ցույց կտա նրա կտրած գլուխը:

Մյուս դեպքերում նա իրեն մարդասիրաբար էր պահում, նույնիսկ՝ ամենաոխերիմ թշնամիների նկատմամբ:

Փոխանակ սպանել տալու սատրապ Տրդատին (7), որը մեղադրվում էր Հայաստանում հուզումներ առաջացնելու, հենիոքների թագավորին սպանելու և [Տրդատի] գործողությունները դատապարտող Վերոսին[1] սրով սպառնալու համար, նրան պարզապես աքսորեց Բրիտանիա:

---

[1] Խոսքը Մարտիոս Վերոսի մասին է, որը 175 թ. Կապադովկիայի կառավարիչն էր (**Cass. Dio** 72, 22: τῆς Καππαδοκίας ἄρχων), իսկ 176 թ. դարձավ Ասորիքի կառավարիչը (*նույն տեղում*, 29), կայսրի դեմ Կասսիոսի ընդվզման կապակցությամբ:

Cass. Dio 72.*14.* καίτοι τά τε ἄλλα ἀεὶ ποτε φιλανθρώπως καὶ τοῖς πολεμιοτάτοις χρώμενος, καὶ Τιριδάτην σατράπην τὰ τε ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ ταράξαντα καὶ τὸν τῶν Ἡνιόχων βασιλέα[1] ἀποσφάξαντα, τῷ τε Οὐήρῳ ἐπιτιμῶντι οἱ περὶ τούτων τὸ ξίφος ἐπανατεινάμενον, μὴ κτείνας ἀλλ' ἐς Βρεττανίαν πέμψας (**Exc.**, V. 304).

Ավրելիոս Կոմմոդոս Անտոնինոս (180-193, 1 հունվարի):

Սեպտիմիոս Սեվերոս (իշխանության համար պայքար Պերտինաքսի՝ սպանված 193 թ. ապրիլին, Դիդիոս Սեվերոս Հուլիանոսի † հունիսի 2-ին, Նիգերի † 194 թ., միջև) 193-211, 4 փետրվարի:

Կարակալլա, նրա որդին՝ 211-217, 8 ապրիլի:

195 թ.: Քաղաքացիական պատերազմից հետո Սեվերոսը, «փառատենչությամբ համակված»՝ *ἐπιθυμίᾳ δόξης*, իր զենքերն ուղղեց բարբարոսների՝ օսրոենցիների, աղիաբենցիների և արաբների դեմ: Առաջին երկուսը, որոնք ըմբոստացել էին և պաշարել Մծբինը, պարտություն կրեցին Սեվերոսից, իսկ Սեվերոսի հակառակորդ Նիգերի մահվանից հետո դեսպանություն ուղարկեցին ոչ թե իրենց մեղքերի համար ներողություն հայցելու, այլ նրա բարեհաճությունը խնդրելու՝ պատրվակելով, որ իրենք, տվյալ դեպքում, գործել են նրա շահերից ելնելով: Իրոք,- ասում էին նրանք,- նրա պատճառով են սպանել Նիգերի կողմնակից զինվորներին: Նրանք նաև նվերներ ուղարկեցին Սեվերոսին՝ խոստանալով վերադարձնել գերիներին և ամյունների մնացորդները: Այդուհանդերձ, չէին ցանկանում ո՛չ լքել իրենց գրաված վայրերը, ո՛չ էլ կայազորներ ընդունել: Բնավ չէին ցանկանում: Պահանջում էին, որ իրենց երկրում թողնված բոլոր զինվորները հետ քաշվեն: Այս շարժառիթներով է պատերազմ ձեռնարկվել նրանց դեմ:

Սեվերոսն անցավ Եփրատը և հայտնվեց թշնամական տարածքում: Նա գնաց Մծբին և մնաց այնտեղ: Լատերանոսին, Կանդիդոսին և Լայտոսին ուղարկեց բարբարոսների դեմ, մեկին՝ մի կողմից, հաջորդին՝ մյուս: Հարձակվելով թշնամու վրա՝ նրանք ամայացրին տարածքները և քաղաքներ նվաճեցին:

---

[1] Տրայանոսի օրոք դա *Ἀγχίαλος*՝ Անքիալոսն էր: Հմմտ. Մալալասի մոտ՝ պարթև թագավորի դեսպանի անունը: Ծազիգների թագավորները նույնպես կրում էին իրանական անուններ՝ **Βανάδασπος**, **Ζαντικός** (**Cass. Dio**):

196 թ. Սեվերոսն իր բանակը կրկին բաժանելով երեք զորաբանակի՝ Լայտոսի, Անիլլինոսի և Պրոբոսի հրամանատարությամբ, ուղղորդեց Աղիաբենեի դեմ: Նրանք այստեղ ներխուժեցին ո՛չ առանց դժվարության: Սեվերոսը արտոնություններ տվեց Մծբինին, որի կառավարումը վստահեց մի «հեծյալի»՝ մեծատոհմիկի, պարծենալով, թե ընդարձակ տարածք է ավելացրել կայսրությանը, իսկ այդ քաղաքը Ասորիքի համար դարձրել է պատվար:

Սակայն իրադարձությունները համոզիչ կերպով ցույց տվեցին, որ այդ ձեռքբերումը հռոմեացիների համար եղել է «շարունակական պատերազմների, ինչպես նաև բազում ծախսերի պատճառ, քանզի այն քիչ բան է բերում և շատ ծախսերի տեղիք տալիս, իսկ մենք, պատերազմի մեջ լինելով մեր հարևանների՝ մարերի ու պարթևների հետ, մարտնչում ենք, այսպես ասած, ամեն պահ, այդ տարածքը պաշտպանելու համար» (**Cass. Dion,** 75, 1-3):

Այս պատերազմը հազիվ ավարտված՝ Սեվերոսը քաղաքացիական պատերազմի մեջ մտավ Կեսար Ալբինոսի դեմ: Վերջինս պարտությունից հետո ինքնասպան եղավ:

Այնուհետև, 198 թ. Սեվերոսն իր զենքն ուղղեց պարթևների դեմ: Մինչդեռ նա զբաղված էր քաղաքացիական պատերազմով, պարթևներն անպատիժ դարձել էին Միջագետքի տերերը և գրավել առանց Լայտոսի պաշտպանության մնացած Մծբին քաղաքը, որն էլ փրկեց այն: Լսելով կայսրի ժամանման լուրը՝ պարթևները քաշվեցին իրենց երկիրը («Նրանց առաջնորդը Վաղարշն (8) էր, որի եղբայրը Սեվերոսի հետ էր» (ἦρχε δὲ αὐτῶν Οὐολόγαισος, οὗ ἀδελφὸς συνῆν τῷ Σεουήρῳ): Սեվերոսը կտրեց անցավ Եփրատը, գրավեց Սելևկիան ու Բաբելոնը: Գրավեց նաև Տիգրոնը և իր զինվորներին թույլատրեց թալանել այն, կոտորեց մեծ քանակով բնակչություն և կենդանի գերեվարեց մոտավորապես 100 հազար մարդու: Այդուհանդերձ չհետապնդեց Վաղարշին և չպահեց Տիգրոնը, «ասես նրա արշավանքի միակ նպատակն այդ քաղաքը թալանելն էր» ἀλλ᾽ ὥσπερ ἐπὶ τοῦτο μόνον ἐστρατευκὼς ἵν᾽ αὐτὴν διαρπάσῃ ᾔχετο (**Cass. Dio,** 76, 9):

Սեվերոսը փորձ կատարեց գրավել Հատրան, սակայն անհաջողության մատնվեց: Շարժվեց դեպի Պաղեստին, «այնուհետև Վերին Եգիպտոս՝ բարձրանալով Նեղոսն ի վեր» (καὶ ἐς τὴν Αἴγυπτον τὴν ἄνω διὰ τοῦ Νείλου ἀνέπλευσε) և ամբողջությամբ գրավեց այն: Ինչ-որ հիվանդություն նրան խանգարեց հասնելու Թթովպիայի սահմաններին: (**Cass. Dio,**76, 13):

Անտոնիանոս Կարակալլա (211-217):

Cass. Dio, 77, 12.

213 թ.: «Օսրոենեի թագավոր Աբգարը, երբ դարձավ իր ազգակիցների առաջնորդը, նրանց գլխավորներին չազատեց տառապանքներից: Արտաքուստ նրանց ստիպում էր ընդունել հռոմեացիների սովորույթները, բայց, իրականում, անսահմանորեն չարաշահում էր իր իշխանությունը նրանց նկատմամբ»:

ὅτι Ἄγβαρος ὁ τῶν Ὀσροηνῶν βασιλεὺς ἐπειδὴ ἅπαξ ἐν κράτει τῶν ὁμοφύλων ἐγένετο, οὐδὲν ὅ τι δεινοτάτων τοὺς προέχοντας αὐτῶν οὐκ ἐξειργάσατο. λόγῳ μὲν ἐς τὰ τῶν Ῥωμαίων ἤθη μεθίστασθαι ἠνάγκασεν, ἔργῳ δὲ τῆς κατ᾽ αὐτῶν ἐξουσίας ἁπλήστως ἐνεφορεῖτο.

«[Անտոնիանոս Կարակալլա կայսրը] օսրոենցիների թագավոր Աբգարին նենգորեն հորդորելով այցելել իրեն իբրև բարեկամի, այնուհետև բռնեց նրան, զնդան նետեց և այսկերպ զավթեց Օսրոենեն, որն այլևս թագավոր չուներ» (ἡπατηκὼς γὰρ τὸν βασιλέα τῶν Ὀσροηνῶν Αὔγαρον ὡς δὴ παρὰ φίλον αὐτὸν ἥκειν, ἔπειτα συλλαβὼν ἔδησε, καὶ τὴν Ὀσροηνὴν οὕτως ἀβασίλευτον οὖσαν λοιπὸν ἐχειρώσατο).

«Ինչ վերաբերում է Հայաստանի թագավորին (9), որը տարաձայնությունների մեջ էր իր իսկ որդիների հետ, նրան ևս բարեկամական նամակներով հրավիրեց՝ իրենց միջև համաձայնություն հաստատելու պատրվակով, և հետը վարվեց այնպես, ինչպես վարվել էր Աբգարի հետ: Այդուհանդերձ, հայերը, որ ամենևին չէին ցանկանում անցնել նրա կողմը, զենքի դիմեցին և նրանցից ոչ մեկը բնավ չվստահեց նրան, այնպես որ նա փորձով համոզվեց, թե իր բարեկամների նկատմամբ նենգ գործունեությունը որքան վնասակար է կայսրի համար»:

τὸν δὲ τῶν Ἀρμενίων βασιλέα διαφερόμενον μετὰ τῶν ἰδίων παίδων ἐκάλεσε μὲν φιλικοῖς γράμμασιν ὡς δὴ εἰρηνεύσων αὐτούς, ἔδρασε δὲ καὶ περὶ τούτους ἃ καὶ περὶ τὸν Αὔγαρον. οὐ μὴν καὶ οἱ Ἀρμένιοι προσεχώρησαν αὐτῷ ἀλλ᾽ ἐς ὅπλα ἐχώρησαν καὶ οὐκετ οὐδεὶς αὐτῷ τὸ παράπαν οὐδὲν ἐπίστευσεν, ὥστε καὶ ἔργῳ αὐτὸν ἐκμαθεῖν ὅσον αὐτοκράτορι ζημίωμά ἐστι τό τι ἀπατηλὸν πρὸς φίλους πρᾶξαι (**Cass. Dio**, *77, 12*).

Նա պարծենում էր, որ «պարթևների թագավոր Վաղարշի (10) մահվանից հետո նրա որդիները[1] կռվում էին գահի համար» (Οὐολογαίσου τοῦ τῶν Πάρθων βασιλέως τετελευτήσαντος οἱ παῖδες περὶ τῆς βασιλείας ἐμάχοντο...)՝ իր անձնական մտադրությանը վերագրելով այն, ինչը պատահականության արգասիք էր, մեծ հաճույք էր ստանում՝ տեսնելով եղբայրների երկպառակությունը և օտարների երկուստեք կոտորածները:

Պարթև արքայորդիների վերաբերյալ չերկմտեց գրելու Սենատին՝ եղբայրներ են և երկպառակության մեջ են, այդ եղբայրների վատ հարաբերությունները մեծ դժբախտություններ կպատճառեն պարթևական թագավորությանը. ասես այդ վատ հարաբերությունները, որ կարող էին բարբարոս պետության կորստյան պատճառ լինել՝ հռոմեական կայսրության փրկություն էին:

Պատերազմի նախապատրաստություն ընդդեմ հայերի և պարթևների

Ք. հ. 212 թ.: Կարակալլան Ալեքսանդր [Մակեդոնացու] հանդեպ այնպիսի կիրք ուներ, որ կազմեց 16.000 մարդուց բաղկացած փաղանգ, բոլորն էլ՝ մակեդոնացիներ, անվանեց Ալեքսանդրի անունով, զինեց այդ զորավարի ժամանակաշրջանում գործածվող զենքերով, այն է՝ եզան անմշակ կաշվից սաղավարտ, կտավատի երեքտակ գործվածքից զրահազգեստ, պղնձե վահան, երկար նիզակ, կարճ նետ, սռնապանակներ և սուր. κράνος ὠμοβόειον, θώραξ λινοῦς τρίμιτος, ἀσπὶς χαλκῆ, δόρυ μακρόν, αἰχμὴ βραχεῖα, κρηπῖδες, ξίφος (**Cass. Dio**, 77, 7):

214-215 թթ. նա ձմեռեց Նիկոմեդիայում, շարային վարժություններով մարզեց մակեդոնական փաղանգին և հայերի ու պարթևների դեմ պատերազմի նպատակով ստեղծեց ռազմական երկու մեծ մեքենա (**Cass. Dio**, *77, 18*):

215 թ.: Արշավանքի ժամանակ պարթևների հետ ընդհարման շարժառիթը եղավ այն, որ Վաղարշը հրաժարվում է իրեն հանձնել իր պահանջած Տրդատին (11), ինչպես նաև ոմն Անտիոքոսին. ἐκστρατεύσαντι δὲ αὐτῷ κατὰ τῶν Πάρθων πρόφασις τοῦ πολέμου ἦν ὅτι Οὐολόγαισος τὸν

[1] **Վաղարշ և Արտավան**, 213-227:

τε Τιριδάτην καὶ Ἀντίοχόν τινα μετ᾽ αὐτοῦ ἐξαιτήσαντι αὐτῷ οὐκ ἐξέδωκεν (**Cass. Dio**, 77, 19):

Անտիոքոսը ծագումով Կիլիկիայից էր և սկզբում ճևացնում էր, թե զբաղվում է կինիկյան փիլիսոփայությամբ, ինչը նրան հնարավորություն էր ընձեռել պատերազմի ժամանակ բազմաթիվ ծառայություններ մատուցել զինվորներին. նրանց [սովորեցնում] էր կոփվել ցրտի դեմ՝ նետվելով ձյան մեջ և նրանում թավալվելով, ինչի համար նվերների և պատիվների էր արժանացել Սեվերոսի և հենց իր՝ Անտոնինոսի կողմից:

Սակայն դրանից սնապարծությամբ համակվելով՝ նա միացավ Տրդատին[1] և նրա հետ միասին անցավ պարթևների արքայի կողմը:

ἐπαρθεὶς δὲ ἐπὶ τούτοις τῷ Τιριδάτῃ συνεξητάσθη, καὶ μετ᾽ αὐτοῦ πρὸς τὸν Πάρθον ηὐτομόλησε (**Cass. Dio** 77, 19. **Joannis Xiphilini** Epitoma, 335. Suidae lexicon: Ἀντίοχος ὁ αὐτόμολος «Անտիոքոս փախստական»):

«Երբ Պարթևը սարսափահար հանձնեց Տրդատին ու Անտիոքոսին, Անտոնինոսն անմիջապես հրաժարվեց իր արշավանքից»: τοῦ δὲ Πάρθου φοβηθέντος καὶ τὸν Τιριδάτην καὶ τὸν Ἀντίοχον ἐκδόντος, ἀφῆκε τὴν στρατείαν ἐν τῷ παραυτίκα (**Cass. Dio**, 77, 21).

Բայց Թեոկրիտոսին մի զորագնդի հետ ուղարկելով հայերի դեմ՝ պարտվեց այս ժողովրդից, ինչը տարավ որպես ծանր անհաջողություն: Այս Թեոկրիտոսը, որ ստրուկից է ծնվել և մանկությունից ի վեր պարել բեմի վրա, Անտոնինոսի օրոք հասավ այնպիսի հզորության, որ պրետորության երկու պրեֆեկտները նրա համեմատ ոչինչ էին: Մեկ այլ կեսարացի[2] ևս՝ Էպագաթոսը, իշխանությամբ ու հանդգնությամբ հավասարվեց նրան: Եվ այսպես, Թեոկրիտոսը մահապատժի ենթարկեց բազմաթիվ քաղաքացիների.

Ք. հ. 216 թ.: Այնուհետև իր բանակն առաջնորդելով պարթևների երկիր, այն պատճառաբանությամբ, թե Արտավանը չի ցանկանում իրեն տալ իր դստերը, որի ձեռքը նա խնդրել էր (Արտավանին, իրոք, քաջ հայտնի էր, որ առերևույթ էր իր դստեր հետ կայսրի ամուսնության ցանկությունը, իրականում նա ուզում էր տիրանալ պարթևների թագավորությանը), Անտ-

---

[1] էջ 511: Ըստ Յուստիի [F. **Justi**, Iranische Namenbuch], այդ Տրդատը Վաղարշ V-ի և Արտավան V-ի հորեղբայրն էր, ուստիև՝ պարթև իշխան. Դա սխալ է: Տրդատը [նախադասությունն անավարտ է. – թարգմ.]:

[2] Թեոկրիտոսը նույնպես կեսարացի էր՝ **Καισάρειος**:

տոնինոսը ամայացրեց երկրի մի մեծ տարածք, որ եզերում էր Մարաստանին, հանկարծակի հարձակմամբ խորտակեց նրա ամրոցները, գրավեց Արբելան և բացելով պարթև արքաների գերեզմանները, ցաքուցրիվ արեց նրանց ոսկորները, որովհետև պարթևները նրան չառճակատեցին (**Cass. Dio**, 79, 1): Ըստ Հերոդիանոսի (IV, 9 et 10), պարթև արքան նախ մերժեց Անտոնինոսի պահանջը, բայց հետո, գայթակղված կայսրի պարգևներից ու երդումներից՝ նրան ընդունեց իր տիրույթներում: Վերջինս դրանից օգտվեց՝ անակնկալ կերպով հարձակվելու և երկիրը ամայացնելու (Aelii Spartiani Vita Hadriani, *6.* per Cadusios fines et Babylonios ingressus՝ [«Կադիշցիների[1] և բաբելացիների սահմաններն անցնելով, հարձակվեց»]:

Բարբարոսները քաշվեցին Տիգրիսից այն կողմ գտնվող լեռները, որպեսզի նախապատրաստվեն պաշտպանության: Կայսրը քաղարկեց այդ նահանջը՝ պարծենալով, թե լիովին ջախջախել է նրանց, որոնց անգամ չէր էլ տեսել (ինչպես գրել է նա):

Ք. ի. 217 թ.: Պարթևներն ու մարերը, մեծաթիվ զորք հավաքելով, ահաբեկեցին կայսրին, որովհետև նա քաջ էր՝ սպառնալիքի, և պատրաստ՝ հանդգնության, սակայն քուլամորթ էր կռվի մեջ:

217 թ. ապրիլի 8-ին Եդեսիայից մեկնելով Խառան՝ Կարակալլան սպանվեց իր զինվորների կողմից:

Հռոմի նոր կայսր Մակրինոսը՝ ծագումով մավր, ծննդով Կեսարիայից, անհայտ ծնողների որդի էր: Նրա մի ականջը մավրերի նման ծակ էր: Բայց նրա չափավորությունը զուգակշռում էր նրա ստորին ծագումը:

217 թ.: Մակրինոսը տեսնելով, որ Արտավանը չափազանց զայրացած է կատարվածից ու խիստ բորբոքված և մեծաթիվ զորքով ներխուժել է Միջագետք, նախ նրան իր իսկ կամքով, բարեկամական խոսքերով հանդերձ վերադարձրեց գերիներին՝ կոչ անելով խաղաղություն հաստատել և տեղի ունեցածի պատճառը բարդեց Կարակալլայի վրա: Սակայն Արտավանը, ամենևին չցանկանալով ընդունել այդ առաջարկները, միաժամանակ նրան հրահանգեց վերականգնել կործանված ամրոցներն ու քաղաքները, ամբողջությամբ լքել Միջագետքը և հասցված մյուս վնասների, ինչպես նաև արքաների գերեզմաններն ավերելու համար հատուցել՝ Մակրինոսին արհամարհելով որպես անարժան նորելուկի և անչափ զայրանալով նրա վրա: Մակրինոսը անգամ խորհելու ժամանակ չունեցավ՝ շարժվելով իր հակառակորդին ընդառաջ, որն արդեն հասել էր մինչև Մծբին, մարտերից մեկում պարտություն կրեց:

---

[1] Շփոթ[ե՞լ է] Carduchi [«կորդվացիներ» ցեղանվան հետ]:

218 թ.: Թե՛ իրեն հատուկ թուլամորթության և թե՛ զինվորների անկարգապահության պատճառով Մակրինոսը չհամարձակվեց շարունակել պատերազմը: Խաղաղության հասնելու համար նա շատ մեծ ծախսեր արեց, փորձում էր նվերներով իր կողմը գրավել ինչպես հենց իրեն՝ Արտավանին, այնպես էլ նրանց, ովքեր հզոր էին իր դիմաց, այնպես որ ծախսերի ամբողջ գումարը կազմեց մոտավորապես 15 միլիոն դրաքմե[1]: Արտավանը համաձայնեց բանակցել: Մակրինոսը սենատին չգրեց ճշգրիտ պատմությունն այն ամենի, ինչ տեղի էր ունեցել Արտավանի և իր միջև: Ահա թե ինչու, որոշման համաձայն, գոհաբերություններ մատուցվեցին նրա հաղթանակի պատվին և նրան շնորհվեց «Պարթևական» պատվանունը: Նա չհամաձայնեց՝ ամաչելով իբրև մականուն կրել իրեն հաղթած թշնամուց փոխառված անուն:

«Հայոց թագավորի դեմ պատերազմը նույնպես դադարեց: Համաձայնելով ընդունել Մակրինոսի ուղարկած թագը, Տրդատը ետ ստացավ Կարակալլայի [Տարավտասի] կողմից տասնմեկ ամիս բանտարկված մորը, Հայաստանից տարված ամբողջ ավարն ու Կապադովկիայում հոր ունեցվածքը (12)՝ հույս փայփայելով ստանալ նաև ամենամյա տուրք, որ իրեն վճարում էին հռոմեացիները» (13):

218 թ.: καὶ μέντοι καὶ τὰ κατὰ τὸν Ἀρμένιον πολεμωθέντα, ὥσπερ εἶπον, κατέστη, τοῦ [τε] Τιριδάτοῦ πεμφθὲν αὐτῷ τὸ διάδημα παρὰ τοῦ Μακρίνου λαβόντος, καὶ τὴν μητέρα, ἣν ἔνδεκα μησὶν ὁ Ταραύτας ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ κατεσχήκει, τήν τε λείαν τὴν ἐκ τῆς Ἀρμενίας ἀλοῦσαν κομισαμένου, καὶ τὰ χωρία ὅσα ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἐν τῇ Καππαδοκίᾳ ἐκέκτητο, τό τε [γὰρ] ἀργύριον ὃ κατ' ἔτος παρὰ τῶν Ῥωμαίων εὑρίσκετο, ἐλπίσαντος λήψεσθαι (**Cass. Dio**, 78, 27).

(Կարակալլան Վաղարշից պահանջել էր Տրդատին: Բայց հայերը զենքը վայր չէին դրել: Տրդատին հաջողվել էր ազատվել գերությունից և այդ ժամանակ նա իշխում էր Հայաստանում):

Պարտված Մակրինոսը 218 թ. հունիսի 8-ին Էպագաթոսի միջոցով իր որդուն ուղարկեց պարթևների արքա Արտավանի մոտ (**Cass. Dio**, 78, 39):

[1] 50 միլիոն դինար, տե՛ս **Թ. Մոմզեն**, հատ. V, գիրք 10-րդ, էջ 264:

Բազում ժողովուրդների շրջանում ծագած շատ խռովություններ հանդարտվեցին: Բայց այն, ինչ տեղի ունեցավ Միջագետքում՝ առավել սարսափելի էր և բոլորին հիմնավոր վախ ներշնչեց:

«Արտաքսերքսես [Արտաշես, Արտաշիր] անվամբ մի պարսիկ, երեք ճակատամարտերում պարթևներին հաղթելուց և նրանց արքա Արտավանին սպանելուց հետո (14), շարժվեց դեպի Հատրա քաղաքը, որպեսզի այն հենակետ դարձնի հռոմեացիների դեմ արշավանքների համար: Թեև խորտակեց քաղաքի պարիսպները [և դարաններից բազմաթիվ զինվորներին դուրս նետեց], այնուամենայնիվ նահանջեց Մարաստան, և նվաճելով նրա [ինչպես և Պարթևստանի] զգալի մասը՝ [(որը՝ ուժով, որը՝ սարսափով)] շարժվեց դեպի Հայաստան: Այստեղ պարտվելով տեղացիների, [ինչ-որ] մարերի և Արտավանի զավակների կողմից, ոմանց կարծիքով՝ փախուստի դիմեց, մյուսների կարծիքով՝ հետ քաշվեց, որպեսզի նախապատրաստվի ավելի մեծ արշավանքի»:

227բ. Ἀρταξέρξης γὰρ τις Πέρσης τούς τε Πάρθους τρισὶ μάχαις νικήσας, καὶ τὸν βασιλέα αὐτῶν Ἀρτάβανον ἀποκτείνας, ἐπὶ τὰ Ἄτρα ἐπεστράτευσεν, ἐπιβασίαν ἀπ᾽ αὐτῶν ἐπὶ τοὺς Ῥωμαίους ποιούμενος. καὶ τὸ μὲν τεῖχος διέρρηξεν, συχνοὺς δὲ δὴ τῶν στρατιωτῶν ἐξ ἐνέδρας ἀποβαλὼν ἐπὶ τὴν Μηδίαν μετέστη, καὶ ἐκείνης τε οὐκ ὀλίγα καὶ τῆς Παρθίας, τὰ μὲν βίᾳ τὰ δὲ καὶ φόβῳ, παραλαβὼν ἐπὶ τὴν Ἀρμενίαν ἤλασε, κἀνταῦθα πρός τε τῶν ἐπιχωρίων καὶ πρὸς Μήδων τινῶν τῶν τε τοῦ Ἀρταβάνου παίδων πταίσας, ὡς μὲν τινες λέγουσιν, ἔφυγεν, ὡς δ᾽ ἕτεροι, ἀνεχώρησε πρὸς παρασκευὴν δυνάμεως μείζονος (Cass. Dio, 80).

IV. ԲՅՈՒԶԱՆԴԱ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

(V դարի վերջ - VI դարի կես)

ԲՅՈՒԶԱՆԴԱ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Սկզբնաղբյուրներ

The Chronicle of **Joshua the Stylite**, Cambridge, 1882.

Procopii De Bello Persico, ed. Bonnae, Русский перевод С. Дестуниса с комментариями Гавриила Дестуниса, СПб., 1876.

The Syriac Chronicle known as that of **Zachariah of Mitylene**, translated into English by F. J. Hamilton, D. D. and E. W. Brooks M. A., London, 1899.

Eustathius Epiphanius (Եվագրիոսի III, 37 և Մալալասի § 399), Dindorfii Historici Graeci Minores I, 354-364 և վարը:

Theophanes, Chronicon, p. 222-229, B.

(Պրոկոպիոսից և Հեշուից անկախ սկզբնաղբյուրներ):

Հայերի կյանքի բազում կողմերի ճշգրիտ ըմբռնումը՝ տվյալ ժամանակաշրջանում և մատենագրական որոշ հարցերի առնչությամբ, պահանջվում է, ի միջի այլոց, նախևառաջ պարզել այն տիրակալությունների արտաքին քաղաքական իրադարձությունների ընդհանուր ընթացքը, որոնց կազմում էին գտնվում հայերը և որոշել այդ իրադարձությունների նշանակությունը տեղական շահերի տեսակետից: Մեր նպատակն է՝ միայն VI դարի սահմաններում դիտել Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի հարատև պայքարը Հայաստանին առավելապես տիրելու համար, որի հետևանքով նույն դարի վերջում Բյուզանդիան ընդարձակեց իր տիրույթները Պարսկահայաստանի տարածքների հաշվին:

Հայկական տարածքները հարևան երկրներից սահմանազատելը, որքան որ դա տարօրինակ թվա, որոշ դժվարություններ է հարուցում այն պատճառով, որ աշխարհագրական և ազգագրական եզրերը միշտ չէ, որ համընկնում էին: Մեր նպատակն է նախևառաջ հաստատել Հայաստանիի տարածքային հարաբերությունները հարակից երկրների հետ՝ իր ներքին հասարակական վիճակի, այն է՝ նախարարական կարգի կապակցությամբ,

քանի որ հենց այդ կարգին ենք հանդիպում մեզ հետաքրքրող դարաշրջանում:

Հայաստանն իբրև քաղաքական ամբողջություն այլևս գոյություն չուներ, բայց որպես ռազմական ուժ ունեցող ավատատիրական երկիր այն չէր կորցրել իր նշանակությունը նաև թագավորական իշխանության վերանալուց հետո: Հայաստանը կիսող տերությունների հաշվարկները սխալ գտնվեցին. դրա բաժանումը բնավ չի բերել նրանց ո՛չ խաղաղություն, ո՛չ էլ հանգստություն: Հայաստանը տակավին անհանգստացնում էր նրանց և առիթ էր տալիս մշտական գժտություններին համար: Բյուզանդիայի և Սասանյան հարստության միջև երկարատև պատերազմները սկսվեցին V դարի վերջից և ձգվեցին VI և VII դարերի ժամանակամիջոցը՝ ընդհուպ մինչև Սասանյանների անկումը: Այդ պարագային Հայաստանը հանդես էր գալիս ոչ որպես չեզոք դիտորդ, ռազմական գործողությունների լոկ բեմահարթակ, այլ, նախարարական կարգի շնորհիվ, բավականաչափ ուժեր ուներ ակտիվ գործողություններ վարելու համար. հաճախ նախարար ազնվատոհմիկները հանդես են եկել իբրև ռազմական ընդհարումների նախաձեռնողներ կամ վճռական ազդեցություն են ունեցել անցուդարձերի ելքի վրա: Ուստին իրադարձությունները, որ տեղի են ունեցել հայկական տարածքում՝ դրա ճակատագիրը վճռող երկու պետությունների միջև, շատ ավելի սերտ են առնչվում հայ ժողովրդի ներքին կյանքին, քան այն սովորաբար լինում է քաղաքական ենթակայության վիճակի պայմաններում:

Երկու կայսրությունների խաղաղ փոխհարաբերությունները, ամրագրված 422 թ. պայմանագրով, V դարի վերջում սկսեցին սասանվել, ավելի և ավելի վերածվելով ներհակության, և Կավատ I-ի (488-496, 498-531) թագին տիրանալու պահից ակնհայտ թշնամության են վերաճում: Ժամանակակից պատմագիրները տարբեր կերպ են մեկնաբանում այդ իրադարձությունների պատճառները: Վարկածներից մեկի համաձայն, պատերազմը սկսվեց պարսից արքայի մեղքով: Գահաժառանգության համար պարսկական արքունիքում տեղի ունեցած խժդժությունները՝ հեփթաղների միջամտության շնորհիվ ավարտվեցին Կավատի օգտին: Կավատը նրանց օգնությամբ վերադարձրեց թագավորությունը և այդ ծառայության համար պետք է հատուցեր դրամական պարգևներով: Չունենալով պահանջվող գումարը, արքան դիմեց Անաստասիոս կայսրին (491-518) և նրանից պարտքով դրամ խնդրեց: Արքունիքի պաշտոնյաների ազդեցության ներքո կայսրը

մերժեց նրա խնդրանքը: Կայսեր մերձավորներն առաջ էին քաշում այն գաղափարը, թե բնավ ձեռնտու չէ, «որ պարսիկները հռոմեացիների դրամով կարգավորեն հեփթաղների հետ իրենց ունեցած գործերը. ընդհակառակը՝ անմիջական շահ կա՝ պահպանել նրանց միջև եղած անհաշտությունը»[1]:

Մերժումը ստանալով և չունենալով այլ պատճառ Կավատը, ինչպես պնդում է Պրոկոպիոս Կեսարացի պատմագիրը, հռոմայեցիներին պատերազմ է հայտարարում:

[Ըստ այլ վարկածի], Զաքարիա Հռետոր Միտիլենացին կամ, ավելի ճիշտ, իր աշխատության անանուն շարունակողը չի հիշատակում Կավատի դրամական նման պահանջներ: Իր պատմածի համաձայն, պարսից արքա Պերոզի (459-484) թագավորության և Անաստասիոսի (sic!) կայսրության 13-րդ տարին հոները իրենց լեռնաշխարհից անցնելով պարսիկների կողմից պաշտպանվող դուռը՝ (1) ներխուժեցին պարսկական տարածք: Իրենց ասպատակումներն արդարացնելու համար նրանք հայտարարեցին զորքով հանդերձ իրենց ընդառաջ դուրս եկած Պերոզին. «Այն ինչ պարսկական պետությունը վճարում է մեզ որպես տուրք, բավական չէ մեզ՝ բարբարոսներիս համար, որոնց Աստված շպրտել է հյուսիս-արևմուտք: Իբրև գիշատիչ գազաններ, մենք ապրում ենք մեր զենքով՝ նետով և սրով, և սնվում ենք զանազան մսերով: Հռոմի կայսրը (2) իր ուղարկած պատվիրակների միջոցով խոստացել է մեզ վճարել [ձեր տված տուրքի] կրկնակին՝ այն դեպքում, եթե մենք խզենք բարեկամական կապերը ձեզ՝ պարսիկներիդ հետ: Ուստի՝ պատրաստ լինելով [ասպատակելու], մենք եկանք այստեղ առաջարկությամբ՝ կամ դուք վճարելու եք մեզ այնքան, որքան խոստանում են հռոմայեցիները, և այդ դեպքում մենք կհաստատենք մեր [հաշտության] պայմանագիրը ձեզ հետ, կամ, եթե ցանկանում եք՝ մերժեցեք, և այդ դեպքում դուրս եկեք պատերազմի»[2]:

Այնուհետև ծագած պատերազմում պարսիկները պարտվեցին, և Պերոզը կյանքով վճարեց իր ուխտադրուժ վարքի համար: Երբ գահը ժառանգեց Կավատը, պարսկական արքունիքում՝ ազնվականների վերնախավում, ինչպես պնդում է նույն պատմագիրը, բացարձակ վրդովմունք էր իշխում հռոմայեցիների դեմ, որոնք հոների ասպատակությունների և հարուստ երկրի ավերման պատճառ էին համարվում[3]: Նրանց ուխտադրժու-

---

[1] **Proc. Caes.**, De bello Persico, I, 7.

[2] **Zacheriah of Mytilene**, VII, cap. 3.

[3] Անդ:

թյան համար վրեժ առնելու նպատակով է Կավատ թագավորը ձեռնարկել այդ արշավանքը:

Հեսու Ստիլիտեսը (Հեշու Սյունակյաց)՝ Կավատի պատերազմի հատուկ պատմագիրը, կանգ է առնում պատերազմին նախորդող իրադարձությունների վրա: Նրա աշխատության մեջ գտնում ենք նաև որոշ պատմական ցուցումներ, որ շատ արժեքավոր են երկու պետությունների փոխհարաբերությունները պարզելու և պատերազմի իրական պատճառները հասկանալու համար:

Ըստ Հեսուի, 363 թ. Հուլիանոսի (361-363) անհաջող արշավանքից հետո, Հովիանոս կայսրը (363-364) զիջել է Մծբինը պարսիկներին ոչ թե ընդմիշտ, այլ միայն 120 տարով, որի լրանալուց հետո այն պետք է վերադարձվեր տերերին (3): Այդ ժամկետը լրացավ Զենոն կայսեր (474-475, 476-491) օրոք՝ 483 թվականին: Պարսիկները, սակայն, հրաժարվեցին վերադարձնել քաղաքը և այդ հանգամանքը սպառնում էր խաղաղության խախտմամբ [թշնամություն էր առաջացնում նրանց միջև]: Բացի այդ, նույն պատմագրի խոսքերով, պարսիկների և հույների միջև կնքվել էր մի պայմանագիր, համաձայն որի նրանք պարտավորվում էին ըստ պահանջի՝ այլ երկրների դեմ պատերազմի դեպքում աջակցել միմյանց՝ կարիք ունեցող կողմի ցանկության համաձայն կամ տրամադրելով 300 ընտիր հաղթանդամ զինված հեծյալ, կամ էլ, որպես փոխհատուցում, մուծելով 300 ստատիր ամեն մարդու համար [300×300=90.000]: Բյուզանդացիները երբեք չեն ունեցել պարսիկների օգնության կարիքը. ինչ վերաբերում է պարսից արքաներին, ապա եղել են դեպքեր, երբ նրանք ուղարկում էին իրենց պատվիրակներին և սեփական կարիքների համար դրամ էին ստանում՝ բայց ոչ որպես տուրք, ինչպես մտածում են ոմանք[1]: Նույն Հեսուի վկայության համաձայն, պարսից Պերոզ արքան քուշան-հոների դեմ պատերազմի կապակցությամբ բազմիցս դրամական աջակցություն էր ստանում հույներից, պատճառաբանելով իր պահանջները նրանով, որ պարսիկները, ջախջախելով հոների ուժերը, վերջիններին զրկում են հռոմեական տարածքներն ամայացնելու հնարավորությունից. ընդ որում հիշեցնում էին հռոմեացիներին Հոնորիոսի և Արկադիոսի օրոք՝ 395 թ. տեղի ունեցած հոների ավերիչ արշավանքը հռոմեական մերձավոր-ասիական տիրույթների վրա: Բյուզանդական դրամի շնորհիվ Պերոզին հաջողվեց ետ մղել հոներին և նույնիսկ զավթել նրանց պատկանող շատ գավառներ[2]:

---

[1] **Zacharias of Mytilene**, cap. VIII.

[2] Անդ, cap. IX և X:

Պերոզի զոհվելուց հետո, երբ գահին տիրացավ իր եղբայր Վաղարշը (484-488), հոները վերսկսեցին իրենց արշավանքները: Պարսից արքան դրամի համար կրկին դիմեց Զենոն կայսրին: Այս անգամ, սակայն, Զենոնը, զբաղված լինելով Իլլոսի և Լեոնտիոսի ապստամբության ճնշմամբ, մերժեց, ընդ որում ակնարկում էր, որ պարսիկները մինչ այժմ օգտվում են Մծբին քաղաքի եկամուտներից՝ քաղաք, որը վաղուց ի վեր պետք էր հանձնել հռոմայեցներին[1]: Վաղարշի ժառանգորդ Կավատը պնդեց իր նախորդի պահանջը և Զենոնի մոտ նվերներով պատվիրակներ ուղարկեց: Ասորիքի Անտիոքում պատվիրակներն իմացան Զենոնի մահվան մասին [491 թ.] և արդեն ուզում էին հետ վերադառնալ, բայց ստացան Կավատի հրամանը շտապով ներկայանալ նոր կայսր Անաստասիոսին և պահանջել սովորական դրամը [customary money]՝ դրամ, որը նրանք վճարում էին ըստ սովորույթի, իսկ մերժման դեպքում պատերազմ հայտարարել[2]: Անաստասիոսը պատասխանեց. «Եթե դրամը պարտքով եք խնդրում, ես այն կուղարկեմ: Բայց եթե դուք պահանջում եք ըստ ավանդույթի՝ որպես պիտոյական, ես չեմ անտեսի հունական զորքը, որ այժմ զբաղված է իսավրացիների դեմ պատերազմով, որպեսզի օգնության հասնեմ պարսիկներին»[3]:

Հեսու Ստիլիտեսի աղոտ հիշատակած պայմանագրի մասին մի փոքր ավելի պարզ ասում է Հովհաննես Լիդիացին: Ավելորդ չէր լինի ամբողջությամբ մեջբերել մի հատված, որը վերաբերում է մեզ հետաքրքրող հարցին: «Արևածագի կողմը, այնտեղ, որտեղ սկսվում են նեղ գոտիով Կովկասյան լեռները (4), որ ձգվում (5) են Կասպից ծովի ափով, հյուսիսային լանջերում կա անցք, որը բաց է մեզ և պարսիկներին (6) չենթարկվող բարբարոսների համար. նրանք բնակվում են Վրկանի շուրջ և, նրա միջով ներխուժելով, ամայացնում էին պարսկական հողերը, իսկ հյուսիսում՝ հռոմեականները: Քանի դեռ Արտաշատը և այնկողմ գտնվող երկիրը հռոմեական իշխանության ներքո էր, հռոմայեցիները, նստելով այնտեղ, նրանց ետ էին մղում, բայց երբ Հովիանոսի օրոք նրանք հրաժարվեցին ի թիվս այլոց նաև այդ հողերից, պարսիկներն ի վիճակի չեղան պաշտպանելու և՛ իրենց սեփական, և՛ հռոմայեցիներից ետ բերված տարածքները:

---

[1] **Zachariah of Mytilene**, cap. XIX.

[2] Անդ, cap. XXIII.

[3] **I will not neglect the Greek armies, which are sore put to it in the war with the Isaurians and become a helper of the Persians. Je negligerais point mes troupes tres occupies à faire la guerre aux Isauriens pour voler au secours des Perses.**

Երկու Հայաստանները մշտապես տոգորված էին անտանելի տագնապով: Հուլիանոսի օրոք հռոմայեցիների պարտություններից հետո պայմանագիր կնքվեց հռոմեական կողմից պրայտորիաների պրեֆեկտ Սալլյուստիոսի և բարձրաստիճան պարսիկների (այնուհետև Հազկերտի) միջև, որ երկու պետությունները համատեղ ջանքերով ամրոցներ կառուցեն հիշյալ անցքին կից և դրա միջով արշավող բարբարոսներին ետ մղելու համար այնտեղ պահակազոր տեղակայեն: Քանի որ հռոմայեցիներն ամբողջովին զբաղված էին հյուսիսում և արևմուտքում ընթացող ծանր պատերազմներով, պարսիկները որպես բարբարոսների արշավանքներից առավել տուժողներ, հարկադրված եղան կառուցել ամրոց, իրենց լեզվով կոչվող Վիրապարախ (Βιραπαράχ) և տեղակայեցին այնտեղ պահակազոր, որն արգելում էր հակառակորդի ներխուժումը:

Այս պատճառաբանությամբ պարսիկները հետզհետե գրոհում էին հռոմայեցիների վրա, ասպատակելով Ասորիքն ու Կապադովկիան, նպատակ ունենալով գոնե կողոպուտի միջոցով ստանալ հռոմայեցիներից իրենց կատարած ծախսերի հատուցումը՝ ծախսեր, որ արվել են ընդհանուր շահերի համար: Հենց այդ ժամանակ Թեոդոսիոս I Մեծն ուղարկեց «առաջին» Սպորակիոսին՝ բանակցություններ վարելու պարսիկների հետ: Նրան հազիվ հաջողվեց դրամի ուժով և ճառերի զորությամբ՝ առերես ընդունելով պարսիկների արդարացի լինելը, համոզել նրանց հանդարտվել և բարեկամություն պահպանել: Բայց այդ գործը, վերջնականապես չկարգավորված, ձգձգվում էր նոր ու նոր բանավեճերով և բանակցություններով մինչև Անաստասիոս կայսրը, իսկ նրա օրոք Կավատը սկսեց պատերազմը»[1] (7):

Հովհաննես Լիդիացու խոսքերը մեկնաբանության կարիք են զգում: Սպորակիոսի անվան հիշատակումը Թեոդոսիոս I Մեծի օրոք (379-395) ժամանակավրեպ է: Սպորակիոսը՝ Անատոլիոս զորավարի հորեղբայրը, հայտնի պետական գործիչ էր, ապրում էր Թեոդոսիոս II Փոքրի օրոք (408-450) և հյուպատոս էր դարձել 452 թ.: Այդ պատճառով Գ. Ռոուլինսոնը առաջարկում է սրբագրել [Θεοδοσίου] μείζονος որպես μικροῦ[2]: Բայց Հովհաննես Լիդիացին Սպորակիոսին կոչում է ὁ πρῶτος, դրանով իսկ ակնհայտորեն ցանկանալով տարբերակել նրան մի այլ Սպորակիոսից, որն ապրում էր Թեոդոսիոս Փոքրի օրոք: Հնարավոր է, որ, ինչպես կարծում է

[1] **Ioannis Lydi De magistratibus**, III, 52, 53.

[2] **G. Rowlinson**, The Seventh Great Oriental Monarchy (Sassanian), 1875, p. 353, note 2.

Յո. Մարկվարտը[1], Հովհաննես Լիդիացու օգտագործած աղբյուրում խոսվում է նախ Ստիլիխոնի դեսպանության մասին, որ ուղարկվել էր 384 թ. Թեոդոսիոս I-ը Պարսկաստան՝ Հայաստանի բաժանման մասին բանակցություններ վարելու նպատակով, բայց Հովհաննեսը շփոթել էր այն այլ, ավելի ուշ՝ 441 թ. Թեոդոսիոս II-ի և Հազկերտ II-ի միջև կայացած բանակցությունների հետ, որոնք, թերևս, վարում էր Սպորակիոսը: Հեսուի և Հովհաննեսի համահունչ վկայությունները լիովին հաստատում են երկու պետությունների միջև եղած պայմանագրի փաստը՝ պայմանագիր, որի համաձայն լեռնային ցեղերի արշավանքներից սահմանամերձ ռազմավարական կետ-անցքերը պետք է պաշտպանվեին համատեղ ուժերով: Վեճ է հարուցում լոկ այն, թե որ ժամանակին է վերաբերում այդ պայմանագիրը, խոսքն արդյո՞ք այն խաղաղության պայմանների մասին էր, որ հաստատվել էին, ինչպես Հովհաննես Լիդիացին է հավաստում, Հովիանոսի կողմից 363 թվականին:

Այս նույն հարցը թերևս բարձրացվել էր 384 թ. Հայաստանի բաժանման ժամանակ, դրանից մի փոքր առաջ տեղի ունեցած հոների ներխուժման առիթով[2]: Հովհաննես Լիդիացու ակնարկները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Թեոդոսիոսի և Հազկերտի օրոք հարցը նորից է վերանայվել, ընդ որում հռոմայեցիները պարտավորվել են պարսիկների հետ կիսել ամրությունների շինարարության և պաշտպանության ծախսերը՝ մարդկանցով կամ դրամով: Հենց այսպիսի համաձայնության վրա էին անշուշտ հենվում այն դրամական պահանջները, որոնք, ինչպես հայտնի է հավաստի աղբյուրներից, մշտապես ներկայացնում էին բյուզանդական կայսրերին պարսից արքաները: Պրիսկոս Պանիացու համաձայն, 464 թ. Լևոն I Թրակացի կայսրին (457-478) ներկայացած պարսից արքայի պատվիրակները, պահանջելով, որ հռոմայեցիները մասնակցեն Կասպից դռան մոտ գտնվող Յուրոպահակ (8) ամրոցի պաշտպանությանը[3], կամ դրա դիմաց դրամ վճարեն, կամ կայազոր ուղարկեն: Նույն պահանջը կրկնվեց երկու տարի անց՝ 466 թ., երբ սարագուրները՝ ակատիրների և այլ ցեղերի դաշնակցությամբ ասպատակեցին Պարսկաստանը: Պարսկական պատվիրակությունը կրկին

---

[1] J. Markwart, Ērānšahr nach der Geographie des Ps.-Moses Xorenac'i, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaft in Göttingen, Phil.-Hist. Klasse, N. F. 3, Berlin, 1901, p. 104£

[2] Ամմոնի և Գուրիասի (Գոռի) վարքում, Acta Sanctorum, t. VI, Nov. p. 342; J. Markwart, Ērānšahr, p. 104.

[3] Prisci Fragmenta, Historici Graeci Minores, ed. L. Dindorfius, vol. I, Lipsiae, 1870, Fr. 31.

պահանջեց, «որ իրենց տրվեն կամ դրամ, կամ մարդիկ Յուրոիպաախ (Յուրոպահակ) ամրոցը պաշտպանելու համար»[1]:

Պրիսկոսն ասում է, որ պարսկական պատվիրակությունը հաջողության չի հասել, բայց կան նաև տեղեկություններ, որ հույները երբեմն բավարարում էին նրանց պահանջները: Ստիլիտեսը[2] վկայում է, որ «պարսիկները պատվիրակներ էին ուղարկում և դրամ ստանում իրենց կարիքների համար» և հիշատակում մի մասնավոր դեպք, երբ Զենոն կայսրը դրամ ուղարկեց և ազատեց հոներից գերեվարված պարսից արքա Պերոզին[3]: Մի այլ դեպքում Զենոնի մոտ պատվիրակություն ժամանեց Վաղարշից՝ դրամի պահանջով, բայց մերժում ստացավ[4]:

Կայսրերի՝ պարսից արքաների խնդրանքների մերթ հարգելը, մերթ մերժելը բխում էր այդ իսկ պայմանագրի անորոշ բնույթից: Ըստ Ստիլիտեսի, պայմանագրի համաձայն երկու կողմերը պետք է օգնեին միմյանց որևէ *այլ ժողովրդի* դեմ պատերազմի դեպքում: Ըստ Պրիսկոսի, հույները պարտավորվել են աջակցել պարսիկներին Յուրոիպաախից այն կողմ ապրող ժողովուրդների դեմ պայքարում: Համաձայն Հովհաննես Լիդիացու, պայմանագիրը վերաբերում էր Վիրապարախ դռանը: Հռոմեական տիրույթները սահմանակից էին միայն Կովկասի դռան (Դարյալի կիրճին): Եվ որքան հռոմեացիներին անհրաժեշտ էր դրանք պաշտպանել թշնամու արշավանքներից, նույնքան անտարբեր էին նրանք երկրորդ՝ պարսկական տարածքին հայող Կասպից դռան ճակատագրի նկատմամբ: Իսկ ինչ վերաբերում էր հոներին, ապա բյուզանդացիներին ուղղակի ձեռնտու էր խրախուսել գժտությունները նրանց և պարսիկների միջև, այլ ոչ թե օգնել վերջիններին:

Պրիսկոսը հայտնում է, որ պարսիկները, խնդրելով դրամական օգնություն հոն-կիդարիտների դեմ, բացատրում էին, որ հռոմայեցիները՝ պարսիկների հաղթանակ տանելու դեպքում կստանան այն օգուտը, որ հոներին «թույլ չի տրվի անցնել հռոմեական տիրույթները»[5]: Բայց Պրիսկոսը իրավացի չէ. Կասպից ծովից այնկողմ ապրող **կիդարիտներից** հռոմայեցիներին ոչ մի վտանգ չէր սպառնում, և եթե ինքը պարսիկներին այդպիսի պատճառաբանություն է վերագրում, ապա միայն նրանց պա-

---

[1] **Priscus**, Fr. 37.

[2] **Joshua the Stylite**, cap. VIII.

[3] **Ibid.**, cap. X.

[4] Նույնը, cap. XVIII.

[5] **Priscus**, Fr. 31.

հանջների օրինականությունը խարխլելու նպատակով: Եթե պարսկական պատվիրակությունը խոսում էր հոների դեմ պատերազմի մասին՝ Յուրոիպաախի պաշտպանության խնդրի կապակցությամբ, ապա պարզ է, որ նրա պահանջը հենվում էր կայսրերի՝ Կովկասի դռան վերաբերյալ ունեցած պայմանագրային պարտավորությունների, և ոչ կիդարիտների՝ պարսիկներին հնազանդվելուց բխող օգուտի վրա: Քանի որ բյուզանդացիները միտումնավոր կամ իրենցից անկախ հանգամանքների բերումով չէին կատարել հիշյալ պարտավորությունները, և պաշտպանության ամբողջ ծանրությունը ընկել էր պարսիկների ուսերին, այս վերջինները, կիդարիտների դեմ պատերազմելու համար դրամի կարիքը զգալով, պահանջում էին այն գումարը, որն իրենք ծախսել են Դուռը պաշտպանելու համար: Բյուզանդացիները երբեք կտրականապես չէին մերժել պարսիկների խնդրանքները, այլ տալիս էին քիչ քե շատ անորոշ ու խուսափողական պատասխաններ և փորձում էին դեսպանների միջոցով մի կերպ կարգավորել խնդիրը: Այսպես ձգձգվում էր մինչև Կավատը, որը որոշեց պաշտպանել իր իրավունքը զենքի միջոցով: Հարցի մեր այս հանգամանալից քննարկումից հետո չի կարելի չհամաձայնել Էդ. Գիբբոնին, որ «պատերազմի դրդապատճառը կամ պատրվակն Անաստասիոսի տճարդային ժլատությունն էր»[1]:

Կավատի արշավանքը

502 թ. օգոստոսին Կավատը, գլխավորելով զորքը, շարժվեց դեպի հյուսիս, անցավ բյուզանդացիների տարածքը և կանգնեց Հայաստանում Թեոդոսուպոլսի (Կարինի) առջև: Մի քանի օրում նա, առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու, գրավեց քաղաքը: Այդ տարածքի կառավարիչ անունով կառավարիչը Անաստասիոսի հանդեպ տածած [illegible] պատճառով դավաճանեց նրան և հանձնեց քաղաքը: Տիրանալով այդ երկրի պատվար քաղաքին, պարսիկները կողոպտեցին այն և ավերեցին նաև մերձակա գյուղերը և գերեվարեցին բնակիչներին: Կավատը Կոստանդինին ընդունեց պարսկական ծառայության և ճշտեցրեց նրան նայն քաղաքի պարսկական կայազորի պետ[2]:

Այն կարևոր նշանակությանը, որ հյուսիսում ուներ Թեոդոսուպոլիսը, համապատասխան ուներ Ամիդը: Միևչ այն պահերին, երբ Կավատը արշավել գրավել

---

[1] The unlucky parsimony of Anastasius was the motive or pretence of a Roman war (Ed. Gibbon: The Decline and Fall of the Roman Empire, vol. 2, chap. 40).

[2] Joshua the Stylite, cap. XLVIII; Procop., De Aedif. III, 5

քաղաքն արևելքից և հյուսիսից պաշտպանող ամրոցները՝ Մարտիրոպոլիսն և Անգղը (Ինգիլենե)։ Մարտիրոպոլիսը՝ 5 ինքնավար հայկական սատրապություններից մեկի՝ Ծոփքի (Սոֆանենեի) գլխավոր քաղաքը, ընկած էր սահմանազատող գետի՝ Նիմֆիոսի ափին, Ամիդից մեկ օրվա ճանապարհի հեռավորությամբ։ Այդ ժամանակ սատրապը ոմն Թեոդորոսն էր (հայկական իշխանություններից էր, քանի որ այդ պաշտոնում նշանակվում էին միայն հայ իշխանները)։ Երբ պարսկական զորքը մոտեցավ քաղաքին, բնակիչները, համոզված լինելով, որ նույնիսկ կարճ ժամանակով քաղաքը հնարավոր չէ պաշտպանել, սատրապական համազգեստ հագած (9) Թեոդորոսի հետ ներկայացան Կավատին հնազանդության առաջարկով, հանձնեցին նրան քաղաքը և վճարեցին երկու տարվա պետական տուրքը։ Պարսից արքան արձակեց բնակիչներին, չպատճառելով նրանց ոչ մի վնաս, քաղաքի կառավարման մեջ ոչինչ չփոխեց և վստահելով սատրապ Թեոդորոսին՝ թողեց նրան իր պաշտոնում, հանձնելով նրան սատրապական իշխանության նշանները[1]։ [Մտիլիտեսի խոսքերից այն մասին, որ Կավատը ավերեց Անգղը և Ծոփքը[2] կարելի է եզրակացնել, որ Անգղ ամրոցը նույնպես գրավված էր պարսիկների կողմից]։

[Ամիդի պաշարումը, 502 թ. հոկտեմբեր]

Այնուհետև պարսկական զորքը գրոհեց Ամիդի վրա և պաշարեց այն նույն 502 թ. հոկտեմբերի 5-ին։ Ամբողջ երեք ամիս պարսիկները պաշարում էին քաղաքը և ոչ մի կերպ չէին կարողանում վերցնել. քաղաքի բնակիչները, թեև պատրաստ չէին ռազմական ընդհարման, արիությամբ ետ էին մղում քաղաքին տիրանալու Կավատի բոլոր փորձերը։ Պարսից արքան, արդեն հուսահատված, ուզում էր դադարեցնել պաշարումը, երբ նպաստավոր մի դեպք օգնեց նրանց։ Քաղաքի աշտարակներից մեկի մոտակայքում նրանք հայտնաբերեցին խճաքարերով անփութությամբ ծածկված մի հին առվի հուն, որը տանում էր պարսպից ներս[3]։ Այդ գյուտի շնորհիվ պարսիկներին հաջողվեց ներխուժել քաղաք և զենքի ուժով գրավել այն 503 թ. հունվարի 10-ին։

Կավատը դաժան պատիժների ենթարկեց քաղաքի բնակիչներին՝ նրանց համառ դիմադրության համար։ Այնուհետև քաղաքում թողնելով

---

[1] **Procop.**, De Aedif. III, 2.

[2] **The Chronicle of Joshua the Stylite, cap. L.**

[3] Տե՛ս **Procop.**, B. P. I, 7։

հազար, իսկ ըստ այլ տեղեկությունների՝ երեք հազար մարդ որպես պահակազոր՝ պարսիկ Գլոնեսի հրամանատարությամբ, Կավատը զորքով և գերիներով վերադարձավ իր երկիրը[1]: Լուր ստանալով Կավատի կողմից Ամիդի պաշարման մասին, Անաստասիոսը զգալի ռազմական ուժեր է ուղարկում չորս զորավարների՝ Արեոբինդոսի, որը Օլիբրիոս կեսարի փեսան և Թեոդոսիոս II-ի նույնանուն զորավարի թոռն էր և այդ ժամանակ զբաղեցնում էր Արևելքի զորահրամանատարի (magister militum per Orientem) պաշտոնը, պալատական գնդերի հրամանատար (milites palatini) Կելերի, ինչպես և մայրաքաղաքի զորքերի հրամանատարների (magistri militum in praesenti)՝ փոյուգացի Պատրիկիոսի և Անաստասիոս կայսեր եղբորորդի Հյուպատիոսի առաջնորդությամբ:

Անաստասիոսն ըստ երևույթին պարսիկներից վճռական գործողություններ չէր սպասում: Լուր ստանալով Կավատի գրոհի մասին, նա ուղարկում է Հռուփինոս պատրիկին դրամով հանդերձ, հանձնարարելով այն տալ պարսից արքային այն դեպքում, եթե նա դեռևս սահմանի վրա է գտնվում և չի հասցրել ներխուժել հռոմեական տարածք: Բայց Հռուփինոսը, ժամանելով Կապադովկիայի Կեսարիա, իմանում է Անգղ, Ծոփք, Հայաստան և Արաբիա կատարած Կավատի ավերիչ արշավանքների մասին: Նա դրամը թողնում է Կեսարիայում և մեկնում Կավատի մոտ՝ համոզելու նրան ստանալ կայսեր ուղարկած գումարը և վերադառնալ իր տարածքը: Կավատը մերժեց կայսերական պատվիրակի առաջարկությունը և կալանավորեց նրան: Այն ժամանակ, երբ գլխավոր ուժերը պաշարում էին Ամիդը, պարսկական զորքի մի ջոկատ ուղղվեց Կոստանդինե կամ Տելլա՝ պարսիկների դաշնակից՝ Խիրայի արաբների թագավոր Նաամանի հետ համատեղ գործողությունների համար. Նաամանն էլ Կավատի հրամանով ընթանում էր դեպի Խառան (Հելենոպոլիս): Օլիմպիոսը (կամ ըստ Թեոփանեսի՝ Ալիպիոսը), Տելլայի դուքսը, և Եվգենիոսը, Մելիտինեի դուքսը, ժամանելով այնտեղ, 502 թ. նոյեմբերի 19-ին միացյալ ուժերով դիմավորեցին պարսկական զորաբանակին և ջախջախեցին այն: Բայց շուտով վրա հասավ Նաամանի հրամանատարության ներքո գործող արաբների զորագունդը, ջարդեց դուքսերին և ամայացրեց երկիրը Խառանից մինչև Եդեսիա: Օլիմպիոսը փակվեց Կոնստանտինեում, իսկ Եվգենիոսը, բավարար ուժեր չունենալով պարսկական զորքին դիմադրելու համար, իր ջոկատի հետ նահանջեց հյուսիս, ապա գրոհեց Թեոդոսուպոլսի վրա և գրավեց այն, ոչնչացնելով պարսկական կայազորը:

[1] **Procop. B. P. 1, 7. Stylite, cap. LIII.**

Ամիդը գրավելուց հետո Կավատը ազատ է արձակում Հռուփինոսին, որպեսզի նա ամեն ինչի մասին զեկուցի կայսրին (503 թ., ապրիլ)։ Միևնույն ժամանակ Կավատը կրկին պատվիրակներ է ուղարկում Անաստասիոսի մոտ, պահանջելով կամ իրեն դրամ ուղարկել, կամ դուրս գալ պատերազմի։ Ի պատասխան՝ Անաստասիոսը մի մեծ զորք զինեց և Արեոբինդոսի, Պատրիկիոսի և Հյուպատիոսի հրամանատարությամբ ուղարկեց ռազմի դաշտը։ Արեոբինդոսը, որն այդ ժամանակ magister militum per Orientem պաշտոնում էր, գլխավորելով 12 հազար մարդու, ճամբարեց սահմանային գծի վրա՝ Դարայի և Ամուդինի միջև, Մծբինի դիմաց։ Պատրիկիոսը և Հյուպատիոսը, իրենց տրամադրության ներքո ունենալով հիմնական՝ 40 հազարանոց բանակը, շարժվեցին դեպի Ամիդ։ Ապիոնը՝ կայսրից միանգամայն վստահված կարևոր մի անձնավորություն, որը նշանակվել էր բանակի մատակարար, հանգրվանեց Եդեսիայում։ Քանի որ Արեոբինդոսի ուժերն աննշան էին, Կավատը Սինգարայի լեռներից, որտեղ նա հավաքել էր իր զորքը Ամիդը գրավելուց հետո, ուղարկեց նրա դեմ 20 հազար զինվոր։ Արեոբինդոսը հաջողությամբ ետ էր մղում նրանց գրոհները, բայց հակառակորդին օգնության հասան նոր ուժեր՝ պարսիկներից, հոներից և արաբներից կազմված [մի բանակ], Թեոդոսուպոլսի կայազորի նախկին պետ՝ Կոստանդինի հրամանատարությամբ, որը վտարվել էր այդտեղից Մելիտենեի դուքս Եվգենիոսի կողմից։ Արեոբինդոսը զուր էր խնդրում Պատրիկիոսի և Հյուպատիոսի աջակցությունը։ Նրանք շարունակում էին մնալ Ամիդի մոտակայքում, և Արեոբինդոսը, ի վիճակի չլինելով դիմակայել թշնամու գերազանցող ուժերին, թողնում է իր ճամբարը և փրկվում Տելլայում, իսկ այնուհետև նահանջում Եդեսիա։

Տեղեկանալով Արեոբինդոսի ճակատագրին, Պատրիկիոսն ու Հյուպատիոսը զորքը դուրս բերեցին ճամբարներից և շարժվեցին Կավատին ընդառաջ։ Թեոդորոս Հայը, Ծոփքի սատրապը, որը Կավատի Մարտիրոպոլսից հեռանալուց հետո լքեց քաղաքը և եկավ Ամիդի մերձակայքում գտնվող բյուզանդական ճամբարը, լազ Փարեսմանեսի հետ միասին Ամիդի շրջակայքում պարսիկներից մի հոտ ոչխար է հափշտակում և թաքնվում։ Պարսիկները՝ թվով 400 ընտիր մարտիկներ դուրս են գալիս քաղաքից անասունը ետ բերելու նպատակով. Թեոդորոսի և Փարեսմանեսի ջոկատը, դուրս գալով դարանից, հարձակվեց նրանց վրա, բոլորին կոտորեց և գերեց նրանց հրամանատար մարզպանին։ Քանի որ վերջինս խոստացել էր նրանց հանձնել Ամիդը, Պատրիկիոսն ու Հյուպատիոսը շտապ վերադարձան Ամիդ։ Բայց մարզպանը չկատարեց իր խոստումը, քանի որ քաղաքի

բնակիչները նրան չենթարկվեցին, ուստի և խաչ հանվեց բյուզանդական զորավարների հրամանով:

503 թ., օգոստոս: Պարսկական բանակը, ստանալով հոներից, կադիշցիներից և հայերից կազմված օգնական ուժեր, սկսեց գրոհել Օպաղնա քաղաքի ուղղությամբ: Պատրիկիոսը շարժվեց նրանց ընդառաջ, բայց, չդիմանալով պարսիկների անակնկալ գրոհին, գլխովին ջախջախվեց և փախավ Եփրատից այն կողմ գտնվող Սամոսատ քաղաքը: Պարսիկները տիրացան Սիֆրիոն (Աշպարին) ամրոցին և ուղղվեցին Արեոբինդոսի դեմ դեպի Եդեսիա: Ճանապարհին՝ Տելլա քաղաքը վերցնելու անհաջող փորձից հետո 503 թ. սեպտեմբերին Կավատը հասավ Եդեսիա և ճամբարեց քաղաքի դիմաց:

Սկզբից պարսից արքան բանակցություններ սկսեց Արեոբինդոսի հետ և ցանկություն հայտնեց խաղաղության պայմանագիր կնքել նրա հետ, եթե բյուզանդացիները վճարեն 10 հազար լիտր ոսկի և պայմանագրով պարտավորվեն տարեկան մուծել սովորական գումարը: Արեոբինդոսը առաջարկեց նրան միայն 7 հազար լիտր: Կավատը չհամաձայնեց և անցավ պաշարման: Առաջին՝ անհաջող գրոհից հետո Կավատը վերսկսեց բանակցությունները, խոստանալով դադարեցնել պաշարումը 2000 լիտր ոսկու դիմաց, բայց հաջողության չհասավ:

Այդ ժամանակ մայրաքաղաքից նոր զորքեր ժամանեցին պալատական գնդերի հրամանատար (palatini milites) Կելերի ղեկավարությամբ: Կելերը ձմեռեց Մաբբուգում՝ Եփրատի ափին, և գարնանը շարժվեց դեպի Ռիշ-այն և այդտեղից գնաց Ամիդ (504 թ. մարտ): Պատրիկիոսը, ձմեռելով Մելիտենեում, նույնպես ուղևորվեց Ամիդ: Կավատը, տեղեկացված լինելով Կելերի ժամանելու մասին, դադարեց Եդեսիայի պաշարումը և հեռացավ Բեթ-Արմայե (Beth-Armayye), բայց, տեղեկանալով Ամիդի մոտ հակառակորդի զորքերի կուտակման մասին, այնտեղ օգնություն է ուղարկում 10 հազար մարդ:

Բյուզանդական զորահրամանատարները, ի վիճակի չլինելով գրավել Ամիդ քաղաքը, ասպատակում էին պարսկական տարածքը և, կողոպտելով երկիրը և կոտորելով բնակիչներին, զգալի վնաս էին հասցնում: Կելերը, անցնելով Նիմֆիոս գետը, հարձակվեց պարսիկներին հպատակ Արզանենե (Աղձնիք) հայկական նահանգի վրա և ամայացրեց այն[1]: Արեոբինդոսն իր զորաջոկատով ներխուժեց Պարսկահայաստան, կոտորեց մինչև 10.000 հայ և պարսիկ բնակիչներ, գերեվարեց 30.000 կին և երեխա, կողոպտեց և

[1] **Procop.**, I, 8.

այրեց բազում գյուղեր և հետ դառնալով Ամիդ, իր հետ բերեց 120 հազար գլուխ մանր և խոշոր եղջերավոր անասուն: Պարսիկներին հպատակ հայ Մուշլեկը (Մուշեղ, Մուշեղակ) իր զորքով հանդերձ հանձնվեց և անցավ հռոմայեցիների կողմը[1]: Անունից դատելով, Մուշեղը Մամիկոնյանների տոհմական Տարոն գավառի տիրակալ իշխաններից էր՝ գավառ, որ սահմանակից էր ռազմական գործողությունների թատերաբեմին: Նրա՝ բյուզանդացիների կողմն անցնելը, ըստ երևույթին, Արեռբինդոսի արշավանքի արդյունքն էր[2]:

Ամիդը պաշարող հռոմեական զորքերի ավերիչ ասպատակությունները չափազանց ծանր էին պարսիկների համար: Կավատը 20 հազար զորքով նրանց դեմ ուղարկեց astabid Bāwi-ին (բոյ - եկան= *Βόαζ*), հանձնարարելով բարեպատեհ առիթի դեպքում խաղաղ բանակցություններ սկսել հակառակորդի հետ: Պարսիկները գիտակցում էին, որ Ամիդը չի կարող երկար պաշտպանվել՝ պարենի ոչ բավարար լինելու պատճառով: Բյուզանդացիները ևս հակված էին խաղաղության: Կորցնելով զինված ուժով քաղաքը գրավելու հույսը, բյուզանդացիները տանջվում էին երկարատև պաշարումից, որ կապված էր ձմեռային եղանակի բոլոր դժվարությունների հետ: Երկու կողմերի միջև սկսվեցին բանակցություններ՝ պարսիկները հազար լիտր ոսկու դիմաց համաձայնեցին վերադարձնել իրենց կողմից գրավված Ամիդը: Հակառակորդի խարդախությունների պատճառով պաշարման ժամանակ զոհված կայազորի պետ Գլոնեսի որդին ընդունեց դրամը և 505 թ. քաղաքը հանձնեց հռոմայեցիներին[3]: Ամիդը գրավելուց հետո հռոմայեցի զորավարը նահանջեց Տելլա, Ռեշ-այն և Եդեսիա՝ ձմեռելու համար: Հաշտության բանակցությունները դեռ չէին հասել ավարտին, ուստի և հաջորդ՝ 506 թ. գարնանը դրանք վերսկսվեցին Կելերի կող-

---

[1] **Stylite, cap.** 75, 504 թ. հուլիսից հետո:

[2] Հավանաբար Մուշեղը հենց այն նույն քրիստոնյա իշխանն էր, որի խնդրանքով Կավատը, ինչպես հաղորդում է Զաքարիա Հռետորը, 502 թ. Ամիդի գրավմանը հաջորդող կոտորածի ժամանակ խնայեց եկեղեցում ապաստանած 40 մարտիրոսների կյանքը (**Zachariah,** p. 158): Ըստ Զաքարիայի, նա Արևո երկրի իշխանն էր, Abul-Faraj-ը նրան անվանում է հայոց իշխան (Gregorii Barhebraei Chronicon Syriacum, ed. P Bedjan, Paris, 1890, p. 80): Կարծում եմ, որ հնարավոր է Արևո-ը դիտել իբրև Մամիկոնյանների տոհմական կալվածքի՝ Տարոնի անվանումը (հմմտ. **Մ. Չամչյան,** Հայոց Պատմություն, II, էջ 234, G-H. Lebeau, Histoire de Bas-Empire, VII, p. 35): Այս դեպքում Մուշեղի անցումը հռոմայեցիների կողմը պետք է թվագրել Ամիդի հռոմայեցիների կողմից գրավումից հետո [ընկած ժամանակահատվածով], քանի որ Կավատը չէր անսա դավաճանի խնդրանքը (10):

[3] **Procop.,** I, 9.

մից: Բայց Bāwi-ի մահվան պատճառով բանակցությունները որոշ ժամանակով հետաձգվեցին:

Bāwi-ի տեղը զբաղեցրած պարսկական զորապետ Ասպեբեդեսը շարունակեց բանակցությունները Կելերի հետ և զինադադար կնքեց յոթ տարի ժամանակով: Խաղաղության պայմանագրի պայմանները հստակ չեն: Համենայն դեպս, պատմագիրներն այդ մասին չունեն և ոչ մի ստույգ տեղեկություն: Հայտնի է միայն, որ բյուզանդացիները որպես Ամիդի փրկագին որոշակի գումար վճարեցին[1], որը ոմանք գնահատում էին 1000 լիտր ոսկի[2], իսկ ոմանք՝ 1100[3] կամ 30 տաղանդ[4]: Յուրապարհակ անցքի մասին կարևոր հարցը, որի պատրվակով և սկսվեց պատերազմը, մնացել է առկախ: Հռոմեփթաղների դեմ այդ ժամանակ շարունակվող պատերազմի պատճառով պարսիկները շտապեցին զինադադար կնքել, բայց չկար և ոչ մի կասկած, որ այդ պատերազմն ավարտելուց հետո իսկույն, առաջին իսկ բարեպատեհ պահից կրկին բարձրացվելու է կովկասյան անցքերի պաշտպանության հին խնդիրը:

Այդ անցքերից մեկը, որը հին հեղինակները կոչում էին Կասպից դուռ, այժմ՝ Դարիալի կիրճը, գտնվում էր այդտեղ բնակվող հոների տիրակալ Ամբազուկի ձեռքին: Վերջինս, կապված լինելով Անաստասիոսի հետ բարեկամական կապերով, մերձենալով մահվան, դրամի դիմաց Անաստասիոսին առաջարկում է դուռն ու ամրոցը: Կայսրը, լիովին հասկանալով, թե ինչպիսի դժվարություններ կհարուցի այդպիսի ամայի և թշնամական ցեղերով բնակեցված երկրում զորք պահելը, խելամտորեն մերժեց Ամբազուկի առաջարկությունը: Ձառամյալ Ամբազուկի վախճանվելուց հետո պարսից արքան, իմանալով հռոմայեցիների հետ նրա գաղտնի հարաբերությունների մասին, վտարում է նրա որդիներին և գրավում դուռը:

Զինադադարը կնքելուց հետո[5] Անաստասիոսը հոգում էր կայսրության արևելյան սահմանները ամրապնդելու մասին, նկատի ունենալով պարսիկների դեմ պատերազմի հնարավոր վերսկսումը: Նա ամուր պարիսպով շրջապատեց Մծբինից ոչ հեռու գտնվող մինչ այդ աննշան Դարա ավանը, այն դարձրեց քաղաք և կոչեց իր անունով՝ Անաստասիուպոլիս: Նույն նկատառումով ամրացվել էր նաև Թեոդոսուպոլիսը Հայաստանում: Երկու

---

[1] **Marcell.**, Chron., p. 178.

[2] **Procop.**, I, 9.

[3] **Zacharia**, VII, 5, p. 163.

[4] **Teophanes**, p. 127.

[5] **Procop.**, I, 10, իսկ ըստ Հեսուի, զինադադար կնքելուց հետո 505/6 թվականին:

այդ սահմանամերձ կետերը ռազմավարական կարևոր դիրքեր գրավելով հարավում և հյուսիսում, պետք է ծառայեին որպես պատվար և պարսիկների դեմ ռազմական գործողությունների հենակետ: Պարսիկները փորձում էին խանգարել հույների շինարարական աշխատանքները, բայց հաջողության չհասան, քանի որ նրանց ուժերը դեռ շարունակում էին գործել հոների դեմ: Հենց որ վերջիններիս դեմ պատերազմն ավարտվեց, Կավատը պատվիրակություն ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս և բողոքեց սահմանային գծի վրա ամրությունների կառուցման կապակցությամբ (422 թ. Թեոդոսիոսի և Հազկերտի օրոք կնքված) պայմանագրի հիման վրա՝ պայմանագիր, համաձայն որի երկու կողմերին խստիվ արգելված էր սահմանամերձ տարածքում նոր ամրություններ կառուցել[1]: Անաստասիոս կայսրը, պարսիկների բողոքին ի պատասխան, ուղարկեց մի զգալի գումար և փորձում էր մերթ սպառնալիքներով, մերթ մեղմ խոսքերով հանդարտացնել նրանց:

Դրանից քիչ անց Անաստասիոսը վախճանվեց և գահ բարձրացավ Հուստինոս I (518-527): Կավատը պատրաստ էր հանդուրժել հռոմայեցիների թույլ տված անօրենությունները և խաղաղ հարաբերություններ պահպանել, միայն թե Հուստինոսը պետք է խոստանար Կավատի մահվանից հետո գահ բարձրացնել իր կրտսեր որդուն՝ Խոսրովին: Կավատը ուներ մի քանի որդի: Դրանցից ավագը՝ Կաոսը, օրինական գահաժառանգն էր, բայց չէր վաստակել հոր հանությունը. երկրորդ որդին՝ Զամը, որպես մի աչքից զրկված, համաձայն օրենքի, որն արգելում էր ֆիզիկական արատ ունեցող անձանց դառնալ թագավոր, իրավունք չուներ տիրանալու գահին[2]: Կավատը շատ էր սիրում Ասպեբեդի քրոջից ծնված իր կրտսեր որդուն՝ Խոսրովին: Գահը նրա համար ապահովելու նպատակով Կավատը դիմում է Հուստինոսին, առաջարկելով նրան որդեգրել Խոսրովին և իր մահվանից հետո նրան հանձնել գերագույն իշխանությունը. փոխարենը պարսից արքան համաձայնում է հռոմայեցիներին ներել նրանց անարդար զանցանքները:

Կավատի առաջարկությունները գոհունակությամբ ընդունեցին Հուստինոսն ու իր զարմիկ Հուստինիանոսը: Բայց Պրոկոպոս քվեստորը, որը

---

[1] Պրոկոպիոսը վերագրում է պայմանագիրը 422 թ. (**Procop.**, B. P. I, 10, I, 2, De aedif. II, 1): Բայց ավելի հավանական է, որ այն կնքվել է Պրոկոպիոսի հիշատակած Անաստոլիոսի կողմից, Հազկերտի օրոք՝ 442 թ., տե՛ս **G. Rowlinson** p. 302:

[2] Ըստ Թեոփանեսի, նա ուներ չորրորդ որդի, Φθασυάρσας, որը մազդակյանների թեկնածուն էր և զոհվեց այդ աղանդի ջախջախման ժամանակ 529 թ. (տե՛ս **Մարգարյան**): Ըստ ալ-Տաբարիի, Կավատն ուներ 10 որդի, II, p. 148:

հայտնի էր իր անշահախնդիր ծառայությամբ և կայսեր վստահված անձերից էր, յուրովի էր ընկալում և մեկնաբանում պարսից արքայի մտադրությունը. նա կասկածում էր նրան հմտորեն քողարկված՝ հռոմեական տերությունը զավթելու ծրագրում. բանն այն է, որ Հուստինոսը զավակներ չուներ և, Պրոկղոսի կարծիքով, Խոսրովի որդեգրման դեպքում գահը՝ գահաժառանգական իրավունքով պետք է անցներ նրան[1]: Քվեստորը նախազգուշացնում էր Հուստինոսին պարսկական արքունիքի խարդավանքներից և իր խորհրդով նրան հետ պահեց Կավատի վտանգավոր առաջարկությունն ընդունելուց:

Դրանից հետո երկու տերությունների ներկայացուցիչները հանդիպեցին բուն սահմանին՝ հաշտության դաշնագրի պայմանները հանգամանորեն քննարկելու համար: Հռոմեացիների կողմից ներկայացան Անաստասիոսի զարմիկ Հյուպատիոսը և Պատրիկիոսը՝ magister militum per Orientem, իսկ պարսիկների կողմից Սեոսեսը (Սիյավուշը)՝ խիստ կարևոր և ազդեցիկ պաշտոնյա՝ Ἀδρασταδαραν σαλάνης պաշտոնում[2] և Մերդեսը՝ զորքի հրամանատարը[3]: Լիազորվածներին, սակայն, չհաջողվեց վերացնել վիճահարույց կետերը: Ընդ որում, դժվար թե պարսկական արքայազնի որդեգրման հարցն ունենար այն նշանակությունը, որը հակված է նրան վերագրել Պրոկոպիոս պատմագիրը, Պրոկղոսի կանխատեսող սպառնալիքներն ամեն դեպքում չեն կարող հիմնավորված համարվել[4]:

Բանակցությունների անհաջող ավարտի գլխավոր պատճառներն ավելի շատ կարևոր քաղաքական խնդիրներն էին: Յուրապահակի և Ամբազուկից ետ վերցված Կովկասյան դռան հարցը, շինարարական աշխատանքները

---

[1] Հռոմեական իրավունքի համաձայն, որդեգիրն անցնում էր որդեգրողի իշխանության տակ և օգտվում էր ժառանգական իրավունքներից, տե՛ս **Proc.**, p. 130:

[2] Ἀδρασταδαραν σαλάνης - բարձրագույն պաշտոն է, որ սկսվեց Սեոսեսի հետ և նրա հետ էլ անհետացավ. նրանից հետո Պարսկաստանում այս կոչումով պաշտոնյա այլևս չի եղել (**Proc.** I, 11):

[3] Μεβόδης P A. de Lagarde (Gessammelte Abhandlungen, S. 185) առաջարկեց փոխել Μοβήδης ձևով: Μοβήδης-ը ունեցել է [«մագիստրոսի իշխանություն»] τὴν μαγίστρου ἀρχήν. եթե «մագիստրոս» հասկանալ իբրև «զորագլուխ», ապա Պ. Լագարդի սրբագրումը դժվարհասկանալի է, և Մերդեսը պետք է դիտել իբրև անծանոթ: Հնարավոր է, սակայն, որ «մագիստրոս» այստեղ նշանակում է պարզապես «պետ», կրոնի ներկայացուցիչ՝ պայմանագրերի կնքման հաճախ ներկա էին մոբեդները (մոգպետները):

Ըստ Սեբ-Մարտենի, արևելյան աղբյուրներում Mehbond = ἀρχιμάγειρος, հողանոցի պետ, գլխավոր հողարար (**Lebeau**, VIII, 169):

[4] [cf. Gibbon?].

Թեոդոսուպոլիսում և Դարայում՝ հակառակ պայմանագրային որոշման, և, վերջապես, հռոմայեցիների կողմից Լազիկայի նորադեպ բռնագրավումը՝ ահա տարաձայնության այն կետերը, որոնց լուծելուց հետո միայն կարելի էր ակնկալել հաստատուն խաղաղություն[1]: Պարսիկների ներկայացուցիչները, երևում է, պնդում էին հատկապես Լազիկայի ազատման անհրաժեշտությունը: Իրականում Կավատի՝ Խոսրովի որդեգրման առաջարկի մերժումը ոչ թե պատճառ էր բանակցությունների անհաջողության, այլ դրա հետևանքը էր: Այսպիսով, քննարկված կետերի վերաբերյալ փոխհամաձայնությունը չկայացավ, և հին իրադրությունը նոր պատերազմով էր սպառնում: Իբերիայի իրադարձությունները արագացրեցին քշնամական գործողությունների սկիզբը:

Իբերները պարսից արքաների ստորակաները էին: Կավատի օրոք նրանց եկիրը ևս մեկ անգամ դարձել է քրիստոնեության և Սասանյան կրոնական բռնապետության դարավոր պայքարի բեմահարթակ: Կավատը որոշել էր ճնշել քրիստոնեական կրոնի ազատությունը և «Գուրգեն թագավորից պահանջում էր, որ նրանք ընդունեին պարսկական ծեսերը՝ այդ թվում նաև չթաղեին մեռյալներին, այլ թողնեին նրանց ի կերակուր շանց և թռչնոց»[2]: Իբերիայի ժողովուրդը, որպես ջերմեռանդ քրիստոնյաներ, որոնք, ըստ Պրոկոպիոսի, «բոլորից լավ էին պահպանում ծեսերը»[3], անցավ Հուստինիանոսի հովանավորության ներքո և խնդրեց նրա աջակցությունը՝ պարսկական բռնության դեմ:

Կայսրը դրամի միջոցով փորձեց համոզել հոներին, որ բնակվում էին Քերսոնեսի և Բոսպորի (Սևաստոպոլի և Կերչի) միջև ընկած տարածքում, օգնության հասնել իբերներին: Բայց դա նրան չհաջողվեց, և նա Լազիկա ուղարկեց Պետրոս զորավարին հոների մի փոքրիկ ջոկատի հետ միասին՝ Գուրգենին օգնելու համար: Այսպիսի աննշան օժանդակությունը քույլ չէր տալիս Իբերիայի թագավորին գործելու այն մեծ ուժի դեմ, որն Իբերիա ուղարկվեց Կավատի կողմից «վարիզ» պաշտոնով պարսիկ Բոես զորավարի հրամանատարությամբ[4]:

---

[1] Բանակցությունների ապարդյունության համար ինչ-որ չափով մեղադրում էին Սեռսեսի և Հյուպատիոսի ներկայացուցիչներին, որոնք, իբր, անճամբ դեմ էին հաշտության: Եթե դա արքունական բամբասանքներից չէ, ապա կարելի է ենթադրել, որ Սեռսեսը պայքարում էր Կավատի երկրորդ որդու՝ Զամի թեկնածության համար, որն իր՝ քաջարի մարտիկի համբավով, բազմաթիվ կողմնակիցներ էր ձեռք բերել արքունիքում (Proc. I, 11):

[2] Proc., P. I, 12, p. 57.

[3] Անդ:

[4] Πέρσην, Οὐαρίζην μὲν τὸ ἀξίωμα, Βόην δὲ ὄνομα, Proc., B. P. I, 12, p. 58.

Գուրգենը կնոջ և երեխաների հետ միասին, որոնցից ավագը կրում էր Պերսևիոս անունը, եղբայրներով և իբերացի ազնվականներով հանդերձ փախավ Լազիկա: Վայրի դժվարանցանելիության շնորհիվ նրան հաջողվեց որոշ ժամանակ մնալ Լազիկայում, սակայն պարսիկների գրոհը ստիպեց նրան թողնել երկիրը և հեռանալ Բյուզանդիա (որտեղ հետ էր կանչվել նաև Պետրոսը): Լազերը, ի վիճակի չլինելով դիմագրավելու պարսիկների հարձակումներին, հրաժարվեցին Իբերիայից սահմանամերձ ամրոցների՝ Սկանդայի և Սարապանիսի պաշտպանությունից: Այնտեղ տեղակայված հռոմեական պահակազորը շուտով ստիպված եղավ լքել այս դիրքերը պարենային պաշարների պակասության պատճառով: Պարսկական զորքն անխափան տիրեց ամրոցներին:

Հուստինոս կայսրն իր կողմից երկու բանակ ուղարկեց՝ Հայաստանում և Միջագետքում պարսիկների դեմ գործելու համար: Առաջին բանակը՝ Սիտտասի և Բելիսարիոսի հրամանատարությամբ անակնկալ ասպատակեց Պարսկահայաստանը (Պերսարմենիա), ամայացրեց երկիրը, գերեվարեց բազում բնակիչների և հետ դարձավ: Ավերածությունների թիրախ դարձած Հայաստանի սահմանամերձ շրջանները պատկանում էին ազնվատոհմ Կամսարական իշխաններին: Քիչ անց Սիտտասն ու Բելիսարիոսը կրկին ներխուժեցին Կամսարականների տիրույթները, բայց այս անգամ հակահարված ստացան քաջարի եղբայրներ՝ Նարսեհ և Հրահատ իշխաններից, որոնք, հռոմայեցիներին ջախջախիչ պարտություն հասցնելով ճակատամարտում, ստիպեցին նրանց հետ քաշվել: Այս ճակատամարտը հայտնի է նրանով, որ այստեղ առաջին անգամ հանդես է եկել Բելիսարիոսը, որին մոտ ապագայում վիճակվելու էր դասվել հին դարաշրջանի ամենամեծ զորավարների շարքը:

Հռոմեական մյուս զորքը, որը ներխուժեց Միջագետք, նույնպես հաջողության չի հասել: Դրա զորագլուխը, թրակացի Լիբելարիոսը, պաշտոնանկ եղավ, և նրա փոխարեն նշանակվեց Բելիսարիոսը[1]:

---

[1] **Հուստինոս**, 522-527 **թթ**.: Իրադարձություններից երեքն էլ վերաբերում են Հուստինոս I-ի թագավորության տարիներին և տեղի են ունեցել մինչև 527 թ.՝ նրա մահվան տարեթիվը: Աղբյուրներում դրանց ժամանակն ավելի ճշգրիտ չի սահմանվում: Առանձին իրադարձությունները այս կամ այն տարեթվին հարմարեցնելու փորձերը, որոնք կատարում են նոր ժամանակի ուսումնասիրողները, հիմնված են լոկ կռահումների վրա: Բելիսարիոսի՝ դեպի Հայաստան արշավանքը, ըստ Մուրալտի, թվագրվում է 522 թ., Նարսեհի և Հրահատի հաղթանակը՝ 523 թվականին: Ըստ Կլինտոնի (?) – 526 թ. (Fasti Rom. I, p. 745):

Դեպքերից քիչ անց գահ բարձրացած Հուստինիանոսի հրամանով Բելիսարիոսը նոր ամրոցներ կառուցեց պարսկական սահմանի վրա՝ Մծբինի առջև, Մինդուոս տեղանքում: Ընդ որում կրկնվեց այն նույն պատմությունը, որը տեղի է ունեցել Դարայի վերակառուցման ժամանակ: Պարսիկները աշխատում էին խափանել աշխատանքները նախ սպառնալիքներով, ապա՝ բռնի ուժով: Չնայած մայրաքաղաքից հասած նոր զորավիգ ուժերին, հռոմայեցիները պարտվեցին և նրանց սկսած շինությունները պարսիկները հիմնահատակ կործանեցին:

[Ամմոդիոսի ճակատամարտը 530 թ.]: Հուստինիանոսը Բելիսարիոսին նշանակեց «արևելյան կողմանց զորավար» (στρατηγὸς τῆς ἑω - magister per Orientem), հրամայելով պարսիկների դեմ պատերազմ վարել: Բելիսարիոսը Դարայում կուտակել էր 25 հազարանոց բանակ: Շուտով երևաց պարսկական բանակը, բաղկացած 40.000 զինվորներից, որը ճամբարեց Ամմոդիոս վայրում՝ Դարայից 20 ասպարեզ հեռավորությամբ: Ընդհանուր հրամանատարն էր Պերոզ պարսիկը՝ Միհրանի ցեղից[1], իսկ առաջնորդներից ամենահայտնիները էին Պիտիասն ու Վարեսմանը[2]:

Ճակատամարտից առաջ Բելիսարիոսը և նրա օգնական Հերմոգենեսը փորձեցին հաշտության հասնել՝ գրավոր բանակցություններ վարելով պարսիկների հրամանատարի հետ: Խաղաղ առաջարկները, սակայն, մերժվեցին: Պերոզ - Միհրանը հայտարարեց, որ «նա կհավատար նրանց խոսքերին, եթե նրանք հռոմայեցիներ չլինեին, որ հեշտ են խոստանում, բայց չեն կատարում»[3]: Այնուհետև երկու կողմերն էլ սկսեցին պատրաստվել ճակատամարտի: Չնայած թվական գերակշռության[4], պարսիկները պարտություն կրեցին՝ մարտի դաշտում թողնելով 5000 սպանված-

---

Zachariah of Mytilene, VII: Μιρράνης τὸ ἀξίωμα (οὕτω γὰρ τὴν ἀρχὴν καλοῦσι Πέρσαι, Περόζης δὲ ὄνομα (**Proc.**, Bella Persica, p. 62): Պրոկոպիոսի՝ Միհրան (mirran = *mihran) բառի իրրև պաշտոն կամ կոչում նշանակողի մեկնաբանումը ճիշտ չէ: Միհրան՝ Պերոզի ցեղանունն է, տե՛ս **F. Justi** [Iranishe Namenbuch, Marburg, 1895], (Malalas Μηράμ, Teoph. Μηράν):

[2] Պιτιάξης և Βαρεσμάνης: Առաջին անունը՝ «բդեշխ» է, իսկ երկրորդը՝ Մարզպան-Վարեսբάνης = մարզպան. հմմտ. C.-H. Lebeau VIII, 136 n.3: Լեբոն սխալվում է, կարծելով, որ այդ ժամանակ Հայաստանում մարզպանն էր միակալի (ἑτερόφθαλμος) Մժեժը:

[3] **Proc.**, I, 14, p. 66.

[4] Ըստ Պրոկոպիոսի, 50.000, ըստ Մալալասի՝ 70.000:

ների, Վարեսման զորավարին[1] և հեռացան Մծբին[2]: Ամմոդիոս վայրի հարևանությամբ ճակատամարտը, Դարայի շրջակայքում, եղավ 530 թ., հուլիսին, ինդիկտիոնի 8-ին[3]:

[Սատալայի ճակատամարտը, 530 թ.]: Կավատի՝ Հռոմեական Հայաստան ուղարկած մի այլ բանակի գործողությունները նույնպես հաջողությամբ չպսակվեցին: Բանակը բաղկացած էր պարսիկներին ենթակա հայերից, ալաններին հարևան[4] սունիտներից և 3000 հոն-սավիրներից: Պարսիկ Մերմերոեսի հրամանատարությամբ[5] 30.000-ոց մեծ բանակը շարժվեց դեպի Թեոդոսուպոլիս և, ճամբարելով երեք օրվա հեռավորությամբ (630 ասպարեզ = 100-ից մի փոքր ավել «վերստա»), պատրաստվում էին գրոհի: Այդ ժամանակ Հռոմեական Հայաստանի զորավարը Դորոթեոսն էր՝ խելամիտ և ռազմական գործում փորձառու մի մարդ, իսկ գործող բանակի ընդհանուր հրամանատարը Սիտտասն էր՝ մայրաքաղաքի զորավարներից մեկը և Բելիսարիոսի զինակիցը: Հռոմայեցիները, պարսիկների գրոհի մասին լուրն առնելով, նախապես նրանց ուժերը և դիրքը հետախուզելուց հետո անսպասելիորեն գրոհեցին նրանց ճամբարի վրա և, հասցնելով մեծ կորուստներ, հետ քաշվեցին: Մերմերոեսը, հավաքելով ուժերը, ներխուժեց հռոմեական տարածք և անցավ մինչև Սատալա քա-

---

[1] Ըստ Պրոկոպիոսի, Վարեսմանին հարվածեց հոների առաջնորդը՝ Սունիկան: Մալալասը (p. 453) Սունիկայի սպանած պարսիկ առաջնորդին Սագ է անվանում (**ἐν αὐτῇ δὲ τῇ συμβολῇ καὶ ἐξαρχος Περσῶν κατεσφάγη ὀνόματι Σάγος, Σουνίκα τοῦ δουκὸς καὶ ἐξάρχου Ῥωμαίων εἰς μονομαχίαν αὐτὸν προτρεψαμένου**) [«Նույն ընդհարման ժամանակ սպանվեց և պարսիկների զորագլուխ <բառացի՝ էքսարքոս> Սագը, Սունիկա առաջնորդի և հռոմայեցի էքսարքոսի կողմից կանչվելով մենամարտի»]: Ակնհայտ է, որ խոսքը միևնույն անձնավորության՝ Վարեսման Սագի մասին է. անտարակույս է, որ **Βαρεσμάνης**-ը՝ **Μαρεσβάνης** բառն է, իսկ այս պաշտոնով օժտված անձնավորությունը Սագն է: Դրանով հաստատվում է Սեն-Մարտենի կռահումը: Ըստ Մալալասի (p. 452) և Թեոփանեսի (I, p. 277), պարսկական զորքի հրամանատարներ էին 1) Միհրանը, 2) պարսից արքայի որդին: Վերը մենք նույնացնում ենք Սագին և Վարեսմանին: Շատ հավանական է, որ Պիտիախս-բդեշխը՝ արքայազուններից մեկն էր: Այս դեպքում նա ոչ թե հայկական մարզի բդեշխ է, այլ կաղիշցիների, որոնց նա, ինչպես երևում է Պրոկոպիոսից, գլխավորում էր Ամմոդիոսի ճակատամարտում:

[2] Այսպես, համաձայն Մալալասի. ըստ Պրոկոպիոսի, «նրանք չէին ցանկանում նահանջել Դարայից, մինչև Հռուֆինոսը՝ Հուստինիանոսի պատվիրակը, չներկայացավ Կավատի առջև, առաջարկելով խաղաղություն» (**Proc.**, I, 16, p. 79):

[3] **Malalas**, p. 452.

[4] [**Proc.**, I, 15].

[5] [Ibidem.].

դաքը: Սատալայի մերձակայքում, Օկտաբե գյուղում կանգնած էր հռոմեական զորքը՝ մոտ 15.000 մարդ:

Հաշվի առնելով թշնամու թվական գերակշռությունը, Սիտտասը խուսափում էր անմիջական ճակատամարտից և, հրամայելով Դորոթեոսին դուրս չգալ քաղաքից, ինքը 1000 հոգիանոց փոքր ջոկատով թաքնվեց քաղաքի շրջակա բլուրների ետևում: Երբ պարսիկները սկսեցին գրոհել քաղաքի վրա, Սիտտասի ջոկատը դարանից հարվածեց և նրանց մատնեց կատարյալ խուճապի: Պարսիկները դադարեցրին պաշարումը: Երբ նրանք նահանջում էին, Դորոթեոսը դուրս եկավ քաղաքից և շուտափույթ հարձակվեց նրանց վրա: Պարսիկները հայտնվեցին երկու ջոկատների միջև, մեծ կորուստներ կրեցին և ստիպված եղան լքել հակառակորդի տարածքը և վերադառնալ իրենց սահմանները:

Այդ ժամանակ հռոմայեցիները գրավեցին պարսկական սահմանամերձ Բոլոս ամրոցը և այսպես կոչված Փառանգիոնը, որ հայտնի էր ոսկու հանքով[1]:

Դրանից քիչ առաջ նրանք տիրեցին ճաներին՝ ժողովուրդ, որը մինչ այդ ինքնավարությունից էր օգտվում[2]:

Հուստինիանոսը դժկամությամբ ներքաշվեց պատերազմի մեջ. այդ պատճառով, չնայած որ պարսիկների արշավանքները բարեհաջող ետ են մղվել, նա առաջինն էր ձեռնարկել խաղաղության մասին բանակցությունները: Հռուփինոսը, որը դեռ պատերազմից առաջ էր ժամանել Հիերապոլիս, և հապաղում էր այնտեղ մինչ նոր կարգադրություններ ստանալը, կայսեր հրամանով ներկայացավ Կավատին և, բողոքելով նրա թշնամական գործողությունների անհիմն լինելու համար, առաջարկեց խաղաղությամբ ավարտել գործը: Կավատն էլ, իր հերթին, պատերազմի ամբողջ մեղքը բարդեց հռոմայեցիների վրա, մեղադրելով նրանց պայմանագրի պարտավորվածությունների չկատարման մեջ՝ պարտավորվածություններ, որոնք երկու պետությունները հաստատել են Կասպից դռան և սահմանի վրա նոր ամրոցներ կառուցելու առթիվ: Պարսից արքան մերժեց Հռուփինոսի՝ խաղաղության մասին առաջարկները, հայտարարելով, որ «պարսիկները զենքը վայր չեն դնի, մինչև հռոմայեցիները

---

[1] Այս ժամանակին է վերաբերում նաև Հրահատի և Նարսեհի՝ հռոմայեցիների կողմն անցնելը և Թյուզանդիա հեռանալը:

[2] Proc., I, 15.

չհամաձայնեն կիսել նրանց հետ Կասպից դռան պաշտպանությունը, կամ ավերել Դարա քաղաքը»[1]: Հռուփինոսը վերադարձավ անհաջողությամբ:

Հաջորդ՝ 531 թ. գարնանը պարսիկները վերսկսեցին ռազմական գործողությունները:

Այս անգամ որպես պատերազմի թատերաբեմ էր ընտրվել ոչ թե Միջագետքը, այլ Եփրատեսիան [Կոմմագենե]: Նոր արշավանքի նախաձեռնությունն ու ծրագիրը պատկանում էր պարսկական տիրապետության ներքո գտնվող սարակինոսների արքային՝ Ալամունդարոսին: Չտեսնված եռանդով և հարուստ կենսափորձով, ռազմավարության հրաշալի գիտակ, չափազանց նվիրված լինելով պարսիկներին, նա հռոմայեցիների հանդեպ դառն ատելությամբ էր տոչորվում: Հիսուն տարի անընդմեջ նա անպատիժ տագնապեցնում էր հռոմեական պետությունը անվերջ ասպատակություններով: Անակնկալ և սրընթաց հարձակումներով նա ավերում էր հռոմեական տիրույթները Եգիպտոսից մինչև Միջագետք: Ալամունդարոսը, օժտված լինելով արքայական պատվով և իշխանությամբ, որ տարածվում էր բոլոր պարսիկներին հպատակ սարակինոսների վրա, իր ձեռքի տակ ուներ բավականին հզոր բանակ: Հռոմեական սարակինոսներն ի վիճակի չէին դիմագրավելու Ալամունդարոսի արշավանքները, քանի որ նրանց ուժերը տրոհված էին մի քանի ցեղապետերի, այսպես կոչված ֆիլարքոսների միջև: Հուստինիանոս կայսրը համախմբեց սարակինոսների ցեղերը ընդհանրական արքայական իշխանության ներքո և հանձնեց այն Արեթասին, Գաբալայի որդուն, որն Արաբիայի սարակինոսների առաջնորդն էր: Բայց Արեթասը շատ էր զիջում Ալամունդարոսին իր ռազմավարական ունակություններով և չէր կարող նրան ետ պահել հետագա արշավանքներից:

Կավատը բարձր էր գնահատում Ալամունդարոսի արժանիքները: Երբ պարսից արքան մտադրվեց նոր արշավանքի, ճարպիկ սարակինոսը խորհուրդ էր տալիս նրան պատերազմը Միջագետքից տեղափոխել Եփրատեսիա: Միջագետքն ու Օսրոենեն որպես առաջնային սահմանամերձ շրջաններ, իրենց ամրոց-քաղաքներով և այնտեղ կուտակված զորքերով, Ալամունդարոսի կարծիքով, պարսիկների համար իբրև պատերազմի բեմահարթակ հուսալի չէին: Այդ երկրամասեր արշավելը կասկածելի գործ էր, կապված հնարավոր ջախաջախման բոլոր վտանգների հետ: Մինչդեռ Եփրատից այն կողմ գտնվող տարածքը և հարևան Ասորիքն իր անտիոք մայրաքաղաքով հանդերձ, որը կայսրության ամենաբարգավաճ և մար-

[1] **Proc.**, 16, p. 81. 16, p. 81.

դաշատ քաղաքներից մեկն էր, այնպիսի վիճակում էին, որ չունեին ոչ ամրոցներ և ոչ էլ պատշաճ քանակությամբ զորք՝ երկրամասը պաշտպանելու համար: Այն կողմերում կարելի էր գործել անխափան և առանց որևէ անակնկալի:

Ալամունդարոսի նկատառումները Կավատին համոզիչ թվացին և նա սպառազինում է 15.000-ոց հեծելազոր:

Դարայի ճակատամարտում պարտության համար պաշտոնանկ արված Պերոզ-Միհրանի[1] փոխարեն արքան զորապետ նշանակելով Ազարեթին, կարգադրեց նրան հետևել Ալամունդարոսին որպես առաջնորդի: Պարսկական զորքը շարժվեց հարավ՝ դեպի Ասորիք, և, անցնելով անապատը, հայտնվեց Եփրատեսիայում: Բելիսարիոսը, իմանալով պարսիկների անսպասելի շարժման մասին, գլխավորելով 20.000-անոց հեծելազորին և հետևակին, սլացավ ընդառաջ և նրանց հասավ Քաղկիս քաղաքի մերձակայքում, Գաբբուլոն ավանում, որը քաղաքից 110 ասպարեզ (մոտ 19 «վերստ») հեռու էր[2]: Զարմանալի այս արագընթացությամբ հռոմայեցի զորավարը խախտեց Ալամունդարոսի բոլոր ծրագրերն ու ակնկալիքները: Ազարեթը, նույնպես հուսահատված, ճարահատ չհամարեց շարունակել գրոհը և որոշեց հետ դառնալ Պարսկաստան: Գաբբուլոն ավանից, որտեղ գտնվում էր պարսիկների ճամբարը, նա նահանջում էր Եփրատի արևմտյան ափով, և Բելիսարիոսը, հետևելով նրան, Սուրոնի (այժմ՝ Սուրիխ) մոտակայքում, Կալլինիկոնի դիմաց մարտի է բռնվել, որն իր օգտին չավարտվեց[3]: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ 531 թ., ապրիլի 19-ին, Ավագ շաբաթ: Ազարեթը, թեև մարտում հաջողության է հասել, բայց այնքան լուրջ մարդկային կորուստներ է կրել, որ շնորհազուրկ եղավ Կավատի կողմից[4]:

Ճակատամարտից հետո Հուստինիանոսը կրկին փորձեց պարսիկների հետ խաղաղություն հաստատել՝ խաղաղություն, որը նրան առավել ցանկալի է Աֆրիկայում վանդալների դեմ բռնկվող պատերազմի պատճառով: Սակայն Կավատը, Եփրատեսիայի արշավանքի անհաջողությունից զայրացած, մերժեց Հուստինիանոսի առաջարկը և վերսկսեց ռազմական գործողությունները Միջագետքում: Երեք ականավոր զորավարներ՝ խա-

---

[1] **Proc., I,** 17, p. 85. «Արքան խլեց նրանից ոսկուց և մարգարիտներից պատրաստված վարսակալը»:

[2] Արաբերեն՝ Քենըշրին. **Lebeau III,** p. 54. Дестунис, Прокопий, 231, 1.

[3] Կալլինիկոնի ճակատամարտը, 531 թ., ապրիլի 19-ին, տե՛ս **Malalas,** p. 463:

[4] **Proc., I,** 18.

նարանգես Աղերգուղունբադեսը, Ասպեբեդեսն ու Մերմերոեսը մեծ զորքով ներխուժեցին Հայաստանի սահմանները և շրջապատեցին Ծոփքի Մարտիրոպոլիս քաղաքը: Սիտտասը, որ նշանակված էր Բելիսարիոսի փոխարեն, դուրս եկավ Հայաստանից[1], որտեղ նա մնում էր... (11), և շտապեց Մարտիրոպոլիսին օգնության: Նա ճամբարեց Ատտախաս վայրում[2], պաշարված քաղաքից 100 ասպարեզ հեռու: Մարտիրոպոլսին սպառնում էր անհապաղ անկում՝ պարենային պաշարների և ռազմական սարքավորումների պակասի պատճառով: Պաշարվածների ճակատագիրն անհանգստացնում էր Սիտտասին, բայց նա այլ հնարավորություն չուներ նրանց օգնելու, քան պատվիրակներ ուղարկել պարսից հրամանատարների մոտ և առաջարկել վերջ տալ պաշարմանը՝ այն պատրվակով, որ կայսրից դեսպաններ են ժամանել, որոնք գնում են արքայի մոտ բոլոր վեճերը խաղաղությամբ լուծելու համար: Մեծաքանակ զորքի հրամանատարներ էին խանարանգես Աղերգուղունբադեսը, Ասպեբեդեսն ու Մերմերոեսը[3]: Դրա մի մասը շարժվեց դեպի Օսրոենե և պաշարեց Ավգարշատ ամրոցը, որ կառուցված էր Աբգարի՝ <Օսրոենցիների> տիրակալի կողմից (Ἀβγαρσᾶτον, κτισθὲν ὑπὸ Ἀβγάρου, τοπάρχου τῆς Ὀσροηνῶν πόλεως): Պարսիկները, թեև մարդկային մեծ կորուստների (1000 մարդ) գնով, գրավեցին քաղաքը և սրի քաշեցին ամբողջ կայազորը[4]: Մյուս ջոկատը, 6000 մարդուց բաղկացած, ուղևորվեց հյուսիս և, ճամբարելով Նիմֆիոս գետի ափին, սպառնում էր Մարտիրոպոլիս քաղաքին[5]: Հուստինիանոսն ազատեց Բելիսարիոսին պաշտոնից և նրան փոխարինեց Մունդոսով (Μοῦνδος), որ ստանձնել է Magister militum per Orientem պաշտոնը: Պրոկոպիոսին հակառակ, Բելիսարիոսի հետ կանչումը Մալալասը կապում է զեկուցման հետ, որ ներկայացրել է գործերի իսկական ընթացքին ծանոթանալու համար Արևելք ուղարկված հատուկ սուրհանդակը[6]:

Սիտտասը, στρατηλάτης πραισέντου, այսինքն՝ magister militiae praaesentis, որ այն ժամանակ մնում էր Հայաստանում, հրաման է ստանում ուղևորվելու պատերազմի դաշտ: Հայոց լեռներից Սիտտասն իջավ Սամոսատ և այստեղից դուրս եկավ Մարտիրոպոլիսին օգնության[7]:

---

[1] **Malalas**, p. 465.

[2] [ἐς χωρίον... Ἀτταχᾶς, **Proc.**, I, 21, p.108] (12).

[3] **Proc.**, I, 21, p. 167.

[4] **Malalas**, p. 465.

[5] Անդ, ibid.; **Procop.**, ibid.

[6] Անդ, p. 466.

[7] Անդ, p. 468.

Մինչդեռ պարսիկների հրամանատարները զբաղված էին Մարտիրոպոլիսի պաշարմամբ, Դորոթեոսը՝ Հայաստանի զորավարը (ὁ τῆς Ἀρμενίας στρατηλάτης) գործում էր պարսիկների դեմ հարձակողական եղանակով, հաղթելով մարտերում, վարվում էր նրանց հետ ամենայն դաժանությամբ՝ կոտորելով բազմաթիվ բնակիչների՝ ինչպես պարսիկներից, նույնպես և հայերից: Նա գրավեց բազմաթիվ ամրոցներ. ի միջի այլոց, կործանվեց և անառիկ մի բերդամրոց, որ կանգնած էր լեռնակատարին: Նրա մոտ էր տանում միակ նեղ արահետը, որով բնակիչներն իջնում էին դեպի գետը՝ ջուր վերցնելու համար: Այնտեղ, որպես ամենաապահով վայրում, տեղացի վաճառականները թաքցրեցին իրենց ապրանքը: Իմանալով այդ մասին, Դորոթեոսը պաշարեց դղյակը, պահակազոր դրեց արահետի վրա և սովով ստիպեց պաշարվածներին հանձնվելու: Տիրելով տեղին, նա լուր է ուղարկում կայսրին դղյակում ձեռք բերված գանձերի մասին, որոնք ընդունելու համար կայսրից ուղարկվեց սենեկապետ Նարսեսը[1]:

Այդ միջոցին Մարտիրոպոլիսի մոտ գտնվող պարսկական ճամբարում լուր են ստացել Կավատի վախճանի և նոր արքայի [Խոսրով I Անուշիրվան] գահ բարձրանալու մասին: Վախենալով գահաժառանգության հետ կապված հնարավոր խժդժություններից, պարսիկները համաձայնեցին ընդունել Սիտտասի խաղաղության առաջարկը, առավել ևս որ տագնապալից լուրեր էին հասնում հոների՝ մոտ ապագայում սպասվող արշավանքի մասին: Պարսիկներն, ըստ երևույթին, դրդում էին հոներին հարձակվել հռոմայեցիների վրա, թեև ի պատասխան Հուստինիանոսի հարցման նրանք մերժեցին հոների ասպատակություններին իրենց հաղորդ լինելը[2]: Պրոկոպիոսը պատմում է[3], որ Հուստինիանոսը, հոների կողմից սպառնացող վտանգի մասին իմանալով գերեվարած պարսիկ լրտեսներից, ձեռնառատ պարգևեց նրանց և համոզեց գնալ դեպի պաշարված Մարտիրոպոլիսը և լուր տարածել, որ հոները, հռոմայեցիներից կաշառված, պատրաստվում են զենքը շրջել պարսիկների դեմ: Այս հանգամանքը մեծապես նպաստեց պարսիկների կողմից պաշարումը շուտափույթ վերացնելուն:

Հոների արշավանքների մասին լուրերն անհիմն չէին և իսկապես շուտով այն կատարվեց: Ներխուժելով Կասպից դռան միջով, հոն-սաբեյրները թնդվեցին դեպի հռոմեական տիրույթները և ավերիչ ասպատակումով

---

[1] **Malalas**, p. 458 (13).

[2] Անդ, p. 472.

[3] **Proc.**, I, 21.

անցան Հայաստանը և բոլոր երկրները մինչև Եփրատեսիա, Կիլիկիա և Կյուրեստիկոն[1]: Դորոթեոսը հրաման էր ստացել ետ մղել հոներին: Լսելով դրա մասին, հոները իսկույն նահանջեցին դեպի իրենց սահմանները: Դորոթեոսը հետապնդեց նրանց և ետ գրավեց ավարի մեծ մասը[2]:

Հուստինիանոսի ուղարկած դեսպանները շուտով ներկայացան պարսից արքային: Բանակցություններն ընթանում էին դանդաղ և ընդհատումներով: Պարսիկների ներկայացրած պայմանները ծանր էին թվում հռոմայեցիներին: Երկար վիճաբանություններից հետո համաձայնություն կայացավ հետևյալ կետերի վերաբերյալ՝ 1. հռոմայեցիները վճարում են պարսիկներին 110 կենտինար, 2. պատերազմի ժամանակ նվաճված ամրոցները փոխադարձաբար վերադարձվում են: Պարսիկները զիջում են հռոմայեցիներին Լազիկայի Սկանդա և Սարապանիս ամրոցները, իսկ հռոմայեցիների՝ Հայաստանում գրաված Բոլոսն ու Փառանգիոնը կրկին անցնում են պարսիկների ձեռքը, 3. հռոմայեցի զորավարներն իրենց ռազմակայանը տեղափոխում են Դարայից Կոստանդիններ, 4. իբերներին հայրենիք վերադառնալու կամ Բյուզանդիայում մնալու ազատություն է տրվում, 5. և ավելին, ըստ Մալալասի[3], խաղաղությունը կոչված էր վերականգնել վաղեմի բարեկամական հարաբերությունները, որոնք իրենց արտահայտությունն էին գտնում կարիքի դեպքում փոխադարձ օգնության մեջ՝ դրամով կամ մարդկանցով:

Այս պայմաններով[4] կնքվեց այսպես կոչված «Հավերժ խաղաղությունը» (ἀπέρατον καλουμένη εἰρήνη)՝ Հուստինիանոսի թագավորության 4-րդ տարեդարձին, 532 թ., որը և հաստատվեց հաջորդ՝ 533 թվականին[5]:

«Հավերժ խաղաղությունը», սակայն, չարդարացրեց իր անվանումը: Արևելքում տիրող անդորրը լիակատար ազատություն տվեց Հուստինիանոսին՝ Արևմուտքում նվաճողական քաղաքականություն վարելու համար: Լիբիայում և Իտալիայում պատերազմները բերեցին Հուստինիանոսին ընդարձակ տարածքային ստացվածքներ:

[Լիբիայի նվաճումը 533-534 թթ.]: Վանդալների պետությունը անկում էր ապրում այն պատակտման հետևանքով, որ առկա էր մի բուռ գոթ տիրակալների և բնիկ բնակչության՝ մավրերի միջև: Իշխանությունը պահ-

---

[1] Հալեպից վերև, **Sen - Martine (Lebeau)**, VIII, p. 175:

[2] **Malalas**, p. 472.

[3] **Malalas**, p. 477, հմմտ. Հեսու Ստիլիտեսի հիշատակված պայմանագրի կետը:

[4] **Proc.**, I, 22. **Malalas**, p. 477.

[5] **Marcell.**, Chron., p. 64.

պաճելու մասին մտահոգված վանդալական թագավորները թանկ էին գնահատում բյուզանդական կայսրերի հետ բարեկամական կապերը: Հուստինիանոսի հետ հատկապես կապված էր Հիլդերիխը: 530 թ. նրան՝ բյուզանդական արքունիքի հանդեպ տածած համակրանքի համար գահընկեց է անում Գելիմերը, որն ինքնուրույն և Բյուզանդիայից անկախ քաղաքականության ջերմեռանդ կողմնակից էր: Հուստինիանոսն իբրև տապալված Հիլդերիխի պաշտպան, բռնատիրողին պատերազմ հայտարարեց: Քելիսարիոսը 533-534 թթ. Տրիկամերոնի մոտ կայացած վճռական ճակատամարտում ջախջախեց Գելիմերի ուժերը և Լիբիան միացրեց կայսրությանը:

Հռոմեական զենքի հաջողությունները նախանձ էին ծնում պարսիկների մեջ: Խոսրով I-ը (531-579), որը ակնդետ հետևում էր հռոմայեցիների գործողություններին, վախենում էր Բյուզանդիայի չափից դուրս ընդարձակվելուց՝ նոր նվաճումների հետևանքով: Շնորհավորելով Հուստինիանոսին Լիբիան նվաճելու առթիվ, Խոսրովը կատակելով խնդրում էր իրեն հատկացնել լիբիական ավարի մի մասը, «քանզի եթե պարսիկները հաշտություն չկնքեին, նա չէր հաղթի վանդալներին»[1]: Հուստինիանոսը հանգստացրեց Խոսրովին, նրան դրամ ուղարկելով:

[Իտալիայի նվաճումը 535-539 թթ.]: Լիբիային տիրանալուց անմիջապես հետո պատերազմ սկսվեց Իտալիայում՝ արևելյան գոթերի դեմ: Նրանց գործերին Հուստինիանոսի միջամտության պատրվակ է ծառայել նույն այն իրարանցումը, որը տեղի է ունեցել նաև Աֆրիկայում: Բյուզանդիայի կողմնակից Ամալասունտան սպանվեց, և գահ բարձրացավ առաջնորդներից մեկը՝ Վիտտիգիսը: Քելիսարիոսի գլխավորությամբ ուղարկված զորքերը 535 թ. գրավեցին Սիկիլիան և ձեռնամուխ եղան Իտալիայի նվաճմանը:

Պատերազմի հաջող ընթացքը առավել գրգռեց Խոսրովին: Նա պատրաստ էր խախտել հաշտությունը և միայն պատշաճ առիթ էր որոնում: Հանգամանքները նպաստեցին նրա մտադրության՝ նրան հայտնի դարձան որոշ փաստեր, որոնք կարող էին բավարար հիմք հանդիսանալ խաղաղ հարաբերությունները խզելու համար:

Ստորակա սարակինոսների ցեղապետերի միջև վեճ ծագեց ընդարձակ արոտավայրերի համար, որոնք գտնվում էին Պալմիրայից հարավ: Արեթասը պնդում էր դրանց հռոմայեցիներին պատկանելը, հղելով դրանց լատիներեն անվանմամբ՝ Ստրատա (սալարկված ճանապարհ): Ալամուն-

[1] Proc., P I, 26.

դարոսն էլ պնդում էր, որ վիճարկվող տարածքը փաստորեն գտնվում էր իր օգտագործման մեջ: Հուստինիանոսից վեճը քննելու համար՝ նշանակված դատավորներն ավելի էին բարդացնում խնդիրը՝ իրենց վրա հրավիրելով Խոսրովի մեղադրանքը նրանում, որ նրանք աշխատում էին կաշառքի օգնությամբ իրենց կողմը քաշել Ալամունդարոսին՝ պարսիկների բարեկամին[1]: Պարսից արքան իր դժգոհությունն էր հայտնում նաև գաղտնի քարոզչության համար, որը վարում էին բյուզանդական իշխանությունները բարեկամ հոների մեջ, դրանց պարսիկների դեմ ապստամբեցնելու նպատակով. ընդ որում Խոսրովը հղում էր Հուստինիանոսի սաղրիչ նամակներին, որ նրան էին հասցնում իբր իրենք՝ հոները[2]:

Այդ պահին ժամանած գոթերի պատվիրակությունը ավելի էր գրգռում Խոսրովի կրքերը: Գոթերի թագավոր Վիտտիգիսը, անհաջողությամբ փորձելով Բելիսարիոսի դեմ դաշնակից գտնել գերմանների և լանգոբարդների մեջ, մտադրվել էր Հուստինիանոսի դեմ պատերազմի մեջ ներքաշել պարսից թագավորությունը: Այս նպատակով նա Պարսկաստան է ուղարկում գաղտնի պատվիրակություն, որը երկու լիգուրացի երեցներից էին կազմված[3]: Պատվիրակները կոչ էին անում Խոսրովին խզել Բյուզանդիայի հետ կնքած հաշտությունը և այն միտքն էին անցկացնում, որ Հուստինիանոսը, բնավորությամբ անհանգիստ և ուրիշի ունեցվածքին տենչացող, փափագում է զավթել ողջ աշխարհը, ուստի և չի կարող դիտվել իբրև պարսիկների բարեկամ: Նա միայն առժամանակ դադարեցրեց պարսիկների դեմ պատերազմը՝ վանդալներին հնազանդեցնելու համար. նրանց թագավորությունը ոչնչացնելով, նա իր հայացքը դարձրեց գոթերի վրա: Կասկածից վեր է, որ, ջախջախելով գոթերի ուժերը, նա չի հապաղելու իր զենքը դարձնել պարսիկների դեմ՝ չէ որ նրա համար բարեկամությունն ու երդումները ոչինչ են:

Այս նկատառումներից ելնելով նա (այսինքն՝ Վիտտիգիսը) համոզում էր Խոսրովին կանխել վտանգը և բաց չթողնել պատերազմ սկսելու բարեպատեհ պահը[4]:

Հայաստանում տեղի ունեցած տագնապալից իրադարձություններն արագացրեցին հարաբերությունների խզումը: Հայ բնակչության մեջ տարածվող քաղաքական խմորումն անշուշտ պայմանավորված էր Հուս-

---

[1] **Proc., Pers.**, II, I, p. 157.

[2] Անդ, p. 156.

[3] **Proc., Goth.** II, 22, P. II. 2.

[4] **Proc., Pers.**, II, 2.

տիճիանոսի կատարած երկրի կառավարման վերջին ձևափոխություններով (14):

Սատալայի ճակատամարտից հետո, 531 թ. Սիտտասն և Դորոթեոսը զբաղեցրին Պարսկահայաստանի սահմանամերձ ամրոցները՝ Բոլոսը և այսպես կոչված Փառանգիոնը, որտեղ պարսիկները ոսկի էին արդյունահանում և մատակարարում էին իրենց արքային[1]: Այս կարևոր տեղանքների՝ հռոմայեցիների ձեռքն անցնելը պատահեց դրանց տերերի, տեղացի հայ իշխանների նախաձեռնությամբ: Բոլոսը գտնվում էր Կամսարական եղբայրների՝ Նարսեհի, Հրահատի և Իսահակի, տիրապետության ներքո: Պատերազմի սկզբում, երբ Բելիսարիոսն ու Սիտտասը ներխուժեցին Պարսկահայաստան՝ Հուստինիանոսի գահ բարձրանալուց քիչ առաջ (հավանաբար՝ 526 թ.)[2], Ներսեհն ու Հրահատը հաջողությամբ ետ մղեցին նրանց հարձակումը[3]: Շուտով, սակայն, իրենք անջատվեցին պարսիկներից և իրենց մոր հետ տեղափոխվեցին Բյուզանդիա: Կայսրության գանձապահը, նրանց հայրենակից Նարսեհը, ամենայն ջերմությամբ ընդունեց նրանց և առատորեն պարգևներ շնորհեց: Նրանց օրինակին հետևեց և կրտսեր եղբայրը՝ Իսահակը: Նա գաղտնի բանակցություններ սկսեց հռոմայեցիների հետ՝ իր պահպանության ներքո գտնվող Բոլոս ամրոցը նրանց հանձնելու մասին: Զգուշացնելով հռոմայեցիներին, Իսահակը գիշերը թաքուն բացեց ամրոցի դարպասները և ներս ընդունեց մերձակայքում սպասող զինվորներին: Դրանից հետո նա գնաց իր եղբայրների մոտ[4]:

Ինչ վերաբերում է Բոլոսին հարևան Փառանգիոն տեղանքին, ապա դրա՝ հռոմայեցիների ձեռքն անցնելը, բարդություններ պատճառեց. Փառանգիոնն, ինչպես ասվեց, հարուստ էր ոսկեհանքերով: Դրանք պատկանում էին պետական գանձարանին և տնօրինվում [վարվում] էին կառավարությունից նշանակված մասնավոր անձանց կողմից (15): Պերոզ արքայի օրոք հանքերը հսկում էր ոմն Վրիվը, ասորու որդին, ցածր ծագման և գործի մեջ անփորձ մի մարդ: Չկարողանալով վարել իրեն վստահված գործը՝ Վրիվը Պերոզի առջև ամբաստանեց Վահան Մամիկոնյանին (16). «Ինձ ի գործ ոսկեհատին չետ ինչ մօտ երթալ. և իւր ժողովեալ զամենայն

---

[1] **Proc., Pers., I, 15.**

[2] **[G. Rowlinson, The Seventh Great Oriental Monarchy, p.].**

[3] **Proc., Pers., I, 12, p. 59.**

[4] **Անդ, Pers., I, 15, p. 79.**

ոսկի աշխարհին՝ խորհի երթալ առ կայսր և կամ յաշխարհն Հոնաց, և տուեալ զոսկին՝ կամի խնդրել գունդ և ապստամբել»[1]:

Կավատի թագավորության օրոք և նրա կարգադրությամբ հանքերը տնօրինում էր տեղացի բնակիչներից մեկը, Շմավոնը, որն արդյունահանված ոսկին ուղարկում էր գանձարան: Օգտվելով պատերազմի հանգամանքներից, Շմավոնը որոշեց զրկել Կավատին հանքերի եկամտից: Նա [նույնպես] անցավ հռոմայեցիների կողմը՝ ըստ երևույթին, Մերմերոեսի նահանջի ժամանակ: Բյուզանդիայի հովանավորության ներքո դնելով և՛ իրեն, և՛ Փառանգիոնը, Շմավոնն, այնուամենայնիվ, իրեն վերապահեց հանքերի օգտագործման արտոնությունը:

Բյուզանդական կառավարությունը չէր պնդում, որ իրեն հատկացնեն ոսկու հանույթի մասը, բավարարվելով, ըստ երևույթին, այն բանով, որ պարսկական գանձարանը կորցրել է այդպիսի շահութաբեր աղբյուրը: Փառանգիոնի տեղանքի բնական պայմանների շնորհիվ պարսիկները չէին կարող բռնի միջոցներ ձեռնարկել Շմավոնի դեմ, որը գտնվում էր Բյուզանդիայի հովանավորության ներքո[2]: Բայց Շմավոնն իր ագահությամբ թշնամիներ ձեռք բերեց տեղական հայ վերնախավում: Օգտվելով կայսերական բարեհաճությունից, նա իր կալվածքներն ընդարձակեց հարևանների հաշվին: Պատերազմը դեռ նոր էր բորբոքվում, երբ նա Հուստինիանոսից խնդրեց այլ հայ իշխաններին պատկանող ինչ-որ գյուղեր: Խնդրանքը հարգվեց, և գյուղերը հանձնվեցին իր տնօրինությանը: Վրդովված այդ փաստով, Պերոզի երկու որդիները, գյուղերի օրինական տերերը, վրեժխնդիր լինելով իրենց հասցրած վիրավորանքի համար, սպանում են նրան և փախչում Պարսկաստան: Հուստինիանոսի կարգադրությամբ Շմավոնի եղբորորդին՝ Համազասպը, ժառանգեց հորեղբոր գյուղերին վերաբերող իրավունքները և նշանակվեց Հայաստանի [այդ մասի] տիրակալ:

Շատ ժամանակ չանցած Համազասպը ևս դարձավ կայսրի վստահությունը վայելող և հայկական ծագում ունեցող ոմն Ակակիոսի բանսարկությունների զոհը: Այս վերջինը գաղտնի ամբաստանեց Համազասպին, թե նա հալածում է հայերին և թաքուն կապվել է պարսիկների հետ՝ Թեոդոսուպոլիսը և այլ քաղաքներ նրանց հանձնելու նպատակով: Կայսեր գիտությամբ նա, խաբելով Համազասպին, սպանում է նրան և իր ձեռքը վերցնում Հայաստանի կառավարումը: Ի բնե լինելով չար, նա, մատնելով իր հոգու հատկությունները, անասելի դաժանությամբ էր վարվում բնակ-

---

[1] [Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1904, էջ 117] :

[2] Proc., Pers., I,15, p.78.

չության նկատմամբ, իրեն թույլ էր տալիս ապօրինի դրամական տուրքեր շորթել, և մինչ այդ չլսված հարկ դնել երկրի վրա՝ չորս կենտինար, այն է՝ 400 լիտր ոսկի: Համբերությունը կորցրած հայերը դավադրություն կազմակերպեցին Ակակիոսի դեմ. դրանց թվում էր Արտավան Արշակունին[1]: Սպանությունը գործելուց հետո դավադիրները փախան Փառանգիոն:

Խռովությունը ճնշելու և կարգ ու կանոն հաստատելու համար մայրաքաղաքից ժամանեց Սիտտասը, որին երկրի [ժողովուրդը] քաջ ճանաչում էր դեռևս պարսիկների դեմ մղած պատերազմների ժամանակից: Նա խուսափում էր կտրուկ գործողություններից, աշխատում էր բնակչությանը հանգստացնել խաղաղ միջոցներով և թաքնվողներին վերադարձնել իրենց բնակավայրերը: Նա խոստանում է նրանց բարեխոսել կայսեր առջև Ակակիոսի մտցրած նոր տուրքերը վերացնելու մասին՝ տուրքեր, որոնք ծանր էին նստում ժողովրդի վրա և խռովության հիմնական պատճառ են հանդիսացել: Սակայն Ակակիոսի որդու՝ Աղոլիոսի (որն, ըստ երևույթին, հորից ժառանգել էր նրա չար հակումները), զրպարտությունների պատճառով Սիտտասի մեղմությունն ու խաղաղարար քաղաքականությունն արդյունքում գոհությամբ չընկալվեց: Հապաղելու համար կայսրից ստացած հանդիմանությունը ստիպեց նրան հարձակողական գործողությունների դիմել: Խնդրի լուծումը դյուրացնելու համար նա փորձեց իր կողմը քաշել որոշ հայերի՝ խոստանալով մեծ պարգևներ: Ասպետյանները-Բագրատունիները՝ հայկական ազնվական տոհմերի մեջ մարդաշատությամբ և ազդեցությամբ ամենահզորներից մեկը, հակված էին դեպի խաղաղություն (17):

Նրանք հայտնեցին, որ պատրաստ են զենքը վայր դնել և անջատվել իրենց ազգակիցներից այն պայմանով, որ իրենք չեն հալածվելու և անխափան կտիրեն իրենց սեփականությանը: Սիտտասը հաճույքով ընդունեց իրեն առաջարկված պայմանները, լիովին համոզված լինելով, որ ազդեցիկ իշխանների հանձնվելուց հետո իրեն կհաջողվի առանց կռվի ճնշել ապստամբությունը: Իր խոստումը, սակայն, Սիտտասը չկատարեց, նենգորեն տեսնելով իրեն ապավինած հայերի դատաստանը: Հայերը կանգնած էին Օյնոքալակոն տեղանքում (χωρίον Οἰνοχαλάκων), որտեղ կենտրոնացած էին նրանց ուժերը, և սպասում էին բանակցությունների արդյունքի: Սիտտասի ուղղարկած պատասխանը դրական էր: Սակայն, երբ հռոմեական զորքը շարժվեց դեպի հայերի զորաճամբարը, առաջապահ ջոկատը, հանդիպելով որոշ հայերի, թշնամաբար վարվեց նրանց նկատմամբ: Պրոկոպիոսը հավաստում է, որ ջոկատը տեղյակ չէր պայմանա-

[1] [Proc., II, 27, p. 527?].

վորվածության մասին, բայց չէ որ Սիտտասը դրա մասին գիտեր, և այնուամենայնիվ ինքն էլ արատավորեց իրեն, սրի քաշելով ինչ-որ քարանձավում թաքնված կանանց և երեխաների:

Սիտտասի խարդավանքը վրդովեց Ասպետյաններին: Նրանք միացան իրենց հայրենակիցներին և հարձակվեցին հռոմայեցիների վրա: Հովիտներով և կիրճերով կտրատված լեռնային տեղանքը թույլ չէր տալիս մարտը մի վայրում կենտրոնացնելու: [Ցրված] զորքերը գործում էին բաժանբաժան՝ լեռների ստորոտներում և դիքերում: Սիտտասին պատահաբար հանդիպում է հայերի մի փոքր ջոկատ, որը նրանից ձորակով էր բաժանված: Հռոմեական զորավարը մի քանի ռազմիկների հետ հատեց ձորակը և հարձակվեց հայերի վրա: Սրանք մի փոքր նահանջեցին: Սիտտասը չհետապնդեց նրանց, բայց մնաց տեղում, իր գեղարդը հողի մեջ խրած: Ռազմիկներից մեկը, հետապնդումից հետ դառնալով իր ընկերների մոտ, չկարողացավ ժամանակին պահել տաքացած ձիուն, զարկվեց գեղարդին և կոտրեց այն: Զորավարը դառնացավ, թերևս դրանում տեսնելով չար նախանշան: Սիտտասի կանխազգացումը ճիշտ էր: Հայերը ռազմիկների մեջ ճանաչեցին նրան, քանզի նա պատահաբար չէր հագել սաղավարտը և այդ հանգամանքը մատնեց նրա ով լինելը: Հայերը հարձակվեցին նրա վրա, և այն ժամանակ, երբ Սիտտասը, իր սուրը մերկացնելով, կրկին հատում էր ձորակը, նրանցից մեկը հասավ նրան և սրով վերք հասցրեց գլխին: Սիտտասը շարունակում էր արշավել, բայց Արտավան Արշակունին՝ Հովհաննեսի որդին, նիզակի դիպուկ հարվածով տեղում սպանեց նրան[1]: Ըստ Պրոկոպիոսի, ոմանք այդ սպանությունը վերագրում էին Սիմոնին՝ աննշան ծագում ունեցող մի մարդու:

Այսպես զոհվեց Սիտտասը, քաջարի ռազմիկը և իր ժամանակի ակնառավոր զորավարներից մեկը: Նրա փոխարեն Հայաստան ժամանեց Բուզեսը: Նա խաղաղ քաղաքականության կողմնակից էր ճևանում, հայերին խոստացել էր կայսեր հետ հաշտեցնել, և այս պատրվակով փորձում էր բանակցություններ սկսել ամենաազդեցիկ իշխանների հետ: Դառն փորձ ունեցած հայերը Բուզեսին չէին վստահում և նրա խոստումները դիտում էին իբրև խաբելու և իրենց դարանակալելու միջոց: Բայց հայ իշխաններից մեկը՝ Հովհաննես Արշակունին, Արտավանի հայրը, բարեկամական հարաբերություններ ունենալով Բուզեսի հետ, ապավինեց նրան, և մի քանի հայ ազնվատոհմիկների ուղեկցությամբ և իր փեսայի՝ Վասակ [Մամիկոնյանի] գլխավորությամբ ուղևորվեց Բուզեսի մոտ: Երբ նրանք հասան հանդիպման

[1] **Proc., Bella Persica,** II, 3.

համար նշանակված վայրը, հռոմեական զորքը շրջապատեց նրանց: Վասակը, հասկանալով, թե ինչպիսի ծուղակի մեջ են իրենք ընկել, իզուր հորդորում էր իր աներ Հովհաննեսին փախուստի դիմել: Վասակը հարկադրված էր լքել նրան և մնացածների հետ միասին գաղտնի կերպով փախչել: Պարզվեց, որ հայերը իրավացի էին, երբ չվստահեցին Բուզեսին: Չնայած վաղեմի բարեկամությանը, նա դավաճանաբար սպանեց Հովհաննեսին:

Հայասատնում բռնկվող խռովությունները, դատելով այն ուշադրությունից, որ նրանց նվիրում է Պրոկոպիոսը, բավական լուրջ բնույթ էին կրում: Իրարանցումներն սկսվեցին Բյուզանդական Հայաստանի այն շրջանում, որտեղ միմյանց էին աղերսվում երեք իշխանական տոհմերի տիրույթները՝ Թեոդոսուպոլիսում նստած վերջին թագակիր Արշակունիների հետնորդները, Սպերի Բագրատունիները և Տայքի Մամիկոնյանները:

Պերոզը, որի որդիները սպանեցին Սիմեոնին (Շմավոնին)՝ իրենց գյուղերը զավթելու համար, հավանաբար, Արշակունի է եղել: Պարսկական անունները ընդունված էին Արշակունիների տոհմում: Տեղադրելով Փառանգիոնը Սպեր նահանգում, հանքերի տեր Սիմեոնին պետք է ըստ ամենայնի ճանաչել իբրև Բագրատունիների՝ Սպերի ժառանգական իշխաններից մեկին: Այս իշխանի անունը հիմք է տալիս Սեն-Մարտենին[1] կարծելու, որ նա հայ չէր, այլ ասորի, թերևս վերոհիշյալ Վրիվի ժառանգորդն էր: Սեն-Մարտենն իրավացի չէր. եթե Շմավոնի անունը հայկական չէ, ապա նրա զարմիկ Համազասպի անունը միանգամայն հայկական է՝ այն սովորաբար կրում էին Մամիկոնյանները: Հնարավոր է, որ Համազասպը Շմավոնի քեռորդին է. այդ դեպքում նա հաստատ Մամիկոնյան է:

Համազասպին կործանեցին Ակակիոսի՝ ծագումով հայի, բայց հայրենիքից օտարացած մի մարդու խարդավանքները[2]: Նա, ինչպես երևում է, մայրաքաղաքի հայերից էր և վայելում էր Հուստինիանոսի մտերմությունը: Նրա որդի Աղոլիոսը հետագայում ծառայում էր արքունիքում սիլենտիարիոսի պաշտոնում, հնարավոր է, որ նա ևս նման մի ծառայություն էր կատարում: Երկուսն էլ ավելի արժևորում էին կայսեր բարեհաճությունը, քան երկրի շահերը: Որպես Հայաստանի կառավարիչ Ակակիոսը շատ էր չարաշահում իր իշխանությունը, բայց ժողովրդից նոր հարկեր գանձելը

---

[1] **Lebeau**, VIII, p. 103, n. 2.

[2] Համազասպի սպանությունը պատահեց մինչև 536 թ., քանի որ այս տարեթվին Ակակիոսն էր Հայաստանի փոխհյուպատոսը, տե՛ս Novel. XXI և XXXI:

դժվար թե կարելի է վերագրել նրա ինքնակամության: Ըստ երևույթին, այն կապված էր ձևափոխումների հետ, որ իրականացվել են Հայաստանի ռազմական և քաղաքական կառավարման մեջ նրա՝ 536 թ. կատարված նոր բաժանման առթիվ: Եթե հարկերի հավելումը լիներ լոկ Ակակիոսի գործը, ապա այն չեղյալ հայտարարելու համար Սիտտասը կայսեր թույլտվության կարիքը չէր ունենա: Ակակիոսի հալածանքներն ընդհանուր դժգոհություն առաջացրեցին երկրում:

Ակակիոսի սպանությունից հետո ժողովրդի խռովությունը, տեղափոխվելով քաղաքական ոլորտ՝ ընդարձակվում է: Խլրտումները բացատրվում են [Արևմտյան Հայաստանի] երկու զորեղ տոհմերի միջև ընթացող պայքարով: Փոխհյուպատոսի սպանողների թվում հիշատակվում է Արտավան Արշակունին[1]: Հիմք կա մտածելու, որ Ակակիոսի դեմ դավաղրության ամբողջ նախաձեռնությունը պատկանում է Արշակունիներին[2]: Կառավարությունը անբարյացակամությամբ էր վերաբերվում հռչակավոր հարստությանը: Հայերի հայտարարի համաձայն, «Արշակունյաց վերջին թագավորը (18) իր սեփական կամքով զիջեց իր թագավորությունը (19) Թեոդոսիոսին (20), որպեսզի ինքը և իր ազգականները հավիտյանս ապրեն ազատ և ենթակա չլինեն որևէ հարկի»[3]: Նրանց հավաստիացմամբ, այդ որոշումը ուժի մեջ էր մինչև 532 թ. հռոմայեցիների և պարսիկների միջև տխրահռչակ պայմանագրի կնքումը: Հայաստանի խռովություններն սկսվեցին հենց այս պահից, և դրանցում ղեկավարող դեր էին կատարում հենց Արշակունիները: Անկասկած, Հուստինիանոսի ձեռնարկությունների մեջ կար մի բան, որ նեղում էր հատկապես Արշակունիներին: Մատնանշված պայմանավորվածության ճշգրիտ իմաստը դժվարըմբռնելի է: Անկարելի է [«նրա ազգակիցներ»]՝ օի

---

[1] **Proc.**, **Bella Pers.**, II, 27.

[2] Արշակունիների հզոր հարստությունը, կորցնելով արքայական իշխանությունը, իր քաղաքական նշանակությունից վերջնականապես չէր զրկվել: Վերջին Արշակի մահարաջին կնքած պայմանագրի համաձայն, նրա ժառանգներին ապագայում պետք է բացարձակ ազատություն ապահովվեր: Այդ արտոնությունից նրանք օգտվում էին մի ամբողջ հարյուրամյակ: 530-ական թվականներից բյուզանդական իշխանությունը սկսում է, թերևս նկատի ունենալով նրանց հզորացումը, նեղել նրանց: Հայերի ճառից, որով նրանք ներկայացել են 539 թ. Խոսրովի առջև, երևում է, որ կառավարությունը նրանց վրա հարկ է դրել: Դժվար է մտածել, սակայն, որ Հուստինիանոսը հարկ է դրել <միայն> հայ ազնվականության վրա: Իրականում հարկերը մեծացել են մինչև 4000 գրվանքա ոսկի Ակակիոսի օրոք. և դա բացատրվում է ոչ թե Ակակիոսի անհագուրդ կամ ինքնագլուխ լինելու պարագայով, ինչպես մեկնաբանում է Պրոկոպիոսը, այլ գլխավորապես երկրի նոր կազմակերպմամբ (21):

[3] **Proc.**, **Pers.** II, 2, p. 136.

κατὰ γένος αὐτῷ (sc. Ἀρσάκῃ) արտահայտությունը հասկանալ ամբողջ հայ ժողովրդի իմաստով. ավելի հավանական է, որ այն ավելի նեղ իմաստ ունի և նշանակում է միայն Արշակունյաց տոհմը: Նույնպես անհասկանալի է մնում այն ազատության բնույթը, որ Արշակունիները վերապահեցին իրենց՝ սեփական աթոռը Բյուզանդիային փոխանցելու ժամանակ: Դրա մեջ մտնում էր նաև պետական պարիսկներից ազատությունը: Սակայն մենք չգիտենք, թե ինչպիսիք են եղել հարկային հարաբերությունները հայոց նախարարների և Բյուզանդիայի միչև: Ուստի և դժվար է որոշել, թե ինչպիսին է եղել այն հարկը, որ դրվել է Ակակիոսի օրոք մինչ այդ ազատ Արշակունիների վրա՝ ի դժգոհություն նրանց. եղե՞լ է այն պարտադիր այլ նախարարական տոհմերի համար, թե մի խստություն էր, որ նախատեսված էր միմիայն Արշակունիների նկատմամբ՝ իրենց հզորության և երկրում ունեցած ազդեցության համեմատ: Դիրքով և նշանակությամբ նրանց գլխավոր մրցակիցներն էին ազնվատոհմ Բագրատունի իշխանները: Սկսվող շարժումը գլխավորում էին Արշակունիները: Նրանց ուժը կոտրելու համար Սիտտասը փորձում էր օգտագործել ազնվական տների պայքարն ու պառակտում մտցնել դրանց միջև:

Պրոկոպիոսի հիշատակած Ասպետյանների տոհմը, որ Սիտտասն իր մոտ է հրավիրում, Բագրատունիներն են: Նրանք անվանվում են իրենց տոհմական տիտղոսով՝ «ասպետ»[1]: Հանգամանքները դասավորվեցին ոչ Սիտտասի օգտին՝ Բագրատունիներն ավելի թշնամացան նրա նկատմամբ: Նրա հաջորդը՝ Բուզեսը, շարունակելով պառակտման նույն քաղաքականությունը, փորձում էր գործել Արշակունիների միջոցով: Նրա կանչին արձագանքեց Հովհաննեսն՝ իր փեսա Վասակի հետ: Հայերը միանգամայն հասկանում էին, որ իրենք ի զորու չեն երկար ժամանակ դիմակայելու, որ

[Տե՛ս Ն. Մառի ստուգաբանությունը]: Պրոկոպիոսի վիեննական հրատարակության մեջ Ἀσπετιανοί փոխարեն տպված է Ἀπετιανοί (հմմտ. Aspetiani լատիներեն թարգմանություններում): Դեստունիսը, Պրոկոպիոսի ռուսերեն թարգմանիչը, առաջարկում է Ἀπετιανός սրբագրել որպես Ἀπεγιανός (II, p. 18, ծան. 9): Սրբագրումն անհաջող է: Նախ, հայերեն «Արեղեան»-ի հունարեն ճշգրիտ տառադարձությունը կլիներ Ἀβελ<ι>ανός: Դեստունիսը օգտվել է Վ. Լանգլուայի թարգմանություններից, իսկ այս վերջինը, ինչպես և այլ ֆրանսիացի հայագետները, հայերեն բառերի տառադարձությունը կատարելիս, մխիթարյանների ազդեցությամբ պահպանում էին արևմտահայերենի վերծանությունը: Բացի այդ, Արեղյանների տոհմը նվաստագույններից էր, և չէր խաղացել որևէ կարևոր դեր ո՛չ VI դարում, ո՛չ էլ դրանից առաջ. մինչդեռ Պրոկոպիոսի Ասպետյանները «մարդաշատ և նշանավոր տոհմ է». τὸ τῶν Ἀπετιανῶν καλούμενον γένος, μέγα τε ὂν καὶ πολυάνθρωπον (Proc., Pers., II, 3, p. 160):

վերջիվերջո ստիպված կլինեն հնազանդվել իշխանությանը: Արշակունյաց իշխանները առավելապես շահագրգռված էին իրադրության խաղաղ կարգավորման, քանի որ նրանց գլխավոր տիրույթները գտնվում էին Հայաստանի կայսերական մասում (22):

Բուզեսի նողկալի արարքից հետո հայերը կայսեր հետ հաշտվելու հույսը կտրեցին և, չկարողանալով ապավինել սեփական ուժին, օգնության և հովանավորության համար դիմեցին պարսից արքային: Խոսրովի մոտ ուղարկված պատվիրակությունը գլխավորում էր Վասակը, չափազանց գործունյա մի մարդ, օժտված այն բոլոր արտակարգ ունակություններով, որոնք հատուկ էին Մամիկոնյանների տոհմին:

«Մեզանից շատերը, ով տեր, Արշակունիներն են, այն Արշակի տոհմից, որ պարթևների թագավորությանն օտար չեն՝ երբ պարսիկների իշխանությունը գտնվում էր պարթևների ձեռքում: Նա հռչակավոր արքա եղավ և իր ժամանակիցներին ոչնչով չէր զիջում: Մենք այժմ եկել ենք ձեզ մոտ, մենք, ովքեր բոլորս վերածվել ենք ստրուկների ու փախստականների, ոչ կամովին, այլ բռնի, արտաքուստ հռոմայեցիների պետության կողմից, իսկ ըստ էության, ով արքա, քո կամքով: Ով հնարավորություն է տալիս անարդարություն գործել ցանկացողներին, պետք է արդարացիորեն պատասխան տա իր կատարած գործի համար: Մի քիչ ավելի հնից կպատմեմ, որպեսզի դուք հնարավորություն ունենաք հետևելու դեպքերի ընթացքին: Մեր նախնիների վերջին արքա Արշակը կամավոր կերպով իր իշխանությունից հրաժարվեց [հօգուտ] հռոմայեցիների կայսր Թեոդոսիոսի այն պայմանով, որ իր բոլոր տոհմակիցները հավիտյան անկախ ապրեն և ոչ մի դեպքում հարկատու չդառնան: Մենք կարողացանք պաշտպանել սահմանվածը այնքան ժամանակ, մինչև որ դուք կնքեցիք այս չարաբաստիկ հաշտությունը, որը եթե մեկն անվաներ հասարակաց դժբախտություն, սխալված չէր լինի: Որովհետև դրանից հետո, ո՛վ արքա, քեզ խոսքով բարեկամ, բայց գործով թշնամի [Հուստինիանոսը], չմտահոգվելով ո՛չ բարեկամների և ո՛չ էլ թշնամիների մասին, մարդկային ամեն ինչ խառնել ու տակնուվրա է արել: Դրանով դու շուտով կհամոզվես, երբ նա վերջնականապես ջախջախի արևմուտքի [ցեղերին]: Նա սահմանվածից ո՞ր մեկը չխախտեց: Նա տակնուվրա չարե՞ց ամեն մի ներդաշնակություն: Նա չէ՞ր, որ մեզ վրա սահմանեց հարկերի աննախադեպ գումար: Նա չէ՞ր, որ մեր սահմանակից և անկախ ապրող ճաներին ստրկացրեց, իսկ դժբախտ լազերի թագավորի վրա նշանակեց հռոմայեցի կառավարիչ: Այս բոլորը բնության հակառակ են և ոչ մի ձևով հնարավոր չէ արդարացնել: Նա չէ՞ր, որ հոներին ենթակա բոսպորիտների դեմ զորավարներ ուղարկեց

և գրավեց քաղաքը, որի վրա և ոչ մի իրավունք չուներ: [Նա չէ՞ր] եթովպացիների իշխանությունների հետ դաշինք կնքողը, որոնց գոյության մասին հռոմայեցիները չէին էլ լսել: Նա արդեն տիրանում է հոմերիտների հողերին և Կարմիր ծովին, իսկ Փինիկոնը կցել է հռոմայեցիների պետությանը: Մենք զանց ենք առնում խոսել լիբիացիների և իտալացիների գլխին եկած փորձանքների մասին: Իսկ դու, ո՜վ արքա, ի՞նչ ես մտածում: Գուցե դու քաշվում ես խախտել ստոր կերպով ոտնահարված խաղաղությունը, սպասում ես, որ նա վերջում քեզ էլ հոշոտի: Եթե դու ուզում ես իմանալ, թե ինչպես է վերաբերվում Հուստինիանոսն իրեն հարած մարդկանց, թարմ օրինակը մենք և դժբախտ լազերն ենք, իսկ եթե ուզում ես իմանալ, թե ինչպես է վերաբերվում անծանոթներին և իր նկատմամբ ոչ մի անարդարություն չկատարածներին, ապա հիշիր վանդալներին, գոթերին և մավրուսիոսներին: Մենք դեռ գլխավորի մասին չենք խոսել: Ո՜վ հզոր արքա, նա չէ՞, որ քո ստրուկ Ալամունդարոսոսին հաշտության պայմաններում ցանկացավ խաբեությամբ իր կողմը քաշել և քո պետությունից անջատել: Իսկ հոներին, որոնց նա բոլորովին ծանոթ չէր, ջանաց իր հետ բարեկամացնել՝ քո դեմ: Դրանցից խայտառակ բան երբևիցե տեղի չի ունեցել: Նա արդեն կռահում է, որ կկարողանա արևմտականներին վերջնականապես իրեն հպատակեցնել, դրա համար էլ արդեն պատրաստվում է շարժվել ձեր՝ արևելյաններիդ վրա, որովհետև արդեն իրեն մնում է պայքարել միայն ու միայն պարսկական պետության դեմ: Այսպիսով, նրա կողմից արդեն խախտվել է խաղաղությունը, նա վերջ է տվել հավիտենական հաշտությանը: Հաշտությունը խախտած են լինում ոչ թե նրանք, ովքեր նախահարձակ են լինում, այլ նրանք, ովքեր հաշտության ժամանակ ոտնձգություններ են կատարում հարևանների դեմ: Ոճիրը ոճիր է, թեկուզ ձեռնարկողին չի հաջողվել այն իրականացնել: Թե պատերազմը ինչով կվերջանա՝ բոլորին պարզ է: Ոչ թե պատերազմի առիթ տվողը, այլ այդ առիթը տվողի դեմ պայքարողը միշտ հաղթական է դուրս գալիս: Մենք պայքարելու ենք ոչ հավասար ուժերի դեմ: Հռոմայեցիների զինվորների մեծ մասը աշխարհի հեռաստաններում է գտնվում, իսկ նրանց երկու լավագույն զորավարներից մեկին՝ Սիտտասին մենք սպանել ենք, իսկ Բելիսարիոսին էլ այլևս Հուստինիանոսը չի տեսնի: Նա արհամարհելով նրան, մնացել է Արևմուտքում՝ իր ձեռքում ունենալով իտալացիների իշխանությունը: Այնպես որ, երբ դու շարժվես թշնամիների վրա, ոչ մի

դիմադրության չես հանդիպի. մենք, հասկանալի է, կլինենք քո կողմում և տեղանքին քաջատեղյակ՝ կառաջնորդենք քո զորքը»[1]:

Ճառը մտածված և հույժ համոզիչ է: Իհարկե, այն, ինչպես և բոլոր այլ ճառերը, որ հանդիպում են Պրոկոպիոսի երկերում, պետք չէ դիտել իբրև իսկական վավերագիր: Դրանք կազմել է ինքը՝ պատմագիրը: Դա շարադրության հատուկ ձև է, որ ընդունված է դասական հեղինակների կողմից: <Բայց թեև> նման ճառերը հորինում են պատմիչները և ներդնում են գործող անձանց շրթներին, դրանց բովանդակությունը արժանահավատության տեսակետից ոչինչ չի կորցնում: Երբեմն հեղինակին ավելի հեշտ է լինում խոսել ուրիշի շրթներով, և մերկացնել փաստերը, և այնպիսի հայացքներ դրսևորել, որոնց մասին նա ինքը ինչ-ինչ պատճառներով չէր խոսի: Հայկական պատվիրակության ճառի փաստական կողմը ճշմարիտ է. նրանում զգացվող դառնությունը համապատասխանում է բուն իրադրությանը, որը պատկերված է ամենայն ճշգրտությամբ: Այն ամենն, ինչ խոսվում է հայերի, լազերի, ճաների, վանդալների և այլ ազգությունների մասին, ճիշտ է և հաստատվում է Պրոկոպիոսի պատմության համապատասխան տեղիներով:

Հետաքրքիր է համեմատել հայերի ճառը Վիտտիգիսի պատվիրակների ճառի հետ: Գլխավոր մտքով և ընդհանրապես ամբողջ ոգով այս ճառերը միանգամայն նույնանում են և մատնում իրենց հորինող հեղինակին: Այս ճառերում Հուստինիանոսը ներկայացվում է իբրև բնավորությամբ խռովահույզ, անհագուրդ, ուրիշի իրավունքն ու սեփականությունը արհամարհող մի մարդ[2]: «Հուստինիանոսն,-ասում են զոքերը,-իր բնությամբ լինելով անհանգիստ և փափագելով այն, ինչ նրան չի պատկանում, չի կարող բավարարվել ընդունվածով, բայց դիմում է բոլոր միջոցներին, որպեսզի իրեն հնազանդեցնի բոլոր թագավորությունները և նվաճի ողջ տիեզերքը»: Նույն կերպ նրան բնութագրում են հայերը[3] Ամբողջ աշխարհը նրան փոքր է թվում, նա չի կարողանում այնտեղ տեղավորվել: Նրա համար քիչ է ամբողջ մարդկության վրա տիրելը: Նա իր հայացքը հառել է երկինք և հետախուզում է օվկիանոսից վերև գտնվող խորշերը, ցանկանալով ձեռք բերել ինչ-որ ուրիշ երկիր էլ: Ճիշտ է, Պրոկոպիոսն իր կողմից ավելացնում է, որ «Հուստինիանոսին նախատում էին այն արարքների համար, որոնց համար ազնիվ հոգով օժտված թագավորը արժանի է գովասանքի՝ այն է, որ նա

---

[1] **Proc., II, p. 21-25, Wien, 164-167 (23)**

[2] **Proc., Pers. II, 2.**

[3] **Ibid., II, 3.**

փորձում էր ընդարձակել և փառավորել իր տերությունը»[1]: Կասկածից վեր է, սակայն, որ նա այս խոսքերում է կեղծում, և ոչ այն ճառերում, որ նա դնում է Հուստինիանոսի թշնամիների բերանին:

Հայկական պատվիրակությունը ներկայացավ Խոսրովին աշնանը, Հուստինիանոսի տիրապետության տասներեքերորդ տարին, այսինքն՝ 539 թ.: Պատերազմի խնդիրը Խոսրովն առաջարկեց բարձրագույն պաշտոնյաների խորհրդի քննարկման, որտեղ դրա առթիվ դրական որոշում կայացվեց:

Հուստինիանոս կայսրը, իմանալով պարսից արքայի ռազմական պատրաստությունների մասին, վտանգը կանխելու միջոցներ ձեռնարկեց: Նա ուղարկեց իրեն արդարացնող բացատրություններ և հերքեց հարուցված մեղադրանքները: Հուստինիանոսը նախատում էր Խոսրովին այնու, որ նա հորինում է չեղած պատճառներ և սին պատրվակներ է որոնում խաղաղությունը խախտելու համար, և այն կարծիքն էր հայտնում, թե արքային անվայել է հերյուրանքներով ոչնչացնել իր տված երդումը: Հուստինիանոսի պատվիրակներն ամեն ջանք թափում էին Խոսրովին համոզելու խելամտորեն խուսափել կործանարար նախաձեռնությունից, որի ամբողջ պատասխանատվությունն ստանձնելու են պարսիկները[2]: Հուստինիանոսի հորդորներն ապարդյուն մնացին: Պարսիկները պատրաստվում էին պատերազմի և սպասում էին ձմռան ավարտին:

[Խոսրովի առաջին արշավանքը. 540 թ. գարուն - ամառվա վերջը]: Երբ եկավ գարունը, Խոսրովը մեծ զորքով հանդերձ ներխուժեց հռոմեական տարածքները և այսպիսով խախտեց ստահամբակ «Հավերժ խաղաղությունը»: Զորքն ընթանում էր Եփրատի արևմտյան ափով՝ նույն այն ճանապարհով, որով շարժվում էր Խոսրովի հայրը՝ Կավատը, 531 թվականին: Մտադիր լինելով ամայացնել Ասորիքն ու Կիլիկիան, Խոսրովը չանհանգստացրեց հռոմայեցիներին, որոնք զբաղեցնում էին սահմանամերձ ամրոցը, Կիրկեսիոնը[3]: Պարսկական զորամասերն արագ առաջ ընթացան և Զենոբիա քաղաքի գրավման թռուցիկ և անհաջող փորձից հետո հասան Սուրոն: Խփելով զորաճամբար, Խոսրովը շարժեց զորքը գրոհի՝ դեպի

---

[1] [Proc., Hist. arcana].

[2] [II, 4, p. 170-171].

[3] Կիրկեսիոն, Եփրատի վրա, Արթորա (ժամանակակից Հաբուրա) գետաբերանի մոտակայքում: Նրա ավերակների վրա այսօր գտնվում է Արու Սարայ փոքր քաղաքը, K. Ritter, Erdkunde, XI, 266:

քաղաքը: Կայազորի պետը, Արշակը, ազգությամբ հայ, համառորեն դիմակայեց: Շարելով ռազմիկներին պարիսպների վրա, նա քաջաբար կռվում էր. խիզախ հակահարվածներով մեծ կորուստներ պատճառում թշնամուն և վերջապես ինքը զոհվեց նետից: Երբ հաջորդ օրը պարսիկները վերսկսեցին գրոհը, քաղաքի բնակիչները, զորապետի մահից ընկճված, որոշեցին անձնատուր լինել: Իրենց եպիսկոպոսի միջնորդությամբ նրանք բանակցություններ սկսեցին Խոսրովի հետ, խոստանալով այնքան հարկ վճարել, որքան թույլ են տալիս քաղաքի միջոցները, միայն թե նա խնայի բնակիչներին:

Քաղաքը գրավելուց հետո Խոսրովը, անտեսելով պայմանները, հույժ դաժանորեն վարվեց բնակչության հետ՝ քաղաքը հիմնահատակ կործանեց, և գերեվարեց 12.000 հոգի, որոնց փրկագինն իր առաջարկով հետագայում տվեց հարևան քաղաքի՝ Սերգիոպոլիսի, եպիսկոպոսը: Պարսկական զորքը մոտեցավ Հիերապոլիս քաղաքին, որի բնակիչները, ավերումը կանխելու համար, խոստացել են Խոսրովին վճարել 2000 լիտր արծաթ: Դրամը ստանալուց հետո պարսից արքան ուղևորվեց դեպի Բերոյա[1], քանի որ դրա պաշտպանությունը թույլ էր: Այստեղ Խոսրովը հիերապոլսեցիների վճարածի դիմաց կրկնակի դրամ պահանջեց: Քնակիչները նրան հանձնեցին ընդամենը 2000 լիտր արծաթ, իսկ մնացած գումարի վճարումից հրաժարվեցին՝ այն չունենալու պատճառով: Անտիոքի եպիսկոպոսի միջնորդության շնորհիվ գործն ավարտվեց առանց արյունահեղության:

Անտիոքի՝ երկրամասի ամենահարուստ քաղաքի բնակիչներն իրենց եպիսկոպոսին ուղարկեցին Խոսրովի մոտ՝ խաղաղություն առաջարկելու: Խոսրովը խոստացավ թողնել հռոմեական տարածքը նրան 10 կենտինար կամ 1000 լիտր ոսկի վճարելուց իսկույն ևեթ: Այդ ժամանակ մայրաքաղաքից Անտիոք եկան պատվիրակները՝ Խոսրովի հետ բանակցություններ վարելու համար, և արգելեցին բնակիչներին դրամով փրկագնել կայսերական քաղաքները: Խոսրովը շարժվեց դեպի Անտիոք, և շուտով պարսկական վրանները տարածվեցին քաղաքի առջև: Մեկ անգամ ևս նա իր պատվիրակի միջոցով հայտնեց քաղաքի փրկագինը տալու իր պայմանները: Մերժում ստանալով՝ զորքերը շրջապատեցին քաղաքը, և, չնայած բնակչության համառ դիմակայությանը, գրավեցին այն:

Պարսիկները չխնայեցին քաղաքը. սրի էին քաշում, առանց տարիքը նայելու, կողոպտում էին ունեցվածքը, շատերին գերեվարեցին, անխնա ավերեցին և այրեցին բազմաթիվ շինություններ, այդ թվում և հոյակապ

[1] Ալեպպո, Հալեբ:

եկեղեցիները, որոնց հարուստ սպասքը և մարմարե քանդակներն առանձնացրին՝ Պարսկաստան տանելու համար:

Անտիոքի գրավումից հետո Հուստինիանոսի պատվիրակները կրկին ներկայացան Խոսրովին, նորից բողոքելով պարսիկների անարդար արարքների, երդմնազանցության և պայմանագրի խախտման դեմ: Պատվիրակների ճառերին Խոսրովը պատասխանեց, որ «ղրամով վաստակած ժողովուրդների բարեկամությունը, ինչպես և ինքը փողը, որ ծախսվում է, փողի հետ միասին նվազում և անհետանում է»[1]:

Խոսրովը նրանց իմաց տվեց, որ ամուր խաղաղության համար անհրաժեշտ է որոշակի գումար, որը հռոմայեցիները պետք է վճարեն նրան ամեն տարի՝ իհարկե, ոչ որպես տուրք, բայց իբրև հատուցում պարսիկներին՝ Կասպից դռները հսկելու, ինչպես և Դարա քաղաքի համար: Երկար վիճաբանությունից հետո եկան նախնական համաձայնության, ըստ որի հռոմայեցիները պարտավորվում էին Խոսրովին միանվագ վճարել 50 կենտինար, և հավիտյանս՝ ևս 5՝ ամեն տարի, որպեսզի նա լքի հռոմեական տարածքները: Որպեսզի հռոմայեցիները ճիշտ կատարեն պայմանները, Խոսրովը պատանդներ պահանջեց, և սկսեց նահանջը: Նա չընտրեց այն ճանապարհը, որով արշավել էր: Այցելելով Սելևկիա՝ ծովափնյա քաղաքը, նա գնաց Ասորիքի Ապամեա քաղաքը, իբր այն տեսնելու, բայց իրականում՝ կողոպտելու համար: Առանց հենց նոր կնքված պայմանագրից նեղվելու, նա բնակիչներից պահանջեց 1000 լիտր արծաթ. տարավ նաև եկեղեցիներում պահվող արծաթե և ոսկե սպասքը և զանազան թանկարժեք իրեր: Ապամեայից նա ուղևորվեց Քաղկիս[2]: Բնակիչները, նրա սպառնալիքներից սարսափած, դժվարությամբ հավաքեցին 2 կենտինար ոսկի և դրանով կանխեցին այլապես անխուսափելի պատուհասը:

Վարվալիսսա (այժմ՝ Բելիս) ամրոցից ոչ հեռու, Օվաննա գյուղի հարևանությամբ Խոսրովը անցավ Եփրատը և ուղևորվեց Եդեսիա: Խոսրովը ցանկանում էր հուսահատեցնել քրիստոնյաներին իրենց հավատալիքում, որ քաղաքը անառիկ է, բայց շուտով ստիպված եղավ հրաժարվել այս փորձից: Բնակիչներից ստանալով 2 կենտինար ոսկի, նա հեռացավ: Եդեսիայի մերձակայքում Խոսրովը ստանում է Հուստինիանոսի նամակը, որում նա հաստատում էր խաղաղության պայմանները: Խոսրովն ազատ արձակեց պատանդներին, բայց շարունակում էր հանդիպած քաղաքներից փրկագին պահանջել: Կարրեի և Կոստանդինեի բնակիչները նրան շատ

[1] Proc., Pers. II, 10, p. 199.

[2] [Արաբերեն]՝ Քենըշրին:

դրամ բերեցին: Հասնելով Դարա, նա պաշարեց այն: Կայազորը, Մարտինոսի գլխավորությամբ, քաջաբար դիմակայեց: Հուսահատվելով հաջողության հասնելու մեջ, Խոսրովը բանակցություններ սկսեց պաշարվածների հետ, 1000 լիտր ոսկի ստացավ և հեռացավ իր երկիրը: Ամառն արդեն վերջանում էր[1]:

Սուրոնի գերիների համար 200 [լիտր] ոսկի,
Հիերապոլիս 2000 [լիտր] արծաթ,
Անտիոք՝ կողոպտված է (10. 000),
Ապամեա՝ կողոպտված է,
Քաղկիս՝ 200 ոսկի,
Եդեսիա՝ 200 ոսկի,
Դարա՝ 1000 ոսկի:

Ընդամենը՝
2000 արծաթ
1600 ոսկի
Չհաշված՝ 10.000 Անտիոք (24):

Այդ ժամանակ Իտալիայից Բյուզանդիա ժամանեց Բելիսարիոսը՝ գերեվարված գոթերի թագավոր Վիտտիգիսի հետ: Չմեռնելով Բյուզանդիայում (540 թ.), գարնանը նա ուղևորվեց Արևելք, պարսիկների դեմ, իր հետ վերցնելով Իտալիայից եկած զորավարներին: Նրանցից մեկին, Վալերիանոսին, հանձնարարվեց գլխավորել հայկական զորքը: Նույն ժամանակ Դարա է ուղարկվել Մարտինիանոսը, որին հանդիպեց Խոսրովն իր նահանջի ճանապարհին[2]:

.....(25):

Վերջին հանգամանքը ձեռնտու չէր լազերին: Նրանց մեջ օտար զորքի մշտական ներկայությունը շատ անհարմար դրություն էր ստեղծում: Երկրի [Լազիկա] աղքատ բնակչությունն իր միջոցներով ստիպված էր զորք պահել, որից և ոչ մի օգուտ չէր ստանում, և որը, պաշտանության պատրվակով, հայրենիքը կապանքների մեջ էր պահում[3]: Առավել զգալի էր զորքը

---

[1] Proc., Pers., II, 13 (540 թ.).

[2] Proc., II, 14.

[3] (Proc.)

գլխավորող հրամանատարների քմահաճ կառավարումը: Քիչ հոգալով բնակչության բարօրության մասին, սրանք տնօրինում էին նրա ճակատագիրն ըստ իրենց սեփական շահի: Հրամանատարները ճնշում էին բնակչությանը, հալածելով ազատ և անկախ գործունեության ցանկացած դրսևորում: Այս պարագային թագավորական իշխանության հեղինակությունը նսեմանում էր և թագավորի իրավունքները հետզհետե անցնում էին ամենազոր հրամանատարների ձեռքը: Թագավորը, ասում է Պրոկոպիոսը[1], կիսելով սպասավորի ճակատագիրը, սարսափում էր իրեն հրամայող զորավարից: Հրամանատարներից առաջինն իսկ՝ Պետրոսը, իր շահախնդրությամբ և բնակչության նկատմամբ անպարկեշտ վարվեցողությամբ ընդհանուր անախորժություն է առաջացրել և իր մասին վատ հիշատակ է թողել երկրում: Հաջորդ հրամանատարներից աչքի էր ընկնում հատկապես Հովհաննեսը, Ցիբոս մականվամբ[2], որն իր բացասական հատկություններով գերազանցեց իր նախորդներին:

Ցածր ծագում ունեցող՝ նա զորավարի պաշտոնի է հասել ծառայողական ասպարեզում՝ իր ճարպկության և նպատակին հասնելու համար միջոցների մեջ խտրություն չդնելու ունակության շնորհիվ: Նշանակվելով Լազիկայի զորավար, Հովհաննեսը վատ էր վարվում տեղացի բնակիչների հետ և դրանով ուժեղացնում երկրում արդեն եղած՝ բյուզանդական իշխանությունների համար անբարենպաստ տրամադրությունները: Սեփական շահի և հարստության մասին նկատառումները նրա համար առաջնային էին, և այս նկատառումներից բխող որոշ գործողություններ արմատախիլ էին անում բնակիչների բարեկեցությունը: Լազերը լայն առևտուր էին վարում բյուզանդական ծովափի հետ և, փոխանակելով իրենց երկրի հումքը կենսական ապրանքներով, իրենց համար սնունդ էին ապահովում: Հովհաննեսը մտքին դրեց մտցնել մենաշնորհ և իր ձեռքը վերցնել ամբողջ առևտուրը: Հուստինիանոսից թախանձելով, նա ստացավ թույլտվություն և կառուցեց Պետրա քաղաքը, որը դարձրեց ներքին և արտաքին առևտրի կենտրոն: Ներմուծման և արտահանման իրավունքը վերցվեց բնակիչներից: Փակվելով Պետրայում իբրև ամրոցում, նա անձամբ տնօրինում էր բոլոր առևտրական գործարքները: Ներմուծվող ապրանքի ընդունումը և արտահանվող ապրանքների թողարկումը կատարում էր նույն ինքը. ընդորում գները նույնպես նա էր սահմանում՝ իր սեփական հայեցողությամբ[3]:

---

[1] (Proc.)

[2] Ἰωάννης, ὁ Τζίβος ἐπικαλούμενος, Proc., II, p. 289 և 217.

[3] Proc., II, 15, p. 218.

Հովհաննեսի հալածանքները և կայսեր դերի հետզհետե նվազման հետ կապված մտավախությունը՝ որ այն ի վերջո կվերացվի, ստիպեց լազերին խնդրել պարսից արքայի հովանավորությունը: Լազերը գաղտնի պատվիրակություն են ուղարկել Պարսկաստան և հայտնել Խոսրովին իրենց մտադրությունը: Լազերի պատվիրակության շրթներին պատմիչը հետևյալ ճառն է դնում՝ ճառ, որ արտասանվել է Խոսրովի առջև[1] (26):

«Ո՞վ ամենամեծ արքա, լազերին դու համարիր մարդիկ, որոնք մի ժամանակ որևէ պատճառով անջատվելով իրենց բարեկամներից, անցել են անծանոթ մարդկանց կողմը, բայց բախտի բերմամբ առավել մեծ հաճույքով վերադառնում են նրանց մոտ: Կոլխերն ի սկզբանե անտի դաշնակից են եղել պարսիկներին, օգուտ են տվել նրանց և բազում փորձությունների [հանդիպել]: Այդ մասին մենք ունենք գրավոր շատ հուշարձաններ, որոնք ներկայումս պահվում են նաև քո արքունիքում: Սակայն հետագայում գուցե մեր նախահայրերի մեղքով, գուցե և ձեր կողմից անուշադրության մատնվելու հետևանքով (որովհետև այդ մասին ոչինչ վստահելի բան ասել չենք կարող), մենք դարձանք հռոմայեցիների դաշնակիցները: Այժմ մենք և Լազիկայի թագավորը հանձնվում ենք պարսիկներին և տալիս ենք մեր երկիրը, իսկ դուք արեք, ինչ որ կամենաք: Խնդրում ենք ձեզ, մեր հարցին մոտեցեք հետևյալ տեսանկյունից. եթե մենք հռոմայեցիներից որևէ վատություն չտեսած ապերախտաբար լքեցինք նրանց և ձեզ մոտ եկանք, իսկույն մերժեք մեր խնդիրքը, ենթադրելով, որ կոլխերը ձեզ էլ հավատարիմ չեն լինի (նախկին բարեկամության այդպիսի խախտումը ապացույց է այն բանի, թե ինչպես կպահպանեն այն ուրիշների հետ): Բայց եթե մենք անունով էինք միայն հռոմայեցիների բարեկամները, իսկ իրականում նրանց հավատարիմ ստրուկներ էինք և ճնշվում էինք մեզ բռնատիրողների կողմից, ապա այդ դեպքում դուք ընդունեցեք մեզ՝ ձեր նախկին դաշնակիցներին, տիրեցեք որպես ձեր ծառաների, որոնք ձեր նախկին բարեկամներն էին, ատեցեք մեր հարևան դաժան բռնատիրությունը, արդարությունը վերականգնելով, արդարություն, որի պաշտպանությունը պարսիկների բնածին գիծն է: Արդարությունը ոչ ոքի հանդեպ անարդարություն չգործելու մեջ չէ միայն, այլև ուրիշների կողմից անարդարության մատնվողներին պաշտպանելու մեջ: Արժե հիշատակել այն ամենի մասին, ինչ որ մենք կրեցինք անիծյալ հռոմայեցիների ձեռքից: Նրանք մեր թագավորի իշխանությունը ձևական դարձրին, փաստական իշխանությունն առնելով իրենց ձեռքը: Թագավորը վերածվել է ծառայի,

[1] Proc., II, 15, p. 219.

վախենում է իրեն հրամայող զորահրամանատարից: Մեր երկրում նրանք հաստատեցին մեծ թվով զորք, ոչ թե թշնամիներից այն պաշտպանելու համար (քանզի մեր հարևաններից և ոչ ոք, բացի հռոմայեցիներից, մեզ ներություն չի պատճառել), այլ որպեսզի մեզ առնելով կապանքների մեջ, տիրանան մեր ունեցվածքին: Մտադիր լինելով հնարավորին չափ շուտ զրկել մեզ մեր ունեցվածքից, լսի՛ր, ո՛վ արքա, թե ինչպիսի խորամանկության դիմեցին նրանք: Ինչ որ իրենց պետք չէ՝ պարտադրում են լազերին գնել, իսկ ինչ որ Լազիկան ունի նրանց համար պիտանի, ձևականորեն գնում են, իսկ ինչ վերաբերում է գներին, այդ որոշում են տիրողները և ոչ մենք: Ահա այսպիսի ճանապարհով խլում են մեզանից, բացի սննդամթերքից, նաև ամբողջ ոսկին, առևտրի բարեհնչուն անվան տակ, բայց իրականում մեր հանդեպ դաժան բռնությամբ: Մեզ վրա տիրում է մի փերեզակ զորահրամանատար, որը հենվելով իր իշխանության վրա, մեր թշվառությունն իր համար ինչ-որ զբաղմունք է դարձրել: Ահա այս է ապստամբության ճշմարիտ պատճառը: Մենք այժմ կբացատրենք, թե ինչքան շահավետ է ձեզ համար լազերի խնդիրքն ընդունելը: Պարսից իշխանությանը դուք կմիացնեք հնագույն թագավորությունը, որով դուք առավել ևս կհզորացնեք ձեր իշխանությունը, բացի դրանից դուք մեր երկրի վրայով կկարողանաք կապվել հռոմայեցիների ծովի հետ, որտեղ նավեր չինելով, ով արքա, առանց դժվարության կնավարկեք մինչև Բյուզանդիոնի պալատը, որովհետև մեջտեղում ոչ մի արգելք չկա: Դրա վրա կարելի է ավելացնել հետևյալը. արդեն ձեզանից կախված կլինի, որ սահմանակից բարբարոսները ամեն տարի թալանեն հռոմայեցիների երկիրը, որովհետև դուք շատ լավ գիտեք, որ լազերի երկիրը Կովկասյան լեռների առաջ մի պատվար է: Արդ, արդարությունն այդ է հրամայում, օգուտն էլ առկա է, հետևաբար մեր առաջարկները մերժելը սխալ կլիներ»: Դեսպաններն այսքան ասացին:

[Խոսրովի երկրորդ արշավանքը՝ 541 թվական]: Լազ պատվիրակների ճառերը հաճելի էին Խոսրովին. դրանք համապատասխանում էին նրա՝ երբեմն պարսիկներին պատկանող Լազիկան հետ նվաճելու ծրագրերին: Պարսից արքան ընդունեց լազերի առաջարկը և սկսեց պատրաստվել արշավանքի: Բյուզանդական իշխանությունների ուշադրությունը շեղելու համար, Խոսրովը լուր տարածեց, իբր թե ուղևորվում է Իբերիա՝ տեղական գործերով, ինչպես և հոների՝ պարսկական տիրույթների վրա կատարած ասպատակումը հետ մղելու համար[1]: Խոսրովը մեծ զորքով հանդերձ

[1] **Proc., II, 15.**

անցավ Իրերիան և մուտք գործեց լազերի երկիրը: Ուղեկցողները լազ պատվիրակներ էին, որոնց օգնությամբ պարսիկները կարողացան հաղթահարել լեռնային անտառախիտ տեղանքով պայմանավորված բոլոր դժվարությունները: Նրանք ծառեր էին կտրում և դրանցով պատում էին հեղեղատներն ու ապառաժները. այսպես հարթելով ճանապարհը, նրանք դյուրացնում էին զորքի առաջխաղացումը:

Առանց դիմակայության հանդիպելու Խոսրովն անցավ երկրի խորքը: Լազերի թագավոր Գուվազը (Օպսիտեսի զարմիկը) դուրս եկավ պարսկական զորքին ընդառաջ, հայտարարեց իրեն Խոսրովին հնազանդ և հանձնեց իր մայրաքաղաքը և ողջ Լազիկան նրա հովանավորության ներքո[1]:

Բյուզանդական զորքերը Հովհաննես Ցիբոսի հրամանատարությամբ տեղակայված էին Պետրայում: Խոսրովը նրանց դեմ մի ստորաբաժանում ուղարկեց, հրամայելով գրոհով վերցնել Պետրան: Զորաջոկատի պետ է նշանակվել Անիավեդեսը (Ἀνιαβέδης): Պետրա քաղաքը, երբեմնի աննշան մի ավան, Հուստինիանոսի օրոք Հովհաննեսի ջանքերով հույժ ամրացվեց և վերածվեց անառիկ ամրոցի: Այն գտնվում էր ծովափին. ցամաքի կողմից վեր էին խոյանում ուղղաբերձ ժայռերը[2], կապված միմյանց ամուր պարիսպներով: Անիավեդեսը մոտեցավ քաղաքին և պատրաստվում էր սանդուղքը պարսպին հենել: Բայց կայազորը, արտագրոհելով, անսպասելի հարվածով մեծ կորուստներ պատճառեց պարսկական զորաջոկատին և ստիպեց նրան նահանջել քաղաքից: Խոսրովը, զայրանալով, հրամայեց խաչել Անիավեդեսին այն բանի համար, որ նա, լինելով ռազմիկ, պարտություն կրեց առևտրական Հովհաննեսից: Այնուհետև պարսից արքան ինքն իր ամբողջ զորքով հանդերձ պաշարեց քաղաքը: Պարսկական զորքի բազմաթիվ խիզախ գրոհները ապարդյուն էին: Ուստի զորքը սկսեց կանոնավոր պաշարումը: Կայազորն արիաբար դիմակայում էր, բայց նրա համառությունը կոտրվեց Հովհաննեսի մահով: Հովհաննեսը, ծոծրակին վերք ստանալուց հետո մահացավ, և պաշարվածները հուսահատվեցին: Երբ պարսիկները սկսեցին ականներ փորել քաղաքի աշտարակների տակ, բնակիչները խելամիտ համարեցին բանակցություններ սկսել Խոսրովի հետ, դրանով իսկ քաղաքը անխուսափելի կործանումից փրկելու համար: Պարսից արքան նրանց կյանքի և ունեցվածքի անվտանգություն խոստացավ: Քաղաքի անկումից հետո նա խլեց

---

[1] **Proc.**, II, 17.

[2] «Նրանցից և ստացել է քաղաքն իր անունը՝ **Πέτρα**». **Proc.**, II, 17, p. 227:

Հովհաննեսի անհամար հարստությունը, բայց ձեռք չտվեց բնակչության ունեցվածքին: Քաղաքի ռազմական ուժերը միացան Խոսրովի զորքին[1]:

Այն ժամանակ, երբ Խոսրովը ռազմական գործողություններ էր վարում Լազիկայում, բյուզանդական զորքը գործում էր Հայաստանում և Միջագետքում և որոշ հաջողության էր հասել:

Սկսելով արշավանքը, Խոսրովը կոչ արեց հոներին, որպեսզի նրանք զբաղեցնեն Բյուզանդական Հայաստանում տեղակայված կայսերական զորքերին և թույլ չտան, որ հայտնի դառնա Խոսրովի նախաձեռնության և Լազիկայի իրադարձությունների մասին: Եվ հոները, իրոք, չհապաղեցին ներխուժել Հայաստան: Այստեղ, սակայն, նրանք ուժեղ հակահարված ստացան Վալերիանոսից՝ զորքերի հրամանատարից (ստրատեգոսից), որը հարձակվեց նրանց վրա, գլխովին ջախջախեց և գրեթե ամբողջությամբ ոչնչացրեց նրանց զորաջոկատը[2]:

Դրա հետ միաժամանակ հարավում՝ Միջագետքում գրոհում էր Բելիսարիոսը: 540 թ. Վիտտիգիսի հետ միասին ժամանելով Իտալիայից, նա ձմեռեց մայրաքաղաքում և 541 թ. գարնանը ուղևորվեց Արևելք: Այստեղ նա զորքերը չափազանց անմխիթար կացության մեջ գտավ: Կարգ ու կանոնն իսպառ բացակայում էին, զինվորների մեծ մասը չուներ զենք ու զրահ, Խոսրովի հաղթարշավն այնպիսի սարսափ հարուցեց, որ ժամանակակցի ասելով, «նրանք պարսիկների լոկ անունից էին դողում»[3]:

Զորավարի հզոր ձայնն ի մի բերեց բանակը, նրան ոգու կայտառություն ներշնչեց և վերածեց ցիրուցան եղած ուժերը մեկ միասնական զորքի, որը ի վիճակի էր բարձր պահել բյուզանդական զենքի պատիվը: Կենտրոնացնելով զորքերը, Բելիսարիոսը Դարայում ռազմական խորհրդի է հրավիրում բոլոր զորահրամանատարներին՝ առաջիկա գործողությունները քննարկելու և ծրագրելու համար:

Բելիսարիոսը տեղեկություն չուներ, թե ինչ է կատարվում Լազիկայում: Լրտեսները զեկուցեցին, որ Խոսրովը մի այլ երկրամասում (իր պետության ծայրամասում) զբաղված է հոների դեմ պատերազմով: Նրանց զեկույցները, ինչպես տեսանք, հիմնված էին ասեկոսեների վրա, որ միտումնավոր տարածում էին իրենք՝ պարսիկները: Այս զեկույցների ազդեցության ներքո խորհուրդը որոշեց գրոհ սկսել Թշնամու տարածքի վրա: Զորքերը շարժվեցին Դարայից և վստահորեն ուղղվեցին Մծբին: Այստեղ էին

---

[1] Proc., II, 17

[2] Proc., Anecd., II, 22-24.

[3] Proc., II, 16. p. 222.

գտնվում պարսկական պատկառելի ուժեր՝ Նավեդեսի (Ναβέδης)՝ պետական կարևոր պաշտոնյայի գլխավորությամբ[1], որ պատրաստ էին հետ մղելու բյուզանդական զորքերի հարձակումը: Այս պատճառով Բելիսարիոսը վտանգավոր համարեց մերձենալ քաղաքին և կանգ առավ դրանից ոչ հեռու: Բելիսարիոսի բանակի առաջապահ ջոկատները մի փոքր ավելի մոտեցան Մծբինին: Նավեդեսը հմտորեն օգտվեց նրանց անզգուշությունից և այնժամ, երբ նրանք զինաթափ վայելում էին անհոգ հանգիստը, դուրս եկավ քաղաքից և շեշտակի հարձակվեց նրանց վրա: Նրանք այնքան անզգույշ գտնվեցին, որ կռվի բռնվեցին և անհաջողության մատնվեցին, բայց Բելիսարիոսը ժամանակին կանխեց պարսիկների գրոհը և ջոկատը փրկեց գլխովին ոչնչացումից: Նավեդեսը, հետապնդելով թշնամու զորքերից, նահանջեց և նորից փակվեց քաղաքում:

Բելիսարիոսը չպաշարեց քաղաքը, քանի որ հույս չուներ այն գրավելու: Նա որոշեց առաջ շարժվել և վնասել հակառակորդին իր իսկ տարածքում: Մծբինից մեկ օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա գտնվում էր Սիսավրանոնը[2], մարդաշատ առաջապահ ամրոցը: Ընտիր հեծելազորի մի

---

[1] Ναβέδην στρατηγὸν...ὃς δὴ μετὰ γε τὸν Χοσρόην αὐτὸν δόξῃ τε καὶ τῷ ἄλλῳ ἀξιόματι πρῶτος ἐν Πέρσαις εἶναι δοκεῖ [Նավեդես զորավարը որը Խոսրովից հետո առաջինն էր համարվում պարսիկների մեջ փառքով և այլ պատվով]: [Առանձին թերթիկի վրա.] Պ. Լագարդն իրավամբ համադրում է Ναβέδης բառը հայերեն «սահապետ»-ի հետ, որն, իր կարծիքով, նշանակում է առհասարակ առաջնորդ. Gesam. Abh. 191: Justi-ն կապում է դրա հետ նաև Anahbedh – Ա. Մորդմանի թագավորի անունը Ալ-Թիրուսիի մոտ (101, 23 (109), Namensbuch):

Համաձայն Պրոկոպիոսի, Նավեդեսը իր փառքով և պաշտոնով Խոսրովից հետո առաջինն է Պարսկաստանում: Պ. Լագարդը պնդում է, որ Պրոկոպիոսը Նավեդես բառը դիտում է ոչ իրրև անձնանուն: Պ. Լագարդն իրավացի չէ. նա հիմնվում է Պրոկոպիոսի՝ պաշտոնի մեկնաբանման վրա: Մինչդեռ դժվար թե Նավեդեսը Խոսրովից հետո առաջին պաշտոն զբաղեցներ: Բելիսարիոսը դիտավորությամբ չափազանցեց նրա արժանիքները, որպեսզի իր զորքը հետ պահի հետագա գրոհից, որը կարող էր տխուր հետևանքներ ունենալ. տե՛ս Proc., II, p. 229; Дестунис, II, p. 126 (27):

[2] [Մատիտով.] Սիսավրանոնի պաշարումը՝ 541 թ.: [Առանձին թերթիկի վրա.] Σισαυράνων. Σισαύριον Proc., Σισαρβάνων Theoph. Sim. B. 60, 17. Գտնվում էր Մծբինից հյուսիս-արևելք, լեռնոտ, բայց արգավանդ մի երկրում, որ կոչվում էր Հռոմեական դաշտ. ենթադրվում է, որ դա այժմյան Ռումեյլե է, Մծբինից դեպի Մոսուլ տանող ճանապարհին. Forbiger, Σισαύριον բառի ներքո, Pauly, R. Enc. VI, 1219. Ritter, Erdk. XI, p. 401, 402, 418, 430. cf. Дестунис, II, p. 130, прим. 3.

փոքր ջոկատ էր պաշտպանում քաղաքը՝ ազնվատոհմ պարսիկ Բլեսխամեսի գլխավորությամբ[1]: Բյուզանդացիները պաշարեցին ամրոցը:

Առաջին գրոհը պարսիկները ետ մղեցին՝ մեծ վնաս հասցնելով հարձակվողներին: Բելիսարիոսը համոզվեց, որ քաղաքը դժվար է գրավել, բայց թիկունքում այսպիսի մի ամրություն թողնել ու առաջ շարժվելն էլ չափազանց վտանգավոր էր: Նա շարունակեց ամրոցի պաշարումը, իսկ սարակինոսների առաջնորդ Արեթասին հրամայեց իր ջոկատով հանդերձ ասպատակել Ասորիքը, ամայացնել թշնամու երկիրը և, հետախուզելով նրա ուժերը, վերադառնալ գլխավոր ռազմաճամբար: Սիսավրանոնի բնակիչները շուտով սկսեցին ընկճվել պաշարումից, քանի որ զգում էին պարենի պակասը: Իմանալով այդ մասին գերի պարսիկներից, Բելիսարիոսը նրանց առաջարկեց հանձնվել՝ [հետևյալ] պայմաններով (28): Առաջարկն ընդունվեց: Բելիսարիոսը տիրեց ամրոցին և հիմնահատակ քանդեց դրա պարիսպները: Քրիստոնյա բնակչությունն ազատ արձակվեց, իսկ Բլեսխամեսը պարսիկների հետ միասին ուղարկվեց Բյուզանդիա:

Այն ժամանակ Արեթասը տեղափոխվեց Տիգրիսի այն կողմը և սրընթաց ասպատակումով անցավ արգավանդ և անպաշտպան երկրով մեկ, կողոպտելով այն առանց որևէ դիմակայության հանդիպելու: Սակայն նա չենթարկվեց Բելիսարիոսի հրամանին և չվերադարձավ նրա մոտ, վախենալով, որ վերջինս իրենից խլելու է հարուստ ռազմավարը:

Արեթասի հետ միասին չի վերադարձել նաև բյուզանդական մի այլ փոքր ջոկատ, որի հրամանատարը, խաբված լինելով Արեթասից, այլ ճանապարհով նահանջեց դեպի Բյուզանդիայի սահմանը:

Բելիսարիոսը, իրավիճակին անտեղյակ, անհանգստացած էր ջոկատի և Արեթասի ճակատագրով: Տագնապով սպասելով նրանց վերադարձին, զորքը որոշ ժամանակ հապաղեց Սիսավրանոնի մոտակայքում: Անսովոր լինելով Միջագետքի տապին, ռազմիկները վարակվում էին ծանր տենդով. զորքի մեկ երրորդ մասը, այս հիվանդությամբ ախտահարված, կիսամեռ վիճակում պառկած էր: Ի լրումն չարյաց, լիբանանական գնդերը խնդրեցին, որ նրանց տուն արձակեն, որպեսզի կարողանան իրենց հողերը պաշտպանել սարակինոսների առաջնորդ Ալամունդարոսի սպասվող ասպատակություններից և կողոպուտից: Այս պարագային թշնամու տարածքում գտնվելը հույժ վտանգավոր էր դառնում: Բելիսարիոսը հրավիրեց ռազմական խորհուրդ, որը որոշում կայացրեց Դարա վերադառնալու մասին: Որոշումը կա-

[1] [Մատիտով]. Justi = cf. Balosagan (?) 2) Βλησχάνης, p. 232, Βλισχάνης, Proc., Bella Gothica II, p. 291; Βλησχάμης, Anecd., 2.

տարվեց, որից հետո Բելիսարիոսը, կայսեր պահանջով, վերադարձավ մայրաքաղաք:

Արշավանքի ապարդյունությունը Բյուզանդիայում աշխույժ բամբասանքներ առաջացրեց: Իրադրությունից անտեղյակ մարդիկ դրա համար մեղադրում էին հռչակավոր զորավարին: Հետագայում Պրոկոպիոսն ինքը, փոխելով իր վերաբերմունքը Բելիսարիոսի նկատմամբ, փոխեց և այս արշավանքի նկատմամբ իր տեսակետը[1]: Նա կարծում էր, որ Բելիսարիոսը պետք է անցներ Տիգրիսի մյուս ափը. այդ դեպքում նա առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու ավարառության կենթարկեր ամբողջ Պարսկաստանն ընդհուպ մինչև Տիզբոն: Պրոկոպիոսը հանդգնում է պնդել, որ Բելիսարիոսին՝ Պարսկաստանը հետագա խորանալուց հետ է պահել իր չափազանց կապվածությունը կնոջ հետ, որին նա չէր ուզում թողնել միայնակ: Պատմագիրը, բորբոքվելով, հավանաբար մոռացել է իր իսկ հայտնած փաստերի մասին, որ արդարացնում են Բելիսարիոսի գործողությունները: Ցավալի է, սակայն, որ պատմագիրն իրեն այնքան է վարկաբեկում, որ թույլ է տալիս զրպարտություն բարդել մի մարդու վրա, որն իր ժամանակի ռազմավարության հպարտությունն էր:

Խոսրովը, զբաղված լինելով Լազիկայում, ոչ մի պատկերացում չուներ իր բացակայությամբ հարավում կատարվող իրադարձությունների մասին: Պետրան արդեն գրավված էր, երբ նա իմացել է Միջագետքում՝ բյուզանդական զորքի ռազմական գործառնությունների մասին: Խոսրովն իսկույն թողնում է Լազիկան և զորքը տանում է Պարսկաստան: Պրոկոպիոսը հետագայում[2] անհիմն նախատում էր Բելիսարիոսին, որ նա չի կարել պարսկական զորքի նահանջի ճանապարհը:

[Խոսրովի երրորդ արշավանքը 542 թվական]: Քարեհաջող վերադառնալով Լազիկայից, Խոսրովը հաջորդ տարվա գարնանն իսկ կրկին արշավանք է սկսում, թվում է, թե Արեթասի պատճառած ավերումների համար Բյուզանդիայից վրեժ լուծելու նպատակով: Ըստ իր արդյունքի, սակայն, այս արշավը լոկ ցուցադրական և հետախուզական նշանակություն ունեցավ: Պարսկական զորքը շարժվում էր ճիշտ այն ճանապարհով, որն ընտրվել էր առաջին արշավանքի համար: Խոսրովն արագորեն բարձրացավ հյուսիս՝ Եփրատի արևմտյան ափով: Սերգիոպոլիսի մոտակայքում նրա մոտ եկավ Կանդիդոս եպիսկոպոսը, ներողություն խնդրելով այն բանի համար, որ նա չի հասցրել կատարել իր խոստումը՝

---

[1] **Proc., Anecd. II, 22.**

[2] **Ibid.**

Սուրոնի բնակիչների փրկագինը տալու վերաբերյալ: Այն կատարելու համար, նա առաջարկեց Խոսրովին վերցնել Սերգիոպոլիսի տաճարի գանձերը: Դրանից դժգոհ, Խոսրովը, քաղաքի ունեցվածքը ստուգելու պատրվակով մարդիկ է ուղարկում քաղաք՝ այն գրավելու գաղտնի հանձնարարությամբ: Բնակիչները, զգուշացված լինելով պարսիկների մտադրության մասին, նրանց քաղաք չթողեցին: Քաղաքը բռնի ուժով գրավելու մի քանի անհաջող փորձերից հետո Խոսրովը շարունակեց իր ուղին և անցավ Եփրատեսիան:

Երկրները, որոնց տարածքով արշավում էր զորքը, արդեն հյուծված էին առաջին արշավանքի շորթումներով, ուստի Խոսրովը նրանց ոչ մի վնաս չպատճառեց: Նա ավելի շատ ձգտում էր դեպի հարուստ Պաղեստինը. նրան հրապուրում էին Երուսաղեմի առասպելական գանձերի մասին զրույցները: Երկրամասում գտնվող բյուզանդական զորավարները սարսափից կողպվեցին իրենց ամրոցներում և Խոսրովին հակագրոհելու մասին չէին էլ մտածում: Բելիսարիոսին, որն ինչպես տեսանք, դրանից առաջ մայրաքաղաք կանչվեց, Հուստինիանոսը կրկին ուղարկեց պարսիկների դեմ: Կայսերական ճեպընթաց ձիերով, որոնք կոչվում էին «վերեդներ» (βερέδας)[1] նա շտապով հասավ Եփրատեսիա, հավաքեց ռազմական ուժերը և ճամբարեց Եվրոպոսում: Բելիսարիոսի հայտնվելուն պես Խոսրովը դադարեցրեց իր առաջխաղացումը: Նա բյուզանդացի զորավարի մոտ ուղարկեց Վարդան անունով արքունական քարտուղարներից մեկին[2], որը հայտնի էր իբրև նրբամիտ մարդ, և նրա միջոցով դժգոհություն հայտնեց, թե Հուստինիանոսը տակավին հապաղում է վավերացնել կնքված հաշտության պայմանները: Պրոկոպիոսի հավաստմամբ, սակայն, իրականում Վարդանի գաղտնի առաքելությունը կայանում էր զորավարի անձի և ուժերի հետախուզման մեջ:

Բելիսարիոսը շատ սրամիտ և խորամանկ կերպով վարվեց Վարդանի նկատմամբ: Նա առանձնացրեց 6000 ընտիր հաղթանդամ ռազմիկ և որս անելու պատրվակով նրանց հետ հեռացավ գլխավոր զորաճամբարից: Միաժամանակ նրա կարգադրությամբ հայ Ակակիոսը, Ադոլիոսի որդին, որը ժամանակին ծառայում էր արքունիքում սիլենտիարիոսի պաշտոնում[3], իսկ այդ պահին հայկական գնդի զորավարն էր, 1000 հեծյալով հանդերձ

---

[1] Տե՛ս **Lagarde**, Gesammte Abh., p. 76 n.1.

[2] **Βαρδάνην όνομα** – **Վարդան**, II, 20, p. 243: Անունից դատելով, քարտուղարը ծագումով հայ էր:

[3] **[Proc., p. 243]**.

անցել է Եփրատի մյուս ափը և այնտեղ սպառնական դիրք գրավել, իբր Խոսրովի նահանջի դեպքում ճանապարհը փակելու մտադրությամբ: Պարսկական պատվիրակին Բելիսարիոսն ընդունեց ամայի տեղում խփած հասարակ վրանում, շրջապատված պահազորով, որը կազմված էր հաղթանդամ ռազմիկներից՝ թրակացիներից, իլլիրիացիներից, գոթերից, էրուլներից, վանդալներից և մավրուսիոսներից, և խոսեց նրա հետ արժանապատիվ լեզվով՝ առանց որևէ պատճառի հաշտությունը խախտած Խոսրովի հայտարարությունների անհիմն լինելու մասին: Այս հանգամանքները ցանկալի ազդեցություն գործեցին պարսից արքայի պատվիրակի վրա: Վերադառնալով Խոսրովի մոտ, նա զեկուցեց, որ խոսել է մի այնպիսի զորավարի հետ, որը բոլոր մարդկանցից արի և իմաստուն է, որ ինքը զինվորներ է տեսել, որոնց նման երբեք չի տեսել, որ տեսարանն ու կարգը հիացրեց իրեն և [պարսից արքան] Բելիսարիոսին ճակատամարտում հավասարվել չի կարող, այն պատճառով, որ ջախջախելով Բելիսարիոսին, արքան հաղթելու է միմիայն կայսեր ստրուկին, իսկ պարտվելով նրանից, փառազրկության կմատնի և թագավորությունը, և պարսից ժողովուրդը, որ հռոմայեցիները, պարտվելու դեպքում, հեշտությամբ ապաստան կգտնեն իրենց երկրում և իրենց ամրոցներում, բայց եթե դժբախտություն պատահի պարսիկներին, չի լինելու և մեկը, որ [պարտության] լուրը հասցնի պարսկական աշխարհ»[1]:

Խոսրովը ենթարկվեց Վարդանի հորդորներին և իսկույն անցավ Եփրատի մյուս ափը: Նա պատվիրակներ ուղարկեց Բելիսարիոսի մոտ հայտարարելու, որ ինքը հետ է քաշում զորքերը այն պայմանով, որ Բելիսարիոսն արագացնի խաղաղության հաստատումը: Ի պատասխան դրա Խոսրովը Բելիսարիոսից պատանդներ ստացավ և սկսեց նահանջել: Խոսրովի արշավանքի ավարտն ընդհանուր առմամբ շահեկան եղավ Բյուզանդիայի համար:

Բելիսարիոսի ուժերն անհամեմատ փոքր էին, քան Խոսրովի հոյակապ բանակը: Չնայած դրան, պարսից արքան խուսափեց ճակատամարտից և հեռացավ առանց ընդհարումների: Այս հանգամանքը պատմագիրները Բելիսարիոսի ճարպիկ ռազմավարությանն են վերագրում: Պրոկոպիոսն ասում է, որ Խոսրովը նահանջեց իբր խաղաղասիրությունից դրդված, բայց իրականում նա փախուստի է դիմել, վախենալով Բելիսարիոսի բախտավոր կամ արի լինելուց, կամ էլ խաբված նրա խարդախությամբ: Առանց մեծ զորավարի անձնական հատկությունների նշանակությունը նսեմացնելու և

[1] **Proc.**, II, 21, p. 245.

Նրա հանճարին պատշաճը հատուցելով հանդերձ կարելի է, այնուամենայնիվ, ենթադրել, որ հզոր արքայի անակնկալ նահանջում, ըստ երևույթին, ոչ պակաս դեր են խաղացել ժանտախտի համաճարակի մասին լուրերը՝ ժանտախտ, որը, աղբյուրների հանուր համաձայնությամբ, բռնկվել է նույն 542 թվականին[1]: Այն սկսվեց Եգիպտոսում և հետզհետե տարածվեց և այլ երկրներ: Պաղեստինը որպես Եգիպտոսին հարևան երկիր, առաջինը զոհ դարձավ մեծ համաճարակի: Անկասկած, այս հանգամանքն է, որ հետ պահեց Խոսրովին Պաղեստինն ասպատակելու գայթակղությունից[2]:

---

[1] Ըստ Եվագրիոսի (Hist. Eccl. IV, 29) այն բռնկվել է Անտիոքի՝ պարսիկների կողմից նվաճվելուց (540 թ.) երկու տարի անց. Պրոկոպիոսը նույնպես վերագրում է դրա հայտնվելը այդ ժամանակին, պատմելով դրա մասին անմիջապես Խոսրովի արշավանքից հետո:

[2] Խոսրովի նահանջի՝ ժանտախտից կախված լինելու մասին ենթադրությունը պատկանում է Գ. Ռոուլինսոնին (The seventh monarchy, p. 401): Այն պաշտպանվում է նաև Շպիգելի կողմից (Eran. Alt. III, 434): Դեստունիսը կարծում է, որ Ռոուլինսոնի ենթադրությունը քիչ հավանական է: Սակայն նրա առարկությունը, որի համաձայն ժանտախտը տարածվեց և թափանցեց Պարսկաստան արդեն Խոսրովի նահանջից հետո, և սկսվեց միայն նրա՝ Ադերբիգանում [Ատրպատական] անցնելու ժամանակ, ըստ էության չի հերքում Գ. Ռոուլինսոնի ենթադրությունը: Կարևորն այն չէ, թե երբ է ժանտախտը տարածվել Պարսկաստանում, այլ՝ դրա հայտնվելու պահը որպես այդպիսին: Իսկ պատմագիրները այն վերագրում են 542 թ., և դա կասկածից վեր է [ըստ Clinton, F.R. I, 778, 542 թ. ամռանը] Այդպիսի համաշխարհային աղետի լուրը կարող էր ստիպել Խոսրովին վերադառնալ իր երկիրը՝ այն Պարսկաստան ներմուծելու դեմ կանխարգելիչ միջոցներ ձեռնարկելու համար: Այս ոգով և արտահայտվում է Ռոուլինսոնը. Chosroës may well have hesitated to confront this terrible foe. He did not ultimately escape it; but he might hope to do so, and it would clearly have been the height of imprudence to have carried out his intention of invading of Palestine when the plague was known to be raging there. [«Խոսրովն իրավամբ չէր համարձակվում հանդիպել այդ սարսափելի աղետին: Ի վերջո, նա չկարողացավ խուսափել դրանից. բայց նա, թերևս, այդպիսի հույս ուներ. և անշուշտ, կատարյալ անմտություն կլիներ, եթե նա շարունակեր տածել իր՝ Պաղեստին ներխուժելու մտադրությունն այն ժամանակ, երբ հայտնի եղավ, որ ժանտախտն այնտեղ արդեն մոլեգնում է »]:

Առավել ուշադրության արժանի է Դեստունիսի այլ առարկությունը: Հայտնի է, որ Պրոկոպիոսը Anecd. («Գաղտնի պատմության») մեջ ամեն կերպ աշխատում է ցնծացնել Բելիսարիոսի վաստակը, մեղադրելով նրան, ի թիվս այլոց, նրանում, որ նա երկչոտության պատճառով չհետապնդեց Խոսրովին. մինչդեռ նա Բելիսարիոսի դեմ կործանարար կռվան կունենար, եթե Խոսրովի ամոթալի փախուստի պատճառը վերագրեր ժանտախտին և դրանով իսկ հերոսին պսակազերծ կաներ: Դրանում Դեստունիսը ապացույց է տեսնում այն բանի, որ ոչ մի ժանտախտ այդ ժամանակ չի եղել: Բայց նրա եզրակացությունը սխալ է: Ժանտախտի

[Պատերազմի չորրորդ տարին, 543 թ., Հայաստանում]: Հաջորդ տարին պատերազմական գործողությունները վերսկսվեցին, տեղափոխվելով Միջագետքից Հայաստան: Խոսրովը Տիգրոնից ուղևորվեց Ադերբիգանոն, այն տեղանքը, որտեղ գտնվում էր պարսիկների հռչակավոր սրբավայրը՝ մեծ ատրուշանը (պիրիոնը) անմարելի հավերժական հրով: Այստեղ նա պատրաստություններ է տեսնում Պարսկական Հայաստանի վրայով Բյուզանդիա արշավելու համար: Նավեդեսը՝ Միջագետքի զորքի հրամանատարը, նույնպես տեղափոխվեց Հայաստան: Ռազմաբեմի փոփոխումն ու զինուժերի տեղափոխումը հարավից դեպի հյուսիս բացատրվում է բյուզանդամետ շարժման առաջացմամբ: Այն ժամանակից, երբ կայսերական կառավարմամբ դժգոհ հայերն անցան պարսիկների կողմը, արդեն երեք տարի էր անցել, բայց հայերի դրությունը չլավացավ և սպասելիքները չարդարացվեցին: Այդ միջոցին պարսիկները չկարողացան կոտրել բյուզանդացիների հզորությունը և հայերին որևէ էական օգուտ չբերեցին: Հուսահատված իրենց սպասելիքներում, հայերը, Խոսրովի երրորդ արշավանքից հետո, որն ավարտվեց ձախողանքով, լքեցին պարսիկներին և անցան իրենց նախկին թշնամու կողմը:

Նրանց միջև հաշտություն կայացավ, որից հետո [հայերի ներկայացուցիչները] Վասակի՝ [Հովհաննես Արշակունու աներորդու] հետ միասին գնացին մայրաքաղաք՝ կայսեր մոտ: Այդ ժամանակներին, հավանաբար, վերագրելի է և Արտավան Արշակունու հեռանալը Հայաստանից՝ Արտավան, որը հետագայում նշմարվեց Բյուզանդիոնում (29):

Խոսրովի ակնկալվող հարձակումը հետ մղելու նպատակով Հուստինիանոսը նրա մոտ սուրհանդակ ուղարկեց տեղեկացնելու, որ շուտով պատվիրակներ են ժամանելու հաշտության բանակցություններ վարելու համար: Պատվիրակները, սակայն, հապաղեցին ճանապարհին՝ նրանցից մեկի հիվանդության պատճառով: Այդ ժամանակ ժանտախտը հասցրեց ներխուժել Պարսկաստան. այս հանգամանքն ավելի էր տրամադրում Խոսրովին դեպի հաշտություն: Նա չսպասեց պատվիրակներին. սարսափելով ժանտախտից, առավ իր ամբողջ զորքը և հետ քաշվեց Ասորիք, որը դեռ վարակված չէր ահավոր հիվանդությամբ: Բանակցություններ վարելը վստահվեց Նավեդեսին, Պարսկահայաստանի զորահրամանատարին (30):

Հաշտության կնքումն արագացնելու համար Նավեդեսը դիմեց Դվինի Հայոց կաթողիկոսի (31) միջնորդության և նրան ուղարկեց Վալերիանոսի՝

---

542 թ. հայտնվելն անառարկելի է: Թեոփանեսը 542 թ. է վերագրում դրա՝ նույնիսկ Բյուզանդիայում հայտնվելը:

Բյուզանդական Հայաստանի զորահրամանատարի մոտ: Կաթողիկոսն իր եղբոր ուղեկցությամբ ժամանեց Վալերիանոսի մոտ և խորհուրդ տվեց շտապել՝ հաշտությունը կնքելու համար: Նշելով իր բարյացակամությունը և իր՝ որպես քրիստոնյա եկեղեցուն առաջնորդի՝ կայսրին նվիրվածությունը, բայց միաժամանակ չհերքելով և իր՝ Խոսրովի վրա ունեցած ազդեցությունը, կաթողիկոսը հավաստիացնում էր, որ եթե պատվիրակներն իր հետ ուղևորվեն Պարսկաստան, ապա սպասելի է, որ հաշտությունը կկնքվի Բյուզանդիոնի համար ամենանպաստավոր պայմաններով: Կաթողիկոսի եղբայրը, սակայն, տեսակցություն ունեցավ Վալերիանոսի հետ և թաքուն փոխանցեց նրան, որ Խոսրովի խաղաղամտությունը ներկայումս բացատրվում է դժվարին կացությամբ, որում նա հայտնվել է գահին տենչացող որդու խռովության[1], ինչպես և ժանտախտի պատճառով, որը հասել և կապել է նրան և ամբողջ բանակը:

Իրադարձություններին Հայոց կաթողիկոսի և նրա եղբոր խառնվելու փաստն ավելի հավանական է դարձնում վերը հայտնված կռահումն այն մասին, որ սպառնացող ռազմական գործողությունները կապված էին հայկական գործերի հետ: Կաթողիկոսը, որպես քրիստոնյա եկեղեցու առաջնորդ, առավելապես ապրում էր խաղաղության շնորհիվ և ջանադրաբար դրա մասին էր հոգում: Բայց նրա եղբայրը, մեզ անհայտ, վերջերս Խոսրովից դեպի Հուստինիանոսը հայերին նորից վանող հանգամանքների բերումով, գործում էր հակառակ ուղղությամբ:

Վալերիանոսը կաթողիկոսին հետ ուղարկեց, խոստանալով, որ ինքը կատարելու է նրա ցանկությունը և շուտով պատվիրակներ է ուղարկելու: Իրականում, սակայն, նա ձգձգում էր պատվիրակության առաքումը և Հուստինիանոսին զեկուցեց այն բոլորը, ինչ իմացել էր Խոսրովի ճգնաժամի մասին: Ի պատասխան զեկույցի հետևեց Հուստինիանոսի հրամանը՝ դադարեցնել բանակցությունը և գրոհել Թշնամու վրա:

Արևելյան բանակի զորքերը գրավոր հրահանգներ են ստացել իսկույն զորահավաք կատարելու և դեպի Թշնամու սահմանները շարժվելու մասին՝ Պարսկահայաստան ներխուժելու համար: Վալերիանոսն իր ուժերը կենտրոնացրեց Թեոդոսուպոլսից ոչ հեռու, իր հետ ունենալով նաև Նարսեհ (Կամսարականին), որը հայերից և էրուլներից կազմված մի զորաջոկատի հրամանատար էր:

Magister militum per Orientem, արևելյան բանակի զորահրամանատար Մարտինոսը, որն այս պաշտոնին էր նշանակված Բելիսարիոսի՝ հետ

---

[1] Խոսքը Անաստոզադի ապստամբության մասին է, որը, սակայն, թվագրվում է 551 թվականով:

կանչվելուց հետո, զորքերը շարժեց դեպի Կիթարիզոն ամրոցը, որը Թեոդոսուպոլիսից չորս օրվա հեռավորության վրա էր, և որի կայազորի պետը Նարսեհի եղբայրն էր՝ Իսահակը, և ճամբարեց այստեղ: Այդտեղ են եկել նաև Ակակիոսի որդի Աղոլիոսը, Լազիկայի նախկին կառավարիչ Պետրոսը և այլ առաջնորդներ:

Էրուլների գնդերը Ֆիլեմութի և Բերոսի հրամանատարությամբ տեղակայվեցին Խորզանենեի գյուղերում, Կիթարիզոնից ոչ հեռու: Եվ վերջապես, կայսեր եղբայրը՝ Հուստոսը, Գուրգենի որդի Պերանիոսի և այլ զորավարների հետ միասին մտան Մարտիրոպոլիսի շրջանը և կանգ առան Փասոն ամրոցի մոտակայքում:

Բոլոր զորքերը միասին կազմում էին 30.000 մարդ: Հրամանատարների միջև առանձնապես համաձայնություն չէր նկատվում. գրոհի ծրագիրը քննարկելու համար նրանք ռազմական խորհրդի չհավաքվեցին, այլ իրենց մարդկանց միջոցով էին շփվում: Ընդհանուր թիմի բացակայությունն ու հրամանատարների՝ միմյանցից անջատ գործելու ձգտումը կործանարար եղավ պատերազմի ընթացքի և արդյունքների համար: Պետրոսը, որ կանգնած էր Կիթարիզոնի մոտ, սեփական նախաձեռնությամբ սկսեց գրոհն ու ներխուժեց պարսիկների երկիրը առանց մյուս զորավարներին նախազգուշացնելու: Նրա օրինակը գայթակղեց էրուլներին: Նրանցից հետո շարժվեց Մարտինոսը, իսկ Վալերիանոսը հետևեց նրան: Հակառակորդի տարածքում նրանք համախմբվեցին և ռազմական շարքերով ուղևորվեցին դեպի Դվին, Պարսկահայաստանի աթոռանիստը, հարուստ և մարդաշատ քաղաքը: Այստեղ կանգնած էր Նավեդեսը՝ չնչին զորքով. գլխավոր ուժերը Խոսրովը տարել է Ասորիք: Լսելով թշնամու գրոհի մասին, նա թողեց Դվինը և իր զորքերի հետ միասին հետ քաշվեց Անգլոն գյուղը (32): Այն գտնվում էր գահավեժ և դժվարանցանելի լեռան ստորոտին: Լեռան լանջի վրա վեր էր խոյանում նույնանուն անառիկ մի ամրոց: Նավեդեսն ուներ ընդամենը 4000 մարդ. գլխավորապես նա իր հույսը դրեց իր դիրքի անմատչելիության վրա: Մեծաքանակ քարերով և սայլերով նա փակեց դեպի գյուղ տանող ուղիները, այն ավելի անխոցելի դարձնելու համար. զորքի առաջին շարքի առջև խրամատ փորել տվեց, իսկ հյուղակներում դարան դրեց հետևակը[1]:

[1] [Procop., II, 25].

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Հատոր 1

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ: ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

(X-VI դարեր Ք. ա.)

(էջ 31)

Գրված է 1939-1941 թթ. Բրյուսելում: Աշխատանքի ստեղծման հանգամանքների, ծավալի, նյութերի ընդգրկման ու շրջանների մասին ընդարձակորեն տե՛ս աստ, էջ 5-22:

Գրքի ֆրանսերեն բնագիրը հրատարակության է պատրաստել Հովհաննես Զավրյանը, իսկ վերջինիս մահվանից հետո հրատարակության հետ կապված աշխատանքներն իրականացրել է Արշակ Չոպանյանը: Լույս է տեսել 1946 թ. Փարիզում [«Histoire d'Arménie. Les origines du Xe siècle au VIe (Av. J. C.)». Préface de René Grousset de L'Académie Française. Imprimerie de Navarre, Paris, 1946, 446 page]:

Աշխատանքն անավարտ է: Հրատարակիչները (հավանաբար Հ. Զավըրյանը) որպես հավելված ավելացրել են նաև Ն. Ադոնցի արխիվում առկա քիչ թե շատ ավարտուն տպավորություն թողնող «Հայերի ծագումը», «Ասուրական արշավանքներն Ուրարտուի դեմ», «Հայաստանը և ցեղերի պայքարը Արևելքում», «Մի հին պաշտամունքի հետքերը Հայաստանում» և «Վաղ շրջանի փոխառություններ հայերենում» հոդվածները:

1972 թ. «Հայաստան» հրատարակչությունը լույս է ընծայել սույն աշխատության հայերեն թարգմանությունը [տե՛ս **Նիկողայոս Ադոնց, Հայաստանի պատմություն: Ակունքները (X-VI դդ. Ք. ա.). Հայերի ծագումը, հոդվածներ, Երևան, 1972, 432 էջ**]: Թարգմանությունն իրականացրել է Վ. Պ. Սեղբոսյանը, խմբագրել է Գ. Խ. Սարգսյանը:

Արտատպվում է այս հրատարակությունից Ն. Վ. Հարությունյանի և Օ. Ս. Վարդազարյանի բնագրային համեմատություններով ու լրացումներով: Վերջինիս է պատկանում նաև հունարեն հատվածների հայերեն թարգմանությունը:

Մեր ծանոթագրությունները, որոնց հերթական համարներն առնված են կլոր ( ) փակագծերի մեջ, տրվում են ծանոթագրությունների բաժնում:

1. Ն. Ադոնցի սույն աշխատությունը գրվել է մինչև 1930-ական թվականները գիտական շրջանառության մեջ գտնվող նյութերի հիման վրա: Վերջին 50 տարիներին պատմական Հայաստանի տարբեր հատվածներում կատարված հնագիտական պեղումները զգալիորեն հարստացրել են մեր հնագույն պատմության և մշակույթի ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հենքը: Նորահայտ նյութերի հետ մնկտեղ շրջանառության մեջ մտան ավանդական պատկերացումներից արմատապես տարբերվող նոր մնկնաբանություններ և տեսակետներ: Հայաստանի նախապատմական շրջանի մասին լույս է տեսել հսկայածավալ գրականություն, շատ հարցեր վերաճայվել են (ընդհանրացնող ձնով և գրականության հղումներով, տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», ԳԱ հրատ., հատ. I, Երևան, 1971, էջ 57-153: **Ս. Ա. Եսայան**, Հայաստանի հնագիտություն, հատ. 1, Երևան, 1992: **Ս. Հ. Սարդարյան**, Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան, Երևան, 2004 և այլն): - Էջ 31:

2. Հայաստանի հնագույն շրջանի գրավոր հուշարձանները ներկայումս շատ մեծ թիվ են կազմում, ընդ որում, դրանք դասակարգվում են ըստ ժամանակագրության և գրահամակարգի տեսակի: Դրանց բոլորի մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ե. Մովսիսյանի «Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը» (Երևան, 2003) և «Հայկական մեհենագրություն» (Երևան, 2003) մենագրությունները: - Էջ 44:

3. Քարեբախտաբար, ներկայումս բավականին սկզբնաղբյուրներ ունենք Հայաստանի Ք. ա. III հազարամյակի պատմության վերաբերյալ, որոնք ամփոփ կարելի է տեսնել Ա. Ե. Մովսիսյանի՝ «Հայաստանը Ք. ա. երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների)» գրքում (Երևան, 2005), ինչպես նաև «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիայի» I հատորում (Երևան, 2007): - Էջ 46:

4. Հետագա ուսումնասիրությունները պարզեցին, որ տեքստը վերաբերում է ոչ թե Ք. ա. II հազարամյակի սկզբին իշխած Սարգոն Աշշուրացուն, այլ Սարգոն Ակկադացուն (տե՛ս **E. Weidner**, Das Reich Sargons von Akkad, «Archiv für Orientsforschungen», Graz, 1952-1953, v. 16, s. 1-24, հմմտ. «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հատ. 1, էջ 50-54): - Էջ 47, ծան. 1:

5. Ն. Ադոնցի ժամանակներին հաջորդած տասնամյակներում հայտնաբերված արձանագրությունները և կատարված ուսումնասիրությունները ենթադրել են տալիս, որ Արմանին Հայաստանի հնագույն անվանումներից է: Արմանի երկրի ուսումնասիրության պատմությունը գրականության հանգամանալի հղումներով

տե՛ս **Ա. Ե. Մովսիսյան**, Հայաստանը Ք. ա. երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների), էջ 32-43, 64-67: - Էջ 48:

6. Տե՛ս սույնի հայերեն թարգմանության վերջին հրատարակությունը՝ **Ն. Ադոնց**, Վաղ շրջանի փոխառություններ հայերենում, **Ն. Ադոնց**, Երկեր հինգ հատորով, հատ. Գ, Հայերենագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2008, էջ 387-397, տե՛ս նաև նույն հատորի 458-րդ էջի ծանոթագրությունները: - Էջ 49, ծան. 3:

7. Ն. Ադոնցը վկայակոչում է 1930-ական թվականներին գիտության մեջ տարածում գտած տեսակետները, որոնց մի մասը վերանայվել է: Մասնավորապես ժամանակակից գիտության մեջ խուրրիները համարվում են ոչ հնդեվրոպական, ինքնուրույն լեզվաընտանիքի պատկանող ժողովուրդ (մանրամասն տե՛ս **G. Wilhelm**, The Hurrians, Warminster, 1989): - Էջ 50:

8. Հնդեվրոպական նախահայրենիքի եվրոպական տեղորոշման հարցը ներկայումս վերանայված է: Առավել հավանականությամբ այն տեղորոշվում է հայկական լեռնաշխարհում, Փոքր Ասիայի արևելքում և Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմուտքում (հարցին նվիրված լավագույն ուսումնասիրություններից տե՛ս **Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов**, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. 1-2, Тбилиси, 1984, տե՛ս նաև նույնի անգլերեն լրացված հրատարակությունը՝ T. Gamkrelidze, V. Ivanov, Indo-European Language and the Indo-Europeans, Berlin-New York, 1995): Բալկանյան բնրակոզուց հայերի կարծեցյալ գաղթի տեսությունը ներկայումս լիովին մերժված է: Հիմնահարցի պատմությունը՝ մանրամասն հղումներով տե՛ս **Լ. Ա. Բարսեղյան**, Հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման հարցերը պատմագիտության մեջ (Երևան, 1996) գրքում: - Էջ 50:

9. Ք. ա. XVII-XIII դարերի Միտաննի պետության ռազմաքաղաքական պատմության հարցերը՝ գրականության հանգամանալի հղումներով, տե՛ս **Г. М. Аветисян**, Государство Митанни (военно-политическая история в XVII-XIII вв. до н. э.), Ереван, 1984. - Էջ 53:

10. Հայասայի վերաբերյալ ստեղծված ոչ այնքան ստվար գրականության ցանկից կառանձնացնենք Գր. Ղափանցյանի՝ «Хайаса-колыбель армян» (Երևան, 1947), և Գ. Բ. Ջահուկյանի՝ «Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам» (Երևան, 1964) մենագրությունները, ինչպես նաև Վ. Ի. Խաչատրյանի՝ «Хайаса и Наири», [«Լրաբեր», ՀԳԱ ակադեմիայի (հասարակ. գիտ.), 1973, № 11] և «Наири и Армина» (անդ, 1976, № 8) հոդվածները: - Էջ 55:

11. Ներկայացված արքայացանկերի ժամանակագրությունը զգալիորեն տարբերվում է ներկայումս քաղաքացիություն ստացած ցանկերից (տե՛ս **Հ. Մ. Ավետիսյան,** Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պարտությունը մ. թ. ա. XVII-IX դդ., Երևան, 2002, էջ 156-164): - Էջ 55:

12. Ք. ա. XI-VII դարերի Շուպրիա երկրի պատմության մանրամասները տե՛ս **Դ. Ն. Սարգսյանի՝** «Страна Шубриа» մենագրությունում (Երևան, 1989): - Էջ 75:

13. Հայկական լեռնաշխարհի մասին ասուրա-բաբելական արձանագրությունների մի ժողովածու XX դարակեսին հրատարակել է Ի. Մ. Դյակոնովը (տե՛ս **И. М. Дьяконов,** Ассиро-вавилонские источники, по истории Урарту, «Вестник древней истории», 1951, № 2-4): Ներկայումս հայտնի են դարձել անհամեմատ մեծ թվով արձանագրություններ, որոնք այժմ հրատարակության է պատրաստում Ե. Հ. Գրեկյանը (դրանցից մի քանիսը տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հատ. 1, Երևան, 2007, էջ 92-138): - Էջ 90:

14. Ուրուատրիի այսօր հայտնի առաջին հիշատակությունը վերաբերում է Ք. ա. XIII դարին (Սալմանասար I-ի արձանագրություններում): Հիշատակությունը տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հատ. 1, էջ 92, 94): - Էջ 90:

15. Ն. Ադոնցի աշխատության այս գլխում հանգամանորեն վկայակոչվում են իր ժամանակի հայտնի Վանի թագավորության 193 սեպագիր արձանագրությունները: Դրանց թիվն այսօր անցնում է 600-ից: Ն. Ադոնցից հետո լույս տեսած Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրությունների ժողովածուներն են՝ **F. W. König,** Handbuch der chaldischen Inschriften, I-II, Graz, 1955-1957: **Г. А. Меликишвили,** Урартские клинообразные надписи, М., 1960. լրացումները՝ **Г. А. Меликишвили,** Урартские клинообразные надписи, «Вестник древней истории», 1971, № 3-4): **Н. В. Арутюнян,** Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001: - Էջ 173:

16. Ինչպես նշվեց նախորդ՝ 15-րդ ծանոթագրությունում, այսօր գիտությանը հայտնի են ուրարտական 600-ից քիչ ավելի արձանագրություններ: Հասկանալի է, որ դրանց թիվն ավելի է, քանզի դասակարգված չեն Արևմտյան Հայաստանի՝ այսօր Թուրքիայի տարածքում գտնվող արձանագրություններից շատերը: Ուրարտական արձանագրությունների ամբողջական նոր, լրացված ժողովածու է պատրաստում հրատարակելու իտալացի արևելագետ Մ. Սալվինին. այն կրելու է «Urartian Cuneiform texts» անվանումը: - Էջ 213:

17. Վանի թագավորության արքայացանկն ու ժամանակագրությունը (հատկապես Ք. ա. VII դարի վերաբերյալ) շատ կողմերով այսօր էլ վիճելի են մնում (առավել ճշգրտված ցանկը տե՛ս Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Հայկական արքայատոհմերի և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների ցանկեր, «Հայաստանի ազգային ատլաս», հատ. II, Երևան, 2008, էջ 226-227): - Էջ 226:

18. Ուրարտուի և նրա տիրապետության ներքո գտնվող երկրամասերի, գավառների ու բնակավայրերի տեղադրման ու տեղանունների մասին առավել ամբողջական պատկերացում կարող են տալ Ն. Վ. Հարությունյանի («Топономика Урарту», Ереван, 1985), Հ. Հ. Կարագյոզյանի («Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում», հատ. I, գիրք 1. սեպագիր տեղանուններ, Երևան, 1998) մենագրությունները: - Էջ 246:

19. Ն. Ադոնցի ծեռագիր բնագրի 206-րդ էջն այստեղ ընդհատվում է (ծանոթագրությունը՝ Հ. Ջավրյանի): - Էջ 252:

20. Վանի թագավորության դիցարանին նվիրված վերջին լավագույն ուսումնասիրություններից տե՛ս Մ. Հ. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990: - Էջ 256:

21. Արևի աստծո անվան «Արդինի» ընթերցումը վերանայվել է, և այժմ ընդունված է «Շիվինի» ընթերցումը: - Էջ 256:

22. Խուրրիերենի և ուրարտերենի լեզվական աղերսակցության վերաբերյալ նորագույն ուսումնասիրություններից տե՛ս Մ. Լ. Խաչիկյանի՝ «Хурритский и урартский языки» ուսումնասիրությունը (Երևան, 1985): - Էջ 301:

23. Ն. Ադոնցի այս խոսքերը հստակորեն ցուցում են, որ «Հին Հայաստանի պատմությունը» մնացել է անավարտ: Այն տեքստը, որ այժմ գտնվում է շրջանառության մեջ և որն այժմ վերահրատարակվում է, գերծ է Մարաստանի հետ կապված իրադարձությունների նկարագրությունից: - Էջ 314:

24. Տրվում է ըստ Աստվածաշնչի արևելահայերեն նոր թարգմանության՝ «Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր կտակարանների», Ս. Էջմիածին, 1999: - Էջ 316:

25. Վ. Պ. Սեղբոսյանն ամենուր օգտագործում է «Մեդիա», «մեդացիներ» և նույն արմատով հոլովված ձևեր: Դրանք փոխարինում ենք, բացառյալ անհրաժեշտ դեպքերի, ըստ հայկական ավանդույթի ընդունված՝ «Մարաստան», «մարեր» հասկացություններով: - Էջ 320:

26. Հայագիտության մեջ կարծիք է հայտնվել, թե Պրոտոթիասը նույն ինքը՝ Պարույր Սկայորդին է (տե՛ս **Գր. Ղափանցյան**, Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940, էջ 217: «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. I, ՀԳԱ ակադեմիայի հրատ., Երևան, 1971, էջ 432-433): Սակայն առկա նյութը նման նույնացման համար հնարավորություն չի տալիս: - Էջ 323.

27 Դեպի Ուրարտու, Ասորեստան և Փոքր Ասիայի երկրներ կիմմերների և սկյութների կազմակերպած արշավանքների մասին մանրամասն տե՛ս **Ս. Տ. Երեմյան**, Կիմմերական և սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 2, էջ 89-115: - Էջ 324:

28. Մարական թագավորների ցանկն ըստ պատմագիտության մեջ ընդունված տեսակետի հետևյալն է՝

Դեովկես (Դեյոկես)	727-675
Փրաաորտես	675-653
Կիաքսար (Կվաքսարես)	625-585
Աստիագես (Աժդահակ)	585-550

(տե՛ս **G. G. Cameron**, History of Early Iran, New-York, 1936, p. 232. **И. М. Дьяконов**, История Мидии, М.-Л., 1956, стр. 20. **Э. Бикерман**, Хронология древнего мира, М., 1975, стр. 193): - Էջ 336, ծան. 1:

29. Ն. Ադոնցի բողոնում առկա է «Մարական կայսրություն. կազմավորումը, զարգացումը» խորագիրը կրող ռուսերեն 28 էջանոց անավարտ (թե՞ էջերը կորսված) մի աշխատություն (տե՛ս պահարան I, գզրոց Է, թղթածրար Ա-8): Փաստն ինքնին վկայում է, որ նյութը պատմաբանին հետաքրքրել է շարունակաբար: - Էջ 337:

30. Քսենոփոնի «Անաբասիսի» հայերեն թարգմանություններում սույն ցեղանունը ներկայացված է սկյութեններ ավելի ճիշտ ձևով (տե՛ս **Քսենոփոն**, Անաբասիս, թարգմանությունը Սիմոն Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970, էջ 103, հմմտ. էջ 105): - Էջ 338:

31. Մեկ անգամ ևս ակնարկվում է աշխատանքի հետագա ծրագիրն ու ընդգրկման ծավալը: Ակներև է, որ նախատեսված էր ամփոփել մարական և Աքեմենյան պատմաշրջաններում «իշխած մի քանի հայ թագավորների մասին հիշատակությունները», բնականաբար, վերլուծություններով ու եզրակացություն-

ներով հանդերձ: Ցավոք, ո՛չ աշխատանքի հետագա շարադրանքում և ո՛չ էլ քողոնի նյութերում նման տեղիների չհանդիպեցինք: - Էջ 339:

32. Որոշ ուսումնասիրողներ հակված են Արտոքմես անունը ընթերցել Արտաշես (տե՛ս **Ս. Կրկյաշարյան**, Երվանդունիների արքայատոհմը Հայաստանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 4, էջ 185 և այլն): - Էջ 340:

32ա. Աստվածաշնչի հունարեն նոր քննական բնագրում տողն ընդունել է հետևյալ տեսքը՝ Παραγγείλατε ἐπ᾽ αὐτὴν βασιλείαις Αραρατ παρ᾽ εμοῦ καὶ τοτς Ἀσχαναξαίοις: - Էջ 347, ծան. 3:

33. Ն. Ադոնցի այս հղումը վրիպակ է, Ստրաբոնի բնագրում այդպիսի բառ վկայված չէ:- Էջ 350, ծան. 1:

34. Իրականում՝ Ստրաբոն, 7a, 1.36.14՝ Παροροβηλία: Ὀρβισήνη, Ὀδβαλισήνη տեղանունները նույնպես վկայված չեն: - Էջ 350, ծան. 1:

35. Ստրաբոնի բնագրում այդպիսի նույնացում չկա: - Էջ 355, ծան. 2:

36. Հայագիտության մեջ տիրապետում է այն կարծիքը, թե իբր այս «Արմեն» թագավորը Երվանդ I Սակավյակացն է (Կ. Թումանով, Գ. Տիրացյան, Ս. Երեմյան, Գ. Սարգսյան և այլն): Նկատելի է, որ Ն. Ադոնցը նման որևէ նույնացում չի կատարել, հավանաբար դրա համար չունենալով որևէ կռվան: - Էջ 368:

37. Դեռևս Գրիգոր Մագիստրոսն է Տիգրան անունը համարել պարսկական և փորձել ստուգաբանել իբր «Մեծ և ծանր» (տե՛ս **Գրիգոր Մագիստրոս**, Թղթեր, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 60): Թեև Հր. Աճառյանը ևս Տիգրանը համարում է իրանական անուն, սակայն խոստովանում է, որ ճիշտ մեկնությունը իրեն հայտնի չէ: Հետևաբար անվան պարսկական ծագման հարցին պետք է մոտենալ թեականորեն: - Էջ 370:

38. Տիգրան անունով մի պարսիկ զորավար էլ հայտնի է VII դարում, որ պարսից Խոսրով II Փարվեզ արքայի կողմից ուղարկվեց Գայլ Վահանի որդի Սմբատի դեմ, բայց սպանվեց (տե՛ս **Ցովհան Մամիկոնեան**, Պատմութիւն Տարաւնոյ, «Մատենագիրք Հայոց», Ե հատոր, Է դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2005, էջ 1102-1106): - Էջ 370:

39. Խոսքն այսօր Բրիտանական թանգարանում պահվող աստղաբաշխական օրագրի մի սեպագրական բեկորի մասին է, որը ծագում է Բաբելոնից: Առաջին անգամ սույն վավերագրի մասին հիշատակել է Վ. Բելքը (1899), որից և օգտվել է

Ն. Ադոնցը: Վերջինիս փորձերը ստուգել սույն վավերագրի գոյությունը՝ որևէ արդյունք չեն տվել: Բարեբախտաբար վավերագրի ինքնագիրը (սեպագրական պատճենը) տեսել և հետազոտել է Գ. Խ. Սարգսյանը: Վավերագիրը թվագրվում է Ք. ա. 82 թ. ապրիլի 21 - հունիսի 17-ով և ունի մեզ հետաքրքրող հետևյալ տողերը՝

«Տիգրանը, (քաղաք) Արմինիի թագավորի որդին, դեպի (քաղաք) x [....] արշավանք կատարեց....»:

Այստեղ խոսքը վերաբերում է Տիգրան Մեծի որդի Տիգրան Կրտսերին, որը արշավանքի է դուրս եկել 82 թվականին: Հետևաբար, Տիգրան Կրտսերը չէր կարող լինել Տիգրան Մեծի և Միհրդատ Եվպատորի դուստր Կլեոպատրայի որդին (մանրամասնությունները տե՛ս **Г. Х. Саркисян**, Свидетельство поздневавилонской клинописной хроники об Армении времён Тиграна II, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1991, № 2): - Էջ 371:

40. Այսօր հայագիտության մեջ աներկբայելիորեն ընդունվում է Երվանդունիների թագավորական հարստության փաստը, որ նախորդել է Արտաշեսյաններին [հարցի դրվածքը՝ սկզբնաղբյուրների և գրականության հղումներով տե՛ս **Գ. Տիրացյան**, Երվանդունիները Հայաստանում, «Տեղեկագիր» ՀԳԱ ակադեմիայի (հասարակ. գիտ.), 1958, № 6, էջ 53-71: **Կ. Ծումանով**, Հայաստանի Օրոնդյանները, Վիեննա, 1970 և այլն]: Ն. Ադոնցն ինքը ևս նախնական ուսումնասիրություններով հանգել էր Աքեմենյանների օրոք Հայաստանում Երվանդունիների թագավորական հարստության աներկբա գոյության իրողությանը [այդ մասին տե՛ս նրա ճեռագիր անավարտ (11 էջ) «Երվանդունիները Հայաստանում Աքեմենյանների օրոք» ուսումնասիրությունը, Համազգայինի Բեյրութի գրական արխիվ, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գզրոց Գ, թղթածրար Ա-8]: - Էջ 371:

41. Աքեմենյանների ծագումնաբանության ու սկզբնական շրջանի ճշգրտված տոհմածառը տե՛ս Մ. Ա. Դանդամաևի աշխատություններում [«Иран при первых Ахеменидах» (М., 1963), «Политическая история Ахеменидской державы» (М., 1985)]: - Էջ 374:

42. Ն. Ադոնցի աշխատության այս կարևորագույն հատվածը մնացել է անավարտ: Այժմ դժվար է անգամ երևակայել, թե ականավոր հայագետն ընդհանրացնող ի՞նչ հետևությունների էր հանգելու, և կամ ի՞նչ նյութեր էր ընդգրկելու հիմնահարցն ըստ ամենայն ներկայացնելու համար: Թերևս մոտավոր պատկերացում կարող են տալ Ադոնցի թողնի որոշ նյութեր: Այսպես, մենք հնարավոր ենք համարում սերտ աղերսակցությունն այս անավարտ գլխի թովանդակությանը հետևյալ նյութերի՝

ա. Արմենների երթուղին՝ Փոյուգիայից - Ուրարտու:

Ֆրանսերեն, ձեռագիր: Նախապես եղել է մի ընդարձակ ուսումնասիրություն, որից պահպանվել են միայն 47-55, 82-95-րդ էջերը՝ ընդամենը 23 էջ (տե՛ս Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գզրոց Ը, թղթածրար Ա-8):

բ. Հայաստանը Մարական կայսրության կազմավորումից մինչև Կուճաքսայի ճակատամարտը՝ Տիրիբազոսի և Օրոնտեսի օրոք:

Ֆրանսերեն, ձեռագիր: Սկսվում է 56-րդ և ավարտվում 81-րդ էջով, ընդամենը 25 էջ (տե՛ս անդ, գզրոց Բ, թղթածրար 2):

Դժվար չէ կռահել, որ նախորդի հետ նախապես եղել է մեկ ամբողջության մաս՝ էջ 47-81, ընդամենը 40 էջ:

գ. Երկրամաս և ազգաբնակչություն. 13-րդ և 18-րդ սատրապությունների կազմավորումը, հարկերը:

Ֆրանսերեն, ձեռագիր, 18 էջ. թողնում է ավարտուն տպավորություն (տե՛ս անդ):

դ. Հին Հայաստանի բնակչությունն ու տնտեսությունը (Աքեմենյանների օրոք):

Հայերեն, ձեռագիր, բազմաթիվ չհամարակալված էջեր, խառնիխուռն նյութեր (տե՛ս անդ):

Բնական է ենթադրել, որ «Հայաստանի պատմության» ֆրանսերեն հրատարակիչ Հ. Զավրյանը ծանոթ է եղել այս նյութերին, միգուցե դրանք տեսել ամբողջական, ոչ բզկտված վիճակում, բայց առաջնորդվելով ինչ-ինչ նկատառումներով՝ դրանք չի ընդգրկել իր խմբագրած հատորում: Ե՞րբ է տեղի ունեցել պատրաստի հատվածների կորուստը, ի՞նչ պայմաններում և ինչո՞ւ, այժմ հնարավոր չէ պարզել: - Էջ 381.

43. Այս և հաջորդ երեք հոդվածները գրքի ֆրանսերեն բնագրի խմբագրի (Հ. Զավրյան) կամայական ցանկությամբ են տեղ գտել «Հայաստանի պատմության» հատորում: Հավանաբար դրանք ինքնուրույն ուսումնասիրություններ են՝ գրված այլ նպատակով և այլ ծրագրով: Անշուշտ այս հանգամանքով պետք է բացատրել բացահայտ կրկնությունները (երբեմն էջերով) ու նյութի շարադրման այլ մեկնակերպը: - Էջ 385:

44. Տարակուսանքի տեղիք է տալիս «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանի» հեղինակների այն պնդումը, թե իբր Ն. Ադոնցը Անիաշքաձիան նույնացրել է Անանավանքի հետ (հատ. 1, Երևան, 1986, էջ 283): Ն. Ադոնցը

ո՛չ այս և ո՛չ էլ այլ ուսումնասիրություններում նման նույնացում չի կատարել: Ընդհակառակը՝ նա հստակորեն շեշտում է, թե «Անստանի տեղը հայտնի չէ»: - Էջ 399, ծան. 1:

45. Ֆրանց Բոպպի «Համեմատական քերականության» առաջին հրատարակությունում (1833-1852) հայերենը քննված չէր: Հայերենին լայնորեն տեղ է հատկացված գրքի երկրորդ հրատարակության մեջ (տե՛ս F. **Bopp,** Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altshavischen, Gothischen und Deutschen, Berlin, 1857-1861): - Էջ 406:

46. «Հ. Հյուբշմանի երկրում դեռևս կան մարդիկ, որոնք այսօր էլ հայերի ծագման հարցն են բարձրացնում» - 1930-ական թվականների սկզբներին թուրքական լրիվստական քաղաքականության արդյունքում նացիստական Գերմանիայում այն կարծիքն էր տարածում ստացել, թե իբր հայերը պատկանում են ոչ արիական ժողովուրդների ընտանիքին, և որ նրանք ունեն սեմական ծագում: Հայերի ծագման սեմական վարկածը և նրանց հայտնվելը ոչ արիական՝ ստորակարգ ժողովուրդների ցուցակում, հսկայական դժբախտություններ կարող էր բերել աստանդական հայության: Ն. Ադոնցի վերը բերված մտահոգ խոսքերն արձագանքում են այս իրողությանը:

Հակահայ շարժումը Գերմանիայում կանխելու և հայերի՝ ոչ արիական պատկանելության վարկածը հերքելու նպատակով Բեռլինի համալսարանի պրոֆեսոր Ա. Աբեղյանը՝ եվրոպական նշանավոր գիտնականների (Յո. Մարկվարտ, Յո. Ստրզիգովսկի, Պ. Ռոռբախ, Կ. Ռոթ և ուրիշներ) համագործակցությամբ, 1934 թ. Պոտսդամում հրատարակում է «Armeniertum-Ariertum» («Հայկականություն Արիականություն») գիրքը (երկրորդ հրատարակությունը, Շտուտգարտ, 1942): Այս գրքի հիման վրա գերմանական կառավարությունը պաշտոնապես ընդունել է հայերի արիական ծագումը և Գերմանիայում բնակվող հայերին տվել արիական պատկանելությունը փաստող վկայագիր: - Էջ 406:

47. Հոդվածի վերջին մասն ունի շեշտված հրապարակախոսական բնույթ և համահունչ է Ն. Ադոնցի՝ Հայկական հարցին նվիրված ուսումնասիրություններին (տե՛ս **Ն. Ադոնց,** Հայկական հարց, կազմել, ծանոթագրել և ներածությունը գրել է Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 1996): - Էջ 409:

48. «Մի հին պաշտամունքի հետքեր Հայաստանում» խորագիրը կրող սույն ուսումնասիրությունը նախապես ֆրանսերենով լույս է տեսել գիտական պարբերականում (**N. Adontz,** Les vestiges d'un ancient culte en Arménie), տե՛ս «Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire Orientales et Slaves», t. IV, Bruxelles, 1936, p. 501-515, ապա վերահրատարակվել 1946 թվականին (NAHA): Հայերեն է թարգմանել Վ. Պ. Սեղբոսյանը և զետեղել ՆՀԱՊ-ում (էջ 370-382):

Սույն աշխատանքը թեև ինքնուրույն, առանձին հետազոտություն է, սակայն բազմաթիվ աղերսներ ունի Ն. Ադոնցի համաքննույթ այլ ուսումնասիրությունների հետ (հմմտ. Ն. Ադոնց, Հին հայոց աշխարհայացքը, Երկեր, հատ. 1, Երևան, 2006, էջ 13-78: Н. Адонц, Богиня Кибела, տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», № 18, Երևան, 2008, էջ 187-215): - Էջ 410:

49. Կտեսիասի բնագրում (fr. 3c. F. 1b. 128) այս կնոջ անունը Սիմմայ (Σίμμαι) է: - Էջ 417:

50. Անկասկած տպագրական սխալ է, պետք է լինի 1917 թվականին: Խոսքը վերագրում է 1917 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Վանի շրջակայքում Ն. Ադոնցի հնագիտական արշավախմբի գործունեությանը: Արշավախմբի արդյունքների մասին տե՛ս «Հորիզոն», օրաթերթ, Թիֆլիս, 1917, 16 հուլիսի, 3 սեպտեմբերի: - Էջ 418, ծան. 2:

51. Նկատի ունի մատենագիր Համամ Արևելցուն: - Էջ 421:

52. «Մի հին պաշտամունքի հետքեր Հայաստանում» ուսումնասիրությանը, գրքի ինչպես ֆրանսերեն հրատարակությունում, նույնպես և հայերեն թարգմանությունում, հետևում է «Վաղ շրջանի փոխառություններ հայերենում» հոդվածը (ՆՀԱՊ, էջ 382-392): Ժամանակին խմբագրական հանճնաժողովը հաշվի առնելով սույն հոդվածի զուտ լեզվաբանական ուղղվածությունը՝ այն զետեղել է Ն. Ադոնցի հայերենագիտությանը նվիրված հատորում (տե՛ս **Ն. Ադոնց**, Երկեր, հատ. Գ, Երևան, 2008, էջ 387-397): - Էջ 423:

53. Տե՛ս նաև Գ. Խ. Սարգսյանի սույն «Վերջաբանի փոխարեն»-ի երկրորդ հրատարակությունը (**Գ. Խ. Սարգսյան**, Պատմագիտական հետազոտություններ, Երևան, 2006, էջ 188-190): - Էջ 424:

[ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ]

(Հատվածներ, նյութեր երկրորդ և երրորդ հատորներից)

I. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ք. Ա. IV-I ԴԱՐԵՐՈՒՄ

(էջ 431)

Գրված է 1939-1941 թթ. Բրյուսելում: Աշխատանքի ստեղծման հանգամանքների, ծավալի, նյութերի ընդգրկման ու շրջանների մասին ընդարձակորեն տե՛ս աստ, էջ 5-22:

Ձեռագրի ֆրանսերեն բնագիրը, որ խորագրված է «Արևելքը Մակեդոնական կայսրության օրոք», գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդում (պահարան I, գզրոց Բ, թղթածրար 2, 142 էջ):

Նյութի բովանդակությունն ու խորագիրը միմյանց չեն համապատասխանում: Մակեդոնացիների պատմաշրջանին վերաբերում է միայն առաջին փոքր մասը՝ մինչև Արտաշես I-ը (տե՛ս աստ, էջ 429-443): Մնացյալը վերաբերում է Արտաշես I, Տիգրան I, Արտավազդ I և Տիգրան II Մեծ արքաների գործունեությանը (տե՛ս աստ, էջ 443-508): Ենթադրելի է, որ ձեռագրի մաքրագրման ընթացքում ու այն հրատարակության պատրաստելիս Ն. Ադոնցը հստակեցնելու և կարգավորելու էր խորագրերը և, բնականաբար, հարթելու էր նկատվող հակասությունը: Մենք նյութը խորագրել ենք ու բաժանել մասերի, հիմք ընդունելով բովանդակությունը: Ուստի արդարացվում է նյութի ընդհանուր խորագրի մեր առաջարկած տարբերակը՝ «Հայաստանը Ք. ա. IV-I դարերում»:

Ձեռագիր ֆրանսերեն բնագիրը գրված է 16×24 մեծության վանդակավոր 142 թերթերի վրա: Ձեռագիրը հիմնականում դյուրընթեռնելի է, սակայն կան էջեր, որ անհրաժեշտ է եղել վերծանել: Ուսումնասիրության գիտական ապարատը Ն. Ադոնցը գլխավորապես տվել է կամ բուն շարադրանքում և կամ առանձին թերթերի վրա: Սկզբնաղբյուրների և ուսումնասիրությունների խորագրերն ու հեղինակների ազգանվան ձևերը տվել է հակիրճ հապավումներով՝ հիմնականում հեղինակների սկզբնատառերով կամ գրքերի կրճատ ներկայացված խորագրերով: Այդ բոլորը, ինչպես ընդունված կարգն է, իջեցվել են տողատակ, հնարավորության դեպքում վերականգնվել են հեղինակների անվանատառերն ու գրքերի վերնագրերը, հրատարակության թվականները, վայրերն ու մեջբերումների էջահամարները:

Ֆրանսերեն բնագիրը հայերեն է թարգմանել պատմական գիտությունների թեկնածու Վ. Ա. Պողոսյանը: Նրան են պատկանում բնագրային սրբագրումներն ու ուղղումները: Հեղինակների անունների և երկասիրությունների վերնագրերի հապավված ձևերի վերականգնումը՝ նրան և խմբագրին: Հունարեն և լատիներեն հատվածները համեմատել և թարգմանել է փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու Օ. Ս. Վարդազարյանը, որը կատարել է նաև ամբողջ այս հատվածի խմբագրումը:

Ն. Ադոնցի բնագրից դուրս կատարված բոլոր հավելումները, որ արված են հույժ անհրաժեշտության դեպքում, առնված են ուղիղ [ ] փակագծերի մեջ, իսկ մեր ծանոթագրությունները, որոնց հերթական համարները

առնված են կլոր ( ) փակագծերի մեջ, տրվում են ծանոթագրությունների բաժնում:

1. Նկատի ունի Քվինտոս Կուրտիոսին: - Էջ 433:

2. Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ մարտնչող պարսկական զորամասերի կազմում է գտնվել նաև հայոց բանակը, որն, ի դեպ, պարսիկներից ու մարերից հետո քանակությամբ երրորդն էր: Հայերը գործուն մասնակցություն են ունեցել ինչպես Իսոսի, նույնպես և Գավգամելայի ճակատամարտերին: Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ ուղղված ռազմական գործողությունների ընթացքում հայոց բանակի դերակատարության հարցը բացահայտված է Մ. Օհանյանի «Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը» գրքում (Երևան, 2003): - Էջ 433:

3. Ալեքսանդր Մակեդոնացու վերաբերյալ ստեղծվել է բազմալեզու վիթխարի գրականություն, որից կառանձնացնենք ընդամենը մի քանիսը, որոնք, մեր կարծիքով, առավել ճշգրտորեն են բացահայտել մեծ զորավարի իրական նկարագիրը՝ **С. А. Жебелев**, Александр Великий, Петроград, 1922. **С. И. Ковалев**, Александр Македонский, Ленинград, 1937. **Ф. Шахермайр**, Александр Македонский, Москва, 1986 և այլն: Առանձնակի հետաքրքրություն ունեն Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան քաղաքականության հարցերին նվիրված հետևյալ գրքերը՝ **А. С. Шофман**, Восточная политика Александра Македонского, Казань, 1976. **Б. Г. Гафуров, Д. И. Цибукидис**, Александр Македонский и Восток, Москва, 1986 և այլն: - Էջ 434:

4. Կուրտիոս Ռուփոսի երկի նոր՝ քննական բնագրում ընդունվել է «Ariarathe» ընթերցումը: - 436, ծան. 2.

5. Հայոց թագավորի անվան այս Արդոատես ձևը վկաների առիթ է տվել: Վիճաբանական էր հատկապես, թե նա որտեղ է թագավորել՝ Մեծ Հայքում, թե՞ Փոքր Հայքում: Ուսումնասիրողներից շատերը (Խ. Դրոյզեն, Յո. Մարկվարտ, Հ. Մանանդյան, Գ. Սարգսյան և ուրիշներ) կարծում են, թե Արդոատեսը Օրոնտեսի աղճատված տարբերակն է և ըստ այդմ էլ գտնում են, թե սա եղել է Հայաստանի սատրապ այն Օրոնտեսը, որը մասնակիցն է Գավգամելայի ճակատամարտի և որը 331-330 թթ. իրեն հայտարարել է Հայաստանի թագավոր:

Ուսումնասիրողներին, ցավոք, առայսօր անծանոթ մնացած Ն. Ադոնցի հիանալի կռահումը գալիս է ամրապնդելու Արդոատես Արոանդես Օրոնտես - երվանդ անվանաձևերի նույնացման հիմքերը: - Էջ 441, ծան. 1:

6. Արտաշես (= Օրոնտես) թագավորի որդու և հաջորդի անունը վկայված է Կոմմագենեի Անտիոքոս I-ի արձանագրությունում: Ցավոք, արձանագրությունը եղծված է, և այժմ հնարավոր է ընթերցել միայն Արտաշեսի հաջորդի անվան վերջավորությունը՝ «... դաներ»: Ուսումնասիրողները պարզել են, որ այս թագավորի կառավարման տարիները ընկնում են Ք. ա. III դ. առաջին չորս տասնամյակներին (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀԳԱ ակադեմիայի հրատ., հատ. 1, Երևան, 1971, էջ 511): Ն. Ադոնցի երկերի սույն Դ հատորում լույս տեսնող «Հայոց քննական պատմության» 2-րդ հատորի նյութերը ցույց են տալիս, որ պատմաբանը լիովին ընդունել է Երվանդունիների արքայատոհմի գոյությունը Հայաստանում և անգամ առաջարկել նրա արքայացանկը (տե՛ս աստ, էջ 444, նաև էջ 605-606, ծան. 5-7): - Էջ 442:

7. Պահպանված վկայությունների համադրության միջոցով Ն. Ադոնցը առաջարկում է Երվանդյանների արքայատոհմի հետևյալ տոհմածառը՝

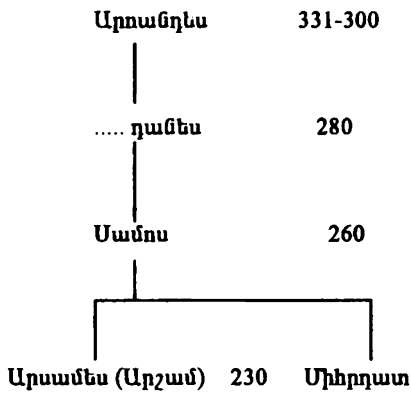

Առավել հետաքրքիր է Ն. Ադոնցի տեսակետն այն մասին, որ Սամոսն ու Արշամը պատկանում են Երվանդունիների արքայատոհմին և եղել են Հայոց ընդհանրական թագավորներ և ոչ թե միայն Ծոփքի, ինչպես ընդունված է հայագիտության մեջ: - Էջ 445:

8. Տվյալ հատվածում, թեև Ստրաբոնի խոսքը վերաբերում է III դ. վերջերի Օրոնտեսին (Երվանդ Վերջին), սակայն Ն. Ադոնցը առաջարկում է հատվածը սրբագրել ի նկատի ունենալով Գավգամելայի ճակատամարտի մասնակից սատրապ Օրոնտեսին (Երվանդ III): - Էջ 445:

9. Անտիոքոս III Սելևկյանի (223-187) և ժամանակի հայկական թագավորությունների փոխհարաբերությունների մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Անտիոքոս Գ Սելևկյանը և հայկական պետությունները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 1: - Էջ 446:

10. Սելևկյանների պետությանը նվիրված ուսումնասիրություններից առանձնանում է Է. Բիկկերմանի ընդհանրացնող մենագրությունը («Государство Селевкидов», М., 1985): Տե՛ս նաև Հայաստանի և Սելևկյանների պետության փոխհարաբերությունների պատմության նվիրված միակ մենագրությունը (Ժ. Գ. Էլչիբեկյան, Հայաստանը և Սելևկյանները, Երևան, 1979): - Էջ 447:

11. Ք. ա. 165 թ. հայ-սելևկյան պատերազմի վերաբերյալ առանձին մանրամասներ է հաղորդում IV դարի քրիստոնեական եկեղեցու նշանավոր հայրերից Հիերոնիմոսը, որը դրանք քաղել է III դ. հույն պատմագիր Պորփյուրից: Այդ տեղեկությունների վերլուծությունը տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966: - Էջ 452:

12. Այն տպավորությունն է ստացվում, որ Ն. Ադոնցն արդեն նախապես անդրադարձել է այս հատվածում հիշատակվող գործող անձերին (Տերիտուշմ, Ուղիաստես, Փոքր Հայքի սատրապ Միհրդատ և այլն): «Մենք այն կարծիքն ենք հայտնել», «Մենք առիթն ունեցանք մատնանշելու» արտահայտաձևերը դրա վառ ապացույցն են: Սակայն որտե՞ղ է նա կարծիք հայտնել, որտե՞ղ է մատնանշել, դժվար է որոշակի բան ասել: Առկա նյութն այդ հնարավորությունը չի տալիս: Ուրեմն, ենթադրելի է, որ նա առանձին անդրադարձել է նաև Փոքր Հայքի Ք. ա. IV-II դարերի իրադարձություններին, որոնց մասին եղած նյութը, սակայն, մեզ մնում է անծանոթ: - Էջ 456:

13. Խոսքը Սելևկյան Դեմետրիոս I Սոտեր թագավորի (162-150) մասին է: - Էջ 456:

14. Կիկերոնի «Ի պաշտպանություն Պուբլիոս Սեստիոսի» ճառը, որ արտասանել է 56 թ. փետրվարին, հստակորեն ցուցում է, որ այդ ժամանակ Տիգրան Մեծը դեռևս գործող թագավոր էր՝ «Տիգրանը..., որ այժմ թագավորում է Հայաստանում»: - Էջ 457, ծան. 5:

15. Արտաշեսյան արքայացանկի նման տարբերակ, որ միանգամայն հակադիր էր ավանդական արքայացանկին, Ն. Ադոնցն առաջին անգամ բերել է դեռևս 1908 թ. իր «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» ռուսերեն մենագրությունում՝

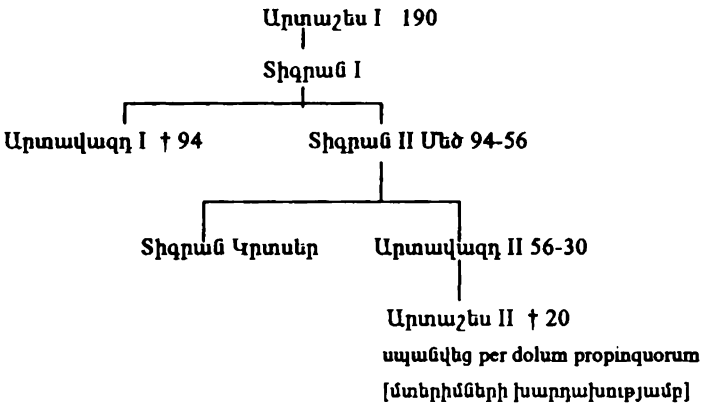

(տե՛ս **Н. Адонц**, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 427-428):

Վերջին տարիներին Արտաշեսյանների ծագումնաբանական ծառի տարբերակներ են առաջարկել Գ. Խ. Սարգսյանը («Свидетельство поздневавилонской хроники об Армении времён Тиграна II», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1991, № 2), Ռ. Լ. Մանասերյանը («Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ», Երևան, 1987, 2007), Վ. Մաթևոսյանը («Արտաշես Ա-ի և իր հաջորդներու ժամանակագրության մասին», «Հանդես ամսօրյա», 1998, էջ 281-290), Հ. Պ. Հակոբյանը («Տիգրան Մեծ», Երևան, 2005): - Էջ 458:

16. Վրիպակ է, այդ ժամանակ Կապադովկիայի թագավորն էր Արիոբարզանես I Հռոմեասերը (95-62): - Էջ 459:

17 Այս մեջբերումը, թեև անմիջապես չի առնչվում բուն շարադրանքին, բայց լրացուցիչ հանգամանք է մատնանշում, որը, թերևս պետք է զարգացում ունենար «Քննական պատմության» ավարտուն բնագրում: - Էջ 459, ծան. 2:

18. Հղելով Փավստոս Բուզանդին՝ Ն. Ադոնցը չի ներկայացրել ասելիքը: Անշուշտ, խոսվելու էր Արշակ II-ի հրամանով սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի կողմից վեց տարի շարունակ Գամիրք-Կապադովկիան ասպատակելու և թալանելու մասին (տե՛ս **Փաւստոս Բիւզանդ**, Դ, գլ. ժա): Միգուցե աղերսներ է փնտրել Տիգրան

II-ի կապադովկիական արշավանքների (93, 92, 74, 67-66 թվականներ) և վերը նշված 350-ական թվականներին Վասակ Մամիկոնյանի կազմակերպած ասպատակության միջև: Երկու դեպքերում էլ խոսքը նույն Կապադովկիան ավերածության ու թալանի ենթարկելու մասին է: - Էջ 460, ծան. 8:

19. «Հռոմատյաց» մականվամբ հայտնի հույն հռետոր ու փիլիսոփա Մետրոդորոս Սկեպսիացին եղել է Տիգրան Մեծի պալատական պատմագիրը և գրել «Տիգրանի պատմությունը» վերտառությամբ մի երկասիրություն, որը մեզ չի հասել: - Էջ 472:

20. Casus belli (լատիներեն) - պատերազմի առիթ: - Էջ 472:

21. Ն. Ադոնցի բնագրում՝ քրմապետ: - Էջ 473:

22. Տիգրանակերտի տեղադրության վերաբերյալ ստեղծվել է պատկառելի գրականություն (Կ. Լեման-Հաուպտ, Հ. Կիպերտ, Հ. Տաշյան, Հ. Աստուրյան, Հ. Մանանդյան, Գ. Սարգսյան, Երվանդ Քասունի և այլք): Չնայած այդ հանգամանքին՝ հարցը կարոտ է լրացուցիչ պրպտումների: Տե՛ս վերջին լավագույն ուսումնասիրությունը, համապատասխան սկզբնաղբյուրների և ուսումնասիրությունների ցուցումներով՝ Բ. Հ. Հարությունյան, Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի տեղադրության հարցի շուրջ, «Հայկազյան հայագիտական հանդես», հատ. ԺԴ, Բեյրութ, 1994: - Էջ 477:

23. Ուսումնասիրողները գտնում են, որ այստեղ խոսքը Ամուդարյա (Արաքս) գետի ափերին բնակվող սակառուկ («սև սկյութներ») կոչվող ցեղերի մասին է: - Էջ 478:

24. Սկզբնաղբյուրների ուշադիր համադրության և հատկապես չեզոք պատմագիր Մեմնոնի Հերակլեացու «Պոնտական Հերակլեայի պատմություն» երկասիրության շնորհիվ հնարավոր է որոշել Տիգրանակերտի ճակատամարտի մասնակիցների զինված ուժերի մոտավոր թվաքանակը: Հայկական բանակն ունեցել է առավելագույնը՝ 80 հազար զինվոր, իսկ հռոմեականը՝ 45 հազար, որից հռոմայեցիները՝ 24 հազար հետևակ և 1340 հեծյալ, դաշնակիցները (գալատացիներ, քրակացիներ, մակեդոնացիներ, բյութանացիներ)՝ 20 հազարից ոչ պակաս [տե՛ս **Պ. Մանանյան**, Լուկուլլոսի զինվորներում թիվը Տիգրանակերտի ճակատամարտին (ըստ դրամագիտական տվյալների), «Հայկազյան հայագիտական հանդես», 1973, հատ. Դ, էջ 97-102: **Պ. Հ. Հովհաննիսյան**, Հայկական բանակը Տիգրան Մեծի օրոք (թվաքանակի խնդիրը). «Հայկական բանակ-15», հանրապետական գիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ, Երևան, 2007, էջ 26-27]: - Էջ 488:

25. Պուբլիոս Կլավդիոսը Լուկուլլոսի բանագնաց Ապպիոս Կլավդիոսի ավագ եղբայրն էր, 58 թ. ժողովրդական տրիբուն Հռոմում: - Էջ 495:

26. Dividi et impera (լատիներեն) - Բաժանի՛ր և տիրի՛ր: - Էջ 497:

27. Ակնարկում է պարթևաց Հրահատ III թագավորին: - Էջ 499:

28. Ինչպես արդեն նշել ենք (աստ, էջ 599-600, ծան. 39) Տիգրան Կրտսերը չէր կարող լինել Միհրդատ Եվպատորի թոռը, քանզի 82 թ. որպես զորահրամանատար նա արշավել է Սելևկիա, իսկ Տիգրան Մեծի և Կլեոպատրայի ամուսնությունը կարող էր տեղի ունենալ 94 թ. ոչ շուտ, այսինքն՝ նրանց զավակ լինելու պարագային Տիգրան Կրտսերը 82 թ. կարող էր լինել ընդամենը 12 տարեկան: - Էջ 499:

29. Տիգրան Կրտսերի կերպարի և գործունեության ադոնցյան գնահատականները լինելով չափազանց ինքնատիպ, այնուհանդերձ, կարծում ենք լրացուցիչ փաստարկումների: Մուշեղ Իշխանը, որը 1940 թ. եղել է Ն. Ադոնցի սանը Բրյուսելի համալսարանում, իր ուսուցչապետին նվիրված հուշերում գրում է, թե իրենց անձնական զրույցներից մեկի ժամանակ պրոֆեսորը «Տիգրան Կրտսերին կը նկատեր հաշտարար քաղաքականության կուսակցապետ, ով երբ տեսավ, թե Պոմպեոսը մեկ կողմե և անոր դաշնակից պարթևները մյուս կողմե Տիգրան Մեծը առին երկու կրակի միջև, գնաց հռոմեացիներուն հետ հաշտություն կնքելու» (**Մուշեղ Իշխան**, Պրոֆ. Նիկողայոս Ադոնց. հուշեր և տպավորություններ, տե՛ս **Մուշեղ Իշխան**, Երեք Մեծ հայեր, Բեյրութ, 1952, էջ 15-16): Ի դեպ, նկատենք, որ նույն՝ 1940 թ. է Ադոնցը շարադրել «Քննական տեսության» մեզ հետաքրքրող հատվածները:

Տիգրան Կրտսերի հետագա ճակատագրի վերաբերյալ տե՛ս նաև պատմաբան Ֆ. Լոպուշկոյի «Об интересе римского народного трибуна к армянским делам» հոդվածը («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1980, № 3): - Էջ 504:

30. Ad hoc (լատիներեն) - Տվյալ առիթով: - Էջ 506:

31. Անկասկած է, որ եթե Պոմպեոսի պոնտական և անդրկովկասյան երթուղիների ուսումնասիրությամբ հանդես եկած Հ. Հ. Մանանդյանը («Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду, տե՛ս «Вестник древней истории», 1940, № 3-4) և Ստ. Լիսիցյանը («Պոմպեոսի ուղին Անդրկովկասում», տե՛ս Երևանի պետական համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հատ. XXIII, Երևան, 1946) ծանոթ լինեին Ն. Ադոնցի այս հետաքրքիր եզրահանգումներին, ապա նրանք ավելի ճշգրտորեն ու առարկայորեն կարող էին վերարտադրել այդ արշավանքների երթուղիները: - Էջ 507:

32. Համապատասխանաբար 50 միլիոն և 85 միլիոն դրաքմե: - Էջ 509:

33. Կարծիք է հայտնվել, թե Պլուտարքոսի քնագրի այս հատվածն աղճատված է և խոսքը վերաբերում է ոչ թե Տիգրան Մեծի, այլ Տիգրան Կրտսերի կնոջը (տե՛ս Հ. Պ. Հակոբյան, Տիգրան Մեծ, Երևան, 2005, էջ 193): - Էջ 509:

34. Տիգրան II-ին նման գնահատական է տվել նաև վաղ կայսերական ժամանակաշրջանի պատմագիր Վելլեոս Պատերկուլոսը՝ «Ժամանակի հզորագույն թագավոր», «թագավորներից մեծագույն» (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հատ. 1, Երևան, 2007, էջ 361):

Այժմ տպագրվող այս քնագիրը, որ գրվել է ուղիղ 70 տարի առաջ, ցավոք, անծանոթ է մնացել պատմաբաններին և եթե բարեպատեհ առիթ լիներ գրվելուց հետո այն տպագրելու, ապա Արտաշեսյանների պատմաշրջանի շատ իրողություններ այսօր այլ կերպ կմատուցվեին ու կմեկնաբանվեին:

Ն. Ադոնցը Տիգրան II Մեծին է նվիրել նաև նույն՝ 1940 թվականին գրված «Միհրդատ Եվպատոր և Տիգրան Մեծ» նոթը (տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 2006, էջ 156-168): Չնայած ակնհայտ աղերսակցությանը, երկուսն էլ ինքնուրույն, անկախ երկասիրություններ են: Եվ ընդհանրապես, հրատարակվող քնագրի ուշադիր ընթերցումը թողնում է այն տպավորությունը, որ գործ ունենք նախնական մի տարբերակի հետ, որը պետք է հետագայում վերախմբագրվեր ու վերաշարադրվեր: Բայց դա, հասկանալի պատճառներով, տեղի չի ունեցել:

Բացի արդեն տպագրված քնագրից, պատմաբանի թողոնում առկա են նաև նույն թեմային նվիրված «Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի արշավանքները Հայաստան ըստ Դիոն Կասսիոսի» թերի ուսումնասիրությունը (20 էջ), ինչպես նաև «Տիգրան Մեծն ըստ Մոմզենի և Ռեյնաքի» (40 էջ), «Անտիկ սկզբնաղբյուրներից քաղված վկայություններ Տիգրան Մեծի վերաբերյալ» (60 էջ): Բոլորն էլ ֆրանսերեն են, սևագիր (տե՛ս պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գզրոց Բ, թղթածրար 2): - Էջ 509:

II. ԿՐԱՍՍՈՍՆ ԸՆԴԴԵՄ ՊԱՐԹԵՎՆԵՐԻ
(Ըստ սկզբնաղբյուրների)

(էջ 513)

Գրված է 1940-1941 թվականներին, Քրյուսելում: Ֆրանսերեն քնագիրը գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի պահոցի պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդում (պահարան I, գզրոց Բ, թղթածրար 2): Քնագիրը, որն ունի 23×30 սմ մեծություն, գրված է 11 թերթիկների վրա: Լինելով սևագիր տարբերակ, գրված է անփույթ ձեռագրով, ուղեկցող հապավումներով ու ջնջումներով:

Տպագրվում է Ս. Ս. Խաչատրյանի թարգմանությամբ:

Ներկայացված բնագիրը կանոնավոր շարադրանք չէ, այլ նախապատրաստական նյութ՝ «Քննական պատմության» շարադրվելիք երկրորդ հատորի համար: Այս և հաջորդ նյութը հրապարակում ենք, որպեսզի պատկերացում կազմվի Ն. Ադոնցի ստեղծագործական լաբորատորիայի, պատմության շարադրման նրա մեթոդի, աշխատաոճի, դրա փուլերի մասին: Թեև այս բնագրում վերլուծական կողմը թերի է, սակայն հաճախ պատմաբանն արտահայտում է տեսակետներ, որոնք չափազանց կարևոր են տեղի ունեցող իրադարձությունները ըմբռնելու, ճիշտ գնահատելու և կողմնորոշվելու համար:

Այսպիսով, այս բնագրերն ատաղձ են առավել ամբողջական պատմություն շարադրելու ճանապարհին: Դրանք, ինչպես Ադոնցի յուրաքանչյուր տող, նախադասություն, միտք ունեն ազգային-մշակութային արժեքի նշանակություն և հետևաբար թանկ են ու անգնահատելի:

1. Կրասսոսի Պարթևական արշավանքի գաղափարը պաշտպանել է Հուլիոս Կեսարը, որը Գալլիայից հատուկ նամակով հավանություն է տվել դրան: Դեռ ավելին, Կրասսոսի որդուն՝ Պուբլիոսին, որն իր մոտ էր ծառայում, 1000 ընտիր հեծյալների ուղեկցությամբ ուղարկել է Կրասսոսին օգնության (Plut., Crass., 16-17): - Էջ 514:

2. Հիերապոլսի (Սրբազան քաղաք) հովանավոր դիցուհին Դերկետոն էր: - Էջ 514:

3. Անգամ Պլուտարքոսն է խոստովանում, որ Կրասսոսի հակազդեցությունը Արտավազդ II-ի դիրքորոշման նկատմամբ **«անխոհեմ էր»** (Plut., Crass., 22): - Էջ 515:

4. Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիներից» այս հատվածը Ն. Ադոնցը հունարենից թարգմանել է ֆրանսերեն, իսկ մեր թարգմանիչն այն վերաբարգմանել է հայերեն, և, բնականաբար, բուն բնագիրն ինչ-որ չափով աղճատվել է: Համեմատության համար ներում ենք «Բաքոսուհիների» Ա. Թոփչյանի հին հունարենից կատարված թարգմանությունը՝

Ագավե

Մենք լեռներից տուն ենք բերում
Նոր կտրված այս բաղեղը,
Այս ավարը երանելի:

Երգչախումբ

Ո՞վ հարվածեց առաջինը:

Ագավե

Ե՛ս, և ի՛մն է այդ պատիվը:

Տե՛ս **Եվրիպիդես,** Բաքոսուհիներ. Հին հունարենից թարգմանեց Արամ Թոփչյանը, Երևան, 1995, էջ 57: - Էջ 521:

5. Ուսումնասիրողների կարծիքով ակնարկը Հայոց թագավոր Արտավազդ II-ի մասին է: Արտավազդի ժամանակաշրջանի Հայոց պատմության վերաբերյալ վերջին լավագույն ուսումնասիրություններից տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյանի «Հայաստանը Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների ժամանակաշրջանում»՝ «Հայ ժողովրդի պատմության» I հատորում (Երևան, 1971) զետեղված բաժինը (էջ 603-626) և Ռ. Լ. Մանասերյանի՝ «Հայաստանը Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ» մենագրությունը (Երևան, 1997): - Էջ 521:

6. **Էքսոդոս** - Ողբերգության ավարտական՝ բեմից «դուրս գալու» երգը: - Էջ 521:

7. Սուրենն սպանվել է Օրոդես II-ի (57-38) կարգադրությամբ, որը նախանձում էր իր զորավարի վաստակած փառքին և երկյուղում, թե վերջինս կարող էր գրավել գահը: - Էջ 521:

8. Բակուրը սպանվել է 38 թ.՝ հռոմեացիների դեմ Հյուսիսային Սիրիայում մղված ճակատամարտերից մեկի ժամանակ: - Էջ 521:

9. Հմմտ. 612-րդ էջ, ծան. 4: - Էջ 522:

10. Հավանաբար «Կրասսոսն ընդդեմ պարթևների (ըստ սկզբնաղբյուրների)» հատվածի շարունակությունն է կազմել «Մարկոս Անտոնիոս» 12 էջանոց ֆրանսերեն թերավարտ ուսումնասիրությունը (տե՛ս պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գզրոց Բ, թղթածրար Ա/7: - Էջ 522:

III. [ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԵԱ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ
(Ք. հ. II դ.-III դ. սկզբը)]

(էջ 523)

Գրված է 1940-1941 թվականներին Բրյուսելում: Ֆրանսերեն բնագիրը գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի՝ պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդում (պահարան I, գզրոց Բ, թղթածրար 2):

Բնագիրը, որն ունի 23×30 սմ մեծություն, գրված է 15 թերթիկների վրա: Տպագրվում է Ս. Ս. Խաչատրյանի թարգմանությամբ:

Տպագրության հանգամանքների մասին տե՛ս աստ, էջ 611:

II-III դարերի իրադարձություններին նվիրված այս նյութից բացի, բողոնում առկա են նաև Ք. հ. I դարի Հայոց պատմությանը վերաբերող «Հայ Արշակունիների թագավորության կազմավորումը. Ք. հ. 12-66 թթ.» (ֆրանսերեն, 40 էջ), «Հայ-պարթևական հարաբերությունները Ք. հ. 16-

66 քք.» (ֆրանսերեն, 60 էջ), «Տրդատ I Արշակունու ճանապարհորդությունը Հռոմ և Արտաշատի նորոգումը» (ֆրանսերեն, 7 էջ) նյութերը, որոնց հրատարակումը նպատակահարմար չգտանք՝ բազմաթիվ էջերի կորուստների պատճառով: Այնուհանդերձ, իրողությունն ապացուցում է, որ սա այն պակասող օղակն է, որ նկատվում է Ք. ա. IV-I դարերի և Ք. հ. II-III դարերի միջև:

1. Խոսքը ռազմի աստված Էնիևսի (Արես) տաճարի մասին է: - Էջ 523:

2. Նկատի ունի Պարթևաց Վաղարշ III թագավորին (148-191): - Էջ 523:

3. Հայաստանի Ելեգիա, բնակավայր Կարինի մոտ, այժմ՝ Իլիջա: - Էջ 523:

4. Սոհեմոսը Ասորիքի Էմեսա քաղաքի արքայիկն էր և շառավիղը Երվանդունյաց արքայատոհմի: Հայաստանում գահակալել է Տիգրան անվամբ (140-161, 164-185): - Էջ 524:

5. Խոսքը Արտաշատի փոխարեն Հայաստանի մայրաքաղաք հռչակված Վաղարշապատի մասին է: - Էջ 525:

6. Հայոց թագավոր Բակուր I Արշակունի (161-163): Գահընկեց արվելուց հետո տեղափոխվել է Հռոմ, որտեղ ընդունել է «Ավրելիոս» կայսերական պատվանունը: Էջ 526:

7. Ուսումնասիրողների կարծիքով այս սատրապ (նախարար) Տրդատը Մովսես Խորենացու հիշատակած (գիրք Բ, գլ. կգ) Տրդատ Բագրատունին է: - Էջ 526:

8. Խոսքը Պարթևաց Վաղարշ IV արքայի (191-208) մասին է: -Էջ 528:

9. Ակնարկում է Հայոց Խոսրով I թագավորին (198-216): - Էջ 529:

10. Այս հատվածում խոսքը վերաբերում է Վաղարշ V-ին (208-215): - Էջ 529:

11. Հավանաբար խոսքը Հայոց թագավոր Խոսրով I-ի որդի Տրդատ II-ի (217-252) մասին է: - Էջ 530:

12. Խոսքն, անշուշտ, Կապադովկիայում գտնվող հայ Արշակունիներին պատկանող կալվածքների մասին է: - Էջ 533:

13. Ակնարկը վերաբերում է ամենամյա այն գումարին, որ հռոմեացիները վճարում էին Հայոց թագավորին՝ Կովկասյան անցքերի պաշտպանության համար (տե՛ս J. Marquart, Ērānšahr nach der Geographie des Ps.-Moses Xorenac'i, Berlin, 1901, էջ 95): - Էջ 533:

14. Իրադարձությունները վերաբերում են 224-226 թթ., երբ Արտաշիր Սասանյանը տապալելով Արտավան V Արշակունուն, Պարսկաստանում հաստատեց Սասանյանների արքայատոհմը: - Էջ 533:

IV ԲՅՈՒԶԱՆԴԱ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

(V դարի վերջ - VI դարի կես)

(էջ 535)

Գրված է 1940-1941 թվականներին, Բրյուսելում: Ռուսերեն բնագիրը գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդում (պահարան I, գզրոց Ժ, թղթածրար Ա-8):

Բնագիրը ունի 23×30 սմ մեծություն, գրված է 96 վանդակավոր թերթիկների վրա:

Տպագրվում է Օ. Ս. Վարդազարյանի թարգմանությամբ:

Տպագրության հանգամանքների մասին տե՛ս աստ, էջ 611:

1. Նկատի ունի Ճորա պահակը: - Էջ 537:

2. Այստեղ և այնուհետև Հռոմ, Հռոմեական կայսրություն, հռոմայեցիներ անվանումները պետք է հասկանալ Բյուզանդիա, Բյուզանդական կայսրություն, բյուզանդացիներ: - Էջ 537:

3. Նկատի ունի 363 թ. կնքված «Ամոթալի» պայմանագիրը: - Էջ 538:

4. Ն. Ադոնցի առաջարկած թարգմանության տարբերակներն են՝ ա. «նեղ սկզբում», բ. «Կովկասյան լեռների սկզբի նեղ գոտում»: Անշուշտ, խոսքը Դերբենդի մասին է: - Էջ 539:

5. Ն. Ադոնցն առաջարկում է նաև «բաժանվում» տարբերակը: - Էջ 539:

6. Ն. Ադոնցն առաջարկում է նաև «անհայտ» տարբերակը: - Էջ 539:

7. Հեղինակային թարգմանությունը բառացի չէ: - Էջ 540:

8. Ամրոցի անվանումը տարբեր հեղինակների կողմից տարբեր կերպ է արտասանվում. Ἰουρείαχ (Const. Porph.), Βιραπαράχ (Jo. Lydus): - Էջ 541:

9. «Սատրապական համազգեստ» Բյուզանդական կայսրության կազմում գտնվող հարավ-արևմտյան հայկական նահանգներն անվանվում էին սատրա-

պությունններ (թվով հինգ), իսկ նահանգի կառավարիչ-նախարարը՝ սատրապ: Պրոկոպիոս Կեսարացին արժեքավոր ու եզակի վկայություն ունի սատրապներին տրվող նշանակների ու համազգեստի մասին. «Ինչ վերաբերում է Մյուս Հայքին, որ գտնվում է Եփրատ գետից այս կողմ և տարածվում է մինչև Ամիդ քաղաքը, այնտեղ իշխում էին հինգ հայ սատրապներ, որոնց իշխանությունը ժառանգական էր և ցմահ: Նրանք հռոմայեցիների կայսրից ստանում էին միմիայն նշանակներ: Դա բրդյա քղամիդ էր, սակայն ոչ թե ոչխարի բրդից, այլ ծովից հավաքված: Այդ բուրդը բուսնում է պինննոս կոչված ծովային կենդանիների վրա: Ծիրանիի այն մասը, որի վրա սովորաբար գցվում էր բեհեզը, ոսկուց էր: Քղամիդի վրա ամրացված էր լինում ոսկե ճարմանդ՝ մեջտեղում թանկագին քար: Այդ ճարմանդից ոսկե շղթայով կախվում էր երեք հակինթ: [Քղամիդից բացի] կար նաև մետաքսյա պատմուճան, ամենուրեք պաճուճված ոսկե զարդերով, որոնց պլումիա են անվանում, և մինչև ծունկը հասնող կարմիր կոշիկներ, որոնք սովորաբար հագնում են հռոմայեցիների և պարսից թագավորները» (տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին». 5. Բյուզանդական աղբյուրներ. Ա. Պրոկոպիոս Կեսարացի, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1967, էջ 190-191): Սատրապական Հայաստանի մասին մանրամասն տե՛ս **Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя**, СПб., 1908, стр. 28-45: - Էջ 544:

10. Ն. Ադոնցի բնագրում՝ էջի ներքևի մասում անկյունագծով առկա է հետևյալ նշումը. «**Arzen՝ Արզանենն, ինքնավար սատր.**»: - Էջ 548, ծան. 2:

11. Նախադասության շարունակությունը ջնջված է հեղինակի կողմից: - Էջ 559:

12. Պրոկոպիոսի երկում. ἐς χωρίον μὲν Ἀτταχᾶς ἦλθον: - Էջ 559, ծան. 2:

13. Ծանոթագրությանը կից Ն. Ադոնցը մատիտով ավելացրել է՝ «Գուցե Բոլոսի՝ Իսակիոս [Կամսարականի] օրոք գրավման տարբերակն է, ինչպես հայտնում է Պրոկոպիոսը»: - Էջ 560, ծան. 1:

14. Այդ բարեփոխումների մասին մանրամասն տե՛ս Ն. Ադոնցի «**Армения в эпоху Юстиниана**» մենագրության 6-8-րդ գլուխները: - Էջ 564:

15. Փառանգիոնի ոսկու հանքերի մասին տե՛ս **Ն. Ադոնց, Հայաստանի ոսկեհանքը (Ն. Ադոնց, Երկեր հինգ հատորով, հատ. Ա, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, աշխատասիրությամբ՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյանի, Երևան, 2006, էջ 141-155)**: - Էջ 564:

16. Խոսքը վերաբերում է 481-484 թթ. հակապարսկական ապստամբության առաջնորդ Վահան Մամիկոնյանին: - Էջ 564:

17. Հաջորդող նախադասությունը ջնջված է, սակայն հնարավոր է ընթերցել՝ «Պրոկոպիոսը նրանց անվանում է տոհմական տիտղոսով՝ Ἀσπετιανοί, ձևի փոխարեն, ըստ նրանց ժառանգական «ասպետ» պաշտոնի»: - Էջ 566:

18. Նկատի ունի Հայոց Արշակ III թագավորին (378-389): - Էջ 569:

19. Այդ ակտը հավանաբար տեղի է ունեցել 389 թվականին: - Էջ 569:

20. Խոսքը Թեոդոսիոս I Մեծի (379-395) մասին է: - Էջ 569:

21. Բնագրի տվյալ էջի լուսանցքում Ն. Ադոնցը տվել է Բյուզանդական Հայաստանի կառավարիչների հետևյալ ցանկը՝

1. Համազասպ [մինչև 536 թվականը]
2. Ականիոս 536-538
3. Միտրաս 538
4. Բուզես 539

Նույնը կրկնվում է նաև ստորին լուսանցքում: - Էջ 569, ծան. 2:

22. Ինչպես ակներև է Ն. Ադոնցի թողոնի նյութերից, որոնց շարունակել է հետաքրքրել հայ Արշակունիների ճակատագիրը՝ Հայաստանի առաջին բաժանումից (387) և պետականության անկումից (428) հետո: Պատմաբանը ձեռնարկել է «Վերջին հայ Արշակունիների ճակատագիրը» խորագիրը կրող հատուկ ուսումնասիրության ստեղծմանը, որից ցավոք թողոնում առկա է ընդամենը մեկ էջ (տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան Ժ, գզրոց Ա, թղթածրար 8): Հնարավոր չէ անգամ ենթադրել, թե ի՞նչ ծավալ է ունեցել անհետացած այդ աշխատությունը, պատմաբանը կարողացե՞լ է կատարել իր առջև դրված խնդիրը, թե ոչ: Միայն հայտնի է, որ ժամանակին (1929) նա հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել վերջին Արշակունիներից Արտավանին (տե՛ս էջ 619, ծան. 29): Բացի այդ, Ն. Ադոնցի թողոնում առկա է «Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանի նշանավոր հայերը» ռուսերեն անավարտ մի աշխատանք (ձեռագիր, 70 էջ) բաղկացած հետևյալ բաժիններից՝

1. Արտավազդ Մամիկոնյան
2. **Արտավան Արշակունի**
3. **548 թ. դավադրությունը**
4. Ներսեհ և Իսահակ Կամսարականներ

5. Վարազտիրոց [Քագրատունի]
6. Հայկական հեծելազորը Իտալիայում
7. Իսահակ Կամսարականն ու նրա բանակը
8. Գլակ Հայ
9. **Հովհաննես Արշակունի**

(տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան Թ, գզրոց Ա, թղթածրար 8):

Ընդգծումներն անմիջապես աղերսվում են վերջին Արշակունիներին և հետևաբար կարող էին մաս կազմել ցավալիորեն կորսված «Վերջին հայ Արշակունիների ճակատագիրը» աշխատության: - Էջ 571:

23. Սույն և ստորև բերվող մյուս հատվածները տրվում են Հր. Քարթիկյանի **թարգմանությամբ (տե՛ս Պրոկոպիոս Կեսարացի,** էջ 83-85): - Էջ 573, ծան. 1:

24. Նույնը՝ էական տարբերություններով, լայն թողնված լուսանցքի վրա՝

«Խոսրովն իր հերթին գերիներ է տանում: Կարբեի և Կոստանդինեի բնակիչները զգալի դրամ բերեցին: Հասնելով Դարա, նա համալրեց գումարը: Հռոմեացիները Մարտինոսի հրամանատարությամբ եռանդուն դիմակայում էին: Խոսրովը, չհուսալով հասնել հաջողության, բանակցություններ սկսեց պաշարվածների հետ, ստացավ 1000 լիտր արծաթ և հեռացավ իր երկիրը: Ամառն արդեն վերջանում էր, այսինքն՝ 540 թվականի» (**Proc., Pers. II, 13**):

Սուրոնի գերիների համար 200 [լիտր] ոսկի,
Հիերապոլիս՝ 2000 [լիտր] արծաթ,
Վերիա՝ 2000 լիտր արծաթ,
Անտիոք՝ կողոպտված է (10.000),
Խաղաղության համար՝ 5000 լիտր ոսկի,
Ապամեա՝ կողոպտված է,
Քաղկիս՝ 200 ոսկի,
Եդեսիա՝ 200 ոսկի,
Դարա՝ 1000 ոսկի:

Ընդամենը՝
5600 լիտր ոսկի
5000 լիտր արծաթ
10.000 (Անտիոք): - Էջ 577:

25. Շարադրանքն այստեղ ընդհատվում է: - Էջ 577:

26. Ն. Ադոնցի բնագրում ճառը բացակայում է: Տրվում է ըստ հղման (թարգմանությունը՝ Հր. Բարթիկյանի, տե՛ս **Պրոկոպիոս Կեսարացի**, էջ 116-118): - Էջ 579:

27. Մատիտով ավելացված է՝ «nabed» - նահապետ, nahadar - նախարար»: - Էջ 583, ծան. 1:

28. Շարադրանքն ընդհատվում է և պայմաններին վերաբերող հատվածը չի տրվում: - Էջ 584:

29. Ն. Ադոնցը Արտավան Արշակունու հետագա գործունեությանն է նվիրել հատուկ ուսումնասիրություն (տե՛ս **Ն. Ադոնց**, Երկեր, հատ. Ա, էջ 198-217): - Էջ 589:

30. Ստորին լուսանցքում՝ մատիտով դարձյալ շեշտվում է նույն նախադասությունը. «Նավեղեսը Դվինում աթոռանիստ ունեցող Հայոց կաթողիկոսին ուղարկեց Վալերիանոսի՝ Բյուզանդական Հայաստանի զորահրամանատարի մոտ»: - Էջ 589:

31. Այդ ժամանակ Հայոց կաթողիկոսն էր Քրիստափոր Ա Տիրառիջցին (539-545): - Էջ 589:

32. Խոսքը հավանաբար Ծաղկոտն գավառի Անգղ գյուղաքաղաքի մասին է: - Էջ 591:

ՅԱՆԿԵՐ*

* Կազմեցին Օլգա Վարդազարյանը և Զրիստափոր Յախչյանը:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

Աբգար II, Օսրոենեի թագավոր - 513, 529
Աբգար VIII, Օսրոենեի թագավոր 559
Աբել Լ. 116
Աբեղյան Ա. - 602
Աբիաճի(ճի), իշխան - 239
Աբիդենոս (Աբյուդենոս), մատենագիր - 153-155
Աբրադատաս, թագավոր - 369
Աբրահամ, Աստվածաշնչ. -163
Աբուլիտես, Օքսաթրեսի հայր - 432
Ագաթանգեղոս - 347, 350, 354, 420-422
Ագավե, առասպ. - 520, 521, 612
Ագղիստիս, դից. - 412, 413, տե՛ս Ակդեստիս
Ագուսի, աճճաճուճ - 112
Ագուսի, թագավոր - 100
Աղա-Խդրի, թագավոր - 111
Աղաղ, դից. 105,106, 109, 113, 256, 422
Աղաղ-Էզեր, թագավոր - 100
Աղաղ-Նիրարի (Աղաղնիրարի) I, թագավոր - 49, 55, 74, 75, 88, 92, 93, 116-118, 127, 229, 330
Աղամյան Հ. - 7
Աղերգուղուճքաղես, զորավար - 559
Աղինի, թագավոր - 100
Աղոլիոս, Ակակիոսի որդի - 566, 568, 586, 591
Աղոնիս, դից. - 417, 421
Աղոնց Ն. 5-18, 21, 22, 25-30, 176, 424-427, 593-613, 615-619
Աղրամելեք (Աղրամելոս, Աղրամելքոս, Արդի, Արադ-Նինլիլ), արքայազն - 153-155
Աղրաստոս, առասպ. -343
Ազա, թագավոր - 125, 126, 229
Ազարեք, պարսից զորավար - 558
Ազնավուրյան Գ. - 15
Աքարա, դից. - 417, տե՛ս Իշտար
Աքարգատիս, դից. 414, 417, տե՛ս Աստարտե, Իշտար
Աժդահակ - 363, 371, տե՛ս Աստիագես
Ալամունդարոս, թագավոր - 557, 558, 562, 563, 572, 584
Ալբինոս, կեսար - 528
Ալդի, դից. - 256, 349
Ալեքսանդր, Ալեքսանդր Մեծի որդի - 439, 446
Ալեքսանդր Մեծ Մակեդոնացի 19, 340, 350, 352, 357, 431, 433-436, 440, 447, 530, 605
Ալիաբբես (Ալիատես), թագավոր 317, 322, 335
Ալիպիոս (Օլիմպիոս), դուքս - 545
Ալկետաս, Պերդիկկասի եղբայր - 437
Ախատաբիշա, արքայադուստր - 140, 342
Ախշերի, թագավոր 159, 160, 164, 229, 321, 323, 328
Ախունի, թագավոր - 100
Ակակիոս, Բյուզանդական Հայաստանի կառավարիչ 565, 566, 568-570, 586, 591, 617
Ակդեստիս, դից. - 411, 412, տե՛ս Ագղիստիս
Ակինյան Ն. - 7
Ակուսիլոքոս, մեծատոհմիկ- 449
Ահուրամազդա, դից. - 381
Ամառյան Հր.- 599
Ամալասունտա, թագուհի - 562
Ամբազուկ, հոների տիրակալ 549, 551

Ամբարիդ, թագավոր - 140
Ամբրիս, Խուլիի որդի - 342
Ամենոֆիս III, փարավոն - 54, 299
Ամիտաշշի, թագավոր - 126
Ամմաբաալի (Ամմաբա'ալ), թագավոր - 93, 95
Ամմունա, թագավոր - 52
Ամյունտաս, զորավար - 436, 441,
Ամփիկրատես, հռետոր - 95, 471, 476
Ամփիմաքոս, զորավար - 438
Անալուկուն, կուսակալ - 151
Անահիտ, Անահիտիս, դից. - 410, 419, 420, 474
Անանուն, մատենագիր - 414
Անաստասիոս, կայսր - 536, 537, 539, 540, 543, 545, 546, 549-551
Անատոզաղ, ապստամբ - 590
Անատոլիոս, զորավար - 540, 550
Անարիակայի պատգամախոս - 357
Անդարիա, կուսակալ - 164, 231
Անդրեաս, մատենագիր - 347
Անդրեաս Ֆ., պատմաբան - 133, 354
Անդրոմաքոս, Կրասոսի ուղեկից 520
Անթարատալի, թագավոր - 72
Անիավեդես, զորավար - 581
Անիլլինոս, զորավար - 528
Անիկու, դից. - 212
Անիտտա, թագավոր - 51
Անխիտի Շուպրիացի, թագավոր - 95, 113, 162
Անմահլա, թագավոր - 48
Աննիա, թագավոր - 62-64, 69
Անտիգենես, ժառանգորդ - 438
Անտիգոնոս, Ալեքսանդր Մեծի զորավար - 357, 358, 434-441
Անտիոքիս, Անտիոքոս IV-ի քույր 450, 451, 453, 454
Անտիոքոս, փախստական - 530, 531
Անտիոքոս, Փիլիպպոս I-ի որդի - 460
Անտիոքոս I Երվանդունի, Կոմմագենեի թագավոր - 443, 606
Անտիոքոս III Մեծ, թագավոր - 445, 446, 450, 607
Անտիոքոս IV Եպիփանես, թագավոր - 446, 449, 450-453, 479
Անտիոքոս Հիերաքս, Սելևկոս II-ի եղբայր - 442, 443
Անտիպատրոս, Ալեքսանդր Մեծի ժառանգորդ - 436-439
Անտիպատրոս, մատենագիր - 352
Անտոնինոս Պիոս, Հռոմի կայսր 523, 524
Անտոնինոս, տե՛ս Մարկոս Անտոնինոս
Անտոնյան Ա. - 10
Անուշավան, նահապետ - 415
Անքիալոս, թագավոր - 527
Աշինոտ, անծանուն - 177
Աշշուր (Աշուր), դից. 87, 99, 102, 105-107, 110, 113, 127, 130, 131, 135, 144, 160, 161, 165, 166, 195, 231, 248, 256, 262, 302, 373
Աշշուրլի, թագավոր - 125, 126
Աշշուրբասիրպալ III, թագավոր - 78, 259
Աշոտ, անծանուն - 177
Աշոտ II Երկաթ, թագավոր - 20
Աշտուախինի, իշխան - 235
Աշրուտ, անծանուն - 177
Աշուրբանիպալ, թագավոր - 138, 154-156, 163-169, 214, 225, 231, 322, 328, 332, 334, 336, 344, 373
Աշուրբելկալա, թագավոր - 90
Աշուր-բելու-դան, կուսակալ 150, 151
Աշուրդան, զորավար - 330
Աշուրդան, թագավոր - 119, 220
Աշուրդուպպու, թագավոր - 123
Աշուրետիլիլանի, թագավոր - 169
Աշուր-իլու-մուբալլիծու, թագավոր 153
Աշուրնաղինշում, փոխարքա 153, 155
Աշուրնասիրպալ II, թագավոր 41, 93-96, 98-101, 113, 214, 216, 217, 230, 247, 341, 390, 393
Աշուրնիրարի III, թագավոր 219-221
Աշուրնիրարի V, թագավոր - 119, 213

Աշուր-շում-ուշաբշի, թագավոր - 153
Աշուր-ռիսուա, կուսակալ 138-140, 150, 151, 243
Աշուրուբալլիտ (Աշշուրուբալլիտ) II, թագավոր - 55, 74, 169, 314, 325-327
Ապամ (Նապատ), դից. - 355
Ապիոն, պալատական - 546
Ապոլլոն, դից. - 410
Ապոլլոնիոս, Զենոդոտիա քաղաքի տիրակալ - 514
Ապոլլոնիոս Հռոդոսցի, բանաստեղծ - 308, 312
Ապպիանոս, պատմագիր - 483, 484, 494
Ապպիոս Կլավդիոս, Լուկուլլոսի աներորդի 457, 465-467, 469-473, 483, 610
Ասարխադդոն (Ակ'սերդիս), թագավոր - 48, 81, 86, 153-165, 170, 214, 231, 240, 320-323, 328, 332, 334, 336
Ասառ, թագավոր 107, 112, տե՛ս Սառ
Ասքիքարես, մարերի առաջնորդ 336
Ասիա (Ասիե), թագավոր - 110, 112, տե՛ս Սիե-ևի
Ասկանիոս, առասպ. - 341
Աստղիկ, պատմագիր - 84, 388
Ասպանդա, մարերի առաջնորդ - 336
Ասպեբեդես (Ասպեբեդ), զորավար 549, 550, 559
Աստարտե, դից. - 414, 417, տե՛ս Իշտար, Աթարգատիս
Աստիագես (Աժդահակ), մարաց թագավոր 328, 332, 333, 335-337, 362-364, 371, 598, տե՛ս Իշտուվեգու
Աստուրյան Հ. - 609
Ասու, թագավոր - 102
Ասքանազ, Աստվածաշնչ. - 345-347, տե՛ս Իշկուզի (Իշկունզի)
Ավետիսյան Հ. Մ - 596
Ավիդիոս Կասսիոս, քվեստոր 513, 523, տե՛ս Կասսիոս
Ավրելիոս, պատվանուն - 614
Ավրելիոս Կոմմոդոս Անտոնինոս, Հռոմի կայսր - 526, 531
Ավրելիոս Պակորոս 526, տե՛ս Բակուր I
Ատեյոս, տրիբուն - 514
Ատիս, դից. - 412-415, 417, 418, 421, 422
Ատիս, Կրեսոսի որդի, առասպ. - 343
Ատոսսա, Բարդիյայի քույր և կին 377
Ատտի, դից. - 422
Ատտիդիոս Կորնելիանոս, Ասորիքի կառավարիչ - 524
Ատրոպատես, զորավար - 432, 436
Արա Գեղեցիկ, նահապետ - 118, 413-416, 418, 421
Արագդոս, թագավոր, առասպ. - 369
Արադ-Մելեք, արքայազն - 153
Արամ, նահապետ - 348
Արամազդ, դից. - 410, 420
Արամե (Արամու, Արրամու), թագավոր 27, 99, 100, 102, 106, 107, 109, 110, 113, 115, 170, 213-217, 225, 226, 228, 242, 253, 401
Արամու, Արպադի թագավոր - 100
Արասպաս, Կյուրոս Մեծի մերձավոր - 363
Արավանենա, արքայիկ - 71
Արբաքես, անծնանուն 436, տե՛ս Արիարաքես I
Արբակես, մարերի առաջնորդ - 336
Արբակու, մարերի առաջնորդ - 336
Արբիանոս, մարերի առաջնորդ - 336
Արգիշտի I, թագավոր - 119, 140, 144-150, 152, 156, 170, 192-194, 196-202, 207, 211, 213, 217-221, 225, 226, 229, 232, 235-239, 246, 253-255, 259, 260, 268, 275, 276, 282, 283, 285, 286, 289, 292, 293, 296, 297
Արգիշտի II, թագավոր 170, 213, 226, 266, 273, 276, 282, 403
Արգիշտիս I - 227, տե՛ս Արգիշտի I
Արգիշտիս II - 227, տե՛ս Արգիշտի II

Արդինի, դից. 192, 193, 212, 228, 235, 256-259, 262, 281-283, 285, 286, 597
Արդոատես, Արոաճդես, Օրոճտես, Երվանդ, անվանածներ - 605
Արդոատես, Հայոց թագավոր 441, 442, 605, տե՛ս Օրոճտես
Արդումոզան(ոս), արքայազն 153, 155
Արեթաս, արքա - 557, 562, 584, 585
Արեոբինդոս, զորավար, Օլիվրինոս կեսարի փեսա - 545-548
Արեոբինդոս, Թեոդոսիոս II-ի զորավար - 545
Արես, դից. - 350, 411, 413, 421, 422, 614, տե՛ս Էնիևս, Պայոն
Արթագատիս 417, տե՛ս Աթարգատիս, Աթարա, Դերկետո
Արթայոս, մարերի առաջնորդ - 336
Արթիկաս, մարերի առաջնորդ - 336
Արթուճաս, մարերի առաջնորդ - 336
Արիա, թագավոր - 362
Արիաե, կառավարիչ - 148
Արիախոս, թագավոր - 360
Արիակես, զորավար - 432
Արիամուս (Աքբար, Աբգար), ցեղապետ - 515
Արիանոս, մատենագիր - 308
Արիարաթես, Անտիոքիսի որդի - 450
Արիարաթես I, թագավոր - 435-437, 441
Արիարաթես II, թագավոր - 441, 443
Արիարաթես IV, թագավոր - 448-451, 453
Արիարաթես V, թագավոր, տե՛ս Միհրդատ-Արիարաթես Փիլոպատոր
Արիարաթես-Միթրոբուզանես, Ծոփքի թագավոր - 476
Արիբահոս, թագավոր, առասպ. - 369
Արիզաե, կառավարիչ - 148
Արիյարամնա, Դարեհ Վշտասպյանի նախնի - 373-375
Արիշարմա, թագավոր - 74
Արիոբարզանես, զորավար 432, 433, 496
Արիոբարզանես I Հռոմեասեր, Կապադովկիայի թագավոր 473, 474, 608
Արիոգայսոս, թագավոր - 526
Արիստարքոս, Կողքիսի տիրակալ 507
Արիստեաս Պրոկոնեսցի, բանաստեղծ - 321
Արիստոբուլոս, թագավոր - 509
Արկադիոս, Բյուզանդիայի կայսր 538
Արկեսիլաոս, Ալեքսանդր Մեծի ժառանգորդ - 436
Արկուկիուճի, թագավոր - 238
Արմեն, առասպ., Հայոց թագավոր 599
Արմենոս, անձնանուն - 355
Արմենոս Թեսալացի, առասպ. արգոնավորդ - 350-352, 359, 448
Արյուանդես (Օրոճտես), անձնանուն - 441
Արնոբիոս, մատենագիր - 411, 412
Արնուվանդա, թագավոր - 55, 61
Արշակ, Սուրոնի կայազորի պետ 575
Արշակ II, Հայոց թագավոր - 608
Արշակ III, Հայոց թագավոր 569, 571, 617
Արշամ, Հայոց թագավոր - 442-444, տե՛ս Արսամես
Արշամա, անձնանուն - 375
Արշամա, Պարսից թագավոր - 374
Արոաճդես (Արոանդ) - 357, 358, 441-445, տե՛ս Արուանդ, Երուանդ, Օրոճտես, Երվանդ
Արոանդես, Հայոց թագավոր - 606, տե՛ս նաև Երվանդ III
Արպատ, անձնանուն 436, տե՛ս Արիարաթես
Արսամես, անձնանուն 442-444, տե՛ս Արշամ
Արսամես (Արշամ), Հայոց թագավոր - 606

Արտաբազես (Արտաբանոս, Արտավազդ) - 457
Արտաբանոս (Արտավազդ, Արտաբազոս), Տիգրան I-ի որդի - 457
Արտաթամա, թագավոր - 54, 55, 74
Արտանես, Ծոփքի թագավոր 448, 454, 459, 476
Արտաշես, անձնանուն - 599
Արտաշես I, Հայոց թագավոր 371, 445, 446, 448, 449, 451-458, 604, 608, տե՛ս Արտաքսիաս
Արտաշես II, Հայոց թագավոր - 608
Արտաշիր I Սասանյան, թագավոր - 534, 615
Արտավազդ I, Հայոց թագավոր - 456, 458, 459, 604, 608
Արտավազդ II, Հայոց թագավոր - 19, 457, 458, 499, 500, 503, 513-515, 517, 520, 608, 612, 613
Արտավազդ Մամիկոնյան (VI դ.), զորավար - 617
Արտավան Արշակունի (VI դ.), զորավար - 566, 567, 569, 589, 617, 619
Արտավան V Արշակունի, պարթևաց թագավոր - 530-534, 615
Արտափերնես, անձնանուն 380, տե՛ս Արտափրենես, Ինտափերնես, Վինդաֆառնա
Արտափրենես, անձնանուն 380, տե՛ս Արտափերնես, Ինտափերնես, Վինդաֆառնա
Արտափրենես, Դարեհ I-ի մերձավոր - 379
Արտաքսերքսես (Արտաշես, Արտաշիր) - 354, 533, տե՛ս Արտաշիր I
Արտաքսերքսես I, թագավոր - 456
Արտաքսերքսես II Մնեմոն, պարսից թագավոր - 375, 470
Արտաքսիաս - 445-447, տե՛ս Արտաշես I
Արտեմիս, դից. - 410, 420, 474
Արտոկես, թագավոր - 505
Արտոքմես, Դարեհ I-ի դստեր ամուսին - 340
Արտոքմես, հյուպարքոս - 598
Արրամու (Արամու) Ուրարտացի, թագավոր - 390-392, տե՛ս Արամե
Արրիանոս, մատենագիր 308, 370, 371, 433
Արրիդայոս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժառանգորդ - 438
Արուանդես (Արուանդ) 357, 441, տե՛ս Օրոնտես, Արուանդ(ես), Երվանդ
Արքելաոս, զորավար - 462
Արքոն, Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժառանգորդ - 436
Ափրանիոս, զորավար - 505
Աքայմենես, հարստության հիմնադիր - 374, տե՛ս Աքեմենես, Ἀχαιμένης, Հախամանիշ
Աքեմենես, հարստության հիմնադիր - 374, տե՛ս Աքայմենես, Ἀχαιμένης, Հախամանիշ
Աֆրոդիտե, դից. - 417

Բագադատես, անձնանուն 460, 482, տե՛ս Բագարատ, Մագադատես
Բագարատ (Բագադատես), Ասորիքի կառավարիչ - 460, 482, տե՛ս Մագադատես
Բագբարտու, դից. - 261, 263
Բագդատտի, թագավոր 125, 126, 330
Բազմավեպ (Պոլիհիստոր), մատենագիր - 153, 336
Բալատ, դից. - 422
Բալթուլիսի, թագավոր - 253-255
Բակասիս, Մարաստանի կառավարիչ - 436, 459
Բակուր, պարթևաց արքայազն - 520, 521, 613
Բակուր I Արշակունի, Հայոց թագավոր 526, 614, տե՛ս Ավրելիոս Պակորոս
Բակքիս, Միհրդատ Եվպատորի զորավար - 465
Բայերն Ֆ. - 31

Բաշալյան Լ. - 10
Բասիլիոս, աշխարհագետ - 67
Բարղիյա - 379, տե՛ս Մարդիս
Բարղիյա, թագաժառանգ 375-381, տե՛ս Սմերդիս
Բարղիյա, մոգ 378, 379, տե՛ս Պատեյգիտես
Բարզաևես, Հայաստանի թագավոր - 360
Բարթիկյան Հր. - 616, 618, 619
Բարիս, դից. - 351
Բարշամինա, դից. - 420
Բարսաեևքոսես, զորավար - 432
Բարսեղ Կեսարացի, մատենագիր 10
Բարսեղյան Լ. Ա. - 595
Բարտատուա, թագավոր 158, 323, 334, տե՛ս Պրոտոթիա
Բաքոս, դից. - 352, տե՛ս Լիքեր
Բել, առասպ. - 123, 373
Բել-ապալ-իդդինա, թագավոր - 128
Բել-ուշեզիբ, պաշտոնյա - 159
Բելբանիա, թագավոր - 104
Բելիդդին, կառավարիչ - 231
Բելիսարիոս, զորավար 553-555, 558, 559, 562-564, 572, 577, 582-588, 590
Բելլոնա, դից. - 523
Բելտարսի-Իլումա, նահանգապետ - 118
Բելք Վ. - 31, 172, 292, 599
Բեսսոս, սատրապ - 432
Բերբերյան Հ. - 34
Բերենիկե, Միհրդատ Եվպատորի կին - 465
Բերենիկե, Սելևկոս II Կալլինիկոսի խորթ մայր - 443
Բերոս, զորավար - 591
Բերոսոս, մատենագիր - 153
Բիա (Բիահ), անձնանուն - 253
Բիկկերման Է. - 607
Բիրիզխատրի, իշխան - 332
ալ-Բիրունի, մատենագիր - 583
Բլեսխամես, զորավար - 584
Բյուտտիխեր Պ. - 406, տե՛ս Լագարդ Պ. դը
Բոնս (Bāwi), զորավար - 552
Բոպպ Ֆ. - 406, 602
Բրանդեշտայն Վ. - 375
Բուանա, թագավոր - 48
Բուդջ Ա. - 87
Բուզես, Բյուզանդական Հայաստանի կառավարիչ 567, 568, 570, 571, 617
Բուպարես, զորավար - 433

Գաբալա, թագավոր - 557
Գաբբար, թագավոր - 100
Գաբրիաս, դավաղիր 363, տե՛ս Գոբրիաս
Գաղատաս, Կյուրոս Մեծի մերձավոր - 363
Գադդ Կ. - 314, 315, 324, 326
Գալենտեր Մ. Ա. -17
Գամեր, Աստվածաշնչ. - 345-347
Մ. Գայանե - 421, 422
Գայլ Վահան, զորավար - 599
Գանթուզզիլի, զորավար - 57
Գաումատա, մոգ - 376, 381
Գելդերեն Կոռնելիս վան - 151
Գելիմեր, վանդալների առաջնորդ 562
Գելցեր Հ. - 67
Գեորգիոս Կիպրացի, մատենագիր - 67
Գիբբոն Էդ. - 543
Գիգես, թագավոր 164, 322, 344, տե՛ս Գուգու
Գիրադաղի, իշխան - 96
Գլակ Հայ, զորավար (VI դ.) - 618
Գլոնես, զորավար - 545, 548
Գյոտցե Ա. - 56
Գյուրջինյան Դ. - 22
Գոբրիաս, դավաղիր 363, տե՛ս Գաբրիաս
Գոգ, Աստվածշնչ. - 345, տե՛ս Գիգես
Գոշե Ռ. - 406

Գորդիոս, աճմնանուն 152, տե՛ս Գուրդի
Գորդիոս I, թագավոր - 152, 343
Գորդիոս II, թագավոր - 152, 343
Գրեգուար Ա. - 11
Գրեկյան Ե. Հ - 596
Գրիգոր, տեր - 190
Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ - 84, 388, 421
Գրիգոր Մագիստրոս - 599
Գրիգոր Նյուսացի, մատենագիր - 51
Գրիգոր Տարոնացի, զորավար - 62
Գրուսե Ռ. - 9-16, 22, 30
Գուգու, թագավոր - 164, տե՛ս Գիգես
Գումգիանու, թագավոր - 342
Գուսի, աճմնանուն - 112
Գուվազ, թագավոր - 581
Գուրաս, Տիգրան II-ի եղբայր - 482, 494
Գուրգեն, Իբերիայի թագավոր - 552, 553, 591
Գուրդի, թագավոր 152, 344, 345, 348, տե՛ս Գորդիոս
Ս. Գուրիաս - 541
Գուրտալիսսա, արքայիկ - 71
Գևորգ Վանական, մատենագիր 155

Դաղի, թագավոր - 116, տե՛ս Դատա (Դատանա)
Դալտա, թագավոր - 330
Դալլաքյան Կ. - 8
Դայան-Աշուր, զորավար - 112, 113, 391
Դայուկկու, Մանայի կառավարիչ 126, 330, 333, 334, 336, տե՛ս Դեհոկես
Դանդամաև Մ. Ա. - 600
Դավիթ Բեկ, զորավար - 20
Դատ, իշխան - 68
Դատա (Դատանա, Դաղի), թագավոր - 103, 113, 114, 116
Դատաբե Բզնունի - 68
Դարայավահուշ, թագավոր 374, տե՛ս Դարեհ I Վշտասպ
Դարբինյան Ռ. - 13
Դարեհ, սատրապ - 459
Դարեհ I Վշտասպ 309, 310, 312, 323, 330, 333, 340, 353-357, 359, 371-381, 455
Դարեհ III Կոդոմանոս - 431, 433, 440
Դարկեյա, առասպ. - 118, 415-417
Դեհոկես (Դեյոկես, Դեովկես) մարաց թագավոր - 332-337, 598
Դելիչ Ֆ. - 101, 110
Դեմետրիոս Պոլիորկետես, Անտիգոնոսի որդի - 355, 357, 439, 440
Դեմետրիոս Սկեպսիացի, փիլիսոփա - 349
Դեմետրիոս I Սոտեր, Սելևկյան թագավոր - 453, 456, 607
Դեմոսթենես, հռետոր - 357
Դեյոտարոս, Գալատիայի իշխան - 507
Դեստունիս Ս. - 570, 588
Դերկետո, դից. - 417-419, 519, 612
Դիդիոս Սեվերոս Հուլիանոս, Հռոմի կայսր - 527
Դիոդորոս Սիկիլիացի, պատմագիր - 336, 350, 355, 357, 416, 417, 450, 452, 453
Դիոկղետիանոս, Հռոմի կայսր - 411, 421
Դիոն Կասսիոս Կոկկեյանոս, պատմագիր - 494, 507, 611
Դիոնիսոս, դից. - 411, 412
Դիոնիսիոս Թրակացի, քերական 241
Դիոնիսիոս Պերիեգետես, մատենագիր - 352
Դիորփոս, դից. - 411-413, 422
Դիֆենբախ Լ. - 406
Դյակոնով Ի. Մ. - 425, 596
Դոմիտիոս, Հռոմի քաղաքական գործիչ - 519
Դոսսեն Գ. - 300
Դորիլաոս, զորավար - 473
Դորմ Ե. - 169
Դորոթեոս, զորավար - 555, 560, 561, 564

Դրոյզեն Ի. - 605
Դուգդամի, թագավոր - 322, 323, տե՛ս Թուկթամմե, Լիգդամիս
Դուշրատտա, տե՛ս Թուշրատտա
Դուսաննի, թագավոր - 157-159, 332-334
Դուրշարուկին, թագավոր - 174

Եհովա, Աստվածաշնչ. - 519
Եննեն Պ. - 96
Եսայան Ս. Ա. - 594
Եսայի Մարգարե - 153
Եվագրիոս, պատմագիր - 535, 588
Եվգենիոս, դուքս - 545, 546
Եվդոքսոս, մատենագիր - 340, 352
Եվմենես, զորավար 358, 435-437, 439, 441
Եվմենես II, Պերգամոնի թագավոր - 448, 449
Եվսեբիոս Կեսարացի, մատենագիր - 153, 163, 322, 336, 356, 494
Եվստաթիոս, եպիսկոպոս - 352
Եվտրոպիոս, պատմագիր - 485
Եվրիպիդես, թատերագիր - 520, 521, 612
Երեմիա Մարգարե 316, 317, 346, 347
Երեմիա Մարգարեի շարունակող (Կեղծ Երեմիա) - 317
Երեմյան Ս. Տ. - 598, 599
Երվանդ, անձնանուն - 605
Երվանդ 432, 443, տե՛ս Օրոնտես, սատրապ
Երվանդ I Սակավակյաց, Հայոց թագավոր - 599
Երվանդ III, Հայոց թագավոր - 606
Երվանդ IV Վերջին - 606

Ձամ, Կավատի որդի - 550, 552
Ձամանի, թագավոր - 93, 95, 97
Ձամոլքսիս, դից. - 413, 421
Ձավրյան Հ. - 13-15, 593, 597, 601
Ձարբիենոս, թագավոր 459, 466, 467, 482, 494
Ձարեհ (Ձարիադրես), Ծոփքի արքա - 445, 446, 448, 454, 455
Ձարեհ (Ձարիադրես, Ձարիաստեր), Տիգրան II Մեծի որդի - 458, 500
Ձաքարիա եպ. Գնունյանց - 7
Ձաքարիա Հռետոր (Ձաքարիա Միտիլենացի) - 537, 548
Ձեիլաս, Նիկոմեդես I-ի որդի - 442-444
Ձենոն, Բյուզանդիայի կայսր 538, 539, 542
Ձիղանտա, բռնատիրող - 52
Ձիպանի, թագավոր - 48
Ձիպոետես, Բյութանիայի արքայազն - 443
Ձոսիմա, Տիգրան II Մեծի կին - 509
Ձրադաշտ, դից. - 413
Ձևս, դից. - 410-413, 420, 421

Էգնատիոս, զորավար - 518
Էթիեմեզյան Ա. -22
Էթիու, անձնանուն - 253
Էլչիբեկյան Ժ. Գ. - 607
Էմբաս, զորավար - 368, 371
Էնիևս (Արես), դից. - 614
Էպագաթոս, պալատական - 531, 533
Է-պարնուա (Ի-պարնուա), թագավոր - 336, տե՛ս Փառնոս, E-pa-ar-nu-a
Էսեկյուլյան Հ. - 12, 13, 16
Էսքիլոս, թատերագիր - 338, 339, 379
Էր, առասպ. - 413
Էրատոսթենես, աշխարհագիր - 308
Էրիմենա, Ռուսա III-ի հայր 212, 214, 226, 276
Էրիմենաս - 227, տե՛ս Էրիմենա
Էրիսիննի, արքայազն - 164
Էրոս, դից. - 416

Թադուխեպա, արքայադուստր - 54
Թաքա, Գինգիքիր երկրի իշխան 329
Թամբե, առասպ. - 415-417
Թամնրլաս, խան - 417, 421

Թամմուզ, դից. - 417, 421
Թասսի, թագավոր - 48
Թարխունազի, թագավոր - 343
Թեհմասպ, պարսից մեծատոհմիկ - 323, 372, տե՛ս Թեասպիս, Թիուշպա
Թելեպինու, թագավոր - 52
Թեմիստոկլես, քաղաքական գործիչ - 357
Թեշեբա, դից. 192, 193, 212, 256-260, 281-283, 285, 286, 290
Թեշուպ, դից. - 71, 256
Թեոդոսիոս I Մեծ, Բյուզանդիայի կայսր - 540, 541, 617
Թեոդոսիոս II Փոքր, Բյուզանդիայի կայսր - 540, 541, 545, 550, 569, 571
Թեոդորոս Հայ, Ծոփքի սատրապ 544, 546
Թեոկրիտոս, զորավար - 531
Թեոփանես, պատմագիր 545, 550, 555, 589
Թեոփանես Միտիլենացի, մատենագիր - 357
Թեպուրզա, արքայիկ - 71
Թետտի, թագավոր - 72
Թերզիբաշյան, մասնավոր անձ - 200
Թեումման (Թեպ-Խումբան), թագավոր - 165, 166, տե՛ս Ուրտակ
Թիգլաթպալասար I, թագավոր - 41-43, 46, 77-83, 85-91, 99, 107, 109, 144, 216, 217, 228, 385-390, 392
Թիգլաթպալասար II, թագավոր 253, 401, 405
Թիգլաթպալասար III, թագավոր 115, 119-124, 150, 219, 221, 223, 231, 233, 248, 303, 304, 330, 342
Թիլե Է. Ռ. - 155
Թիլուսինա, թագավոր - 125-127
Թիսբինկի, թագավոր - 48
Թիսսենկի, թագավոր - 48
Թիտիա, իշխան - 244
Թիրաս, Աստվածաշնչ. - 345
Թիուշպա (Թեուշպա), թագավոր 156, 162, 321-323
Թյուրո-Դանժեն Ֆ. - 47, 55, 122, 127-129, 132, 136, 141, 142, 144, 151, 268, 394-396, 398
Թոմիրիս, թագուհի - 378
Թոմսոն Ռ. - 321
Թոյբներ Բ. Գ., հրատարակիչ - 348
Թովմա Արծրունի, պատմագիր - 103, 399, 418
Թորգոմ, նախահայր - 347
Թոփչյան Ա. - 612
Թուալի, թագավոր - 386
Թուատեխինի, թագավոր - 232
Թուբուրի, ցեղապետ - 95, 98
Թուդխալիա I, թագավոր - 51
Թուդխալիա II, թագավոր - 52, 55
Թուդխալիա III, թագավոր 55-57, 60, 70, 71
Թուդխալիա IV, թագավոր 55, 69, 74
Թուդխալիա V, թագավոր - 55
Թուկթամմե, թագավոր 322, տե՛ս Դուգդամի, Լիգդամիս
Թուկիդիդես, զորավար - 524
Թուկիդիդես, մատենագիր - 350
Թուկուլթի-Նինուրտա I, թագավոր 55, 97, 387
Թուկուլթի-Նինուրտա III, թագավոր - 93
Թումանով Կ. - 599, 600
Թունննաու, կուսակալ - 151
Թուշրաթթա (Թուշրատտա), թագավոր - 54, 55, 70-72, 74, 299, 305
Թուտմես III, փարավոն - 53, 54
Թուրմիտտա, արքայիկ - 71
Թևկրոս, առասպ. - 356

Իանզա, թագավոր - 271
Իգանիեխի, թագավոր - 237
Իլլաննու, իշխան - 97
Իլլոս, ապստամբ - 539
Իլլուշխումալի, թագավոր - 48
Իլու-մակին-ախի, էպոնիմ - 230
Իլույա, թագավոր - 92

Ինտափերնես, անծնանուն 380, տե՛ս Արտափրենես, Արտափերնես, Վինդաֆառնա
Ինտափերնես, Դարեհ I-ի գործակից - 380
Ինուշպուա, Մենուայի որդի 190, 225
Իշքար, դից. - 98, 117
Իշկալլու, թագավոր - 161, 164
Իշպաբարա, Դալայի որդի - 330
Իշպակա, թագավոր - 157, 158, 323, 334
Իշպուինի, թագավոր - 116, 151, 174-177, 180, 213-217, 222, 225-228, 233, 234, 247, 256-258, 260, 281, 284, 293, տե՛ս Ուշպինու
Իշպուինիս - 227, տե՛ս Իշպուինի
Իշտապարիա, արքայադուստր - 52
Իշտար, դից. 165, 166, 414, 417, տե՛ս Աթարգատիս, Աստարտե
Իշտուվեգու, մար առաջնորդ 332, 335, 336, տե՛ս Աստիագես
Իպարնա, բերդակալ - 157
Իսահակ Կամսարական (VI դ.), զորավար - 564, 591, 616-618
Իսահակյան Ա. - 9
Իսիդոր Խարաքսացի, աշխարհագետ - 459
Իսրայել Օրի - 20
Իվանովսկի Ա. - 31
Իտտի, իշխան - 96, 125, 126
Իրանզու, թագավոր - 125, 229
Իրիկուա, իշխան - 234
Իրխուլինի, թագավոր - 100, 111

Լաբարնա, թագավոր - 51
Լազարդ Պ. դե 551, 583, տե՛ս Բյոտտիխեր Պ.
Լագոս, Պտղոմեոս I-ի հայր - 435
Լալայան Ե. - 32, 35, 38, 44
Լալլի, թագավոր - 100
Լայտոս, զորավար - 527, 528
Լանգլուա Վ. - 570
Լաոմեդոն, ժառանգորդ - 435, 438
Լապանիլա, թագավոր - 48
Լապորտ Լ. դը - 26, 49
Լապտուրի, ցեղապետ - 95, 98
Լատերանոս, զորավար - 527
Լեքո Շ.-Ա. - 554
Լեման-Հաուպտ Կ. Ֆ. 26, 40, 93, 168, 169, 172, 174, 175, 177, 183, 186, 189, 190, 214, 215, 217, 219, 221, 222, 224-226, 240, 258, 276, 277, 287, 302, 311, 312, 317, 387, 394, 399, 405, 609
Լեոննատոս, ժառանգորդ - 435-437
Լեոնտիոս, ապստամբ - 539
Լիբելարիոս, զորավար - 553
Լիբեր, դից. - 352, տե՛ս Քաքոս
Լիգդամիս, թագավոր 322, տե՛ս Դուգդամի, Թուկքամմե
Լինդ Հ. - 277, 354
Լիսիցյան Ստ. - 610
Լյուսիմաքոս, ժառանգորդ - 435, 440
Լոպոշկո Թ - 610
Լուերուխի, թագավոր - 238
Լուկիլլա, Մարկոս Ավրելիոսի քույր - 523
Լուկիոս Կոռնելիոս Սկիպիոն, զորավար - 519
Լուկիոս Մարտիոս Վերոս, կայսերակից - 523, 524, 526, 527
Լուկուլլոս, զորավար - 19, 457, 461-497, 500, 502, 506, 507, 509, 519, 609, 611
Լուշա, թագավոր - 235-237, 249, 253, 293
Լուսին, աստված - 260
Լուտիպրի, թագավոր - 174, 213-215, 217, 224, 226, 238, 289
Լուտիպրիս - 227, տե՛ս Լուտիպրի
Լևոն I Թրակացի, Բյուզանդիայի կայսր - 541
Լևոն V Հայազն, Բյուզանդիայի կայսր - 155

Խազգա, արքայիկ - 71
Խաթթուսիլ II, թագավոր - 51, 55

Խաթթուսիլ III, թագավոր - 55, 74
Խալդի, Խալդ(ի), դից. - 144, 180, 187, 188, 191-202, 204-212, 227, 228, 248, 253, 254, 256-258, 260-263, 280-286, 289-292, 302, 311, 312, 349
Խալդիա, դից. - 135, 136
Խալդինի, տե՛ս Խալդի
Խալդիրիուվխի, թագավոր - 253, 254
Խայանի, թագավոր - 100
Խանաշիրուկա, Մատայի առաջնորդ - 329
Խանի, թագավոր - 100
Խաչատրյան Ս. Ս. - 611, 613
Խաչատրյան Վ. Ի. - 595
Խաչիկյան Մ. Լ. - 597
Խարափսիլ, արքայադուստր - 52
Խարթուկկա, մարական իշխան - 336
Խառուտիլի, թագավոր - 52
Խեպեր, դից. - 63
Խիդի, թագավոր - 152
Խիլարուադա (Խիլարուադու), թագավոր - 220, 232, 255, տե՛ս Շախուխի
Խիրսինա, թագավոր - 116
Խոնդկարյան Ա. - 14
Խոսրով I, Հայոց թագավոր - 614
Խոսրով I Անուշիրվան, պարսից թագավոր 415, 550-552, 560, 562, 563, 569, 571, 574-577, 579-583, 585-591
Խոսրով II Փարվեզ, պարսից թագավոր - 599, 618
Խուզգիյա, թագավոր - 52
Խուլի, դից. - 262
Խուլլի, թագավոր - 223, 342
Խուլլուշու, թագավոր - 155
Խուկկանա, թագավոր - 56-58, 60, 61, 63, 69
Խումբադարա, պատվիրակ 165, 166
Խումբանիգաշ, թագավոր - 124, 165

Ծերեթելի Մ. - 208, 211, 258, 295

Ծինա-լիբի, անձնանուն - 260
Ծինալիբի, թագավոր - 220, 238

Կաբիլուխի, կառավարիչ - 255
Կաբարզա, թագավոր - 235-237, 249, 253, 293
Կալի-Թեշուբ, թագավոր - 78, 310
Կալլիմաքոս, մարտարագետ - 494
Կալպարուտու, Խաթթինայի թագավոր - 100
Կալպարուտա, Գուրգումի թագավոր - 100
Կակի, Կակի(ա), թագավոր 102, 107, 391
Կակկադանիտու, երաժիշտ - 249
Կակկադանու, կուսակալ 138-141, 143, 249, 251
Կամանի(ու), թագավոր - 238, 244
Կամբիսես (Կամբյուսես) I, Կյուրոսի հայր 364, 372, տե՛ս Կամբուժիյա I
Կամբիսես (Կամբյուսես) II, Կյուրոսի որդի - 368, 369, 372, 373, 376-379, 381, տե՛ս Կամբուժիյա II
Կամբյուսես, անձնանուն - 375
Կամբուժիյա I - 374, տե՛ս Կամբիսես (Կամբյուսես) I
Կամբուժիյա II - 374, տե՛ս Կամբիսես (Կամբյուսես) II
Կամնիու, թագավոր - 238
Կանդիդոս, եպիսկոպոս - 585
Կանդիդոս, զորավար - 527
Կանց, դեսպանորդ - 281
Կաշտարիտի (Խշաթրիտա), թագավոր - 157-160, 321, 332-334
Կառս, Կավատի որդի - 550
Կապուրի, իշխան - 239, 254
Կասսանդրոս, զորավար - 435, 438, 440
Կասսիոս (Ավիդիոս Կասսիոս), քվեստոր - 513, 523, 526, 527
Կավատ I, պարսից թագավոր - 536-540, 543-548, 550-552, 555-558, 560, 565, 574

Կավենյակ Ե. - 55, 56
Կատագիլու, թագավոր - 96, 100
Կատոն, Հռոմի պետական գործիչ 519
Կարագյոզյան Հ. Հ. - 597
Կարակալլա (Մարկոս Ավրելիոս Սևերոս) - 348, 527, 528, 530, 532, 533, տե՛ս Տարավտաս
Կարաննիս, թագավոր - 57, 60, 69
Կեդրենոս (Գեորգիոս Կեդրենոս), պատմագիր - 388
Կելեր, զորավար - 545, 547-549
Կեղծ Մովսես Խորենացի - 133, 231
Կեղծ Պլուտարքոս, մատենագիր 411- 413
Կենգի-Թեշուբ, արքայազն - 162
Կիակկի, Շինուխթուի իշխան - 342
Կիաքսար (Կվաքսարես), թագավոր - 169, 317, 323, 326-328, 332, 333, 335-337, 358, 359, 362-364, 373, 404, 598, տե՛ս նաև Ուվաքշքրա, Ումակիշտար
Կիբելե, դից. - 412-415, 420
Կիլի-Թեշուբ, թագավոր - 78, 310
Կիկերոն (Մարկոս Տուլլիոս Կիկերոն), հռետոր, քաղաքական գործիչ - 457, 607
Կիպպերտ Հ. - 609
Կիպպու (Կիպու), թագավոր - 48
Կիրսիլոս Փարսալացի, մատենագիր - 312, 350-353, 356, 357, 359
Կիրռւա, կառավարիչ - 152
Կլեիտոս, ժառանգորդ - 438
Կլեոպատրա, Հայոց թագուհի - 95, 600, 610
Կլեոպատրա VII, Եգիպտոսի թագուհի - 348, 503
Կլինտոն Ֆ. Ռ. - 553
Կղեմես Ալեքսանդրիացի, մատենագիր - 413
Կյումուշկերտաց Լ. (Լևոն Կերտաց) - 10
Կյուրիոն, Վրաց կաթողիկոս - 7
Կյուրոս, անձնանուն - 357
Կյուրոս I, թագավոր - 372-375, տե՛ս Կուրաշ
Կյուրոս II Մեծ, թագավոր - 40, 317, 327, 335, 362-372, 374, 377-380
Կնուդզոն Յո. - 163
Կողիս, Աղվանից արքայազն - 506
Կոնոն Աթենացի, դիվանագետ - 470
Կոպոնիոս, զորավար - 518
Կոստանդին, Թեոդոսուպոլսի կառավարիչ- 543, 546
Կոստանդին VII Ծիրանածին, կայսր - 310
Կորյուն, մատենագիր - 347
Կտեսիաս, մատենագիր 118, 336, 360, 362-364, 370, 378, 416, 603
Կրասոս (Մարկոս Լիկինիոս Կրասոս), զորավար - 19, 457, 513-522, 611-613
Կրատերոս, ժառանգորդ - 437
Կրեսոս, Լիդիայի թագավոր 343, 363
Կրկյաշարյան Ս. - 598, 599
Կուբուրզանի, իշխան - 293
Կուշտաշպի (Կուշտաշպիլի), թագավոր - 100, 120, 219, 255
Կուտուրզանի(-նի), իշխան - 239
Կուրաշ, թագավոր - 373, 374
Կուրտիոս Ռուփոս, մատենագիր 605

Ղաբեթ, Աստվածաշնչ. - 345, 348
Ղազկերտ II, թագավոր 540, 541, 550
Ղալամանիշ, Չիշպիշի հայր - 374, տե՛ս Ἀχαιμένης, Աքայմենես, Աքեմենես
Ղակոբյան Հ. Պ. - 608, 611
Ղամազասպ, Բյուզանդական Հայաստանի կառավարիչ - 565, 568, 617
Ղամազասպուհի, իշխանուհի - 174
Ղամամ Արևելցի, մատենագիր - 603
Ղամմուրաբի, թագավոր - 47
Ղայկ, նահապետ - 421

Հարալեզք, դից.- 414
Հարպագոս, Աստիագեսի խորհրդական - 363
Հարպեր Ռ. 138, 139, 146, 147, 396, 403
Հարությունյան Ք. Հ. - 609
Հարությունյան Ն. Վ. - 5, 21, 593, 597
Հառւպ Պ. - 48
Հելիոգաբալոս, Հռոմի կայսր - 434
Հեկատեոս, մատենագիր 306, 308, 310, 311, 349, 356
Հեկտոր, առասպ. - 341
Հեշու Սյունակյաց (Իեսու, Հեսու Ստիլիտես), մատենագիր 93, 535, 538-542, 544, 561
Հեսիքիոս, բառարանագիր - 355
Հերակլես, դից. - 352, 355, 410
Հերմոգենես, զորավար - 554
Հերոդիանոս, պատմագիր - 531
Հերոդոտոս, պատմագիր 118, 127, 307, 308, 311, 312, 321-324, 327, 330, 332-338, 340, 341, 343, 344, 349, 350, 352, 354, 356, 359, 362, 363, 369, 374-379, 413
Հեփեստոս, դից. - 410
Հիերոկլես, մատենագիր - 350
Հիերոնիմոս, մատենագիր - 607
Հիերոնիմոս, Պուբլիոս Կրասսոսի ուղեկից - 518
Հիերոնիմոս Կարդիացի, մատենագիր - 436, 440
Հիլդերիխ, թագավոր - 562
Հիպպոլիտոս, մատենագիր - 347, 348
Հիրշենբերգ Հ. 155
Հմայակյան Ս. Հ. - 597
Հյուբշման Հ. - 406, 602
Հյուդարնես, Դարեհ I-ի մերձավոր - 445
Հյուպատիոս, զորավար 545, 546, 551, 552
Հոմերոս - 320, 341, 349, 355
Հոմմել Ֆ. - 155, 242
Հոնորիոս, կայսր - 538
Հովիանոս, կայսր - 538, 539, 541
Հովհան Մամիկոնյան, պատմիչ - 599
Հովհաննես Անտիոքացի, պատմագիր - 452
Հովհաննես Արշակունի (VI դ.), զորավար - 567, 568, 570, 589, 618
Հովհաննես Լիդիացի, պատմագիր - 539-542
Հովհաննես Կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, պատմագիր - 347
Հովհաննես Նախակարապետ - 84
Հովհաննես Ցիբոս, Լազիկայի զորավար - 578, 579, 581, 582
Հովհաննիսյան Պ. Հ. 21, 22, 597, 602, 609, 616
Հովսեպոս Փլավիոս, մատենագիր 345, 347, 348
Հովսեփյան Գ. - 11
Հորոլես, Աղվանից արքա - 505
Ս. Հռիփսիմե - 94, 421, 422
Հռուփինոս, պատվիրակ 545, 546, 555-557
Հրահատ II, պարթևաց թագավոր - 456
Հրահատ III, պարթևաց թագավոր - 497, 498, 500-502, 504, 610
Հրահատ Կամսարական 553, 556, 564
Հրանտ-Սամուել - 10, 12, 14
Հրոզնի Ք. - 51, 300
Հուլիանոս Ուրացող, կայսր - 538, 540
Հուլիոս Ափրիկանոս, մատենագիր 163
Հուլիոս Կապիտոլինոս, մատենագիր - 523
Հուլիոս Կեսար (Գայոս Հուլիոս Կեսար) - 612
Հուստինիանոս I, կայսր 30, 550, 552, 554-565, 568, 569, 571-574, 576, 578, 581, 586, 589, 590, 608, 617
Հուստինոս, պատմագիր 350-352, 379, տե՛ս Պոմպեոս Տրոգոս
Հուստինոս I, կայսր - 550, 551, 553
Հուստոս, Հուստինիանոս I-ի եղբայր - 591
Հուվարռուվա, թագավոր - 48

Ղազար Փարպեցի, պատմագիր 234, 565
Ղափանցյան Գր. - 211, 425, 595, 598

Մագաղատես (Բագադատես), փոխարքա - 460, 482
Մագդուբի, թագավոր - 113, 116
Մադակինա, թագավոր - 48, 49
Մադիաս, Բարտատուաի (Պրոտոթիասի) որդի - 323, 324, 327, 328
Մազեոս, զորավար - 432
Մաթթի, Աբունայի իշխան - 342
Մաթթիվազա, թագավոր - 55, 56, 70, 73, 74
Մաթևոսյան Վ. - 608
Մալալաս (Հովհաննես Մալալաս), պատմագիր - 527, 535, 550, 554, 555, 559, 561
Մակրինոս, Հռոմի կայսր - 532, 533
Մամիտարշու, ցեղապետ - 157, 159, 321, 332-334
Մայ, դից. - 419, 420, տե՛ս Մեծ Մայր
Մայսներ Բ. - 373
Մանանդյան Հ. Հ. - 605, 609, 610
Մանասերյան Ռ. Լ. - 608, 613
Մանդակես, մարերի առաջնորդ - 336
Մանիաի, թագավոր - 148-150
Մանկայոս (Մամանկայոս), Հայոց զորավար - 482, 483, 489
Մառ Ն. - 203, 204, 281, 288, 570
Մասա, թագավոր - 57
Մատիլու, թագավոր - 120
Մարդիս - 379, 380, տե՛ս Բարդիյա
Մարդուկ-ապլու-իդդին, թագավոր 123, 124, տե՛ս Մերոդախ-Բալադան
Մարդուկ-էրիլա, նահանգապետ - 231
Մաւրիա, թագավոր - 69
Մարիա, Հայասայի իշխանավոր 59-61
Մարիա (ոմն) - 60
Մարկոս Անտոնիոս, զորավար - 19, 133, 613
Մարկոս Ավրելիոս Անտոնիոս, Հռոմի կայսր - 422, 523, 524, 526
Մարկոս Կոտտա, հյուպատոս - 462
Մարկոս Կրասոս, տե՛ս Կրասոս
Մարկվարտ Յո. - 323, 353, 354, 388, 457, 541, 602, 605
Մարտինոս (Մարտինիանոս), զորավար - 577, 590, 591, 618
Մաքարես, Միհրդատ Եվպատորի որդի - 473, 506
Մեբոդես, պարսից զորավար - 551
Մեդեա, առասպ. - 351, 352
Մեղիոս, ծովակալ - 357
Մեղիոս Լարիսացի, մատենագիր 312, 350-353, 356, 357, 359
Մեդոս, առասպ.- 352, 379
Մելիտոն, եպիսկոպոս - 422
Մելիք-Թանգյան Ն. - 281
Մելիքիշվիլի Գ. - 425
Մելիքշահ, սելջուկ սուլթան - 20
Մեծ Աստվածուհի, դից. - 410, 414, 417-419, տե՛ս Մեծ Մայր
Մեծ Մայր, դից. - 411, 412, 414, 418-420, տե՛ս Մեծ Աստվածուհի
Մեմնոն Հերակլեացի, պատմագիր - 483-486, 488, 609
Մենանդրոս (Մելեագրոս), զորավար - 435
Մենոն, զորավար - 435
Մեննակ, իշխան - 240
Մենուա, Ուրարտուի թագավոր - 118, 132, 159, 175-177, 180-192, 213-215, 217, 218, 225-230, 232, 234-236, 247, 249, 253-260, 262, 268, 269, 272, 273, 275, 280-286, 290, 292, 293, 295, 332, 389, 396, 402, 405
Մենուաս - 227, տե՛ս Մենուա
Մեշչանինով Ի. - 187
Մեսրոպ Եպս. Սմբատյանց - 181
Մետատտի, թագավոր - 125-127, 129
Մետրոդորոս Սկեպսիացի Հռոմատյաց, մատենագիր - 354, 471, 472, 609

Մերմերոես, պարսից զորավար - 555, 559, 565
Մերոդախ-Բալադան, թագավոր 123, տե՛ս Մարդուկ-ապլու-իդդին
Մերուժան, անճանաւուն 475, տե՛ս Միքրոբարզանես
Մըճաճ ժ - 41
Մժեժ, մարզպան - 554
Միդաս, թագավոր 152, 160, 162, 163, 309, 322, 342-345, 412, տե՛ս Միտա
Միդաս I, թագավոր - 163, 309
Միթատտի, Զիկիրտուի առաջնորդ - 330
Միթրա, դից. 410, 413, 420, տե՛ս Միհր
Միթրաուստես (Միհրվահիշտ), սատրապ - 432
Միթրենես, սատրապ - 431, 435, 436
Միթրոբարզանես (Մերուժան) - 475-478, 482
Միթրոբուզանես, թագաժառանգ 454, 459, 476, 482
Միկտիարա, թագավոր - 116
Միհր, դից. - 410, 411, 420, տե՛ս Միթրա
Միհրան, զորավար - 554, 555, տե՛ս Պերոզ-Միհրան
Միհրան, Վրաստանի թագավոր - 422
Միհրդատ, Անտիոքոս IV-ի որդի 450
Միհրդատ, Հայոց թագավոր (Արշամի որդի) - 606
Միհրդատ, Հայոց թագավոր (Սամոսի որդի) - 443, 444
Միհրդատ, Մարաստանի թագավոր - 459, 494, 496
Միհրդատ, Ուղիաստեսի որդի - 455, 456
Միհրդատ, Փառնակի դաշնակից 456
Միհրդատ, Փոքր Հայքի սատրապ-թագավոր - 448, 449, 455, 607
Միհրդատ-Արիարաթես Փիլոպատոր - 450-455, 457, 459, տե՛ս Արիարաթես V
Միհրդատ (Մերիթաղ), Հայոց արքայազն - 526
Միհրդատ I, Պարթևստանի թագավոր - 459
Միհրդատ II Մեծ, Պարթևստանի թագավոր - 456, 458, 459
Միհրդատ III, Պարթևստանի թագավոր - 456
Միհրդատ VI Եվպատոր (Պոնտացի), թագավոր - 19, 29, 455, 461-473, 479, 483, 487, 488, 491, 494-498, 500, 501, 503, 505-509, 600, 610, 611
Միհրվահիշտ (Միթրաուստես), սատրապ - 432
Միտա, թագավոր 140, 163, 239, 341-344, տե՛ս Միդաս
Միքայել Ասորի, մատենագիր - 97
Մյուլլեր Կ. - 308, 355
Մոակես, պարսից զորավար - 432
Մոմզեն Թ. 19, 484, 519, 521, 526, 533, 611
Մոնիմե, Միհրդատ Եվպատորի կին - 465
Մովսես Խորենացի 94, 118, 121, 155, 224, 371, 414, 607, 614
Մովսես Կաղանկատվացի - 11, 347
Մովսիսյան Ա. Ե. - 22, 594, 595
Մորգան ժ դը - 31, 32, 39, 40, 41
Մորդման Ա. -583
Մուգալլու, թագավոր - 161, 164
Մութարրիս-Աշուր, զորավար - 116
Մուրրի(ս), պատվիրակ - 67
Մունդոս, զորավար - 559
Մուշալլիմ-Նինուրտա, կառավարիչ - 119, 219
Մուշեղ Իշխան - 13, 610
Մուշկեկ (Մուշեղ, Մուշեղակ), զորավար - 548
Մուվատալլի, թագավոր - 55, 73, 75
Մուտալլու, թագավոր - 100, 145, 343
Մուրալտ Է. - 553

Մուրեննա, զորավար - 465, 475, 476, 478, 479, 483
Մուրինի, թագավոր - 238, 239
Մուրսիլ I, թագավոր - 51, 52
Մուրսիլ II, թագավոր - 55-57, 61-68
Մուրուսի, թագավոր - 254

Յանզու, թագավոր - 112, 126, 135
Յասոն, առասպել. -350-354, 456
Յասոն Տրալլացի, ղերասան - 520
Յուստի Ֆ. - 331, 531

Նաաման, թագավոր - 545
Նաբո, դից. - 118
Նաբոնիդ (Նաբունահիդ), թագավոր - 40, 326-328, 335
Նաբոպալասար, թագավոր 169, 314, 315, 317, 324-328, 358
Նաբու-Շալլիմշունու, դպիր - 267
Նաբուգողոնոսոր, թագավոր - 317
Նաբուդամիկ, պատվիրակ - 165, 166
Նաբուլիու, կուսակալ - 140, 150
Նաբուշարուծուր, կուսակալ 154, տե՛ս Նեբու-սար'եսեր, Սարասար, Սար'եսար
Նալական աստված, դից. - 260
Նակիա-Զակուտու, թագուհի - 153
Նանա, դից. - 412
Նանա-լու-իշ, տիրակալ - 64
Նանե, դից. - 420
Նանեա, դից. - 451, 452
Նաշխուր, կուսակալ - 147, տե՛ս Բել-Ուպախխիր
Նապոլեոն Բոնապարտ - 434
Նավեդես, պարսից պաշտոնյա - 583, 589, 591, 619
Նավում, մարգարե - 319
Նարամսին, թագավոր 39, 40, 46, 48, 50
Նարսեհ (Ներսեհ) Կամսարական (VI դ.), զորավար - 553, 556, 564, 590, 591
Նարսես, սենեկապետ - 560, 564
Նեբո, դից. - 373
Նեբու-սար'եսեր - 154, տե՛ս Նաբուշարուծուր, Սարասար, Սար'եսար
Նեոպտոլեմոս, Փոքր Հայքի իշխանավոր - 437
Ներգալ-Մալիկ, զորավար - 118
Ներգալ-ուշեզիբ, թագավոր - 154,155
Ներգլի(ոս), թագավոր - 154
Ներոն, կայսր - 434
Նիբե, Դալայի որդի - 330
Նիբուր Մ. - 155
Նիգեր (Պեսկեննիոս Նիգեր), Հռոմի կայսր - 527
Նիղուն (Նիեղուն), թագավոր - 220, 238, 239, 254
Նիկաոր, Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժառանգորդ - 436, 438
Նիկկի, թագավոր - 48
Նիկոլսկի Մ. Վ. 241, 319, 404
Նիկողայոս Դամասկացի, մատենագիր - 348
Նիկոմաքոս, Պուբլիոս Կրասսոսի ուղեկից - 518
Նիկոմեդես I, Բյութանիայի թագավոր - 442
Նիկոմեդես III, Բյութանիայի թագավոր - 460, 466
Ս. Նինո - 422
Նինոս, Ասորեստանի թագավոր 360, 364, 414
Նինոս, առասպ. - 118, 415-419
Նիսսա, Միհրդատ Եվպատորի քույր - 465
Նպատ, դից. - 355, տե՛ս Ապամ
Նուխասսի, զորավար - 57
Նուվանզա, տակառապետ - 64, 66
Նուր-Դագան, իշխան - 49
Նուրինու, թագավոր - 220

Շաղի Թեշուբ, արքայազն - 78
Շաթի Թեշեբա, թագավոր - 303
Շաթուխի, թագավոր - 303, 310
Շախու, անձնանուն - 232

Շախուխի, թագավոր - 232, տե՛ս Խիլարուադա
Շամաշ, Ասորեստանի թագավոր 321, 323
Շամաշ, դից. - 82, 130,157-163, 256
Շամաշբելուսուր, թագավոր - 104
Շամաշիլու, զորավար - 119, 219
Շամաշշումուկի, ապստամբ 168, 169
Շամիրամ (Շամմուրամաթ), թագուհի - 117, 118, 183, 268, 272, 336, 414, 415, 419, տե՛ս Սեմիրամիս
Շամշի-Ադադ I, թագավոր 47, 329, 396, 419
Շամշի-Ադադ V, թագավոր - 115-118, 164, 213, 229
Շանաբուշու, զորավար - 161
Շա-Նաբու-Շումմա, զորավար - 158
Շաշկիե Արդարակիխի, կառավարիչ - 255
Շատտուխի, թագավոր - 78
Շարրուկին (Շարրուկին-Սարգոն), թագավոր - 47, տե՛ս նաև Սարգոն Աշշուրացի
Շարրուպի, տե՛ս Կիլի-Թեշուբ
Շարուրնիշի, թագավոր - 104
Շեյլ Վ. - 93, 107, 142, 153, 164, 169
Շերիս, արքայազն - 162
Շիելարդի, դից. - 260
Շիվինի, դից. -597
Շիտիրպարնա, արքայիկ - 332
Շմավոն (Սիմեոն), ոսկեհանքի կառավարիչ - 565, 566, 568
Ս. Շմոն - 541
Շոնե Ա. - 322
Շպիգել Ֆ. - 588
Շտրեկ Մ. - 96, 109, 155, 166, 169, 174
Շրադեր Է. - 154, 155, 330, 375
Շրադեր Վ. - 127
Շուգգա, թագուհի - 52
Շուիբարնա, արքայազն - 74
Շուլց Ֆ. Է. - 172
Շումմաթ, դից. - 117

Ոլոմպիադ, Ալեքսանդր Մեծի մայր - 439

Չամչյան Մ. - 548
Չիլինկիրյան Ա. - 12
Չինգիզ խան - 408
Չիշպիշ, Կյուրոս Մեծի նախահայր - 372-374, տե՛ս Թեիսպես
Չոպանյան Ա. - 8, 10, 11, 13-15, 17, 593

Պալայփաթոս, մատենագիր - 349
Պակոր, իշխան - 422, 423
Պամբա, թագավոր - 48, 50
Պայզեր Է. - 101, 107
Պայոն, դից. - 350, տե՛ս Արես
Պավսանիաս, մատենագիր - 411, 412
Պատեյզիտես, Գաումատա մոգի եղբայր - 377, 379, տե՛ս Սմերդիս
Պատրիկիոս, զորավար 545-547, 551
Պարիխսիա, Սախիի որդի - 332
Պարմենիոն, Ալեքսանդր Մեծի զինակից - 351, 352
Պարսաշատտա, թագավոր - 55
Պարույր Սկայորդի, նահապետ - 598
Պելեաս, առասպ. - 351
Պենքևս, առասպ. - 521
Պետերման Հ. - 406
Պետրոս, բյուզանդական զորավար - 552, 578, 591
Պետրոս Մեծ, ռուսաց թագավոր - 20
Պերաճիոս, արքայազն - 553, 591
Պերդիկկաս, Ալեքսանդր Մեծի ժառանգորդ - 357, 436-438, 441
Պերո-Շիպպիե - 277
Պերոզ, պարսից թագավոր - 537-539, 542, 564
Պերոզ-Միհրան, զորավար - 554, 558
Պերոզ Արշակունի - 565, 568
Պերպերյան Հ. - 6
Պերտինաքս, Հռոմի կայսր -527
Պիթոն, զորավար - 435, 438, 439

Պիխխուննիա, առաջնորդ - 62, 63
Պիոս, տե՛ս Անտոնինոս Պիոս
Պիոտրովսկի Բ. - 425
Պիտիաս, զորավար - 554
Պիրիշաթի, թագավոր - 116
Պլատոն, փիլիսոփա - 362, 413
Պլինիոս (Գայոս Պլինիոս Կրտսեր), պատմագիր - 308, 354, 397
Պլուտարքոս, պատմագիր 95, 439, 460, 466, 467, 473, 483, 484, 486, 488, 489, 494, 496, 507, 516-520, 611, 612
Պողոսյան Վ. Ա. - 604
Պոմպաքսաքրոս, զորավար - 521, տե՛ս Էքսատրոս
Պոմպեոս, զորավար 19, 29, 357, 459, 461, 490, 495-509, 518, 519, 610, 611
Պոմպեոս Տրոգոս 436, տե՛ս Հուստինոս
Պոսիդոնիոս, մատենագիր - 456
Պորփյուր, պատմագիր - 607
Պսամետիքոս, փարավոն - 323, 329
Պտղոմեոս (Կլավդիոս Պտղոմեոս), աշխարհագետ - 65, 68, 121, 152, 241, 308, 322, 342, 349, 350, 355, 507
Պտղոմեոս I Լագիդես, զորավար 435, 437, 438, 440
Պտղոմեոս III Եվերգետես, թագավոր - 443
Պտղոմեոս V, թագավոր - 452
Պրետիա, Կետեգոսի հոմանուհի 461
Պրեքսասպես (Պրաքսասպես), Կամբյուսեսի նախարար - 377-379
Պրիամոս, առասպ. -341
Պրիսկոս, զորավար - 523, 525, տե՛ս Ստատիոս Պրիսկոս
Պրիսկոս Պաճիացի, պատմագիր 541, 542
Պրոբոս, զորավար - 527
Պրոկղոս, քվեստոր - 550, 551
Պրոկոպիոս Կեսարացի, պատմագիր - 308, 309, 535, 537, 550-552, 554, 555, 559, 560, 566-570, 573, 577, 583, 585-588, 615-619
Պրոտոթիաս, թագավոր 323, 598, տե՛ս Բարտատուա
Պրուսիաս II, թագավոր - 448
Պուբլիոս, Կրասոսի որդի - 518, 612
Պուբլիոս Կետեգոս, ժողովրդական տրիբուն - 461
Պուբլիոս Կլավդիոս, ժողովրդական տրիբուն - 495, 610
Պուբլիոս Սեստիոս, Հռոմի պետական գործիչ - 607
Պուսարմա, թագավոր - 51
Պուրուլումզի, թագավոր - 78
Պևկեստաս, Ալեքսանդր Մեծի ժառանգորդ - 436, 438, 439
Պֆայֆեր Ռ. - 138, 139, 142, 146, 147, 167, 251

Ջահուկյան Գ. Բ. - 595

Ռամատիա, ցեղապետ - 157, 332
Ռաշունի, Ռաշու-նի, թագավոր - 237, 294
Ռեյնաք Թ. 19, 460, 472, 484, 498, 508, 611
Ռիպլի Ու. - 45
Ռիչարդսոն Հ. Կ. - 338
Ռոթ Կ. - 602
Ռոստ Պ. - 331, 336
Ռորբախ Պ. - 602
Ռոուլինսոն Ջ. - 540, 588
Ռոքսանա, Միհրդատ Եվպատորի քույր - 465
Ռոքսանա, Տերիտուշմի քույր - 455
Ռուսա, անձնանուն 329, տե՛ս Ուրսա
Ռուսա I (Ռուսա Սարդուրիխինի), թագավոր - 124-127, 129-132, 135, 138, 140, 141, 143-145, 148, 170, 210, 211, 213, 221-227, 229, 238, 239, 242, 249, 252, 254, 255, 260,

266-270, 273, 276, 290, 320, 321, 393-400, 403, տե՛ս նաև Ուրսա (I)
Ռուսա II, թագավոր - 42, 155, 156, 160-163, 165, 166, 168, 170, 211, 212, 214, 225-227, 239, 240, 276, 282, 321, 338, 342, 343, 348, 360, տե՛ս նաև Ուրսա (II)
Ռուսա III, Ռուսա (Էրիմենախինի), թագավոր - 42, 212-214, 226, 227
Ռուր..., թագավոր - 48
Ռուփինոս, մատենագիր - 422

Սաբաղոե, սկյութ իշխան - 473
Սաբարիս, Հայոց արքայազն - 365, 368, 371
Սագ, պարսից զորավար - 555, տե՛ս Վարեսմանն
Սագարիտիս, դից. - 412
Սագրզյան Ա. - 10
Սալլյուստիոս, մատենագիր - 466
Սալլյուստիոս, պրայտորիանների պրեֆեկտ - 540
Սալմանասար I, թագավոր - 55, 75, 596
Սալմանասար II, թագավոր - 90, 246
Սալմանասար III, թագավոր - 48, 81, 83, 91, 96, 99-101, 103-105, 107-116, 118, 134, 135, 144, 151, 213-217, 228, 230, 231, 242, 247, 250, 278, 329, 373, 385, 389-392, 398, 401
Սալմանասար IV, թագավոր 119, 122, 218, 229
Սալմանասար V, թագավոր 122-124, 224
Սալվինի Մ. - 596
Սալումալ, թագավոր - 120
Սախի, իշխան - 332
Սակուատա, կուսակալ - 138, 243
Սամոս, Հայոց թագավոր - 443, 444, 606
Սամուել Հայ (Հայազն), բուլղարների թագավոր - 11, 17
Սամուելյան Խ. - 32
Սանասանա, զորապետ - 157, 332
Սանգար, թագավոր - 100
Սանգարիոս, դից. - 412
Սանդուարրի, թագավոր - 156
Սանդուսարմե, թագավոր - 156
Սանտախշաթրա, կիմմերների առաջնորդ - 322, 323
Սապալուլմի, թագավոր - 100
Սապաղյան Պ. - 609
Սասունցի Դավիթ - 11
Սատասպես, Արտաքսերքսես I-ի զարմիկ - 323
Սատիբարզանես, սատրապ - 432
Սարակոս, թագավոր 325, տե՛ս Սինշարիշկուն
Սարասար, Սար'եսար 154, տե՛ս Նեբու-սար'եսեր, Նաբուշարուծուր
Սարատի, Սախիի որդի - 332
Սարգոն I, թագավոր - 39, 320, 330
Սարգոն II, թագավոր - 109, 116, 122-131, 133-138, 140-145, 147, 149-152, 159, 163, 213, 215, 221-224, 229, 242, 246, 249, 250, 252, 261, 263, 266-272, 274-276, 278, 279, 332-334, 336, 341-344, 361, 373
Սարգոն Ակկադացի, թագավոր - 46, 48, 49, 51, 594
Սարգոն Աշշուրացի, թագավոր - 51, 385, 393-400, 403, 594
Սարգիսյան Բ. - 347
Սարգսյան Գ. Խ. - 22, 427, 593, 596, 599, 600, 603, 605, 607-609, 613
Սարդարյան Ս. Հ. - 594
Սարդաուրի (Սարդուրի), անձնանուն - 260
Սարդի (Սարդուրի, Սարդաուրի), դից. - 260
Սարդուրի Ուրարտացի, թագավոր - 120, 166
Սարդուրի I, թագավոր 115, 116, 170, 174, 213-217, 224-227, 247, 248, 260, 268, 274, 275, 289, 401, տե՛ս Սեդուրի

Սարդուրի II, թագավոր 115, 120, 122, 124, 170, 213, 219-222, 224, 226, 227, 229, 232, 233, 236-239, 246, 248-250, 254, 255, 260, 268, 269, 274, 276, 292, 294, 296
Սարդուրի III, թագավոր 163, 166-170, 214, 226, 227
Սարդուրի IV, թագավոր - 227
Սարրուպշա, թագավոր - 72
Սաու, աճծնաճուն - 112, տե՛ս Ասաու
Սաուշատտար, թագավոր - 55
Սաֆրաստյան Ա. - 7, 16
Սեբեոս, պատմագիր - 84, 388
Սեդուրի, թագավոր 112, 113, 115, 116, 214, տե՛ս Սարդուրի I
Սեթինու (Սեթինի), կուսակալ 138, 139, 142, 243, 251
Սելևկոս, Բաբելոնի սատրապ - 439, 440
Սելևկոս I Նիկատոր, թագավոր - 438, 440, 441, 446
Սելևկոս II Կալլինիկոս, թագավոր - 442, 443
Սելևկոս IV, թագավոր - 449
Սեղբոսյան Վ. Պ. - 5, 21, 22, 593, 597, 602
Սեմ, Աստվածաշնչ. - 348
Սեմիրամիս, թագուհի 117, 118, 336, 414, 417-419, 421, 422, տե՛ս Շամիրամ
Սեյս Ա. Հ. 172, 208, 240, 256, 281, 288, 302, 373
Սեն-Մարտեն Ա. Ժ. - 551, 555, 568
Սեննաքերիբ, թագավոր 91, 133, 139-141, 143, 145, 148-155, 243, 246, 266, 344, 373, 375
Սեռսես (Սիյավուշ), պաշտոնյա 551, 552
Սեպտիմիոս Սեվերոս, Հռոմի կայսր - 527, 528, 531
Սեվերիանոս, քուրմ - 523
Սերջի, մարդաբան - 45
Սեքստիլիոս, լեգատ - 475-477, 482
Սեքստոս Ռուփուս, պատմագիր - 494
Սիբյուրտիոս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժառանգորդ - 436
Սիենի, Սիե-նի, թագավոր - 82, 112, տե՛ս Ասիա, Ասիե
Սիլլակես, սուրհանդակ - 520
Սիմե, դից. - 422
Սիմմայ, առասպ. - 417, 603
Սիմոն, ապստամբ - 567
Սին, դից. - 326, 327
Սինշարիշկուն, թագավոր - 169, 325, 336, տե՛ս Սարակոս
Սիպլիա, կուսակալ - 138
Սիտիրպարնա, ցեղապետ - 157
Սիտտաս, Բյուզանդական Հայաստանի կառավարիչ 553, 555, 556, 559, 560, 564, 566, 567, 569, 570, 572, 617
Սկամանդրոս, Հեկտորի որդի - 341
Սկիպիոն, տե՛ս Լուկիոս Կոռնելիոս Սկիպիոն
Սկյութես, Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժառանգորդ - 436
Սմբատ, Գայլ Վահանի որդի - 599
Սմերդիս - 363, 377, տե՛ս Բարդիյա, Պատեյզիտես
Սմիթ Գ. - 331
Սմիթ Ս. - 169
Սնդաշարմե, թագավոր - 164
Սոկրատես, փիլիսոփա - 366
Սոհեմոս, Հայոց թագավոր - 524, 614
Սոռնատիոս, զորավար 479, 493, 496
Սոսարմոս, մարերի առաջնորդ - 336
Սպորակիոս, Թեոդոսիոս Մեծի դեսպանորդ - 540
Սպորակիոս, Թեոդոսիոս Փոքրի դեսպանորդ - 540, 541
Ստասանդրոս, ժառանգորդ - 436, 438
Ստասանոր, Ալեքսանդր Մեծի ժառանգորդ - 438
Ստատիոս Պրիսկոս, զորավար - 525
Ստատիրա, Միհրդատ Եվպատորի քույր - 465

Ստեփանոս Բյուզանդացի, քերական - 306, 308, 310, 340, 352, 354, 355, 370
Ստեփանոս Շահումյան - 20
Ստիլիխոն, դեսպանորդ - 541
Ստրաբոն, աշխարհագետ - 133, 156, 241, 308-312, 338, 349-357, 412, 417, 419, 445, 446, 448, 456, 460, 493, 498, 599, 606
Ստրատոնիկե, առասպ. - 414
Ստրժիգովսկի Յո. - 602
Ստրութաս (Ստրուսես), Սարդեսի կառավարիչ - 370
Սրվանձտյան Գ. - 418
Սուա, կառավարիչ - 106, 112
Սուիդաս, բառարանագիր - 523
Սուլի, թագավոր - 232
Սուլիե, թագավոր - 284
Սուլլա (Լուկիոս Կոռնելիոս Սուլլա), զորավար - 465
Սուլումալ, թագավոր - 220
Սունահին, նահանգապետ - 142
Սունիկա, հոների առաջնորդ - 555
Սունննասուրա, թագավոր - 73
Սուպպիլուլիումա, թագավոր - 55-61, 63, 68-73
Սուտարնա, թագավոր - 55
Սուրեն, զորահրամանատար 513, 516, 517, 519-521, 613
Սուքրի Ա. - 39

Վագիսես, պարթև դեսպանորդ - 514
Վալերիանոս, զորահրամանատար 577, 582, 589-591, 619
Վահագն, դից. - 353, 410
Վահան Մամիկոնյան (V դ.), Հայոց մարզպան - 564, 617
Վաղարշ III, պարթևաց թագավոր 614
Վաղարշ IV, պարթևաց թագավոր - 523, 524, 614
Վաղարշ V, պարթևաց թագավոր 528, 531, 614
Վաղարշ VI, պարթևաց թագավոր - 530, 533
Վաղարշ, պարթևաց Վաղարշ VI թագավորի որդի - 530
Վաղարշ, պարսից թագավոր 539, 542
Վայդներ Ե. - 573
Վասակ Մամիկոնյան (IV դ.), Հայոց սպարապետ - 567, 568, 570, 571, 589, 609
Վարազտիրոց Բագրատունի (VI դ.), զորավար - 618
Վարդազարյան Օ. - 22, 593, 604, 615
Վարդան, պարսից արքունիկի քարտուղար - 586, 587
Վարդանյան Ա. - 10
Վարեսման Սագ, զորավար 554, 555
Վելլեոս Պատերկուլոս, պատմագիր - 611
Վերոս, տե՛ս Լուկիոս Վերոս
Վիլկեն Ու. - 415
Վինդաֆառնա, անձնանուն 380, տե՛ս Ինտաֆերնես, Արտափերնես, Արտափերնես
Վինդաֆառնա, Դարեհ I-ի եղբայր - 380
Վինդիշման Հ. - 406
Վինկլեր Ա. 154
Վինկլեր Հ. 101, 122, 123, 144, 155, 167, 250, 300, 328, 331, 342
Վիշտասպա, անձնանուն - 375
Վիշտասպա, պարսից թագավոր 374
Վիտտիգիս, գոթերի առաջնորդ - 562, 563, 573, 577, 582
Վոգե Մ. - 277
Վրիվ, Փառանգիոնի կառավարիչ 564

ալ-Տաբարի, մատենագիր - 550
Տանյուռքսարես (Թանառքսարես), Կյուրոսի որդի 368-370, 378, 379, տե՛ս Բարդիյա

Տաշյան Հ. - 609
Տարավտաս - 533, տե՛ս Կարակալլա
Տաքսիլես, Միհրդատ Եվպատորի զորավար - 479
Տերիտուշմ, պարթևիկ մեծատոհմիկ - 455, 607
Տեր-Հովհաննիսյան Տ. - 10
Տեր-Ներսեսյան Մ. - 10
Տիգրան, աճծճանուն - 370, 371, 599
Տիգրան, Արմինիի թագավորի որդի - 608, տե՛ս Տիգրան Կրտսեր
Տիգրան, Արտաշեսի տնից - 371
Տիգրան, Աքեմենյանների տոհմից 370
Տիգրան, զորավար (VII դ.) - 599
Տիգրան, «Հայաստան երկրի թագավոր» - 371
Տիգրան, Հայոց թագավոր - 614, տե՛ս Սոհեմոս
Տիգրան, Ստրուբասի (Ստրուսեսի) փեսա - 370
Տիգրան I, Հայոց թագավոր 457, 458, 604, 608
Տիգրան II Մեծ, Հայոց թագավոր - 19, 29, 92, 95, 348, 354, 357, 410, 448, 454-460, 464-466, 468-476, 478-506, 508, 509, 513, 519, 600, 604, 607-611
Տիգրան Երվանդյան, Հայոց թագավոր - 365-371
Տիգրան Կրտսեր - 458, 498-500, 503-505, 509, 600, 608, 610, 611
Տիտոս Լիվիոս, պատմագիր 485, 488
Տիր, դից. - 354, 410, 420
Տիրացյան Գ. - 599, 600
Տիրիքազոս, հյուպատոս 18, 446, 454, 455, 601
Տիրիքազոս, Սարդեսի կառավարիչ - 370
Տլեպոլեմոս, Ալեքսանդր Մեծի ժառանգորդ - 436, 438
Տոմաշեկ Վ. - 349
Տրայանոս, Հռոմի կայսր - 434, 526
Տրդատ, սատրապ 526, 530, 531, 614
Տրդատ, Վաղարշ V-ի հորեղբայր 531
Տրդատ I, Հայոց թագավոր - 19, 614
Տրդատ II, Հայոց թագավոր - 533, 613
Տրդատ III, Հայոց թագավոր 420-422
Տրդատ Բագրատունի, տե՛ս Տրդատ (սատրապ)
Տրիարիոս, զորավար - 496
Տրոգոս Պոմպեոս, պատմագիր - 351, տե՛ս Հուստինոս
Տուբերոն, փիլիսոփա - 497
Տուտու, կուսակալ - 138, 242

Ուալի, թագավոր - 113, 164, 328
Ուասսարմե, Խուլլիի հայր - 342
Ուդիաստես, սատրապ 455, 456, 607
Ուդուրի Էթիուխինի, թագավոր - 235, 238, 245, 253
Ուենդա(-ինի), իշխան - 239
Ուեղիպրի 210, տե՛ս Ռուսա Սարդուրիխինի
Ու(ե)դուրի-Էթիունի, թագավոր - 238
Ուեր, առասպ. - 348
Ութուպուրշի, թագավոր - 253, 254
Ուիտերուխի (Ուիթերուխի, Ուտերուխի), թագավոր 235-237, 245, 249, 253, 293
Ուլոս, առասպ. - 348
Ուլլուսունու, թագավոր 125, 126, 128-131, 229, 252
Ուլտուգա, իշխան - 293
Ումակիշտար, մար առաջնորդ - 332
Ումակիշտար - 334, տե՛ս Կիաքսար
Ումմանալդաշ, թագավոր - 168
Ուշպինա, թագավոր - 116, 117, 170, 213, տե՛ս Իշպուինի
Ուպախխիր-Բել, կուսակալ 146, 147, տե՛ս Նաշխուր
Ուպպամմա, աճծնանուն - 332
Ուպպիս, կուսակալ - 157, 332
Ուպու, թագավոր - 114

Ուտուպուրշինի, թագավոր 234, տե՛ս Utupuršiʾ(ni)
Ուր-բաննդա, թագավոր - 48
Ուրզանա, թագավոր - 135, 136, 140-144, 210, 222-224, 229, 267, 362, 394, 400
Ուր-խարակ, թագավոր - 48
Ուրխի-Թեշուբ, թագավոր - 55
Ուրծինե, փոխզորավար - 249, 251
Ուրսա, անձնանուն - 329, 393
Ուրսա (I), թագավոր - 124, 128, 130, 135, 213, 252, 261, տե՛ս նաև Ռուսա I
Ուրսա (II), թագավոր - 156, 160, 214, տե՛ս նաև Ռուսա II
Ուրսի, անձնանուն - 329
Ուրտակ, թագավոր 165, տե՛ս Թեումման

Փամպուքյան Ե. - 17, 22
Փայդիմե, Օտանեսի դուստր - 377
Փառնակ, Միհրդատ Եվպատորի որդի - 508
Փառնակ I, Պոնտոսի թագավոր 448, 449, 456
Փառնոս, թագավոր - 336, 360
Փավստոս Բուզանդ, մատենագիր 68, 174, 274, 347, 360, 460, 477, 608
Փարասմանե Իբերացի, վրաց թագավոր - 523
Փարեսմանես, լազերի առաջնորդ 546
Փարիսատիս, Տերիտուշմի խորթ մայր - 455
Փենիքս, Միհրդատ Եվպատորի ազգական - 473
Փերավլաս, Կյուռոս Մեծի զինակից - 363
Փիլարտոս Վարաժնունի, իշխան - 97
Փիլիպպոս, Ալեքսանդր Մեծի ժառանգորդ - 436, 438
Փիլիպպոս I, Սելևկյան թագավոր 460
Փիլիպպոս II, Սելևկյան թագավոր - 460
Փիլոտաս, զորավար - 435
Փիլոքսենոս, ժառանգորդ - 438
Փլեգոն Տրալլացի, մատենագիր 466, 494
Փոտ, պատրիարք - 441
Փորկոս, առասպ. - 341
Փրաառորտես, մարաց թագավոր 333, 598, տե՛ս նաև Ֆրաառորտես
Փրադատես, պարսից զորավար - 433
Փրատափերնես, զորավար - 432, 436
Փրոմտինոս, պատմագիր - 483, 484, 488

Քալանթար Ա. - 7, 32, 34, 176, 211
Քասունի Ե. - 609
Քինգ Լ. - 40, 87
Քյոմուրճյան Ե. - 7
Քշաթրիտա, անձնանուն - 333, 335, 336, տե՛ս Կաշտարիտի, Ֆրավարտիշ
Քոլոլյան Պ. - 15
Քսանթոս, մատենագիր - 354
Քսենոփոն, պատմագիր 19, 156, 311, 312, 338, 344, 362, 363, 365-370, 379, 448, 455, 598
Քսերքսես, Ծոփքի թագավոր - 446, 450-452
Քսերքսես, պարսից թագավոր - 340, 361, 370, 374, 497
Քվինտոս Կուրտիոս Ռուփուս, պատմագիր - 433, 605
Քրիսաննտաս, Կյուրոս Մեծի զինակից - 363
Քրիստափոր Ա Տիրառիջցի, Հայոց կաթողիկոս - 619
Քրիստոս (Հիսուս Քրիստոս) - 27, 56

Օլթակոս, դանդարիոսների իշխան - 473
Օլիքրիոս (Անիտիոս Օլիքրիոս), կեսար - 545

Օլիմպիոս (Ալիպիոս), դուքս - 545
Օլմշտեղ Ա. - 321
Օլոփերնես, Աննիոքիսի որդի - 450, 453
Օհանյան Մ. - 605
Օննես, առասպ. - 417, 419
Օպպերտ Ժ. - 373
Օպսիտես, Լազիկայի զորավար 581
Օսակես (Վասակ), զորավար - 521
Օվիդիոս, բանաստեղծ - 412
Օտաննես, Բարդիյայի մորեղբայր 377, 380
Օրիոն, դից. - 421
Օրմենիոս, Թեսալիայի թագավոր, առասպ. - 355
Օրմենոս (Իլիական, X, 266) - 355
Օրմենոս (Իլիական, XII, 187) - 355
Օրոբատ, զորավար 433, տե՛ս Օրոնտոբատես
Օրոդես I, Պարթևաց թագավոր - 456
Օրոդես II, Պարթևաց թագավոր 456, 513-515, 517, 520, 521, 613
Օրոզիոս, պատմագիր - 457, 488
Օրոյզես (Օրոզես, Հորոզես), աղվանների թագավոր - 505
Օրոնտես, անձնանուն - 605
Օրոնտես, սատրապ 311, տե՛ս Երվանդ II
Օրոնտես (Երվանդ II), Արևելյան Հայաստանի սատրապ 446, 454, 455, 601
Օրոնտես (Երվանդ III), Հայաստանի սատրապ - 18, 432, 439, 441, 442, 445, 446, 605, 606
Օրոնտես (Երվանդ IV Վերջին), Հայոց թագավոր - 606
Օրոնտոբատես, զորավար - 432, 433, տե՛ս Օրոբատ
Օրսինես, զորավար - 432, 433, տե՛ս Օրքսիննես
Օրտոա[դիս]տիս, Օրտոասդիտիս 456
Օրքսիննես, զորավար 432, 433, տե՛ս Օրսինես
Օքսաթրես, զորավար - 432
Օքսիարտես, Ալեքսանդր Մեծի ժառանգորդ - 361, 436

Փաբիոս, զորավար - 496
Փասմեր, Մ. Յ. Ֆ. - 323
Փիլեմոն, զորավար - 591
Փլորոս, պատմագիր - 505
Փորրեր Է.- 47, 48, 56, 67, 79, 80, 85, 96, 97, 105, 128, 147, 150-152, 159, 299, 310, 321, 343, 386, 387, 389, 392
Փրաաորտես, մարաց թագավոր - 334-337, տե՛ս նաև Փրաաորտես, Փրավարտիշ
Փրավարտիշ 333, 336, տե՛ս նաև Քշաթրիտա, Կաշտարիտի
Փրիդրիխ Յո. 186, 187, 287, 289, 297, 302
Փրիկ, բանաստեղծ - 10
Փուրտիոս, թագավոր - 526

Abiani, թագավոր - 203
[l]Abilianieḫi, թագավոր - 193, 293
Abul-Faraj (Gregorius Barhebraeus), մատենագիր - 548
[d]Abuše urulili-ue šiua-li (Uešiuali), դից. - 178
Achämeniden - 355, 372
Adad, դից - 281, 282, 284, 285, 422
[d]Adaruta-a, դից. - 178
[d]Adiia, դից. - 180, 291
Adontz (Adonz) N. - 5, 11, 49, 118, 602
Aelius Spartianus - 532
Ahuramazda, դից. - 381
[d]Aia, դից. - 179, 291
[d]Ainau-e, դից. - 180
[d]Airaini-e, դից. - 178
[d]Alaptušini-e, դից. -178
[p]Alganinaue-ի աստված - 179
Alexander Magnus - 432, 438, 447
Anahbedh - 583

[d]Anapša-a, դից. - 178, 291
Anastasius - 543
Andreas F. - 374
An-ḫi-ti, թագավոր - 162
Aniqu, դից. - 260
Anspacher A. S. - 119
Anušavan, Շահապետ - 415
[d]...a-nu-uš, դից. - 69
Apollonius Rhodius - 472
Appianus Alexandrinus 440, 445, 451, 457, 459, 473, 484, 486, 505, 513
[d]Ar'a-a, դից. - 180
[d]Araza-a, դից. - 178
Ar-ba-ku, Ar-na-si-a, երկրի կառավարիչ - 331
Arbates - 436
Ardarakiḫi, թագավոր - 199
[d]Ardi, դից. - 258
[d]Ardi-e, դից. - 180
Amiaud A. - 101, 217, 250
[d]Ardini, դից. - 177, 207, 211, 259
[d]Ardini BAB [v]Uišini-ni, դից. - 179, 259
[v]Ardininaue-ḫ աստված, [alu]Ardininaue ILU - 178, 259
Ardini-ni, դից. - 257, 258
Ardoates - 441
[l]Argišti-ḫi - 212
Argišti Menuaḫini, թագավոր 192, 285
Argišti Rusaḫini, թագավոր - 211
Argištiḫina - 201
[l]Argišti-ḫinie - 204
Argištiše, թագավոր - 200, 201, 286
A-ri-a, Bu-uš-tu երկրի կառավարիչ - 331
Ariarathe - 605
[d]Arni, դից. - 258
Aroandes - 441
Arrianus (Flavius Arrianus) - 432, 435, 438
[d]Arsimela-a, դից. - 178
[l]Arsita-ni, թագավոր - 195
Artabanus - 456
Artaces - 505, տե՛ս Ἀρτώκης, Artoches, Արտոկես
Artapanos - 415
Artavan - 415
Artax - 436
Artoches - 505, տե՛ս Արտոկես, Artaces, Ἀρτώκης
[d]Arṭu'arasau-e (Arṭu'arsaue), դից. 178
[d]Arni-e, դից. - 178
[d]Arṣi-bedini, [d]Arṣi-bedini-e, դից. - 178, 259
[d]Arṣuniuni-ni-ḫ աստվածներ - 179
[alu]Arṣuniunini ILU, դից. - 259
[d]Arubani, [d]Arubani-e, դից. 179, 187
A-ru-uk-ku, արքայազն - 373
Asdourian P. P. - 510
Aš-pa-an-da, Ka-ak-kam երկրի կառավարիչ - 331
Aspetiani - 570
Assaraddon - 154
Aššur, դից. - 248
[l]Aššur-Nirari-ni [l]Adad-Nirarieḫi, թագավոր - 202
Ašurbanipal (Aššurbanipal, Assurbanipal) - 154, 164, 174, 322, 373
Ašur-uda, uպա - 125
[l]Ata-a - 212
[d]Atbini-e, դից. - 178
[d]Atqaninaue-ḫ աստվածներ - 179
Atti, դից. - 422
Atticus - 513
Attidius Cornelianus - 524
Attis, դից. - 413
A-u-ar-pa-ar-nu, Ki-i-ta-nu երկրի կառավարիչ - 331
Augustinus Hipponensis - 413
[d]Auie, դից. - 179
Avidius Cassius - 523
[l]Aza, թագավոր - 196, 201

[d]Ba-al-ta-ik, դից. - 70
[d]Baba-a, դից. - 179, 195
[p]Babanaue -ի աստված (ILU) - 179, 259
Babelon E. - 451
Balat, դից. - 422
[l]Baltulի, բազավոր - 199, 234, 293
[d]Barșia, դից. - 179
Bartholomae Ch. - 355
Bauer A. - 347
Bāwi - 548, 549
Bayern F. - 31
Bedjan P. - 548
Belck W. - 95, 116, 172, 175, 177, 184-186, 188, 191, 212, 273, 359, 371
Bezold C. - 149, 150, 153
Billerbeck A. - 101
Bloch G. - 510
Bopp F. - 602
Bork F. - 299
Bouche-Leclercq A. - 510
Bouchier E. S. - 510
Brooks E. W. - 535
Budge A. E. W. - 41, 78, 79, 85, 93, 98, 385-387, 389, 390, 393

Caesar (Caius Julius Caesar) - 511
Ča(a)išpiš, անձանանուն - 323
Cameron G. G. - 598
Cassius Dio Cocceianus 459, 460, 505, 513, 523, 524, 526-534
Cavaignac E. - 56, 63, 67
Cedrenus (Georgius Cedrenuds) - 350
Chabot J.-B. - 97
Chantre E. - 31
Chapot V - 510
Charlesworth M. P. - 510
Chiera E. -305
Chipiez C. - 277
Chosroës - 588
Cicero (Marcus Tullius Cicero) - 513
Cimon - 509
Čišpiš - 374, տե՛ս Չիշպիշ
Clemen C. - 413
Clinton, պատմաբան - 588
Constantinus Porphyrogenitus 452, 615
Contenau G. - 300
Cornelius Nepos - 470
Crassus (Marcus Licinius Crassus) 513-519, 522
Cumont F. - 118, 350, 413, 510
Cybèle, դից. - 412

[l]Dada-ni, ոմն - 195
[l]Dadika-i, բազավոր - 195
Dalta - 330
Darayavahuš - 374
Delitzch F. - 101, 138, 392
Dhorme E. - 49, 300, 304
[l]Diaueի, բազավոր - 198, 199, 234
[d]Diduaini-e, դից. - 178, 291
Dindorf (Dindorfius) L. - 535, 541
Diodorus Siculus - 436, 438, 439, 441, 450, 453, 454, 459
[d](Di)raue, դից. - 179
[l]Diușini, բազավոր - 205
Droysen J. G. - 441
Dumesil G. - 298

Ebeling E. - 74, 75, 91
Ebert M. - 323
Eckhardt K. - 510
[d]Elia'a-a, դից. - 179
[d]Elipri, [d]Elipri-e, դից. - 178, 259
[d]Elipuri-e, դից. - 191
E-pa-ar-nu-a, Si-ig-ri-na-ai -ի բառաբաչեա - 331
Erikuaի, բազավոր - 181
[d]Erina-a, դից. - 178, 291
Essarհaddon - 154
Eumenes - 437
Eusebius Caesariensis - 153
Eustathius Epiphanius - 535
Eutropius, պատմագիր - 466, 505

Ferrero G. - 510
Florus (Publius Annius Florus), պատմագիր - 505
Forrer E. - 48, 56, 60, 69, 72, 74, 75, 78, 91, 99, 149, 152, 157, 224, 231, 259, 289, 342, 343, 387, 389, 392
Friedrich J. - 56, 60, 176, 211, 247, 289, 301, 305
Frontinus (Sextus Julius Frontinus), մատենագիր - 484

Gadd G. J. - 314, 326
Gamkrelidze T. - 595
Gelderen C. van - 138
Gelzer H. - 163
Georgius Cyprius - 67, 98
Gibbon Ed. - 543, 551
Gordon M. C. H. - 300, 305
Götze A. - 52, 56, 68, 175, 247, 305, 306
Graillot H. - 412
Grousset R. - 9, 12, 15, 593

Hadrianus (Publius Aelius Hadrianus) - 511, 532
^{d}Ḫaldiei, ^{d}Ḫaldi, դից.- 175, 176, 177, 181, 183-185, 187, 188, 190, 191, 203, 204, 207, 262, 263, 281, 284-286, 290-292
^{d}Ḫaldi-naue BELI^{PL} - 177, 257
^{d}Ḫaldi-e nipsidu-a-ali, դից. - 177, 257
^{d}Ḫaldi-e urpu-e, դից. - 177, 257
^{d}Ḫaldii ALU tini - 258
Ḫaldina BABU - 191, 262
^{d}Ḫaldina-ue ^{amelu}ASI^{pl}, դից. - 178, 257
^{d}Ḫaldinaue BABI, ^{ilu}Ḫaldinaue BABI, դից. - 179, 257, 258
^{d}Ḫaldini, դից. 175, 190, 209, 211, 212, 262, 283, 291
Ḫaldini ALI-ni, դից. - 258
^{d}Ḫaldini alsuiši-e, դից. - 178, 257, 291
^{d}Ḫaldini(ni) arni-e, դից. 179, 257, 291
^{d}Ḫaldini bedišani, դից. - 257
^{d}Ḫaldini daši-e, դից. - 179, 257, 291
^{d}Ḫaldini diruši-e, դից. - 178, 257, 291
^{d}Ḫaldini iniriaši-e, դից. - 178, 257, 291
^{d}Ḫaldini niribi-e, դից. - 179, 257, 291
^{d}Ḫaldini susini, դից. - 179, 257
^{d}Ḫaldini ušmaši-e, դից. -179, 257, 281, 283, 291
^{d}Ḫaldinie badusie, դից. - 182
^{d}Ḫaldinili, դից. - 175
^{ILU}Ḫal-di-ni-ni, դից. - 212, 280
^{ilu}Ḫaldinini ALI-ni, դից. - 258
^{d}Ḫaldinini-ի քաղաքների աստվածներ - 179
^{d}Ḫaldinini susini-ի աստվածներ - 179
^{d}Ḫaldiše masi(ni), դից. - 258
Hall H. R. - 46
Hamilton F. J. - 535
^{d}Ḫara-a, դից. - 178
Har-ar-tuk-ka, կառավարիչ - 331
Harper R. F. - 141-143, 150, 151, 160, 242, 251
Harper R. J. - 125, 138
Hartmann M. - 80
Haserbock Jo. - 510
Haupt P. - 101, 138, 392
Haxamaniš - 374, տե՛ս Հախամանիշ
Henderson B. W. - 511
Hepding H. - 413
Herodotus - 118, 127
Herzfeld E. - 374
^{l}Ḫilaruada, բազավոր - 194, 208
Hilprecht H. V. - 249
Hippolytus - 347
Holm R. - 347
Honigmann E. - 93
Horodes, Orodes - 505, տե՛ս Որոդես, Որոդես
Howardy G. - 395
Hrozny B. - 48, 52, 56, 299, 300, 305
^{l}Ḫuḫa-ni, բազավոր - 204
^{d}... ḫu-ḫu-uš, դից. - 70
^{d}Huli, դից. - 259, 260
^{d}Huli-e, դից. - 187
Humann K. - 443
^{d}Ḫuṭuini, դից. - 177, 190, 291

[l]Iganie-ḫi, թագավոր - 205
Iḫaiduše, անձնանուն - 201
ILANI [d]Ḫaldini ALI-ni, դից. - 257
ILANI LIŠANI «օտար լեզուների աստվածներ» - 259
Inglizian V - 347
[d]Iniriaše, դից. - 199
[d]Inuanau-e, դից. - 180
Inušpua, արքայազն - 175
[d]Ipḫari, դից. - 179, 291
[l]Irekua, անձնանուն - 181
Irekuaḫi, իշխան - 181
[l]Irkua-ini, թագավոր - 203
[d]Irmušini-e, դից. - 178
Isidorus Characenus - 459
[l]Išququlḫie - 212
Ispabara - 330
Išpilini [l]Batuḫini, ագարակատեր - 211
Išpuini, Išpuini Sarduriḫini, թագավոր - 174, 175, 297, 298
[l]Iš-pu-u-i-ni, [l]Iš-pu-u-i-ni-e-ḫi 280, 283
[d]Ištar, դից. - 69
Iš-te-le-ku, կառավարիչ - 331
Iš-te-su-ku, Iš-te-up-pu-ḫ քաղաքապետ - 331
Ivanov V. – 595

Joannes Antiochensis - 451, 452
Joannes Lydus - 540, 615
Joannes Xiphilinus - 524, 531
Johns C. H. W. - 140, 153, 231
Josephus Flavius - 513
Joshua the Stylite - 535, 542-545, 548
Julius Capitolinus - 523-525
Justi F. - 330, 531, 554, 583, 584
Justinus M. Junianus, մատենագիր 436, 443, 447, 453, 456, 457, 459, 460, 468, 513

Kaibel G. - 526
[l]Kamani, թագավոր - 205
Karst J. - 153
Ka-ru-ti, Kar-zi-nu-u երկրի կառավարիչ - 331
[l]Katarza, թագավոր - 176
Kiepert H. - 353, 477
King L. W. - 32, 40, 41, 49, 52, 78, 79, 85, 93, 98, 217, 248, 385-387, 389, 390, 393
Klauber E. G. - 96, 99, 143
Knudtzon J. A. - 81, 158, 159, 161, 163, 225
Krall J. - 105, 337
Kretschemer P. - 306
Kuštašpili, թագավոր - 206
Kyros I - 373

Lagarde P. A. de - 551, 596
Langdon S. - 326, 328
Layard A. H. - 166
Lebeau C.-H. - 548, 551, 554, 558, 568
Lehmann-Haupt C. F. - 83, 111, 119, 172, 275-279, 387, 389, 394, 477
Lerch P. - 108
Lie A. - 123
Lods A. - 32, 35
[l]Lueruni, թագավոր - 205
[l]Luša, թագավոր - 176, 293
Lu-ti-ip-ri, թագավոր - 174
Lucius Verus, տե՛ս Verus
Luckenbill D. - 78, 149, 395
Lucullus (Lucius Licinius Lucullus) 95, 457, 460, 465-467, 473, 479, 480, 487, 496, 509, 510, 519
Lynch H. - 277

Ma-aš-da-ku, A-ma-ak-ki-ḫ քաղաքապետ - 331, տե՛ս Maštaku
Ma-aš-ta-ku, A-me-is-ta երկրի կառավարիչ - 331, տե՛ս Maštaku
Macrobius (Ambrosius Theodosius Macrobius) - 457
Magna Mater, դից. - 412
Malalas (Joannes Malalas) - 554, 555, 558-561
Marcellinus (Marcellinus Comes), ժամանակագիր - 549, 561

Marcus Aurelius Antoninus - 524, 525
Marquart J. - 84, 95, 108, 614, տե՛ս Markwart J.
Markwart J. 162, 241, 312, 347, 451, 505, 541, տե՛ս Marquart J.
Martius Varus - 523
Mašdaku, աննշանուն - 332
Masišta-ku, աննշանուն 332, տե՛ս Maštaku, Μάσιστος
Maspero G. - 166
Maštaku, աննշանուն - 332
Mazdaka, աննշանուն - 332
Meinua-se - 189
Meissner B. - 74, 75, 91, 155, 249, 266
Memnon - 442, 484, 486
Menua, [1]Me-nu-a-ni [1]Iš -pu-u-i-ni-e-ḫe, [1]Me-nu-a-še թագավոր - 175, 180, 181, 185-187, 192, 281, 283, 284, 290, 295-298
Meyer E. - 511
Migne J. P. - 422
Miller K. - 388
Mithridate Eupator - 472, 511
Mithridates Magnus - 456, 459
Mommsen Th. - 477, 511, 519, 520
Morgan J. de - 31, 40, 42
Ps.-Moses Xorenac'i - 541, 614
Müller D. H. - 177
Müller K. - 68, 84, 308, 354, 356, 388, 442, 451-453, 466, 494
[1]Murini-ini, թագավոր - 204
[1]Murinu-ni, թագավոր - 202
Muršiliš, թագավոր - 56
[1]Muruba (Muruza), թագավոր - 193

[d]Nalaini, դից. - 178, 291
Namitok A. - 298
Nero (Claudius Caesar Augustus Germanicus) - 511
Nide, աննշանուն - 330
[1]Niduni, թագավոր - 207
Niebuhr M. - 155
Nikolsky M. V 181, 188, 200, 201, 209, 210, 212
Noe - 353
Nöldecke Th. - 312, 336
[1]Nunuli, երկիր - 201

Olmstead A. T. - 93, 140, 144, 148, 150, 152, 154, 161, 307
Orodes, 'Oroizes, Horodes - 505, տե՛ս Որոյզես, Որոզես
Orosius Paulus, պատմագիր 457, 505, 513
Ortoasdistis - 456

Pa-ar-ku-ur, An-tir-pat-ti-a-nu երկրի կառավարիչ - 331
[1]Panulua, թագավոր - 198
Pauly A. - 349, 354, 583
Pedersen H. - 211
Peiser E. E. - 122
Peisner F. E. - 93
Perrot G. - 277
Pfeiffer R. U. - 125, 138, 140, 142, 151, 160, 242, 251
Phratus - 456
Pitḫa-nu, թագավոր - 51
Piuista, թագավոր - 51
Pius (Antoninus Pius) - 524
Plutarchus 436, 439, 457, 460-467, 473, 479, 480, 487, 496, 497, 499, 504-506, 509, 513-519, 522
Polyaenus Rhetor - 442, 443
Polybius - 449, 450, 453, 455
Polyhistor (Lucius Cornelius Alexander Polyhistor) - 354
Pompeius, Pompejus, Pompée (Gnaeus Pompeius Magnus) 460, 497, 499, 504-506, 509-511
Pompeius Trogus - 436, 468, 513, տե՛ս Trogus Pompeius
Porphyrius philosophus - 413
Priscus Panites - 541, 542
Procopius Caesariensis - 535, 537, 543-545, 547-552, 554-567, 569, 570, 573, 574, 576-587, 591

Puchstein O. - 443
Ptolemaius (Claudius Ptolemaeus) - 65, 84, 127, 308

[l]Qabiliḫi, թագավոր - 199
[l]Qapuri-ni, թագավոր - 207
Quera, դից. - 174, 259
[d]Quera-a, դից. - 178
[d]Quera-ina, դից. - 185
Quintus Curtius Rufus - 432, 433, 436
[l]Qulia-ni, թագավոր - 200
[v]Qumenunaue-ի աստված, [alu]Qumenunaue ILU - 179, 259
[l]Quturzani-(i)ni, թագավոր - 193, 293
[d]Qilibani-e երկրների աստված - 179

Ramsay W. M. - 343, 350
[l]Rašu, թագավոր - 205
[l]Rašuni, [l]Rašu-ni, թագավոր - 205, 294
Reinach A. J. - 353
Reinach Th. - 349, 472, 498, 508, 511
Ripley W. - 45
Ritter K. - 574, 583
Rosenberg Fr. - 413
Rost P - 119
Rostowzeff M. I. - 511
Rawlinson G. - 342, 540, 550, 564
Ru-du-su, Ta-ba-a-ri- և Bit-Bar-ba-ri գավառների կառավարիչ - 331
Rusa Argištiḫini, թագավոր - 211, 281, 282
Rusa, Rusa Erimenaḫini, թագավոր - 212, 213
[l]Rusa-a, թագավոր - 212
[d]Rusaḫina - 212
[l]Rusa-ni - 212
Rusaše Sarduriḫiniše Uedipri, թագավոր - 222

Sachau E. - 477
[l]Sagaštar - 212
Salmanasar II - 101, 217, 250
Salmanasar III - 101, 105
[ilu] Šamaš, դից. - 281, 282, 284, 285
[ilu] Šamaš-ni, դից. - 257, 281
Samuel l'Arménien - 11
[d]Sardi, դից. - 260
[d]Sardi-e, դից. - 179
Sar-duri, Sarduri Argištiḫini, թագավոր - 174, 202, 204,294, 296
Sargon II - 123, 127, 331, 261, 266
Sargon - 149, 394
Sargon von Akkad - 49, 594
Sariaster, արքայազն - 500
[l]Šaškie, թագավոր - 199
Sa-tar-e-šu, կառավարիչ - 331
Sa-tar-pa-nu, Up-pu-ri-a երկրի կառավարիչ - 331
Sayce A. H. - 48, 173-176, 180-191, 194-202, 208-213, 248, 285, 346, 389
Schrader E. - 78, 85, 93, 116, 118, 123, 127, 149, 250, 328, 372, 385, 391, 396
Šebetu, դից. - 260
Seeck O. - 322
[l]Seḫauli-e, ոմն - 202
Seleucides - 510
Semiramis - 118
Sennacherib, Sanherib - 149, 152, 155
Septimius Severus (Lucius Septimius Severus) - 510
Sergi G. - 45
Sestius (Publius Sestius) - 457
Scheil V - 101, 154, 217, 250
Schneiderwirth H. - 511
Schulz F. E. - 182, 191, 194-198, 285
[d]Šebitu -e, դից. - 178
[d]Šielardi, դից. - 260
[l]Ṣinalibi-ni [l]Lueḫu-ḫie, թագավոր - 202
Sextus Julius Africanus - 163
Schöne A. - 494
[d]Šielardi-e, դից. - 178, 187
Sie-ni, անձնանուն - 112, տե՛ս Ասիե, Ասիա
[d]Si-il-li..., դից. - 70
[d]Silia, դից. - 179
Siliia, դից. - 291

Sime - 422
SIN, դից. - 260
[l]Ṣinalibi [l]Ueriḫinie, թագավոր - 209
[d]Šiniri-e, դից. - 178
[d]Sinuiardi-e, դից. - 179
[d]Šiunie, դից. 190
Smith G. - 169
Sommer F. S. - 304, 305
Speiser E. A. - 304, 305
Statius Priscus (Marcus Statius Priscus) - 523, 525
Strabo 39, 42, 133, 341, 435, 457, 459, 460, 473, 477, 513
Streck M. - 164, 166, 167, 169
[d]Šuba-a, դից. - 179, 291
Subbiluliuma, թագավոր - 56
[alu v]Ṣuininaue-ի աստված, ILU - 179, 259
[l]Sulie, թագավոր - 183, 284
Su-tir-na, Mu-sa-na-a-ի քաղաքապետ - 331
Sweete H. B. - 346

[d]Ta-a-ru-mu-uš, դից. - 69
[d]Talapur-a, դից. - 179
Tallquist K. - 152
[d]Taraini-e, դից. - 178
Tariria, արքայադուստր - 187, 292
Tchobanian A. - 8
Tenney F. - 510
Telibinus, թագավոր - 52
[d]Te-ri-id-ti-tu-u-ni-i(š), դից. - 69
[il m]Tešeba, [d]Tešeba, Te-e-še-ba, Teišeba, [d]Tešeba-a, դից. 177, 207, 211, 256, 259, 301
[d]Tešeba [am]ASI[pl], դից. - 178
[d]Tešeba BAB [v]Eridiani, դից. - 179, 259
[d]Tešup, դից. - 301
Theophanes Confessor - 535, 549, 554
Theophanes Continuatus - 65
Theophilactus Simocatta - 98, 583
Thompsom R. C. - 141, 154
Thureau-Dangin F. 109, 127, 141, 159, 252, 261, 270-272, 300, 305, 393, 396
Tiglat-Palasar III, Tiglat-Pileser III 119
Tigranes (II) - 457, 459, 500
Tigranes Deus - 456
[l]Titia-ni, իշխան - 183, 192
Titus Livius - 449
Trogus Pompeius - 436, 456, 513, տե՛ս Pompeius Trogus
Tseretheli M. - 175, 247, 252, 289
Tsey Ibrahim - 298
[d]Turani, դից. - 177, 291
[v]Tušpaninaue (Tušpanaue)-ի աստված (ILU) - 179, 260
[d]Tušpuea, դից. - 179, 259
[ALU]Tu-uš-pa-e, ALU - 280

[d]U(Gagša-an-na-aš), դից. - 70
[d]U(=Tešup), դից. - 69
[d]U-a (Tešeba-a?), դից. - 178
[d]Uainaue BAB [v]Nisi...ni, դից. 179, 259
[d]Uarubani-e, դից. - 177
U-ar-za-a, U-qu-ut-ti երկրի կառավարիչ - 331
[l]Uduri, թագավոր - 193, 194, 200, 241
[l]Ueirda-ini, թագավոր - 203
[d]Ugur, դից. - 69
[d]Uia, դից. - 180, 291
[l]Uidu-še, ոմն - 202
[l]Uiṭaruḫini, թագավոր - 193, 293
[l]U(i)ṭeruḫi, թագավոր - 176
Uituri, թագավոր - 241
[l]Ultuza-ini, թագավոր -193, 293
[d]U-na-ag-ga-aš-tu-aš, [d]U-na-ga-aš-tu-aš, դից. - 69, 70
Ungnad A. - 79, 304, 305
[d]Unina-a, դից. - 178
Up-pa-am-ma, Ḫa-ta-li-na-a-ի քաղաքապետ - 331
[d]Ura-a, դից. - 178
Ursa, թագավոր - 221
Uš-da-a, Tur-ab-nu երկրի կառավարիչ - 331

[1]Uṭupurši, [1]Uṭupurši(ni), 𒉺𒅔𒊑𒉿 198
Uṭupurši-ni, 𒉺𒅔𒊑𒉿 - 182

Valerius Maximus - 500
Verus (Lucius Verus) - 523, 524
Virchow R. - 31
Voemelius J. Th. - 357
Vologaesus - 524

Wissowa G. - 349, 354
Weber O. - 56
Weidner E. M. - 47, 49, 56, 71-73, 75, 91, 373, 594
Weissbach F. H. - 355, 372
Wilcken U. - 118
Wilhelm G. - 595
Winckler H. - 78, 122, 154, 161
Wünch J. - 177

Xanthes - 341

Zachariah of Mitylene - 535, 537, 538, 548, 549
[d]Zag-ga..., 𒀭 - 69
Zalpuwa, 𒉺𒅔𒊑𒉿 - 51
Zeitlin M. - 142
Zimmern H. - 154
[d]Ziuquni-e, 𒀭 - 178
Zoroastre - 413
[d]Zuzumaru-e, 𒀭 178

Ἄβγαρος, Ἄγβαρος, Αὔγαρος - 529, 559
Ἀβελιανός - 570
Ἀγχίαλος - 527
Ἀδραμελέχ - 153
Ἀθάρα - 417
Ἀκουσίλοχος - 449
Ἀμύντας - 441
Ἀνιαβέδης - 581
Ἀντίγονος - 441
Ἀντίοχος ὁ αὐτόμολος 531
Ἀντίοχος - 442
Ἀντίοχος - 452
Ἀπεγιανός - 570
Ἀπετιανοί - 570
Ἀραῖος - 416
Ἀρδοάτης - 441
Ἄρης - 411
Ἀριαῖος - 561
Ἀριαράθης - 441, 449
Ἀριόγαισος - 526
Ἄρμενος Ρόδιος - 352
Ἀρριανός - 370
Ἀρσάκης - 570
Ἀρσάμης - 442, 443
Ἀρταβάζης - 513
Ἀρταβάνος - 534
Ἀρταξέρξης - 534
Ἀρταξίας ὁ Ἀρμένιος - 449, 451, 452
Ἀρτώκης - 505
Ἀσπετιανοί - 570
Ἀταργάτις - 417
Αὐρήλιος Μεριθάς - 526
Αὐρήλιος Πάκορος - 526

Βανάδασπος - 527
Βαρδάνης - 586
Βαρεσμάνης - 554, 555
Βαρζάνης - 361, 416
Βῆρος - 523
Βλησχάνης, Βλισχάνης, Βλησχάμης - 584
Βόας - 548
Βόης - 552

Δαρεῖος - 440
Δαρκεία - 415
Δερκετώ - 417
Δίορφος - 411

Ἔρως - 416
Ἑταζέτα - 442
Εὔδοξος - 341
Εὐμένης - 439, 441, 449

Ζαντικός - 527
Ζεὺς Ξένιος - 420
Ζηΐλας - 442

Ἡρόδοτος - 352

Θάμβη - 415
Θεοδόσιος - 540
Θουκυδίδης - 525

Ἰάσων - 352
Ἰωάννης ὁ Τζίβος - 578

Κάσσιος - 524
Κτησίας - 417
Κῦρος - 370, 375

Λούκιος - 524

Μακρίνος - 533
Μάρτιος Βῆρος - 525
Μάσιστος - 332
Μεβόδης - 551
Μήδεια - 353
Μηράμ, Μιρράνης, Μηράν - 554, տե՛ս Պերոզես
Μίθρας - 411
Μιθράτης Καλλίνικος - 443
Μιθραύστης, սատրապ - 432
Μιθρήνης, սատրապ - 435
Μιθριδάτης, սատրապ - 449
Μοῦνδος - 559

Ναβέδης - 583
Νεοπτόλεμος - 437
Νικομήδης - 442
Νίνος - 561
Նիփատես, ηից. 355, տե՛ս Ապամ, Նպատ

Ὄδομος - 350
Ὄννης - 417
Ὀρμενίδης - 355
Ὀρμένιος (Իլիական, II, 734) - 355
Ὀρμενος (Իլիական, VIII, 274) 355
Ὀροίζης, տե՛ս Ὀροίσης - 505
Ὀρόντης, սատրապ - 432, 439
Οὐήρος - 526
Οὐολόγαισος - 524, 528, 530

Περδίκκας - 441
Περόζης - 554, տե՛ս Միրրանես
Πευκέστης - 439
Πιτιάξης - 554
Πρίσκος - 525
Πτολεμαῖος - 452

Σαβάζιος - 420
Σάγος - 555
Σανδώκης - 505
Σαρασάρ - 153
Σεβηριανός - 524
Σέλευκος - 441, 442
Σεναχηρείμ - 155
Σεουήρος - 528
Σίμμα, Σίμμαι - 417
Σουνίκα - 555
Σύαιμος - 525

Ταυνοξάρκης - 370
Ταραύτας - 533
Τεάσπις - 323
Τείσπης - 323
Τιγράνης - 370, 513
Τιριδάτης 531, 533

Τιριδάτης σατράπης - 526, 527

Φάρνος - 361
Φθασυάρσας - 550
Φούρτιος - 526

Χοσρόης - 583

Аветисян Г. М. - 595
Адонц Н. Г. 65, 105, 241, 421, 477, 603, 608, 616
Александр Великий, Александр Македонский - 605
Арутюнян Н. В. - 596
Ахемениды - 600

Бикерман Э. - 598
Бунак В. В. - 44

Гамкрелидзе Т. В. - 565
Гафуров Б. Г. - 605

Дестунис Г. - 535
Дестунис С. - 535, 558, 583
Дионисий Фракийский 241, 421
Дьяконов И. М. - 596, 598

Жебелев С. А. - 605

Иванов В. В. - 595

Кибела - 603
Ковалев С. И. - 605

Маевский В. Т. - 84, 85, 103, 121, 162, 267, 273

Марр Н. - 177, 182, 186, 188, 208, 212, 309
Меликишвили Г. А. - 596
Мещанинов И. И. - 176
Митридат VI- 610

Орбели И. - 208

Помпей Великий - 610
Прокопий Кесарийский - 558

Саркисян Г. Х. - 600
Селевкиды - 607

Тигран II Великий - 600, 608

Цибукидис Д. И. - 605

Шахермайр Ф. - 605
Шофман А. С. - 605

Юстиниан I - 102, 477, 608, 616

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

Ալե, բերդաքաղաք - 264
Աբաեցի, Աբաե-ցի, երկիր - 82, 253, 303, 386
Աբահնդի, բերդաքաղաք - 264
Աբաս, գետ - 506, տե՛ս Ալազան
Աբասիցի, քաղաք 82, 273, տե՛ս Աբարսխուցի
Աբասկի, երկիր - 308
Աբարնե, բնակավայր 121, տե՛ս Աբրանիա, Ջերմուկ (Եփրատի ափին)
Աբարսխուցի, Աբարսխու-ցի, երկիր 82, 84, 303, 386, տե՛ս Աբասիցի
Աբբիսա, երկիր - 121
Աբբորա, գետ - 574, տե՛ս Հաբուրա
Աբդաղաս, երկիր - 396
Աբդաղասա, երկիր - 117
Աբդերա, քաղաք - 351
Աբեշլի, երկիր - 87, 89, 307, 308
Աբիաճիճի, երկիր - 244
Աբիլիաճիխի, Աբիլիաճի-խի, Աբիլիաճիխիցի, երկիր 239, 240, 244, 245, 253, 254, 293, 294, 303, 311
Աբիտիկնա, քաղաք - 125
Աբլատ, բնակավայր - 136
Աբոս, լեռ - 351, 354, 355, 493, տե՛ս Բինգյոլ, Սրմանց լեռներ
Աբրանիա, երկրամաս 121, տե՛ս Աբարնե
Աբու Սարայ, քաղաք - 574
Աբուկու, քաղաք - 393
Աբու(ցի), երկիր - 236, 244
Ագգունու, երկիր - 98
Ագդոս, ժայռ - 411, 412
Ագուսի, երկիր - 120
Ադա, գյուղ - 185
Ադաեցի, Ադաե-ցի երկիր - 82, 303, 386
Ադախունցի, Ադախու-ցի, երկիր - 238, 244, 303
Ադանի, երկիր - 97
Ադաուշ, երկիր - 81
Ադդուրի, Ադդու-րի, լեռ 106, 109, 304, 390, 392, տե՛ս Ալադաղ
Աղերբիգանոն, երկրամաս - 588, 589, տե՛ս Ադարբիգանոն, Ատրպատական
Աղիաբենե, երկիր 351, 359, 422, 460, 480, 527
Աղիլջևազ, գյուղ 212, 348, տե՛ս Արծկե
Ազղին, գյուղ - 121
Ազգա, կայան - 307
Ազգի, երկիր - 59, 62-64, 66-69, 75, 79, 307
Ազու, լեռ - 80
Աթամխան, գյուղ - 209, 238, 244
Աթենք, քաղաք - 351, 370
Աթուճա, քաղաք - 342, տե՛ս Թինա
Աթուրա - 381, տե՛ս Ասորեստան
Աթուրգի-ցի, երկիր - 303
Աիա, գյուղ - 80
Աիա, լեռներ - 80
Աիղի, Ճահանգ - 264
Աիղու, երկիր - 243
Աինիաճա, քաղաք - 351, 357
Աինիաճա, գավառ 351, 353, 354, տե՛ս Հանի, Անի
Աիսումա, լեռնային զանգված 92, տե՛ս Կարակա-դաղ
Աիուսիաշ, քաղաք - 164
Ալագյոզ, լեռ - 33, տե՛ս Արագած
Ալադաղ, Ալա-դաղ, լեռ - 84, 85, 108, 109, 112, 134, 135, 389, 392, 398, տե՛ս Ծաղկունյաց լեռներ
Ալազան, գետ - 506, տե՛ս Աբաս

Ալազիա, գյուղ - 349
Ալազոնիա, գյուղ - 349
Ալալի, երկիր - 246
Ալամուն, երկիր - 80, 81
Ալայա, երկիր - 75
Ալանաց դուռ 323, տե՛ս Դարիալի կիրճ
Ալաշկերտ, քաղաք 182, 187, 233, 234, 388, 492, տե՛ս Թոփրակ-կալա, Բագրևանդ
Ալավերդի, քաղաք - 31
Ալատե-ե, երկիր - 286
Ալառւ, երկիր - 244
Ալբայա, երկիր - 82, 386
Ալբանիա - 350, տե՛ս Աղվանք
Ալբուրի, բերդաքաղաք - 264
Ալգանի, երկիր - 246, 259, տե՛ս Ալկի
Ալեպպո 515, տե՛ս Հալեբ, Հալեպ, Բերոյա
Ալեքսանդրապոլ, քաղաք - 31, 599
Ալզի, Ալ-զի, երկիր - 72, 75, 78-80, 87, 89, 304, 307, տե՛ս նաև Ալշի
Ալզի, երկիր, նահանգ - 93, 97, 107, 138, 147, 244, 309, 391, տե՛ս Ինզիտի, Անզիտենե
Ալզինի, գավառ - 232, տե՛ս Alzini(-ni)
Ալզի-նի, երկիր - 304, 307
Ալզիրա-նի, երկիր - 303
Ալթընթեփե, բլուր, հնավայր - 425
Ալթուն-քյոփրու, բնակավայր - 394
Ալի, քաղաք - 273
Ալիբ, երկիր - 349, տե՛ս Ալյուբե
Ալիշահր, քաղաք - 66
Ալլաբրա, Ալլաբրիա, երկիր 117, 125-128, 393
Ալլի, բերդաքաղաք - 264, 273
Ալլուրիա, գետ - 135, 136, 399, տե՛ս Մարմետ
Ալխա, քաղաք - 71, 73
Ալկի, բնակավայր - 259
Ալկի, շրջան - 245
Ալյուբե, երկիր - 349, տե՛ս Ալիբ
Ալշի, երկիր - 56, 67, 72-75
Ալոճ, քաղաք - 349
Ալյուր, գյուղ - 136
Ալոտ, բնակավայր - 127
Ալրուբա, քաղաք 218, 244, տե՛ս Կուլիջան
Ալուարզա, բերդաքաղաք - 264
Ալսալցխա, քաղաք - 506
Ալսալքալաք, քաղաք - 240, 506
Ալսքալա, ավան - 31
Ալսլաթ, քաղաք - 394, 398
Ալսուրիանի, քաղաք - 218, 235, 244, տե՛ս Սարիղամիշ
Ալսուրյան, գետ - 235
Ակարսալի, երկիր - 49
Ակբա, ամրոց 120, տե՛ս Ἄκβας, Խաբխի ša bitani
Ակիլիսենե - 349-351, 357, 359, 419, 420, 447, 448, տե՛ս Եկեղյաց գավառ
Ակկաղ, երկիր - 47, 52, 117, 223, 314, 315, 325
Ակկաղու, երկիր - 223, տե՛ս Լուլու
Ակն, քաղաք - 498
Աղավնատուն, գյուղ - 33
Աղբակ, գյուղ - 133, 243
Աղբակ, շրջան - 267
Աղթամար, կղզի - 186, 188
Աղթամարի վանք - 177
Աղիովիտ (Աղի հովիտ), շրջան - 109, 185
Աղիտովիտ, գավառ - 109
Աղճնիք - 547, տե՛ս Արզանենե
Աղստաֆա, քաղաք - 505
Աղվանք, երկիր - 85, 459, 503, 505-507, տե՛ս Ալբանիա
Աղց, գյուղ - 33
Ամադա, երկիր - 329
Ամադանա, լեռներ - 81
Ամադանի, լեռ - 97, տե՛ս Մադանի
Ամադիա, բերդաքաղաք - 150
Ամանոս, լեռնաշղթա 53, 77, 100, 233, 348
Ամանոս, շրջան - 47, 48
Ամաշտուբի, լեռնանցք - 391
Ամասիա, քաղաք - 63

Ամասիա, քաղաք - 468
Ամատ, Համատ, Խամաթ, երկիր 100
Ամարա, բերդաքաղաք - 145
Ամարաւնտ, տե՛ս Իմերեթի
Ամարաւնտիոս, գետ 308, տե՛ս Փասիս
Ամաուշ, երկիր - 81
Ամբերդ, ամրոց - 33
Ամեդի, քաղաք - 97, 136, տե՛ս Ամիդ
Ամեիստա, երկիր -332, տե՛ս Մեիշտա
Ամիդ, քաղաք, նահանգ - 40, 41, 46, 77, 88, 91-93, 96-98, 121, 146, 147, 242, 243, 245, 251, 390, 477, 483, 484, 494, 543-549, 616, տե՛ս Դիարբեքիր
Ամիդի մարզ - 96
Ամիսոս, քաղաք - 464-466, 468, 494, 507
Ամմաշ, բնակավայր - 112, 113
Ամմոդիոս, բնակավայր - 554, 555
Ամյուկ, ամրոց - 274
Ամուդարյա (Արաքս), գետ - 609
Ամուդին, ամրոց - 546
Ամուլ, քաղաք - 158
Ամուկ, ամրոց - 191
Ամուրրու, երկիր - 47, 48, 385
Ամք, գյուղ - 105
Այաղի, երկիր, նահանգ 135-137, 242, 265, 271, 398, 399, 400
Այղին, քաղաք - 349, տե՛ս Տրալլես
Այծուն, բերդաքաղաք - 264
Այրարատ, նահանգ 84, 91, 239, 240, 245, 312
Այրարատյան (Արարատ) թագավորություն - 316
Անանավանք - 601
Անաշի, քաղաք 234, 243, տե՛ս Ալաշկերտ
Անաստասիուպոլիս, բերդաքաղաք - 549, տե՛ս Դարա
Անատոլիա, երկրամաս - 26
Անգաւնու (Անգաւնա), երկիր 121, տե՛ս Էնզիենե
Անգեղտուն, բնակավայր - 67
Անգլոն, գյուղ - 591
Անգղ (Ինգիլենե), ամրոց - 544, 545
Անգղ, գյուղաքաղաք Ծաղկոտնում 619
Անգղ, գյուղ Վանի շրջանում - 273
Անգիա, երկիր 114, 125-131, 136, 141-143, 393-399
Անգիաբե, երկիր 82, 84, 85, 386, 388, տե՛ս նաև Անտեբա
Անգիու, երկիր - 117
Անգրկովկաս - 610
Անդուարսալիա, բերդ - 145
Անզալիա, բերդաքաղաք - 264
Անզան, երկիր - 47
Անզաֆ, երկիր - 85, 386, տե՛ս Անճավ
Անզի, երկիր 78, տե՛ս Անզիտենե, Ալ-զի, Ալ-շի
Անզիտենե, գավառ 72, 78, 79, 83, 91, 108, 147, 244, 307, 309, 312, 341, 391, տե՛ս Ալզի, Անճիտ, Ինզիտի
Անզիտի, երկիր - 107
Անզիտու, Ան-զի-տու, երկիր - 72, 304, 307, տե՛ս նաև Անզիտենե
Անթիլիաս, կաթողիկոսական աթոռանիստ - 599
Անի, ամրոց - 355
Անի, գավառ - 27, 354, տե՛ս Աինիաւնա, Հանի
Անի, քաղաք - 200, 355
Անի-Կամախ, ամրոց - 420
Անիաշքանիա, բնակավայր - 601
Անիաշտանիա, բերդաքաղաք (Այաղի նահանգում) - 264, 399
Անիաշտանիա, քաղաք (Սուբի նահանգում) - 133, 134, 399
Անիշքուրու, երկիր - 244
Անիսիուս, քաղաք - 81, 158
Անիտկու, գյուղ - 80
Անկարա, քաղաք - 355
Անկուվա, քաղաք - 65-68
Անճավ, բերդ 188, 189, 274, 307, 286, տե՛ս Անզաֆ

Անծիտ, գավառ 108, 307, տե՛ս Անզիտենե
Անմուրու, բերդ - 145
Անշաև, Աշշաև, երկիր 327, 372-375, տե՛ս Պարսումաշ, Էլամ
Անստաև, գյուղ - 399, 602
Անտարպատի, երկիր 332, տե՛ս Ատրպատական, Անտիրպատիաևու
Անտարպատի, քաղաք - 332
Անտեբա, կայան - 84, 388
Անտիոք, քաղաք - 105, 120, 344, 451, 453, 460, 492, 521, 523, 539, 557, 575-577, 618
Անտիոք-Եպիդափնե, քաղաք - 466, 467, 483
Անտիտավրոս, լեռնաշղթա - 447
Անտիրպատիաևու, երկիր 332, տե՛ս Անտարպատի, Ատրպատական
Աշգուզա, երկիր - 157
Աշդաղ, երկիր - 123
Աշդիաշ, քաղաք - 164
Աշկաիա, երկիր - 286
Աշկաիա, քաղաք - 246, տե՛ս Ուշկիաճի, Ուշկայա
Աշկալուշի (Աշկալաշի), երկիր - 244, 255
Աշմուշատ, քաղաք - 444, տե՛ս Արշամաշատ, Արսամոսատա, Արսամեա
Աշշա, երկիր - 96, 97
Աշշուկանի, քաղաք - 74
Աշշուր, երկիր, պետություն - 27, 29, 47, 48, 53, 54, 75, 141, 142, 214, 223, 240, 249, 250, 267, 271, 324, 385-387, 391, 393, 404, տե՛ս նաև Ասորեստան
Աշշուր, քաղաք - 47, 82, 83, 87, 115, 325, 327, 328
Աշշուրի մարզ - 48, տե՛ս նաև Տիգրիսի մարզ
Աշոտակերտ, գյուղ - 177
Աշտիաևենե, տե՛ս Հաշտյանք
Աշպարին, ամրոց 547, տե՛ս Սիֆրիոն
Աշրուտ-դարգյա (Աշրուտի արքունիք), բերդ - 177
Աշուրդաի, երկիր - 121
Աշուրիկիշա, քաղաք - 121, տե՛ս Կիշ, Քիշ
Ապահունի, Ապահունիք, գավառ - 84, 109, 388
Ապամեա, քաղաք - 576, 577, 618
Ապանինի, երկիր - 239
Առաջածոր, գյուղ - 32
Առաջավոր Ասիա - 29, 39, 307, 320, 346, 407
Առապխա, նահանգ 48, 304, 324, 327, տե՛ս Քերկուկի (Կերկուկ)
Առապխիտիս, քաղաք - 300
Առբերանի, գավառ - 136
Ասապա, բերդաքաղաք - 265
Ասիա - 323, 334, 440, 443, 456, 461, 462, 465, 467-469, 475, 526
Ասխարպաիա, երկիր - 62
Ասկալոն, քաղաք - 417
Ասկալոնի լիճ - 418, 422
Ասկանիա, երկիր - 341
Ասորեստան, երկիր - 39, 47, 54, 55, 69, 74-82, 85, 87-90, 92-94, 96-98, 100, 101, 103, 105, 110, 112-132, 134, 135, 137, 139, 141, 142, 145, 146, 148-153, 155-170, 195, 210, 214, 215, 218-220, 222, 225, 226, 228-231, 233, 240, 242, 243, 245, 246, 248, 251, 259, 261-263, 266, 268, 271, 272, 278, 303, 306, 309-326, 328-330, 332, 334, 339, 341-345, 358-361, 363, 364, 368, 369, 373, 381, 385-387, 389, 391, 394, 396, 397, 399, 401-405, 414, 419, 598, տե՛ս Աթուրա, Աշշուր
Ասորեստանի դաշտ - 304
Ասորիք, երկրամաս - 49, 51, 69, 304-306, 329, 361, 364, 417, 419, 422, 431, 432, 435, 438, 440, 454, 460, 464, 482, 502, 508, 509, 513, 514,

523, 524, 526, 528, 539, 540, 557, 558, 574, 576, 584, 589, 591, 614
Ասպիս (Ասպային), բնակավայր 507, տե՛ս Հիսպային
Ասպիստան, բնակավայր - 397
Աստիաճենե, գավառ - 86, 108, տե՛ս Հաշտյանք
Աստվածաշեն, գյուղ - 209, 269
Ասուր, երկիր - 47, տե՛ս Ասորեստան
Ասքենազ, թագավորություն - 316-317
Ավգարշատ, ամրոց - 559
Ատկուն, քաղաք - 94
Ատտախաս, բնակավայր - 559
Ատրպատական, երկրամաս 47, 133, 134, 281, 332, 345, 347, 386, 388, 396, 459, տե՛ս Անտարպատի, Անտիրպատիականու
Ատուրգինի, երկիր - 82, 253, 386
Արաբայա, երկիր 381, տե՛ս Արաբիա
Արաբիա, երկիր - 167, 168, 360-363, 368, 369, 381, 402, 509, 545, 557, տե՛ս Արաբայա
Արաբիսոս, շրջան - 342
Արաբկիր, քաղաք - 68
Արագած, լեռ - 33, 239, տե՛ս Ալագյոզ
Արագածոտն, գավառ - 33
Արազ, գետ 354, տե՛ս Երասխ, Էրած, Արած
Արազդայան, բնակավայր - 354
Արավիաշ, երկիր - 117, 330
Արազու, բերդաքաղաք - 264
Արած, գետ 354, տե՛ս Երասխ, Էրած, Արազ
Արածանի, գետ - 67, 75, 81, 307, 371, 386, 389, 390, 392, 444, 476, 490-494, 496, տե՛ս Արսանիաս
Արամալի, երկիր, նահանգ - 107, 242, 391, 392, տե՛ս Արմարիլի
Արամիլի, երկիր - 109, 398, 400, տե՛ս Արմարիլի, Արմարիալի
Արանա, երկիր - 121
Արանա, քաղաք - 68
Արանե, կայան - 65
Արարատ, Արաքատի երկիր 317, 345-347, 401, 404, տե՛ս Ուրարտու, Էրիրաք
Արարատ, լեռ - 355, 492
Արաքոսիա, երկրամաս 379, 381, 436, 438, տե՛ս Հարախուվատիշ
Արաքս, գետանուն - 353, 354
Արաքս, գետ 33, 34, 91, 114, 234-236, 240, 272, 274, 351, 353, 357, 389, 395, 411, 448, 474, 478, 492, 498, 499
Արաքսենե - 357, 474, տե՛ս Արաքսի հովիտ, Արաքսյան դաշտ
Արաքսի հովիտ - 233, 234, 312, 474, տե՛ս Արաքսենե, Արաքսյան դաշտ
Արաքսյան դաշտ - 351, տե՛ս Արաքսի հովիտ, Արաքսենե
Արբակի, քաղաք 96, 98, 105, 216, 230, տե՛ս Ἀριβάχων
Արբելա, քաղաք - 107, 165, 166, 359, 391, 393, 432, 441, 445
Արբելիտիս, մարզ - 438
Արբու, քաղաք - 135, 221, 224, 264
Արգանա, լեռ - 97, 121, տե՛ս Արկանիա
Արգեոս, լեռ - 307
Արգիշտիխինիլի, քաղաք - 211, 235, 425, տե՛ս Դավթի բլուր
Արգիշտիուն, բերդաքաղաք 136, 264-266
Արդելան, նահանգ - 128, 159, 329
Արդինի, քաղաք, երկիր -175, 228, 235, 257, տե՛ս նաև Մուծածիր
Արդիուսակ, բերդաքաղաք - 264
Արդուպու (Արդումպու), քաղաք - 95
Արենի, գյուղ - 259
Արզաբիա, լեռներ - 109, 134, 135, 398
Արզանենե, Արզան-են, գավառ - 48, 54, 75, 79, 93, 120, 121, 147, 230-232, 245, 259, 260, 307, 547, տե՛ս Աղձնիք
Արզանենե, սատրապություն - 616
Արզանիքիու, գյուղ - 80

Արզաշկու (Արզաշկունի), քաղաք, շրջան, երկիր 27, 83, 106-110, 211, 214, 228, 241, 390-392, 401
Արզապիա, երկիր - 148-150
Արզավա, երկիր - 61
Արզուգու, բերդաքաղաք - 264
Արթարմու, երկիր - 246
Արիա, նահանգ - 436, 438
Արիդի, երկիր - 103, 104
Արիդու, քաղաք - 102
Արիեա, երկիր - 381, տե՛ս Հարաիվա
Արին-բերդ - 425, տե՛ս Էրեբունի
Արիպշա, քաղաք - 66-68
Արիրգի, երկիր -80
Արխաու, երկիր - 246
Արծաբիա, լեռներ - 264
Արծափ, բերդավան - 492
Արծիդու, լեռ - 265
Արծկե, գյուղ 212, 348, տե՛ս Աղելջևազ
Արծվաբերդ, գյուղ 185, 191, 259, 273
Արծունիունի (Արծուն), քաղաք - 259
Արկանիա, լեռ - 97, տե՛ս Արգանա
Արկուկինի, Արկուկի-նի, երկիր - 238, 244, 303
Արճակ, գավառակ - 267
Արճակ, գետ - 137
Արճակ, գյուղ - 399
Արճակ (Արճիշակ), լիճ - 176
Արճեշ, գետ - 191
Արճեշ, կազա - 267
Արճեշ, քաղաք 84, 109, 136, 185, 202, 211, 224, 259, 273, 294
Արմախդ, քաղաք - 164
Արման-ակարսալի, բնակավայր - 49
Արմանի, երկիր - 49, 594
Արմանի I (Սիմեսյան), տե՛ս Խալման
Արմանի II, տե՛ս Խալման (Հալեպ), Հերմոն
Արմավիր, քաղաք 201, 209, 210, 212, 235, 244, 274
Արմավիրի բլուր - 425
Արմատանա, երկիր - 71
Արմարաանա, երկիր - 71
Արմարիալի, երկիր 109, տե՛ս Արմարիլի, Արամիլի
Արմարիլի, երկիր, նահանգ, շրջան 109, 135, 137, 221, 242, 264, 265, 271, 274, 398, տե՛ս Արմարիալի, Արամիլի
Արմե, երկիր - 220, 246
Արմենե, գյուղ - 355
Արմենիա 350, 352, 355, տե՛ս Հայաստան
Արմենիոն (Արմենիոս), քաղաք - 350, 352, 353, 355, 356
Արմինա, երկիր 381, տե՛ս Հայաստան
Արմինի, երկիր - 600
Արմիրալիու, նահանգ - 138
Արմուանա, քաղաք - 264
Արնա, բերդաքաղաք - 264
Արնիս քաղաք - 392
Արշամաշատ, քաղաք 444, 477, տե՛ս Արսամոսատա, Արսամեա, Աշմուշատ
Արշամունիք, գավառ - 444
Արպադ, քաղաք - 100, 120, 124, 170, 220, 221, 345, 346, տե՛ս Ռիֆաթ, Ռֆադ, Թել-Ռֆադ
Արպուիանի, երկիր - 245
Արսաբիա, լեռ - 264
Արսամոսատա, Արսամեա, քաղաք - 84, 444, 450, տե՛ս Արշամաշատ
Արսանիա, կիրճ - 108
Արսանիաս, Արսանիա, գետ - 67, 70, 81, 83, 85, 86, 106, 108, 112, 122, 216, 233, 313, 386-388, 391, 444, 476, 490-494, 496, տե՛ս նաև Արածանի
Արսիդու, լեռ - 136, 266
Արվախ, ամրոց - 96, 105
Արվաստան, երկրամաս 477, 482, տե՛ս Միգդոնիա
Արտամետ, ավան - 184, 185, 273
Արտաշատ, քաղաք 19, 448, 474, 483, 488, 491-494, 499-501, 525,

539, 614
Արտավազ, լեռ - 136
Արտաքին ծով (Հնդկական օվկիանոս) - 513
Արուբե, քաղաք - 393
Արումա, լեռ - 81
Արունի, լեռ - 393
Արուսյակ, մոլորակ - 421
Արուրա, քաղաք - 393
Արփա, գետ - 34, 235
Արք, գյուղ - 348
Արևածագի (Արևելքի) Մեծ ծով - 116, 117, տե՛ս Կասպից ծով
Արևելյան Խաբուր, գետ - 86, 91, 92, 95, 149
Արևելյան Հայաստան - 312, 345, 347, 454, 455
Արևելյան Տիգրիս, գետ - 90, 94, 105, 120, 148, 170, 219, 228, 229, 243, 245, 329, 341, 394, տե՛ս Բոհտան
Արևելքի Մեծ ծով 330, տե՛ս Կասպից ծով
Արևի Մուտքի Մեծ ծով - 111
Արևմտյան Եփրատ - 304
Արևմտյան Կիլիկիա - 341, տե՛ս Կուե
Արևմտյան Հայաստան 313, 425, 454, 455, 569, 596
Արևմտյան Մարաստան, երկրամաս - 47
Արևմտյան Տիգրիս, գետ - 78, 96, 148, 170, 259, 341
Արևմուտի ծով - 116, տե՛ս Ուրմիա
Արևմուտքի ծով - 47, տե՛ս նաև Միջերկրական ծով
Արևմուտքի Մեծ ծով 110, 389, տե՛ս նաև Միջերկրական ծով
Արևմուտքի Վերին ծով 87, տե՛ս նաև Սև ծով
Առիքի, երկիր - 121
Առկանե, նահանգ 129, 130, 132, 395, 396
Աքեմենյան պետություն - 307
Աֆրիկա - 558, 562
Բաբանի, Բաբա-ճի, երկիր 246, 259, 286
Բաբելոն, երկիր -29, 46, 47, 49, 50, 53, 101, 114, 122-124, 153-155, 167-169, 225, 292, 316, 325, 326, 358, 360, 363, 368, 369, 373, 376, 381, 402, 403, 433-436, 438, 439, 451, 528, 599, տե՛ս Բաբիրուշ, Հարավային (Ստորին) Միջագետք
Բաբելոն, քաղաք - 51, 52, 315
Բաբելոնի դաշտ - 154
Բաբելոնի ծով - 478
Բաբերդ (Բայբուրթ), քաղաք - 338
Բաբիրուշ - 381, տե՛ս Բաբելոն
Բաբխի, Բաբ-խի, երկիր - 75, 78-81, 89, 91, 303, 310
Բաբուլտա, երկիր - 121, տե՛ս Բեթլ
Բագայաոհճ, գյուղ - 420
Բագավան, սրբավայր - 84, 388, 420, 492, տե՛ս Ուչքիլիսա
Բագաուռնա - 388, տե՛ս Բագավան
Բագաուռնիա, տե՛ս Ռաուգոնիա
Բագրևանդ, գավառ - 84, 85, 233, 234, 259, 388, 420, 492, 493, տե՛ս Ալաշկերտ
Բալա, քաղաք - 125
Բալահովիտ (Բալի ձոր, Բալավիտեն, Բալուի մարզ), գավառ - 108, 371, 392, տե՛ս Βαλοβητηνή, Բալու
Բալավաթ, պալատ 96, 104, 109, 111, 113, 115, 162, 279
Բալդուարզա, բերդաքաղաք - 264
Բալիսսոս, գետ - 516, 518
Բալկանները, երկրամաս, թերակղզի - 76, 407, 595
Բալտուլխի, քաղաք 234, տե՛ս BaltulÉi
Բալու, քաղաք - 83-85, 87, 108, 183, 232, 244, 283, 371, 387-389, 392, 494, տե՛ս Շեբեթերիա
Բակտրիա, Բակտրիանե, Բակտրիանա, նահանգ 117, 364, 663

379, 381, 432, 436, 438, 513, տե՛ս Բակտրիշ
Բակտրիշ - 381, տե՛ս Բակտրիաներ
Բահիստան, քարաժայռ, հնավայր 127, 330, 353, 355, 359, 375, 377, 380, 381, տե՛ս Բիսեստուն
Բամնի, երկիր - 246
Բայազետի հովիտ - 84
Բայազետի շրջան - 388
Բայնակա, երկիր(ներ) - 302
Բանե (Բերոզե), շրջան - 128, 395
Բանիու, բերդաքաղաք - 264
Բաշկալա, բերդաքաղաք - 102, 132, 137, 142, 394, 399
Բաշշբուլաղ, գյուղ - 187
Բասեն, գավառ - 498, տե՛ս Փասիանե
Բասորոպեդա, երկրամաս - 447
Բավիան, նահանգ - 91, 151
Բատման, գետ 105, 120, 121, 230, 232, 312, 359, 393, տե՛ս Նիմֆիոս
Բատմանի մարզ - 105
Բարաղոստ, գավառ - 133, 134
Ս. Բարդուղիմեոս, վանք - 397
Բարզանիշտուն (Բարսա-Նիշտուն), քաղաք - 97
Բարզուրիանի, բերդաքաղաք - 265
Բարի, Բար-րի երկիր - 133, 134, 137, 242, 253, 264, 270, 272, 304, տե՛ս նաև Սանգիբուտու, Սումբի, Բիբ-Բարու
Բարի-Սանգիբուտու, շրջան 398-400
Բարիկանու, երկիր 332, տե՛ս Παρίκανιοι
Բարձր Հայք - 55, 452
Բարուատաինի, երկիր - 290
Բեթ-Արմայե, բնակավայր - 547
Բեթ-Հալտե, գյուղ - 147, տե՛ս Հալդա
Բեթլ, բնակավայր 121, տե՛ս Բաբուլտա
Բեթվաշե, քաղաք - 75
Բենիբուդաես (Բեթ-Խուդա), բնակավայր - 98
Բելգիա - 12
Բելիս, ամրոց - 576, տե՛ս Վարվալիսսա
Բեյրութ - 10, 11, 13, 16, 17, 22, 600, 604, 609-611, 613, 615, 617, 618
Բենղիմահի, տե՛ս Բերկրի
Բենղի-մահի-չայ, գետ - 190
Բենզու, երկիր - 121
Բեշել-դաղ, լեռ - 94, տե՛ս նաև Պաշատ
Բեռլին - 189, 415, 602
Բերդիզոր, քաղաք - 128
Բերեկինտոս, երկիր - 341
Բերկրի, գավառ - 224
Բերկրի, գետ 136, 190, 273, 388, տե՛ս Բենղիմահի
Բերկրի, կազա - 267
Բերկրի, քաղաք - 84, 136, 181, 182, 185, 187, 259
Բերկրիի դաշտ - 273
Բերմիոն, լեռ - 344
Բերոյա (Ալեպպո, Հալեբ, Հալեպ), քաղաք - 575
Բիահնաուե, երկիր - 247
Բիայի երկիր, տե՛ս Բիահնիլի
Բիայնական երկիր (ներ) - 302
Բիանի, երկիր - 244
Բիանիա (Բիանա, Բիահնա, Բիահնի, Բիահնիլի, Բիահնի(լի) , Բիահնի-լի), երկիր 207, 248, 250, 252, 281, 282, 285, 286, 290, 302, 311, տե՛ս նաև Ուրարտու
Բիբա(ս), քաղաք - 75
Բիզեյրի, երկիր - 311
Բիթ-Աբդադանի, երկիր - 128
Բիթ-Բուրուտաշ, երկիր - 342
Բիթ-Դայուկկի, երկիր - 126, 334
Բիթ-Զամանի, մարզ 93, 105, 290, 391, տե՛ս Thila Zamana, Tel Zema
Բիթ-Խամբան, երկիր 373, տե՛ս Կամբադին
Բիթ-Հադիպե, երկրամաս - 94
Բիթլիս, քաղաք - 136, 230, 232, 394, 398, 399, 478, 483, 484, 494
Բիթլիսի նահանգ - 232

Բիլ-Կալեն, երկրամաս 230, տե՛ս ᵛQa-li-bi-li-a(-ni)
Բիկնի, լեռ - 330, տե՛ս Դեմավենդ լեռ
Բինգյոլ, Բինգյոլ-դաղ, լեռնային զանգված - 85, 108, 209, 355, 389, 493, տե՛ս Աբոս, Սրմանց լեռներ
Բիսետուն, քարաժայռ 301, 353, 355, տե՛ս Բահիստան
Բիսիա, երկիր - 121, տե՛ս Բիշի
Բիտաա, բերդաքաղաք - 264
Բիտկարի, երկիր - 158
Բիտուրու, երկիր - 121
Բիրդաշու, լեռ -121
Բիրխիլուզա, բերդաքաղաք - 264
Բիրկաղե, Բիրկալե, լեռնանցք - 108, 110, տե՛ս Ἰλλυρισός, Օլոռն
Բիրկալե, բնակավայր - 83
Բիրկալե, գետնուղի - 85
Բյուզանդական կայսրություն - 615
Բյուզանդական Հայաստան 568, 582, 590, 617, 619
Բյուզանդիա - 30, 68, 535, 536, 553, 556, 561-565, 570, 577, 584, 585, 587, 589, 615
Բյուզանդիոն 407, 580, 590, տե՛ս Կոստանդնուպոլիս
Բյութանիա, երկիր 361, 435, 442, 443, 447-449, 460, 462, 463, 466, 467
Բնաբեղ, բերդամրոց - 79, 92, 98, 477, տե՛ս Βαναβήλων
Բոգունի, գավառ - 399
Բոլբա, կայան - 84
Բոլ-դաղ, լեռ - 209, 269, 274
Բոլոս, ամրոց, կայան - 556, 561, 564, 616
Բոլուա, կայան - 84, տե՛ս Բալու
Բոհտան, գավառ - 91, 96, 136, 142, 246, 247
Բոհտան, գետ 81, 121, 243, 245, 394, 398, 484, տե՛ս Արևելյան Տիգրիս
Բոհտան, երկրամաս - 80
Բողազ-քյոյ, գյուղ, հնավայր 299, 306, 341
Բոյբեյիս, լիճ - 350
Բոնն, քաղաք - 308
Բոսպոր, քաղաք - 473, 509, 552, տե՛ս Կերչ
Բոստանկայա, գյուղ - 189
Բոսֆոր, նեղուց - 405
Բրիտանական թանգարան - 78, 314, 599
Բրիտանիա - 526
Բրյուսել - 7, 13, 14, 25, 593, 603, 610, 611, 613, 615
Բուբուզի, բերդաքաղաք - 264
Բուգ, գետ - 349, տե՛ս Հիպանիս
Բուլանիք, դաշտ - 108, տե՛ս Յունջալուի դաշտ, Թումմե
Բուլգար-մադան, երկրամաս - 349
Բուլիանի, գետ - 95
Բումե, քաղաք - 79
Բումու, քաղաք - 160
Բուն Սանգիբուտու, երկիր - 398
Բուշքու-եղի, երկիր - 286
Բուշքու-նի, երկիր - 286
Բուշշե, երկիր - 75
Բուշտու, բերդաքաղաք - 114
Բուշտու, երկիր - 330, 332, 362
Բուսուտու, քաղաք - 164
Բուրդիր (Պուրտիր), բերդ - 145

Գաբբուլոն, ավան - 558
Գադիարիյա, քաղաք - 57
Գազա, քաղաք - 124, 440, 441
Գազզապաս, քաղաք - 57
Գազիուրա, բնակավայր - 496
Գալատիա, երկրամաս 463, 496, 507
Գալլիա, երկիր, երկրամաս - 28, 612
Գամբադեն, երկիր - 330
Գամիրք, երկիր - 322, 347, 608, տե՛ս Կապադովկիա, Գամեր, Գիմիրրի
Գայլ, գետ - 498, տե՛ս Լյուկոս
Գանդարա, Գանդարիա, երկիր - 381
Գանձակ, քաղաք - 31, 42, 337, տե՛ս

Ելիզավետպոլ
Գառնի, ամրոց - 44
Գավգամելա, գյուղ 431, 433, 435, 605, 606
Գավրեք, գավառ - 233, տե՛ս Կաուրի, Kauri, Κλίμα Γαρινῆς
Գարսաուրիտիս, երկրաշուք - 51
Գառւարաինա, քաղաք - 65
Գառւրաեենա, կայան - 152
Գառւրաինա, շրջան - 344
Գեղրոսիա, նահանգ - 434, 436
Գեթա, բերդաքաղաք - 264
Գետաբակ, գյուղ - 31, 32
Գերմանիա - 8, 602
Գեֆշե (Գիֆշե), գյուղ 86, 92, 149, 243, տե՛ս նաև Կիբշուհա, Կիբշու
Գիբբոս, երկիր - 97, տե՛ս Կուբբու
Գիդբուլա, երկրամաս - 121
Գիզիլբունդա (Գիզիլբունդի), երկիր - 116, 117, 129, 330, 395, 396
Գիլզան (Կիլզան), երկիր - 48, 81, 94, 98, 102, 107, 109-111, 114, 133, 391, 392, 399
Գիմիրրի, Աստվածաշնչ. 157-160, 345, տե՛ս Գամեր, Կապադովկիա, Գամիրք
Գինգիբիր, երկիր - 329
Գիրռւարզա, քաղաք - 264
Գյոլբլասան, գյուղ - 273
Գյոլդջուք, լիճ - 391, 477, տե՛ս Ծովք լիճ
Գյոլջուկ, լճակ - 309
Գյոկ-դերե, լեռնանցք - 83, 108, տե՛ս Σαφχαί
Գյորյուն, բնակավայր - 65, 71
Գյոք-սու, գետ - 342, տե՛ս Կալիկադնուս
Գյուզակ, գյուղ - 181, 187, 188, 259
Գյումուշխանե, արծաթի հանքավայր - 349
Գյունեկ, գետ - 108
Գոգարենե, նահանգ - 240, 349, 447, 505, տե՛ս Գուգարք
Գոզան, երկիր - 107, տե՛ս Գուզան
Գոպ, գյուղաքաղաք - 273
Գորդիենե - 459, 466, տե՛ս Կորդուք
Գորդիոն, քաղաք - 343
Գորդիուտեյքոս, քաղաք - 344
Գործոտ, գյուղ - 187
Գորուն, գյուղ 152, 344, տե՛ս Թեգարամա, Թիլ-Գարիմմու
Գրանիկոս, գետ - 431, 434, 463
Գուբբուս, երկիր - 97, տե՛ս Գիբբոս
Գուգարք, նահանգ 240, 505, տե՛ս Գոգարենե
Գուդուսուա (Գուսուա), երկիր - 48
Գուզան, երկիր - 107, տե՛ս Գոզան
Գուլուլուխիխա, երկիր - 236, 244
Գուկանիս (Գյուկանց), ավան - 201
Գուսունե, քաղաք - 164
Գուտիում, երկիր - 47
Գուրգու, երկիր - 246
Գուրգում, թագավորություն 100, 120, 124, 145, 233, 402, տե՛ս Մարաշ, Մարկաշի
Գուրսաուրա Արխելաիս, բնակավայր - 51

Դագ..., քաղաք - 264
Դագեվան (Դոգնեվանա), կայան 68
Դագոնա, կայան - 68
Դահազունա, բերդաքաղաք - 264
Դալա, նահանգ, շրջան 134, 137, 242, 249, 253, 264, 265, 398, 400
Դալաման, գետ - 350, տե՛ս Ինդոս
Դահար, գյուղ - 182
Դամասկոս, երկիր - 77, 100, 104, 111, 114, 124, 250
Դամղամուսա, քաղաք - 97
Դայաենի (Դայաե-նի, Դայա-ինի, Դայանի), երկիր - 82, 83, 85, 87, 106-112, 253, 303, 386-392
Դայե, երկիր - 149, 150
Դայլակլա, գյուղ - 34
Դանա, բերդաքաղաք 156, 157, տե՛ս Թյուանա, Թուխանա

Դաճաբի, երկիր - 104, 105, 112
Դաճաուճա, երկիր - 76
Դաճկուվա, քաղաք - 63
Դաշքյոփրի, գյուղ - 210
Դաշտ-ի-Հաճզին, գյուղ - 108
Դասկիլեա, սատրապություն - 431
Դաստեյրա, Դաստոլ, ամրոց - 498
Դատվան (Դատ, Դատա), գյուղ - 67, 68
Դարա, բերդաքաղաք - 546, 549, 552, 554, 555, 557, 558, 561, 576, 577, 582, 584, 618, տե՛ս Անաստասիուպոլիս
Դարանաղյաց գավառ - 57, 420
Դարդանուի, երկիր - 76
Դարիա, երկիր - 80, 89
Դարյալի կիրճ - 323, 542, 549
Դասկուսա, քաղաք - 507
Դավթի բլուր, հնավայր 425, տե՛ս Արգիշտիխինիլի
Դափնե, բնակավայր - 523
Դեզիզու, բերդաքաղաք - 264
Դեիր, գյուղ - 359
Դելիբաբա, գյուղ - 182, 234, 235
Դեհոկ, շրջան - 86
Դեհուկ, գյուղ - 119, 219, 220
Դեմավենդ, լեռ - 330, տե՛ս Քիկնի
Դենիզլու, կայան - 69
Դերբենդ, ամրություն - 615
Դերբենդի լեռնանցք - 132, 323
Դերջան, գավառ - 311, 420, 448, տե՛ս Դերքսենե
Դերսիմ, լեռնազանգված - 68, 69, 75, 86
Դերսիմ, շրջան - 313
Դերքսենե, գավառ 311, 386, 447, 448, տե՛ս Դերջան
Դիաղին, քաղաք - 388, 492
Դիալա, գետ - 126
Դիալայի մարզ - 102
Դիարբեքիր, քաղաք - 46, 359, 390, տե՛ս Ամիդ
Դիարբեքիրի մարզ - 105, տե՛ս Քիբ-Ջամանի, Ամիդ
Դիարբեքիրի սանջակ - 232
Դիաուեխի (Դիաուե-խի, Դիաուե-խինի), երկիր - 218, 235-237, 240, 244, 245, 253, 254, 255, 259, 293, 303, 311, տե՛ս Ջավախք, Ջավախեթի
Դիբլի, գյուղ - 121
Դիդինի, երկիր - 244
Դիզա, գյուղ - 137
Դիլիզիա, բերդաքաղաք - 264
Դիլիջան, քաղաք - 31, 505
Դիորփոս, լեռ - 411
Դիրգունի, երկիր - 245
Դիրիկ, վայր - 397
Դիրրիա, Դիր(ր)ա, Դիրրա, Դիրաուե, երկիր - 96, 97, 259
Դիուաբլի, երկիր - 121
Դիուլլա, երկիր - 121
Դիուժինի, երկիր - 237, 244
Դյուզանաս, կայան - 68
Դվին, քաղաք - 589, 591, 619
Դրանգիանա, նահանգ - 39, 381, 436, 438, տե՛ս Զարանկա
Դուաին, բերդաքաղաք - 264
Դուդդուկա, քաղաք - 62
Դուկկամմա, քաղաք - 66-68
Դուր-Բել, քաղաք - 158
Դուրդուկկա, քաղաք 125, տե՛ս Զուրզուկկա
Դուրիլու, բնակավայր - 124
Դու'ուա, երկիր - 156, 157
Դևելու, տե՛ս Մահրի-նար

Եգիպտոս 39, 53, 54, 69, 76, 124, 163, 299, 323, 325, 329, 358, 361, 372, 376, 378, 379, 381, 431, 435, 437, 438, 443, 447, 450, 452, 460, 557, 588, տե՛ս նաև Մուդրայա
Եղեսիա, քաղաք 92, 532, 545-548, 576, 577, 618
Եթովպիա, երկիր - 372, 378, 528
Ելեգիա, ամրոց 523, տե՛ս Հայաստանի Էլեգիա

Ելիզավետպոլ 31, 42, 337, տե՛ս Գանձակ
Եկեղյաց գավառ 359, տե՛ս Ակիլիսեենե
Եվրոպա, մայրցամաք 8, 45, 278, 339, 340, 407-409
Եվրոպոս, բնակավայր - 586
Երասխ, գետ 354, տե՛ս Արած, Էրած, Արազ
Երզնկա (Երիզա, Երեզնավան, Երեզ), քաղաք 350, 419, 420, 498, տե՛ս Էրզինջան
Երվանդունիք, գավառ - 444, 445
Երուսաղեմ - 7, 317, 519, 586
Երևան 32, 34, 108, 176, 200, 209, 235, 238, 505, 593-598, 601-603, 605-613
Եփեսոս, քաղաք 355, 475, տե՛ս Ἀρμένη
Եփրատ, գետ - 55, 57, 68-71, 73, 76, 80, 81, 83, 85-87, 92, 96-98, 100, 101, 105, 109-112, 114, 118, 120-122, 145, 146, 170, 221, 232, 233, 239, 267-269, 300, 303, 310, 311, 314, 315, 324, 325, 345, 348, 358, 359, 385, 386, 402, 408, 427, 444, 448, 450, 451, 458, 460, 466, 474-476, 482, 496, 497, 502, 513-515, 519, 520, 527, 528, 547, 557, 558, 574, 585, 587, 588, 593-598, 601-603, 605-613, 616
Եփրատի մարզ - 96
Եփրատեսիա, երկրամաս - 557, 558, 561, 586, տե՛ս Կոմմագենե

Ջաք, գետ - 76, 81, 87, 91, 93, 97, 98, 103, 113, 122, 150, 151, 228, 243, 265, 267, 386, 394, 395, 397, 399, 401,402
Ջաբախա, երկիր - 244
Ջագրոս, լեռնաշղթա - 53, 114, 116, 127, 132-134, 170, 228, 229, 266, 267, 385, 393, 397, 402
Ջազզիսա, երկիր - 71
Ջազզիսա, քաղաք - 62, 73
Ջախո, գյուղ - 86, 92, 149
Ջակրուտ, երկիր - 330
Ջաղալու, գյուղ - 209, 236, 238, 244
Ջամանթիոս, հովիտ - 342
Ջամանի, երկիր - 95, 96, 112
Ջամբա, երկիր - 97
Ջամ-րի, երկիր - 304
Ջամուա, երկիր, շրջան - 96, 111, 112, 127, 304
Ջանգու, գետ - 32
Ջանզերիո, կայան - 68
Ջանզիուա (Ջանզիուն), երկիր 107, 109, 135, 242, 391, 392, 398
Ջավան, երկիր - 41
Ջարա, քաղաք - 455, տե՛ս Ջարիս
Ջարանդա, շրջան, նահանգ -109, 133, 134, 137, 242, 253, 397, 400, տե՛ս Ջոարանդա, Ջարավանդ
Ջարանկա - 381, տե՛ս Դրանգիանե
Ջարավանդ 397, տե՛ս Ջարանդա, Ջոարանդա
Ջարեհավան, քաղաք - 444
Ջարիշատ, լիճ 303, տե՛ս նաև Չըլդըր
Ջարիս, քաղաք - 455, տե՛ս Ջարա
Ջարևանդ, գավառ - 109, 133
Ջելա, քաղաք - 63, 419
Ջենոբիա, քաղաք - 574
Ջենոդոտիա, քաղաք - 514
Ջիբար, քաղաք 150, տե՛ս Կարսիպարրի
Ջիբենե-սու, գետ 72, 95, 98, 230, 385, տե՛ս Սուպնատ
Ջիբիա, քաղաք - 164
Ջիզի-Օլա, կայան - 307
Ջիլան, գետ - 84
Ջիլե, բնակավայր 63, տե՛ս նաև Ջելա
Ջիխարիյա, մարզ - 62
Ջիկիրտու, երկիր - 125-131, 136, 141-143, 330, 393-399, տե՛ս Ասագարտա, Σαγάρτιοι

Զիմարա, գյուղ - 145
Զիմզիմ, քարաժայռ - 177
Զիմուր, լեռ - 131, 132, տե՛ս Հասպիս
Զինգուն, շրջան - 90
Զինջիրլու, մարզ - 100, 233, 402, տե՛ս Սամ՛ալ, Սամալլու
Զիտտուարզու, քաղաք - 264
Զիրդիակկա, ամրոց - 128, 129, տե՛ս Սիրդակկա
Զիրմա, քաղաք - 264
Զիուլիլա, կայան - 62, 63
Զոարանդա, գավառ 397, տե՛ս Զարանդա, Զարավանդ
Զոլա, գետ - 133
Զովաստան (Սևաստան), գյուղ - 174
Զվարթնոց, գյուղ - 211, 244, 273
Զուաի-նի, երկիր - 303
Զուգուխե, քաղաք - 273
Զուպրի, տե՛ս Սուպրի
Զուպրիյան Մարի (Զուպրի), նահանգ - 48
Զուրզուկկա, քաղաք 125, տե՛ս Դուրդուկկա
Զևս Հյուրընկալ, տաճար - 420

Էգեյան, Էգեական աշխարհ - 40, 41, 76
էգեական ծով - 345, 361, 372
էգերի, երկիր - 311
էղիանի, քաղաք - 239
էզիատ, քաղաք - 146
էթինի, լեռ - 393
էթիուխինի (էթիու-խինի, էթիուխինի), երկիր - 235, 253, 293, տե՛ս էթիուինի
էթիուինաի (էթիու-ինի, էթիու-նի), երկիր 218, 235, 237-240, 244, 245, 253, 303, տե՛ս Ու(ե)դուրի, էթիուխինի
էլ..., քաղաք - 264
էլամ, երկիր - 26, 40, 47, 48, 124, 133, 155, 159, 163, 165-169, 330, 373, 381, տե՛ս Անշան, Աշշան, Ռավաղյա
էլամա, լեռներ - 81
էլամտու, երկիր - 47
էլամտու, լեռներ - 86
էլամունի, երկիր -136
էլամունի, լեռներ - 86
էլար, գյուղ 32, 33, 200, 235, 238, 244
էլիաղինիա, քաղաք - 264
էլիսկի, քաղաք - 148
էլիսսաղու, երկիր - 139
էլխիշ, լեռներ - 81
էլկի, գյուղ - 259
էլուանի, երկիր - 235
էլուլա, լեռներ - 81
էկբատան, քաղաք - 351, 433, 451, 459
էկելեսյրի, երկիր - 311
էմեսա, քաղաք - 614
էյլի (Այլի), գավառ - 133, տե՛ս Կուրիճան
էյուկ, քաղաք - 343
էնգիենե, գյուղ - 121, տե՛ս Անգաանու (Անգաանա)
էշամուա, երկիր - 244
Ս. էջմիածին - 25, 32, 181, 209, 211, 212, 244, 597
էսրակ, լեռ - 136
էրած, գետ 354, տե՛ս Երասխ, Արած, Արազ
էրեբունի, բերդաքաղաք - 425, տե՛ս Արին-բերդ
էրերին, գյուղ - 191, 274
էրզինջան - 350, տե՛ս Երզնկա
էրզրում, քաղաք - 108, 419, 474, 493, 498, տե՛ս Կարեննիտիս
էրիա-ինի, երկիր - 303
էրիախի, էրիա-խի, էրիախինի, էրիախի(նի), էրիախյան, էրիա-խի, երկիր 235, 236, 239, 240, 244, 253, 255, 268, 290, 293, 294, 303, 311
էրիդիանի, էրիդիա (Իրդիա), քաղաք - 259, 292

Էրիզա, քաղաք (Իսղոսի ափին) 350
Էրիզա, քաղաք (Փռյուգիայում) - 350
Էրիթրեական ծով 377, տե՛ս Պարսից ծոց
Էրինու, երկիր - 243
Էրիրաթ, երկիր, Աստվածաշնչ. - 345, 346, տե՛ս Արարատ, Ուրարտու
Էրուսի, երկիր - 245

Թաբա, երկիր - 121
Թաբալ, երկրամաս - 73
Թաբալ, քաղաք - 101, 104, 105, 112, 123, 124, 140, 141, 145, 149, 152, 161, 163, 164, 223, 342, 344, 345, տե՛ս Բիտ-Բուրուտաշ, Թորել, Կատաոնիա
Թաբարի, Թաբարիստան, երկիր 332, տե՛ս Թապուրի
Թաբավ, գետ - 396
Թաիրծուսի, երկիր - 246
Թալա, լեռներ - 86
Թալիս, ավան - 44
Թալիշ, շրջան - 42
Թակրիտ, Թակրիտահի, քաղաք 324
Թանիբու-նի, երկիր, տե՛ս Թանուբե
Թանուբե, երկիր - 83
Թաշուխա, երկիր - 121
Թապտինա, քաղաք - 65
Թապուրի, երկիր 332, տե՛ս Թաբարի, Թաբարիստան
Թաս, լեռ - 151
Թասա, երկիր - 121
Թավինա, քաղաք - 62
Թավրիզ, քաղաք - 132, 175, 394
Թատագուշ, երկիր 381, տե՛ս Սաթթագիդիա
Թատարա, գետ - 128
Թատտա, բնակավայր - 51
Թար, գյուղ - 182
Թարբունա, լեռներ - 81
Թարզու, քաղաք - 152
Թարիկարիմա, երկիր - 62
Թարիրիա, ճավայր - 292
Թարխանաթաբե, լեռներ - 81
Թարխուլար, թագավոր - 120
Թարխունազի, թագավոր - 145
Թարկումա, քաղաք - 65
Թարմակիսա, բերդաքաղաք 134, 264, 265, 270, 272
Թարուի, բերդաքաղաք 134, 264, 265, 270, 272
Թեբե, քաղաք - 338, 521
Թեգարամա, Թեգարամմա, Թեգարմա, Թերգամա, Թորգամա, Թոգարմա, երկիր 64, 65, 71, 73, 152, 161, 344-349, տե՛ս Թիլ-Գարիմմու, Գորուն
Թեղիմզի, Թեղիմ-զի, երկիր - 75, 97, 304
Թել-Արմեն, երկրամաս - 75, 92
Թել-Բեշ, գյուղ - 75
Թել-Հայասա, քաղաք - 70
Թել-Ռֆաղ, երկիր 100, տե՛ս Արպադ, Ռֆաղ
Թել-Ֆաֆան, երկրամաս - 80
Թելլ, քաղաք - 95, տե՛ս Խարզեմ
Թելլ-Էնզիտ, գյուղ - 108
Թեհրան, քաղաք - 281, 330, 433
Թեմանենա, երկիր - 93
Թեմիսկիրա, հարթավայր - 464
Թեմպեական դաշտ - 351
Թեյշեբաինի, քաղաք 425, տե՛ս Կարմիր-բլուր
Թեոդոսուպոլիս (Կարին) - 57, 483, 543, 545, 546, 549, 552, 555, 565, 568, 590, 591
Թեսալիա, մարզ - 350-356, 437
Թերիանի, երկիր - 244
Թերմոդոն, գետ - 353, 354, 464, տե՛ս Արաքս
Թիակարի, երկիր - 76
Թիանա, գավառ - 343, տե՛ս Կիզիլհիսար
Թիղու, բերդաքաղաք - 96
Թիլ, գյուղ - 420

Թիլ-Բարսիպ, երկիր - 100, 105, տե՛ս Կար-Սալմանու-Աշարիդ
Թիլ-Գաբիմմու, երկիր 152, 344, 345, 348, տե՛ս Թեգարամա, Գորուն
Թելլե, նահանգ - 138, 150, 151
Թիլլե, քաղաք - 219
Թիլլի (Թիլի), երկիր - 104, 112, 117
Թիմար, գավառակ - 267
Թիմմինա, երկիր - 71
Թիմուրրու, երկիր, 246, տե՛ս Տումուրրի, Տիմուրի, Տմորիք
Թինա, քաղաք - 342, տե՛ս Աքուանա
Թիպիա, մարզ - 62
Թիպիա, քաղաք - 62
Թիֆլիս - 31, 603
Թյուանա, երկիր 156, 157, տե՛ս Թուխանա
Թյուն, գյուղ, տե՛ս Թումմե
Թոբել, քաղաք, Աստվածաշնչ. - 345, տե՛ս Թաբալ, Կատաոնիա
Թոմ, գյուղ - 392, տե՛ս Թումմե
Թոմիսա, քաղաք - 233
Թոնիբի, տե՛ս Թունուբե
Թոռնավան, գավառ - 134
Թորդան, գյուղ - 420
Թոփրակ-կալա, քաղաք - 182, տե՛ս Ալաշկերտ
Թոփրակ-կալա, քարաժայռ Վանի շրջանում 212, 213, 234, 268, 273, 275, 276, 278, 279
Թոփուզավա, գյուղ, հնավայր - 137, 210, 217, 223, 224, 229, 288, տե՛ս Սիդիկա
Թոռեղք, գավառ - 349
Թրաբի, գավառ - 133, 246, տե՛ս Turabi, Թուրաբ
Թրակիա, Թրաքս, երկրամաս 76, 341, 344, 345, 349, 356, 405, 435, 440, 443, տե՛ս Թրաքս
Թրիալեթ, շրջան - 349
Թրմերդ, գյուղ - 183, 232
Թուալի, երկիր - 82
Թուայադի, երկրամաս - 126
Թուզգյոլ, բնակավայր - 52
Թուլիխու (Թուլիու), քաղաք - 238
Թուխանա (Թյուանա), երկիր - 157
Թուխպիա, բնակավայր - 62
Թումենիշկի, քաղաք 233, տե՛ս Tumeiški
Թումմե, երկիր - 82, 83, 85, 87, 107-109, 242, 386-390, 392, 393
Թունիբունի, լեռնանցք - 391
Թունուբե (Թունիբունի, Թունիբի), երկիր, մարզ 82, 83, 110, 112, 386
Թուշխա, Թուշխա-ն(ա), երկրամաս, երկիր 83, 93, 95, 96, 98, 101, 121, 157, 231, 242, 243, 245, 303, տե՛ս Կուրխ
Թուշխանի մարզ - 98, տե՛ս Նաիրի
Թուվանուվա, քաղաք - 51
Թուր, գետ - 133
Թուրխումիտ, բնակավայր - 62
Թուրկի, երկիր - 48
Թուրմիտտա, երկիր - 62
Թուրքահայաստան - 32
Թուրքիա - 355, 408, 425, 596

Իանի, երկիր -246
Իբերիա, երկիր - 350, 459, 503, 505, 507, 509, 552, 553, 580, 581
Իգա(նի), երկիր 236, 237, 239, 244, 254
Իգդիր, քաղաք - 201, 492
Իգիլ, բնակավայր - 67
Իդնի, գյուղ - 80
Իդնի, լեռներ - 80
Իզալա (Իծալա), երկիր - 92, 95, 230, տե՛ս Իսալա, Išala
Իզալա, լեռ - 315, 325, 326, 358, 359
Իզաուրա, քաղաք - 74
Իզզիդա, երկիր - 121
Իզիրտու, քաղաք - 113, 126, 128, 164
Իզոլի, գյուղ - 208, 220, 232
Իլդարուհիանի, գետ - 273
Իլիջա, գյուղ 162, 231, 614, տե՛ս

Հայաստանի Եկեղեցիա
Իլիջայի կազա - 231
Իլիուճա, երկիր - 76
Իլլիպի, երկիր -117, 330
Իլլիրիա, երկրամաս - 354
Իլլուբրի, քաղաք 152, տե՛ս Լամբրոճ, Նեմրուճ
Իմերեթի, երկիր 308, տե՛ս Ամաքանճտ
Իմերի, երկիր - 311
Իյախրիսսա, քաղաք - 64, 65
Ինգալավա, երկիր - 68
Ինգալավա, Ինգիլա, քաղաք - 66-68
Ինգիլ, բնակավայր - 68
Ինգիլենե (Անգղ), ամրոց - 544
Ինգիրա, քաղաք - 152
Ինդոս, գետ - 28, 39, 350, 433, տե՛ս Դալամաճ
Ինճի, երկիր - 121
Ինճիտի, գավառ - 106-108, 111-113, 391, տե՛ս Անճիտ, Անճիտենե
Ինճաա, գետ - 135, 137
Ինու, երկիր - 121
Իշալաճի, երկիր - 245
Իշբելուաճի, երկիր - 239, 244
Իշիկ-դաղ, լեռ - 355
Իշխանիգոմ, գյուղ - 184
Իշխուպիտտա, երկիր - 62
Իշկուգուլու (Իշկիգուլու), երկիր - 235, 236, 244
Իշպիլիբրա, քաղաք 95, տե՛ս Σίφριος
Իշտատտի, քաղաք - 164
Իշտարաուրա, գետ - 129, 395, տե՛ս Իսքարաուրա
Իշտիարու, քաղաք - 161
Իշտիտինա, երկիր - 62
Իշուվա, Իշուա, երկիր - 16, 56, 67, 68, 70-74, 80, 89, 97, 106, 390
Իռվա, Աստվածաշնչ. 345, տե՛ս Հռնիա
Իպսոս, բնակավայր - 357, 440
Իսալա, երկիր - 95, տե՛ս Իզալա
Իսքարաուրա, գետ 396, տե՛ս Իշտարաուրա
Իսոլ, գյուղ - 83
Իսպանիա - 349, 461
Իսպիր, գավառ 312, 350, տե՛ս Սպեր
Իսսոս, ծովախորշ - 431, 605
Իստեր, գետ - 526
Իսրայել, երկիր - 317, 452
Իսուա, գավառ - 390
Իսումբո, կայան - 68, 84, 388
Իսքելե-կապուսի, քաղաքաղուտ - 174
Իտալիա - 561, 562, 577, 582, 618
Իրան - 26, 28, 32, 410, 420
Իրանական սարահարթ 101, 116, 117, 159, 321, 420, 595
Իրդանիու, քաղաք - 218
Իրիկուախի(նի), երկիր 234, 244, 253
Իրիտիա (Իրտիա), լեռ 106, 107, 109, 112, 134, 135, 391, 392, 398
Իրկուահինի, երկիր - 239, 244
Իրմա(նի), քաղաք - 239
Իրնուինի, քաղաք - 273
Իրտիա, լեռ - 264
Իրրիդի, քաղաք - 259
Իրուիա(-ինի), քաղաք - 239
Իքնե, քաղաք - 519, 520

Լազիկա, երկիր - 552, 553, 561, 577-582, 585, 591
Լալուկնի, քաղաք - 125
Լամբրոճ, ամրոց 152, տե՛ս Նեմրուճ, Իլլուբրի
Լավոդիկեա, քաղաք - 523
Լարակ, երկիր - 48
Լարիսա, քաղաք - 350
Լարուետե, քաղաք - 128
Լեզք, Լեզնո գյուղ - 175, 274, 418
Լիբանան - 599
Լիբիա, երկիր - 372, 561, 562
Լիդիա, երկիր 164, 317, 322-324, 335, 337, 344, 350, 358, 359, 361, 363, 364, 368, 369, 434, 435, 438,

տե՛ս Լուբդի
Լիկաոնիա, երկրամաս 438, 439, 471
Լիկիա, երկրամաս - 354, 361, 435, 438
Լիկուե, երկիր - 238
Լիմնեոս, քաղաք - 451
Լյուկոս, գետ 62, 474, 498, տե՛ս Գայլ
Լոնդոն - 7, 25
Լուբքա, երկիր - 121
Լուբդի, երկիր - 48, 164, տե՛ս Լիդիա
Լուբդի (Լուբդու), նահանգ - 164, 231
Լուեխուխի, երկիր - 220, 238
Լուերուսի (ուե), երկիր - 238, 244
Լուիպրուսի, երկիր - 238, 244, 255
Լուլլուբի, երկիր - 47-49
Լուլոս, դղյակ - 349, տե՛ս Կիլիկիայի Դուռ
Լուլու, երկիր - 223, տե՛ս Ակկադու
Լուլուբա, երկիր - 98
Լուլումե, տե՛ս Լուլլուբի
Լուլումու, երկիր - 127, տե՛ս Զամուա
Լուխա, երկրամաս - 90, 91
Լուխի, Լու-խի, երկիր - 80, 303
Լուխիուսի, քաղաք - 235, 254
Լուխսու, բերդ - 145
Լուկիա, երկիր - 121
Լուկիուե, երկիր - 244
Լուկկա, երկիր - 69
Լուկկի, երկիր - 69
Լուշահնի, երկիր - 244
Լուսինա, երկիր - 121

Խաբի, Խաբ-խի, երկիր - 80, 81, 83, 87, 89, 303
Խաբխի (Արևմտյան), երկիր - 91, 92, 94-97
Խաբխի (Արևելյան), երկիր - 98, 104, 105, 113, 120, 121, 231, 387, 389, տե՛ս նաև Կիրխի
Խաբխի ša bitani, երկիր - 105, 120
Խաբուր, գետ - 92, 150, 243, 353
Խաբուրի հովիտ - 86
Խաբուրի մարզ - 107
Խազիլ, գետ - 150, 243
Խաթե, երկիր - 212, 218, 232, 240
Խաթթի, երկիր - 48-51, 53, 54, 57-62, 66, 69-76, 78-80, 87, 96, 97, 110, 111, 250, 341
Խաթթինա (Խաթթինի), երկիր 100, 104, 105, 120, 232, 246, 284, 402
Խաթթուշա, երկիր - 52, 65
Խաթթուշա, քաղաք - 63, 66, 76, 299, 341, տե՛ս Բողազ-քյոյ
Խաին, քաղաք - 98
Խաիսեխլա, քաղաք - 65
Խալապա, քաղաք 51, տե՛ս նաև Հալեպ
Խալդիի դուռ - 292
Խալդիա, երկրամաս - 311, 338
Խալդիա - 302, տե՛ս Ուրարտու
Խալդինա - 302, տե՛ս Տուշպա
Խալդիրի (Խալդիրիուլխի), քաղաք - 234, 260, տե՛ս Ḫaldiriulḫi
Խալդյան դռներ - 181
Խալդո-Առիճ, գյուղ - 311
Խալիլա, երկրամաս - 90
Խալիմանա, քաղաք - 67
Խալիվա, երկիր - 71
Խալիտու, երկիր - 212, 240
Խալմանի, երկիր - 48, 114, տե՛ս նաև Արմանի
Խալպի (Խալպա), բերդաքաղաք 72, 120, 219, 221, 233, տե՛ս Հալֆատ
Խալու (Խալծու), երկիր - 140, 150, 151, 164, 243
Խալվանի, երկիր 49, տե՛ս նաև Հալեպ
Խալտի, երկիր - 308, տե՛ս Խաղտիք
Խալֆատ, գյուղ - 219
Խաղամելի շրջան 230, տե՛ս Խուլիմերու, Χλομάρων, ^{v}lu-ul-me-e-ru-u-(-ni), Ք(ու)ղիմար, Կուլլիմերի
Խաղտիք, երկրամաս - 308, 311, 338, տե՛ս Խալդիա, Σκύθαι, Χαλδοι

Խամաճենե, երկիր - 342, տե՛ս Կամմաճու
Խամբաև, երկիր - 330
Խանեկինի մարզ 48, տե՛ս Սիմեսիյան Արմանի
Խանզի(տ)ի դաշտ - 108
Խանիգալբատ, երկիր - 82, 154, 389, տե՛ս Միտաննի
Խառակոնիս (Կարագյուղյուզ), գյուղ - 176
Խառանուսա, բերդ - 86
Խառնուսա, լեռ - 86
Խաշտարաե, լեռներ - 81
Խառան, քաղաք 65, 77, 87, 169, 314, 315, 325-327, 513, 516, 518, 532, 545, տե՛ս Հելենոպոլիս
Խառանի դաշտ - 88
Խառանի մարզ - 53
Խառանի նահանգ - 121
Խառնուրդ, գյուղ - 273
Խասրանա, բերդաքաղաք - 264
Խարբերդ (Հարտբերդ, Հարբերդ, Խարպուտ), քաղաք - 70, 72, 108, 147, 359, 444, 477
Խարբերդի մարզ - 67
Խարբիսսիննա, երկիր - 121
Խարդա, քաղաք - 146, 147, 251
Խարզան, քաղաք - 230, 231
Խարզեմ, քաղաք - 95, տե՛ս Թելլ
Խարխար, երկիր - 117, 330
Խարշանա, քաղաք - 66
Խարսանա, քաղաք - 66
Խարրանա, երկիր - 64, 65, 71, 114
Խարրանիա, Խար-րա-նիա, քաղաք - 81, 158
Խարրիա (Խարիա), երկիր - 80, 89
Խարրուա, քաղաք -342
Խարուսա, լեռներ - 86
Խեթական Հին թագավորություն - 52
Խեթական Նոր թագավորություն 52, 53
Խեթական պետություն 51, 52, 54, 69, 75, 76
Խիլակկու, երկիր - 124, 152, 156, 157, 161, 163, 164, 342, տե՛ս Կիլիկիա
Խիմմե, երկրամաս - 80, 90, 91
Խիմուա, երկիր - 82, 386, 389
Խիրա, արաբական թագավորություն - 545
Խիրի-խի, երկիր - 303
Խիրիխի, լեռ - 80
Խիրուա, երկիր - 90
Խոլոբետենե, Բալաեռվիտ 371, տե՛ս Բալու
Խոյ, քաղաք - 132, 394
Խոշաբ, գետ - 103, 273, 399
Խոշաբ, կազա - 267
Խոտանլու, գյուղ - 84, 87, 185, 273
Խորգոմ, գյուղ - 189
Խորեզմիա, երկիր 379, 381, տե՛ս Հուվարազմի
Խորզաենե, գավառ - 447, 591
Խորխուրա, գետ - 128
Խորհրդային Հայաստան - 9, 32, 425
Խորոմիթրենե, երկիր - 332
Խորսաբաղի շրջան - 159
Խորսաբաղյան պալատ - 275, 276
Խուբուշկի, երկիր - 308
Խուբուշկիա (Խուբուշկի, Խուբուշկու), երկիր - 81, 91, 94, 102-105, 107, 109, 110, 113, 114, 116-118, 122, 124, 126, 135-137, 140, 143, 150, 158, 215, 265, 271, 391, 392, 394, 398-400, 402, 426, տե՛ս Նաիրի
Խուբուշկիա, քաղաք - 102-104, 137
Խուբուշնա, երկիր 156, 160, 162, 321, 322, տե՛ս Կաբիսսոս
Խուզանա (Խուզան), քաղաք 232, 244, տե՛ս Հոզատ
Խուզանա-նի (Խուզանանի), քաղաք - 284
Խուզիրինա, քաղաք 96, տե՛ս Հազուրի
Խուլիմերու, երկիր - 230, տե՛ս Χλομάρων, ᵛlu-ul-me-e-ru-u-(-ni), Խաղամել, Կուլիմերի, Ք(ու)ղիմար

Խուլմերուճի, երկիր - 245
Խուլպ (Կուլպ), երկիր - 105, 113, 120, 230, 231, տե՛ս Ուլլուբա
Խունդուր (Խունդուրնա), երկիր - 116, 117, 329
Խունդուր, քաղաք - 264, 265, 274
Խուշանի (Խուշալխի), երկիր - 237, 244
Խուսան, կայան - 343, տե՛ս Ուսի
Խուրմա, երկիր - 71
Խուրրի (Խուր-րի), Խուրրա, երկիր - 73, 91, 93, 220, 304, 305
Խուրրիա (Խուրրանիա, Խարրանիա), երկիր - 81

Ծաղկոտն, գավառ - 619
Ծաղկունյաց լեռներ 389, տե՛ս Ալադաղ
Ծանի, երկրաշուն - 311
Ծապարիա, քաղաք - 114
Ծերնախ-դաղ, լեռ 121, տե՛ս Ուշուրնու (Ուշուրնա)
Ծիկարրա, բերդաքաղաք - 264
Ծինիշպալա, բերդաքաղաք - 264
Ծինիուճակ, բերդաքաղաք - 264
Ծովք, լիճ - 391, 477, տե՛ս Գյոլդջուք
Ծոփք (Ծուփա, Ծուպանի), երկիր 55, 67, 79, 232, 233, 244, 284, 292, 444, 448, 450, 452-454, 458, 459, 467, 474-477, 482, 496, 502, 504, 544-546, 559, 606, տե՛ս Սոֆեներ, Սոֆանենե
Ծուա, գետ - 97
Ծուինի, քաղաք - 259
Ծումբ, Ծումբո, գյուղ 84, 85, 388, տե՛ս Խումբո
Ծուպա, Ծուպա-նի, երկիր - 284, 292, տե՛ս Ծոփք
Ծուրզիալդիու, քաղաք - 264

Կաբալա, քաղաք - 350
Կաբիսսոս, երկրամաս 156, 160, 321, տե՛ս Խուբուշնա
Կաբիրա, քաղաք - 464-466, 473, 496
Կագա, բնակավայր - 332
Կաղիահինի (Կաղիահնի), երկիր - 239, 244
Կաղեշ, բնակավայր - 76
Կադ-մուխի, երկիր - 79
Կազանա, քաղաք -68
Կաթարզահինի, երկիր - 244
Կաթխահդդուվա, քաղաք - 62
Կալա-Շերգաթ, հնավայր - 217
Կալախ, բերդաքաղաք - 98, 394
Կալախ, երկիր - 270
Կալամասմա, երկիր -71
Կալաքենե, քաղաք - 351, 359
Կալաքենդ, գյուղ - 32
Կալդարիճ, գյուղ - 311, տե՛ս Խալդո-Առիճ
Կալի (Կադա), երկիր - 244, 255
Կալիկադնոս, գետ - 342, տե՛ս Գյոքսու
Կալիսպի, կայան - 84
Կալլանիա, գետ - 135, 136
Կալլանիա, բերդաքաղաք - 136, 264, 265
Կալլատա, գետ - 121
Կալլինիկոն, քաղաք - 558, տե՛ս Նիկեփորիոն
Կալխու, քաղաք - 118, 127, 359
Կակզի, Կակ-զի, երկիր - 304
Կակկամ, երկիր - 332, տե՛ս Կուկումա
Կակմի, երկիր - 125, տե՛ս Զիկիրտու, Անդիա
Կամախ, քաղաք - 57, 70, 310, 498
Կամամա, մարզ - 62
Կամ(ա)նիու, երկիր - 244
Կամբաղին, երկիր 373, տե՛ս Քիթ-Խամբաե
Կամբեջան, Կամբիսենե, գավառ 506
Կամմալա, երկիր - 57
Կամմանու, երկիր - 342, 344

Կամպանիա, գավառ - 515, 518
Կամուխա, քաղաք 70, տե՛ս նաև Կամախ
Կանաուվարա, քաղաք - 64
Կանգուար, ամրոց - 329
Կանգևար, երկիր - 329
Կանեշ, երկիր - 48
Կանեշ, քաղաք - 50, 51
Կանիում, նահանգ - 138, 243
Կանտիսսիսա, քաղաք - 65
Կաշիարի, Կաշիա-րի, երկրամաս 75, 92, 94, 95, 98, 113, 304
Կաշիարի, լեռնաշղթա 41, 72, 73, 78, 88, 92, 93, 95, 98, 99, 230, 303, 310, տե՛ս նաև Մասիուս, Տուր-Աբդին
Կաշիարիի մարզ - 74, 75, 79
Կաշ-խի, երկիր - 308
Կաշկի, երկիր - 307-309
Կապադովկիա, երկիր - 62, 322, 345-347, 361, 363, 364, 368, 369, 381, 432, 434-440, 442, 443, 447-449, 453-456, 458-460, 468, 473, 474, 495, 496, 500, 501, 509, 527, 533, 540, 608, 609, 614, տե՛ս Գամեր, Գիմիրրի, Գամիրք, Կատպատուկա
Կապիտոլիոն, բլուր - 523
Կապույտ հովիտ - 83
Կասկա, երկիր - 57, 61, 66
Կասպիանե (Կասպից երկիր) - 447, 448
Կասպից դուռ 541, 542, 549, 556, 557, 560, 576
Կասպից ծով - 82, 85, 116, 117, 127, 130, 330, 332, 345, 350, 351, 354, 385, 386, 389, 456, 478, 506, 539, 542, տե՛ս Արևածագի (Արևելքի) Մեծ ծով
Կատաոնիա, երկիր 73, 164, 342, 345, Թաբալ, Թոբել
Կատարգանի, երկիր - 85
Կատեպանց (Կատեպանների բերդ), ամրոց - 184, 185, 187
Կատիսպի, կայան - 84, 388
Կատպատուկա 381, տե՛ս Կապադովկիա
Կար-Սալմանասար, քաղաք - 164
Կար-Սալմանու-Աշարիդ, քաղաք 105, տե՛ս Թիլ-Բարսիպ
Կար-սիպարրի, քաղաք 150, 151, 172, 242, 243, 246, տե՛ս Զիբար
Կարա-սու, գետ - 201
Կարալլու, երկիր - 125-128, 393
Կարախան, գյուղ - 190-192, 259
Կարակա-դաղ, լեռնային զանգված - 92, տե՛ս Աիսումա
Կարակալա, ամրոց - 201
Կարակոյունլու, գյուղ - 181
Կարանգու (Կարանգակու), գետ - 130, 396
Կարատաշ, գյուղ - 202
Կարբե, քաղաք - 618
Կարգամիշ, շրջան, երկիր 53, 64, 65, 342, տե՛ս Կերապրուս
Կարեն, քաղաք - 57, տե՛ս Կարին
Կարենիտիս, գավառ - 57, 311, 447, 474, 493, տե՛ս Կարին, Էրզրում
Կարիա, երկրամաս 76, 343, 350, 361, 368, 369, 435, 438
Կարիա, քաղաք - 520
Կարին, քաղաք 57, 448, 483, 543, 614 տե՛ս Թեոդոսուպոլիս, Էրզրում
Կարինի շրջան - 311
Կարկաշշի, երկիր 157, 332, 334, 336, տե՛ս Կարկասիա, Քիք-Դայուկկու
Կարկասիա, քաղաք - 332, տե՛ս Քիք-Դայուկկու, Կարկաշշի
Կարկատիոկերտ (Արկաթիակերտ), քաղաք - 448, 477
Կարկար, բնակավայր - 124
Կարկեմիշ (Կարկամիշ, Գարգամիշ), երկիր 100, 114, 154, 164, 402, տե՛ս Ջերապլուս
Կարմանիա, նահանգ - 47, 379, 436, 438

Կարմիր-բլուր, հնավայր - 425, տե՛ս Թեյշեբաինի
Կարմիր ծով - 432, 433, 572
Կարմիր (ա)վոր, վանք - 190
Կարնա, երկիր - 71
Կարնիշի, երկիր 232, 233, տե՛ս Corne
Կարս, քաղաք - 27
Կարտիսպի, գյուղ - 84
Կարրեր, քաղաք - 576
Կարուն, գետ - 373
Կարքեռոն, քաղաք - 369, 492
Կաուրի, երկիր - 233, 246, տե՛ս Kauri, Κλίμα Γαρινῆς, Գավրեք
Կեբան-Մաղեն, բնակավայր - 145
Կելիշին, լեռնանցք 132, 175, 215, 225, 229, 247
Կելիշին, հնավայր - 256, 288, 296
Կեմ, գյուղ - 273
Կենա-զի, երկիր - 304
Կեսարիա (Կապադովկիայի), քաղաք - 50, 66, 157, 342, 545
Կեսարիա (Պաղեստինի), քաղաք 532
Կերապրուս, շրջան - 342, տե՛ս Կարգանիշ
Կերկուկ (Քերկուկ), քաղաք 299, 304, 324
Կերչ, քաղաք - 552
Կիակա, ամրոց - 145
Կիարա, լեռներ - 81
Կիբակի, քաղաք - 95, տե՛ս Կուվախ
Կիբիստրա, երկիր - 321
Կիբշու, Կիբշունի, քաղաք - 86
Կիբսունա (Կիբսու), քաղաք - 86
Կիեխունի, երկիր - 218, 236, 238, 244
Կիզիլ-կայա, բնակավայր - 191
Կիզիլ-ուզուն, գետ 126, 127, 130, 159
Կիզիկոս, քաղաք - 349, 463, 466, 475
Կիզիլ-հիսար, գավառ 343, տե՛ս Թիանա
Կիզվատնա, երկիր - 73
Կիզզուվատնա, քաղաք - 64
Կիթարիզոն, ամրոց - 591
Կիլիկիա 101, 114, 152, 321, 322, 341, 342, 349, 350, 361, 368, 369, 408, 431, 435, 437, 438, 440, 450, 460, 461, 468, 471, 509, 530, 561, 574
Կիլիկիայի դուռ 156, 349, տե՛ս Կյուրինդա, Կուրդու, Պոտանդա, Լուլոն
Կիլիկյան Տիանա, քաղաք - 73
Կիլիսսա (Կելլիսա), երկիր - 121, տե՛ս Քլիսի
Կիլմաճ, քաղաք - 158
Կիմիզա, կայան - 68
Կինաշքանիա, քաղաք - 264
Կինդարի, Կինդա-րի, երկիր 304, 386
Կինեշրին - 558, տե՛ս Գաբբուլոն
Կիշ, քաղաք - 121, տե՛ս Աշուրկիշա, Քիշ
Կիշասսու, քաղաք 157, 159, տե՛ս Կիսեշիմ
Կիշքեին, լեռ - 268, 269
Կիշպալ, լեռ - 134, 268, 269
Կիշտան, քաղաք - 120, 233
Կիշտամ, բնակավայր - 120
Կիպանի, երկիր 96, տե՛ս Հիսն-Քեյֆա
Կիպշու (Կիբշու), քաղաք - 92, 149-151, տե՛ս Կիպշունա, Գիֆշե (Գեֆշե)
Կիպշունա, քաղաք, տե՛ս Կիպշու (Կիբշու), Գիֆշե (Գեֆշե) - 92
Կիպպա, բերդաքաղաք - 265
Կիպրոս, կղզի - 368, 369
Կիսեշիմ, քաղաք - 159, տե՛ս Կիշասսու
Կիսկեն, բնակավայր 307, տե՛ս Կիսկեսոս
Կիսկեսոս, տե՛ս Կիսկեն
Կիսրա, լեռներ - 81
Կիսրի, քաղաք -151
Կիրեկի, լեռ - 106
Կիրինի, Կիր-նի, երկիր - 82, 303, 386
Կիրխի (Կիլխի), երկիր 387, 389,

տե՛ս Խաբխի
Կիրկեսիոն, ամրոց - 574
Կիրկիշա, երկիր - 76
Կիրպուճուճի, երկիր - 245
Կիրրուրի, Կիրրու-րի, երկիր - 91, 93, 94, 98, 107, 304, 391, 393, տե՛ս Հերիր
Կիուճա, բերդաքաղաք - 264
Կլաջիք, երկրամաս - 130
Կլաուդիա, երկրամաս - 97
Կղարջք (Կուղարջ-ք), Կլարջեթի, գավառ - 85, 241, տե՛ս Καταρζήνη, Χο(λα)ρζηνή, Katarza, Kalarza, Quturza
Կյուդնոս, գետ - 156
Կյուինդա, երկիր - 156, տե՛ս Կուինդու, Պոտանդա
Կյուրեստիկոն, երկրամաս - 561
Կոգովիտ, գավառ - 84, 388
Կոլարզենե, երկիր, գավառ - 85, 386, տե՛ս Կղարջք
Կոլլարա (Կոլլարա-դաղ), լեռ - 127, 394, 395, տե՛ս Կուլլար
Կոլխի (Կոր-խի), երկիր - 308
Կոլխիս, կայան - 309
Կոխպանց, գյուղ - 188, 190
Կողքիս (Կոլխիդա), երկիր - 307-310, 350, 351, 498, 500, 505-507, 509
Կոմանա, բերդաքաղաք 86, 156, 157, 419
Կոմմագենե (Եփրատեսիա), երկիր - 79, 96, 100, 145, 233, 255, 310, 442-444, 459, 460, 509, 606, տե՛ս Կումմուխի
Կոշ, գյուղ - 33
Կոպ-դաղ (Կոպլի-դաղ), լեռ - 97
Կոստանդինե (Տելլա), քաղաք - 545, 561, 576, 618
Կոստանդնուպոլիս, քաղաք - 550
Կովկաս, երկրամաս - 278, 464, 507
Կովկասի դուռ (Դարյալի կիրճ) - 542, 543, 551
Կովկասյան անցքեր - 614
Կովկասյան լեռներ, լեռնաշղթա 306, 323, 334, 338, 539, 580, 615
Կովք, բնակավայր - 309
Կոտոր (Կոտուր), ամրոց 134, 177, 397
Կոտուր, գետ - 85, 177
Կոտուրի շրջան - 134
Կորդուք 459, 466, 467, 474, 476, 482, 494, 496, 502, 504, տե՛ս Գորդիենե
Կորոխ, տե՛ս Կոր-խի
Կոփ, գյուղ - 185
Կրետե, կղզի - 28
Կուաիհիճ, բերդաքաղաք - 264
Կուալբանի, երկիր - 244
Կուալիբիլանի, երկիր - 245
Կուարլինի, երկիր - 244, 253
Կուբաճ, երկրամաս - 310
Կուբբու, երկիր - 96, 97, տե՛ս Գիբբոս
Կուդա, քաղաք - 151
Կուդմուխի, Կուդ-մուխի, Կուդ-մուխի, երկիր -78, 79
Կուե, երկիր 341-343, տե՛ս Արևմտյան Կիլիկիա
Կուբուզանի, երկիր - 253
Կուբուրզանական Անիշքիրուե, քաղաք - 293
Կուի, երկիր - 104
Կուլաշի, երկիր - 246
Կուլիբարզինի, Կուլիբարզի-նի, երկիր - 82, 85, 253, 303, 386
Կուլիջան, քաղաք 218, 244, տե՛ս Ալբուրա
Կուլլար, լեռ 127, 394, 395, տե՛ս Կոլլարա-դաղ
Կուլլիմերի, քաղաք, նահանգ 79, 160, 162, 164, 230, 231, 241, տե՛ս Խուլիմերու, ʸIu-ul-me-e-ru-u-(-ni), Խաղամել, Ք(ու)ղիմար, Կուտեմրան, Կուտլիմերի
Կուլմերա, նահանգ 231, տե՛ս Կուլլիմերի
Կուկումա, երկիր - 332, տե՛ս Կակկամ
Կուկուճու, քաղաք - 96
Կումհար, գյուղ - 72

Կումախալխի, երկիր - 219
Կումայա (Կումմե), երկիր - 92, 148-150
Կումենու, քաղաք - 259, 292
Կումենուի, երկիր - 245
Կումմախա (Կումախա, Կումախի, Կամախ), քաղաք - 57, 68, 310
Կումմախու, երկիր - 342, 343
Կումմանի (Կումանի, Կումա), երկիր - 63, 86, 89, 92-94
Կումմուխի, երկիր 78, 79, 96, 100, 120, 124, 145, 233, 243, 250, 255, 310, 402, տե՛ս Կոմմագենե
Կուճաքսա, բնակավայր - 18, 601
Կուճդու, երկիր - 156, տե՛ս Կյուիճդա, Պոտանդա
Կուչչար, երկիր - 51
Կուսսաուրա, բնակավայր - 51
Կուվախ, քաղաք - 95, տե՛ս Կիբակի
Կուտա, երկիր - 121
Կուտի, երկիր - 109, տե՛ս Quti-e
Կուտմար, բերդ - 72
Կուտմուխի (Կուտ-մուխի, Կուտմուխի), երկիր - 78, 79, 87, 90, 92-94, 303, 310
Կուտտա, բերդաքաղաք - 265
Կուր, գետ - 237, 389, 505, 506
Կուրբան, ճահիճ - 150
Կուրիանի, երկիր - 244
Կուրիճան, գավառ - 133, տե՛ս Էյլի
Կուրխ, բնակավայր 93, 98, 101, 121, 217, 243, 309, տե՛ս Թուշխա
Կուրխի, երկիր - 80
Կուրշուն, մզկիթ - 190
Կուրսաուրա, երկիր - 48
Կուրտպեղիոն, վայր - 440

Հաբուրա, գետ - 574, տե՛ս Աբբորա
Հազուրի, գյուղ - 97, տե՛ս Խուզիրինա
Հալդա, գյուղ - 147, տե՛ս Քեք-Հալտե
Հալեպ (Հալեբ, Ալեպպո, Քերռյա) - 71, 72, 100, 120, 220, 345, 402, 561
Հալիլա, քաղաք - 62
Հալիս, գետ - 53, 57, 62, 66, 317, 337, 342, 343, 359, 405, 434, 435
Հալուրաս, լեռնանցք 108, տե՛ս Օլռոն, Սիլուրի
Հալֆատ, բերդաքաղաք 120, 219, տե՛ս Խալպի, Խալպա
Հախավանց, գյուղ - 186
Հակպիսսա, քաղաք - 65
Համա, երկիր - 250
Համադան, քաղաք, ճահանգ 159, 329
Համատ, երկիր - 111, 124, 126
Համբուրգ, քաղաք - 277
Հայանց-բերդ - 274
Հայասա, Հայա-սա, երկիր - 16, 55-57, 59-61, 63-66, 69, 70, 74, 75, 79, 304, 306, 307, 310, 595
Հայասա-Ազզի, տե՛ս Հայասա
Հայաստան - 5-12, 15, 16, 18-23, 25-34, 36, 38-42, 45-50, 54, 56, 74, 75, 77, 79, 81, 82, 85, 86, 89, 91, 99, 108, 118, 119, 133, 134, 155, 172, 231, 233, 236, 239, 245, 247, 249, 279, 304, 306, 308, 309, 311, 313, 317, 318, 329, 336, 338, 339, 346-358, 360-366, 368, 369, 371, 372, 381, 386, 392, 401-404, 406-408, 410, 411, 413, 414, 416, 419-421, 424, 427, 431, 435-442, 444-447, 449, 451, 452, 454, 456, 457, 459, 460, 464-466, 474-476, 482, 485, 488, 492, 493, 498, 501, 505, 507, 508, 513-515, 517, 520, 523-526, 529, 533, 535, 536, 540, 541, 543, 545, 549, 553, 554, 559, 560, 563, 565, 567-569, 571, 582, 589, 593-597, 599-607, 611-617, տե՛ս Արմենիա, Արմինա
Հայաստանի Ելեգիա, բնակավայր - 614
Հայկական լեռնաշխարհ - 27, 40, 43, 46, 54, 77, 79, 81, 87-91, 102, 246, 247, 253, 255, 269, 302-304, 318, 390, 405, 426, 427, 595-597

Հայկական Տավրոս, լեռնաշղթա - 81, 83, 99, 121, 216, 401
Հայկավանք, եկեղեցի - 211
Հայոց աշխարհ - 348, տե՛ս Հայաստան
Հայոց լեռներ - 559
Հայոց ծոր, գավառակ - 267, 269, 270, 272
Հանի, քաղաք, գավառ - 72, 108, 121, 354, տե՛ս Ախնիանա, Անի
Հանկույսներ, թաղամաս - 200
Հաշտյանք, գավառ 68, 86, 108, տե՛ս Աստիանենե
Հասան-կալա, ամրոց - 187
Հասիս, կայան - 307
Հասպիս, լեռ - 131, տե՛ս Ջիմուր
Հատրա, քաղաք - 528, 534
Հարաիվա, երկիր - 381, տե՛ս Արիեա
Հարախուվատիշ 381, տե՛ս Արախոսիա
Հարավային (Ստորին) Միջագետք - 50, տե՛ս Բաբելոն
Հարիր, գյուղ - 359
Հարմոզիկա, բերդամրոց - 505
Հարպասոս, գետ - 344, 350
Հելադա - 76
Հելենոպոլիս, քաղաք 545, տե՛ս Խառան
Հելենոպոլիտական (Հելենոպոլտյան) Փոյուգիա, սատրապություն 361, 364, 368, 369, 434-436, 438, 455
Հելեսպոնտոս, նեղուց - 431
Հերիր, շրջան - 93, 98, տե՛ս Կիրրուրի
Հերմոն, երկիր - 49
Հիբարոս, լեռ - 351
Հիբրոս, գետ - 349
Հիդասպես, գետ - 438
Հիդասպեսի Հնդկաստան, նահանգ - 438
Հիերապոլիս, քաղաք - 419, 514, 519, 556, 575, 577, 612, 618
Հին Ուայախիս, բերդաքաղաք 264, 399
Հինի, քաղաք - 230
Հիպանիս, գետ - 349, տե՛ս Բուգ
Հիսն-Քեյֆա, գավառակ - 96, 243
Հիսպայիհ, քնակավայր 507, տե՛ս Ասպայիհ, Ասպիս
Հիսպրիտիս, երկրամաս - 350, տե՛ս Սպեր, Իսպիր
Հիստեր, գետ - 526
Հյուսիսային Հնդկաստան - 438
Հյուսիսային (Վերին) Միջագետք 49, 53, 299, 596
Հյուսիսային Սիրիա - 53, 613
Հնդկաստան - 28, 361, 372, 433, 440, 442, 513
Հոգվոց վանք - 94, 329
Հոզատ, երկիր - 244
Հոնիա, երկրամաս 345, 368, 369, 381, տե՛ս Իովան, Յաունա
Ս. Հովհաննես Նախակարապետ, եկեղեցի - 388, տե՛ս Ույ-քիլիսե
Հոհոդակոս, գետ - 463
Հոռդոս, կղզի - 352
Հռոմ, Հռոմեական կայսրություն - 19, 29, 348, 407, 449, 460-462, 465, 467, 472, 477, 479, 495, 497, 504, 508, 517, 519, 523, 526, 532, 537, 608, 609, 614, 615
Հռոմեական Ասիա - 460
Հռոմեական դաշտ - 583, տե՛ս Ռոմեյլ
Հռոմեական Հայաստան - 555
Հրաշալի հովիտ (Գեղեցիկ դաշտ) - 450, տե՛ս Καλὸν πεδίον
Հրեաստան, երկիր - 508, 509
Հուզանա, երկիր - 292
Հունաստան - 28, 437
Հուվարազմի, երկրամաս - 381, տե՛ս Խորեզմիա
Հուրշամա, քաղաք - 65

Ձորովանք - 181

Ղազանչի, գյուղ - 201
Ղանլի-թեփե, բլուր - 201
Ղանլիջա, տե՛ս Մարմաշեն
Ղարաքիլիսա, գյուղ - 33
Ղուլիջան, գյուղ - 200

Ճորա պահակ, ամրոց - 615
Ճորոխ, գետ - 237, 308, 312, 338, 359, 386, 388
Ճորոխի հովիտ - 307
Ճուղ, կիրճ - 137

Մաբբուգ, քաղաք - 547
Մագնեսիա, քաղաք - 445
Մագոգ, Աստվածաշնչ. 345, տե՛ս Լիդիա
Մադա, Մադաի, երկիր - 327-330, 332, 345, 381, տե՛ս Մարաստան, Մեդիա, Մատա
Մադախիր, երկիր - 116
Մադանի, երկիր - 75
Մադանի, լեռ - 97, տե՛ս Ամադանի
Մադարա, քաղաք - 95, 98, տե՛ս Մատ-Ζάρων
Մադիատ, քաղաք - 95, տե՛ս Միդիատի
Մազարտա, քաղաք - 98
Մազաքա, քաղաք - 346
Մաժակ, քաղաք - 460
Մաիտե-ցի (Մատիա-ցի), երկիր 313, տե՛ս Միտաննի
Մալաթիա - 348, 359
Մալլանու, երկիր - 97
Մալլաու, լեռ - 263
Մալլոս, քաղաք - 450
Մալխիսի, քաղաք - 113, 114
Մախմուդիե, կազա - 267
Մախունցիա, լեռ - 136, 265, 266
Մակա, երկիր - 381, տե՛ս Մեկրաե
Մակեդոնական Խալկիդիկա, երկրամաս - 349
Մակեդոնական կայսրություն - 604
Մակեդոնիա, երկիր - 344, 436, 440
Մակլուբ, լեռ - 313
Մակու, խանություն - 281
Մակու, քաղաք - 212, 239, 244, 281
Մայաֆարկին, գավառ 121, տե՛ս Սիլվան
Մայաֆարկին, քաղաք - 93, 147, 230, 477, տե՛ս նաև Մարտիրոպոլիս
Մանա (Ման, Մաննա), երկիր 81, 104, 105, 113, 114, 125-133, 136, 137, 141, 143, 151, 152, 157-160, 162-165, 180, 197, 218, 229, 231, 246, 249, 252, 259, 263, 265, 303, 321-324, 328-330, 332-334, 345, 347, 354, 373, 393, 395-397, 402
Մանազկերտ, քաղաք - 27, 46, 83-85, 87, 108, 175, 185, 188, 189, 241, 273, 385-388, 390, 392, 401, 492, 493, տե՛ս Մելազկերտ
Մանան-ցի, երկիր - 286
Մանկերտ, հրվանդան 186, տե՛ս Մենուախինի(լի)
Մանտուպա, երկիր - 121
Մաշգուն, երկիր - 90
Մաշտակ (Մաշկակտակ), գյուղ - 185, 273
Մասա, երկիր - 76
Մասիուս, լեռնաշղթա - 92, տե՛ս նաև Կաշիարի, Տուր-Աբդին
Մատա 329, տե՛ս Մադա, Մարաստան, Մեդիա
Մատիանե, լիճ - 313, տե՛ս Ուրմիա
Մատիատի, երկիր - 98
Մատիենե, երկիր - 354
Մատնի, լեռ - 96
Մարական կայսրություն 18, 598, 601
Մարական պետություն - 314
Մարաղա, քաղաք - 130, 394
Մարանդ, քաղաք -397
Մարաշ, քաղաք - 100, 120, 145, 154, 233, 402, տե՛ս Գուրգում, Մարկաշի
Մարաստան, երկիր - 134, 159, 330, 681

332-338, 348, 358, 360-364, 373, 377, 381, 435, 438, 439, 451, 457, 459, 464, 496, 509, 532, 534, 597, տե՛ս Մադաե(ի), Մատա, Մադա, Մարաստաե, Մեդիա
Մարգիաեե, Եահաեգ - 379
Մարդաստաե, գավառ - 134
Մարդին, քաղաք - 92, 98, 477
Մարի, երկիր - 300
Մարի, գավառ - 133
Մարխաշի, երկիր - 47
Մարկաշի, երկիր 124, 154, տե՛ս Մարաշ, Գուրգում
Մարմաեի, երկիր - 245
Մարմաշեե, գյուղ - 200, 236, 239, 244, տե՛ս Ղաելիջա
Մարմարի ծով (Պրոպոնտիս) - 431
Մարմետ, գետ - 136, 274, տե՛ս Ալլուրիա
Մարմոս, գյուղ - 185, 273
Մարտիրոպոլիս, քաղաք - 230, 231, 484, 494, 544, 546, 559, 560, 591, Նփրկերտ (Նփրետ), Մայաֆարկին
Մաքալտու, Մաքալտու-ցի, երկիր 236, 237, 303
Մեաեդեր, գետ - 344
Մեդեա, քաղաք - 352
Մեդիա, երկիր 116, 117, 129, 345, 350, 381, 597, տե՛ս Մատտա, Մադա, Մադաի, Մարաստաե
Մեիշտա, երկիր 332, տե՛ս Ամեիստա
Մելազկերտ, քաղաք - 108, տե՛ս Մաեազկերտ
Մելա (ի), Մելաս, գետ - 232
Մելդիշ, երկիր - 81
Մելիդ (Միլիդ), քաղաք 100, 104, 105, 110, 112, 145, 161, 164, 220, տե՛ս Մելիտեեե
Մելիդու, երկիր 342-344, տե՛ս Մելիտեեե
Մելիտա, քաղաք 232, 237, տե՛ս Մելիտեեե
Մելիտալխի (Մելիտե-ալխի), երկիր - 232, 237
Մելիտե (Մելիեե) քաղաք - 220
Մելիտեիա, երկիր - 284
Մելիտեեե (Մելիտիեե), քաղաք - 65, 73, 78, 82, 85, 97, 100, 120, 145, 161, 170, 218, 232, 246, 255, 342, 390, 402, 474, 484, 494, 507, 545-547, տե՛ս Մելիտա
Մելսիյա, կայաե - 68
Մեխրի, Մեխ-րի, երկիր - 92, 304
Մեծ Աղբակ, մարզ 102, 103, 137, 243
Մեծ (Վերին) Զաբ, գետ 100, 102, 127, 136, 170
Մեծ Խաբբի, թագավորություե - 403
Մեծ ծով - 83, 87, 385, 387, 389, տե՛ս Միջերկրական ծով
Մեծ Ծոփք - 79, 93, 121, 147, 245
Մեծ Կովկաս, լեռնաշղթա - 459
Մեծ Հայք - 30, 47, 348, 350, 356, 408-433, 447, 454, 605
Մեծ Փոյուգիա, սատրապություե 364, 369, 434-436, 438, 455
Մեծկերտ (Մազկերտ) - 212, 240
Մեծոփա վանք - 191
Մեկրաե, երկիր - 381, տե՛ս Մակա
Մեհմեդի, գետ - 137, տե՛ս Արճակ
Մեհրի-ցաբ, լեռ - 92
Մեյշտա (Մեիշտա), քաղաք 132, 151, 229, 249
Մենուայի ջրաեցք 269, 270, 272, 273
Մեր, գավառ - 133
Մերիֆոե, մարզ - 62
Մժնկերտ, գյուղ - 184, 269
Միաեդաբ, քաղաք - 129, 130, 229
Միգդոեիա - 349, 467, 474, 476, 477, 492, 494, տե՛ս Արվաստաե, Մուդաեիա
Միդայոե, քաղաք - 343
Միդաս, երկիր - 309, տե՛ս Միտա
Միղիատի, քաղաք 95, տե՛ս Մադիատ

Միդուկրենե, քաղաք - 344
Միլիադրուն, լեռներ - 81
Միլիդ, թագավորություն - 402
Միլիդիա, քաղաք 82, 389, տե՛ս Մելիտենե
Միլիտենե, քաղաք - 494
Միկենե, քաղաք - 28
Մինդուոս, բնակավայր - 554
Մինոի, երկիր, Աստվածաշնչ. 316, 317, 346, 347, տե՛ս Մանա
Միջագետք - 29, 39-41, 47, 53, 54, 65, 69, 75, 88, 256, 299, 305, 306, 348, 353, 401-403, 408, 410, 436, 438, 440, 442, 443, 457-459, 468, 490, 494, 509, 513, 515, 528, 532, 533, 554, 557, 558, 582, 584, 585, 589
Միջերկրական ծով, տե՛ս Արևմտյան, Արևմուտքի Մեծ Արևմտյան Վերին ծով - 45, 47, 87, 341, 385, 389
Միսի, Միսսի, Նահանգ 116, 128, 129, 395, 396
Միսիա, երկրամաս - 361, 431
Միսու, երկիր - 330
Միտա, երկիր - 309, տե՛ս Միդաս
Միտանի, Միտաննի, երկիր - 53-55, 63, 68, 70-75, 154, 299, 300, 304-306, 313, 403, 595, տե՛ս Խանիգալբատ
Մծբին (Նիսիբիս, Միգդոնիայի Անտիոք), քաղաք - 88, 315, 325, 482, 494, 496, 518, 527, 528, 532, 538, 539, 546, 549, 554, 555, 582, 583
Մծուր (Մզուր), գավառ 313, տե՛ս Մուզուր
Մեհերի դուռ (Մեհեր կապուսի), քարաժայռ 177, 230, 257, 259, 262, 291, 298, 303
Մյուս Հայք (Սատրապական Հայք) - 616
Մոգուսա, կայան - 84
Մոխրաբերդ, գյուղ - 177, 186
Մոկսի, մարզ - 96
Մոսկվա - 31
Մոսոք (Մոսոխ), Աստվածաշնչ. - 345, 346, տե՛ս Մուշկի, Փռյուգիա
Մոսուլ, քաղաք - 583
Մուդանիա - 349, տե՛ս Միգդոնիա
Մուդրայա - 381, տե՛ս Եգիպտոս
Մուզրի, Մուզ-րի, երկիր - 75, 86, 89, 304
Մ(ու)զուր [Մ(ու)ցուր], գավառ - 75, 86
Մուզուր, գետ - 75, 313
Մուծածիհա, քաղաք - 304
Մուծածիր, Մուծածի-րի, դիցավայր - 257, 259, 260, 267, 271, 275-278, 304, 394, 399
Մուծածիր, երկիր - 91, 104, 105, 114, 116, 117, 122, 124, 132, 135-137, 139-144, 150, 151, 170, 210, 215, 222-225, 228, 229, 231, 242, 243, 246, 251, 260, 362, 394, 398, 399, 402, տե՛ս Արդինի
Մուծածիր, քաղաք - 394, 399
Մուծրի, երկիր, տե՛ս Մուզրի
Մումմե, երկիր - 75
Մունա, երկիր - 117
Մուշ, քաղաք 108, 118, 183, 231, 232, 387, 492, 493
Մուշանի, երկիր - 246
Մուշի դաշտ - 232
Մուշի հարթավայր - 492, 493
Մուշի սանջակ - 231
Մուշկի, երկիր - 79, 87, 89, 93, 94, 140, 212, 309, 343, 345, տե՛ս Մոսոք, Փռյուգիա
Մուս-խի, երկիր - 309
Մուրատտաշ, երկիր -81

Յազլի-տաշ, գյուղ - 182, 234
Յասոնիա, սրբավայր, առասպ. - 353, տե՛ս Jasonia
Յարփուզ, բնակավայր - 342
Յաունա - 381, տե՛ս Հոնիա
Յոզգաթ, քաղաք - 62, 66
Յոթոնիր, ջրհոր - 418

Յոնջալու, գյուղ - 83, 84, 387, 392
Յոնջալուի դաշտ - 83, 85, 108, տե՛ս Թումմե, Բուլաճիք
Յորղան թեփե, հնավայր - 299
Յուրոպահակ (Յուրոհպապախ, Յուրապարհակ, Յուրապահակ), ամրություն - 541, 543, 549, 551

Նաբի-Յունուս, հնավայր - 152
Նաբուլա, քաղաք 74, 75, տե՛ս Նիբլե
Նագաճ, ամրոց - 134
Նազաբի (Նասաբի), կայան - 84, 388
Նազաբիա, երկիր - 82, 84, 386, 388
Նազիանզոս, քաղաք - 343
Նազինիրի, քաղաք - 164
Նաիրի, Նաի-րի, երկիր - 16, 26, 27, 45, 46, 48, 75, 81-87, 91, 93, 95, 96, 98, 102, 107, 109, 111, 115-117, 121, 135-137, 147, 174, 216, 228, 246-248, 265, 302, 304, 311, 329, 385-390, 398, 399, 401-403
Նաիրիի (Նաիրի երկրի) ծով 85, 102, 107, 385, 389, 391, 392, տե՛ս Վանա լիճ
Նաիրյան երկրներ - 85, 90, 319
Նալ, լեռ - 121, 231, 260
Նահարաինի, երկիր - 304
Նահիլ, գետ - 394
Նամրի, Նամ-րի (Նամրու), երկիր 91, 104, 112, 114, 128, 304, 329, 330, 396
Նաշտուն, քաղաք - 94
Նասաբի, կայան - 84
Նեղոս, գետ - 361, 528
Նեմերլի, գյուղ - 145
Նեմրուդ, լեռ - 441
Նեմրուն, ամրոց 152, տե՛ս Լամբրոն, Իլլուբրի
Նեսա, երկիր - 51
Ների, գյուղաքաղաք - 137
Ներքին Զաբ, գետ 304, 359, 393, 394
Նիբարոս, լեռ - 354
Նիբլե, քաղաք - 75
Նիխանի, երկիր - 75
Նիկեպոլիս, քաղաք - 498
Նիկեփորիոն, ամրոց 519, տե՛ս Callinicon
Նիկեփորիոն, գետ - 484, 520
Նիկկի, երկիր - 48
Նիկոմեդիա, քաղաք - 530
Նիհիլպախրի, մարզ - 90
Նիմմե (Նումմե), երկիր - 83, 387, 393, տե՛ս Թումմե
Նիմրուդ, բնակավայր - 359
Նիմֆիոս, գետ 230, 232, 544, 547, 559, տե՛ս Բատման
Նինվե, քաղաք - 138, 151, 165, 169, 314-319, 323-325, 327, 328, 335-337, 359, 373, 404, 431
Նինուա-րի, բնակավայր - 304
Նիշշա, երկիր - 330, տե՛ս Νησαῖοι
Նիշտուն, քաղաք - 97
Նիպուր, երկիր 94, 99, 149, տե՛ս Ջուղի
Նիսի, քաղաք - 232
Նիսիբիս, մարզ - 88
Նիսիբիս, քաղաք - 93, տե՛ս Մծբին
Նիսսա, քաղաք - 343
Նիրբե, Նիրբու, երկիր - 95, 98, 216, 230, 232, 247, տե՛ս Նիրիք, Նիրիք-դաղլար
Նիրիք, գյուղ - 108
Նիրիք (Նիրիք-դաղլար), լեռ - 96, 98, 230, 232
Նիրիբա, երկիր - 232, 244
Նիրդուն, երկիր - 95, 98
Նկաճ, ամրոց - 134
Նյուսա, քաղաք - 51
Նոր Բայազետ - 211, 238, 239, 244
Նոր-գյուղ, գյուղ - 188
Նոր քաղաք (Վաղարշապատ) - 525
Նորա, բերդամրոց - 439
Նուբենաշե, լեռներ - 81
Նուբիա, երկիր - 372
Նուզի, բնակավայր - 299

Նուզի, Նու-զի, երկիր - 304
Նուխաշշի, երկիր - 71, 72
Նուխի, քաղաք - 241, 338
Նուշինի, երկիր - 220, 246
Նուպարյան գրադարան - 13, 14
Նփրկերտ (Նփրետ) գավառ, քաղաք - 230, 231, տե՛ս Մարտիրոպոլիս, Մայաֆարկին

Շաղիշծինիա, քաղաք - 264
Շաթթերա, ճահճոց - 242, 243
Շաթիրարանի, Շաթիրարաու-նի, երկիր - 246, 286
Շալզի, բերդաքաղաք -264
Շախ, երկիր - 304
Շախ, քաղաք 94, 151, տե՛ս նաև Ուշխու
Շախիշարա, լեռներ - 81
Շակալշա, երկիր - 76
Շակաշեն, գավառ 42, 337, տե՛ս Sakasene, Saka-Šayana
Շահրիար, գյուղ - 201
Շամիրամ-ալթի, հնավայր - 32, 33
Շամիրամի ջրանցք 183, 268, 269, 281, 296
Շաշգիսսա, քաղաք 73, 264, տե՛ս նաև Ջազգիսա
Շաշիլու, քաղաք - 255
Շատտու-խի, երկիր - 79
Շարաուշ, երկիր - 81
Շարնի, բերդաքաղաք - 264
Շարրուիկքի, քաղաք - 158, 164
Շարուարդի, բերդաքաղաք - 264
Շեբետերիա (Շեբեթերիա, Շեբեթերիանի), քաղաք 232, 244, 260, 284, 292
Շեզու, գյուղ - 80
Շելգու, գյուղ - 80
Շելուինի, երկիր - 218
Շեհրիձոր, գյուղ - 394
Շեշե, լեռներ - 81
Շեշեթինի, երկիր - 244
Շերաբելի, լեռներ - 81
Շերիազի, երկիր - 244
Շերիշա, քաղաք - 78
Շիբ...ուրի, ճահճոց - 242, 243
Շիլաիա (Շիլայլա), բերդաքաղաք 107, 109
Շիկկանու, բերդաքաղաք - 264
Շիմիրրա, երկիր - 121
Շինիբիրնի, Շինիբիր-նի, երկիր - 82, 84, 303, 386
Շինիբրաե, տե՛ս Շինիբիրնի
Շինուխթու, երկիր - 342
Շիրակի մարզ - 239, 240
Շիրվան, գետ - 128
Շոշ - 377, 433, տե՛ս Սուզա
Շոշան, երկրամաս - 47, 438
Շոր, քաղաք, տե՛ս նաև Շուրի
Շորեր, գյուղ - 84
Շտուտգարտ, քաղաք - 602
Շրեշ-բլուր - 32
Շուանդուխուլ, քաղաք - 125
Շուբարի, Շուբա-րի, երկիր - 75, 79, 80, 98, 304, 305
Շուբարտու, երկիր 47, 49, տե՛ս Սուբարտու
Շուբրիա, երկիր 427, 596, տե՛ս Սուպրի, Ջուպրի
Շուիանզի, լեռներ - 81
Շուիրա, գյուղ - 80
Շուլավեր, ավան - 506
Շուկառաբա, քաղաք - 231
Շումատտար, բերդաքաղաք -264
Շուշանց, գյուղ - 188
Շուշի, քաղաք - 33
Շուպրիա, Շուպրի, (Շուպ-րի), Շուպրե, երկիր - 75, 79, 89, 93, 95, 113, 147, 148, 150, 156, 157, 160-162, 164, 165, 170, 216, 231, 240, 304, 312, 321, 359, 427, 596, տե՛ս Սուպրի, Ջուպրի
Շուպուրու, գետ - 92
Շուրաուե, երկիր - 247, 248
Շուրի, քաղաք - 74, տե՛ս նաև Իգաուրա
Շուրիլի (Շուր-լի), երկիր - 248, 250

Շուրուբա, երկիր - 146
Շուրուրիա, երկիր - 82, 386, 388

Ոսկեբեկ, գյուղ - 175, 189

Չելեբիքաղի (Չալաբի-բաղ, Չալաբի պարտեզ, Չելեբիի պարտեզ), այգի - 211, 273
Չըլդըր, լիճ - 236, 237, 239, 240, 244
Չինաստան - 39
Չորրորդ Հայք - 233
Չուխ, սարահարթ - 399, 400
Չուք-դաղ, լեռ - 399

Պագան, գյուղ - 177
Պադդիրա (Պադիրի, Պադդիրի, Պադդուրի), քաղաք - 91, 114, 127, 164
Պաիտերի, Պաիտե-րի, երկիր 82, 85, 304, 386, 389
Պալա, երկիր - 62, 63
Պալալսե (Պալալեա՞), կայան - 63
Պալլենե, քաղաք - 349
Պալմիրա, քաղաք - 562
Պաղեստին, երկիր - 32, 35, 124, 460, 464, 528, 586, 588
Պաղին, քաղաք, բերդ - 83, 183, 192, 240, 244
Պամփիլիա, երկրամաս 361, 435, 438, 440
Պանզիշ, բերդ - 129, 132, 395-397
Պաշա-սու, քաղաք - 164
Պաշատ, Պասատե (Պաղատ, Պասատա), լեռներ - 94, 259, տե՛ս նաև Բեշել-դաղ
Պապա, քաղաք - 125
Պապագիա, երկիր - 310
Պապ-խի, երկիր, 310, տե՛ս Բաբխի
Պասարգադ, քաղաք - 433, 434
Պատալայի Հնդկաստան - 438
Պատանսանա, կայան - 68
Պատնոց, գյուղ - 109, 175, 185, 191, 209, 273, 392
Պատուշարրա, երկրամաս - 157, 332
Պարասի, երկիր - 48
Պարդա, քաղաք - 129, 130
Պարդու, քաղաք - 330
Պարթակկա, երկիր - 332
Պարթավա - 381, տե՛ս Պարթևստան
Պարթուկկա, երկիր - 332
Պարթևստան, երկիր - 379, 381, 436, 438, 440, 442, 456, 514, 534, 608, տե՛ս Պարթավա
Պարիադրես, լեռներ - 306, 447, տե՛ս Պարխար
Պարիսու, երկիր - 121
Պարխար, լեռներ 306, 311, տե՛ս Պարիադրես
Պարոպամիսադես, սատրապություն - 436, 438
Պարսա - 381, տե՛ս Պարսկաստան
Պարսից ծոց 47, 377, տե՛ս նաև Ստորին ծով
Պարսկահայաստան (Պերսարմենիա, Պարսկական Հայաստան) - 535, 547, 553, 564, 589-591
Պարսկահայք, նահանգ - 133
Պարսկաստան, երկիր - 39, 47, 105, 167, 174, 353, 354, 358, 364, 373-375, 377, 378, 381, 407, 408, 438, 439, 459, 469, 535, 541, 551, 558, 563, 565, 576, 579, 583, 585, 588-590, 615, տե՛ս Պարսա
Պարսուա, Պարսուաշ, Պարսումաշ, Պարսուվաշ, երկիր - 48, 114, 116, 117, 128, 129, 329, 330, 373-375, 395, 396
Պարսք (Պերսիս), նահանգ - 436
Պարրա, բերդաքաղաք - 264
Պարտակա, Պարտականու (Պարտակու), երկիր 157, 332, տե՛ս Παρητακηνοί
Պափլագոնիա, երկրամաս - 355, 363, 368, 369, 435, 436, 447, 509
Պեդասա, երկիր - 76

Պելոպոնես, երկրամաս - 354
Պելորոս, գետ - 505
Պենեոս, գետ - 351, տե՛ս Արաքս
Պեսսինուս, լեռ, երկիր - 412
Ս. Պետերբուրգ - 25
Պետերիա, կայան - 66
Պետրա, քաղաք Արաբիայում - 508
Պետրա, քաղաք Լազիկայում - 578, 581, 585
Ս. Պետրոս, եկեղեցի - 176
Պերգամոն, երկիր - 448, 449
Պերսարմենիա (Պարսկահայաստան) - 553
Պերսեպոլիս, քաղաք - 354, 433, 451
Պիգգաինարիեսսա, մարզ - 64, 65
Պիլա-զի, երկիր - 304
Պիլազի, քաղաք - 94
Պիլակինի, Պիլակի-նի (Պիլակինենի), երկիր - 82, 253, 303, 386
Պիլասկի, երկիր - 49
Պիկուրզի, քաղաք - 65
Պիսիդիա, երկիր - 76, 343, 344, 350
Պիտուրա, բերդ - 96
Պիր-Հուսեյն, գյուղ - 40, 46
Պիրի-զի, երկիր - 304
Պոլեշտի, երկիր - 76
Ս. Պողոս, եկեղեցի - 176, 180, 202, 219
Պոնտական Հերակլեա, քաղաք - 609
Պոնտական Տիանա, քաղաք - 73
Պոնտոս, երկիր - 80, 353, 361, 436, 442, 447, 448, 455, 460, 462-464, 479, 483, 491, 493-496, 498, 503, 507, 508
Պոտանդա, մարզ - 156, տե՛ս Կյուինդա, Կուինդու
Պոտսդամ, քաղաք - 602
Պորտակ (Օրդակլու), գյուղ - 200, 237
Պտերիա, քաղաք 306, 343, տե՛ս Բողազ-քոյ
Պրայտական, նահանգ 85, տե՛ս նաև Փայտակարան
Պրոպոնտիս (Մարմարի ծով) 343, 361, 431
Պուինալխի, երկիր - 244
Պուլեշտի, երկիր - 76
Պուլուադի, երկիր - 246, 255
Պումե, նահանգ - 113, 162, 230, 231, տե՛ս Ֆում, Ուպումե, Ուպպումե, Օպում (Օփում)
Պուսունի, երկիր - 244
Պուտերի-անի, քաղաք - 389
Պուրիսա, երկիր - 114
Պուրտեյրլու, բնակավայր - 145
Պուրուլումզի, Պուրուլում-զի, երկիր - 75, 78, 79, 89, 97, 304, 307
Պուրուսուրդադի, երկիր - 244
Պուրուշխանդա, քաղաք - 49

Ջաղաքու, գետ - 114, 126-130, 132, 229, 393, 396
Ջանիկ, քաղաք - 136
Ջանֆիդա, գյուղ - 209
Ջավախք, Ջավախեթի, գավառ - 240, 241, տե՛ս Դիաուեխի
Ջեբել-Աբիադ, լեռ - 86
Ջեզիրեք-իբն-Օմար (Ումար), քաղաք - 94, 149
Ջերապլուս (Ջերաբլուս), երկիր - 100, 402, տե՛ս Կարկեմիշ (Գարգամիշ)
Ջերմուկ (Եփրատի ափին), բնակավայր - 121
Ջուղի, լեռ, շրջան, մարզ - 121, 142, 149-151, 230, 243
Ջուլամերկի շրջան, մարզ - 102, 103, 114, 116, 122, 137, 245, տե՛ս Ջ(ու)ղմար
Ջուղի, գավառ - 94, տե՛ս Նիպուր
Ջ(ու)ղմար 103, 245, տե՛ս Ջուլամերկ
Ջունիաճ-Սահաբ, գյուղ - 129

Ռաբշակ, նահանգ 243, 245, տե՛ս Կումմուխի
Ռագա, բնակավայր - 330, 433
Ռախիսա, երկիր - 246

Ռակկի, երկիր - 48
Ռամադան, քաղաք - 332
Ռապիգում, Նահանգ - 48
Ռաս-Շամրա, հնավայր - 300, 305
Ռաուգոնիա, կայան - 84, 388
Ռեդկին-լագեր, հնավայր - 31
Ռեդվան, բնակավայր - 259
Ռեշ-այն (Րիշ-այն), բնակավայր 547, 548
Ռիար, քաղաք - 135, 221, 224, 264
Ռիխիշա, երկիր - 220
Ռիմա, երկիր - 159, տե՛ս Ուրմիա
Ռիշուա-նի, երկիր - 303
Ռիֆաթ, Աստվածաշնչ. 345, 347, տե՛ս Ռֆաղ
Ռշտունիք, գավառ - 273
Ռոզեթի քար - 288
Ռովանդուզ, լեռնանցք - 93, 143, 170, 175, 228, 394, 402
Ռուիշիանի, Ռուիշիական երկիր 244, 294
Ռում-կալե, ամրոց - 120, 219, 233
Ռումեյլ 583, տե՛ս Հռոմեական դաշտ
Ռուսայի լիճ - 273
Ռուսայի փոքր քաղաք - 282
Ռուսայի քաղաք - 244
Ռուսապու, քաղաք - 325
Ռուսաստան - 25
Ռֆաղ, քաղաք - 120, 220, 345, տե՛ս Արպաղ, Թել-Ռֆաղ, Ռիֆաթ

Սաբակ, լեռ - 120
Սաբիքտաս, երկրամաս - 435
Սագբիտու, քաղաք - 329
Սաթթագիդիա, երկիր 381, տե՛ս Թատագուշ
Սաիրդ, քաղաք - 136, 394, 398, տե՛ս Սղերդ
Սալլա, երկիր - 96
Սալմաս, բնակավայր - 109
Սալմաստ, գետ - 392, 397
Սալմու, գետ - 139, տե՛ս Սև գետ
Սալուա, շրջան - 90
Սալուրի, լեռնանցք - 106, 390
Սակա, երկիր - 381, տե՛ս Սկյութիա
Սակասենե 338, 345, տե՛ս Շակաշեն
Սակիզ, քաղաք - 128, 129, 229, 396
Ս. Սահակ - եկեղեցի - 198
Սամ'ալ (Սամալլու), երկիր 100, 233, տե՛ս Զինջիրլու
Սամարիա, քաղաք - 122-124
Սամոսատ, քաղաք - 547, 559
Սամուխա, քաղաք - 56
Սանասարյան վարժարան - 6
Սանասուն, երկիր 230, 231, տե՛ս Ուսունսուանի, Սասուն, PU-su-su-a-ni(-ni)
Սանգարիոս, գետ - 341, 343, 412
Սանգիբուտու, երկիր - 128, 133-135, 137, 242, 253, 264, 265, 270, 271, 330, 395, 396, 398, տե՛ս նաև Բարի Սանգիբուտու
Սանդալ, քաղաք - 350, տե՛ս Սատալա
Սանդու, քաղաք - 158
Սանի, երկիր - 311, տե՛ս Ճան
Սապ(պ)արիա, բերդաքաղաք - 215
Սաջուր, գետ - 100
Սասիճի (Իրսի-նի), քաղաք - 220
Սասնա լեռներ - 121
Սասուն, գավառ, կազա - 230, 231, 321, 427, 494, տե՛ս Ուսունսուանի, Սանասուն, PU-su-su-a-ni(-ni)
Սասսու, երկիր - 121
Սավնիտիս - 448, տե՛ս Փավնիտիս
Սատալա, քաղաք 350, 555, 556, 564, տե՛ս Սանդալ
Սատաղ, քաղաք - 350
Սատվանիա, գյուղ - 85
Սատրապական Հայաստան - 616
Սարայ, գավառակ - 134, 135
Սարանդուշ, երկիր - 81
Սարապանիս, ամրոց - 553, 561
Սարդարաբադ, գյուղ - 201
Սարդարե (Սարդեբարի, Սարդերա),

գյուղ - 121
Սարդես, քաղաք - 322, 349, 350, 363, 370, 381, 422, 431, 435, տե՛ս Սպարդա
Սարդուրիի աշտարակ - 274
Սարդուրիի քաղաք - 222, 224
Սարդուրիխուրդա, բերդ - 268, 269
Սարդևաճ, բնակավայր - 260
Սարեյսա, քաղաք - 78
Սարիղամիշ, մարզ 200, 235, 244, տե՛ս Ախուրիանի
Սարիչա, շրջան - 243
Սարմատիա, երկիր - 347
Սարոս, գետ - 342
Սաուրդաուրրի, երկիր - 121
Սափի, ամրոց - 476
Սեբաստիա, քաղաք - 65, 66, 68
Սելիվան, կազա 321, 323, տե՛ս Մարտիրոպոլիս, Նփրկերտ
Սելուկիի, երկիր - 244, 253
Սելևկիա, քաղաք - 342, 514, 518, 528, 576, 610
Սելևկյան կայսրություն - 442, 445
Սելևկյանների պետություն - 607
Սելևկյան Կապադովկիա - 440
Սեվսամորա, բերդամրոց - 505
Սերգիոպոլիս, քաղաք - 575, 585, 586
Սերնախ, շրջան - 121
Սիբարա, քաղաք 116, տե՛ս Սիպարա
Սիգրիանա, երկիր - 332, 361
Սիդիկա, քաղաք 137, 210, տե՛ս Թոփուզավա
Սիիրտ, գավառ 121, տե՛ս Սղերդ, Սաիրդ
Սիլահա, բերդ - 391
Սիլվան, գավառակ - 96, 121, տե՛ս Մայաֆարկին
Սիլուրի (Սալուրի), լեռնանցք - 108, տե՛ս Օլոռն, Հալուրաս
Սիխուա, քաղաք - 164
Սիկայահուվատի, ամրոց - 377
Սիկիանիս, գյուղ - 103
Սիկիլիա, կղզի - 562
Սիկիպսա, երկիր - 121
Սիմախ, ամրոց 128, տե՛ս Սինիխինի
Սիմբակե, շրջան - 133, տե՛ս Ծամբաx
Սիմբրա (Սինեբրա), կայան - 84
Սիմես, երկիր - 49
Սիմեսի լեռնանցք, կիրճ - 48, 114
«Սիմեսիյան» Արմանի, երկիր 48, տե՛ս Խանեկինի մարզ
Սիմփորիոն, բերդամրոց - 507
Սինաբու, բերդաքաղաք - 96
Սինգարա, լեռնագագաթ - 546
Սինիխինի, բերդ - 128
Սիննակա, բնակավայր - 520
Սինոպ, քաղաք - 322, 343, 349, 350, 449, 468
Սինոպի ծովածոց - 355
Սինորիա, ամրոց - 498, 507
Սիս (Սիսու, Սիզու), երկիր - 117, 156
Սիս, քաղաք - 342
Սիսավրանոն, ամրոց - 583, 584
Սիսիանի շրջան - 33
Սիսպիրիտիս - 359, 435, տե՛ս Սպեր
Սիրդակկա, բերդ 128, 395, տե՛ս Զիրդիակկա
Սիրիա, երկիր - 47, 49, 51-54, 71, 120, 124, 247, 348, 408, 440
Սիրիա-արաբական անապատ - 77
Սիրիմութարա, երկիր - 244
Սիրիշ, քաղաք - 158, 159, տե՛ս Սուրիշիլի
Սիփան, լեռ - 108, 109
Սիֆրիոն (Աշպարին), ամրոց - 547
Սկաճդա, ամրոց - 553, 561
Սկեպսիս, քաղաք - 349
Սկյութիա, երկիր - 381, տե՛ս Սակա
Սկուդիսես, լեռներ - 338
Սղզա, գյուղ - 186
Սղերդ, մարզ - 121, 136, տե՛ս Սիիրդ, Սաիրդ
Սղերդ, քաղաք 394, 477, տե՛ս Սաիրդ
Սյունյաց թագավորություն - 20

Սոգդիաներ, նահանգ - 381, 436, 438, տե՛ս Սուգուդա
Սոլի, քաղաք - 460
Սոլոմամալ, թագավորություն 402, տե՛ս Զինջիրլու
Սոհենդ, լեռ - 132, 396
Սողանլու, լեռներ - 240
Սոմալ, շրջան - 134
Սոր, քաղաք 95, տե՛ս Սուրա, Τζαύρας
Սորուա, կայան - 84, 388, տե՛ս նաև Շուրուրիա
Սոֆենե, Սոֆանենե, երկիր - 55, 67, 79, 232, 244, 357, 544, տե՛ս Ծոփք, Ծուփանա (Ծուպան)
Սպահան, քաղաք - 439
Սպարդա, քաղաք - 381, տե՛ս Սարդես
Սպարտա, երկիր - 370
Սպեր, գավառ - 312, 350, 435, 568, տե՛ս նաև Սիսպիրիտիս, Հիսպիրիտիս, Իսպիր
Ստամպոլ - 7
Ստորին Խունդուրնա, քաղաք - 264
Ստորին ծով - 47, տե՛ս Պարսից ծոց
Ստորին Միջագետք 50, տե՛ս Հարավային Միջագետք
Ստորին Մծնկերտ, գյուղ - 273
Ստրասբուրգ, քաղաք - 406
Ստրատա, ճանապարհ - 562
Ստրիմոն, գետ - 349
Սրբազան քաղաք - 612, տե՛ս Հիերապոլիս
Սրմանց լեռներ 355, 389, տե՛ս Քինգյոլ, Աբոս
Սուբա, քաղաք - 158
Սուբարի, երկիր - 305
Սուբարտու, տե՛ս Շուբարտու
Սուբի, նահանգ - 133, 134, 137, 242, 249, 264, 265, 270-272, 397, 400
Սուգի, երկիր - 80, 81
Սուգուդա - 381, տե՛ս Սոգդիաներ
Սուգունի(ա), բերդաքաղաք - 102-104
Սուզա (Սուզ, Սուս, Շոշ), քաղաք - 26, 28, 168, 377, 379, 433
Սուզիաներ - 369, տե՛ս Շոշան
Սուլեյմանիե, բնակավայր 48, 81, 394
Սուխմի (Սուխմե), երկիր 106-108, 110, 111, 390-392
Սուկան, գյուղ - 103
Սուկկա, քաղաք - 125
Սումբի, դաշտավայր - 127, 394, 395
Սումբի, նահանգ 133, 134, տե՛ս Սուբի, Սաննգիբուտու
Սումբո, տե՛ս Խումբո
Սունա, նահանգ - 139, 142, 243, 251
Սունբի, երկիր - 116
Սուպիրիտիս, Սու(ս)պիրիտիս, գավառ - 312, 351, տե՛ս Սուպրի
Սուպնատ, գետ 94, 98, 385, 390, 392, տե՛ս Զիբենե-սու, Սուֆան
Սուպրի, երկիր 48, 312, 427, տե՛ս Զուպրի, Շուբրիա
Սուտա, բերդ - 72
Սուրա, քաղաք - 95, 96, Սոր, Τζαύρας
Սուրբ Օհան, գյուղ - 84
Սուրզի, քաղաք - 264
Սուրիա, քաղաք - 393
Սուրիկաշ, նահանգ - 127, 128, 395
Սուրիշիլի, քաղաք - 159, տե՛ս Սիրիշ
Սուրոն (Սուրիխ), քաղաք - 558, 574, 577, 586, 618
Սուֆան, գետ - 95, տե՛ս Սուպնատ
Սև գետ - 139
Սև ծով - 62, 82, 85, 87, 306, 308, 321, 356, 389, 507
Սևան, Սևանա լիճ 27, 200, 209, 210, 218, 236-240, 244, 245, 254, 255, 303, 338, 399
Սևան-կալա, գյուղ - 274
Սևաստոպոլ (Քերսոնես), քաղաք - 552

Վաղարշակերտ, քաղաք - 234, տե՛ս Թոփրակ-կալա
Վաղարշապատ, քաղաք - 273, 614

Վան, գավառակ - 267
Վան, շրջան - 268, 306
Վան, քաղաք, բերդ - 27, 32, 85, 108, 118, 137, 174-177, 180, 186, 188-192, 198, 200, 202, 203, 210-213, 215, 241, 242, 248, 253, 254, 261, 267, 273-278, 388, 392, 398, 399, 401, 418, 425, 603
Վանա լիճ - 67, 68, 85, 103, 109, 122, 133, 143, 177, 181, 243, 348, 385, 387, 390-392, 394, 398, 399, 422, 426, 427, տե՛ս Նաիրիի ծով, Վերին ծով
Վանանդ, գավառ - 236, 237, 240
Վանատուր, Արամազդի սրբավայր - 420, տե՛ս նաև Զևս Հյուրընկալ
Վանի թագավորություն 26, 425, 596, 597, տե՛ս նաև Ուրարտու
Վանք, բնակավայր - 32
Վաշաշա, երկիր - 76
Վաչշուգաննի, քաղաք - 72, 85
Վաշտալ, բերդաքաղաք - 108
Վասպուրական, նահանգ - 134
Վաստատունա, կայան - 68
Վարագ, վանք - 189-191
Ս. Վարդան, եկեղեցի - 191
Վարվալիսսա, ամրոց - 576, տե՛ս Քելիս
Վենետիկ - 7
Վելիքուխի (Վելիքուխինի), Վելիքուճի, երկիր 220, 244, 245, 253, 254, 303
Վերիա, քաղաք - 618
Վերին Եգիպտոս - 528
Վերին երկիր - 47, 48, 57, 62, 64
Վերին երկրներ - 48
Վերին Եփրատի հովիտ - 57
Վերին Զաբ, գետ - 359, 394
Վերին Խանդուրնա, քաղաք - 264
Վերին ծով - 49, 53, 82, 87, 386, 387, տե՛ս Վանա լիճ
Վերին Միջագետք 300, 303, 306, 403
Վերին Մծնկերտ, գյուղ - 273
Վիեննա - 7, 600
Վիրապարախ, Յուրոպահակ, Յուրոպիպասխ, ամրոց - 540, 542
Վոլգա, գետ - 353, 354, տե՛ս Արաքս
Վրկան, երկիր - 436, 506, 507, 539

Տաղարնարգա, գյուղ - 439
Տալավրա, բնակավայր - 465, 507
Տամոնիտիս (Տմորիք), երկրամաս 447
Տայք, նահանգ 108, 388, 568, տե՛ս Դայա, Տառխի
Տանաիս, գետ - 361
Տանձուտ, գյուղ - 387
Տաշբուռուն, գյուղ - 181, 234
Տաշթեփե, հնավայր - 132, 180, 229, 396
Տառխի, գավառ - 108, տե՛ս Տայք
Տավրոս, լեռնաշղթա - 344, 348, 351, 402, 443, 475, 478, 480, 481, 483, 490, 492-494
Տարիունի, գավառ - 246
Տարոն, գավառ - 84, 244, 405, 444, 448, 548
Տարոնիտիս, երկրամաս - 444, տե՛ս Արևելյան Տարոն
Տարսոն, քաղաք - 343, 450
Տել-Արմեն, գյուղ - 477
Տելլա (Կոստանդինե), քաղաք - 545-548
Տեր, գավառ - 133
Տիանա, քաղաք -51
Տիբերիական լիճ - 32
Տիգրանակերտ, քաղաք - 68, 92, 460, 467, 469, 474-478, 481-484, 486, 488-490, 492, 496, 609
Տիգրիս, գետ - 68, 79, 80, 85, 86, 92-98, 109-111, 121, 122, 138, 151, 157, 304, 307, 309, 315, 324, 325, 393, 401, 450, 475-478, 481, 482, 484, 490, 532, 584, 585
Տիգրիսի հովիտ - 310

Տիգրիսի մարզ 48, տե՛ս Աշշուրի մարզ
Տիգրոն, քաղաք - 524, 528, 585, 589
Տիրառիճ, գյուղ - 420
Տիրաս, գետ - 349
Տմորիք, գավառ - 149, 243, 245, տե՛ս Տումուրրի, Տիմուրի, Թիմուրրու
Տոմիսա, ամրոց - 458, 459, 467, 474, 477, 482
Տոսպ (Տուսպա, Տուշպա), նահանգ - 242, տե՛ս նաև Տուսպա (Տուշպա), Tospitis
Տորկախուլի, լեռներ - 81
Տրալլա, քաղաք - 349
Տրալլես, քաղաք - 349, տե՛ս Այդին
Տրապիզոն, քաղաք 62, 310, 356, 436, 454, 507
Տրիկամերոն, քաղաք -562
Տրիպարադիսոս, քաղաք - 438
Տրոյա, քաղաք - 41, 341
Տրովադա, երկրամաս - 361
Տուարածի, երկիր - 246
Տուգրիշ, երկիր - 46-48
Տուլա, քաղաք - 278
Տումմեուկ-դերեսի, գյուղ - 392
Տումուրրի (Տիմուրի), քաղաք 149, 150, տե՛ս Տմորիք
Տուշպա (Տուսպա, Տուրուշպա), քաղաք - 122, 131, 138, 139, 146, 151, 181, 212, 215, 228, 241, 242, 247, 248, 260, 263, 274, 278, 281, 282, 285, 292, 302, 303, 315, 401, տե՛ս Վան
Տուր-Աբդին, երկիր, լեռնաշղթա - 74, 78, 92, 303, տե՛ս նաև Մասիուս, Կաշիարի
Տուրուշպա, քաղաք - 395, 397, տե՛ս Տուշպա

Ր̓իշ-այն - 547, տե՛ս Ռեշ-այն

Յոլակերտ, բերդաքաղաք - 181, 244, 254, տե՛ս Լուխիուն

Ուազաե, նահանգ 242, 243, տե՛ս Ուայաիս
Ուազաուն, մարզ - 140, 143
Ուաիաիս, նահանգ - 265, 271
Ուաիաիս, քաղաք - 265
Ուալլիա, երկիր - 121
Ուալտուկուիա, բերդաքաղաք - 265
Ուայաիս, բերդաքաղաք 135-137, 159, 242, 243, 265, 271, 398-400, տե՛ս Ուեհս, Ուազաե
Ուաշքալ, բերդաքաղաք - 106
Ուասի, նահանգ - 141, 142
Ուատկու, երկրամաս - 90
Ուարգին, ամրոց - 343
Ուաուշ, լեռ - 130-132, 143, 144, 252, 395-397
Ուբարդա, երկիր - 244
Ուբերա, լեռներ - 81
Ուբիանդա, լեռներ - 135, 264, 398
Ուբու, քաղաք - 162, տե՛ս Ուպումե
Ուգաշտա, երկիր - 74
Ուգարիտ, քաղաք - 300
Ուգինա, երկիր - 82, 386
Ուդա, քաղաք - 98, տե՛ս Χοὐδδων
Ուդուրի-Էթիուն, երկրամաս - 253
Ուեհս, քաղաք - 132, 136, 138, 139, 141-143, 159, 242, 398, տե՛ս Ուայաիս
Ուեիրդաճի, երկիր - 244
Ուելիքուն (Ուելիքուխի), երկիր 238, 239
Ուզբիա, քաղաք - 164
Ուզուլա, երկիր - 82, 83, 386
Ուզուրրա, երկիր - 121
Ուիգուկու, լեռ - 264
Ուիշդիշ, երկիր, նահանգ - 125, 130, 132-134, 137, 263, 270, 293, 395-397
Ուիշինի, քաղաք - 259
Ուիշուշի, երկիր - 244

Ուիտանի, քաղաք 233, տե՛ս Կիշտան
Ուիտերուխինի, Ուիտերու-խի, երկիր - 235, 244, 245, 303
Ուիտիա, երկիր - 351, 354, 357
Ուիրամ, երկիր - 82, 386
Ուլթուզական երկիր - 293
Ուլիշու, քաղաք - 273
Ուլլիվի, երկիր - 48
Ուլխու, բերդաքաղաք - 264, 266-271
Ուլլուբա (Ուլլիբա, Ուլիբա, Ուլիբա-ցի), երկիր - 98, 104, 105, 113, 114, 120, 121, 147, 148, 150, 216, 229, 230, 231, 232, 245, տե՛ս Խուլպ, (Կուլպ), PU-li-ba-a(-ni)
Ուլլուբայի լեռ 121, տե՛ս Սասցա լեռներ
Ուլխու, բարդաքաղաք - 134
Ուլխունցունի, երկիր - 244
Ուլտուզա, Ուլտուզա(-ինի), երկիր 239, 241, 244, 253
Ուլուանի, երկիր - 244
Ուխիմեավե, երկիր - 244
Ուկկա (Ուկկի, Ուկկաի, Ուկկու), երկիր, քաղաք 138, 139, 142, 148-150, 243
Ուկուա, քաղաք - 273
Ումեկու, երկիր - 246
Ումիլղիշ, երկիր - 330
Ումմաճ-մաճղա, երկիր - 314, 315
Ունզամունի, Ունզամու-ցի, երկիր 82, 253, 386, 303
Ունկի, երկիր 104, 105, 120, տե՛ս Խաթթիճա
Ուշինի, քաղաք - 132, 246, 259, տե՛ս Ուշնու
Ուշիշի, քաղաք - 157-159, տե՛ս Ուսի-իշ
Ուշխու, երկիր - 304
Ուշխու, քաղաք 94, 98, 151, տե՛ս Նաև Շախ
Ուշկաիա, բերդաքաղաք 263, 265, 274
Ուշկայա (Ուշկիանի), կայան, քերդ - 133, 134, 246, 397, տե՛ս Աշկաիա
Ուշնի, քաղաք - 397
Ուշնու, քաղաք 133, 229, 246, 259, տե՛ս Ուշինի
Ուշշական, քաղաք - 74
Ուշուրնա, երկիր - 121
Ուշ-քիլիսե, սրբավայր - 84, 85, 388, 492, տե՛ս Բագավան
Ուպպիշ, քաղաք - 164
Ուպումե (Ուպպում, Ուպպումե), նահանգ, քաղաք 113, 161, 162, 230, 231, տե՛ս Պումե, Ֆում, Օպում
Ուսի, ամրոց - 343, տե՛ս Խուսան
Ուսի-իշ, քաղաք - 157-159, տե՛ս Ուշիշի
Ուսիանի, ամրոց - 343
Ուսուսուանի(նի), երկիր 230, 231, 245, տե՛ս Սանասում, Սասում, PU-su-su-a-ni(-ni)
Ուվաղյա, երկիր - 381, տե՛ս Էլամ
Ուտիք, Ուտի, Ուտիա, նահանգ - 241, 337, 357, տե՛ս Օտենե, Otene, Etiuni, Ὠτηνή, Οὐιτία
Ուրա, բերդ - 63, 66
Ուրա-արտի, երկիր 98, տե՛ս Ուրարտու
Ուրախի-նա, քաղաք - 310
Ուրախինաշ, քաղաք - 78
Ուրակ, բնակավայր - 156
Ուրակազաբարնա, երկիր - 157
Ուրաշտու, երկիր 309, 315, 325, տե՛ս Ուրարտու
Ուրատրի, երկիր 246, 247, տե՛ս Ուրարտու
Ուրարտու - 5, 6, 15, 16, 18, 21, 26-29, 42, 45, 54, 73, 79, 83, 89-91, 93, 98-100, 102-106, 109, 111-112, 124-127, 129-133, 135, 137-156, 159-167, 169, 170, 172, 173, 213-216, 218, 220, 222, 225, 226, 228, 229, 231-233, 235-237, 239-243, 245-256, 259, 261, 263, 265-267, 270-272, 299, 302-304, 306, 309-312, 314-317, 319, 320-322, 329,

332, 337-339, 342, 343, 345, 348, 349, 358-361, 368, 385, 386, 390, 391, 393, 394, 396, 397, 399, 400-405, 424, 426, 427, 593, 597, 598, 601, տե՛ս Ուրուատրի, Արարատ, Էրիրաք
Ուրբախինա, երկիր - 87
Ուրբիկա, երկիր - 244
Ուրիաձի, երկիր - 246
Ուրինի, լեռ - 393
Ուրկիամուն, քաղաք - 164
Ուրմենիուխինի, երկիր - 244, 254
Ուրմետե, քաղաք - 164
Ուրմիա, մարզ - 265
Ուրմիա, լիճ - 109, 114, 116, 132, 133, 151, 159, 180, 229, 259, 313, 332, 354, 392-396, 399, 402, տե՛ս Ռիմա
Ուրշա, քաղաք - 232
Ուրրա, երկիր - 121
Ուրրա-խի-նա, Ուրրա-խինա, երկիր - 79, 303, 310
Ուրուատրի, երկիր 89-93, 98, 99, 302, 304, 311, 596, տե՛ս նաև Ուրարտու
Ուրուկասաբարնա, երկիր - 332
Ուրումե, Ուրումի, երկիր - 87, 89, 95, 96, 98, 307
Ուրուսա, գյուղ - 80

Փայտակարան, նահանգ, երկրամաս - 85, 354, 386, 389
Փառախոտ, բերդավան - 187
Փառանգիոն, ոսկեհանք 556, 561, 564, 565, 568, 616
Փառնակիա, քաղաք - 507
Փասիանե, գավառ - 498, տե՛ս Բասեն
Փասիս, գետ - 308
Փասոն, ամրոց - 591
Փավնիտիս, գավառ - 447, 448, տե՛ս Սավնիտիս
Փարիզ - 5-7, 10, 13, 14, 25, 424, 593
Փարպի, գյուղ - 33
Փերես, քաղաք - 350
Փյունիկիա, երկիր 460, 466, 472, 483, 502, 509
Փյունիկոն, երկրամաս - 572
Փոքր Աղբակ, գավառ - 102, 103, 137
Փոքր Ասիա - 45, 49-51, 76, 256, 306, 318, 339-341, 349, 350, 356, 358, 361, 402-404, 407, 420, 431, 437, 440, 447, 459, 464, 467, 595, 598
Փոքր Զաբ (Ստորին Զաբ), գետ - 81, 87, 92, 100, 116, 126-128, 143, 170, 229
Փոքր Հայք - 47, 62, 63, 68, 152, 345, 348-350, 356, 359, 405, 433, 437, 439, 447-449, 454-456, 465, 496, 506, 507, 605, 607, տե՛ս Թորգոմա, Թիլ-Գարիմմու, Թերգամա, Թեգարամա, Թեգարմա, Թոգարմա
Փոքր Փոյուգիա, երկրամաս 343, 349, 364
Փոյուգիա, երկիր - 18, 160, 162, 163, 322, 339, 340, 342-344, 349, 350, 354, 361, 368, 435, 440, 601

Քահմ, բերդամրոց - 507
Քահանայի լճակ, տե՛ս Քեշիշ գյոլ
Քաղդեա, երկիր - 39, 40, 111
Քաղդեայի ծով - 111, 112
Քաղկեդոն, ավան - 350, 462
Քաղկիդիկե, երկրամաս - 349
Քաղկիս, Քալքիդա, քաղաք 576, 577, 618, տե՛ս Քենիշրին
Քանա, քաղաք - 149, 243
Քաչալակ, լեռ - 33
Քասախ, գետ - 33, 273
Քարավանց, գյուղ - 273
Քեշիշ գյոլ, ջրամբար - 210, 268, 273, 274
Քեոյ-սանջակ, քաղաք - 394
Քերկուկի (Կերկուկ), մարզ - 48, 324, տե՛ս Առապխա, Առափխա

Քերսոնես (Սևաստոպոլ), քաղաք 552
Քինդարի, երկիր - 82
Քիշ, քաղաք - 231, տե՛ս Աշուրիկկիշա, Կիշ
Քիշպալ, լեռ - 264
Քիսուսենց (Քյուսենց, Քազիմ-օղլի), գյուղ - 176, 235
Քիրմանշահ, նահանգ - 159
Քլիսի, գյուղ 121, տե՛ս Կիլիսսա (Կեղլիսա)
Քղմար, բնակավայր - 72
Քյոմուրխան, գյուղ - 208
Քորամենիա, նահանգ 379, տե՛ս Խորրեզմիա
Քուլմե, քաղաք - 232
Ք(ու)ղիմար, բերդաքաղաք 230, տե՛ս Խուլիմերու, Χλομάρων, Ḫu-ul-me-e-ru-u-(-ni), Խաղամել, Կուլիմերի
Քումանի, քաղաք - 230
Քուտեմրաս, բնակավայր - 72

Օբորդենե, երկիր - 386
Օդոմանտիս, շրջան - 350
Օիտա, լեռ - 351, 353, 354
Օլթի, գետ - 388
Օլթիի սարահարթ - 108
Օլիմպոս, լեռ - 351, 410
Օլոռն, լեռնանցք 108, տե՛ս Բիրկալե, Ἰλλυρισός, Բիրկադե, Հալուրաս, Սիլուրի
Օկտաբե, գյուղ - 556
Օձաբերդ (Քյոլաղոռան), գյուղ - 210, 239
Օյնոքալակոն, քաղաք - 566
Օշական, գյուղ - 33
Օպաղնա, քաղաք - 547
Օպպումա, քաղաք - 79
Օպում (Օփում), գյուղ 113, 162, տե՛ս Պումե, Ֆում, Ուպումե, Ուպպումե
Օսեթիա, երկիր - 42
Օսիանա, բնակավայր 343, տե՛ս Ուսիանի
Օսսա, լեռ - 351
Օստան (Ոստան), գավառ - 273
Օսրհոեն, Օրրոեն, երկիր - 300, տե՛ս նաև Օսրոեն
Օսրոեն, երկիր - 53, 305, 460, 474, 517, 529, 557, 559
Օվաննա, գյուղ - 576
Օտենե - 336, 338, 354, տե՛ս Ուտի
Օրբալիսենե, գավառ - 350
Օրբելոս, լեռ - 349
Օրբիսենե, գավառ - 350
Օրդակլու, գյուղ - 200, 236-238, 244
Օրդսպու, գյուղ - 84, 388
Օրնեղաղ, լեռ - 355
Օրկով, գյուղ - 234, տե՛ս Orkovi
Օրմենիոն, քաղաք 355, 356, տե՛ս Արմենիոն
Օրոնտես, գետ - 300
Օրտիսպի, կայան, տե՛ս Կատիսպի

Ֆիս, գյուղ - 121
Ֆլեգեանա, կայան - 68
Ֆլերա, կայան - 84
Ֆրանսիա - 8
Ֆում, գյուղ - 96, 113, 162, 230, 231, տե՛ս Ἀφούμωμ, Օպում (Օփում), Պումե, Ուպումե

ᵛAbasi-ni, քաղաք - 185
ˡAbiana-ini, երկիր - 203
ᵖAbilianiḫi, երկիր - 204
ˡAbiliaḫi-ni, երկիր - 204, 293
ˡAbilianiḫi, երկիր - 294
ᵖAbilianiḫini-edi, երկիր - 207
ᵖAbuni-e, երկիր - 199
ᵖAbuni-edi, երկիր - 193
ᵛAburzani-ni, քաղաք - 195
Adaḫu-ni, երկիր - 207, 210
Adiabene - 422

ᵛAḫiuni-ka-ni..., քաղաք - 185, 186
Aḫu(?)-a-ini, երկիր - 210
ᵛAḫuria-ni, քաղաք - 200
Aidamaniu-ni, երկիր - 211
ᴾAiduni, երկիր - 186
Akkad, պետություն - 40
ᴾAlaṭa-i, երկիր - 196
ᴹᴬᵀᵁA-la-ṭe-i, երկիր - 285
ᴾAlau-(ni), երկիր - 183
ᴾAlgani, երկիր - 259
ᴾAlganinaue, երկիր - 179, 259
ᵛAlia, քաղաք - 185
ᵛAlkania-idi, քաղաք - 207
ᵛAl-ni-u-nu, Alniun, քաղաք - 174
ᴾAlqani, երկիր - 196
ᵛAlrubani-ni, քաղաք - 200
Alzi, երկիր - 67
Alzina-i, գավառ - 212
ᴾAlzini-ni, երկիր - 180, 232
Alzira-ni, երկիր - 211
A-ma-ak-ki, քաղաք - 331
ᵛAmegu, քաղաք - 198
A-me-is-ta, երկիր - 331
ᵛAnašici (Anaši), քաղաք - 182
ᴾAništirue, երկիր, քաղաք - 193, 293
An-tir-pat-ti-a-nu, երկիր - 331
Apuini, երկիր - 292
ᴾApuni-nie, երկիր - 207
Aqba, պահակակետ 105, տե՛ս ᵛΑκβας
ᵛAra(t)-ni, քաղաք - 208
ᵛArdi-ni-e-i, քաղաք - 197
ᵛArdininaue, քաղաք - 178
ᴾAr-du-ša-ka-a-i-ni, երկիր - 211
ᵛArgištiḫini-li, քաղաք - 169, 201, 273, 295
ᴵArguqi-ini, երկիր - 207
ᴵArguqi-ni-e, երկիր - 207
ᴵArguqiu-ni, երկիր - 205
ᴾArḫaue-di, երկիր - 195
Ar-ḫi-ta (Arḫita), քաղաք - 70
A-ri-ip-ša-aš S[AG AA] B. BA, քաղաք - 68
ᴾArme-e, երկիր - 202
Armenia - 32, 277, 341, 354, 447, 459, 500, 523, 525
Armenia Major - 433
Arménie - 5, 8, 31, 56, 118, 451, 593, 602
Armenien - 83, 111, 119, 277, 279, 347, 386, 389, 477, 510
Armina - 309, 355, 356, տե՛ս Հայաստան
Arminiya - 355, տե՛ս Հայաստան
Ar-na-si-a, երկիր - 331
Ar-ni-ia (Arniia), քաղաք - 69
ᵛArpuia-ni, ᵛAr-pu-i-a(-ni), քաղաք 180, 230
Arquqini, երկիր - 209, 236, 292
Arquqi-ni-nie, երկիր - 209
Arququ-ini, երկիր - 210
Arran, երկիր - 548, տե՛ս Arzen
ᴾArtarmu..., երկիր - 194
Artaxatae - 525
Arṣibini, քաղաք - 259
ᵛArṣuni, ᵛArṣuniuini, քաղաք 182, 191, 259
ᵛAruši, քաղաք - 208
Arzen - 616, տե՛ս Arran, Արզանենե
Asia - 447
Asia Minor - 343, 350
ᴹᴬᵀᵁAṣ-qa-ia, երկիր - 285
ᴾAšqaie-i, երկիր - 196
ᴾAšqalašie-di, երկիր - 199
Ašrutdarga, պալատ - 177
Assur - 127, 155
Aššur, Aššurini, երկիր - 195, 297
Aššuriqiša, քաղաք - 231, տե՛ս Qiša
ᴾAššur-nie, երկիր - 202
Assyria, Assyrie, Assyrien, երկիր - 41, 49, 78, 93, 101, 125, 138, 140, 144, 152, 217, 249, 307, 373, 385
ᵛAštuaḫini, քաղաք - 200
ᴾAšuri-ni, ᴾAšu-ri-i(-ni), երկիր - 180
Aṭeza-ini, երկիր - 211
ᵛAtqaninaue, քաղաք - 179
Azamerun-ini, երկիր - 211

[P]Babana-a, երկիր - 180
[P]Baba-ni, [P]Baba-nie, երկիր - 193, 195, 196, 198, 208, 259, 285
Babel - 155
Babiluni, Babilu ebani, երկիր 203, 292
Babylon, Babylonien, Babylonii - 166, 249, 373, 523, 532, 523
Balawat, պալատ - 101
Balosagan, քնակավայր - 584
[I]Baltu-ulḫi-e, երկիր - 182
[P]Bamni, երկիր - 198, 207
Ba-ri-ka-a-nu, երկիր - 331
Bar-ra-ia (Barraia), քաղաք - 70
Baršua-i, երկիր - 176
[P]Baršuai-di, երկիր - 195
[P]Baruataini, [P]Baruta-ini-a, երկիր - 203, 290
[I]Basane-ni, քաղաք - 202
Berlin - 595, 602, 614
Beth-Armayye - 547
[P]Bia, երկիր - 199
[P]Biain-a, [P]Biaina, երկիր 197, 198, 206-208, 290
[MATU]Bi-a-i-na-e - 280
[P]Biain-aue(=Biainili), երկրաշնուն 175, 188, 211, 247, 248, 282, 284
[P]Biainia-di, երկիր - 206
[MATU]Bi-a-na-aš-te, երկիր - 285
Biana-di, երկիր - 204
[P]Bia-ni, երկիր - 193
[V]Bie-i, քաղաք - 202
[V]Biḫura-ni, քաղաք - 198
Bit-Bar-ba-ri, գավառ - 331
Bithynia - 447
Boghazköi, հնավայր - 48, 49, 52, 56, 71
Bohtan - 80
Bruxelles - 602
[P]Buštu, [P]Buštu-e, [P]Buštue-e, [P]Buštue-di, [P]Buštu-ni, Bu-uš-tu, երկիր 195, 196, 197, 200, 285, 290, 331

Callinicon - 519, 520, տե՛ս Նիկեփորիոն
Cappadocia, երկիր - 447
Capatjur, գյուղաքաղաք - 83
Ćarsanjak, գավառ - 83
Catispi, քնակավայր 388, տե՛ս Oatispi, Ortispi
Caucase, երկրամաս - 31
Claudia, շրջան - 233
Colchi, երկիր - 80
Commagène, երկիր - 451
Corne, կայան - 233

[V]Daarba-ni, բերդ - 206
Dainalatini-ni, գետ - 197
[V]Darani-nie, քաղաք - 200
[I]Diaueḫi, երկիր - 198, 199, 234
Diaueḫini, երկիր - 198, 199, 292
[I]Diaueḫiniedi ([I]Diaueḫini, [I]Diaueḫi), երկիր - 182, 193
[P]Didini, երկիր - 199
[P]Dirgu-ni, երկիր - 180
[V]Duqamai-(di), քաղաք - 195
Du-uk-ka-am-ma-na (Dukkammana), քաղաք - 70

Ediani, քաղաք, երկիր - 203
E(?)la-ini, երկիր - 211
[V]Eqaršu ku-(ṭubi), քաղաք - 183
[V]Eraḫilieu-li ([V]Eraṭadau-ni, Eraṭadaeuda), քաղաք - 196
[V]Eraḫiliu-ni, քաղաք - 196
Eran - 451, 505
Ērānšahr, երկրաշնուն - 241, 614
Erevan, քաղաք - 241
[I]Eriaḫi, [I]Eriaḫi-ni, [I]Eriaḫini-di, [I]Eriaḫini-nie, երկիր 193, 197, 199, 200, 204, 206, 241, 290, 292, 293, 294, 297
Eria-ini, երկիր - 211
[P]Eriani, երկիր - 207
[V]Eridiani ([V]Irdie), [alu]Eridiani, քաղաք -

179, 259
Eri-el(?)-tua-ini, երկիր - 211
[P]Erinui-di..., բնակավայր - 186
[V]Eru-ni, [V]E-ru-u(-ni), քաղաք - 180, 230
Erzinka, քաղաք - 83
[L]Ešumua, երկիր - 207
[P]Etiuḫini, երկիր - 176, 193, 293
[P]Etiu-ni, [P]Etiunie-di, [P]Etiuni-ni, երկիր - 182, 193, 194, 197-200, 203, 207, 241, 290
Euphrate - 510
Europa, Europe - 45

Ga-aš-mi-ia-ḫa (Gašmiaḫa), քաղաք - 70
Gamirrai, Gimirrai - 320
Ga-zu-u (Gazû), քաղաք - 69
[L]Gilurani - 211
Graz - 594, 596
[P]Gulutaḫiḫa, երկիր - 199, 293
Gurgumeli (Ebimeli), երկիր - 210
Guria-ini, երկիր - 211
[P]Gurqu-e, երկիր - 197

[P]Ḫate, երկիր - 194
[MATU]Ḫa-a-ti-i-na-a, երկիր - 283
Ḫaldini-li, BAB(U)-li - 188, 209, տե՛ս Խալդյան դռներ
Ḫaldiri-ulḫi, Ḫaldiri-ulḫi-e, քաղաք - 182, 234
Ḫaḫia-u-edia, երկիր - 194
Ḫaligalbat, Ḫanigalbat, քաղաք - 301
Ḫalpa-ni, քաղաք - 206
Ḫa-ar-zi-a-nu, երկիր - 331
Har-mi-nu - 355, 356
Ḫa-ta-li-na-a, քաղաք - 331
[P]Ḫate-di, երկիր - 198
[P]Ḫatina-idi, երկիր - 194
[P]Ḫatina-șie, երկիր - 194
[L]Ḫattina, երկիր - 180, 183
Ḫattus, երկիր - 51
Hayasa-Azzi - 56, 69

[V]Ḫaza-ni, քաղաք - 208
Heracleia Ponti, քաղաք - 442
[V]Ḫulmeru-ni, [V]Ḫu-ul-me-e-ru-u-(-ni), քաղաք - 180, 230
Hupišna, քաղաք - 51
[V]Ḫura-a, քաղաք - 202
[P]Ḫuša-alḫi, երկիր - 204
[P]Ḫuša-ni, երկիր - 193
[V](Ḫu)šani-ni, քաղաք - 199
[V]Ḫuzani, երկիր - 292
[V]Ḫuzanani, երկիր - 183, 283
Ḫuzziia, երկիր - 51

[P]Iga-e, երկիր - 199
[P]Igana-ni, երկիր - 193
[P]Igani, երկիր - 205, 207
[P]Iiani-ni, երկիր - 195, 196
[V]Ildamuša, քաղաք - 205
Ildaruni-ani, գետ - 212
Iran, երկիր - 374, 457
[V]Irdaniu-ni, քաղաք - 200
[V]Irdua-ni, քաղաք - 194
[P]Irki..., երկիր - 194
[P]Irkiuni-ni, երկիր - 196, 199
[V]Irma-ni, քաղաք - 203
[V]Irnuni-ni, քաղաք - 185
Irqima-ini, երկիր - 210
[V]Irsini (Sasini), քաղաք - 202
[V]Iruia-ni, քաղաք - 203
[V]Išala-ni, [V]I-ša-la-a(-ni), քաղաք - 180, 230
[P]Išqigulu, երկիր - 200
[P]Iš(pi)-lubura-ni, երկիր - 194
[P]Išqigulue, երկիր - 197
Israël, երկիր - 32, 35
Iš-te-up-pu, քաղաք - 331
Ištikuniu, քաղաք - 200
Isumbo, կայան - 388

Jasonia, առասպ. - 350, 351

Ka-ak-kam, երկիր - 331
Kaamniu-i, երկիր - 207
Kam(uḫa) (Kamuḫa), քաղաք - 69
Kar-ka-si-a, երկրաշուն - 331
[P]Karnišie, երկիր - 208
Kar-zi-nu-u, երկիր - 331
Kaṭarza, Kalarza, երկիր - 241
[I]Katarza-e, [P]Katarza-e, երկիր 197, 199, 293
Kaukasien - 31
[P]Kauri, երկիր - 208
Kerkuk, բնակավայր - 300
Ki-i-ta-nu, երկիր - 331
Kiš, քաղաք - 231
Kleinasien - 49, 71, 306, 443
[P]Kulaši-ni, երկիր - 195

La-ḫi-ir-ḫi-la (Laḫirḫila), քաղաք - 69
Landa, քաղաք - 51
[P]Likiue-edi, երկիր - 203
Lubaḫri-edi - 212
Lueruḫi, երկիր - 210
Luḫiuni-ni ([V]Luḫiuni), քաղաք 181, 234
[I]Luipruni, երկիր - 207
Luluin-ani, Lului-ni, երկիր - 212, 348
[P]Luluinasi, երկիր - 207
[P]Lurupira (Kurupira), երկիր - 194
[V]Lupliunie, [V]Lupliuni-ni, քաղաք - 205
Lusna, քաղաք - 51

[P]Mana, [P]Mana-a, [P]Manai-di, [P]Manai-idi, [P]Manai-ni, [P]Mana-ni, [MATU]Ma-na-a-ni, երկիր - 180, 195- 197, 199, 200, 203, 206, 212, 285
[V]Maninu-i, քաղաք - 208
[V]Maqalt'u-ni, քաղաք - 193
Maraca, քաղաք - 460, տե՛ս Սամծակ
[P]Marmani, [P]Mar-ma-a(-ni), երկիր 180, 230
[P]Marmua-ni, երկիր – 194
Media, երկիր - 456
Meišta, [V]Meišta-ni, քաղաք - 173, 176, 180
Mela-ini, գետ - 194
[V]Melita (Meline), քաղաք - 202
[V]Meliṭalḫi-e, երկիր - 208
[V]Meliṭa-ni, [I]Meliṭaa-ni, քաղաք - 194, 208
[V]Meliṭeiaalḫe, քաղաք - 183, 284
[V]Meluia-ni, քաղաք - 208
[V]Menabšunie-edi, քաղաք - 195
Menuai pili, ջրանցք - 272, 280
Menuaini, քաղաք - 185, 280
[P]Menuaḫinaa-di, բնակավայր - 186
Menuaḫini(li), ամրոց - 187
Mesopotamia, Mesopotamien, երկրամաս - 119, 456
Munaa-ni, գետ - 201
Mu-sa-na-a, քաղաք - 331
[P]Mušanie, երկիր - 208
Muṣaṣir, քաղաք, սրբավայր - 175
Muški-ni, երկիր - 212, 348
[V]Mušuni, քաղաք - 188

Na-i-ri, երկիր - 174
Near East - 304
Nenoešša, քաղաք - 51
New York, քաղաք - 595, 598
[P]Ni...., , երկիր - 180
[V]Nigibi-ni, երկիր - 176
[V]Niḫiria-ni, քաղաք - 202
Nineveh, Niniveh, քաղաք - 166, 314, 326
[P]Niriba-ni, երկիր - 194
[V]Nisi-ni, քաղաք - 208
Nord-Syrien - 443
[V]Nušini-ni, քաղաք - 202
Nuzi, երկիր - 300, 305

Oatispi, բնակավայր 388, տե՛ս Catispi, Ortispi

Orkovi, գյուղ - 234
Ortispi, բնակավայր 388, տե՛ս Catispi, Oatispi

Pa-ar-ta-ka-nu, երկրաճուճ - 331
Pa-a-ad-te-u (Padteu), քաղաք - 69
Pa-aḫ-ḫu-u-te-ia (Paḫḫuteia), քաղաք - 69
Palestine - 588
Palou - 83
Paphlagonia - 447
ᵛParala-ni, քաղաք - 206
Paris - 593
ᵛPila-i, քաղաք - 194
Pirua-ini, երկիր - 211
Pont, Pontos, Pontus - 447, 472, 511
P... urmani, երկիր - 194
ᴾPuluadi-edi, երկիր - 205
Purunurdadi, գետ - 201
Purušhanda, Puršuḫanda, երկիր - 51
ᵛPutie, քաղաք - 193
Puzani, երկիր - 292
ᴾPuzunia-inie, երկիր - 207

ᴾQadiani-edi, երկիր - 207
ᵛQaduqaniu-ni, քաղաք - 195
ᴾQala-i, երկիր - 199
ᵛQalibila-ni, երկիր - 180
ᵛQa-li-bi-li-a(-ni), երկիր - 229
ᵛQalrahi, քաղաք - 200
ᵛQieḫuni, քաղաք, երկիր - 200, 237
ᴾQielbani-ta, տաճար - 212
Qiḫu-ni, երկիր - 198
Qilibani - 291
ᵛQirpunu-ni, քաղաք - 180
Qiša, քաղաք - 231, տե՛ս Aššuriqisa
ᴾQuaalba-ni, երկիր - 207
ᴾQuarli-ni, երկիր - 211
ᵛQulbitari-ni, քաղաք - 208
Qulḫaḫalie, Qulḫalḫie, երկիր - 205
ᵛQuliaini-ni, քաղաք - 200
ᵛQulme..., բերդ - 183

ᴾQumaḫaḫalinie, երկիր - 206
ᴾQumaḫalḫi-e, երկիր - 206
ᵛQumenunaue, քաղաք - 179
ᵛQumenu-ni, Qu-me-nu-u(-ni), քաղաք - 180, 230
ᴾQurianini, երկիր -207
Quti-e, երկիր - 109, տե՛ս Կուտի
ᴾQuulha-idi, երկիր - 204
ᵛQuuna-ni, երկիր - 176

Rab-bi-lub, ճահճոտ - 242
Raga, բնակավայր - 433
Ras-Shamra - 300, 305
Ravenne, քաղաք - 84
Raugonia, տեղանուն - 387
ᴾRiḫiša-a, երկիր - 202
Rišua-ini, երկիր - 210
Roman Empire - 511
Rome - 510
ᴾRuišianie, երկիր - 205, 294
Rusaiṣue, լիճ - 273

ᴸŠadalieḫini..., երկիր - 180
Šaḫuḫi, երկիր - 208
Sakasene, Saka-Šayana 337, տե՛ս Շակաշեն
ᴾSakki-ni - 212
Salatiwara, երկիր - 51
Šanatua-ini, երկիր - 210
Sangarios, գետ - 353
Sarduriḫurda, ամրոց - 266, 268
ᴸSardurikai, բնակավայր - 204
Šaritu-ni, երկիր - 176
ᵛŠašilu, քաղաք - 234
ᵛŠašilu-i, ᵛŠašilu-ni, երկիր - 182, 199
ᵛŠatirara(-ni), քաղաք - 195
ᵛŠatirara-u, քաղաք - 195
ᵛŠatirarau-ni, Šebeteriani, երկիր - 196, 285
Šebeteria-ni, Šebeteria, երկիր 183, 208, 283, 284, 292

Šeluini, երկիր - 201
^{v}Šeriazi, քաղաք - 193
^{p}Šerimutara, երկիր - 193
Šešetina-a, քաղաք - 182
Šešetini, երկիր - 234
^{v}Šeteria, քաղաք - 183
Si(?)la-ini, երկիր - 211
Shamiram-alti, հնավայր - 32
Si-ig-ri-na-ai, քաղաք - 331
^{d}Ṣiiuini, քաղաք - 259
^{p}Silu-ni, երկիր - 198
^{v}Siširiḫadiri-ni, քաղաք - 197
Subartu, երկիր - 305
Subi, ցահավոգ - 264
Šub-ri-a, երկիր - 162
Šudala-di, երկիր - 207
Südarmenien - 95, 108, 312, 353, 354
^{v}Ṣuini, քաղաք - 259
$^{alu\ v}$Ṣuininaue, քաղաք - 179, 259
Sumer, երկիր - 40
^{p}Ṣupa-ni, երկիր - 183, 198, 283, 284, 292
^{p}Šur-aue (=Šurili), երկիր - 175, 197, 247, 248
^{p}Šurieli, երկիր - 199
Šurišili-ni, երկիր - 180
^{MATU}Ṣu-u-pa-a-ni, երկիր - 283
Syria, Syrie - 55, 422, 451, 510, 524

Ta-ba-a-ri, գավառ - 331
^{p}Tairṣu-ni, երկիր - 193
Ta-ma-ad-ta (Tamadta), քաղաք - 69
^{v}Tarḫigama-ni, երկիր - 180
Taririaḫinili, այգի - 187
^{p}Tariu-idi, երկիր - 198
^{p}Tariu-ni, երկիր - 193, 195, 198
^{p}Tarra..., երկիր - 194
^{v}Taše- ^{d}Kuerai-Taše, քաղաք - 208
Tel Zema, մարզ - 93, տե՛ս Thila Zamana
^{p}Teria-ni, երկիր - 207
Teruišaini, երկիր - 210
^{d}Tešeba, երկիր - 177
Tigranocerta, քաղաք - 477
Tigris, գետ - 95, 108, 312, 353
Thila Zamana, մարզ - 93, տե՛ս Tel Zema
Tospitis, ցահավոգ - 242
^{p}Tuaraṣi-ni, երկիր - 197
^{p}Tuateḫini, երկիր - 194
Tuliḫu(ni), քաղաք - 209, 238
^{v}Tuliu, երկիր - 202
^{v}Tumeiški, քաղաք - 208
Tumešk-inikai, քաղաք - 208
Tur-abi, գավառ - 133, տե՛ս Թրաբի
Tur-ab-nu, երկիր - 331
^{v}Ṭuš-pa, ^{v}Ṭušpaa, քաղաք - 175, 188, 248, 282, 284
^{v}Ṭušpaninaue (Tušpanaue), քաղաք 179
^{l}Tušuriehi, քաղաք - 180
Tuwanuwa, քաղաք - 51

Uaiais, ցահավոգ - 265
Uatqun (Atqun), քաղաք - 259
^{v}Ubarugildu-ni, քաղաք - 194
U-bu, քաղաք - 162
^{p}Uburda-alḫi, երկիր - 194
^{p}Uburda-u-edia, երկիր - 194
Uduri-Etiuni, ^{p}Ueduri Etiuni, երկիր - 205, 209
^{p}Uelikuḫi, ^{p}Uelikuḫini-nie, երկիր 202, 207, 210, 211
^{p}Uelikuni-gidi, երկիր - 207
Uelikunini, երկիր - 207, 292
^{l}Ueriḫinie, երկիր - 209
^{p}Ugišti-ni, երկիր - 196, 285
Uḫimeani, երկիր - 236
^{p}Uḫuni-ni, երկիր - 207
^{v}Uiḫika-a, քաղաք - 197
^{v}Uišini-ni (Uišini), քաղաք - 179
^{p}Uišuši-ni, երկիր - 194
^{l}Uiṭaeruḫini-ei, երկիր - 199
^{v}Uitani, քաղաք - 206
^{l}Uiṭaru, երկիր - 198
^{v}Uiṭer-uḫi-edi, երկիր - 205
^{l}Uiṭeruḫieni-e, երկիր - 197

Ulḫu, քաղաք - 266
[P]Uliba-ni, [P]U-li-ba-a(-ni), երկիր - 180, 230
[V]Ulišui-ni, քաղաք - 185
[P]Uluanie-i, երկիր - 200
[P]Umcki..., երկիր - 193
Up-pu-ri-a, երկիր - 331
[V]Uqu'ani, քաղաք - 185
U-gu-ut-ti, երկիր - 331
[V]Uraḫi, քաղաք - 208
[V]Uraia-ni, քաղաք - 205
[ALU]Uraštu, քաղաք - 315
[P]Uria-ni, երկիր - 193
[V]Uricu-ni, քաղաք - 193
[P]Urme-di, [P]Urme-edi, [P]Urme-ini, երկիր - 198
[P]Urmeniuḫi-di, երկիր - 183
[P]Urmeniuḫini-ni, երկիր - 183
[P]Urmeue-edi, երկիր - 203
[V]Ursai-ni, քաղաք - 183
[P]Ur-ta-ḫi-i-ni, երկիր - 209
[P]Urteḫiini, երկիր - 209
Uše(?)dua(?)-ini, երկիր - 211
[P]Uši-ni, երկիր - 196, 259, 285
Uškiani, երկիր - 207
[P]U-su-su-a-ni(-ni), երկիր - 230
[V]Utuḫa-a, քաղաք - 182
[V]Uzinabitarna-a, քաղաք - 193

Van - 32, 173, 389
Vorderasien - 312

Warminster - 595
Wien - 177
Wilusa, քաղաք - 51

Xarberd - 83

[V]Zaapša, քաղաք - 208
[P]Zabaḫae-uedia ([P]Zabaḫa-e), երկիր 193
Zallara, քաղաք - 51
Za(?)-ma-a-ni, երկիր - 210
Zaranda, ցահաճգ - 264
Za-za-ak-nu, երկիր - 331
[V]Zu-a, քաղաք - 199
[V]Zua-idi, քաղաք - 199
[V]Zuaina-a, երկիր - 182
Zua-ini, երկիր - 210
[V]Zua-ni, քաղաք - 199
[V]Zuguḫe-e, քաղաք - 185

Αβγαρσᾶτον - 559
Αἴγυπτος - 452, 528
[՛]Ακβας, պահակակետ 105, 120, տե՛ս Aqba, Ակբա, Խաբխի, ša bitani
՛Αλουάκη, տեղանուն 133, տե՛ս Συμβάκη
՛Αλύβη - 349
Αμαράντιος - 308
՛Αντίοχεια 524
՛Αππαῖται, Αππαγίται - 310
Αραράθ, ՛Αραρέθ, Αραρέτ, ՛Εριραθ - 153, 347, 436
՛Αρζαμών, վայր - 95, տե՛ս Արդուպու (Արդումպու), Թել, Խարզեմ
Αριβάχων, ամրոց - 96, 105, 230
՛Αρμένη - 355, տե՛ս Եփեսոս
՛Αρμένη, գյուղ - 355
՛Αρμένη (՛Αρμήνη) - 355, տե՛ս Սինոպի ծովածոց
՛Αρμενία - 352, 353, 361, 435, 437, 439-441, 449, 513, 524-527, 533, 534, 560
՛Αρμένιος (՛Αρμένιον) πόλις 352, 353, 356
՛Ασία - 449
՛Αταχάς, Αττακᾶς - 559, 616
[՛]Ατρα - 534
՛Αφούμων, ՛Αφουμῶν, բերդամրոց - 96, 162, տե՛ս Ֆում

Βαλοβητηνή - 370
Βαναβήλων, դղյակ-ամրոց - 92
Βιραπαράχ, Ἰουροείπααχ 540, 615
Βρεττανία - 527

Δίορφος, լեռ - 411

Ἑλεγεία - 524
Ἔρεζος - 350
Ἐσπερῖται - 312

Ζάγρος, լեռ - 127

Θωργαμά - 347

Ἰασόνιον (τὰ Ἰασόνια) - 353
Ἴβαν 388
Ἰλλυρισός, լեռնանցք 108, տե՛ս Բիրկաղեն, Բիլկալե

Κάβαλις - 350
Κάβαλλα - 350
Καινὴ πόλις - 525
Καλαρζήνη - 241
Καλὸν πεδίον - 450
Καππαδοκία - 526, 527, 533
Καππαδοκία Σελευκίς - 440
Καταρζήνη - 241
Καταρρήκτης, գետ - 354
Κερκῖται - 310
Κιλικία - 440
Κιρκήσιον - 574
Κλεισοῦρα - 230
Κλίμα Γαρινῆς - 233
Κτησιφῶν - 524

Ματζάρων, քերդամրոց - 98
Μέση τῶν ποταμῶν 442, տե՛ս Մեսոποտամία
Μεσοποταμία - 440
Μηδία - 353, 361, 534
Μοσχικὴ ὄρος - 309

Νεῖλος - 528
Νησαῖοι, դաշտավայր - 330

Ὀδβαλισήνη - 350, 599
Οἰνοχαλάκων χωρίον - 566
Ὀρβηλία - 350
Ὄρβηλος - 350
Ὀρβισήνη - 350, 599
Ὀρμίνιον ὄρος - 355
Ὀσροηνή - 529

Παμφυλία - 440
Παρητακηνοί, երկիր 332, տե՛ս Պարտակու, Պարտականներ
Παρθία - 534
Παρίκανιοι, երկիր 332, տե՛ս Բարիկաններ
Παρορβηλία - 559
Πέτρα - 581

Σακασηνή - 338
Σάμος - 443
Σάσπειρες Σάπειρες - 312
Σαφάν, բնակավայր - 95
Σαφχαί, լեռնանցք - 108, տե՛ս Գյոկդերե
Σελεύκεια - 524
Σιγριανική, 332, տե՛ս Սիգրիաններ
Σισαρβάνων, Σισαυράνων, Σισαύριον - 583
Σίφριος, ամրոց 95, տե՛ս Իշպիլիբրիա
Συμβάκη, շրջան - 133, տե՛ս Սուբի, Սումբի
Συρία - 524

Συσπιρῖτις, Σουπιρῖτις - 312

Τζαύρας, ρωηωρ - 95
Τηβέννα, ωΰρηg - 62
Τρῆρες - 349

Ὑσπιρῖτις - 312

Φᾶσις - 308
Φρυγία - 341

Χαρσιανόν, ωΰρηg - 66
Χλωμάρων, ωΰρηg - 72, 162, 230
Χο(λα)ρζηνή - 241
Χολοβητηνή - 370
Χούδδων, ρἔρηωΰρηg - 98

Ὠτηνή, Οὐιτία - 241

Армения - 105, 477, 600, 608, 616
Армина - 595

Битлисский вилайет - 85, 103

Ван - 208
Ванский вилайет - 85, 103

Ереван - 595, 596

Иран - 600

Кавказ - 32
Казань - 605
Колхида - 610

Ленинград - 309, 605

Митанни - 595
Москва - 596, 598, 605

Наири - 595

Петроград - 605

Тбилиси - 595

Урарту - 596, 597

Хайаса - 595

Шубриа - 596

ՑԵՂԵՐԻ, ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ, ՏՈՀՄԵՐԻ

Աբասգներ, ցեղեր -310
Աբաս-խոյ, աբասկոյ (աբխա-ս, աբխազ, աբաս-գոյ) - 308
Աբասկի, ցեղ - 426
Աբեղյան, տոհմ - 570
Աբեշլա, աբեշ-լի-ներ (ապսի-լի-ներ), ցեղ - 308, 426
Աբեշլիներ (Աբեշլի), ցեղեր - 79, 80, 87, 308
Աբիլիանիխիներ, տոհմ - 240
Աբխազներ, ցեղ - 308
Աղիաբենցիներ - 478, 488, 527
Ազ-զի, ազզիներ, ցեղեր - 304, 307
Աինիաններ, ցեղ - 351, 354
Ալաններ, ցեղ - 555
Ալարոդներ, ցեղ - 312
Ալզիներ, ցեղ - 307
Ալիզոններ, ալազոններ, ցեղ - 349
Ախալամի, ցեղեր - 86
Ակատիրներ, ցեղ - 541
Ակկադական սեմիտներ, ակկադացիներ - 46, 287, 403
Աղվաններ, ժողովուրդ 432, 478, 505-507, 509
Ամազոնուհիներ, առասպ. - 506
Ամարանտացիներ, ցեղեր - 308
Աշկուզի, ժողովուրդ 328, տե՛ս սկյութներ
Ապահունի, տոհմ - 109
Ապշիլներ, ժողովուրդ - 308, 426
Ասագարտա, ցեղեր - 127, 330, տե՛ս Զիկիրտու, Σαγάρτιοι
Ասիանիկ ժողովուրդներ - 26, 29
Ասորեստանցիներ - 54, 81, 84, 85, 87, 89, 152, 155, 156, 164, 165, 172, 214, 225, 243, 246, 256, 261, 262, 269, 287, 288, 302, 305, 308-310, 318, 320, 321, 324, 328, 341, 385-387, 402
Ասորիներ 302, 312, 417, 422, 467, 515
Ասպերյաններ-Բագրատունիներ, տոհմ - 566, 567, 570
Ասուրա-բաբելացիներ - 50
Ասքանազյաններ, ասքանազյան ազգ - 346, 348
Արաբներ 84, 407, 408, 468, 469, 473, 475-478, 482, 489, 515, 518, 527, 545, 546
Արամեական բեղվիններ - 77
Արամեացիներ, ցեղեր - 88
Արաքոսներ (արաքոսիացիներ), ցեղեր - 432, 433
Արիացիներ, ցեղեր - 300, 432
Արիզանթներ, ցեղ - 333
Արիմասպներ, ցեղ, առասպ. - 321
Արծրունիներ, տոհմ - 30, 155
Արմեններ - 18, 426, 601
Արշակունիներ (հայ), արքայատոհմ - 19, 20, 79, 92, 224, 406, 410, 421, 469, 477, 487, 568-571, 613, 614, 617, 618
Արտաշեսյաններ, արքայատոհմ 600, 608, 611
Աքեացիներ, ժողովուրդ - 76
Աքեմենյաններ, արքայատոհմ 19, 307, 323, 353, 360, 361, 370, 376, 487, 521, 600, 601

Բաբելոնացիներ, բաբելացիներ - 65, 317, 334, 358, 433, 532
Բաբ-խի, ժողովուրդ - 310
Բագրատունիներ, տոհմ - 20, 27, 30,

355, 482, 568, 570
Բազ, ցեղ - 103
Բակտրիացիներ - 361, 363, 364, 370, 432, 433
Բարկանցիներ - 432
Բեղվիններ, ցեղեր - 88
Բելիտներ, ցեղեր - 433
Բյուզանդացիներ - 538, 542, 543, 548, 549, 584, 589, 615
Բյութանացիներ - 609
Բոսպորիտներ, ցեղեր - 571
Բորկանյաններ, ցեղեր - 361
Բոիգներ - 340, տե՛ս փոյուգիացիներ
Բուդիաններ, մարական տոհմ - 333
Բուլղարներ, ցեղ - 11
Բուսեր, մարական տոհմ - 333

Գալաթներ, գալատացիներ 346, 464, 485, 506, 609
Գաշգ, ցեղ - 426
Գասգաներ (կասկաներ) - 52
Գերգիսացիներ, ժողովուրդ - 76
Գերմաններ, ցեղեր - 563
Գնուսի, տոհմանուն - 155
Գողերծական, էբնոնիմ 241, տե՛ս Kaṭarza, Καταρζήνη
Գոթեր, ցեղեր 562, 563, 572, 573, 577, 587
Գորտուացիներ, ցեղեր - 433
Գրիփոններ, ցեղեր - առասպ. 321

Դահեր, ցեղեր - 433
Դայա, ժողովուրդ - 108
Դանայացիներ, ցեղեր - 75, 76
Դանդարիոսներ, ցեղեր - 473
Դարբիկներ, դերբիկացիներ, դերբիկներ, ցեղեր - 361, 378, 432
Դեզ, ցեղ - 103
Դիաու(ե)խիներ, տոհմ - 240
Դորիացիներ, ցեղեր - 76
Դրանգներ, ժողովուրդ - 361
Դրավիթյան ցեղեր - 28

Եգիպտացիներ - 324, 326
Եթովպացիներ - 572
Երվանդունիներ, արքայատոհմ - 18, 444, 599, 600, 606, 614

Ջազաներ, ցեղ - 108
Ջաքարյաններ, տոհմ - 20

Էգեացիներ, էգեական ցեղեր - 28, 39
Էթիուխիներ, տոհմ - 240
Էտրուսկներ, ցեղ - 28
Էրիախիներ, տոհմ - 240
Էրուլներ, ցեղ - 587, 590, 591

Թաթարներ - 408
Թապիրներ, ցեղ - 432, տե՛ս տապուրներ
Թեսալացիներ - 352, 353
Թրակացիներ - 485, 587, 609
Թում, ցեղ - 103
Թուրքեր (սելջուկներ) - 30
Թուրքմեններ - 408
Թևկրացիներ, ցեղեր - 76

Իբերներ, ցեղեր - 309, 447, 478, 491, 505, 509, 552, 561
Իլիոնի մարդիկ - 76
Իլլիրիացիներ - 587
Իմներ, ցեղ - 308, 426
Իշկուզա (Իշկուզի, Իշկուճզի), ցեղեր 158, 160, 323, 328, 345, տե՛ս սկյութներ
Իսավրացիներ - 539
Իսեդոններ, ցեղեր - 321
Իտալացիներ - 572
Իրանական ցեղեր, իրանցիներ - 329, 332, 405
Իրիկուախի(նի), տոհմ - 234, 244, 253

Լազյաններ, արքայատոհմ - 447
Լազա-մինգրելական ժողովուրդներ - 308
Լազեր, ժողովուրդ 553, 571-573, 577-581
Լանգոբարդներ, ցեղեր - 563
Լատինական ցեղեր - 28
Լիբիացիներ, ցեղեր - 76, 572
Լիդիացիներ - 348
Լիկիացիներ, ցեղեր - 76
Լուլուբիի, ժողովուրդ - 349

Իսաբե, ժողովուրդ - 349, տե՛ս խեթեր
Խաբբի, ժողովուրդ - 341
Խալդեր, ժողովուրդ 302, 311, 312, 338, 366-368, 371
Խալդիի որդիք - 302, տե՛ս ուրարտացիներ
Խալդինի - 302, տե՛ս նաև ուրարտացիներ
Խալդյան ժողովուրդ - 302
Խալիբներ, ժողովուրդ - 311, 338, 339, 349, 447, 448, 455, 507
Խալիտու, ցեղեր 349, տե՛ս ալիզոնններ, ալազոնններ
Խեթեր - 49, 50, 52-55, 61, 62, 64, 69, 72, 305-307, 386, 403
Խորեզմացիներ - 361, 370
Խորիմ, խորեացիք, ժողովուրդ - 300
Խուբուշկի, ցեղ - 426
Խուրրիներ, խուրրիական ցեղեր - 26, 27, 49, 50, 52-55, 300, 305, 306, 313, 403, 426, 427

Ծաո(եր), ցեղ - 310
Ծոփացիներ - 351, 473, 489

Կաղիշցիներ, ցեղեր - 361, 432, 532, 547, 555
Կաղուսացիներ, ցեղեր - 368, 370
Կակմներ, ցեղեր - 125, 128, 332
Կամսարականներ, տոհմ - 355, 553, 564
Կաշակ, ցեղ - 310, տե՛ս չերքեզ
Կաշկեր, ցեղեր - 308, 426
Կաշ-կի (Կաշ-խի), ցեղ - 308
Կաշկի-կոլխեր, ցեղեր - 309
Կաշկիներ, ցեղեր - 307
Կապադովկիացիներ - 347, 432, 433, 465, 519
Կասկա (կասկեր, կասկաներ, կասկացիներ), ցեղեր - 52, 56, 57, 61-63, 65, 69, 79, 80
Կասպիական ցեղեր, կասպեր, կասպիացիներ - 361, 432, 433
Կասսիտներ, ցեղեր - 50, 53, 403
Կատաոններ, ցեղեր - 433, 447
Կարիացիներ - 364, 416
Կարմանյաններ - 361, 370
Կելտական ցեղեր - 405
Կիդարիտներ, ցեղ - 542, 543
Կիլիկեցիներ - 364
Կիմմերներ, ցեղեր - 42, 138-141, 148, 156, 159-164, 221, 223, 225, 240, 242, 251, 320-323, 328, 329, 334, 337-345, 346, 353, 393, 397, 398, 598
Կիրկետներ, ցեղեր - 310
Կոլխեր, ժողովուրդ 236, 237, 307, 426, 455, 465, 579
Կոլխա-իբերական ժողովուրդներ 313
Կոլխեր (Կոլ-խի-ներ), ժողովուրդ 307, 308, 311
Կորդվացիներ - 473, 478, 489, 494, 532
Կուլխի (Կուլխալխի, Կուլ-խի), ժողովուրդ 236, 237, 244, 245, 303, տե՛ս նաև Կոլխեր
Կումանեցիներ, ցեղեր - 86
Կումիկ, ցեղ - 310
Կումմուխի, ժողովուրդ - 310
Կուտմուխներ, ցեղեր - 310

Հաբեթական ցեղեր - 348
Հայեր - 8, 9, 15, 18, 27, 50, 55, 79, 86, 102, 133, 136, 153, 155, 203, 216, 232, 234, 242, 309, 311, 320, 322, 338-341, 344-348, 350-353, 355, 356, 358, 359, 365-368, 370-372, 405-409, 418-420, 424, 427, 432, 433, 465, 467, 485, 488, 490, 491, 493, 504, 515, 517, 519, 529-531, 534, 535, 547, 555, 560, 565-571, 573, 589, 590, 593, 595, 602, 605, 616
Հայեր-փոյուգիացիներ, ցեղեր - 152
Հելլեններ - 28, 416
Հենիոքներ, ցեղեր - 526
Հեպտակոմիտներ, ցեղեր - 507
Հեփթաղներ, «սպիտակ հոներ», ցեղ - 536, 537, 549
Հիպերբորեացիներ, առասպ. - 321
Հիքսոսներ, ժողովուրդ - 52, 53
Հնդեվրոպական ցեղեր, հնդեվրոպացիներ - 50, 51, 320
Հնդիրանական ժողովուրդներ, հնդիկներ - 305, 364, 432
Հոմերիտներ, ցեղեր - 572
Հոներ, ցեղեր - 537-539, 541-543, 546, 547, 549, 550, 552, 555, 560, 561, 563, 565, 571, 572, 580, 582
Հոռգիներ, ժողովուրդ - 347
Հռոմայեցիներ, հռոմեացիներ - 449, 464, 466-469, 471, 473, 480, 481, 485, 486, 489-491, 494, 496, 498, 499, 502, 503, 505, 513-520, 528, 529, 533, 537-542, 548-551, 552-558, 560-562, 564, 565, 567, 571, 572, 574, 576, 579, 580, 587, 609, 614-616, 618, 619
Հրեաներ, ժողովուրդ - 460, 509
Հույներ - 308, 339, 355, 356, 432, 468, 471, 489, 518, 538, 542, 550

Ճաներ, ցեղ - 556, 571, 573

Մագեր, տոհմ - 333
Մադա(ի), ցեղեր - 116, 117, 151-159, 373, տե՛ս նաև մարեր
Մակեդոնացիներ - 340, 445, 604, 609
Մակրոններ, ցեղեր - 455
Մաղովտացիներ, ցեղեր - 450
Մամիկոնյաններ, տոհմ 27, 483, 489, 548, 568, 571
Մանացիներ, ժողովուրդ - 263, 329
Մանդա, ցեղեր - 156
Մանեացիներ, ժողովուրդ - 151
Մասագետներ, ցեղեր - 321, 354, 378, 433
Մասուր, քրդական ցեղ - 75
Մավրեր, ցեղեր - 561
Մավրուսիոսներ, ցեղեր - 572, 587
Մատիաններ, ցեղեր - 312, 313
Մարդեր, ցեղ - 433
Մարեր, մարական ցեղեր - 128, 133, 159, 316, 317, 320, 323-325, 327-329, 332, 334, 337, 338, 352, 356, 360, 368, 370, 372, 432, 433, 447, 465, 478, 480, 488, 491, 494, 528, 532, 533, 597, 605, տե՛ս Մեդացիներ, Մադա
Մարկոմաններ, ցեղեր - 526
Մեդապարսիկներ, ցեղեր - 28
Մեդացիներ - 352, 353, 597, տե՛ս նաև մարեր
Մեսիացիներ, ժողովուրդ - 76
Մեսխի, Մես-խի, Մեսխեր, ցեղեր - 309, 426
Միհրանի ցեղ - 554
Միջագետքցիներ - 416
Միտանացիներ, միտանական ցեղեր - 53, 305
Մոնղոլներ, ցեղեր - 408
Մոսինոյկոսներ, ցեղեր 311, 447, 448, 455
Մոսխեր, ցեղեր - 310
Մուզրի, ժողովուրդ - 74, 86
Մուզրիկներ, ցեղեր - 313
Մուկիներ, ցեղեր - 310
Մուշկեր, ցեղեր 78, 79, 240, 309,

341, 342, 346, 348, 349, 360, 405, 426, տե՛ս Փոյուգացիներ
Մուսիրի, ցեղեր - 86

Յազիգներ, ցեղեր - 526

Նախախեթեր - 50
Նեռխեթեր - 50
Նուզի, ցեղեր - 304, 305

Շոշեցիներ - 433
Շուբարի, ժողովուրդ - 74
Շումերներ, ժողովուրդ - 46, 51, 305, 403

Չերքեզա-ադըղական ցեղեր - 426
Չերքեզներ, ցեղ - 310

Պասարգադես, տոհմ - 374
Պավլիկյաններ, աղանդավորներ - 68
Պարաթակիե, տոհմ - 333
Պարթևներ - 29, 361, 370, 410, 432, 433, 456, 459, 460, 464, 468, 473, 487-490, 497, 498, 500-502, 504, 513-517, 519, 520, 523, 528, 530-533, 571, 611
Պարսիկներ - 329, 337, 355, 356, 361, 372, 379, 432, 433, 445, 537-566, 569, 571, 574-577, 579-584, 586, 587, 589, 591, 605
Պարսուացիներ - 373
Պափլագոնիացիներ - 340, 346, 364
Պեղասացիներ, ժողովուրդ - 76
Պոնտական ժողովուրդներ - 301
Պունիալխի, ցեղ - 255

Ջելուն, ցեղ - 103

Ռուբինյաններ, արքայատոհմ - 152

Սագալասցիներ, ցեղեր - 76
Սագարտացիներ, ցեղ - 127
Սակասեններ, ցեղ - 432, 491
Սակեր - 432
Սաներ, ցեղեր - 310
Սապարդա, ցեղեր - 157-159, 332
Սապեյրներ, ցեղեր - 312, 313
Սասանյաններ, արքայատոհմ - 407, 487, 536, 552, 615
Սասպեյրներ, ցեղ - 426, 427
Սավիրներ (սաբեյրներ), ցեղ 555, 560
Սարագուրներ, ցեղեր - 541
Սարակինոսներ - 557, 562, 584, տե՛ս արաբներ
Սարմատներ, ցեղեր - 347
Սելջուկներ, սելջուկյան ցեղեր - 408
Սելևկյաններ, արքայատոհմ 440, 445-447, 449, 451, 460, 464, 607
Սեմիտներ, սեմական ցեղեր 51, 287, 348, 402, 403
Սիրիական-արամեական ժողովուրդներ - 348, 363
Սիրիացիներ - 433, 447
Սկյութեններ, ցեղեր - 598
Սկյութիհիներ, ցեղեր - 338
Սկյութներ, ցեղեր - 42, 152, 158, 160, 317, 320-324, 327-329, 333-338, 346, 347, 353, 354, 432, 433, 456, 458, 598, տե՛ս Իշկուզա
Սոգդիանացիներ - 432, 433
Ստրուխաթներ, մարական տոհմ 333
Սուա-նի, ցեղ - 310, տե՛ս ծաո
Սումերներ, ցեղեր - 287
Սունիտներ, ցեղեր - 555
Սուպրի, ցեղ - 426
Սուսեցիներ, ցեղեր - 361, 432
Սև սկյութներ - 609

Վանդալներ, ցեղեր - 558, 561, 563, 572, 573, 587
Վրկանցիներ, ցեղեր - 361, 363, 432

Տաոխներ, ժողովուրդ 240, տե՛ս taochoi, Τάο-χοι
Տապուրներ, ցեղեր 432, տե՛ս քապիրներ
Տիար, ցեղ - 103
Տիբարենացներ, ցեղեր - 455, 465, 507
Տրերներ, կիմմերական ցեղ - 349
Տուշպացիներ - 260

Ուասիացիներ, ցեղեր - 76
Ումման-մանդա, ցեղեր 326-328, տե՛ս Մարեր
Ուվաքշքրա, ցեղ - 333, 335, 336, տե՛ս Ումակիշտար
Ուրարտացիներ, ժողովուրդ - 28, 256, 260, 262, 274-276, 286-289, 302, 307, 312, 313, 402, 405, 407, 424, 426
Ուրծայա, ցեղեր - 312
Ուրմեենուխինի, ժողովուրդ - 405
Ուրումե, ցեղ - 426
Ուրումի (ուրումիներ), ցեղեր - 79, 80, 87, 308
Ուքսիեններ, ցեղ - 432

Փղշտացիներ, ցեղեր - 44, 76
Փյունիկեցիներ, ժողովուրդ - 369
Փռյուգացիներ, փռյուգիական ցեղեր - 50, 74-77, 79, 309, 340-346, 348, 349, 352, 360, 405, 427, 433

Քաղդեացիներ, ժողովուրդ - 455, 465
Քոսսեացիներ, ցեղեր - 433
Քորամնիացիներ - 370
Քվաղներ, ցեղեր - 526
Քուշան-հոներ, ցեղեր - 538

Օդոմանտներ, ցեղ - 349
Օդրիսներ, ցեղ - 349
Օշինյաններ, տոհմ - 152
Օսեր, ցեղ - 42
Օսրոենցիներ - 527, 529, 559
Օրոնդյաններ (Երվանդունիներ), արքայատոհմ - 600
Օրոնտեսներ (Երվանդունիներ), արքայատոհմ 444, 446, տե՛ս Օրոնդյաններ
Օրտայաներ, ցեղեր - 312

Alizones - 439
Am(p)reutae, ցեղեր - 80, 308
Apsili, ցեղեր - 80
Apsilae, ցեղ - 308
Araxi, ցեղ - 354
Armenii - 432, 456
Armenii minores - 433
Aškuza (Iškuza) - 321, տե՛ս սկյութներ
Assyrer - 306

Bulgares - 11

Cadusii - 532
Carduchi - 532
Chalybes - 338
Churriter - 52, 306
Cimmerian-Scyth - 338

Ḫaliṭu, ժողովուրդ - 212, 348
Ḫate, ժողովուրդ - 348
Hethiter, Hittites - 49, 52, 306
Ḫurri, ժողովուրդ -300
Hurrians - 304, 595
Hyksos - 304

Indo-Europeans - 595
Isaurians, Isauriens - 539
lIšḫaiduše, gtn - 201
Iškuza (Aškuza) - 321, տե՛ս սկյութներ

Kurden - 108

Lazi - 308

Mare, ժողովուրդ - 308
Muški-ni, ժողովուրդ - 212, 348

Nördchaldäer - 108

Parther, Parthi - 457, 511
Persen, Persians, Perses - 331, 539
Phrygien - 342
lPuini-alḫi, gtn - 203

Saka, gtn - 337, տե՛ս սկյութներ
Syri - 422

Taochi, taochoi - 240, 388
Thraker - 349

Umman - manda, տե՛ս մարներ

Yantiya, ժողովուրդ 354, տե՛ս Οὔτιοι

Ἀβασκοί, Ἀβασγοί - 308
Ἀλιζῶνες - 349
Ἀλαρόδιοι - 312
Ἀμαραντοί - 308
Ἄραξοι, Ἄραξαι - 354
Αρμένιοι 155, 340, 341, 347, 348, 352, 356, 432, 441, 442, 451, 529
Ασπετιανοί - 617
Ἀσσύριοι - 155
Αψίλαι, Αψίλιοι - 308

Βάκτριοι - 370
Βιθυνοί - 442

Γαλάτης - 241

Ἑρμαῖοι - 348

Ἡνίοχοι - 526

Καβάλεοι - 350
Καρμάνιοι - 370
Κασαχία ժողովուրդ - 310
Κενεζαῖοι - 304
Κιμμέριοι - 321
Κόλχοι - 310

Λαζοί - 308

Μακεδόνες - 441
Ματιηνοί - 310
Μῆδοι - 534
Μόσχοι, Μέσχοι - 309, 310

Ὀδομάντοι - 350
Ὀσροηνοί - 529, 559
Οὔτιοι, ժողովուրդ - 354, տե՛ս Yantiya

Παπαγία σπηηψπιρη - 310
Πάρθοι (Πάρθιοι) - 530, 534
Πέρσαι - 440, 452, 554, 555, 583

Ῥωμαίοι 525, 529, 533, 534, 555

Σαγάρτιοι - 127, 330
Σκύθαι - 388
Σύροι - 417

Τάοχοι - 240, 388

Φερεζαῖοι - 304
Φρύγες - 340, 352
Φρύξ - 241

Χάλδοι - 302, 388
Χάλυβοι - 356, 388
Χοῖ, gtin - 306
Χορραῖοι - 300
Χωράμνιοι - 370

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նիկողայոս Ադոնցի «Քննական պատմություն Հայոց» աշխատությունը (Պ. Հ. Հովհաննիսյան).....5

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ: Ակունքները. X-VI Ք. ա.
(Թարգմ. Վ. Պ. Սեղբոսյան)

Առաջաբան (Ռընե Գրուսե).....25

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Նախապատմական դարաշրջան.....31

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Հայաստանը հնագույն դարաշրջանում.....46

1. Արևելքի պատմության ընդհանուր ուրվագծերը.....46
2. Առաջին թագավորությունները Հայաստանում Հայասա, Իշուվա և Ալշի.....56
3. Նաիրի պետությունները.....75

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Ուրարտու պետությունը (Ըստ ասուրական աղբյուրների).....90

1. Սալմանասար և Արամե.....99
2. Թիգլաթպալասար III և Սարդուրի II.....115
3. Սարգոն II և Ռուսա I.....122
4. Արգիշտի II և Սեննաքերիբ.....145
5. Ասարխադդոն և Ռուսա II.....155
6. Աշուրբանիպալ և Սարդուրի III.....163

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

Ուրարտու պետությունը (Ըստ իր վավերագրերի) 172

1. Ուրարտական արձանագրությունների համառոտ տեսություն 172
   Սարդուրի Լուտիպրիի որդի 174
   Իշպուինի Սարդուրիի որդի 174
   Իշպուինի և Մենուա 175
   Մենուա Իշպուինիի որդի 180
   Արգիշտի Մենուայի որդի 192
   Սարդուրի Արգիշտիի որդի 202
   Ռուսա Սարդուրիի որդի 210
   Արգիշտի Ռուսայի որդի 211
   Ռուսա Արգիշտիի որդի 211
   Ռուսա Էրիմենայի որդի 212
2. Թագավորական հարստություն 213
3. Ուրարտական պետության զարգացումը 227
4. Պետության կազմը 241
5. Կրոնը և մշակույթը 256
6. Գրականությունը և լեզուն 302
7. Ռասայի և ծագման հարցը 302
8. Ուրարտուի վախճանը և նրա պատմական դերը 314

[ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ]

Հայերի ծագումը 320
1. [Կիմմերները և սկյութները Առաջավոր Ասիայում] 320
2. Հին հեղինակների տեղեկությունները հայերի ծագման մասին 339
3. Նորածին Հայաստանը 358
4. Հայաստանը Աքեմենյան պետության կազմում 372

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

1. Աստղական արշավանքները Ուրարտուի դեմ 385
2. Հայաստանը և ցեղերի պայքարը Արևելքում 401
3. Մի հին պաշտամունքի հետքերը Հայաստանում 410

Վերջաբանի փոխարեն (Գ. Խ. Սարգսյան) 424

ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

(հատվածներ, նյութեր երկրորդ և երրորդ հատորներից)

I. Հայաստանը Ք. ա. IV-I դարերում (Թարգմ. Վ. Ա. Պողոսյան)..... 431

1. Արևելքը [և Հայաստանը] մակեդոնական կայսրության օրոք 431
2. [Արտաշես I-ը և հայկական հողերի միավորումը] 445
3. [Հայաստանը Տիգրան II Մեծի գահակալության ժամանակաշրջանում]..... 456

II. Կրասոսոս ընդդեմ պարթևների (Ըստ սկզբնաղբյուրների)
(Թարգմ. Ս. Ս. Խաչատրյան). 513

III. [Հայաստանը հռոմեա-պարթևական հակամարտության ոլորտում
(Ք. ի. II դար - III դարի սկիզբ))] (Թարգմ. Ս. Ս. Խաչատրյան) 523

IV. Բյուզանդա-պարսկական հարաբերությունները և Հայաստանը
(V դարի վերջ - VI դարի կես) (Թարգմ. Օ. Ս. Վարդազարյան)..... 535

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 593
ՑԱՆԿԵՐ..... 621

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

ԵՐԿԵՐ

ՀԱՏՈՐ Դ

Քննական պատմություն Հայոց

Կազմի ձևավորումը՝ Գ. Վ. Մարիկյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Զ. Բդոյան

Սրբագրիչ՝ Վ. Վ. Դերձյան
Համ. շարվածքը և ձևավորումը՝ Ս. Ա. Գասպարյանի

Ստորագրված է տպագրության 19.11.2009 թ.:
Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
Հրատ. 39.3 մամուլ, տպագր. 45.0 մամուլ + 2 ներդիր = 41.9 պայմ. մամուլի:
Տպաքանակ՝ 500: Պատվեր՝ 113:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Աբովյան 52

«Գալուստ Կյուլպենկյան» հիմնարկության հովանավորությամբ
Երևանի համալսարանի հրատարակչությունը
լույս է ընծայել հետևյալ գրքերը

1. **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան** - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 3, 1998:
2. **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան** - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 4, 1998:
3. **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան** - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 5, 2001: (Բառարանը 2002 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիստական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»):
4. **Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ** - Տիեզերական պատմություն (աշխարհաբարի վերածեց Վ. Վարդանյանը), 2000 թ.:
5. **Հրաչյա Գաբրիելյան** - Հայկական լեռնաշխարհը, 2000 թ.:
6. **Ալեքսանդր Մարգարյան** - Հայերենի հոլովները, 2000 թ.:
7. Նահապետ Քուչակի բանաստեղծական աշխարհը, աշխատասիրությամբ ակադեմիկոս Հրանտ Թամրազյանի, Եր., 2001 թ.:
8. Շարական (ժողովածու) Աշխարհաբարի վերածեցին **Ա. Մադոյանը և Գ. Մադոյանը**, 2001 թ.:
9. **Հրաչյա Միրզոյան** - Հովհաննես Մրքուզ Ջուղայեցի, 2001 թ.:
10. **Ռուբեն Ղազարյան** - Միջին գրական հայերենի բառապաշարը, 2001 թ.:
11. **Բաբկեն Հարությունյան** - Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյցի», 2001 թ.:
12. **Վարդան Արևելցի** - Տիեզերական պատմություն (աշխարհաբարի վերածեց Գ. Թոսունյանը), 2001 թ.:
13. **Գևորգ Մադոյան** - Գրիգոր Անավարզեցիին շարականագիր, 2001 թ.:
14. **Գևորգ Աբգարյան** - Հայ տպագրության նախապատմություն, 2001 թ.:
15. **Փայլակ Անթապյան** - Հովհաննես սարկավագ Իմաստասեր, 2001 թ.:
16. **Յոզեֆ Կարստ** Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, 2001 թ.:
17. **Ռաֆայել Մաթևոսյան** Կուբան ապագայի որոնումներում. իրադարձություններ և դասեր, 2001 թ.:
18. **Խաչիկ Բադիկյան** Ուսումնական դարձվածաբանական բառարան, 2002 թ.:
19. **Հրաչյա Գաբրիելյան** - Հայոց բնաշխարհը (դասագիրք), 2002 թ.:
20. **Էդուարդ Աղայան** - Լեզվաբանական հետազոտություններ, 2003 թ.:
21. **Արտակ Մովսիսյան** - Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրավոր մշակույթը, 2003 թ.:
22. **Հրաչյա Աճառյան** - Քննություն Կիլիկիայի բարբառի, 2003 թ.:
23. **Պիոն Հակոբյան** - Գիտական ուսումնասիրություններ, 2003 թ.:
24. **Աշոտ Սուքիասյան** - Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան (2004 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիստական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտություն-

ների զարգացման բնագավառում ծեռք բերված նվաճումների համար»), 2003 թ.:

25. **Երջանիկ Գևորգյան** - Հայոց շարժումային լեզվի բացատրական բառարան (Շարժութարան), 2003 թ.:
26. **Հայնրիխ Հյուբշման** - Հայերենի քերականություն, առաջին մաս, Հայերենի ստուգաբանություն, 2003 թ.:
27. **Հայնրիխ Հյուբշման** - Հայագիտական ուսումնասիրություններ, 2004 թ.:
28. **Ալեքսանդր Մարգարյան** - Հայոց լեզվի քերականություն (Շևաբանություն) 2004 թ.:
29. **Ռամազ Գորգածե** - Հայերեն-վրացերեն զրուցարան, 2004 թ.:
30. «Ժուռնալ Ազիատիկ» հանդեսի հայագիտական նյութերի ծանոթագրված մատենագիտություն, 2004 թ. (ռուսերեն):
31. **Հրաչյա Աճառյան** Հայոց պատմություն, հյուսված ընդհանուր պատմության հետ, 2004 թ.:
32. **Յովհաննէս Սարկաւագ Իմաստասէր** Լուծմունք «Սահմանաց գրոց», 2004 թ.:
33. **Սանդրո Սարդարյան** - Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան, 2004 թ.:
34. **Կարէն Իւզբաշեան** Աւարայրի ճակատամարտից դէպի Նուարսակի պայմանադրութիւնը, 2005 թ.:
35. **Հարություն Դելլալյան** - Ժողովածու, 2005 թ.:
36. **Բախտիար Հովակիմյան** - Հայոց ծածկանունների բառարան, 2005 թ.:
37. **Գառնիկ Անանյան** Ակնարկներ հայոց հին և միջնադարյան հրապարակախոսության, 2005 թ.:
38. **Վահան Տեր–Ղևոնդյան** – Կիլիկյան Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրները (1145-1226 թթ.), 2005 թ. (ֆրանսերեն):
39. **Գառնիկ Ստեփանյան** – Երզնկա (Հնագույն դարերից մինչև մեր օրերը), 2005 թ.:
40. **Հրաչյա Աճառյան** - Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների. Իմաստաբանություն, Բառաքննություն, Շարահյուսություն, 2005 թ.:
41. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. 16-րդ հատոր: Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր: Ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները **Արամ Տեր-Ղևոնդյանի**, 2005 թ.:
42. **Սահակ Բազյան** - Խաչատուր Աբովյանը առակախոս-բանաստեղծ և դրամատուրգ, 2005 թ.:
43. **Ռամազ Գորգածե** - Վրացերեն-հայերեն բառարան, 2005 թ.:
44. **Պավել Շարաբխանյան** - Հանգաբանություն, 2005 թ.:
45. **Ռուբէն Ղազարեան** - Գրաբարի հոմանիշների բառարան, 2006 թ.:
46. Գրիգոր Զօհրապը ժամանակակիցների յուշերում եւ վկայութիւններում: Աշխատասիրութեամբ **Ալբերտ Շարուրեանի**, 2006 թ.:
47. **Նիկողայոս Ադոնց** - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Ա, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, 2006 թ:
48. **Հ. Պօղոս Գոճանեան** - Ուղեցոյց դասական ուղղագրութեան, 2006 թ.:
49. **Հայկազ Ժամկոչյան** - Հայ ժողովրդի պատմություն, 2006 թ.:
50. Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ: Աշխատությամբ **Ս. Հարությունյանի**, 2006 թ.:

51. **Սաթենիկ Գեջյան** - Անի: Մատենագիտություն, 2006 թ.:
52. **Հարություն Մ. Վենետիկյան, Ջերալդ Ա. Ուորֆիլդ** Համաշխարհային առևտրի ֆինանսավորում, 2006 թ.:
53. **Շահէ Արքեպիսկոպոս Աճէմեան,** Հայերէն Աստուածաշունչը, 2006 թ.:
54. LA MINIATURE ARMENIENNE Collection du Matenadaran, 2006 թ., «Նաիրի» հրատարակչության հետ համատեղ
55. Արևելագիտության հարցեր (Հոդվածների ժողովածու, հատոր VI), 2006 թ.:
56. **Հակոբ Սիմոնյան** Վերին նավեր, գիրք Ա, (1976-1990 թթ. պեղումների արդյունքները), 2006 թ.:
57. **Նիկողայոս Ադոնց** - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Բ, Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ, 2006 թ.:
58. **Լիլիթ Զաքարյան** - Աղջոց սուրբ Ստեփանոս, 2007 թ.:
59. **Ալբերտ Խառատյան** Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XV-XVII դարեր), 2007 թ.:
60. Մատենագիրք Հայոց մատենաշար, Զ հատոր, Ը դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
61. Մատենագիրք Հայոց մատենաշար, է հատոր, Ը դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
62. Մատենագիրք Հայոց, մատենաշար, Ը հատոր, Շարական, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
63. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա (Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք. հ. 298 թվականը), հատ. 1, 2007 թ.:
64. **Ռուբեն Ղազարեան, Հենրիկ Ավետիսեան** - Նորայայտ բառեր գրաբարում, 2007 թ.:
65. **Ֆելիքս Հայրապետյան** Ֆենոլոգիայի հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն բացատրական բառարան, 2007 թ.:
66. **Արմէն Մալխասեան** (կազմող) Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Գ, 2007 թ.:
67. **Դենի դը Ռուժմոն** - Սերը և Արևմուտքը (թարգմ. **Ալ. Թոփչյանի**), 2007 թ.
68. **Սերոբ Ղազարյան** - Հայոց լեզվի պատմություն, 2007 թ.:
69. **Լաւրենտի Յովհաննիսեան** Հայ թարգմանական գրականութեան բառապաշարը (V դար), Ազգային Մատենադարան, հ. Մխ, 2007 թ.
70. **Համաստեղ** - Մոռացված էջեր, հատոր Դ, 2007 թ.:
71. **Գրիգոր Միքայելյան** Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն, 2007 թ.:
72. **Նիկողայոս Ադոնց** - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Գ, Հայերենագիտական ուսումնասիրություններ, 2008 թ:
73. **Անելիտա Դոլուխանյան** - Ֆրեդերիկ Թեյդին հայագետ, 2008 թ.:
74. **Ստեփան Պողոսյան** - Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, 2008 թ.:
75. **Ժիրայր Անանյան** - Պիեսներ, Ընտրանի, 2008 թ.:
76. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, Թ հատոր, Թ դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
77. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, ԺԲ հատոր, ժ դար Գրիգոր Նարեկացի, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
78. Մատենագիրք Հայոց մատենաշար, ԺԳ հատոր, Գանձեր I մաս, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:

79. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, ԺԴ հատոր, Գանձեր II մաս, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
80. **Խաչիկյան Լևոն** - Աշխատություններ, հատոր Գ, («Նաիրի» հրատարակչության հետ համատեղ), 2008 թ.:
81. **Հարությունյան Հ. Մ.** - Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ., 2008 թ.:
82. **Գրիգոր Ղափանցյան** - Արմատական բառարանի առթիվ դիտողություններ, Ара Прекрасный мифотворческий образ у армян, 2008 թ.:
83. **Բարկեն Հարությունյան** - Խորհրդահայ թատրոնի տարեգրություն, հատոր III, 2008 թ.:
84. **Վահրամ Ղարախանյան** - «Գալուստ Կյուլպենկյան» հիմնարկության հայանպաստ գործունեությունը. 1956-2006 թթ., 2008 թ.:
85. **Ավետիք Իսահակյան** - Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր IV - Պոեմներ, 2008 թ.:
86. **Հրաչյա Հարությունյան** - Շուշի, XVIII-XIX դդ. տապանագրեր, 2008 թ.:
87. **Գառնիկ Ստեփանյան** - Ակնարկներ սփյուռքահայ թատրոնի պատմության, Գիրք 2, Ամերիկահայ թատրոնի պատմություն, 2008 թ.:
88. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Դ., 2008 թ.:
89. **Ալեքսեզեան Նարեկ եպս.** Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցւոյ պատասխանները ոչ-ուղղափառ առարկութիւններու, 2009 թ.:
90. **Հրաչիկ Սիմոնյան** Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), 2009 թ.:
91. **Ստեփան Տ. Մելիք-Բախշյան** - Հայոց պաշտամունքային վայրեր, 2009 թ.:
92. **Աշոտ Սուքիասյան** - Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան (2004 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիստական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»), երկրորդ հրատարակություն, 2009 թ.:
93. **Ստեփան Պողոսյան** - Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. 2, 2009 թ.:
94. **Պերճ Զեյթունցյան** - Ապրենք տասը պատվիրաններով, 2009 թ.:
95. **Հակոբ Չոլաքյան** - Քեսապի բարբառը, 2009 թ.:
96. Հրանտ Թամրազյան - Երկեր, հ. 2, 2009 թ.:
97. **Արամ Բարլեզիզյան** - Հայերեն - ֆրանսերեն բառարան, 2009 թ.
98. **Հրաչիկ Սիմոնյան** - Ազատագրական պայքարի ուղիներում, 2009 թ.
99. **Գառնիկ Ստեփանյան** - Մղձավանջային օրեր, 2009 թ.
100. **Արամ Սիմոնյան** - Ջանգեզուրի գոյամարտը, 2009 թ.:
101. **Գուրգեն Մահարի** - Սիբիրական, 2009 թ.:
102. **Ռուբեն Ղազարյան, Հենրիկ Ավետիսյան** - Միջին հայերենի բառարան, երկրորդ հրատարակություն, 2009 թ.:
103. **Հրաչյա Աճառյան** - Պոլսահայ անգիր բանահյուսություն, 2009 թ.:
104. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, Ժ հատոր, Նարեկյան դպրոց, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2009 թ.:
105. **Նիկողայոս Ադոնց** - Երկեր հինգ հատորով, Քննական պատմություն Հայոց, հատոր Դ, 2009 թ.: